

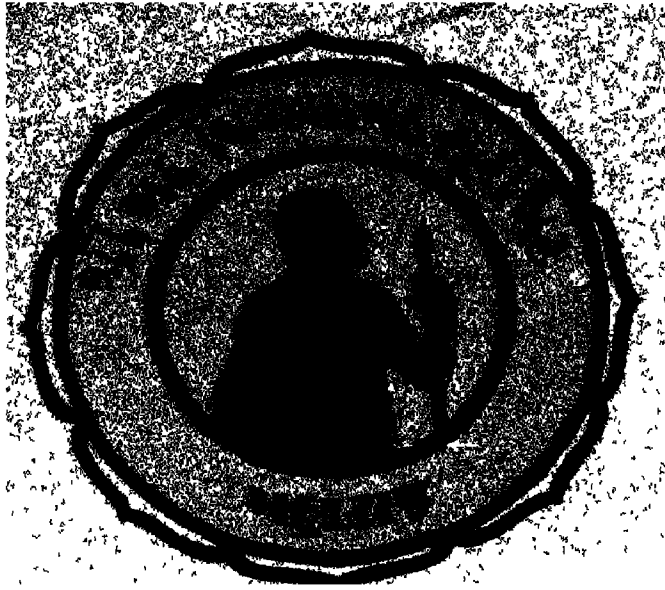
वीर सेवा मन्दिर
दिल्ली

क्रम संख्या

का. नं०

वर्ग

JAINACHARYA SHRI ATMANAND CENTENARY COMMEMORATION VOLUME

Edited by
Mohanlal Dalichand Desai

B. A., LL. B. Advocate High Court, Bombay.

[Copies of this work may be obtained from M. S. ...
...
...
...
...]

Samvat 1992

Veerat 2462

~~A. D. 1936~~

Printed by

JAINACHARYA SHRI ATMANAND JANMA-SHATABDI SMARAK SAMITI

Formed at the initiative of Acharya Shri Vijaya-Vallabh Surti

Price Rupees

Printed by
Shah Gulabchand Lallubhai
at the
Shri Mahodaya Printing Press
Danapith, Bharmagar.

FIRST EDITION, 1000 COPIES

Published by
Maqbool Mulchand Shah
Hon. Secretary
Jainacharya Shri Atmanand
Jainas Shastri, Smarak Sanstha
Godaji New Building, Pochowrie, Bombay 3.

स्व-परशास्त्रपरमार्थप्रपंचप्रवीण-बृहत्तपागच्छान्तर्गतसंविग्नशास्त्रीय-आद्याचार्य-
पंजाबदेशोद्धारक न्यायाम्भोनिधि-

भ्यानकचार्य दीक्षा-वि० सं० १९१० सांख्यकोटला (पंजाब)

शनाब्दिनायक जैनाचार्य श्रीमद् विजयानन्दसूरीश्वरजी
(श्रीआत्मारामजी महागज)

सविप्रदीक्षा-वि० सं० १९३२ अमदावाद, आचार्यपद-वि० सं० १९४२ पालीताणा,
स्वर्गगमन-वि० सं० १९५० गुजरांबाला (पंजाब)

श्री महादय प्रो प्रेम-भावनगर.

जन्म-वि० सं० १९०२ २ जेठ सुदि २ शुक्लपंचमि-पाम लहरा । पंजाब । महर्षील जीरा, जिला किराँजपुर.

जैनाचार्य श्री आत्मानंद जन्म शताब्दि स्मारक ग्रंथ

: संपादक :

मोहनलाल दलीचंद देशाध

B. A. LL. B. Advocate, High Court, मुंबई

। श्री आत्मानंद जैन महाराज अत्र जैन धर्म प्रवेग नयकभिका जग जगतद्वामिन
रामनागा जैन व र विनय मान रन्दे रत गगल यता र.अि व र.दिदान.
आदिना प्रयागल मरसी विरे लरस्ता गवेता अउयल श्री करेगावणवउ
विरचित अत्रे सारदित्य सभद ल ग इ ना ससावक वभरे]

वि. सं. १९६२

वीरात २४६२

छ. सं. १९३६

: प्रकाशक :

आचार्य श्री विजयवश्लभ सूरिजीनी प्रेरणाथी स्थापित
जैनाचार्य श्री आत्मानंद जन्म शताब्दि स्मारक समिति,
मुंबई

किमत १५ रुपिया

मुद्रकः—शाह युवालय च लखनऊ,

श्री महोदय प्रिन्टिंग प्रेस

हाजिरी रोड—आवनगर

मूल ३०००

: प्रकाशक :

लैनाचार्य श्री आत्मानंद जन्म शताब्दि

स्मारक समिति तरुथी

मजनबाद भुवनेश्वर शाह

मानद सचिव

गोडीच नवी विदिंडा पायथुनी—मुम्बई ३

बडौदा शहर के सुप्रसिद्ध प्रभाविक—

श्री दादा पार्श्वनाथ भगवान
(यह मूर्ति बहोत चमत्कारी और प्राचीन है)

आपके पाटनगर बडौदा शहरमें शताब्दी नायक की जन्मशताब्दिका महोत्सव
धूमधामसे किया गया. मार्च मन् १९३६.

श्रीमंत सरदार सयाश्रव महाराज गायकवाड.
मेना पास गेस समथेर लडादुर अ. सी. गेस. आध.; अ. सी. आध. घ.;
गेस. गेस. डी.

ॐ अहम् ।

जैनाचार्य श्री आत्मानंद जन्मशताब्दि स्मारक ग्रन्थ.

गत वर्षमां मु'अर्धमां आचार्यश्री विजयवल्लभसुरि विराजता हता ते समये तेभनी प्रेरणाथी वीसमी सदीना युगपुरुष, नैन धर्मनी ज्ञाती ज्योति अकट करनार, धरुाने ज्ञावनार, परम साधु तरीके रक्षी अनेकने शिष्य-प्रशिष्य करी साधुगण उत्पन्न करी धर्मोपदेशने प्रसारनार, अमेरिकामां पञ्च नैन धर्मनो सुवास युवान अेन्युअेट वीरयंदभाधदारा इलावनार, शासनरक्षक, धर्मप्रभावक श्रीमह विजयानन्दसुरि(आत्मारामञ्ज)नी जन्मशताब्दि उज्ज्वला भारे अेक समिति नीमाध, ते समितिअे आ शताब्दिना स्मारक तरीके जुदा जुदा लेखकोना जुदी जुदी भाषामा लेखवाणो ग्रन्थ अकार मानद पाठवानुं नक्की कर्युं. तेना मानद संपादक तरीके मने नियुक्त कर्यो अथना रंगरूप(color-up)नुं कार्य रा. भाधश्री 'सुशील'ने सौंध्य सुद्रव्यकार्य लावनगरना श्री महोदय प्रिन्टिंग प्रेसने आप्यु. हिंदी अने भास करी अंग्रेज भाषामां जुदा जुदा पौराण्य विद्वानो पासेथी लेपो भेणववानुं मानद कार्य लाहोरना प्रसिद्ध पुस्तक-विकेता भोतीलाल अनारसीदासवाणा श्रीयुत सु-ररलाल नैनने सुप्रन करवानुं कराव्युं.

भें गूजरातीमां अने हिन्दीमा आभंत्रण्य पत्रिका छपाथी जल्लुथीना लेभक महाशयो पर गत आगरट-मपेट अरमा भोकलवी शइ करी. ते पैका गूजराती पत्रिका नीअे प्रभाण्णे हती:—

है सत्य आत्माराम यदि इस भूमि पर आते नहीं ।

तो आज ऐसी जैनसंस्था देख हम पाते नहीं ॥

जिसकी दयासे पुस्तकालय और विद्यालय बने ।

कैसे न आत्माराम वह संसार प्रेमालय बने ? ॥

वे धन्य विजयानंदसुरि त्यागियोंमें गेय थे ।

जिन धर्मके आधेय थे सुश्रावकोंके ध्येय थे ।

सुप्र श्री,

संवत् १८६२(गूजराती)मां जन्म पामेला आचार्य श्री आत्मारामञ्ज, अपरनाम श्री विजयानन्द-अे भे नामनो अनुकमे प्रथम अने पीजे शब्द लछ अनेला श्री 'आत्मानन्द'नी

સંપાદકીય વક્તવ્ય

વિદ્વદ્ધર્મશ્રી કેશવલાલ હર્ષદરાય કુવ તરફથી ૩-૧૨-૩૫ નું કાર્ડ એ પ્રકારનું મળ્યું ' આપનો તા. ૨૮-૧૧-૩૫ નો પત્ર મળ્યો. જૈનાચાર્યશ્રી આત્માનન્દજીની શતાબ્દિ ઉજવો છે તે ગણીને હું ઘણો ખુશી થયો છું. એના સ્મારક ગ્રંથ માટે લેખ માગવાનો તમારો સંપૂર્ણ હક્ક છે પરંતુ મારી દૃષ્ટિ છેક નબળી પડી જવાના લીધે હું દિલગીર છું કે મારાથી તમારી એ માગણી પૂરી પાડી શકાતી નથી. આ પત્ર પણ જોશો કે ખીજના હાથે લખાયેલો છે. '

શ્રીયુત દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીએ જણાવ્યું કે ' એમના વિષે તથા જૈન સાહિત્ય, ફિલસૂફી વગેરે વિષે મારું જ્ઞાન એટલું અદ્ય છે કે એને આધારે કાંઈ લખવું એ ધૃષ્ટતા લાગે છે, તો મારી અશક્તિ માટે ક્ષમા કરશો. '

સહૃદય સમર્થ લેખક શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી ૨૪-૧-૩૬ ના કાર્ડથી કહે છે કે ' કાગળ મળ્યો છે. આપનો સ્નેહ તો મારા પર એટલો છે કે મારે સામો વિનય કરવાનું ન થયે, પણ લેખ તો હું પુસ્તકાર વગર ક્યાંય ન આપવાનો નિયમ રાખી બેઠો છું. કલમ પર જીવનારને એમ ક્યાં વિના ઝૂંટકા નથી. આવા શતાબ્દિ-ગ્રંથને માટે બહોળો ખર્ચ કરશો, તેમ કલમને જ એકલીને શા માટે વેઠે પકડો બલા ? '

વગેરે વગેરે ઉત્તરો ઉપલબ્ધ થયા હતા. જે જે લેખકોએ લેખો મોકલી આપ્યા છે તે સર્વનો હું હૃદયપૂર્વક આભાર માનું છું. જેમણે સહાનુભૂતિ દાખવી છે તેમને પણ હું બૂલી શકતો નથી. સાહિત્યોપજીવી મહાશયોને પુસ્તકાર આપીને પણ તેમની પાસેથી લેખ મેળવવાની ઇચ્છા હતી, પણ તેવા પુસ્તકાર આપવા અન્ય સહકારીને ડીક ન લાગ્યો એટલે તે ઇચ્છા જતી કરવામાં આવી.

પ્રેરક આચાર્યશ્રી વિજયવલ્લભસૂરિ આદિનો, શ્રી આત્મારામજી જન્મ-શતાબ્દિ સમિતિ તથા તેના મંત્રી શ્રી મગનલાલ મૂળચંદ શાહનો, રા. સુશીલનો, શ્રી મુન્દરલાલ જૈનનો, શ્રી જૈન આત્માનન્દ સભાના મત્રી શ્રી વલ્લભદાસ ગાંધીનો, મહોદય પ્રિ. પ્રેસના માલિક શેઠ ગુલાબચંદ લલ્લુલાઈનો તથા અન્ય જે બધા આ ગ્રંથના પ્રકાશનકાર્યમાં એકે વા બીજી રીતે ઉપયોગી, નિમિત્તજૂત, સહકારી થયા છે તે સર્વનો ઉપકાર સ્વીકારું છું.

મુદ્રણકોષ, મુદ્રણાલયમાં ખામી, વા ખીજ કારણે આ ગ્રંથમાં રહેલી ભૂલ-રખલન, કાલુપ, તેના કોઈ લેખોમાં રહેલ અદ્યપમૂલ્યતા વા કચાશ વગેરે માટે હું ક્ષમા વાચું છું. સુચ વાચકવર્ગ મને જરૂર ક્ષમા આપશે.

એટલું છેવટે કહી દેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે કે આ ગ્રંથ માટે તૈયારી કરવાનો વિશેષ મમય લાંબો લેવાયો હત, મને કૌટુંબિક ઉપાધિ-વ્યાધિ નડી ન હત અને શાંતિથી નિર્બંધપણે કાર્ય કરવાની તક સાંપડી હત તો આ ગ્રંથ છે તેથી વિશેષ મૂલ્યવાન, વિવિધતામય, ઉચ્ચ ક્રાંતિનો બનાવી શકાત; છતાં આ ગ્રંથમાં આપણા ચરિત્રનાયક શ્રીમાન આત્મારામજીના જીવન અને કથન સંબંધી વિધિવિધ દૃષ્ટિથી લખાયેલા અનેક લેખો સાંપડ્યા છે તે પરથી આપણા જીવનમાં ઉતારવાનું ઘણું મળી રહે છે, તેમજ અન્ય વિષયો પર નવીન પ્રકાશ કે જે એવું કેટલું ય ખીજ લેખોમાંથી મેળવી શકાય છે. આટલી તો સૂક્ષ્મદર્શી સત્ય વિવેચક વિદ્વાન જે અભિપ્રાય આપે તે પ્રમાણ.

: સંતચરણોપાસક :

મુબંબ તા. ૧૬-૮-૩૬.

મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ
સંપાદક.

આ તથિના સ'પાઠ

શ્રીયુત મોહનલાલ દલીચંદ દેશામ્.

[ય. ૧૯૫, ૪૭, ૭૫

મી. મોહનલાલ દલિયંદ દેસાઈ

તા. ૬. ઉપરનું વક્તવ્ય જુન ૩૬ માં આ ગ્રન્થ બહાર પાડી નાંખવાનો આચાર્યશ્રીનો આદેશ મળતાં લખાયું હતું, પરંતુ તેમ કરતાં કેટલાક વિદ્વાનોના આવેલા લેખો અપ્રકટ રહે એવી વિષમ સ્થિતિનો સંભવ દૂર કરવા, તે લેખોને અને કેટલાક લેખો આવ્યે જતા હતા તેને અને વિશેષ વિશેષ ફોટોઓના ખલોફોને દાખલ કરવાના આદેશને પહેંચી વળવા આ ગ્રન્થના પ્રકાશનનું કાર્ય લખાયું. પછી આ સર્વ લેખોનાં મુદ્દા સંશોધન કરવાનું મારે શિરે આવ્યું, અને પછી ચરિત્રનાયક સંબંધી એક વિસ્તૃત લેખ પણ સંપાદક તરીકે લખી શક્યો.

આ ગ્રન્થમાં લાખાની દૃષ્ટિએ ચાર વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે:—૧ અંગ્રેજી વિભાગ ૨ હિન્દી વિભાગ ૩ ગુજરાતી વિભાગ—શ્રી આત્મારામજી વિષયક ૪ ગુજરાતી વિભાગ—છતરવિષયક, દરેકની પૃષ્ઠ સંખ્યાનો અલગ અલગ ૧ થી ૬મ રાખવામાં આવ્યો છે. પહેલાના પૃ. ૩૪ થી, બીજાના પૃ. ૯૧ થી, ત્રીજાના પૃ. ૧૦૨ થી અને ચોથાના પૃ. ૧૭૪ થી તે તે સર્વેના અંતસુધીનાં 'મુદ્દા'નું સંશોધન મારા હાથે થયું છે. તેની અગાઉનાં 'મુદ્દા'નું સંશોધન ભાવનગરમાં કરાવાયું છે.

ચિત્રો પુષ્કળ આપવામાં આવ્યા છે. ચરિત્રનાયક, તેમની શિષ્ય પરપરા—સાધુ શ્રાવકોની, તેમની મંરથાઓ, લેખકો વગેરેનાં જોટલાં એકત્રિત થયાં તેટલા બધાંનો સમાવેશ થયો છે. એ સર્વેનો પરિચય આપવાનું વિસ્તૃત કાર્ય કરવા જતાં ગ્રન્થમાં ઘણા ભાગ રોકે તેમ છે તેથી તેમ કરવું યોગ્ય ધાર્યું નથી.

અગાઉ ઉતાવળથી ગ્રન્થને બહાર પાડવાનું થયું હત તો ઘણા ઉપયોગી લેખોને જે સ્થાન હમણા મળી શક્યું છે તે મળી ન શકત. ફરક લેખને મથાળે કલાકાર પાસે કલાત્મક શીર્ષક તૈયાર કરવાયું છે. તે લેખનું 'મુદ્દા'—સંશોધન બન્યું તેટલું ફીક થયું છે. ફોટાના ખલોફો બનાવરાવવામાં સમય લાગ્યો છે. લાખના પ્રેસને સત્વરતાની તાર્કિક અપાછ છે તે તેનું મુદ્દાકાર્ય ચોખ્ખું થયું છે. આ ગ્રન્થ હજી પહેલાં બહાર પાડી શકાયો હત, પણ અનેક કારણાવશાત જે વિલપ થયો છે તે માટે ક્ષમા વાચ્યોએ છીએ.

રાતાખિન્નાયકના રમારક અંગે જે નાણાં એકઠા થયા છે તે થઈ તેમથી તેમના રચેલા ગ્રંથોમાથી વર્તમાન સૌલી પર સમભાવ દૃષ્ટિએ વ્યવસ્થિત કરેલા ગ્રંથો છપાશે અને તદુપરાત જૈન સાહિત્યના જે વિપુલ ભંડાર અપ્રકટ પડ્યા છે તેમથી ઉપયોગી મહત્વના ગ્રંથો પ્રકટ થનાર છે તેા સાથે અમં દક્ષીણે કે જૈન કવિઓનું અપભ્રંશ અને પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્યસાહિત્ય અપ્રકાશિત રહ્યું છે તેને ખાસ કરી પ્રકાશિત કરવાનું અને તેથી દાલના દર્શી સાહિત્ય પર પ્રકાશ પાડવાનું તે ફડના વ્યવસ્થાપક અને મંચાલક ચૂકશે નહિ.

ચરિત્રનાયક શ્રીમત્ આત્મારામજી મહારાજશ્રીએ પોતાના કાળમાં પોતાથી બની શકે તેટલા બધા આત્મોત્સાહથી સ્વતંત્ર મૂર્તિપૂજક જૈન મમાજનુ શ્રેય માધવા જે કામ કર્યું છે તે સમયધર્મ પ્રમાણે વિશેષ પ્રગતિમાન અને જાલભાયા થતુ અવિરત ચાલુ રહે અને તેનાં ફળો ભવિષ્યની પ્રગ્ન મેળવતી રહે એ જોવાની—એ પ્રત્યે પ્રયત્ન કરવાની જવાબદારી વર્તમાન પ્રગ્નને શિષ્ટે છે.

પ્રભાતનો ઉદય થયો છે. આત્મનિર્ણયના સિદ્ધાંત આખા વિશ્વમાં ફરી વળ્યા છે, ભાગ્યમાં સ્વરાજનો જ્વનિ પૂર-જોમથી સંભળાય છે, દરેક ધર્મ જ્ઞાતિ અને જ્ઞાતિ એકતાપ્રત્યે માધવા ફરી દેશકિતની સમૃદ્ધ-પ્રવૃત્તિમાં ભળે છે, તેા જૈનધર્મના અનુયાયીઓ તેમ કરવામાં પાછળ નહિં રહે, અને પોતાનો ફળો સ્વગતિ, ધર્મ અને દેશની ઉન્નતિમાં આપશે.

प्रलात—प्रबोध.

[व्हाला ! मास अषाढीवे मेघ, जे रते वीनपुं-जे लयभां]

ठिके ठिके हुवे वीरा ! भरडो, आणस जिला थाम्भो;
जधुं जग.जग्यु 'तोये.शुं, जगासां पख्या जाम्भो.
वीती रात अज्ञाननी थातु, प्रलात नयन हेभो;
जड सभ थध पख्या रडेवा, नथी विधिना लेभो;

रकुत्ति हेती उषा सुभंगल जेधे,
मधु लेवा जमर पुष्पो शोधे;
उज्यो सूर्य उन्नति-किरळु ईंके,
हेवी लहरं सुगंधी वायु भंडके.

अहा ! हीस उन्नस यामेग, अंधारं यात्री गयु;
वीरा ! जेवुं कणाशे केम ? जे जाराणुं जध रहुं—ठिके०

थयां सानाना नणीयां निद्रा त्यागो,
तल्ल साड जेवार्थे जामे लागो;
नलि पाछे जांचे अवसर जाग्यो,
सौ जग्या अनं तमे जट जगो.

शक्ति आत्माभर्डी छे अनंत, जेतन विकसांचा;
मन वाण्णी ने कर्मनी जेक,—इपता प्रकटांचे.

ता. ६-६-३६

श्रीयुग भगनलाल भूलचंद शाह
ऑन. मेम्बरो श्री आत्मानंद शताब्दि स्मारक मन्निनि

પ્રજાશક્તિનું નિવેદન

જૈનાચાર્ય શ્રી આત્માનંદ જન્મ-શતાબ્દિ સ્મારક સમિતિની ઉત્પત્તિ તે સ્મારકમાં નાણાં ભરનારાઓના તરફથી પૂ. આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિના મુખ્યમાં ચાતુર્માસ નિમિત્તે રહેવાનું થયું ત્યારે તેમની પ્રેરણાથી નીમાઇ અને તેના ઉદ્દેશમાં પ્રથમ એ વાત નક્કી થઇ કે જે કંઈ કંઈ થાય તેમાંથી આ શતાબ્દિ સ્મારક નિમિત્તે સ્વ. શ્રીમદ્ વિજયનાનંદસૂરિજી અપરનામ આત્મારામજી મહારાજના જીવન અને કાર્ય સંબંધી તેમજ અન્ય ઉપયોગી વિષયો પરત્વે વિધવિધ લેખકાના હિન્દી, ગુજરાતી અને અંગ્રેજી ભાષામા લેખાવાળો એક સ્મારક-ગ્રંથ પ્રકટ કરવો. આ ઉદ્દેશ અનુસાર સમિતિએ તે ગ્રંથના માનાર્થ સંપાદક તરીકેનું કાર્ય શ્રીયુત મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઇને સોંપ્યું, તેના રૂપરંગ (છબ્બ પા) સંબંધી સર્વ આબુત જોવાનું આનરરી કાર્ય શ્રીયુત સુશીલને બળાવ્યું અને તેને સુદ્રિત કરવાનું કામ ભાવનગરના શ્રી મહોદય પ્રિન્ટિંગ પ્રેસને આપવાનો ઠરાવ કર્યો.

સમિતિના કરેલા ઠરાવ અનુસાર આ સ્મારક ગ્રંથ સંબંધી જે જે પત્રો, લેખો વગેરે આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિ સંપાદક મહાશય અને ભાવનગરના પ્રેસ તરફથી યા પ્રત્યે આપતા ગયા તે તેને યોગ્ય સ્થળે સૂચના પ્રમાણે મોકલવામા આવ્યા અને આ ગ્રંથ આબુતની બધી સમજડતા સમિતિ તરફથી કરવામાં આવી છે, અને તેમા જરૂરયે હસ્તક્ષેપ કરવામા આવ્યો નથી.

આ ગ્રંથની ત્રણ હજાર નકલો છપાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પૂજ્ય આચાર્ય-શ્રીએ, સંપાદક, રા. સુશીલે પ્રેસ માલિક શ્રી ગુલાબચંદ લલ્લુભાઇએ તથા અન્ય ગૃહસ્થોએ યથાશક્તિ અને યથામતિ પોતપોતાનું કાર્ય કર્યું છે અને તેના પરિણામે આ ગ્રંથ સાદર વાચકો સમક્ષ રજુ કરવામાં આવે છે અને સુગજનો તેની યોગ્ય તુલના, પરીક્ષા અને કદર કરશે.

લી. સંવક,

મુખ્ય કાર્યાલય.
૧૪૯. શરાફ બગર,
મુંબઈ.
તા. ૧૧-૫-૧૯૩૬.

જૈનાચાર્યશ્રી આત્માનંદ જન્મ શતાબ્દિ
સ્મારક સમિતિ તરફથી
મગનલાલ મૂલચંદ શાહ
માનદ મંત્રી.

पद्मपीरपानन्द्य
स्वर्गारोहण अर्द्धशताब्दि महोत्सवके लीये
नामनिवेदन

स्वर्गवासी जैनाचार्य श्रीमद्विजयानन्दस्वरि प्रसिद्धनाम श्रीआत्मारामजी महाराज के समयमें आज के जैसा संग्राहक समय न था, जिसमें भी जैन साधुओं में तो इस बात का ख्याल तक भी न था कि, जो जो वीतक-बनाव बने उसकी तिथि या नारीख वार नोंध (नोट) कर लिया जाय ।

यदि ऐसा समय होता तो सद्गत न्यायांभोनिधि जैनाचार्य १००८ श्रीमद्विजयानन्दस्वरि प्रसिद्धनाम श्रीआत्मारामजी महाराज की एक एक दिन की चर्या का संग्रह किया जाता कि जिससे जैन-जैनेतर जनता पर बहुत ही अच्छा प्रभाव डाला जाता । तो भी जिन जिन को जितना जितना अनुभव में आया या कर्णगोचर हुआ समाचार देकर उन उन महानुभावों ने अपना फ़रज अदा कर दिया है उसकी बाबत उन सर्व महानुभावों को धन्यवाद देते हुए आगे के लिए उन महाशयों को और अन्यान्य महानुभावों को विदित किया जाता है कि—

जन्मशताब्दि महोत्सव की तरह संवत् २००३ में आप के स्वर्गारोहण को पूरे पचास वर्ष होवेंगे इस बात को लक्ष्य में लेकर आपका स्वर्गारोहण अर्द्धशताब्दि महोत्सव मनाया जायगा । इसलिए आप अभी से ही उस अर्द्धशताब्दि को तैयारियें करें । दश वर्ष के लंबे समय में आप जो कुछ करना चाहें कर सकते हैं । हां ! जिदगी होनी चाहिये । यह तो निर्विवाद बात है कि जो जीता रहेगा उस समय का अनुभव कर ही लेगा । तो भी यदि अभी से ही उस समय के लिए यथाशक्ति कर्तव्यपरायण हो लिया जाय तो संभव है, कुछ न कुछ उस समय के उचित बन सकता है । और वही अपनी यादगार उस अवसर पर काम आसकती है ।

(आपकी अध्यक्षतामें बडौदाशहंरमें श्रीआत्मारामजी महाराजका जन्मशताब्दि
महोत्सव बड़े सारी डाटसे मनाया गया है)

स्व-परजास्त्रपरमार्थप्रपंचप्रवीण-बृहत्तपागच्छान्तर्गतसंविज्ञशास्त्रीय-आशाचार्य
पंजाबदेशोद्धारक-न्यायाभोनिधि-जनाचार्य श्रीमद् विजयानन्दसूरेश्वरजी प्रसिद्धनाम
श्रीआत्मारामजी महाराज पट्टप्रतिष्ठित पृथ्वीपाद-शासनमान्य—

आचार्यश्रीविजयवल्डभसूरेश्वरजी महाराज

आचार्यपदारीहण-वि० सं० १९८१ लाहोर (पंजाब)

श्री महादय श्री प्रेम-मन्चनगर,

श्रीश्री-वि० सं० १९४३ रायनपुर,

श्रीश्री-वि० सं० १९४३ रायनपुर,

यदि खुद उस समय तक जीता रहा तो खुद बखुद आप ही आप अपना कर्त्तव्य करके आनंद मना लेगा, अन्यथा उसके कर्त्तव्य को जाहिर कर अन्य कोई भी व्यक्ति आनंद मनाकर शताब्दिनायक के यशोगान के साथ २ उसकी यशोगाथा का मी लाभ उठा सकती है।

इसमें तो शक नहीं है कि आप के जन्मशताब्दि महोत्सव को जैन जनता ने खूब आनंद के साथ अपनाया है, इसी तरह यदि जैन जनता का ख्याल बना रहा तो आप के जन्मशताब्दि महोत्सव को मनाते हुए जो जो कार्य करने की इच्छा प्रदर्शित की गई है वह कार्यरूप में परिणत कर के आप के अर्द्धशताब्दि महोत्सव के प्रसंग में जनता के सामने रख दिया जा सकता है। इस लिये मेरा समग्र जैन जनता के प्रति यही सनम्र निवेदन है कि आप यथाशक्ति कर्त्तव्यपरायण होकर अर्द्धशताब्दि के लिये आज से ही तैयार होजावें।

बडौदा. ३०-५-१९३६.

निवेदक
वल्लभविजय

बृहत्तपागच्छान्तर्गत संविग्नशाखीय आयाचार्य
न्यायाम्भानिधि श्री १००८ श्री विजयानन्द मुरि
शिष्य प्रवर प्रवर्त्तक

श्री १००८ श्री कान्ति विजयजी महाराज.

प्रवर्त्तक पद-विक्रम संवत् १९५७ पाटण.

काम-विक्रम संवत् १९०७ कडोहरा.

श्री - विक्रम संवत् १९३५ अष्टावर्ग.

जिनशासन ज्योतिर्धर आत्माराभण

श्रीमजान लाल
दलीचंद हेरचंद

आत्माराभण

: १ :

जिनशासन ज्योतिर्धर आत्माराभण !
शत वर्षे जिनवीर्ये उत्सव आज जे;
न्यायाधीनधि विजयानंद मूरिनागा,
संरभरणे उर धरतां सरशे काज जे

जिनशासन ज्योतिर्धर आत्माराभण.

: २ :

प्रकृतेज क्षत्रीय वंशे लक्ष जन्मने—
गजेश-इपानी शोभापी काय जे;
प्रेम-शौर्य-सादस नस-नसमां जितर्या,
एवमसर उद्वासमर्थुं उलराय जे.

युगदृष्टा योगी श्री आत्माराभण.

: ३ :

जेन समाजे रागद्वेष नड अधेना,
जे सह प्रसर्या वाडाना विस्तार जे;
मूर्त स्वइधं धर्म प्रभुने पारण्ये,
शास्त्राव्यासे शोध्ये तात्त्विक सार जे.

नृपत नृप-प्रयाग आत्माराभण

: ४ :

अपूर्व योगे रवीरचंद्र गांधी मज्या,
शिष्य अनी तात्त्विक मुण्ये संदेश जे;
विश्वधर्म उपरिषद्मां व्यापयानो क्यो,
वीर धर्म-ध्वज इरकाव्यो अ देश जे.

सूर्य-समा तेजस्वी आत्माराभण

: ५ :

जोगी दिव्य प्रभाते देवी अधुमो !
जेन जगत दिन अर्थे अर्पा प्राणु जे,
सारी जेवा लघुतामां प्रभुता वसे,
विश्व अंधव छे मगल मोक्षी इडाणु जे.

शान्धन शान्तिपद हो आत्माराभण !

१ गजेशचंद्र जे. इपा (पिता तथा मानाना आलखान). २ वीरचंद्र रावचण गांधी.
३ Parliament of religions, Chicago. U. S. A

न्यायांभोनिधि श्री विजयानंदसूरि

[ले० सुशील]

प्रकाशक—श्री जैल न्यायमानंद सभा—भावनगर.

एक सौ वर्ष पूर्व,
पंजाबना एक शीघ्र
अहमदशहीयाने धेर एक
क्रांतिकार जैन साधुना
जन्म थयो हतो.

जनापुं होय तो आवां अरित्री वधु ने वधु लणायो.

—इलम जने किनाय ['जन्मभूमि'] अवेरय'द भेधाणी

एवमचरित्रानी पडेकी हरोलभां भेसे तेवी आ वीरकथा
छे. जेटकी दूकी तेटकी न तेजस्वी.

आवी अंक क्रांतिकार साधुनी कथा इबीयुस्त मनाता जैन
समुदायमांथी नडे छे !

आ एवमकथाना वीर श्रीमद आत्मरामए आचार्य
पंजाबी वीर जयजयसिद्धना अंक सुरा सैनिक गणेशचंद्रना
पुत्र हता अहमदशहीयो पिता, युद्ध रमता जयी गयो.

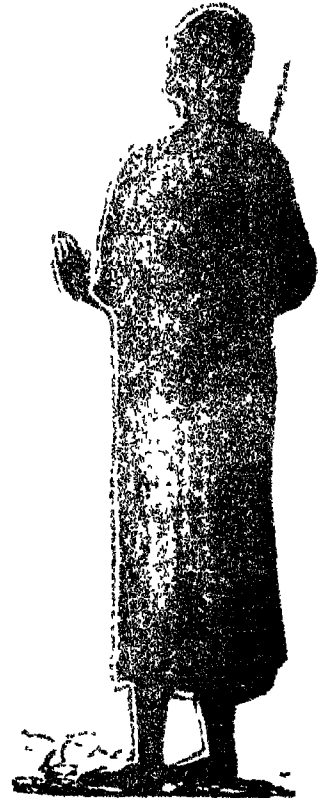
परपादिन पुत्र हीत्तानु
आभरी निर्माणु वारसाजन
वीरताने अंक धर्म—समाजभा
दाजववानु इतुं लरथौवने जैन
दीक्षा लेनार अे हीत्तां ते न आ
मुनि श्री आत्मरामए.

अे पुरुपना असाप्रदायिक,
अडुयुत, कानिलक्षी अन वीर-
श्रीशी गोलनां साधुएवमनी आ
कथा छे. एवमप्रसंगे स्व
दयानदनु स्मरणु कराये छे.

अे साधुएनी शताण्डि
प्रसंगे आ अरित्री लणायु छे.

आवा अरित्री तो साडि-
त्यना ने शिक्षण-क्षेत्रनां रत्ने
जनी जशे

सप्रदायनां पंटीपटारा
मांथी साचा धर्मतरवने धूडं
करी सारी दुनियातुं बोअ्य

क्रांतिकार जैन साधु

INDEX [विषयसूची]

संपादकीय वक्तव्य
प्रकाशकनुं वक्तव्य
अर्ध शताब्दि महोत्सव के लीये नम्र निवेदन (श्री विजयवल्लभसूरि)	...					
जिनशासन ज्योतिर्धर आत्मारामल-गुजराती काव्य						
						[श्री. मगनलाल हवीचंद देशप]

I English Section.

1	The Great Atmaramji [Puranchand Nahar M. A., B. L.]	...	1
2	Virehand R. Gandhi in America [Opinions of American Papers]	...	3
3	A Short Account of Atmaramji	10
4	Origin of Chicago-Prashnottar	12
5	Talks of the Occult [Virehand R. Gandhi]	20
6	Significance of Man [" "]	22
7	Influence of the Jain saints [Sahityacharya Pandit Bisheshwarnath Reu]	25
8	The Child of Promise [Mrs. Rhys Davids D. LITT., M. A.]	...	27
9	Necessity of Jain Research [W. Schubring]	31
10	Ahinsa [S. P. Badami B. A., LL. B.]	34
11	The Joys of Death [Ajit Prasad M. A., LL. B.]	37
12	Jain Mysticism [Prof. Hiralal Jain M. A.]	43
13	Shri Atmaramji Maharaj & his Mission [Chaitandas B. A.]	...	53
14	Jainism-A Universal Religion [B. M. Javeria M. A., LL. B.]	...	59
15	Jain Influence on the Architecture of Gujrat [Dr. Hiranand Sastri M. A., M. G. L., D. LITT.]	63
16	An Appreciation [Chandragupta Jain B. A.]	67

Index

- 17 **My Acquaintance with Swami Atmaramji**
 [Rai Bahadur Sardar Jvalasahai Misra] ... 71
- 18 **The Universal Message of Jainism** [Dr. Kalidas Nag] ... 73
- 19 **Jainacharya Shrimad Vijayanand Suri-Swami Atmaramji Maharaj:**
The Man and his Message [Babu Ram Jain M. A., LL. B.] ... 77
- 20 **A comparative Study of Svetambara and Digambara Literature**
 [Prof. A. N. Upadhye M. A.] ... 82
- 21 **The late Dr. Woolner and his interest in Jaina Studies**
 [Prof. Banarsidas Jain M. A.] ... 85
- 22 **The Story of Dhanya** [C. N. Patwardhan] 89
- 23 **Shri Atmaramji & his manysided activities**
 [Dr. Amarnath Audich] ... 97
- 24 **Jainism in South India** [Dr. S. Krishnaswami Aiyangar M. A., PH. D.] 101
- 25 **Some Vestiges of Jainism among the ancient Tamils**
 [Rao Saheb C. S. Shrinivasachari M. A.] ... 107
- 26 **Jaina Iconography-A brief Survey**
 [Dr. B. Bhattacharya M. A., PH. D.] ... 114
- 27 **'Suman-Sanchaya'**—The golden thoughts of the ideal reformer
 Shri Vijayanand Suri [Gyandas Jain M. SC. LL. B., P. C. S.] ... 122
- 28 **Dr. Hoernle's Letters** [Editor] 130
- 29 **Jain Community—Its various problems** [Bhikhalal B. Kapasi B. A.] 141
- 30 **Jain Contributions to Gujarati Literature**
 [D. B. Krishnalal M. Jhaveri M. A. LL. B.] ... 143
- 31 **Teachings of Mahavira** [Dr. Bimala Churd Law PH. D., M. A.] 144
- 32 **Quotations in the Nitivakyamrta-Commentary** [O. Stein] ... 150
- 33 **Shree Atmaramji from a Youngman's Viewpoint**
 [Shah Vinayachand Gulabchand] ... 168
- 34 **Reminiscences of Past Life** [Gulabchandji Dhadha M. A.] ... 172
- 35 **The Centenary of the birth of Shri Atmaramji Maharaj at Baroda:**
A spectator's View [Dr. Hiranand Shastri, M. A., M. O. L., D. LITT.] 188

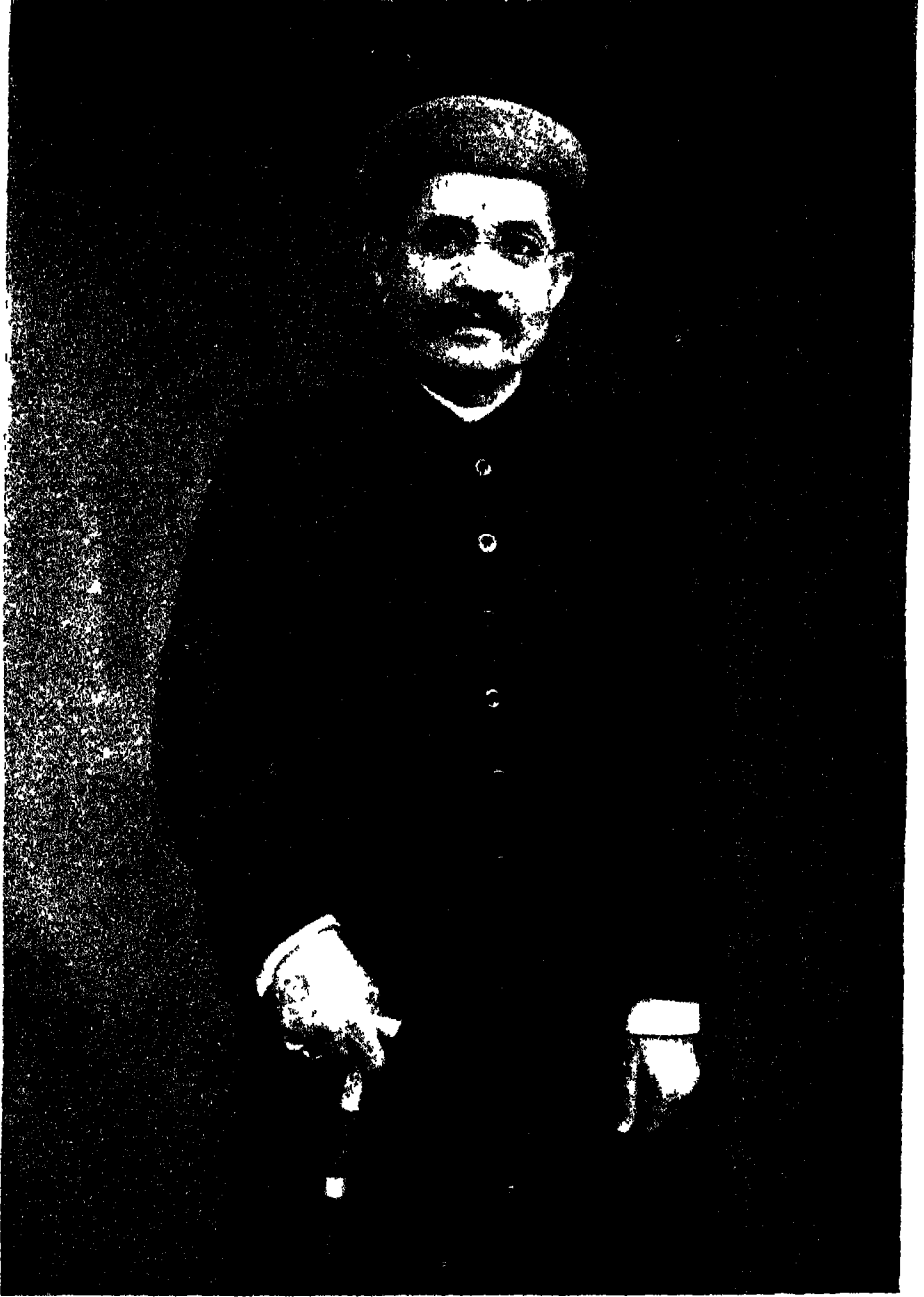
२ हिन्दी विभाग.

१ श्रीआत्मारामजी और हिंदी भाषा [श्री जसवंतराय जैनी] १
२ अर्हन्मतोद्धारक आचार्य आत्मारामजी [श्री लक्ष्मण रघुनाथ भीडे] ५
३ अंबाला शहरमें गुरुदेवस्थापित संस्थायें [श्री ज्ञानदास जैन M. SO. LL. B] १४
४ मंत्रवादी श्रीमद् विजयानंदसूरि [यतिश्री बालचंद्राचार्य] १९
५ श्रीआचार्यदेवका स्मरण [श्री शशिभूषण शास्त्री]... .. २३
६ मंगलमूर्ति महावीर—काव्य [श्री उदयशंकर भट्ट] २८
७ हम कहां है ? [पं० भागमल्ल मौद्गलायन B. A] ३०
८ ' क्यों न मम आंसू बहें ? '—काव्य. [न्यायतीर्थ विद्याभूषण पं० ईश्वरलाल जैन] ३३
९ परमपूज्य मुनिश्री आत्मारामजी महाराज तथा चिकागो सर्वे धर्मपरिषद् [श्री सुन्दरलाल जैन] ३४
१० श्री विजयानंदसूरि सञ्ज्ञाय [प्रवर्तकश्री कान्तिविजय] ४४
११ श्रीमद् विजयानंदसूरि तथा महर्षि दयानंद [श्रीपृथ्वीराज जैन] ४६
१२ स्वर्गवासी गुरु महाराजका अपूर्ण रहा हुआ अंतिमध्वेय [प्रोफे. बनारसीदास जैन M. A.] ५०
१३ कुछ इधर उधरका [पंन्याम श्री ललितविजय] ५४
१४ जैन समाजमें शिक्षा और दीक्षाका स्थान [श्रीअचलदास लक्ष्मीचंदजी जैन] ७१
१५ गुणाकरसूरि कृत श्रावक विधि रास [अपभ्रंश काव्य] [सं. मोहनलाल द. देशाई B. A., LL. B संपादक] ७५
१६ श्रीविजयानंदसूरीश्वर स्तवनं—कन्याणभंदिस्तव चरणपूर्तिरुपं संस्कृतकाव्यं [मुनिश्री चतुरविजय] ८१
१७ प्राचीन मथुरामें जैन धर्मका वैभव [श्री वासुदेव शरण अग्रवाल M. A.] ९१
१८ सूरीश्वरजीके पुनीतनामपर [न्यायतीर्थ विद्याभूषण पं. ईश्वरलाल जैन] ९७
१९ एक जैन वीर [श्री कृष्णलाल वर्मा] ११७
२० जैन धर्मका महत्त्व और उसकी उन्नतिके साधन [श्री मथुरदास जैन] १२५
२१ गुरु विजयानंद—काव्य [श्री राजकुमार जैन स्नातक] १३०
२२ अहिंसा और विश्वशांति [श्री दरबारीलाल जैन व्यायतीर्थ] १३२
२३ जैन विद्वांसः संस्कृत साहित्यं च [संस्कृत लेख] [श्री मंगलदेव शास्त्री M. A. D. LL. B] १४०
२४ जैन धर्मकी विशालता [ब्र० शीतलप्रसाद जैन] १४२
२५ श्री विजयानंद सूरीश्वर स्तवनम्—श्रीडशदलकमलबन्ध संस्कृत काव्यं [मुनिश्री देवविजय] १४८
२६ जैन धर्म और लोकप्रान्ति [श्री हंसराज शास्त्री]... .. १५०

विषयसूची

२७	पंजाबके जैन भंडारोंका महत्त्व [प्रो० बनारसीदास जैन M. A.]	१५७
२८	वीरविजय-काव्य [श्री देवकुमार जैन]	१६९
२९	जैन धर्म और अनेकान्त [साहित्यरत्न न्यायतीर्थ पं. श्री दरबारीलाल ' सत्यभक्त ']	१७०
३०	आचार्य विजयानंद आदेश-काव्य [श्री देवकुमार जैन]	१७४
३१	श्री विजयानंदावतार-काव्य [श्री कनैयालाल जैन]	१७५
३२	श्री गुहस्तुति-काव्य [" "]	१७७
३३	श्रद्धाजलि [मुनि श्री ज्ञानसुन्दर]	१७९
३४	पल्लीवाल गच्छ पद्मवली [श्री अगरचंद नाहटा]	१८२
३५	जैन धर्म और उसके सम्प्रदाय [श्री नाथूराम प्रेमी]	१९७
३६	अनेकान्तवाद [पं. श्री गिरिजादत्तजी त्रिपाठी न्यायाध्याकरणाचार्य M. A.]	२०२
३७	अथ न्यायामोनिधि श्रीमत्पूज्यचरण श्री आत्माराम-शताब्दि स्वागताष्टक-संस्कृतकाव्यं [साहित्याचार्य पं. माधवानन्द शास्त्री]	२०६
३८	अथ स्तुति श्लोकः-सार्धम् [संस्कृत] [साहित्याचार्य पं. माधवानंद शास्त्री]	२०८
३९	शताब्दि नायककी जन्मकुंडली	२११
४०	श्रीविजयानन्द सूरीश्वराष्टकानि [मुनिश्री विनयक्षणविजय]	२१३

शेठ अह्मदलाल नगीनदास
आन. ट्रेजरर श्री आत्मानंद शताब्दि स्मारक मसिनि.

૩ ગૂજરાતી વિભાગ.

શ્રી આત્મારામજી વિષયક લેખો.

૧	વિશ્વની મહા વિભૂતિ વિજ્ઞ્યાનંદસુરિવરનો અક્ષરદેહ [મુનિશ્રી પુષ્પવિજય]	...	૧
૨	ન્યાયાભોનિધિ શ્રીમત્પૂજ્યપાદ આચાર્યશ્રી આત્મારામજીનું વ્યક્તિદર્શન [શ્રી પોપટલાલ પુંગ્લભાઈ શાહ B. A.]	... * ...	૫
૩	શ્રી વિજ્ઞ્યાનંદસુરિવરનો અમર કાવ્ય-દેહ [શ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડીઆ B. A., LL. B. Solicitor]...	૧૬
૪	વિનયપ્રધાન પુરૂષ [શેઠશ્રી કુંવરજી આણુંદજી]	૨૩
૫	શ્રી આત્મારામજી અને શ્રી દયાનન્દજી [શ્રી પોપટલાલ પુંગ્લભાઈ શાહ B. A.]	૨૫
૬	આદર્શમુનિ [રાવબહાદુર ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેશાઈ]	૩૧
૭	સુરિજીના કેટલાક જીવન-પ્રસંગો [પ્રસિદ્ધ વક્તાશ્રી મુનિ ચારિત્રવિજયજી]...	૩૫
૮	શ્રી આત્મારામજી મહારાજ અને શ્રી મોહનલાલજી મહારાજ [પંન્યાસશ્રી રિદ્ધિમુનિ]...	૪૦
૯	સમયનું સંત [શ્રી મોહનલાલ દાપચંદ ચોકરી]	૪૩
૧૦	શ્રી ગુરૂજીના પગલે પગલે [ડૉ. ત્રિભુવનદાસ લહેરચંદ શાહ L. M. & S.]	૪૯
૧૧	આચાર્યશ્રી વિજ્ઞ્યાનંદસુરિ-આદર્શ સાધુ [શાહ નરોત્તમદાસ ભગવાનદાસ]	૫૩
૧૨	યુગવીરનો જીવનસંદેશ [શ્રી કુલચંદ હરિચંદ દોશી]	૫૪
૧૩	શ્રી વીરચંદભાઈના પત્રો [સં. આ ગ્રંથના સંપાદક]	૫૭
૧૪	સુસંસ્મરણો [શ્રી સુરચંદ્ર પુરૂષોત્તમ બદામી B. A. LL. B.]	૬૩
૧૫	ધર્મવીરશ્રી જૂદેરાવજી મહારાજ [મુનિશ્રી ન્યાયવિજય]...	૬૭
x૧૬	અવતરણોનું અવલોકન [શ્રી હીરાલાલ ર. કાપડીઆ M. A.]	૭૫
૧૭	આત્મારામ કાવ્ય [ડૉ. ભગવાનદાસ મન:સુખલાલ મહેતા M. B. B. S.]...	૮૦

x [આમાં નં. ૧૬ મો લેખ ચરિત્રનાયક કે તેમના સંબંધની કોઈ વ્યક્તિ પરત્વે નથી, પણ
છતર વિષયક છે તે જૂલથી આ વિભાગમાં દાખલ કરી દેવાયો છે.]

વિષયસૂચી

૧૮	શ્રી વિજ્યાનંદસૂરીવરજી સંસ્મરણ [શ્રી આત્મવલ્લભ]...	૮૩
૧૯	શ્રીમદ્ આત્મારામજી મહારાજના જીવનની વિશિષ્ટતા [શ્રી કૃતેચંદ ઝવેરભાઈ શાહ]...	૮૮
૨૦	સો વર્ષનો સિદ્ધિયોગ [શેઠ દેવચંદ દામજી કુંડલાકર]...	૯૧
૨૧	શ્રી આત્મારામજી મહારાજના અંબોતુ' દિગ્દર્શન [શ્રી નાનચંદ તારાચંદ શાહ] ...	૯૪
૨૨	શ્રી આત્મારામજીનું જીવન એટલે સત્યના પ્રયોગો [શ્રી નાગકુમાર મકાતી B. A.]...	૧૦૨
૨૩	યુગ પુરૂષને અધ્યાજ્ઞલિ [મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ B. A., LL. B. Advocate સંપાદક]	૧૦૫
૨૪	શ્રીમદ્ આત્મારામજી તરફથી પત્રો [સં. સંપાદક] ...	૧૨૧
૨૫	વિજ્યાનંદસૂરિજીને કાવ્ય [કાન્ત] ...	૧૩૦
૨૬	પ્રચંડ જ્યોતિર્ધર ન્યાયાભોનિધિ જ્ઞાનાચાર્યશ્રી વિજ્યાનંદસૂરિ શ્રી આત્મારામજી મહારાજ અને તેઓશ્રીના આદર્શગુણો [મુનિશ્રી ચરણવિજય] ...	૧૩૧-૧૪૪

૪ ગુજરાતી વિભાગ.

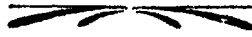

ઇતર વિષયક લેખો.

૧ ગુજરાતી ભાષાના વિકાસમાં જૈનોએ બજવેલો ભાગ [દિ. ૫૦ કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી M. A., LL. B.] ૧
૨ ગુજરાતની જૈન સંસ્કૃતિ [શ્રી સારાભાઈ મણીલાલ નવાખ] ૩
૩ મોગલ સમય પહેલાંનો કપડા પરનો એક ચિત્રપટ [ડૉ. હીરાનંદ શાસ્ત્રી અને શ્રી સારાભાઈ નવાખ] ૬
૪ શ્રી હેમચંદ્રસૂરીન્દરનું દ્વાચત્ર કાવ્ય [પ્રો. કેશવલાલ હિમતરામ કામદાર M. A.] ... ૧૪
૫ જૈન દર્શનમાં ધર્મનું વર્ગીકરણ [પ્રો. અતિસુખશંકર ત્રિવેદી M. A.] ૧૯
૬ શ્રી ભદ્રબાહુ સ્વામી [મુનિશ્રી ચતુરવિજય] ૨૦
૭ વાચનાચાર્યશ્રી સુધાકલશ અને તેની ગુરૂપરંપરા [એજ મુનિશ્રી] ૨૭
૮ ઇતિહાસ અને દર્શન [શ્રી ' સુશીલ '] ૩૬
૯ જિનેશ્વરની વાણી-કાવ્ય [ડૉ. ભગવાનદાસ મહેતા M. B. B. S.] ૪૪
૧૦ શ્રી માણિક્યસુંદરસૂરિકૃત નેમીશ્વર ચરિત-દ્વાગ્રંથ સં. ૧૪૭૮ ભગભગ રચાયેલું કાવ્ય [સં. મોહનલાલ દ. દેશાઈ B. A., LL. B. સંપાદક] ૪૭
૧૧ પ્રતિમાપૂજન [શ્રી રાજપાળ મગનલાલ વ્હોરા] ૬૬
૧૨ શ્રી આત્માનંદજી જૈન જ્ઞાન મંદિર-વડોદરા [શ્રી મંજુલાલ રણજોડલાલ મજમુદાર M. A., LL. B.] ૭૪
૧૩ પ્રભાવક જ્યોતિર્ધર જૈનાચાર્યો [પંડિતશ્રી લાલચંદ બગવાનદાસ ગાંધી] ૮૧
૧૪ મહાકવિ વિમલસૂરિ અને તેમનું રચેલું પદ્યચરિત્ર [શ્રી શાંતિલાલ જગનલાલ ઉપાધ્યાય M. A.] ૧૦૦
૧૫ મૃત્યુ ભેટ-કાવ્ય [શ્રી ધરમશી ભાણજી] ૧૨૪
૧૬ વ્યાપક અહિંસા [' ધુમકેતુ '] ૧૨૫
૧૭ નાગહૃદ નગર અને ત્યાંના શિક્ષાલેખો [મુનિશ્રી હિમાંશુવિજય] ૧૨૭
૧૮ સર્વધર્મ પરિષદની જરૂર [ડૉ. હરિપ્રસાદ વજરાય દેશાઈ] ૧૩૩

विषयसूची

१६	कौन न्यायनी प्राचीनता अने भारतीय निसाजिक न्याय [श्री मोहनलाल अग्रवानदास अवेरी B. A., LL. B. Solicitor]...	१३५
२०	स्वामीवात्सल्य [स्व. साक्षरश्री मनःसुखलाल कि. महेता]	१५४
२१	वीरभद्रपरानु अभ्युद प्रतिनिधित्व [पंडितश्री सुखलाल]	१५६
२२	अंद्रविजयकृत स्थूलिभद्र-डोशाना पारभास [सं. मोहनलाल द. देशाध B. A. LL. B. संपादक]	१६६
२३	महानंद मुनिकृत नेमराजुल पारभास [सं. ,, ,,]...	१७६
२४	पंडितश्री सुखलालशुनो सत्यदर्शी पत्र	१८४
२५	देश देशनी नारीज्जितुं प्राचीन वर्णन [सं. मोहनलाल द. देशाध B. A , LL. B. संपादक]	१९२
२६	सुभाषित कुळा पञ्चतरी [सं. ,, ,,]...	१९७
२७	वीशा श्रीमाणा ज्ञातिना अेक प्राचीन कुणनी वंशावणी [मुनिश्री जयंतविजय]	२०३
२८	शा. भगनलाल हलपतरामनो संक्षिप्त परिवय	२१८
२९	साधु भर्षादापट्टक श्रीभू यशोविजयल [सं. संपादक]	२२१
३०	शासन प्रभावक गुरु-शिष्य लानुचंद्र अने सिद्धिचंद्र [मोहनलाल द. देशाध आ अथना संपादक]	२२५
३१	कुमारपाणना समयनु अेक अपभ्रंश काव्य [मोहनलाल द. देशाध आ अथना संपादक]	२४६
३२	अतिभ म गदाचरलु-काव्य [,, ,,]...	२६०

शेठ सकरचंद मोतीलाल मूण्ण
ज्ये.न. पूज्य श्री आत्मानंद शनाण्ड स्थाण्ड भबिनि.

चित्रसूची—ILLUSTRATIONS

शताब्दिनायक न्यायान्मोनिधि श्रीमद् विजयानंदसरि (आत्मारामजी महाराज) (त्रिगुणी)					
द्वार पार्श्वनाथ लगवान-पडोहरा
श्रीमंत सरकार सयाजीराय महाराज गायकवाड, सेना पास जेल समशीर पहाडूर					
श्री. सी. जे.स. आ.प.; श्री. सी. आ.प. प; जे.ल. जे.ल. डी.
श्रीधुत मोहनलाल हकीयत देशाच-आ अथना अंपादक.
श्रीधुत मंगललाल भूषणचंद शाह-ऑन. सेक्रेटरी-श्री आत्मानंद शताब्दि स्मारक समिति	...				
श्री विजयानंदसरिपट्टप्रतिष्ठित आचार्यवर श्री विजयवल्लभसूरीश्वरजी महाराज (त्रिगुणी)					
प्रवर्तक श्री ज्ञान्तिविजयजी महाराज (त्रिगुणी)
गेर डाब्याजार्ज नगीनदाम-ऑन. ट्रेजरर-श्री आत्मानंद शताब्दि स्मारक समिति...	...				
शेड अकरचंद मोनावात्र भूषण-ऑन. ट्रेजरर-श्री आत्मानंद शताब्दि स्मारक समिति...	...				

1 English Section

1	पात्रजुपुरना भर्द्म नयाय साडेय सर शेरमहमदपानजी (G. C. I. E., K. C. V. O.)	...	1
2	पात्रजुपुरना नयाय साडेय मेवर अ तालेमहमदपानजी (G. C. J. E., K. C. V. O.)	...	1
3	Handbills published in America (लेखानर्गत)	...	2
4	Virechand R. Gandhi in America delivering series of lectures on " Ancient Literature of India. "	...	8
5	श्रीमद् आत्मारामजी महाराज शिष्य समुदाय महीन सं. १९१६ अजमेर में	...	12
6	Virechand R. Gandhi delivering lecture on " Mysteries of Hypnotism. " (लेखानर्गत)	...	20
7	Puranchand Nahar M. A., B. L. and Pandit Bisheshwarnath Ben	...	24
8	पार्ष्णीतायुनां अक्षर नेक नामदार श्री गदाद्वैतमिहजी साडेय K. C. I. E.	...	48
9	श्री शत्रुंजयना दृश्यो...	...	49
10	श्रीमद् आत्मारामजी महाराज (लेखानर्गत)...	...	54
11	Chaitandas B. A. and L. Baburam Jain M. A., LL. B.	...	56
12	A miniature Jain temple in Metal (15th century)	...	64

चित्रसूची-Illustrations

13	श्री गीरनाराज तीर्थ	65
14	श्रीमद् आत्मारामजी महाराज (लेखातर्गत)... .. .	67
15	V. R. Gandhi teaching lessons in philosophy to American disciple (लेखातर्गत)... .. .	69
16	A monument built at the funeral spot in (Gujaranwalla (Punjab) in respect of Shrimad Vijayanand Suri	72
17	B. M. Javeria M. A., LL. B., Prof. A. N. Upadhye M. A. and Manjulal Ranchhodlal Majmudar M. A., LL. B.... .. .	80
18	Banarasidas Jain (लेखातर्गत)	85
19	Late Dr. A. C. Woolner, M. A., C. I. E., D. Litt., F. A. S. B. Vice Chancellor Punjab University-Lahore. (लेखातर्गत)	86
20	Dr. S. Krishnaswami Aiyangar M. A., PH. D. (लेखातर्गत) ..	102
21	Dr. B. Bhattacharya M. A., PH. D. Director Oriental institute-Baroda	114
22	Gyandas Jain M. Sc., LL. B., P. C. S., Subjudge Ambala (लेखातर्गत)... .. .	123
23	Shah Vinaychand (Gulabchand (लेखातर्गत)	169
24	Gulabchandji Dhadha M. A. (लेखातर्गत)	173
25	Siddharaj Jain (लेखातर्गत)	175
26	श्रीमद् आत्मारामजी महाराजकी जन्मशताब्दि बडौदा शहरमें बडी धूमधामसे मनाइ गइ उम वखतका एक भव्य दृश्य	188
27	बडौदा शताब्दि महोत्सव मंडप दृश्य	189
28	Dr. Hiranand Shastri M. A., M. O. L., D. L. A. (लेखातर्गत)	189
29	Shree Bhujibhai Harjivan (Sushil) & Gulabchand Lallubhai Shah	190

२ हिन्दी विभाग.

१	न्यायाभोनिधि श्रीमद् विजयानंदसूरीश्वरजी (आन्मारामजी) महाराज	१
२	शाताब्दिनायकना हस्ताक्षरो	१
३	श्री भारतेंदु बाबू हरिश्चंद्रजी हिंदीभाषा का उद्धारक } (लेखातर्गत-रेखाचित्र)	४
४	भारतप्रसिद्ध बाबू बद्रिदासजी जैनमंदिर—कलकत्ता	८
५	श्री हंमविजय महाराज, आचार्य महाराजश्री विजयवल्लभसूरि, प्रवर्तकश्री कांतिविजय महाराज, सन्मित्र श्री कर्पूरविजय महाराज, आचार्यश्री विजयानंदसूरि (आत्मारामजी) महाराज, श्री बुद्धरायजी (बुद्धिविजयजी) महाराज, श्री मणिविजयजी महाराज दादा, श्री बुद्धिचंद्रजी महाराज और आचार्यश्री विजयकमलसूरीश्वरजी महाराजनों म्रुप	१३
६	लाला रतनचंद जैन—ट्रेझरर (श्री आत्मानंद जैन महामभा—अंबालासीटी), बाबू कीर्ति- प्रसादजी जैन भूतपूर्व मानवार्थप्रता, लालाजी श्री माणकचंदजी जैन—प्रेसीडेन्ट और बाबू अंतराम जैन—सेक्रेटरी श्री आत्मानंद जैन गुरुकुल गुजरांवाला—पंजाब	१६
७	श्री आत्मारामजी महाराज शिष्यपरिवार सहित—सं० १९४१—सुरत और श्री पार्श्व उमेद जैन बालाश्रम—उमेदपुर	२४
८	स्व. गुरुदेव श्री आत्मारामजी महाराज (लेखातर्गत)	३४
९	चीकागो (अमेरिका) सर्व धर्म परिषद का एक दृश्य (लेखातर्गत)	३५
१०	श्री वीरचंद राघवजी गांधी (लेखातर्गत)	३७
११	काउंसंग विधिदर्शक चित्र (,,)	३८
१२	जैन पूजाविधिदर्शक चित्र (,,)	३९
१३	श्री वीरचंद राघवजी गांधी चीकागो सर्वधर्म परिवदना प्रतिनिधि तरीके (लेखातर्गत)	४१
१४	प्रवर्तक श्री कान्तिविजयजी महाराज (रेखाचित्र)	४४
१५	श्री शशीभूषण शास्त्री, श्री पृथ्वीराज जैन और पंडित भागमल मौद्गलायन	४८
१६	आचार्य श्री विजयविद्याधरजी महाराज, श्री विचारविजयजी, आचार्यश्री विजयललीतसूरिजी और आचार्यश्री विजयकस्तुरसूरिजी महाराज... ..	५६
१७	श्री पार्श्वनाथ जैन बालाश्रम (उमेदपुर)	६०
१८	श्री पार्श्वनाथ जैन विद्यालय—वरकाणा (मारवाड़)	६४
१९	श्री आत्मारामजी महाराज (लेखातर्गत)	६९
२०	मुनिराज श्री उद्योतविजयजी महाराज	७०
२१	रावबहादुर प्रेमाभाइ हेमाभाइ, लाला गंगारामजी—अंबालासीटी (पंजाब) और वैद्यराज जमनादास चुनीलाल—बडोदरा	७६
२२	शेठ अनोपचंद मल्लकचंद—भरुच और डॉ. श्रीभावनदास मोर्ताचंद शाह L. M. ..	८०
२३	मुनिराज श्री कांतिविजयजी (तपस्वीजी) महाराज (रेखाचित्र)	८८

चित्रसूची—Illustrations

२४	होशीयारपुर सुवर्ण जैनमंदिर के निर्माता लाला गुजरमल (नाहर) और होशीयारपुर सुवर्ण जैन मंदिर—पंजाब	१६
२५	न्यायतीर्थ विद्याभूषण पं. ईश्वरलाल जैन (लेखांतर्गत)	१७
२६	श्री हुशीयारपुर (पंजाब) सुवर्ण जैन मंदिरनी प्रतिमाओ	१८
२७	होशीयारपुर में श्रीमद्विजयानंदसूरीश्वरजी (आत्मारामजी) महाराज की शरीरप्रमाण भव्य मूर्ति	१००
२८	श्री आत्मानंद जैन हाईस्कूल—अंबाला सीटी (लेखांतर्गत)	१०३
२९	श्रीमद् आत्मारामजी महाराज दीक्षीमं भक्नजनो की बीचमें—सं० १९३५ और श्री आत्मानंद जैन हाईस्कूल—अंबालासीटी (पंजाब)	१०४
३०	श्री आत्मानंद जैन गुरुकुल—गुजरांवाला (पंजाब)	१०६
३१	श्री आत्मानंद जैन गुरुकुल—गुजरावाला (पंजाब) विद्यार्थी व कार्यकर्तागण (सामायिक अवस्थामें)	१०८
३२	श्री आत्मानंद जैन लाइब्रेरी—अंबालासीटी (पंजाब)	११२
३३	श्री आत्मारामजी महाराज (लेखांतर्गत)	११३
३४	लाला मंतराम जैन—प्रमुख, स्व० बाबू गोपीचंद जैन एडवोकेट—प्रमुख और श्री नेमदास जैन B. A. सेक्रेटरी (श्री आत्मानंद जैन महासभा—अंबालासीटी—पंजाब)	११६
३५	श्री आत्मारामजी महाराजना शिष्य स्वामी सुमनिविजयजी महाराज	१२०
३६	स्व. जैनाचार्यश्री विजयकमलसूरीश्वरजी महाराज	१२४
३७	स्व. महोपाध्यायश्री लक्ष्मीविजयजी महाराज (रेखाचित्र)	१२८
३८	श्रीविजयानंदसूरीश्वर स्तवन पौडश दलकमलबन्धवन्धुरं (लेखांतर्गत)	१४९
३९	श्री हंसराज शास्त्री (लेखांतर्गत)	१५३
४०	श्री आत्मानंद जैन भुवन—जीरा (पंजाब)	१५६
४१	गगनचुंबी श्रीसुपार्श्वनाथ जैन मंदिर—अंबालासीटी (पंजाब)	१६०
४२	स्व उपाध्याय श्री वीरविजयजी महाराज	१६४
४३	सत्यभक्त श्री दरबारीलाल जैन न्यायतीर्थ और श्री कृष्णलाल बर्मा	१७२
४४	श्रीमान् लक्ष्मीविजयजी महाराज	१७६
४५	मुनि श्री ज्ञानसुंदर (लेखांतर्गत)	१८०
४६	डॉ. मंगलदेव शास्त्री M. A. PH. D. बनारस, अगरनंद नाहटा बीकानेर, श्रीमथुरादास जैन और पंडित श्री माधवानंद शास्त्री	१८४
४७	श्रीमान् हर्षविजयजी महाराज	१९२
४८	स्व. उपाध्यायश्री सोहनविजयजी और विद्वद्भयं प्रथमशोधक मुनिराजश्री चतुरविजयजी महाराज	२००
४९	शताब्दि नायककी जन्मकुंडली (लेखांतर्गत)	२११-२१२
५०	मुनिराजश्री विचक्षणविजयजी (लेखांतर्गत)	२१३

૩ ગૂજરાતી વિભાગ

(આત્મારામજી વિષયક)

૧	શ્રીમદ્ આત્મારામજી મહારાજ	૧
૨	દક્ષિણાવહારી મુનિરાજશ્રી અમરવિજયજી મહારાજનાં શિષ્ય મુનિરાજશ્રી ચતુરવિજયજી અને પ્રવર્તક કાંતિવિજયજીના શિષ્ય આદિત્યસેવી મુનિરાજશ્રી પુણ્યવિજયજી	૪
૩	ડૉ. ભગવાનદાસ મનઃસુખભાષ મહેતા M. B. B. S. અને પોપટલાલ પુંજભાષ શાહ B. A. વાંકાનેર	૮
૪	દી. બ. ગોવીંદભાષ દાથીભાષ દેશાષ અને શ્રી મોનીચંદ ગીરધરલાલ કાપડીયા B. A., LL. B. Solicitor...	૩૨
૫	આચાર્યશ્રી વિજયકૃમંગસુરિજી મહારાજ, તપરવી શ્રી વિવેકવિજયજી મહારાજ, પ્રસિદ્ધ વક્તા મુનિરાજશ્રી ચારિત્રવિજયજી અને મુનિરાજશ્રી સસુદ્રવિજયજી મહારાજ	૩૬
૬	શ્રી આત્મારામજી મહારાજના સમકાલીન સુપ્રસિદ્ધ શ્રી મોહનલાલજી મહારાજ અને નેમના શિષ્ય પન્થાસશ્રી ઋદ્ધિમુનિજી	૪૦
૭	શ્રી મગનલાલ દલીચંદ દેરાષ અને મોહનલાલ દીપચંદ ચોકસી	૪૮
૮	શ્રીમદ આત્મારામજી મહારાજના શિષ્ય પરિવારનો રૂપ મં ૧૯૮૪ પાટણ...	૫૨
૯	આચાર્ય શ્રીમદ્ વિજયકમલસુરીશ્વરજી મહારાજ (શ્રી મૂળચંદજી મહારાજના શિષ્ય)...	૫૬
૧૦	સદ્ગુણ વીરચંદ રાધવજી ગાંધી	૫૭
૧૧	શ્રીયુત વી. રા ગાંધી આર એટ લો અમેરીકા સર્વધર્મ પરિષદના પ્રતિનિધિ તરીકે	૬૦
૧૨	પંજાબનાં મંદિરોની પ્રતિષ્ઠાની ક્રિયા કરાવનાર —ઝવેરી ગોપ્રભાષ—વડોદરા, શેઠ નગીનદાસ ગરબદાસ—જાણી અને શાહ કુલચંદ ખીમચંદ—વલાદ...	૬૪
૧૩	મુનિરાજશ્રી બુદ્ધેરાયજી (બુદ્ધિવિજયજી) મહારાજ	૬૮
૧૪	મુનિરાજશ્રી બુદ્ધિવિજયજી (બુદ્ધેરાયજી) મહારાજ (રેખાચિત્ર)...	૭૨
૧૫	શ્રી આત્માનંદ ભુવન-ભાવનગર (લેખાંતર્ગત)	૮૪
૧૬	શ્રીયુત ગુલાબચંદ આણંદજી કાપડીયા—પ્રમુખ શ્રી જ્ઞાન આત્માનંદ સભા-ભાવનગર, (લેખાંતર્ગત)	૮૫
૧૭	શ્રીયુત વલ્લભદાસ ત્રિભોવનદાસ ગાંધી-સેક્રેટરી, શ્રી જ્ઞાન આત્માનંદ સભા-ભાવનગર, (લેખાંતર્ગત)	૮૬
૧૮	શેઠ હરજીવનદાસ દીપચંદ-સેક્રેટરી, શ્રી જ્ઞાન આત્માનંદ સભા-ભાવનગર, (લેખાંતર્ગત)	૮૭

चित्रसूची—Illustrations

१६	श्रीयुत इत्येवं जनेरलाध शाह (लेखांतर्गत)	८८
२०	शेठ देवचंद दाभण कुंडलाकर (लेखांतर्गत)	९१
२१	श्रीयुत नानचंद ताराचंद शाह (लेखांतर्गत)	९४
२२	श्रीयुत नागकुमार मकानी (लेखांतर्गत)	१०३
२३	श्रीमह् आत्मारामण महाराजना यातुर्मास विहारनो नकशो	१०५
२४	श्रीयुत मोहनलाल हलीचंद देशाध-आ अंधना संपादक (लेखांतर्गत)	१०६
२५	शताब्दिनायक श्री आत्मारामण महाराज (रेखाचित्र)	११२
२६	श्री मूणचंदण (मुक्तिविजयण गण्डी) महाराज	११४
२७	मुनिराज श्री वृद्धिचंद्रण महाराज (रेखाचित्र)	११६
२८	मुनिराजश्री नीतिविजयण महाराज (,,)	११८
२९	श्रीमह् आत्मारामण महाराज शिष्य परिवार साथे-सं. १९४२ पाक्षीताष्या	१२०
३०	आचार्य श्री विजयानंदसरिण महाराज	१२४
३१	शताब्दिनायक के पट्टर और शताब्दि नायक के कर्णधार आचार्य श्री विजय- वल्लभसरीश्वरण महाराज	१३२
३२	मुनिराज श्री अरुणविजयण महाराज (लेखांतर्गत)	१३४
३३	श्री शत्रुंजय मुप्य टुंकमां आवेल श्री आत्मारामण महाराजनी प्रतिभा सहित देरी...	१४०
३४	आचार्यश्री विजयवल्लभसरीश्वरण महाराज (द्विरंगी रेखाचित्र)	१४४
३५	सुंयभना मंदिरनी प्रतिष्ठा समये श्री महावीर लैन विद्यालयनां विद्यार्थीओनो आचार्य श्री विजयवल्लभसरीश्वरण साथेनो अप.	१४४

४ गूजराती विभाग

(छतर विषयके)

१	न्यायांभानिधि श्रीमह् विजयानंदसरि (आत्मारामण) महाराज	१
२	दि. अ. कृष्णलाल मोहनलाल जंयरी (रेखाचित्र लेखांतर्गत)	१
३	विश्वप्रसिद्ध लैन मंदिर-आयू (देववाडा)	४
४	ऋषिमंडल यंत्र-भोगल समय पहेलानो कपडापरनो अेक चित्रपट	१२
५	श्रीमह् आत्मारामण महाराजनां सुप्रसिद्ध शिष्य दक्षिणविहारी अभरविजयण महाराज	मुनिराजश्री	२४
६	स्व. शांतभूर्ति मुनिराजश्री हंसविजयण महाराज अने तेमनां शिष्य पंन्यासश्री संपतविजयण महाराज	३२

ચિત્રણ-Illustrations

૭	શ્રીયુત બીમજીભાઈ હરજીવન (સુશીલ)	૩૬
૮	સક્ષમ હસ્તલેખનનો નમૂનો અને તેનાં લેખક રા. રાજપાળ મગનલાલ બહોરા ...	૭૨
૯	શ્રી આત્મારામજી જ્ઞૈન જ્ઞાન મંદિર-વડોદરા (લેખાંતર્ગત)	૭૫
૧૦	શ્રી આત્મારામજી જ્ઞૈન જ્ઞાનમંદિર (વડોદરા) નાં મકાનનાં હસ્તલિખિત પ્રતવાળા ભાગો (લેખાંતર્ગત)	૭૬
૧૧	પ્રવર્તક શ્રી કાન્તિવિજયજી મહારાજ (લેખાંતર્ગત)	૭૭
૧૨	શ્રી કેસરીચંદ જીહારમલ લલવાની-સેક્રેટરી શ્રી આત્માનંદ જ્ઞૈન લાયબ્રેરી-પુનાસીટી, શ્રી હંસવિજયજી ફ્રી લાયબ્રેરી-વડોદરા અને શ્રી આત્મારામજી મહારાજના પરમલક્ષ્મી ગુજરાંવાલા (પળખ) નિવાસી લાલા નાનકચંદ બરડ.	૭૯
૧૩	શ્રી હંસવિજયજી મહારાજ (લેખાંતર્ગત)	૭૯
૧૪	શ્રી આત્મારામજી જ્ઞૈન જ્ઞાનમંદિર વડોદરામાં જ્ઞાનપંચમીને દિવસે જ્ઞાનોપાસના માટે કરેલી જ્ઞાનની રચનાનું દ્રશ્ય (લેખાંતર્ગત)	૮૦
૧૫	પંડિત શ્રી લાલચંદ ભગવાનદાસ ગાંધી (પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર-વડોદરાના અધિકારી) (લેખાંતર્ગત)	૮૧
૧૬	શ્રી કાન્ત, શ્રી શાન્તિલાલ જીગનલાલ ઉપાધ્યાય M. A. અને શેઠ કુંવરજીભાઈ આણુંદજી... ..	૧૧૨
૧૭	મુનિ શ્રી હિમાચીવિજયજી મહારાજ (લેખાંતર્ગત)	૧૩૦
૧૮	ડૉ. હરિપ્રસાદ વ્રજરાય દેશાઈ (લેખાંતર્ગત)	૧૩૪
૧૯	શ્રી મોહનલાલ ભગવાનદાસ ઝવેરી-સોલિસિટર (લેખાંતર્ગત)	૧૩૭
૨૦	શ્રી આત્માનંદ જન્મ શતાબ્દિ મહોત્સવ પ્રસંગે વડોદરામાં લેવાયેલ રૂપ	૧૫૨
૨૧	ડૉ. મોહનલાલ હેમચંદ શાહ M. B. B. S. અને ડૉ. ચીમનલાલ નેમચંદ શ્રીફ M. B. B. S., D. O.	૧૫૬
૨૨	પંડિત સુખલાલજી (લેખાંતર્ગત)	૧૬૦
૨૩	મુનિ શ્રી જયંતવિજયજી મહારાજ (લેખાંતર્ગત)	૨૦૪
૨૪	સ્વ. શેઠ મગનલાલ દલપતરામ-અમદાવાદ (લેખાંતર્ગત)	૨૧૬
૨૫	મહામંત્રી તેજપાળ અને તેમની પત્ની અનૂપમા દેવી, મહામંત્રીશ્વર શ્રી વિમળશાહ, મહામંત્રી વસ્તુપાલ અને તેમની બંને સ્ત્રીઓ	૨૨૪

પાલણપુરના મહુમ નવાબ સાહેબ સર શેર મહમદખાનજી

G. C. I. E; K. C. V. O.

महुम नवाब साहिब पालनपुर का शताब्दीनायक के साथ का परिचय ।

महुम नवाब साहिब पालनपुर का शताब्दीनायक के साथ बहुत अच्छा परिचय था, आपको साधु-महात्माओं पर प्रेम और विश्वास था ।।

शताब्दी कार्य के कर्णधार आचार्यश्री विजयवल्लभसूरि के प्रतिभी हार्दिक प्रेम रखते थे. सं० १९६६ में आपने कलकत्ता निवासी भंवरलाल (विचक्षणवि०) को दीक्षा दीथी उसमें पालनपुर के नवाब साहिब भी पधारे थे—आपने भंवरलाल की माता से कहा “ तुमारा लड़का फकीर होता है तुम को इसका कुछ दुःख नहीं है ! ” माताने जवाब दिया “ इसमें दुःख किस बात का ! मुझे इस बात की खुशी है कि मेरा बेटा आज प्रभु के चरणों में लीन हुआ है ! और इसने इस असार संसार को छोड दिया है ! ” यह सुनकर नवाब साहिब बहुत खुश हुए और सब के साथ नवदीक्षित के ऊपर वामक्षेप डाल कर आनंदित हुए !

इसी तरह विद्यमान नवाब साहिब का भी प्रेम बना हुआ है। सं० १९८९ के पालनपुर के चौमासे में आप का आचार्य महाराज के साथ कई दफा मिलाप हुआ ! शताब्दी का जिकर चलने पर आपने बड़ी खुशी प्रकट की और कहा कि यदि शताब्दी महोत्सव पालनपुर में किया जाय तो बहुत अच्छा होवे राज्य से हरएक जात की सहूलियत मिल सकेगी ! परंतु शताब्दी महोत्सव पंजाब, पालनपुर, पाटण, बम्बई, अहमदावाद सबको छोड बड़ौदा ही में हुआ !

आप को बड़ौदा से निमंत्रण भेजा गया था परंतु कार्यवश आप नहीं पधार सके ! तो भी नगरसेठ चीमनभाई आदि की मारफत आपने अपनी सहा-नुभूति प्रकट की और शताब्दी फंड में अच्छी रकम भेट की ।

(ललितसूरि.)

पाल्पुपुरना नवाग साडेग मेजर सर ताक्षेमडमडभानल

G. C. I. E; K. C. V. O.

(PURAN CHAND NAHAR, M. A., B. L.)

*A*mong the heads of the various sections of the Jain Svetam̐bar church in the nineteenth century, the name of shri Vijayanand Suri alias Atmaramji will ever be remembered with veneration in India and outside. His vast knowledge of Jainism with his simple and easy way of explaining the difficult problems of philosophy, is widely known and that is why his writings are so immensely popular amongst Jains of all sections. His writings are great testimony of his greatness. He could explain the most knotted questions of ' Syadvada ' in a very simple manner. His masterly works 'Jain Tatvadarsha', 'Tatva-nirnaya Prasad', 'Ajnantimir Bhaskar' are his living monuments in the vernacular literature on Jainism. His versatile genius was unbounded. He was an embodiment of विनय-politeness, unbiassed from sectarian views. He was the pioneer of that spirit of advancement which has attained such glorious success and resulted in the establishment of many useful institutions in his memory throughout the country. He was a great reformer of the age. In the Punjab side the excellence of Jainism was almost forgotten by its followers during the political unrest of the country for centuries. Thousands of such families were brought to their former platform by the persistent labour for years of this great man.

He attracted attention of scholars of his time especially of Sanskrit, both in India and outside and was respected by all.

The Great Atmaramji

A perusal of his works, nay a glance at the contents of the vols. is sufficient to show his mastery of the subject, his keen insight of the Jain texts and the systematic method of his treatment of complex questions that are stumbling blocks to students of Jain culture. His sterling merits were much appreciated by the then European scholars. I take this opportunity of quoting one instance only before concluding these my humble lines. The great scholar late Dr. A. F. R. Hoernlé who edited one of the Jain Agamas in Bibliotheca Indica Series published by the A. S. of Bengal, was so much impressed with his learning that he composed several verses in Sanskrit in praise of Atmaramji Maharaj and dedicated his work, 'Upasagdasao Sutra' to him. The verses depict the excellence of this great personality in a nut-shell and ran as follows:—

“ दुराग्रहध्वान्तविभेदभानो !, हितोपदेशामृतसिन्धुचित्त । ।
सन्देहसन्दोहनिरासकारिन् !, जिनोक्तधर्मस्य धुरंधरोऽसि ॥ १ ॥

अज्ञानतिमिरभास्करमज्ञाननिवृत्तये सहृदयानाम् ।
आर्हत्तत्त्वादर्शं ग्रंथमपरमपि भवानकृत् ॥ २ ॥

आनंदविजय श्रीमन्नात्माराममहामुने । ।
मदीय निखिलमज्ञानव्याख्यातः शास्त्रपारग ॥ ३ ॥

कृतज्ञता चिह्नमिदं ग्रंथसंस्करणं कृतीन् ।
यत्नसम्पादितं तुभ्यं श्रद्धयोत्सृज्यते मया ॥ ४ ॥ ”

HANDBILLS PUBLISHED IN AMERICA

1896-97

A MOST ELOQUENT SCHOLAR AND ORATOR

VIRCHAND R. GANDHI

OF INDIA

LECTURES SHOULD BE HEARD

ORGANIZED BY THE WORLD'S PARLIAMENT OF PEACE

SECRETARY

100 N. 3rd St. New York, N.Y.
100 N. 3rd St. New York, N.Y.
100 N. 3rd St. New York, N.Y.
100 N. 3rd St. New York, N.Y.
100 N. 3rd St. New York, N.Y.

100 N. 3rd St. New York, N.Y.

Virchand R. Gandhi in America

Editorial

Mr. V. R. Gandhi, B. A., of the University of Bombay, India, is a brilliant lawyer of unusual attainments, and is master of fourteen languages including English. He is the Honorary Secretary of the Jain Association of India, and enjoys the distinction of being the only gentleman from India, who was elected by the people at home as Delegate to the Parliament of Religions held in Chicago in September, 1893, where he most eloquently represented the 5,000,000 of Jains of India. Mr. Gandhi has remained in this country to study our customs, politics, educational and industrial institutions. He is a man of strong personality, filled with enthusiasm, sincere and earnest in purpose, a man of unflinching moral courage and the soul of honor. All this and more impresses you as you look into his calm, piercing eyes, and listen to his animated discussions on the customs and religions of India. But it is when dwelling upon the selfishness and injustice of mankind and the miseries of the ignorant poor that Mr. Gandhi grows most eloquent, and his soul shines through his eyes as he warms with his subject.

No one should fail to hear this eloquent native from India whenever opportunity occurs; one can gain more knowledge and truth in one evening than from any other source. He will be able to correct many prevalent and erroneous impressions concerning India and its people. He will answer all questions after the lecture that any one from the audience may choose to ask. There cannot be too much said in praise of this grand and noble man who daily lives up to the principles of purity which he advocates. Mr. Gandhi has already spoken in this country before clubs, lyceums, literary and church societies, theosophical branches and Spiritual associations, and has conducted large classes in Eastern Occultism. He has everywhere been accorded a warm reception and shown the highest appreciation.—*Editor's Bureau.*

THE BROAD AND CATHOLIC SPIRIT OF THIS GRAND HINDU MAY BE BEST UNDERSTOOD BY THE FOLLOWING EXTRACT FROM HIS LECTURE, DELIVERED AT CASSADAGA, N. Y., AUG. 12, 1894, WHERE HE WAS ENGAGED FOR SEVERAL LECTURES AND CLASSES.

When missionaries sent from this continent to our country, and to our people, shall have learned that we are children of the same family, that we inherit the same perceptions, the same rights, the same inspirations and the relations to the Infinite, and seek to fraternise with us on that plane and with this recognition—then, and then only, antagonism and injustice will cease, and the bonds of common brotherhood will unite us in a mutual recognition of reasons for a perfect fellowship * * * What is that Christ in whose name you propose

Virachand R. Gandhi in America

to conquer the world? Is there a Christ of oppression; is there a Christ of injustice; is there a Christ of misinterpretation; is there a Christ of denial of all rights; is there a Christ of destruction of all holy aims and humane immemorial institutions; is there a Christ of injustice and exorbitant taxation for the support of a government, foreign to our knowledge, our thought, our religion and our consent? who of these Christs has inscribed his name on the banner of your conquests? If you seek to conquer us under such banners, and in the name of such Christs, we refuse to be conquered. But, if you come to us in the name and in the spirit of the Christ of education, of brotherhood, universal love or in the name of that Christ, who, in the valley of the Ganges, and on the shores of the sea of Tiberius, taught and said: "A new commandment give I unto you, that ye love one another" then I say, we will welcome you, for him we know, and of him we are not afraid. But all this must be understood in the full freedom of it. We cannot recognize a creedal Christ, a limited Christ, an emasculated truth whether it is viewed from an educational or moral and spiritual point of view, but the universal idea, without limit, without fetters, free. * * We come gladly, at your invitation, for another reason. You are the most tolerant and liberal nation in the western world, and tolerance is the first article in the faith of every Hindu, Buddhist or Jainist. No man can point to any instance in the history of my people where any man was ever persecuted for religious opinion's sake. Our very language does not contain an equivalent word for the English word "persecution." We have words in our language, in the ancient Sanskrit, that cover the whole ground of justice, of purity, of goodness, of love and of all the sweet beatitudes of the soul's attainment, but not one word that means malice, persecution or tyranny for religious opinion's sake.

FROM REV. R. A. WHITE, OF CHICAGO.
6550, LAFAYETTE AVE, CHICAGO, ILL.

I consider Mr. Gandhi one of the best equipped of the many scholarly men who represented the various religions of India in the recent Parliament of Religions. A public lecture given by him in my church was, in my opinion, a most scholarly production, both in matter and form, and showed a thorough grasp of Oriental philosophy. Mr. Gandhi has a fine command of the English tongue, and is altogether a most interesting man in every way.

R. A. WHITE.

FROM HON. E. B. SHERMAN.

Master in Chancery of the

United States Circuit Court.

"The Congress of Religions drew to Chicago several of the brightest and most interesting Oriental thinkers and scholars that it has ever been my pleasure to meet; among them is Mr. V. R. Gandhi, a lawyer of Bombay, India."

"It has rarely, if ever, been my good fortune to meet a man whose reading and culture have been so wide and varied, and who, withal, has so sweet, sincere and teachable a spirit as Mr. Gandhi."

Virchand R. Gandhi in America

FROM REV. ADDISON PARKER.

*Pastor, Leading Baptist Church,
LaPorte, Ind.*

PASTOR'S STUDY, LAPORTE, IND.,
DEC. 2, 1893.

During the meeting of the Parliament of Religions at Chicago, I had the pleasure of listening to Mr. Gandhi's address upon the "Jains" of India, and also of a brief personal conversation with him. He impressed me as one of the brainiest and most stirring of the representatives of the Far East. I know of no one from whom I would prefer to hear concerning the life and thought of the great people he represents.

ADDISON PARKER.

Buffalo Courier, Aug. 19, 1894.

Virchand R. Gandhi, the Jain Hindu of Bombay, has been accorded the greatest ovation ever granted to a speaker at Cassadaga. Saturday afternoon when he stepped forward in his silken robe of royal purple and golden-colored turban and sash, the auditorium fairly rang with applause, and when he finished his speech, which was announced as "Some Mistakes Corrected" he was recalled again and again.

*Light of Truth, Cincinnati,
Aug. 11, 1894.*

Mr. Gandhi is a thorough student of the Vedic religion of India thoroughly conversant with the Brahminical tenets and the teachings of Buddha. He illumines them all with the spiritual halo and practical philosophy of his great teacher as well as his own luminous mind.

6

Buffalo Express, Aug. 14, 1894.

Mr. Virchand Gandhi, of India, was the platform figure in this immense gathering of interested people. Looking over the audience, it was easy to perceive that the men and women from the outside world, as well as spiritists and Cassadagans themselves, followed every word that the Hindu said with the closest attention.

Light of Truth, Aug. 18, 1894.

Virchand R. Gandhi, the Jainist, has opened a class for instruction in the ancient religions. The lecture-room is each day crowded to its utmost with brightest minds of the camp, eager to hear this wonderful Hindu scholar expound his religious theories.

*The Evangelist, New York,
Aug. 23, 1894.*

Recently Cassadaga, the trysting place of heterogeneous creeds, has blossomed out with a new attraction, striking to the eye as well as to the mind. This new card is Mr. Virchand Gandhi of Bombay, a gentleman of noble presence, a trained scholar, a lawyer versed in Sanscrit lore and in English literature as well. He came to this country by invitation of Dr. Barrows, as a representative of the Jain religion. Mr. Gandhi is an able exponent of all the religions of India.

*The Illustrated Buffalo Express,
Aug. 12, 1894.*

On Saturday afternoon one of the most enthusiastic audiences ever known to the auditorium of Cassadaga listened to "The Message of India to the People of America" by Virchand R. Gandhi,

[Shree Atmaramji

Virchand R. Gandhi in America

B. A., of Bombay, India, who was elected by avote of 5,000,000 Jains to represent them at the late world's Congress of Religions in Chicago.

Mr. Gandhi was given a perfect ovation as he stepped forward in his Oriental costume of royal purple silk and yellow turban and sash, and said: "Brothers and sisters of America: I greet you in the name of India and her three millions of sons and daughters. I greet you as brothers and sisters and bring you a message of peace, love, universal brotherhood and fellowship from the aged and well-preserved nation of India, which is proud to clasp the hand of the youngest child of the ages. Our country in all confidence places in your lap the key to its archives of ancient philosophy and attainments, because you are in a perfect intellectual condition to appreciate its mystical treasures of religious lore. India has been studied from the outside and from a limited point of view and consequently misunderstood."

*Evening Post, Cleveland, O.,
Sept. 19, 1894.*

Virchand R. Gandhi, representative of the Jain religion, the oldest of old India, lectured on the occult sciences and philosophies of that far-off country last evening, at Association Hall. His lecture was profusely illustrated by means of the stereopticon and the views presented, showing as they did scenes of interest and people of a most fascinating land, were warmly appreciated by the large number of persons in attendance.

Chicago Suburban Star, Nov. 30, 1893.

The Universalist Church, Sixty-fifth street and Stewart avenue, was comfo-

rtable filled Sunday evening on the occasion of the third lecture in the Union Study Club course, which was given by Virchand R. Gandhi, of Bombay, Honorary Secretary of the Jain Association of India. The lecture contained a geographical and historical review of India, a digest of the religious philosophies, theosophies, literatures of the Aryan races, and a very interesting description of the social customs of the Hindus. The speaker very emphatically denied the popular story about the car of Juggernaut, under whose wheels the religious devotee has been supposed to cast himself and be immolated. He characterized the tale of Juggernaut and other recitals of Hindu self-torture as the falsifications of sensational missionaries.

Buffalo Times, N. Y., Aug. 8th, 1894.

Virchand Gandhi is the guest of honor at Cassadaga. He has already won his way to the hearts of the people by the soft persuasiveness of his reasoning, oriental in its simplicity, strength and power of conviction. His musically modulated voice and physical repose distinguish him no less than his Oriental costume at any time and any place.

*The Jamestown All, New York,
Aug. 13, 1894.*

The Buffalo excursion brought six carloads of people and the Jamestown and Titusville the same. It was a "big day" and most of the people came to hear, the learned Hindu, Virchand Gandhi. His subject Sunday afternoon was his impressions of our country and various institutions. He complimented us, as a nation on our hospitality, our common schools and universal education,

Virchand R. Gandhi in America

thought our natural resources and industries marvelous, and made comparisons between us and his own Jainist People. In his lecture Saturday he gave "India's Message to America," and the lecture took every one by storm. He is so full of kindness and brotherly love for the American people, and so clear in expressing his ideas to us that no one can help but feel, after listening to him, that the Jainist people did well in selecting Mr. Gandhi as their representative to this country.

Chicago Daily Sun, April 3, 1894.

Mr. Virchand R. Gandhi, B. A., of Bombay, lectured Monday evening at 6558 Stewart boulevard. The Subject was Jainism, the religion which Mr. Gandhi came to this country to represent at the Parliament of Religions, and which has been listened to by larger and more enthusiastic audiences than any other Oriental religion which has been presented during or since the Parliament by the many scholarly representatives from the various countries

Chicago Herald, Aug. 7, 1894.

Virchand R. Gandhi, who was a prominent member at the Parliament of Religions, has just published a correct translation of the "Unknown Life of Jesus Christ" and being a native of India, and having traveled much in that country, has been able to add to his book a fine picture of the Himis Monastery where Notovitch discovered the manuscript. Also, he has added many other illustrations, and a most scholarly and exhaustive introduction, altogether giving to his work a dignity that no other translation possesses. Every one should possess a copy of this most scholarly translation.

*Buffalo Evening Times, N. Y.,
Aug. 14, 1894.*

Yesterday morning Virchand Gandhi, of Bombay B. A., delivered his lecture to women exclusively. It drew out a large crowd of the fair sex and caused something of a sensation by reason of its pointed directness.

St. Joseph Gazette, Mo., May 8, 1894.

The Parliament of Religions, which formed one of the most interesting features of the great World's Fair, opened the eyes of eminent Christians to the fact that the issues joined by modern Christianity and the religion and philosophy of heathendom leave debatable ground upon which the heathen may stand in defence of the faith of his fathers. Mr. Virchand R. Gandhi, of Bombay, who was one of the most prominent representatives at the World's Parliament of Religions, writes a paper in the April *Forum* entitled, "Why Christian Missions have failed in India."

*Morning Star, Meadville, Penn.,
Aug. 14, 1894.*

Virchand Gandhi, of Bombay, India is the picturesque figure on the grounds now, in his Oriental costume. Mr. Gandhi represented the Jainist sect at the World's Parliament of Religions at Chicago last year. He is a very intelligent man, and after hearing his lecture on "The Message of India to America," one is inclined to wonder if Indian missionaries to America are not in order.

The Rochester Herald, Oct. 3, 1894.

ILLUSTRATED LECTURE ON INDIA.

Mr. Virchand R. Gandhi, of Bombay, India, delivered an interesting and

LECTURE ON INDIA

Ancient Literature of India.

Early
Life
of the
Hindus.

Marriage
Status
in
India.

BY

VIRCHAND R. GANDHI, B.A., of Bombay

Honorary Secretary to the Jain Association of India

Position
of Women
in India.

Social
Customs
of the
288 Millions
of the
Indian
People.

Virchand R. Gandhi in America

instructive lecture before the public school pupils in Free Academy hall last evening. The speaker gave a clear description of the customs and habits of the people of India. He presented many very interesting stereopticon views of the principal cities, the Elephanta and other caves, occupied by monks. The pictures showed the excellent work executed in ancient times. Altogether, these lectures are instructive to both old and young, and should be seen and heard all over America.

Rochester Democrat and Chronicle,
Sept. 24, 1894.

Mr. Virchand R. Gandhi, the Hindu philosopher and scholar, of Bombay, spoke in the First Universalist church last evening to a crowded house. He was introduced by the Rev. Dr. Saxe as one who had represented nobly one of the great religions of India. Mr. Gandhi is a man of extensive learning. He has spent his time since the close of the parliament traveling about, lecturing and studying the industrial progress of this country, and especially the public school system. He is greatly impressed with the fact that in this land the poorest child has educational facilities equal to the richest. There are many fine schools in India, but the fee is so high that the poor cannot take advantage of them.

Buffalo Evening Times, Aug. 13, 1894.

Mr. Virchand R. Gandhi, the first Indian, who represented 5,000,000 of his co-religionists at the Congress of Religions, preaches the universal brotherhood of man. He is much farther advanced in the Esoteric Philosophy than the western Theosophists, and gives far more lucid explanations of the Oriental teachings. The Hindu is decidedly the Lion of the season.

The Universalist Messenger, Chicago,
Feb. 10, 1894.

The series of lectures on Oriental Philosophy, given by Mr. Virchand R. Gandhi every Monday evening at the residence of Mr. Chas. Howard, 6558 Stewart Boulevard, are growing more and more interesting. The Subject last Monday evening was the ethical side of the Yoga philosophy. The treatment given it was eminently scholarly, such as could emanate only from the metaphysical mind of a Hindu. These lectures are listened to by an already cultivated class of people, who concede the fact that these Hindus are the custodians of knowledge pure and simple, and are ever ready and willing to give the key which will unlock the treasure box containing all the mysterious truths that mind can grasp.

A short account of the life of Shrimad Vijayanandasuri Popularly known as Shri Atmaramji.

A hundred years have gone by since the birth of Shri Vijayanandasuri, the well-known Sadhu of the Jain Swetamber Sect. He was born in the village of Labara, District Ferozpur (Punjab) on the first of Chaitra Shukla in Vikram year 1893. He was Brahma Kshatriya by caste. His father's name was Ganeshchandra and mother's, Rupdevi. He lost his father in early childhood and was brought up by his mother. He was given in charge of Seth Jodhmal of Jira (Punjab) for education in Vikram year 1903.

He studied Hindi and Arithmetic. At times he used to visit Sthanakvasi Sadhus of the place and began to study about religion. In Vikrama 1910 he was initiated as a Sthanakvasi Sadhu. His intellect was keen : he used to Commit to memory 100 verses a day. He had learnt the Shastras from the Sthanakvasi Sadhus, but he began to entertain doubts as regards the interpretation as given by them. Fortunately he began to study Sanskrit Grammar and other philosophical and logical works with a Paudit.

He fearlessly gave up the Sthanakvasi doctrine and came to Ahmedabad in V. year 1932. He was initiated as a Swetamber Sadhu by Buddhivijayji, a Jain Sadhu of the place. In the V. year 1943, he went to Palitana, Kathiawar, and stayed there for four months during the rainy season. Here he was given the title of 'Acharya' by the Saugha, and from that time he was called by the name of Shri Vijayanandasuri.

Then he travelled on foot from Gujerat to the Punjab. During the travel he brought to light the hidden Jain Literature. The Jain Bhandars of different places of Rajputana were examined by him. He got many old important manuscripts fairly copied out.

For many years he lived in the Punjab. His fame spread through the different parts of the country. Many people of other sects came and discussed with him on matters of religion. He answered their arguments in a mild, courteous and dispassionate manner. His tone was inspiring, and the hearers were at times astonished at his peculiar tact of answering the questions. His ideas were liberal. He was serene and calm of disposition.

A short account of Atmaramji

Many questions of Jainism were put to him by Dr. A. F. Rudolf Hoernele through Maganlal Dalpatram in the Vikram year 1945. Dr. Hoernele was greatly satisfied with the answers. He wrote to Maganlal in 1888 "Please convey to the latter (Muni Maharaj) the expression of my thanks for the great trouble he has taken to reply so promptly and so fully to my questions. His answers were satisfactory." In the introduction of the Upasakdasanga, which Dr. Hoernele has edited and translated, he writes: "For some of this information I am indebted to Muni Maharaj Atmaramji, Anandvijayji, the wellknown and highly respected Sadhu of the Jain Community throughout India and author of (among others) two very useful works in Hindi."

In Vikram year 1949, he received an invitation from Chicago to attend the World's Parliament of Religions. On account of religious and personal restrictions he could not go, but he sent his representative, Mr. Virchand Raghavji Gandhi, B. A. to Chicago to represent Jainism at the Parliament.

He was the author of a number of works in Hindi. The important works are as follows:-

Tatwanirnaya Prasad, (तत्त्वनिर्णयप्रासाद), Jaina Tatwadarsha (जैनतत्त्वादर्श), Aguantimir-Bhasker (अज्ञानतिमिरभास्कर), Samayktiwa Sha.yodhar (समयक्त्वशास्योद्धार), and Chicago-Prashnottar (चिकागोप्रश्नोत्तर).

Many Jain temples were built in the Punjab by his teaching. About 15000 persons were converted to Jainism by his strenuous efforts. Many Pathshalas and Libraries were established by him in the districts of the Punjab and in different other parts of the country.

Spending his life in doing good deeds he passed away from this world in Vikram year 1953, Jyesta Shukla 13, in Gujranwala (Punjab). The event of his death was mysterious. At midnight he got up from bed and sat in the posture of Padmasana. He called his pupils before him and said to them: 'Oh, Now I go, Arhan !'

' Lives of great men all remind us
We can make our lives sublime,
And departing leave behind us
Foot prints on the sands of time.' (Longfellow)

Origin of Chicago-Prashnottar.

The following letter was received by Shri Shri Tapagachhacharya Nyayambhonidhi Shrimat Vijayanandasuri, popularly known as Shri Atmaramji, through the Jain Association of India, Bombay.

Worlds' Congress Auxiliary
Committee on Religious Congress,
Rev. John Henry Barrows D. D.,
Chairman, Chicago U. S. A. November 16th 1892.
2330 Michigan Ave.
Mr. Atmaramji, Bombay, India.

Please address me

William Pipe, 2330 Michigan Ave, Chicago, United States of America.

Dear Sir,

There will be mailed to you in the course of a week an appointment as a member of the Advisory Council of the Parliament of the Religions to be held in Chicago in 1893. In the meantime the Chairman instructs me to ask you if you will kindly forward to me at your earliest convenience two photographs of yourself and a short sketch of your life. These are to be used in preparing the illustrated account of representatives of the great faiths of the world. Will you, therefore, give this matter your earnest consideration and forward to me as soon as possible what is requested? Some other pictures and explanatory literature that would illustrate any feature of Hinduism would be much appreciated. With fraternal greetings,

I am,

Faithfully and sincerely yours,
William Pipe.

श्रीमद् आन्ध्रराजसिंह महाराज अखिलमण्डल समितिसंस. १९३६ अजमेरमें.

Origin of Chicago-Prashnottar

A reply to this letter was sent by the Jains of Bombay through Mr. Virchand Raghavaji Gandhi B A., M. R. A. S., in consultation with the Muniraj Atmaramji. The purport of the reply was that the Muni Maharaj had received the letter and was highly pleased to hear of the undertaking about holding a Religious Parliament at Chicago. It was also stated that the Muniraj regretted that owing to old age, religious restrictions and some other private reasons he was unable to personally attend the Parliament of religions in compliance with the invitation. As desired, two photos of the Muniraj and a short biographical account of him together with some other interesting photos were also sent, an acknowledgment for which was requested.

To this letter the following reply was received.

Chicago U. S. A. April 3rd, 1893

Muni Atmaramji, 9, Bank Street, Fort,
Presidency Mills Co. Ltd.

Reverend Sir,

I am very much delighted to receive your acceptance of your appointment together with the photographs and the biography of your remarkable life. Is it not possible for you to attend the Parliament in person? It would give us great pleasure to meet you. At any rate, will you not be able to prepare a paper which will convey to the occidental mind, a clear account of the Jain Faith, which you so honourably represent? It will give us great pleasure and promote the ends of the Parliament if you are able to render this service.

I send you several copies of my second report. Hoping to hear from you soon and favourably, I remain with fraternal regards,

Yours cordially,

John Henry Barrows,

Chairman, Committee on Religious Congress.

A reply to the above letter was sent through Shah Maganlal Dalpatram, acknowledging the receipt of the letter and intimating

Shatabdi Granth]

Origin of Chicago-Prashnottar

that, in compliance with the wishes expressed therein, the Muni Maharaj had undertaken to write a contribution on the Jain Faith.

The following is the reply received.

Chicago U. S. A. June 12th 1093.

My dear Sir,

I am desired by the Rev. Dr. Barrows to make an immediate acknowledgment of your favour of May 13th. It is eminently to be desired that there should be present at the Parliament of Religions, a learned representative of the Jain community.

We are indeed sorry that there is no prospect of having the Muni Atmaramji with us and trust the community over which he presides will depute some one to represent. It is, I trust, needless for me to say that your delegate will be received by us in Chicago with every distinction, and during his stay here, will receive our hospitality in as great a measure as we are able to accord it. If you therefore decide to send a representative, will you kindly cable the fact to me? The paper which learned Muni is preparing, will indeed be very welcome and will be given a place in the programme in keeping with the high rank of its author. Although we here in Chicago are a long distance from you, the name of Muni Atmaramji is frequently alluded to in religious discussions. For the purpose of illustrating the volumes which are to record the proceedings of the Parliament of Religions I am in want of a few pictures to illustrate the rites and ceremonies of the Jain Faith. May I ask you to procure these for me (at any expense) and send at your earliest convenience.

I am,
Very truly yours,
William Pipe,
Private Secretary.

This letter was passed on by Muni Atmaramji to the Jain Association, India, with the remarks that it would be well if the Jains at Bombay were to consider the matter of sending : Virchand

Origin of Chicago-Prashnottar

Raghavji Gandhi as a representative of Jain Faith to the Parliament. He added that by his deputation as a delegate to the Parliament of the religions of the world he would be able to give publicity to the religion of the Jains to all those who did not know what Jainism and its tenets were, and that the course was calculated to disseminate the truths of Jainism far and wide. This opinion of the Muniraj was accepted by the gentlemen of Bombay, because they implicitly believed in his words and were convinced that the opinion expressed by Muniraj could never be against their scripture or prejudicial to them in any way, for they well knew that in the modern times there was none equal to him in the knowledge and scholarship of Jain religious literature. Having thus considered the matter, the Jain Association of Bombay requested Mr. Virchand Gandhi to go as their delegate to Chicago. On this occasion at the request of Mr. Virchand Gandhi as well as that of Chicago Committee on Religious Congress the Muniraj wrote this work in the form of questions and answers on Jainism. I venture to publish the work for the benefit of my brethren. As the book was specially written for the Chicago Parliament and contained answers to the questions received from Chicago, it was aptly entitled the "Chicago Prashnottar i. e., Questions and Answers on Jainism for the Chicago Parliament of religions. The name and learning of the author of the book being universally known, it is needless for me to dilate on the merits of his books. Nor can I do justice to the task, even if I were to attempt it. How can I be considered qualified enough to do full justice to the merits of the works of an author about whom occidental scholars and savants have expressed such a high opinion? The following is an extract in this connection from the English translation of Upasakdasang Sutra by Dr. A. F. Rodolph Hoeruele, Secretary of the Asiatic Society of Bengal.

"In a third Appendix (No. III) I have put together some additional information, that I have been able to gather since publishing the several fasciculi. For some of this information, I am indebted to Muni Maharaj Atmaramji, Anandvijayji, the well-known and highly respected Sadhu of the Jain Community throughout India, and author of (among others) two very useful works in Hindi, the Jaina Tattva-

Origin of Chicago-Prashnottar

dashas mentioned in note 276 and the Ajuana Timira Bhaskara. I was placed in communication with him through the kindness of Mr. Maganlal Dalpatram. My only regret is that I had not the advantage of his invaluable assistance from the very beginning of my work. For some useful suggestions and corrections I am also indebted to Mr. Virchand R. Gandhi, the Honorary Secretary to the Jain Association of India."

On the 21st page of "The World's Parliament of Religions" published in London, there is a photo of the Muni Maharaj bearing the following eulogy.

"No man has so peculiarly indentified himself with the interests of the Jain Community as Muni Atmaramji. He is one of the noble bands sworn from the day of initiation to the end of life to work day and night for the high mission they have undertaken. He is the High priest of the Jain community and is recognised as the highest living authority on Jain Religion and literature by Oriental scholars."

The above has also appeared at page 3 of the treatise entitled "Eulogies to holy places." Dr. Hoernele has written certain eulogistic verses in Sanskrit on Muni in the beginning of his publication on Upasakdasang Sutra, the translation of which is given below:—

(1) Thou art like the sun in dispelling the black clouds of ignorance; thou establishest the minds of others on the sea of nectar of good and noble instructions; thou cuttest asunder all knots of doubts; thou art beyond the eighteen blemishes condemned by Jainism. Thou art unsurpassingly great in the knowledge of the spiritual lore of Jains and that thou art all-wise.

(2) For the purpose of dispelling the ignorance of all good men, thou hast written the works entitled "Ajuana Timira Bhaskara" and "Jain Tattvadarsha."

(3 & 4) O Master of bliss, O glorious soul, O Enjoyer of spiritual knowledge, O great sage, O unfailing answerer of all my questions; O purified soul! In recognition of the good thou hast done me, I

Origin of Chicago-Prashnottar

dedicate this book to thee in all sincerity of feeling as a mark of my gratitude. ”

The reader of the *Chicago Prashnottara* will find all necessary information regarding the following questions:-

What is God ? What kind of God ought to be adored ? In what way do the Jains and in what way do the followers of other religions believe in God ? Whether God can be proved as the creator of the universe or no ? What is action and how is it internally and externally classified ? What bondages are caused by what actions and what are their fruits ? What is that which leads from one state of existence to another state of existence ? What connection is there between the soul and the actions ? Does the soul perform the actions itself or is led by some other force to perform them ? Does the soul enjoy the fruits of its actions itself or is allowed by some other to enjoy them ? In what matters do all religions agree unanimously ? Has the soul the power of becoming God or no ? Does the soul return to the world after liberation or no ? Whether or not is it possible for the world being depleted of living beings when there is a continuous streams of the souls going into liberation which prevents their return ? How is the transmigration of soul established ? How is the existence of soul proved ? What advantages are there in worshiping God and loving God, and how should this adoration be made ? What form of image-worship should be observed and why ? What connection between God and man do religions believe in ? What are the duties of an ascetic and what of a house-holder ? What are the prescribed characteristics of the spiritual and the worldly life ? What is the necessity and advantage of the study of various religious books, and what are the rules regulating such a study ? Is there an incarnation of God or no ? If so, whether the liberated soul of God catches any contamination by the process of incarnation ? Has or has not God any defects ?

In addition to the above questions, the author has also discoursed on such topics as the re-purification of a contaminated soul, rules calculated to ward off the fear of death, the classes and characteristics of religion etc. etc.

Origin of Chicago-Prashnottar

In consideration of the subjects treated in the book it would not be inappropriate if it is entitled "Tattvapunj" or collection of cardinal truths.

This work after completion was handed over to Mr. Virchand Gandhi, who by its aid created a thirst in the minds of the people at Chicago and other places for spiritual knowledge to such an extent that he was again invited to America. The invitation was gladly accepted by Mr. Virchand Gandhi who resolved to go there with his family. On the occasion of his departure, the spiritual-minded Jains of Bombay presented several addresses to him. For fear of space, the purport of only one of these addresses is given below :—

Dear brother Mr. Virchand Raghavji Gandhi,

We, the members of the Shri Hemchandracharya Abhyas Society, have met together to express our feelings of joy and sorrow-joy at the thought that you are going to such a distant country for the dissemination of tenets of Jainism, and sorrow because we will be deprived of the assistance of such a useful member.

Dear brother, at a time when there was very little education among our community, you passed the highest collegiate examinations and displayed too deep an interest in spiritual and worldly matter to be adequately spoken of. The strenuous efforts you made in connection with the holy places of pilgrimage such as Shri Satrunjaya and Sametshikhar etc., are highly commendable.

In 1893 you went as a representative of Shri Muniraj Atmaramji on behalf of the Jain community to the Parliament of Religions in America.

The Muniraj is one of those selfless men who are always devoted to the interests of the Jain community and who have pledged from the day of their initiation to the end of their lives to perpetually preaching the highest truths of Jainism. He is one of the greatest preachers of the Jain religion and scholars of its literature—the preacher and scholar whose premature death is mourned by the whole community,

Origin of Chicago-Prashnottar

the equal of whom in erudition and the knowledge of Jain Shastras is difficult to find to succeed him and whose holy and virtuous deeds will for ever be remembered with undying gratitude by the present and the coming generations. The speeches which you have delivered in America on Jain religion & philosophy have done immense good to us and our American brethren. It is very gratifying that on this occasion of your going for the second time in response to the invitation of our American brethren, you are also taking your wife with you. Her resolve in going with you on this occasion justifies in its fullest sense the significance of the word "Sahcharini" a constant companion.

In conclusion, dear brother, our prayer is that happiness and prosperity may attend you while you are abroad, that success may crown the mission which you have voluntarily undertaken, that blessings may be showered upon you and that you may achieve distinction.

From ' Chicago Prashnottar '

[English Translation Edition.]

Talks of The Occult

Virchand R. Gandhi Delivers the First of a Series of Lectures.
Mysteries of Hypnotism

The Art Was Practised, He Says, Thousands of Years Ago.

**Antagonism of the Church to Spiritual Manifestations
Gave Rise to Secret Societies.**

Virchand R. Gandhi the Hindoo philosopher, lectured at 810 Masonic Temple last evening to a fine and interested audience. It was the first address of a series to be given on successive Saturday nights at the same place, and all are on the general subject of the occult.

Last night, in particular, he talked about hypnotism, which he defined as a natural sleep artificially produced. He said that all might come to possess this power but that only by high and good thinking and living could it be beneficially exercised. All that was impure in character must be sloughed off if the best results were to be obtained.

He went into the significance of colours, and said yellow and white represented the highest moral conditions. He said the body gave out different lights, black sometimes, and blue, and these aura were real, if not visible by all.

He traced the history of hypnotism, and said it was practised thousands of years ago in Greece. It was

discouraged by the infant church, and to escape this ostracism it was

VIRCHAND R. GANDHI.

Talks of the Occult

carried on under cover, thus explaining the rise of secret societies. Catholicism and Masonry had always been antagonists.

At this point, to illustrate a point, all lights were turned low, and the figure of the white-clad Indian, in his purple turban and sash, as seen dimly in the shade, caused a weird sensation, as at some spiritualistic seance. There were those who afterward said they felt an impulse quite uncontrollable to close their eyes and even dose quite off into the land of Nod

Then came a pretty little prayer, composed 5,000 years ago to the sun god, as the source of all life.

The speaker said this term was a scientifically expressed truth, for the sun was a positive force of life. The aura which sheathed every one was an emanation from the sun. Thoughts were vibrations, and faith a state of mind.

Of course, it was necessary that the manipulator of the occult forces of hypnotism should be wise and virtuous, as otherwise he might work

the loss, even the ruin, of himself and others. Many tried to operate without going through the preliminary moral life and ruined themselves. A person well fortified in the use of such a force could perform marvels.

He illustrated by taking the case of a child Unless very stubborn a child received impressions that were very lasting, and even controlling in the future. In a sense all men were but children of a larger growth. We were hypnotized now and then without knowing it and to understand this we must drink deep of the significance of the font of life called passive existence. Popular and scientific hypnotism were very different, nor was it to be supposed that a profound science like occultism could all be understood in a jiffy. To many all such things were as foolish as would have been thought the possibility of the marvels of electricity a while ago. Many sensational things were palmed off as hypnotism that were quite extraneous to it.

In conclusion he said he was going to answer questions next Saturday night at the close of the regular address.

Virchand Raghavji Gandhi B. A., M. R. S., J. S.,

of **BOMBAY, India,**

REPRESENTATIVE FROM INDIA TO THE WORLD'S PARLIAMENT OF RELIGIONS

Will Deliver a Course of Six Lectures on

THE SIGNIFICANCE OF MAN

AND THE

UNIVERSE

FROM AN

ORIENTAL STANDPOINT

IN NEW CENTURY HALL, 509 FIFTH AVE., NEW YORK.

(Between 42d and 43d Sts.)

On the following dates at 8 p. m.

- Thursday, March 10.* Message of India to America. What the Orient has in store for the Occident.
- Tuesday, March 15.* Factors in Man's Personality. The various efficient principles in human life, unobserved by the West.
- Thursday, March 17.* Analysis of Man's Moral Nature. Not yet understood or studied in the West.
- Tuesday, March 22.* Psychological Functions of Man. Their operation not fully understood under our self-imposed artificial conditions.
- Thursday, March 24.* Essential Conditions of Man's Spiritual Development-which must be grasped by those who wish to take a conscious part in the advancement of culture and the march of civilization.
- Tuesday, March 29.* Practical Methods of Developing the Latent Faculties in Man.

The Significance of man

MR. GANDHI is one of India's most prominent representatives, a profound thinker, scholar and philosopher; a man of great personal charm and magnetism, and with a deeply spiritual nature.

Miss Lillian Whiting, the well-known writer of Boston, says:

" We have, as Prof. Dolbear points out, ' grasped a new and transforming idea, ' and we are learning to exercise a new law—the law of concentration. Under this law all things may be wrought. We are beginning to discern and establish the truths of the law. We have hardly yet learned the rudiments even of its use, but to accept the potent truth of its existence is a great step onward in the higher life. This law of concentration comprehends the most intense form of spiritual activity. It is bringing to bear all the divine power that one is capable of receiving on conditions which are as plastic to this power as clay to the touch of the artist. It is the ascension of the soul to a higher plane, from which it controls and intelligently guides its action, and this force within acts upon external conditions.

" A great opportunity for learning to grasp this law is now afforded by the presence in Boston of the Oriental mystic, Mr. Gandhi, of the University of Bombay. He was the most important delegate from India to the Parliament of Religions. His great learning, his marvelous store of spiritual truth, renders any possibility of receiving his teaching, one that cannot be made too widely known, and whose significance and infinite value cannot be too profoundly recognized."

The *Boston Transcript* says:

" The personality of one who expounds a strange and inflexible doctrine must necessarily be interesting, and those who have attended the lectures and classes of Mr. Gandhi in various cities, find him satisfying every requirement that is likely to be made of one who seeks to teach. While genial in manner and courteous in expressing his opinion, he is perfectly sincere in stating his beliefs and in making his fearless criticisms. At the close of each lecture or lesson he willingly answers any questions. He is an earnest and serious speaker, delving deep into the philosophies of India, of which he is one of the most able exponents that has even visited America."

Dr. William T. Harris, U. S. Commissioner of Education, in a letter to Prof. Nicholas Murray Butler, of Columbian University, says:

" I take pleasure in introducing to you my friend, Mr. Virchand R. Gandhi, the honorary Secretary of the Jain Association of India. Familiar as you doubtless are with the Buddhistic and Vedanta systems of Hindu thought which make the

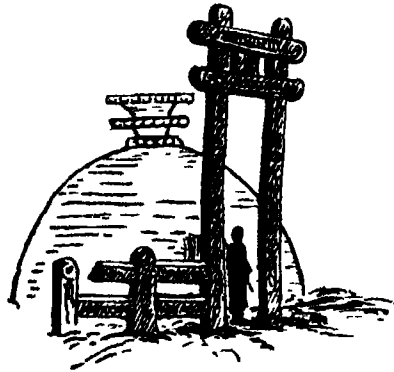
The Significance of man

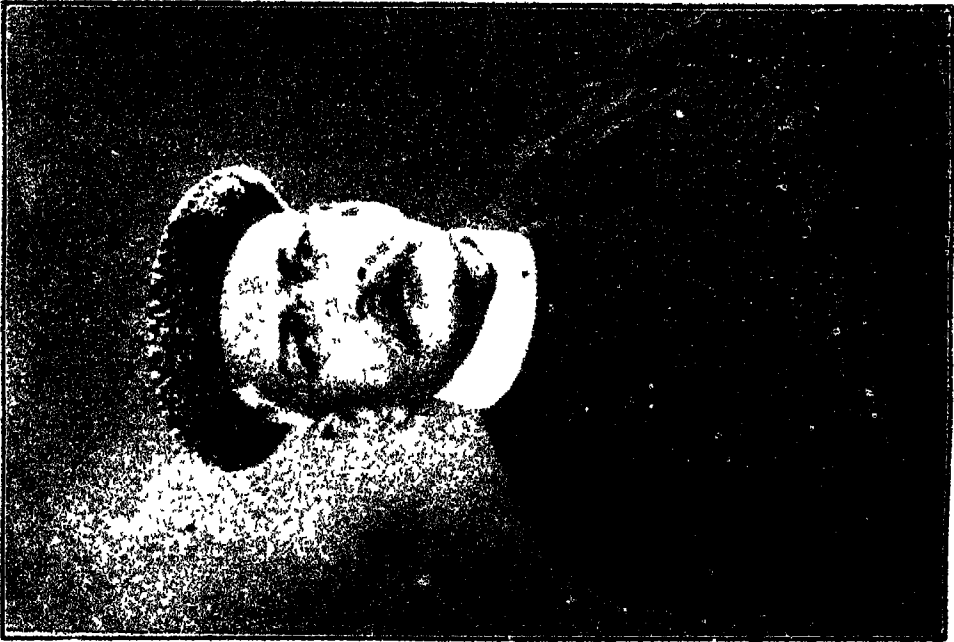
Absolute to be *Reine Seyn* or the '*Pure Being*' of the Eleatics, I think that you will be very much interested as I am, with an East Indian doctrine which holds to personal individuality as the highest being and believes in individual immortality, in fact in immortality *ante* as well as *post*, a doctrine something like that of Professor Thomas Davidson and Professor George H. Howison of the University of California."

As the oriental Standpoint on the great problems of life and destiny has never been understood by the American people because those claiming to present this standpoint have done so either at second-hand or in a fragmentary way,—this opportunity should not be lost of hearing an Oriental scholar who is not only filled with the spirit of the oldest Hindu philosophy, but has made a profound study of a wide range of Sanskrit Literature on the various phases of Hindu thought.

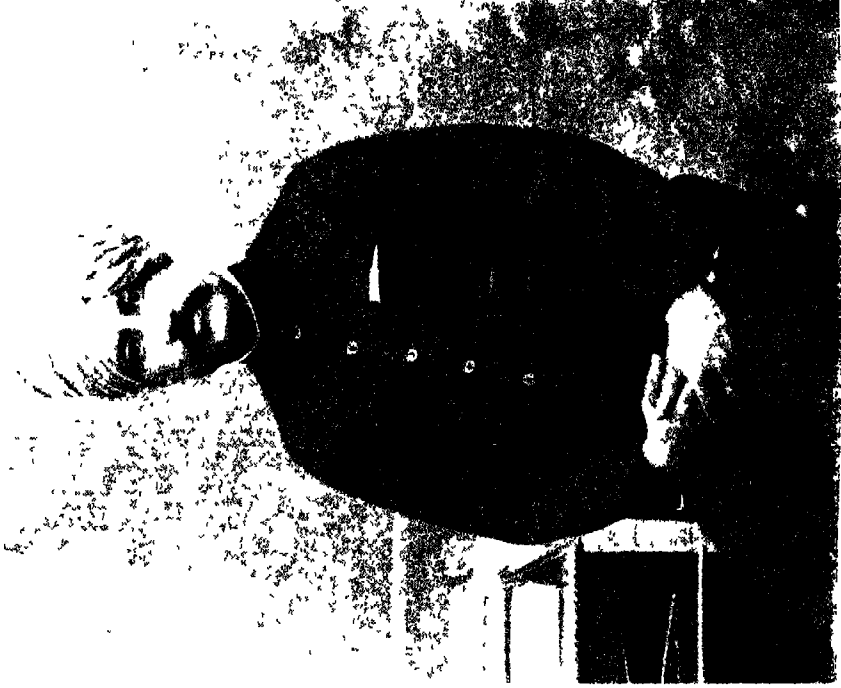
Mr. Gandhi has been strongly urged to deliver this course and has kindly consented to dealy his departure from New York to deliver these lectures.

[A cutting from an Amerikan Paper.
The Inter Ocean, Chicago, Sunday Dec. 6th 1896.]

Puran Chand Nahar, M. A., B. L.
P. C.

Pandit Bisheshwar Nath Ren
Supdt. of Archaeology (Jodhpur State) (P. 25

Sahityacharya Pandit Bisheshwarnath Reu, Jodhpur

Though like the motherland of their prophet, the hearts of Mohmedans are considered dry for the sympathy towards the other religionists, yet at times, some Jain saints had created a corner of good will and respect in them, for their learning and renunciation.

To support this, one can easily find a number of proofs but the proof quoted here is a fresh one and deserves notice.

In the beginning of the 1544 A. D, when Rao Maldeva was victimised by the treachery of Shersah's party, Nagaur, a northern province of Marwar, also fell in the hands of Pathans and as a custom new officials of the place began to show their zeal in confiscating the buildings erected or dedicated for the religious purpose other than their own.

In such a state of chaos, a 'Posal' (Upasara) belonging to a Jain saint named Kirtichandra came under the possession of Ali Usuf-Daulat Khan Husain, but soon the qualities of the said saint influenced the holy shekh Sulaiman of the place to such an extent that he himself voluntarily got the 'Posal' vacated from the usurper and handed it over to Kirtichandra.

The inscription in question measures 22½" x 13½" and contains 4 lines written in raised Tughra styled characters.

Influence of the Jain Saints

INSCRIPTION

- (1) ابن سطور تحریر پیوستہ در معنی آنکہ تاریخ دوازدهم ماه ربیع الاول
(2) ۹۵۲ھ یک پوسال باسم مبارک کبیرت چندر را برائے حبیبہ اللہ تعالیٰ
ندگی حضرت
(3) شیخ المشائخ شیخ سلیمان خلاص کنائید و دمانید از مسند عالی یوسف دوتما
(4) حسین اکبر سعید کبیر لود این تاریخ از جهت پوسال مذکور کبیرت برانصرت
درخش دید اور اسو کند طلاق۔

TRANSLATION

These lines are engraved to show that on the 12th of Rabi-ul-awal 952 A. H. (13th of Jyeshtha sudi, 1602 V. S.-24th May 1545 A. D.) a 'Posal' (Upasara) having got vacated, to serve God and prophet from the 'Masnad' (possession) of Ali Yusuf Daulat Khan Husain Akbar sayyad Kabir, by the holy Shekh Sulaiman is handed over to holy Kiratchandar. Woe be unto him whoever disposes or gives trouble to the said Kiratchandar about this 'Posal'.

THE CHILD OF PROMISE

(*Mrs. Rhys Davids D. Litt M. A.*)

My message is not for the Jain only; it is for the child of India.

Many centuries ago India gave to herself and thereby to the world a mandate of the first importance. It was about the man, the individual man or human being. It was about the worth or value of man as man. In Christendom the man's highest worth is declared to be sonship of the Highest by adoption. India's mandate, at a much earlier date, had declared that worth to be sonship by nature. It is his birth-right. It is a direct lineage, not an indirect descent. Man was not declared to be of divine nature as one God among many Gods; he was declared to be in nature as one with supreme Deity. Herein India worded in her own way. The teacher, as we know, said: *That art thou!* The 'thou' is here emphasized, else had the verb alone been sufficient: *Tam asi!* The point in the mantra is in what is said not about Tam, but about the man. We are wrong if we render it by 'Thou art That!' The 'That' needed no emphasis; the emphasis was needed by the man.

This emphasis, this needed emphasis was a New Word. It told of a new uplift in man's idea of man. But at the same time it was, if lightly, if carelessly used, an intensely irrational saying. Much more so than if one were to tell a little child: 'You are a woman like mother; you are a man like father.' We say, it is true, proverbially: 'The child is father of the man.' We mean of course, that the promise and potency in the infant will in his growth become or develop into a certain sort of man. We are considering the child with an eye to the More that we believe he has in him to become. Thus understood, the proverbial saying is not irrational.

So also should we consider India's mantra, Her teachers had been considering this and that aspect of things and of the man, one and all, under the notion of 'becoming' rather than 'being'. We have but to read the older Upanisads (in the original, not in the translations) to see that this is true. This being so, there will ever have been, in the meaning and force of the verb *as, asi*, the background, deeper in meaning and in force, of the verb *bhu, bhavasi*. And

The Child of Promise

thus, when the teachers taught the youths and possibly also the *maidens the so irrational sounding *Tat tvam asi*, this mantra had really the much more possible and plausible meaning of *Tat tvam bhavasi*. As if they meant to say—and possibly did go on to say in expounding—‘Very children are you yet ! so too are all of us older men. But in you and in us is the promise and potency of the Man, yea, of the More in Man, yea, even of the Most, the *purusuttama*. ‘That’ neither you nor we can yet find words for. That none of us can yet know. For none of us is That yet in very fact. That is matter of faith, matter of hope. Each of us is as a child who is told ‘You are a man like father.’ He will say ‘I am yet small; I’m weak. I will to be a man like him, but I cannot be it yet.’

Now we are like this boy. We are as to our More in a state of will. We are, as to the Most, only yet in will; not remotely the Most in fact, not in achievement, not in fulfilment, not in realization; only as yet in will. Or are we yet even so far as to be That in will ? Do we not hold in worth the Highest as a state we do not want to be in ? And is not this true of the stage of childhood ? Is not the maturity they witness too ‘grown up’ to attract them ? We appreciate what we are ready for. It is the things of the child we are yet holding in worth:—the fancy for now this, now that; the fighting for this or that; the wanting to possess this or that; the tiring of this or that. We value just that only for which we are fit. We will only to the extent of our vision. And that is only to the next bend in the road. It is not given to many to see even just round that next bend.

It is not given us yet to find fit words for the Uttermost. We are here but in a More. We shall be but in a More for many lives yet to come. We talk glibly of *Devta*, we have for That each our distinctive God-word, yet are we quite unable to frame any clear idea of Godhead. Our values are those of a ‘to have,’ not a ‘has,’ of a ‘to-be,’ not of an ‘is.’ We speak bravely of our will ‘to-be.’ But our will is the instrument of a valuer who is yet a child.

I am reminded here of a striking, I may say, a unique passage in the Pali Sutras, as yet totally overlooked by writers on Buddhism. *A brahman is said to affirm before the Sakyamuni: ‘There is no agency of the self, no agency of another’ (Or as one recension reads: ‘no self-doer [*attakari*], no other-doer). The response is in swift protest: ‘say not so ! Never have I heard of such a saying. What ? When you stretch forth a limb, is not that an element of initiative (*arabbhadhatu*) made by the self ?’ This is continued in detail.

Now the ‘self’ here is the man initiating an act by will. He reckons what he calls initiative, for want of a word for will, as being the starting of an action.

* Cf. the *Taittiriya Upanisad*.

* *Anguttara-Nikaya Chakka-nipata, Devata-Vagga*.

Mrs. Rhys Davids D. Litt.

He wills an act and does it. He is thus experiencing a more in self, a more in that other man, than if he (or the other) remained passive. It is a more, be it noted, in the shape of a familiar act. It is an experience which he knows about, not an act of which as yet he has no knowledge. But to such initiations he will sooner or later come, and he will come by will. He had often willed, as here, to walk. And he has willed further, he has willed to walk, to progress, on a mount of some kind, on a living mount, then on mounts of an infinitely complex mechanism, at an indefinitely higher rate of speed, nay, to walk, in emergency, by flinging himself into the air to float down to earth.

And he will come yet to worthier uses of will than all that. He will come to will a thing to be done without going to do it, by direct action of his will on the will of another, even without need of words. And yet more and above all: it is the greater welfare of that other man so influenced that he will quicken by this will-at-a-greater-power. He in a greater More-will will not thereby serve merely personal ends, nor merely corporate, nor merely national ends as such. It is just the *para*, the other man, in his own way becoming More faring towards the Most, that he will be willing to forward, even as he in himself is forwarding his own becoming.

Children are we yet, but in thee as in me is the promise and the potency, the essential tendency towards the coming-to-be. We are in the Way of Becoming, and we wayfare the better in so far as we will.

*

*

And now a word possibly of special interest to the Jain

I have been speaking of man's instrument that we call collectively 'mind' in a special way, a way that I have discussed elsewhere and often. That India began, with Kapila, to specialize in analysis, not so much of philosophy as of the mind, is perhaps hardly as clearly understood as it might be. Herein India anticipated Europe by about 1200 years. The idea arose, that the man was not just body and a spiritual substance, but that from the latter an immaterial organism of factors and processes, of uniformities might be distinguished, the essential spiritual substance or self having fundamentally nothing common with either this organism or with that of the body. The new teaching 'caught on', and was at length admitted into the established Brahman culture as *Sankhya*, 'computing,' equivalent to our 'analysis', and also into the younger teaching of Jains and of Sakyans (early Buddhists), the latter calling it *Patisankhana*, or *Vibhajja* and *Vibhatti*: 'analysis'.

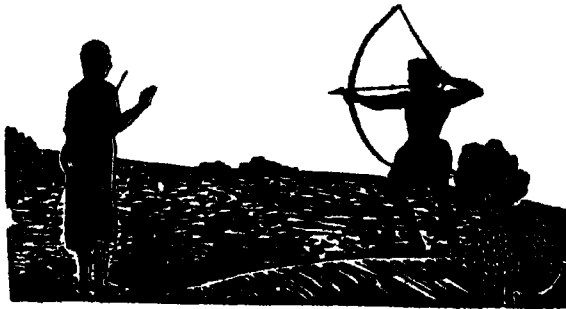
A feature for us of much interest is that the influence of the new teaching apparently acted as a stimulus to physiological analysis, India thus growing

The Child of Promise

scientifically in a way the inverse of our own. And we are reminded of Bergson's words: "What would have happened if modern science instead of converging on the study of matter, had started by a study of the things of the mind?" India did so start, and this alone should entitle her results in psychological thinking, both old and new, to a respectful and interested hearing, such as is so far withholden. Surely it is worth our while to inquire whether she has come through the ages with the same, or with a different outlook and *modus agendi* in psychology from our own.

The metaphysic known as Sankhya is of a much later date than that early analysis. But the attempt to distinguish between the man and his mind had deep-going results. Brahman culture, very dubious at first, put *sankhya* into harness and drove it. But the newer less established culture of early Buddhism was by *sankhya* put into harness and driven by it, till it ultimately outran *sankhya*, so that the detached man or self became entirely replaced by the mind, the subject by the object. The man became eventually a mere complex.

What had Jainism to say in this matter? Here is a point of intense interest in psychological history. A young unestablished culture did it also become driven, or did it harness and drive? Where is the student, Jain or English, fresh from graduating in the science of psychology—no other is fit—who will go into this, as my husband commissioned me in like circumstances, to go into the psychology of Buddhism?

(*W. Schubring*)

When, more than thirty years ago, I began to study the religious texts of the Svetambara Jains, it was Professor Hoernle's edition of the Uvasagadasao (Calcutta 1888-90) where I first met with the name of Muni Atmaramji. To him, as to one of the spiritual leaders of the Community, the editor tends his special thanks for many informations the learned Muni most liberally had given him. So it can be said that the mentioned edition and translation owe their definitive features to a collaboration of Indian and Western spirit. I am inclined to take this fact as a lucky omen for a still outstanding work about which I say some words, at the occasion of the Atmaramji Centenary.

While the doctrines of old Buddhism, laid down in the Tripitaka, can easily be studied by scholars outside of India in the many volumes published by the Pali Text Society, this, from various reasons, is, not the case with the teaching of Mahavira. The holy scriptures of his adherents have not found their "Jaina Text Society" which Professor Pischel in 1903 meant to see in a near future. On the contrary, scholarly work in the Agama, instead of being carried out according to a deliberate plan, has remained accidental. That nevertheless those meritorious monographs which we owe to Professors von Glasenapp, Gue'rinol, Kirfel and others could paint a lively picture of Jainism on the ground of later documents, while in the whole dispensing from the old sources, is due to a peculiar reason. Much

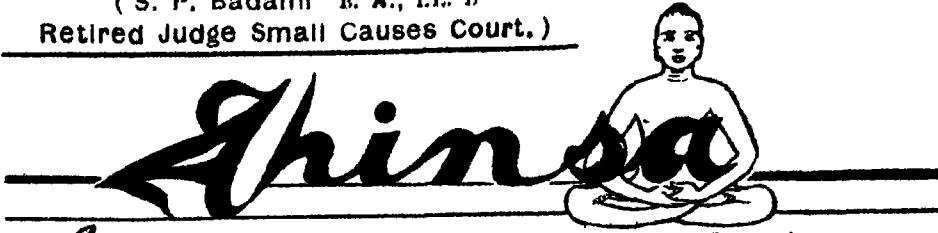
Necessity of Jain Research

more than e. g. early Buddhism the doctrine of Mahavira is one whole, wonderfully conceived on a grand scale and worked through to the most minute detail. A system like this, ingeniously built up out of idea and experience, in the course of time, is likely not to change, but to remain as it originated, and the vast postcanonical literature, as far as we know it, though reflecting variations in outward details, still shows the fundamentals untouched until the present day. so it is well to be understood why the works of the mentioned learned authors and others are based upon later texts which were close at hand. But it is equally clear that Indology cannot be satisfied with this present state of things, as it were with contemplating the admirable superstructure of a building, but must sink down the spade to the fundamentals dating from the heroic epoch. This would mean taking up critically to edit the holy texts themselves—the word taken in a wide sense, including some peripheral works and their Prakrit commentaries, the more so as the well deserving earlier prints of them, as far as they were undertaken, are out of stock since many years. It is the purpose of these lines to direct the attention of my readers to this old task of Jain research. I myself have modestly endeavoured to prepare the ground when writing my work "The Doctrine of the Jains according to the old Sources", published in German language early in 1935 (251 pp), where for the first time the reader will meet with a critical investigation based upon a detailed survey of the Agama-. The next step forward ought to be a handy edition of them. It goes without saying that such an undertaking will give a mighty impulse to research work both in India and abroad. About forty years ago, Professor Leumann pointed out that the investigation in the scholastical literature of the Jains will throw new light upon the literary history of India during the early centuries of the Christian Era. Not less will the canonical scriptures yield a rich harvest to the investigators in one of the most important chapters of India's religious development. Not earlier than they are easily accessible and lucidly arranged the imposing figure of Mahavira, that mighty systematiser of Indian antiquity, will obtain its proper place in the eyes of all those in the West and East who will read his doctrines in his words sanctified by tradition.

W. Schubring

To contribute to the attainment of this noble goal I wish to appeal to my Jain friends. First of all, it is necessary to have at hand really old and good manuscripts of Agamas, Niryuktis, Bhashyas and Churnis as are preserved in many a palm-leaf bhandar. The owners of them, as far as they think it good as yet to hide their treasures from publicity, might be convinced that they cannot do a better service to Mahavira's religion than by helping to make it world-widely known and that they will suffer no material loss whatever by allowing to catalogue and to photograph those manuscripts. I cannot undertake here to describe in detail the preparatory stages of the grand work and its definitive start as they present themselves before my mind. Be it enough to say that common work is indispensable. Muni Maharaj Atmaramji has given one splendid instance in most willingly joining the ideas of a Western scholar. I do not hesitate to say that his memory cannot better be celebrated than by following his enlightened example and thus inaugurating an epoch of true Western and Indian collaboration in the Jain field.

A great misconception prevails amongst non-Jains in connection with the doctrine of **Ahimsa** set forth in the Jain scriptures. Persons who have made only a superficial study of this doctrine are inclined to run it down by saying that it makes men coward, and utterly unfit for making any progress in this world. But when the doctrine is understood in its true philosophical as well as practical aspects, one feels convinced that the inference so drawn is baseless and fallacious.

I do not propose to deal here with the philosophical aspect of the doctrine instructive and interesting though it is. I would only say that the doctrine is based on the all-accepted salutary rule of Universal brotherhood not only of all human beings but of all living beings, beginning from those endowed with one sense only to those endowed with all the five senses and mind. So considered, the doctrine of **Ahimsa** will be accepted as the highest **Dharma** and the only true path to salvation.

From the practical point of view, this doctrine of **Ahimsa** is not quite rigid, its operation necessarily varies with the circumstances of each individual soul. An ascetic who is far advanced in his power of self-control in comparison to a layman, and whose sole object in life is to seek development of the true characteristics of his soul as well as those of other living beings, practises **Ahimsa** absolutely, but it is impossible for a layman to do so. Naturally the latter cannot be expected and is not enjoined to observe the rules which the former is able and is enjoined to observe. In order that there may not be any practical difficulty in the observance of rules of **Ahimsa** by a layman, they are very wisely framed differently from those framed for ascetics who care only for the advancement of their souls. When this difference is borne in mind, one's misconception in connection with **Ahimsa** at once vanishes.

Ahimsa is negation of **Himsa**, which means according to Jain tenets "Separating the life-forces through negligent activities" (प्रमत्तयोगात्

S. P. Badami

प्रमत्तवरोपणं हिंसा Tattvartha 7-8.) The expression प्रमत्तयोग i. e. negligent activity has a technical meaning. It includes all activities which are actuated by five sorts of Pramad i. e. negligence, viz. (1) कषाय (Kashaya) which includes all kinds of anger, arrogance, deceit and greed, (2) विकथा (Vikatha) which means improper conversation, (3) इन्द्रिय (Indriya) or sense pleasure, (4) निद्रा (Nidra) or sleep and (5) आसव (asava) i. e. Intoxicating matter. The expression प्राण (Pran) includes life forces which are ten in number viz. (1 to 5) forces of five इन्द्रिय or senses which include sense of touch, taste, smell, seeing and hearing (6) आयुष्कर्म or the force by which duration of life is guided, (7) force of body (8) force of speech (9) force of mind and (10) Capacity of respiration. All living beings fall under five classes according to one, two, three, four or five senses they possess. The act of separation of any of these life forces possessed by any living being through any of the five negligent activities is known as Himsa in Jain scriptures. Abstaining from such an act by body, speech and mind is known as Ahimsa.

If such Ahimsa be enjoined to be observed by all, it would really be impracticable. It is impossible for a layman to observe such Ahimsa under the circumstances with which he is environed. Jainism does not lose sight of this hard fact. It takes it fully into account in the formulation of rules of conduct which it lays down for the guidance of its followers. While an ascetic is generally enjoined to observe Ahimsa absolutely, a layman is enjoined to observe one-sixteenth part of it only. Let us see how it comes to be so.

We have noted above that the whole world of living beings is divided into five classes according to the number of senses they possess. The layman very naturally cannot be expected to observe Ahimsa so far as one-sensed beings such as vegetables, water, earth etc. are concerned, and so the rules do not require him to observe that Ahimsa. His Ahimsa is confined to what is technically called Sthula (स्थूल) or Trasa (त्रस) living beings, and does not extend to Sukshma (सूक्ष्म) or Sthavar (स्थावर) living beings also. It thus covers roughly speaking only half the living beings and is so reduced to eight annas from sixteen annas Ahimsa to be observed by an ascetic.

Ahimsa

Now Himsa of living beings having more than one sense may be caused in two ways. It may be संकल्पजा i. e. deliberate, or आरम्भजा i. e. implied in the struggle for existence. The layman cannot possibly avoid the latter and so he is enjoined to abstain from संकल्पजा i. e. deliberate Himsa only. His Ahimsa is thus reduced from 8 Ans. to 4 Ans.

This Sankalpaja Himsa may be with respect to निरपराध i. e. innocent beings or सापराध beings i. e. beings that offend us. The latter cannot be avoided by the layman. He has to preserve his and other people's person and property, and to protect his country from invasions, has to maintain law and order, and to do such other various acts which necessitate him to deliberately practise in his doings Himsa of offenders. So the abstinence from Sankalpaja Himsa is confined to innocent beings only. The layman's Ahimsa is so reduced from 4 ans. to 2 ans.

This निरपराध संकल्पजा Himsa may be either (1) सापेक्ष i. e. necessary e. g. in performing surgical operations, or in dealing punishment to children going to school and so on, or (2) निरपेक्ष i. e. wanton e. g. killing living beings for sport, food, sacrifice &c. The former is necessary even in the interest of the living being that may be the subject matter of Himsa. The layman cannot refrain from it. He is therefore required to abstain from निरपेक्ष or wanton Himsa only. The two annas of his Ahimsa are reduced to one anna only.

To sum up, the Ahimsa which a layman is enjoined to observe is confined to refraining from Sankalpja (deliberate) nirapeksha (wanton) Himsa of niraparadhi (innocent) Sthula or Trasa Jivas (living beings with more than one sense.). It thus comes to roughly speaking one sixteenth part of Ahimsa which an ascetic can undertake to observe and which he is enjoined to practise. It is therefore clear that the doctrine of Ahimsa properly understood and observed would never interfere with the peace and progress of mankind, but on the other hand would go to considerably accelerate them. There would then be no need of institutions like the league of nations. Those who undertake to refrain from deliberately injuring innocent moving living beings when there is no necessary cause for doing so, are really true friends of mankind, while those who take to the contrary path are its enemies.

Death is described as a dreadful figure. A skeleton or a bare skull is its symbol. The very word Malak-ulmant, Maut-ka-Firishta strikes terror in the heart. Yamaraj inspires horror. The common superstition about Death is so widespread that many persons with a weak mind shortly before dying begin to see and feel the presence of grotesque apparitions dragging them away from their dear and near ones, or hear in imagination the call of their dear and near ones, or hear in imagination the call of their dear dead relations and such hallucinations cause serious injury to the brain, tend to hasten the end, and aggravate physical suffering immensely.

This highly undesirable, and extremely damaging condition of mind is due to a want of proper understanding of the elementary truths of religion, philosophy, metaphysics, to an utter indifference towards simple explanations of the facts of life, and to the deplorable habit of avoiding any the least reference to even a word or idea connoting Death. This is the basic ignorance, *moola mithyatva*, which pervades society through and through, but which is entirely foreign to all religions and philosophies.

A right-believer, *Samyak-drishti*, or *masallam-ul-eeman* has no fear of Death. He is convinced that Life is Immortal, Eternal, and that in Essence he is a potential God, possessing all the Attributes of Godhead, Infinite knowledge, Infinite Might, Infinite Joy, as the natural elements, which compose and constitute his being. He is further convinced that the body he inhabits is a temporary abode, and that he must have a better and better, and a constantly improving abode in future, and hence the change of body is to him as welcome as going to a more commodious, better furnished, and better-situated tenement. Death to him is a change for the better.

Pandit Ajit Prasad

What is a long life ? Is it not a long term of confinement of the Divine Soul in the physical prison ? Who wants, who desires, who relishes a long sentence of imprisonment ?—only a confined criminal, who has become enamoured of Jail life, and Jail companions, or one who has become so feeble, so weak, so helpless, so hopeless that in utter despair he prefers the cage to freedom, as an Urdu poet has said:

“ Ab-o-daney sey kafas ke, kuchh hamen ulfat nahin,
Bey par-o-bali sey apney, Ashique sayyad hain. ”

The original root from which the English word “Death” is derived has not been traced out. The other expressious connoting death are such as signify more or less the reality of things. We say: “ he has breathed his last”, which means that the physical process of breathing which kept the bodily machine going has ceased, the spring which kept the watch going is broken, the circuit of the electric current which kept the filament aglow is disconnected. The spring will be replaced, the circuit will be connected again, a new body will be provided for the Soul to inhabit, and a better, fresher, more efficient one. We say: “ his time has come”, which means, the period of imprisonment is over, and he must be set free. We say: “ he has passed away”, which means he has gone to a distant place, of which we have no knowledge, not that he has perished. There is such a word as resurrection, and the idea it conveys is clearly that of immortality of the soul. Cowper speaks of his parents as: “ passed into the skies”, not as perished.

Alexander Pope says:

“ Vital spark of heavenly flame !
Quit, O quit this mortal frame ! ”

The Soul is divine, immortal; it is the body which is mortal, perishable.

He says again:

“ Lend, lend your wings: I mount: I fly !
O grave! where is thy victory ?
O death, where is thy sting ? ”

The joys of death

Death for a true-believer is a Joyous ascent to regions above, and not a fall.

The Roman philosopher and orator Cicero said:

“ I depart from life as from an inn, and not as from my home.”

The Persian poets have called this world

“Sarai Fani”, the transient inn.

Ovid says;—

“Souls have no death and their former abode being left they ever live and dwell in new habitations.” “Free thyself from the fear of Death” says Seneca. Another poet Henry Vaughan exclaims:—

“ Dear beauteous death, the jewel of the Just.” What is called death is a thing of beauty; for one who is just and pious, it is a jewel, a precious possession.

Henry Longfellow speaks of death in strains below:—

“There is no Death! what seems so is transition:

This life of mortal breath

Is but a suburb of the life elysian,

Whose portal we call Death.”

According to him, and to many others, there is life after Death. What is called Death is but a portal to Life.

Shelley in queen Malb says:—

“ How wonderful is Death !”

Shaikh Ibrahim Zauq, the poet-laureate of Delhi sings the same song:

“ Mazey jo maut ke ashq kabhee bayau kartey,

Maseeh-o-Khizr bhi marney ki arzu kartey.”

If lovers were to detail the joys of death, the immortal Messiah and Elias also would have longed to die.

“ Hai navaid-i-zindgi laee quaza merey liye,

Log kahtey hon fana par hai baqae merey liye.

Death has brought to me the good tidings of life.

People may call this destruction, for me it is immortality.”

Pandit Ajit Prasad

The Persian word for Death are "Intiqal" change, "Rahlat", march, "Safar" and "Kuch" Journey, "Guzar Jana" passing away, "Uth Jana" rising upwards.

The Sanskrit words देहान्त, शरीरान्त, end of the body, स्वर्गवास, परलोक residence in heaven, the other world, signify the same fact.

In the sacred texts of the Havan Mantras prescribed in Mahapurana, by Shri Jina Sena Acharya, the words of blessings are अपमृत्युविनाशनं भवतु समाधिमरणं भवतु May a bad death never befall you, may you have a calm and serene death. Death is an inevitable fact, and must ever be present to the mind of every thinking individual. What is to be avoided and guarded against is not death, but a painful death, an agonising death, a sinful death, a cowardly death, death by suicide. "It is as natural to die as to be born" says Lord Bacon. The poet Chatterton exclaimed:

Now Death as welcome to me comes,
As ever the month of May.

Revd. Dr. Young calls death, "the Crown of Life" and "the Prince of Peace" and says that "death gives us more than was in Eden lost." He says again:

"Man makes a death which nature never made;
And feels a thousand deaths in fearing one."

The philosopher Seneca said: "He who has learnt to die, has unlearnt slavery: he is above all power, certainly beyond all."

Jain philosophers have called death a मृत्युमहोत्सव a grand-festival, a splendid occasion for joy. A Sravak, Right-believer, seeing death approaching speaks to the assembled friends and relations in terms below:

"Dear friends,

When one starts on a Journey to another village, you make all sorts of auspicious arrangements. Why should you now weep when I am about to start on a long distant Journey to another condition of life and create inauspicious surroundings. Help me,

The joys of death.

in view of my Journey to life beyond, to contemplate on my Real Self, to get rid of all vacillating thoughts, to cut asunder the net of ignorance and illusion, and to concentrate my thoughts steadfastly on the Great Reality, my own true Self. Death is my great friend and benefactor who relieves me from this tottering frame, and provides for me a magnificent mansion. Rejoice with me on this occasion, give up all sorrow and affliction, I have done my duty, discharged my obligations. Allow me to retire and pass away in happiness to regions of light and Joy."

This preparedness to meet death with Joy has at times been miscalled suicide. Suicide is cowardly, sinful. Suicide results from a womanly weakness to fly away from physical suffering. It is caused by the false notion that death will end all sufferings for ever: in utter ignorance of the basic fact, the real truth, that all physical suffering is self-created. The body is dead inert matter, it is bereft, devoid, incapable of suffering. A clod of earth, a piece of stone, a block of wood, a rod of iron, has no sense of suffering. The pure soul is above pain, or suffering. It is the embodied soul, the soul encased, caged, imprisoned in the body which experiences the sense of pain, anguish, torture, because of the mistaken notion of its identity with the body. When the false notion is removed, the soul is disillusioned, there is an end of all sense of pain and torment. A soldier on the field of battle, carried away by patriotic sentiments, faces the canon, and meets the bullets with a shout of triumph and not with a cry of anguish. So does the philosopher who has realised the Truth, and even so the martyr to a cause. True it is that "The mind is its own place, and makes a hell of heaven, and a heaven of hell." Preparedness to meet death is quite different, from causing death as a forcible refuge from physical pain.

The Readers' Digest for October 1935, publishes a note by Chalotte Perkins Gilman, a noted author and lecturer, one of the twelve greatest American Women:-

"Human life consists in mutual service. No grief, pain, misfortune, or 'broken heart' is an excuse for cutting off one's life while any power of service remains. But, when all usefulness

Pandit Ajit Prasad

is over, when one is assured of an unavoidable and imminent Death, it is the simplest of human rights to choose a quick and easy death in place of a slow and horrible one.

Public opinion is changing on this subject. The time is approaching when we shall consider it abhorrent to our civilization to allow a human being to lie in pro-longed agony which we should mercifully end in any other creature. Believing this choice to be social service in promoting wiser views on this question, I have preferred chloroform to cancer."

The above statement is vitiated by several assumptions. It assumes that one is "assured of an unavoidable and imminent death," that "all usefulness is over," and that "no power of service remains". As an absolute statement, such an assurance is an impossibility our knowledge is all inferential, and never absolute, all approximate and never perfect. One moment of life may be of immense use and service to oneself or to another. Again "quick and easy" and "slow and horrible" are creatures of fancy, sentiment. A philosophic mind is above such moods; it has conquered all such weaknesses; it is above pain and pleasure; it is indifferent to like and dislike; it is centred in the absolute reality, beyond vacillation; it is supremely happy in all conditions and circumstances, absorbed in the realization of the Self—the Ultimate Reality.

The greatest fear for man is the fear of Death. It makes life a living death. A person who lives in constant dread of death is dying miserably every moment of his life.

Realize therefore, that I am not the body. The body is a temporary vehicle, through which I work. When the vehicle is worn out, is beyond repair, I should let it fall off. I should so develop my functional capacity as to be able to live eternally without a body; in the full and the completest enjoyment of infinite knowledge and unlimited power. That is the ultimate goal of life, life eternal, a state of Redemption, Emancipation, Beatitude, Godhood, Nirvana, Moksha, Parmatma-pada.

HIRALAL JAIN

Mystery means a secret; and mysticism has come to signify that hidden or inexplicable mental attitude in which there is a direct apprehension of the Supreme Being. The word is derived from the Greek *muo* which means close eyes or lips, and which may be equated with the Prakrit *muo* and the sanskrit *muka* meaning mute or silent. This origin of the word itself shows the behaviour of a mystic who, by a course of contemplation and self-discipline, seeks union with the Divine. Silence and closed eyes are necessary conditions of mystic experience which is essentially an esoteric or inward phenomenon. From times immemorial there have lived persons in different lands and at different times who profess to have enjoyed a direct perception of the Divine Self. The literature of the different religions of the world has preserved many details about the mystic experiences of great saints and philosophers. The *Upanishad* texts are full of mystic philosophy promulgated by a large number of thinkers amongst whom we find the names of *Nachiketa*, *Maitri*, *Aruni*, *Kaushitaki*, *Trishanku*, *Yajnavalkya*, *Sandilya* and many others. Lord *Krishna* was a mystic and the *Bhagavata Purana* has preserved accounts of many other mystic saints. At a later period *Shankara* and *Ramanuja* propounded their own mysticism, and they were followed by a series of mystics such as *Chaitanya*, *Ramananda*, *Kabira* and *Mirabai*. Buddhism produced many mystic saints and accounts of *Kanhu*, *Dombi*, *Vina*, *Saraha*, *Gundari*, and many others have come down to us. We find mysticism in *Plato* the greatest of the Greek philosophers, and in the many followers of his school. There is a good deal of mysticism in

Hiralal Jain

the Bible, in the life of Christ and his Apostles. The *Sufi* saints of Muhammadanism were great mystics. All these have belonged to different times and lived in different lands. They arose from very different strata of society and breathed in divergent atmospheres of religion and culture. They have also differed considerably in their intellectual out-fit and emotional tendencies, so far as we can see from the accounts available to us. And yet theirs is a remarkable unity in their mystic experiences, so much so that they may be said to form a common society superseding all the barriers of land and time and religion. It is this common vein in their wonderful experiences which compells our attention to them.

Amongst the Jainas, their *Tirthankaras* have been their greatest mystics, and a somewhat detailed account of the first of them *Rishabhadeva* is preserved even in the *Bhagavata Purana* of the Brahmans, mentioned above. The writings of *Kundakundacharya*, a very ancient philosopher, are full of mysticism consisting of the realisation of the self as the Supreme God or *Paramatman*. *Joindu*, also known as *Yogachanara* and *Yogindra*, has expounded, in his *Paramatma-prakasha*, how the *Bahiratman* or the extrovert may become *Antaratman* or introvert and eventually *Paramatman*. My purpose here is to give a brief account of the mysticism preached by another similar Jaina saint *Ramasimha* whose work *Puhuda-doha* has recently been discovered*. The book is written in *Dohas* or couplets, in *Apabhramsa* language, of which there are 222. On good grounds the work is assignable to the later part of the 10th or the earlier part of the 11th century A. D. In a simple but forceful style, the saint preaches that real and lasting happiness can not be derived from the external world—the world of the senses which only increase the thirst and the hankering after every act of satisfaction. The real bliss is experienced only when the attention is altogether withdrawn from the sensual objects into the self in such a way that the seer and the seen, the aspirant and the aspired-after, become unified, and complete

* Edited with complete Hindi translation introductions, glossary and notes by the writer and published in the Karanja Jaina Series.

Jain Mysticism

harmony is achieved, which can never again be disturbed. For this kind of self-purification and self-discipline it is not necessary to visit holy places, set up images or build temples, or disguise oneself in various ways, or even to practise austerities. All these acts without the vision of the self, are like beating the chaff without the grain. Get the light from the enlightened and not from the benighted, and you shall know *your self* to be the *Self*.

I shall now let the saint preach himself to the readers by reproducing a few verses from his work under some well defined categories of mystic thought and experience, at the same time recalling parallels that readily suggest themselves from the utterances of other saints.

1 The ideal teacher and saint

गुरु दिणयरु गुरु हिमकिरणु गुरु दीवउ गुरु देउ ।
अप्पापरहं परंपरहं जो दरिसावइ भेउ ॥ १ ॥

The sun is the teacher; the moon is the teacher; the lamp is the teacher and the divinity is the teacher. Whoever sheds light on the distinction between the self and the non-self is the teacher.

रायवयल्लहिं छहरसहिं पंचहिं रूवहिं चित्तु ।
जासु ण रंजिउ भुवणयलि सो जोइय करि मित्तु ॥ १३२ ॥

Make friends with him, oh ascetic, whose mind is not coloured by the Passions, the six tastes and the five forms in this world.

वे भंजेविणु एक्कु किउ मणहं ण चारियविल्लि ।
तहि गुरुवहि हउं सिस्सणी अण्णहं करमि ण लल्लि ॥ १७४ ॥

I am the disciple of that teacher who has destroyed the duality and reduced it to one and has caused the creeper of the mind to be eaten away. I do not care for anybody else.

उब्बस वसिया जो करइ वसिया करइ जु सुण्णु ।
बलि किज्जउ तसु जोइयहि जासु ण पाउण पुण्णु ॥ १९२ ॥

Whoever inhabits the deserted and deserts the inhabited, to that ascetic I submit myself; he has neither vice nor virtue.

[This verse has the same significance as the following from the भगवद्गीता—

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥]

2 False ascetic.

सर्पिं मुक्ती कंचुलियं जं विसु तं ण मुएइ ।
भोयहं भाउ ण परिहरइ लिंग्गाहणु करेइ ॥ १५ ॥

The serpent has abandoned the slough but not the poison. Such is the one who takes up the guise of an ascetic but does not give up hankering after pleasures.

जो मुणि छंडिवि विसयसुह पुणु अहिलासु करेइ ।
छुंचणु सोसणु सो सहइ पुणु संसारु भमेइ ॥ १६ ॥

The sage who, having once renounced the pleasures of sensual objects, again entertains a desire for them, merely suffers plucking the hair and drying up the body; he revolves still in the cycle of life.

ताम कुत्तित्थइं परिभमइं धुत्तिम ताम करंति ।
गुरुहं पसाएं जाम ण वि देहहं देउ मुणंति ॥ ८० ॥

They wander about the unholy places and practise deception so long as they do not, through the favour of the teacher, realise God in their own body.

पंडियपंडिय पंडिया कणु छंडिवि तुस कंडिया ।
अत्थे गंथे तुट्ठो सि परमत्थु ण जाणहि मूढो सि ॥ ८५३ ॥

Oh, the most learned of the learned ! You have neglected the gain and been beating the chaff: you are satisfied with the words and their meaning but know nothing of the supreme truth; so you are foolish.

Jain Mysticism

पंच-बल्लहण रक्खियहं णंदणवणु ण गओ सि ।
अप्पु ण जाणित ण वि परु वि एमइ पन्वइओ सि ॥ ४४ ॥

You have not restrained the five bulls and have not entered the pleasure garden; you did neither know thyself nor the nonself: you have become an ascetic in vain.

भिण्णउ जेहि ण जाणियउ णियदेहहं परमत्थु ।
सो अंधउ अवरहं अंधयहं किंमं दरिसावइ पंथु ॥ १२८ ॥

Who has not known the supreme being to be different from his body how can that blind man show the path to the other blind.

[Compare this with the following verse of कबीर—

जा का गुरु है आंधरा चेला निपट निरंध ।
अंधे अंधा ठेलिया दोऊ कूप परंत ॥]
अक्खरचडिया मसिमिलिया पादंता गय खीण ।
एक्क ण जाणी परम कला कहिं उम्माउ कहिं लीण ॥ १७३ ॥

Reading the words written in ink they became old but could not know the great art (truth), viz. whence it arose and where it set.

3 Vanity of all distinctions of the body, caste and creed.

हउं गोरउ हउं सामलउ हउं मि विभिण्णउ वण्णि ।
हउं तणु-अंगउ थूलु हउं एहउ जीव म मण्णि ॥ २६ ॥

I am fair, I am dark or I am of a different colour; I am slender I am fat; oh soul I do not think like this.

ण वि सुहुं कारणु कज्जु ण वि ण वि सामिउ ण वि भिच्छु ।
सूरउ कायरु जीव ण वि ण वि उत्तमु ण वि णिच्छु ॥ २८ ॥

You are neither the cause nor the effect: neither the master nor the servant; neither brave nor timid; oh soul I You are neither high nor low.

Hiralal Jain

हउं बरु बंभणु ण वि वइसु णउ खसिउ वि सेसु ।
पुरिसु णउंसउ इत्थि ण वि एहउ जाणि विसेसु ॥ ३१ ॥

I am neither an excellent Brahmin, nor a Vaishya, nor a Kshatriya nor a Shudra; neither masculine, nor neuter nor feminine; know this speciality.

तरणउ बूढउ बालु हउं सूरउ पंडिउ दिव्वु ।
खवणउ वंदउ सेवडउ एहउ चिंति म सन्नु ॥ ३२ ॥

I am youthful, old, young, brave, learned, brilliant, kshapanak (Digambara), Baudaka (Buddhist) or a Swetambara: do not think all this.

अप्पा मिळ्ळिवि णाणमउ अवरु परायउ भाउ ।
सो छंडेविणु जीव तुहुं झावहि सुद्ध-सहाउ ॥ ३५ ॥

Excepting the self full of knowledge all other ideas are foreign leaving them aside, oh soul ! meditate upon the pure nature of the self
4 Transitory nature of the worldly relations, sensual pleasure and religious forms and ceremonies.

घरवासउ मा जाणि जिय दुक्किय-वासउ एहु ।
पासु कयते मंडियउ अविचलु ण वि संदेहु ॥ १२ ॥

Do not regard this to be life in a home, oh soul ! it is residence in sin: it is, no doubt, a trap firmly laid out by Death.

विसय-सुहा दुइ दिवहडा पुणु दुक्खहं परिवाडि ।
सुल्लउ जीव म वाहि तुहुं अप्पाखंधि कुहाडि ॥ १७ ॥

The pleasures of the senses last only for two days and a series of woes succeeds. Do never, in delusion, put the axe to your own neck oh soul !

मूढा देह म रज्जियइ देह ण अप्पा होइ ।
देहहं मिण्णउ णाणमउ सो तुहुं अप्पा जोइ ॥ १०९ ॥

પાલીતાણાના ઠાકોર સાહેબ.

નેક નામદાર શ્રી બહાદુરસિંહજી સાહેબ.

કે. સી. એસ. આર્ષ. ઇ.

श्री शंकराचार्यजी दर्शन।

Jain Mysticism

Oh Fool ! do not get attached to the body, the body does not become yours. Turn yourself to that self which is distinct from the body and is full of knowledge.

विसया सेविहि जीव तुहं दुक्खहं साहिकएण ।
तेण गिरारिउ पज्जलइ हुववह जेम धिएण ॥ १२० ॥

Oh soul ! it is because you devote yourself to sensual pleasures which are agents of misery, that you burn constantly like the fire by the butter.

देवलि पाहणु तित्थि जल्ल पुत्थइं सन्नइं कव्वु ।
वत्थु जु दीसइ कुसुमियउ इंधणु होसइ सव्वु ॥ १६१ ॥

There is only stone in the temple, water at the holy place, and poetry in all books. Whatever books are so flowery to-day are all going to become fuel.

5 Sounds from afar

A very common experience of the mystics is said to be that they receive sounds from the void—sounds that allay their senses and stir them to inner activity. Our saint also receives such sounds. He says—

अंबरि विविहु सहु जो सुम्मइ ।
तहिं पइसरहुं ण वुच्चइ दुम्मइ ॥
मणु पंचहिं सिहु अत्थवण जाइ ।
मूढा परमतत्तु फुड्डु तहिं जि ठाइ ॥ १६८ ॥

The various sounds that are heard in the sky are not attended to by the evil intellect. When the mind, along with the five senses, is allayed, then the supreme truth reveals itself manifestly.

[This experience is graphically described by कबीर. He says—

गगनमंडल के बीच में जहां सोहंगम डोरि ।
सबद अनाहद होत है सुरत लगी तहँ मोरि ॥
निश्चर झरै अनहद बजै, तब उपजै ब्रह्म-गियान ।
अविगत अंतर प्रगट ही, लगा प्रेम निज ध्यान ॥

Hiralal Jain

ज्ञानी सुनहु सँदेश, सबद विवेकी पोखिया ।
कसो मुक्ति पुर देस, तीन लोक के बाहिरे ॥
मन तहँ गगन समाय, धुनि सुनि सुनि कै मगन है ।
नहि आवै नहि जाय, सुन सबद भिति पावही ॥

Even the English poet Wordsworth speaks of such sounds—

“ Have not we too ? yes, we have, answers, and we know not whence;
roechoes from beyond the grave, recognised intelligence !
Such sounds our inward ear catches sometimes from afar—listen fonder,
hold them dear, for of God—of God they are.”

6 In search of the self

हत्थ अहुट्टहं देवली बालहं णा हि पवेसु ।
संतु गिरंजणु तहिं वसइ गिम्मल्ल होइ गवेसु ॥ ९४ ॥

The temple is three and a half cubits; the uninitiated can not enter it. The untinged omniscient resides there. Be purified and search him there.

हउं सगुणी पिउ गिग्गुणउ गिल्लव—खणु णीसंगु ।
एकहिं अंगि वसंतयहं मिलिउ ण अंगहिं अंगु ॥ १०० ॥

I am with qualities; my beloved is without qualities, characteristics or attachment. We live in the same body and yet our persons have not established a contact.

हलि सहि कांइ करइ सो दप्पणु ।
जहिं पडिबिंबु ण दीसइ अप्पणु ॥
धंधवाल्ल मो जगु पडिहासइ ।
धरि अच्छंतु ण धरवइ दीसइ ॥ १२२ ॥

Oh friend ! what is the good of that mirror in which even one's own reflection can not be seen. The world seems to me blind: it can not see the master of the house when he is residing in the house.

मूढा जोवइ देवल्लं लोयहिं जाइं कियाइं ।
देह ण पिच्छइ अप्पाणिय जहिं सिउ संतु ठियाइं ॥ १८० ॥

Jain Mysticism

The fool looks into the temples that have been raised by men, but does not search his own body where the blissful Being is ever present.

वामिय किय अरु दाहिणिय मज्झइं बहइ गिराम ।
ताहिं गामडा जु जोगवइ अवर वसावइ गाम ॥ १८१ ॥

The left and the right has been inhabited, but the middle is uninhabited. There, oh ascetic ! establish another village.

7 Vision of the self and the supreme bliss

जेण गिरंजणि मणु धरिउ विसय-कसायहिं जंतु ।
मोक्खह कारणु एत्तडउ अवरइं मंतु ण तंतु ॥ ६२ ॥

When the mind which is inclined towards sensual pleasures and passions, is set upon the **Stainless** (self) the means of salvation are complete; there is no other ritual or secret formula.

मणु मिलि यउ परंमेसरहो परमेसरु जि मणस्स ।
बिण्णि वि समरसि हुइ रहिय पुज्ज चढावउं कस्स ॥ ४९ ॥

The mind has met the highest God and the highest God the mind; both have become unified; whom shall I worship ?

कासु समाहि करउँ को अंचउँ ।
छोपु अछोपु भणिवि को वंचउँ ॥
हल सहि कलह केण सम्माणउँ ।
जहिं जहिं जोवउँ तहिं अच्चाणउ ॥ १३९ ॥

Whom shall I devote myself to ? Whom shall I worship ? Whom shall I avoid by saying touchable and non-touchable ? With whom shall I quarrel ? Wherever I see, I find myself.

अग्गइं पच्छइं दहदिहहिं जहिं जोवउं तहिं सोइ ।
ता महु फिदिय मंतडी अवसु ण पुच्छइ कोइ ॥ १७५ ॥

In front, at the back, in all the ten directions, wherever I see, I find Him. So my delusion is removed. I need not, surely, inquire of any body now.

[Compare this with the following verse of सरह, a Buddhist saint—

अग्ने पच्छे दहदिहाहि जो जो दीसइ तत्त सोइ ।
 अज्जहि तइसो भंटति मुक्क एब्बे मा पुच्छ कोइ ॥]
 बद्धउ तिहुवणु परिभमइ मुक्कउ पउ वि ण देइ ।
 दिक्खु ण जोइय करहुलउ विवरेरउ पउ देइ ॥ १९० ॥

Bound, it roams over the three worlds; freed it, does not move a step. Look at this camel, oh ! ascetic, it takes a peculiar course.

[Compare this with सरह's

बद्धो धावइ दहदिहाहि मुक्को निच्चल ठाइ ।
 एमइ करहा पेक्खु सहि विवरिअ महु पडिहाइ ॥]
 मंतु ण तंतु ण धेउ ण धारणु ।
 ण वि उच्छासह किज्जइ कारणु ॥
 एमइ परमसुक्खु मुणि सुव्वइ ।
 एही गलगल कासु ण रुच्चइ ॥ २०६ ॥

No Mantra, no tantra, no meditation, no object of meditation and no cause for respiration. Thus the ascetic sleeps in supreme bliss. Who likes the humdrum world ?

[Compare again सरह—

मंत ण तंत ण धेअ ण धारण ।
 सब्ब वि रे बट विब्भमकारण ॥
 असमल चित्त म ज्ञाणइ स्वरतह ।
 सुह अच्छंत म अप्पणु जगडह ॥]

I have given mere verbal translation of the verses and have left it for the readers to get at the esoteric meaning of the metaphors and the symbolic terminology wherever it occurs. The few parallels quoted from Kabir and Saraya will show how the Jaina saints shared not only the ideas but even their terminology with the Hindu and the Buddhist mystics.

(2)

SHRI ATMARAMJI MAHARAJ

and

HIS MISSION

Charandas

Jainism is truth, absolute truth. Its main principles of Life are eternal, true for all ages and countries. Jineshwar (Jin-conqueror, Eshwar-Lord) the chief among those who acquired complete victory over lust, greed and passion, is one who has exemplified in his life the applications of these main principles which may be summed up into one phrase, 'Live and let Live' or 'Be good and do good'. Thus Jainism is not a visionary revelation set out in a Sealed Book by an unknown eternal, sometimes in one form and sometimes in another. Absolute Truth is one and unchangeable. It is its application to practical life which gives different forms to it varying according to the condition of the living being (one who is living) based on his circumstances, environments, atmosphere he breathes in and the society in which he lives. Thus the so-called revelation is in fact a practical application of the Eternal Truth to local circumstances suited to the people for whom it is meant.

Just after the Lord-master or even in his presence his disciples prepare a Code of rules of Conduct both for laymen and monks. These vary according to the mentality of the writer. Christ did not write the Bible. The Gospel Texts as written by his disciples enjoyed little authority during the first Century after Christ. Renan in his famous work 'Life of Jesus' says that there was no Scruple in inserting additions, in variously combining them and in completing some by others. Hence Gospel Texts differ and there are more than one hundred sects in Christianity.

The same thing has been with the Arya Samaj. The first Satyarth Prakash was in many respects different form what it is to-day. Every edition has undergone a change

Shree Atmramji and his Mission

Thus changes and alterations in the original texts are natural and Jainism cannot be an exception from this Natural Law. Not only interpretations differ but the wordings have also to vary.

Circumstances of life change, and there is again hard struggle between evil and good. A revolution of ideas takes place. A high personage appears, the Mahatma (great Soul) of the time. He goes about studying the people and the changed circumstances, feels very strongly for the poor condition of the worldly souls of his time, sets in an example before them how to improve, prosper and make progress. His insight into the nature of things, his developed culture, and his keen obser-

ervations enable him to look far beyond the horizon of the ordinary people of his time. Though within the atmosphere of the men of his age, his mind soars high and his intellectual breathing is in higher plane of his own which is purer and nobler. The gross matter around him cannot touch him. People may misunderstand him, try to persecute him and torment him, but he is firm, resolute in his intentions and resolutions, calm and quiet under all circumstances which his opponents think are adverse to him.

Lives of these Mahatmas all remind us that we can also live better and happier lives, if we earnestly make an attempt to follow their noble examples. It is, therefore, a duty of grateful people to arrange for some celebrations in honour of such Mahatmas to remember the foot-prints that they have left for our guidance to follow the

Chaitandas

path marked out by them as suitable under the circumstances but leading to the Final Goal, the Eternal Truth.

It will be 100 years on Chaitra sudi 1 of 1992 (April, 1936) when one of such Mahatmas, Shri Atmaramji Maharaj (Shri Jain Acharya 1008 Shrimad Vijayanand Suri) was born and therefore arrangements are being made on a large scale to celebrate this event of the Great Mahatma in gratitude of the good he did to humanity and the benefits he conferred on Jain community by bringing to light the hidden treasures of Jain literature and laying strong and deep foundation of reforms, promulgation of Jainism far and wide.

Though by birth a non-Jain being the son of a Kapur Khatri soldier of high position in the service of Maharaj Ranjit Singh, but from his childhood he lived in the company of Lala Jodhamal Oswal Jain, his neighbour and had thus an opportunity of gaining first-hand knowledge of the principles of Jainism from Jain Sadhus by way of oral instructions. He was a brave swimmer and in his childhood saved the life of a moslem woman and her child when they were in danger of being drowned in a river. He was very social and playful and led the boys of the village in sports and games.

Gradually a change came over him. The teaching of Sadhus so affected him that he made up his mind to renounce the world at an early age of 17 only on Magh Panchami of Sambat 1910 (1854 A. D.). When this was known to his mother, she was sad and tried to dissuade him from his intention. Lal Jodha Sha also pointed out how difficult and troublesome was the life of a Jain sadhu, but their efforts were in vain. He was resolute, firm and strong in his convictions, that he could serve himself and the humanity better as a sadhu than a citizen. His ancestors had helped the Punjab against oppression and bloodshed by a steel sword. He would dispel superstition and evil custom by taking up non-violent arms of Universal love and peace and happiness.

A great man spends some years in preparing himself for his great mission Even Lord Mahavira did not preach, till he had attained perfect knowledge of the Universe.

Shree Atmaramji and his Mission

Preparations

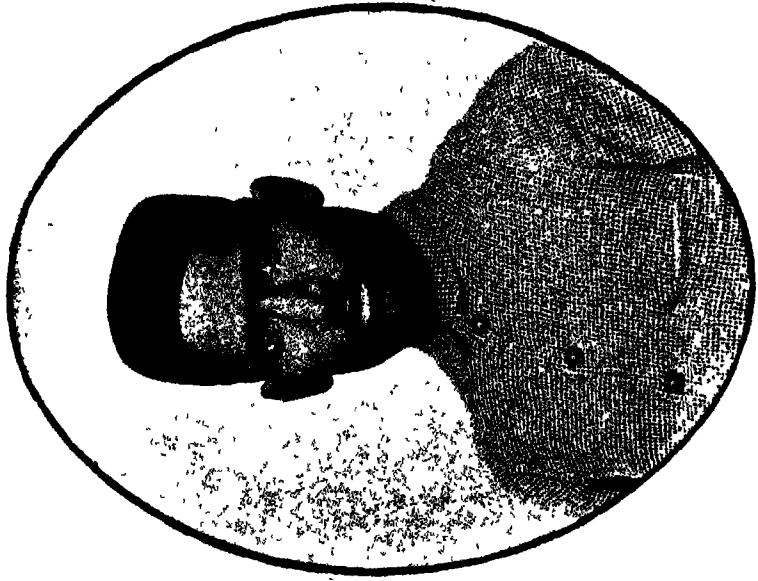
Swami Atmaramji Maharaj also had to prepare himself for his mission. There were no Jain Ashrams or Gurukuls, in those days, nor was any seat of learning available to him like the modern Tagore's Ashram or Hindu University where every seeker after knowledge could knock at and be welcomed in. The Jain libraries were a hidden treasure in underground cellars. The Vedic Sanskrit vidyalayas of Muttra and Kashi did exist where several great Sanskrit scholars lived. But they had not learnt tolerance. They taught only those who agreed with them in their view. Swamiji could not therefore think of going there for study. He had to go about from place to place in search of learned Jain Sadhus. Some of them were quite unwilling to impart knowledge, lest they should lose prestige and respect which they enjoyed. Another difficulty was that they did not stay at one place. However his earnest thirst for knowledge, untiring zeal and self-sacrifice overcame all difficulties and with in seven years he was a Scholar of Sanskrit, Prakrit and scriptures.

His Mission

It is after gaining profound knowledge of scriptures and after obtaining first-hand information of the condition of the Jain community of his time that he started on his mission of deep reverence for life and high value of human soul irrespective of colour and creed, power and pelf, sex and situation. He had realized that true Jainism was not as practised and shown in the actual life of Sravakas and Sadhus of his time, but it was far nobler and purer. He found in ancient scriptures which he now could read himself that Jainism was Universal religion, eternal in fundamental principles, overriding all political and racial differences and not confined even within the limits raised by religious institutions. It is intended to raise not only human race but it inculcates equal love and regard for all beings, however low they may be, and affords facilities for all to improve and progress by self exertion and indomitable will, fearless of any higher power or external force to stand in his way of ascent. Whatever could check him was the Karma, the result of his own doing, which he has power to undo. The word 'impossible'

L. Babu Ram Jain
M. A. LL. B. Pleader. Zira. [P. 77

Chautandas B. A.
[P. 53

Chaitandas

is not to be found in the Dictionary of Jainism. 'Whatever is destined must come to pass' is not the whole truth.

He saw that true Jainism was lost in hoary antiquity. The independence of character, wide outlook beyond death, tolerance for all differences of opinion and thought had all been smothered under the dust and storm, bigotry and persecution of the rulers and the political struggle of the people for existence.

The first thing that struck him as the root of all evils was the religious demoralization of the people under persecution of the Moslem power. Aurengzeb in his unscrupulous bigotry changed a number of temples into mosques and oppressed those who were of a different faith. The Sikhs and Mahrattas had to rise against his rule and establish a number of kingdoms which were often at war with each other. People were afraid lest their temples and libraries should not meet the same fate as it was under Moslem rule and were contented without them. They acquired only oral instruction from sadhus. When the balance of power was after all settled in favour of the English, the peaceful atmosphere of the country gave birth to several reformers. So far as the Jain community is concerned, Swami Atmaramji was the greatest pillar of light in Northern India, and Gujarat and Mewar. In Mewar and Gujarat he still found magnificent temples which attracted a large number of people for inspiration of noble thoughts and acquisition of knowledge. He saw that Swami Dayanand and missionaries of his time might be right in condemning the worship in temples of gods and goddesses at whose altar animals were sacrificed and where revelry and sensuality prevailed. The worship in a Jain temple was of an ideal and temple itself was a sacred place where Universal peace, love and charity were daily inculcated. He also noticed that where such temples did not exist, people were ignorant and were easily misled into other faiths. He realized the necessity of having temples under changed circumstances and he was highly successful in his mission in spite of opposition.

This was only a means to an end. His chief object was propagation of true Jainism. Jain temples were a great source of noble

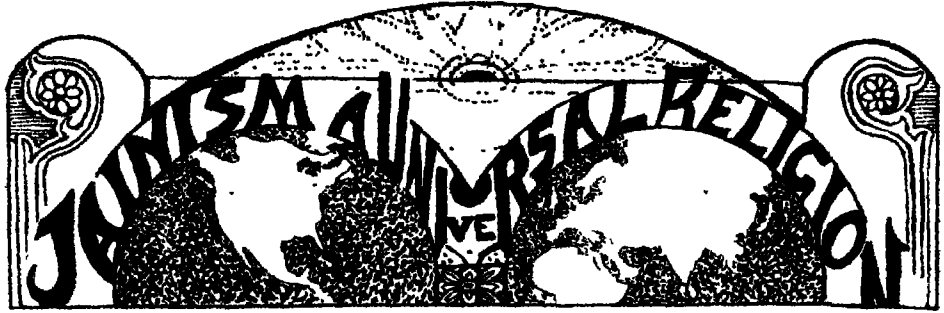
Shree Atmaramji and his Mission

inspiration to Indian mind. They confirmed the old Jain families in their faith and attracted new adherents. Another good thing he did was to put himself in correspondence with Western scholars. Many of them had admiration and reverence for his knowledge and spiritual advancement. When religious conference was held in Chicago, he was invited to represent Jainism. But he could not leave his work in India. He therefore arranged to send Shri Virchand Raghavji Gandhi, M. A., M. R. A. S., Bar-at-law, as a delegate to Parliament of Religions. It was due to the direction and teaching of the Swami Maharaj that he could represent Jainism so well. His speech evoked admiration and respect from all religions, though it was the first attempt of the Jain community to dispel prejudices and false notions so much prevalent in Western countries against Jainism. The first seed of Jainism in foreign countries in the present age was thus sown by Swami Atmaramji and small plant grown then under his fostering care is now being nurtured under trust funds of Late Rai Bahadur J. L. Jaini (President of the All-India Jain Association) and Dharama Divakar Mr. Champat Rai Bar-at-law of Delhi.

Another important reform, he undertook was to improve the character of sadhus as well as laymen. He purified the order of monks and urged them to acquire knowledge. Under the Moslem and Brahmanic influence the Jains had taken to several non-Jain practices. He preached against Shradh ceremonials and destruction of caste and expressed himself in favour of inter-dining and inter marriage. He constantly reminded people of the true object of worship and persuaded them to give up wrong notions about it. He also taught that the various sub-sects of Jains should sink their petty differences and work for the common good.

All of us should pay homage to him as a great scholar, thinker and philosopher, the friend of humanity and join in celebrating his centenary.

(By B. M. Javeria M A , LL.B., Gujranwala)

' Man is heaven-born, not the thrall of circumstances and of necessities, but the victorious subduer; behold ! how he can become the Annuncer of himself and of his freedom. *Carlyle.*

Of all the concepts of human knowledge, that of religion presents perhaps the greatest difficulty, in the way of clear and definite formulation. Aesthetics, Ethics, Logic, Metaphysics, not to speak of physical sciences, deal with the subjects, which can be easily understood. We may differ in various ways, but as far as the subject matter, in each of these sciences, is concerned, our minds are absolutely clear. We know, at least, what we are talking about. It is, however, not so with religion.

But the Jain religion aims at opening the understanding, and can be very easily comprehended even by a layman. Jainism means the religion of Jina. The word Jina means Conqueror. The conqueror here meant, is not the conqueror of any fort, kingdom or dominion but the conqueror of the enemies of the soul, namely passions. Therefore a Jina is one who has conquered the enemies of the soul and has realised God in himself. Thus Jainism shows us the path to obtain salvation through self—purification. This growing ideal, this operative principle is the key—note of this religion.

Jainism a Universal Religion

The Jainism occupies an important place among the ancient religions of the world. Its philosophical tenets, ethical rules and theories of logic have a peculiar aspect of their own, which speak its antiquity and universality. In theory as well as in practice, Jainism maintains a broad angle of vision and embraces in its fold all the living creatures desiring to attain emancipation. It lays down rules for the upliftment of all the living beings, from the smallest insect down to the highly developed man. For the plain fact is that the gospel of Bhagwan Mahavira was expounded equally for all people without any distinction of caste or creed. In this sense Jainism can well claim to become a Universal religion. Its message of Ahimsa Parmodharma (non-violence) is a recognition of Universal brotherhood of not only man, but also of all living creatures. The oft-repeated phrase “**मिच्छि मे सम्ब भूयसु**” in the Jain Shastras, is the guiding maxim for the Jain world, and clears all our doubts regarding the Universal brotherhood preached by Lord Mahavira.

It is admitted on all hands that man is a social being and that religion is one of the greatest concerns of mankind. Religion has swayed and even now sways, the lives of millions of human beings. It has influenced for better or for worse, the aspirations and activities of countless men and women, from the primitive down to our present age. Such a phenomenon requires a serious and earnest consideration.

Jainism shows that each soul possesses within itself the capacity of attaining the highest perfection through self-realisation. Soul is under bondage of matter from eternity, due to its karmas, which have crippled its nature. And every moment the soul is being heaped up by new karmas. In its true nature the soul is an all-seeing, all-knowing, and all-blissful being. But all these qualities can display themselves only, if the Soul is free from heterogeneous matter. As such the great aim and object of the embodied Soul is to get itself separated from the combination of matter to attain complete freedom and perfect happiness. It is only by realising and improving the soul alone, one can proceed towards the altar of emancipation. In short, according to Jain philosophy, one reaches Godhood from manhood, as was practically demonstrated by Lord Mahavira himself.

B. M. Javeria

Every body has inherent powers to become Mahavira and to obtain nirvana (salvation). Only one needs to follow his path faithfully. The three noteworthy features of his path are Sanyak Gyan, Samyak Darshan and Samyak Charitra. In other words the path to nirvan according to Jainism, consists in the Right Faith—i. e. Faith in the truths as revealed by the Jina, Right knowledge—i. e. the thorough understanding of the teachings of Jainism and Right Conduct—consists of non-injury and non-attachment i. e. living a holy and virtuous life according to the rules of conduct laid down by Lord Mahavira.

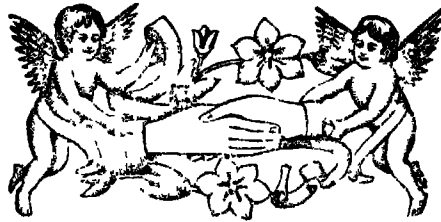
Thus the Jains have a philosophy of their own, which can solve all the knotty problems of this world more clearly than any other philosophy. This philosophy can be followed and practised at all times, at all places and under all circumstances by all sorts of people, high or low, literate or illiterate. All the same, we should not lose sight of the fact that as a universal religion, Jainism has been a proselytising faith from very early times.

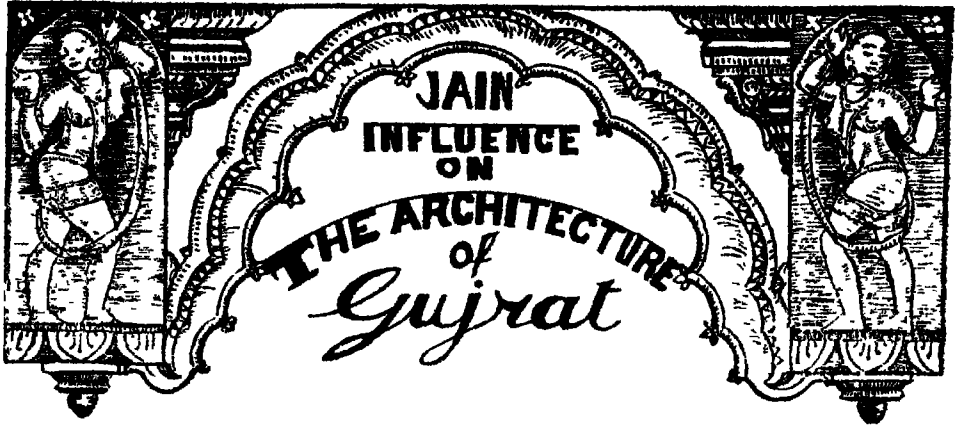
Almost all the Jain Shastras bear testimony to the fact that Jainism was universally practised by all kinds of people. The Aryans and non-Aryans were equally received in its fold. This is supported by the fact that even at the present time some non-Aryans in the South are the strict followers of Jainism. Besides, most of the present day Jains are the converts from the ancient Kshatriyas (Rajputs). It is further evident from the fact that all sorts of people, not to talk of animals, flocked to the preaching hall (Samavsarna) of the Tirthankars. We even find a mention in Jain Shastras that Shrivak Sukdalputra, a potter, was converted to Jainism by Lord Mahavira himself. That Jainism was preached in foreign countries like Arabia, Abyssinia, Greece, etc. is inseparably connected with the Jain tradition. Apart from this, Lord Mahavira himself was a Rajput by caste. Most of the powerful emperors of the ancient India as Chandra Gupta, Sidhraj, Kumparpal etc. were all converts to Jainism. Even Asoka and Akbar, the great, were brought near the fold of Jainism. Recently, a German lady was converted to Jainism. All these above facts go to prove that Jainism is nothing but a universal religion.

Jainism a Universal Religion

It has been alleged by several gentlemen of light and learning that Jainism is a monastic religion and is not fit for a worldly man. But a close study of Jainism will reveal that the said allegation does not stand a moment's scrutiny. The duties of a monk and the duties of a layman are quite distinct, definite as well as classified. The former have to renounce the world and to undergo rigorous discipline and severe austerities; while it is not so with the latter. They can enjoy this world and can follow this religion at the same time. They can achieve salvation in as much as a monk can, by following the three cardinal principles of Jainism i. e. Right Faith, Right Knowledge, and Right Conduct. This means, all can follow and practise Jainism and attain emancipation, which consists in the annihilation of all the Karmas.

To put it briefly, Jainism is not a religion of impracticable moralistic creeds and stereotyped dogmas as many suppose it to be. It is an intensely practical religion which insists upon living the graduated rules of life set up for the house-holder as well as the ascetic.

By Dr. Hirananda Sastri, M.A., M.O.I., D.Litt.
Director of Archaeology Baroda State

India does not possess very ancient structures. Excavations at Mohenjo-daro in Sind and Harappa in the Punjab have revealed remains of several cities super-imposed on one another which flourished some 6000 years ago. These are remnants of large and populous cities having well-built houses, temples and public buildings of brick-masonry. They are the indications of a highly developed civilization which India possessed during those days. Whether this civilization was indigenous or foreign in origin has not yet been decided. So we may leave it out for the present as this note is not meant for discussing it. We might start from the period when we can stand on a firm ground, I mean, the Maurya period or rather the reign of Asoka the great, the architectural remains of whose glorious rule are still to be found in India. These are mostly in stone and in bricks. The earlier ones which served as models perhaps were in wood and must have perished apparently because of the nature of the material.

There are reasons to believe that the ornamented buildings of ancient India were mainly constructed of timber. Foundations and substructures were of bricks but the superstructure was in wood as we now see in Burma.

Jain Influence of the Architecture of Gujrat

The earliest buildings in India to which an approximate date can be assigned is the stupa at Piprachu in the Nepal frontier. It was probably built about 450 B. C. soon after the demise of the Buddha or Gautama Sakyamuni.

This monument is of engineering rather than of architectural skill. In fact, the history of Indian architecture may be said to begin with the reign of Asoka or about the 3rd century B. C.

We need not for the present take notice of the above mentioned pre-historic antiquities. The earliest known buildings in India are associated with Buddhism, no doubt.

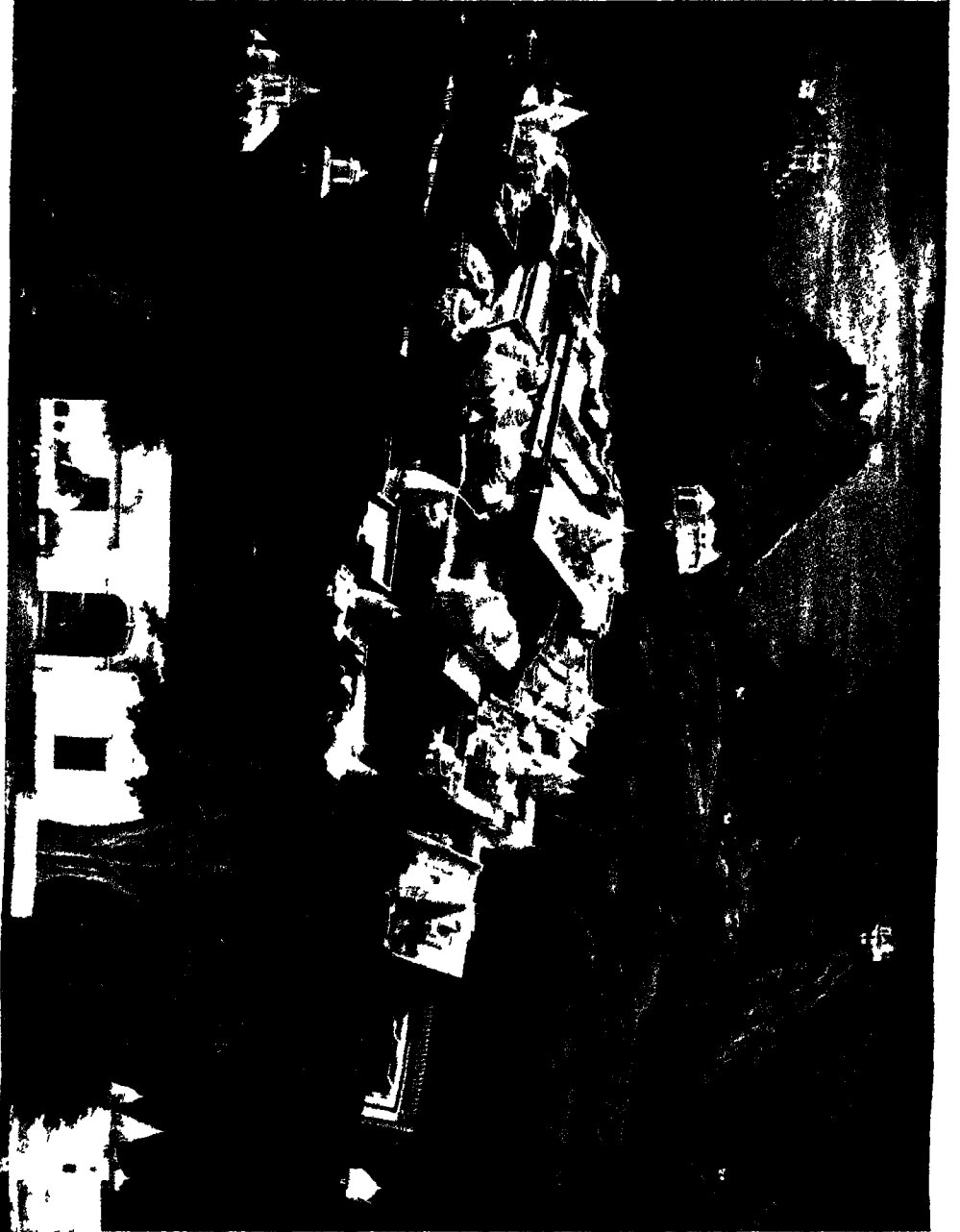
Regarding the construction of a stupa it does not appear to be quite safe to assert that it was originally only Buddhist. Very old remains of stupas and their representations have been unearthed from the Kankali tala, Muttra, which are decidedly Jaina in origin. They could not have come all of a sudden. All the old religions of India, Brahmanism, Jainism, and Buddhism must have drawn on a common storehouse of symbolic and conventional devices. The Jains did erect the stupas surrounded by stone-railings enshrining the corporal remains of their saints in them as did the Buddhists in very early days as is evidenced by the remains found from Muttra. Naturally each religion would try to compete with the other in every good feature. But I am not concerned with the very early days of the history of architecture in India.

We are now concerned with Gujarat. Here very many important monuments are decidedly Jaina or constructed by Jain Seths or millionaires. The world-famous Dilwada temples which cost crores of rupees were built by the Jains undoubtedly. The sraddha of the Jains for their shrines and *Pratimas* is well known. The Jains were much more given to temple-building than the Hindus. They attach special merit to the construction of a sanctuary and to the dedications of images of Jinas or Tirthankaras. As they were great temple-builders in Western India or Gujarat, they had in their possession the old works on civil and religious architecture such as the *Prasad mandana*,

A Miniature Jain temple in metal (15th century)

[P. 66]

श्री गीरजाजी तीर्थ.

Jain Influence on the Architecture of Gujrat

Rajavallabha, which they have preserved in their temple libraries. The modern *salats* owe their knowledge to these treatises. Some Jaina teachers are known to have taught them. Gujarat is the only tract in Western India where the architecture of the past is still a living art. Some of the Jaina Yatis give instructions in these architectural treatises but as they are not themselves the builders, the rules given in their treatises remain understood in theory but not in practice. On the other hand, the stone-masons or *salats* are ignorant of sanskrit and therefore, unable to comprehend the texts. Moreover, there is no patronage either by the state or by private individuals. No buildings are constructed which are of the old style. The result is that the old style has become debased and compares unfavourably with the purer style of earlier and better days. Notwithstanding all this, the tradition is preserved and if rich persons come forward to construct buildings, at least temples, in a pure old style, the art will revive. Chiefs are above religion and नरणां च नराधिपः. But millionaires can do a lot in this respect as was done by the well-known builders of the Abu temple, who are said to have spent more than 120000000 (twelve crores of rupees) on constructing this wonderful monument of Jaina patronage of art. These are two temples built wholly of white marble. They are unsurpassed models of the wonderful style of Jaina or one can say Hindu style of mediaeval architecture. The earlier of these is dedicated to Adinatha and was built by Vimalashah in 1031 (A.C.). The later was constructed by Tejahpala two centuries after i.e. 1230 (A.C.).

Countless images owe their consecration to Jaina liberality. Thousands of temples were built by the Jainas, Digambaras as well as Svetambaras. Innumerable paintings and illustrated manuscripts on paper and palm leaves were written by the Jainas, Jaina monks and Jaina nuns. The gigantic image of Sravana Bdgola is one of the most artistic specimens of Jaina sculpture. The Dilwada temples are the most artistic specimens of Jaina temples. These are considered to be among the wonders of the world.

The great muni to whose memory this volume is dedicated did enormous work in this connection. Many buildings were constructed in

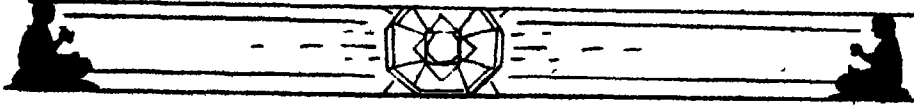
Gujarat under his own influence and several under that of his noble disciples. All this is a proof positive of the Jaina influence on the present day architecture of Gujarat. In the olden days Jaina Kings like Kumarapala caused several structures to be made in Gujarat. Some of them are still standing at Girnar, Idar, Taranga hill, Palitana and other places, though the over-enthusiasts are spoiling them by whitewashing and other silly ways of repairing them. He was a zealous Jaina and did considerable good work in getting noble structures built. But it is remarkable that ministers of most of the Kings of Gujarat from Vanaraja downwards were Jainas. Vastupala and Tejahpala were the ministers and multimillionaires Jaina *Grihasthas* who will carry the palm for their munificence in building wondrous structures. The wonder is that they got constructed not only the Jaina sanctuaries but Hindu temples and mosques even. What more proof is needed of Jaina patronage of architecture in Gujarat.

I reproduce here a photograph of a late mediaeval (15th century) miniature Jaina temple in metal called Chaturmukha in the inscription cut in its *pitha*, to give an idea of the temple architecture of Gujarat of the period. This miniature I got for study from muni Punyavijayaji, the learned great grand disciple of the illustrious great Acharya to whose Sacred memory (ॐ स्वस्ति) this volume is inscribed.

In view of all what is stated above it can well be asserted that architecture in Gujarat owes a great debt to Jainas and to great Acharya like Shri Muni Vijayanandasuri Maharaj. Such teachers of humanity are always welcome.

AN APPRECIATION

(By Chandragupta Jain B. A. Mons ; B T.
Ex-editor 'The Prabhat' (Gujranwala))

To be weak is the true misery.

— *Carlyle.*

Individuals become great or small, shine like the sun on people's memory or sink into the deep pit of oblivion and are forgotten as they face the odds bravely and live and die for their convictions or give in and are affected by every puff of wind that blows. All the great men of the world who while departing have left behind us their footprints on the sands of time invariably had to suffer a lot to live up to their ideals. For the strong, obstacles become stepping stones to success but for the weak, they remain but obstacles to knock them down. Tolstoy observes that fortune turns like a wheel, one man it lifts, the other it turns down. But that may be true only about the common run of men. For those

who have sacrificed their all and themselves for the amelioration of their souls and that of their brethren, fortune—good or bad—matters

little. They go on and the so-called fortune licks their feet in the end. They believe that their own *Karmas* make their fortune and rightly do they do so. such a one was Shri 1008 Jainacharya Shri Vijayanand Surishwarji Maharaj, the greatest Jain Sadhu of modern times, whose centenary

we are celebrating.

Shri Vijayanand Suri may truly be said a harbinger of great enlightenment among the Jains. With him set in a new era in the history of our religion and began the renaissance of our literature. He was the first modern scholar to

An Appreciation

introduce us to the treasure of the old forgotten Jain classics. That is why we revere and worship him as our great Jaina.

Some are born great and upon some greatness is thrust. He was none of these. Born of not so very influential parents in a small village Lehara, where there was no Jaina, where there were no prospects for getting education, where the people were steeped in ignorance, and where the people had no other idea of religion but ceremonialism, this man became known far and wide not only in his own country but also in America and Europe. Why was it so ?

From his very childhood he was fearless. With a sword in his hand he could stand at the gate to defend his house from the robbers in absence of his father. It was at Zira that he first came in contact with the Jaina Sadhus and ultimately resolved to take *Diksha* in spite of the discouraging remarks of his near relatives. He had a great thirst for knowledge and roamed from place to place to quench it.

All of us know that he first took only *Sthunakvasi Diksha* but his first guru and other Sadhus of his sect could not satisfy him. He was of questioning nature. He could not rest, unless every thing was clear to him. He hated to follow any principle or person blindly. He must be convinced first and only then could his mind rest. That was why he left his first fold and became a disciple of Shri Buteraji Maharaj. That was extraordinary. To change one's creed especially for a Sadhu and for a Sadhu also of great name and fame means bearing great public ridicule. But he was prepared to bear all that. Not because he was to become richer in the worldly sense or to get any political or social power but because he was a seeker after truth. I have not the slightest doubt that he might have changed his religion for some other, had he not been satisfied by Jainism. Once convinced he was prepared to do Shastrarth with any body. But he was not satisfied only with his own satisfaction. He made it the mission of his life to spread and preach what he believed to be true in every nook and corner of our country. That is why we see so many temples all over the Punjab, whereas before him there was practically none.

He was not an ordinary guru. He was far-sighted. He felt that these temples could not serve any useful purpose, unless there were true

Chandragupta Jain

and enlightened worshippers. To achieve that end he impressed two things upon the public mind—firstly that the Jains must have their own gurukuls and pathshalas to receive religious and secular education and secondly to catalogue, reprint, translate and study our old manuscripts and shastras and make necessary arrangements for their study in the form of libraries and reading rooms.

This idea of starting *Saraswati mandirs* and *Gyan mandirs* was quite a new idea for the Jains. As there is always an opposition to every new reform, so naturally this met opposition from many quarters. Unfortunately, he could not give a practical shape to it in his short but all active life. He, however, found a very good disciple in Acharya Shri Vallabhvijayaji Maharaj and I can confidently say that the seed sown by the late guru is bearing fruit now. We have got good many though

V. R. Gandhi teaches lessons in Philosophy to American disciple.

·An Appreciation·

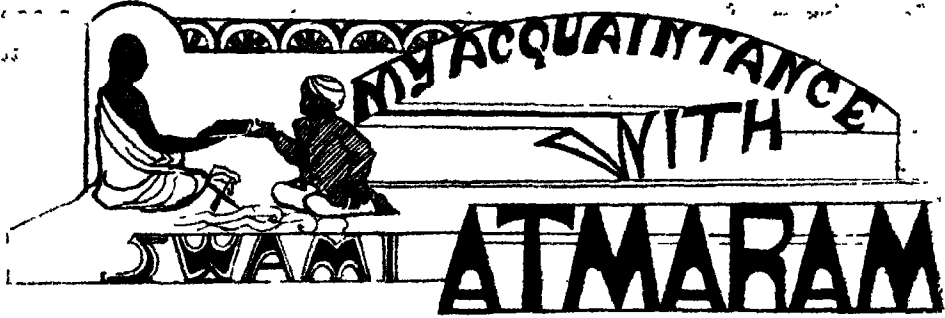
not in any way sufficient educational institutions and libraries due to his efforts and all-pervading influence.

Shri Vijayanandsuri was totally modern in his outlook and did not like the evil customs of his day. May we take heed and act according to his advice and get rid of our social corruptions that are eating into our vitals. He wished that the Jain society should march along with the time, it should educate itself, organise itself and act and preach the doctrine of *Ahimsa* to every person. Who else could prepare Shriyut Virchand Raghavji Gandhi to go to America and at Chicago to explain to the whole religious world the Jain philosophy. But for his efforts Jainism would have been little known to the other religious-minded people of the world. Now Western scholars come to India to study Jainism. Could we establish a grand research library, where these foreigners and our own scholars may be able to dip deep into the ocean of our ancient literature and bring out for the world pearls of purest ray serene.

The great Guru little cared for what the other people thought of him and always bravely spoke out his mind. He was physically, intellectually and spiritually above par. He had strength of character that other sadhus should copy. He had no mouselike fear of the capitalists. He had hypnotic influence over the rich and the poor alike. He fully believed that the principle of *Ahimsa* can not be observed by the weak. It requires sacrifice without grumbling and that can be done only by those who are spiritually strong.

Now when we are celebrating his centenary, it becomes us to act according to the dictates of our great Guru not blindly but after understanding and realising fully what he has said there and following him. He never said or did what he did not believe to be true. He never felt weak and hence never miserable.

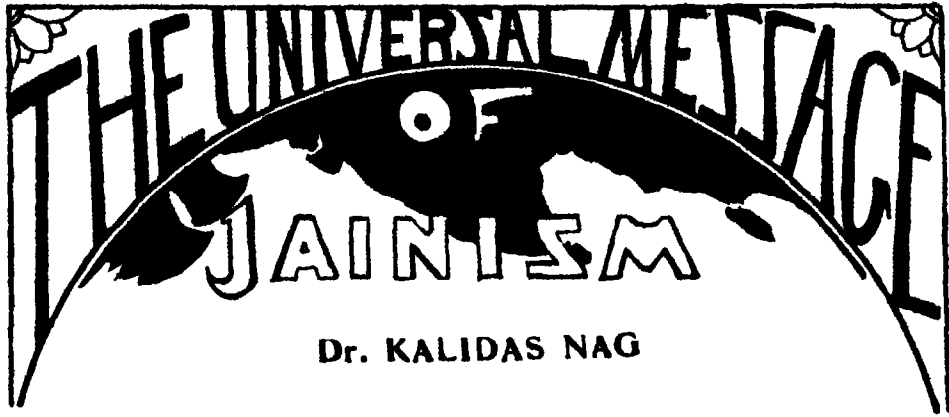

[By Rai Bahadur Sardar Jyalasabai Misra,
Retired District and Sessions Judge, Punjab]

In the beginning of the last decade of the 19th century an important controversy arose among the Oriental scholars of Europe and India as to the genuineness of the wellknown Hindu era of King Vikramaditya the Great. Dr. Fergusson was of opinion that this era began in 544 A. D., but that the Indian astrologers with a view to give it an extraordinary antiquity had made it start five and half centuries earlier. Professor Maxmuller, Dr. Weber and a few others supported this theory; while Dr. Buhler, Professors Peterson and Kielhorn led those as had held that it was not at all reasonable to regard with distrust the Indian tradition which had assigned Vikramaditya and his famous poet Kalidas to the date of 57 B. C. I made my own research in the matter and had not the slightest hesitation in agreeing with the latter party. The result of this research was the subject of my monograph known as The Samvat Era, which was read before the International Congress of Orientalists held in London in 1891.

It was during the research mentioned above that I had the good fortune of making my acquaintance with Swami Atmaram who was one of the great Jain missionaries of his time. He had got a great reputation for his learning, shrewdness, and critical study of the various Hindu sects of India. His knowledge of the ancient history of India was so vast that he at once on my enquiry told me that he had come across a Sanskrit book on the History of Gujarat (Bombay Presidency) in which accounts of Vikramaditya and other kings who preceded and succeeded him had been given in a chronological order. I expressed my

THE UNIVERSAL MESSAGE
OF
JAINISM

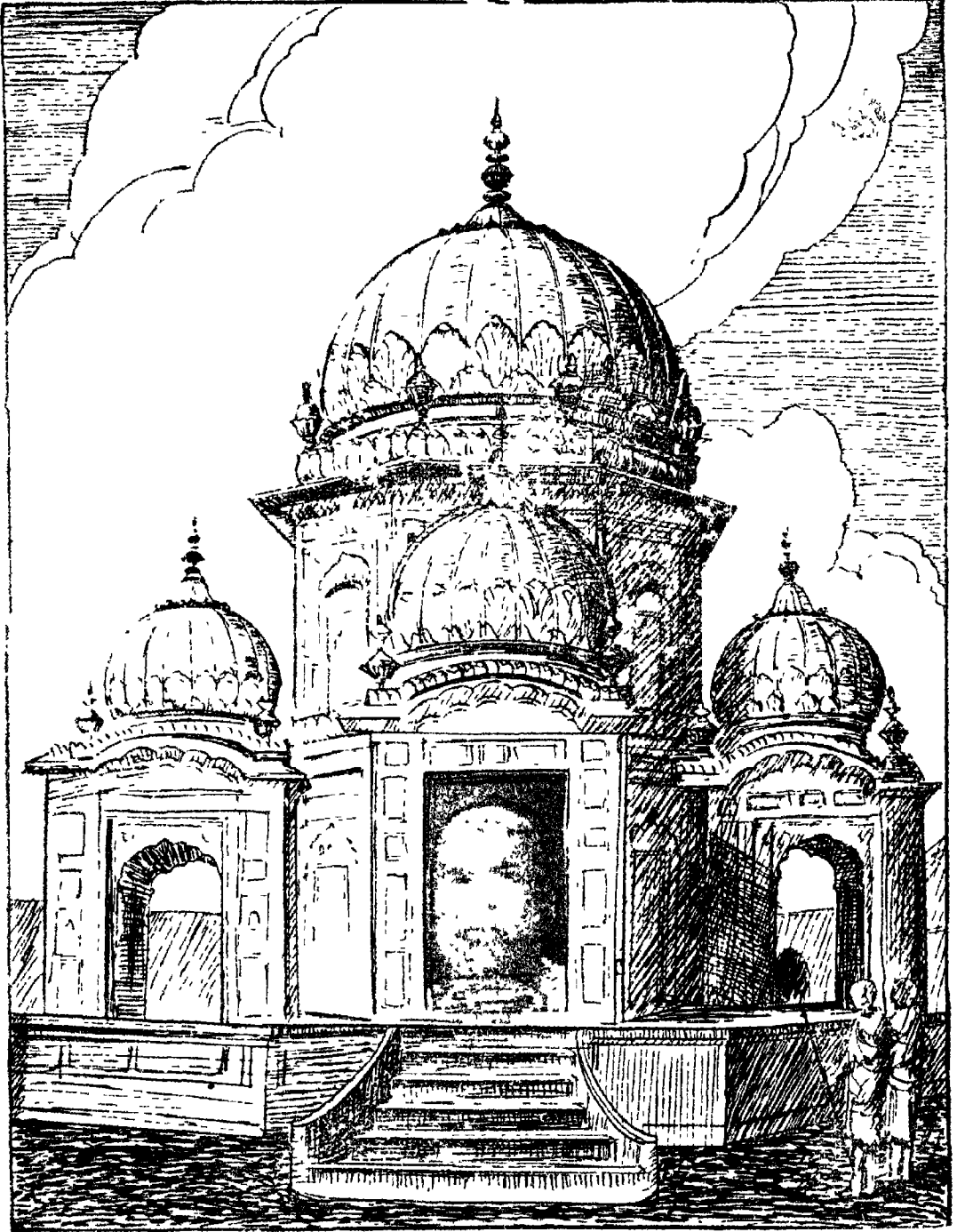
Dr. KALIDAS NAG

The auspicious centenary of the venerable Jainacharya Shri Atmananda, alias Muni Vijayananda, furnishes the occasion for a general stock-taking of what Jainism holds as its great legacies for India and the world. For India Jainism has given a succession of spiritual pioneers like Parasvanatha and Mahavira, religious reformers like Bhadrabahu and Sthulabhadra during the first millennium B. C. By the first century A. D. when Jainism finally divided into two great schools, *Digumbara* and *Svetambara*, the spiritual and cultural influences of the religion have gone far beyond the limits of the land of its origin, Magadha, and spread out in the whole of India up to Kathiawad in the West and Mysore in the South. Kunda-Kund (3rd Century A. D.) and Devarddhi (5th century A. D.), Jinasena (8th century A. D.) and Hemchandra (12th Century (A. D.) are names revered not only by Jains but by all interested in Hindu thought, literature and culture. Even in the darkness of Indian mediæval disintegration, the great reformer Yasovijaya (1624-1688) tried to unite the Digambaras and the Svetambaras by seeking to prove that " Saintly life does not exclude life in the world. " Lastly in our own days the great Jaina saint and teacher Vijayadharm Suri gave us valuable works in Sanskrit, Gujarati and Hindi and left us the priceless legacy of the *Yashovijayji Jain Granthmala*.

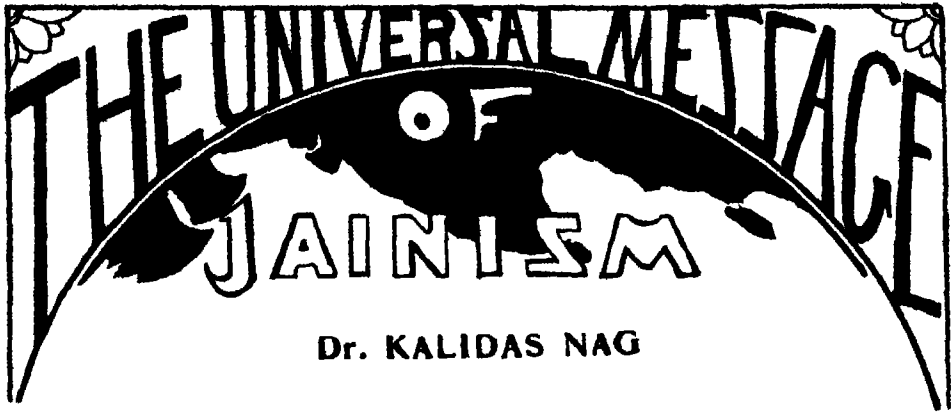
Thus whatever may be the doctrinal differences between Jainism and other denominations of Hinduism, we are all grateful to the Jaina masters for their services to the cause of Indian culture and spirituality as well as towards the alleviation of human suffering through centuries. Dr. Winternitz has very justly observed in his *History of Indian Literature* (Vol. I. page 594-595) " The Jains have extended their activities beyond the sphere of their religious literature to a far greater

न्यायांभोनिधि-श्रीमद्विजयानंदसूरि

(आ-मारागमजी) महाराजश्रीना देअ पंजावना गुजरांवावायां अमिमकारने म्थाने वांधेलो म्प

A monument built at the funeral spot in Gujranwala Punjab District in respect of Shrimad Vijayanand Suri.

Dr. KALIDAS NAG

The auspicious centenary of the venerable Jainacharya Shri Atmananda, alias Muni Vijayananda, furnishes the occasion for a general stock-taking of what Jainism holds as its great legacies for India and the world. For India Jainism has given a succession of spiritual pioneers like Parasvanatha and Mahavira, religious reformers like Bhadrabahu and Sthulabhadra during the first millennium B. C. By the first century A. D. when Jainism finally divided into two great schools, *Digambaras* and *Svetambaras*, the spiritual and cultural influences of the religion have gone far beyond the limits of the land of its origin, Magadha, and spread out in the whole of India up to Kathiawad in the West and Mysore in the South. Kunda-Kund (3rd Century A. D.) and Devarddhi (5th century A. D.), Jinasena (8th century A. D.) and Hemchandra (12th Century (A. D.) are names revered not only by Jains but by all interested in Hindu thought, literature and culture. Even in the darkness of Indian mediaeval disintegration, the great reformer Yasovijaya (1624-1688) tried to unite the Digambaras and the Svetambaras by seeking to prove that " Saintly life does not exclude life in the world. " Lastly in our own days the great Jaina saint and teacher Vijayadharma Suri gave us valuable works in Sanskrit, Gujarati and Hindi and left us the priceless legacy of the *Yashovijayji Jain Granthmala*.

Thus whatever may be the doctrinal differences between Jainism and other denominations of Hinduism, we are all grateful to the Jaina masters for their services to the cause of Indian culture and spirituality as well as towards the alleviation of human suffering through centuries. Dr. Winternitz has very justly observed in his *History of Indian Literature* (Vol. I, page 594-595) " The Jains have extended their activities beyond the sphere of their religious literature to a far greater

The Universal Message of Jainism

extent than the Buddhists have done, and they have memorable achievements in the secular sciences to their credit. in philosophy, grammar, lexicography, poetics, mathematics, astronomy and astrology, and even in the science of politics. In one way or other there is always some connection even of these "profane" works with religion. In Southern India the Jains have also rendered services in developing the Dravidian languages, Tamil and Telugu, and especially the Kanarese literary language. They have, besides, written a considerable amount in Gujarati, Hindi and Marvari. Thus we see that they occupy no mean position in the History of Indian literature and Indian thought."

Unlike Buddhism, Christianity, Islam and such other religions committed to the task of proselytism, the Jaina religion like its mother Brahmanism, preferred the less ostentatious path of realizing Truth for the Individual and, through the individual, for Humanity. Religious imperialism is no less dazzling than political imperialism. Champions of many missionary religions complacently quoting the huge numbers of their congregation, have often patronized smaller sects and denominations, moralizing on the causes of the dwindling in number of the minor as against the swelling of the major sects and religions. Such puerile self-laudation tarnishes the writings of several apparently disinterested observers (*Vide* Mrs. Sinclair Stevenson: *The heart of Jainism*) who are more eager to feel the pulse-beat of the sick-lady Jainism and to gauge the depth of the "void in the heart of Jainism" (to be filled by Christianity of course) than to understand its fundamental Truths.

Leaving aside the elaborate scholasticism, the dizzy heights of *Syadvad* dialectics and the extraordinary cult of *Ahimsa* (non-violence), the spirit of Jainism may modestly point out to a few principles of Life that it has discovered for mankind of all ages:—

Not to take Life
Not to Lie
Not to Steal
Not to own property

These were the four vows enjoined by Parasvanatha, the great precursor of the 8th Century B. C. and his worthy successor Mahavira in the 6th Century B. C. added but the fifth vow of chastity, dividing

Dr. Kalidas Nag

the original vow of Property into two parts, one relating to woman and another to wealth corresponding to the Brahmanical vows about *Kamins* and *Kanchan*. When missionaries of rival religions are crudely offering transcendental bribes (backed by temporal advantages of course) like bliss in Heaven and extra-mundane Immortality, Jainism quietly affirms its lasting convictions through its daily prayer:—

“ The soul is the maker and the non-maker and itself makes happiness and misery, is its own friend and its own foe, decides its own condition good or evil.”

Such an affirmation is born of centuries of research in the realm of spiritual realities which do not care for sentimental compassion or supernatural miracles of salvation. Jainism in its essence is the religion of heroic souls who are Jinas or conquerors of their self, and rightly its pioneer was styled Mahavir, the great hero. When modern researches in science and history would tear the veil of illusion from the face of many sects and cults, this “rebellious daughter” of Hinduism would shine in the primordial grace of her body spiritual, scorning all cheap trinkets and false ornaments. In sublime loneliness Jainism realized Truth in its bare majesty and it ever urged human beings to rely more on individual discipline than on spiritual intermediaries like Gurus or sons of God. What the object of this strenuous quest, this hard discipline need not be (and cannot be) defined. The heroic effort itself is the *raison d'être* of the true Hero who seldom cares for incidental rewards or universal fame. Such a religion, no doubt, is not for the majority; but it may not be without appeal for a select few who are disillusioned of historic cults and are brought face to face with the eternal twins, Soul and Truth, the undeniable categories of human life and consciousness.

It is easy to wax eloquent, nay sentimental, over Charity or Compassion as the very *soul* of religions and yet to connive at the destruction of millions of human *bodies* in brutal, materialistic war. Against this chicanery of human conscience and degradation of our ethical code, Jainism shines today as the only religion with an uncompromising faith in peace and non-violence in thought and deed. This great lesson of Jainism which Buddhism and Hinduism in general accepted, has not yet been made public with adequate references to the Jaina canons and Jaina history. But we hope that, in this crisis of human culture when,

The Universal Message of Jainism

in the name of nationalism and imperialism millions of human beings could be butchered, when internationalism is ridiculed and peace causes exploited by shrewd politicians, our Jama friends of India would organise a " World Foundation of Ahimsa " as the noblest contribution of India to Humanity. I appeal to my Jama brethren to come forward to consecrate a " World Peace Trust " to facilitate researches into Jaina and other Indian texts on Peace and to distribute the results to all parts of the world, with a view to developing a new system of education and a new philosophy of life towards which the League of Nations and allied organisations are groping. The Orient and the Occident may safely and fruitfully collaborate in such an universal cause of human welfare. Hoping on the early realisation of this noble dream and saluting the great Jama masters, I close this humble tribute to Sri Atmananda, quoting only two out of the many invaluable texts from the great Jaina literature:—

" I speak thus. All saints (Arhats) and Lords (Bhagavats) in the past, in the present and in the future, they all say thus, speak thus, announce thus and declare thus. One may not kill, nor ill-use, nor insult, nor torment, nor persecute any kind of living being, any kind of creature, any kind of thing having a soul, any kind of beings. That is the pure, eternal, enduring commandment of religion, which has been proclaimed by the sages who comprehend the world. You yourself are the being which you intend to kill, you yourself are the being which you intend to ill-use; you yourself are the being which you intend to insult; you yourself are the being which you intend to torment; you yourself are the being which you intend to persecute. Therefore the righteous one, who has awakened to this knowledge, and lives according to it, will neither kill nor cause to kill." (Ayasringa-Sutta, I, 4, 11, 5, 5, 4)

" Ahimsa is like a loving mother of all beings,
Ahimsa is like a stream of nectar in the desert of Samsara,
Ahimsa is a course of rain-clouds to the forest-fire of suffering,
The best healing-herb for the beings tormented by the disease called the perpetual return of existence, is Ahimsa."

(Hemachandra Yogasashtra II, 50 f.)

Jain Acharya Shrimad Vijayanand Suri Swami Atmaramji Maharaj

Baburam Jain M. A. LL. B. Zira

The great Jain Acharya Shrimad Vijaya Anand Suri, wellknown as Swami Atmaramji Maharaj belongs to the eminent band of Indian reformers of the nineteenth century who selflessly devoted the whole of their lives to the anchoring of the society and the service of ancient religions. He was a great and a noble embodiment of a true Jain Acharya and is looked at with intense reverence and devotion by the Jains of India for the unique services rendered by him at a critical juncture. The lovable qualities of head and heart that contributed to his success in the noble mission reveal the ideal man. The dominating influence of his personality attracted attention, won approbation, and gained regard everywhere.

A SAGE AND A SEER

Before his advent, the Jain community was in a perilous state. Corruptions had crept in the society. The people had forgotten the fundamental principles of Jainism and were relinquishing the faith of their ancestors. The powerful order of monks had degenerated and the propagation of religion was at a standstill. The Jains were least progressive, most conservative and highly superstitious owing to widespread illiteracy. They were deemed to be a sect having no literature and no philosophy. The Jains were dubbed as heretics, dissenters, rebels of Brahmanism or a mere offshoot of Buddhism. The valuable sacred literature was locked in underground damp and dingy cellars, where it was being consumed by worms & insects. A remarkable personality was

The man and his Message

needed to awaken the slumbering Jains to their sense of duty. Swami Atmaramji Maharaj was a Sage & a Seer. He could see through his penetrative eyes the danger ahead. He applied himself heart and soul for the purification of the society and restoration of ancient method of worship as a factor towards self-realisation. His preachings created a revolution in the community and generated vital energy for many a useful work. His efforts led to the resuscitation of Jain religion, art and literature about which very little was known before him.

HIS LOVE FOR TRUTH

Truth was the point of his life. In quest of truth he renounced the world, sacrificed comforts, fame and name. Born of Khashtriya parents, martial blood ran in his veins. His father Ganesh Chandar who held a post of distinction under Maharaja Ranjit Singh initiated to equip him for a military career. His soul could find no solace in warlike pursuits. He was destined to become a preacher of Ahimsa and non-violence. As a seeker after truth, he was initiated as a Sthantkwasī Sadhu at the young age of seventeen. To satisfy the yearning of his soul, he studied scriptures intensively. As his knowledge advanced, doubts arose in his mind about the authenticity of the books and correctness of the interpretation of texts. He resolved to sift the truth and for that he wandered from place to place. He began to propagate the cult of Murtipuja for that was laid down in scriptures. He had to face a storm of opposition for the vindication of his convictions. Love of Guru, honour from the highest quarter, and offer of alluring titles could not swerve him from treading the path of truth. He was threatened with expulsion from the community, but opposition could not frighten him. Throughout his life, he stood firmly for the propagation of truth.

NOT A SLAVE OF TRADITION

In his encounter with Maharaj Kani Ranji at Sanam in the Vikram Sambat 1922, he gave a spirited reply when he was asked to follow the path set out by elders. "I can not be a slave of tradition in interpreting the text. If the Guru is in the wrong, I cannot be his blind follower." Kani Ranji took exception to the interpretation put by Atmaramji simply because it was not in conformity with the traditional meaning. But he had a progressive mind and refused to be bound down by any

Baburam Jain

tradition which his spirit rebelled against and which his intellect could not rectify. He followed reason and always adduced adequate proof in support of his views. Pooj Amar Singhji, the then head of the Sthanakwasi community in the Punjab, admonished Atmaramji for preaching Murti Pooja and ordered him to desist from violating conventional rules. The reply that he gave to the threats is worthy of consideration.

“ In search of Truth, I have given up home and everything else. As such, I shall not be bound down by tradition and shall act only upto what I have found out to be the truth in our shastras. I would therefore beg of you to facilitate my propagating the true teaching of Lord Mahavira. ”

Truth conquers all. Within a short time, Atmatanji won the field through firmness of resolve, perseverance, courage, unostentatious nature and affable disposition.

COURAGE AND BOLDNESS

Courage and boldness characterised Atmaramji from the very boyhood. He shared his father's martial spirit to no small extent. When he was eleven years of age, the village of Lehra where he resided with his parents was attacked by a gang of dacoits. The villagers, headed by Ganesh Chandar, routed the dacoits. When the father returned home, he saw his little son standing at the door with a sword in hand. Ganesh Chandar asked the son what led him to that action. The bold answer was. “ The defence of the house ”. The father was astonished by the courageous reply. This courage and boldness developed in after life and was exhibited in every sphere of his work as a reformer.

SYMPATHETIC HEART

Five years later, at the age of sixteen, one evening during rainy season he happened to go out to a big pond on the outskirts of Zira for enjoyment. A Mohammaden lady, while washing her face, lost hold of her child who fell into the pond which was deep and full to the brim. The mother jumped into the water to save the child but could not cope with the volume and both the lives seemed in danger. The sympathetic heart of Atmaramji impelled him to leap into the pond

The man and his Message

to save the mother and the child. In an instant both the lives were saved and the whole village was full of praise for the brave rescuer. This indicates the depth of love and sympathy Atmaramji had, even in those younger years, for mankind irrespective of caste or creed. Many may feel more or less sympathetic under similar circumstances, but very few boys of that age would be prepared to act in that way. The reason is that only deep feelings of sympathy lead to prompt action at a critical time of extreme difficulty. Atmaramji felt the mother's agony and he at once translated his genuine feelings of sympathy into spontaneous action.

ABSENCE OF THE SENSE OF SEPARATENESS

The following incident would show how Atmaramji identified himself with the whole order of monks and how absent the sense of separateness was in him. One of his followers once complained of a certain person not 'Bowling down' to him. Atmaramji remarked "Every Jain householder daily recites NAMASKAR MANTRA which implies his bowing down to all Sadhus. If I live the life of a Sadhu, I am automatically included in that bowing down, but if I do not live that life, I do not deserve the respect and that person is therefore quite right in withholding his respect for me. What a nice answer! So meek, effective and captivating! An answer that spontaneously escaped his smiling lips and one which instead of adding to the antagonistic spirit in the complainant might have given him some food for thought.

NON-DISTINCTION BETWEEN THE RICH & THE POOR

Atma Ramji treated the rich and the poor alike. He was equally approachable to all and served them with the same zeal. He never sacrificed his principles for the sake of the rich. In the Bikram year 1941, he was to leave Ahmedabad. He notified his departure time as 12 o'clock noon. At the appointed time thousands of Jains assembled to bid him farewell. Nagar Seth Premabhai, the wealthiest and the most influential man of the town was a bit late. The people requested him to wait for a few minutes to allow the Seth a chance of bidding farewell. His reply was characteristic.

B. M. Javeria, M.A., LL.B.
P. 59

Prof. A. N. Upadhye, M.A.,
Kolhapur College.
P. 82

श्री मंजुदास रण्डोडदास भणसुदार
M. A., LL. B.
[५ ७४ नि. २ नं.

Baburam Jain

“ To me you are all just as important as Seth Premabhai. When I have notified my departure time, I must observe it punctually. It is not at all necessary to wait for those who come late.”

True, the sense of distinction between the rich and the poor had disappeared with him. The incident throws light as to his respect for his own programme and punctuality of time.

THE BAL BRAHMCHARI

Brahmcharya was the richest treasure that Atmaramji possessed. He strictly observed the vow of celibacy throughout his life. He had a tall stature, robust physique, broad forehead and a smiling face. A mark on the right cheek added to the beauty of his complexion. His eyes were resplendent with the Tej of Brahmcharya. The magic of his glance captivated all who came in contact with him. He possessed an extraordinary good memory. His brain was a repository of Angas, Sutras, Vedas & Upnishadas. His wide knowledge of religious books, power of argumentation, keen wit and logical precision subdued all opponents. There was strength, firmness and gentleness in his voice. He was regular in habits, farsighted and liberal in views. He was an advocate of social economy and pleaded for curtailing expenses on the occasion of marriage and other festivals. He advised interdining and intercaste marriages between different sects and sub-sects of Jains. He stood for unity, swadeshi & self-reliance. It was his sincere endeavour to cultivate the true spirit of fraternity between the East and the West. He was ever ready to cooperate with Western Scholars and assisted them in connection with the elucidation of Jain Philosophy. His mission was the diffusion of true knowledge imparted by the omniscient Tirthankaras and propagation of the doctrine of Ahimsa. As a result of his preachings many Hindus, Muslims and Sikhs gave up meat-eating, hunting and wine-drinking. His life was a life of patient will and immense sacrifice. His message to mankind was to follow truth unflinchingly, lead an active life of duty and do to others as they wish to be done by. The life of the Bal Brahmchari is a source of deep inspiration to seekers after Truth.

A comparative study
OF
SWETAMBARA and DIGAMBARA
LITERATURE

Prof. A. N. Upadhye, M. A.

Now the time has come when we should begin a comparative study of Digambara and Swetambara works. It would be a vain hope to comprehend the history of Jaina literature and Jainism in their various aspects by ignoring this or that branch of Jaina literature especially with sectarian motives. There are various lines on which this comparative study can be instituted.

When we study the Sanskrit works on Jaina philosophy written by both Swetambara and Digambara writers, we come across a few words that are very interesting and appear to have a good deal of significance in grasping some of the currents of the history of Jaina literature. It is a matter of peculiar interest that the words have the same meaning according to Swetambara as well as Digambara writers, but their Sanskrit forms differ; and we cannot afford to ignore them without trying to get their explanation. A few such words have been tabulated below:-

Digambar form:	Swetambara form:	Prakrit form
dravyārthika	dravyāstika	davvatṭhiya
paryāyārthika	paryāyāstika	pajjavatṭhiya
paryaya	paryāya	pajjava
avāya	apāya	avāya

A. N. Upadhye

Digambar form:	Swetambar form:	Prakrit form
upapāda	upapāta	uvavāya
aupapādika	aupapātika	ovavāiya
parāvara	parāpara	parāvara
laukāntika	lokāntika	loyantiya
spardhaka	phaḍḍaks	phaḍḍaya
sāsādana	sāsvādana	sāsaṇ
Dr̥ṣṭivāda	Dr̥ṣṭipāta	Diṭṭhivāya
samstara	samstāra	samṭhara
Lāntava	Lāntaka	Lamṭaya

The difference in forms is seen from the first two columns. Explanation of this phenomenon is quite apparent, when we look into the third column, where the basic Prakrit forms have been given.

From the above table it is quite plain that one and the same Prakrit form has given rise to two different Sanskrit forms. In this respect the phonology of Prakrit dialects is very elastic. The word *sāi*, for instance, can be equated with *Sadā Svayam* and *Sakrat*, in Sanskrit; *Sāi* with *Saci* and *Sati*; and *Maya* with *Mrga*, *Mada*, *Mata* and *Maya*. In this way the illustrations can be multiplied. The puzzle is due to the loss of intervocalic consonants giving place to mere vowels, or *ya-ṣruti* in some places, which might represent any value in Sanskrit, when those words are transformed back into Sanskrit by reverting the process. Thus the Prakrit forms given in the third column have been differently Sanskritised by different sets of authors.

From the dissimilarity in Sanskrit renderings as adopted by the two schisms in the Jaina church some historical inferences appear to be tenable. When Swetambaras and Digambaras separated under those different denominations in the main stock, they must have possessed a stock of literature which

A Comparative Study of Svetamber & Digambar Literature

was not in Sanskrit but in one of the Prākṛit dialects; and this dialect, according to the tradition of both the sects, was (sarva) Ardha-Māgadhī. That they mutually parted with a common property of literature is also clear from some common verses and common legends that have been independently preserved by Digambaras and Svetambaras (See my Introduction to Pravacanasara, Bombay 1935, pp. 33 foot-note 3, 44 foot-note 2.). Later on a time came when the Jainas had to use Sanskrit, which they cultivated independent of each other; and the same Prakrit word was rendered into Sanskrit in two different ways. The most interesting word is *Phadḍaya* for which Digambaras have *Spardhaka* as the Sanskrit form, while the Svetambara authors used *Phadḍaka* whose sound is not natural in Sanskrit phonology.

Some of these words are found as various readings in the Digambara and Svetambara versions of the text of Tattvarthasutra. If one sect had copied the text of the other sect mechanically, there appears to be no propriety in preserving these variations in the text of the sutras. In the light of my above remarks I want to put forth a tentative conjecture of mine on the history of Tattvarthasutra. Originally, before the Jainas divided into two sects, the ground-work of the present Tattvarthasutra might have been a metrical work written in Prakrit. When there was the schismatic division in the church and when both began to use Sanskrit as the medium of instruction, the original work might have been Sanskritised into sutras first independently and then modelled under mutual influence. The name of that original work might have been something like *Mokkha-maggo*; and a summary of that book appears to have been preserved in Uttaradhyayanāsutra, chapter 28, where many phrases are the same as in Tattvarthasutra.

THE LATE DR. A. C. WOOLNER

and his interest in Jaina

Studies

.... Mrs. Mary Woolner writes to me ' I regret Mr. Woolner was unable, through serious illness, to contribute an anticipated article to your forthcoming volume. ' & lastly adds ' I would like to wish the Jaina Studies at The Punjab University and other centres, where they are followed, every possible success.' Instead of herself writing about the Doctor, she directed Banarsi Dasji his past student & Colleague to do so & the result was this short article. Let us hope the interest taken by the late Doctor in Jaina Studies would be continued more vigorously by other Oriental scholars & Punjab & other Universities.

EDITOR.

BANARSIDAS JAIN

The cruel hand of Death snatched away last month from the Punjab one of her foremost and ablest educationist, Dr. A. C. Woolner, M. A., D. Litt., C. I. E., F. A. S. B., Officer, Acadamic francais. At the time of the sad occurrence he was the Vice-chancellor of the Punjab University and Principal, Oriental College, Lahore. The latter office he continuously held for the last thirty-three years.

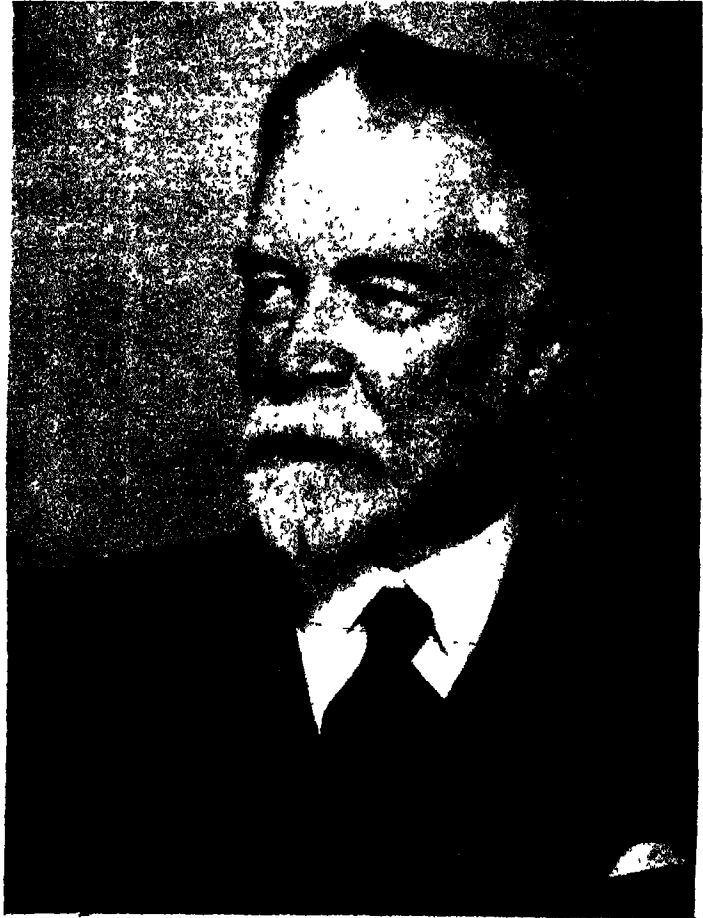
The Late Dr. A. C. Woolner and his interest in Jaina Studies

Dr. Woolner was an eminent Orientalist of international reputation. He had specialised himself in the Sanskrit language and literature but took an equal interest in Prakrits and Jaina literature as well. The Jaina studies in the Punjab during these years were mainly due to his encouragement. At one time my own interest in Jaina literature had cooled down a little but it was Dr. Woolner who revived it and gave me every facility to maintain it.

At the time of his arrival in India, i. e. in 1903, very little Jaina literature had been published and that, too, was not widely known. Even of this little the University Library had not more than half a dozen volumes on its shelves.

In 1910 when I became his pupil, he at once asked me to introduce to him a Jaina Pandit if there were any in Lahore.

Brahmacarin Sital Prasad happened to be in Lahore and Dr. Woolner was very much pleased to see him. He had a long talk with the Brahmacarin and made an enquiry about the available Jain

Late Dr. A. C. Woolner, M. A.,
C. I. E., D. LITT. F. A. S. B.,

Vice Chancellor Punjab University Lahore.

Banarsidas Jain

literature. The Brahmacharin gave him a list of important books which were purchased for the University Library.

In 1916 while writing his most valuable book, "An Introduction to Prakrit" (Second edition 1928) Dr. Woolner felt the want of Jaina literature in the University Library even more keenly. Consequently he instructed me to collect the available Jaina literature for the library. The result was a fine collection which owes its existence to Dr. Woolner's sole interest.

At the request of the Jains Dr. Woolner got his "Introduction to Prakrit" translated into Hindi which was published by the Punjab University under the title, "Prakrit-praveśikā."

In 1917 Dr. Woolner delivered a lecture at the S. S. Jain Conference held at Lahore where he pointed out that there was a great need for a Jaina Prakrit Reader. Soon after this he asked me to compile one and it was published by the University in 1924 under the title of "Ardhamagadhi Reader."

In 1923 Dr. Woolner was requested to write an introduction to the famous "Ardhamagadhi Dictionary" compiled by the Satavadhani Swami Rarnachandra. To this Dr. Woolner consented and wrote an introduction which contains a brief account of the Ardhamagadhi literature and a useful sketch of its grammar.

The Jains of the Punjab made a representation to Dr. Woolner to get Jaina books included in the University curriculum. In 1920 he got a Jaina course prescribed as an alternative to paper III of the M. A. (Sanskrit) Examination of the Punjab University.

The Sthanakavasi monk, Upadhyaya Atmaram met Dr. Woolner once or twice and drew from him an inspiration for his work on Jaina literature. As a result the Upadhyaya applied himself strenuously to translating the Jaina Sutras into Hindi. Besides this he arranged for a Hindi adaptation of the Ardhamagadhi Reader to be made. At Dr. Woolner's recommendation the Upadhyaya was made a borrowing member of the Punjab University Library, a privilege which is seldom granted to outsiders.

The Late Dr. A. C. Woolner and his interest in Jaina Studies

As soon as Dr. Woolner became aware of the existence of Jaina manuscripts in the Punjab, he wanted to get them catalogued. For this purpose he sent me to various places in 1917, 1923 and 1930. After a hard persuasion from him the Atmanand Jain Mahasabha, Punjab, made a donation of Rs. 1,000 to the University for this object, and the regular work of cataloguing the Jaina Bhandars was begun only a short time before his death.

Dr. Woolner always encouraged the M. A. students in Sanskrit to take up a Jaina subject for their thesis when they expressed a desire to do so. One of the students edited and translated Rajavallabha's Bhōjacaritra, another translated Ramachandra Suri's Nalavilasa.

The above is a brief account of what the Punjab University has done for the encouragement of Jaina studies in this province. The work would have been far greater in extent and variety if the Jaina graduates of the Punjab had availed themselves of Dr. Woolner's interests.

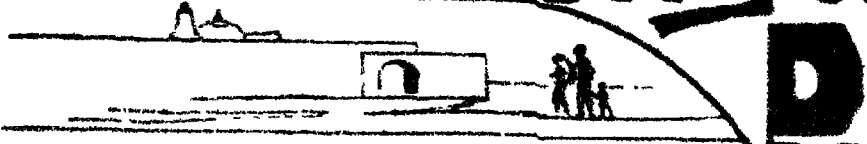
આરો પ્રથમ મેળાપ થયો તે પછી ડૉ. વુલ્નરનો નિકટ પરિચય પણ થયો છે. અને કહેવામાં આવે નથી કે એમના જેવા શાન્ત, ગંભીર અને છતાં હસમુખા સ્વભાવના યુરોપીય વિદ્વાન આ દેશમાં ભાગ્યે જ નજરે પડશે. એમનાં પત્નીએ પ્રેમ અને દર્પના આવેગમાં આવી મને એક વાર કહેલું: મી. ધ્રુવ, એમની સુખાકૃતિ તમને કાષ્ટત જેવી નથી લાગતી? એમનામાં કોઈ પ્રત્યે દ્વેષ, ઇર્ષ્યા વગેરે ભાવ મેં કદી જોયા જ નથી. વુલ્નરના જવા સાથે પ્રાચ્ય વિદ્વાનો છેલ્લો યુરોપીય વિદ્વાન આ દેશમાંથી ગયો.

[પ્રગ્નપદ્મમાંથી]

સાહિત્યપ્રિય

—આનંદશંકર ધ્રુવ

THE STORY OF

[My friend Mr. Maganlal Mulchand Shah, the present Hon. Secretary of Shree Atmananda Centenary Commemoration Committee was pleased to supply me with specimens of translation of some stories from Kumarpala-pratibodha by the above scholar Mr. Patwardhan from London, recommending that if the same be approved, it may be entrusted by any Jaina literary institution with the task of translating some Jaina work of importance into English. This idea could not fructify but those specimens remained with me. Out of them one story is given here. It shows mistakes are committed by one who is ignorant of Jaina Stories & technical words. I have had to overhaul it. The original book-Kumarapala-pratibodha was compiled by Somaprabha Suri in Samvat year 1241 and is published in the Gaikwar oriental series No. 14 as edited by Muni Jinabhai from an old palm-manuscript with great care & erudition. Some of the stories given therein are important for comparative study, hence the book is worth English translation - EDITOR.]

One who gives alms to Sadhus of pure austerity and controlled by rules, and who are abodes of Character, as it were, will be happy, as was Dhannya.

It is thus:

There was a city, by name Pratistha, beautiful by reason of its spacious lakes, wells and rivers. Its temples kissed the sky, and seemed as if they were the mansions of the gods. The king was Jitashatru, endowed with merits, foremost among which were justice, valour and skill in archery.

The Story of Dhannya

Once in his arms, as amongst the trees, the goddess of wealth freely played.

There, though formerly very rich, a family which was reduced to poverty through the whim of fate, through shame, had come from another town; their son Varuna, by nature modest and always prone to charity supported the family by taking to profession of grazing the calves of the people.

Once there was a great festival, and all the citizens went to the public park, taking with them various dishes. Seeing them, the son, too, thought of enjoying a holiday, and, leaving the calves (in his charge) at the outskirts of the city, he came back to the house, and said to his mother: " Please observe this festival, or I shall not be myself. " On hearing this, she was reminded of her former wealth. She was choked with emotion and began to cry pitifully. " There is probably no other strength in women, than crying. "

Hearing her pitiful lament, her neighbours asked her what was the cause. She told them the reason for her weeping. They were much moved and gave her rice, sugar and milk, with which she prepared a dish to the satisfaction of her son. She put the dish of milk and sugar in a plate and offered it to her son, who put it in front of him but thought it better to wait, as it was hot.

At this moment there came along the Sadhu who had conquered *parishahas* rigidly controlled senses and had a body shining with austerity indicating his asceticism. He had come there for alms. He appeared like a mass of calmness incarnate. The son saw him coming at the door and thought to himself: " Oh ! verily I am blessed ! Assuredly I am a man of great merit since this saint has come here. By giving him this dish, great saint as he is, a layman may well gain that merit on earth which arises from giving food to a monk. "

So the monk was supplied with the dish of ghee, sugar by him with great pleasure. He by the merit earned by giving alms to a monk achieved the Karma of a good man's life. Meanwhile when the Sun descended

towards the West & there was twilight, people shouted at him (the son): "Where have you left the calves?" He also went hastily out of the city and began to search for the calves. But as he was returning after the search, the city gates were closed, and he had to remain outside. He listened to the same saint's discourse regarding religious principles, chief of which were the non-killing of animals, and so on. While he was listening thus, he died that same night.

He was born in the womb of a merchant's wife in the same city. From that time the merchant got more & more riches. On an auspicious day a son was born to the delight of all. At the time of the burying of his nabhi-nala a great treasure-store full of jewels and gold was found. On the naming day, gods were worshipped and the boy was given the name of Dhannya, indicative of his merits.

At the proper time he was given into the charge of a Kalacharya and was taught different arts and crafts. He had four elder brothers, who always hated him saying to their parents: "Why do you regard him so much?" The parents said: "You have not as many merits as he, hence our love for him." The sons said that they ought to be tested. So each one was given thirty-two rupees and told: "Do some business with this." Thus they began.

Dhannya was very clever in all arts and crafts. He bought a strong goat. Batting one thousand Dinaras, he fought his goat against that of the king's son. The prince's goat was defeated. He took the thousand Dinaras and with the goat in hand, came hurriedly home. The others with no past good actions to their credit, returned at the end of the day with long faces, having made no profit. On the next day, they proposed a further test. Each one was given sixty silver coins (Karispana). But even then, with the utmost effort, they were unable to make any profit. No wonder that this was so!

Now there was in the same city a rich banker who was Kripana-Sekhara (King of misers), earning wealth by more means than one. He never gave anything for the sake of religion, never obliged his own relations, and did not even spend his money on himself.

The Story of Dhannya

Through derangement of mind he dug a hole and in it concealed his treasure, over it placing a couch filled with his jewelry after making it hollow. Over the hole he placed the couch and slept over it. Never did this fool think of what would happen in the life beyond. He never went away from the hole even at the time of his death. When he died, he was carried to the crematorium along with the couch. That couch was to be sold, by the keeper of the burial-place, at the public square. Dhannya saw this, and judging that it was stuffed with jewels bought it. Because "A wise man can see with his intellect, any treasure buried under ground and covered over with grass and plants, and thereby though not seen with physical eyes, and at whatever distance." He took this discarded couch to his father, took out the jewels and added to his wealth.

Now his brothers became full of the greatest ill-will and thought of killing him. Their wives overheard this, and through pity for him (Dhannya) informed him of it. Dhannya thought to himself: "I have not done anything to offend my brothers. Why should they bear enmity towards me without any reason." moreover:

"Those who get angry without reason are beyond counting. Those who have some justification for their anger can be counted. But they can be counted on our fingers who do not get angry even when provoked". So it is not fitting for me to stay here if I am the cause of their mental suffering since meritorious men always try to remove the sufferings of others. Thinking thus, Dhannya left the city, alone, and wandered all over the earth from city to city by mountains, rivers and beautiful gardens.

Once he was seen by a farmer from a field on the side of the road. The cultivator thought: "Oh! his figure has indeed good signs." Thus satisfied at heart, he invited him (Dhannya) to dine. As Dhannya was sitting there at leisure, the farmer said to his wife: "First give this man the best food brought by you for me." She gave Dhannya the food and he began his meal. And even at this very time it befell that the plough of the farmer became wedged in a golden pot full of Dinaras. The farmer dug it out, brought it to Dhannya, and said to him: "I obtained this through your good actions; so you must accept this." But Dhannya

C. N. Patwardhan

was by nature generous, and asked the farmer to accept it for himself.

During his wanderings, Dhannya came to the beautiful city of Raja-griha and took rest under a mango-tree outside the park. Kusumapala, the gardener there, saw the handsome Dhannya, was much impressed, and took him to his house, where all his relations approved greatly of Dhannya. Here there ruled the king Shrenika, whose sword (the Great Serpent), with valour (the hood-jewel), drank up the glory (milk) of his enemies. His queen was Dharini, the abode of pure character and adorning merits. She gave birth to a daughter pleasing to the King's subjects as Justice produces Fame. The King had it proclaimed throughout the city that His Majesty was to be informed of any other daughter born on the same day.

In the city lived Gobhadra, of noble descent. His wife Bhadra gave birth to a daughter on that same day. On the same day Kusumapala's wife, too, gave birth to a female child. They heard the proclamation and informed the King that they had daughters born to them. The King sent for them and told them that the two daughters should be the companions of the Princess. Receiving the King's command, both returned home. The nobleman, Gobhadra, named his daughter Subhadra, with great eclat of riches, and the gardener named his daughter Pushpavati. The King gave the Princess the name of Somashri with due ceremony, and she was brought up along with her two companions. The three became very much attached to each other, and grew up to adolescence.

They thought: " How could we get one husband for us all ? " Then Pushpavati saw Dhannya and thought how handsome and virtuous he was and said: " Since this youth came here my father's flowers are growing manifold in quantity on trees where formerly there were hardly any. This, really, is a fit husband for us three. How can I inform the Princess about this ? " So she caused Dhannya to make a variously woven garland, and gave it to Somashri. Somashri was surprised and said: " Friend, who has made this wreath, as picturesque as a necklace of varying pearls ? " Pushpavati said: " A youth as handsome as the god of love stays at our place; he is the very abode of all arts. He is he who has woven this artistic wreath by his skill. " Learning his name, Somashri

The Story of Dhannya

began to think "I will never marry any body other than him." From that time she used to rest her cheek on her left palm and parched her lips with her long, hot sighs and passed her time thus, doing nothing else.

The attendants informed the King of this. The King asked his equerry to call Dhannya from Kusumapala's house. He (Dhannya) bowed and was asked to be seated on a high seat (a place of honour). Seeing his beauty, like that of a youth from heaven, the King thought: " My daughter has bestowed her love on a fit person. It is but just that a Naga creeper should ascend a mango-tree. " He called his daughter.

There she came, looking wistfully around the Hall of Audience. They two (Dhannya and the Princess) looked in surprise at each other without the flicker of an eyelid. And truly beside them a divine couple were but a mockery (in point of beauty). The King said to Dhannya: " I have given my daughter to you. " He was overcome with delight and gazed on the Princess. Then Somashri, with folded hands, bowed to her father and said: " In the same way, let my two friends have this husband. " " If it pleases you, " said the King, " let it be so. " Afterwards Somashri told her friends of the King's words. Their parents, too, were much pleased, and gave their daughters to Dhannya. The King with much pomp married the three to Dhannya, Gobhadra and Kusumapala also incurring much expense therein.

Dhannya lived happily in the White House bestowed on him by the King along with other gifts such as elephants, horses, gold, clothes and such things. Thus Dhannya had immense wealth in his house.

Once he happened to see through the window his father and mother wandering in the street, in a wretched state, and in dirty clothes. He told his man to bring them before him. They bathed them (the parents), adorned them with good clothes and brought them in. The moment they saw Dhannya, both clasped him round the neck, and began to cry. After they were seated comfortably, Dhannya bowed to them and said in a choked voice: " You, who did not know what poverty was, are now suffering through your own deeds. Tell me, father,

C. N. Patwardhan

how did you lose all those riches of yours." The father said- " Son, since you left home, we lost all our wealth as one does his penance through harsh words. Some was taken by robbers, some was burnt by fire and some was confiscated by the King for offences committed by my sons. After losing all we had, we were ashamed to stay there, and came here. Your elder brothers are sitting outside." They were brought in by the men. They said: " We have done nothing good. Forgive us, O you treasure-store of merits." Dhannya forgave them and sent them to another town after bestowing money upon them. Through the influence of Dhannya they again became rich. Dhannya handed over all household cares to his parents, and enjoyed life with his beloved trio as does a God with his nymphs.

Upon one occasion Subhadra was weeping while bathing Dhannya, Dhannya said to her: " Deer-eyed one, why do you weep ? " " My beloved," she said: " I have a brother named Shalibhadra. He became dissatisfied with the world on hearing about religion from the preceptor Dharmaghosha. He was thinking of taking orders when his mother said to him affectionately: ' Such a life is a very hard one, my dear, for you who have been brought up amid amenities. But if you are determined upon it, then give up the attachment to pleasures little by little, so that your body may become trained for the ascetic life.' In accordance with his mother's desire he daily cut down his wants, namely food, ornaments, scents, *tambol*, pastes and so on. Thus detached from every enjoyment, he subsisted on *ambala*-food without salt; he wore one cloth and slept only on ground. Thus he would now surely take to orders. This life of Shalibhadra is a source of sorrow to me. "

Dhannya laughed and said: "Surely, dear, that man was a coward and not hero, because he could not bear rules and restrictions all at one time:" Thereupon Somashri added: "That delicate one was not a coward, my lord, he makes his body gradually accustomed to severe austerities." Dhannya said: "What is difficult for a hero, which, once he determines to achieve it, he does not succeed?" Somashri smiled derisively and said to Dhannya: " If it is not difficult, why do you not do it yourself, my lord ? " Dhannya said: " If you three tell me to take to religion, you would see atonce whether I could do it." At once they in a joke

The Story of Dhannya

answered: "If you take vows, at the feet of the Tirthankara, lord, we also will do the same."

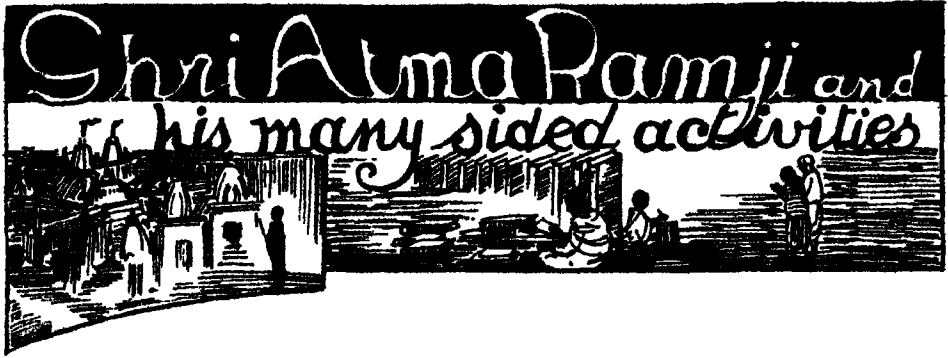
To the delight of the people Veera Jina came there. His arrival was duly announced to Dhannya by his men. Dhannya was delighted, entered a shivra (a sort of palanquin) with great pomp and, accompanied by his three wives, set out to salute the Lord. Now Shalibhadra also having adorned himself with jewels, like a god, went forth to take vows. Both these parties left their conveyances and, bowing to the Jina as they entered, took their seats and listened to the following religious discourse:

"In this unfathomable *samsara* one who obtains the human birth with difficulty and who never practises religion, but is always thirsty for sensual pleasures, such a one is like a man who, in a deep ocean, gives up his strong boat and tries to obtain a stone. He is a King of fools."

Hearing this, Shalibhadra tore his hair, and took orders along with his eight wives.

Dhannya, now dissatisfied with the world, spoke thus to his wives: "I will make this human life fruitful by taking orders." Somashri said: "Dear, I was only joking when I said: 'If you think these vows are not difficult, why do you not take them?' You took this in earnest, and are now going to take orders: Does it become one to carry out literally what was only a jest?" Dhannya said: "It is not that I am taking orders only through your remarks, but I have really come to know the truth about this world through the teaching of the Lord. Thus I have made up my mind to forsake the world and become an ascetic." His three wives said: "If this is your resolution, we also will do the same."

So Dhannya and his three wives took orders. Both new monks studied the Sutras from Sthaviras. The Noble Lord gave the three wives into the charge of Arya Chandana. They observed very difficult rules and were on the way to Siddhi (Success). They practised severe penance for a long time, and kept various kinds of fasts. The monk Shalibhadra and Dhannya became gods in the Savattha-sarvarthasiddha (one of the air-mansions).

(By Dr Amarnath Anant Zira-Dist. Ferozepore)

Atmaramji was a born leader His life is replete with multifarious activities. Some of them are mentioned here.

I In the field of religion—

(A) Restoration of ancient ideals of worship.

Before the advent of Atmaramji there was a strong tide against "Murti Puja" i. e. idol worship. The iconoclastic Mohamadan Rulers, despite their best efforts, could not root out "Murti Puja", from the country. At best they succeeded in demolishing some of the richest shrines and the finest temples of the land. The spirit of "Murti Puja" grew stronger with every onslaught levelled against it. The attacks of christian missionaries proved more baneful "Murti Puja" as a means of self-realisation had been almost lost sight of by majority of Jains in the Punjab. Besides the Christian missionaries the Brahma Samaj and the Arya Samaj were working against the time-honoured idol worship.

Atmaramji realised the danger and fully appreciating the worth of "Murti Puja" rebelled against the then current tide.

To achieve his end he had to carry on vigorous preaching to educate public opinion on the point of idol worship in the teeth of fierce opposition. All this was a tremendous task but he never faltered in his resolve. With this purpose he toured through the Punjab, Marwar, Mewar, Gujrat and Kathiawar and carried on a vigorous propaganda in its favour.

Shri Atmaramji and his many-sided activities

Puj Amarsingh of Anritsar, the then head of the Sthanakvasi sect in the Punjab, heard of these pro-“*Murti Puja*” activities of Atmaramji and asked him to refrain from this attitude under threat of expulsion from his order of monks. Atmaramji paid no heed to this threat and re-doubled his activities. This led to his expulsion from the order being circulated, which meant that he was deprived of his food and shelter wherever he went in the Sthanakvasi community. But he had an unflinching spirit and never swerved an inch from what he believed to be the truth. He gladly faced all the privacies and hardships. He succeeded in attaining his goal through patience and perseverance.

The next step for Atmaramji was to secure the necessary idols and to raise funds for erection of temples. Through his unexampled character, hard discipline and sacrifice Atmaramji captivated the heart of Jains. The initial difficulty lay in bringing home to the community that “*Murti Puja*” was in exact accordance with the Jain Shastras and when this had been overcome there remained little to achieve. There was plenty of money with the community and in the course of a few years several magnificent temples were erected in various towns of the Punjab. He succeeded in securing plenty choice images from Palitana and Ahmedabad for installation in the newly built temples in the Punjab. Thus it was through his efforts that “*Murti Puja*” remained in tact as a means for self-realisation.

(B) Attention to old temples that stood in need of repairs.

During his tours Atmaramji came across several temples which stood badly in need of repairs. Through his efforts “*Temple Repair Fund*” was created in several places to meet the expenditure of carrying out these repairs.

(C) Collection, Preservation and Distribution of Sacred Literature.

Perhaps the greatest service that Atmaramji did in the domain of religion was the preservation of Jain sacred literature. During the time of Mohamadan invasion, sacred books were stored under-ground for fear of destruction at the hand of the invaders. Although those days of religious fanaticism and terror had long gone, the community altogether lost sight of this spiritual wealth with the result that most of the

Dr. Amarnath Audich

literature was on the verge of being eaten up by vermins. Atmaramji prevailed upon the people to take the books out of the cellars and to let him inspect their condition. Due to lack of attention several valuable manuscripts on palm-leaves had been destroyed by white ants, while some had become almost indecipherable. Every effort was made by him to have them copied out where possible. In some cases the books were repaired or rebounded and regular libraries were started for their proper care and upkeep. He not only gave his personal time to this most important branch of his work, but he deputed some of his disciples to prepare lists of this literature for further reference. He secured a supply of the spiritual wealth for the Punjab, which province was below the mark in this respect at that time.

(D) *Reinforcing the spirit of celebrating Jain religious festivals in the Punjab.*

Every religion pays special attention to celebration of festivals for infusing the religious spirit. This is so because the act of celebration generates a kind of dynamic force which augments one's faith in particular religion. He, therefore, laid great stress upon the celebration of religious festivals.

II In the field of Social Reforms—

Atmaramji appeared at a time when people were steeped in ignorance. True religious spirit was on the verge of extinction and evils had crept in the society. He tried his best to purge the society of these evils. It was a sorry spectacle for him to see that in certain parts of India especially in the Marwar, child-marriage was in vogue. He did his best to root out the evils of early marriage as well as polygamy. He had a firm conviction that unless social distinctions were removed, no community could prosper as a unit. It was his vision to weld all Jain India into one social and religious unit, to attain which end he consecrated his life. He strongly wished that the different sects of Jains should encourage inter-dining and inter-marriage so as to foster a deeper and more extensive brotherly feeling in the community. He strongly urged his followers to reform social customs and make them simple and less expensive. He did much valuable temperance work and saved many a victim from embracing Christianity.

Shri Atmaramji and his many-sided activities

III In the field of Education—

Atmaramji deeply felt the necessity for education both for males and females. He believed that it was only through right education that the community could learn how to sink their personal differences and act as one unit. Wherever he went, he laid stress on the necessity of starting educational centres. Through his influence several pathshalas were started in different parts of India.

IV As an Author—

He was a deep thinker and a philosopher. He wrote quite a number of books, in easy Hindi on Jainism and its philosophy. Most important of these are Jain Tatwadarsh, Agnan Timeer Bhaskar, Tattwa Nirnayprasad, and Chicago Prashnottar. Some of his books have been very much appreciated by European scholars and Indian writers.

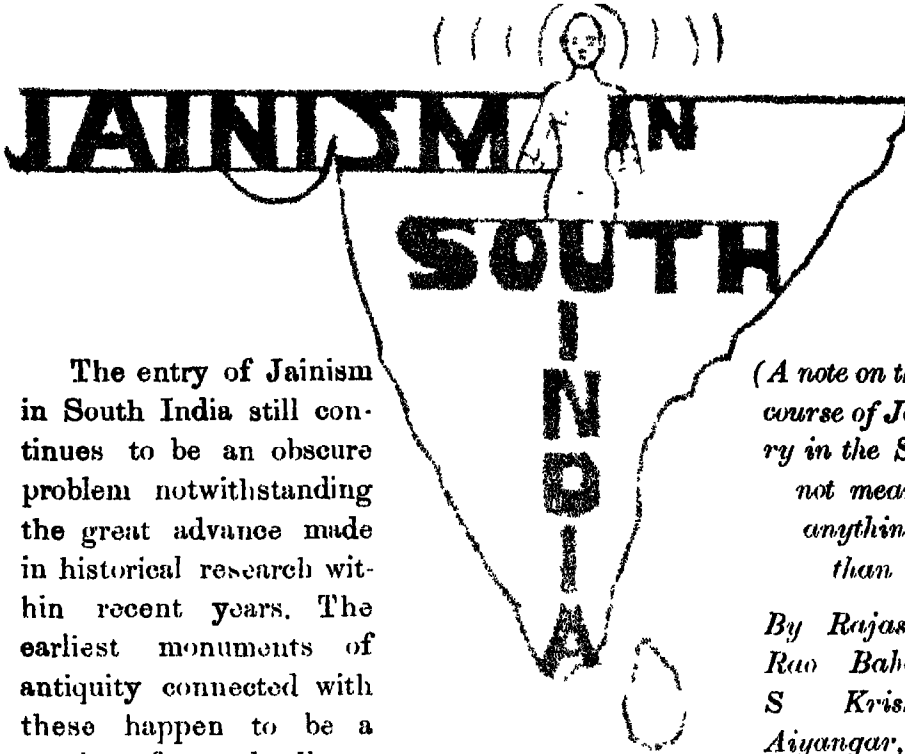
V As a Poet—

He was a natural poet. His poems, instead of being a result of conscious effort, flowed out of his heart spontaneously. Whenever he was in a devotional mood he composed verses. An English rendering of one of them is given as a specimen.

“As a faithful wife sacrifices her heart and soul over her dear husband; as the poor longs for riches, as a bee is enamoured of sweet scent of flowers; as a lover craves to see his beloved, as a farmer in summer season looks up to the sky waiting for clouds to water his lands; as a cow is full of affection for her calf; in like manner, O, worshipful Lord! May my heart be filled with your devotion. O Lord! I have from endless ages been attached to matter, on account of which I have been a victim of the rounds of births and deaths and which have kept me coming on to the stage of this physical world to play different roles. Whosoever I relied upon as my own, betrayed me. Love for anyone else barring you proved illusory in the long run. O Lord of the world! There is none except you to help me. Whom should I love but you? You are my best guardian. You are the delight of my heart. O merciful Lord! Take pity on me and help me across this ocean of life.”

From Atmanand Jain Stavanawali P. 33-34.

The entry of Jainism in South India still continues to be an obscure problem notwithstanding the great advance made in historical research within recent years. The earliest monuments of antiquity connected with these happen to be a number of cave dwellings

with or without images of Jaina Tirtankaras scattered all over the land and giving indubitable evidence of age. The principal element in the determination of the age consists in a certain number of inscriptions, giving no more than the names of Jaina saints, sometimes found written adjacent to the seats or beds cut out in rock caves. The Brahmi script in which these inscriptions are written seem referable to the century before Christ and the first century or the second following Christ. In that period Jains must have come into the South, and must have lived in various localities more or less as hermits living in uninhabited, or little inhabited, forest abodes. This perhaps lends colour to the tradition that is current that Bhadrabahu retired to the South, as the result of a famine, from Magadha in the last years of Chandragupta, and the Mauryan emperor Chandragupta himself is traditionally regarded as having followed the immigrant party. The two statements may be regarded separately without the one proving necessarily the actual occurrence of the other. The evidence so far available for the prevalence of Jainism in South India is not of a character to throw any direct light upon Chandragupta's association. The advent of Bhadrabahu however may be inferred therefrom with perhaps greater probability.

Jainism in South India

The earliest references to the Jains in Tamil literature happen to be merely some oblique references in the so-called Sangam classics. There are a couple of poems in the Ahanānuru which refer to the

Rajasevasakthi Rao Bahadur

Dr. S. Krishnaswami Aiyangar, M. A., Ph. D.

Among the classics of Tamil literature there are two that stand out as poems ascribed to the Jains. One is the Kural itself, and the other a poem more or less of similar subject-matter going by the name Naladiyār. They are both of them ethical handbooks intended for guidance in life

Jains as the “unwashed mendicants” from the character at least of one section of the Digambaras. One poem in the Puranānuru collection which celebrates an ideal Brahman of quality and achievements refers to him as one who, amidst other qualifications, was remarkable for his capacity to defeat in argument those who presented theories opposed to his with authorities seemingly *Vaidik*. This seems to convey Buddhists and Jains and it may be the Ajivikas as well, whose theories and arguments may be capable of that kind of a description.

and covering practically the same ground. In regard to Naladiyār, its Jain character is not called into question; but its age is not quite beyond dispute as yet. In regard to the Kural, however, while the age of its writing may perhaps be more generally admitted, its Jain character is not perhaps as readily acceptable. It is couched in such terms and expounds general truths which all the principal Indian religions have in common more or less. There are points here and there of a specific character, on which the claim to its Jain character is based, such, for instance as his moving on flowers and even the invocation to *Adi Bhagawan*. One might well question whether the Jains did recognise a divinity that could be described as *Adi Bhagawan*, which smacks a little more of the Pancharatra or the Bhaghavata. The walking on the flower is not perhaps so exclusively a characteristic of Jina alone. There are other references which can be regarded as specifically other than Jain and definitely *Brahmanaitik*, which may even be regarded as quite unacceptable to the Jains as such. The claim therefore to its Jain character cannot be received with anything like the certainty, which the Jains themselves would claim for the work. If it is a question of Jain influence there may be a good deal in the work which might lend itself to that kind of a description. The evidence therefore being not decisive, we may for the moment not claim the Kural as a Jain work of Tamil literature. But the claim to the authorship of the Kural as the Jains put it forward, is in intimate association with the Jain Acharya Kundakunda. The age of Kundakunda † may be some time in the third or fourth century of the Christian era, but could not be brought down low enough for any intimate association with the composition of the Kural. That again has to stand over as yet on an unsettled footing. So much however can be postulated of this period, that there were communities of Jain monks residing in various parts of South India in sequestered localities such as the caves on the hills, etc., a little away from the crowd and din of ordinary life in cities; but perhaps not too far away for their getting food as mendicants.

With the rise of the Gangas of Mysore, we come upon clearer historical ground for Jainism in South India. Tradition connects the very foundation of the Ganga dynasty to the advice of Simhanandi. These Gangas rose to power in the Kolar District of Mysore, and

† My friend Prof. Upadhye of Kolhapur College is inclined to believe, after a long survey of the available material, that Kundakunda's age lies at the beginning of the Christian era. Vide his edition of *Pravachana-sara*.—Introduction.

Jainism in South India

their territory in the best of their days reached up to the Palar river near Vellore and farther south, and extended westwards to include in it the whole of the present-day district of Mysore and a considerable part of Hassan. In the general distribution of political power the Ganga country comes next after Kongu which took into it the Coimbatore and Salem Districts roughly. In this kingdom of the Gangas and the neighbouring kingdom of Kongu as well, which at some periods had been under Ganga rule, we have vestiges of ancient monuments of a Jaina character, some of them of the first importance in Jaina history. Vijayapuram in the Coimbatore District was at one time a very important Jaina centre. The famous Jain shrine of 'Sravanabelgola' in the Mysore State is a living monument of this dynasty of rulers, coming almost at the end of the period. There are numbers of monuments of minor importance ascribable to this period of Jain influence in the Mysore territory. In the Madras Presidency, Cuddalore (Pataliputra of the South) was an important Jaina centre in this early period, where there was a community of Jaina monks who exercised a considerable amount of influence. Kanchi, the head quarters of the Pallava Kingdom and a Brahman Ghatika, contemporary with the Gangas, had a suburb which was an important Jaina centre from early times, and continued to be so even in the very best days of the empire of Vijayanagar. Koppal in the Nizam's Dominions perhaps goes back to that age. The important Vaishnava centre now-a-days of Melkottai, (Yadugiri-Thirunarayana-pura in Vaishnava parlance), was known to have been a Jaina centre under the name Vardhamanapura and that seems to have continued down to the days of the empire of Vijayanagar. Without going into undue detail, we find that the age of the Gangas beginning in the fourth century and going on almost to the end of the eleventh was a period when Jainism had a considerable influence generally.

This period coincides with the period of the rise and development of the school of Bhakti which may be regarded, from one point of view, as the reorganisation of Brahmanism to meet the needs of a varied and a far wider community than the *Brahmanak* community of old. It was the age *par excellence* of the rise of Saivism and Vaishnavism through the two important schools of Bhakti, well-known in historical times, which in turn proved the centres from which the more popular and wider Bhakti cult spread northwards through the Mahratta country into Gujarat, and ultimately into the Gangetic Doab, spreading eastwards.

from there. In the literature of Hinduism relating to the school of Bhakti we come upon frequent references to Jainas and Jaina teaching sometimes described as vociferously hostile, and more often in very much more modified terms as another form of persuasion receiving considerable allegiance from the people and calling for recognition as one of the accepted creeds of the inhabitants of South India. Apart from Pataliputra, (Cuddalore in South Arcot District) and Kanohi, there seems to have been a very great centre of Jains in Madura in the 7th century, a locality round which numbers of far more ancient Jain monuments with the Prakrit inscriptions have also been found. Of course there is a gruesome tale of the defeat of the Jains in argument, and of their wholesale persecution by the victorious Saiva saints both in connection with Madura in the 7th century and in the centre of Cuddalore. These blood-curdling tales of persecution may have to be dismissed as pious frauds and exaggerations of the later hagiologists, as we have other evidence of a really more reliable character to indicate that the communities generally lived at peace with one another except for loud contentious and vociferous discussions. If the sectaries would have liked persecution--even that is open to doubt--the rulers were not inclined to permit it, within their own territories. In the course of the eighth century, the centre of importance shifts from South India to the Mahratta country, and in the later period of that century this religion enjoyed the great patronage of the Rashtrakūṭa rulers for the time being, the most important patron among them being Amogavarsha Nripatunga, who was himself a Jain and is said to have abdicated at the fag-end of a long reign and took leave of life by the performance of the Jain ceremony of *Sallekana*, gradual starvation to death. Jinaséna and Guṇabhadra were two great luminaries who flourished in the reign. With the end of the first millennium the Jains lost political influence perhaps by ceasing to have royal patronage, but remained as still a community in the two sections of pious monks and a lay community coming in for special treatment under the rulers of the time.

One special feature of this we might notice here, the Jaina seem to have been early confounded with the Ajivikas, who were perhaps more anathema to the Jains than even to the Brahmanical sects, and were often spoken of indifferently as one sect. The Jains were known to southern literature, Tamil literature in particular, as Nirgranthas. One

Jainism in South India

of the recognised designations by which they were often known elsewhere. Another form in which they are known in the South is *Asuvis*, which is the Tamilisation of the term *Ājīvikas*. There was a special rate that was levied for the maintenance of the community of the Jaina monks, and the rate was designated *Asuvikal Kasu*, the cash duty or cess levied for the purpose of Jaina monks. Jaina and Buddhist centres alike flourished specifically designated by the name *palli*. This state of things continued under the empire of the Cholas, and there is perhaps only one instance of any importance, that, for some reason, there was a destruction of the caves of these Jainas by an outburst of popular fanaticism. Otherwise they do not appear to have suffered very much, as the Jaina centre at Conjeevaram received the patronage of the two generals of Vijayanagar in the early days of its existence, Chaichappa and his son Iruga, both of them generals of the empire. There are numbers of Jaina communities lying scattered in various centres all over the land still pursuing their peaceful occupations and continuing to be more or less prosperous.

The greatest setback that the Jains suffered in the Dakhan country was under the decaying power of the Chalukyas when there was a Kalachurya usurpation in the middle of the 10th century. A community of *Vīraśaivas*, which perhaps we can trace back to the days of the *Paśupatas* and the *Kāpalikas* of the earlier centuries generally, growing into importance assumed a new form and acquired even a new degree of fanaticism about this time. They came into prominence in the *Karṇāṭaka* country under the rule of *Bijjala* who was himself a Jain, but had two Brahman ministers, an uncle and a nephew, who held high positions in the state service. Led by these Brahmans, they broke out into even open rebellion, and in the course of the struggle, the Jains suffered much, before the rebel elements could be brought under control and made to pursue a normal course of life like communities. Thereafter the Jains have not achieved any prominence comparable to the position which they occupied under the *Rashtrakutas* in the days of *Amogavarsha* or in the seventh century of the *Pāṇḍya* previous to the days of *Kun Pandya* in the century. As one among the various communities constituting the population of the South, they were allowed to pursue their course of peaceful life and continue to be prosperous communities down to the present time.

SOME VESTIGES OF JAINISM

AMONG THE ANCIENT TAMILS

By Rao Sahib C. S. Shrinivasachari M. A.

The learned writer is Professor and Head of the Department of History and Politics, Annamalai University, Annamalainagar, South India. As the Svetambara Jaina Sadhus have done much to propagate Jaina faith in the Western India, so the Digambara Jaina Sadhus have rendered their services for that purpose in the Southern India. Rao Sahib has given some idea of the Vestiges of Jainism among the Ancient Tamils in the South India and on further exploration & research much more materials are sure to be found and glory of Jainism can be proved. New budding scholars have got a vast field for them in this direction. EDITOR.

It is surmised that Visakhamuni travelled, according to the *Rajavalikathe*, in the Chola and the Pandya realms, worshipped in the existing Jaina shrines and preached to the Jaina settlers. According to the *Mahavamsa*, King Pandukābhaya, fifth in succession from the founder of the civilised kingdom of Ceylon, Vijaya, transferred his capital to Anuradhapura (circa 437 B. C.) where a temple was built for "The Nigantha Kumbandha" and a residence was allotted to a Nigantha devotee named Giri¹. One writer held that the faith could not have reached the island of Ceylon, as early as the fifth century, B. C., without leaving marks in the Tamil Country, unless like Buddhism it went by sea from the North².

¹ The King also built a monastery for wandering mendicant monks, a dwelling for the Ajivikas and a house for the Brahmans (Geiger and Bode-Translation-p. 75).

² M. S. Ramaswami Aiyangar-*Studies in South Indian Jainism* (1922); p. 33

Some vestiges of Jainism among the ancient Tamils

The evidence of the early Brahmi inscriptions discovered in the districts of Ramnad and Tinnevely and attributed to the beginning of the third century B. C. shows that even then Jaina sages had been preaching the faith to the Tamils. The beds cut in natural caves at Ānaimalai in the Madura district, Arittāppatti and other places, and the fact that the records contain a few Tamil words written in Brahmi characters, among which may be mentioned *sallekha-ana*, are coming to be regarded as being among the finger-posts of the spread of the Jaina faith among the early Tamils. In several of these, the inscriptions were engraved on the beds themselves; and in some others on the overhanging ledges; and it has been safely surmised that the inscriptions and the beds are synchronous.¹ The caverns, situated at isolated heights in the rocks, with foot-holds leading into them and with beds and pillow-lofts dressed smooth, served as the abodes of recluses, either Bauddha or Jaina, whose wants were far below those of ordinary mortals.

Among the antiquities on the hill of Tiruparankunram in the Madura district are sculptures of naked figures in two places; and the second of these is adorned with a five-hooded serpent behind it and a triple-umbrella over the head, leaving, no doubt, that it is a representation of the Tirthankara Pārsvanāthā. At Alagarmalai, to the north-west of Madura, a Brahmi inscription records that the image to its right was "the work of Ajjanandi." This name occurs in an inscription by the side of a Jaina piece of sculpture at Ānaimalai as well as in the Vatteluttu and the Tamil records below the rock-cut Jaina images at Aivarmalai (*No. 692 of 1905*), and Uttamapālayam (*No. 729 of 1905*), and also in one of the rock-inscriptions at Vallimalai (*Epig. Ind. ; Vol. IV., p. 141. No. B.*). Ajjanandi is thus shown to have been a famous Jaina teacher whose influence was very widely spread over the Tamil Country. The cavern at Alagarmalai was occupied for some time by Ajjanandi and his colleagues; the piece of sculpture at the place clearly reveals the *siddhāsana*

¹ Madras Epigraphist's report for 1908 (P. 47)

posture in which the Tirthankaras are often represented.¹ Inscriptions on the pedestals of Jaina images at Anaimalai tell us, among other things, that a certain Gunāsenapperiyadigal (or Gunāsenadeva) was in charge of the Jaina hermitage (*palli*) and the presiding teacher in charge of the cavern. The teachers sought the shelter of these caverns in their secluded retirement or in the rainy season. At Pechchi-pallam, also near Madura, there is a row of Jaina sculptures, five of which are adorned with serpent-hoods and attendant deities and are, undoubtedly, representations of the seventh Tirthankara Supārsva. Three of them are seated figures of ascetics with the usual triple umbrella held over them. One of the Vatteluttu inscriptions at the place mentions Gunamadiyar, the mother of Ajjanandi, the teacher referred to above; and another names a certain Kanakanandi who was a servant of the *Palli* of Kurandi which was in charge of Gunāsenadeva. Similar beds and caverns are found at Kunnukkudi in the Ramnad district and at Sittannavāsai in the Pudukotta state.

A Jaina image with a *prabha* chiselled above its head, on a rock at Kongar-Paliyangulam near Madura, is according to the *vatteluttu* inscription below it, a representation of Acharya Ajjanandi. At Muttuppatti, also in the Madura taluk, on a detached boulder containing a bed and a Brahmi inscription cut into it, are two prepared niches containing two Jaina images with attendant *chauri*-bearers and a *prabha*. Below these are two *vatteluttu* records (Nos. 61 and 62 of Appendix C list of inscriptions copied in 1910), the first of which says that Kanakavira-periyadigal, a disciple of Gunāsendeva, who

1 The Madras Epigraphist's Report for 1909 (p. 70) holds that it is not easy to say if the origin of these ancient caverns is to be traced to Buddhist or Jaina influence. "As however the Brahmi characters are not known to have been used in the early Jaina inscriptions of the faith, the presumption that the caverns are Buddhistic appears to be the more correct one."

The report for the next year holds that these caverns were once occupied by Buddhists and, in a subsequent period, appropriated by Jaina ascetics whose institutions relating to religious mendicancy resembled closely those of the former.

Some vestiges of Jainism among the ancient Tamils

was a disciple of Kurandi Ashtaupavasi-Bhatāra of Venbu-nādu caused the image above to be made in the name of the residents of the village of Kuyirkudi—a fact which shows that entire village communities honoured and followed the Jaina persuasion; and the second record says that the other image was made by Maganandi, a disciple of Kurandi Ashtaupavasi, in the name of all the inhabitants of the *nādu* or district. Among other pupils of Gunasendeva, who caused images of the master to be made at the place, may be mentioned Achchan Sripalan, a nephew of Anattavan Māsenān, Kandan Ponpattan (goldsmith) of Sirukadaippuram, the wife of Velan Sadaiyau, a shepherd of Pārur, and Araiyangavidi.

In all these places the beds are known in popular legend and belief as the beds of the five Pandava brothers; and both beds and caves are popularly ascribed to the Pandava brothers. The Madura and Tinnevely districts are particularly rich in such monuments. The age of the records has, in several cases, been attributed to the third century before Christ. The Jaina faith played an important part in the literary and political history of South India in the early centuries of the Christian era, down, in fact to the seventh century which witnessed the beginnings of the twin Bhakti revivalist movements of the Vaishnava Alwārs and the Saiva Nāyanmārs. But it is strange how the Jainas and the Bauddhas who were also fairly widespread in that period in the land, "did not exercise any influence with their patrons in the matter of their being provided with comfortable rock-cut cells during their retirement to the hills in the rainy season, as their compatriots of the north did."

The rock-cut caves which were excavated by the Pallavas and other later rulers were not intended to be used as the habitations of ascetics as the Buddhist and Jaina caverns were.

The prevalence of the Jaina creed in South India in the centuries on both sides of the Christian era is supported by the tradition of the migration of the Srutakevali Bhadrabāhu, along with Chandragupta Maurya to the Karnataka country. Mahamahopadhyaya, Rao Bahadur R. A. Narasimhachar, the veteran archaeologist of Mysore, has after

Rao Saheb C. S. Shrinivasachari

a thorough examination of all available evidence as to the reliability of that tradition, come to the conclusion that "a dispassionate consideration of the above-mentioned facts leads one to the conclusion that the Jaina tradition has some basis to stand upon." He says that though the evidence may not be quite decisive, it may be accepted "as a working hypothesis until the contrary is proved by future research."¹

II

Among members of the Jaina persuasion in the ancient Tamil land, the Arhat was considered to be the supreme intelligence which rules the Universe. From the famous epic work, *Silappathikāram* (Epic of the Anklet) we learn that they had two principal vows, not to speak an untruth and not to kill any living creature; and the community was divided into two sections, the sravakas, (hearers) or laymen and the *religieux* of whom there were five classes, *Pancha-parameshtin* namely, *Arhas*, holy men; *siddhas*, those who had acquired supernatural powers, *acharyas*, priests; *upadhyayas*, religious teachers; and *sadhus*, pious men. The Jainas had pulpits erected near their shrines and at road-crossings from which they preached their tenets. Women were also admitted into holy orders and took vows of celibacy. Monks and nuns carried an alms-bowl, a water-pot suspended from a hoop of twine and a bundle of peacock-feathers for softly sweeping off insects from the places where they sat or lay down. They frequently pronounced a short prayer of five letters, which was called the *Panch-mantra*.²

In the time of the early Pandyan ruler, Nedunjeliyan, the practice of the Jaina cult was perhaps allowed only on the outskirts of the Madura city. A regular Jaina Sangha was established in the Madura Country in 470 A. D. by Vajranandi, the pupil of Sri Pujyapada.⁴

1 *Epigraphia Carnatica*: Vol: II Inscriptions at SravanaBelgola—Revised edition. (Bangalore, 1923)—p. 42.

2 The correct interpretation would be final emancipation instead of supernatural powers.—Editor.

3 *Silappathikaram*, Canto X lines 99-101 (Commentary of Adiyārkku Nallār) edition of Mr. V. Swaminath Iyer 1892—p. 239.

4 From the *Digambara Darśanasāra* of Devasena writing in Samvat 909—J. B. B. R. A. S. Vol. XVII, Part I, p. 74.

Some vestiges of Jainism among the ancient Tamils

About the same time Buddhadatta, an elder contemporary of Buddhaghosa, wrote works on Buddhism in the Chola country. One of these works was the *Vinaya vinichchaya* which was composed in honour of Buddhasimha at Bhutamangala (Budalur) in the interior of the Chola country. The great *Jivaka Chintamani* which is, according to Dr. G. U. Pope, "the greatest existing Tamil literary monument, is by a Jaina poet, Tiruttakka Devar, contains the life of the hero, Jivakan, the King of Rājamāpuram, the capital of Yemāngadam (golden-limbed a name of Gandharva). The author has worked out diffusely in his epic the ideas that have been embodied in the famous Anthology of *Nāladiyār*, in terse epigram. Dr. Pope is of the opinion that some of the earlier quartrains of the Anthology were not improbably his; and that "there is scarcely a word, phrase or idea in the four hundred quartrains that is not in the epic."

The *Nāladiyār* (translated into English and edited with critical apparatus by Dr. G. U. Pope:—Oxford, 1893) was, according to tradition, a collection of popular verses, made after the impalement of the Jainas in the time of Kun Pandyan, of the seventh century who came under the influence of the Saiva saint, Gnāna Sambandar. The verses were, mainly, but not exclusively, of Jaina origin and were largely expurgated by the Saivas. There is no mention of God in the collection, nor any trace of any particular religion; but there are allusions to certain popular deities and rites, while the idea of *Karma* is well discussed.

The famous *Kural* of Tiruvalluvar is ascribed to dates ranging from the 2nd century B. C. to the sixth century A. D. It is certainly earlier than the *Epic of the Anklet* in which it is quoted and was probably written a century or two before the main epics. Almost every religion of the land has claimed Tiruvalluvar for itself. Several writers have held that the great Tamil sage was a Jaina, a follower of Arhat and have brought forward pieces of internal evidence in favour of the Jaina origin of the work—chief among them being the use of the expressions: *Malarmisai veginān* (he who walked on the lotus, descriptive of the Tirthankar going on a lotus to preach his doctrines on attaining omniscience) and *Engunattān* (he who has

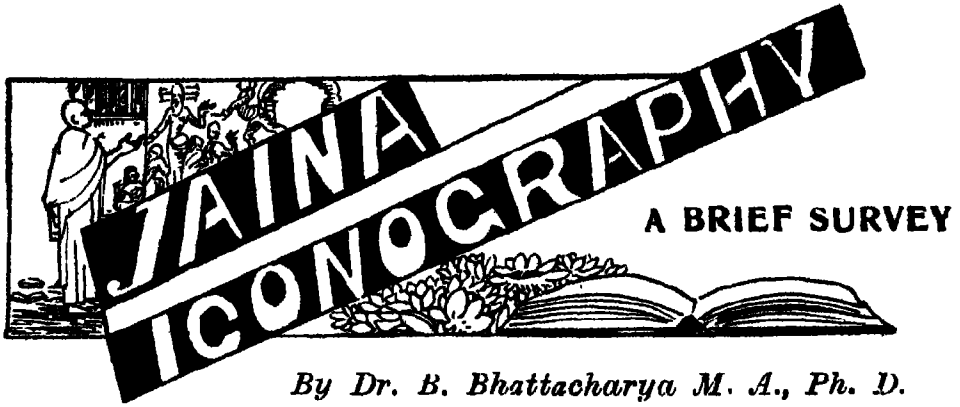
eight qualities). The commentator of *Nilakesi*, a Jaina work, that is being edited by Mr. C. S. Mallinath Jain, calls the *Kural* "our own Bible " Jaina tradition is that a sage, Elāchārya, was the author of the great work, and some identify this personage with the great Sri Kunda Kunda Acharya¹ who is said to have composed the *Panchastikaya* for the edification of a King of Kānchi. Tiruvalluvar, according to another tradition, had for his friend, Elala or Elara Singha of Ceylon who flourished in the latter half of the second century B. C. Europeans have been inclined to find Christian influences in his teaching. If the identity of Tiruvalluvar with Sri Kunda Kunda should be possible, the prevalence of the Jaina faith among the Tamils in the first centuries of the Christian era becomes greatly strengthened.

Madura was the chief centre of the Jaina faith in the pre-revivalist epoch, though we hear of Jaina monasteries at Kāverippattinam, the old capital of the Cholas, at the mouth of the river Kāveri, and at Uraiyur, near Trichinopoly. The author of the *Epic of the Anklet* was also a Jaina, and Jaina nuns preached to and exercised influence over women. The Jainas were mostly of the Digambara persuasion, and the Nigrantha system was more popular than the Bauddha creed.²

The view has been generally accepted that Jainism had been known in South India even in the third and fourth centuries before Christ and Jaina settlements should have flourished in the land in the 1st century A. D. and even before it. On the eve of the Hindu revival of the 6th and 7th centuries the position of the faith was very influential and even deep-rooted. It is easy to the continuity of Jaina elements in the Saiva hagiology, of Jaina ideas of conduct in the life of the upper classes of the population and of Jaina monasticism in our mutt organisation etc

1 For his date & works see my friend Mr. A. Upadhyā's learned introduction to *Pravachana-Sara* ably edited by him & published by Parama-shruta-prabhavaka mandala Shroff-bazār, Bombay. Editor.

2 Excepting Dharmastikāya, other Jaina credal points are supposed to be embodied in the well known Tamil epics.

JAINA ICONOGRAPHY

A BRIEF SURVEY

By *Dr. B. Bhattacharya M. A., Ph. D.*
DIRECTOR, ORIENTAL INSTITUTE, BARODA.

The learned writer has taken trouble to collect materials for Jain Iconography, but the value of the article would have been enhanced if necessary references were given. Most of the information seems to have been obtained from Āchāra-Dinakara.

The Dhyanas mentioned are probably the poses of the deities. Regarding the collective deities we find they are the Sarasvatas mentioned in the Pratistha-kalpas, and are twenty four, the first name "Sārasvatus" having been omitted by the writer. Neither these nor the subsequently mentioned Indras and Indrānis are all found represented in images. Their names appear in some Tantras or in the works describing the spheres ruled by different Indras and their Agra-mahishis are there also mentioned, but the latter bear individual names and are not therefore collective deities. So far we know, these are not individually represented in images except Śakra, Is'ana, and Dharanendra. Nirvāna-Kalikā and other ancient works describe a very limited number of deities. Inference as to some deities named being imported from the Buddhist Vajrayāna does not seem to be warranted, because most of these can be traced in admittedly more ancient Jaina scriptures. The similarity of names seems to have influenced the learned writer. The comparative study, we must however say, is indeed welcome. We wish careful investigations will be carried on for the purpose.

We offer our thanks to the learned writer for writing a preliminary article on Jaina Iconography and desire he will write copiously about it after further studies as he has done about Buddhist Iconography.

Editor.

प्राच्यविद्यामन्दिर (वड़ौदा) के अध्यक्ष—

राजरत्न-ज्ञानरत्नपद्मप्रतिष्ठित—
डॉ. विनयतोष भट्टाचार्य.

[P. 114.

Dr. B. Bhattacharya

It is admitted on all hands that the study of Iconography is one of the most fascinating in the whole realm of Indian Archaeology. An icon is nothing but the expression of an idea of godhead and Iconography seeks to discover when and under what circumstances that idea, was conceived and found its expression. Thus iconography does not only concern itself with the identification of images and paintings of gods and goddesses, but also with the social, religious, spiritual and artistic background relating to the production of such representations. The science of iconography, therefore, covers a wide field which is both instructive and interesting.

Hinduism, Buddhism and Jainism being the three principal and ancient religious systems of India the study of iconography naturally falls into three grand divisions. Much work has already been done in the field of Hindu and Buddhist iconography, but so far not a single authoritative book on Jaina iconography has been written. With the advance of Jaina studies and the discovery of Jaina monuments, temples and images, scholars are required to be drawn towards this branch of iconography, so that an exhaustive and authoritative volume may be available to earnest inquirers. This will not only stimulate the Jains themselves, but also give an impetus to those who are anxious to compare the results so far achieved in the Hindu and Buddhist branches of iconography, with those of the Jaina religious system. After all, all the three religions being indigenous to India have many things in common, and it is to our utmost advantage to know how far the three systems agree with one another in order to appreciate how far they differed. This study of iconography, when carried to its logical extreme, thus helps to re-establish cultural unity that existed in olden days, and remove many misunderstandings that may have arisen in recent years.

Plenty of material is available in Jaina literature of today for the reconstruction of the Jaina pantheon, and in fact the Jaina pantheon is not lacking either in variety or in richness. Once when the present writer was making an investigation on the same line he was confronted with at least 500 *Dhyānas* of gods and goddesses. This surprisingly large number of *Dhyānas* was obtained only on a superficial study of some of the printed books available at the library of the Oriental Institute. If a search is made in the MSS room among the numerous Jaina manuscripts

Jaina: Iconography—a brief survey

deposited there, it is expected that at least double the number of *Dhyānas* will be available for the re-construction of the Jaina pantheon.

Again, the form and character of deities differ a great deal according as they are conceived either in the Svetāmbara or the Digambara schools. In different centuries deities were differently conceived according to the needs of the time, and it is not improbable that the deities differed also according to Gacchas and according to the whims and fancies of sculptors and donors. Thus in Jaina iconography one has to deal with prolific material which is required to be sifted with considerable skill and care.

The study should begin with the representations of Tīrthankaras and their companions, the Yaksas and Yaksiṇīs. The names of Yaksas and Yaksinis differ according to different authorities and according as they are conceived in the two grand divisions of Jainism, the Svetāmbara and Digambara schools. The names as we obtain may be given in a tabular form below:—

No.	Tirthaṅkara	Yakṣa	Yakṣiṇī
1.	Rśabhadeva	Gomukha	Apraticakra
2.	Aṭṭasvami	Mahayakṣa	Ajita
3.	Sambhavanatha	Trimukha	Duritari
4.	Abhinandana	Isvara	Kalka
5.	Sumatinatha	Tumbaru	Mahakali
6.	Padmaprabhanatha	Kusuma	Acyuta
7.	Suparśvanatha	Matanga	Santa
8.	Chandraprabhanatha	Vijaya	Bhrikuti
9.	Suvidhinatha	Ajita	Sutara
10.	Sitalanatha	Brahma	Aśoka
11.	Sreyāmsanatha	Isvara	Mānavi
12.	Vasupūjyanatha	Kumara	Pracaṇḍa
13.	Vimalanatha	Sanmukha	Vidita
14.	Anantanatha	Patala	Aṅkuśa
15.	Dharmanatha	Kinnara	Kandarpa
16.	Sāntinatha	Garuḍa	Nirvāṇa
17.	Kunthunath	Gandharva	Bala
18.	Aranatha	Yakṣendra	Dharaṇī
19.	Mallinatha	Kubera	Vairoṭya
20.	Munisuvratanath	Varuṇa	Varadatta

Dr. B. Bhattacharya

21.	Naminatha	Bhrkuṭi	Gandhari
22.	Neminatha	Gomedha	Kuśmaṇḍi
23.	Paśvanatha	Paśva	Padmavati
24.	Vardhamānaswami	Matanga	Siddhayika

There are several ways of representing the Tirthankaras, sometimes as sitting and sometimes standing, sometimes alone and sometimes with two or more replicas of the same image, sometimes covered in draperies and sometimes without them. The Tirthankaras have each a definite recognition symbol, called the *Lāncchana* which invariably accompanies their forms whenever they are represented. These *Lāncchana* are 24 in number and are associated with the Tirthankaras in the following order. 1. Bull, 2. Elephant, 3. Horse, 4. Monkey, 5. Kraunch bird, 6. Red lotus, 7. Svastika, 8. Moon, 9. Alligator, 10. *Srīvatsa*, 11. Rhinoceros, 12. Buffalo, 13. Boar, 14. Falcon, 15. Vajra, 16. Deer, 17. Goat, 18. *Nandyāvarta*, 19. Water-jar, 20. Tortoise, 21. Blue lotus, 22. Conch, 23. Serpent, 24. Lion.

The list given above is according to the conceptions of the Svetāmbara school; the list of the Digambaras differs from the above in certain respects. Again in the Utsarpiṇi period there was another set of 24 Tirthankaras, and if an attempt is made their *Dhyānas*, *Lāncchanas* and perhaps their Yakṣas and Yakṣiṇis also may be found.

Next in importance to the Tirthankaras are the Vidyadevis, their number being fixed at sixteen. All these deities are associated with one *Vidyā* or *Mantra* and therefore they are known as the Vidyadevis. They may be compared with the Hindu Mahavidyas whose number is recognised to be ten. These are called Siddhavidyas because it is believed that if their Mantras are repeated for a lakh of times the worshipper attains *Suddhi* or perfection. Some such significance seems to be attached to the sixteen Vidyadevis of the Jains. The names of the sixteen Devis are invariably given in the following order:—1. Rohini, 2. Prajnapti, 3. Vajrasṛṅkhalā, 4. Mahāvajraṅkuṣā, 5. Apraticakra, 6. Purusadattā, 7. Kālikā, 8. Mahakālikā, 9. Gauri, 10. Gandhā*, 11. Jvalamātrkaḥ, 12. Mānavi, 13. Vairoṭyā, 14. Acheḥṭā, 15. Mānasi and 16. Mahamānasi. When this list is examined it will be found that some of the names are repeated in the list of Yakṣiṇis, though I have not yet

* Gandhāri. Editor † Sarvastra Mahajvālā. Editor

Jaina Iconography—a brief survey

examined the difference that exists in their forms. Most of these deities are two-armed and have peculiar vehicles, such as man, crocodile, (*Godhā*), horse, swan and such others. Amongst them Rohiṇī and Vairoṭyā are four-armed.

None the less interesting are the names of the mothers of the 24 Tirthaṅkaras whose forms and characteristics are described in Jaina scriptures. The names of the mothers are given in them as under:—
1. Marudevi, 2. Vijayā, 3. Sonā, 4. Siddhārthā, 5. Sumaṅgala, 6. Susimā, 7. Pṛithvi, 8. Lakṣmaṇā, 9. Syamā, 10. Nandā, 11. Viṣṇu, 12. Jayā, 13. Rāmā, 14. Suyasā, 15. Suvratā, 16. Achirā, 17. Sri, 18. Devī, 19. Prabhāvati, 20. Padmā, 21. Vapra, 22. Sivā, 23. Vamā, 24. Trisālā.

The most remarkable feature of the Jaina iconography is the inclusion of quite a large number of collective gods in their pantheon. Such instances are not rare in the Hindu pantheon for there we meet with descriptions of such collective deities as the eight Vasus, twelve Adityas, eleven Rudras, and so forth. In Buddhism also similar examples are found; for instance, the eight Tarās of the vajratara Maṅḍala, four Dakinīs of the vajravahī Maṅḍala, the five Pancarakṣa deities etc. but seldom do they appear as independent groups, nor their occurrence is so large as in Jainism. The names of collective deities I have been able to discover are these:—1. Adityas, 2. Vahnīsuras, 3. Varuṇas, 4. Gardatoyas, 5. Tusitas, 6. Adhyābādhās, 7. Aristās, 8. Agnyābhās, 9. Sūryābhās, 10. Chandrabhās, 11. Satvabhās, 12. Sreyaskaras, 13. Kṣemāṅkaras, 14. Vṛṣabhās, 15. Kāmācārās, 16. Nirvaṇas, 17. Antarīkṣadevas, 18. Atmāraksitas, 19. Sarvaraksitas, 20. Maruts, 21. Vasus, 22. Aśvamukhas, 23. Viśve Devas.

The number here comes to 23 and it is quite possible that one of these collective deities is missing in my list because I find that the Jains are very fond of the number 24. Full iconographic details of these deities are given in the Jaina scriptures, and the *Vahanas* and the weapons held in their hands are all described in them. For instance, the Adityas are described as having the horse as their vehicle and the lotus as the symbol. The Vahnīsuras are described as having the goat as their vehicle, the Adhyābādhās have the man as vehicle and the Viṇā as the symbol, the Aristās have the hare as vehicle and the axe as symbol, the Kāmācārās have Garuda as vehicle and the discus as the weapon.

Dr. B. Bhattacharya

Examples of this kind can easily be multiplied but that should be the duty of one who is writing a comprehensive work on Jaina iconography.

The collective deities on the male side have already been described, but there is a set of female deities, all collective, whose iconography can be studied from the Jaina religious works. It is not possible to give details of form in all cases and therefore I shall indicate the names of such collective female deities as I have been able to discover. The names are these:—1. Surendradevis, 2. Cāmarendradevis, 3. Balidevis, 4. Dharaṇendradevis, 5. Bhūtānandadevis, 6. Veṇudevis, 7. Veṇudārīdevis, 8. Harikāntādevis, 9. Haridevis, 10. Agniśikhādevis, 11. Agnimānavadevis, 12. Punyadevis, 13. Vasisthadevis, 14. Jalakāntādevis, 15. Jalaprabhadevis, 16. Amitagatīndradevis, 17. Mitavāhanadevis, 18. Velambadevis, 19. Prabhañjanadevis, 20. Ghosadevis, 21. Mahāghoṣadevis, 22. Kāladevis, 23. Mahākāladevis, 24. Surīpadevis, 25. Prātīrūpendradevis, 26. Pūrṇabhadradevis, 27. Mānibhadradevis, 28. Bhīmudevis, 29. Mahābhīmadevis, 30. Kinnaradevis, 31. Satpuruṣadevis, 32. Mahapuruṣadevis, 33. Ahikāyadevis, 34. Mahākāyadevis, 35. Gītaratīdevis, 36. Gītayaśodevis, 37. Saṃhitendradevis, 38. Saṃmānadevis, 39. Dhātīndradevis, 40. Vīdhātīndradevis, 41. Rśīndradevis, 42. Rśīpalendradevis, 43. Īśvarendradevis, 44. Maheśvarendradevis, 45. Suvaksodevis, 46. Visāladevis, 47. Haśendradevis, 48. Hāsyaratīdevis, 49. Svētendradevis, 50. Mahāśvetendradevis, 51. Patagadevis, 52. Patagaratīdevis, 53. Sūryadevis, 54. Chandradevis, 55. Saudharmaśakrendradevis, 56. Īśānendradevis.

Besides these there are innumerable individual and independent deities in the Jaina pantheon, and these in a great measure add to the richness and variety of the Jaina gods and goddesses. Amongst the male deities mention may be made of Saudharmendra and Īśānendra both two-armed, the latter bearing the Sūla. Camara the lord of the Asuras, Bah, Dharaṇa the lord of the Nāgas with his head marked with three hoods, Bhūtānanda, Veṇudeva, Veṇudarīdeva, Harikanta, Hari Indra, Agniśikha, Agnimānava with his banner marked with a pitcher, Punya with the lion-banner, Vasīṣṭha, Jalakanta with the horse-banner, Jalaprabha with horse as cognizance, Amitagatī the remover of obstacles, Mitavāhana, Vailambadeva, Prabhañjana the crocodile-bannered, Ghosa, Mahāghoṣa, Kāla, Mahākāla with Kadamba flower as his cognizance, Surīpa, Prātīrīpa, Pūrṇabhadra, Mānibhadra,

Jaina Iconography—a brief survey

Bhīmadeva, Mahābhīma, Kinnara, Kimpuruṣa, Satpuruṣa, Mahāpuruṣa, Ahikāya the lord of the Devas, Mahākīya the lord of the Suras, Gitarati, Sudaruṇa, Devarat, Hari, Dhātṛ, Vidhātṛ, Rṣi, Rṣipala, Iśvara, Maheśvara, Suvaksas, Viśāla, Hasa, Hāsyarati, Sveta, Mahāśveta, Patagarāt, Patagarati, Sūrya, Chandra, Sakra, Iśāna, Sanatkumāra, Mahendra, Brahmā, Lāntakeśvara, Sukra, Sahasrāra, Anātendra, Acyuta, Ksettrapala with 20 arms, Brahmaśānti etc.

Amongst female deities mention may be made of the following the list being by no means exhaustive. The Śrī, Hṛī, Dhṛtī, Kīrtī, Buddhi, Lakṣmī are some of the abstract deities. There are besides, Śrutāngī, Ksettradevatā, Bhuvanadevī, Sasanadevī, Sarasvatī, Śāntidevī, Jayā, Vijayā, Ajitā, Aparajitā, Tumburu, Adhivāsana and Amba. This list does not include the purely Hindu Mātṛkas which were recognised in Jainism. Their number is here recognised as nine and they are named in Jaina iconography as follows:— 1. Brahmani, 2. Maheśvari, 3. Kaumarī, 4. Vaiṣṇavī, 5. Varāhī, 6. Indrāṇī, 7. Chāmuṇḍā, 8. Tripurā and 9. Saṣṭhī.

Dhyānas are also available for the Arhats, the Siddhas, the Ācāryyas, the Upādhyayas and the Śādhuvrajas. It is also noteworthy that such abstract concepts as Jñāna or knowledge, darsana or philosophy and charitra or good conduct are deified in Jainism and appropriate Dhyānas can be discovered from Jaina religious works*.

In Jaina iconography a place is not denied to the usual Dīkpalas numbering ten, the nine Planets of Destiny, and the twelve signs of the Zodiac. The Dhyānas associated with them are not those which we generally meet with in Hindu books, while the Dhyānas of the twelve signs of the Zodiac certainly have an originality special to the Jains.

The above is a brief survey of the materials available for the study of Jaina iconography. If a search is made further interesting material will be available. In iconography greatest importance should be placed in the Dhyānas which records the law which every sculptor or painter is required to follow. In different place the artists have different technique which will make a few sculptures appear somewhat different, but still the influence of the original Dhyānas will be quite conspicuous.

* No Dhyānas, so far as we know, are mentioned regarding jnana etc. Editor.

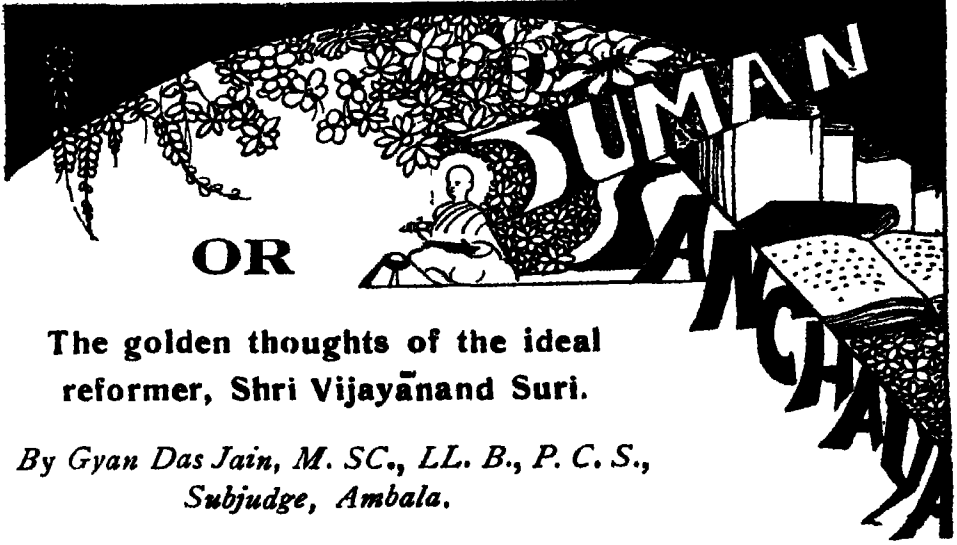
Dr. B. Bhattacharya

The brief study, herein given, will make another fact quite clear. Such a varied and rich pantheon must necessarily presuppose the existence of widespread Tantric practices among the Jainas. If a good literature on Tantras is not available today amongst Jaina sacred works, it is because either that literature is lost or remains to be discovered by a further search of manuscripts. Each deity in Tantra is associated with a Mantra and a procedure, called the Sadhana, peculiar to the deity. Except the sixteen Vidyadevis it is difficult to find Mantras for other deities without adequate study, but the possibility of their existence is almost a certainty.

Another fact that can be discovered by means of this brief study is that Jaina iconography was not altogether unconnected with the Hindu and Buddhist iconography. For instance the presiding deities of the nine Planets, the ten Dikpālas, the twelve signs of the Zodiac, the Matrkas etc. are common to the three pantheons, and their representations are to be met with in important temples belonging to the respective systems of religion. To a student of Buddhist iconography the names of Mānibhadra, Pūrṇabhadra the two friends of Jambhala the God of Wealth, will be quite familiar. The names like Vajraṣṛṅkhala, Vajraṅkiṣi will sound familiar to one who knows the elements of Buddhist iconography. The prefix 'Vajra' to the names of Jaina deities is not altogether meaningless, because it shows clearly that these are importations from the Vajrayana school of Buddhism. Gandharī also has a peculiar Buddhist odour. Bhr̥kūṭi is Buddhist.

There is also no room for doubting the fact that the Jainas incorporated many Hindu deities in their pantheon, and perhaps assigned inferior positions to them. Brahmā, Hari, Maheśvara, Kubera, Varuna, Kālī, Mahakālī, Brahmaṇī, Maheśvarī, Vaiṣṇavī, etc. are all Hindu. Indeed, it will be an interesting study if the forms of these deities in Jainism are compared with those obtaining in either Hinduism or Buddhism or both. Thus it is evident that the Puraṇas, and later the Tantras, served as the chief source of inspiration to those who were responsible for the building up of the Buddhist and Jaina pantheons.

The golden thoughts of the ideal
reformer, Shri Vijayānand Suri.

*By Gyan Das Jain, M. SC., LL. B., P. C. S.,
Subjudge, Ambala.*

Note:—In the following few lines I have translated some quotations from the great works of the great modern Acharya touching the social and moral problems of the present day and containing their unfailing solution. I have also added a free comment on our existing social and mental outlook. The deep erudition of the Achārya and his scholarly mastery of the various philosophical systems of the East can be appreciated only by reading his learned works that drew forth spontaneous homage from unbiassed students of oriental civilization and literature like the following:—

दुराग्रहध्वान्तविमेदभानो !, हितोपदेशामृतसिंघुचित !
संदेहसंदोहनिरासकारिन् !, जिनोक्तधर्मस्य घुरंधरोऽसि ।
आनंदविजय ! श्रीमन्नात्माराम ! महामुने !
मदीयनिसिल्लप्रभव्याख्यातः शास्त्रपारग ! ॥
कृतज्ञताचिन्हमिदं, ग्रंथसंस्करणं कृतिन् !
यत्नसंपादितं तुभ्यं, श्रद्धयोत्सृज्यते मया ॥

—A. F. Rudolph Hoernle]

“ In times past there have been spectacular and deceitful religious heads, who enslaved even the Kings. The religious head of the

Gyandas Jain

Christians is known as the Pope. Europe has not been able to get rid of his thralldom upto the present day. The tyranny of these religious heads has been as relentless in India as in any other part of the world. The root cause of this injustice has been ignorance. With the rise in the power and influence of these heads, they so order things that no one should study and if some one does so, he should not acquire the real insight into the field of knowledge. They consider that they can thrive and revel only on ignorance of the people who on getting welread would pick holes in their conduct and their notions. That is why they seek to keep all the branches of learning shut away from other people.

It is this religious thralldom that has caused India to lose her freedom, that has defrauded her of the sweet fragrance of the real 'Dharma' and that has plunged her into the meshes of new faiths andx creeds."

GYANDAS JAIN

[Agnan Timir Bhaskar, p. 24.]

"In India so many started their own new creeds that the intellect of the 'Arya' people got blunt and confounded and they are sinking into the abysmal waters of 'Mithyatva' with their minds

× What a forceful and fearless comment on the religious conditions by an ideal religious leader ! We need the help of a 'Guru' even in learning how to read and write. Progress, on the thorny way of 'Dharma' is however impos-ible without the watchful and sympathetic guidance of a 'Guru.' But when blind faith prevails, the 'Gurus' become selfish and sensuous and the situation becomes exactly what the Acharya has depicted.

Suman-Sanchaya

troubled by constant doubts. Several of them have turned Christians; several others have joined the ranks of the followers of 'Mohammad.' Some have woven out of their own unwarranted notions the faiths like 'Brahma Samaj' and some have entered the new faith of Saraswati Dayanand and there are others who would rather stand aloof from this clash of creeds.

So many agriculturists and others have renounced their occupations to go about as 'Sadhus' that it has become a problem for the society how to feed them. Most of these Sadhus are avaricious, hoard wealth and smoke poisonons drugs like 'Ganja & Charas.' Others have put up permanent abodes in towns to rob people and to revel in licentious pursuits. It would be better that such 'Fakirs' remained house-holders and utilized their honest earnings in bringing up and educating their children and in feeding the hungry and raising the down-trodden.

'Sadhu' is one who wears a cloth to cover his nakedness and feeds himself to subside his hunger, who observes untarnished 'Brahmacharya' and keeps the people away from falsehood, theft and fraud and from dishonest dealings and lustful pursuits, by his sweet persuasion."*

(Agnan Timir Bhaskar, P. 118)

"Treat as brothers all those that observe Jainism: love them more than you love your own brothers. 'Jain Dharma' provides shelter to and contains in its wide fold people of all castes and colours. The various castes and classes have their origin not in 'Dharma' but seem to derive their designations from association with a town, a person or an occupation. Acharyas like 'Ratnaprabh Suri' and 'Hembhadra Suri' formulated some castes and 'Gotras'. It is a sinful error for the people of any caste to consider themselves as

* What a life-like picture of the religious chaos and the sinful life of the religious heads of those times! What an appeal the words carry for the reformation within.

Gyandas Jain

such superior to those of any other. The very idea of the high caste and the low caste is demoralising. All human beings are equal.+

(Jaina Dharma Vishayak Prashnottar Q. No. 17-18)

“It is good that Jains keep their sacred books with care but it is at the same time lamentable that they have shut away their grand ‘Bhandars’ like that in Jaisalmer behind stone walls and never care to know if the invaluable treasures have all turned into dust and been lost to the world or any of their traces still remain.” ‡

(J. D. V. Prashnottar Q. 147.)

“Q. Have the Jains no wealth that they do not improve the condition of their excellent Shatras ?

A. They have ample wealth but two of their senses have grown too powerful and that is why none cares for the libraries. One is the nose and the other the palate. For the former, that is for a name they go on raising temples at a cost of lacs and for the latter they squander away thousands in sumptuous feastings. No one, on the contrary dreams of the decaying literary works and improving them.”

“Q. Is there any sin in the erection of temples and in ‘Sahammi Vachhals’ (common dinners of the brotherhood) that you forbid them ?

A. No. These two virtuous things lead one to heaven and even to salvation but Lord Jinadeva has ordered that the defective or unhealthy ‘Dharma kshetra’ should be attended to and ameliorated first. The greatest need of the day is the protection of the decay-

+ The broad Jain Dharma does not admit of tolerating any invidious discrimination between the various classes such as we observe today. Any such distinction tarnishes the fair name of Jain religion, the unrivalled exponent of equality. What liberal views the great reformer held and with the courage of conviction expressed to widen our narrow vision!

‡ What a fervent appeal for the reclamation of the little treasure left which also is fast sinking into ruins!

Suman-Sanchaya

ing Libraries which if not saved now, would be lost to the world for ever. The temples can well be erected any time later on."†

(J. D. V. Prashnottar Qs. 148-150)

"Q. When and where should the temples be erected and of what nature should the 'Sahammi Vachhal' be ?

A. Temples should be put up at places where the people, devoted to Lord Jindeva, can not afford to build a temple on account of their means being limited.

Provide some work for the indigent son of a brother-shravak so that he may be able to support his family. Lend your assistance to him when and where it is called for. This is the right 'Sahammi Vachhal.' Do not think that we are against the erection of temples or against the Sahammi Vachhal in the form of common dining. But mind there is little outcome or 'Punya' for temples erected just for winning a name. For the people of one place to entertain those of another neighbouring place and then for the latter in their turn to feast the former, without any idea of helping up each other, would be but a futile barter and not the right type of 'Sahammi Vachhal.†"

(J. D. V. Prashnottar Q. 151)

† What an awakening for the indiscriminate followers of conventions and what a blow to the blind sense of treading in old ruts!

+ O, blind goers in ruts and senseless followers of the conventions! Do you forget these words of the noble Acharya today that you are wasting your money earned by all sorts of tricks in such things—wasting at the bidding of the dull and narrow-visioned 'gurus' fond of being called lovers of 'Shasan.'

It is surprising to find that our people, watchful in business of every little farthing and earning money by a hundred tricks not always honest, are squandering their wealth in the name of the so-called 'Dharma' heedlessly. It is good that the Jains are ready to spend thousands for the 'Dharma' at the bidding of some one but those that direct, by their bidding this hard-earned money, into such fruitless channels, play false with their blind and devoted followers and tarnish their own souls also. From my travels in Marwar and other provinces, I have known that 20 to 40 thousands of rupees are not infrequently spent in a single 'Sahammi Vachhal' when and where some 'Sadhus' fond of mere spectacular farces, happen to stay for the 'Chaturmas.'

Gyandas Jain

"In the first place thousands of invaluable Jain scriptures have been consigned to fire by or under the orders of the Muslim Kings. Those that escaped some how, are rotting away in the the shut up 'Bhandars' and it is likely that after some time the condition of these locked-up treasures of knowledge would get even worse—than that of the burnt-up ones. The Jains spend thousands in other matters but nothing for the restoration of the decaying ancient works. They do not start educational institutions either where their children could be taught in Sanskrit. What a pity it is!

Most of the Jain Sadhus also do not care to study. Why should they freely get plenty to eat and drink? There are so many 'Yatis' who are only spoiling their lives by indulging in mere sensual pleasures. People call us 'Nastiks' but we care not what others think of us.

It is painful to find our exultations and felicitations at the gorgeous "Varghora Shows" and the expensive common feasting at a *Juncture* when hundreds of our youths are experiencing the keenest mental tortures on account of unemployment or seeking the shelter of other religions just for one worldly amenity or the other and when hundreds of youths born in Jain families are turning into enemies of the Great Universal Jain religion merely for want of proper religious instruction.

It is a pity that at this calamitous hour our own religious 'gurus', the very model of asceticism and physical renunciation, are consciously guiding us into the whirlpool of calamity on account of their mutual jealousy, their obstinacy and their egotism.

Awaken, Jain Samaj! awaken soon if you wish to exist. Discard the antiquated conventions. Let not the essential be swallowed by the mere non-essential. Join your forces with the world in its onward march and after so joining, attract the world to the eternal truths of Jainism. Leave off the old pipe. Adopt new modes of propagation of your soul-elevating Dharma in this new era.

The 'Sahamui Vachhals' of the palate devoid of any sense of mutual help are a mere 'Sāvadya Ārambh', a mere craving of the tongue and a fertile source of new 'Karmas.' The 'Varghoras' without devotion and intelligent faith are only a demonstration of mass stupidity and ignorance. Our people are turning away from the 'Prabhu-mārg.' They should be saved. Let us learn the lessons of the times as did the great Vijayanand who allowed his disciple to stay for 12 years on end at one place, for the sake of the preservation of the invaluable 'Jirna Bhandar'.

Suman-Sanchaya

Thousands of our people would flock to relish with gusto the dainty dishes at the common dinners but they would rather sleep over the matter of preservation of the old literature and of spreading of real education.

The purport of our writing this is only that, with mutual co-operation and united effort, Jains should reclaim the ancient 'Bhandars' like those in Patan, Jaisalmer and Khambhat and should by opening educational institutions at prominent towns, provide for the spiritual and temporal education of their children and make them capable citizens."§

(Quotation in 'Saraswati' Feb, 1915)

"Q. What are the duties of a man towards God ?

A. He should augment the 'Bhagwat Mahima' as far as may be. He should widen the fold of the religion of the Lord by religious celebrations that would evoke admiration for Jainism in the public. He should also spread the religion of the Lord Omniscient in this country and abroad by religious discourses and publication of its literature."¶

(Chicago Prashnottar P. 81)

"Q. Where is the need for studying the various Shastras ?

§ What noble thoughts of a leader whose every pore is imbued with the spirit of reform and awakening! What a farsightedness!

Gururaj! The 'Samaj' needs the fearless reformers like you. It is depressing to find that some of your own disciples who had the fortune of learning at your feet, deliberately ignore your advanced spirit and are *perversely* engaged today in dragging the society into the old ruts.

¶ The Jain Shravaks consider that the task of carrying the torch of the religion is a duty peculiar to the Sadhus and have left it over to them. The Sadhus, on the contrary are happy to encamp at places where there is facility for Ahara (food) and where physical comforts are handy. They are filled with a sense of complacency on their morning discourses addressed within the premises of the 'Upashraya' to a few devoted Shravaks wagging their chins in a stupid manner. This is the limit of their sense of the 'Dharma Prachar.'

The idea of going about from place to place and from country to country under great odds, to carry the noble message of 'Ahimsa' to the hearts that are devoid of it, is loathsome to them.

Gyandas Jain

A. The need for that lies in this that it is only after an unbiassed study of comparative religion with a balanced mind and a calm consideration of the 'Tatva', that one can discover the right course and the essential truths."x

(Chicago Prashnottar P. 86)

"Q. What are the short-comings of various religions ?

A. The Jaina Dharma is faultless. But the physical health and the mental soundness of the present day Jains is far from being such as to enable them to follow the way to salvation as ordained by the Lord Jinendra. Their other failings are that there is no effort among them for education, that there is no unity and that even 'Sadhus' are demoralised by mutual jealousy."*

(Chicago prashnottar. P. 93.)

"Q. How should the King and the customs be followed ?

A. We should obey the King when his orders are just and should follow the customs that are for the good of the right-minded. The customs whose non-observance would make the cause of this country, town or society suffer or whose non-observance would thereby render harm to our well-being spiritual and physical, should be adhered to and none other."§

(Chicago Prashnottar.)

x What a liberality of view! What a mental poise and a craving for the truth! But what about ourselves ? We know not our own religion and our own faith is shaking for that reason. To study comparative religion and then to turn, by our sweet and intelligent persuasion, the non-believers into Jains would be a mere dream for us all. Our sadhus also seem to be afflicted with intellectual indigestion. Study of the Jain and non-Jain scriptures hardly suits their mental constitution.

The enlivening voice of the enlightened heart that sang "सब में ज्ञानवन्त बड़वीर" does not shake us from our stupor.

* This is the diagnosis of a competent physician. The disease is getting on to be incurable but his prescription still frightens us as being bitter. If any one attempts the treatment, he is damned as an outcaste, a rebel and as a 'Shasandrohi.

§ A brief but an adequate note of warning to enlighten the devotees of the antiquated customs that sap today the very life-blood of the country and the society.

[Dr. Hoernle was a great oriental scholar. He wrote the letters to Mr. Manganlal Dalpatram, a devoted Shrivak of Shri Atmaramji, who served as his English clerk, and who took a leading part along with Seth Veerchand Deepchand & others in sending Mr. Virchand Gandhi to the Parliament of Religions, Chicago as a representative of Jain Religion at the behest & under the instructions of Shri Atmaramji. The letters are important as they give us an idea of what high estimation Dr. Hoernle had for the Acharya Shri to whom he dedicated his edition of Uvasaga Dasuo (a Jain Agama), and to whom he always looked as an authority on points regarding Jainism. Mr. Manganlal died since long & his son Mr. Keshavlal & grandson my friend Mr. Ramniklal a Solicitor Bombay High Court preserved the said letters which were handed over to Acharya Shri Vijayavallabha Suri. I deciphered & copied them & was happy to insert them here. The originals are with me at present.

Editor.]

Dr. Hoernle's Letters

(1)

Mr. MAGANLAL DALPATRAM,

Calcutta 22nd Sept. 1888.

DEAR SIR,

I have received your letter of 17th inst. & postcard of the same date. I address this letter to Muni Atmārānji as you wish me to do. In reply to the Muni's inquiry my statement about the Dasha Shruta; Skandha was a mere guess-work. I daresay it is wrong. But I should like to learn from the Muni where the verses may really be found.

With regard to the expression Vajra-rishabha-nārācha (वज्ररिशभ-नाराच) &c. I translated it "with joints as hard as diamond, as strong as a bull & as straight as an arrow." This is merely meant as a literal translation; & I do not know what the word is really meant to express. You seem to think that the translation is totally wrong. I daresay, it is; & I should feel extremely obliged to the Muni if he would be good enough to explain to me, what the expression really means & where that explanation may be found.

By the way, if I understand the Muni's explanation correctly he means to say, that during the eleven months, of the *Sramana-Chula Pratimas*, a person must keep all the eleven *Pratimas* for regular terms for 1 day, for 2 days, 3 days & so forth upto 11 days. But is this not inconsistent with a Shraman's profession? For example in the 5th *Pratimā-pratima* (प्रतिमाप्रतिमा), it is said that a person to a certain extent enjoys his wife except on the 8th & 14th days. But surely a *Shramana* should abstain entirely. How can therefore a *Shramana Chula* person keep that *Pratima* for five days ?

If you can procure me an early reply, I shall feel exceedingly obliged to your self as well as Muni Maharāj.

Pray give my best compliments to Muni Maharāj Atmārānji,

Yours truly

A. F. Rudolf Hoernle

I have written to Bombay for a copy of the Muni's valuable work *Jaina Tattvādarsha*.

Dr. Hoernle's Letters

(2)

*The Madrasa Wellesley Square,
19 April 1890 [Calcutta.]*

Mr. MAGANLAL DALPATRAM.

MY DEAR SIR,

Will you be good enough to ask the Muni Ātmāranji whether he would be kind enough to procure for me a copy of the following work:

महादेवार्थस्तवः by हेमाचार्य

Mahādevārtha-Stava by Hemāchārya.

There is a copy of this work in the library of Rai Dhanpat Singh in Azimganj but I cannot procure a copy of it. The Muni will have no difficulty in getting a copy, either from there or elsewhere.

Yours truly

A F Rudolf Hoernle

(3)

*The Madrasa Wellesley Square.
22 May 1890.*

MY DEAR SIR,

I am much obliged to you for your letter of the 26th ult. and for forwarding my request about the *Mahā-Devartha-Stava* to the Muni. I hope to hear soon from him on the subject.

I have now another request. My friend, for whom the Muni promised a copy of the *Katha-Kosha*, is unable to understand a few phrases in it. I have copied them on a separate paper. Will you be good enough to send it to the Muni, and ask him to tell us kindly what those phrases mean.

I further enclose the title-page and dedication of my edition of the *Upasaka Dasā*, I have dedicated it in a few Sanskrit verses to the Muni Ātmāranji. Will you kindly forward it to him? As soon as the whole is printed, I shall send to the Muni a complete copy of my edition.

In your letter you say, the head disciple of the Muni Ātmāranji

Dr. Hoernle's Letters

is Muni Harakh Vijayji. The other day I made here (i. e. Calcutta) the acquaintance of Muni Hans Vijayji who was also represented to me as a disciple of Muni Átmārāmji. Would you be good enough to let me have a list of all the Muni Átmārāmji's disciples in proper order, as well as of the disciples of the disciples (*Shishya* and *prashishya*).

I should also like The Muni Atmārāmji to give me a full explanation of the term *dikshā*. What is *dikshā* ? To whom is it given; to *Sādhus* or *Srāvakas* or both ? Who may give it ? What are the ceremonies under which it is given ?

I am going to Europe on furlough—I shall leave Calcutta towards the end of June, and Bombay on the 10th July by a Rubaus'no (?) Steamer. I shall probably travel by The Rajputana Railway, touching Delhi, Jeypore, etc. Will you please tell me, whether the Muni is likely, about that time, to be at any place on the Rajputana line ? If so, I shall do myself the honour of calling on him and paying him my respects:

I am working at present at the preparation of the Jain Vriksha, and hope it may be published soon. I shall remember your wishes about it.

Yours truly

A. F. Rudolf Hoernle

(4)

*Asiatic Society of Bengal, 57 Park Street
Calcutta, 6 June, 1890*

MY DEAR SIR,

I hope you have received my previous letter, and that I shall hear from you by & by whether there is any chance of my seeing the Muni on my way to Bombay.

I now send you (registered) by book post a set of questions which please forward to the Muni with a request that he may be good enough to answer them. As you will see I have written the questions on one half of the page, leaving the other half blank, for the Muni to write his replies. Will you kindly explain to him, that he should let his replies be written on the blank spaces left by me, and that he

Shatabdi Granth]

4: 188 4

Dr. Hoernle's Letters

should afterwards return my question-paper; so that I may have questions and answers together.

I have written the questions in Hindi, in order to save you the trouble of translating them.

As I shall probably have left India, by the time the Muni will have finished his replies, I give you herewith my European address to which please forward the papers when the Muni returns them.

Dr. A. F. Rudolf Hoernle
C/o R. Roming Esqr. 6 Marien Strasse
Bonn on Rhine Germany.

Please ask Muni to send the papers back to you, so that you may forward them to me.

If he should be able to return his replies to you to Bombay, on or before the 9th July, I shall be able to receive them from you in Bombay, when I hope to be on that day, as I shall embark on the 10th July. I shall stay at the Great Western Hotel, on the Esplanade.

But I do not wish the Muni to be hurried. Let him give his replies at his leisure, and they may be forwarded to me to Europe.

I shall be happy to make your acquaintance in Bombay and to thank you personally for all the help you have afforded me.

Yours very truly
A. F. Rudolf Hoernle

(5)

The Madrasa Wellesley Square
19 June 1890.

DEAR SIR,

In reply to your letter of the 13th Inst. I have received the replies you refer to from the Muni Mahārāj direct and I hope to receive the replies to the other long set of questions before I leave the shores of India through you in Bombay.

Dr. Hoernle's Letters

I am afraid as the Muni is staying such a long distance from Delhi, it will not be possible for me to visit him this time. Perhaps I may be luckier when I return from Europe.

I shall leave Calcutta on Wednesday next. After receipt of this, no letter of yours will reach me in Calcutta. If you have anything for me, please keep it till my arrival in Bombay. I am not yet quite certain on which day I shall reach Bombay, probably on the 8th. But in any case though I shall be extremely pleased to make your personal acquaintance, I cannot undertake to deliver any lecture. I never deliver lectures, and I should consider it great presumption on my part to deliver a lecture on Jainism to Jains, even with the limitation which you so kindly suggest, as I know it.

For the present I am a mere "learner" of Jainism, a system of religion in which I take a very great interest.

If I can, I shall certainly try to visit Mount Aboo and see the temples, which I know are most beautiful.

I shall stay in Bombay at the Esplanade Hotel, not at the Great Western, as (I think) I wrote in my last letter to you.

Yours truly,
A. F. Rudolf Hoernle

(6)

*Esplanade Hotel Room no. 70
Second floor, 7 July, 1890 (Bombay)*

MY DEAR SIR,

I arrived here this morning, and sail on Thursday for Europe.

I shall be happy to see you, if you can spare time to call on me. I have brought with me for you a copy of my edition of the Uvasaga.

I have a good deal of business to do, and shall be out most time of the day. So I am afraid you will have to take your chance of finding me in the Hotel.

The meal-times are from 9 to 10 A.M., & 2-3 P.M. These will be the safest times to find me in.

Shatabdi Granth]

: 135 :

Dr. Hoernle's Letters

Would you be good enough to let Mr. Virchand know? I have not got his address by me.

I have also brought with me copies of my edition for the Muni Atmaramji & for Mr. Virchand. I shall deposit your copy as well as the others in the office of the Hotel, with instructions to deliver them to you, in case you should miss seeing me.

Yours Sincerely,

A. F. Rudolf Hoernle

(7)

Mr. MAGANLAL DALPATRAM.

*38 Woban Place, Russell Square
London 6th Nov. 1890.*

MY DEAR SIR,

Your letter of the 11th ult. has been forwarded to me here, where I am staying for a few weeks to study Jain works in the British Museum.

I arrived quite safely in Germany in the beginning of August, and found my family in the enjoyment of good health.

Please inform the Maharaj Muni that I received those MSS of the Vipak Sutra, to which he refers. They are quite safe with me. Also please tell him, that I have received his replies to my questions and am much obliged to him for them.

I shall be glad to receive the account of the Muni's life, which you have promised. I shall prepare it at once for publication in a well-read English periodical.

I (am) sorry to say, that I find, that I have forgotten to bring with me to Europe those questions, to which the Muni wants replies from European Scholars. Would you be good enough to send them to me again? If you do so *early*, I shall be able to procure replies, while I am still in Europe.

I have yet some questions to which I wish to have early replies from the Muni, as they will help me in my study of Jainism in Europe. Will you be good enough to lay them before the Muni?

Dr. Hoernle's Letters

1. In a paṭṭavali of the Digambaras, I find the term *Nandi-āmnāya* (नंदात्मनाय). It applies to the Nandi Sangha or Saraswati Gachchha. What is the exact meaning of the word *āmnāya* (आत्मनाय) ?

2. The same paṭṭavali comments thus: अयं वंशाधिकार प्रथमं पट्टावली विधेयुगदि चौदा कुलकर हुवा ॥ What is the meaning of this ? and what is a *Kulkara* (कुलकर), and what are the names of the 14 Kulakaras ?

3. I learn that there are (4) four sanghas among the Digambaras 1, the Nandi Sangha; 2, Vrishabha Sangha; 3, Simha Sangha; 4, Deva Sangha. I have got a paṭṭavali of the Nandi Sangha; but not of the three others. Could the Muni procure for me copies of the paṭṭavalis of those (Vrishabha, Simha and Deva Sangha) ?

4. In one of his replies the Muni informed me, that among the Swetāmbaras there is a Paśchand Gachchha and also an Anchaliyā Gachchha. Would the Muni be good enough to procure for me copies of the paṭṭavalis of those two Gachchhas ?

5. A certain Rev. Shoolbred delivered some time ago a lecture on Jainism in England. In it there occur the following passages.

I "The Jains seem to have made timely concessions to the Brahmans which still crop out in peculiarities of their ritual. Not the least marked of these is that not its own priesthood, but Brahmans generally minister in the Jain temples, and perform the marriage and other religious ceremonies among the members of the sect."

II "The entire Jain community is divided into 84 Gachchhas or families. But all of these are again comprised under two great divisions or sects: The Swetambaras and Digambaras. These denominations are believed to date from the two founders of the faith Parsvanath and Mahavira. The former is said to have worn one white sheet round his person, & the latter to have dispensed with dress altogether. The Digambara priests do not now go naked, but lay aside their clothes only at meals."

III "The Jain priesthood proper are called *Jatis*. They are vowed to celibacy and a religious life and although not ministering in temples, they read in these the sacred books of their faith and are in return supported by the gifts of the laity. Such, at least, ought to be their position and character. But for centuries the *Jatis* have more or

Dr. Hoernle's Letters

more cased to play the part of priests. They are now found engaging in banking and commercial adventures, or acting as quack doctors and necromancers. They thus amass large fortunes, wear long oiled and scented hair, and flowing dresses of the finest white muslin, and many among them live in almost unconcealed (? unconcealed ?) concubinage in defiance of the rules of their order."

IV "As a natural recoil from the state of things a very strict religious order called *Dhundiya*s has arisen as rivals of the Jatis. These have in great measure usurped the place in public estimation of their less rigorously ascetic brethren. They practise the most rigid asceticism, never wash their persons or clothes, wear dirty rags over their mouths to prevent insects from being injured, and carry about with them cotton mops to sweep the ground. So far, do they carry their pretence of guarding life, that they will not drink water which has not first been boiled and strained. It can well be imagined that such being their personal habits, the odour of sanctity in which they live is far from being a pleasant one and makes their presence felt by one of the senses atleast, even when at a considerable distance off."

Will you kindly read these passages to the Muni, & ask him to tell me whether they state the truth. It seems to me that they contain a good deal of misunderstanding, and of confusion of the Digambaras with the Svetambaras. Please ask the Muni to give me a true account of the several points mentioned in the passages.

Is it true, that Brahamans minister, and why do they do so ? Are there really 84 gachchhas ? If so, what are their names ? Do they *all* still exist ? The Muni told me that there were *now* only 5 gachchhas in existence.—Tapa, Kharutara, Paschand, Anchalya & Uvakesha. Do the Svetambara Sadhu ever lay aside their clothes *entirely* and be naked ? Are the Muni and his disciples called *Jatis* or *Sadhus* ? What is the difference between these two forms ? Have the Jatis really become *so* degenerate ? If so, to which Gachchhas do these degenerate Jatis belong ? Who are the Dhundiya's ? Are they Svetambara or Digambara ? To which Gachchha do they belong ?

Yours truly,

A. F. Rudolf Hoernle.

Dr. Hoernle's Letters

(8)

6 Marien Strasse, Bonn (on Rhine)

16 Jan. 1891.

Mr. Magganlal Dalpatram

Bombay Mills Company.

DEAR SIR,

The object of my letter is to inform you that I propose sailing from Genoa (on my return to India) on the 10th February next, and to ask you not to send anything to my address here after the receipt of this letter but to keep every thing till I arrive in Bombay, which will be about the 2nd. March. I shall stay again at the Esplanade (Watson's) Hotel, where you will be able to obtain news of my arrival.

You had promised me biographical notices of the Maháráj Átmaramji. I have not received them yet, but am very anxious to receive them. I shall be very glad, if you could get them ready by the time I arrive in Bombay.

I also sent you some time ago a letter containing some questions which I wished you to get answered by the Maháráj Muni. Could you obtain the replies to those questions by the time I reach Bombay ?

The Maháráj had promised to give me a copy of the work called Gyan Suryodaya Natak (ज्ञान सूर्योदय नाटक). Will you be good enough to inquire, whether that work has been finished copying ? If so, I should be glad to receive it on my arrival in Bombay.

I enclose a list of questions for the Muni Maháráj. Will you kindly forward it to him ?

I am due in Calcutta in the morning of the 10th March. I hope to arrive in Bombay on the 2nd March, and as my journey to Calcutta will occupy 3 or 4 days, I shall probably have some 4 or 5 days to spare. I should very much like to make use of these spare days, to see, if possible, some of the celebrated places of Jainism and also make a visit to the Muni. Perhaps by the time I arrive in Bombay, you may be able to ascertain the stopping places of the Muni, and advise me, how I may best carry out my object.

Dr. Hoernle's Letters

Will you please convey my best compliments to Mr. Veerchand Deepchand; and remember me to Mr. Virchand Gandhi.

With best wishes for your welfare

Yours very truly,

A. F. Rudolf Hoernle.

(9)

*Esplanade Hotel, Room No. 78
1 March 1891. (Bombay)*

Dear Sir,

I arrived this morning with Mrs. Hoernle. We intend starting for Ahmedabad & Mount Aboo tomorrow (Monday) night. I shall be glad to see you tomorrow afternoon at 3 P. M., if you can spare the time. Please bring to me the Muni's biography and anything else that you may have for me. Do you know where the Muni is at present ?

Yours truly

A. F. Rudolf Hoernle

(10)

*Asiatic Society of Bengal,
57, Park Street, Calcutta 17 Dec. 1891*

My Dear Sir,

In reply to your letter of 14th inst. I have the pleasure of sending you two copies each of two papers of mine on Jainism, one on the Upakesa Gachchha and one on Digambara Paṭṭavalis.

I have requested the Superintendent of the Govt. Press to send you part VIII by value-payable-post, as you requested.

Professor Buhler's papers on the Authority of Jain tradition in the Vienna Journal, you can obtain from the Superintendent of the Education Society Press in Bombay. But you will have to purchase copies of the issues of the Journal in which they appeared. They have not been printed separately, so far as I know.

I shall publish the Muni's biography as soon as my official duties leave me leisure. Just now I have extra work to do.

I hope you are keeping quite well.

When you write to the Muni Mahārāj Atmārāmji, please give him my compliments.

Yours truly

A. F. Rudolf Hoernle.

JAIN COMMUNITY Its various PROBLEMS

By Mr. Bhikhalal B. Kapasi B. A.

At the invitation of the centenary celebration committee, I am prompted to pen a few words regarding our problems of to-day.

It is befitting that Jain community is honouring a great sage like Shree Atmārāmjee, by celebrating its centenary under the able guidance of his desciple Shri Vijayavallabhsuriji. The life and mission of Atmārāmjee should serve as a beackon light to all Jains to unite all diverse forces for the general uplift of the community.

Of all the faults of ommission and commission none is greater than their mutual squabbles over so-called differences in opinion. The time has come when all the divergences of opinion should now be merged into one unified form for the social, religious, economic and political emancipation of the Jain community.

The life and mission of our Maharāj Shri Atmārāmjee was really an ideal one of a man as a man in this world. He was our spiritual guide and the beneficent balm for healing our religious contests. His life was a glorious life replete with high sentiments and noble notions. Let us therefore follow his noble preaching for the general uplift of the Jain community.

When India is passing through a critical political stage, we must

Jain community : Its various Problems

not shut our eyes. Keeping the high ideals of our revered saint, ably explained by his desciple Achārya Shri Vijayavallabhsuri, we must march forward for ordered progress.

Our problems are many and varied too. I offer a few suggestions to the pioneers of the Jain community.

- (1) The establishment of a Jain central bank with branches all over India for expanding trade and commerce.
- (2) Releiving unemployment amongst Jains by helping them to secure suitable jobs and agreeable business.
- (3) To find out ways and means for the proper utilisation of big charitable funds for improving the educational and industrial position of the Jain community.
- (4) To provide special provisious for higher technical and industrial training.
- (5) To maintain the high tradition of religion and culture bereft of useless and meaningless squabbles over minor and trivial matters.
- (6) To cultivate broad and noble ideals for rousing national and civil consciousness amongst the whole community.
- (7) To make strenuous efforts for achieving unity and uniformity amongst the whole community.

It is necessary to have a broad outlook in the fulfilment of the various ideals for the moral and material progress of the community. The best way of celebrating the centenary of our revered saint is to unite all forces for raising the cultural and material outlook of the community.

Jain Contributions to Gujarati Literature

In the lectures on the present state of Gujarati literature delivered by Divan Bahadur Krishnalal M. Jhaveri in February 1934 in the Bombay University's Thakkar Vassonji Madhavji lecture-series & published by the said University we find at page 5 on Jain Contributions as under:-

"Sanskrit and Prākṛit were learnt by the higher classes such as the Brāhmins and the Jain Sādhus. It may be said in passing that in dealing with the earlier phases of the language and literature of Gujarat, one should never make the mistake, which was commonly made upto some years ago, of ignoring the very large part played by the Jain sādhus or ascetics in the formation and development of both. The towering personality of Grammarian Āchārya Hemchandra (Samvat year 1168, A. D. 1112) not only dominated our literature during his own times but will dominate it for all time. The services rendered by his "देशीनाममाला" are unique. They have preserved for us and for generations to come the state of the language and literature as they were in his own time, and it is the opinion of some scholars that his book represents the state of the language as it existed even before his time. Successive Jain authors, down to the dawn of the modern period, continued to contribute to the literature of the province, and their works can be counted by thousands. A few have been published, but the rest are lying hidden away in the obscurity of the Bhandars, the temples and private collections. In this connection may be specially mentioned the two volumes of Jain poetry and the history of Jain literature written by Mohanlal D. Desai."

The learned author has favoured us with a short article in Gujarati on the same subject which appears in Gujarati Section II of this volume at pages 1 & 2.

By Dr. Bimala Churn Law. Ph. D.; M. A.

The writer is a scholar in Buddhist literature. He has from that point of view seen three Jaina Āgamas and jotted down what he could in this article—Editor.

Mahāvira, the last Tirthankara of the Jains, was one of the greatest religious reformers of India. He was undoubtedly the most notable scion of the Jñatrika clan. He had a tremendous influence over the millions of Indians. He has been described in a Buddhist book as the head of an Order, of a following, the teacher of a school, well-known and of repute as a sophist, revered by the people, a man of experience, who had long been a recluse, old and well-stricken in years.¹ A detailed biography of this great religious reformer will fill a volume and is beyond the scope

¹ Digha Nikāya, "Sanghi c'eva gani ca gan cariyo ca nāto yasassi tittthakaro s'ḍhusemma to bahujanassa rattannā cirapabhajitto addhagato vayo anuppatto."

of the present paper. We are concerned here to touch only a few salient features of his noble teachings treasured in the Jaina Sūtras. The teachings of Mahāvira and Buddha are mainly the same. Mahāvira gave some instructions to the lay people and monks, which we have noted here as far as can be gathered from the Jaina Sūtras.

Mahāvira points out that four precepts and self-privation are the recognised roads to the blissful state of the soul. Every act of killing is a cause of demerit whether the act be intentional or not. The Jains took exception to the Buddhist view regarding this point (vide Sūtrakṛtāṅga, Jaina Sūtra, II, 414-417). The soul and the world are both eternal giving birth to nothing new. This is how Mahāvira points out the ontological significance of eternalism. According to him the real object of experience as a whole can never be cognised and described by appropriate symbols. According to Mahāvira, one should abstain from killing beings, theft, falsehood, sensual pleasures, spirituous liquor and those who do not renounce these, go to hell. A person will suffer the consequences of whatever may preponderate as between an act and forbearance from it. That is to say, if the period during which a man abstains from cruelty and homicide is of longer duration than the period during which he kills animals, he will not go to hell.¹

According to him the soul which has no form is conscious (Cf. *Sumaṅgalavilasini* 119).

Mahāvira further points out that a person should always be meek and should not be talkative in the presence of the wise. He should acquire valuable knowledge. A wiseman should not be angry when reprimanded. He should not associate with mean men. A sage should wander about free from sins. Company of women should be discarded. Self should be subdued. Teacher should be politely approached. An intelligent pupil should rise from his seat and answer the teacher's call modestly and attentively. The pious obtain purity and the pure stand firmly in the law. Delusion, pride, deceit and greed should be avoided. Monks or householders who are trained in self-control and penance and who have obtained liberation by the absence of passion go to the highest region. Those who are ignorant of the

¹ Cf. *Samyutta Nikaya*, IV, 317. (A Buddhist work)

Teachings of Mahavira

truth are subject to pain. A person of pure faith always realises the truth. Those who have attachments for this world suffer. An ignorant man kills, tells lies, steals foreign goods, and is desirous of women and pleasures. The sinners go to the world of Asuras and to the dark place. They will be born in hell. Stupid sinners go to hell through their superstitious beliefs. One should not permit the killing of living beings. He should not commit sins in thoughts, words and acts. The pleasures are like a venomous snake. The pleasures are like the thorn that rankles, pleasures are poison. He who possesses virtuous conduct, who has practised the best self-control, who keeps from sinful influences and who has destroyed his *Karma* will obtain *Mukti*.

According to Mahavira, meditation means abstaining to meditate on painful and sinful things. One should with a collected mind engage in pure meditation on the law. He further points out that misery ceases on the absence of delusion, delusion ceases on the absence of desire, desire ceases on the absence of greed, and greed ceases on the absence of property. According to him there are eight kinds of *karma*. A wise should know the different subdivisions of *karma* and should exert himself to prevent and destroy them. (Uttara-dhyayana Sūtra, Lectures 1 to 36.)

There are three ways of committing sins by one's own activity, by commission and by approval of the deed. By purity of heart one reaches Nirvāṇa. Misery arises from weaker deeds. A wise man should abstain from overbearing behaviour. A very learned or a virtuous man or a Brahmana or an ascetic will be severely punished for his deed when he is given to actions of deceit. A sage should always vanquish his passions. He should expound the law correctly. He should not neglect even the smallest duty. A wise man should abandon worldliness. He who abstains from cold water, and who does not eat food out of the dish of a householder, possesses right conduct. Those who are not subdued by the wicked pleasures know meditation to be their duty. The virtuous men regard pleasures as equal to diseases. One should not kill living beings in the threefold way, being intent on his spiritual welfare and abstaining from sins. Nirvāṇa consists in peace. Cruel sinners commit bad deeds and will sink into the dreadful hell which is full of dense darkness and great sufferings. Those who are wicked, kill beings for the sake of their own pleasures. Deceivers

Dr. Bimala Churn Law

practise deceits in order to procure themselves pleasure and amusement. Sinful undertakings will at the end bring miseries. Sinners acquire *karma* arising from passion and commit many sins. The virtuous exert themselves for liberation. A pious man should eat little, drink little, and talk little. He should also exert himself being calm, indifferent and free from greed. The sinners are destined to suffer great violent, painful and intolerable agonies in hells. Wise men teach the true law.

According to the Ācharāṅga Sūtra a wise man should not act sinfully towards earth, nor allow others to act so. He should not act sinfully towards animals, nor allow others to do so. He should not act sinfully towards the aggregate of six kinds of life. He should neither himself commit violence by various acts, nor order others to commit violence by such acts, nor consent to the violence done by somebody else. He should adopt the true faith and stand in the right place. A hero does not tolerate discontent and lust. He is not attracted to the objects of the senses and not careless. A wise man who knows the world and has cast off the idea of the world should prudently do away with the destructions to righteousness. A liberated man conquers wrath, pride, deceit, greed and passion. He should avoid wrath, pride, deceit, greed, love, hate, delusion, conception, birth, death, hell, animal existence and pain. A man who exerts himself and is of a steady mind without attachment, unmoved by passion and having no worldly desires, should lead the life of an ascetic.

The Jains who do not believe in a supreme God declare that *Karma* accumulates energy and automatically works it off without any outside intervention. *Karma* is latent in all actions. When the soul by means of austerities and good actions has got rid of *agnana* or ignorance, it attains omniscience. The Jains divide *Karma* according to its nature, duration, essence and content. *Karma* is intimately bound up with the soul. The Jains believe that once an *Atma* has attained the highest state, it is absolutely indifferent to what is taking place on earth and will never again undergo re-birth. They think of *Moksha* as a bare place of inaction reached by those who through suffering and austerity, have completely killed all their individuality and character and have finally snapped the fetters of re-birth.

Teachings of Mahāvira

Mahāvira's great message to mankind was that birth is nothing, that caste is nothing and that *Karma* is everything and on the destruction of *Karma*, future happiness depends.

According to Mahāvira, a monk should avoid untruth, sinful speech, and should not be deceitful. Nothing sinful, hurtful and meaningless should be told. He should sally forth and return at the right time. He should collect alms freely given. He must learn and conquer 22 troubles e. g. hunger, thirst, cold, heat, nakedness, erratic life, women, abuse, corporal punishment, dirt, ignorance etc. He should try to get distilled water. He should not walk beyond the prescribed time remembering the teachings of Jina. He should meditate on the law. He should not be angry if abused. He will be a true *Samana* if he continues to search for the welfare of his soul. Loss of comforts should not be lamented for. He should cast aside all fetters and all hatred. Pious ascetics get over the impassable *Samsara*. A houseless monk should not desire women. Monks should go to the highest place after annihilation of their *Karma*. A true monk is one who does not care for his life, who abandons every delusion, who always practises austerities and avoids men and women. A monk should not take from the householder bed, lodging, food, drink, etc. He who practises self-discipline meditates on his soul, wise, hardy, calm and does not hurt anybody, is a true monk. He should not occupy places for sleep or rest frequented by women. He should take up a detached lodging not frequented by women to preserve his chastity. The pious monk should abstain from ornaments. A monk should be steadfast, righteous, content, restrained and attentive to his duties. Birth is misery. Old age is misery and so are disease and death. Nothing but misery is the *samsara*, in which men suffer distress. A monk should be impartial towards all beings in the world & careful to speak truth. He should keep the severe vow of chastity. Mental and bodily penances should be practised. An ascetic will by means of his simplicity enter the path of Nirvāṇa. A monk should destroy doubts; passion should be subdued. Those who truly believe in the subject of exertion in righteousness taught by Mahāvira, put faith in it, give credence to it, accept it, practise it, comply with it, study it, understand it, learn it, and act up to it, have obtained per-

Dr. Bimala Churn Law

fection, enlightenment, deliverance, final beatitude and have put an end to all miseries. A monk should not tell stories. He should be free from attachment. He should wander about for the welfare of his soul putting aside all undertakings. He will abstain from untrue speech and will not take that which is not freely given to him. He who vigorously practises austerities avoids anger and pride. He should be modest. He should know correctly the sacred texts. He should practise austerities and understand all details of the law. He should conform himself to the opinions expressed by the Jinās and wander about till he reaches final liberation. (Cf. Sutrakṛtaṅga.)

A monk or a nun on a begging tour should not accept alms which are impure and unacceptable. He or she should not attend any festivity. Food placed on a platform or any such elevated place should not be accepted. Food placed on vegetable or animal matter, unripe, wild rice, sediments of liquor, raw plants and raw substances should not be accepted. There are rules regarding the bath of a monk or a nun, pilgrimages undertaken by them, modes of speech, begging of clothes etc. He or she should not accept clothes which are full of living beings but should accept clothes that are fit, strong and lasting. There are some rules regarding begging for a bowl. A monk or a nun should not accept a bowl which a layman has bought. He or she should not accept very expensive bowl, made of tin, silver, gold, brass, mother of pearl etc. He or she must have to observe certain rules if they desire to go to a sugarcane plantation or to a garlic field. He or she should not go to any place where there are many temptations. From the Uvasagadasāo (lecture 1) we learn that Mahāvira addressing Ānanda, one of his staunch followers, spoke to him that a Jain monk must know and avoid five typical offences against the law of right belief, abstention from gross ill-usage of living beings, abstention from grossly lying speech, abstention from gross taking of things not given, limiting one's own desires, keeping *uposatha* (sabbath), right distribution of alms, etc.

THE QUOTATIONS IN THE NĪTIVĀKYĀMṚTA COMMENTARY

By O. STEIN

The edition of the Nītivākyāmṛta by Pt. Pannalāl ¹Soni has superseded all the previous editions of this ²work. The foremost feature of that new edition is the Commentary, which by its detailed explanations, as far as preserved,³ and by the richness of quotations supersedes on his part the Mugdhabodhini, the Commentary of the former edition. The author of the Tikā which has no name is unknown; in the Bhūmika Mr. Nāthūrām Premī concludes from the *mangalācharanasloka* that the name of the Commentator has been Haribala. For, such is his argumentation, the introductory verse of the Commentary:—

हरिं हरिबलं नत्वा हरिबर्णे हरिप्रभम् ।
हरीज्यं च ब्रुवे टीकां नीतिवाक्यामृतोपरि ॥

seems to be an imitation (*anukuraṇa*) of the *mangalācharanasloka* by Somadeva in his Nītiv. which runs:—

सोमं सोमसमाकारं सोमामं सोमसंभवम् ।
सोमदेवं मुनिं नत्वा नीतिवाक्यामृतं ब्रुवे ॥

On this latter verse the Tikakara offers not less than five explanations, namely from the point of view of the Saivas, Somadeva being Mahēśvara; of the Vaiṣṇavas, whereby Soma is interpreted as सलक्ष्मीक; of the Brahmanas (Soma meaning सभारत्नीक); of the Jains (सोमवंशोद्भवं

1 Manikachandra-Digambira-Jaina granthamala 22, Bombay, 1922.

2 By Gopala Narayana, Bombay 1887, Grantharatnamala; cf. Jolly, ZDMG 61, 1915, p. 3.9; Winternitz, Geschichte-d. ind. Litter. III p. 527, n. 1.

3 There is no Commentary on 11, 28-end; 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 1-10; 25.

शुभं जिनं चंद्रप्रभं ब्रुवे); of the Kṣapaṇakas (सोम इव सोमस्तं सोमं शान्तम्). The name of Somadeva has to be explained like that of his guru Nemideva whose name consists of Nemi-contained in the name of the 22nd Tirthamkara Neminatha. Thus Somadeva bears his name after Chandra-prabha or Chandranatha, the 8th Tirthamkara, Soma being a synonym of Chandra, the moon. Therefore, the *mangala*-verse in the Yaśastilaka, another work by Somadeva, opens:—

भियं कुवलयानन्दप्रसादितमहोदयः ।
देवश्चन्द्रप्रभः पुण्याज्जगन्मानसवासिनीम् ॥

and the Commentary on that runs:—

विद्यानन्दिनमानन्दप्रदं सोमप्रभं जिनं । प्रणम्य संप्रवक्ष्यामि यशस्तिलकचन्द्रिकाम् ॥

At the end of the first book (*asvasa*) of the Yaśastilaka there is an anagraph:—

सोऽयमाशाषितयशा महेन्द्रामरमान्यधिः ।
देयात्ते सन्ततानन्दं वृस्त्वभीष्टं जिनाधिपः ॥

Even conceded the analogy between the introductory verses in the text and Commentary of the *Nītiv.* there is no sufficient proof therein that the latter's author has been a Vaiṣṇava, his name being Haribala. Not only does this word not occupy the same place as the corresponding Somadeva; but names containing *Hari*-disclose nothing about the religion of their bearers. Haribhadra, the well-known author, was a Jaina; in inscriptions occur names of monks with names like Nārayaṇa, Viṣṇubhaṭṭa; Viṣṇudeva was a saint, Sivakoti a guru, and Sivaśarmasūri an author. Such an assertion about the Tikakāra's Vaiṣṇava-religion had to get some corroboration by his work. The argument, to be brought forward perhaps, that he had no opportunity to stress his own confession in a work on *Nīti*. by a Jīnist author cannot be accepted as: some passages indicate, as it seems, that he nourished either sympathy for Viṣṇuism, or had at least some religious animosity against the Saiva-religion. Thus p. 81 (on *Nītiv.* 7, 3) he mentions as instance

1 See e. g. Epigraphia Carnatica II, Index; for the last name Winternitz, History of Indian Literature vol. II, p. 592

The Quotations in the Nitivakyaṃṛta Commentary

for the *samvāyins* which word he explains by लिङ्गिनः शैवकौलक-
सिद्धकाः¹ but omits the Vaiṣṇavas. In this connection the Commentator
quotes the "Guru". In the Anukramaṇikā of authors and their quoted
verses the editor understands the guru as Brahaspati; but there is no
reason for such a suggestion. The fact that the Commentator chose
the Nitiv. by a Jaina author as the subject of his work would rather
point to his own Jainism. Would it not be known by other works it
would be difficult even to ascertain the religion of Somadeva only by
the help of the Nitiv. p. 282 (27, 29) Somadeva says:—

श्रीमतोऽर्थाजने कार्यक्लेशो धन्यो यो देवद्विजान् प्रीणाति² ।

kayaklesa is a term of Jinism, but, assuming this text, it is no Jaina
doctrine to say that rich, in a metaphorical sense of course, happy is
one who satisfies gods and twice-born, especially Brahmanas. In the
new edition there is no *samvibhaga*, but it occurs in the verse, quoted
by the Commentary, under the name of ṛṣiputraka (p. 283).

कायक्लेशो भवेद्यस्तु धनार्जनसमुद्भवः ।

स शंस्यो धनिनो योऽत्र सविभागो द्विजार्थिषु ॥

From this can be seen the difficulty with which the critical reader
of the Nitiv. and its Commentary is confronted; for neither the text of
the Nitiv. is about all doubts nor are the sources of the Commentary
known. Another instance for the uncertainty whether the Tikakara was
a Jinist or an adherent of Brahmanism is given by the reference to
p. 311f. (29, 3f.) Somadeva says—द्वैवं धर्मधर्मौ. When the Commentator
explains *daiva* by प्राक्तनीयं कर्म, as he does here and p. 347 (on 30, 13),
it sounds as well Jinistic as Brahmanic; cf. e. g. Hitop. Prastav. śl. 21
पूर्वजन्मकृतं कर्म तद् दैवमिति कथ्यते. In verse 5 Somadeva says, after having

1 On *kaula* cf. the Commentary on I, It (p. 8); he explains the word
abhyudaya as *svarga*, because *dharm* is that by which attainment to heaven
and *moksa* take place. But not so with the *kaulanastika* who are attached to
striseva, *madyapana*; in I, 2 h: refers to *madyamamsastrinisevana*, thus omitting
the two others " m " of the Panca'ttva

2 The older edition reads: *srimitah. kayakleso na devagn udvijatitthi prinati,*
hinu vibhavasamvibhagah, explained in the Mugdhabodhini that *prayascitta* consisting
in pilgrimages etc. are only fit for the poor, they have to part with the *prayascitt*.

It would be quite intelligible that Somadeva alludes in his sūtra to a story in which somebody afraid of an elephant perished, while he held fast to a castor-shrub, in a marshy ground; the Commentator, however, has borrowed the verse from some source which was in prose or in verse; it is, however, also possible that both go back to an anthology but there is a discrepancy between the contents.¹ The same ambiguity can be applied to this passage in the Nītiv. p. 330 (on 29,63):

बलद्वयमभ्यस्थितः शत्रुदमयसिंहमभ्यस्थितः करीव भवति सुखसाध्यः

The Commentator ascribes to Sukra this śloka:

सिंहयोर्मध्ये यो हस्ती सुखसाध्यो यथा भवेत् ।
तथा सीमाधिपोऽन्येन विगृहीतो वशो भवेत् ॥

Here both the authors, Somadeva and the Tikākara, agree so well in the word सुखसाध्य that either they have borrowed from the same source or the Commentator has versified the prose of the Nītiv.-author. The Commentator refers once to the Bṛhatkathā (p. 357 on 30, 50) about a story alluded to by Somadeva of a commander-in-chief Kṛkalāsa by name who killed some Virūpakśa (एतद्वृत्तान्तं द्वाभ्यामपि बृहत्कथायां ज्ञातव्यम्). Thus it is possible that the Commentator had at his disposal a work which is lost in its original form. But there are cases where such a suggestion becomes less probable. p. 210 on 22, 10 Somadeva enumerates the races of horses, the nine places or countries from which they come:—

तर्जिका, (स्व) स्थलाणा करोखरा गाजिगाणा केकाणा पुष्टाहारा गब्धरा सादुयारा
सिन्धुपारा जात्याश्वानां नवोत्पत्तिस्थानानि² ॥

The Commentator quotes from the Salihotra these verses:—

तर्जिका स्वस्थलाणा सुतोखरास्थोत्तमा हयाः ।
गाजिगाणाः सकेकाणाः पुष्टाहाराश्च मध्यमा ॥
गब्धरा सादुयाराश्च सिन्धुपारा कनीयस्थाः ।
अश्वानां शालिहोत्रेण जातयो नव कीर्तिताः ॥

1. With Somadeva somebody perishes in fear of an elephant clinging to a castor-shrub, the symbol of weakness, while in the verse the elephant himself perishes.

2 The original text has been preserved with all his violations of the Sandhi-rules.

The Quotations in the Nītivakyaṃṛta Commentary

As it seems, Somadeva has borrowed the list from the Salihotra and the Commentator has quoted the original stanzas. But the sūtra is missing in the previous edition, its defective Sandhi is suspicious as the distorted forms of the names themselves. On the other hand, in the Sārṅgadhara Paddhati 1674-77 are found verses which are related to them of the Aśvavaidyaka VI, 1-4 by Jayadatta. Still closer is the relation between the Commentary on Nītiv. and the Aśvacikitsita¹ II, 1-3 by Nakula as far as the country-names are concerned:

- १ उत्तमा मध्यमा नीचाः कनीयांसस्तथापरे ।
चतुर्धा वाजिनो भूमौ जायन्ते देशसंभ्रयात् ॥
- २ ताजिकाः खुरसाणाश्च तुषाराश्चोत्तमा^२ हयाः ।
गोजिकाणाश्च केकाणाः प्रौढाहाराश्च मध्यमाः ॥
- ३ भाण्डजाश्चोत्तमांसाश्च राजशूलाश्च मध्यमाः ॥
गोह्वराः शबराश्चैव सिन्धुपाराः कनीयसः (!) ॥

A synopsis of the names of these countries in the five sources can show their interrelation:

Nītiv.	Comm.	Sārṅgadh. P.	Aśvavaidy.	Aśvacik.
Tarjika	Tarjika	Tājika	Tājika	Tajika
Svasthalāṇa	Svasthalāṇa	Parasika	Parasika	Khuraśāṇa
Karokhara	Sutokharastha	Samudraja	Kekkaṇa	Gojikaṇa
Gājigaṇa	Gājigaṇa	Kokkaṇa	Vāha ?	Kekaṇa
Kekaṇa	Sakekāna	Khatalāṇa ³	Pr̥ṣṭagā	Praudhahara
Puṣṭahāra	Puṣṭahāra	Saurāṣṭra	Turaujata	Bhāṇḍaja
Gāvvara	Gāvvara	Urojata	Kira	Rajaśūla
Saduyāra	Saduyāra	Kira	Bhūruṣṭa	Gohvara
Sindhupāra	Sindhupāra	Turuśka	Bhāṇḍaja	Sāvāra
		Takkaja	Parvata	Sindhupāra

1 Both the texts are edited by Umeschandra Gupta Kaviratna in *Bibl. Ind.* 1887.

2 That reading in Ms. kh is preferable to that in the text: *uttaras'* on account of the sense; the Commentary on Nītiv. has *sutokhara*, the text of Nītiv. has *kharokhara*, evidently both these three forms going back to *Tukhara*.

3 As *kha* and *sva* are easily misreadable for each other, *Svasthalana* corresponds to *Khatalana*; compare *Pustahara* with *Prstaja* and *Praudhahara*.

explained in the foregoing *मानुषं नयानयौ, दैवं मानुषं च कर्म लोकं* ¹यापयति. or, p. 355 (on 30, 39) Somadeva uses the comparison of *अग्नौ घृताहुतिप्रदानं इव*; the Tikakara says *अग्नौ घृताहुतिप्रदानं इव वैश्वानरो घृताहुत्या ज्वालां मुञ्चति*. Though this is used only in an *upamā*, it shows both the authors well versed in the Brahmanic ritual. p. 315 (on 29, 16) the king is declared to be the embodiment of the " three *puruṣas*," there exists no visible deity except the ²king; the following *sūtra* goes still further and explains this by the quality of the knight *क्षत्रपुत्र*, being Brahman; for, he has to attain to the first stage of life (as Brahmacārin), to possess attachment to the highest Brahman, to stay in the Guru's family (for study), to study in the proper way, being an ornament of the young generation (as crown-prince). In *sūtra* 18 the king is described as Nārayaṇa, in s. 19 as Pinakapaṇi, i. e. Śiva. These are the " three *puṛuṣas* " as the Commentator said already in his explanation of s. 16; it is, however, noteworthy that he understands *परे ब्रह्मणि* as *Viṣṇurūpe*, though Viṣṇu is mentioned in s. 18. That is perhaps the single solid argument for the predilection of the Commentator for the Vaiṣṇava religion. There is another interesting passage in the Commentary on s. 18 where the king is said to be an embodiment of Nārayaṇa the supposed Viṣṇuitic Commentator says: *नाविष्णुः पृथिवीपतिरिति वाक्यात्*: he explains the *sūtra* further by saying the king is similar to Nārayaṇa by loving his subjects, he has his Lakṣmī as Viṣṇu, with her he goes through *दीक्षा* and *अभिषेक*, then the Tikakara repeats: *तथा ना विष्णुः पृथिवीपतिरिति वचनात्*. This sentence, differing from the former only by *वचनात्* instead of *वाक्यात्* is found in the text of the former edition p. 114. Either the new edition has by some mistake omitted this sentence, as it is explained by the Commentary, thus presupposing the same text as in the previous edition; or, it has crept into the latter, being originally a gloss. This instance is a further proof how unsettled the question of the text of the *Nītiv.* is still inspite the two

1 This *sūtra* is nothing else but Kautl. Arthas. VI 97, s. 7; *दैवमानुषं हि कर्म लोकं यापयति* in s. 8 the same text defines *अदृष्टकारितं दैवम्* s. 14f. correspond to *Nītiv.* s. 6. For the stand-point of Somadeva on ascetics 5, 23ff. p. 50f. cf. the *Bhumika* p. 28.

2 The reading in the previous edition inserts *परं* before *प्रत्यक्षं*.

The Quotations in the Nitivakyaṃṛta Commentary

editions. Also the boundary between a Brahmanic and Jinist Somadeva is fading away as the Commentator can have been a Hindu, perhaps of Vaiṣṇava religion, or a Jinist too as Somadeva.

The special importance of the Tikakara from a literary point of view are his quotations, as remarked above. These are verses, with few exceptions ślokaś, of authors the names of which are partly known, but the works of which are lost, partly verses of authors which cannot be identified in the works of these though their works exist. Therefore, as it is the case with the quotations from Manu and Yajñavalkya, the editor has raised some doubts whether the Commentator has not invented at all these alleged citations from the two Smṛtis. Mr. Nathuram Prāmī defends the Commentator against this attack on his honesty mainly by the argument (Bhūmika p. 25. ff.) that the original texts from which the Tikakara has quoted do not exist perhaps. But neither the editor nor the prefator has made any attempt to confront the quotations with the sources as far as possible. It must be confessed that there are quotations which evoke the suspicion that the Commentator has only versified the preceding prose text of Somadeva and ascribed the verse to some more or less famous author. The objection that we do not possess the original work from which a quotation is alleged to be taken can be refuted by improbability that the Commentator should have had access to Manuscripts or texts like Manu and Yajñavalkya in which verses occur which are missing in all editions hitherto. The question becomes more intricate still when Somadeva refers to some story; then both, Somadeva as well as the Tikakara, can have used some unknown source, or, say the Commentator used the versified source to which the author of the Nitiv. refers only in his prose. To quote one instance; p. 327 (on 29,56) Somadeva says:

बलवद्भयाद्बलवदाभयं हस्तिभयादेरण्डाभयमिव ॥

The Commentator, explaining this sūtra, ascribes the following sūtra to Bhāguri:

सबलाख्यस्य बलाखीनं यो बलेन समाभयेत् ।
स तेन सह नश्येत् यथैरण्डाभयी गजः ॥

II, 4) as Māgha's *Sisupalavadha* II, 55 (p. 355 on 30, 3). Further the Commentator explains the sūtra 7 of chapter 30 (p. 346) in which Somadeva says: ध्रुयते हि किल दूरस्थोऽपि माधवपिता कामन्दकीयप्रयोगेण माधवाय मालतीं साधयामास । by: एतत्संविधानकं मालतीमाधवनाटके ज्ञेयं । The *Tikākāra* is acquainted with the Vedas, the Sūtras, with Sruti and Smṛti (of. p. 44, 84 etc.), with the Purānas (p. 141), with *Jyotiśāśāstra*, *Alamkāra*, not to mention the *Dharmaśāstra* (of. the Index). The *Bṛhatkathā* has been referred to already (see above p. 155); Bharata's *Nāṭyaśāstra* was known to him as to be seen from his Commentary on 32, 11 (p. 384); for him is Vyasa the *Bhagavan* (p. 8). It must be noted, however, that the Commentator knows nothing of a *Kauṭīliya Arthaśāstra*, though the opponents of the use of such an *argumentum e silentio* will not subscribe any value to the absence of that renown name. But opportunities to mention that work and author cannot be denied, as the Commentary quotes six verses from *Canakya* (using the form *Canikya*) and five of *Viṣṇuśarman*, without even mentioning their alleged identity; only on 10, 4 (p. 107) he states that *Viṣṇugupta* is चाणक्य or, as he says, चाणिक्य.

As remarked, the best way for deciding the question wherefrom the Commentary has taken his quotations whether from actual sources or not, is to compare these quotations with the works of the respective authors to whom he attributes the citations, as far as possible. In the following an attempt has been made with some interesting quotations.

According to the matter the nearest work is *Kamandaki's Nitisāra*; this author is quoted only once on 3, 12 (p. 37):

नितान्तं संग्रसक्तानां कान्तामुखविलोकने ।
नाशमायान्ति सुव्यक्तं यौवनेन समं श्रियः ॥

This verse seems not to occur in the printed edition (*Triv. Skt. Series No. XIV*) of the *Nitisara*, only a simialr verse in *XV, 59* corresponds to the quotation:

स्त्रीमुखालोकनद्या व्यग्राणामस्पृचेतसाम् ।
ईहितानीह गच्छन्ति यौवनेन सह क्षयम् ॥

The Quotations in the Nitivakyamrta Commentary

The verse quoted on 27, 37 (p. 286) from Varāhamihira is defective and the reading can be supplied with the help of Bṛhatsamhita 10, 3 from which passage the verse is taken verbatim:

माण्डव्यगिरं श्रुत्वा न मदीया रोचतेऽथवा नैवम् ।
साञ्ची तथा न पुंसां प्रिया यथा स्याच्च घनचपला ॥

Among 45 (really 46, as one is quoted twice) quotations from Vallabhadeva¹ 34 are not to be found in the printed edition, though some can be traced in other works or anthologies. Alphabetical arranged the quotations are given by their pratikas and their source, as far as it has been found out.²

अतिपरिचयाद्ब्रह्मा (p. 395 on 32, 43): V. 2894. cf. S. 1502, Sr. 176, 722.

अन्यापि जायते (p. 62 on 5, 64):

अमिनवसेवकविनयैः (p. 404 on 32, 69):

अश्वाः शस्त्रं शस्त्रं (p. 401 on 32, 59): V. 314. S. 331. Sr. 90, 10
(= Viśṇuśarman). Pañcat.
I 110.

असंता संगदोषेण (p. 22 on 1, 39):

असत्संगात्पराभूतिम् (p. 80 on 6, 41):

आकारैरितिगैर्गत्या (p. 117 on 10, 27): V. 2803. Sr. 153, 226. Pañcat
I 44. B. 848.

आत्मविज्ञेन यो वेद्ययां (p. 237 on 24, 50):

इयमपरा काचिद् दृश्यते (p. 281 on 27, 23):

उत्तमानां प्रसंगेन (p. 107 on 10, 2):

1 Sometimes (p. 98; 107; 110) printed as Vallabho devah. In the Index are only 45 quotations, as the verse on 2, 1 (p. 27) has been overlooked.

2 Abbreviations: V.=Vallabhadeva's Subhasitavali, ed. Peterson-Durga-prasada.

S.=Sarvagadhara's Paddhati, ed. Peterson.

Sr.=Subhasitaratnabhandagara 6th ed. Bombay 1929.

Spr.=Indische Sprueche, ed. Boehlingk, 2nd. ed.

Kr.=Kressler, Stimmen ind. Spruchweisheit (Indica 4)

Pañcat.=Pancatantra, ed. Kielhorn-Buehler.

Hitop =Hitopadesa, ed. Peterson 1887.

O. Stein

Saindhava	Saindhava
Sthalajata	Sarasvata
Sambhala	Sambhala
Arjula	Kuśa
Sarasvata	Jatadeśodbhava
Aśṭaṅkaṇa	Aśṭaṅgaṇa

It is not the place here to enter into a discussion on the names of countries; it seems that Nitiv. s. 10 is interpolated and the Commentary has versified the text or quoted the original source from which also the interpolation has taken her wisdom. It is this versified nearly verbatim interpretation of the sūtras which lead the reader to the conclusion that the quotations are taken either from the same source as the sūtras or, they have been versified by the Commentator himself. p. 132 on 10, 87 Nitiv. runs: बुद्धावर्थे युजे च ये सहायास्ते कार्य-पुरुषाः । The Commentator ascribes the following śloka to S'aunaka.

मोहे यच्छन्ति ये बुद्धिमर्थे कृच्छं तथा धनम् ।
वैरिसंघे सहायत्वं ते कार्यपुरुषा मताः ॥

Or, p. 65 on 5, 73: नीलीरक्ते वल्ल इव को नाम दुर्विदग्धे राक्षि रागान्तर-माधत्ते the Tikā quotes from Nārada:

दुर्विदग्धस्य भूपस्य भावः शक्येत नान्यथा ।
कर्तुं वर्णोऽत्र यद्वच्च नीलीरक्तस्य धाससः ॥

Or, p. 221 on 24, 4: चित्तविकृतेर्नास्त्यविषयः किञ्च भवति मातापि राक्षसी, Sukra says according to the Commentary:

यस्य चित्ते विकारः स्यात् सर्वं पापं करोति सः ।
जातं हन्ति सुखं माता शाकिनीमार्गमाश्रिता ॥

Lastly, Somadeva says p. 245 (24, 73); आप्तविद्यावृद्धोपबन्धाः सुको-परुद्धाश्च राजपुत्राः पितरं नामिद्रुहन्ति । The Commentary quotes Gautama thereon:

आप्तैर्विद्याधिकैर्येऽत्र राजपुत्राः सुरक्षिताः¹ ।
बुद्धिं गताश्च सौख्येन जनकं न द्रुहन्ति ते ॥

The easiness of quoting a verse, fit to the preceding prose sūtra, the similarity of expression add to the suspicion that there is

1 For the app rent misp

The Quotations in the Nitivākyamṛta Commentary

some close relation between text and Commentary, be it that the former has—in such cases of close agreement of the wording only, of course—borrowed from the same source as the latter, be it that the Commentator has versified on these passages the prose text.

On the other hand, however, it must be confessed that the Commentator has been well versed in literature. He knows the *kākatāliya*-story, alluded to by Somadeva p. 133 (10, 92): तदन्धवर्तकीयं काकतालीयं वा यन्मूर्खमंत्रात्कार्यसिद्धिः । on which the Tikākāra quotes the Guru:

अन्धवर्तयमेवेतत् काकतालीयमेव च ।
यन्मूर्खमंत्रतः सिद्धिः कथंचिदपि जायते ॥

Somadeva refers p. 148 (10, 140) to a story which occupied the scholars on account of its shortness, age and wide circulation, that of the goat and the knife,¹ by the words: तदजारुपाणीयं यः परेषु विश्वासः । The Commentator explains the story: A wanderer saw, while stopping on his way in a forest, as he was worried by hunger, a flock of goats which was, attended by guards and herds, strolling about. Then this man took many tender shoots and put them little by little into the mouth of one ram. Also the ram, leaning upon the man, ate them by his eagerness for them. Throwing them before the ram the man also began to look for something like a cudgel or stone, as he was without any weapon, with the intention to kill the ram. Thus the ram, eating the tender shoots, digged in his joy the soil. Then there appeared, while he was digging, a sword which has been concealed before by somebody on that place; the wanderer, being without any weapon, took this sword and killed the ram and ate him; that is the saying of "The goat and the knife." For the knowledge of classical literature the mentioning of Kālidāsa on 32, 7 (p. 382), Bhāravi, Magha may be referred to. The Commentator characterizes each author by his respective poetic skilfulness. Kālidāsa is quoted p. 4² (Kumaras.

1 Cf. A. Ludwig, Sitzungsber. Bohm. Ges. d. Wissensch (Classe fur Philosophie etc.) 1894, Abh. VI; 1895, Abh. VII; v. Boehtlingk, Verh. Saechs. Ges. d. Wiss. 1895, 2. Feb.; Pischel, ZDMG 47, 1893, 86 ff. Guentert, Buddha in derabendi Lezende ? 49.

2 This quotation is missing in the index as some others.

O. Stein

उद्यमेन हि सिद्धयन्ति (p. 1 on 1, 32 and p. 313 on 29, 9)¹ : S. 457
Sr. 86, 3. For Mahabhārata, Harivamśa, Pañcat
and Hitop., see Sukraniti p. 202, 586f., Com-
parative List on p. 278 on this passage, Spr.
1249, cf. 1256.

उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति (p. 312 on 29, 6) : S. 455 (=Kṛṣṇamīśra).
Sr. 86, 20 Pañcat. II 130*

कथंचिदपवादस्य (p. 112 on 10, 15) :

किं तथा क्रियते लक्ष्म्या (p. 13 on 1, 14) : V. 507 (=Vikramāditya).
S. 277 (=Vikramāditya) Spr. 1749. Kr.
XVI, 12. Pañcat. II 134 V. 3f.

कोऽर्थः पुत्रेण (p. 278 on 27, 10) : Sr. 94, 2 (=Vikram.)³ Spr. 1748.
cf. 1940.

गजाश्वपूर्वकं दानं (p. 7) :

गुणानामेव दीर्जन्याद् (p. 114 on 10, 21) :

गृहमध्यनिखातन धनेन (p. 27 on 2, 1) : V. 470+471.⁴ Sr. 74, 5. S.
385. Spr. 2189. Pañcat. II 149.

गोष्ठिककर्माणि युक्तः (p. 92 on 7, 39) . Spr. 2206. Pañcat. I 15.

चतुरः सज्जता पूर्वम् (p. 224 on 24, 12) : V. 2769. S. 1493 Sr. 364,
10. Spr. 2227.

जातिवंशवनभ्रान्तैर् (p. 208 on 22, 4) :

तेजसा संप्रयुक्तस्य (p. 153 on 10, 155) :

दानं भोगो नाशस् (p. 31 on 2, 11) : V. 478. S. 390 Sr. 72, 15.
Spr. 2757. Pañcat. II 101. Hitop., Bhartrhari
etc. cf. Spr.

1 On the second passage the wording in the second half-sloka is inverted:
suptasya simhasya.

2 See the affinity of the verses in S., Sr. and Pañcat. !

3 The first half of the sloka is in the other works placed as the second.

4 In V. the beginning of 471 is placed into the verse above ! But Spr.
offers the reading as the Commentary while in the anthologies the verse begins
with: *tyagobhogasanyena.*

The Quotations in the Nitivakyamrta Commentary

- द्वे मानेऽभीष्टवाण्ड्यं (p. 91 on 7, 39): of. the connection perhaps
with Pañcat. I 13ff.
- धूमः पयोधरपदं (p. 22 on 1, 40): V. 443. Sr. 63, 244.
- न त्वया सदृशो दाता (p. 288 on 27, 43):
- नामृतं न विषं किञ्चिद् (p. 223 on 24, 10): cf. for the first half Sr.
263, 10. Spr. 3608. Pañcat. IV 32 Bhartṛhari.¹
- निःस्पृहो नाधिकारी स्यान् (p. 138 on 10, 105): Sr. 171, 510. Spr.
3786. Pañcat. I 164.
- निक्षेपे गृहपतिते श्रेष्ठी (p. 92 on 7, 39) · Spr. 3700. Pañcat. I 14.
- पण्यानां गांधिकं पण्यम् (p. 92 on 7, 39) · Spr. 3879. Pañcat. I 13.
- पूर्णा पूर्णे माने (p. 92 on 7, 39): Spr. 4167. Pañcat. I 17.²
- प्रभूतमपि चेद् विस्रम् (p. 223 on 24, 9).
- मानेन किञ्चिन्मूढ्येन (p. 98 on 8, 17):
- यः संसेवयते कामी (p. 37 on 3, 12):
- यत्र धर्मस्य कृते (p. 27 on 2, 1); The second half of the verse
together with the following half: संचितमृत्युषु नैव
भुज्यन्ते याचितं गुणवते न दीयते forms the verse in V.
487. Sr. 75, 49, with slight variations.
- यः परं केवलो यानि (p. 266 on 26, 24):
- यस्यास्ति विस्रं स नरः कुलीनः (p. 288 on 27, 44) · S. 333. Sr. 66, 9
(=Bhartṛhari). Spr. 5415. Pañcat. I 322.
- यादृक्षाणां शृणोत्यत्र (p. 89 on 7, 27) ·
- शिष्टात्मजो विदग्धोऽपि (p. 58 on 5, 42) ·
- समृद्धिकाले संप्राप्ते (p. 110 on 10, 11)
- साम्नेव यत्र सिद्धिस् (p. 351 on 30, 25): V. 2874. Spr. 7021. of.
7011. pañcat. I 378.
- सिंहो व्याकरणस्य कर्तु- (p. 397 on 32, 47): V. 458 Sr. 186, 1025.
Spr. 7045. Pañcat. II 33.

¹ Inverted order of the two sloka-halves.

² Note again the connection of verses here and in Pañcat I

स्थानेष्वेव नियोज्यन्ते (p. 240 on 24, 60): V. 2844. Spr. 7221. cf. 4744. Pancat. I 72. Hitop. II 64.

स्त्रीयोऽतिवक्रतायुक्ता (p. 223 on 24, 11):

हीनो नृपोऽल्पम् (p. 351 on 30, 27).

The relation of the verses attributed to Vallabhadeva and the actual verses in his anthology to the total number is 12 · 45 or 26 2/3 %; the verses identified in other sources is 9 · 45 or 20%.

Of Sukra there are not less than 170 (with 4 repetitions 174) quotations; of these can be said as much :

The verse p. 271 (on 26, 41):

अपराधानुरूपोऽत्र दण्डः कार्यो महीभुजा ।
पुत्रास्यापि किमन्वेषां ये स्युः पापपरायणाः ॥

shows in the beginning some resemblance to V. 2828.

The verse p. 202 (on 21, 1) आपत्काले च सम्प्राप्ते in the beginning and the end · राज्ञां स कोशः परिकीर्तितः has a conform wording in the quotation ascribed to the Guru p. 202 (on 21, 2) · आपत्काले च सम्प्राप्ते, resp. स कोशो गुणवान् स्मृतः । The beginning is found also in Spr. 952 and in a verse ascribed to Nārada p. 217 (see below). The verse p. 250 (on 24, 87).

आयाति स्खलितैः पादैः सभायां पापकर्मकृत् ।
प्रस्वेदनेन संयुक्तो अधोदृष्टिः सुर्मनाः ? ॥

finds a similar expression in Spr. 988f. Pancat. I 198f. The verse p. 84 (on 7, 9) ·

कृषिकर्म गधारक्षा यज्ञार्थं दम्भवर्जितम् ।
पुण्यानि सत्रपूर्वाणि वैश्यवृत्तिरुदाहता ॥

is connected with Sukraniti 122, 34 :

कृषिगोशुसिवागिज्यमधिकं तु विशां स्मृतम् ।

The versé p. 198 (on 20, 1) begins with : दंष्ट्राविरहितः सर्पो यथा नागो मद्ध्युतः as the verse p. 356 (on 30, 41), attributed to Nārada : दंष्ट्राविरहितः सर्पो भग्नभृंगोऽथवा वृषः । The verse p. 358 (30, 53) न दायादा-

The Quotations in the Nitivakyaṃṛta Commentary

त्परः begins as Spr. 2770 : दयादादपरो, but otherwise they have nothing in common. The verse p. 334 (on 29, 76) :

परोऽपि हितवान् बन्धुर्बन्धुरप्यहितपरः ।
अहितो देहजो व्याधिर्हितमारण्यमौषधं ॥

is found in V. 2705. Sr. 162, 152. Spr. 3988. Hitop. III 96. According to Spr. also in S'.

The verse p. 313 (on 29, 8) : बुद्धिपूर्वं तु यत्कर्म begins as S. 4402: बुद्धिपूर्वं तु यज्ज्ञानम्. The verse p 35 (on 3,)

यस्य तस्य च कार्यस्य सफलस्य विशेषतः ।
क्षिप्रमक्रियमाणस्य कालः पिबति तत्फलम् ॥

is found in Spr. 5370. Pancat. III 171, only with the slight variation यस्य यस्य हि. Again the verse p. 200 (on 20, 6) :

शतमेकोऽपि सन्धत्ते प्राकारस्थो धनुर्धरः ।
परेषामपि वीर्याढ्यं तस्माद् दुर्गेण युध्यते ॥

occurs in S. 1365. Sr. 149, 65. Spr. 6363. Pancat. I 229. II 14. Hitop. III 48.

Thus only verse shows some connection with the S'ukranīti from which the verses could be supposed to be taken, while four verses are found in anthologies and works like Pancat. and Hitop. Their relation to the untraced is therefore 2. 35% : 97 65%.

Nārada is quoted in 82 verses. Out of them the verse p. 61 (on 5, 61) is found in Spr. 3275 (cf. 3276) and in the Manusmṛti II 156 :

न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलितं शिरः ।
यो वै युवाप्यधीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः ॥

The verse p. 109 (on 10, 9) is defective in the Mss. as it is to be seen from the printed text, but can be corrected from Sr. 154, 266. Spr. 2992. Pancat. I 58 where the same verse is found :

घृतं यो यमदूताभं हालां हालाहलोपमां ।
पश्येद् दारान् वृथाकारान् स भवेद् राजवह्नमः ॥

Only in the beginning verse p. 217 (on 23, 5) shows a similarity to Spr. 952. Pancat. II 112 (see above p. ...). The verse p. 238 (on 24, 53) is by the poetical form and contents already not likely to be

O. Stein

expected in a law-book; he occurs in Sr. 88, 22; perhaps in the *Caṅakyaniti*, marked as Tj. B. 52 by Kr. .

व्याघ्रः शेषति काननं सुगहनं सिंहो गुहां शेषते *etc.* The verse on p. 328 (on 29, 57) begins like a well-known verse in Sr. 101, 5. Spr. 5947f. On verse p. 356 (on 30, 41) see above p. ... and compare his beginning with that of the verses in Spr. 2675-77, the same may be said of verse p. 357 (on 30, 48), if compared with Spr. 1392-94.

None of these verses, attributed to Nārada, seems to be met in the *Nāradasmṛti*; the relation of traced verses to the untraced is 4. 87% : 95. 13%. Noteworthy is the verse p. 267 (on 26, 29) as Nārada is quoted within the verse :

दरिद्रो यो भवेन्मर्त्यो हीने विषयसेवने ।
तस्य जन्म भवेद् व्यर्थं प्राहेदं नारदः स्वयम् ॥

29 verses are ascribed to Vyāsa; out of them the verse p. 28 (on 2, 3) is found in S. 338. Sr. 67, 9. Pancat. I 401. II 116. This verse, occurring in the *Mahābhārata* III 86 (ed. Calc.). *Hitop.* I 143, see Spr. 5160, belongs according to S' to Viṣṇuśarman, Buehler (in Pancat. p. 80 note to II 116) understands S. ascribing that verse to Vyāsamuni (cf. S'. ad 3363) As the verse in the *Commentary* shows a slight variation, he may be quoted .

यथामित्रं जले मत्स्यैर्भक्ष्यते श्वापदैर्भुवि ।
आकाशे पक्षिमिश्रैश्च तथार्थोऽपि च मानवैः ॥

The verse p. 78 (on 6, 38) is identical with V. 2785 and S 1369 where it is stated to be taken from a *Rajaniti*; slight variations occur in the *Commentary* :

प्रसादो निष्फलो यस्य कोपाश्चापि निरर्थकः ।
न तं भर्त्सामिच्छन्ति प्रजाः वण्डमिव स्त्रियः ॥

The verse is found also in *Mahābhārata*, see Spr. 4285; finely, in Sr. 152, 158 and here he is ascribed to Vyāsamuni (p. 72 of the *Anukramaṇika*). And the verse p. 387 (on 32, 19) :

नासत्ययुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजा न विवाहकाले ।
प्राणात्यये सर्वधनापहारी पंचानृतान्याहुरपातकानि ॥

The Quotations in the Nitivakyamṛta Commentary

is quoted under Vyāsa's name in the Smṛticandrika p. 208 (ed. Bibliotheca Sanskrita, Mysore, No. 45)¹ with the readings: न नमैयुक्तं for नासत्ययुक्तं, निन्यं for राजा and °पहारे for °पहारी.

Thus at least in three verses the authorship of Vyāsa is asserted also by other works than the Commentary so that there exists a relation of traced verses to untraced as 10. 34% : 89. 56%.

This result from a few comparisons of the quotations with other sources cannot be definitive. Further researches will have to take place on a broad line. This question is not only important for the critical text of the Nitivakyamṛta by Somadeva; it will help to reconstruct perhaps the survivals of an interesting literature, otherwise lost. That the date of the Commentary, his truthworthiness will be ascertained is possible; but also the way in which Somadeva has written his treatise, the relation between his work and his sources, finally that of the prose text and that of the verses will become clearer. But also the literature on Niti. will gain by such an inquiry into the sources of the Commentary which will serve again as a valuable contribution to the study of the Anthologies

That doubts are sometimes justified in the genuity of Niti-works at least, has been shown just some time ago. Still in the year 1921 scholars believed the Arhannīti to be a work written by Hemachandra for his patron, the Gurjara king Kumārapāla (1143-1172 A. D.)² But the doubts nourished about the authorship of Hemachandra became justified when in the last year the real author of the Arhannīti was revealed to be the Late Balachandra Sūri of Beuares who lived in the 19th cent. A. D.³

1 An attempt to reconstruct the Vyasasmṛti has been made by Balakrishna Ghosh (Studia Indo-Iranica, Festschrift W. Geiger, Leipzig 1931); the verse above is found there on p. 121, Verse III.

2 See H. Jacobi, Sanatkumaracharitam (Abhandl. Bayer. Akad. d. Wissensch. Philos.-philolog. u. histor. Kl. XXXI, 2, 1921) p. VIII. But of Winternitz, Gesch. d. ind. Litt. III p. 530 who pointed out that the original work is lost.

3 C. R. Jain, The Gazette vol. XXXII, 1, 1935, p. 9ff.

This case of *pia fraud* must teach the historians of Indian literature to be careful before accepting the authorship of works not warranted by outer and inner criterions. Just the last three decenniums have brought to light such works the genuity and age of which is still a matter of debate. This doubt does not concern the *Nītiv.* though much will have to be done before a critical text will be in the hands of the readers. A doubt in the above mentioned sense seems the less admissible as a new Commentary has been found. Pt. Bhujabali Sastri¹ had the good fortune to come across a palm-leaf Manuscript of a Kannada Commentary on the *Nītiv.* by Nemnātha in the Jainachātravāsa at Kārakal. Nemnātha was a pupil of Viranandī, a pupil of Meghachandra. Both these Jaina *śaśvats* are known from Incriptions at Sravaṇa Belgola. The time of Nemnātha is, according to Pt. Bhujabali the beginning of 13th cent. A. D. It is to be hoped that this Commentary though it may be based on a previous Sanskrit Commentary, will be published. By that publication on the problems connected with the *Nītivākyaṃṛta* of Somadeva and the Commentaries upon this interesting work a new light will be thrown.

धर्म और समाज

ले० श्री पं० अयोध्यासिंह उपाध्यायजी हरिऔध

प्रो. हिन्दु विश्वविद्यालय-काशी.

छाप्यै

हरे अज्ञतातिमिर ज्ञान की ज्योति जगावे,

बने कलह का काल प्रेम का पाठ पढ़ावे ।

सोतों को दे जगा बाद आंखों को खोले,

नीति-तुला पर सदा सकल भावों को तोले ॥

है धर्म वही जो बहुसुखित जन जन को करता रहे,

जिससे समाज की रगों में नव सखीबन रस बहे ॥

¹ Jaina-Bhaskars-Siddhant (The Jain Antiquary) 1935), II, 1, p. 26ff.

SHREE ATMARAJI FROM A YOUNG MAN'S VIEW POINT

[By Vinaychand Gulabchand Shah-Bhadnagar]

Jainacharya Shri Atmaram Centenary celebrations are very significant and point to the fact that he was a great man of his age in our community and his life is full of lessons for us. Let us deal with the major incidents and salient factors which go to prove his greatness.

As a man—He observed from his birth perfect celibacy which is generally found in the case of saints. All worldly anxieties were given up and renunciation was adopted with a willing heart. His love for all beings—specially for all human beings left the borders of narrow-mindedness and extended to every body who came into his contact, irrespective of caste, creed or colour. People of all castes were attracted by him and listened to his sermons with great attention and regard. His eloquent style of speaking and dominating personality backed by a sternly pure character produced lustre round his face and drew many people towards him as his great devotees. No time was wasted in idle talks. All his life he passed in doing service to the community by writing useful works, giving sermons, collecting manuscripts, studying scriptures and sacred books, installing images in templos newly erected at places where there was none, teaching his disciples and doing all he could for the uplift & betterment of the society for which he dedicated his life.

As a literary man—During Vikram twentieth century there were a very few authors who contributed to the Jaina literature. Shri Atmaramji as a result of his studies desired to impart the knowledge he obtained

Shah Vinayohand Gulabchand

to the people in their own language viz. the national language Hindi in prose as well as in verse. 'Atmanand Pujas' when sung in tune with musical instruments are very pithy and heart-appealing. They depict what noble and religious heart he had. It was a poet's heart that was expressing the innermost feelings. In order to acquaint the general masses with the knowledge of general principles of Jainism, he compiled a book entitled 'Jaina Tattvadarśana'. As a reply to Dayanand Sarasvati's unjustifiable attacks on Jainism a work by name 'Agnāna-Timira-Bhāskara' was composed. His last big work named 'Tattva-Nirnaya-Prasad' was a contribution to Hindi Jain literature wherein quintessence of several Sanskrit works is given and points in dispute are discussed.

Shah Vinayohand Gulabchand.

Besides he was instrumental in founding 'pustaka-bhandaras'-libraries at several places wherein old manuscripts were preserved, and fresh copies made of rare old books were kept. The institution named after him—the well known Atmanand Jain Sabha of Bhavnagar is doing a valuable service by publishing old sacred books, their translations in Hindi and Gujarati languages and a monthly by name 'Atmanand Prakash.'

Our head bows with reverence to such a great literary man, who has left for us such good & noble heritage whereby we can imbibe true religious spirit.

As a Saint—He was a saint, who had dedicated his life for the benefit of others & who had no attraction for any earthly possession.

Shree Atmaramji from a youngman's view point

Practically he observed all the rules laid down in our sacred books for a 'Sadhu' and passions like anger, lust, greed, pride were subdued by him. He acted what he preached and his religious preachings were simple, practical and suited to the *needs* of the times.

He set the people a-thinking & made the order of Sadhus purer and more beneficial to the Society. His untarnished character, self-sacrifice, ceaseless activity, love for humanity, truth and constant study are object lessons for us all. Let us follow in his footsteps & make our lives sublime & noble.

Sidelight on the present condition of our community—we all know our age is the age of science. It has removed several shibboleths and demolished old antiquated theories regarding the Universe. The great development of the means of communication by land, sea & air has narrowed distance and brought together distant countries into closeness and intimate contact. Principles of Universal brotherhood and humanitarianism have been broadcast and have become powerfully predominant before our eyes. Old Conservative orthodox ideas have lost their significance & utility. Unless we look to the necessities of the present times and take proper means to meet them, we are sure to lose ground and in course of time be effaced from this world altogether.

Our rich people spend lacs of rupees in many unproductive & uneconomical ways, while if we go deep into the inquiry as to the financial position of our general masses, we are sure to find great poverty and unemployment prevailing everywhere. In point of physique, they are much more backward and weak. Physically weak are generally mentally weak. What sort of intelligence and individuality can be expected from those who are weaklings? They cannot protect themselves, far less others.

If the ways of charities such as spending lot of money after general dinners, erection of new temples are not changed in favour of those applied for the amelioration of the poor condition & development of physical & mental state of our people, we as a community are sure to be depreciated in number & strength and ultimately relegated to oblivion.

Shah Vinaychand Gulabchand

Every human being has a soul equal in power to God. He is a living & moving temple in one sense. If he is restored to his utmost limit & power, he will take care of immoveable temples, tæerthas and institutions.

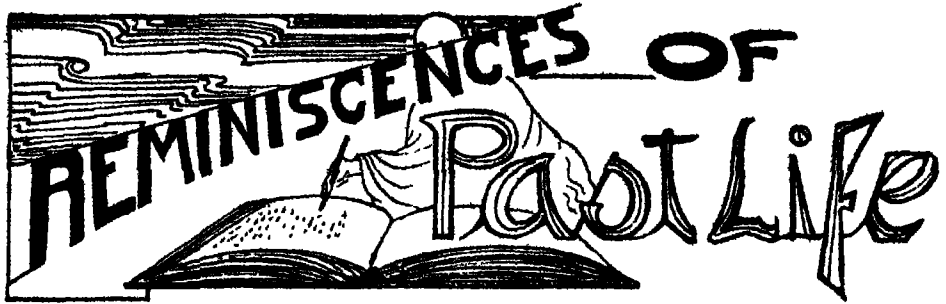
Would our millionaires adopt the right method of their charities and seek to end the miseries of our people by stretching their liberal hand and provide them with means of living, occupation, employment, education, houses to live in etc ? They can open relief centres for relieving people from distress, physical, mental & financial disabilities, establish libraries, gymnasiums and provide work for them.

Our Sadhus are to our great misfortune apathetic and ignorant of the signs of the times. They do not direct their eyes towards the internal condition of the society on which they live. No broader outlook of life is found in them. Futile and expensive customs sapping the blood of the people do not draw their attention. Their vision is clouded, outlook is narrow, knowledge is poor and activity is confined to the four corners of the upashraya. Such state of affairs is intolerable and should be mended if not ended.

Now the time has come for them to be imbued with the spirit of reforming themselves and reforming the people. They should study every modern language, science and all western & eastern philosophies and impart right knowledge and instruction to people by visiting every village and nook and corner of India. Rich people should be admonished and influenced to direct their incomes to be spent in opening free schools, free libraries, free hospitals, letting houses and lodges at cheap rent, starting home industries, other productive arts etc.

If our Sadhus, rich people will act as stated above, they will be acting according to the preaching of the great saint-sadhu whose centenary we are celebrating and will earn high merit & many blessings of our suffering brethren. May God help them to do the constructive work as required by the present times and to follow in the footsteps of the great men.

.....

[*By:-Shri Gulabchandji Dhadha M. A.*]

PARLIAMENT OF RELIGIONS IN CHICAGO

At the pressing invitation of the Managing Committee of the Parliament of Religions to join the Conference, His Holiness Niyambhōnidhi Jainacharya Shri Vijayanand sooriji (Atmaramji Maharaj) being himself debarred by religious injunctions to cross the sea, had deputed, on behalf of himself and the Jain Community, Mr. Veerchand Raghavji Gandhi to proceed to Chicago in America to attend the meetings of the Parliament. In obedience to this mandate Mr. Gandhi, himself a profound scholar, took the opportunity to study minutely the many-sided aspect of Jainism and for this purpose he lived, before proceeding to America, for about two months with the Venerable saint from whom he received not only invaluable information and knowledge but perfect insight into the psychological problems of the Jain Faith. He was also furnished with a treatise written by His Holiness specially for the occasion.

APPRECIATION OF MR. GANDHI'S WORK

The Parliament of Religions was in session for 17 days in 1893 A. D. Mr. Gandhi performed his task well and nicely. In appreciation of his learned discourses the following remark appeared in one of the leading dailies of America.

“ A number of distinguished Hindu scholars, philosophers and religious teachers attended and addressed the Parliament, some of them taking rank with the highest of any race for learning, eloquence and

Gulabchandji Dhadha

piety. But it is safe to say that no one of the oriental scholars was listened to with greater interest than the young layman of the Jain Community as he declared the ethics and philosophy of his people. "

Mr. Gandhi travelled far and wide and during his two years' sojourn in America he is said to have addressed 535 meetings held in his honor at Boston, Washington, New York and other places. Many people embraced Jainism and became tee-totallers.

THE MAGICAL INFLUENCE OF NAMASKAR MANTRA

After his return from America I met Mr. Gandhi at Ajmer where he and I had been invited to speak on Jainism in a miniature Parliament of Religions held there under the presidentship of Rai Bahadur Babu Syamsunderlal C. L. E., B. A. at that time Dewan of Kishangarh state. Our meeting was very cordial and our fraternal love and admiration knew no bounds. It was at this meeting (about 40 years ago) that Mr. Gandhi showed me a letter from a high postal official of Chicago telling him that the giddiness of his head which was removed by repeating the Namaskar Mantra after the

way pointed out by him has again appeared in a mild form due probably to some error in practice and asking him to send further directions for right and regular course. He showed me also a copy of the photo of a certain American lady (Miss Howard if my memory does not fail me) in

GULABCHANDJI DHADHA, M. A.

Indian costume, doing Samayak, sitting on a woolen Asan with Mooh-patti in her hand, Sthapnacharya before her and beads in her fingers. Mr. Gandhi told me that after one month's course of repeating the Namaskar Mantra according to special directions given by Atmaramji Maharaj the lady got Jatismaran

Reminiscences of past life

Gnyan i. e. reminiscences of her previous life and she narrated things of her past life in India which were in his knowledge. Mr. Gandhi's revelation was not only a matter of surprise and admiration but it made a very deep impression on my mind as regards the magical effect of such divine Mantras. Naturally I longed to see such a phenomenon before my eyes and my desire was fulfilled after a period of some 15 years.

THE FOND HOPES OF A GREAT-GRAND-MOTHER.

Some thirty years ago, the grand old lady, of hallowed memory, had formed good many plans to celebrate the birth of a great-grand-son but all her hopes were frustrated by the birth of a female child. That she may have the good luck to see a great-grand-son before she expired was her ardent desire. As Cowper says:—" Hope deferred maketh the heart sick but when it cometh it is a tree of life. " A ray of hope fortunately shone some four years after the first event.

NAMING OF THE BABY BEFORE BIRTH.

It was in the holy week of Paryusan when the religious proclivities of the family ran high that the grand old lady having performed Pooja and having listened the sacred sermon wherein sound advice was offered for the conduct of the woman in a family way, summoned all the members of her family and addressed them fondly:—" you all are aware how my fervent desire to ascend a golden staircase some four years back was shattered by the birth of a great-grand-daughter. Since then I have been always praying for the birth of a great-grand-son and I trust my sincere prayer will bear fruit now in four or five months. I shall be glad to know your views regarding the name of the baby in case a son is born to my grand-daughter-in-law. "

Before the elders could reach a solution, a young girl aged about ten, slowly and silently stealing from the congregation, approached the old lady, sat in her lap and with a smiling face solemnly declared:—" According to our custom the birth of a son to my sister-in-law should be celebrated by your ascending the golden staircase specially prepared for the happy occasion and giving it away for charitable purposes. Relations and friends should be entertained and sweets distri-

Gulabchandji Dhadha

buted in caste. Offerings should be made to and Poojas performed in temples and places of pilgrimage. The boy when born should be named after Siddhachalji, the sacred Shatrunjaya Teerth where we had gone on pilgrimage recently." All the members were pleased to hear the proposal to which the old lady agreed. With permission I respectfully suggested to my mother that in order that her beloved name may always remain fresh in our memory even after she expired, let us give precedence to the first part siddh of Siddhachal and join to it her name, Rajkumar and thus when the boy was born he should be called "Siddhraj Kumar." She gave her consent.

SIDDHARAJ JAIN

BIRTH OF SIDDHARAJKUMAR

It was in the month of March 1908 that Siddharajkumar was born to the great joy of the venerable old lady and all the family members. The ceremonials and social customs suggested by the young girl before the birth of the boy were all performed by the grand old lady.

THE INFANT WHILE CRYING BITTERLY LULLED TO CALMNESS

In obedience to the resolution passed unanimously by the Bombay sangh in its meeting at Lalbagh I was at that time busy with the Sametsikhar case in Calcutta. On receiving the happy news of the birth of the boy I hastened to Jaipur and it was probably on the tenth or the eleventh day after the birth of the baby that I took him in my lap when all of a sudden he began to cry and weep bitterly. We tried all possible means to pacify him but all our plans failed. Our anxiety increased as time rolled on; the baby persisting for over half an hour

Reminiscences of past life

in crying and weeping without a pause. As a last resource my mother suggested to try to soothe the baby by singing some song and the following hymn was sung:—

“ सिद्धाचलगिरि क्यों न भग हम मोर,
सिद्धबड रायण रोखनी छाया, झीलत करत शिकोर । ”

सिद्धाचलगिरि.

No sooner the word “Siddhawad” touched his ears the baby stopped crying and heard the whole hymn with rapt attention. This practice was adopted and continued whenever the baby showed signs of uneasiness and he invariably heard the whole hymn attentively.

THE BOY REMINISCENT IN 1911 A. D.

During 1910-14 I remained in Bombay and the baby when three years old would sit in Samayak with me and my brother. He had learned the Samayak Paths. He would go with us to the temple and worship repeating the Doohas of the nine Angas.

Sometime in 1911 A. D. the boy in company with the ladies went for Darsan to the Walkeswar Jain Temple. Looking at the Moolnayak Pratima he proclaimed passionately that the Pratima of Adeswar Bhagwan was bigger than that Pratima. The ladies were amazed at it and the following discussion ensued:—

Sona:—(the boy's aunt) Which Adeswar Bhagwan you mean ?

Siddha:—Adeswar Bhagwan of Siddhachal.

Sona:—How do you know that ?

Siddha:—I have worshipped that Pratima.

Sona:—You lie. We have not gone to Siddhachal after you were born.

Siddha:—I do not lie. I say the truth.

Sona:—How do you account for that ?

Siddha:—I say I have worshipped the Pratima.

Sona:—When ?

Siddha:—In my previous life.

Gulabchandji Dhadha

Sona:—What were you in your previous life ?

Siddha:—I was a parrot.

Sona:—Where did you live ?

Siddha:—In Siddhawad.

Taking this to be a childish freak Sona did not press the matter further. She related the whole incident to me and my brother. On our questioning him the boy repeated the same tale and thenceforth he was always after us to take him to the sacred hill. And in the meanwhile, with his daily savings he had collected some rupees and kept them carefully in order that he may spend them at Siddhachalji.

ON OUR WAY TO SIDDHACHALJI AND THE BOY'S TRIALS.

Having got a serious attack of Asthma in the last quarter of 1911 A. D. my doctors advised me for a change. I took the Kathiawad East Passenger in the morning for Wadhwan and the boy was jubilant at the prospect of paying homage to the sacred hill.

In order to test the veracity of his assertion I questioned the boy on reaching Palghar station if the range of hills close by was the sacred hill. The reply was an emphatic "No." I repeated the same question on reaching Surat and received the same reply. At about 10 P. M. we reached Viramgam and being unable to proceed further we got down and stayed during night in the waiting-room. On my telling the boy that we have reached our destination, I again got the reply in the negative.

FURTHER TRIALS AT WADHWAN CAMP WHERE ABOUT 15000 PERSONS COME TO SEE THE BOY

Next day we went to Wadhwan Camp and stayed in Limdi utara for about two months. The boy always attracted attention of the people when he repeated Chaitya-Vandan and Stavan in the temple and sat all attention to hear the sermons preached by monks in their short sojourn from Gujrat to Kathiawad and vice versa. Once after a short time of our stay in Wadhwan, it so happened that when the boy was

Reminiscences of past life

returning home from the temple somebody asked him as to where he was going. He replied that he was going to Siddhachalji. Curiously enough a similar discussion as that at Walkeswar temple took place between the boy and the gentleman whose felicitations knew no bounds. He picked up the boy in his lap and brought him home. Now the news of the boy's recollection of past life spread like wild fire and enquiries began to pour in from far and near. During the period of about a month and a half no less than 15000 persons from Gujrat and Kathiawad came to see the boy. Some old ladies travelled on foot distances of forty miles and over, observing fast throughout and breaking fast after paying homage to the boy and enquiring from him regarding their past and future life. From amongst hundreds of incidents two or three require special mention.

MAGISTRATE AND THE BOY

A gentleman Magistrate having got jurisdiction over the Morvi Railway came to see the boy and examined and cross-examined him at great length. The examination requires special consideration as it clearly proves that the boy had got clear memory of his past life as without having paid a visit to Siddhachal he could reveal the adventures of his parrot's life.

Magistrate:—What were you in your past life ?

Siddha:—I was a parrot.

Magistrate:—Where did you live ?

Siddha:—In Siddhawad.

Magistrate:—What and where is that ?

Siddha:—It is a sacred tree lying in the six mile round on the other side of the hill.

Magistrate:—What did you do there ?

Siddha:—I worshipped Adeswar Bhagwan.

Magistrate:—With what did you worship ?

Siddha:—With saffron.

Gulabchandji Dhadha

Magistrate:—Where did you get the saffron from ?

Siddha:—From cups put on the smaller Maroo-devi Mata elephant.

Magistrate:—How did you carry the saffron ?

Siddha:—In my claws.

Magistrate:—Why not in your peak ?

Siddha.—That would have polluted saffron.

Magistrate:—Now tell me and I will judge whether you speak the truth or not:—say, how many temples are there, how are they surrounded and how many gates there are to approach the temples ?

Siddha:—There are many temples. They are surrounded by a wall which has three gates.

Magistrate:—Well, by which gate you went in ?

Siddha:—By the hind gate.

The Magistrate was overjoyed. He picked up the boy and coming in my room congratulated me heartily at having got such a rare jewel in my family.

A STHANAKVASI NUN AND THE BOY

Some Sthanakvasi nuns had come to see the boy and one of them examined the boy.

Nun:—You say you worshipped Adeswar Bhagwan. How did you do it ?

Siddha:—I worshipped with saffron and flowers.

Nun:—From where did you get them ?

Siddha:—(After repeating his tale of saffron) I brought flowers from a garden close by Siddhawad.

Nun:—Was it not committing a sin to worship the idol with saffron and flowers ?

Siddha:—Had any sin been committed how could I have got the birth of a human being from that of a parrot ?

Hearing this reply the Nun was dumb-founded and they all left the place after bestowing praises on the boy.

Reminiscences of past life

IDENTITY OF CHAMELI FLOWER

Being convalescent I ordered rose and chameli flowers from Palitana for special worship. On opening the parcel the boy picked up a Chameli flower saying that he worshipped Adeswar Bhagwan with such flowers.

SIDDHACHAL IDENTIFIED

We left Wadhwan camp for Palitana by night train in January 1912. Early in the morning we reached Songadh station and the boy looking at the rocks all round enthusiastically proclaimed that we were now in the vicinity of the sacred hill. On our changing train at Sihor station for Palitana the boy took his stand on the platform and turning towards the sacred hill, he bowed down with a palpitating heart full of joy. Then turning towards me he proclaimed in an ecstatic condition of mind:—"Look, look, Kakasaheb, the black hill towering in front is Siddhachal. Hurry up and let us go up hill at once."

AT THE FOOT OF THE HILL

After accomodating ourselves in Babu Madholal's Dharamsala we went to the foot of the hill in the evening. When we bowed down there in our usual way of homage, the boy having repeated prayers, lay flat on the ground stretching the full length of his body. He embraced the holy ground very fondly. It seemed as if the boy was enchanted. He began to roll and took about 15 turns from one end of the Taleti to the other. He pressed in a rapturous mood to go uphill just then but submitted to my persuasion in the hope of ascending the hill in the morning the next day.

THREE FLIGHTS OF STAIRS INSTEAD OF THREE MILES

The boy was already awake when we got up at 4 in the morning for our journey uphill. After prayers at the Taleti, I being still weak, hired a Doli for my journey up and down the hill. I wanted to take the boy with me in the Doli. He declined to sit with me in the litter and casting his eyes over the top of the hill, he asked—"What distance do you think is the top from here?" I said—"It was about three miles." And he replied jocosely—"Oh no, it is only three flights

Gulabchandji Dhadha

of stairs and not three miles. I will ascend the hill on foot and you shall also go on foot." Thus saying, he did not wait further and leaving me behind, he caught hold of my brother's finger and went with him on foot over the hill full of joy.

NON-STOP ASCENT

My brother told me that throughout the way the boy walked just like an enchanted person going swiftly after the enchanter and not minding high and low ground. As a rule children of tender age are carried uphill on the shoulders of coolies hired for the occasion. The coolies approached my brother and began to molest him for his seemingly undue cruelty and mercilessness towards the boy for not allowing him to be carried on shoulders. Some of the carriers even offered their services gratis. When the molestation became unbearable he told the coolies that he would pay them double their demand provided some one of them succeeded in inducing the boy to be carried on shoulders. A few of the carriers dared to approach the boy but they were frustrated in their attempt by the boy scornfully avoiding their contact. He rather rebuked them for their un-welcome interference in his progress uphill. This molestation was experienced on the first day only as they all realised that the boy was doing pilgrimage on foot. Thereafter one and all would look at the boy with respect and admiration, clear the way for him and pour praises and blessings upon him for his courage and extra-ordinary strength and perseverance.

At the middle of the hill there is a deep ascent and almost all pilgrims take rest for a while at Hinglaj-ka-hada. My brother and other members of my family wanted to take rest before continuing their journey onward. But the boy was so much impatient to get over the top that he did not allow them to take respite even for a moment and took them straight to the top. They reached Hathipole a quarter of an hour before I reached there. My brother told me that the boy was so much absorbed in his desire of seeing and worshipping Adeswar Bhagwan that he was not walking but running all the while.

Reminiscences of past life

FIVE PLACES OF PRAYERS AND THREE ROUND CIRCUITS

The pilgrims as a rule have to say prayers at five places and take three circuits round the main temple before paying homage to the presiding deity. The places of prayers are:- (1) Shantinath temple, (2) Naya Adeswar temple, (3) Adeswar foot-print dome, (4) Shri-mandir temple and (5) Poondrik Swami temple. When we went to say prayers in these places successively, the boy told us that he had worshipped in the first three places and not in the last two.

THE BOY'S DEVOTIONAL ATTITUDE IN THE PRINCIPAL TEMPLE

On our entering the gate of the courtyard of the main temple and while ascending the flight of stairs leading to the courtyard the boy at once proclaimed enthusiastically pointing at the central image as being the Adeswar Bhagwan worshipped by him in his past life. He was overjoyed. Having entered the main hall of the temple we repeated prayers at the end of which the boy stood in Kawoosag (meditation) just like a statue, full of meditation. His wide open eyes, without the least twinkling, were directed towards and fixed upon Adeswar Bhagwan. He remained in that meditative posture, careless of himself, careless of all that passed in the temple, unmindful of the hum and noise of moving throng of hundreds of pilgrims round him and the songs that vibrated in the vaults of the temple for nearly half an hour. Good many monks and nuns, laymen and women were very much struck to see the young boy's mode of Darsan and meditation. After watching the boy during his half an hour's uninterrupted and enchanted gaze I tapped him on his shoulders when he startled from his trance and regained his senses. It was beyond his power to explain the heavenly bliss he had during his meditation. Shantmoorti Muni Kapoorvijayaji who was all along watching the boy sitting near him disapproved of my action in unnecessarily checking the boy in his higher flights.

THE SMALLER MARBLE ELEPHANT

From amongst four or five Poojaris the boy recognised one old

Gulabchandji Dhadha

mace-bearer and pointing out at him told me that it was he who invariably kept the saffron cup on the smaller marble elephant from which he (the boy) took the saffron paste in his claws and worshipped Adeswar Bhagwan. He then took us to the smaller elephant which lay by the right side of the bigger elephant and hence hidden from the view of pilgrims who sat for prayers on the left side. Upto that time I had not seen that elephant.

FIRST WORSHIP OF ADESWAR BHAGWAN

Words fail me to express the extra-ordinarily blissful mood of the boy. The inspiration which he got at that time was beyond my comprehension. He seemed as if he was the master of all. His attitude at that time may, without the slightest exaggeration, be compared with that of a great warrior making his triumphant entry, after defeating a most formidable enemy, into the capital of the vanquished foe. Now his thought turned towards doing first pooja or worship. By the highest bid, according to custom prevailing there, I secured for him first poojas of milk, water, saffron, flower, crown and Arti. He bought good many flowers and garlands with the amount hoarded at home plus an equal amount put at his disposal on the spot. He performed the series of worship one after the other with great attention and devotion. He was happy that becoming a man from a bird he was fortunate to worship the object of his devotion again.

THE BOY'S VOW

The boy made it a point not to eat or drink without worshipping Adeswar Bhagwan on the hill every day during the 31 days' pilgrimage. To keep himself firm in his resolve, he watched the coming of Muni Kapoorvijayaji in the temple when he would approach and bow down before him and renew his vow every day from him to abstain from eating and drinking before noon.

THE BOY'S TEST

Having finished worship at 12-30 P. M. we were preparing for downward journey. I wanted to test the boy and asked him to take

Reminiscences of past life

some food (though I had not taken any food for him on the hill.) The boy looked at me curiously and asked me if I was hungry. I feigned reply in the affirmative. The boy tauntingly remarked:—" It strikes me, Kakasaheb, that after you have worshipped Adeswar Bhagwan you feel hungry. I do not feel any appetite, being very well fed with my good luck in being able to worship Adeswar Bhagwan in my present life so soon. " I turned the channel of my talk and asked him to go down with me in the litter. He was firm in his resolve to go down on foot. Acharya (then Muni) Ajitsagarji persuaded the boy to go down with me but he did not submit and descended the hill on foot. On his way back he was asked by several people to drink water but he declined to do so; rather he admonished the pilgrims and warned them to leave the practice altogether of drinking water on the sacred hill. He took meals on reaching the rest house at half past two in the afternoon.

THOUSANDS OF PILGRIMS VISIT THE BOY AT PALITANA

As at Wadhwan, so at Palitana pilgrims in great numbers came to see the boy daily and he had to undergo severe examination and trial till late hours in the evening. Sheth Girdharbhai Anandji and Sheth Amarchand Ghelabhai of Bhavnagar and many others put the boy several questions and received satisfactory replies.

VISIT TO SIDDHAWAD

Being pressed by pilgrims at Palitana to show his nest in siddhawad, a day was fixed when about a thousand pilgrims followed the boy. He showed them the branch of the tree where he had his parrot's nest and the party was more than satisfied.

31 DAYS' STAY AT PALITANA

During 31 days' stay at Palitana the boy at the age of about four performed the pilgrimage daily on foot covering nearly eight miles up and down and over the hill. He ascended without eating or drinking and took meals after coming back from the hill in the afternoon. He always worshipped with concentration of mind and pure heart.

Gulabchandji Dhadha

MUNISHRI HANSVIJAYAJI'S VERDICT

Munishri Hansvijayaji was of opinion that the boy got Jatismaran when I took him in my lap and sang to him the hymn of Siddhachalji and his reminiscence was refreshed when he saw the Pratima in the Walkeswar temple.

MUNISHRI KAPOORVIJAYAJI'S VERDICT

Munishri Kapoorvijayaji concluded that the boy had got Jatismaran just on the tenth day of his birth when on his weeping the hymn of Siddhachal was sung to him. Being then only ten days old he was unable to express his ideas but he gave them out on the first opportunity when he found the resemblance of Adeswar Bhagwan in the Walkeswar temple.

MUNISHRI MOHANVIJAYAJI'S CRITICAL EXAMINATION.
AND VERDICT

Munishri Mohanvijayaji Maharaj examined the boy very critically as under:—

Q. What were you in your former life ?

A. I was a parrot.

Q. What were you in your next preceeding life ?

A. I don't know.

Q. Had you any other companion in your parrot's life ?

A. Yes, I had one brother.

Q. Where is that brother now ?

A. I do not know.

Q. Did he survive you ?

A. Yes.

Q. What did you do in your parrot's life ?

A. I worshipped Adeswar Bhagwan.

Q. With what did you worship ?

Reminiscences of past life

A. With saffron and flower.

Q. Wherefrom did you get these articles ?

A. I got saffron paste from a cup kept on smaller Marudevi Mata's elephant and flowers from a garden close by my nest in Siddhawad.

Q. How could you get entry into the temple for worship in the great crowd of pilgrims ?

A. I went for worship in the afternoon when the crowd dispersed.

Q. At that time, when the doors were closed, how could you get in ?

A. I went in through the bars of the panels.

Q. What had you in your mind at the time of your death ?

A. The satisfaction of worshipping Adeswar Bhagwan.

Q. You say you lived in Siddhawad which is in Kathiawad and Messrs. Dhaddha brothers live in Marwar about 500 miles away, how did you take birth in their family ?

A. They invited me and I accepted their invitation.

At this stage of the examination we were astonished to hear the boy say that we had invited him. He turned his face towards us and said: - " When you and Masaheb (the old grand lady who unfortunately did not survive to witness the feats of her darling) were praying at the dome under Siddhawad, I was sitting on the top of the dome. Masaheb took a fancy for me and she asked if I would like to live with her and I beckoned to her in the affirmative. "

On this hint, my brother and I began to stretch our memory and to recollect if such was the case. It was a fact that after the Ahmedabad conference our whole family had gone to Siddhachal. At that time we had all gone in the 6 mile race on Fagan sudi 13. (corresponding with March.) We had a faint memory of a parrot sitting on the dome and our mother telling us that the parrot was beautiful. But we did not know that she had spoken to the parrot.

Gulabehandji Dhadha

The examination continued.

Q. How long did you live after the invitation ?

A. About twelve months.

Q. Did you recollect it at the time of your death ?

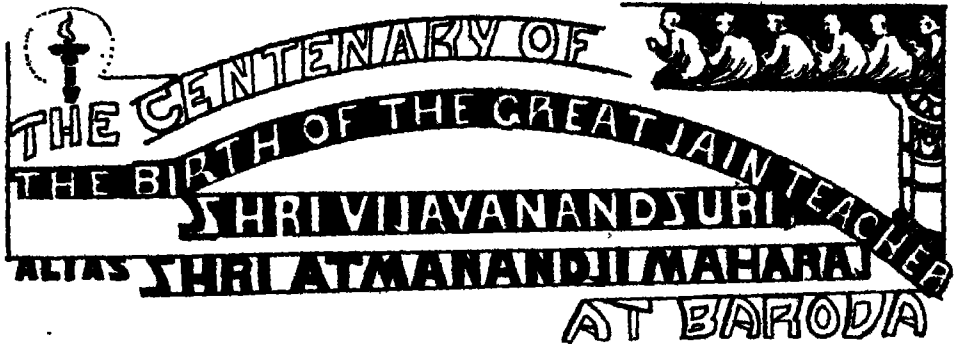
A. Yes.

On calculation being made of (1) the time of invitation, (2) the time between death and birth and (3) the boy's age at that time, it tallied with the time of the Ahmedabad conference.

Munishri Mohanvijayaji was satisfied after this critical examination and he agreed with the views expressed by Munishri Hansvijayaji and Munishri Kapoorvijayaji and pronounced his verdict accordingly.

The foregoing is a brief account of what I have experienced and seen of the boy myself. I shall be glad if it proves of any use to the reader.

THE CENTENARY OF
 THE BIRTH OF THE GREAT JAIN TEACHER
 SHRI VIJAYANANDSURI
 ALIAS SHRI ATMANANDJI MAHARAJ
 AT BARODA

A Spectator's View

By: - *Dr. Hiranand Shastri* M. A., M. O. L., D. L. A.

A unique celebration took place in Baroda during the third week of March 1936 with great zeal and I had the opportunity to attend it. The functions lasted from morning to night, from 21st to 25th March. They were controlled by the well known Jain Monk Shri Vallabhvijayaji Maharaj and his enthusiastic disciple Muni Charanvijayaji. A committee was also formed at Baroda to manage them and its members did what all they could to make the ceremony a success. A sum of more than Rs. 10,000/- was spent on the celebrations. Well known Jain scholars and dignitaries took part in them, including Mr. Manilal Nanavati, the Naib-Dewan of Baroda. I am told that H. H. the Maharaja Saheb of Baroda also expressed his desire to attend them; but he left for Europe before they took place. The majority of the celebrators were from the Punjab. Both ladies and gentlemen were seen in their characteristic costumes occupying the pandal. A large number consisted of young men, many of whom were amateur singers who had come to express their devotion to the great Shvetamber Teacher by singing songs composed for the occasion. Their enthusiasm and devotion were quite visible and one would not help admiring the zeal which they manifested.

न्यायाभोनिधि-जैनाचार्य श्रीमद्विजयानन्दसूरिजी प्रसिद्ध नाम श्री आत्मारामजी
महाराज की जन्म शताब्दि—

बडौदा शहर में बडी धूमधाम से मनाई गई. उस वरुत का भव्य दृश्य.

बडीदा—अगाधिर महोत्सव-संडप-दस्य.

Dr. Hiranand Shastri

The revered Jain preceptor whose centenary was celebrated during these days was born in the Punjab. A considerable part of his life was spent in Gujarat where he did splendid work towards the uplift of the Jains in starting various institutions and reforming bodies. The Jains of Gujarat thought that they were bound in duty to celebrate the centenary, and Baroda, the capital of the Gaekwar's territories, was considered to be the most appropriate place. Very learned lectures were delivered on this occasion. The functions were celebrated at the Laxmi Pratap Theatre, Baroda, and the pandal was decorated with festoons and photographs of the Jain Teachers, including those of the illustrious preceptors Shri Vallabhvijayaji, Shri Kantivijayaji, Shri Hansavijayaji and others. The ceremonies commenced with songs sung by the batch from the Jain Gurukula-Punjab. The celebrations were to take place in the Punjab, but later on, out of the special regard

HIRANAND SHASTRI

for the revered Pravartak Muni Shri Kantivijayaji, it was decided that they should take place at Patan. Finally, however, it was decided to celebrate the centenary in Baroda itself. The whole arrangement was made within 15 days. In consideration of the shortness of time and the success achieved, one cannot help praising the enthusiasm displayed in the management. In such gatherings some loop-holes are inevitable, but one cannot take them seriously. Several physical feats were also demonstrated, e. g., lifting by means of the teeth a weight of three and half maunds, allowing a bullock-cart to pass over the chest with a load of 25 maunds in it, and so on. Exhibits of ancient Jain Art were also shown in the Gnana-Mandir. The lectures dwelt on the good works done by the illustrious Jain teacher. People were astonished to see two Mahomedans, Kurrim Bux and his son, standing up declare that they were Jains, heart and soul, the father saying candidly that he did

The Centenary of the Birth of Shri Vijayanand Suri, at Baroda.

not like the Mahomedan name but preferred to be called Gnyan Das. He sang a song teeming with devotion towards the Jain Monks.

One of the chief features of the celebrations was the emphasis laid on the necessity of studying "Ardha Magadhi" in which Jain religious books are written and in which Mahavir Swami, the Twenty fourth Tirthankara, used to deliver his sermons and speeches. While enumerating the good works of Shri Atmanandji Maharaj, Muni Charanvijayaji informed the audience that a series of books had been started to commemorate his centenary and that seven large volumes had already been brought out.

The celebrations were brought to a happy conclusion by the 'Purnahuti' made by the revered Jain Teacher Shri Vijayavallabhsuri, to whose pious wishes and encouragement the success of the celebrations was largely due. Such celebrations cause a great awakening and ought to occur as often as possible.

Baroda, 24th July 1936.

આમ અંધના ઉત્સાહી સુદર

શ્રી મહાદેવ પ્રીત્વીજી પ્રેક્ષના મોખાવર
શાહ ગુલાબચાંદ લલ્લુભાઈ

આમ અંધના કલામય સંવાદનમાં ખર્તણી
ઉત્સાહભર્યો શ્રમ દેનાર

૨૧. ભીમજીભાઈ કરજવન (સુશીલ)

न्यायांभोनिधि श्रीमद् विजयानंदसूरीश्वरजी (आत्मारामजी) महाराज.

शताब्दिनायकना हस्ताक्षरो

संबोधप्रकरणमें श्रीदरिद्रसूरिनिं लिखा है कि जो
 परियदक्षरी अणुचारी पासचे आदिके पास जोको
 इ योगतथा उपक्षनादिक्रिया गुरुबुद्धि सेवदै तिस
 की सर्वक्रियानिफल है उलटा बोद्धे योगोपक्षनादि
 कीक्रिया करलेवाले प्रायश्चित्तके योग्य है अर्था
 त उसको प्रायश्चित्तलेना चाहिये गाथा॥ वंदे एनमं स
 णाई जो गुवहण इतपुरे विद्वियं गुरुबुद्धि एवि
 हलं सवंपष्ठित्तजुगंवा ए॥३॥ मैने तो ऐसे योंके आ
 गे योगवदनेवालों की क्रिया सफल मानी थी यद्
 नूनता है। आचार्य उपाध्याय रबा स्वविरत्र प्रवर्ति
 षगणिय एपांचो पुरुषजिस गच्छमें न देवे सो गच्छवो
 रपत्नी समान है सम्पत्तरूपरत्नका दर्शनेवाला सो
 गच्छ है और नव्य जीवाकों संसारत्रमणका हेतु है
 ऐसे गच्छमें कविदित साधकों एक मऊर्त्तमात्रनी
 वसना चाहिये। जे कर सामान्य साधको देवे परं
 वोक्तपांचो गुणिन न देवे तो गद्दस्वमेरदना अछा
 है। गाथा जठन पंचमे वि नठिगले सोऊ पत्नि
 सारिछो समत्तरयणदरणे नचाणनवत्तमण
 सीलो ए५ तच्चनमुऊत्तमित्तं वसियच्चं कविदि
 एहिं साहृदिं जइ सामास्यमृलिलो नगुलिलो
 तजवरंगेहं ए६॥ इन गाथायनुसारमें नदीव
 लसक्ताहं और तपगच्छादि गच्छोके साधकोंको
 चौरपत्नी समान गच्छ और साधकोंको चौरा समा
 न नदीमानताहं यद्द नूनता है

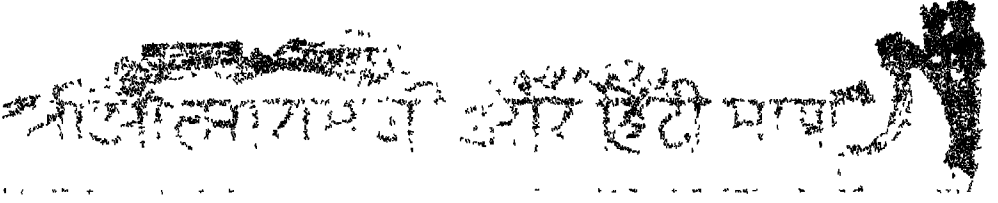
॥ अर्द्धनमः ॥ एकसाद्विब्रंजरने विलासतकों
 लिखायाकि एकऋग्वेदसंहितासजाष्यकापुस्त
 क साधुजैनमुनिआत्मारामजीकों सरकारनेनेददा
 खलनेजनाचाहिये सोपुस्तकतोलमें ३५सेरपका
 है सोसरकारने गवरनरजनरलकीओ अंजवसा
 दिवकीमारफत मुऊकों जोधपुरमेंमिलाहै यद्वात
 सत्यहै

२ नवीनसाधुओंकोबडीदीक्षादीनीहै सोकिसजा
 खासुसारे गुजरातमेंतोभगवतीनायोगवह्याहोवे
 सोदीक्षादेवेहै इतिप्रश्न॥

उत्तर मैंपामरजीवनगवंतकीसंश्रुतिआज्ञाआरा
 धनहीसक्ताहूँ दिक्षातोमैनेसमाचारीकीरीतीसे
 दीनीहै परंउभगवतीकायोगतोमैनेनदीवह्याहै
 यद्मेरेमेंन्यूनताहै औरविना योगवह्यामैनेग
 वतीपमुखशास्त्रव्यारमानमेंवाचताहूँ शिष्योंको
 वाचनादेताहूँ यद्दूसरीन्यूनताहै ३ और योग
 तोवह्यापरंशास्त्रनहीपढाहैरीतीपूर्वकतिसकोंमै
 गणिमानतारह्याहूँ यद्तीसरीन्यूनताहै ३ और
 किसिनीगछकीसमाचारीमैमैनेनदीदिखाहैकि
 गणिगणिकी गणिपददेवे परंउ आचार्यगणिप
 ददेवेअसालेखसर्वपूर्वाचार्योंकीसमाचारीयोमेंहै
 परंमैतोपूर्वकीरीतीवालेकोगणिमानतारह्याहूँ य
 द्धन्यूनताहै।

बन्दे श्रीवीरमानन्दम् ।

(श्री जसवंतराय जैनी)

अज्ञानतिमिरांधानां, ज्ञानांजनशलाकया ।
नेत्रमृन्मीलितं येन, तस्मै श्रीगुरुवे नमः ॥

जैन धर्म में अनेक समर्थ विद्वान हो गये हैं, जिन्होंने प्रत्येक शास्त्ररचना के प्रारंभ में मंगलाचरणरूप इष्टदेव का स्मरण—वंदन तथा गुरुवंदन आदि करके अपने कार्य की निर्विघ्नता-पूर्वक समाप्ति के लिये जयध्वनियों से प्रार्थना की है। यह प्रथा एक प्राचीन शास्त्रविहित विधि है, यथा—जगद्गुरुं नमस्कृत्य, श्रुत्वा सद्गुरुभाषितं। ग्रहशांतिं प्रवक्ष्यामि, लोकानां सुखहेतवे ॥१॥ यह मंगलाचरण है पंचमश्रुतकेवली भगवान श्री भद्रबाहुस्वामीजी का। 'महाजनो येन गतः स पंथाः' की नीति दृष्टि में रखते हुए मैंने सब से प्रथम ऊपर की पंक्ति में 'वीरं' श्री भगवान महावीरप्रभु को नमस्कार किया है और 'आनंदं' अपने परमोपकारी स्वनेत्रदृष्टि आनंददाता गुरुदेव का स्मरण कर उनके पादपद्म में सादर सविनय नमस्कार किया है, जिन्होंने अज्ञान-रूपी अंधकार में भटकते, ठोकरें खाते और उन्मार्ग में परिभ्रमण करते अनेक मनुष्यों का उद्धार कर दिया, अर्थात् ज्ञानांजन सलाई से उनके नेत्र आंज कर उन्हें सत्यासत्य के निर्णयार्थ ज्योतिःसम्पन्न बना दिया। सत्य कहा है—“ गुरुदीवो गुरुदेवता, गुरुविन घोरअंधार। ”

हिंदुस्तान में, कहते हैं, ५२ लाख गुरु हैं। सच्चा गुरु किसे मानना यह जांच बड़ी कठिन है, क्यूं कि हर पहाड़ में मानक, हीरे, पत्ते नहीं होते और न हर वन में चंदन के वृक्ष। गाय, भैंस, बकरियों की टोलियों तो देखने में आती हैं, परंतु सिंह की टोली भी कभी किसी ने देखी है? नहीं। बस समझ लो, सच्चा गुरु विरला होता है। गुरु का सामान्य लक्षण है—“ महाव्रतधरा धीरा भैक्षमात्रोपजीविनः । सामायिकस्था धर्मोपदेशका गुरवो मताः । ” गुरुका गुरुत्व उसके उज्वल निर्मल चारित्र में है, साधु का जीवन है शांतिमय, ज्ञानमय, उपकारमय और चारित्रमय। ऐसे साधुजीवन की शीतल छाया के सामने चंद्र और चंदन की शीतलता भी मंद है। ऐसे गुरुदेव वह कौन हैं? कहाँ हैं? वह हैं आनंददाता श्री

विजयानंदसूरिवर प्रसिद्धनाम आत्मारामजी महाराज, जो आज से अनुमान ४० वर्ष पहिले हमारे देखते-देखते हमारी आंखों से, अलग हो स्वर्गलोक में जा बिराजे, उनके अगणित गुण-कीर्तन में जिह्वा बलहीन और लेखनी कुंठित हो जाती है। उक्त च—

है शक्ति थोड़ी सब गुणों को आप के कैसे कहें ?
होगा न जैनाचार्य दूजा, आप मुनि ! जैसे रहे ॥

श्री आत्मारामजी महाराज जैनकुलोत्पन्न न थे, वह थे एक महान् योद्धा क्षत्री के पुत्र। क्षत्रियत्व था उनकी नस-नस में। उनकी साधुवृत्ति भी क्षत्रियत्व से खाली न थी। वह थे सद्धर्म-प्रचारक, वह थे जैनशासन के युगप्रधान, वह थे जैन धर्मप्रभावक, वह थे जैन प्रजा के ज्योतिर्धर, वह थे वादिमुखमंजक, उनमें थी कला निरुत्तर करने की, उनमें थी शक्ति परास्त करने की, बरसता था नूर उनके चेहरे पर, बरसती थी पीयूषधारा उनके मुखारविंद से, लगजाती थी झड़ी युक्तिप्रमाणों की जब वह व्याख्यान देते थे, झुकते जान अजान चरणों में जब दिखती थी दिव्यमूर्ति चली जाती। उनकी अलौकिक आकृति पर दृष्टिपात होते ही सज्जनों के हृदय में प्रेम, भक्ति और पूज्यभावना की तरंगे उछलने लगती हैं, रोमरोम विकसित हो जाता है, दर्शन करते २ तृप्ति नहीं होती, विवश यही शब्द निकलते हैं कि जिस दीर्घनयन, विशालललाट और देवतास्वरूप की यह मनोहर छबी है, वह जरूर धर्ममूर्ति, सत्यवक्ता, परमसाहसी, निर्भंक, विशेषज्ञ, विद्वानशिरोमणि, परमपुरुषार्थी, बालब्रह्मचारी, दूरदर्शी, विद्यावारिधि, सकलगुणनिधान, धीर, वीर, गंभीर और अबतारी पुरुष हैं।

जीवन की सफलता चरित्र में है, और चरित्र की झलक आकृति-मूर्ति में। शास्त्र पढ़ने, समझने और समझाने आसान हैं, परंतु उन्हें जीवन में उतारना अर्थात् उन पर अमल करना बड़ा कठिन है। इन महात्मा में यह दोनों गुण विशिष्ट रूपसे विद्यमान थे, वह ज्ञान-क्रिया सम्पन्न थे। इन महात्मा के दर्शन करनेवाले इनकी अमृतमय वाणी पान करने और धर्मतत्त्वों का श्रवण करने वास्ते कहीं नहीं जा सकते थे, यह मेरे हृदय के सचे उद्गार हैं, जिनको आप के सामने प्रकट करने में संकोच की किञ्चिदपि आवश्यकता नहीं। श्री आत्मारामजी महाराज वीसवीं सदी के प्रचंड तेजस्वी दिवाकर थे, जिनकी बुद्धि के वैभव की प्रभा अमेरिका आदि दूर देशों तक पहुंची थी। चिकागो सर्वधर्म परिषद् में पधारने के लिये आप को आमंत्रण आया था, परंतु साधुवृत्ति में वहां न पहुंच सकने के कारण, सामाजिक विरोध होने पर भी, आपने श्रीमान् वीरचंद्र राघवजी गांधी बार-एट-लॉ-को अपना प्रतिनिधि तरीके वहां भेज दिया। यह था उनका क्रांतिकारी कार्य।

इन महात्मा के पवित्र जीवन में अनेक प्रसंग और घटनायें उपस्थित हुईं, जिनसे उनके विचित्र चरित्र पर प्रकाश डालनेकी सामग्री मिल सकती है, परंतु खेद है, किसी ने भी उस समय की हिलचलशील स्थिति-गति का वर्णन लिखरखने में दूरदर्शिता का उपयोग नहीं किया। हां, इतना हर्ष जरूर है कि साम्प्रतमें उनके समय के कतिपय गृहस्थ और उनके करकमलदीक्षित साधुमहात्मा विद्यमान हैं, उनके स्मरण में जो २ प्रसंग, घटनायें और परिस्थितियें शेष रह गई हैं, उन्हें संग्रह करके इन महात्मा के चरित्र वर्णनकी रूपरेखा घड़ी जाती है, इसलिये श्री आत्मारामजी महाराजके जीवन का संपूर्ण वृत्तान्त करना अशक्य है। तो भी महात्माओं का जितना भी गुणानुवाद किया जाये, श्रेयो निःश्रेयसास्पदम् है इसी भावना से शक्ति नहीं परं भक्तिवश किञ्चिद् लिखने के लिये प्रयत्नशील हो रहा हूं, वह भी केवल हिंदी भाषा में ग्रंथ रचने की उनकी बुद्धिमत्ता, दूरदर्शिता के संबंध में संक्षेप से।

श्री आत्मारामजी और हिंदीभाषा

“ वह कौन था ? क्या था दिवाकर ? या सुधा का धाम था ।
सुनिये, विनय विद्या दया का, धाम आत्माराम था ॥ ”

श्रीमद्विजयानंदसूरिवर प्रसिद्धनाम श्री आत्मारामजी महाराज संसार के प्रधान विद्वानों में एक समर्थ लेखक थे, वह समयज्ञ और विचारशील लेखक थे, उनके धार्मिक तथा सामाजिक सुधारों के विचार भी उच्च कोटी के होते थे। उनकी गणना उन लेखकों में है, जो संसार के हिंदीसाहित्य क्षेत्रमें अपना प्रभाव स्थायी रूपसे छोड़ गये हैं। उनका अबतारी जीवन ऐसे समयका है, जबकि धार्मिक तत्त्वों का संहार हो रहा था, लोग धर्मसे विमुख होते जाते थे, पाश्चात्य उपदेशकों की मधुर वाणीका प्रभाव युवकमंडल पर धीरे २ 'विषकुंभः पयोमुखं' के समान धर्म का विनाश कर रहा था, सद्धर्मके प्रकाशक और प्रचारक विरले थे, पाखंड, शिथिलता और अविद्या का अंधकार विस्तृत हो रहा था। एक कविने उस समय का बोझ-सा चित्र खींचकर यूं दिखाया है:—

गफलतकी नींदमें थे, सोए पड़े सभी हम,
लुटता खला था जाता, चोरों से धन हमारा ।
मिथ्यात्व में पड़े हम, जाते थे उलटे पथ पर,
भूले हुए थे सब कुछ, कर्त्तव्य जो हमारा ॥
छूटा था देवपूजन, और भक्तिभाषना भी,
यह भी सबर नहीं थी, क्या धर्म है विचारा ?

इस देश में कहीं भी, कोई न जानता था।
होता है साधु कैसा, जिनधर्म का दुलारा ॥

ऐसे विकट समय में अनेक आपत्तियों और विरोध का सामना करना और जैनधर्म के सबे स्वरूप का प्रचार करना इसीमार्ग के लाल की हिम्मत थी। आप संस्कृत प्राकृत के प्रखर विद्वान थे, व्याकरण, न्याय, तर्क आदि शास्त्रों के भी अभ्यासी और पारगामी थे। संस्कृत में ग्रंथ रचते, तो पंडित विद्वान लोग ही पठनपाठन का लाभ उठाते, विचारे थोड़ीबुद्धि-हिंदी भाषा मात्र जाननेवाले तो वंचित ही रहते। वह थे द्रव्य-क्षेत्र-काल-भाव के ज्ञानी, उन्हें निश्चय हो गया था कि जैनधर्म के जन्मोंका प्रकाश-मान-सर्वे साधारणजनता हिंदी भाषा के ग्रंथोद्वारा ही शीघ्रतर प्राप्त करसकती है। यह है उनकी समझ का चिह्न। उन्हें पंडितों में अपनी वाह-वाह-प्रशंसा कराने का मोह न था, उन्हें तो लगी थी धून जैनधर्म के तत्त्वों को शीघ्रतर प्रकाश में लाने की, यही उनकी प्राज्ञता और दूरदर्शिता थी।

जैन श्रेतांबर संप्रदाय में सब कहिले, हिंदीभाषा के ग्रंथ लिखने का श्रेय: इन्ही महा-त्मा को है। आप ने हिंदी भाषा में न केवल धर्म का उद्धार किया और हमारी आत्मा को प्रकाश दिखाया, किंतु उन्होंने हिंदी भाषा के विकास और उन्नति में महान् सहयोग दिया है। महाराज साहय के लिये इस किताब के ग्रंथ विकल्प सन्वत् १९४० के लगभग प्रका-शित होने प्रारंभ हुए। यह वह समय था जब हिंदी भाषा में गद्य की कोई शैली निश्चित न थी। श्रीभारतेंद्रु बाबू हरिप्रसाद तिलक राजा शिवप्रसाद सितारे हिंदी श्रुत्यादि महानुभाव हिंदी-गद्य को रूप देने की कोशिश कर रहे थे। केवल साहित्यिक रूप देना उतना कठिन न था जितना गद्य की शैली को स्थिर करना और उसे धार्मिक स्वाध्याय, तत्त्व, चर्चा और दार्शनिक तत्त्वों के निरूपण योग्य बनाकर जन साधारणमें सुबोध बनाए रखने की चेष्टा करना। यह आचार्य महाराज का ही स्तुत्य कार्य है। आज हिंदी-गद्य का स्वरूप स्थिर है, वह काफी विकसित हो चुका है, अतः हम सुगमता से नहीं समझ सकते कि भाषा-शैली को रूप देना प्रारंभ में कितना कठिन कार्य था, और इन महात्मा के सामने कितनी कठिन समस्याएँ उपस्थित थीं।

उस समयतक धार्मिक ग्रंथ संस्कृत प्राकृत में थे, और जो भाषा में अनुवादित थे, वे भी छंदबद्ध पद्य में थे, क्योंकि गद्य का न प्रचार था न कोई स्थिर शैली, महती समस्या थी संस्कृत ग्रंथों के स्वाध्याय की परिपाटी को बनाये रखना। इसी कारण पूज्यश्री आत्मारामजी महाराज ने संस्कृत के मूल शब्दों को महत्ता दी, और संस्कृत न जाननेवाले पाठकों के लिये

ऐसे शब्दों की भाषा में व्याख्या करने का क्रम ग्रहण किया। इस से संस्कृत परिपाटी को सम्मान मिला, मूल संस्कृत-शब्द जो तत्त्वचर्चा में दैनिक प्रयोग में आते थे विदित रहे, और संस्कृत न जाननेवाले पाठकों को उनकी भाषा में ज्ञान-दान मिला। यह सब होते हुए भी पूज्यपाद महाराजजी की भाषा-शैली क्रम-बद्ध, साहित्यिक और प्रभावशाली है, विषय के अनुसार उनकी भाषा उचित रूप धारण किए हुए है; वह गद्य होते हुए भी पद्य के समान मनोहर और स्वाभाविक प्रवाह लिये हुए है। उदाहरण के लिये निम्न लिखित उद्धरण लीजिये।

“ बाह रे नास्तिकशिरोमणि ! तुम अपने कहने कुं कमी विचार शोचकर कहते हो वा नहीं ? इस तुमारे कहने से तो पूर्ण नास्तिकपणा तुमारे मत में सिद्ध होता है, बधा जब सर्व कुछ जगतस्वरूप परमात्मारूप वही है, तब तो न कोई पापी है, न कोई धर्मी है, न कोई ज्ञानी है, न कोई अज्ञानी है, न तो नरक है, न तो स्वर्ग है, साधु भी नहीं, चोर भी नहीं, सत्शास्त्र भी नहीं, मिथ्याशास्त्र भी नहीं, तथा जैसा गोमांसभक्षी, तैसा ही अन्न-भक्षी है, जैसा स्वभार्या से कामभोग सेवन किया, तैसा ही माता, बहिन, बेटी से किया, जैसा चंडाल, तैसा ब्राह्मण, जैसा गधा, तैसा संन्यासी करके जब सर्व वस्तु का कारण ईश्वर परमात्मा ही ठहरा, तब तो सर्व जगत् एक रस-एक स्वरूप है, दूमरा तो कोई है नहीं।” भाव देखिये, भाषा देखिये और देखिये शैली की मनोहरता और कोमलता ! इस में बनावट नहीं, विशेष मजावट नहीं, सीधी सादी मधुरता है, विपक्षी भाई को कैसे स्वाभाविक और विचित्र ढंग से उसकी निर्बलता दिखाई है। हां, जहां गहन तत्त्व-चर्चा है, वहां भाषा भी विषय के अनुसार उंची उठी हुई है, जो स्वाभाविक गुण है।

यह श्रद्धास्पद गुरुवर की प्रखर प्रतिभा की उपज है कि उन्होंने ने हिंदी-गद्य को रूप देकर उस शैली की रचना की, जिसे संस्कृत जाननेवाला उत्साह से पढ़े, उर्दू-हिंदी जाननेवाला थोड़े ही अभ्यास से समझे, गुजराती भाई पढ़े, पंजाबी भाई पढ़े, मारवाडी, दक्षिणी कोई भी हो, पढ़े, समझे, अपनी आत्मा का कल्याण करे और गुरुमहाराज के प्रति श्रद्धा से विनीत होकर भक्ति की पुष्पांजलि अर्पण करे।

श्री आत्मारामजी महाराज ने कौन कौन से हिंदी ग्रंथ बनाये, उनका दिग्दर्शन कराना भी समयोचित है, इसी प्रसंग में अन्यान्य जैनेतर विद्वानों के अभिप्राय भी दिखाये जावेंगे।

जैनतत्त्वादर्शः—इस में देव-गुरु-धर्म का स्वरूप, जीवादि नवतत्त्वों के भेद, सम्यग्-ज्ञान-दर्शन-चारित्र्य की व्याख्या, श्रावक के दिन व रात्रि कृत्यों का सविस्तर वर्णन और

संक्षिप्त जैन इतिहास इत्यादि अनेक उपयोगी तत्त्वों का समास है, थोड़ी हिंदी भाषा जान-नेवाले को भी जैन धर्म के मंतव्यों का बोध हो जाता है, आस्तिक नास्तिक की चर्चा और ईश्वरकर्ता के खंडन-मंडन की युक्तियों तो जन साधारण को मोहित करती हैं, विद्वान भी प्रेम से पढ़ते और गद्गद् गिरा से प्रशंसा करते हैं, ६०० पृष्ठ का एक दलदार ग्रंथ है, मानो, गागर में सागर भरने समान इस में जैन धर्म के तत्त्वों का संग्रह-आदर्श है।

जैन धर्म के तत्त्वों का बोध व प्रचार हिंदी ग्रंथोद्वारा होता देखकर इन महात्मा जैसे समर्थ विद्वान के हृदय में अन्यान्य हिंदी में ही ग्रंथ रचने की सोत्साह भावना का उत्पन्न होना स्वाभाविक है। आप ने एक और ग्रंथ रचा, नाम रखा “अज्ञानतिमिरभास्कर” सचमुच ही यह ग्रंथ ‘अज्ञान’ के तिमिर (अंधकार) को दूर करने में ‘भास्कर’—सूर्य है, यह ग्रंथ बड़े मार्के का है, इस में वेद, पुराण, स्मृति, उपनिषदादि शास्त्रविहित अश्वमेध, गोमेध आदि यज्ञों पर समीक्षा, सांख्य, जैमिनीय, बौद्ध और नैयायिक आदि मतों की मुक्ति पर समीक्षा, स्वामी दयानंद सरस्वतिविरचित सत्यार्थप्रकाश में जैन धर्मोपरि किये गये आक्षेपों का खंडन-रूप प्रत्युत्तर और जैन धर्म की उत्पत्ति आदि अनेक अपूर्व विषय लिखे हैं। हमें विश्वास है जो जिज्ञासु निष्पक्ष होकर इस ग्रंथ को पढ़ेगा, वह अवश्य सत्यासत्य का निर्णय कर सन्मार्ग पर आजावेगा। यह ग्रंथ है कर्त्ता की योग्यता और अपरिमित विद्वत्ता का नमूना।

हम श्री आत्मारामजी महाराज की प्रशंसा करें, यह स्वाभाविक है; परंतु दूसरे धर्म वा संप्रदाय के प्रतिष्ठित और प्रसिद्ध विद्वान् भी प्रशंसा करें, तो वास्तविक प्रशंसा है, इस बात की साक्षीरूप एक पुरातन पत्र है, जो वेदामतानुयायी एक पंडित, राजा—महाराजों की सभाओं में विजयपताकाधारी, योगजीवानंदस्वामी परमहंस सन्न्यासी साधु ने श्री आत्मारामजी महाराज को लिखा था और अपना अभिप्राय प्रकट किया था कि “निरपेक्ष बुद्धि के द्वारा विचारपूर्वक जो देखा तो वो लेख इतना सत्य, निष्पक्षपाती मुझे दिख पड़ा कि मानो एक जगत् छोड़ दूसरे जगत् में आन खड़े हो गये। आबाल्यकाल आज ७० वर्ष से जो कुछ अध्ययन करा व वैदिक धर्म बांधे फिरा, सो व्यर्थ—सा मालूम होने लगा। “जैनतत्त्वादर्र्श” और ‘अज्ञानतिमिरभास्कर’ इन दोनों ग्रंथों को तमाम रात्रि—दिन मनन करता व ग्रंथकर्त्ता की प्रशंसा करता बठिंडे में बैठा हूं, आज मैं आप के पास इतना मात्र स्वीकार कर सकता हूं कि प्राचीन धर्म, परमधर्म अगर कोई सत्य धर्म होवे तो जैन धर्म था, जिस की प्रभा नाश करने को वैदिक धर्म व षट्शास्त्र व ग्रंथकार खड़े भये थे; परंतु पक्षपातशून्य होकर यदि कोई

वैदिकशास्त्रों पर दृष्टि देवे तो स्पष्ट प्रतीत होगा कि वैदिक बातें कही वा लीइ गईं सो सब जैनशास्त्रों से नमूना इकठी करी है”। संपूर्ण पत्र और ५१ अर्थवाला श्री आत्मारामजी महाराज की स्तुतिरूप मालाबंध काव्य तत्त्वनिर्णयप्रासाद ग्रंथ के पृष्ठ ५२६-५२८ पर छपा है।

इतना ही नहीं, एक युरोपियन विद्वान डॉक्टर ए. एफ. रुडोल्फ हार्नल साहब ने भी, जो संस्कृत प्राकृत के सुप्रसिद्ध पंडित थे, श्री आत्मारामजी महाराज की स्तुति संस्कृत श्लोकों में की है, उनमें से केवल एक श्लोक यहां उद्धृत करते हैं—

दुराग्रहध्वान्तविमेदमानो !, हितोपदेशामृतसिधुचित्त ! ।
सन्देहसन्दोहनिरासकारिन् !, जिनोक्तधर्मस्य धुरंधरोऽसि ॥

और देखिये—आज से अनुमान ४० वर्ष से भी पहिले चिकागो (अमेरिका) में संसार के सर्व धर्मों का सम्मेलन हुवा था, जिस के संबंध में The world's Parliament of religions (दी वर्ल्डस पार्लिमेंट ऑफ रिलिजन्स) नाम की किताब छपी थी, उस के पृष्ठ २१ पर श्री आत्मारामजी महाराज की मूर्ति छपी है, उसके नीचे लिखा है कि:—

“ No man has so peculiarly identified himself with the interests of the Jain community as Muni Atmaramji. He is one of the noble band sworn from the day of initiation to the end of life to work day and night for the high mission they have undertaken. He is the highest priest of the Jain community and is recognised as the highest living authority on Jain religion and literature by Oriental scholars.”

ज्यों ज्यों हिंदी-ग्रंथों का प्रचार और उपयोग बढ़ता गया, त्यों त्यों श्री आत्मारामजी महाराज में भी अन्यान्य ग्रंथों के रचने का उत्साह अधिकतर होता गया। आप ऐतिहासिक योग्यतासम्पन्न थे। आप औत्पातिक्यादि बुद्धि के भी धनी थे। आप ने श्री ऋषभदेव भगवान से लेकर अपने और अपने शिष्य-प्रशिष्यों तक २४ तीर्थंकरों, ऋषि, मुनि, आचार्यों की वंशावलि वृक्षाकार तैयार की, जिस २ समय में जो २ धर्म, संप्रदाय और गच्छादि होते रहे, सब का संक्षेप वर्णन इस में लिखा है। नाम है जैन-मत-वृक्ष-शाखा, प्रशाखा, फल, फूल, पत्रादि में ऐतिहासिक विषय हीरे मोतियों की तरह ऐसी चतुराई से जड़े हैं कि उसकी सज घज को देखकर किसी से भी बिना प्रशंसा किये नहीं रहा जाता। यह एक दर्शनीय वस्तु है।

श्री आत्मारामजी महाराज की अनुपम बुद्धि और विद्याबल का प्रताप था कि आप प्रत्येक विषय में सकल कलाकुशल थे। इतिहास में निपुण, खंडनमंडन में चुस्त, अनेक

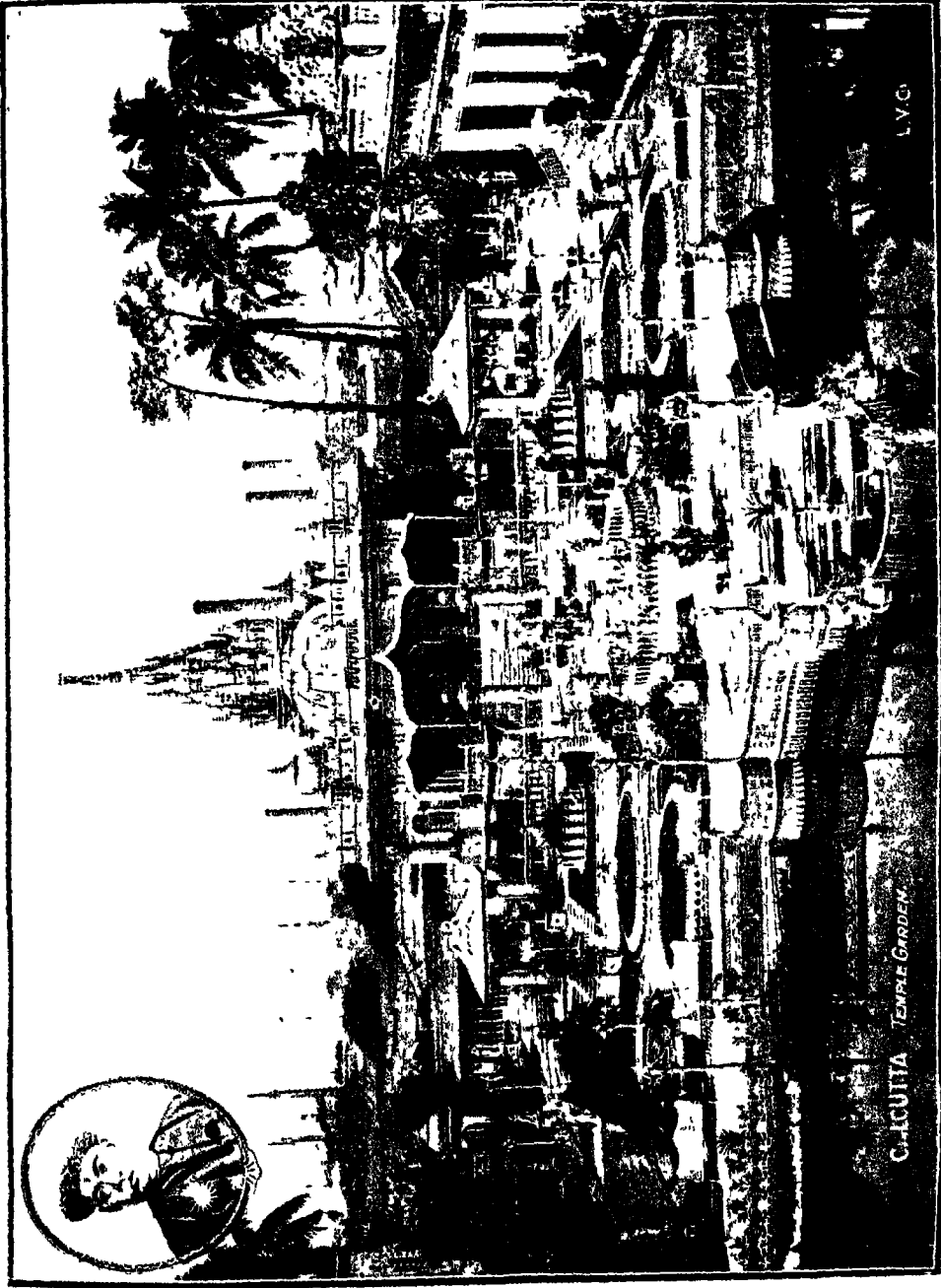
प्रकार की राग-रागनीयों में पूजायें, भजन, स्तवन बनाने में प्रवीण, आप युरोपियन विद्वानों के असुगम, असाधारण और गंभीर प्रश्नों का संपूर्ण और संतोषकारक उत्तर देते थे, तब ही तो युरोपियन विद्वान 'मदीयनिखिलप्रभव्याख्यातः शास्त्रपारग' ऐसे उद्गार निकालते थे। आप ने ऊपर के दोनों ग्रंथों से बड़ा एक और ग्रंथ रचा। नाम रखा 'तत्त्वनिर्णय-प्रासाद' आठ नौ सो पृष्ठ का एक बड़ा दलदार ग्रंथ है। नाम रखने में भी युक्तियुक्त अपूर्व कल्पना की है। तत्त्वों के निर्णय का प्रासाद-महल। जैसे महल मंदिर स्तंभों के आधार रखे होते हैं, वैसे ही ग्रंथकर्त्ता ने ३६ स्तंभों पर तत्त्व-निर्णय का प्रासाद-महल की रचना की है। प्रत्येक स्तंभ विविध प्रकार के रोचक व चित्ताकर्षक प्रकरणों से विभूषित है। एक बार ग्रंथ हाथ में लेकर छोड़ने को जी नहीं चाहता-यह ग्रंथकर्त्ता के पांडित्य और षट्शास्त्रपार-गाक्षित्व की प्रामाणिक साक्षी है।

सब जगत् जानता है कि श्री आत्मारामजी महाराज दीक्षा लेकर २२ वर्ष ढूँढिये (स्थानकवासी) साधु रहे, संवत् १९३२ में शुद्ध संप्रदाय की दीक्षा श्रीमद् बुद्धिविजयजी महाराज के करकमलों से स्वीकार की। आपने ढूँढिया पंथ क्यों छोड़ा, इसका सविस्तर वृत्तान्त आप के जीवनचरित्र में छपा है, यहां तो केवल इतना ही लिखने का विषय है कि ढूँढियों को सत्य जैन धर्म का ज्ञान कराने के लिये समकितसार के मंडनरूप सम्य-क्त्वश्लयोद्धार ग्रंथ रचा, मूर्तिपूजा, मुहपत्तिचर्चा आदि अनेक विषयों पर सांप्रदायिक शास्त्रीय प्रमाणों और युक्तियों का एक अद्भुत संग्रह है।

लेख बढ़ जाने के भय से अब हम श्री आत्मारामजी महाराज के विरचित हिंदी ग्रंथों की नामावलि देकर लेख समाप्त करते हैं।

१ ईसाईमतसमीक्षा (मुद्रित होनेवाली है)।	७ बीस स्थानकपूजा।
२ जैनमत का स्वरूप।	८ अष्टप्रकारीपूजा।
३ जैन धर्म विषयिक प्रश्नोत्तर।	९ सतरहभेदी पूजा।
४ चतुर्थस्तुति निर्णय, दो भाग।	१० नवपदपूजा।
५ आत्मविलास, भजनावली।	११ नवतत्त्व यंत्र सहित।
६ स्नात्रपूजा।	

पूर्वोक्त प्रमाणयुक्त लेख से सिद्ध हो गया है श्री आत्मारामजी महाराज की हिंदी समय के अनुसार और अतीव उपयोगी थी और है।

भारत प्रसिद्ध बाबू बट्टीनामजी जैन मंदिर, कलकत्ता

(ले० लक्ष्मण रघुनाथ भीडे-पूनासिटी)

अहंन्मत अनाद्यनन्त होने से उसका नाश कभी नहीं होता है। तो भी समकित के अभाव से कालप्रभावानुसार भव्य जीवों में भी उसके बारे में मतमतान्तर हो जाते हैं। मिथ्या अभिप्राय के कारन अहंन्मत को जब लोग विपरीत प्रकार से मानने लग जाते हैं तब मतोद्धारकों की जरूरत होती है। इसलिये मत-संस्थापक तीर्थङ्कर जैसे अतीत काल में हुए हैं, वर्तमान काल में हो चुके हैं और अनागत काल में होनेवाले हैं और मतप्रचारक सिद्ध, आचार्य, उपाध्याय तथा सर्व साधु तीनों कालों में होते हैं वैसे ही मतोद्धारक भी हुआ करते हैं। प्रसिद्ध न्यायाम्भोनिधि जैनाचार्य श्रीमद् विजयानंदसूरीश्वरजी महाराज ऐसे मतोद्धारकों में से ही एक हैं।

मतोद्धारक कुछ नई बात नहीं कहते हैं। और सनातन जैन सिद्धान्त में नई बात क्या कही जा सकती है? अतीत चोवीस तीर्थङ्करो में पहले तीर्थङ्कर भगवान ने जो फर्माया सो ही तीनों काल के तीर्थङ्कर, सिद्ध, आचार्य, उपाध्याय और सर्व साधु कहा करते हैं। फिर भी लोगों में जिस प्रकार अहंन्मत को मानने में भ्रम हुआ हो उसी प्रकार किसी तीर्थङ्कर, सिद्ध, आचार्य, उपाध्याय और सर्व साधु के कुछ उपदेश में फरक मालूम होता है। जिन सिद्धान्त त्रिकालाबाधित होने से उसमें तो फरक नहीं है लेकिन भ्रमजन्य मान्यता में फरक होजाता है। यह फरक बड़ा भारी हो तो उसको निकालनेवाला महात्मा युग-प्रवर्तक गिना जाता है।

श्रीमद् विजयानंदसूरीश्वरजी का अपरनाम आत्मारामजी है क्यों कि आप पहले स्थानकवासी साधु थे। अपने आत्मारामजी महाराज भी युगप्रवर्तक हैं क्यों कि आप ने श्वेताम्बर जैनों में खास करके पञ्जाब के जैनों में नया युग ही शुरू कर दिया। जिनविम्ब

का पूजन मूर्तिपूजा है और मूर्तिपूजा पञ्च महाव्रत का खण्डन करने में कारन होता है यह जो भ्रम फैला हुआ था सो आप ने दूर करके जिनबिम्ब का पूजन मूर्तिपूजा (Idol-worship) नहीं है, ध्येयपूजा (Ideal-worship) है, यह बात आप ने श्रावकों को समझा दी। आप ने कई चैत्यालयों का जीर्णोद्धार किया, कई जिनबिम्बों की प्रतिष्ठा की और सङ्गित काव्यमय पूजाएं बनाकर प्रतिभा पूजन में रुचि पैदा की।

स्थानकवासी सम्प्रदाय में सद्गुरुभक्ति का जितना महत्त्व देखा जाता है उतना मूर्तिपूजकों में नहीं देखा जाता; लेकिन सद्गुरु तो प्रत्यक्ष सहेव है। इसलिये आप ने सद्गुरु का स्वरूप कहकर उसकी सेवा का महत्त्व श्रावकों को बताया और स्वयं सद्गुरु बने। आप के पूज्य पट्टधर मुनिश्री विजयवल्लभसूरि महाराज ने आप की समाधि बनाकर सद्गुरुपूजन की सुविधा की। इस प्रकार आप ने सहेव तथा सद्गुरु के मूर्ति की पूजा ध्येयपूजा की दृष्टि से श्रावकों में फैलाई। आप के पहले कितनेक मुनिवर भी सच्छास्त्र नहीं पढ़ते थे। इस के कारन जिनागमज्ञ जैनाचार्य और उपाध्याय विरले पाये जाते थे। तो फिर जिनशास्त्रमर्मज्ञ श्रावक-श्राविकाओं की बहुत ही त्रुटि थी इस में आश्चर्य क्या! आप ने बहुत कठिनाइयाँ पार करके स्वयं शास्त्राध्ययन किया और पाठशालाएँ खोलकर सभी के लिये सुविधा कर दी। आप ने बहुत ग्रन्थ लिखे। खण्डनमण्डन पर सभाएँ कीं और अर्हन्मतप्रचार किया।

इस प्रकार सहेव, सद्गुरु और सच्छास्त्र की पूजा, सेवा तथा अध्ययन-अध्यापन का प्रबन्ध चैत्यालयों, उपाश्रयों और पाठशालाओं के द्वारा करके आप ने समकित की शुद्धि की है। पञ्जाब, राजस्थान तथा गुजरात में जो जिनमन्दिर, उपाश्रय, पाठशालाएँ, ग्रन्थप्रकाशन कार्यालय और समाचार पत्र हैं तथा उनकेद्वारा जैनों में जो सम्यग्ज्ञान, दर्शन, चारित्र का वर्धन हो रहा है सो आप की ही कृपा है। इन साधनों का प्रचार करने के कारन ही आप युगप्रवर्तक माने जाते हैं और इन साधनों के द्वारा अर्हन्मत का प्रचार करने में आप ने सफलता हासल की। इसीलिये आप अर्हन्मतोद्धारक समझे जाते हैं। आप के ये साधन ही ऐसे हैं कि जो आप के स्वर्गगमन के बाद आप के धर्मप्रचार का कार्य बढ़ाते हुए आप का स्मरण चिरन्तन कर रहे हैं।

आप को नहीं देखते हुए भी आप के धर्म प्रचारके साधन से ही जिन हजारों भव्य जीवों को सम्यक्त्व की प्राप्ति हुई है उनमें से मैं भी एक हूँ। आप के “अज्ञानतिमिरभास्कर” तथा “जैनतत्त्वादर्श” इन दो ग्रन्थराजों को पढ़ने से ही मुझे समकित की लब्धि हुई और हाल में

धूना के आत्मानन्द ग्रन्थालय की वजह से ही मेरे से जिनधर्मानुराधन हो रहा है। मुझे आप के दो महान् ग्रन्थ मिले और सम्यग्ज्ञान की लब्धि हुई। आप के पट्टधर मुनिश्री विजय-बल्लभसूरीश्वरजी के कारण ही मेरी प्रमादवशता दूर होकर मैं हररोज सहेबदर्शन, सच्छास्त्र-अध्ययनादि करने लगा और धर्मध्यान में नीरत हुआ। मेरा आर्त्तध्यान दूर करने में भी आप के शुभ नाम का ग्रन्थालय ही कारण है। इस प्रकार आप की धर्मप्रभावना है।

१९२२ की बात है। राष्ट्रीय सभा के विविध प्रचारकार्यों में लगा हुआ मैं छे बरस कर्णाटक में रहा। उसमें से यह दूसरा साल है। बेलगाम जिल्ले के नीपाणी गाम में तब मैं राष्ट्रीयशाला में अङ्ग्रेजी, हिन्दी, सायन्स और धर्मशिक्षा का अध्यापक तरीके रहता था। इस गाम में श्वेताम्बर जैनों की ठीक बस्ती है। जैनधर्म के ग्रन्थों का अच्छा संग्रह भी है। कुछ ग्रन्थ लेकर पढ़ना मैं ने शुरू किया और आत्मारामजी के जैनतत्त्वादर्श तथा अज्ञान-तिमिरभास्कर ये दो ग्रन्थ पढ़ने से मेरी सब धार्मिक शङ्काएँ दूर हुईं। जन्म से मैं शाङ्कर-मत का स्मार्त ब्राह्मण हूँ। तो भी वैष्णवमत का प्रभाव बचपन में मेरे दिल पर होने से क्रिया-काण्ड के साथ-भजन, कीर्तनादि की अभिरुचि भी मेरे में पैदा हुई। ज्ञान, सन्ध्या, देवपूजन, स्वाध्याय, देवदर्शन, पुराणश्रवणादि धर्माचार के छे बरस के ज्ञानपूर्वक पालन से मेरी मनःशुद्धि हुई और दृष्टि विशाल हुई। इसी कारण मैं ने द्वैत, विशिष्टाद्वैत, शक्तिविशिष्टा-द्वैत आदि मताचार्यों के, तथा पारसी, महम्मदी, ईसाई, यहूदी, शिख आदि धर्म संस्थापकों के कुछ ग्रन्थ पढ़े। पद्दर्शन, उपनिषदादि प्राचीन ग्रन्थ भी देखे। कुछ थिऑसॉफिकल सज्जनों के सम्बन्ध में आने से पाश्चिमात्य तत्त्वज्ञान के तथा अन्यान्य धर्मग्रन्थ भी वाचने को मिले। सार्वजनिक कार्य की रुचि होने से अनेक समाचार पत्र तथा अन्यान्य ग्रन्थ पढ़ने को मुझे विद्यार्थीदशा से ही आदत है। यह कहने का मतलब यह कि सार्वज्ञिक ज्ञान मैं ने पा लिया था और वह भी धर्माचार के पालन के साथ।

इस वाचन से सब दर्शन, धर्म, ग्रन्थ, मत मुझे एकान्तिक लगे। मैं ने सोचा कि इन सब का समन्वय करनेवाला एक ही धर्म हो तो कितना अच्छा होगा? श्रुति, स्मृति, पुराणोक्त सनातन हिन्दूधर्म में यह समन्वय कुछ अंश में दृग्गोचर होता है। लेकिन उसमें भले के साथ बुरे का भी धर्म के नाम पर सम्मिश्रण किया गया है। फिर भी एकान्तिक मतवाले अपनी अपनी खिचड़ी अलग पकाते रहते ही हैं। थिऑसॉफिकल लोग ने इस दृष्टिसे कुछ प्रयत्न किया है। तो भी हरएक धर्मवालों को अपना एकान्तिक आप्रह नहीं छोड़ता। ब्राह्मो,

आर्य, बहेबी आदि नूतन धर्मग्रन्थ भी तात्त्विक समन्वय करने में असमर्थ हैं। स. गान्धी में ये समन्वयवृत्ति मुझे प्रतीत हुई और १९२१ में मैं आप का चेला बना। लेकिन मेरी तत्त्वज्ञान के समन्वय की वृष्णा नहीं बूझी। जब मैं ने आत्मानन्द महाराज के ग्रन्थ देखे और उनके वाचन से जब प्रतीत हुआ कि जैनधर्म के स्याद्वाद या अनेकान्तवाद में द्वैताद्वैत, क्षणिकशाश्वतवाद आदि सभी द्वंद्वों का समन्वय किया है। जब देखा कि रत्नत्रय में ज्ञान, उपासना तथा क्रियाकाण्ड इन तीनों मोक्षमार्गों की आवश्यकता एकसाथ बतलायी है। और जब मैंने पढ़ा कि पञ्चपरमेष्ठी के ध्येयस्वरूप ईश्वर जैनधर्म में होते हुए ईश्वरकर्तृत्व का अभाव है तब मैं उस पर लट्टू हो गया और तब से आज तक जिनवाणी पर मेरी श्रद्धा कायम है और कायम रहेगी।

मैं चाहता था कि जिनसिद्धान्त के किसी अङ्ग पर आत्मानन्द शताब्दि स्मारकाङ्क के लेख लिखूँ। जिनशास्त्र का हरएक अङ्ग परिपूर्ण, अप्रतिम और त्रिकालाबाधित मुझे लगता है। लेकिन आत्मानन्द महाराज के संबंध में मेरे जो भाव हैं उनको ही जाहिर करना मैं ने उचित समझा। और और विद्वान जिनशामन के एकेक अङ्ग पर लेख जरूर भेजेंगे। इसलिये विस्तृत लेख लिखना भी ठीक नहीं। मुझे इस लेख में यही बताना है कि जिनशासन का सर्व संग्राहक होते हुए अतीव शुद्धस्वरूप महाराज साहब के ग्रन्थों से ही मुझे ज्ञात हुआ कि जो स्वरूप एक ही धर्म में पाने की तृष्णा मुझे कईक वर्षोंसे लगी थी। इसलिये मैं आत्मानन्द महाराज साहब का मदैव ऋणी हूँ। जो आनन्द मुझे प्राप्त हुआ सो सभी भव्य जीवों को मिले यही मेरी कामना है। यह आनन्द कोई दे नहीं सकता है। हरएक को यह लेना पड़ेगा। मात्र साधन साहित्य दूसरा दे सकता है—अस्तु।

ये साधनमामधियाँ आत्मानन्द महाराज ने हमारे लिये उपलब्ध कर दीं। यही महाराज साहब का हमारे पर उपकार है। आचार्य साहब का हमारे उपर यह मोटा कर्जा है। हमें आचार्यऋण से मुक्त होना चाहिये। धर्मप्रभावना करना यह हरकोई भावक का कर्तव्य है। आत्मानन्द शताब्दि के महोत्सव पर भी धर्मप्रभावना के कुछ स्थायीकार्य होने चाहिए। आचार्य महाराज के पट्टधर विजयवल्लभसूरि महाराज ने आत्मसंबन्ध शुरू करना, आत्मानन्द जैन सभा स्थापन करना, आत्मानन्द मासपत्रिका चलाना, आत्मानन्दसमाधिमन्दिर बान्धना और जगह जगह पाठशालाएँ खोलना ये पांच प्रतिज्ञाएँ की थीं। पट्टधर आचार्य ने ये प्रतिज्ञाएँ कैसी पूरी कीं और भव्यजीवगण इन सुविधाओं से कैसा लाभ उठाते हैं सो जैनजनता अच्छी तरह से जानती है। अब कुछ आगे बढ़ना चाहिए।

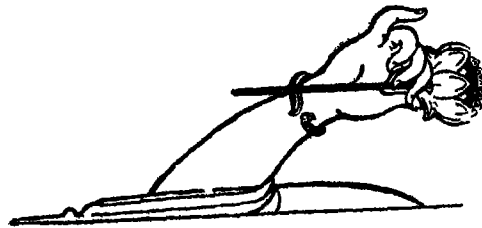
श्री हंस वि. म., आ. म. श्री विजयवल्लभस्वरि, प्र. श्री कानि वि. म., म. श्री कर्पूर वि. म.

आ. श्री विजयानंदस्वरि (आनमारागमजी) महागज, श्री वृद्धगयजी (वृद्धि वि. म.), श्री मणिविजयजी म. दाढा,
श्री इन्द्रिचंद्रजी म., आ. श्री विजयकमलस्वरि.

आचार्य महाराज के सभी ग्रन्थ आजकल के हिन्दी में मात्र पुनर्मुद्रित करने चाहिए, क्यों कि रूढ़ हिन्दी में वे लिखे जायें तो बहुत ही प्रभावक होंगे। आचार्य के नाम की धर्मशास्त्र पाठशालाएँ तथा ग्रन्थसङ्ग्रहालय जगह जगह स्थापित किये जायें। एक आत्मानन्द मिशन भी खोला जाय कि जो जैनसङ्घटन और शुद्धि का कार्य देश-विदेशों में करे। आत्माराम अनाथालय भी होने चाहिए। महाराज साहेब गरीब खत्री के यहाँ पैदा हुए। आप का प्रतिपाल एक भ्रावक वणिक ने किया इसीलिये आप जैन साधू बने, नहीं तो जरूर आर्यसमाजी बनते अथवा गृहस्थी होते। इस से आत्माराम अनाथालय की आवश्यकता भलीभाँति प्रतीत होती है। जैनसमाज धनी है उसको अनाथालयों की जरूरत नहीं यह मात्र भ्रमणा है। उसको छोड़के अनाथालय के रूपमें ही आत्मानन्द महाराज का शताब्दि स्मारक किया जाना चाहिए। ऐसे अनाथालय छोटे बड़े सभी जाति के स्त्री-पुरुषों के वास्ते जगह जगह होने चाहिए। ये और दूसरे नये तरीके के प्रभावनाओं से ही हम आचार्यऋण अदा कर सकते हैं।

महाराज साहेब को स्वर्गवासी हुवे करीब २ चालीस बरस हुवे। इस काल में हमने क्या प्रगति की है? आप के पट्टधर श्रीमद् विजयवल्लभसूरिजी महाराज ने आप का स्मरण ताजा रक्खा और आप के शुभ नाम से बहुत कुछ कार्य किये इसीलिये आज हम आप के शताब्दि का स्मरण कर रहे हैं। अब आप के शताब्दि के स्मारक की बजह से और आगे बढ़ना ही चाहिए। काल-परिस्थिति ध्यान में लेकर आप ने अपने जमाने में आगे बढ़कर धर्म-प्रभावना की और अच्छा दाखला हमारे सामने रक्खा। अब हम को भी आप के रास्ते से ही चलना चाहिए। मैं यही आशा करता हूँ कि शासनदेव हम सब को धर्मकार्य में कालोचित मार्गों में आगे बढ़ने की शक्ति दे और आचार्यऋण से हमारी मुक्ति होकर हम मोक्षमार्ग के लायक बने। तथास्तु। वर्धतां जिनशासनम्।

अंबालाशहर में

(ले० श्री ज्ञानदास जैन M. Sc., LL. B.)

विद्यया सुखमश्नुते । सा विद्या या विमुक्तये ।

लार्ड कर्जन ने एक बार कहा था 'यह जैन जाति भारत के आधे व्यापार की मालिक है। इसके पास धन की प्रचुरता है। ये लोग अच्छे देश तथा राजसक्त हैं।' ठीक है यह सब ठीक है। परन्तु यह मानना होगा कि सब प्रकार के सांसारिक सुखों को भोगनेवाली इस जाति में एक बड़ी भारी खामी है—वह है विद्या की कमी।

श्रीमद्विजयानंदसूरि महाराज ने १९ वीं शताब्दि में अवतार धारण किया। उन्होंने जैनों के धार्मिक संस्कारों को प्रौढ़ बनाने के लिये अपनी सारी शक्ति लगाई। संस्कृत और प्राकृत ग्रंथों का अनुशीलन कर के उनका निचोड़ हिंदी में—लोगों की बोलचाल की भाषा में—उपस्थित किया, जिस से इस समाज की धार्मिक भावनायें उत्तेजित हों और धर्म की उन्नति हो।

उन्होंने एक सुविद्ध वैद्य की भांति जैनसमाज की नाड़ी देखी। रोग का अनुभव किया और ओषधि भी निश्चित कर दी। उनके एक ही वाक्य में सारा निदान गर्भित है:—
“जैन मंदिरों की आवश्यकता है सही परन्तु उन मंदिरों में पूजा करनेवाले भगवान के पूजारी उत्पन्न करने के लिये सरस्वती मंदिरों की भी नितान्त आवश्यकता है।”

पंजाब की दशा विशेषतया शोचनीय थी। उन्होंने पंजाब की रक्षा का भार अपने शिष्यरत्न श्रीवल्लभविजयजी को सौंपा। निर्वाचन ठीक ही हुआ। श्रीवल्लभविजयजी ने भी गुरुवाक्य को लक्ष्य में रखते हुए अपनी सारी शक्ति का व्यय विद्याप्रचार में लगा दिया। आप ने अपने विहार में यथा अवसर अपने भक्तों का ध्यान विद्याप्रचार की ओर आकर्षित किया और अब भी कर रहे हैं।

आप ने सन् १९०० में अंबाला शहर में चातुर्मास किया। अंबाला शहर में जैनों की खासी वस्ती है। श्वेतांबर जैनों के भी काफी घर हैं परन्तु उनके बालकों की शिक्षा का उस समय कोई प्रबंध न था। आप के उपदेश से एक पाठशाला खोली गई। विद्याप्रचार का यह बीज अंकुरित हुआ। उनके आशीर्षकों का यह फल है कि अब वह एक फूलाफला वृक्ष बनकर 'श्री आत्मानंद जैन हाईस्कूल' के रूप में दृष्टिगोचर

हो रहा है जिस की सुस्तिग्ध छाया में सैकड़ों विद्यार्थी विभ्राम पाचूके हैं, पारहे हैं और पाते रहेंगे। भगवन् ! हमारी भावनायें सफल हों !

आप ने यह शिक्षाप्रचार का कार्य किसी एक अज्ञातु भक्त को सिपुर्व नहीं किया परन्तु इस कार्य को स्थायी करने के लिये एक सभा भी स्थापित कराई वह है-श्री आत्मानन्द जैन सभा-अंबाला शहर। इस सभा ने आजतक समाजसेवा का जो कार्य किया है, जो संस्थायें स्थापित की हैं उनका किञ्चित् विवरण नीचे दिया जाता है।

श्री आत्मानन्द जैन सभा-का उद्देश शिक्षाप्रचार और सामाजिक कुरीतियों का निराकरण ही रहा है। और इसके प्रयास से समाज में देवभक्ति, गुरुभक्ति और संघशक्ति की उत्तरोत्तर वृद्धि होती रही है जिस का परिणाम यह है कि आज पंजाब में श्वेतांबर जैन समाज में अंबाला का स्थान मुख्य है।

शिक्षाप्रचार के निमित्त जो पाठशाला स्थापित हुई थी उसने कुछ वर्ष अच्छा उपयोगी कार्य किया। तत्पश्चात् स्थानीय आवश्यकताओं के कारण उसे प्राइमरी स्कूल का रूप देविया गया। आवश्यकतायें बढ़ती गईं जिनके कारण सन् १९१८ में इसे लोअर मिडल स्कूल, सन् १९२० में अपर मिडल स्कूल और १९२२ में हाईस्कूल कर दिया गया; परन्तु पंजाब शिक्षा-विभाग के हस्ताक्षेप के कारण १९२३ में हाईकी दोनों श्रेणियां बंदकर दी गईं और पुनः १९२६ में खोल दी गईं।

सन् १९१३ में बालिकाओं की शिक्षा के लिये मुनिश्री लब्धिविजयजी (वर्तमान आचार्य श्रीविजयलब्धिसूरि) महाराज के चातुर्मास में श्रीआत्मानन्द जैन कन्या पाठशाला भी स्थापित करदी गई।

श्री आत्मानन्द जैन ट्रैक्ट सोसायटी-साधारण जनता में धर्मप्रचार करने के अभिप्राय से सन् १९१५ में यह सोसायटी स्थापित हुई। यह सोसायटी १९३० तक खूब चली। इस ने भिन्न २ धार्मिक तथा सामाजिक विषयों पर १०८१) पुस्तकें प्रकाशित की थीं।

आत्मानन्द-पंजाबनिवासियों की मांग हुई कि समाचार पत्र भी जारी करदिया जाये जिस से समाज के और जैन जगत् के समाचार मिलते रहें। इस कारण से ट्रैक्टों को बंदकर के आत्मानन्द मासिक पत्र निकाला गया। अकेली ट्रैक्ट सोसायटी इस बोझ को संभालने के लिये सर्वथा अशक्त थी। श्री आत्मानन्द जैन गुरुकुल (पंजाब) गुजरांवाला तथा श्री आत्मानन्द जैनमहासभा (पंजाब) अंबालाशहर ने आर्थिक सहायता दी और तीनों के कर्च से यह पत्र चलने लगा; परन्तु दुर्भाग्यवश महासभा तथा गुरुकुल की ओर से आर्थिक सहायता बंद होजाने के कारण अक्तुबर १९३३ में यह पत्र भी बंदकर दिया गया। जो कुछ सेवा इन ट्रैक्टों से या इस पत्र से समाज की हो सकी है वह भी स्तुत्य है।

श्री आत्मानन्द जैन पब्लिक रीडिंग रूम-सन् १९२१ में कुछ जैन नवयुवकों के प्रयास से यह रीडिंग रूम खोल दिया गया। अब्बे २ दैनिक, साप्ताहिक तथा मासिक

पत्र भ्रमवाये गये । स्थानीय म्युनिसिपल कमेटी से १००) की वार्षिक सहायता भी मिलने लगी । इस वाचनालय से अंबाला शहर की जनता की अच्छी सेवा हो रही है ।

श्री आत्मानंद जैन लायब्रेरी—सन् १९२२ में अंबाला जैन समाज के अहोभाष्य से श्री मुनि बल्लभविजयजी का चातुर्मास दूसरी बार यहां हुआ । इस चातुर्मास में तीन बार कार्य अच्छे महस्व के हुवे:—

१—आप ने सद्गत न्यायांभोनिधि श्री विजयानंदसूरि महाराज का तथा अपना सर्व पुस्तक संग्रह अंबाला में रखना निश्चित किया और लायब्रेरी की स्थापना की । श्री मंदिरजीमें जो पुराना भंडार था वह भी मिल गया । श्री मुनि राजविजयजी ने भी अपना कितना ही हस्तलिखित संग्रह यहीं दे दिया ।

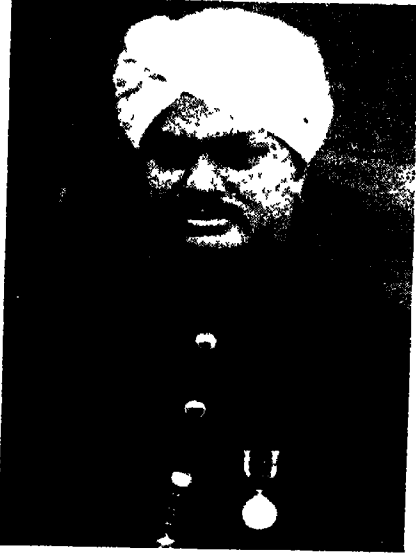
इस पुस्तकालय में ७७७ हस्तलिखित शास्त्र, ५४७ मुद्रित शास्त्र तथा भिन्न २ भाषामें और विषयों को सर्वोपयोगी ६०८६ पुस्तकें हैं जिन से जैन अजैन सभी लाभ उठाते हैं ।

२—श्री आत्मानंद जैन स्कूल की बिल्डिंग के लिये आप के उपदेश से २२ हजार रुपया जमा हुआ जिस से यह संस्था स्थायी हो गई ।

३—श्री आत्मानंद-शिक्षावली-जैन बालिकाओं और बालकों को समुचित रूप से धार्मिक शिक्षा देने के लिये पुस्तकों का हिन्दी भाषा में अभाव देखकर आप के सदुपदेश और प्रोत्साहन से एक शिक्षावली तैयार की गई जिस के चार भाग प्रकाशित हो चुके हैं और पंजाब, मेवाड़, मारवाड़दि प्रांतों में पढ़ाये जा रहे हैं । इसका भेय भी श्री आचार्य महाराज को ही है ।

भारत-इतिहास संशोधन—समाजसुधार और शिक्षाप्रचार के अतिरिक्त यह एक और बड़े महस्व का कार्य है जिस का सब को गर्व होना चाहिये । जैनों का अपना कोई सुंदर सुसंबद्ध और प्रमाणिक इतिहास नहीं जिस का हमें खेद है । स्वयं जैनों में अपने इतिहास के विषय में बहुत कुछ मतभेद है । इसी कारण से पाश्चात्य विद्वानों ने भारतवर्ष के इतिहास में जैनों के विषय में बहुत कुछ अडबंड़ लिखा है । हमारे भारतीय विद्वान् भी स्वतंत्र खोज का कष्ट न उठाकर उन्हीं पाश्चात्य विद्वानों की पुस्तकों के उद्धरण तथा अनुवाद प्रकाशित करतेते हैं । इनमें से अधिकांश पुस्तकें स्कूलों में हमारे बालक-बालिकाओं को पढ़ाई जाती है जिस का परिणाम यह होता है कि जैन धर्म के विषय में उनके विचार भ्रंत एवं कुत्सित होजाते हैं जिनका कुप्रभाव आयुभर रहता है; क्यों कि—“ यज्ञवे भाजने लग्नः संस्कारो नान्यथा भवेत् । ”

समा की दृष्टि इस ओर गई । लेखकों तथा प्रकाशकों को युक्तियों और प्रमाणों से वास्तविकता का परिचय दिया और उन्हें अपनी भूल सुधार के लिये बाधित किया । इन पुस्तकों के दूसरे संस्करणों में संशोधित विवरण ही छपे हैं । ऐसी एक दर्जन से

लाला रतनचंद जैन-ट्रेडर
श्री आत्मानंद जैन महासभा
अंबालामीटी (पंजाब)

बा० कीर्तिप्रसादजी जैन
B. A., LL. B.
भूतपूर्व मानद अधिष्ठाता
श्री आत्मानंद जैन गुरुकुल (पंजाब) गुजरांबाला.

प्रेसीडेन्ट श्री आत्मानंद जैन गुरुकुल
गुजरानवाला (पंजाब)

लालाजी श्री माणेकचंदजी जैन

बाबू अनंतराम जैन

अधिक पुस्तकों का संशोधन हो चुका है। इसका सुविस्तृत वृत्तांत जामने के लिये समाजद्वारा प्रकाशित 'भारतवर्ष का इतिहास और जैनधर्म' पुस्तक पढ़ियेगा। इसके अतिरिक्त समा ने और भी पुस्तकें प्रकाशित की हैं।

पिछले वर्षों में समा की ओर से बहुत से विद्यार्थियों को छात्रवृत्ति भी दी जाती रही है। यह विद्यार्थी भिन्न २ कॉलेजों में उच्च शिक्षण प्राप्त कर रहे थे।

श्री आत्मानंद जैन हाईस्कूल-इस हाईस्कूल में (शाखाओं सहित) ५७५ विद्यार्थी हैं। यह हाईस्कूल पंजाब-शिक्षाविभागद्वारा स्वीकृत है और मिडल तथा प्राइमरी शाखाओं को पंड (सहायता) भी मिलती है। पंजाब युनिवर्सिटी से इस का संबंध है और मैट्रिकयुलेशन की परीक्षार्थ तैयारी कराई जाती है। इस स्कूल में अंग्रेजी, गणित, भूगोल, इतिहास, संस्कृत, फारसी, उर्दू, हिंदी, साइंस, सिविल्स हाइजीन आदि विषय पढ़ाये जाते हैं। मिडल की श्रेणियां बढ़ई तथा खिलौने बनाने का काम भी सीखती हैं। प्राइमरी विभाग में महाजनी हिंदी भी पढ़ाई जाती है। धर्म शिक्षण का प्रबंध भी संतोषप्रद है। छोटी श्रेणियों में शिक्षाबली और ऊंची श्रेणियों में स्वतंत्र स्कीम के अनुसार शिक्षा दी जाती है। आनरेरी धर्माध्यापक ब्रह्मचारी शंकरदासजी की निःस्वार्थ सेवा का छात्रों के चरित्र पर अच्छा प्रभाव पड़ता है। साधारण परीक्षाओं के साथ धर्म की परीक्षाएँ भी ली जाती हैं। प्रश्नपत्र बाहिर से मंगवाये और बाहिर ही देखे जाते हैं। सर्वप्रथम रहने-वाले विद्यार्थी को विजयानंद जयन्ती (ज्येष्ठ सुदि ८) को लाला कालूमल चांदनमल बाबू-स्वर्णपदक भी दिया जाता है और दूसरे नंबरवाले को रु. ७) का पारितोषिक समा की ओर से मिलता है।

कुल २३ अध्यापकों में से २१ ट्यूट हैं। सभी अपने २ कार्य में दक्ष हैं इसीकारण स्कूल की शिक्षण-अवस्था सराहनीय है। मैट्रिकयुलेशन और बनेक्युलर फाइनल परीक्षाओं के परिणाम अब तक बहुत ही अच्छे रहते रहे हैं।

व्यायाम, ड्रिल, स्काउटिंग, चरित्रगठन आदि की ओर विशेष ध्यान दिया जाता है।

जून १९३१ तक स्कूल श्री आत्मानंद जैन गंज में लगता रहा। यह एक लंबी चौड़ी मंडी है जिसकी उपर की मंजिल में स्कूल लगा करता था। मकान श्वेतांबर जैन पंचायत का है। दुकानों की आमदनी से स्कूल को आर्थिक सहायता मिल जाती है। जून १९३१ में शहर से बाहिर स्कूल की अपनी दर्शनीय बिल्डिंग की प्रतिष्ठा बड़ी धूमधाम से हुई। तत्पश्चात् स्कूल इस नये मकान में चला गया।

स्कूल के साथ एक अच्छा बॉर्डिंग हाऊस भी है। जिसमें इस समय ५६ विद्यार्थी रहते हैं। उनकी देखभाल के लिये दो डाक्टर और वैद्य भी नियुक्त हैं। स्कूल के सभी विद्यार्थियों की साल में तीन बार डाक्टरी परीक्षा का प्रबंध भी किया गया है। परिणाम की सूचना विद्यार्थियों के घर भेज दी जाती है।

श्री आत्मानंद (संघ) में स्थापित संस्थाएं

श्री आत्मानंद जैन कन्या पाठशाला में १६३ कन्यायें शिक्षा प्राप्त करती हैं । चार अध्यापिकाओं की देखरेख में इस पाठशाला का कार्य भी अच्छा हो रहा है । धर्म-शिक्षण के लिये श्री आत्मानंद जैन शिक्षावली पढ़ाई जाती है ।

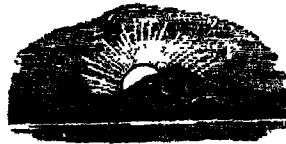
इसप्रकार ये संस्थायें जैनों में ही नहीं प्रत्युत अजैनों में भी व्यावहारिक तथा धर्मशिक्षा का प्रसार कर रही हैं । सर्वसाधारण में जैन धर्म के विषय में जो भ्रम-मूलक विचार हैं उनके निराकरण का यह उपाय सर्वश्रेष्ठ सिद्ध हुआ है । आशा है कि जैन संस्कारों से अलंकृत यह संतति भविष्य में अपने सुविचारों और सुचरित्र से जैन धर्म का ही क्यों भारतवर्ष का भी मुख उज्ज्वल करेगी ।

इन संस्थाओं के प्रबंध के लिये एक मैनेजिंग कमेटी बनी हुई है जो सरकारद्वारा रजिस्टर्ड है । सारी आमदनी और खर्च का रीतिपूर्वक हिसाब रक्खा जाता है जिसे सभा की ओर से निर्वाचित आडीटर पढ़ताल करते हैं । स्कूल का हिसाब सरकारी आडीटर भी पढ़ताल करता है ।

इन सब स्कूलों का वार्षिक खर्च २० हजार रुपये के लगभग है जो फीस, सरकारी ग्रांट और दानादि से पूरा किया जाता है । दोनों प्राइमरी स्कूलों और कन्या पाठशाला में कोई फीस नहीं ली जाती । लगभग ५ हजार रुपये साल का घाटा समाज को पूरा करना पड़ता है ।

यहां यह उल्लेख कर देना भी अनुचित न होगा कि धार्मिक त्योहारों पर सभाओं तथा मेलों का प्रबंध करने के लिये श्री आत्मानंद जैन नवयुवक मंडल चार पांच साल से अच्छा कार्य कर रहा है । श्री मंदिरजी में आरती का प्रबंध मंडल ही करता है । मंडल की अपनी एक भजन मंडली और बैंड भी है ।

प्रार्थना है कि यह संस्थायें इसीप्रकार सुचारु रूपसे अपना कार्य कर के धर्म और समाज का गौरव बढ़ाती रहें ।

[लेखक—यति श्री बालचन्द्राचार्यजी महाराज—खामगांव]

स्वनामधन्य, युगप्रधान आचार्य श्रीमद्विजयानन्दसूरिजी (उर्फ आत्मारामजी) महाराज का पुनीत नाम जैन संसार से भलीभांती परिचित है। आप ने अपने जीवनकाल में ऐसे २ महत् कार्य किए हैं कि जिसके लिए जैन जगत् आप का सदा ऋणी रहेगा। वर्तमान युग की आवि में आप एक क्रांतिकारी महापुरुष हो चुके हैं। आप के लिखे हुए महत्काय ग्रंथ और विशाल व विद्वान् शिष्य समुदाय इस बात के लिए साक्षीभूत विद्यमान है। एवं आप की जीवनघटनाएँ अनेक सुयोग्य लेखकोंद्वारा लिखी जाकर प्रकट हो चुकी हैं। फिर मेरे सरीखा छुद्र लेखक क्या विशेष लिख सकता है? परंतु शताब्दि के उपलक्ष्य में जो विशेषांक प्रकाशित होनेवाला है उसके लिए एक लेख भेज देने की, आचार्यसम्राट् श्रीमद्विजयवल्लभ-सूरिन्धरजी ने मेरे को आज्ञा की एवं शताब्दि अंक के सम्पादक सुहृदवर श्रीयुत मोहनलाल वलीचंद वेशाई बी. ए., एल्. एल्. बी. एडवोकेट, बंबई हाईकोर्ट ने भी भार देकर कहा। उक्त दोनों सज्जनों की प्रेरणा से यह लेख लिखने का सौभाग्य प्राप्त हुआ।

लेख लिखने बैठा तब मैं इस विचार में पड़ गया कि मैं क्या लिखूँ? क्यों कि न तो मैं आप के साथ में रहा हूँ सिर्फ दर्शनमात्र मेरे को हुआ है और अन्य लेखकों का चर्चित चर्चणकर के कुछ लिखना मुझे पसंद नहीं। तब लिखना तो भी क्या? इतने में एक बात का स्मरण हो आया कि आत्मारामजी महाराज बड़े मंत्रवादी थे, इस विषय पर किसी भी

∴ १९ ∴

[अन्तिम पंक्ति]

लेखक ने कुछ भी नहीं लिखा अतएव इसी विषय पर मेरा अनुभव प्रकट कर देना योग्य समझ कर प्रस्तुत लेख लिखना प्रारंभ किया ।

स्वर्गीय आचार्य के विद्वान् शिष्य स्व. विद्यासागर, न्यायरत्न श्रीमद् शांतिविजयजी महाराज के साथ में कुछ वर्ष रहने का मेरे को प्रसंग मिला था । जैनशास्त्रों का अवलोकन मैं ने आप के साथ में रहकर किया था । वे मेरे पर बड़ा प्रेम रखते थे । उनके पास धन-लोलुप अनेक यति—श्रावक जाते रहते थे और वे इतने उदार थे कि सब को कुछ न कुछ देकर बिदा करते थे । द्रव्य रखने पर भी वे इतने विरक्त—त्यागी थे कि आया और खर्च किया । कभी किसी में उन्होंने ने रकम जमा नहीं की और न व्याज उपजाया, परंतु मेरा और उनका निःस्वार्थ प्रेम था । मैं ने उनसे कभी कुछ भी नहीं मांगा और न कुछ लिया; बल्कि मैं ने मेरे आश्रम में महिनों तक रखकर उनकी सेवा की थी । हम जब २ साथ में रहते थे तब रात्री के समय पर किसी एक विषय पर ज्ञानचर्चा हमेशा ही किया करते थे । इस बात का मुझे स्मरण है कि शांतिविजयजी महाराज प्रसंगवश अनेकवार श्री आत्मारामजी के संबंध में अनेक घटनाओं के वृत्तांत मुझे कहकर सुनाते थे । एक बार हम दोनों आनन्द से बैठे हुए वार्तालाप कर रहे थे उस समय मैं ने प्रश्न किया कि—“ आपने रोगापहारिणी, अपराजिता, श्री सम्पादिनी आदि जैन विद्याएँ किन से प्राप्त कीं ? ” तब शांतिविजयजी ने कहा कि—“ ये विद्याएँ मेरे परमोपकारी गुरु आत्मारामजी महाराज ने प्रसन्नतापूर्वक दी हैं । ” मैं ने फिर प्रश्न किया कि—“ आप के गुरुजी ने किस से प्राप्त कि थी ? दूँदिया पंथ में थे तब या पञ्चान् ? ” उत्तर मिला कि—“ मेड़ते में एक वयोवृद्ध यतिजी रहते थे । वे बड़े मंत्रवादी और सदाचारी थे । उनको कोई सुयोग्य शिष्य नहीं था इसलिये वे विद्याएँ उन्होंने ने किसी को नहीं दी थीं और आत्मारामजी महाराज वहाँपर गये तब उन वयोवृद्ध यतिजी ने आत्मारामजी से कहा कि—“ तुम महापुरुष हो, तुम्हारे द्वारा जैन धर्म की महती प्रभावना होनेवाली है, यह योगबल से मुझे ज्ञात हुआ है इसलिए मैं तुम को सिद्धविद्याएँ देना चाहता हूँ जिनको साधन करने की भी आवश्यकता नहीं है । केवल पाठ करने से कार्य होजाता है । तब आत्मारामजी महाराज ने उत्तर दिया कि—“ आप सदाचारी, ज्ञानी, वयोवृद्ध है । मुझे आप अधिकारी समझ के देना चाहते हैं तो मैं ले सकता हूँ और उसका उपयोग समय पर धर्म के लिए करता रहूँगा । ” पञ्चात् यतिजी महाराज ने अनेक सिद्धविद्याएँ बतलाईं जिनका उपयोग आप करते रहें । उन यतिजी का नाम भी मेरे से शांतिविजयजी ने कहा था परंतु मुझे स्मरण में नहीं रहा ।

बि. संबन्ध १९४० का चातुर्मास, आप का, शहर बीकानेर (राजपूताना) में हुआ था। उस समय मेरी उमर लगभग ७-८ वर्ष की थी। उस समय मुझे चार पांच हजार श्लोक कंठस्थ थे। मैं व्याकरण पढ़ रहा था। मैं निरंतर मेरे गुरुवर्य प्रातःस्मरणीय श्रीमान् केवलचन्द्रजी सूरिजी के साथ में ही रहता था। उस समय के पढ़े हुवे पाठ आज तक कंठाग्र हैं। प्रातःकाल में जो कुछ पाठ करा देते थे वह मुझे पांच सात दिन प्रातःकाल में पढ़ लेने पर पक्का आजाता था। एक दिन हम दोनों गुरु-शिष्य श्रीगोपी पार्श्वनाथस्वामी मंदिर को दर्शनार्थ गये। उक्त मंदिर शहर के बाहिर गोगा दरवाजे से आधा मील की दूरी पर है। हम दर्शनार्थ जा रहे थे और महाराज श्री आत्मारामजी शिष्यसमुदाय के साथ दर्शन करके लौट रहे थे। मार्ग में हमारी मुलाकात हुई। दोनों के परस्पर अभिवादन के पश्चात् ज्ञानचर्चा जो होने लगी तो लगभग आधे घंटे से कुछ अधिक समय तक बातें दोनों में होती रहीं। मैं खड़े २ थक गया और मैं ने अपने गुरुजी से कहा "गुरुजी, अब चलो"; उस समय महाराजश्री ने मेरे से कुछ पूछा भी और मैं ने भी कुछ कहा। इतना अबतक मुझे स्मरण है परंतु क्या पूछा ? और मैं ने क्या कहा ? यह मेरे स्मरण में नहीं है। परंतु मुझे साक्षात्कार जो हुआ है वह बराबर हृदय में अंकित है, क्योंकि उक्त घटना के पश्चात् मेरे गुरुजी से अत्यन्त प्रेम होने से मैं कईबार गया आया था।

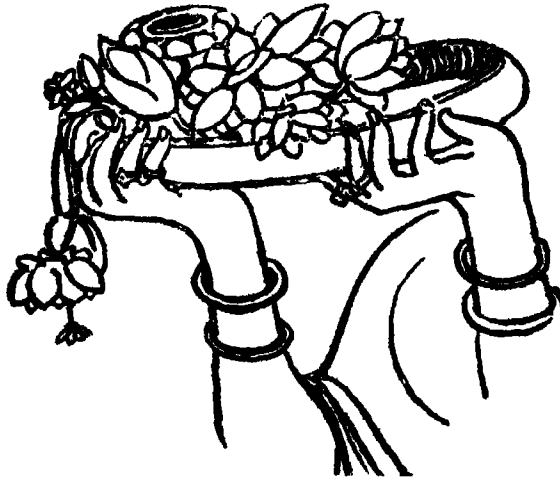
महाराजश्री का शहर बीकानेर में आगमन हुआ उस समय कई भव्य श्रावकों की यह इच्छा हुई कि—महाराजश्री का जुलूस (सामैया) राजकीय बेन्ड बाजे के साथ बड़े धूम-धाम से किया जाय परंतु राज्य का प्रबंध ऐसा है कि—गच्छपतियों के महले बटे हुवे हैं, अन्य-तर वहां बाजे नहीं बजा सकते। इसलिए बेन्ड मिलना अशक्य था; परंतु मेरे गुरु महाराज ने यह कार्य आसानी के साथ कर दिया। उसके पश्चात् आप की और मेरे गुरुजी की अनेक बार मुलाकात होती रहती थी। खरतरगच्छीय यतिवर्य महोपाध्याय लक्ष्मीप्रधान गणिजी के शिष्य मोहनमुनिजी भगवती सूत्र का अवलोकन महाराजश्री से किया करते थे। बीकानेर के चातुर्मास में यति समुदाय के साथ महाराजश्री का बड़ा संतोष रहा। जो सज्जन यह कहते हैं कि—यतियों का विरोध था यह बात सत्य प्रतीत नहीं होती—अस्तु।

मंत्रवाद के संबंध में एक चमत्कार उस समय यह देखा गया कि—एक सेठिये जाति का श्रावक का पुत्र लगभग १५-१६ वर्ष की उमर का महाराजश्री से दीक्षा लेना चाहता था, परंतु मातापिता का एकलौता पुत्र होने से मातापिता का दीक्षा से विरोध था,

मंत्रवादी श्रीमद् विजयानंदसरि

एवं अहुर आदि सभी विरोधी थे। महाराजश्री ऐसी दीक्षा देने से इन्कार करते थे। बानुर्मास पूरा हुआ, बिहार का समय निकट आता रहा उस समय एक दिन मेरे गुरुजी ने महाराजश्री से कहा “ दीक्षा न होना यह अपवाद है।” महाराजश्री ने कहा “ आप की इच्छा होगी तो अपवाद नहीं रहेगा।” बस दो बार दिनों में ही सब बातें अनुकूल बन गईं और सर्व-सम्पत्ति से दबदबे के साथ वह दीक्षा हुई। यह चमत्कार देखकर लोक भी आश्चर्यचकित बन गये, एवं मेरे गुरुजी ने भी आपके मंत्रवाद के संबंध में प्रसंगवश अनेक बातें मुझ से कही हुई हैं एवं दिग्विजयी होने का एक मात्र कारण मंत्रवाद है। आप के स्वर्गीय शिष्य श्री ज्ञानविजयजी को भी आपने अनेक सिद्धविद्याएँ दी थी जिससे वे भी पूजाए गये एवं उनसे कुछ मुझे भी प्राप्त हुई हैं।

मेरा अनुभव है कि—महाराजश्री ने अपने शिष्य समुदाय में श्रीमद्विजयवल्लभसूरिजी को भी उक्त विद्याएँ अवश्य दी होंगी क्योंकि आप की सेवा इन्होंने ही विशेष की थी और इसलिये आज आप सर्वत्र दिग्विजयी बने रहे हैं।

[ले० श्रीयुत शशिभूषण शास्त्री, संस्कृत अध्यापक श्री आत्मानंद जैन हाईस्कूल-अंबालाशहर]

भारतवर्ष की १८ वीं सदी के सुधारकों की जीवनियों पर जब हम विचार करते हैं तो न्यायाम्भोनिधि श्रीमद्विजयानन्दसूरि (आत्माराम) महाराज का जीवन, उनके विचार तथा आचरण बहुत उच्च दिखाई देते हैं। आप की गणना उन सुधारकों में नहीं की जा सकती जो कि एक विशेष संप्रदाय के प्रवर्तक होते हैं। जिन का लक्ष्य केवल उदार धर्म को किसी एक सम्प्रदाय की संकुचित परिधि में जकड़ देना होता है। आचार्यदेव श्री आत्मारामजी महाराज एक युगप्रवर्तक महापुरुष थे। साम्प्रदायिक संकीर्ण विचार आप के विशाल हृदय में वास न करते थे। आप पंचमहाव्रतधारी साधु समुदाय के मुकुटमणि थे। आप का उद्देश्य जीवमात्र का कल्याण करना था। सार्वभौम जैन धर्म की शिराओं को समस्त संसार में प्रचारित करना ही आप अपना ध्येय समझते थे।

आचार्यदेव का स्थान संसार के सुधारकों में कौन-सा था, इस को हम दृष्टांत से स्पष्ट करते हैं:—

एक वार दो मुसाफिर एक ही मार्ग पर चले जा रहे थे। एक चौराहे में पहुंचकर उन को भ्रम हुआ कि किधर जायें। वहां उन्हें एक सज्जन मिला। उन्होंने ने सज्जन से पूछा— “महाशय, मोक्षनगरी का मार्ग कौन-सा है ?” उस सज्जन ने मार्ग का पूरा और पक्का पत्ता बताने के लिये भूमि पर कुछ रेखायें खींच कर एक नकशा बना दिया और समझा दिया कि इस मार्ग पर चल कर ही वे मोक्षनगरी को पहुंच जायेंगे। मुसाफिर चल दिये। उन में एक मुसाफिर तो सज्जन की बताई हुई दिशा पर चलने लगा, पर दूसरा भूमि पर बने हुए नकशे पर ही खड़ा हो गया और उस की रेखाओं पर ही घूमने लगा। इसप्रकार पहला मुसाफिर अपने लक्ष्य पर पहुंच गया पर दूसरा पगभर आगे नहीं बढ़ा, और उस ने अपने को उसी स्थान पर पाया।

श्री आचार्यदेव का स्मरण

युगप्रवर्तक या पथप्रदर्शक आचार्यों का भी यह कार्य होता है। वे भी इस सज्जन की तरह जनता की भलाई के लिये मोक्षमार्ग या भलाई का नकशा खींच दिया करते हैं। जो मनुष्य उनकी दिखाई हुई दिशा में चलते हैं और नकशे को नकशा समझा कर काम उठाते हैं, वे तो अपने लक्ष्य पर पहुंच जाते हैं; पर जो उनके नकशे को ही सब कुछ मानकर उस पर ही घूमते रहते हैं, वे कोल्हू के बैल की तरह आगे नहीं बढ़ते।

श्री आचार्य विजयानंदसूरिजी महाराज भी ऐसे ही पथप्रदर्शक थे। उन्होंने ने वह मार्ग दिखाया जिस पर चलने से भलाई हो सकती है।

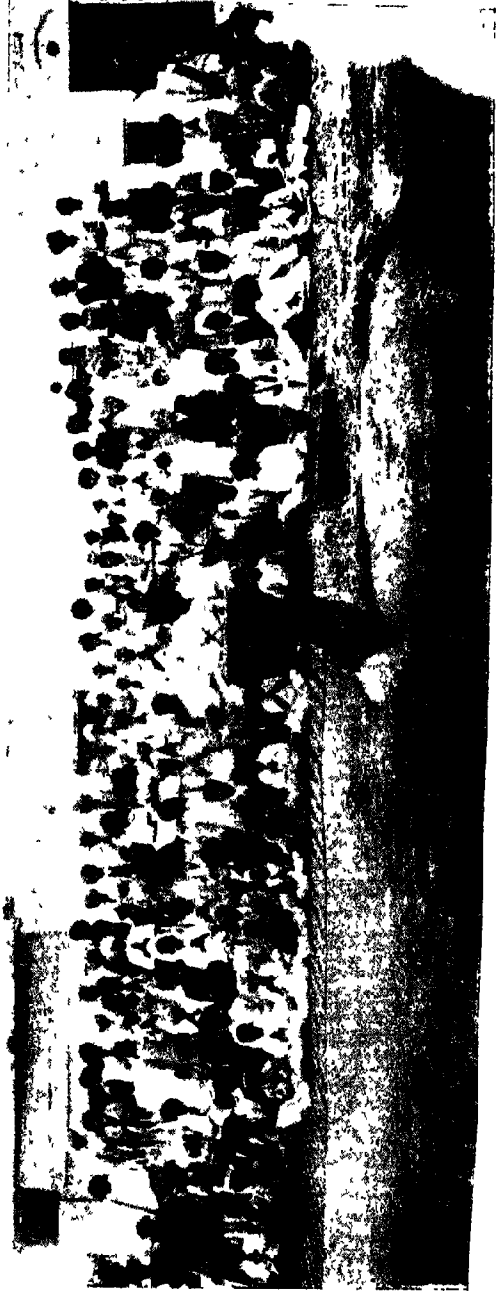
पुण्यश्लोक, श्रद्धेय श्री आचार्यदेव को भी हमें उनकी इस जन्मशताब्दि के समय एक युगप्रवर्तक या प्रदर्शक रूप में ही स्मरण करना चाहिये। आप ने साधारणतः जनता मात्र में विशेषतः जैन समाज में एक नवयुग का प्रवर्तन कर दिया। आपने उनके आचारविचारों में एक क्रान्ति पैदा कर दी। आज पंजाब के सैकड़ों जैन मन्दिर आप की चिरस्थायिनी कीर्ति को उद्घोषित कर रहे हैं। इस के अतिरिक्त आपकी पुण्यमयी स्मृति में इतस्ततः बनाए हुए अनेक भवन, पुस्तकालय तथा फण्ड आप के नाम को अजर, अमर कर रहे हैं।

आप गुणों के अगाध सागर थे। समस्त शास्त्रों के धुरंधर विद्वान् थे। आप के एक ही गुण के संस्मरण से मनुष्य संसार-सागर को तैर सकता है। हम यहां आप के एक ही गुण का कुछ उल्लेख करेंगे।

संसार की महाविभूतियों के जीवनों के अनुशीलन से पता लगता है कि कुविचार, कुरूपि तथा कुप्रथाओं में अस्त जनता को सुमार्ग पर चलाने के लिये जिन गुणरत्नों की आवश्यकता है, उनमें सत्यप्रियता या सत्यनिष्ठा भी एक है। संसार में सत्य के सिवा ऐसा अन्य कोई मुकुट नहीं, ऐसा कोई रत्न नहीं, ऐसा कोई राजदण्ड नहीं और नहीं कोई ऐसा राजछत्र ही है जिसके धारण अथवा ग्रहण करने से मनुष्य सर्वत्र एवं सब के सामने निःशंक तथा निस्संकोच जा सके। यही कारण है कि सत्यनिष्ठ सुधारक निर्भीक भी होते हैं। “सत्ये नास्ति भयं क्वचित्।” वे ऐसे दृढ़ होते हैं कि उनका मन अपनी स्तुति और प्रशंसा की बांसुरी की मधुर तान सुन कर भी डावांडोल नहीं होते। महाप्रतापी राजाओं के भयंकर विरोधों के सामने भी वे तिल भर भी विचलित नहीं होते ठीक कहा है:—

“विघ्नैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमानाः, प्रारब्धसुखमगुणा न परित्यजन्ति।”

श्री
आत्मारामजी
महाराज
शिष्य
परिवार
सहित
१९४१
सुरत के
चतुर्मासमें
लिया
हुआ
ग्रुप.

श्री
पार्श्वनाथ
उमेद
जैन
बालाश्रम
उमेदपुर

जर्मनी के विरुद्ध सुधारक मार्टिन लूथर के जीवन में भी सत्यनिष्ठा कूट कूट कर भरी हुई थी। इसी कारण वह निर्भय होकर रोम के पोप के विरुद्ध घोर आन्दोलन कर रहा था। इसी सत्यनिष्ठा के बल पर उसने अपने मित्रों को जिन्होंने उसे वर्मस नगर की शत्रुओं की विराट् सभा में जाने से रोका था, स्पष्ट कह दिया था—“ Go and tell your master that though there should be as many devil at Warms as there are tiles on its roof I would enter it ” अर्थात् “ वर्मस नगर में यदि उतने ही मेरे शत्रु एकत्रित हो जायें जितनी की यहां की छत पर खपरेलें हैं, तो भी मैं सभा में अवश्य जाऊंगा। ”

इस वीरोचित उत्तर को सुनकर उस के मित्र अवाक् रह गये। लूथर निश्चिन्त वर्मस नगर की सभा में सम्मिलित हुआ और सत्य की जीत का डंका बजाता हुआ वापिस लौटा।
पाठकगण ! आइये, अब तनिक अपने श्रद्धेय आचार्यदेव का भी स्मरण करें। उन की सत्यनिष्ठा का अवलोकन करें।

श्रीमद्विजयानन्दसूरि महाराजजी का तो समस्त जीवन ही सत्य के प्रेम में रंगा हुआ था। छोटपन से आप में सत्यप्रियता का गुण अंकुरित हो चुका था। जिस समय आप अपने हम-जोलियों से धूली-क्रीड़ा करते हुए बालसुलभ सरल जीवन बिता रहे थे उस समय खेलकूद में बच्चों के झगड़े को निपटाने के लिये आप को ही प्रमाण समझा जाता था। आप निष्पक्ष होकर सच सच बता दिया करते थे। आप की जीवनी का यही गुण एक मूल मंत्र था। सच्चाई के लिये आप का प्रेम निःसीम था। सत्यार्थ की खोज में आप ने अपने तन को छळनी बना दिया था। शास्त्रों के सच्चे अर्थ की खोजमें आप स्थान स्थान पर घूमा करते थे। जहां भी किसी विद्वान् साधु महात्मा का नाम सुन पाते, वहीं पहुंचते।

पाठकगण ! अनुमान लगाइये कि किसी प्रकार की भी सवारी पर न चढ़नेवाले साधु के लिये यह यात्रा कितनी यातनाओं से परिपूर्ण थी। आप कभी पंजाब जाते हैं, कभी मारवाड़। आप का विचार था कि जैनों के ३२ सूत्र जैन सिद्धान्त हैं, पर सत्यार्थ का अन्वेषण कर जान लिया कि यह विचार भ्रमपूर्ण है।

आप की सत्यनिष्ठा का साक्षात्कार उस समय होता है जब कि आप को विरोधियों का मुकाबला करना पड़ता है। जिस समय आप महाराज रतनचन्द्रजी से अपनी कई शंकाओं का निवारण कर, उनसे सद्धर्म-प्रचार करने की प्रतिज्ञा कर अपने गुरु जीवनरामजी से मिलते हैं

तथा इस शुभकार्य में उनका आशीर्वाद चाहते हैं। तब श्री गुरु जीवनरामजी कहते हैं—
 “ ऐ आत्माराम ! इस समय पंजाब में तुम्हारा एक भी साथी नहीं है। चाहे मूर्तिपूजा जैन
 सूत्रों के अनुकूल हो, पर इस समय इस का प्रचार समयोपयोगी नहीं है। तुम साधु हो, तुम
 संयम से अष्ट हो जाओगे।” इस समय आप ने विनीतभाव से निवेदन किया—“ आप मेरे
 गुरु हैं, यदि आप का आशीर्वाद मेरे साथ रहा, तो मैं इन सब कठिनाइयों पर विजय प्राप्त
 करूंगा। सत्य के प्रचार में सदा रुकावटें आया ही करती हैं।” ‘श्रेयांसि बहुविघ्नानि।’
 यह था उन का सत्यप्रेम।

मूर्तिपूजा के प्रचार में आप की पहली मुठभेड़ सनाम नामक स्थान में एक कनीराम नामक
 साधु से होती है। उस ने शास्त्रार्थ में कहा—“ तुम गुरु और बापदादा के बताए अर्थ को
 अशुद्ध बताते हो।” आप ने वीर गर्जना से उत्तर दिया—“ मैं गुरु का बंधा हुआ नहीं हूँ।
 मुझे तो भगवान् महावीर की सच्ची बाणी का प्रचार करना है।” तातस्य कूपोऽयमिति ब्रुवाणाः
 क्षारं जलं कापुरुषा पिबन्ति।

उन दिनों पूज अमरसिंहजी द्वंद्वक सम्प्रदाय के शिरोमणि साधु थे। उन्होंने आप से
 मूर्तिपूजाविरोधी विचारों को छोड़ने का अनुरोध किया पर आप यही कहते रहे कि “ मैं
 सच्चाई का त्याग करने को तैयार नहीं हूँ।”

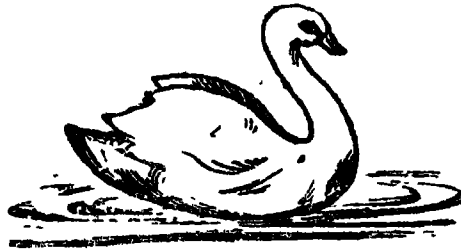
आप के प्रचार में अनेक विघ्न-बाधाएँ डालने के लिये पूज अमरसिंह ने एक प्रतिबाद
 पत्र तैयार किया, जिस में बड़े नामी साधुओं तथा उनके गुरु जीवनरामजी के भी हस्ताक्षर
 करवाकर कुछ साधुओं और गुरुजीद्वारा उस पर आप के भी हस्ताक्षर करवाने के लिये
 वह पत्र आप के पास भेजा गया। पर आप तो सत्य के पूजारी थे। संसार की तुच्छ शक्तियों
 से आप न डरते थे। आप ने उस समय निःशंक होकर कहा—“ मेरे लिये गुरुजी का सम्मान
 करना आवश्यक है। अगर गुरुजी का नाम न आता तो मैं इस कागज़ को टुक टुक कर देता।
 संसार की कोई शक्ति भी मुझे जैन धर्म के सत्य विचारों के प्रचार करने से रोक नहीं सकती।”

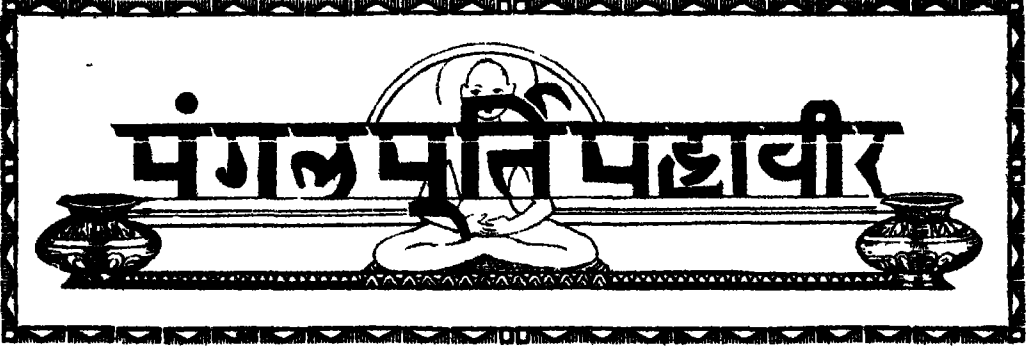
आप का यह सत्यप्रेम ही आप की सफलता का कारण हुआ। तुलसीदासजी ने
 कहा है—‘जा का जेहि पर सत्य सनेह सो तिहि मिले न कछु संदेह।’ फलतः
 मूर्तिपूजा पुनः सजीवन हुई। अरिहन्त भगवान्की शान्तमूर्ति के दर्शन करने का
 सब को सौभाग्य प्राप्त हुआ।

आप को सत्य के लिये गहरा प्रेम था। सच्चाई प्रगट करने में आप अपनी कोई हीनता न समझते थे। एक बार एक आदमी ने प्रश्न किया कि क्या आप साधु धर्मानुसार ४२ दोषों से रहित आहारपानी लेते हैं? आप ने झट उत्तर दिया कि इस युग में यह कार्य अति कठिन है तथापि हम साधुओं का कर्तव्य है कि यथाशक्ति इस का ध्यान रक्खें।

आचार्यदेव ! तुम्हारी सत्यप्रियता की गुणावली का कहां तक गान करें ? आप के जीवन की प्रत्येक घटना ही इस का प्रमाण है। निःसंदेह आप सत्य-सागर के उछलते हुए सत्यसिन्धु के समुज्ज्वल मोती थे। जो भी आप की संगत में आया वही आप के इस गुण से मंत्रमुग्ध-सा हो गया।

वाचकचन्द्र ! आइये, अन्त में हम सब मिल कर सत्यप्रेमी, युगप्रवर्तक आचार्यमहाराज की जीवनी का यह एक गुण ही इस शुभ अवसर पर स्मरण कर अपने जीवन में परिणत करें तथा मूले भटके जीवों को सत्य मार्ग दिखानेवाले आचार्यदेव के भी चरण-कमलों में अपनी श्रद्धांजलि भेटकर अपने मस्तकों को झुका दें।

उदयशंकर भट्ट

वह कौन है अमिताम का कर ध्यान सुख पाता नहीं ।
 वह कौन है उनके गुणों पर मुग्ध हो जाता नहीं ॥
 वह कौन जिस ने सीख मानी सत्य का पालन किया ।
 आनन्द जीवन मुक्त हो यश का न अक्षय धन लिया ॥ १ ॥

वे महाप्रभु विश्व के विभु सत्य के अवतार थे ।
 वे जगत् की चेतना के नियम के संसार थे ॥
 वे अहिंसा, विश्वसमता, दया, विद्याधाम थे ।
 वे सुकवि की कल्पना से मंजु मृदु अभिराम थे ॥ २ ॥

यह अपावन देश पावन नाम से उनके हुआ ।
 यह दया धन, सुखद कानन काम से उनके हुआ ॥
 वे महामति मान, गुण की खान, सज्जन हर्ष थे ।
 वे दुःखी के सुख, अगति के गति, महानादर्श थे ॥ ३ ॥

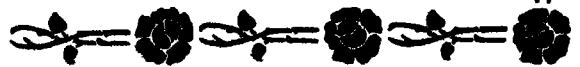
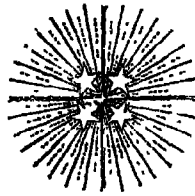
आइये, उनके चरित से आज फिर कुछ सीख लें ।
 महाव्रत, भगवान 'जिन' से आज फिर कुछ सीख लें ॥
 विश्व उनके कृपा कण पा मुक्ति अधिकारी बना ।
 रंक राजा का मुकुट, विश्वेश संसारी बना ॥ ४ ॥

जिनकी कृपासे शेर बकरी शत्रुता सब त्याग कर ।
आनन्द में फूले फिरे निज श्वास में अनुराग भर ॥
जिनकी कृपा कण से अहिंसा मंत्र वसुधा में भरा ।
आनन्द से पुलकित हुई निश्वास नव लेकर धरा ॥ ५ ॥

आज व्याकुल है जगत, बेचैन है, सुखशान्ति दूर ।
आज पारस्परिक कलहों से हुआ यह विश्व क्रूर ॥
प्रभु, अहिंसा, शुभ दया, सब्जान फैले देश में ।
हो न हिंसा का कहीं कुछ लेश ऊन सन्देश में ॥ ६ ॥

है यही निश्चय, प्रभु पथ आप का कल्याणकर ।
शान्ति पायेगा जगत् पथ है यही जन प्राण कर ॥
विश्व का, कैवल्य उनके खेल बाँये हाथ का ।
हो कृपा कण एक पल यदि विश्वगुरु जिननाथ का ॥ ७ ॥

बिभव के धन, सुधा के धन, स्वर्ग साधन को प्रणाम ।
गृही के जप, साधु के तप, सुख विटप—'जिन' को प्रणाम ॥
आधि व्याधि उपाधि के सब दोष हर शंकर प्रणाम ।
बुद्धि के बल, शुद्ध केवल, भक्त के मलहर प्रणाम ॥ ८ ॥

हम कहां हैं

(पंडित भागमल्ल मौजलायन बी. ए.)

आज श्वेतांबर जैन समाज में श्री आत्मानन्द जन्म शताब्दि की धूम है। सभी कहते हैं: “शताब्दि होगी, चलेंगे और गुरुमहाराज की जयन्ती एक दूसरे से बढ़कर मनायेंगे”। फिर कुछ महिनों तक शताब्दि के उत्सव को स्मरण कर उसकी चर्चा होती रहेगी। “जी हां; शताब्दि हो चुकी। भारतवर्ष के कोने कोने से भाविकजन (श्रावक) सपरिवार पधारे। भोजन का प्रबंध बहुत ही सुंदर था। अमुक महानुभाव का व्याख्यान बड़ा ही रोचक, विद्वत्पूर्ण और प्रभावशाली था। मुनिमंडल के दर्शनों का भी अपूर्व लाभ मिला। शताब्दि बड़ी सफलता से मनाई गई—” ऐसी २ बहुत-सी बातें सुनने में आयेंगी।

परंतु वस्तुस्थिति की ओर हमारा ध्यान बहुत कम जायगा। शताब्दि की सफलता का अनुमान इन उपरी बातों से नहीं लगाना चाहिये। चमकनेवाली प्रत्येक वस्तु स्वर्ण ही नहीं होती। हमें इस मृगतुष्णा में अपने ध्येय को नहीं भूल जाना चाहिये। हमें विचारना चाहिये कि १०० वर्ष पहले हम कहां थे और अब कहां हैं? फिर हमारा अंतरात्मा हमें बतावेगा कि हमारा यह सारा प्रयास सफल हुआ या नहीं?

जब स्वर्गवासी श्री विजयानंदजी महाराज का जन्म हुआ उस समय पंजाब की क्या दशा थी। मंदिरों पर ताले पड़े हुये थे। भगवान् की पूजा-अर्चा की विधि कोई नहीं जानता था। जैनधर्म का सत्ता स्वकृप क्या है इसका किसी को भान न था। इस समय पंजाब में स्थान स्थान पर भव्य और गगन-चुंबी देव-मंदिरों पर जैनध्वजायें-पताकायें-फहरा रही हैं। प्रातःकाल बड़े उत्साह और प्रेम से पूजा-प्रक्षाल किया जाता है, प्रभावनायें भी बांटी जाती हैं। हां, ठीक है। परंतु यदि हम अपने दिल पर हाथ रक्खेंगे तो अंतरात्मा की बहुत धीमी-सी आवाज से यही उत्तर मिलेगा कि हम वास्तव में धर्म से बहुत दूर जा रहे हैं। अपने पूर्व पुरुषाओं की अपेक्षा हमारा धर्मज्ञान शून्य, श्रद्धा कम, संघर्षात्मिक निर्बल और विवेक नहीं के बराबर है।

स्वर्गवासी सुरिमहाराज को जब पालीताणा में आचार्यपदवी दी जा रही थी तब यह कहा जाता था कि यह पदवी ३०० वर्ष के पश्चात् हुई है। अर्थात् ३०० वर्ष तक समाज की नैया का कोई कर्णधार-आधार ही न था। इस आचार्य-रहित जैनसंसार की दशा भी सर्वथा संतोषप्रद थी, परंतु आज तो हमारे

सौभाग्य से अकेले तपगच्छ में सात आचार्य तो विद्यमान होंगे ही । लोग कहते हैं: “ क्या यह कम उन्नति है ? ” हां-में फिर कहूंगा कि यह लक्षण उन्नति के नहीं हैं । यह बातें हमें सन्मार्ग और शुद्ध जैनधर्म से बहुत दूर ले जा रही हैं ।

हमारे पितृमहो ने निर्जन और दुर्गहस्थानों में ऐसे सुंदर और चमत्कारी मंदिर बनाये, जिनके एक कोट्टे को मरम्मत कराना भी हमें असंभव प्रतीत होता है । जैनसमाज की जो प्रतिष्ठा राजदरबार में १०० वर्ष पहले थी वह अब नहीं है । एक २ आचार्य ने अपने बल और समय का सदुपयोग कर के वह श्रंखरन रचे जिन्हें देखकर बड़े २ प्रतिभाशाली विद्वान् भी मंत्रमुग्ध की तरह रह जाते हैं । उन्होंने अपनी अकाट्य युक्तियों से नादियों का मुंह मोड़ दिया । अकेले श्री विजयानंदपुरि महाराज का कर्म क्या कुछ कम है ? उनके समय में पुस्तकालयों और मुद्रणालयों के यह साधन इतने सुलभ नहीं थे जितने आजकल हैं । उनको वह सुविधायें कहां प्राप्त थीं जिनका उपयोग आजकल हो रहा है । फिर भी उनको ख्याति अखिल विश्व में फैल गई । उनकी विद्वत्ता की गुंज सात समुंदरपार अमरीका तक पहुंची । उन्हें चिकागो सर्व धर्म परिषद् से निमंत्रण भी आया । उनके स्वयं वहां न जा सकने के कारण श्री वीरचंद्र राघवजी गांधी को जैनधर्म प्रतिनिधि बनाकर भेजा गया । श्री गांधीजी की प्रतिभा को देखकर उनके गुरुमहाराज की जो प्रशंसा और श्लाघा इस अवस्था में प्राप्त हुई वही क्या कम है ? परंतु यह मानना होगा कि यदि आचार्य महाराज स्वयं वहां जा सके तो निःसंदेह समस्त संसार उनको भूमंडल के श्रेष्ठतम विद्वान् कहकर पूजने लगता । उस एक महारथी ने पाश्चात्य संसार को जैनधर्म का भ्रदालु और प्रेमी बना दिया । और आज ?—आज हमपर चारों ओर से आक्षेप होते हैं और हम इन सप्त महारथियों के रहते भी अपनी रक्षा नहीं कर सकते ।

पूर्वाचार्यों ने अपने उपदेश में सहस्रों अजैनों को जैन बना दिया । इस के विरुद्ध आज हमारे भाई भी हम में विमुख होते जा रहे हैं और अजैन—हिंदुधर्म की ही क्यों ? मुसलमानों और क्रिस्तानों की गोद में आश्रय ले रहे हैं । जो कभी अहिंसा धर्म के पूजारी थे आज हिंसा में ही अपना श्रेय समझ रहे हैं । आज हम अपनी प्राचीनता, पवित्रता और प्रमाणिकता का विश्वास भी लोगों को नहीं दिला सकते । आज हमारे सर्वाकृष्ट सिद्धांत ‘ अहिंसा परमो धर्मः ’ के कारण ही हमें भीरु और भारतवर्ष को भीरु और कायर बनानेवाले बताया जाता है और हम ‘ समय की बलिहारी ’ कहकर सब कुछ चुपचाप सहन कर रहे हैं ।

खान-पान का विवेक तो अब जाता ही रहा । हम ‘ २२ अभक्ष्य ’ का नाम सुनते ही—“ छिः । इस में भी कोई सार है ? ” कह ऊठते हैं । हम समझने लगे हैं:—

ज़ाहिद शराब पीने से काफिर बना मैं क्यों ?

क्या उड़ खुल्लू पानी में ईमान बह गया ?

यही बस नहीं । परन्तु मैं अपनी त्रुटियों की इस सूची को लंबा करके आप का दिल दुखाना नहीं चाहता, आप के रंगमें भंग डालना नहीं चाहता । मैं केवल इतना ही चाहता हूँ कि आप क्षणभर के लिये सोचें कि हम कहां हैं ?

हम कहाँ है !

हम क्या थे, क्या हो गये, और क्या होंगे अभी ?
आओ सब मिलकर विचारें यह समस्वायेँ सभी ॥

यह शताब्दि उत्सव हमें घोर निद्रा से जगाने के लिये ही मनाया जा रहा है । यह एक आईना है जिस में एक बार देखने से ही हमें हमारी सब ग़ुटियों का अनुभव हो जायगा, आओ उन खामियों को दूर करने का प्रयत्न करें । हम में भी शक्ति है, धन भी हमारे पास है, विद्या का प्रचार भी हो रहा है और समय भी अनुकूल है । आओ, इन साधनों का उपयोग करके जाति के उत्थान में कटिबद्ध हो जायें; परस्पर के भेदभाव को मिटा कर 'मै और मेरी' की निःसार चर्चा को तिलांजलि देकर, केवल अरिहंत भगवान् के बचनों में श्रद्धा रखकर एक हो जायें और फिर समस्त संसार को एकता का पाठ पढ़ायें । पुराने ग्रंथों का अनुशीलन कर के आजकल की निर्जीव शिक्षा में जीवन डाल दें । अपनी संस्कृति में परिशोधन कर के उज्ज्वल कुंदन की तरह दमकते हुये मुख से, संसार के मामने उन्नतमस्तक होकर गर्व से कहें कि "हम जैन हैं और विश्वमात्र को अहिंसा का पाठ पढ़ा कर जैन बनाना चाहते हैं । हम मन, बचन और काया से प्राणीमात्र को अभयदान देंगे और दिलायेंगे ।"

यह बड़ा कठिन काम है सही परन्तु हमें इस की कठिनाई से भयभीत और हतोत्साह नहीं होना चाहिये । समय लगता है तो लगने दो । परन्तु इस परिश्रम का आरंभ इसी शताब्दि के दिन से हो जाना चाहिये ।

भगवान् ! हमारा यह प्रयास सफल हो !!!

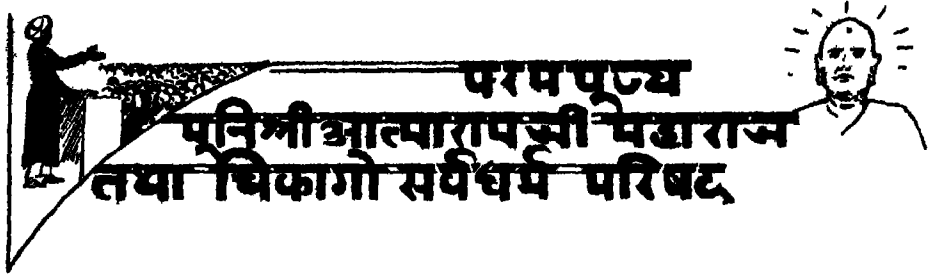

‘क्यों न मम आंसू बहें?’

रचयिता—न्यायतीर्थ विद्याभूषण पं. ईश्वरलाल जैन विशारद हिंदीरत्न
धर्माध्यापक—श्री आत्मानन्द जैन गुरुकुल (पंजाब) गुजरांबाला ।

विश्व की समर-स्थली पर गुरुदेव यदि आते नहीं ।
जग में अहिंसा धर्म को इस रूप में पाते नहीं ॥
याद कर उपकार उनके दास बन जाते नहीं ।
नहीं झूठ यह पंजाब में मन्दिर नज़र आते नहीं ॥ १ ॥
दहला दिया उन बादियों को मान में जो चूर थे ।
सूर्यज्ञान दिखा दिया अज्ञान में जो पूर थे ॥
रिपु बन के आते क्रोध में जो शांत होते सुन कथा ।
गुरुदेव थे सबे प्रचारक कथनवत् आचरण था ॥ २ ॥
विषयादि सुख सब छोड़कर के वीर वैरागी बने ।
जग में “अहिंसा धर्म” फैलाने के बस रागी बने ॥
अमेरिका की धर्म परिषद् में दुहाई मच गई ।
वीर गांधी ने चला दी धर्म की नैय्या नई ॥ ३ ॥
आलोक फैला ज्ञान का तम दूर भग जाता रहा ।
गुरुदेव जहँ जाते रहे वह संघ सुख पाता रहा ॥
गम गलत था सब संघ का जब धर्मनाद बजा दिया ।
रागद्वेष को छोड़ कर के मार्ग सत्य बता दिया ॥ ४ ॥
मंदिर बने जो हर जगह उस वीर का उपकार है ।
मंदिर नहीं जिस जाति के जाति वही निस्सार है ॥
साहित्य से ही जातियों का मान बढ़ता है सदा ।
इस हेतु ग्रंथागार रच डाला गुरु ने इक महा ॥ ५ ॥
विजयानन्द से इस्म का रस विश्वजन को मिल गया ।
क्रोध पापाचार का दल संघ से फिर हिल गया ॥
क्यों कर न गायें यश उसीका क्यों न मम आंसू बहें ?
जोड़कर दो हाथ क्यों न ‘लाल’ सब के सर झुके ॥ ६ ॥

श्री. सुन्दरलाल जैन-लाहौर

स्व०

गु

रु

दे

व

आ

त्मा

रा

म

जी

[परमपूज्य जैनाचार्य श्री १०८ श्रीमद्विजयवल्लभसूरीश्वरजी महाराज की प्रेरणा से गुरुदेव मुनि श्री आत्मारामजी महाराज की पवित्र जन्म शताब्दि के उपलक्ष में उनके पवित्र चरणों में श्रद्धाञ्जलिरूप यह भेंट (जिसका श्रेय भी केवल उन्हीं को है, कारण उन्हीं के पवित्र उपदेशों से मेरे पूज्य पिताश्री बाबू मोतीलालजी जौहरी ने पवित्र जैन धर्म का शुद्ध स्वरूप जाना और हृदय से अङ्गीकार भी किया) दे रहा हूँ । अपने विषय में मैं कहां तक सफल हुआ हूँ यह पाठक ही अनुमान लगा सकेंगे ।]

सन् १८९३ में अमरीका के विख्यात चिकागो नामक शहर में अमरीकानिवासियों की ओर से एक "सर्व धर्म परिषद्" बुलाई गई थी। इस परिषद् बुलाने का विशेषतया यह अभिप्राय था कि संसार के समस्त धर्मों के प्रतिनिधियों को एक स्थान पर इकट्ठा कर के विचार-विनिमय किया जावे तथा एक दूसरे धर्म के प्रति जो द्वेष तथा मनोमालिन्य फैल रहा है उसे यथाशक्ति दूर करने का प्रयत्न किया जावे ताकि जनता (जो धर्म से प्रायः विमुख हो रही है) में धर्म के प्रति अभिरुचि हो। इस परिषद् को सफल बनाने के लिये अमरीकानिवासियों ने लगातार दो ढाई वर्ष पर्यन्त बड़े परिश्रम से प्रयत्न किया था तब कहीं वह उसे सफल बनाने में समर्थ हुवे थे। परिषद् कितनी सफल हुई थी यह परिषद् के Scientific Section के प्रधान Hon. Mr. Marwin Marie Snell के निम्न उद्गारों से पता चलता है:—

"One of its chief advantages has been in the great lesson which it has taught the Christian world, especially to the people of the United States, namely, that there are other religions more venerable than Christianity, which surpass it in philosophical depth, in spiritual intensity, in independent vigour of thought, and in breadth and sincerity of human sympathy, while not yielding to it a single hair's breadth in ethical beauty and efficiency."

अर्थात् "परिषद् का सब से बड़ा लाभ वह शिक्षा थी जो इसाई जगत को तथा विशेष कर अमरीकानिवासियों को प्राप्त हुई कि संसार में इसाई मत से ज्यादा पवित्र

मुनिश्री आत्मारामजी तथा चिकगो सर्वधर्म परिषद्

अन्य धर्म भी हैं जो दार्शनिक विचारों में बाजी लिये हुवे हैं—आध्यात्मिक विचारों में परा-काष्ठा को पहुंचे हुवे हैं—स्वतंत्र गूढ़ विचारों में तथा प्राणी मात्र से सभे रूप में सहानुभूति रखने में विशालता को लिये हुवे हैं और किसी भी प्रकार से मनुष्यता तथा चारित्र में कम नहीं हैं।” परिषद् में संसार के प्रायः सभी धर्मों के प्रतिनिधि सम्मिलित हुवे थे तथा उममें भाग लेनेवालों की संख्या लगभग दस हजार थी। उम समय के चोटी के दार्शनिक विद्वानों ने उम में भाग लिया था। एक हजार से उपर निबंध विविध प्रतिनिधियों की ओर से परिषद् में पढ़े गये थे। लोगों का अनुमान है कि समस्त संसार में इतनी बड़ी धर्म परिषद् शायद ही कभी हुई हो। परिषद् में उस समय के प्रसिद्ध विद्वान् स्वामी विवेकानंद तथा डाक्टर एनी बिसेंट ने भी भाग लिया था। परिषद् बुलानेवाली कमेटी के प्रेमीडन्ट Rev. J. H. Barrows की ओर से हमारे गुरुदेव मुनिश्री आत्मारामजी की पवित्र सेवा में भी निमन्त्रण आया था। उस परिषद् में (जहां कि समस्त संसार के धर्मों के प्रतिनिधि आए हुवे थे) जैन धर्म का डंका बजाने के लिये आप की बड़ी प्रबल इच्छा थी परन्तु साधु धर्म के नियमों के कारण आप स्वयं उम में सम्मिलित न हो सकते थे किन्तु आप ने उस धर्म परिषद् में एक निबंध (जिस में जैन धर्म का सच्चा स्वरूप दिया गया था तथा बताया गया था कि किस प्रकार संसार के प्राणीमात्र को केवल एक जैन धर्म की शिक्षा ही सच्चा सुखी तथा शान्तिप्रद जीवन दे सकती है) भेजने की मंजूरी दे दी। गुरुदेव का स्वयं सम्मिलित न होना परिषद्वालों को किस प्रकार अरबरा यह उनके १२ जून १८९३ के निम्न लिखित पत्र से पता चलता है।

CHICAGO, U. S. A.

12th. June 1893.

My Dear Sir,

I am desired by the Rev. Dr. Barrows to make an immediate acknowledgment of your favour of may 13. It is eminently to be desired that there should be present at the Parliament of Religions a learned representative of the Jain community.

We are indeed sorry that there is no prospect of having Muni Atmaramji with us and trust the community over which he presides

will depute some one to represent. It is, I trust, needless for me to say that your delegate will be received by us in Chicago with every distinction and during his stay here will receive of our hospitality in as great a measure as we are able to record it. If you, therefore, decide to send a representative, will you kindly cable the fact to me? The paper which the learned Muniji is preparing will indeed be very welcome and will be given a place in the programme in keeping with the high rank of the author. Although we here in Chicago are a long distance from you, the name of Muni Atmaramji is frequently alluded to in religious discussions. For the purpose of illustrating the volumes which are to record the proceedings of Parliament of Religions, I am in want of a few pictures to illustrate the rites and ceremonies of Jain faith. May I ask you to procure these for me (at any expense) and send at your earliest convenience.

श्री. वीरचंद राघवजी गांधी

I am,

Very truly yours.

William Pipe, Private Secretary.

अर्थात् " रेवरेण्ड डाक्टर बैरोस साहिब की इच्छानुसार मैं आप के पत्र ता. १३ मई की पहुंच लिखता हूँ। इस धर्म परिषद् में जैनों की ओर से एक विद्वान प्रतिनिधि का होना बड़ा आवश्यक है। हमें दुःख है कि इस परिषद् में मुनि आत्मारामजी के स्वयं

मुनिजी आत्मारामजी तथा चिकागो सर्वधर्म परिषद्

फधारने की कोई आशा नहीं, तो भी हम विश्वास करते हैं कि जिस समाज के आप नामक हैं वह अवश्य ही किसी न किसी विद्वान् को प्रतिनिधिरूप में भेजेगी, और वह

कहने की भी कुछ विशेष आवश्यकता नहीं कि हम यहां चिकागो में आप के प्रतिनिधि का पूर्ण रूप से आतिथ्य सत्कार करेंगे। अगर आप अपना प्रतिनिधि भेजने का फैसला कर लें, कृपया हमें तार-द्वारा सूचना दें। जो निबंध मुनिजी तैयार कर रहे हैं वह यथार्थतया हमें आनंद देगा और उसे प्रोग्राम में ऐसा ही उच्च पद दिया जावेगा जैसा कि उनके लेखक का उच्च पद है। यद्यपि हम यहां चिकागो में आप से बड़ी दूरी पर हैं तो भी मुनि आत्मारामजी का नाम प्रायः धार्मिक विवादों में आता है। इस धार्मिक परिषद् की कारवाई की जो पुस्तकें प्रकाशित होंगी उनके लिये कुछ चित्रों की

काउलगा विधिदर्शक-चित्र आवश्यकता है—जिसे से जैन धर्म की क्रियाविधि माह्यम हो सकें; इसलिये आप से प्रार्थना है कि यह शीघ्र ही भेजने की कृपा करें।”

गुरुदेव की परिषद् में भाग लेने की प्रबल इच्छा तो थी ही कारण वह समझते थे कि परिषद् जैनधर्म का संसार में उद्योत करने का बड़ा भारी साधन है और उस अवस्था में विशेष कर जब कि संसार के समस्त धर्म के नेता उसमें सम्मिलित हो रहे थे। उपर्युक्त पत्र के आने पर गुरुदेव ने पक्का निश्चय कर लिया कि वहाँ पर अपना प्रतिनिधि भेजा जावे। प्रतिनिधि चुनना कोई आसान काम नहीं था, क्योंकि कि उस समय जैन समाज में विद्वान गृहस्थ नहीं के बराबर थे जो डंके की चोट से संसार में जैन धर्म का सच्चा स्वरूप बतावे। आप की दृष्टि श्रीयुत वीरचंद राघवजी गांधी वैरिष्ठर पर गई। कतिपय जैनों ने जो कि रुढ़ि के पूजक थे श्री वीरचंद राघवजी गांधी की समुद्रयात्रा में बाधा उपस्थित की, परन्तु श्री गुरुदेव ने उन्हें प्रबल युक्तियों

जैन पूजाविधिदर्शक चित्र

से बताया कि जैन धर्म इस विषय में कितना उदार है। अन्ततः उन्हें गुरुदेव की आज्ञा के आगे सिर झुकाना पड़ा। गुरुदेव ने श्री वीरचंद गांधी को अपने पास रखकर जैन धर्म के

अधिक प्रभों को बुलानुक्त समझा कर परिषद् में भेजने के लिये तैयार कर दिया। श्रीयुत वीरचंद भाई परिषद् में सम्मिलित होने के लिये भी गुरुदेव के प्रतिनिधि की हैसियत से अमरीका के लिये प्रस्थान कर गये। जाते हुवे गुरुदेव ने अपना विबंध (जो “ चिकानो प्रभोत्तर ” के नाम से पुस्तकरूप में छप चुका है) उन्हें पढ़ने के लिये दिया। परिषद् १९ दिवस तक होती रही। सब से प्रथम दिवस में उद्घाटन क्रिया के बाद हर एक प्रतिनिधि ने संक्षिप्त में अपना परिचय दिया। श्रीयुत वीरचंद गांधी ने अपना परिचय इस प्रकार दिया:—

“ I represent Jainism, a faith older than Buddhism, similar to it in its ethics, but different from it in its psychology, and professed by a million and a half of India's most peaceful and law abiding citizens.

I will, at present, only offer on behalf of my community and their high priest, Muni Atmaramji, whom I especially represent here, our sincere thanks for the kind welcome you have given us. This spectacle of the learned leaders of thought and religion meeting together on a common platform and throwing light on religious problems, has been the dream of Atmaramji's life. He has commissioned me to say to you that he offers his most cordial congratulations on his own behalf and on behalf of the Jain community for your having achieved the consummation of the grand idea of convening a Parliament of Religions. ”

अर्थात्—“ मैं जैनधर्म का प्रतिनिधि हूँ, जैनमत बुद्ध धर्म से प्राचीन, चारित्रधर्म में उस से मिलता जुलता परन्तु अपने दार्शनिक विचारों में उस से भिन्न है। आजकल इस धर्म के अनुयायी भारतवर्ष में पंद्रह लाख बड़े शान्त और नियमबद्ध जीवनवाले प्रजाजन हैं।

मैं इस समय अपनी समाज की ओर से और उसके महान् गुरु मुनि आत्मारामजी की ओर से आप लोगों के इस आतिथ्यसत्कार का धन्यवाद करता हूँ। धार्मिक तथा दार्शनिक विद्वानों का एक ही प्लेटफारम पर इकट्ठे होकर धार्मिक विषयों पर प्रकाश डालने का यह दृश्य मुनि आत्मारामजी के जीवन का एक स्वप्न था। गुरुदेव ने मुझे आह्वान ही है

कि मैं बस्तुतः उनकी ओर से तथा समूची जैन समाज की ओर से सर्व धर्म परिषद् बुलाने के लक्ष्य आदर्श तथा उस में सफलता प्राप्त करने पर आप को धन्यवाद दूँ । ”

गुरुदेव के प्रतिनिधि ने परिषद् में किस योग्यता से अपना पक्ष प्रगट किया और इसका जनता पर कितना प्रभाव हुआ यह उस समय के एक अमरीकन पत्र के शब्दों से पता चलता है:—

“ A number of distinguished Hindu scholars, philosophers and religious teachers attended and addressed the Parliament, some of them taking rank with the highest of any race for learning, eloquence and piety. But it is safe to say that no one of the oriental scholars was listened to with greater interest than the young layman of the Jain community as he declared the ethics and philosophy of his people. ”

श्री. वीरचंद राघवजी गांधी

अर्थात् “ अनेकों जगद्विख्यात हिन्दु विद्वान, दार्शनिक पंडित और धार्मिक नेता परिषद् में सम्मिलित हुए और उन्होंने ने व्याख्यान दिये । उन में कुछएक की गिनती तो विद्वत्ता, दया तथा चारित्र में किसी भी जाति के बड़े से बड़े विद्वानों में होती है । यह कहना कोई अत्युक्ति नहीं कि पूर्वीय विद्वानों में जिस रोचकता के साथ जैन नवयुवक

भावक का व्याख्यान, जो जैन दर्शन तथा चारित्र के संबंध में था, सुना गया और किसी का नहीं।”

श्रीयुत वीरचंद गान्धी अमरीका दो वर्ष रहे और इन दो वर्षों में उन्होंने ने अमरीका के प्रसिद्ध २ नगरों में यथा वाशिंगटन, बोस्टन, न्युयार्क आदि में कुल मिलाकर ५३५ व्याख्यान दिये—कई एक व्याख्यानों में जनता की उपस्थिति हजारों तक होती थी। अनेक स्थानों पर जैनधर्म की शिक्षा का प्रबन्ध किया गया। कइयों ने व्याख्यानों से प्रभावित होकर मांस खाना छोड़ दिया और अनेकों ने जैनधर्म पर शुद्ध श्रद्धा दिखाई। वहां से प्रचार करने के बाद श्रीयुत वीरचंद राघवजी इंग्लैंड, फ्रांस, जर्मनी आदि प्रदेशों में जैन धर्म का प्रचार करते हुए जुलाई १८९६ में वापिस भारत लौट आये।

पाश्चात्य देशों में जैन धर्म का जो प्रचार श्रीयुत वीरचंदभाई ने किया था वह कितनी महत्त्वता लिये हुवे था यह मि. हारबर्ट वारेन (Mr Herbert Warren) [जो अभितक जैनधर्म का पालन करते हुवे शान्तिप्रद जीवन व्यतीत कर रहे हैं] के उद्गारों से पता चलता है। उन्हें जैनधर्म पर शुद्ध श्रद्धान हुआ इस का एक मात्र कारण श्रीयुत वीरचंद गांधी ही हैं जिन्होंने उसके हृदय में सर्व प्रथम जैनधर्म का बीजारोपण किया। पाश्चात्य देशनिवासी जो जड़वाद के दलबल में फँसे हुवे हैं—किन्ही भी देश में शान्ति नहीं, दूमरे का गला घूटने के लिये हरएक तैयार है—प्रजा को सच्ची शान्ति प्राप्त नहीं, ऐसे प्रदेशों के निवासीयों को जैनधर्म की सच्ची शिक्षा मात्र ही लाभप्रद हो सकती है। इसी शिक्षा के द्वारा वे लोग सुखी जीवन व्यतीत कर अपना मनुष्य जन्म मफल कर सकते हैं। केवल एक जैनधर्म ही विश्व में ऐसा है जो संसार को सब्से प्रेम से साद्विक जीवन का आनंद दे सकता है। पाश्चात्य देशों में इसी एक शिक्षा से सच्ची शान्ति हो सकती है और सब राष्ट्र प्रेमपूर्वक जीवित रह सकते हैं। श्री गुरुदेव कितने दूरदर्शी थे और उनके हृदय में जैनधर्म का सच्चा प्रेम कितना कूट कूट कर भरा हुवा था यह उनके जीवन के एक २ पन्ने से प्रगट हो रहा है। सच पूछो तो कहना पड़ता है कि पाश्चात्य देशों में क्या और भारतवर्ष में क्या? आज जो जैन समाज में थोड़ी बहुत जागृति दृष्टिगोचर हो रही है इसका केवलमात्र श्रेय गुरुदेव को ही है जिन्होंने उम घोर अन्धकार के समय में (जब कि जैनों में विद्या का नाम नहीं था, अनेकों कुरुद्वियां घरों में बाम कर रही थीं, पुस्तकें केवल हस्तलिखित बड़ी कठिनाई से किसी को देखने को मिलती थी, माधुसंस्था नाम मात्र की थी, जैनधर्म का शुद्ध

शुनिजी आत्मारामजी तथा षिकागो सर्वधर्म परिवर्

स्वरूप कुरुदियों के अन्दर छिप चुका था, जैन लोग अपने कईएक बुरे रिवाजों के कारण बदनाम हो चुके थे जिसका थोड़ा-सा परिचय उस समय के कवियों की कृतियों से होता है) अनेकों कष्ट सहन कर स्वयं विद्यालाभ किया तथा प्रायः हरएक धर्म के धर्म ग्रन्थों का अध्ययन कर अपने प्रतिस्पर्धी धर्मों का ढंके की चोट खंडन कर के जैनधर्म का शुद्ध स्वरूप लोगों को ममझाया । शास्त्रभण्डारों का उद्धार किया, पंजाब में अनेकों गगन-चुम्बी मन्दिरों को स्थापन किया जब कि आर्यसमाज के बानी दयानंदजी पंजाब में मूर्ति के खण्डन में प्रचार कर रहे थे । पाश्चात्य देशों में जैनधर्म का ढंका बजवाया-आदि अपने स्वल्प जीवन में किस निर्भीकता तथा प्रेम से अपना सारा जीवन जैनधर्म के उद्धार में लगा दिया यह देखते हुवे स्वतः उनके पवित्र चरणों में शिर झुक जाता है । उनके जीवन का पाश्चात्य देशों में जैनधर्म के प्रचार करने का जो एक प्रधान संकल्प था खेद है कि उनके पीछे जैन समाज ने उस ओर लक्ष्य ही नहीं दिया । जिस पौधे को श्रीगुरुदेव की प्रबल इच्छा से श्रीयुत वीरचंद गान्धी ने पाश्चात्य देशों में यथेष्ट रूप में लगाया था, खेद है कि जैन समाज ने उनके पीछे उसको निर्मल पानी से यथेष्ट रूप में नहीं सींचा जिस के कारण वह अब मृतप्रायः हो रहा है । श्रीगुरुदेव की जन्म शताब्दि के ऊपर अगर जैन समाज के नेतागण इस ओर अपना ध्यान आकर्षित करेंगे तो वह श्री गुरुदेव के एक सच्चे उद्देश्य को सफल बना सकेंगे ॥*

* इस लेख में श्री गुरुदेव के ऊर्ध्व जीवन तथा स्वामी विवेकानंद के जीवन से सहायता ली गई है इसलिये मैं उनके लेखकों का कृतज्ञ हूँ ।

श्री विजयानंदसूरिसाहय

॥ १००८ ॥ श्री विजयानंदसूरीश्वरजी अपरनाम महाराज
श्री आत्मारामजीनी जन्म शताब्दि समयनी स्तुति
संवत् १९९२ ना कारतक सुदि ११ ने वार बुध ॥

लेखक—प्रवर्तक श्री कांतिविजयजी

दुहो—परम मंत्र गुरु नाम हे साचो आतमराम ॥

तीन लोक की संपदा रहने को विश्राम ॥ १ ॥

राग—आसावरी, ताल—त्रिताल: विजयानंदसूरि सञ्ज्ञाय

आज आनंद मोरे अंगणमें, श्री वीरजिनेश्वर संघन में ।

आतमराम आनंदसुखधामा, दाम गणेश कुलमंडन में ॥ १ ॥

रूपादे माता सुखसाता, पुत्र दीयो जनरंजन में ।

पुत्र पढायो सुगुण बनाव्यो, जैसे सुगंधी चंदन में ॥ २ ॥

रूप मनोहर सुरवर जायो, कलाकलानिधि रंजन में ।

वीरजिनंद की वाणी मानी, गुरुगम अखीयां अंजन में ॥ ३ ॥

संजमराज कीयां शिर भूषण, मोहराज दल खंडन में ।

कृपा भई सब सद्गुरु जनकी, धर्म उपदेश दे छंदनमें ॥ ४ ॥

सुमतिसती निशदिने रहे मन में, न रहे कुमत कृत बंधन में ।

वचनामृत वरसे जलधारा, शासन सुरतरु सिंचन में ॥ ५ ॥

विषयविरागी परिग्रह त्यागी, धूल पडी कहे कंचन में ।

नमन करत हे नरपति यतिपति, जनम सफल लहे बंदन में ॥ ६ ॥

विजयानंदसूरि महाराजा, जय जय रहो सदानंदन में ।

कांतिविजय गुरु चरणकमल में, वंदन होवे अनंतन में ॥ ७ ॥

१—उपदेश देती बखते सारा छंदोमां कहे । २ वंदना अनंत वार हो ॥

वयोवृद्ध प्रवर्तक श्री कान्तिविजयजी महाराज

(लेखक: पृथ्वीराज जैन, भूतपूर्व वि०, जैन गुरुकुल-गुजरांवाला)

भारतवर्ष के इतिहास में उन्नीसवीं शताब्दि का इतिहास घोर पतन की करुण कहानी है। इस समय भारतवासियों ने केवल राजनैतिक पराधीनता ही स्वीकार नहीं की बल्कि उन की सामाजिक और धार्मिक परम्परायें भी एक गुप्त शक्तिद्वारा क्रान्ति की आड़ में लुप्तप्रायः हो चली थीं। विश्वविख्यात भारतीय मभ्यता को वहशियाना, उस के साहित्य को पागल प्रलाप तथा सर्वविध निपुण पूर्वजों को (old fools) ओल्ड फूल्ज के नाम से पुकारा जाने लगा था। पाश्चात्य मभ्यता तथा धार्मिक विचारधारा का आक्रमण हिन्दु जाति पर इस्लाम की तरह आन्धी और तूफान से मिश्रित न था प्रत्युत वह प्रतिदिन चलनेवाली मन्द वायु के समान था जिस के बिना किसी भी व्यक्ति का जीवित रहना अमम्भव है। हिन्दु समाज में कुछ ऐसी विकृतियों का समावेश हो गया था जो उसकी जड़ों को प्रतिक्षण खोखला कर रही थीं। भारतवामी नौकरी के प्रलोभन से, विवाह की सुविधा से, जातिभेद की मख्ती से स्वतन्त्र होने की अभिलाषा से, सरकार को प्रसन्न कर के उपाधि लेने की हवस से तथा अन्य अनेक ऐसे कारणों से बड़ी संख्या में ईसाई धर्म को अपनाने लगे और हिन्दु धर्म के शत्रु बन गये। विजेता जाति ने पराजित जाति को ऐसी शिक्षण-प्रणाली में बान्धना प्रारम्भ किया जिस से नवयुवक स्वत्व को विस्मृत कर केवल जन्म, वर्ण एवं रक्त से हिन्दुस्तानी रहें तथा विचार, वेशभूषा, खानपान इत्यादि में अपने गौराङ्ग प्रभुओं की नकल करने में गौरव समझें। ऐसी शोचनीय अवस्था में भारतवर्ष की भूमि ने कुछ ऐसे महापुरुषों को जन्म दिया जिन्होंने हिन्दु जाति की डूबती हुई नाव के नाविक बनकर इसे पार लगाने का भगीरथ प्रयत्न किया। उन वीर आत्माओं में राजा राममोहनराय, महर्षि दयानन्द तथा श्रीमद्विजयानन्दसूरि मुख्य हैं। पिछले दो महात्मा समकालीन हैं। हमें इन दोनों के जीवनचरित्र में बहुत-

सी ऐसी समानतायें दृष्टिगोचर होती हैं जो इन की सेवाओं और महत्त्व को प्रकाशित करने में ज्योतिस्तम्भ का कार्य देती हैं ।

यदि हम विजयानन्दसूरि तथा स्वामी दयानन्दजी के चित्रों को ध्यान से देखें तो प्रतीत होगा कि उन दोनों में केवल पहनावे का अन्तर है । यदि दोनों महापुरुषों को समान वस्त्र पहना कर देखा जाय तो पहिचान करना अतीव कठिन है । दोनों का आकार व शरीरगठन कुछ ऐसे ढंग से बना है कि वे युगलिये संगे भाई-मालूम होते हैं । दोनों के मुखारविन्द पर ब्रह्मचर्य का तेज देदीप्यमान है । वे जीवन पर्यन्त पूर्ण ब्रह्मचर्य व्रत के पालक रहे और उसे कभी मन, वचन अथवा काय से खण्डित नहीं होने दिया ।

श्री आत्मारामजी व स्वामी दयानन्दजी में केवल आकार की ही सदृशता नहीं । सांसारिक बन्धनों को भी दोनों ने बाल्यकाल में ही तोड़ कर ' वसुधैव कुटुम्बकम् ' की नीति को मान्य किया था । ज्ञानवारिधि को पी जाने की उन में उत्कट आकांक्षा थी । दयानन्द के प्रज्ञाचक्षु गुरु को कभी भी अपने सुयोग्य शिष्य को एक बार से अधिक गठ बताने का अवसर नहीं मिला । आत्मारामजी ने भी दीक्षा के कुछ ही वर्षों बाद आगमों को कण्ठस्थ कर लिया था । शिक्षाप्राप्ति के लिये उन्हें इधर-उधर घूमने में जितने कष्ट सहन करने पड़े, उन सब का उन्होंने ने मरदानावार मुक़ाबिला किया । उनकी स्मरणशक्ति इतनी तीव्र थी कि कभी २ उनके गुरु भी आश्चर्यान्वित हो जाते थे । अनुपम प्रतिभा के मालिक होते हुए भी उनमें गुरु के प्रति नम्रता तथा भक्ति के भाव विद्यमान थे । गुरु की आज्ञा पालना और उनकी सेवा में तत्पर रहना वे अपना परम धर्म समझते थे ।

स्वामी दयानन्द का उद्देश्य हिन्दु समाज को अज्ञान के अन्धकार से ज्ञान के प्रकाश में लाना और उसे सब धर्म से परिचित कर उसकी कूपमण्डुकता को दूर करना था । आचार्य आत्मारामजी का लक्ष्य जैन समाज में होनेवाली रूढ़ि-उपासना और सत्य से नावाकफियत की बेमूकनी करना था । दोनों धर्मवीरों के गुरुओं ने अध्ययन के अन्त में उन्हें जो उपदेश दिया, वह भी इनकी समानता का द्योतक है । स्वामी वीरजानन्द ने कहा: " बेटा, आज हिन्दु जाति वेदों के वास्तविक ज्ञान से सर्वथा अनभिज्ञ है । मेरी यही गुरुदक्षिणा है कि तू संसार में वेदों के मत्स्य ज्ञान का प्रचार कर हिन्दु समाज की बुराइयों को दूर कर दे और अपना जीवन ज्ञाति की सेवा करने में अर्पित कर दे । "

मुनि रत्नचन्दजी ने नवयुवक संयमी को उपदेश दिया: " आज साधु आगमों का

श्री. पृथ्वीराज जैन

सच्चा अर्थ जनता को नहीं बताते। आगमों में मूर्तिपूजा का निषेध नहीं है, साधु को दण्ड लेकर चलने की आज्ञा है तथा अपवित्र हाथों से शास्त्रों का स्पर्श निषिद्ध है। परन्तु लोग आगम के ऊलटे सीधे अर्थ कर सत्यता का लोप कर रहे हैं। तू स्वयं आगमों पर निष्पक्ष हो विचार कर तथा जैनजाति को सच्चे धर्म से आनाह करते हुए अपने कर्त्तव्य का पालन कर।” इन उपदेशों से यह स्पष्ट है कि ये महापुरुष अपने २ क्षेत्र में सत्यधर्म की ध्वजा हाथ में लेकर प्रविष्ट हुए थे। सच्चाई की नींव ने ही इन्हें निर्भीक होकर कार्य करने के लिये उत्तेजित किया था।

उचित शिक्षा प्राप्त करने के उपरान्त इन दोनों कर्मवीरों ने अपने २ ध्येय की पूर्ति की ओर कदम बढ़ाये। प्रचारकार्य में दोनों का क्षेत्र अधिकतर पंजाब रहा है। पंजाब प्रान्त का वातावरण इस तरह का है कि वहां कोई भी प्रतिभासम्पन्न व्यक्ति अपने विचारों के कुछ न कुछ अनुयायी सुविधापूर्वक बना सकता है। प्रचलित धर्मों एवं सम्प्रदायों में कई ऐसे हैं जो इसी भूमि में पनपे हैं। आज हमें पंजाब के नगर २ में यदि कोई भी आर्यसमाजमन्दिर या जिनालय दिखाई देता है तो वह क्रमशः दयानन्दजी तथा आत्मारामजी के प्रयत्नों का शुभ फल है। इन्हीं महात्माओं की कृपा से पंजाब प्रान्त में आर्यसमाजभवनों तथा जैन मन्दिरों की स्थापना हुई है।

परोपकार, दया, करुणा आदि भाव भी इन दोनों के हृदय में प्रवाहित थे। स्वामी दयानन्द ने विधवाओं, अनाथों, अछूतों तथा मूक गौमाता की पुकार को सुना था। इस पुकार ने उनके हृदय पर गहरी चोट की। आर्यसमाज का मुख्य उद्देश्य इन्हीं के दुःखों को दूर कर मनुष्य जाति के प्रति सहानुभूति प्रदर्शित करना है। मुनि आत्मारामजी जैन धर्म के सच्चे प्रचारक व पालक थे और जैन धर्म का सर्वोन्मुख सिद्धान्त ‘अहिंसा परमो धर्मः’ है। दीन, हीन, दुःखी, दरिद्र तथा पीड़ितों की सहायता का उपदेश दोनों ने दिया है।

इन दोनों में मात्र हृदय की भावनायें ही एक हों, यह बात नहीं। ब्रह्मचर्य के प्रभाव से इन का शारीरिक बल भी कम न था। दयानन्द कुदती, अखाड़ा, दण्ड पेलने आदि के शौकीन थे। एक बार जब यह किसी नदी के रम्य तट पर विराजमान थे तो कुछ गुण्डों ने इन्हें नदी की भेण्ट कर देने की तरकीब सोची। जब वे आप को पकड़ने लगे तो आप उन्हें बगल में दबाकर नदी में कूद पड़े। अब वे गुण्डे लगे गौते खाने। आत्मारामजी ने भी बाल्यकाल में एक डूबती हुई मुसलमान औरत तथा उसके बच्चे को बचाया था। साधु-वेश में भी एक दफा आप ने निहायत वजनी लकड़ियों में फंसे हुए एक गधे को निकाला

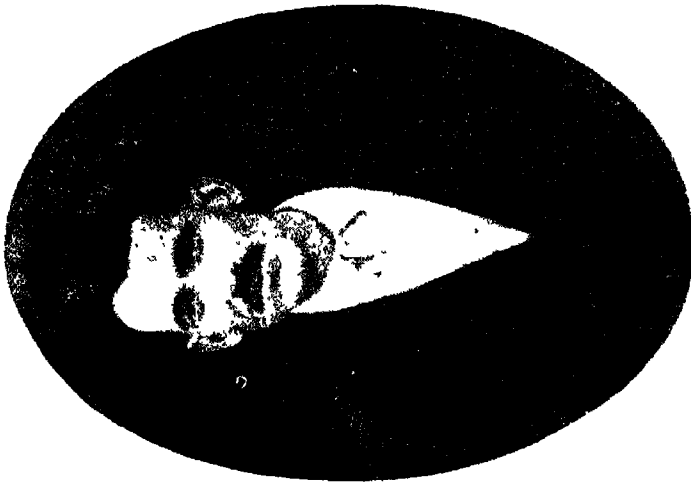
जा जब कि लोग हिम्मत हार चुके थे। अपने साथी साधुओं के साथ वे इस तरह चलते थे मानो कोई रिसाला बन्दूकें लिये चला जा रहा हो।

जो कोई व्यक्ति समाज का उद्धार करना चाहता है, उसकी जहालत का पर्दा दूर करने की कोशिश करता है, परम्परा की रूढ़ि को माननेवाले लोग उसका विरोध किया ही करते हैं। स्वामी दयानन्द पर पत्थर पड़े, उन्हें गालियां दी गईं और अन्त में विष तक देने में भी लोगों ने कसर न रक्खी। मुनि आत्मारामजी को भी यतियों ने गालियां दीं, उन्हें मिथ्यादृष्टि बताया, उनके विषय में झूठी अफवाहें उड़ाईं, आहार आदि के कष्ट दिये गये। किन्तु सत्य का झण्डा हाथ में लेनेवालों के लिये ऐसा विरोध और कष्ट दुःखद नहीं वरन् कल्याणप्रद होता है। जो दशा चान्द पर थूकनेवाले की होती है, वही दशा इन धर्मप्रचारकों का विरोध करनेवालों की हुई। मोना तपाये जाने पर अधिक चमकता है। विघ्नो का मुकाबिला करने से ये महापुरुष अधिक दृढ़ हुए और ऐसी क्रांति की आग भड़काने में समर्थ हुए जो अब आसानी से नहीं बुझाई जा सकती।

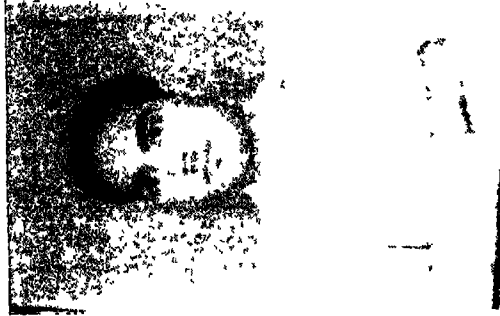
जिस प्रकार भगवान् महावीर तथा महात्मा बुद्ध की सफलता का एक रहस्य जनसाधारण को प्रचलित भाषा में उपदेश देना था उसीप्रकार २० वीं शताब्दि के ये दो रत्न भी हिन्दी भाषा को अपना कर सफल हुए। यद्यपि वे संस्कृत के दिग्गज तथा अद्वितीय विद्वान् थे तथापि उन्होंने ने अपने विचार उम समय की प्रचलित हिन्दी भाषा में ही लिखे ताकि उनकी आवाज़ प्रत्येक व्यक्ति सुनने में समर्थ हो सके। स्वामी दयानन्दरचित 'सत्यार्थप्रकाश' तथा आचार्य विजयानन्दसूरिप्रणीत 'जैनतत्त्वादर्श, अज्ञानतिसिर-भास्कर' व 'तत्त्वनिर्णयप्रासाद' बड़े प्रसिद्ध हैं।

आर्यसमाज तथा जैनसमाज के लिये एक बात बड़े दुर्भाग्य की है कि उनके उपकारी महात्माओं में मुलाकात न हो सकी। जोधपुर में भेण्ट होने का निश्चय हुआ था। दयानन्दजी जोधपुर से कुछ दिन के लिये बाहर गये। परन्तु जिस रोज़ जैन धर्म का उद्धारक महात्मा जोधपुर पहुंचा उसी दिन यह दुःखद समाचार मिला कि हिन्दुधर्म के शोधक महात्मा की अकाल मृत्यु हो गई। यदि वे दोनों परस्पर भेण्ट कर पाते तो नहीं कहा जा सकता कि आज भारत के धार्मिक इतिहास में किम प्रकार की क्रान्ति ने जन्म लिया होता।

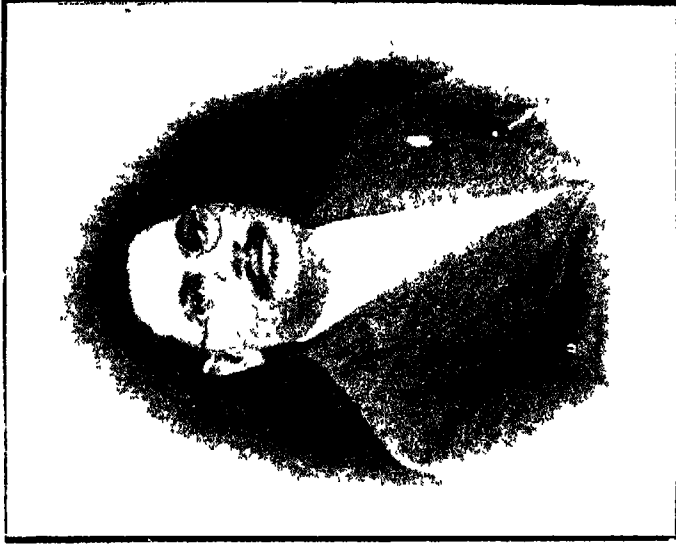
ऊपर लिखी हुई समानताओं के अतिरिक्त एक बात यह भी उल्लेखनीय है कि इन

श्री. ज्योतिप्रकाश जासवली

श्री. प्रभवीगज जैन

पंडित भागमल मोदीगलायन

दोनों की आयु में कोई विशेष अन्तर न था। दोनों महात्मा लगभग ६० वर्ष की आयु पर्यन्त समाजसेवा कर सके। स्वामी दयानन्द का समय १८८१-१९४० वि० है तथा विजयानन्दसूरि का १८९३-१९५३ वि० है।

दोनों महात्माओं के चरित्र में एक अन्तर दिखाई देता है। वह यह कि दयानन्द ने अन्य मतखण्डन में सीमा का कुछ उल्लंघन कर दिया है। किसी भी वस्तु को इस लिये मिथ्या बताना कि वह हमें इष्ट नहीं, अनुचित है। प्रत्येक धर्म में सत्यता का अंश है। सामाजिक नियम यह चाहता है कि अपना मण्डन उसी सीमा तक योग्य है जहां तक दूमरे का अनुचित खण्डन न हो। आत्मारामजी ने ऐसा ही किया है।

एक बात और है। दयानन्द की अनुयायी आर्यसमाज ने अपने नेता के उद्देश्य का प्रचार बड़े उत्साह से किया है। आर्यसमाज ने हिन्दु धर्म की सचमुच रक्षा की है और भारतीय सभ्यता को नाश से बचाया है। जगह २ पर आर्यसमाज के प्रचार के लिये संस्थायें हैं। परन्तु जैनसमाज ने अपने नेता के कार्य को इतने उत्साह से सम्पन्न नहीं किया जितना कि आवश्यक था। तब भी दोनों महात्माओं का उनके अनुयायी मान करते हैं। आर्यसमाज की संस्थायें यदि 'डी० ए० वी०' के नाम स्थापित हुई हैं तो जैन समाज की 'श्री आत्मानन्द जैन' के नाम से।

सारांश यह है कि ये दोनों अपने समय के महारथी थे। हम नहीं कह सकते कि यदि उस समय भारत में ऐसे महापुरुष जन्म न लेते तो आज हिन्दु सभ्यता तथा संस्कृति की कैसी दुर्दशा होती। हमारे लिये यह जानना असम्भव हो जाता कि किसी समय भारत विश्व का अध्यात्म विद्या में गुरु रहा है। मुनि आत्मारामजी तथा महर्षि दयानन्द का ही प्रभाव था कि चिकागो की सर्वधर्म परिषद् में भारतीय विचारों का बोलबाला रहा। यहां पर हमें एक बात पर विशेष विचार करना चाहिये। वह यह कि इन दोनों की महत्ता का कारण परस्पर विरोधी धार्मिक विचारधारायें हैं। दयानन्द मूर्तिपूजा का खण्डन करने से दयानन्द बने और विजयानन्दसूरि का नाम मूर्तिपूजा का मण्डन करने से प्रसिद्ध हुआ। इस से क्या परिणाम निकलता है, इस पर पाठकों को स्वयं विचार करना चाहिये।

लेखकः—श्री बनारसीदास जैन M. A. प्रोफेसर ओरियेंटल कॉलेज, लाहौर

वन्दे श्रीविजयानन्द—सूरिं श्रद्धार्द्रचेतसा ।

यद्ग्रन्थाध्ययनात् प्राप्ता मया जैनमते गतिः ॥

“सब से पहिले (श्रावकों की ओर अंगुली कर के) मैं इन श्रद्धालुओं की श्रद्धा को पुष्ट और पक्की करने के लिये श्री जिनमन्दिर की जरूरत समझता हूँ। सो करीब करीब यह काम पूर्ण हो गया है। कहीं कहीं बाकी है वह भी धीरे धीरे हो जायगा। अब मंगी यही इच्छा है कि सरस्वती मन्दिर भी तैयार होना चाहिये और मैं इसी कोशिश में हूँ। यह काम पंजाब में गुजरांगवाले में हो सकता है। मैं अब उसी तरफ जा रहा हूँ। अगर जिद्दी बाकी रही तो वैशाख में सनमगत में श्री जिनमन्दिर की प्रतिष्ठा कर कर गुजरांगवाला जाकर यही काम हाथ में लूँगा ॥”

[सुशीलकृत श्री विजयानन्दसूरि” में श्री चरणविजयद्वारा
लिखित परिशिष्ट । भावनगर । वि० सं० १९९१ पृ० १२]

उपर्युक्त शब्द गुरुमहाराज के मुखारविन्द से, स्वर्गवास होने के कुछ ही पहिले निकले थे। इन शब्दों में गुरुमहाराज के अन्तिम ध्येय का स्वरूप संक्षिप्ततया वर्णित है। वह ध्येय क्या था? श्री महाराजजी के हाथों किस रूप को धारण करता? इन विषयों पर इस लेख में विचार किया जायगा।

श्री तत्त्वार्थाधिगमसूत्र के प्रथम सूत्र “सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः” में मोक्षप्राप्ति के साधनों के क्रम का निर्देश है अर्थात् पहिले सम्यग्दर्शन, फिर सम्यग्ज्ञान और अन्त में सम्यक्चारित्र की प्राप्ति होनी चाहिये (एषां च पूर्वलाभे भजनीय-मुत्तरम् । भाष्य) इसी क्रम के अनुसार महाराज साहिब ने श्रावकों की श्रद्धा को पुष्ट और पक्की करने के लिये सब से पहिले श्री जिनमन्दिर बनवाने का उपदेश दिया। इस काम के पूर्ण हो जाने पर अब गुरुमहाराज का ध्यान श्रावकों के ज्ञानवृद्धि की ओर

हुआ था, परन्तु खेद है कि महाराज साहिब इस भावना को अपने जीवन में पूर्ण न कर सके। इस से भी अधिक खेद की बात यह है कि महाराजजी को स्वर्गवास हुए चालीस वर्ष हो चुके हैं और उनकी यह अन्तिम भावना अभी तक अपूर्ण ही रही है। यद्यपि उनके शिष्य तथा श्रावक उन में अनन्य और अखण्ड भक्ति रखते हैं जैसा कि उनके जन्म शताब्दि महोत्सव से प्रकट हो रहा है।

ऐसा प्रतीत होता है कि सरस्वती मन्दिर से गुरुमहाराज का आशय जैन युनि-वर्सिटी (विश्वविद्यालय) या जैन रिसर्च इन्स्टिट्यूट (विद्याभवन) में था जो अखिल भारतीय या कम से कम पंजाब प्रान्तीय हो: क्योंकि कि वे स्वयं अपने शब्दों में कहते हैं कि “ यह काम पंजाब में गुजरांवाला में हो सकता है। ” यदि महाराज साहिब का भाव विश्वविद्यालय या विद्याभवन से न्यून संस्था का होता तो वे केवल एक ही नगर का नाम न लेते। उनका आशय स्कूल या कालेज की कोटि की संस्था का नहीं था क्योंकि कि ऐसी एक ही संस्था से देश या प्रान्तभर का काम नहीं चल सकता था।

लेखक ने अपने एक *लेख में बतलाया है कि धार्मिक साहित्य का पठन-पाठन दो दृष्टियों से हुआ करता है—(१) श्रद्धालु दृष्टि से और (२) ऐतिहासिक या तुलनात्मक दृष्टि से। जैन साहित्य का पठन-पाठन भी इन दो दृष्टियों से हो रहा है। एक ओर श्वेताम्बर सम्प्रदाय के बहुत से साधु, यति और श्रावक तथा दिगम्बर सम्प्रदाय के भट्टारक और पण्डित लोग श्रद्धालु दृष्टि से इस का अध्ययन कर रहे हैं। दूसरी ओर श्वेताम्बर सम्प्रदाय के कुछ साधु और श्रावक तथा दिगम्बर सम्प्रदाय के पठित श्रावक अर्थात् बाबू लोग ऐतिहासिक दृष्टि से इस का अध्ययन कर रहे हैं। पाश्चात्य देशों में तो इस का अध्ययन इसी दृष्टि से हो रहा है।

यह कहने की आवश्यकता नहीं कि इस युग में ऐतिहासिक और तुलनात्मक दृष्टि का ही साम्राज्य है। जो संस्था इस दृष्टि से अध्ययन करने के लिये खोली जाय उस में इष्ट साहित्य के प्रकाशित तथा अप्रकाशित पुस्तकों का पूर्ण संग्रह और साथ अन्य उपयोगी सामग्री का होना नितान्त अनिवार्य है।

इस उपर्युक्त कथन का समर्थन श्रीयुत मोहनलाल दलीचंद देशाई के इन शब्दों से होता है—“ प्राचीन कालधी चाल्या आवता धर्म तरफ जोवानी अनेक दृष्टिओ होय छे। आजना जमानामां ऐतिहासिक दृष्टि प्रधानपद +भोगवे छे। ”

महाराज साहिब के समय में जैन साहित्य पर ऐतिहासिक दृष्टि से काम होने लग गया था। योरप में वेबर तथा याकोबी और भारत में ब्यूलर, भाण्डारकर, पीटर्सन,

* “ आत्मानन्द ”—जनवरी फरवरी, सन् १९३१ पृ० १९।

+ “ जैन साहित्यनो संक्षिप्त इतिहास ” वि० सं० १९८९। पैरा १०७२, १०८२।

स्वर्गवासी गुरुमहाराज का अपूर्ण रहा हुआ अंतिम ज्ये

हार्नले भादि विद्वान् काम कर रहे थे । गुरुमहाराज इन के काम से परिचित थे जैसा कि " तत्त्वनिर्णयप्रासाद " से स्पष्ट प्रकट होता है । संभव है इन में से कोई विद्वान् महाराजजी से मिले भी हों । हार्नले ने अपने शङ्कासमाधान के निमित्त महाराजजी से पत्रव्यवहार किया था ।

इन्ही दिनों भारत सरकार संस्कृत, प्राकृत आदि के हस्तलिखित ग्रन्थों के सूचीपत्र तय्यार करा रही थी जिन में से पाटण, खंभान आदि के सूचीपत्र अतीव महत्त्व रखते हैं ।

इधर बिकागो से महाराज साहिब के नाम अखिल धर्मसभा में संमिलित होने के लिये निमन्त्रण आया और भाई वीरचन्द्र गान्धी महाराज के प्रतिनिधि बनकर वहां गए ।

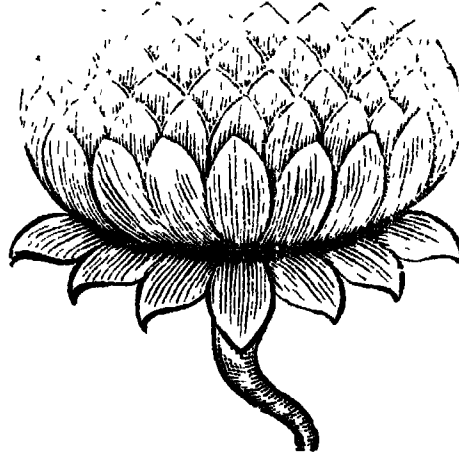
वे सय घटनाएं इस बात की द्योतक हैं कि महाराजजी ऐतिहासिक दृष्टि की महत्ता को भली प्रकार समझते थे और वे इस के विरोधी न थे । इन को दिखाई दे रहा था कि केवल भ्रद्दालु दृष्टि इस समय पर्याप्त न होगी, क्योंकि भारतवर्ष का संसार के इतर देशों के साथ घनिष्ठ संबन्ध होना जा रहा था । इस दशा में भारतवर्ष अथवा जैन समाज सांसारिक परिस्थिति के प्रभावों से मुक्त नहीं रह सकता था । लेखक ने अपने पिताजी तथा अन्य गुरुजनों के मुख से सुना है कि महाराजजी के विचार बड़े उदार और प्रगतिशील थे । वे कदापि संकुचित नहीं थे । गुरुमहाराज को विश्वास था कि केवल ऐतिहासिक दृष्टि से सम्यक्त्व में हानि नहीं आ सकती । सम्यक्त्व में हानि का कारण आत्म-निर्बलता है । ऐतिहासिक दृष्टियाला पुरुष जैनधर्म के सिद्धान्तों को निर्दोष पाल सकता है । वीरचंद्र गांधी के चाग्रि ने इस बात को सिद्ध कर दिया था ।

पूर्वोक्त कथन के आधार पर यह बात निःसन्देह कही जा सकती है कि महाराजजी के हाथों में सरस्वती मन्दिर केवल भ्रद्दालु दृष्टि पर न चलता-उस में ऐतिहासिक दृष्टि को यथोचित स्थान मिलता । सरस्वती मन्दिर एक प्रकार से नये और पुराने विचारों का संगम होता जहां नये विचार पुराने विचारों से और पुराने विचार नये विचारों से पुष्टि पाते । ऐसी संस्था जैनमत सम्बन्धी विद्याभ्यास तथा अनुसन्धान के लिये न केवल भारतवर्ष में ही, कदाचित् शास्त्रिनिकेतन तथा भाण्डारकर इन्स्टिट्यूट की भांति संसार-भर में आदर्शरूप हो जाती । यहां देश देशान्तरों के प्रौढ़ और अनुभवी विद्वान् जैन धर्म तथा साहित्य का विशेष रूप से परिशीलन करते और इस की सहायता से मानव जीवन की अटिल समस्याओं पर प्रकाश डालते ।

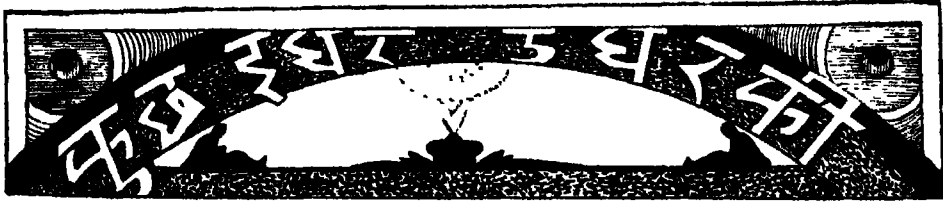
एक विद्वान् का कथन है कि सच्ची यूनिवर्सिटी अथवा रिसर्च इन्स्टिट्यूट के प्राण तो पुस्तक संग्रह है । महाराजजी भी इस विचार से सहमत प्रतीत होते हैं क्योंकि गुजरावाला नगर में जहां वे सरस्वती मन्दिर खोलने का भाव रखते थे वहां ५० बेली-राम मिश्र सं० १९३१ से शास्त्रों की प्रतिलिपि करने पर नियुक्त थे । मिश्रजी के लिपिकृत पचासों ग्रन्थ अम्बाला, अमृतसर, पट्टी, जीरा आदि भंडारों में विद्यमान हैं । प्रति-

लिपि का काम बीस बरस तक चलता रहा । यह काम महाराजजी के उपदेश से हुआ होगा । इस के अतिरिक्त पुस्तक भंडार को पूर्णरूप देने के लिये महाराजजी ने सैंकड़ों प्राचीन तथा लिखित और नवीन मुद्रित प्रतियां गुजरात मारवाड़ से पंजाब में मिर्जापुरी जो भिन्न २ नगर के भंडारों में सुरक्षित हैं । इन के साथ पंजाब के यतियों के भंडार भी मिल गये हैं । इसप्रकार महाराज साहिब ने पंजाब में पूर्ण पुस्तक संग्रह कर दिया था । सरस्वतीमन्दिर की प्रधान सामग्री पुस्तकसंग्रह के एकत्र हो चुकने पर अब महाराज साहिब क्या करते ? लेखक का अनुमान है कि वे स्वयं इस के कुलपति बनते और वीरचन्द्र राघवजी * जैसे अनुभवी तथा विद्वान् व्यक्तियों का सहयोग लेकर जैन साहित्य में अनुसंधान युग की नींव डालने । प्राचीन तक्षशिला की भांति पंजाब में गुजरांवाला भी विश्वविख्यात जैन विद्याकेन्द्र होता । महाराज साहिब के संसर्ग में रह कर साधु तथा श्रावकों का एक ऐसा पठित और चार्ित्रवान् समूह निकलता जो जैनधर्म की महत्ता को संसार के कोने २ में फैला देता ।

शताब्दि के इस अवसर पर महाराज साहिब के भक्त मुनिराज तथा श्रावकों का प्रथम कर्त्तव्य है कि वे महाराजजी की अवनत अपूर्ण रही हुई इस भावना को कार्य-रूप में परिणत करके अस्मीम पुण्य के भागी बनें ॥

* भाई वीरचन्द्र राघवजी के संसर्ग से अमेरिका तथा योरप में कई सज्जनों को जैन धर्म की प्राप्ति हुई । लंडननिवासी मि० हर्बर्ट वारन ने तो उनके उपदेश से मांग-मदिरा का त्याग कर दिया था ।

(ले०-पं० ललितविजयजी)

मानवजाति आरंभ से आजतक न जाने किन किन दशाओं का अतिक्रम करती हुई इस दशा को पहुँची है। फिर भी इतना तो मानना ही पड़ेगा कि इस के लिये समय २ पर कुछ लोगों ने दीप-स्तंभ बनकर इसे आगे बढ़ाया है, इस की रक्षा की है और अज्ञात अज्ञानगर्त में पतित होने से बचाकर इसे एक सुन्दर मार्ग पर लगाया है। यदि वास्तविक रूपण देखा जाय तो इस पृथ्वी के मेरुदण्ड वे ही हैं। हमारे और संपूर्ण विश्व में चमकनेवाले ज्ञानरूप प्राण उन्हीं महात्माओं से हमें प्राप्त हुए हैं। उनका सुयज्ञान, उनका संस्मरण, उनकी यादगार आजतक हमारे पथप्रदर्शक हैं। धन्य हैं वे महात्मागण !

श्री आत्मानंद शताब्दि महोत्सव के संचालक मेरे परमपूज्य गुरुदेव श्रीमद् विजयवल्लभभूरीश्वरजी महाराज तथा अन्य महानुभावों की आज्ञा तथा प्रेरणा है कि मैं भी उक्त अवसर पर प्रकाशित होनेवाले ग्रन्थ के लिये स्वर्गस्थ श्री गुरुदेव के पंजाब के संस्मरण लिखूँ। महात्माओं के संस्मरण लिखना, उनकी संपूर्ण बातों का विस्तृत रूप से परिचय प्राप्त कराना, एक प्रकार से अत्यन्त कठिन है, फिर भी इन तुच्छ कंधों पर जो भार डाला गया है उसका वहन करना, जो कुछ थोड़े बहुत संस्मरण ज्ञात हैं, उन्हें आप के सम्मुख रखना मेरा परम कर्तव्य है।

ये बातें केवल बातें ही नहीं, हमारे भावी जीवन के लिये भी उपयोगी-सहाय-कारक हैं। चिरकाल तक जैन समाज के गौरव को बढ़ानेवाली हैं, साथ ही भावी समाज के लिये भी मार्गदर्शक हैं।

श्री गुरुदेव के पंजाब के संस्मरण लिखने के पूर्व यह आवश्यक है कि इस आर्य संस्कृति की केन्द्र वीरप्रसू जगद्विरुयात भूमि की कुछ प्राचीन बातों पर भी प्रकाश डाला जाय।

भारत के शीर्षभाग में अवस्थित पृथ्वी के मेरुदण्ड स्वरूप हिमवान के क्रोड़ में स्थित इस भूमि का प्राचीन ग्रंथों में पांचाल नाम पाया जाता है। इसके एक ओर पृथ्वी का स्वर्ग "काश्मीर," जहाँ लोगों को अपनी शीतल मंद सुगंधीदायक वायु का सुरसदान कर रहा है, वहाँ दूसरी ओर भारत के दुर्ग की दीवार कांबोज प्रान्त स्थित है। पूर्व में संयुक्त प्रांत तथा दक्षिण में भारत की परम गौरवशालिनी राजस्थान भूमि है।

प्राचीन पांचाल देश का नाम बिगड़ते २ पंजाब हो गया। मुसलमान लोगों के आगमन तथा सिन्धु, चिनाब, रावी, झेलम, ब्यामा और शतलज इन पाँच नदियों से सिंचित होने के कारण भी इस का नाम पंजाब खूब प्रसिद्धि में आया। फारसी लोगों ने इस का नाम "पंज+आब" अर्थात् पाँच जल का देश रखा था। इस देश की उक्त पाँच विशाल नदियाँ हिमवान से असंख्य जलराशि लाकर इस देश में फैला देती हैं और फलस्वरूप सारा देश शस्य श्यामल है। प्राकृतिक शोभा में काश्मीर का बचा है। शिमला शैल इसी की गोद में अवस्थित है तथा पूर्वीय भाग पहाड़ों के आजाने से इतना सुरम्य है कि देखते ही बनता है।

आर्य लोगों का कहना है, तथा वेदों में भी लिखा है कि सब से प्रथम मनुष्य की सृष्टि इसी पांचाल देश के ब्रह्मवैवर्त नामक स्थान पर हुई थी और वहीं ब्रह्मा से उनके मानस ऋषि भी उत्पन्न हुये थे। पंजाब की सरस्वती नदी आज भी प्राचीन भारतीय सभ्यता की केन्द्र मानी जाती है। बहुत से विद्वानों के मतानुसार चारों वेदों के रचयिता ऋषि लोग पंजाब के ही निवासी थे। कुछ भी हो, इस प्रान्त का यह प्राचीनकालीन गौरव है।

यह तो बहुत प्राचीन काल की बात हुई, हिन्दुओं के अठारह पुराणों के रचयिता व्यासजी इस प्रान्त के थे। उन्होंने ने अपने संपूर्ण पुराणों की रचना शतद्रु (शतलज) के तट पर अवस्थित हरीका-पत्तन जो लाहौर और फीरोजपुर की सीमा पर स्थित है, में की थी। जहाँ पर आज भी महस्रों दर्शनार्थी जाते रहते हैं। श्री भगवान् महावीर के समकालीन, उनके परमभक्त महाराज उदयन इसी प्रान्त के राजा थे, जिन्होंने ने धर्मप्रभावना में महती रुचि दिखलाई थी और आखिर जैन दीक्षा अंगीकार कर साधुधर्म का पालन किया था।

इस प्रान्त की-प्रस्तुत राजधानी लाहौर का प्रारंभिक नाम लवपुर बतलाया जाता है, जिसे कहते हैं कि महाराज रामचन्द्रजी के पुत्र लव ने बसाया था। ऐसे २

न जाने कितने स्थान हम प्रान्त में हैं, जिन्हें लोग भूल से बैठे हैं, किन्तु उनका महत्त्व ऐतिहासिक तथा सांस्कृतिक दृष्टि से भारत के लिए अत्यन्त महत्त्वपूर्ण है।

तक्षशिला का महान् विश्वविद्यालय जो रावलपिण्डी के निकट स्थित था, आज भी अपने खंडहरोंद्वारा इस प्रान्त के शिक्षा तथा संस्कृति के केन्द्र होने को जोर से पुकार २ कर कह रहा है। भला, विद्वानों तथा मनीषियों की जन्मभूमि इस भूमि को यह गौरव न हो तो किसे हो सकता है? प्राचीन भारत की विद्या तथा कला की भूमि यही है। सिन्धु का पवित्र जल जहाँ भारत की रक्षा करता था, वहीं इस देश का पालन कर के इसे संसार की संस्कृति के मम्मुख अपना शिर गौरवपूर्ण रूप से उन्नत रखने का उपदेश भी करता था।

इस भारत देश की रक्षा का केन्द्र पंजाब संपूर्ण भारत की यशभूमि था। यदि इसने अपना मन केवल संस्कृति तथा शिक्षा की ओर ही दिया होता तो न जाने इस देश का मानचित्र क्या से क्या होता? किन्तु नहीं, इसने संसार में अपना शौर्य दिखाकर भारत की रक्षा भी की थी। महत्त्रों विदेशियों की उमड़ती हुई धारायें सहस्रों बार हम की विकट बाँध से टकरा कर चूर चूर हो गईं और भारत की रक्षा हुई। बहुत प्राचीन काल की बात तो दूर रही। शक, सीथियन, हूण आदि अनेक विदेशी जातियों को परास्त कर उन्हें भारत से खदेड़ कर बाहर निकालना इसी ने किया था।

अलक्षेन्द्र (सिकन्दर) जिम ममय सारे देशों को पराजित करता हुआ भारत में आया, भारत की शान रखनेवाला यही पंजाब था। महाराज पुरु की तीम महत्त सेना यद्यपि हाथियों के बिगड़ने से तितरबितर हो गई थी, फिर भी उनका पराक्रम देखकर अलक्षेन्द्र को ढाँतो तल अंगुली दवानी पड़ी थी और उसे उनका राज्य लौटाना पड़ा था। मुलतान में इन्हीं लोगों ने सिकन्दर को ऐसी बुरी पराजय दी थी कि जिम की चोटों के मारे जाने २ उमका बेबीलोन में अवमान ही हो गया था।

ये घटनाएँ तो बहुत प्राचीन हैं। मध्यकाल में भी पंजाबियों की वीरता पग २ पर चमकती है। मुगल राज्यकाल में सिक्खों की बहादुर जाति चमक उठी थी। सिक्ख गुरुओं का बलिदान, उनकी वीरता, सिक्खों का धर्म सब ने मिलकर सारे पंजाब में सिक्ख राज्य स्थापित कर दिया था। एक दिन सारा का सारा पंजाब, काश्मीर

आचार्यश्री विजयविद्यासूरिजी महाराज श्री विचारविजयजी
(वर्तमान आचार्यश्री विजयविद्यासूरि)

होशियारपुर (पंजाब) ओसवाल नाहर गोत्र अच्छर मच्छर १९४४ में
दोनों भाई जीडे जन्मे और जयपुरमें दोनोंने १९६९ में दीक्षा ली. अपने
गुरुमहाराज श्रीमद्विजयवल्लभसूरि की आज्ञासे पंजाबमें वृद्ध साधु महागज
श्री सुमनिविजयजी की सेवा में विचर रहे हैं ॥

मुनिराज श्री उद्योतविजयजी महाराजना शिष्य—

आचार्य श्री विजयललितसूरि.

आचार्य श्रीविजयकस्तूरसूरिजी महाराज

संघा पश्चिमी सीमा प्रान्त, इस जाति की वीरता के फलस्वरूप सिक्ख राज्य में जा गये थे। आज भी सिक्खों की वीरता की धाक वहाँ वालों पर जमी हुई है।

सूबेदार हरिसिंह ललवानीद्वारा केवल ५००० सिपाहियों के द्वारा अफगानिस्तान के शाह की सवा लाख सेना का हराया जाना भारतीय इतिहास की अमर घटना है। आज भी सूबेदार हरिसिंह के नाम की इतनी धाक है कि काबुली औरतें अपने बच्चे को "चुप रह हरि आया" कह कर डराया करती हैं।

वर्तमान समय के ही यूरोपीय महायुद्ध को लीजिए। पंजाबी सेनाओं की शक्ति, सिक्खों की बहादुरी, उनका आत्मत्याग देखकर संपूर्ण अंग्रेज जाति चकित रह गई थी। वहाँ पंजाबियों की "वाह गुरु दाखालसा, वाह गुरु दी फतह" को सुनते ही दुश्मनों के होश हवाश फाख्ता हो जाते थे। इसप्रकार यह भूमि प्राचीनकाल से आजतक लाखों वीरों, महात्माओं, त्यागियों तथा सद्गृहस्थों की माता होने का सौभाग्य प्राप्त कर चुकी है। इसकी गोद में खेले हुए बालक भारत के सितारे तथा देश की शान रहे हैं और हैं।

ये तो शूरीरता की बातें हुई, इस काल की वीरता के संस्थापक महात्माओं की, शहीदों की कहानियाँ भी भारत जाति का मस्तक गौरव से उच्च करने को प्रस्तुत है।

गुरु नानक और उनके पुत्र श्री चंद्रजी की योग तथा उपदेश की बातें जगद्-विख्यात हैं। जिन्होंने ने पेशावर, काश्मीर तथा पंजाब में हिन्दु धर्म का उद्धार किया था। गुरु गोविंदसिंह और गुरु तेगबहादुर जैसे योगीवीरों को भी इस भूमि ने ही उत्पन्न किया है।

गुरु गोविंदसिंह के पुत्रों का सा धर्मप्रेम, हकीकतराय आदि सैकड़ों बच्चों की बहादुरी एवं साहस देख २ दाँतों तले उंगली दबानी पड़ती है। जिस के बच्चों तकने धर्म के लिए हँसते २ प्राण दे दिया था। भला उस भूमि को अपना कहते हुए किसे गौरव का अनुभव न होगा ? गुरु अमरदास जो अपने गुरुजी को स्नान कराने के लिए ग्रीन कोस से उँधे पाँव जल लाया करते थे इसी प्रांत के थे। वर्तमानकालीन परम शाश्वत स्वामी रामतीर्थजी जिन के योग तथा भक्ति आदर्श माने जाते हैं, इसी पंजाब प्रान्त में उन्नीसवीं शताब्दि में ही एक गाँव मरालीवाला (गुजरावाला) में उत्पन्न हुए थे।

हमारे स्वर्गस्थ न्यायाम्भोजिधि जैनाचार्यश्री १००८ श्री विजयानंदछरीश्वरजी (आत्मारामजी) महाराज साहब को उक्त पुण्य प्रसविनी भूमि ने ही अपनी गोद से उत्पन्न किया था । आप की मातृभूमि होने का सौभाग्य इसी पंजाब भूमि को प्राप्त था । और पांचाल भूमि ने उन्नीसवीं शताब्दि में भी एक बार अपनी प्राचीन ऋषि-मुनि एवं महात्माओं की एक सुन्दर झलक दिखा दी थी । पंजाब भूमि उक्त महाराजसाहब को पाकर कृतार्थ हुई और इस युग में अपने प्रकाश को संसार में चमका कर हमारे भावी जीवन का दीप-स्तम्भ दिखा कर हमारी शतशः नमस्कार भाजन हुई है ।

आप के परम श्रद्धेय गुरुदेव श्री १०८ बुद्धिविजयजी महाराजसाहब (प्रसिद्धनाम षूडेरायजी महाराज), ज्येष्ठ गुरुभ्राता श्री १०८ श्री मुक्तिविजयजी महाराज साहब (श्री मूलचंद्रजी महाराज सा०), श्री १०८ वृद्धिविजयजी महाराज साहब (श्री वृद्धिचंद्रजी महाराज सा०) भी इसी प्रान्त में अद्भुत नररत्नों में थे । आप लोगों के द्वारा जाति तथा धर्म का कितना अपरिमित उपकार हुआ है, उमका वर्णन करना अस्थान ममज्ञ कर मूल विषय पर आना ही उचित है ।

श्री आत्मारामजी महाराज साहब की जन्म शताब्दि मनाने का आगामी चैत्र शु० १ को आयोजन हो रहा है । शताब्दि का अर्थ शत+अब्दि अर्थात् सौ वर्ष-वाली है । किसी भी महापुरुष के जीवन की कोई भी घटना जैसे जन्म, निर्वाण के सौ वर्ष बाद जो संस्मरण मनाया जाता है उसे शताब्दि और पचाम वर्ष बाद के स्मरणोत्सव को अर्द्ध शताब्दि कहते हैं ।

भारतीयता का यह विशेष गुण है कि वह अपने महापुरुषों के संस्मरण बड़ी चतुरता से रखती है । यहाँ तक कि यह क्रिया एक प्रकार से धार्मिक विधान सी बन गई है । भगवान् श्री महावीर की जयन्ती चैत्र शुक्ल १३ को, श्री कृष्ण की जयन्ती भाद्र कृष्णा ८ मी को, श्री राम की जयन्ती नवमी, दशहरा आदि को, भगवान् बुद्ध की जयन्ती ज्येष्ठ कृष्ण १३ को, प्रतिवर्ष सार्वत्रिक रूप से मनाई जाती है । धार्मिक रूप से इन सब त्यौहारों का विधान किया गया है और जाति बड़े उत्साह से उक्त तिथियों को उत्सव करती है । यदि स्पष्टरूप से पूछा जाय तो ये मारी बातें उक्त महापुरुषों के संस्मरण के लिए ही हैं ।

शताब्दि मनाने का प्राचीन इतिहास यद्यपि अज्ञात है, फिर भी यह मानना ही पड़ेगा कि ये शताब्दियाँ भी वार्षिक जयन्ती का ही विशेष रूप हैं । वार्षिक रूप से

जितना महापुरुषों के सम्बन्ध में विवेचन नहीं हो सकता, उतने अधिक मनुष्य मिलकर महापुरुषों के सम्बन्ध में अपना विचार-विनिमय नहीं कर सकते, उतनी नवीन बातों की शोध नहीं हो सकती; जितनी प्रधान अवसरो पर। शताब्दि क्या ? अर्द्ध शताब्दि क्या? ऐसे उत्सवों के लिए जितना अधिक बार अवसर मिले उत्तम है। यों तो अच्छा हो दशाब्दि तक मनाई जाय। किन्तु यह कार्य व्यय-साध्य होने के कारण उतना सफल नहीं हो सकता जितना अधिक २ दिनों पर किया गया उत्सव; इस लिए ऐसे अवसरों अर्थात् शताब्दि और अर्द्ध शताब्दि को विशेष महत्त्व दिया जाता है।

इस प्रकार के उत्सवों का इतिहास भी बहुत प्राचीन है। यह बात अवश्य थी कि उनमें ठीक सौ वर्ष का विधान ऐसा पक्का नहीं था। प्रत्येक बौद्ध साहित्य और इतिहास के अध्ययन करनेवाले को यह बात मालूम होगी कि अशोक, कनिष्क, हर्ष आदि राजाओं ने महात्मा बुद्ध की मृत्यु के बाद निश्चित समयों पर महात्मा बुद्ध की जयन्ती मनाई थी और उन्हीं अवसरों पर बौद्ध धर्म के सिद्धान्तों का संकलन किया गया था।

बौद्ध लोग तो यहाँ तक बढ़े हुए हैं कि वे अब तक महात्मा बुद्ध की शताब्दियाँ मनाते हैं। कुछ ही दिन पूर्व टोकियो में महात्मा बुद्ध की चौबीसवीं-शताब्दि मनाई गई थी, जिसमें संसारभर के बौद्ध एकत्रित हुए थे। को. वा. दाइसी नामक जापान के एक बड़े महात्मा की ग्यारहवीं शताब्दि गत वर्ष मनाई है। इस प्रकार ऐतिहासिक दृष्टि से इस प्रकार के महापुरुषों के जीवन सम्बन्ध रखनेवाले उत्सव, शताब्दि-उत्सव बहुत प्राचीन हैं। साथ ही विशुद्ध भारतीय उपज हैं।

बीच के समयमें इनका काम कुछ ढीला पड़ गया था, अब फिर जागृति के साथ २ यह उत्सव भी जग गया है। श्री दयानन्द सरस्वती की जन्म शताब्दि मथुरा में तथा निर्वाण अर्द्ध शताब्दि अजमेर में हुई है; यह तो कल की बात है। भारनेन्दु अर्द्ध शताब्दि, टार्लस्टाय शताब्दि, चर्च ऑफ इंग्लैण्ड की शताब्दि, बंकिमचन्द्र की शताब्दि, इस तरह रोज़ इनका क्रम चल रहा है। इनका उद्देश्य महापुरुषों की याद, उनकी शिक्षाओं का जीवित बनाये रखना है।

इसी ही उद्देश्य को लेकर यह शताब्दि मनाई जा रही है और उक्त महात्मा के थोड़े से जीवन के संस्मरण आप के सम्मुख रखने का प्रयत्न हो रहा है।

कुछ इधर उधरपी

स्वर्गस्थ आचार्यमहाराज साहब के संस्मरण बड़े ही सुन्दर तथा शिष्याप्रद हैं। हों भी क्यों न ? महात्मा पुरुषों की प्रत्येक घटनाएँ कुछ न कुछ महत्त्व रखती हैं। भावनगर की एक घटना है। यह आचार्य श्री विजयकमलधरिजी ने खंभात में मुझे सुनाई थी।

आचार्यदेव का विराजना भावनगर में था। आप का यह नियम था कि शौच बहुत दूर, मील डेढ़ मील तक पधारते थे, इसके साथ ही आप कभी अकेले-बिना किसी साधु के बाहर नहीं निकलते थे।

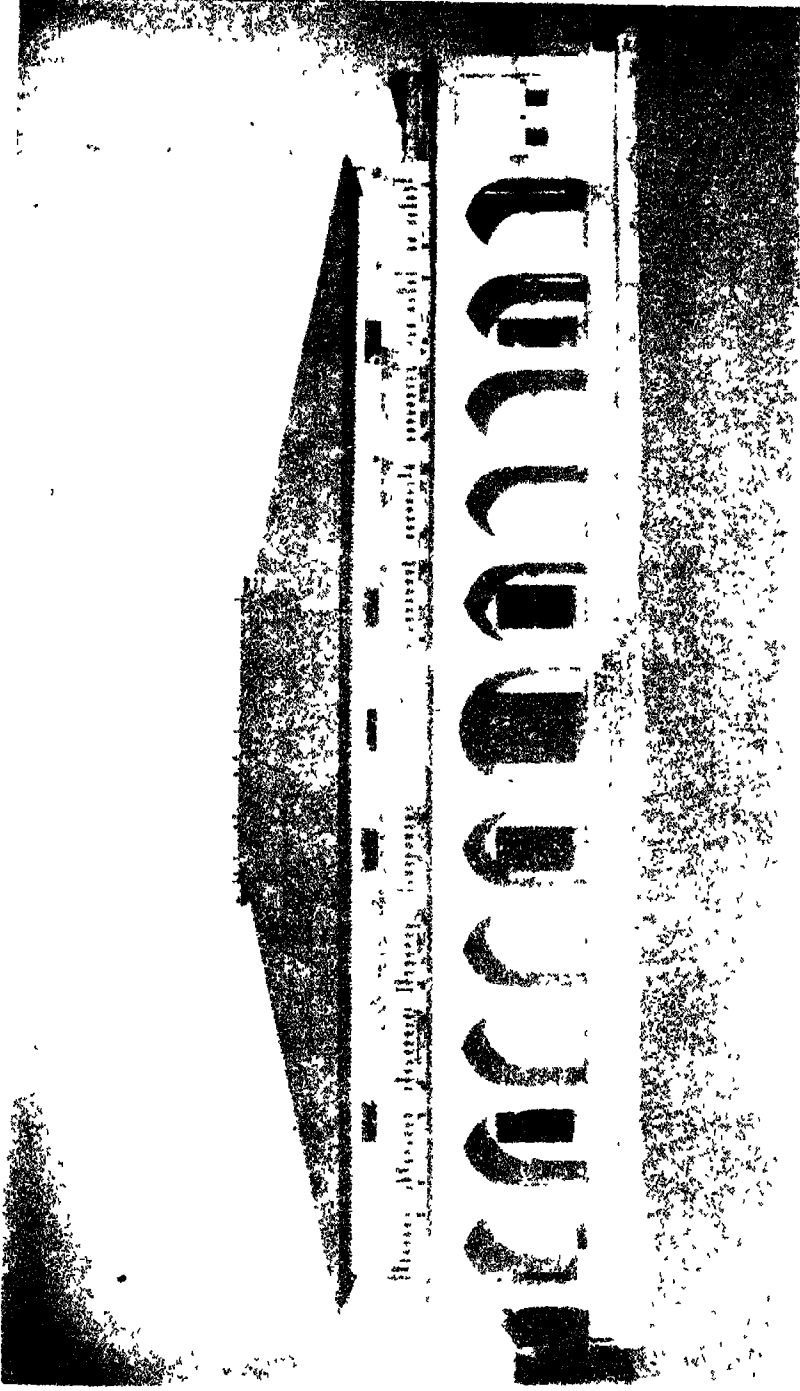
प्रातःकाल का समय था। मुनिशुन्द के साथ आप शौच पधारे थे। समुद्र के किनारे की ओर उस दिन पधारना हुआ था। आप किनारे २ बहुत आगे चले गये थे। जब उधर से लौटे तो दूर से आप ने देखा कि मुनि श्री कमलविजयजी तथा श्री जयविजयजी किसी वस्तु के ऊठाने में लगे हुए हैं।

बात यों थी कि रात में समुद्र की लहर आई थी, उसके साथ ही लकड़ी के दो लठ्ठे बह कर किनारे आ गये थे, उनके बीच दैवयोग से एक गधा फँस गया था और वह उन दोनों लठ्ठों के बीच पड़ा तड़फड़ा रहा था। उक्त दो मुनिगण एक लठ्ठे को हटा कर उसे बचाने की चेष्टा कर रहे थे।

गुरु महाराज निकट आये, बेचारे पंचेन्द्रिय की दशा देख जी भर आया। इन दोनों साधुओं से लट्ठा उठाया नहीं पाता था। “हटो, इधर आओ” आप ने जोशभरे स्वर से कहा: “पकड़ो यह तिरपणी और डंडा।”

उक्त दोनों महानुभाव हट गये। आप ने चोलपट्टा कसकर काछिये सा बना लिया। वह पहला ही दिन था जब आप ने चोलपट्टा घुटनों से ऊँचा किया था। लठ्ठे के पास पहुँचे। दो तीन बार उस के बोल को आजमाया और अंत में उठा कर इतने जोर से फेंका कि तीन साढ़े तीन हाथ दूर जाकर गिरा। आफत में फंसा हुआ गधा बंधनमुक्त हुआ, उछल करके चट्ट से बाहर हुआ, थोड़ी दूर तक दौड़ा किन्तु पेट में पानी भर गया था, गिर पड़ा। और मुख मार्ग से पानी निकल गया, धूप लगी, चंगा हो गया और चलता बना।

एक बार की बात है आप उन दिनों जंढियाला गुरु में विराजमान थे। आपने अब तक संवेग दीक्षा नहीं ली थी, स्थानकशासी दंग ही थे; किन्तु आप के विचार मुत्सपत्ति बांधने के विरुद्ध हो गये थे।

श्री पाथनाथ जन बालाश्रम, उमरपुर.

अडिघाला, गुरु के स्थानकवासी संप्रदाय के प्रमुख श्रावक मोहरसिंह आप के पास आये, वन्दना की और बैठ गये। बातों ही बातों में उन्होंने ने गुरुदेव से पूछा: “महाराज ! आप मुँह पर मुखपत्ति बांधना ठीक समझते हैं ?” महाराज ने निर्भीकतापूर्वक उत्तर दिया: “ मैं इसे सर्वथा ठीक नहीं समझता । ”

“ तो फिर आप इसे बाँधते क्यों हो ? ” मोहरसिंह ने प्रश्न किया ।

“ तुम्हारे जैसे बेलों को अपने वाड़े में लाने के लिए । ” महाराज साहब का उत्तर था । “ यदि मैं मुखपत्ति न बाँधू तो तुम्हारे जैसों को मैं जो कुछ सिखलाना चाहता हूँ, कैसे सिखला पाऊँगा ? हमारा तुम्हारा संबंध तो केवल इस मुखपत्ति का ही है । यदि मैं इसे न बाँधू तो क्या तुम मेरा कहना सुनोगे ? ”

“ मेरा और तुम्हारा नाता मुँहपत्ति मात्र का है । जहाँ तक मुखपत्ति है वहाँ तक ही तुम मेरे पास आते हो और मैं तुम को पीतरागदेव के सत्य सिद्धान्तों को समझा सकता हूँ । जब मुँहपत्ति उतार दूँगा तब तुम मेरे पास आना बंद कर दोगे । उस हालत में मैं तुम को धर्म का सच्चा स्वरूप नहीं समझा सकता । ”

एक प्रधान श्रावक को इस प्रकार स्पष्टतया निडर भाव से उत्तर देना क्या सरल है ? भूलों को, गलतियों को, निडर होकर कह देना, सच्चाई के आगे मुँह देखे व्यापार को भिटा देना । सत्य प्रेम हो तो ऐसा । धन्य गुरुदेव !

तीसरी घटना सुनिए:—

आपके साधु समुदाय में दैववशात् एक साधु का चरित्र कुछ शंकास्पद था । आप ने उसे बार २ सुधरने के लिए कहा, किन्तु विशेष प्रभाव कुछ नहीं पड़ा । आखिर आप ने उस साधु के गुरु (अपने प्रधान शिष्य) को एक पत्र लिखा । पत्र की पंक्ति स्मरण करने योग्य है ।

उसका सारांश यह है—“ याद रखिये, अपने शिष्य को सुधारिये, समझाइये और शुद्ध कीजिये, अन्यथा कल्याण नहीं है । मैं “ अमरसिंह ” नहीं हूँ । यदि यह दशा रहती है तो मैं इसे निकाल-समुदाय से बाहर करता हूँ । ” ..आदि ।

अपने साथियों की हितकामना, चरित्र का उत्कट पालनभाव क्या इस घटना से सिखने योग्य नहीं हैं ?

एक घटना है, आप उन दिनों लुधियाना में विराजमान थे। आप के पास श्रेष्ठ गुरुभाई श्री मूलचंदजी महाराजद्वारा भेजे गए दो सज्जन आये। उन लोगों की इच्छा दीक्षित होने की थी।

महाराज साहब ने उन दोनों गृहस्थों को अपने पास रखा, उन दिनों आपश्री कुछ अस्वस्थ थे। वे दोनों सज्जन दूसरे ही दिन दीक्षा का मुहूर्त्त बतला रहे थे और हठ भी कर रहे थे। उन्हें आप के शिष्य ने अन्यत्र संयम दे दिया।

दैवशात् अहमदाबाद के सुप्रसिद्ध सेठ श्री दलपतभाई भगुभाई का आपश्री को पत्र मिला “ भ्रांगभ्रावाले जो दो आदमी आप की सेवा में आए हैं, उन्हें दीक्षा देनी उचित नहीं। ” किन्तु अब क्या हो सकता था ?

महाराजश्री को दुःख हुआ और काफी संकोच भी हुआ। इसी संकोच के कारण आप ने उक्त सेठ को कई मास तक पत्र तक भी नहीं लिखा।

लगभग ६ मास बीतने पर आप ने एक पत्र इस आशय का सेठजी के नाम लिखा था।

“ दीक्षा हो चुकने पर आप का पत्र मिला, दुःख है, मैं इसी (?) संकोच के मारे आप को पत्र भी न लिख सका। ”.....इत्यादि।

शालीनता तथा समय आने पर व्यर्थ के वादविवाद को स्थान न देकर भूल मान लेना ! क्या दीक्षा देनी भूल थी ! नहीं, किन्तु एक श्रावक की राय न होने पर भी दीक्षा देना अयोग्य है, इस बात का ध्यान आप को सब से बड़ा था।

क्या आप और कुछ बहाना नही बना सकते थे ? किन्तु नहीं, आप ने संघ आज्ञा को प्राधान्य दिया था। वर्तमान दीक्षा के लिए शिष्यों की खोज करनेवाले साधु वर्ग को कुछ शिक्षा लेनी चाहिए। संघ की आज्ञा आदि बातों में कैसा अनुकरणीय आदर्श है।

* * *

आप के शिष्य श्री मुनि श्री लक्ष्मीविजयजी महाराज (स्थानकवासी दशा में श्री विश्वनचंदजी महाराज) ज़ीरा, जिला फिरोजपुर (पंजाब) में आप के साथ विराजमान थे।

आप मेडतानिवासी पुष्करणा ब्राह्मण थे और आप ने श्रीस्वर्गस्थ आचार्य-देव के पास सत्यसनातन धर्म की शिक्षा ली थी और जब आचार्यदेव ने संवेग दीक्षा ली तब आप ने भी संवेग दीक्षा ली थी और आप के ही शिष्य बने थे। हुंदकपने में आप अमरसिंहजी के समुदाय में रामबक्षजी के शिष्य थे।

एक दिन जीरा की स्थानकवासी संप्रदाय की एक प्रसिद्ध श्राविका आप के पास आई। वह प्रायः श्री आत्मारामजी महाराज साहेब तथा उनके शिष्यों को गालियां दिया करती थी. आ कर श्री लक्ष्मीविजयजी से बातें करने लगी। बातों २ में उसने कहा कि क्या कहा जाय ? अगर कोई ओसवाल का बच्चा साधु रहता तो धर्म परिवर्तन न करता, किन्तु आप तो ब्राह्मण ठहरे और आप के गुरु क्षत्रिय ठहरे, इस तरह से अलग ही पंथ चला दिया, मुखपत्ति खोल दी, हाथ में तिरपणी ले ली, अब क्या रह गया ?

श्री लक्ष्मीविजयजी ने कहा “बाई ! यदि क्षत्रिय और ब्राह्मण होना ही दोष है तो भगवान् महावीर भी तो क्षत्रिय थे और उनके परम शिष्य गौतमस्वामी भी ब्राह्मण ही थे।”

बिचारी सुनकर लज्जित हो गई। ऐसी २ घटनायें स्थानकवासीपना छोड़ने के बाद अनेको हुईं; सत्य की खोज करनेवाले तो मृत्यु तक पहुँच कर ही दम लेते हैं।

* * *

सम्बत् १९५५ की बात है। वर्तमान आचार्यदेव मेरे परमोपकारी गुरुमहाराज श्रीमद्विजयवल्लभसूरीश्वरजी ने पट्टी, जिला लाहौर में चौमासा बिताकर शतलज पार करते हुए जीरा (फीरोजपुर) में पदार्पण किया। उस समय प्रधानरूप से आप श्री जी बाबाजी महाराज श्री कुशलविजयजी महाराज, श्री हरिविजयजी महाराज, श्री सुमतिविजयजी महाराज, इन वृद्ध साधुओं के साथ थे और तपस्वी श्रीशुभविजयजी महाराज, श्रीलब्धिविजयजी महाराज एवं मेरे उपकारी वृद्ध भ्राता श्री विवेकविजयजी महाराज और मैं (मुनि ललितविजय) भी आपके साथ थे। सारे नगर में उत्साह तथा प्रेम का सागर हिलोरे भरने लगा. गाजेवाजे के साथ नगर में पधारना हुआ।

लाला राधामलजी जीरा के पुराने तथा धनी श्रावकों में से थे, साथ ही स्वर्गस्थ आचार्यदेव श्री आत्मारामजी महाराज साहेब के बालमित्रों में से भी थे। सारे जुद्धस में उन्हें न देखकर सब आश्चर्य में थे, किन्तु बात कुछ और ही थी।

जब आचार्य देव (श्रीमद्विजयवल्लभसूरीश्वरजी) मंदिर दर्शन के लिये लुधियाना के साथ पधारे तो देखा कि मंदिर की सीढ़ियों पर लालाजी खड़े हैं। दूर से ही इन्हें देखकर उनकी बिगड़ी बंध गई। “ महाराज आत्मारामजी को कहाँ छोड़ आये ? ” कहते २ गला भर आया, रो उठे, आंखों से आंसुओं की धारा वह चली, सारी उपस्थित जनता भी इस दृश्य को देखकर रो उठी।

यह मेरी आंखों देखी घटना है। आंतरिक प्रेम का इस से अच्छा उदाहरण और क्या हो सकता है? श्रावकों की गुरुओं पर इतनी श्रद्धा! इतना प्रेम! गुरुदेव वास्तव में ऐसी ही श्रद्धा और प्रेम के पात्र थे।

*

*

लुधियाना पंजाब के एक प्रधान शहरों में से है, किन्तु वहाँ केवल एक ही जैन मंदिर था, सो भी यतियों के डेरे के पास, नगर के किनारे, दूर, जहाँ स्त्रियों तथा बच्चों का दर्शन करने जाना कठिन था।

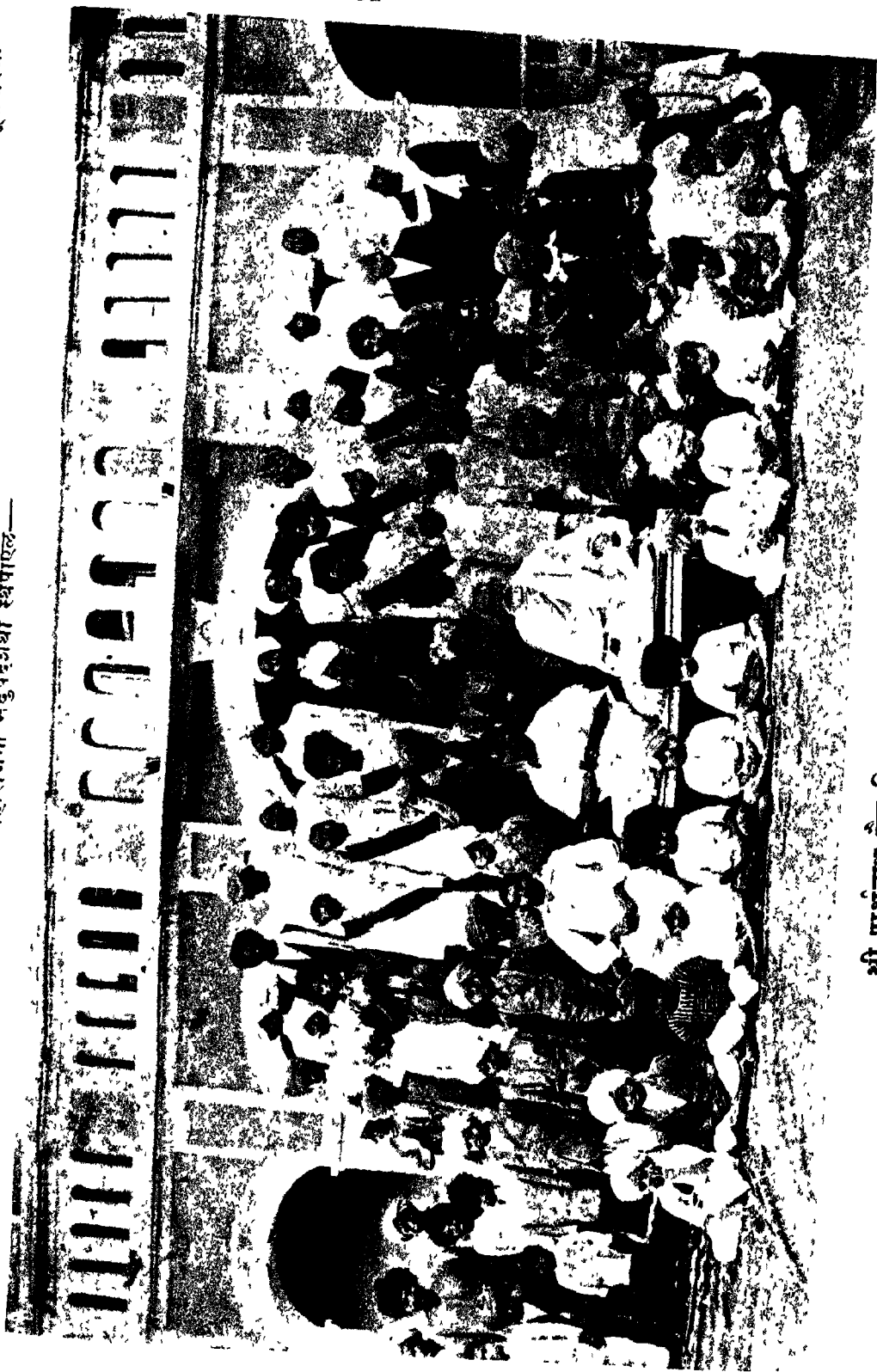
स्वर्गस्थ आचार्यदेव ने इस आवश्यकता को देखते हुए मंदिर के बनवाने का उपदेश किया, किन्तु शहरों में बीच में स्थान प्राप्त करना कितना कठिन होता है, यह सब पर प्रगट है। श्रावक लोगों को लाला रामदत्तामल, की जो लुधियाना के क्षत्रिय वैष्णव थे, तथा गुरुदेव के परम भक्तों में थे, दूकानों का स्थान पसंद आया था। वे लोग हर एक मूल्य जिसे लालाजी मांगें प्रसन्नतापूर्वक देनेको तैयार थे: किन्तु कहने की हिम्मत किसी की न पड़ती थी।

श्रावक लोगों ने स्वर्गस्थ आचार्यदेव से इसके लिए कई बार प्रार्थना की कि यदि आप उनसे फरमा दें तो काम हो जाय, किन्तु आप का सर्वदा यही उत्तर था: “ ऐमा कहना एक प्रकार से एक भक्त पर दबाव डालना है, गृहस्थी जीव है, इतना मैं कैसे कह सकता हूँ! ”

बात यों ही कुछ दिनों तक टलती रही। स्वर्गस्थ आचार्यदेव के साथ जो मुनिमण्डल सर्वदा रहा करता था, उनमें वर्तमान आचार्यदेव श्रीमद् विजयवल्लभसूरीश्वरजी भी हमेशा भक्तिपरायण थे। एक दिन समुनिमण्डल स्वर्गस्थ आचार्यदेव विराजमान थे, लालाजी भी उपस्थित थे। बातों ही बातों में वर्तमान आचार्यदेवने पूछा:

* क्योंकि वे दूकाने हालमण्डीमें थी जिस के आसपास जैनियों की मरपूर बस्ती है।

महाराजा महुपेदेवथी स्थाणएल—
महाराजना आम्भारामजा महाराजना पट्टेवर आबाय श्री विजयवहभमुरीश्वरजा

श्री पार्श्वनाथ जैन विद्यालय, बरकाणा (मारवाड)

“ यह सामने की दूकानें किस की हैं ? ”

“ यह हैं तो मेरी ही ! कहिए, क्या इन्हें खरीदना है ? ” लालाजी ने हँसते हँसते उत्तर दिया ।

“ हाँ, खरीदना है तभी तो पूछते हैं । ” वर्तमान आचार्यदेव ने कहा ।

“ दाम इनका बहुत है, आप दे न सकेंगे ! ”

“ नहीं, नहीं, ऐसा न कहो, मैं जहाँ तक समझता हूँ, दाम चुका सकता हूँ ! ”

“ कहिए तो सही ! लंगोटी में कितने दमड़े हैं, जिनसे दाम चुकायेंगे ? ”

लालाजी का पूछना था ।

“ भाई ! यहाँ तो धरा ही क्या है ? हमारे पास तो धर्मलाभ है, क्या यह कम मूल्य है ? ” वर्तमान आचार्यदेव ने कहा ।

“ तो भले, इन दूकानों की जमीन को मैं आचार्यदेव के चरणों में अर्पित कर रहा हूँ, जो चाहें सां करें । ” लालाजी ने प्रसन्नतापूर्वक आज्ञा दे दी ।

शताब्दिनायकः—

आचार्यदेव स्वर्गवासी हो गए । कुछ वर्षों बाद वर्तमान आचार्यदेव सगुनिवृन्द लुधियाना पहुँचे । सारे नगर में जुलूम बड़े उत्साह से निकला, सहस्रों आदमी उममें सम्मिलित हुए । लुधियाना का हृदय खुल गया था । सब लोग इत्र जुलूम में थे, किन्तु लाला रामदत्तामल का कहीं पता तक न था ।

वर्तमान आचार्यदेव उपाश्रय में पधारे । लगभग ३ बजे दिन को लालाजी आए, नमस्कार करने को झुके और कुछ कह भी न पाये थे कि हिम्मत का बाँध टूट गया “ हा ! आत्मारामजी ! ” मात्र कह सके । फूट फूट कर रोने लगे । उनका रोना देख उपाश्रय की दीवारें तक रो उठीं । फिर किमी तरह उन्हें सान्त्वना देकर गुरुदेव ने शान्त किया । यह सम्बत् १९५६ की बात है (यह घटना भी मेरी देखी हुई है) ।

मंदिर बनकर तय्यार हुआ, प्रतिष्ठा में भी आप को बुलाया गया । उस समय उनसे कहा गया “ यदि आप कुछ चाहें तो दे सकते हैं ! ”

“ जो कुछ खर्च हो, उसका चौथाई मेरा । पचास हजार, लाख जो कुछ क्यों न हो । उसका चौथाई मेरा माना जाय । ” लालाजी ने उत्तर दिया, सब स्तब्ध थे ।

यह घटना सम्बत् १९६४ की है।

स्वर्गस्थ आचार्यदेव पर अन्य मतावलंबी भी कितनी श्रद्धा रखते थे !

* * *

ऐसी ही एक और घटना है। स्वर्गस्थ आचार्यदेव लुधियाना में विराजमान थे। वहाँ पर कुछ आर्यसमाजी उनसे शास्त्रार्थ करने आये।

उन में एक बड़ा होशियार बालक भी था। बालक का नाम किशनचंद था और ब्राह्मण जाति का था। उसे समाजी लोग समय समय पर बहस के मौकों तथा व्याख्यान आदि में भी ले जाते थे। वह प्रत्युत्पन्नमति (हाजरजबाब) था।

आचार्यदेव से उन लोगों ने कुछ प्रश्न किए, उनका उत्तर उन्हें सन्तोषजनक मिल गया। फिर आचार्यदेव ने कुछ प्रश्न किए। समुचित उत्तर न देसकने के कारण वे लोग वितण्डावाद करने लगे। बालक ने ही इनकी युक्ति से भरी हुई बातों को सुनकर उन्हें डांटा और कहा “ जिस प्रकार इन महात्मा ने युक्तिपूर्ण उत्तर दिये हैं, उसी प्रकार तुम लोग भी दो ! क्यों व्यर्थ की बकवाद करते हो ? ”

बहस समाप्त हुई और वे लोग चले गये।

बालक किशनचंद की महाराज साहब पर उसी दिन से पूर्ण श्रद्धा हो गई, और वह आप का परम भक्त हो गया।

किशनचंद आगे चलकर पटियाला राज्य में वकील हुआ।

सम्बत् १९८९ में मुकाम समाना ज़िला पटियाला में प्रतिष्ठा महोत्सव था। उस अवसर पर स्वर्गस्थ आचार्यदेव की एक मूर्ति की भी स्थापना होनी थी। बाबू किशनचंद को भी निमन्त्रित किया गया।

स्थापना में धी की बोली का काम बाबूजी को दिया गया था। आप स्वर्गस्थ आचार्यदेव का परिचय देने के लिए खड़े हुए। बड़ी मुश्किल से दो चार शब्द बोले होंगे, व्याकुल हो उठे। आंखों से आंसू बह चले। गला रुक गया। कुछ देर बाद अपने को संभाल कर उन्होंने ने आचार्यदेव का इस रसीली भाषा में परिचय दिया कि सारी जनता मंत्रमुग्ध—सी रह गई।

स्वर्गस्थ आचार्यदेव पर अन्य मतावलम्बियों के उत्कट प्रेम का यह हमरा उदाहरण है ।

* * *

एक बार एक महाशय जो पूरे चलते पुर्जे थे और स्थानकवासी सम्प्रदाय के माननेवाले थे, स्वर्गस्थ आचार्यदेव के पास उपस्थित हुए । पढ़े लिखे अच्छे थे, किन्तु शास्त्रज्ञान से अधूरे थे ।

आप ने आते ही प्रश्न किया “ महाराज मैं आप से कुछ बहस करना चाहता हूं, किन्तु वह शास्त्रों के आधार पर न हो कर केवल तर्क के ही आधार पर होगा । ”

गुरुदेव ने कहा—“ ठीक; जैसी तुम्हारी इच्छा । ”

“ फूलों में जीव होता है और उन्हें आप मूर्तियों पर चढ़ाने का उपदेश करते हैं। क्या हम में हिंसा नहीं होती ? ” उन का पहला ही प्रश्न था ।

“ मुझे फूलों के जीव को तो पहिले दिखा दो तब मैं तुम्हारे प्रश्न का उत्तर दूं । ”

“ वाह ! इस में क्या बात है ? फूलों में जीव तो होता ही है । ” उन्होंने ने कहा ।

“ हम का प्रमाण क्या है ? ” आचार्यदेव ने पूछा ।

“ मारे शास्त्रों में लिखा हुआ है ! सब लोग मानते हैं । ” उन्होंने ने उत्तर दिया ।

“ भाई ! तुम तो शास्त्रों को मानते ही नहीं हो, फिर किस लिए उनका प्रमाण देते हो ? ” आचार्यदेव ने कहा !

वे महाशय लज्जित हुए और उठकर चलते बने ।

प्रत्युत्पन्नबुद्धि (हाज़रजबाबी) इस का नाम है । विरोधी को केवल दो बातों में ही हार मान लेनी पड़ी ।

* * *

एक शरूत स्वर्गस्थ आचार्यदेव के सामने आया और नमस्कार कर के बैठ गया । सुखशाता पूछने के बाद उसने प्रश्न किया कि साहिब “ आप ने सम्यक्त्व-श्लयोद्धार में मन्दिर बनवानेवाले श्रावक को स्वर्ग की प्राप्ति लिखी है ? ”

महाराज साहब ने फरमाया “ भाई भगवतदेव का मन्दिर बनवाना सम्यक्त्व की निर्मलता का कारण है और सम्यग्दृष्टि जीव स्वर्ग में ही जाता है। पांचवें श्रुतकेवली श्री भद्रबाहुस्वामी का बचन है कि, “ सम्मदिष्टि जीवो विमाणवज्जन बंधए आउं। ” इतलिये ऐसे पवित्र काम के करनेवाले जीव का स्वर्ग में जाना शास्त्रसिद्ध है। ”

प्रश्नकार ने हंस कर पूछा “ महाराज मन्दिर के लिये गधा इंटें लाता है, उसे बड़ा कष्ट उठाना पड़ता है, वह भी किसी न किसी देवलोक में जाता ही होगा ! ”

यह प्रश्न हालाँ कि भलमनराही का न था, तो भी स्वर्गस्थ ने बड़ी शान्ति रखी और उमसे कहा कि “ भाई, तुम मन्दिर को नहीं मानते और मन्दिरजी के बनवाने में भी पुण्य नहीं मानते, किन्तु साधु को दान देने में तो पुण्य मानते हो ! ”

प्रश्नकार ने कहा “ बिलाशक, साधु को दान देने से मनुष्य को स्वर्ग और मोक्ष मिलता है। ”

गुरु महाराज ने कहा “ ठहरो ! शान्तिपूर्वक सुनो और गौर करो:—एक साधु ने कुछ दिनों तक उपवास किये। पारण का दिन आया। तुमने साधु महाराज को घर बुलाकर दूध बौराया। तुम को बड़ी खुशी हुई। तुमने बड़ा पुण्य बांधा, तुमको ऊँचा स्वर्ग मिलेगा। मगर दूध देनेवाली भैंस को भी तो स्वर्ग मिलना चाहिये ! ”

जवाब सुनकर प्रश्नकार खामोश हो गया और मनोमन लजित भी हुआ।

*

*

पटियाला में लाला सीधमल नाम के एक दूँढिया श्रावक रहा करते थे। वे दूँढक पंथ के कट्टर अनुयायी थे और महाराज साहब के संवेगी दीक्षा लेने के कारण उनसे बड़े नाराज थे।

एकबार वे दूररे शहर में गए और उन्होंने ने वहाँ कहा “ आत्मारामजी सब जगह तो जाते हैं, किन्तु पटियाला में नहीं आते हैं ! डरके मारे इधर आने का नाम भी नहीं लेते। यदि आ जायँ तो उनकी इज्जत बीच बाजार में उतार लूँ। ”

स्वर्गीय आचार्यदेव को यह बात मालूम हुई। उन दिनों आप का विराजना उधर ही था, पटियाला विहार के रास्ते में पड़ता भी था, आप पटियाला को ही चल पड़े।

आप का पटियाला में अभूतपूर्व स्वागत हुआ। जनता ने हृदय से स्वागत किया, व्याख्यान हुआ, सहस्रों आदमी आए और सब ने एक स्वर से स्तुति की तथा पटियाला पधारने पर अपने को भाग्यशाली समझा।

बातों बातों में सीधमल का जिक्र आ गया। महाराज साहब ने फरमाया “भाई! सीधमल ने, सुनते हैं, कहा था कि पटियाला में आए कि उनकी इजत बीच बाजार में ले लूंगा। मैं ने भी समझा कि व्यर्थ इजत का बोझा कहाँ तक लादे फिर, चलो इतना हलका तो हो जाऊंगा।”

इस घटना को सुनकर सब ने सीधमल पर लानत की। सीधमल ने फिर कभी झूठ तक न दिखाया।

*

*

पट्टी, जिला लाहौर में आज पंजाबभर में काफी जर्नों के घर हैं। वहाँ एक श्रावक लाला घसीटामल रहते थे। शिक्षित तथा मान्य थे। उनके ३ सुपुत्र थे: अमीचंद, मूलचंद और देवीचंद।

एकबार आत्मारामजी महाराज साहब पट्टी पधारे। तबतक वहाँ स्थानकवासी लोग ही अधिक थे।

लाला घसीटामल महाराज साहब के भक्तों में थे किन्तु इनके स्थानकवासी सम्प्रदाय छोड़कर संवेगी सम्प्रदाय में आने से उन्हें कुछ शंका हो रही थी।

“महाराज! मनुष्य जब तक लब्धस्थ दशा में है, उसका कहा हुआ गलत भी हो सकता है, फिर संभव है आप जो कुछ कहते हैं वही गलत हो और स्थानकवासी लोगों का कहा हुआ ठीक हो और इस तरह हम भी गलत मार्ग पर चले जायँ।”

“मैं जो कुछ कहता हूँ, यदि उस की सत्यता जाननी हो तो अपने बड़े लड़के को

आप व्याकरण, न्याय आदि विषयों को पढ़ने के लिए कहिए। फिर वह जो कुछ सब प्रसंगे उसे ही ठीक मानियेगा।”

उन्होंने अपने बड़े लड़के को आप के कथनानुसार पढ़ाया और जब वह पढ़ कर तैयार हो गया तो उन्होंने ने श्री आत्मारामजी महाराज साहब की कही हुई बातों को हबहू ठीक बतलाया। इस प्रकार वास्तविक बात उनकी समझ में आ गई।

फिर जब महाराज साहब वहाँ दुवारा पहुँचे तब लालाजी ने कहा:—“महाराज! मैं आप का बड़ा कुतर्क हूँ, वास्तव में आपने ही प्रकाश दिखाया है, हम अबतक अंधकार में थे।”

* * *

प्रभावक पुरुष श्री आत्मारामजी महाराज साहब के प्रभाव की भी एक कहानी सुन लीजिए:—

मेरा चौमासा सम्बत् १९५९ में धोलेरा बन्दर (काठियावाड़) में हुआ था, वहाँ के सम्मानित व्यक्तियों का कहना है:—

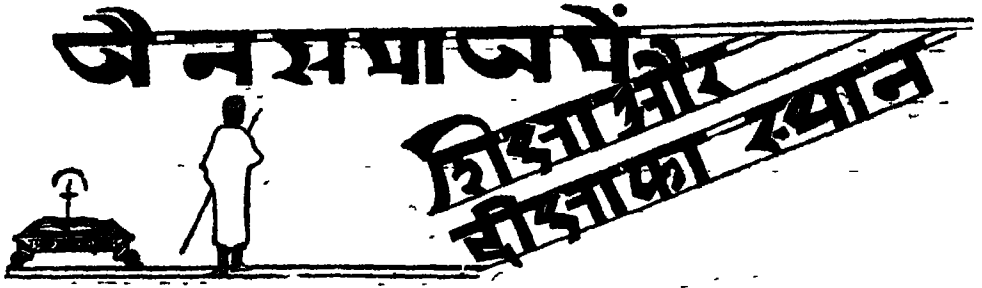
जिस साल स्वर्गीय श्री आत्मारामजी महाराज साहब का यहाँ पधारना हुआ था, भगवान का वरघोड़ा निकला था। स्वर्गीय आचार्यदेव भी उसे देखने के लिए बाजार में पधारे थे। जिन जिन दूकानों पर आप बिराजे थे, उन दूकान मालिकों के भाग्य खुल गए और उनमें से प्रायः सभी लखपती हो गए।

आचार्य श्रीमद् विजयानंदसूरीश्वरजी महाराजना शिष्य—

मुनिराज श्री. उद्योतविजयजी महाराज.

ले० अब्दुलदास लक्ष्मीचंदजी जैन " वीर "

मानव जाति अपने प्रारंभिक काल से आज तक अनेक उत्थान और पतन, भँके और बुरे, ऊँच और नीच को देखती हुई आ रही हैं। उस ने इन सब से बहुत कुछ सिखा है, और अपनी परवरियों के लिये अपने सम्पूर्ण अनुभवों को छोड़ती हुई गई है। मानव-जाति के आरंभ से सर्वदा से कुछ गड़बड़ी रही है और धीरे धीरे अपने महात्माओंद्वारा विस्तृत होकर आगे बढ़ी हैं।

जैन धर्मानुसार इस चौविंसी के प्रारंभ से जब भगवान् ऋषभदेव उत्पन्न हुए थे, लोग अज्ञान गर्त में पड़े अपने भाग्य को कोस रहे थे। उस समय उन्होंने नै मानव जाति को असि, मसि और कृषि का उपदेश देकर स्वावलंबी बनाया। इस स्वावलंबन के अंतर में उन्होंने ने इस जाति को अपना और पराये का मोह छोड़ कर परोपकार, अहिंसा, इन्द्रिय-संयम आदि का भी उपदेश दिया था और उसके बाद स्वयं इस का एक ऊँच आवर्ष छोड़कर परमधामगामी हुये थे।

पहिली बात उनके द्वारा संचालित ज्ञान और दूसरी दीक्षा या त्याग था। शास्त्रकारों ने कहा भी है प्रथमं जानाति पश्चात् प्रयतते. अर्थात् पहले जानो और उसके बाद अपने दुःखों से अपनी भूलों से और अपने कर्मों के बन्धन से छुटने की कोशिश करो। मोक्ष-मार्ग के लिये सर्व प्रथम बात जैन धर्म में सम्यग्दर्शन का बतलाया है, अर्थात् मोक्ष-प्राप्ति का प्रथम सोपान सम्यग्दर्शन या धर्म के तत्त्वों का पूर्ण रूप से ज्ञान ही है। इस दृष्टि से अगर हम प्रारंभ से अंत तक निरपेक्ष भाव से देखें तो हमें मानना पड़ेगा कि अपने अस्तित्व के लिये, धर्म की रक्षा के लिये और संसार में सुखप्राप्ति के लिये यहाँ तक कि मोक्षप्राप्ति के लिये भी शिक्षा ही प्रथम साधन है।

प्रारंभ से आज तक के संसार के इतिहास उठा कर देखिये, आप इस बात को निर्बिबाद रूप से समझ जायेंगे कि शिक्षा का मनुष्य जीवन में क्या महत्त्व है। किसी

देश का, किसी जाति का और किसी भी धर्म का अस्तित्व उसके ज्ञान पर ही है। यदि समय उसके विपरित हुआ तो उसका रक्षक उस समय परमात्मा ही है।

भारत देश आज तक अपनी संस्कृति और सभ्यता की रक्षा किसके बल पर कर पाया है ? क्या ? आप ने कभी इसे सोचा भी है ?

मुसलमान धर्म जिस के एक ही झोंके से तुर्किस्तान, फारस, अफगानिस्तान, मिश्र, पुर्तगाल और अनेक देश मुसलिम रंग में रंग गये, अमेरिका, आस्ट्रेलिया, दक्षिण आफ्रिका आदि अपने अस्तित्व को मिटा कर यूरोपी बन गये किन्तु भारत आज एक हजार वर्षों से यदि अपनी संस्कृति की, धर्म की, रक्षा कर पाया है तो वह कौन-सा बल है ? हमें तो स्पष्ट कहना पड़ेगा कि वह बल हमारे ज्ञान का है, जो हमें अपने इतिहास, दर्शन, साहित्य आदि से प्राप्त हुआ है। यदि इन से हम आज विमुख होते हैं तो यह मानी हुई बात है कि हमारा अस्तित्व, नामोनिशान कुछ ही दिनों बाद न मिल पायगा। इधर कुछ दिनों से भारत में राष्ट्रीयता की नई लहर उठी है और सारी जातियाँ सारे समाज जग कर खड़े हो गये हैं। ऊँचती हुई जैन जाति ने भी अपनी नींद को त्याग दिया है। उसकी निकट निद्रा में शंखनाद करके जगाने के लिये कुछ महात्माओं ने अपना जीवन समर्पित कर दिया है। यदि सच पूछा जाय तो इस जागृति का प्रारंभ न्यायाम्भो-निधि जैनाचार्य श्री १००८ श्री श्रीमद् विजयानन्दभूरीश्वरजी महाराज प्रसिद्धनाम आत्मरामजी से ही हुआ है। आप ने समाज की दशा को देखकर यह खूब विचार लिया था कि यदि यही दशा रही तो कुछ दिनों बाद न जानें क्या से क्या हो जाय ? फलतः समाज की जागृति के लिये शिक्षाप्रचार, संगठन आदि कार्यों के लिये समाज का पथ प्रदर्शन किया और उनके द्वारा संचालित कार्य उनके कुछ प्रधान शिष्योंद्वारा आज भी आगे बढ़ाया जा रहा है। उनके पट्टर कलिकालकल्पतरु अज्ञानतिमिरतरणी जैनाचार्य श्रीमद्विजयवल्लभसूरीश्वरजी महाराजजी साहेब तथा उनके शिष्यरत्न प्रखरशिक्षाप्रचारक मरुधरोद्धारक उपाध्यायजी श्री ललितविजयजी महाराज आदि हम कार्य में तनमन से जुड़े हुए हैं। फलतः बंबई में श्री महावीर जैन विद्यालय, पंजाब में श्री आत्मानन्द जैन गुरुकुल, वरकाणा (मारवाड़) में श्री पार्श्वनाथ जैन महाविद्यालय और उम्मेदपुर (मारवाड़) में श्री पार्श्वनाथ जैन उम्मेद बालाश्रम आदि अनेक सितारे चमक रहे हैं।

इधर कुछ दिनों से जैन समाज में शिक्षा और दीक्षा का प्रश्न छिड़ा हुआ है। कुछ महात्मागण केवल इसी बात पर तुले हुये हैं कि हमें शिक्षा से कोई ताल्लुक नहीं,

कोई सम्बंध नहीं, चाहे जाति, समाज और धर्म भाड़में पड़े, हमें तो चेलों की संख्या बढ़ानी है। किसी तरह लोगों को चरित्र देकर मन्मार्ग पर लाना है। ठीक है, चरित्र देना उत्तम कार्य है किन्तु यह नहीं भूल जाना चाहिये की हमारा धर्म, हमारी इज्जत किन पर है ! भगवान ने चतुर्विध संघ की स्थापना की थी, उन्होंने ने चारों को आपस में भले में बुरे में धर्म-बन्धन में बांध दिया था। यदि एक दल जिसे चतुर्विध संघ को चलाने का कार्य सौंपा गया है जो उसमें श्रेष्ठ माना जाता है, दूसरों की चिन्ता न कर श्रावक श्राविकाओं की उन्नति, अवनति, ज्ञान, अज्ञान में सहायक न हो तो यह बात कहाँ तक उचित कही जा सकती है ?

ठीक है, साधु होना अति उत्तम है किन्तु सर्व साधारण की रक्षा, धर्म की रक्षा, भी इससे कुछ कम महत्त्वपूर्ण बात नहीं। यदि हमारे बोझ के कारण हमारे भय के कारण जनता ने हमारा साथ दिया भी तो उससे यह न समझना चाहिये की जो कुछ हम कर रहे हैं वह ठीक है। आज जैन समाज की शिक्षा को देखिए, फूट को देखिए, भांति भांति के अपन्ययों को देखिए और जाति की दुर्दशा पर चार आँसू बहाइये। यदि आप में कुछ भी मनुष्यत्व है तो इसे मोचिये, इसके निराकरण का उपाय सोचिये।

विद्या जीवन है अविद्या मृत्यु है, विद्या प्रकाश है अविद्या अन्धकार है। यदि अन्धकार से प्रकाश में आना है, मृत्यु से जीवन की ओर बढ़ना है तो यह हमारे लिये आवश्यक होगा कि विद्या, शिक्षा ग्रहण करें। उस विद्या का अर्थ केवल धार्मिक विद्या ही नहीं प्रत्युत लोक और परलोक दोनों के साधन के लिये दोनों प्रकार की विद्या पढ़नी होगी और उसके लिये आवश्यकता है हमारी जातीय शिक्षणशालाओं की। यदि जातीय शिक्षणशालाएं न होंगी तो फिर जैनत्व का नाम बचना भी कठिन हो जायगा। हमारी शिक्षा ऐसी होनी चाहिये जो हमें वर्तमान जीवन की दौर में सशक्त बनावे। दूसरे राष्ट्रों, जातियों और समाजों के सन्मुख खड़ा होने की शक्ति दिलावे। और इसके साथ ही साथ हमारी संस्कृति-हमारे धर्म का ज्ञान करावे।

दुःख है और महान दुःख है कि आज जैन समाज में ऐसी संस्थाएं इनीगिनी ही हैं, सो भी कुछ महात्माओं के तनतोड़ परिश्रम के फलस्वरूप। हमें महात्माओं-अपने पूज्यों से तो ऐसी शिक्षा की आशा होनी चाहिये जो हमारा शिर उँचा करावे, किन्तु दुःख है कि आज समाज का पूज्य वर्ग इस आवश्यकता का अनुभव न कर, न जाने किस नींद में पड़ा हुआ है ? उन्होंने ने न जाने कौन-सी बूटी पी रखी है कि उन्हें उलटी ही सूझती है !

आज साधु समुदाय का एक बहुत बड़ा भाग अपना कर्तव्य मात्र चले-मूँडन बन, रखा है। चाहे वह उचित रीति से हो या अनुचित रीति से। किस धर्मप्रेमी का हृदय धार्मिक मामलों में राज्यसत्ता के हस्तक्षेप से दुःखी न होगा? किन्तु इन महात्मालोगों का अपना यश स्थान स्थान पर दीक्षाविरोधी कानून पास करा कर अपने पर कोटों में मुकदमें चलवा ने में ही दीम्बता है और उनकी धुन है मात्र-हाय शिष्य ! हाय शिष्य !

महानुभावों ! मारा जैन समाज ही इन महात्माओं का शिष्य है। सारे जैन समाज के उद्धार का भार इनके ही शिरों हैं, फिर उधर से मुँह मोड़ कर कुछ लोगों के उद्धार की ओर ध्यान देना उतना युक्तिसंगत नहीं है, फिर भी समाज की चिन्ता छोड़ दीक्षा प्रकरण को लेकर इस तरह एक समाज का अंग भंग करना तथा साथ ही ऐसे साधुओं की संख्या बढ़ाना जो स्वयं साधुता की ओर झुक नहीं हैं, जिन्होंने साधुता के महत्त्व को नहीं समझा है, उन्हें मात्र कपड़े पहना कर संख्या बढ़ाने से समाज का या उन साधुबनने वालों का कोई विशेष लाभ नहीं हो सकता। ऐसी दशा में यदि विचारा जाय तो बात कुछ और ही प्रतीत होती है। आज सर्वश्रेष्ठ बनने की धुन लगी हुई है। सब अपने अपने हठ पर अड़े हुये हैं, कोई किसी की नहीं सुनना ऐसी दशा में समाज में फूट-वैमनस्य बढ़ रहे हैं। साधु समुदाय अपने वास्तविक कार्यों को समाज में गान्ति और सुख उत्पन्न करने के कार्यों को छोड़ कर वर बढ़ाने का कारण हो रहा है।

क्या थोड़े से ही अच्छे साधु, समाज का कम उपकार कर सकते हैं? ऐसी दशा में तो यही कहना पड़ेगा कि साधु संख्या की दृष्टि से बढ़े इसके स्थान पर ज्ञान गान्ति आदि की दृष्टि से उनका बढ़ना स्वयं उनके तथा समाज दोनों के लिये श्रेयस्कर है। इधर संख्या की दृष्टि से बे हिसाब बढ़ते जाना कोई महत्त्व नहीं रखता।

जाति के अज्ञान को देखते हुए तो साधु बनाने की अपेक्षा शिक्षाप्रचार का कार्य साधुओं के लिये अधिक श्रेयस्कर होगा। मेरी नम्र मति के अनुसार शिक्षा की जितनी अधिक आवश्यकता है उतनी अपेक्षा दीक्षा की अत्यंत गौण मात्रा में। क्या मैं विशाल साधु समुदाय से इस बात की प्रार्थना करूँ कि वह शिक्षा प्रचार में योग ध्यान दे कर समाज और धर्म की डूबती हुई नैया को पार लगायेगा? अधिक नहीं तो कम से कम चलती हुई जातीय शिक्षणशालाओं का विरोध भी न करेंगे।

रचना संवत् १३७१

अपभ्रंश (प्राचीन हिन्दी—गूजराती) भाषा

संशोधक:—मोहनलाल द. देशाई B. A. LL. B. ADVOCATE. संपादक.

श्री जिनाय नमः ॥ अथ श्रावकविधि रास ॥

- पाय पउम पणमेवि, चउवीसवि तित्थंकरह;
श्रावकविधि संखेवि, भणइ गुणाकरसूरि गुरो ॥ १ ॥
- जिहिं जिणमंदिर मार, अनइ तपोधन पामिय ए;
श्रावक जन सुविचार, घणुं तृणुं इंधन जलप्रधलो ॥ २ ॥
- न्यायवंतु जहिं राउ, जण घण धन्न रमाउ लउए;
सूधी परि ववमाउ सूधइ थान कि तिहिं वसउ ए ॥ ३ ॥
- धम्मिहिं हुइ परलोइ, घर कम्मिहिं इह लोय पुण;
तिहिं नर आह न ओह, जिहिं सता रवि ऊगमइ ए ॥ ४ ॥
- तउ धम्मेवि ऊठेवि, निसि चउघडियइ पाछिली ए;
जिण नवकार पढेवि, पहिलउं मंगल मंगलांह ॥ ५ ॥
- तक्खणि मेलहूवि पाट, कवण देव अम्ह कवण गुरो;
अम्ह कवण कुलवाट, कवण धम्म इम चित्तवइ ए ॥ ६ ॥
- कइ धरि कइ पोसाल, लेइ सामायक पडिकमउ ए,
पञ्चखाण प्रह कालि, जं सकइ तं पचखउ ए ॥ ७ ॥

॥ वस्तु ॥

अर रि संभलि अररि, संभलि दव सचित्त,
विगइ तह वाणहीय, वत्थ कुसुम तंबोल वाहण;
सयण सरीर विलेवणह, बंभचेर दिसि न्हाण भोयण;
ए जो जाणइ चउदपय, नितु नितु करइ प्रमाण,
सो नर निश्चइ पामिस्यइ, देवह तणउ विमाण ! ॥ ८ ॥

॥ भास ॥

सयरह ए सोच करेवि. धोअति पहरवि निरमलीय;
पूजइ ए भाव धरेवि, धरि देवालइ देव जिण. ॥ ९ ॥
गंधिहि ए धूविहि, सारअरकहिं फुल्लिहिं दीव इम;
नेवज ए फल जल सार. अट्टपयारी पूज इम. ॥ १० ॥
देवह ए तणउ जे देव, पूजउ जाइवि जिणभवणि;
निम्मल ए अकल अमेय, अजर अमर अरिहंत पहो ॥ ११ ॥
एकहि ए मोख तुरंत, राग दोस बं जो जिणइं ए,
रयणिहि ए तिहि सोहंत, नाणिहिं दंसणिहिं चारितिहिं. ॥ १२ ॥
मेह्लवि ए च्यारि कसाय, पंच महच्चय भार धरो;
छव्विह ए जीव-निकाय, मदय अभय जो नितु चवइं ए. ॥ १३ ॥
अठहिं ए मदिहिं विमुक्त, बंभगुत्ति नव साचवइं ए;
आलसि ए खणवि न डुक, दमविह धम्मसमुद्धरण. ॥ १४ ॥
जाइवि ए पोसह-साल, एरिंम सुह गुरु वंदियइं ए;
माणस ए निकर सियाल, जाह न धम्म न देव गुरु. ॥ १५ ॥
अरकई ए सुहगुरु धम्म, मावधान धांमी सुणउ ए;
धम्मह ए मूल मरम्म, जीवदया जं पालीयइं ए. ॥ १६ ॥
इठह ए नवि बोलेहु, आल दीयंतउ अलसू ए;
देखवि ए मानु लेहु, परधन तृण जिम मन्नियइं ए. ॥ १७ ॥

श्री आत्मरामजीका एक अग्रगण्य श्रावक.

रावथडाहुर प्रेमालाल डेभालाल.

श्रीधर वैद्यराज जयनादास सुनीलाब.
वडोदरा.

लाला गंगारामजी.
अंजाला मीठी. (पंजाब)

निय तीय ए करि संतोस, परती मन्नह मा बहनि;
परिहरउ ए कूडउ सोम, करि परिमाण परिग्गह ए. ॥ १८ ॥

जाणवी ए धम्मह भेद, दान-सीयल-तप-भावनाहिं;
देसणा ए एम सुणेवि, बंदवि गुरु जो धरि गयउ ए. ॥ १९ ॥

धोवती ए मिह्लवि ठाइ, तउ ववसाय समाचरइं ए;
परिहरउ ए पाप-व्यापार, न्याय हि धण कण मेलवइं ए. ॥ २० ॥

॥ वस्तु ॥

कहउं पनरस कहउं पनरस कम्म-आदाण;
इंगाली वण सगड भाड फोड जीविय विवज्जहु,
दंत लक्ख रस केस विस वणिज कज्जि न कयावि संचहु;
जंत पीड निह्लंछणह असइ-पोस दव दाण,
सरह सोम सो किम करइ, होइ जु माणस जाण. ॥ २१ ॥

॥ ढाल ॥

लोहकार सोनार ढंढार, भाड भुंज अनइ कुंभार;
अरु पीरु आजु नर वीकंते, ते रंगाली कम्म करंति, ॥ २२ ॥

कंद कठ तृण वणफल फुल्लइ, विक्कर पत्त जि लब्भइ मुल्लइ,
खंडण पीसण दलण जु कीजइ, वण जीविया कम्मसु कहीजइ. ॥ २३ ॥

धडइ सगड जो वाहइ वीकइ तीजइ कम्मादाणि सु ढकइ;
खर वेसर महि सुद्ध बलइ, भाडइ भार म वाहिसि भइ. ॥ २४ ॥

कूव सरोवर वावि खणंते, अन्नुवि उद्धह कम्म करंते;
सिलाकुट्ट कम्म हल खेडण, फोडि कम्मजि भूमिहिं फोडण. ॥ २५ ॥

दंत केस नह रोमइ चम्मइ, संख कवड्डय पोसय सुम्मइ;
कसत्तूरी आगरु जिवि साहइ, सो नर सावय-धम्म विराहइ. ॥ २६ ॥

लाख गुली धांहडीय महुआ, टंकण मणसील वणिज;
पूरी वज्ज लेवसा कूडा, हरियाला नवि रूडा. ॥ २७ ॥

मुर विस आमिस महु अनुभाषण, रसविजण किय करइ विचक्षण;
 हुप्पइ चउपइ वणिज जु लग्गइ, केम वणिज निय मन सु भग्गइ. ॥ २८ ॥
 विस कंकसीया हल हथीयारा, गंधक लोह जि जीव हमारा;
 ऊखल अरहट धरट वणिजइ इम विम वाणिज करइ अणजइ. ॥ २९ ॥
 घाणी कोहलू अरहट वाहइ, अन्नु दलि दाजिको करावइ;
 इणि परि कहियइ कम्मादाण, जेव पीडा परिहरइ सुजाण. ॥ ३० ॥
 जो घणु निग्घण अंक दियावइ, विंधइ नाक मुक्कु छेदावइ;
 गाइ कन्न गल कंवल कप्पइ, सो निच्छण दीसिहिं लिप्पइ. ॥ ३१ ॥
 कुकड कुक्कुर मोर विलाडइ, पोसंतह नवि होइ भलाइ;
 सूआ सारहि अनइ पारेवां, धम्म धुरंधर नहीय धरेवा. ॥ ३२ ॥
 दव देविण घण जीव म मारहू, मरवर द्रह जल सोसु निवारहु;
 पनरस कम्मादाण विचारू, जाणवि सूधउ करिव ववहारू. ॥ ३३ ॥
 घातु धमइ रम अंजण जोअइ, जय (जुअ) रमइ इम दविण न होइ;
 कुविमन एक विसवउ न गमीजइ. निय आगति चिहुं भागिहि कीजइ. ॥ ३४ ॥
 पहिलउ भाग निधिहि संचारउ, बीजउ पणि ववसाय वधारउ;
 तीजउ धम्मभोग निग दोस. चउथइ चउपइ पोम. ॥ ३५ ॥

॥ वस्तु ॥

निसुणि धम्मिय निसुणि धम्मिय कूड तुल माण,
 कइ कूडा वय हरउ कुड लेह तह माखि कूडी;
 दुत्थिय दीण सुहासणिय मित्र द्रोह न हु वात रूडी,
 देव दविणु जो गुरु दविण भक्खय भमइ अणंत;
 विण संमत्तह सो भमइ, भव संसार अणंत. ॥ ३६ ॥

॥ ढाल ॥

जिय आहारह तणीय सुद्धि मुणि चारित लीणउ,
 तिम ववहारह तणीय सुद्धि श्रावक सुकलीणउ;

हाटह हुंतउ धरि पडुत जइ भोजन वार,
पूजा बीजी वार करइ भाविहिं सुविचार. ॥ ३७ ॥

दीण गिलाणह पाहुणउ ए संभाल करावइ,
सह हत्थिहिं सूधउ आहार मुणिवर विहरावइ;
ओसह वसह भक्त पाण वसही सयणासण,
अवर वि जइ हंति साहु तं देइ सुवासण. ॥ ३८ ॥

जउ तिणि ठार न हुंति साहु तउ दिसिअ वलावइ,
मणि (मुणि) भावइ श्रावइ सुपात्र तउ भल्लउ होवइ;
कवण कीयउ पच्चखाण आज मइं इम संभालइ,
बइठउ ठामि सचित्त ठाइ आहार आहारइ. ॥ ३९ ॥

करि भोयण निद्रा विहीण पिण इक वीसमइ,
तो पाच्छिल्लइ पहरि पुणवि पोमालइ गम्मइ;
पढइ गुणइ वाचइ सुणेवि पूछेइ पढावइ,
अह जियालू करणहार सो जिय धरि आवइ. ॥ ४० ॥

दिवस अठम भागि सेसि जीमेइ सुजाण,
पाच्छिल्ल दुह घडीयाह दिवस चरिमं पच्चखाण;
सांजइ तीजी पूज करवि सामाइक लीजइ;
तउ देवसीय पडिकमेवि मज्झाय करीजइ ॥ ४१ ॥

रयणिहि वीतइ पढम पहरि नवकार भणेविण,
अरिहंत सिद्ध सुसाध धम्म मरणइ पइसेविण;
पच्चखाण सागार कर वि मवि जीव स्वमेविण,
सावय सोवइ पडइ पाव तिहिं बंभइ भावइं मणु ॥ ४२ ॥

॥ वस्तु ॥

अत निद्धिहिं अत निद्धिहिं चित्ति चित्तेइ.
स तुज्जि उज्जउ चडवि जिणइ पूय कइयइ कराविसु;
साहम्मिय गउरव करिसु कइय कइय पुत्थय भराविसु,

छंडवि धंधउ इय घरह कइयइ संजम लेसु;
समरसि लग्ग वि कइय हुं फेडिसु कम्मकिलेसु ॥ ४३ ॥

॥ भास ॥

नितु नितु महगुरु पाय वंदिअए, संभलउ माविया सीख तुम्ह दिअए;
गलह उहाल ए तिभि वारा जलं, लेविण गलण ए तुम्ह अइ नीसलं ॥ ४४ ॥

सेस काले वि बे वार जल गा(ल)उ मीठ जल खार जल जीव मा मेलहो;
राखउ सुखतउ तुम्हि संखारउ, वन्थह धोवण गलिय जलि कारउ ॥ ४५ ॥

दुद्ध दहि तेल घृत तक ढंक्वि धरउ माखीय पमुह तिहि जीव मा पडिमरउ;
सोधवि धन्न रंधन पीमउ दलउ पउंजि बे वार ए चुहलि घर ऊखलउ ॥ ४६ ॥

जाणवि जीव जो इंधण जाल ए, अट्टमी चउदसी पमुह तिहि पाल ए;
जीवदय सार जिणवयण जो संभरइ, जयण पालति नरनारि ते भव तरइ ॥ ४७ ॥

पक्खि चउमासि संवच्छरी खामणा, सुगुरु पासंमि दुच्चरिम आलोयणा;
करइ जो आउ पजंत आराहणा, तासु परलोय गइ होइ अइ सोहणा ॥ ४८ ॥

एम जो पालए ए वर सावय-विही, अट्ट भवमाहि सिव सुख सो पाविहि;
रास पदमाणंद सूरि सीसहि कीयउ, तेरइगहत्तरइ एह ललियंग उ ॥ ४९ ॥

जो पढइ सो सुणइ जो रमइ जिणहरे, सामणदेवि तासु सानिधि करइ;
जाम ससि सूर अरु मेरु गिरि नंदणं, तां जयउ तिहुयणे एह जिणसासणं ॥ ५० ॥

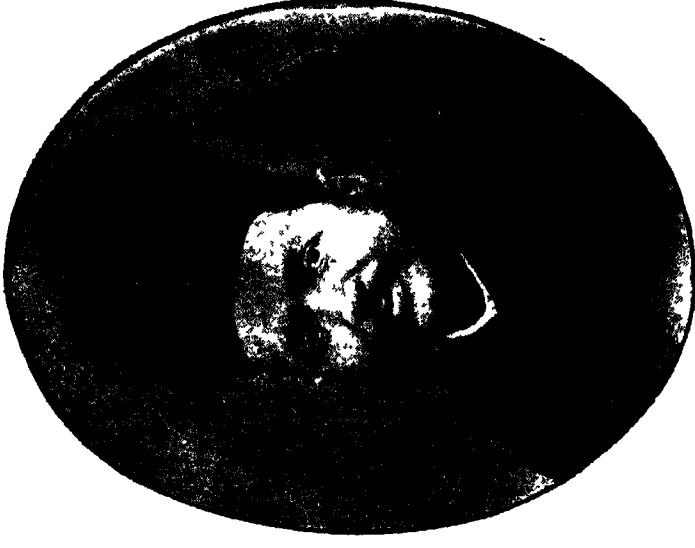
—इति श्री श्रावकविधि संपूर्ण । लि० पुरोहित लक्ष्मी (ना)
रायण (सं. १९८४) ३-१६ नवीन प्रत प्राचीन प्रत सें नकल नं.
२३२९ श्री मुक्तिकमल जैन मोहन ज्ञान मंदिर, बड़ोदा.

यह रास कविराज धनपाल ने श्री श्रावकविधि प्राकृत में रचा
है और श्रीमान् मुक्तिकमल जैन मोहनमाला पुष्पं १७ में छपा
है उसका यह भाषा में किया गया अनुवाद है

—संपादक.

श्री ६ अनोपयं द भव्यं द अरुय.

श्री ७ त्रिभुवनदास भोनीयं द शाह अेद. अेम.

दक्षिणविहारि-श्रीमदमरविजयमुनिपुङ्गवशिष्याणु-चतुरविजय-
मुनिप्रणीतं कल्याणमन्दिरस्तवचरणपूर्तिरूपं

श्रीविजयानन्दसुरीश्वर स्तवनाम् ।

श्रेयःश्रियां विमलकेलिगृहं विकाशि-
पादारविन्दयुगलं नृसुरौघसेव्यम् ।
भव्याङ्गिनां भवमहार्णवतारणाय,
शोतायमानमभिनम्य जिनेश्वरस्य

॥ १ ॥

कीर्तिः सितांशुसुभगा भुवि पोस्फुरीति,
यस्यानघं चरिकरीति मनो जनानाम् ।
आनन्दपूर्वविजयान्तगद्गरिभर्तु-
स्तम्याहमेष किल संस्तवनं कर्मिणे

॥ २ ॥ सुम्भम् ॥

मन्दोऽथ पुण्यविकलोऽकृतदर्शनोऽपि,
मादृक् कुतः प्रभवति स्तवने शतान्ध्याम् ? ।
आजन्मदृष्टतपनो न कदाप्युलूको,
रूपं प्ररूपयति किं किल घमैरश्मेः ?

॥ ३ ॥

सद्ब्रह्मातिगा गुणततिः सततं स्फुरन्ती,
ज्ञानेऽपि काव्य-विषण-श्रुतदेवताभिः ।
नो गीयते मुनिपतेः प्रचयीकृतोऽपि,
मीयंत केन जलधेनेनु रत्नगाशिः ?

॥ ४ ॥

गुर्वादिभिः श्रुतिपथं गमितैर्गुणैस्तैः,

स्वामिन् ! यथामति तव स्तवनं विधास्ये ।

स्वप्ने क्षितस्य किञ्च कोऽपि न चान्तिमस्य,

विस्तीर्णतां कथयन्ति म्वाधयाम्बुराशेः ॥ ५ ॥

भक्त्यात्मशक्तिमविचार्य समुद्यतोऽपि,

स्तोतुं न यामि विदुषामिह हास्यमार्गम् ।

संज्ञापयन्ति तरवोऽपि निजं विकारं,

जल्पन्ति वा निजगिरा ननु पश्चिणोऽपि ॥ ६ ॥

आस्तां स्तवः स्मरणमप्यतुलं प्रमोद-

माविष्करोत्यसुमतां तव स्वरिवर्य ! ।

ग्रीष्मेऽध्वगान् निविडतापविलीनगात्रान्,

प्रीणानि पद्ममरमः मरमोऽनिलोऽपि ॥ ७ ॥

श्रुत्वाऽभिधानमपि ते प्रतिवादिनोऽं,

नश्यन्ति कातरतरा इह काकनाशम् ।

सर्पाः स्थितिं विदधते किञ्च पार्श्वभूमि-

मभ्यागते वनशिख्यण्डिनि चन्द्रनस्य ॥ ८ ॥

गोभिः प्रबोधयति विश्वमशेषमेतत् ।

सूरे ! त्वयि स्फुरिततेजसि लोकबन्धो ! ।

मुच्यन्त एव भविनो धनकर्मबन्धै--

श्रीरैत्रिवाशु पश्यतः प्रपलायमानैः ॥ ९ ॥

१ सूर्यपक्षे सप्तमी, आचार्यपक्षे सन्बोधनम् ।

विश्वं प्रमोदयति शिष्यपरम्परा या,
सर्वस्तवैव मुनिपुङ्गव ! स प्रभावः ।

मूर्तिर्जडाऽपि लभते जगति प्रतिष्ठा—

मन्तर्गतस्य मरुतः स किलानुभावः ॥ १० ॥

ख्यातो जगत्प्रयविजेदृतया बलाढ्यो,
जिग्ये स कामसुभटो भवता विनास्त्रैः ।

आप्लाव्यतेऽम्बुधिजलेन जगद्भियेन,

पीतं न किं तदपि दूर्ध्वगवाडवेन ? ॥ ११ ॥

ज्ञानामृतेन स्वयन् भविनो वितृष्णां—

स्तृष्णां विवर्द्धयसि पत्कजसेवनस्य ।

एतत् परस्परविरोधि गुणद्वयं ते,

चिन्तो न हन्न महता यदि ना प्रभावः ॥ १२ ॥

सांसारिकाणि भवता चिरसेवितानि,

कर्माणि पातकमयानि विवर्जितानि ।

पातापि कृन्तति विशङ्क्य निजं ह्यपायं,

नीलद्रुमाणि विगिनानि न किं हिमानी ॥ १३ ॥

लोके कलङ्कविकलं सकलं चरित्रं,

चिचं कषायरहितं च दयाप्लुतं ते ।

कर्मक्षये मुनिप ! तेन शिवाङ्गनाया,

दक्षस्य सम्भवि पदं ननु कर्णिकायाः ॥ १४ ॥

२ देवस्य ।

श्यामात्मनोऽपि लघुतां गमिताश्च शिष्टैः,

कारुण्यमीश ! भविनामिह पूज्यतां च ।

सम्पर्कतोऽत्र तव सिद्धरसस्य यान्ति,

चामीकगन्धमचिगादिच धातुभेदाः ॥ १५ ॥

आत्मा तव श्रमणपुङ्गव ! नाकगोऽपि,

संहृत्य हास्यजनकं मुनिभेदभावम् ।

ऐक्यं द्रुतं वितनुतादिह सम्प्रदाये,

यद्विग्रहं प्रशमयान्त मन्त्रानुभवाः ॥ १६ ॥

आनन्दमीश ! विजयं च रयाद् विधत्ते—

ऽभिख्यापि ते तनुमतामिह चिन्त्यमाना ।

भक्त्या स्मृतं सपदि जाङ्गलिदेवतायाः

किं नाम नो विपर्ययकम्भषाकर्मोतः ॥ १७ ॥

वेदादिवाङ्मयमशेषमृषीश ! बुद्ध्या,

सम्यक्तयाऽत्र भवता परिणामितं द्राक् ।

वाग्वर्गणाः कविजनैरखिलैः किमेका,

नो मृह्यते त्रिविधवर्णानिपयवजः ॥ १८ ॥

गर्भागतस्य भगवंस्तव वार्तयापि,

तेजोनिधेः परिजनो मुमुदे समग्रः ।

दूरेऽस्तु भास्वदुदयः प्रभयापि तस्य,

किं वा विबोधमययानि न जीवलोकः ? ॥ १९ ॥

१ अभिधानम् ।

स्वीकुर्वते न वचनं तव ये हठेन,

येऽवर्णवादमपि तेऽनिशमुद्गृणन्ति ।

कृत्वा दृढानि कुधियो निजकर्मणां ते,

गच्छन्ति नूनमध एव हि बन्धनानि ॥ २० ॥

त्वदेशनामृतरसं भगवन् ! निपीया—

ऽऽकण्ठं जिनेन्द्रसमये दृढभक्तिरङ्गाः ।

धर्मोद्यमं विदधतश्च निरस्य कर्म,

भक्ष्या ब्रजान्न नग्ना क्षयगाम्भ्रम् ॥ २१ ॥

ये दर्शनं जिनपतेर्मुनिराज ! ते च,

प्राप्तास्तथा चरणपङ्कजपर्युपास्तिम् ।

सज्ज्ञानदर्शनसुसंयमभूषिताङ्गा—

स्ने नूनमृष्वमानयः स्वल्पु शुद्रभावाः ॥ २२ ॥

श्यामाशयं जडमयं चैपलात्मकं च,

सस्नेहमप्युरुरवं च शरीरिणं त्वम् ।

उच्चैः पदं नयसि भो ! स्वगुणेन वायु—

शार्माकरार्द्रार्धरमाध नवाम्बुवाहम् ॥ २३ ॥

वृत्तिर्धुनीश ! मनसो विपरीतमार्गं,

यान्ती त्वया परिहृता चिरलालितापि ।

दुश्चेष्टितं समवलोक्य निजाङ्गनाया,

नीरागतां ब्रजानि कां न मचेतनाऽपि ॥ २४ ॥

१ सन्ध्यास्त्वम्, अवलोकनं च । २ पक्षे जलमयम् । ३ विद्युद्युक्तम् ।

सत्पूः प्रवेशसमयादिमहोत्सवेषु,
 नागाङ्गनादिनिजकिञ्चरजीयमानाम् ।
 कीर्तिं तनोति दिवि देव ! गभीरघोषो,
 मन्यं नदन्नभिनभः सुर ! हुन्दुभिम्ने ॥ २५ ॥

अद्यापि देव ! जिनशासनरक्षणार्थं,
 यासि त्वमेव जनलोचनगेम्बरत्वम् ।
 सत्कान्ति-हंस-कमलाभिधवर्यशिष्य—
 न्याजात् विधा इतननुधुवमभ्युपेत ॥ २६ ॥

कामादिदुर्दमभटैरसमैर्मुनीशा—
 ऽमेधेन मोहनृपतिं प्रबलं जिगीषुः ।
 सज्ज्ञान-दर्शन-सुसंयमसंज्ञवज्र—
 ग्राह्यत्रयं भगवन्नभिनो विमानि ॥ २७ ॥

उषत्वकाङ्क्षिण इनामलतेजसोऽरं,
 रज्यन्त ऊर्जितगुणेषु जनेषु नित्यम् ।
 किं साम्यमीप्सव इवात्र भवद्वयेऽपि,
 न्वन्मङ्गमे मुमनसो न रज्यन्त एव ? ॥ २८ ॥

सेव्यः सदा ततगुणैः सुमनः समूहैः,
 सञ्चिन्तितार्थघटनापदुरङ्गिनां च ।
 संसेविनां सपदि कामघटोऽसि साक्षा—
 चित्रं विभो ! यदसि कर्मविपाकशून्यः ॥ २९ ॥

१ सु-सुष्ठु रा-लक्ष्मीर्यस्य सः । २ शुद्धचेतसो जनाः, पक्षे देवाः ।

षट्खण्डभारतधरा वदनेऽच्युतस्य,

वर्षे यथा षट्पतवश्च रसाः षड्बुव्याम् ।

षट्दर्शनस्य मुनिराज ! तथा सशेषं,

ज्ञानं त्वयि स्फुरति विश्वविकामदनुः ॥ ३० ॥

संविन्नमार्गमृषिराज ! समाश्रयन्तं,

त्वां योऽरुणञ्जिनवरागमबोधशून्यः ।

तीत्रैर्वचोभिरिन ! दूण्डकवर्गपूज्यो,

अस्तस्त्वर्माभिरयमेव परं दुरान्धा ॥ ३१ ॥

यः ज्ञान्तिसागर इति प्रथिताभिधानः,

शास्त्रैश्च युक्तिवचनैः प्रतिबोधितोऽपि ।

मेने वचो न भवतो विदधे हठेन,

तेनैव तस्य जितं ! दृष्टव्यमिदं कृत्यम् ॥ ३२ ॥

जातेषु भूरिषु बुधेषु च सम्मतेषु,

सूरीश ! ते मुनिषु हुक्ममुनिर्वत स्वम् ।

ना मुञ्चदेव मुनिदेव ! दुराग्रहं यं,

सोऽस्याभवत् प्रतिभवं भवदूःखहेतुः ॥ ३३ ॥

ते धर्मिणः सुमनसः सुमनःसमूहैः,

संसेविताः शिवरमाश्रयिणो भवन्ति ।

येऽभ्यर्चयन्ति सुमनांस्सुमनोभिरीड्यं,

पादद्वयं तव विभो ! भूवि जन्मभाजः ॥ ३४ ॥

१ इन्द्रियादिजयनशील ! २ उपलक्षणमेतत् ।

न्यासीकृते स्वहृदये भगवंस्त्वदाज्ञा—

मन्त्रे शुभे पथि च सञ्चरतां यथेष्टम् ।

मोहोरगस्त्रिजगतीजनभीतिदायी,

किं वा विपद्विपभर्गी माविर्धं ममेति ? ॥ ३५ ॥

लब्धा मया न भगवन् ! भवदीयपादो—

पास्तिः श्रुतं न वचनं भवभीतिहारि ।

तेनैव मोहधरणीशपराभवानां,

ज्ञानो निकेतनमहं माथिनाशयानाम ॥ ३६ ॥

सर्वस्य देवनिवहस्य धुरीणभावं,

भेजे भवानिति दिवि श्रमणेश ! मन्ये ।

त्वत्संस्मृतेरपि हि विम्वभिदे व्रजेयुः,

प्राञ्चन्प्रबन्धगतयः कथमन्ययन्ते ॥ ३७ ॥

त्वं दूढकैः श्रुतिपथं गमितश्च दृष्टो,

भक्त्या विनैव बहुधा परिषेवितोऽसि ।

सम्यक्त्वशुद्धिमपि नो किल ते प्रपन्ना,

यस्मान्न क्रियाः प्रतिफलन्ति न भावशून्याः ॥ ३८ ॥

सर्वस्य संयमिगणस्य च सन्निधेहि,

दृष्टिं प्रसत्तिसुभगां भगवन्निधेहि ।

क्रोधादिदोषनिकुरम्बमरं पिधेहि,

दुःस्वाङ्करोदहनतत्परतां विधेहि ॥ ३९ ॥

स्व० मुनिराजश्री खांतिविजयजी (तपस्वीजी) महाराज

श्री. चतुरविजयमुनिप्रणीतम्

स्वाध्यायसंयमतपःसु परायणोऽपि,
कामक्रुदादिभट्टराजिविराजितेन ।
मोहद्विषा मुनिपते ! तव सेवकोऽपि,

वक्ष्योऽस्मि चेद् भुवनपालक ! हा हतोऽस्मि ॥ ४० ॥

सम्प्राप्तभग्नवरसंयमपोतकाहं,
पुण्यक्रयाणकविहीनमतीव दीनम् ।
पाहि प्रभो ! विशदबोधवरत्रया मां,

सादन्वमद्य भयदक्ष्यमनाम्बुराशेः ॥ ४१ ॥

ज्ञानप्रचारकदलं परवादिजेता,
विस्तारयन् मुनिगणेऽमलसंयमद्विम् ।
भूया मुनीश्वर ! पुनर्जिनशासनस्य,

स्वार्मा न्वमेव भुवनं च भवान्तरेऽपि ॥ ४२ ॥

कृच्छ्राणि यान्ति विलयं सुखमेधते च,
लक्ष्मीः स्थिरा भवति सन्नानि शान्तिरेति ।
तेषां वशीभवति नाथ ! शिवाङ्गनापि,

ये संस्तवं तत्र विभो ! रचयन्ति भक्त्याः ॥ ४३ ॥

भक्त्या येऽमरवन्द्यं,
वन्दन्ते त्वां मुनीश ! विशदधियः ।
ते कर्मक्षयचतुरा,

अचिरान्मोक्षं प्रपद्यन्ते ॥ ४४ ॥

प्रकाशिनः—

कल्याणमन्दिरमहास्तवतुर्यपाद—

पूर्वार्द्धितं स्तवनमीहितदानदक्षम् ।

वीरात् (२४६२) कराङ्गयुगनेत्रमिते गतेऽब्दे,

श्रीविक्रमाद् (१९९२) द्विनिधिनन्दसितांशुसंख्ये ॥ १ ॥

अमरविजयपादाम्भोजभृङ्गायितेन,

चतुरविजयनाम्नो शिष्यलेशेन दृग्धम् ।

शुभवति रविवारे पोषकृष्णे दशम्यां,

जयतु सुचिरमेतद् वाच्यमानं सुधीभिः ॥ २ ॥ युग्मम् ॥

एतत् कृतं विजयवल्लभसूरिवर्य—

राज्येऽस्तदोषमपनीततमोवितानम् ।

आनन्दपूर्वविजयाभिधसूरिभर्तुः,

स्तोत्रं सतां स्रगिव कण्ठमलङ्करोतु ॥ ३ ॥

मुनिवर्यदेवविजयप्रेरणया जन्मतोऽस्य मुनिभर्तुः ।

महसि शताब्द्याः प्रचलति रचितमिदं भूतयेऽस्तु सताम् ॥ ४ ॥

श्रीमतो वासुपूज्यस्य तीर्थनेतुः प्रसादतः ।

सञ्जाताऽमुष्य निष्पत्तिः वर्ये सैन्यापुरे पुरे ॥ ५ ॥

नमः अर्हद्भ्यः ।

[लेखकः श्री वासुदेवशरण अग्रवाल M. A. Curator Curzon Museum—मथुरा]

अखंड समाधि और आत्म-संयम के सनातन आदर्श की प्रतिष्ठा करनेवाले तीर्थ-कर प्रभुओं को हमारी प्रणामाञ्जलि अर्पित हो । भगवान् कृष्ण ने मथुरापुरी में जन्म लेकर जिस योग की निष्ठा को अपने जीवन में मूर्तिमान् किया, उसी अविचल निष्ठा के सूत्र को हम जैन तीर्थङ्करों के जीवन में पिरोया हुआ पाते हैं । सृष्टि के आदि से ऋषियों ने इसी तप के आदर्श को सदा अपने सामने रक्खा था । हमारा चित्त दिव्य आनन्द से गद्गद् हो जाता है जब हम पढ़ते हैं:—

भद्रमिच्छन्त ऋषयः स्वर्विदः, तपोदीक्षामुपनिषेदुरग्रे ।
ततो राष्ट्रं बलमोजश्च जातं, तदस्मै देवा उप संनमन्तु ॥

अर्थात् ऋषियों ने चाहा कि प्रजाओं में सब प्रकार कल्याण हो, इसी लिए उन्होंने ने सर्व प्रथम तप और दीक्षा की उपासना की । उनके तप से ही राष्ट्र में बल और ओज उत्पन्न हुए । इसलिए हे विद्वानो ! आओ और तपस्वियों को प्रणाम करो । यही कारण है कि हम आज जिनेन्द्र तपस्वियों के पुण्यश्लोक चरित्रों के प्रति अपनी प्रणामाञ्जलि का समर्पण करते हैं ।

तप में सृष्टि करने की सामर्थ्य होती है । हम कह सकते हैं कि प्राचीन अर्हतों के अखण्ड तप ने जिस उदात्त धर्म को आलोकित किया उसके अप्रतिहत विकास में अनेक विलक्षण इतिहासों की सृष्टि हुई, जब धर्म, दर्शन, साहित्य, कला और आचार का नवीन उन्मेष हुआ ।

ऐसा ही एक समय वह था जब मथुरा में ईस्वी सन् से लगभग चार-पांच शताब्दि पूर्व, जैन धर्म के स्तूपों की स्थापना हुई। आज कंकाली टीले के नाम से जो भूमि वर्तमान मथुरा संग्रहालय से पश्चिम की ओर करीब आध मील दूर पर स्थित है, वह पवित्र स्थान ढाई सहस्र वर्ष पहले जैन धर्म के जीवन का एक महत्त्वपूर्ण केन्द्र था। उत्तर भारत में यहां के तपस्वी आचार्य सूर्य की तरह तप रहे थे। यहां की स्थापत्य और भास्कर कला के उत्कृष्ट शिल्पों को देखकर दिग्दिगन्त के यात्री दांतो तले उंगली दबाते थे। यहां के श्रावक और श्राविकाओं की धार्मिक श्रद्धा अनुपम थी। अपने पूज्य गुरुओं के चरणों में धर्मभीरु भक्त लोग सर्वस्व अर्पण करके नाना भांति की शिल्पकला के द्वारा अपनी अध्यात्म साधना का परितोष करते थे। अन्त में यहाँ के स्वाध्यायशील भिक्षु और भिक्षुणियों-द्वारा संगठित जो अनेक विद्यापीठ थे उनकी कीर्ति भी देश के कोने कोने में फैल रही थी। उन विद्यास्थानों को गण कहते थे, जिन में कई कुल और शाखाओं का विस्तार था। इन गण और शाखाओं का विस्तृत इतिहास जैन-ग्रन्थ कल्पसूत्र तथा मथुरा के शिलालेखों से प्राप्त होता है। अब हम कुछ विशदता से जैन धर्म के इस अतीत गौरव का यहां उल्लेख करेंगे।

देवनिर्मित स्तूप

कंकाली टीले की भूमि पर एक प्राचीन जैन स्तूप और दो मन्दिर या प्रासादों के चिह्न मिले थे। अर्हत नन्द्यावर्त अर्थात् अठारहवें तीर्थंकर अर की एक प्रतिमा की चौकी पर खुदे हुए एक लेख में लिखा है [F. I Vol. II, Ins. no. 20] कि कोट्टिय गण की वज्री शाखा के वाचक आर्य वृद्धहस्ती की प्रेरणा से एक श्राविका ने देवनिर्मित स्तूप में अर्हत की प्रतिमा स्थापित की।

यह लेख सं. ७९ अर्थात् कुषाण सम्राट् वासुदेव के राज्यकाल ई० १६७ का है, परन्तु इसका देवनिर्मित शब्द महत्त्वपूर्ण है; जिस पर विचार करते हुए बूलर स्मिथ आन्ड्रि विद्वानों ने [Jain stupa, P. 18] निश्चय किया है कि यह स्तूप ईस्वी० दूसरी शताब्दि में इतना प्राचीन समझा जाता था कि लोग इसके वास्तविक निर्माणकर्त्ताओं के इतिहास को भूल चुके थे और परम्परा के द्वारा इसे देवों से बना हुआ मानते थे। इस स्तूप का नाम बौद्ध स्तूप लिखा हुआ है। हमारी सम्मति में देवनिर्मित शब्द साभिप्राय है और इस स्तूप की अतिशय प्राचीनता को सिद्ध करता है। तिब्बतीय विद्वान् तारानाथ ने अशोककालीन तक्षकों और शिल्पियों को यक्षों के नाम से पुकारा है और लिखा है कि मौर्यकालीन शिल्पकला यक्षकला है। उससे पूर्व युग की कला देवनिर्मित थी। अतएव

शिलालेख का देवनिर्मित शब्द यह संकेत करता है कि मथुरा का स्तूप मौर्यकाल से पहले अर्थात् लगभग छठी या पांचवीं शताब्दि ईस्वी. पूर्व में बना होगा। जैन विद्वान् जिनप्रभ-द्वारा रचित तीर्थकरूप किंवा राजप्रासाद ग्रन्थ में मथुरा के इस स्तूप के निर्माण और जीर्णोद्धार का इतिहास दिया हुआ है। उसके आधार पर बूलर ने A legend of the Jain stupa at Mattura नामक निबन्ध लिखा था। उसमें कहा है कि मथुरा का स्तूप, आदि में सुवर्णमय था, जिसे कुबेरा नामकी देवी ने सप्त तीर्थकर सुपार्श्व की स्मृति में बनवाया था। कालान्तर में तेईसवें तीर्थकर श्री पार्श्वनाथजी के समय में इमका निर्माण ईंटों से हुआ। भगवान् महावीर की सम्बोधि के १३०० वर्ष बाद बप्पभट्टिसूरि ने इसका जीर्णोद्धार कराया। इस आधार पर डॉ. स्मिथ ने जैन स्तूप नामक पुस्तक में यह लिखा है:—

Its original erection in brick in the time of Parsvanath, the predecessor of Mahavira, would fall at a date not later than B. C. 600. Considering the significance of the phrase in the inscription "built by the Gods" as indicating that the building at about the beginning of the Christian era was believed to date from a period of mythical antiquity, the date B. C. 600 for its first erection is not too early. Probably, therefore, this stupa, of which Dr. Fuhrer exposed the foundations, is the oldest known building in India."

इस उद्धरण का भावार्थ यही है कि अनुश्रुति की महायता से मथुरा के प्राचीन जैन स्तूप का निर्माणकाल लगभग छठी शताब्दि ई० पूर्व का प्रारम्भकाल था और इसी कारण यह भारतवर्ष में सब से पुराना स्तूप था।

बौद्ध स्तूप के समीप ही दो विनाल देव-प्रासाद थे। इन में से एक मन्दिर का तोरण [प्रासाद-तोरण] प्राप्त हुआ था। इसे महारक्षित आचार्य के शिष्य उत्तरदासिक ने बनवाया था। इस के लेख के [E. I. Vol. II, Ins. no. 1] अक्षर भारहूत के तोरण पर खुदे हुए लगभग १५० ई० पू० के धनभूति के लेख के अक्षरों से भी अधिक पुराने हैं; अतएव विद्वानों की मम्मति में इन मन्दिरों का समय ईस्वी० पूर्व तीसरी शताब्दि समझा गया है।

अद्भुत शिल्प का तीर्थ

ईस्वी० पूर्व दूसरी शताब्दि से लेकर ईसा के बाद ग्यारहवीं शताब्दि तक के शिलालेख और शिल्प के उदाहरण इन देवमन्दिरों से मिले हैं। लगभग १३०० वर्षों तक जैन धर्म के अनुयायी यहां पर चित्र-विचित्र शिल्प की सृष्टि करते रहे। इस स्थान से प्रायः सौ शिलालेख,

और डेढ़ हजार के करीब पत्थर की मूर्तियाँ मिल चुकी हैं। प्राचीन भारत में मथुरा का स्तूप जैन धर्म का सब से बड़ा शिल्प तीर्थ था। यहां के भव्य देव-प्रासाद, उनके सुन्दर तोरण, वेदिकास्तम्भ, मूर्धन्य या उष्णीष पत्थर, उत्फुल्ल कमलों से सज्जित सूची, उत्कीर्ण आयागपट्ट तथा अन्य शिलापट्ट, सर्वतोभद्रिका प्रतिमाएं, स्तूप-पूजा का चित्रण करनेवाले स्तम्भतोरण आदि अपनी उत्कृष्ट कारीगरी के कारण आज भी भारतीय कला के गौरव समझे जाते हैं। सिंहक नामक वणिक के पुत्र सिंहनादिक ने जिस आयागपट्ट की स्थापना की थी वह अविकल रूप में आज भी लखनऊ के संग्रहालय में सुशोभित है। चित्रण-सौष्ठव और मान-सामञ्जस्य में इसकी तुलना करनेवाला एक भी शिल्प का उदाहरण इस देश में नहीं है। बीच के चतुरस्रस्थान में चार नन्दिपदों से घिरे हुए मध्यवर्ती कुण्डल में समाधिमुद्रा में पद्मासन से भगवान् अर्हत् विराजमान हैं। ऊपर नीचे अष्टमांगलिक चिन्ह और पार्श्वभागों में दो स्तम्भ उत्कीर्ण हैं, दक्षिण स्तम्भ पर चक्र सुशोभित है और वाम पर एक गजेन्द्र। आयागपट्ट के चारों कोनों में चार चतुर्दल कमल हैं। इस आयागपट्ट में जो भाव व्यक्त किए गए हैं उनकी अध्यात्म-व्यंजना अत्यन्त गम्भीर है। इसी प्रकार माथुरक लवदास की भार्या का आयागपट्ट जिस में षोडश अरेवाले चक्र का दुर्धर्ष प्रवर्तन चित्रित है, मथुराशिल्प का मनोहर प्रतिनिधि है। फल्गुयश नर्तक की भार्या शिवयशा के सुन्दर आयागपट्ट को भी हम नहीं भूल पाते।

कंकाली टीले के अनन्त वेदिका स्तम्भों और सूची-दलों की सजावट का वर्णन करने के लिए तो कवि की प्रतिभा चाहिए। आभूषण-संभारों से सन्नतांगी रमणियों के सुखमय जीवन का अमर वाचन एकबार ही इन स्तम्भों के दर्शन से सामने आ जाता है। अशोक, बकुल, आम्र और चम्पक के उद्यानों में पुष्पभंजिका क्रीडा में प्रसक्त, कन्दुक, खड्गादि नृत्यों के अभिनय में प्रवीण, स्नान और प्रसाधन में संलग्न पौरांगनाओं को देखकर कौन मुग्ध हुए बिना रह सकता है? भक्तिभाव से पूजा के लिए पुष्पमालाओं का उपहार लानेवाले उपासक वृन्दों की शोभा और भी निराली हैं। सुपर्ण और किन्नर सदृश देव-योनियाँ भी पूजा के इन श्रद्धामय कृत्यों में बराबर भाग लेती हुई दीखाई गई हैं। मथुरा के इस शिल्प की महिमा केवल भावगम्य है।

श्रावक-श्राविकाएँ तथा उनके आचार्य

मथुरा के शिलालेखों से मिली हुई सामग्री से पता चलता है कि जैन समाज में स्त्रियों को बहुत ही सम्मानित स्थान प्राप्त था। अधिकांश दान और प्रतिमा-प्रस्थापना

उन्हीं की श्रद्धा—भक्ति का फल थीं। सब सत्त्वों के हितसुख के लिए [सर्वसत्त्वानां हित-सुखाय] और अर्हत पूजा के लिए [अर्हत्पूजायै] ये दो वाक्य कितनी ही बार लेखों में आते हैं। ये उस काल के भक्तिधर्म की व्याख्या करनेवाले दो सूत्र हैं जिन में इस लोक के जीवन को परलोक के साथ मिलाया गया है। गृहस्थों की पुरंधी कुटुम्बिनी बड़े गर्व से अपने पिता, माता, पति, पुत्र, पौत्र, सास—ससुर का नामोल्लेख करके उन्हें भी अपने पुण्य का भागधेय अर्पण करती थीं। स्वार्थ और परमार्थ का समन्वय ही मथुरा का प्राचीन भक्तिधर्म था।

देवपाल श्रेष्ठी की कन्या श्रेष्ठी सेन की धर्मपत्नी शुद्रा ने वर्धमान प्रतिमा का दान करके अपने को कृतार्थ किया। श्रेष्ठी वेणी की धर्मपत्नी, भट्टिसेन की माता कुमारमित्रा ने आर्या वसुला के उपदेश से एक सर्वतोभद्रिका प्रतिमा की स्थापना की। यह वसुला आर्य-जयभूति की शिष्या आर्या संगमिका की शिष्या थी। सर्वलोकोत्तम अर्हत्तों को प्रणाम करने-वाली सुचिल की धर्मपत्नी ने भगवान् शान्तिनाथ की प्रतिमा दान में दी। वज्री शास्त्रा के वाचक आर्यमातृदत्त जो आर्यबलदत्त के शिष्य थे, इसके गुरु थे। मणिकार जयभट्टि की दुहिता, लोहवणिज फल्गुदेव की धर्मपत्नी मित्रा ने कोट्टिय गण के अन्तर्गत ब्रह्मदासिक कुल के बृहन्त-वाचक गणि जमित्र के शिष्य आर्यओध के शिष्य गणि आर्यपाल के श्रद्धाचर वाचक आर्य-दत्त के शिष्य वाचक आर्यसिंह की निर्वर्तना या प्रेरणा से एक विशाल जिनप्रतिमा का दान दिया। पुनश्च कोट्टिय गण के आचार्य आर्यबलत्रात की शिष्या संधि के उपदेश से जयभ-ट्टकी कुटुम्बिनी ने प्रतिमा—प्रतिष्ठा की. (E. I. vol. 1, Mattura ins. no. 5) एवं इन्हीं आर्य बलत्रात की शिष्या संधि की भक्त जया थी जो नवहस्ती की दुहिता, गुहसेन की स्तुषा, देवसेन और शिवदेव की माता थी और जिस ने एक विशाल वर्धमान प्रतिमा की ११३ ई० के लगभग प्रतिष्ठा कराई. (E. I. vol II. no. 34)। पूज्य आचार्य बलदत्त को अपनी शिष्या आर्या कुमारमित्रा पर गर्व था। शिलालेख में उस तपस्विनी को ' संशित, मखित, बोधित ' (whetted polished and awakened) कहा गया है। यद्यपि वह भिक्षुणी थी। तथापि उसके पूर्वश्रम के पुत्र गम्रिक कुमार भट्टिने १२३ ई० में जिनप्रतिमा का दान किया। यह मूर्ति कंकाली टीले के पश्चिम में स्थित दूसरे देवप्रासाद के भग्नावशेष में मिली थी। पहले देवमन्दिर की स्थिति इसके कुछ पूर्वभाग में थी। महाराज राजातिराज देवपुत्र हुविष्क के ४० वें संवत्सर [१२८ ई०] में दत्ता ने भगवान् ऋषभदेव की स्थापना की जिस से उस के महाभाग्य की वृद्धि हो। शिलालेख नं० ९ से ज्ञात होता है कि चारणगण के आर्यचेटिक कुल की हरितमालगढी शाखा के आर्य भगनन्दी के शिष्य वाचक आर्य नागसेन प्रसिद्ध आचार्य थे।

ग्रामिक (ग्रामणी) जयनाग की कुटुम्बिनी और ग्रामिक जयदेव की पुत्रवधू ने सं० ४० में शिलास्तम्भ का दान किया । आर्या श्यामा की प्रेरणा से जयदास की धर्मपत्नी गूढा ने ऋषभ प्रतिमा दान में दी । श्रमणश्राविका बलहस्तिनी ने माता पिता और सास-ससुर की पुण्यवृद्धि के हेतु एक बड़े (९'३"×६') तोरण की स्थापना की ।

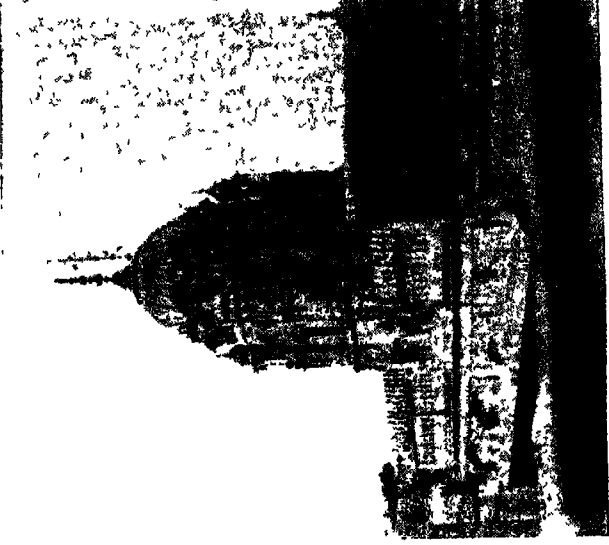
कंकाली टीले के दक्षिणपूर्व के भाग में डॉ. बर्जस की खुदाई में एक प्रसिद्ध सरस्वती की प्रतिमा प्राप्त हुई थी जिसे एक लोहे का काम करनेवाले (लोहिककारुक) गोप ने स्थापित किया था । इसी स्थान पर धनहस्ति की धर्मपत्नी और गुहदत्त की पुत्री ने धर्माशा नामक श्रमणा के उपदेश से एक शिलापट्ट दान किया जिस पर स्तूप की पूजा का सुन्दर दृश्य अंकित है [E. I. Vol. I, no. 22] जयपाल, देवदाम, नागदत्त, नागदत्ता की जननी श्राविका दत्ता ने आर्य संघसिंह की निर्वर्तना मान कर वर्धमान प्रतिमा का ई० ९८ में दान किया । अन्य प्रधान दानदात्री महिलाओं में कुछ ये थीं—सार्थवाहिनी धर्मसोमा (ई० १००), कौशिकी शिवमित्रा जो ईस्वी० पूर्व काल में शकों का विध्वंस करनेवाले किसी राजा की धर्मपत्नी थी [E. I. Vol. I, no. 32], स्वामी महाक्षत्रपसुदास के राज्य-संवत्सर ४२ में आर्यवती की प्रतिमा का दान देनेवाली श्रमणश्राविका अमोहिनी [E. I. Vol II, Ins. no 2], नर्तक फल्गुयश की धर्मपत्नी शिवयशा, भगवान् अरिष्टनेमि की प्रतिमा का दान करने वाली मित्रश्री, एक गन्धिक की माता, बुद्धि की धर्मपत्नी ऋतुनन्दी जिस ने सर्वतोभद्रिका प्रतिमा की स्थापना की, श्राविका दत्ता जिसने नन्द्यावर्त अर्हत की स्थापना देवनिर्मित बौद्ध स्तूप में की, भद्रनन्दी की धर्मपत्नी अचला और सब से विशिष्ट तपस्विनी विजयश्री जो राज्यवसु की धर्मपत्नी, देविल की माता और विष्णुभव की दादी थीं और जिन्होंने एक मास का उपवास करने के बाद सं० ५० (१२८ ई०) में वर्धमान प्रतिमा की स्थापना की ।

इन पुण्यचरित्र श्रमण श्राविकाओं के भक्तिभरित हृदयों की अमर कथा आज भी हमारे लिए सुरक्षित है और यद्यपि मथुरा का वह प्राचीन वैभव अब दर्शनपथ से तिरोहित हो चुका है तथापि इन के धर्म की अक्षय्य कीर्ति सदा अक्षुण्ण रहेगी । वस्तुतः काल प्रवाह में अदृष्ट होनेवाले प्रपञ्चचक्र में तप और श्रद्धा ही नित्य मूल्य की वस्तुएँ हैं । जैन तीर्थंकर तथा उनके शिष्य श्रमणों ने जिस तप का अंकुर बोया उसी की छत्रछाया में सुखासीन श्रावक-श्राविकाओं की श्रद्धा ही मथुरा के पुरातन वैभव का कारण थी ॥

होशियारपुर सुवर्ण जैनमंदिर निर्माता
स्व० लाला गुलाबराय सुपुत्र लाला गुजरमल्ल (नाहर)

होशियारपुर (पंजाब) जैन सुवर्ण मंदिर
जिसका शिखर सुवर्ण से मढ़ा हुआ है ॥
प्रतिष्ठा १०५८ माघ सुदि पंचमी ।

सुरेश्वर जीक पुनीपनाप्रपर

[१९५५ ई. - १९५६ ई. के वि. आ. म. प्र. १००८]

क्रान्तिकारी गुरुदेव प्रातःस्मरणीय न्यायाम्भोनिधि जैनाचार्य श्री श्री १००८ श्रीमद्विजयानन्दसुरेश्वर अपर नाम श्री आत्मारामजी महाराजने इस बीस्वीं शताब्दि में

जैन समाज के अन्दर नव-जीवन संचार कर जो जागृति उत्पन्न की है, उसे जैन समाज का कोई सहृदय व्यक्ति भूल नहीं सकता। उनके किये गये कार्यों और भावनाओं से यह भलीभांति प्रतीत होता है कि वे द्रव्य-क्षेत्र-काल और भाव को जाननेवाले दूरदर्शी महात्मा थे। इस में संन्देह नहीं, यदि गुरुदेव ने धर्मोद्धार का कार्य हाथ में न लिया होता तो आज पंजाब जैसे देश में जैनधर्म की विजयध्वनी सुनाई न देती और नहीं इस देश में पचासों गगन-चुम्बी मन्दिरों को देखने का

सौभाग्य होता। यद्यपि गुरुदेव ने पंजाब, मारवाड़, मेवाड़, गुजरात, काठियावाड़

जैसे देशों में स्वयं विहार कर उन देशों को पुनीत किया, और भारत के कोने कोने में ही नहीं, प्रत्युत विदेशों तक उन्होंने जैनधर्म का सन्देश पहुंचाया, परन्तु पंजाब पर उनकी विशेष कृपा थी, पंजाब के लिये वास्तव में वे सञ्जीवनी बूटी थे ।

पंजाब में उन्होंने कई स्थानोंपर मन्दिर बनवाये, और अपने विहार में धर्म का खूब प्रचार किया, अन्यधर्मावलम्बियों ने आप से खूब इर्ष्या की और आप को परास्त करने के उद्देश्य से आते रहे, परन्तु तुरन्त ही वे आप के अमृतोपदेश सुनकर आप के भक्त होते गये । गुरुदेव दिग्गज विद्वान थे । और अज्ञानतिमिर भास्कर, जैनतत्त्वादर्श, जैसे कई उपयोगी ग्रन्थ अपने जीवन में तैयार कर गये ।

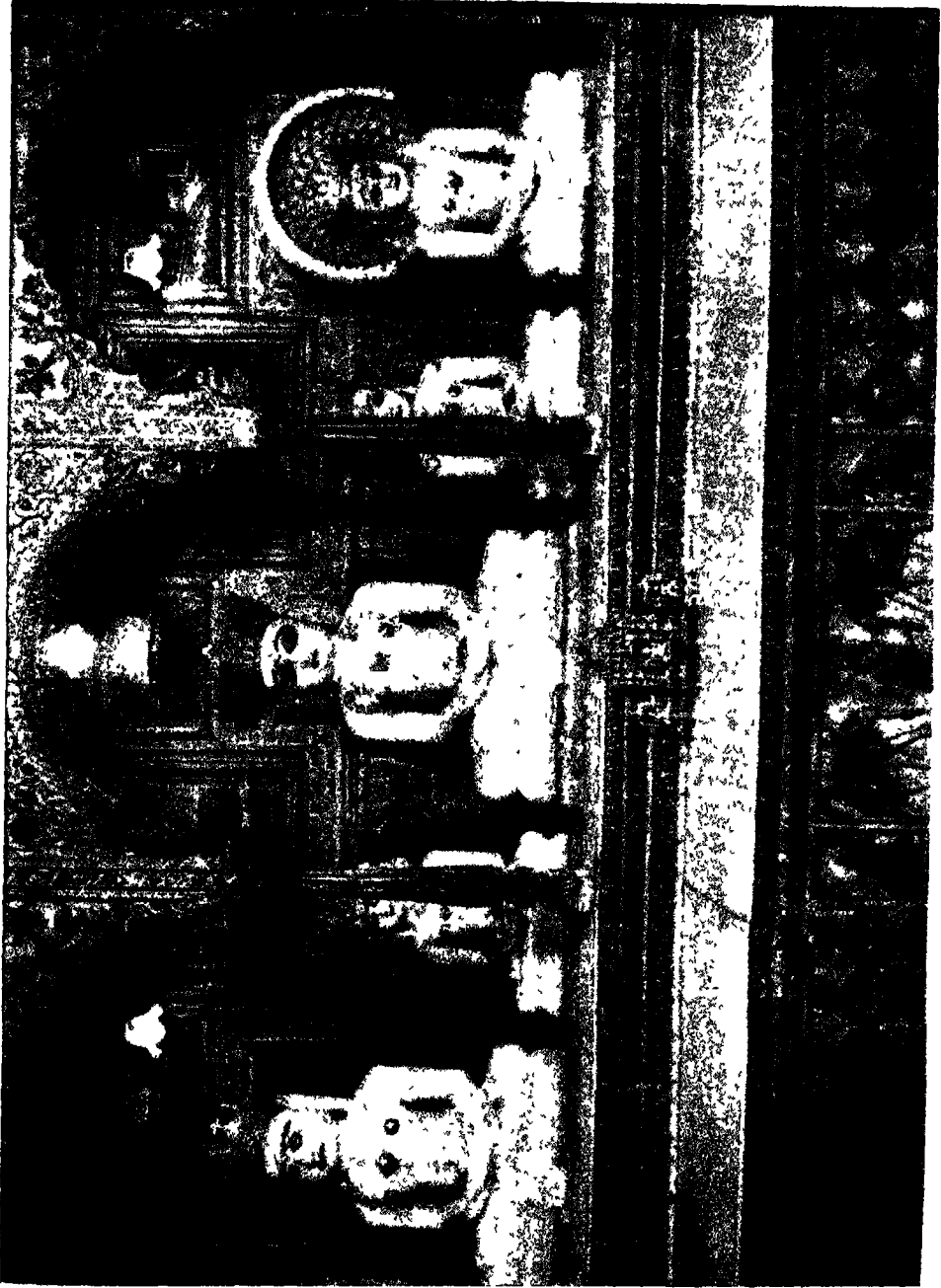
यद्यपि गुरुदेवने पंजाब में बहुत से मन्दिर निर्माण कराये, तथापि उन्हे उतने मात्र कार्य से सन्तोष न था, उनके हृदय में इन मन्दिरों के सच्चे पुजारी पैदा करने की भावना थी, उनके दिल में एक कसक थी, प्रबल इच्छा थी कि इनके साथ कई सरस्वती मन्दिर स्थापित किये जायें, और उन्हें विशालविद्यापीठ बनाकर समाज का कल्याण किया जाय, जबतक ज्ञान का प्रचार न किया जायगा तबतक किया हुआ कार्य स्थायी नहीं रह सकता, परन्तु गुरुदेव अपने इस अन्तिम भावना को अपने जीवन में पूर्ण न कर सके, समाज के दुर्भाग्य से उन का असमय में ही स्वर्गवास हो गया ।

Genius begins great works; Labour alone finishes them.

—Jonbort

अर्थात् महान कार्यों का प्रारम्भ मङ्गल प्रतिभाशाली मनुष्य करते हैं और उसका अन्तमङ्गल श्रम-शील पुरुष करते हैं ।

अंग्रेजी की इस उक्ति के अनुसार गुरुदेव की प्रारम्भ हुई भावना को समाज के कर्णधार गुरुदेव मानस हृदय के राजहंस, श्री विजयवल्लभसुरीश्वरजी महाराजने कई प्रकार के कष्ट सहकर भी उसे पूर्ण किया । गुरुदेव के नाम पर कई शिक्षण संस्थायें, कई पुस्तक प्रचारक संस्थायें और कई पुस्तकालय आदि स्थापित हुए, जिन का संक्षिप्त परिचय पाठकों को इस में मिलेगा, इन संस्थाओं का परिचय जानने से पूर्व, पाठकों को यह न भूलना चाहिये कि श्री महावीर विद्यालय-बम्बई, पार्श्वनाथ जैन विद्यालय-

श्री दुशीथारपुर (पंजल) मां सुवर्ण मंदिर दुशीथारपुर. (पंजल)

वरकाणा, जैन बालाश्रम, उम्मेदपुरआदि संस्था में गुरुदेव के नाम से न होने पर भी उन्हीं की स्मारक हैं, क्यों कि इन संस्थाओं के संस्थापक भी उन्हीं गुरुदेव के पट्टधर आचार्य श्री विजयवल्लभसूरीश्वरजी महाराज एवं उनके शिष्य रत्न पंन्यास श्री ललित-विजयजी महाराज हैं, अन्य संस्थाओं का परिचय इस प्रकार है ।

: शिक्षण संस्थाएँ :

श्री आत्मानन्द जैन गुरुकुल (पंजाब) गुजरांबाला—

जो कि अपने जीवन के दस वर्ष व्यतीत कर चुका है, इस संस्था के स्थापित होने के इतिहास से मनोरञ्जन नहीं प्रत्युत एक उपदेश मिलेगा ।

जैसा कि पहिले लिख चुका हूँ कि श्री विजयानन्दसूरीश्वरजीने पंजाब में अनेकों मन्दिर बनवाये ही थे, एक विशाल सरस्वती मन्दिर खोलने की उनकी इच्छा थी, जो उनके जीवन में पूर्ण न हुई, परन्तु स्वर्गीय आचार्य श्री के प्रशिष्यरत्न श्री विजय-वल्लभसूरीश्वरजीने उनकी इस भावना को पूर्ण करने का निश्चय कर लिया और उसके लिये उन्हीं ने अनेक कष्ट भी सहन किये, जब तक इस कार्य को पूर्ण न करेंगे, तब तक कोई मिष्ट पदार्थ ग्रहण न करेंगे, ऐसी कई प्रतिज्ञाओं के साथ अपने एक लाख रुपयों के कोष (Fund) की आवश्यकता समाज के सामने रखी ।

सन् १९२१ में जब कि भारत में असहयोग आंदोलन की लहरज़ोरों पर थी, श्री विजयवल्लभसूरीश्वरजीने पंजाब में प्रवेश किया और कुछ ही समय में २८००० रु. पंजाब श्री संघ की ओर से, ४०००० रु. गुजरांबाला श्री संघ की ओर से प्राप्त होगया, और उधर आचार्य श्री के शिष्यरत्न ललितविजयजी महाराज को उनकी प्रतिज्ञा के सम्बन्ध में मालूम हुआ तो वह भी उस कार्य के पीछे लग पड़े और ३२००० रु. की रकम बम्बई के दानवीर शेठ विठ्ठलदास ठाकोरदास से भिजवाई, एक लाख रुपया इस प्रकार पूर्ण हुआ, और माघ सुदि ६ शुक्रवार ता. ३० जनवरी १९२५ को गुरुकुल के नाम संस्करण का शुभमुहूर्त्त हो गया, और निःस्वार्थ सेवी, समाज के सब्बे कार्यकर्ता, त्यागी वीर वयोवृद्ध श्रीमान् बा. कीर्तिप्रसादजी B. A., LL. B. जैसे सुयोग्य रत्न कार्यकर्ता के मिलने पर 'जिन्होंने ने' आचार्य श्री के आदेश और पंजाब की प्रार्थना को सहर्ष स्वीकृत किया, और माघ सुदि ५ सम्वत् १९८३ तदनुसार ता. १७ जनवरी १९२६ को गुरुकुल का रचनात्मक कार्य प्रारम्भ हुआ, गुरुदेव के प्रताप और समाज

के सहयोग से गुरुकुल प्रतिदिन अपनी उन्नति करता गया, परिणामस्वरूप आज तक एक स्नातक गुप तथा तीन विनयमन्दिर गुप गुरुकुल से शिक्षण पूर्ण कर निकल चुके हैं, और सब योग्य स्थानों पर कार्यक्षेत्र में कार्य कर रहे हैं। और वर्तमान समय में ५० के लगभग विद्यार्थी शिक्षा का लाभ ले रहे हैं।

गुरुकुल की विशेषतायें—

जिस नगर में इस समय गुरुकुल स्थापित है, वह पंजाब का एक ऐतिहासिक नगर तो है ही विशेषतया यहां स्वर्गीय गुरुदेव के स्वर्गरोहण एवं उनके समाधि स्थान होने से जैनियों का तो एक तीर्थस्थान हो गया है, इम शहर की १॥ मील की दूरी पर स्वास्थ्यप्रद स्वच्छ वायु मण्डल में गुरुकुल का कार्य चल रहा है। गुरुकुल में विद्यार्थियों को शिक्षण स्थान के अतिरिक्त भोजन, वस्त्र, पुस्तकें, स्टेशनरी तथा अन्य आवश्यक सामग्री फ्री (मुफ्त) ही देकर बड़े प्रेम एवं कौटुम्बिक भावना से रखा जाता है। गुरुकुल की भावना ये मद्दा उदार रहीं, उसने पंजाब के ही नहीं प्रत्युत यु. पी., मेवाड़, मारवाड़, गुजरात और काठियावाड़ के विद्यार्थियों को सहर्ष स्थान दिया और सम्प्रदाय एवं गच्छभेद को छोड़ कर किसी भी गच्छ एवं श्वेताम्बर, दिगम्बर, स्थानकवामी सम्प्रदाय के विद्यार्थियों को शिक्षा के लिये अपनाया और यहां तक कि जैनतरो को भी समान भाव से प्रविष्ट किया गया।

गुरुकुल में विद्यार्थियों को हिन्दी माध्यम के साथ संस्कृत, अंग्रेजी, उर्दू, गणित, भूगोल, इतिहास आदि विषय पढ़ाये जाते हैं और प्रत्येक विद्यार्थी को कोई न कोई उद्योग लेना भी आवश्यक होता है, ताकि भावी जीवन में उदरपूर्ति के लिये उनके पास कोई न कोई साधन हो, आरोग्यता की ओर भी विशेष ध्यान दिया जाता है, एक योग्य डाक्टर साहब निरीक्षण के लिये नियुक्त है, प्रत्येक विद्यार्थी के लिये प्रतिदिन व्यायाम करना तो आवश्यक है ही, साथ ही, उन्हें ड्रिल, स्काउटिंग, लाठी, गदका मरहठी चलाने की भी शिक्षा दी जाती है।

धार्मिक शिक्षण व क्रियाकाण्ड--

गुरुकुल में अन्य शिक्षाओं के साथ धर्म शिक्षा की ओर विशेष ध्यान दिया जाता है। प्रतिवर्ष कई विद्यार्थी जैन श्वेताम्बर एज्युकेशन बोर्ड की परीक्षा में बैठते हैं, और बहुत से विद्यार्थी अच्छे अङ्को में उत्तीर्ण हो कर पारितोषक प्राप्त कर चुके हैं, धार्मिक

होशियारपुरमें श्रीमद् विजयानंदसूरीश्वरजी (आत्मारामजी)

महाराज की शरीरप्रमाण भव्य मूर्ति.

संवत् १९५३ वैशाख सुदि पूर्णिमा की मनखतरा (जिह्वा स्थालकोट)में श्रीजिनमंदिर की प्रतिष्ठा थी. होशियारपुर के सुप्रसिद्ध श्रावक लाला गुजरमल्ल नाहर और लाला नत्थुमल्ल भक्त गृहदिया, मिस्त्रिको साथमें लिए श्रीआचार्य महाराजकी (श्रीआत्मारामजी महाराजकी) सेवामें उपस्थित होकर पढ़ने लगे कि. गुरुदेव ' किमी आचार्य भगवानकी मूर्ति, उनकी मौजूदगीमें किमी भक्त श्रावक ने बनवाई है?

श्रीआचार्य महाराज ने कहा—हां. कलिकाल सर्वज्ञ श्रीहेमचन्द्रसूरि महाराज की मूर्ति, महाराजा कुमारपालने बनवाई है।

लाला नत्थुमल्ल भक्त हँसकर बोले, गुरु महाराज ! आजके समयमें आप हमारे लिए श्रीहेमचंद्रसूरि और यह लाला गुजरमल्ल राजा कुमारपाल आपकी मूर्ति बनवाना चाहते हैं। कारीगर को साथमें लाये हैं। इतना कहकर मिस्त्रिको इशारा करके श्रीगुरुदेव के शरीर

का और बैठक का माप लिवा लिया। उसी माप की मूर्ति बनवाने का कारीगर को उसी वक्त कहदिया गया।

मूर्ति तैयार होकर आ गई, संवत् १९५७ के वैशाखमें आचार्य श्री विजयवल्लभसूरिजी (उम वरुतके मुनिराज श्री वल्लभविजयजी) महाराज के हाथसे प्रतिष्ठा हुई. दर्शन करते हुए यही प्रतीत होता है मानो साक्षात् गुरुदेव बिराजे हैं।

श्री सिद्धगिरि, गिरनार, बला, जामनगर, बडौदा, दरापुरा, कग्चलिया, मुरत, बालापुर,

श्रीमद् विजयानंदसूरीश्वरजी महाराज की मूर्ति. होशियारपुर (पंजाब)

अहमदाबाद, पाटण, पाली, अंबाला, गुजरां-

वाला, पट्टी, लाहौर, आदि अनेक क्षेत्रोंमें गुरुमहाराजकी मूर्ति विद्यमान है, परंतु होशियारपुर के श्रीजिनमंदिरके एक हिस्से में जो मूर्ति है वह कुछ और ही आनंद देनी है। यह उम्मी मूर्तिकी प्रतिष्ठा है।

चरणविजय.

शिक्षा के साथ धार्मिक क्रिया काण्ड की ओर बहुत ही ध्यान रखा जाता है नित्यं प्रतिपूजन एवं सामायिक करना हर एक के लिये आवश्यक है, और पञ्चमी, अष्टमी, चतुर्दशी को प्रतिक्रमण भी कराया जाता है। विद्यार्थियों को संगीत विद्या के अभ्यास के अतिरिक्त लेखनकला और वक्तृत्वकला भी सिखाई जाती है, और उस सभा का सञ्चालन विद्यार्थी स्वयं करते हैं, इस समय गुरुकुल का वार्षिक खर्च १५००० के लगभग है।

श्री सोहनविजय ज्ञानमंदिर—

इस नाम से गुरुकुल में एक पुस्तकालय है, जिसमें ६ हजार प्राकृत-संस्कृत के शास्त्र एवं हिंदी, अंग्रेजी, गुजराती, उर्दू आदि भाषाओं की पुस्तकों का विशाल संग्रह है और वाचनालय में ३० के लगभग दैनिक, साप्ताहिक, मासिक, पत्र उर्दू, हिंदी, अंग्रेजी के आते हैं, जिनका विद्यार्थी पूरा पूरा लाभ लेते हैं। यह ज्ञानमन्दिर भी गुरुदेव की स्मारक संस्था ममझनी चाहिये। स्वर्गीय श्री सोहनविजयजी महाराज श्री विजयवल्लभसूरिजी महाराज के शिष्यरत्न थे, जिन्होंने गुरुदेव के नाम पर संस्थायें कायम करने का अपना लक्ष्य बना लिया था, जिनकी कृपा से श्री आत्मानन्द जैन महासभा पंजाब का सञ्चालन हो रहा है।

गुरुकुल शिक्षण पद्धति का महत्त्व—

गुरुकुल के इतिहास व परिचय के माथ संक्षिप्त में यह बताना अनुचित न होगा, कि अन्य अनेकों संस्था ये होने पर भी इस संस्था को जन्म क्यों दिया गया। पाठकों को यह प्रतीत होना चाहिये, कि गुरुकुल का शिक्षण सर्वथा स्वतन्त्र है। इस समय समाज, धर्म और देश के लिये कैसी शिक्षा की आवश्यकता है, जो मनुष्य की आध्यात्मिक, मानसिक, और वाचिक शक्ति को विकसित करे और कार्यक्षेत्र में उतरने पर अपनी उदरपूर्ति के माथ समाज, धर्म और देश की सेवा कर सके, इस प्रकार उच्चशिक्षा का आदर्श सामने रख कर गुरुकुल कार्य कर रहा है। शिक्षा का अर्थ विद्यार्थियों का केवल अक्षर ज्ञान करा देना नहीं, बल्कि उन्हें नवजीवन प्रदान करना है, समाजसेवा की भावना को भरना है और जीवन की ज्योति को देदीप्यमान करना है, समाज में नवजीवनसंचार करने, प्रेरणाबल के प्रवाह से क्रान्ति पैदा करने आत्मज्ञान, आत्मसम्मान और समाज की समृद्धि के साथ बेकारी मिटाने के लिये उच्चशिक्षा ही एक उपाय है।

वर्तमान ब्रिटिश साम्राज्य में स्कूल और बालकों ने अपना बाह्य सौन्दर्य दिखा कर जनता को अपनी ओर आकर्षित और मोहित कर रखा है, परन्तु जब से देश में बेकारी का जोर बढ़ा, बी. ए. और एम. ए. पास करने में अपार सम्पत्ति और समय नष्ट करने के बाद, जब ग्रेज्युएट नौकरियों के लिये भटकने लगे, और आत्महत्यायें करने लगे हैं, तब से यह मालूम होने लगा है कि यह शिक्षण पद्धति कितनी दोषयुक्त है, बहुत से विद्वानों ने स्पष्ट शब्दों में यह कह दिया है कि ब्रिटिश स्कूल और कॉलेजों की शिक्षा केवल मेकॉले (Macanloy) की उद्देश्यपूर्ति है, जिसने सन् १८३६ में अपने पिता को पत्र में लिखा था—“कि इस (हमारी) शिक्षा का हिन्दुओं पर आश्चर्योत्पादक असर हुआ है और कोई भी हिन्दु जिसने इस (अंग्रेजी) शिक्षा को ग्रहण किया है अपने धार्मिकतत्त्वों का श्रद्धालु तथा भक्त नहीं रहता, इस शिक्षा का ही प्रभाव है कि कुछ व्यक्ति केवल हिन्दू कहलाने के लिये अपने आप को धर्म का अनुयायी मानते हैं, कईयों ने इसाई धर्म को स्वीकार कर लिया है, मेरा विश्वास है कि हमारी शिक्षापद्धति को लोगों ने कुछ और अधिक अपनाया तो अब से करीब ३० वर्ष पश्चात् बङ्गाल के प्रतिष्ठित कुटुम्बों में भी कोई व्यक्ति मूर्तिपूजक न रहेगा। अन्त में उसने अपने यह उद्गार लिखे—

We must do our best to form a class who may be interpreters between us & the millions whom we govern, a class of persons Indian in blood & colour, but English in taste, in opinions, words and intellect.

“अर्थात् हमें अपनी शक्ति की चरम सीमा तक एक ऐसा जनवर्ग तैयार करना चाहिये जो मात्र खून और रङ्ग से ही हिन्दू हो तथा अपनी रुचि, शब्द, और बुद्धि की अपेक्षा से सर्वथा अङ्गरेज हो ऐसे वर्ग को ही हम अपने तथा लाखों व्यक्तियों, जिन पर हम शासन करते हैं, के बीच में मध्यस्थ बनाकर अपना कार्य साध सकते हैं।”

वास्तव में अब वैसी ही दशा होती जा रही है। परन्तु गुरुकुल जैसी संस्थाओं में पढ़नेवाला व्यक्ति कभी उस दशा को प्राप्त नहीं हो सकता, गुरुकुल शिक्षण पद्धति वास्तव में प्राचीन संस्कृति पोषक, एवं धार्मिक विचारों को दृढ़ रखनेवाली ही प्रमाणित हुई है। और जो देश के लिये भी सर्वथा उपयोगी है, गुरुकुल की शिक्षण पद्धति की बहुत से विद्वानों ने मुक्तकण्ठ से प्रशंसा की है, जहाँ का जीवन, पवित्र, सादा, शान्तिमय और चारित्र्य की ओर विशेष ध्यान देनेवाला होता है, गुरुकुल के संचालकों का विचार गुरुदेव के नाम को अमर करने के लिये इसे और भी उच्चकोटि पर लेजा-

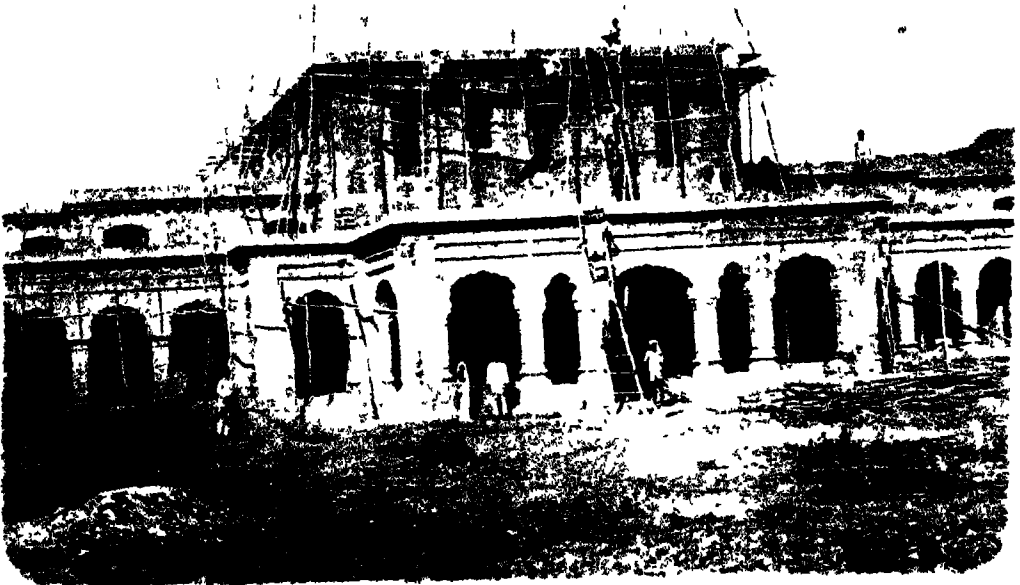
श्री. ईश्वरलाल जैन

कर संसार की एक आदर्श संस्था बनाने का है, हम हृदय से प्रार्थना करें कि यह भावना पूर्ण हो, और गुरुदेव का नाम सर्वत्र फैले ।

श्री आत्मानन्द जैन हाईस्कूल अम्बाला शहर—

पंजाब में गुरुदेव के नाम पर संस्थाएँ चलाने का सबसे अधिक सौभाग्य अम्बाला शहर के श्री संघ को ही प्राप्त है जहाँ की समाज गुरुदेव के नामपर सब कुछ न्योच्छावर करने को सदा तैयार रहती है ।

द्युनि श्री बल्लभविजयजी (आचार्य श्री विजयवल्लभसूरि) का सन् १९०० में अम्बाला शहर में चतुर्मास हुआ, अम्बाला शहर में जैनीयों की खासी बस्ती है, श्वेताम्बर जैनों के भी काफी घर हैं, परन्तु उनके बालकों की शिक्षा का उस समय कोई प्रबन्ध न था, आप के उपदेश से एक पाठशाला खोली गई, विद्याप्रचार का यह बीज अङ्कुरित हुआ, उनके आशीर्वचनों का यह फल है कि अब वह फलाफूला वृक्ष बनकर श्री आत्मानन्द जैन हाईस्कूल के रूपमें दृष्टिगोचर हो रहा है ।

प्रारम्भिक पाठशाला ने कुछ वर्ष अच्छा उपयोगी कार्य किया, तत्पश्चात् स्थानीय आवश्यकताओं के कारण उसे प्राइमरी स्कूल का रूप दे दिया गया, आवश्यकतादि प्रथ]

कतायें बढ़ती गईं, जिनके कारण सन् १९१९ में इसे लोअर मिडिलस्कूल, सन् १९२० में अपर मिडिलस्कूल और सन् १९२२ में हाईस्कूल करदिया गया, इसी वर्ष श्री विजयवल्लभसुरिजी का वहां चतुर्मास था, आप के उपदेश से स्कूल की बिल्डिंग के लिये २२ हजार रुपया जमा हुआ, जिसमें यह संस्था स्थायी हो गई। परन्तु पञ्जाब शिक्षा विभाग के हस्तक्षेप के कारण १९२३ में हाई की दोनों श्रेणियां बन्दकर दी गईं, और पुनः १९२६ में खोल दी गईं, वर्तमान समय में हाइस्कूल की मिडिल और प्राइमरी शिक्षा की शाखायें (वह भी गुरुदेव के नाम पर ही) शहर में विद्यमान हैं, (शाखाओं सहित) हाईस्कूल में ५७५ विद्यार्थी हैं, यह स्कूल पञ्जाब शिक्षा विभाग द्वारा स्वीकृत है, इसकी मिडिल और प्राइमरी शाखाओं को एड (सहायता) भी मिलती है, पंजाब युनिवर्सिटी से इसका मम्बन्ध है, और मैट्रिक्युलेशन की परीक्षा के लिये तैयारी कराई जाती है। स्कूल में अंग्रेजी, गणित, भूगोल, इतिहास, संस्कृत, फारसी, उर्दू, साइन्स, सिविक्स और हाइजीन इत्यादि विषय पढ़ाये जाते हैं, मिडिल की श्रेणियों में बढ़ई तथा खिलौने बनाने का कार्य भी सिखाया जाता है, प्राइमरी विभाग में महाजनी हिन्दी भी पढ़ाई जाती है। धर्मशिक्षण का प्रबन्ध भी सन्तोष जनक है, छोटी श्रेणियों में शिक्षावली और ऊंची श्रेणियों में स्वतन्त्र स्कीम के अनुसार शिक्षा की जाती है, आनरेरी धर्माध्यापक ब्रह्मचारी शङ्करदामजी की निःस्वार्थ सेवा का छात्रों के चरित्र पर अच्छा प्रभाव पड़ता है, साधारण परीक्षाओं के साथ धर्म की परीक्षायें भी ली जाती हैं, प्रश्नपत्र बाहर से मंगाये एवं बाहर ही देखे जाते हैं, सर्व प्रथम रहने वाले विद्यार्थी को विजयानन्द जयन्ती (ज्येष्ठ शुदि ८) को लाला कालूमल चान्दमल बाबू-स्वर्णपदक भी दिया जाता है, और दूसरे नम्बरवाले को सात रु. पारितोषक श्री आत्मानन्द जैन सभा की ओर से मिलता है।

कुल २३ अध्यापकों में से २१ त्रेड हैं, सभी अपने अपने कार्य में दक्ष हैं इस कारण स्कूल की शिक्षण अवस्था सराहनीय है, मैट्रिक्युलेशन और वर्नेक्यूलर परीक्षाओं के परिणाम अबतक बहुत ही अच्छे रहे हैं। व्यायाम, ड्रिल, स्काउटिंग चरित्र गठन आदि की ओर भी पूरा ध्यान दिया जाता है।

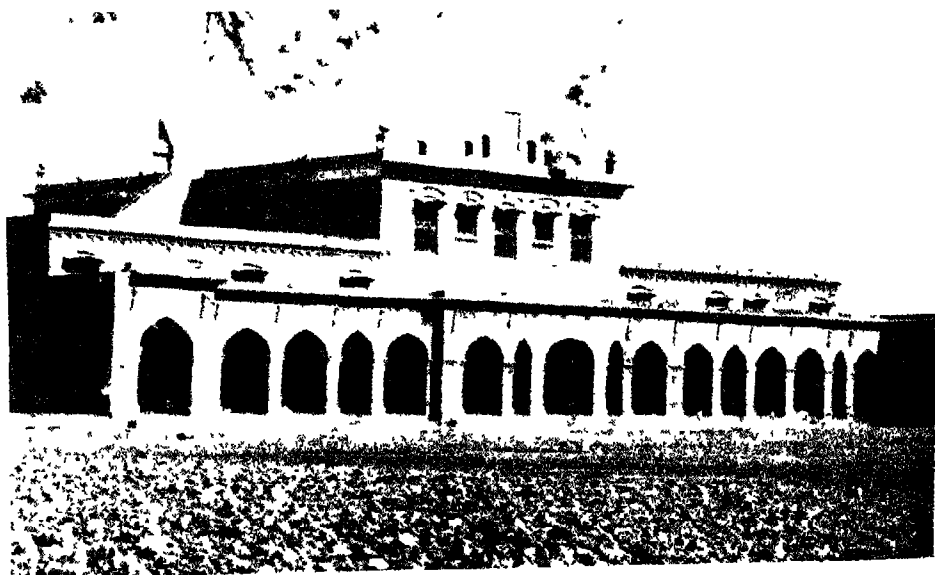
जून १९३१ तक स्कूल श्री आत्मानन्द जैनगंज में लगता रहा, यह एक लम्बी चौड़ी मंडी है, जिमकी उपर की मंजिल में स्कूल लगा करता था, यह मकान श्वेताम्बर जैन पंचायत का है, दुकानों की आमदनी से स्कूल को आर्थिक सहायता

सनातननायक का यह फोटो सं. १९३५ में दिल्लीमें लिया गया था
(यह ग्रन्थ सबसे पहला है)

भारतमाता भक्तियों की वीचमें

श्री आनन्दोपाध्याय जमावात नामद्विन गणेशदेवकी आसुदनाम की आनन्दोपाध्याय मठाराज के
पुत्रका आचार्य की चितवनवृद्धमूर्तिभारती मठाराज के अम्मानरण
संस्थादेशम स्थापित—

श्री आनन्द जैन हाईस्कूल अंबाला सीटी (पंजाब)

मिल जाती है। जून १९३१ में शहर से बाहर स्कूल की अपनी दर्शनीय बिल्डिंग की प्रतिष्ठा बड़ी धूम धाम से हुई तत्पश्चात् स्कूल इस नये मकान में चला गया।

स्कूल के साथ एक अच्छा बोर्डिंग हाउस भी है, जिसमें इस समय ५६ विद्यार्थी रहते हैं, उनके देखभाल के लिये दो डाक्टर और वैद्य भी नियुक्त हैं, स्कूल के सभी विद्यार्थियों की साल में तीनबार डाक्टरी परीक्षा का प्रबन्ध है, परिणाम की सूचना विद्यार्थियों के घर भेजदी जाती है। इस प्रकार यह संख्या जैनों में नहीं प्रत्युत अजैनों में भी व्यवहारिक तथा धर्मशिक्षा का प्रचार कर रही है, सर्व साधारण में जैन धर्म के विषय में जो भ्रममूलक विचार उत्पन्न होते हैं उनके निराकरण का यह सर्व श्रेष्ठ उपाय है, इस स्कूल तथा गुरुदेव के नाम पर चलने वाली अम्बाला शहर की अन्य संस्थाओं के लिये एक ही मैनेजिंग कमेटी बनी हुई है, जो सरकार द्वारा रजिस्टर्ड है, सारी आमदनी और खर्च का पूरा हिमाब रखा जाता है, जिसे आत्मानन्द जैन सभा की ओर से निर्वाचित आडीटर पढ़ताल करते हैं, और स्कूल का हिसाब सरकारी आडीटर भी पढ़ताल करते हैं।

इस हाईस्कूल तथा इस की प्राइमरी आदि शाखामें एवं कन्या पाठशाला आदि का (जिसका परिचय आगे है) वार्षिक खर्च २० हजार रुपैया के लगभग है, जो कि फीस ग्रांट और दानादि से पूरा किया जाता है दोनों प्राइमरी स्कूलों और कन्या पाठशाला में कोई फीस नहीं ली जाती लगभग पांच हजार रुपये साल का घाटा समाज को पूरा करना पड़ता है। समाज का कर्तव्य है कि इस के साथ पूरा सहयोग देकर इसे जैन कॉलेज का रूप दे।

श्री आत्मानन्द जैनहाईस्कूल मालेरकोटला—

मालेरकोटला मुस्लिम नवाब की रियासत है, और मालेरकोटला में ही हमारे गुरुदेव श्री विजयानन्दसरि महाराज ने स्थानकवासी दीक्षा ग्रहण की थी। वहां का जैन समाज बड़ा गुरुमत्त है, इस नगर में श्री देव श्री जी के उपदेश से एक कन्या-पाठशाला स्थापित की गई, परन्तु कई कारणों से यह संस्था उन्नति न कर सकी, लगभग १२ वर्ष पूर्व आचार्य श्री विजयवल्लभसरिजी महाराज अपनी आचार्य पदवी के उपरांत वहां पधारे उस समय आप के उपदेश से उस संस्था को लोअर प्राइमरी स्कूल की शकल दे दी गई, और उसका ५ वर्षतक अच्छा कार्य चला, इसके बाद

स्कूल की बिल्डिंग खरीद ली गई, और स्कूल के फण्ड में कमी आने से कार्य स्थिर हो गया लेकिन उत्साही समाज सेवकों ने उस कार्य को फिर सम्हाल लिया। बाबू दीपचन्द जी ने दो वर्ष तक वहां निःस्वार्थ भाव से सेवा की, और प्रयत्न कर १९३२ में उसे मिडिल स्कूल में परिणत करा दिया, और अब वहां पर हाईक्लास की श्रेणियाँ भी खोल दी गई हैं, और कार्य अच्छी तरह चल रहा है।

श्री आत्मानन्द जैन मिडिलस्कूल जंडियालागुरु (जिला अमृतसर) —

यह स्कूल गुरुदेव के नाम पर १२-१३ वर्ष से बराबर चल रहा है, प्रारम्भ में यह भी प्राइमरी स्कूल था, उत्साही कार्यकर्ताओं ने अपने कार्य में उन्नति कर के इसे मिडिलस्कूल कर दिया, अब कुछ वर्षों से मिडिल स्कूल भलीभांति चल रहा है, जैन, जैनेतर विद्यार्थी शिक्षाका पूरा लाभ ले रहे हैं।

श्री आत्मानन्द जैन प्राइमरी स्कूल लुधियाना—

गुरुदेव के नाम से यह स्कूल भी १०-१२ वर्ष से चला रहा है और जैन जैनेतर विद्यार्थी शिक्षा प्राप्त कर रहे हैं।

श्री आत्मानन्द जैन विद्यालय गुजरांवाला—

गुरुदेव का गुजरांवाला में स्वर्गवास हुआ, तभी से यह जैनियों का तीर्थस्थान है, और यहां के समाज में गुरुभक्ति भी कूट कूट कर भरी हुई है। लगभग ३० वर्ष पूर्व इम विद्यालय को स्थापित किया गया था, वह विद्यालय आजतक अच्छी तरह कार्य कर रहा है, वर्तमान समय में श्री आत्मानन्द जैन गुरुकुल पंजाब की ओर से ९५० रु. वार्षिक सहायता दी जाती है, और तीन अध्यापकों की निगरानी में १५५ विद्यार्थी शिक्षा का लाभ ले रहे हैं, इस प्रकार यह संस्था भी जैन व जैनेतर समाज का कल्याण कर रही है।

श्री आत्मानन्द जैन विद्यालय सादड़ी (मारवाड़) —

मारवाड़ और मेवाड़ तो शिक्षा के लिये सचमुच मरुभूमि सा ही था, परन्तु इस थोड़े से समय में उस देश में बहुत परिवर्तन हो गया है। श्री विजयवल्लभसूर्यशरजी व उनके शिष्यरत्न पं. ललितविजय जी ने अपने उपदेश और प्रयत्नों से उस प्रदेश को ज्ञान से हरा भरा कर दिया है, पूर्वोक्त संस्था का उद्घाटन भी इन्हीं उपकारियों के

श्री आरामानंद जैन गुरुकुल गुजरांवाला पंजाब

उपकार का परिणाम है। यद्यपि इस संस्था की स्थापना कुछ वर्ष पूर्व हुई और उसके लिये राणकपुरजी तीर्थ के रास्ते में एक भव्य मकान भी तैयार करा कर समाज के रत्न श्रीयुत गुलाबचन्दजी ढङ्गा के करकमलों से वहां का प्रवेश भी हो गया था, परन्तु वहां के संघ की पारस्परिक फूट के परिणाम स्वरूप कार्य कम रहा, सन् १९३२ में आचार्य श्री के शुभ पदार्पण से क्लहक्लेश मिटा और १७ हज़ार का चन्दा जो कि विद्यालय के लिये देना किया था, बख़ल किया जाने लगा, और विजयादशमी के दिन महोत्सव के साथ कार्य प्रारम्भ कर दिया गया, जो अब सुचारू रूपसे चल रहा है।

श्री आत्मानन्द जैन कन्या पाठशाला अम्बाला शहर—

सन् १९१३ में बालिकाओं की शिक्षा के लिये मुनि श्री लब्धिविजयजी (वर्तमान आचार्य श्री विजयलब्धिसूरि) महाराज के चतुर्मास में यह कन्या पाठशाला स्थापित की गई, जो बराबर २२ वर्ष से अच्छी तरह चल रही है, वर्तमान समय में १६३ कन्यायें शिक्षा प्राप्त कर रही हैं, चार अध्यापिकाओं की देखरेख में कार्य अच्छा हो रहा है। जहां पर अन्य शिक्षाओं के साथ जैन धर्म की शिक्षा भी अवश्य दी जाती है यदि कन्याओं के धर्म के प्रति विचार दृढ़ होंगे तो भविष्य बड़ा उज्वल होगा, क्योंकि यही कन्या भावी की मातायें हैं, कन्याओं को ज्ञान दान करने का जो श्रेय प्राप्त किया है वह स्तुत्य है।

श्री आत्मानन्द जैन कन्याशाला गुजरांवाला—

पञ्जाब में गुजरांवाला ही ऐसा नगर है जहां जैनियों की संख्या अधिक है, स्थानीय समाज ने अपनी कन्याओं के लिये शिक्षा की आवश्यकता महसूस करते हुए लगभग दस वर्ष पूर्व इस शाला की स्थापना की। जिस में हिन्दी आदि की शिक्षा के साथ धार्मिक शिक्षा भी भलीभांति दी जाती है। वर्तमान समय में १०० के लगभग कन्यायें तीन अध्यापिकाओं की देखरेख में शिक्षा का लाभ ले रही हैं।

श्री आत्मवल्लभ केलवणी फण्ड पालनपुर (गुजरात)—

यह संस्था गुजरात देश में शिक्षाप्रचार के लिये कई वर्षों से कार्य कर रही है, शिक्षा प्रचार के लिये ही फण्ड एकत्रित किया गया है। पढ़नेवाले योग्य विद्यार्थियों को सहायता देना और शिक्षा के लिये उत्साहित करना एवं जैनसमाज से अज्ञान अन्धकार मिटा कर विद्या का प्रकाश करना इस संस्था का उद्देश्य है।

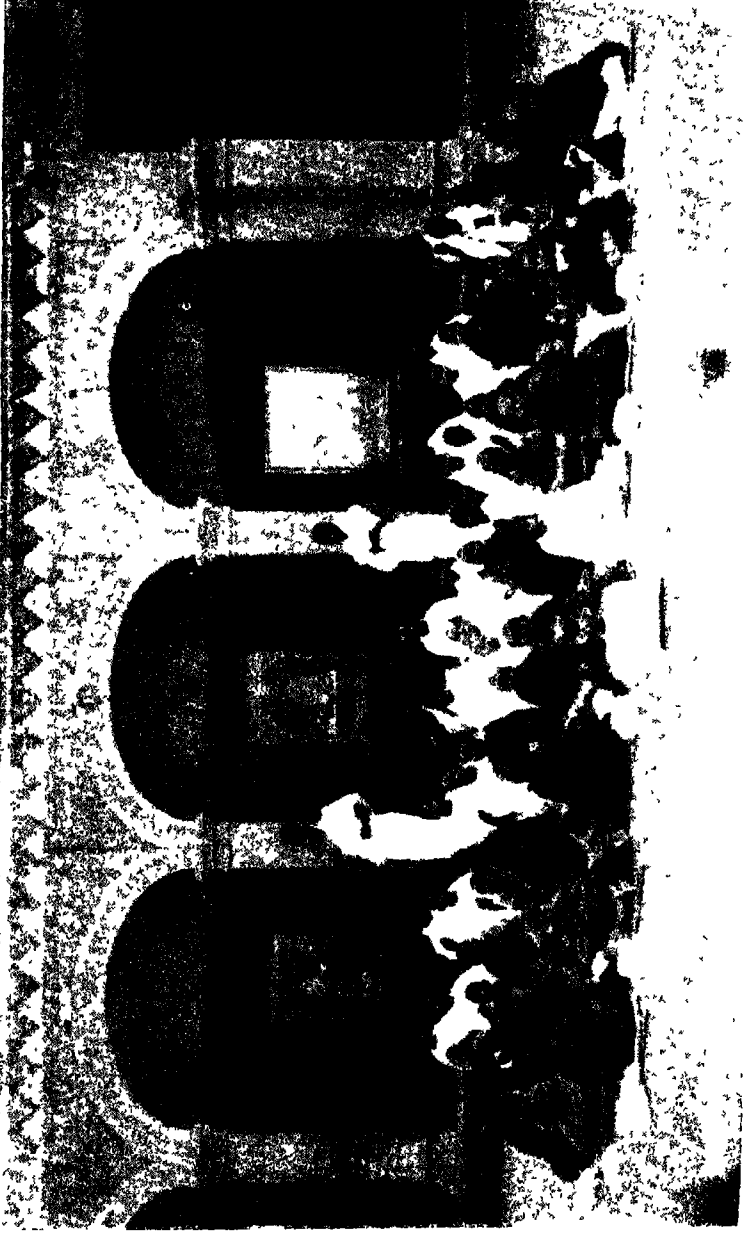
: पुस्तक प्रकाशक संस्थायें :

श्री आत्मानन्द जैन ट्रैक्ट सोसायटी अम्बाला शहर—

पञ्जाबभर में जैन धर्म सम्बन्धी ट्रैक्ट प्रकाशित करनेवाली एक मात्र संस्था यही ईस्वीसन् १९१५ में स्थापित हुई, जिस में जैन धर्म सम्बन्धी उपयोगी छोटे छोटे ११२ ट्रैक्ट आजतक निकल चुके हैं, ट्रैक्ट सोसायटी ने उपयोगिता इतनी बढ़ा ली कि पञ्जाब के अतिरिक्त यू. पी. गुजरात, मारवाड़ आदि और भी इस के पर्याप्त ग्राहक हुए और सन् १९३० से ट्रैक्ट सोसायटीने ट्रैक्टों के स्थान पर “ आत्मानन्द ” नामक मासिक पत्र निकालना प्रारम्भ किया, जिस के सम्बन्ध में अन्यत्र परिचय दिखा गया है, ट्रैक्ट सोसायटी अपने ग्राहकों को ट्रैक्टों के अतिरिक्त एक सुन्दर तिथि पत्रक (केलेंडर) भी प्रतिवर्ष देती रही, दो रु. वार्षिक देनेवाला उसका ग्राहक, एवं १०० रु. एक साथ देनेवाला लाइफ मेम्बर स्वीकृत किया जाता है, ट्रैक्ट प्रकाशन का कार्य कुछ समय से बन्द पड़ा है, उसके सुयोग्य कार्य कर्ताओं को फिर उत्साहित हो कर कार्य प्रारम्भ करना चाहिये ।

श्री आत्मानन्द जैन पुस्तक प्रचारक मण्डल देहली व आगरा—

गुरुदेव के नाम पर चलनेवाली यह संस्था सर्व प्रथम देहली में स्थापित हुई, जिस को लगभग २०-२५ वर्ष हो चुके होंगे, बाबू दयालचन्दजी जौहरी आगरा, बाबू टीकमचन्दजी देहली और बाबू जवाहरलालजी नाहटा इस संस्था के मुख्य संस्थापक थे, इस संस्थाने समाज व धर्म के लिये अच्छे ट्रैक्ट, व बड़ी पुस्तकें प्रकाशित की; १५-१६ वर्ष से यह मण्डल देहली से आगरा चला गया, और वहां पर बा. दयालचन्दजी की देखरेख में इसका कार्य भलीभांति चल रहा है, जैन धर्म का हिन्दी भाषा में प्रचार करने वाली यही एकदो संस्थायें थीं । कर्मग्रन्थ जैसे अमूल्य ग्रन्थों का धुरन्धर विद्वानों से हिन्दी अनुवाद व विस्तृत विवेचना कराकर प्रकाशित करने का सौभाग्य इसी संस्था को प्राप्त हुआ है, और कितने ही बड़े ग्रन्थ हिन्दी में छपवा कर सस्ते दामों पर देने का कार्य भी इस संस्थाने किया है, जिसका उदाहरण यही है दर्शन और अनेकान्तवाद, जैसी सुन्दर और ढाईसौ पृष्ठ की पुस्तक को लगभग छे आने में देकर जैन साहित्य का प्रचार किया ।

श्री आत्मानंद जैन गुरुकुल पंजाब गुजरांवाला विद्यार्थी व. कार्यकर्तागण (मासायिक अवस्थामें)

श्री आत्मानन्द जैन सभा भावनगर—

स्वर्गीय गुरुदेव के नाम से यह संस्था लगभग ४० वर्ष से स्थापित है, जिस का विस्तृत परिचय पाठक अन्यत्र देखेंगे, संक्षेप में इस संस्था का अपना ही भवन है, जो कि गुरुदेव का एक स्मारक है, इसी स्थान से सैकड़ों बड़े बड़े ग्रन्थ गुजराती भाषा में निकल चुके हैं। ३४ वर्ष से 'आत्मानन्द प्रकाश' नामक गुजराती मासिक इस संस्था से प्रकाशित होकर समाज-धर्म की सेवा कर रहा है, इस सभा के बहुत से लाइफ मेम्बर हैं, जिनको यह संस्था अपनी प्रकाशित पुस्तकें जो प्रायः दो दो चार सौ पृष्ठ की होती हैं, भेटस्वरूप प्रदान करती है, इस संस्था के आजीवन सदस्यों के पास इनकी पुस्तकों से घर की छोटी सी लायब्रेरी ही बन गई है, इस संस्था ने आत्मवल्लभ ग्रन्थ सीरीज़ और विजयानन्द शताब्दि ग्रन्थमाला, नाम में भी कई पुस्तकें प्रकाशित की हैं। गुरुदेव के नामपर चलनेवाली यह संस्था खूब उन्नति पर है हम इस संस्था का लक्ष्य हिन्दी की ओर भी दिलाते हैं, कि कुछ माहित्य वह हिन्दी में प्रकाशित करे।

श्री आत्मानन्द जैन महासभा अम्बाला शहर—

पुस्तक प्रकाशक संस्थाओं में यदि हम इस संस्था का नाम भी सम्मिलित करें, तो अनुचित न होगा, पुस्तकें प्रकाशित करने के उद्देश्य से इसी संस्थाने ही ट्रैक्ट सोसायटी को जन्म दिया, परन्तु इस संस्था ने कई ही उपयोगी पुस्तकें अपनी संस्था के नाम से भी प्रकाशित कीं।

इस सभा की स्थापना शिक्षा प्रचार और सामाजिक कुरीतियों के निराकरण के उद्देश्य से सन् १९१२ में आचार्य श्री के उपदेश से हुई, और सद्गृहस्थों के प्रयत्न से समाज में देवभक्ति, गुरुभक्ति संघशक्ति की उत्तरोत्तर वृद्धि होती रही, जिसका परिणाम यह है कि आज पञ्जाब में श्वेताम्बर जैन समाज में अम्बाला का मुख्य स्थान है, अम्बाला की सभी जैन संस्थायें इसी के ही अन्तर्गत हैं, हाईस्कूल, पाठशालायें, लायब्रेरी, रीडिंगरूम, ट्रैक्ट सोसायटी आदि के संचालन करने वाली यही सभा है। इन कार्यों के अतिरिक्त सभा ने निम्नलिखित महत्वपूर्ण कार्य भी किये आचार्यश्री ने हिन्दीभाषा में धार्मिक शिक्षा देनेवाली पुस्तकों की कमी देख कर अपने १९२२ के चातुर्मास में एक शिक्षावली तैयार कराई, जो श्री आत्मानन्द शिक्षावली के नाम से चार भागों में सभा की ओर से छप चुकी है, और पंजाब, मेवाड़, मारवाड़, आदि प्रान्तों में पढ़ाई जा

श्रीशरणी के पूनीत नामपर

रही है। इस प्रकार के कई कार्यों के अतिरिक्त सभा ने “भारत वर्ष इतिहास संशोधन” का महत्वपूर्ण कार्य किया, जिम का सभा को गर्व होना चाहिये, जैनों का अपना कोई सुन्दर सुसंबद्ध, और प्रमाणिक इतिहास नहीं, पाश्चात्य विद्वानों ने भारत के इतिहास में जैनों के विषय में अंडबंड लिखा है, भारतीय विद्वान भी इतिहास लिखते समय स्वतन्त्र खोज का कष्ट न उठा कर उनकी नकल करने हैं और फिर वही पुस्तकें स्कूलों में हमारे बालक बालिकाओं को पढ़ाई जाती हैं, जिस के परिणामस्वरूप जैन धर्म के विषय में उनके विचार भ्रान्त व कुत्सित हो जाते हैं सभाने इस ओर पूरा लक्ष्य डेकर लेखकों एवं प्रकाशकों को मूर्तियों और प्रमाणों महित वामविकता का परिचय दिया, और अपनीभूल सुधारने के लिये बाधित किया, जिसका परिणाम यह हुआ कि एक दर्जन से अधिक पुस्तकों के नवीन संस्करणों में संशोधन हो चुका है, इस सम्बन्ध में सभाने भारत वर्ष का इतिहास और जैन धर्म, पुस्तक प्रकाशित की है, जिस से सब कुछ विस्तृत मालूम होगा। पिछले वर्षों में सभा की ओर से छात्रवृत्ति भी दी जाती रही यह विद्यार्थी भिन्न भिन्न कॉलेजों में शिक्षा पारहे थे, इस प्रकार इस सभाने कई स्तुत्य कार्य किये, ऐसे ही पंजाब में गुरुदेव के नामपर चलनेवाली अन्य सभाओं ने भी कुछ पुस्तकें प्रकाशित कीं, जिस में आत्मानन्द जैन सभा जीरा का नाम उल्लेखनीय है, जहां से कई भजन आदि की पुस्तकें निकलीं, आत्मानन्द जैन सभा लाहौर से भी दो एक पुस्तकें प्रकाशित हुई थीं।

: लायब्रेरियां :

पंजाब के प्रत्येक मन्दिर के साथ गुरुदेव ने ग्रन्थ भण्डार भी स्थापित कराये, परिणाम स्वरूप जहां सैंकड़ो हस्तलिखित बहुमूल्य ग्रन्थ विद्यमान हैं परन्तु यहां उन ग्रन्थ भण्डारों का ही नहीं बल्कि गुरुदेव के नाम से चलनेवाले पुस्तकालय व वाचनालयों का भी यहां निर्देश किया जाता है—

श्री आत्मानन्द जैन लायब्रेरी अम्बाला शहर—

सन् १९२२ में अम्बाला जैन ममाज के अहोभाग्य से वहां श्री विजयवल्लभद्वरिजी का दूसरी बार चतुर्मास हुआ, जिस चतुर्मास में कई महत्वपूर्ण कार्य हुए, जिन में का एक कार्य यह भी है।

आचार्यश्री ने गुरुदेव श्री विजयानन्दस्वरि महाराज का तथा अपना सर्व पुस्तक संग्रह अम्बाला में रखना निश्चित किया और वहां लायब्रेरी की स्थापना की। गुरुदेव तथा आचार्यश्री का पुस्तक संग्रह था ही साथ ही तत्रस्थ मन्दिरजी में पुराना भण्डार था, वह भी प्राप्त हो गया, और मुनि राजविजयजी ने भी अपना कितना ही हस्तलिखित संग्रह वहीं दे दिया।

इस पुस्तकालय में ७७७ हस्तलिखित शास्त्र, ५४६ मुद्रित शास्त्र तथा भिन्न भिन्न भाषाओं और विषयों की ६०८६ पुस्तके वर्तमान समय में विद्यमान हैं, जिस से जैन तथा अजैन जनता पूरा लाभ ले रही है।

श्री आत्मानन्द जैन पब्लिक रीडिंगरूम अम्बाला शहर

सन् १९११ में कुछ जैन युवकों के प्रयास से यह रीडिंग सभा खोला गया, अच्छे २ दैनिक, मासाहिक, तथा मासिक पत्र मंगवाये गये और वहां की म्युनिसिपल कमेटी से रु. १००) वार्षिक सहायता भी मिलने लगी। इस वाचनालय से अम्बाला शहर की जनता की अच्छी सेवा हो रही है। इस के अतिरिक्त निम्नलिखित लायब्रेरियों का नाम भी उल्लेखनीय है जो कि वर्षों से गुरुदेव के नाम पर स्थापित हैं, और जहां पुस्तकों का अच्छा संग्रह है।

श्री आत्मानन्द जैन लायब्रेरी अमृतसर

श्री आत्मानन्द जैन पुस्तकालय होशियारपुर

श्री आत्मानन्द जैन लायब्रेरी जण्डियालागुरु (अमृतसर)

श्री आत्मानन्द जैन लायब्रेरी जूनागढ़ स्टेट

श्री आत्मवल्लभ जैन सेन्द्रल लायब्रेरी सादड़ी (मारवाड़)

: पत्र-पत्रिकायें :

स्वर्गीय गुरुदेव के नाम से तीन पत्र-पत्रिकायें प्रकाश में आईं।

१ आत्मानन्द प्रकाश (गुजराती मासिक) २ आत्मानन्द पत्रिका (हिन्दी मासिक)
३ आत्मानन्द (हिन्दी मासिक) ।

समाज में पत्र-पत्रिकायें धर्म का अच्छा प्रचार कर सकती हैं, और उनके संस्कारों को दृढ़ रख सकती हैं। हमारे श्री विजयानन्दसूरीश्वर के नाम से जो पत्र-पत्रिकायें प्रकाशित हुईं उनका संक्षिप्त इतिहास यहां दिया जाता है।

आत्मानन्द प्रकाश—यह गुजराती मासिक पत्र श्री आत्मानन्द जैन सभा भावनगर की ओर से बराबर ३४ वर्ष से निकल रहा है, यही उसकी उपयोगिता का पर्याप्त प्रमाण है, यह आजीवन सदस्यों को फ्री दिया जाता है, तथा ग्राहकों से वार्षिक मूल्य के १) रु. ही लिया जाता है। लेख अच्छे उपयोगी होते हैं।

आत्मानन्द पत्रिका—यह हिन्दी मासिक पत्रिका भी ३४ वर्ष पूर्व ई. सन् १९०० में श्री आत्मानन्द जैन सभा पंजाब की ओर से प्रकाशित हुई। पंजाब जैसे देश में जहां उर्दू भाषा की ही प्रधानता है वहां ऐसी पत्रिका का संचालन करना परिश्रम और साहस का ही काम है। इधर प्रेमों की दिकतों और उधर हिन्दी लेखकों की कमी भी विचारणीय थी, परन्तु गुरुदेव के आशीर्वाद से यह पत्रिका छ वर्ष तक मासिकरूप में और एक वर्ष साप्ताहिक रूप में प्रकाशित हुई। उस समय जैन समाज में हिन्दी भाषा की निकलनेवाली यही एक मात्र पत्रिका थी, जिमका संचालन श्रीयुत बाबू जसवन्तरायजी निःस्वार्थभाव से करते रहे, जिमके लिये वे धन्यवाद के पात्र हैं।

सात वर्ष के संचालन के बाद बा. जसवन्तरायजी को अन्य कार्यों की अधिकता के कारण इमके लिये समय निकालना कठिन हो गया, और वेतन देकर कोई आदमी न रखा जा सका और सन् १९०७ में पत्रिका का प्रकाशन बन्द हो गया।

आत्मानन्द—यह हिन्दी मासिक पत्रिका समाज की मांग पर श्री आ. नं. जै. ट्रैक्ट सोसायटी अम्बाला की ओर से सन् १९३० से पुस्तकाकार प्रकाशित होना प्रारम्भ हुआ उस ही समय श्री आ. नं. जैन गुरुकुल पंजाब से एक त्रैमासिक पत्र 'प्रभात' भी प्रकाशित हो रहा था। श्री आत्मानन्द जैन महासभा पंजाब के सितम्बर १९३० के अधिकवेशन में यह प्रस्ताव हुआ कि गुरुकुल के पत्र 'प्रभात' और ट्रैक्ट सोसायटी के 'आत्मानन्द' को एक साथ मिला दिया जाय और 'आत्मानन्द' पत्र श्री आत्मानन्द जैन महासभा पंजाब, श्री आत्मानन्द जैन गुरुकुल पंजाब, और श्री आत्मानन्द जैन ट्रैक्ट सोसायटी अम्बाला तीनों संस्थाओं का एक मात्र मासिक मुख पत्र घोषित किया जाय और तीनों संस्थायें समानरूप से इसे सहायता दें इस। प्रस्ताव को जनवरी १९३१ से कार्यरूप में परिणत कर दिया गया और वह आत्मानन्द, पत्र

श्री अरुणदेव जी के साथ श्री अरुणदेवी जी की तस्वीर ।

बड़ी साइज़ में प्रकाशित होने लगा, उसमें हिन्दी के साथ कुछ पृष्ठ उर्दू के भी दिये गये, जिस से पंजाब की जैन समाज में #दिलचस्पी बढ़े।

श्री आत्मानन्द जैन महासभा पंजाब—

‘यह संस्था पंजाब के श्वेताम्बर समाज की एक महान संस्था है, जिसे स्थापित हुए लगभग १५ वर्ष हुए हैं। इस संस्था के संस्थापक स्वनामधन्य स्वर्गीय मुनिराज पं. श्री सोहनविजयजी महाराज हैं, जिन के हृदय में श्वेताम्बर समाज में जागृति पैदा करने की अगाध लगन थी, और जिन्होंने गुरुदेव की भावना को पूर्ण करने में ही अपनी जीवन-लीला समाप्त कर दी। जिस समय महासभा संस्था स्थापित की गई थी, समाज की नैया डगमगा रही थी, फजूल खर्ची और फैशन परस्ती ने अच्छी तरह घेर किया हुआ था, विवाहशायियों में अपनी सामर्थ्य से भी अधिक खर्च करना कितनी मूर्खता है, इन रूढ़ियों और कुरीतियों के नामोनिशान मेटने, एवं अपने धर्म की रक्षा के लिये विद्या का प्रचार करने, जैन तीर्थों का उद्धार करने, जैन पर्वों को मनाने, एवं जैन समाज में संगठन कायम करने के उद्देश्य लेकर यह संस्था स्थापित हुई। पंजाब के लिये यह दुर्भाग्य था कि संस्थापक मुनिराज का थोड़े समय में ही स्वर्गवास हो गया। महासभा अपना वार्षिक अधिवेशन कर के

* इस प्रकार यह पत्र तीन वर्षतक समाज की सेवा करता रहा। दुर्भाग्य से कुछ कारण ऐसे उपस्थित हुए जिस से पंजाब की जैन समाज का एक मात्र पत्र भी १९३३ का वर्ष पूरा कर के बन्द हो गया। यह समाज का दुर्भाग्य ही है, इसे फिर से प्रकाशित करने की पूरी आवश्यकता है।

समाज में जागृति पैदा करने के साथ कुरीतिनिवारण, तीर्थरक्षा के साथ अपने निस्सहाय स्वधर्मी बन्धुओं की समय समय पर सहायता करती रही। आजतक इस के १२ अधिवेशन हुए, और उन में बहुत ही उपयोगी प्रस्ताव पाम किये गये और उन पर अमल करने-कराने का प्रयत्न किया गया।

सन् १९२८ के अधिवेशन में एक जैन युवक मण्डल भी कायम किया गया, जिसका उद्देश्य जैन समाज के प्रत्येक सम्प्रदाय को एक झण्डे के नीचे लाकर संगठित करना था।

सन् १९३१ में स्त्री समाज में जागृति पैदा करने के लिये एक स्त्री सभा कायम की गई जिम का परिचय आगे दे दिया गया है।

महासभा ने गिरनार तीर्थोद्धार आदि के कई फण्ड कायम किये और पंजाब की ओर से सहायता भेजी, केसरियाजी के लिये तो महासभा ने स्तुत्य कार्य किया और केसरियाजी के सम्बन्ध में प्रकाश डालनेवाले साहित्य को प्रकाशित किया। इस महासभाने पंजाब के हस्तलिखित ग्रन्थ भण्डारों की सूची पंजाब युनिवर्सिटी की सहायता से तैयार कराने का कार्य हाथ में लिया। प्रोफेसर बनारसीदासजी P. H. D. लाहौर की निगराने में यह कार्य प्रारम्भ भी किया गया।

श्री आत्मानन्द जैन स्त्रीसुधार सभा पञ्जाबः—

पंजाब जैसे देश में और वह भी जैनसमाज में एक स्त्री सभा का होना साधारण बात नहीं। जहां स्त्री समाज में अज्ञानता की पराकाष्ठा है, और परिणामस्वरूप जहां की स्त्रियां प्रायः फैशन परस्ती में फसी हुई हों, वहां पर सुधार का कार्य करना साधारण बात नहीं, लेकिन गुरुभक्ति निमित्त पञ्जाब की बहिनों ने यह कार्य भी हाथ में लिया। यह स्त्रीसुधार सभा, श्री आत्मानन्द जैन महासभा शाखारूप में महासभा के ११ वें अधिवेशन पर १९३१ में स्थापित हुई और श्रीमती द्रौपदी देवी इम की प्रधाना रहीं, जिन्होंने अपनी ओर से पूर्ण परिश्रम कर पञ्जाब के मिक २ शहरों में प्रचार के लिये गईं, और सदस्यायें बनाकर स्त्री सभायें स्थापित कीं। और कुछ रीतिरिवाज में सुधार के प्रस्ताव पासकर उन पर अमल कराया और इस सभा का नारोवाल में एक वार्षिक अधिवेशन भी हुआ।

श्री आत्मानन्द जैन युवक मण्डल अम्बाला शहरः—

जिस शहर में गुरुदेव के नाम पर कई संस्थायें कार्य कर रही हैं वहां इसका उल्लेख करना भी अलुचित न होगा। धार्मिक सभाओं तथा मेलों का प्रबन्ध करने के लिये श्री आत्मानन्द जैन युवक मण्डल चार पांच साल से अच्छा कार्य कर रहा है। श्री मन्दिरजी में आरती का प्रबन्ध मंडल ही करता है, मंडल की अपनी एक भजन मण्डली और एक बैंड भी है।

श्री आत्मवल्लभ जैन समाज देसुरीः—

गुरुदेव व हमारे आचार्य श्री के नाम से केवल पञ्जाब में ही संस्थायें नहीं, प्रत्युत अन्य देशों में भी अच्छी संख्या में विद्यमान हैं। देसुरी में इस नाम की सभा का होना गुरुभक्ति का परिचायक है।

श्री आत्मानन्द जैन कुमार सभायेंः—

यहां पर कितनी संस्थाओं का परिचय दें? गुरुदेव के नाम पर पञ्जाब भर में शायद ही कोई शहर व गांव ऐसा होगा, जहां पर जैन रहते हों और गुरुदेव के नाम की कोई संस्था न हो; प्रत्येक स्थान पर आ. नं. जै. सभा व कुमार सभा विद्यमान है। प्रत्येक सभा का इस छोटे से लेख में परिचय कराना अशक्य है, केवल उनकी सूची ही पर्याप्त लम्बी होगी। पञ्जाब के अतिरिक्त अन्य स्थानों पर गुरुदेव के नाम पर कई संस्थायें होंगी, जिनका इस लेख में वर्णन नहीं।

अन्तिम निवेदन

यह बड़ी प्रसन्नता व गौरव का विषय है कि गुरुदेव के नाम पर बहुत-सी संस्थायें स्थापित हुईं, और समाज में कुछ न कुछ जागृति उत्पन्न की; परन्तु क्या इतनी मात्र संस्थाओं से समाज की आवश्यकतायें पूर्ण हो गईं? इतनी संस्थाओं से क्या हृदय को सन्तोष है? एक दृष्टि अन्यमतावलम्बियों की संस्थाओं पर डालिये। आर्यसमाज की इस समय कितनी संस्थायें विद्यमान हैं? इस समाज को निकले अभी पौने सौ वर्ष के ही लगभग हुए होंगे, परन्तु हम उनकी गत २० वर्ष की संस्थाओं व उनके कार्य देखें तो भी लज्जा से अवनत होना पड़ेगा। उनकी १९२१ की सूची अनुसार यह संख्यायें आप के सामने रखते हैं—

श्रीशंकरजी के पूनीत नामपर

कुल आर्यसमाजों की (सभा) संख्या १५१०, समाजों के अपने भवन ८३४, सदस्य संख्या ६,४८,०००, बैतनिक प्रचारक १६५, अवैतनिक २२८, संन्यासी प्रचारक १३०, स्वतंत्र प्रचारक ४०० कुल प्रचारक ९२३ हैं ।

संस्थायें—लड़कों के ६ कॉलेज, ६२ हाईस्कूल, १५० एंग्लोवर्नाक्यूलर मिडिल-स्कूल, १९२ प्राइमरी स्कूल, १४२ रात्रिपाठशालायें, १ आयुर्वेद कॉलेज, १ अयोगस्कूल, २८ गुरुकुल, ३०० संस्कृत शालायें, २ योगमण्डल, २ संन्यासीपाठशालायें, ३ कन्या-गुरुकुल, २ कन्या कॉलेज, ३ कन्या हाईस्कूल और २६२ कन्या पाठशालायें, ४८ अनाथालय, ४० विधवाश्रम, १४ औषधालय, ३० प्रेस, ४० समाचार पत्र, १०० पुस्तकों की दुकानें और २ बैंक भी हैं ।

जैन समाज के बन्धुओ ! अपनी आंखे खोलो । आर्यसमाज आज आगे से भी अधिक उन्नति कर चुका है । उमके प्रेस व पत्र, प्रचारक व स्कूल आगे से भी बढ़े हुए हैं, परन्तु दुर्भाग्य है जैन समाज का जिस के पास पैसे की कमी नहीं, पर एक कॉलेज भी अपना नहीं बना सका । आचार्यश्री इस के लिये प्रयत्नशील हैं, हम प्रार्थना करें कि आचार्यश्री की यह भावना शीघ्र पूर्ण हो । जैन समाज को अपने प्रचार की ओर खूब ध्यान देने की जरूरत है । जैन समाज के प्रचारक कहां हैं ? और कहां हैं इतनी संस्थायें और पत्र व प्रेस, अनाथों और विधवाओं के लिये क्या प्रबन्ध है ? इन सब प्रश्नों के उत्तर में हम मौन रहेंगे । साधुओं की शिक्षा के लिये कई बार योजनायें उठीं और लीन हो गईं, अच्छे अच्छे कार्य और संस्थायें बढ़े जोश के साथ प्रारम्भ हुईं और कुछ समय में ही ठण्डी हो गईं । आज श्वेताम्बर समाज के लिये कितनी लज्जा की बात है । कि उनका हिन्दी में एक मासाहिक पत्र भी नहीं । मेरी भावना है, कि गुरुदेव के नाम पर जो संस्थायें स्थापित हों, वह खूब दिलचस्पी से कार्य करें, विघ्न-बाधाओं की परवाह न करने हुए आगे बढ़ती चली जायें और अब गुरुदेव के नाम पर अन्य सैकड़ों संस्थायें चला कर दिखा दें । गुरुदेव के नाम पर कॉलेज हों, हाईस्कूल हों, गुरुकुल हों, प्रेस हों, पत्र-पत्रिकायें हों, मभायें हों, पुस्तकालय व वाचनालय हों, पुस्तक प्रकाशक संस्थायें हों, भवन हों और हो आत्मानन्द नगर, आत्मानन्द स्टेशन, आत्मानन्द रोड, आत्मानन्द पोस्ट ऑफिस, एक समय ऐसा उपस्थित हो कि हम उनके उपकारों को याद करते हुए उनके नाम पर सब न्योछावर कर दें ।

लाला संतराम जैन, ऑनररी सेक्रेटरी

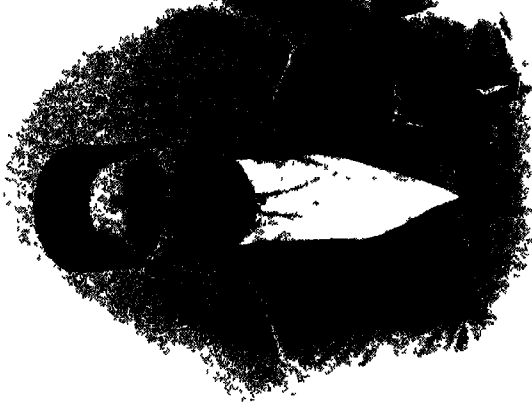
प्रमुख श्री आत्मानंद जैन महासभा
अंबालासीटी-(पंजाब).

स्व. बाबू गोपीचंद जैन, एडवोकेट

प्रमुख श्री आत्मानंद जैन महासभा
अंबालासीटी-(पंजाब).

नेमदास जैन, बी. ए.

सेक्रेटरी-श्री आत्मानंद जैन महासभा
अंबालासीटी-(पंजाब).

(लेखक:—श्री कृष्णलाल वर्मा)

[आगे जो एक जैन वीर की कथा दी जा रही है, वह किंबदन्ती के आधार पर लिखी गई है। रियासत और जागिर के नाम में ने इसलिए नहीं दिये हैं कि, पूरे प्रमाण इस घटना के न होने से रियासत इस के विरुद्ध कारवाई कर सकती है। मैं खोज में हूँ। पूरे प्रमाण मिल जानेपर सब के नाम प्रकाशित कराऊँगा। अमी पाठक इतने ही से संतोष करें और इस कथा के नायक जोरावरसिंह की तरह युद्धवीर और धर्मवीर बनने की कोशिश करें।]

(१)

धर्मलाभ की गंभीर ध्वनि सारे घर में गूँज उठी। बालक और बालिकाएँ, युवक और युवतियाँ, वृद्ध और वृद्धाएँ सभी आये और गुरुचरणों में वंदना कर खड़े हो गये। गुरु के भव्य चेहरे से शांति टपक रही थी। ब्रह्मचर्य के तेज से चेहरा दमक रहा था। विशाल नेत्रों से ज्ञान की ज्योति प्रकाशित हो रही थी। मुखमंडल पर मृदु हास्य खेल रहा था।

सब आये परंतु गृहस्वामी जोरावरसिंहजी न आये। गुरु महाराज की आँखें चारों तरफ उनको ढूँढ़ रही थीं। गृहस्वामिनी ने सादर विनति की: “आहारपानी दोष रहित शुद्ध है। स्वीकार कर हमें कृतार्थ कीजिए।”

गुरु महाराज आगे बढ़े और रसोड़े के दर्वाजे पर जा खड़े हुए। गृहिणी हलुवे से भरी कटोरी उठा पात्र में डालने लगी। गुरुजी ने कहा “नहीं रोटी लाओ।” गृहस्वामिनी आप्रह कर रही थी और गुरुजी नाहीं कह रहे थे। छोटा बच्चा मचल गया “गुरुजी को मैं बहोराऊँगा (भेट करूँगा), मुझे कटोरी दो।” कटोरी बच्चे ने ले ली और गुरुजी के मना करते रहनेपर भी उसने हलुवा पात्र में डाल दिया। गुरुजी हँस पड़े और बोले: “धर्मलाभ”। बच्चे ने सामिमान माता की तरफ देखा और कहा: “देखा! अब गुरुजी ने कैसे बहोर लिया?”

एक वीर

इतने ही में गृहस्वामी उपर से नीचे उतरे। चेहरे पर उदासीनता थी। गुरुमहाराज को देखकर वंदना की। गुरुमहाराज ने धर्मलाभ दिया और पूछा: “आज आप उदास कैसे हैं ?” जोरावरसिंहजी ने हाथ जोड़े और नम्रतापूर्वक विनती की: “देव, यदि आप थोड़ा कष्ट कर उपर पधारें तो सब अर्ज करूँ। मुझे आप के उपदेश की बहुत जरूरत है।”

गुरु महाराज मुस्कराये और बोले: “अच्छा चलो।”

(२)

“गुरुदेव, आप जानते हैं कि आजतक मैं ने अनेक युद्ध किये हैं और हरबार विजयपताका फरहाते हुए मैं लौटा हूँ। राज्य के सभी शत्रुओं के दाँत मैं ने खट्टे किये हैं। राजाधिराज ने हमेशा मेरा सम्मान किया है; हर लड़ाई के बाद मुझे बखशिर्से देकर मेरा रुतबा भी बढ़ाया है।

रियासत में एक ‘क’ नाम का ठिकाना है। उस के जागीरदार किन्हीं कारणों से रियासत के या यह कहीए कि वर्तमान महाराज के पिछले तीन बरस से विरोधी हो गये हैं। वे महाराज की आज्ञा मानना नहीं चाहते। महाराज ने दो मर्तबा तो जागिरदार को पकड़लाने या उमका सिर लाने के लिए फौज भेजी, मगर दोनों मर्तबा जागीरदार ने फौज के दाँत खट्टे किये। सेनापतियों को शर्मिदा होकर लौटना पड़ा।

जागीरदार मेरे परम मित्र हैं। मैं उनसे लड़ने जाना नहीं चाहता। कल महाराज ने फर्माया है: “जोरावरसिंह, तुम को रियासत की आब्रु बचाने के लिये जाना पड़ेगा और जागीरदार को पकड़ कर लाना पड़ेगा। अगर तुम न जाओगे तो मुझे यह विश्वास करना पड़ेगा कि तुम भी राजद्रोही जागीरदार से मिले हुए हो और राजद्रोह का दंड तुम्हें भोगना पड़ेगा।”

गुरुदेव फर्माइये मैं क्या करूँ ? एक तरफ राज्य के प्रति मेरा कर्तव्य है और दूसरी तरफ मित्रप्रेम है। कर्तव्य की पुकार है कि मैं मित्र के सामने हथियार उठाऊँ। प्रेम की पुकार है कि बन मके उतनी मित्र को मदद करूँ। अगर हथियार उठाता हूँ तो मित्रप्रेम का द्रोह होता है, मित्र और उमका कुटुंब संकट में पड़ते हैं; अगर मित्र को मदद करता हूँ तो कर्तव्यभ्रष्ट और राजद्रोही कहलाता हूँ। साथ ही अपने और अपने कुटुंब के जानोमाल को खतरे में डालता हूँ। देव, मुझे रास्ता बताइये। किम रास्ते पर चलने से मैं अपने गृहस्थधर्म का पालन यथायोग्य कर सकूँगा।”

गुरुदेव कुछ देर सोचते रहे। फिर बोले: “कहो जागीरदार का द्रोह न्याय्य है या अन्याययुक्त ? अगर द्रोह न्याययुक्त है तो मित्र को साथ दो, यदि अन्यायपूर्ण है तो मित्र

को सजा दिलाने में राज्य को मदद करो। गृहस्थ का धर्म है न्याय की रक्षा करना। न्याय के लिए कुटुंब, परिवार, मित्र, सम्पत्ति सब का त्याग करो। यदि जरूरत पड़े तो न्याय की बलि वेदी पर सब को होम दो, निज प्राणों का भी बलिदान करो पर न्याय की जय होने दो, न्याय को विजयी बनाने में अपनी मानसिक और कायिक सभी शक्तियों का पूर्ण उपयोग करो।”

जोरावरसिंह बोले: “देव न्याय तो राज्य के पक्ष में ही है। तो क्या आप यह उपदेश देते हैं कि मैं मित्रद्रोह करूँ, मित्र के प्राण लूँ, मित्र के कुटुंब को विपत्ति में डालूँ?”

गुरुदेव गंभीर होकर बोले: “मैं सिर्फ इतना कहता हूँ कि न्याय का पक्ष लो। इस से अधिक मैं कुछ नहीं कहता।”

थोड़ी देर ठहरकर गुरुदेव ने पूछा: “तुम नियमित सामायिक या प्रतिक्रमण करते हो?”

जोरावरसिंह बोले: “नहीं।”

“तब आज से नियमित सामायिक किया करो। सामायिक में आत्म-विचार को ही मुख्यतया स्थान दो। आत्मविचार हमेशा तुम को ठीक रास्ते पर चलायगा।”

जोरावरसिंहजी ने जबतक घर पर रहेंगे तबतक नियमित सामायिक करने का नियम लिया। फिर गुरुदेव चले गये।

(३)

राजा सिंहासन पर बिराजमान थे। दरबारी लोग चुपचाप सिर झुकाए बैठे थे। राजा बोले: “तो तुम में से कोई ठिकाने ‘क’ के जागीरदार को पकड़ लाने का साहस नहीं कर सकते?”

किसी ने मिर न उठाया। राजा बोले: “तो क्या मैं यह समझ लूँ कि तुम सब निकम्मे हो, मेरे राज्य में कोई भी ऐसा बहादुर नहीं है जो जाकर जागीरदार को पकड़ लावे।”

चारों तरफ सन्नाटा छाया रहा। उभी समय दरवाजे के बाहर से आवाज आई- खम्मा घणी अन्नदाता, हुजूर का सेवक जोरावरसिंह अभी जिंदा है। जबतक उमके देह में प्राण है, रियासत में कोई द्रोही न रहने पायगा। जैसे एक गुफा में एक ही शेर रह सकता है वैसे ही रियासत में हुजूर का तपतेज ही रहेगा। कोई विद्रोही फलने-फूलने न पायगा।”

“आओ जोरावरसिंह, आओ। तुम्हारे समान राजभक्त वीर को पाकर मेरी रियासत धन्य हुई है।” कहते हुए राजा ने उठकर, हाथ जोड़े, नतमस्तक खड़े हुए जोरावरसिंह को शाबाशी दी।

जोरावरसिंह ने पाँच हजार फौज के साथ ठिकाने 'क' का किला जा घेरा । किले में रसद का जाना बंद कर दिया और जागीरदार को कहलाया: "आप मेरे मित्र हैं । इसलिए मैं आप से आमह करता हूँ कि आप अपनी विद्रोहात्मक भावना छोड़कर महाराज के शरण में चले आवें । मैं आप से वादा करता हूँ कि आप के सभी पिछले अपराध महाराज से अर्जकर माफ करा दूँगा । "

जागीरदार ने उत्तर में कहलाया: " जबतक राजपूत के हाथ में तलवार होती है वह किसी की परवाह नहीं करता । शरण में आने और माफी मांगने की बातें वह सोचता है जिसे अपनी आन से जान अधिक प्यारी होती है । मैं जान दूँगा मगर आन न दूँगा ।

मैं जानता हूँ कि, तुम वीर हो और साथ ही रणपटु व चालबाज भी हो, इसलिए संभव है कि तुम्हारी बड़ी सेना और चालबाजी से मैं परास्त हो जाऊँ और रणस्थल में जान गँवाऊँ । अगर ऐसा हो तो मैं अपने कुटुंब की सन्मानरक्षा का भार तुम्हें सौंपता हूँ । आशा है मित्रता के नाते तुम मेरे कुटुंब की आबरू पर आँच न आने दोगे । "

जोरावरसिंह ने यह बात स्वीकार की । कई दिनों तक जागीरदार किले से बाहर न निकला । अन्त में जब खाना-पीना समाप्त हुआ तब वह अपने चार पाँच सौ बहादुरों को लेकर बाहर निकला और रियासत की सेना पर टूट पड़ा । घमामान युद्ध हुआ । जागीरदार के पाँच सौ आदमी पाँच हजार वीरों के साथ कबतक लड़ते ? आखिरकार सभी तलवार चलाते चलाते हमेशा के लिए रणभूमि में सो गये । जागीरदार भी अनेकों को तलवार के घाट उतार कर वीरगति पाया ।

जोरावरसिंह ने जागीरदार का उसकी आबरू के अनुसार अभिसंस्कार कराया । जागीरदार पत्नी भी पति के साथ अभिप्रवेश कर हमेशा के लिए धराधामको छोड़ गई ।

जब सिपाही लोग जागीरदार के किले में लूट मचाने का प्रयत्न करने लगे तो जोरावरसिंह ने हुकम दिया: " अगर कोई किसी तरह की लूट खसोट करेगा तो वह जान से जायगा । हम विद्रोही को दंड देने आये थे, उसकी प्रजा को लूटने नहीं । लूटना लुटेरों का काम है, वीरों का नहीं । "

इस आज्ञा से अनेक छोटे २ ऑफिसर और सिपाही नाराज हुए, मगर लाचार होकर उन्हें हुकम मानना पड़ा ।

जैनाचार्य १००८ श्रीमद्विजयानंदसूरि (आत्मारामजी) महाराजना शिष्य
श्री स्वामी सुमतिविजयजी महाराज पंजाबमां विचरी रह्या छे

जन्म—पत्नी (मारवाड) ओसवाल मवन १९१३ मागग्र शुदि पांचन.

दीक्षा—दुर्वाभना नहर (पंजाब) १९३५ वैशाख शुदि १३

जो शताब्दि-महोत्सव पंजाबमां उजवायो होत तो आ वृद्ध महान्मानी हाजरीमां उजवात.

जोरावरसिंह ने राजा की आन फिराई । किले की रक्षा का प्रबंध किया और जागीरदार के बालबच्चों को अपने साथ ले गया । उनके लिए एक अलहदा हवेली में रहने का प्रबंध कर दिया ।

राजा ने जोरावरसिंह का बड़ा आदर किया । इनाम इकराम बरुशे । बड़ी जागीरी दी । कहा जाता है कि उनके वंशज आज भी जागीरी के कुछ अंश का उपभोग कर रहे हैं ।

(५)

राजा अब जोरावरसिंह को बहुत मानने लगे । इससे दूमरे दरबारी उससे जलने लगे । जगत में प्रसिद्ध है कि—

औरनको उत्कर्ष जग, देखी सकत नहीं नीच ।

जोरावरसिंह की रुचि अब धीरे धीरे दुनिया की तरफ से हटने लगी । अब वे दोनों वस्तु सामायिक करते थे और अपने समय का बहुत बड़ा भाग आत्मचिंतन में बिताते थे । इसी गरज से वे राजा के पाम बहुत कम आते-जाते थे । धीरे धीरे वे संसार से और उम की झंझटों से इतने दूर रहने लगे कि दस-दस, पन्द्रह-पन्द्रह दिन तक, दरबार में जाने का उन्हें खयाल ही न आता था ।

दुश्मनों ने जोरावरसिंह की इस वैराग्य दशा से लाभ उठाया और एक दिन राजा से कहा:

एक—हुजूर, अब तो जोरावरसिंह बहुत घमंडी हो गया है ।

दूसरा—बेशक, वह हुजूर की भी परवाह नहीं करता ।

तीसरा—हाँ, यही बात है । इसी लिए तो पन्द्रह पन्द्रह दिन तक मुजरा करने भी नहीं आता ।

चौथा—हुजूर गुस्ताखी माफ हो, पर वह तो कहता है कि राजा मेरी भुजाओं के बल पर गद्दी पर बैठे हुए हैं । अगर मैं चाहूँ तो घड़ी भर में सब कुछ उलटपुलट कर डालूँ ।

राजा—नहीं, नहीं, ऐमा नहीं हो सकता । क्या जोरावरसिंह के समान बहादुर और राजभक्त आदमी कभी ऐसा कह सकता है ?

एक—हुजूर को विश्वास न होगा यह तो हम पहले ही से जानते थे ।

दूसरा—फिर भी हम लोगों ने अपना फर्ज अदा किया है ।

तीसरा—हुजूर भले हमारी बात न मानें मगर मैं दावे से कह सकता हूँ कि अगर हुजूर उमको अभी बुलावेंगे तो भी वह न आयगा ।

चौथा—वह कहता है कि दरबार में जाऊँगा तो अपनी इच्छा से; किसी के बुलाने से नहीं ।

राजा नाराज हो कर बोले: “ मैं इसी वक्त जोरावरसिंह को बुलाने भेजता हूँ । अगर वह आ गया तो तुम को हाथी के पैरों तले कुचलवा दूँगा । ”

वे लोग तो यह चाहते ही थे । वे जानते थे कि जोरावरसिंह अभी सामायिक करने बैठा होगा । आना तो क्या वह जवाब भी न देगा । वे खुश थे कि आज हमारी इच्छा पूरी होगी । मगर खुशी के भाव को दबाकर बोले: “ हुजूर हमें जो दंड देंगे वह स्वीकार होगा; परंतु अगर वह न आवे तो उसके लिए भी यही सजा मुकर्रिग होनी चाहिए । ”

राजा ने कहा: “ ठीक हे । ”

फिर जोरावरसिंह को बुलाने के लिए हलकाग भेजा गया । घर के लोगों ने कहा कि: “ अभी वे भगवान का भजन कर रहे हैं । न आ सकेंगे । ”

हलकारा बोला: “ मुझे बताओ वे कहाँ हैं । मैं उनको हुजूर का हुक्म सुनाकर जाऊँगा । ”

हलकारा जोरावरसिंह जहाँ सामायिक कर रहे थे पहुँचाया गया । उमने कहा: “ चलिए, हुजूर ने इसी वक्त आप को याद फर्माया है । ”

मगर जोरावरसिंह ने कोई जवाब नहीं दिया । देता कहाँ से ? उसने तो उस समय सामायिक व्रत अंगीकार कर, सभी मावद्य योगों का त्याग कर आत्मचितन में मन लगाया था । वह उम समय नवकारवाली हाथ में लेकर भवमागर मे तारनेवाले महान मंत्र नवकार का जाप कर रहा था ।

कुछ क्षण ठहरकर हलकारे ने फिर सवाल किया: “ कहिए, मैं हुजूर से जाकर क्या अर्ज करूँ ? ”

फिर भी जवाब न मिला । हलकारे ने जवाब न मिलने को अपना अपमान समझा । वह दरबार में लौटा और उसने नमक मिरच लगाकर बातें सुनाई ।

दुष्ट दरबारी बोले: “ हुजूर हम तो पहले ही जानते थे । ” राजा को बड़ा क्रोध आया । उमने हुक्म दिया: “ पचीस सिपाही जावें और जैसे वह बैठा हो वैसे ही उसे उठा लावें । ”

यम के दूत से सिपाही दौड़े गये और नवकार मंत्र का जाप करते हुए जोरावरसिंह को उठा लाये ।

पद्मासन लगा हुआ था, आँखें बंद थीं और हाथ में नवकारवाली के मनके फिर रहे थे । जोरावरसिंह का यह हाल देखकर राजा कुछ विचार में पड़ा ।

दुष्ट दरबारी बोले: “ देखा हुआ, यहाँ पहुँचकर भी इसका घमंड कायम है । कैसा बगला भगत हो रहा है ? ”

राजा ने पूछा: “ जोरावरसिंह, बोलो पन्द्रह दिनतक क्यों हाज़िर नहीं हुए थे ? ”

पंचपरमेष्ठी के ध्यान में मग्न मोहमायात्यागी वीर क्या जवाब देता ? उसने संसार का खयाल छोड़ दिया था, कुटुंब का खयाल छोड़ दिया था, सुख दुःख का खयाल छोड़ दिया था । अपने शरीर तक का खयाल छोड़ दिया था । वह उस समय उस अवस्था में था जिस अवस्था के लिए एक कवि ने लिखा है:—

यह तन अपावन अशुचि है, संसार सकल असार ।
ये विषय भोग नसायेंगे, इस भाँति सोच विचार ॥
तप विरचि श्री मुनिजन रहें, सब त्याग परिग्रह भीर ।
वे साधु मेरे मन बसो, मेरी हरौ पातक पीर ॥

जो काच कंचन सम गिने, अरि मित्र एक सरूप ।
निन्दा बढ़ाई सारस्वी, वनखंड शहर अनूप ॥
सुख दुःख जीवनमरण में, नाखुशी ना दिलगीर ।
वे साधु मेरे मन बसो, मेरी हरौ पातक पीर ॥

ऐसी परम उत्कृष्ट भावदशा को प्राप्त जोरावरसिंह पृथ्वी के एक टुकड़े के मालिक मोहमाया में लिप्त क्रुद्ध प्राणी के सबाल का क्या जवाब देता ?

मनुष्य जब किमी से अपने सवाल का जवाब न पाता है तो बड़ा नाराज़ होता है । दंड देनेवाला जब किमी को दंड देना चाहता है और दंड पानेवाला अगर रोता चिल्लाता नहीं है, हाय हाय नहीं करता है तो दंडदाता की हिंमावृत्ति और भी उम्र हो उठती है ।

राजा ने हुकम दिया: “ हम दुष्ट को इसी वक्त हाथी के पैरों तले कुचल दो और हम के अभिमान का उचित दंड दो । ”

एक जैन वीर

पुराने जमाने से एक कहावत चली आती है कि:—

राजा, जोगी, अगन, जल, इनकी उलटी रीत ।
डरते रहिए परसराम, ओछी पाले प्रीत ॥

और भी कहा है:—

जोगी किस का गोठिया, राजा किस का मित ।
वेदया किसकी इसतरी, तीनों मित कुर्मित ॥

वही हुआ । जो जोरावरसिंह एक बार राजा की दाहिनी भुजा के समान था उसीको आज राजा ने नष्ट कर देने का हुक्म दे दिया । दुष्ट खुश हुए । भलों की आँखें दुःख और लज्जा से झुक गईं ।

जोरावरसिंह उसी तरह स्वस्थ और शांत बैठा था—जिम तरह घर में बैठा था । उम धर्मवीर के कानों में राजा की आज्ञा न पहुँची । अगर पहुँची तो उमके हृदय को स्पर्श न कर सकी ।

जोरावरसिंह चौक में पहुँचाया गया । मस्त हाथी खोलकर लाया गया । हाथी सामने आया । उमने सूँढ़ उँचे नीचे की मानों वह ध्यानमग्न धीर को नमस्कार कर रहा है । महावत ने हाथी के अंकुश लगाई । हाथी चिघाड़कर आगे बढ़ा । ध्यान में बैठे हुए जोरावरसिंह पर ग्यन के लिए उमने पैर उठाया, मगर क्या मोच कर पैर पीछे खींच लिया और एक चिघाड़ की । मानों उसने जोरावरसिंह को चितावनी दी: “धर्मवीर सामने मे भाग जा ।”

जोरावरसिंह को न भागते देख और महावत की फिर मे अंकुश खा, हाथी उन्मत्त होकर चिघाड़ा । उमने जोरावरसिंह को सूँढ़ में पकड़ कर इधर उधर घुमाया फिर आकाश में उछाल दिया । जोरावरसिंह गैद की तरह उपर की तरफ और फिर से आकर धम से जमीन पर गिरा । धमाके की आवाज के साथ ही ‘अर्हत्’ शब्द सुनाई दिया । महावत ने फिर अंकुश मारा, हाथी आगे बढ़ा । उमने जोरावरसिंह के बदन पर पैर रखा । जोरावरसिंह के मुख से फिर शब्द निकला ‘अर्ह’ अभी ‘त’ शब्द निकलने भी न पाया था कि ‘कडड़’ आवाज आई । जोरावरसिंह की हड्डी पसली चूरचूर हो गई । वह धर्मवीर, वह महावीर का सच्चा अनुयायी, वह मोहमाया को जीतनेवाला सच्चा जैन ‘अर्हत्’ का जाप करता स्वर्गलोक को चला गया और जैनियों को सिखा गया कि—

वीर की तरह जीओ और वीर की तरह मरो ।

स्व० जैनाचार्य श्री १००८ श्रीमद् विजयकमलसूरीश्वरजी महाराज.

जैन धर्म का प्रहस्य और इसकी प्रकृति के साधन

श्री. मथुरदास जैन.

संसार में प्रत्येक प्राणी ही सुख का अभिलाषी है। दुःख किसी भी प्राणी को इष्ट नहीं है। बहुत-से आदमी अपनी जिदगी की कठिनाइयों से तंग आकर जो विष का खालेना, नदी में डूबजाना, रेल के नीचे आकर प्राण दे देना आदि मृत्यु के उपायों का अवलम्बन लेते हैं वे भी केवल अपने दुःखों से छुटकारा पाने के लिए ही ऐसा करते हैं। जब सुख सभी के लिए अभीष्ट है तो उस सुख के कारणों की खोज करना प्रत्येक प्राणी के लिए आवश्यक है; क्यों कि जब तक किसी भी कार्य के कारण को अच्छी तरह नहीं जान लिया जाता है तब तक उस कार्य की सिद्धि नहीं हो सकती। संसार आज सुख के लिए लालापित होता हुआ भी अधिकांश में सुख के रास्ते से बहुत दूर है। 'मुण्डे मुण्डे मतिर्भिन्ना' अर्थात् जितने मुंड उतनी बातें की कहावत के अनुसार सांसारिक प्राणियों की सुख की परिभाषायें भी भिन्न २ हैं। कोई भोगविलास की सामग्री से सम्पन्न होने में ही सुख मानता है, दूसरा कहता है कि मेरे पुत्र-पौत्रादि की वृद्धि हो तभी मैं सुखी हो सकता हूँ। इसी तरह कोई विद्वान्, कोई पहलवान् और कोई धनवान् होने में ही सुख का अनुभव करता है; लेकिन जब हम सुख की सच्ची परिभाषा को बुद्धि की कसौटी पर कसते हैं तब हमें यही मालूम होता है कि सच्चा सुख वही है जिसकी प्राप्ति पर पुनः दुःख न हो। कहा भी है कि "तत्सुखं यत्र नासुखम्।"

सांसारिक सुख प्रथम तो सुख ही नहीं कहा जा सकता क्यों कि इस में मनुष्य की आकुलता और तृष्णा सदा बढ़ती ही रहती है। जहां तृष्णा और आकुलता है वहां सुख की आशा दुराशा मात्र है। किसी कवि ने कहा है कि:—

“आशाया दामा ये ते दासाः सर्वलोकस्य ।
आशा येषां दासी तेषां दासायते लोकः ॥ १ ॥”

जैन धर्म का महत्त्व और उसकी उन्नति के साधन

अर्थात् जो मनुष्य आशा के दास हैं वे संसार के दास हैं। जहां भी उन्हें अपनी आशा की पूर्ति के साधन नज़र आते हैं वहां ही वे सेवावृत्ति करने लगते हैं, लेकिन आशा जिनकी दासी है अर्थात् जिन्होंने अपनी इच्छाओं को अपने वश में कर लिया है उन व्यक्तियों का सारा संसार ही दास हो जाता है। इस तरह विचार करने पर हमें मालूम होता है कि संसार के सुख मनुष्य को अन्त में दुःख में डालनेवाले ही होते हैं। जहां अनाकुलता तथा तृष्णा का अभाव है वहां ही सच्चा सुख है। यह अनाकुलता हमें उसी समय प्राप्त हो सकती जबकि हम निवृत्ति मार्ग का अवलम्बन करें। एक धनवान् व्यक्ति और एक साधु महात्मा को ले लीजिए। इन दोनों में सुख का बड़ा भारी अन्तर है। धनवान् व्यक्ति धन, धान्य, पुत्र, पौत्रादि सम्पन्न होने पर भी अपनी तृष्णा से धनरक्षा और वृद्धि की चिन्ता से दुःखी है। साधु अपनी आत्मा का चिन्तन करते हुए संसार की अस्थिरता को जानकर अपने निवृत्ति मार्ग पर आरूढ़ होने को सराहता है। कविवर दौलतरामजी ने इसी आशय को इन शब्दों में प्रगट किया है।

आतम को हित है सुख मो सुख आकुलता विन कहिये ।

आकुलता शिवमांहि नतातें शिवमग लाग्यो चाहिये ॥

उपर्युक्त विवेचन से हम इसी निष्कर्ष पर आते हैं कि सच्चा सुख मोक्ष में ही है और उसकी प्राप्ति का मार्ग मुख्यतः निवृत्ति मार्ग ही है। इस सच्चे सुख का वर्णन जिस धर्म में जितना ही अधिक होगा धर्मों की उत्तमता की कसौटी पर वही धर्म ज्यादा महत्त्वपूर्ण सिद्ध होगा। जैन धर्म के सिद्धान्तों पर जब हम दृष्टि डालते हैं तो हमें प्रतीत होना है कि इस धर्म के प्रत्येक छोटे बड़े सिद्धान्त में स्वपरहित की भावना उसी प्रकार कूट कूट कर भरी है जिस तरह से कि शकर में सर्वत्र मिठास होती है। इसके अहिंसावाद को ले लीजिए। जितना सूक्ष्म विवेचन जैन धर्म में अहिंसा का किया है वैसा दूसरे धर्मों में कहीं पर भी नहीं मिलता। दूसरों धर्मों में अहिंसा तत्त्व को उत्तम मानते हुए भी उसका अमल उतना उत्तम नहीं है जितना कि जैनधर्म में है। वैदिकी हिंसा को हिंसा न मानने या अन्य तिर्यञ्चों की अपने आहारादि के निमित्त किये जानेवाली हिंसा को हिंसा न समझनेवाले धर्मों में हिंसा का द्वार इतनी दृढ़ता से बन्द नहीं किया है जितना कि जैन धर्म में किया है। जैन धर्म में रात्रिभोजन न करना, पानी छानकर पीना, मद्य, मांस, मधु का सेवन न करना आदि जो मोटे मोटे प्रत्येक जैन व्यक्ति के लिए अनिवार्य नियम हैं वे इस बात के लिए पूर्ण रूप से साक्षी हैं कि जैन धर्म में एकेन्द्रिय से लेकर पंचेन्द्रिय तक छोटे बड़े सभी जीवों की रक्षा का पूर्णरूप से आदेश है।

“ आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् ” के सिद्धांत का पूर्णतया पालन है। ऐसे जैन धर्म के पालन का सुअवसर प्राप्त होना प्राप्त होनेवाले व्यक्ति का सौभाग्य है। वे व्यक्ति धन्य हैं जिन्हें इस वीतराग वाणी से अपने आप को पवित्र करने का मौका प्राप्त हुआ है। प्यारे साधर्मी भाईयो! आप को यह विस्मरण न करना चाहिये कि इस पवित्र जिन धर्म के पालन का सुअवसर मिलना आप के चिरन्तन पुण्य का ही परिणाम है। इस चिन्तामणि रत्न को पाकर इससे लाभ उठाने का अवसर चूकाना न चाहिये।

बन्धुओ! यह प्रश्न प्रत्येक व्यक्ति के हृदय में स्वभाव से ही उठ सकता है कि जब जैन धर्म की इतनी महत्ता है तो इसका प्रचार विश्वव्यापी क्यों नहीं है? जब कि अन्य धर्मानुयायियों की संख्या दिन प्रतिदिन वृद्धि को प्राप्त हो रही है तब जैनियों की संख्या के इस तेज़ी के साथ घटने का क्या कारण है? इस के उत्तर में यही कहना पर्याप्त होगा कि आज सर्वत्र जैन धर्म के प्रचार का न होना जैन धर्म के सिद्धान्तों की महानता में किसी प्रकार की कमी सूचित नहीं कर सकता। यह तो धर्म के अनुयायियों का कर्तव्य है कि वे उस धर्म का प्रचार करते हुए, परोपकारद्वारा अपनी तथा दूसरों की आत्मा का कल्याण करें। शास्त्रकारों ने भी कहा है कि “ न धर्मो धार्मिकैर्विना ” अर्थात् दुनिया में कोई भी धर्म बिना धार्मिकों के टिक नहीं सकता। आज जैन धर्म के विकास की तरफ जब हम दृष्टि डालते हैं तब हमें यही प्रतीत होता है कि इस के विकास की गति इतनी मन्द है कि वह न होने के बराबर ही है। हर एक धर्म उसी समय अपने विकास में समर्थ हो सकता है जब कि उसके अनुयायियों में ज्यादा से ज्यादा शिक्षा का प्रचार हो। विकसित जाति एवं धर्मों की प्रगति पर जब हम ध्यान देते हैं तो हमें यही मालूम देता है कि पहिले उन्होंने ने अपने अन्दर शिक्षा का प्रचार किया है। मुसलमानों को देखिये। भारतवर्ष में सैकड़ों की तादाद में उनके स्कूल और कॉलेज हैं। मुस्लिम यूनीवर्सिटी अलीगढ़ ने इसके प्रचार-कार्य में जितनी मदद दी है वह साक्षर भारतीयों से अविदित नहीं है। इसी तरह आर्य-समाजियों के सैकड़ों स्कूल, कॉलेज, गुरुकुल, उपदेशक-विद्यालय, अनाथालय तथा आर्य-समाज संस्थायें दिन ब दिन इस धर्म के प्रचारकार्य में प्रयत्नशील हो रही हैं। हम जब जैन समाज की शिक्षा पर दृष्टि डालते हैं तो हमें विदित होता है कि यहां एक कारण है जिस की कमी से हम अपनी उन्नति नहीं कर सके हैं। शिक्षारूप पधन के अभाव का ही परिणाम है कि जैन धर्मरूप सौरभमय पुष्प की महक देशविदेश में नहीं फैल सकी है। विदेश की बात तो दूर जाने दीजिए, भारतवर्ष के अन्दर भी अभीतक ऐसे पर्याप्त विद्वान् हैं जो जैन धर्म को

वेद या हिन्दु धर्म की एक शाखा ही मान रहे हैं तथा जैन दर्शन के गहन सिद्धान्त स्याद्वाद को संशयवाद माने बैठे हैं। जब प्रसिद्ध विद्वान् तक स्यात् शब्द को शायद का विगड़ा रूप बतला कर स्याद्वाद की शायदवाद यानी संदिग्धवाद रूप समालोचना करते हैं तो हम इस से स्वयं इस बात का अच्छी तरह अनुमान लगा सकते हैं कि जैन धर्म के प्रचारकार्य के लिये हमारे प्रयत्न कहां तक प्रशंसनीय हैं। ईसाइयों की बाइबिल तथा अन्य समाजों की धार्मिक पुस्तकें स्वरूप कीमत पर वीसों भाषाओं में प्रकाशित देशविदेश में अपने सिद्धान्तों का प्रचार बड़ी उत्सुकता के साथ कर रही हैं लेकिन जैन धर्म के अभी तक मौलिक ग्रन्थों का भी प्रकाशन पूर्णरूप से नहीं हुआ है। प्रत्येक साक्षर व्यक्ति यह भलीभांति जानता है कि वर्तमान में जिसका जितना अधिक विज्ञापन है उसका उतना ही अधिक नाम है। जैन भाइयों का यह परम कर्त्तव्य है कि वे सब से प्रथम शिक्षा के ऊपर विशेष ध्यान दें। जब समाज में शिक्षित व्यक्तियों की तादाद अच्छी हो जावेगी तब जैन धर्म का विकास कार्य कठिन न होगा। इस में कोई शक नहीं है कि वर्तमान समय में जैन धर्म के अनुयायी अधिकतर वैश्य वर्ण के व्यक्ति ही हैं और वैश्यजाति आम तौर से रोजगार पेशा है इसीलिए बहुत से जैन भाई यह ख्याल करलेते हैं कि हमारे बच्चों ने तो दुकान पर ही बैठना है फिर इन्हें अधिक पढ़ने से लाभ ही क्या है? साधारण पढ़ना लिखना आ गया कि वे अपने बालकों को दुकानों पर बिठा लेते हैं। ऐसे भाइयों को यह विचारना चाहिये कि मनुष्य जीवन का एक मात्र उद्देश्य पैसा कमाना ही नहीं है। पैसा कमाने के साथ आत्मकल्याण करना भी उसका कर्त्तव्य है। अर्थशास्त्रवेत्ताओं का विचार है कि पैसा कमाना उतना कठिन नहीं है जितना कठिन कि उसका संरक्षण और उपयोग है। पैसे के संरक्षण और उचित उपयोग के लिए भी शिक्षा की अत्यन्त आवश्यकता है। इसके साथ ही अपनी आध्यात्मिक उन्नति के लिए आध्यात्मिक विषयों का अध्ययन करना भी मनुष्य का परम कर्त्तव्य है।

शिक्षा की उन्नति को जैन समाज के अभ्युत्थान का प्रबल साधन समझते हुए ही परम-पूज्य, ज्ञानाम्भोनिधि स्वर्गीय आचार्य श्री विजयानन्दसूरिजी महाराज के हृदय में एक विशाल शिक्षण संस्था खोलने की भावना उदित हुई थी। जैन समाज और खास तौर से पंजाब जैन जनता के सौभाग्य से पूज्यवर स्वर्गीय आचार्यश्रीजी महाराज के पट्टधर विद्वद्वर्य आचार्य श्री विजयवल्लभसूरिजी महाराज ने अपने गुरुवर की भावना को क्रियात्मक रूप देने के लिए श्री आत्मानन्द जैन गुरुकुल पंजाब, गुजरांवाला की स्थापना की थी। आज इस संस्था को चलते हुए लगभग १० वर्ष हो चुके हैं। इस संस्था से पढ़कर निकले हुए कई विद्वान् भिन्न २ संस्थाओं में

श्री. आ. शताब्दि ग्रंथ माटे खास करावेल रेखा चित्र नं. ४

स्व० श्रीमन् महोपाध्यायश्री लक्ष्मीविजयजी महाराज

प्रतिष्ठा के साथ अध्यापन कार्य कर रहे हैं। इस संस्था में जैन जाति की तीनों सम्प्रदायों तथा अजैन विद्यार्थी भी विद्यालाभ करते हैं। इस संस्था से अधिक से अधिक लाभ उठाना प्रत्येक जैन भाई का परम कर्तव्य है। पूज्य आचार्यश्रीजी की शिक्षाप्रीयता केवल इसी संस्था से विदित नहीं होती है बल्कि श्री महावीर विद्यालय बम्बई आदि अनेक संस्थाओं को खोलकर आपश्रीजी ने जैन समाज के उत्थान के लिए अत्यावश्यक साधन शिक्षा का विशेष प्रचार किया है। जैन समाज को आप जैसे विद्याप्रेमी आचार्य पर गौरव हो सकता है। विशेष प्रसन्नता की बात है कि आपश्रीजी के गुरुवर स्वर्गीय आचार्य श्री विजयानन्दसुरीजी महाराज को शिक्षा से जिस प्रकार लगन थी उसी प्रकार आपश्रीजी के शिष्यरत्न उपाध्याय श्री ललितविजयजी महाराज को भी शिक्षा से विशेष प्रेम है। उपाध्यायश्रीजी महाराज के प्रयत्नस्वरूप श्री पार्श्वनाथ विद्यालय वरकाणा, श्री पार्श्वनाथ उम्मेद जैन बालाश्रम उम्मेदपुर आदि संस्थाएँ चल रही हैं। इस स्वर्गीय आचार्य श्री विजयानन्दसुरीश्वरजी महाराज की शिष्य परम्परा के अन्दर ज्ञानप्रचार की लगन सदा इसी प्रकार कायम रहे यही जिनदेव से प्रार्थना है।

जैन समाज की उन्नति के लिए जिस प्रकार बालकों को शिक्षा देने की आवश्यकता है उससे भी अधिक बालिकाओं को शिक्षा देने की जरूरत है। शिक्षित माता की सन्तान सदा उत्तम संस्कारवाली होती है। शिक्षण संस्थायें स्थापित करने के समान विशाल सरस्वती भवन की स्थापना करना, जैन धर्म के साहित्यिक एवं ऐतिहासिक तत्त्व की खोज होना, जैन समाजद्वारा उत्तमोत्तम ग्रन्थ, पत्र एवं पत्रिकाओं का प्रकाशन होना, जैन समाज की कुरुदियों का निवारण करना तथा पारस्परिक संघ को दृढ़ बनाना आदि भी जैन समाज की उन्नति के लिए परमावश्यक बातें हैं। आशा है कि जैन समाज के धीमान् एवं श्रीमान् इन बातों की ओर ध्यान देकर जैन समाज की स्थिति को सबल बनावेंगे।

[रक्षयिता-श्री रामकुमार जैन “ स्नातक ” श्री आन्मा० जैन गुरुकुल-गुजरांगवाला]

जयति जय विजयानन्द महान ॥ टेक० ॥

धरणीतल पर छाया था जब गहरा तम-अज्ञान ।
प्रकटित हुवे उजाला करने तब तुम सूर्य समान ॥ जय० ॥ १ ॥

प्रतिनर में लख कोई दूषण हुई प्रकृति थी म्लान ।
निर्मित आन्माराम किया तब सर्व गुणों की खान ॥ जय० ॥ २ ॥

धन्य जनक जननी वे जग में धन है जन्मस्थान ।
जिनकी गोदी में खेला अवतारी पुरुष-प्रधान ॥ जय० ॥ ३ ॥

बालवयस में चन्द्रकला सम पाकर वृद्धि महान ।
पढ़े शास्त्र, व्याकरण, धन्य माहिन्य और विज्ञान ॥ जय० ॥ ४ ॥

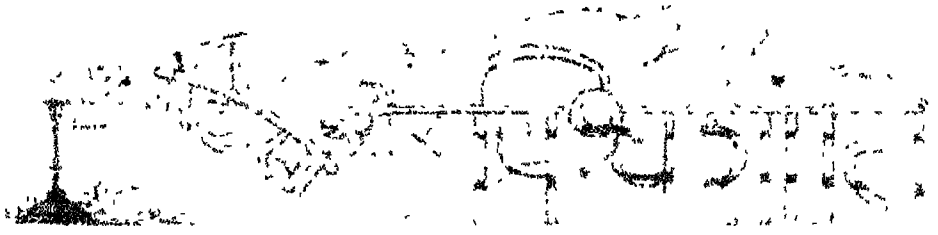
लख पाखण्ड धर्म के मग में हुवे बड़े हैरान ।
मत्स्य धर्म का किया केमरी बाना धार विधान ॥ जय० ॥ ५ ॥

सुप्त जाति जाग्रत करने का लिया भीष्म प्रणठान ।
खाली ढाँचे में समाज के फुंके तुमने प्राण ॥ जय० ॥ ६ ॥

रुद्ध मार्ग करसकीं न तेरा बाधाएं बलवान ।
ज्यों ज्यों स्वर्ण तपा भट्टी में उज्वल हुवा महान ॥ जय० ॥ ७ ॥

- भक्ति व्याज बश दिया गया यदि, किया हलाहल पान ।
 दाता का उपकार चुकाया दे अमृत का दान ॥ जय० ॥ ८ ॥
- कायरता का पाश नाश कर किया हमें बलवान् ।
 अन्तर के पट खोल दिये सिखला कर सच्चा ज्ञान ॥ जय० ॥ ९ ॥
- एक छत्र नायक के गुरुवर जैन संघ के प्राण ।
 यश से पूरित हुवा पंचनद, गुर्जर, राजस्थान ॥ जय० ॥ १० ॥
- प्राण भले ही जायें किन्तु न जाये सच्ची आन ।
 धन्य धन्य अनुरक्ति तुम्हारी धन्य धन्य बलिदान ॥ जय० ॥ ११ ॥
- जर्मन, अमरीका तक फैला तेरा कीर्ति वितान ।
 विद्वत्तां पर मुग्ध हो गये हॉर्नल से विद्वान् ॥ जय० ॥ १२ ॥
- नभचुम्बी देवालय जो हैं नगर नगर निर्माण ।
 तेरे सत्कार्यों के ये हैं साक्षीरूप प्रमाण ॥ जय० ॥ १३ ॥
- गुरुकुल, आश्रम, स्कूल, सभाएं संस्थाएं सहमान ।
 प्रकट कर रही हैं पृथ्वी पर तेरी आला ज्ञान ॥ जय० ॥ १४ ॥
- नभमें तारक निर्मित लिपि में अङ्कित तव यशगान ।
 जिसके पठन हेतु रुकता है निशि में चन्द्र विमान ॥ जय० ॥ १५ ॥
- कितने हृदय-मन्दिरों में नित होता तव आह्वान ।
 कितने हृदयों की वेदी हित बने तुम्ही भगवान् ॥ जय० ॥ १६ ॥
- यह शताब्दि-दिन गुरु तुम्हारा, करे जाति कल्याण ।
 " राम " युगों तक अमर रहे यह तेरा कीर्ति-निशान ॥ जय० ॥ १७ ॥

[लेखकः—श्री दरबारीलाल जैन 'कोठिया' न्यायतीर्थ, बनारस.]

प्रत्येक जीवधारी (प्राणी) स्वभावतः सुख-शांति का अभिलाषी है । जितने वह प्रयत्न करता है वे सब अपने पूर्ण सुखी होने के लिये ही करता है । यह कोई भी नहीं चाहता कि मेरी मृत्यु हो, मुझे दुःख प्राप्त हो, मेरी इष्ट सामग्री का विच्छेद हो, प्रत्युत प्राणी मात्र यही चाहता है कि मेरी मौत कभी न हो, मदा जीता रहूँ, दुःख कभी न हो, इष्ट सामग्री हमेशा एक-सी बनी रहे । इम से सहज में यह सिद्ध हो जाता है कि सुख और शांति आत्मा का स्वाभाविक स्वरूप है । पर इस सिद्धान्त का जितना दुरुपयोग प्रकृति की सृष्टि का विवेकशील सुन्दर प्राणी "मानव" कर सकता है उतना वे मूक-अविवेकी-पशुपक्षी नहीं । वस्तुतः मनुष्य में इतर प्राणियों की अपेक्षा अधिक विवेकशक्ति एवं श्रेष्ठ गुण विद्यमान हैं । अखिल विश्व में शांति साम्राज्य स्थापित करने की भी शक्ति इस को प्रकृतिप्रदत्त है, किन्तु आश्चर्य यह है कि इतना विवेकशील एवं मानवोचित गुणों से सम्पन्न होता हुआ मानवीय देह को लेकर जितने बर्बरतापूर्ण कृत्यों के करने में यह समर्थ होता है उतना जगत् का इतर प्राणी नहीं । यह प्रत्यक्ष है कि जब मनुष्य अपनी आवश्यकताओं को बढ़ा लेता है, विलासिताओं एवं क्षुद्र स्वार्थ वासनाओं के आधीन हो जाता है तब उनकी पूर्ति के लिये निर्बलों के ऊपर कठोर बलप्रयोग करने को उद्यत हो जाता है—अन्याय एवं अत्याचार करने पर उतारु हो जाता है । ऐसी हालत में मानवजगत् में भीषण क्रान्ति की आग धधक उठती है, युद्ध का बाज़ार गरम हो जाता है, जगत् की शांति भंग हो जाती है—मनुष्य यह सब अपने क्षुद्र स्वार्थ के लिये ही करता है ।

अगर संसार का मानव समाज अहिंसा तत्त्व को जान ले, उसके यथार्थ स्वरूप को पहिचान ले तो जगत् की शांति भंग होने का अवसर ही प्राप्त न हो और न निर्बलों पर अत्याचार करने का मौका मिले । आज हम इसी अहिंसा तत्त्व पर विचार करेंगे ।

अपने अनुचित स्वार्थ के लिये दूसरों को कष्ट न पहुँचना अहिंसा है। हम नित प्रति के व्यवहार से यह सहज में समझ सकते हैं कि प्राणी मात्र को अपना आयुष्य प्रिय है, अपना घात किसी को प्रिय नहीं है, सभी सुख से रहना पसंद करते हैं, दुःख को वे नहीं चाहते—तब हमें क्या अधिकार कि हम निरपराध दूसरे प्राणियों को सतावें? उन्हें दुःख दें? अगर अहिंसा के इस श्रेष्ठभाव को संसार का प्रत्येक मानव समझ कर अपने जीवन में उतार ले तो मानव जगत् में अत्याचारों एवं अन्यायों की सृष्टि ही न हो।

जैनधर्म की भित्ति अहिंसा की नीब पर स्थित है। जैनधर्म के प्रवर्तकों ने अहिंसा के अंग प्रत्यंग का सूक्ष्म से सूक्ष्म और विस्तृत विवेचन किया है; और यह सिद्ध किया है कि अहिंसा का परिपालन सभी परिस्थितियों में—क्या धार्मिक? क्या सामाजिक? क्या राजनैतिक एवं राष्ट्रीय—किया जा सकता है; कोई बाधा उपस्थित नहीं हो सकती। अहिंसा तत्त्व की सम्यग् आराधना से जब साधारण आत्मा भी परमात्मा हो सकता है—कर्मबन्धन से छूट सकता है—तब अन्य लौकिक कार्यों की सफलता प्राप्त होना असंभव नहीं है।

आन्तरिक तथा बाह्य शत्रुओं पर विजय पानेवाले (वीर) व्यक्तियों की समष्टि को जैन (अन्तःबाह्यारातीन् जयतीति जिनः तदनुयायिनो जैनाः) कहने हैं और ऐसे वीर व्यक्तियों का धर्म ही जैन धर्म है। हमें ऐसे धर्म को सत्य एवं वैज्ञानिक कहने में जरा भी संकोच न होगा। यह दूसरी बात है कि वर्तमान जैन समाज के आश्रित रहनेवाला जैनधर्म “जैनधर्म” पर के उपरोक्त यौगिक अर्थ से शून्य हो—कुछ विकृति आ गई हो—क्यों कि वर्तमान जैन समाज ने अपने अतीत गौरव को खो दिया है, संकीर्णता एवं अज्ञानता तथा भीरुता के पराधीन हो गई है और मैं मैं तू तू की कठिन दल-दल में फंसकर अपना मन्यानाश करती जा रही है—अस्तु। जब जैन धर्म की दीवाल इतनी सुदृढ़ एवं विशाल है तब उमकी नीब (मूल) अहिंसा विशेष सुदृढ़ तथा विशाल होनी ही चाहिये। जैनधर्म के सभी सिद्धान्त-आचार-विचार-अहिंसा तत्त्व के ऊपर रचे गये हैं। वैसे तो भारतीय सभी धर्मों में अहिंसा तत्त्व की कुछ न कुछ रूपरेखा खींची गई है किन्तु उनका अहिंसा तत्त्व स्थूल जगत् तक मित है—स्थूल प्राणियों में ही परिसमाप्त हो जाता है—जब कि जैनधर्म का अहिंसा तत्त्व स्थूल जगत् के परे सूक्ष्म जगत् तक जाता है। तात्पर्य यह कि जैनों की अहिंसा कायिक न रह कर वाचिक एवं मानसिक होकर आत्मिक होकर रहती है। इस धर्म के प्रवर्तकों ने इस का कथन मात्र ही नहीं किया बल्कि अपने जीवन में व्यवहार्य एवं आचरणीय बनाया है।

अहिंसा और विश्वाति

अहिंसा की विशेष परिभाषा यों की जाती है:- “ प्रमत्तयोगात् प्राणव्यपरोपणं हिंसा ” अर्थात् रागादि विशिष्ट होकर अपने या परके प्राणों का घात करना हिंसा है। यह हिंसा दो प्रकार की है: द्रव्यहिंसा और भावहिंसा। द्रव्यप्राणों के घात को द्रव्यहिंसा और भावप्राणों-आत्मा के विवेकादि सदुणों के घात को भावहिंसा कहते हैं। वास्तव में भावहिंसा ही हिंसा है क्योंकि क्रोधादि परिणाम होने पर आत्मा के सदसद्विवेकादि गुणों का घात पहिले हो जाता है-बाद में प्राणी का घात हो या न हो। ईमलिये विना भावहिंसा के कोरी द्रव्यहिंसा हिंसा नहीं कही जा सकती। इसी हिंसा का नहीं होना ही अहिंसा है। जैनधर्म की तमाम क्रियायें व्यक्ति के मनोभावों पर निर्भर हैं। एक ऐसा व्यक्ति जिस ने वध करने का इरादा किया पर वध नहीं कर सका, हिंसक परिणामों की वजह से हिंसक है। एक दूसरा व्यक्ति जिस के परिणाम रक्षा करने के थे-वध के नहीं थे-प्राणी का घात हो गया-अहिंसक परिणामों की वजह से अहिंसक है; हिंसक नहीं। यदि

- १ यत्खलु कषाययोगात्प्राणानां द्रव्यभावरूपाणां ।
व्यपरोपणस्य करणं सुनिश्चिता भवति सा हिंसा ॥ श्लो. ४३ पु. सि.
अप्रादुर्भावः खलु रागादीनां भवत्यहिंसेति ।
तेषामेवोत्पत्तिर्हिंसेति जिनागमस्य संक्षेपः ॥ श्लो. ४४ पु. सि.
- २ स्वयमेवात्मनात्मानं हिनस्त्यात्मा प्रमादवान् ।
पूर्वं प्राण्यंतराणां तु पश्चात्स्याद्वा नवावधः ॥ राज. वा. पृ. २७५
यस्मात्सकषायः सन् हन्त्यात्मा प्रथममात्मनाऽऽमानम् ।
पश्चाज्जायेत नत्रा हिंसा प्राण्यन्तराणां तु ॥ श्लो. ४७ पु. सि. । अमृतचन्द्रसूरि
- ३ “ वियोजयति चासुभिर्न च वधेन संयुज्यते ” राज. वा. पृ. १७५
युक्ताचरणस्य सतो रागाद्यावेशमन्तरेणाऽपि ।
नहि भवति जातु हिंसा प्राणव्यपरोपणादेव ॥ पुरुषा० सि. श्लोक. ४५
- ४ “ अविधायपि हिंसां हिंसाफलभाजनं भवत्येकः ।
कृत्वाप्यपरो हिंसां हिंसाफलभाजनं न स्यात् ॥ श्लो. ५१
एकस्याल्पा हिंसा ददाति काले फलमनल्पम् ।
अन्यस्य महार्हिंसा स्वल्पफला भवति परिपाके ॥ ५२ ॥
एकस्य सैव तीव्रं दिशति फलं सैव मन्दमन्यस्य ।
व्रजति सहकारिणोरपि हिंसावैचित्र्यमत्रफलकाले ॥ ५३ ॥

हिंसा-अहिंसा का परिणाम व्यक्ति के मनोभावों पर अवलम्बित न हो तो कोई भी अहिंसक नहीं हो सकेगा कारण-समस्त लोक जीवराशि से स्वचाखच भरा हुआ है, एक पैर उठाने पर या एक श्वास लेने पर अनेक प्राणियों का घात होना संभव है और हिंसा के पाप से सदा लिप्त रहने के कारण यहीं नारकीय जीवन वितारते रहना पड़ेगा, मोक्ष दुर्लभ हो जायगा, संसार के बन्धन में ही सदा बंधे रहना पड़ेगा। इसलिये भावों के अनुसार ही बंध मोक्ष की एवं अन्य क्रियाओं की व्यवस्था करना ठीक है।

इस अहिंसा का परिपालन साधु (मुनि) सर्वदेश करते हैं। ये साधु सभी सांसारिक क्रियाओं से अलिप्त रहकर आत्महित एवं परहित करने में ही निरत रहते हैं। विषय और कषायों के दमन करने के लिये बहुविध कष्टों (परीषहों) के सहन करने में समर्थ रहते हैं, सर्वदा “ सत्त्वेषु मैत्री ” की उत्कृष्ट भावना को ध्यान में रखते हैं। सम्पूर्ण रूप से व्रतों का परिपालन करने से “ इन्हें महाव्रती ” कहते हैं। पूर्णतः अहिंसा का पालन ये ही साधु करते हैं। इस प्रकार ये साधु बहुविध कष्टों को साम्य-भाव से सहन करते हुए कर्मोपाधिक परतंत्रता को तिरस्कृत कर आत्मज्योति (पूर्णज्ञान-

प्रागेव फलति हिमाऽक्रियमाणा फलति फलति च कृतापि ।

आरभ्य कर्तुमकृताऽपि फलति हिमानुभावेन ॥ ५४ ॥

एकः करोति हिमा भवन्ति फलभागिनो बहवः ।

बहवो विदधति हिंसां हिमाफलभुग्भवत्येकः ॥ ५५ ॥

कस्यापि दिशति हिमा हिमाफलमेकमेव फलकाले ।

अन्यस्य भैव हिंसा दिशत्यहिमाफलं विपुलम् ॥ ५६ ॥

हिमाफलमपरम्य तु ददात्यहिमा तु परिणामे ।

इतरम्य पुनर्हिंसा दिशत्यहिमाफलं नान्यत ॥ ५७ ॥

अवबुध्य हिंस्यहिंसकहिंसाहिमाफलानि तत्त्वेन ।

नित्यमवगूहमानैः निजशक्त्या त्यज्यतां हिंसा” ॥ पु. मि. ६० ॥

५ जले जन्तुः स्थले जंतुराकाशे जंतुरेव च ।

जंतुमालाकुले लोके कथं भिक्षुरहिंसकः ॥ राज. वा. पृ. २७६

विष्वक्जीवचित्ते लोके क्व चरन् कोऽप्यमोक्षयत ।

भावैकसाधनौ बन्धमोक्षौ चेन्न भविष्यताम् ॥ पं. आशाधरजी

स क्रिया कापि नास्तीह यस्यां हिंसा न विद्यते ।

विशिष्यते परं भावावत्र मुख्यानुषंगिकौ ॥

केवलज्ञान) को प्राप्त कर आत्मिक स्वाभाविक स्वाधीनता—अनाकूलतात्मक सुख को प्राप्त कर लेते हैं तथा अनन्त काल तक अपने शांतिमय स्वरूप में निमग्न रहते हैं। यही आत्मा का उच्च एवं श्रेष्ठ लक्ष्य है।

गृहस्थ जन एक देश अहिंसा के परिपालन में समर्थ होते हैं। वे गृहस्थी में रहकर पूर्ण हिंसा का त्याग नहीं कर सकते। उन्हें अपने परिवार की, अपने देश की, अपनी धनसंपत्ति की रक्षा करने के लिये एवं अपने जीवननिर्वाह के लिये आरंभ अवश्य करना पड़ेगा। उसमें वे सूक्ष्म एवं अपरिहार्य हिंसा का त्याग नहीं कर सकते। इसलिये गृहस्थ, जो अपनी गृहस्थी लेकर ही बैठे हुए हैं सर्वदेश हिंसा के त्यागी नहीं हैं; स्थूल एवं परिहार्य हिंसा के त्यागी हैं। त्रम हिंसा और स्थावर हिंसा के भेद से भी हिंसा दो भागों में बंट जाती है। त्रम हिंसा के भी चार भेद किये गये हैं—१ संकल्पी, २—आरंभी, ३—उद्योगी, ४—विरोधी। विना अपराध के जानबुझकर किसी प्राणी का घात करना संकल्पी हिंसा कहलाती है। जो रोटी बनानेवाले खाने आदि आरंभ में हिंसा होती है वह आरंभी हिंसा है। व्यापार आदि आजीविका सम्बन्धी उद्योगधन्धों में जो हिंसा होती है वह उद्योगी हिंसा कहलाती है। आक्रमणकारियों से आत्मरक्षा एवं परिवार तथा देश, धर्म की रक्षा करने में जो हिंसा की जाती है वह विरोधी हिंसा है। इन चारों प्रकार की हिंसाओं में गृहस्थ सिर्फ संकल्पी हिंसा का त्यागी है इतर तीन प्रकार की हिंसाओं का नहीं—सिर्फ उनमें निरर्थकता का परिहार करे।

अब विचारणीय यह है कि गृहस्थ अहिंसक रहकर राष्ट्रीय तथा राजनैतिक कार्यों में सहयोग कर सकता है या नहीं? इस का उत्तर उक्त विवेचन से स्पष्ट हो जाता है फिर भी यहां और विशेष खुलासा करदेना उचित है। गृहस्थ राष्ट्रीय एवं राजनैतिक कार्यों को अहिंसक रहकर भी भली प्रकार कर सकता है। बल्कि अहिंसक मनुष्य नीति एवं दक्षता के साथ उक्त कार्यों को करने में समर्थ होगा जब कि हिंसक उन कार्यों को अपने स्वार्थों एवं कुटिल नीति से करेगा। अहिंसक सर्वदा प्रजाजन के हित के लिये अपने स्वार्थों को ठुकरायेगा, दुष्टों का निग्रह करेगा, माधुजनों पर अनुग्रह करेगा। ऐसी हालत में अहिंसा को कायरता, भीरुता की जनक कहना नितान्त गलत है। इस कहने में जरा भी सत्यांश एवं प्राण नहीं हैं। महात्मा गांधी ने यह सिद्ध कर दिया है कि राष्ट्रीयस्वाधीनता प्राप्ति का एक मात्र साधन एवं अमोघ शस्त्र सत्य और अहिंसा है। अहिंसा शस्त्र के सामने विरोधियों के भौतिक शस्त्रास्त्रों की कोई कदर नहीं है।

अहिंसा वह शस्त्र है जिस के सामने हम विरोधियों एवं अत्याचारियों के दांत

खड़े कर सकते हैं, उनके शस्त्रास्त्रों को कुण्ठित कर सकते हैं, विरोधियों को अपने पवित्र मार्ग पर ला सकते हैं। हमें मानवता के नाम पर खून की नदियां बहाना उचित नहीं हैं। महात्माजी अपने एक भाषण में कहते हैं कि “ मैं हिंसा से प्राप्त किये गये स्वराज्य को हरगिज पसंद नहीं करूंगा। ” महात्माजी क्षुद्र स्वार्थों के लिये मानवता की हत्या करना उचित नहीं समझते। अतएव श्री० राधाकृष्णन अपने एक दीक्षान्त भाषण में कहते हैं—“ विश्व के सत्य (अहिंसा) को मुख्य स्थान देकर और उसके नीचे राष्ट्रीय नीति को गौण स्थान प्रदान कर के महात्माजी ने एक ऐसी ज्योति प्रज्वलित की है जो जल्द न बुझेगी, चिरकाल तक और बहुत दूर तक उमका प्रकाश चमकता रहेगा और संसार के ईमानदार और सच्चे आदमी उसका स्वागत करेंगे। ” इस में संदेह नहीं कि महात्माजी का यह युद्ध नवीन एवं मात्त्विक युद्ध है और विश्वशांति का एक सफल उपाय है। इतिहास साक्षी हैं कि जिम तरह की लड़ाइयां सृष्टि के आदि काल से होती आई हैं, उनसे संसार में दुःख एवं अशांति की कमी नहीं हुई है। अतएव महात्माजी का यह नवीन मार्ग अद्वितीय एवं विश्वशांति का जनक है। महात्माजी का यह भाव है कि हमें पहिले किसी बाहिरी शत्रु को जीतने की अपेक्षा भीतरी शत्रु को जीतना परम आवश्यक है, हमें अपने जीवन की अनुचित महत्त्वाकांक्षाओं एवं अपने सुखों, अपनी स्वार्थ वासनाओं पर लात मारनी होगी, भीतरी शत्रु को जीते विना बाह्य शत्रु को जीतना असंभव है। राष्ट्र तथा मानव का कल्याण तभी होगा जब हम शुद्ध मनोवृत्ति को प्राप्त होंगे। अतः अहिंसा को कायरता तथा भीरुता का जनक कहना महान् अनुचित है।

अथ च अहिंसक पुरुष में ही वास्तविक पुरुषत्व एवं वीरत्व प्रगट होता है; हिंसक में नहीं। पाठक “ आज ” संपादक की इन भावुक पंक्तियों पर ध्यान दें।—“ वीर कभी हिंसा नहीं करता। निर्बल जो आप अपनी रक्षा नहीं कर सकते वे ही हिंसा किया करते हैं। अहिंसा कापुरुषता नहीं है; वीरता है। हिंसा ही कापुरुषता है। वीर रस का स्थायी भाव उत्साह और प्रसन्नता है; क्रोध और द्वेष नहीं। क्रोध और द्वेष से ही हिंसा उत्पन्न होती है। अपनी निर्बलता का परिस्फुट अथवा अस्फुट ज्ञान ही हिंसा को उत्तेजन देता है। ” विचारशील पाठकों को मालूम हो गया कि अहिंसा कायरता की जनक नहीं है। कहीं हिंसायुद्ध में विजय प्राप्त हो भी गया हो तो वहां पराजित पक्ष का निरुत्साह एवं हिम्मत हारना ही कारण है जैसा कि “ हंस ” पत्र के संपादक “अहिंसा एक सामूहिक बल ” शीर्षक लेख में कहते हैं “ हिंसक प्रवृत्ति बहुत से अनिश्चित अवसरों पर सफल होती है। महायुद्ध चल रहा हो या कहीं अन्धाधुन्धी मच रही हो,

अन्तरकलह फैल रहा हो, सरकार की मत्ता निर्बल हो गई हो और सुसज्जित सैन्य हिम्मत हार बैठी हो तभी इसके परिणाम दृष्टिगोचर होते हैं। इस सब का मूल असत्य और अहिंसा में है। जो लोग इस तरह की राक्षसी परिभाषा बोलते हैं वे भविष्य के चकाचौंध में पड़कर वर्तमान का बल खो बैठते हैं। इस जंगली प्रवृत्ति का मुकाबला करने के लिये ही हमें अपने में अहिंसक प्रवृत्ति जागृत रखनी चाहिये। इसके द्वारा धीरे २ राष्ट्रीय जीवन, स्वातंत्र्य और शक्ति की प्रतिमूर्ति बन जाता है। जब पीड़ित पीड़कों द्वारा उत्पीड़ित कीये जाते हैं, पीड़ित उनके अन्याचारों को सहन करते जाते हैं तब वे पीड़ित भी कायरता के कायल बनजाने से हिंसक हैं जैसे वे पीड़क क्रोधादि के आवेश में आकर आत्मा के स्वाभाविक अहिंसा स्वभाव का हनन करने तथा दूमरों पर अनुचित अत्याचार करने से हिंसक कहे जाते हैं। जैनधर्म तो यहाँतक कहता है कि अत्याचारों तथा अन्यायों का सहन करना मानो उनको बढ़ाना है और स्वयं हिंसक बनना है। अतः अत्याचार तथा अन्याय का प्रतिरोध हमेशा करते रहना चाहिये, क्यों कि अत्याचारों के सहन से कायरता और कायरता से पीड़ा का प्रादुर्भाव होता है और जहाँ पीड़ा है वहाँ हिंसा है; अहिंसा नहीं। अहिंसक पुरुष कायरता का उपाश्रय कभी नहीं हो सकता, अगर होगा तो वह अहिंसक नहीं हिंसक है, क्यों कि कायरता को उपाश्रय देकर उसने अपनी आत्मा के सदमद्रिवेकादि गुणों का घात किया—हिंसक बना। अहिंसक पुरुष कभी भी दूमरों के अमानुषिक अत्याचारों को सहन नहीं करेगा। वह स्वपर अन्याय के प्रतिरोध करने के लिये मदा तैयार रहेगा। वह आत्मिक विकास की प्राप्ति करेगा और आदर्श पुरुषत्व को प्राप्त कर दीन दुर्बलों के भयभीत अन्तःकरण की क्लेश परम्परा के मूलोच्छेद करने में समर्थ होगा। अहिंसा की परमोपासना करनेवाले, वीराग्रणी प्रसिद्ध सम्राट भरत ने अपने साम्राज्य में अत्याचारियों के निग्रहार्थ प्राणदण्ड तक का विधान किया था। अहिंसा के इस ममीचीन भाव को न समझ कर ही पृथ्वीराज ने मुहम्मदगौरी को छोड़कर देश को परतंत्र बनाया था। आचार्य सोमदेव के इस वाक्य को सुनिये:—

यः शस्त्रवृत्तिः समरे रिपुः स्यात्, यः कण्टको वा निजमण्डलस्य ।

अस्त्राणि तत्रैव नृपाः क्षिपन्ति, न दीनकानीनशुभाशयेषु ॥ १० ति०

अर्थात् जो शस्त्रास्त्रों से सुसज्जित होकर समराङ्गण में युद्ध करने के अभिमुख हो अथवा देश एवं प्रजा की उन्नति में बाधक हो—क्षत्रिय वीर उन्हीं आततायियों के ऊपर अस्त्र उठाते हैं—दीनहीन और साधु पुरुषों के ऊपर नहीं। इस से स्पष्ट हो जाता है कि दीन

हीन शुभाशयवालों पर शस्त्र उठाना जैसे अन्याय एवं हिंसा है वैसे अत्याचारीयों पर शस्त्र नहीं उठाना भी अन्याय एवं हिंसा है। जो अहिंसक एवं वीर है वह दुःख कभी पा नहीं सकता—पीड़ित हो नहीं सकता—मृत्यु का भय उसे हो नहीं सकता। मृत्युभय होने से वह अहिंसक नहीं हो सकता। जो वीर होगा वह आनन्द के साथ मृत्यु से आलिंगन करेगा; उससे डरेगा कभी नहीं। इस से यह निस्संदेह सिद्ध हो गया कि अहिंसा कायरता की जनक नहीं है, हिंसा ही कायरता की जनक है। जहां निर्बलता एवं कायरता का उदय होगा वहींपर हिंसकता एवं युद्ध के बादलों की घनघोर घटा उभड़ायेगी। इसका ज्वलंत उदाहरण है—इटली—अबीसीनिया। निर्बल अबीसीनिया पर बलवान इटली साम्राज्य लिप्सा से जो अपनी दूषित मनोवृत्ति एवं बर्बरता का परिचय दे रहा है वह संसार को अविदित नहीं है।

अहिंसा राष्ट्र की पराधीनता में भी कारण नहीं हो सकती क्यों कि पराधीनता के माथ में अहिंसा की व्याप्ति नहीं है। अहिंसा की उपासना करनेवाले सम्राट् चन्द्रगुप्त का साम्राज्य क्या परतंत्र हो गया था? सम्राट्—अशोक की अहिंसोपासना ने राष्ट्र को कब परतंत्र बनाया था? रोमन साम्राज्य ने तो स्वप्न में भी अहिंसोपासना नहीं की थी, फिर क्यों उसका विशाल साम्राज्य अतीत के गर्भ में चला गया एवं परतंत्र बन गया? इस से सिद्ध है कि हिंसा—अहिंसा राष्ट्र की स्वतंत्रता में परतंत्रता-साधक नहीं हैं। प्रत्युत राष्ट्र के कर्मठ एवं चतुर आदमियों पर राष्ट्रीय स्वतंत्रता निर्भर हैं। अकुशल एवं अकर्मण्य राष्ट्रीय कर्मचारियों से देश परतंत्र हो जाता है।

बल्कि मनुष्य के नैतिक आचरण में हिंसा—अहिंसा प्रधानतया कारणभूत हैं। हिंसक प्रवृत्तियों से मनुष्य का अधःपात हो जाता है और अहिंसक प्रवृत्तियों से मनुष्य आत्मिक स्वाधीनता को प्राप्त कर ले जाता है। अहिंसक प्रवृत्ति मानवता की प्रदर्शक एवं विश्वशांति की जनक है। भौतिक उन्नतियों की आत्मिक उन्नति के सामने कोई कदर नहीं है। कारण मानव का सच्चा हितभौतिक उन्नति से कभी नहीं हो सकता है। अतः यदि हम सच्ची शान्ति और सच्ची स्वाधीनता चाहते हैं तो हमें अहिंसक प्रवृत्तियों से अपनी मनोवृत्ति पवित्र बनाना चाहिये। इसलिये शांति, क्षमा, निर्लोभता आदि बहुविध सद्गुणों का जनक अहिंसा ही परम ब्रह्म है। स्वामी समन्तभद्र का यह वचन चिरस्मरणीय है:—

“ अहिंसा भूतानां जगति विदितं ब्रह्म परमं ” स्व० स्तो

[लेखकः—मङ्गलदेव शास्त्री, एम्० ए०, डी० फिल० (ऑक्सन०)]

संस्कृतभाषाया अभ्युन्नतिः कथं भवेदित्येष विचारोऽद्यत्वे सर्वेषां संस्कृतभाषानुरागिणां मनःसु जागर्ति । नानादृष्टिभिरस्य प्रश्नस्य विषये विचारः कर्तुं शक्यते । परन्तु तद्वसरः । केवलमेकमेव दृष्टिं पुरस्कृत्य किञ्चिदत्र विचार्यते । सा चेयं यत्संस्कृतानुरागिभिः संस्कृतस्य पठनपाठनविषये सांप्रतिकया विचारसंकीर्णतायाः परित्यागो विधेयः । अन्यथा-वनतिगते पतिता जीर्णशीर्णशरीरा सा संस्कृतभाषास्मिन् सर्वथानुकूले काले कथमपि कदाचिदपि भूयोऽभ्युन्नतिमुखी भविष्यतीति दुराशामात्रमेव ।

भारतीयार्यधर्म इव संस्कृतभाषापि सर्वेषामप्यस्माकमार्यधर्मावलम्बिनां वरिष्ठः शेषधि-र्गवस्य च विषयः । एको हि आर्यधर्मवृद्धोऽसंख्यशास्त्राप्रशास्त्रारूपेणातिविस्तृतः, “ सहर्ष-शीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् । स भूमिं सर्वतः स्पृत्वात्पतिष्ठदशाङ्गुलम् ॥ ” इत्यादि-श्रुतिभिर्गीयमानविराट्पुरुष इव, नानारूपः प्लुवितः पुष्पितः फलितश्च साम्प्रतं समन्ताद् भारतभूमिमलंकरोति । एतद्दृष्ट्या हि सोऽपि “ एकोऽश्वत्थः सनाननः ” इत्येवं वर्णयितुं शक्यते । शैव-वैष्णव-शैद्ध-जैन-आर्य-सिक्खप्रभृतयः सर्वेऽपि भारतीयधर्मास्तस्यैव शास्त्रा-प्रशास्त्रारूपाः । भारतीयसंस्कृतान्यपरनामा एक एव जीवनरसस्तान् सर्वान् आप्याययति परि-पोषयति च, तेषां सर्वेषामन्यधर्मैः किञ्चिदनिर्वचनीयं वैशिष्ट्यं च संपादयति ।

तस्य खलु भारतीयसंस्कृत्यपरनामधेयस्य भारतीयजीवनायामृतकल्पस्य जीवनरसस्य सर्व-कामदुष्वा दोग्ध्रीवेषमस्माकं मातृरूपा देववाणी । अत एव तस्याः परिपोषणेनैव भारतीयसंस्कृतेः परिपुष्टिस्तदनुयायिनां सर्वेषामार्यधर्मावलम्बिनामस्माकं सर्वाङ्गीणा समुन्नतिश्च संभवति ।

कस्यैतद्विदितं यत्प्रायः सर्वेषामप्यार्यधर्मावलम्बिनां धार्मिकं साहित्यं प्राञ्चुर्येण संस्कृत-भाषायामेव वर्तते । प्रायः सर्वेषामप्यार्यधर्मानामनुयायिभिराचार्यैरस्याः साहित्यभाण्डारस्य परिपूर्तिः प्राचीनकालादेव कृतास्ति । ततश्चास्याः समुन्नतिविषये सर्वैरप्यार्यधर्मानुयायिभिः प्रयत्नो विधेय इत्येवार्थादापद्यते ।

जैनधर्मस्याचार्यवर्यैः संस्कृतसाहित्यस्याभिवृद्धये यत्कृतं न तत्कस्यापि तिरोहितम् । स्वसंप्रदायपरिपुष्टये यत्तेषां दर्शनादिविषयकमत्यङ्कृतं विपुलं च वाङ्मयं तत्सहसैव तास्विक-

विदुषां साधुवादानामभ्यर्हणायाश्च पात्रम् । तदाधारेण परस्परस्पर्धमेव समुन्नतमन्यदपि दर्शनशास्त्रं परम्परया तदपि । नात्र तद्विषये किञ्चिद्वक्तुमभीप्सितम् । परन्तु सामान्यसाहित्यविषयेऽपि यज्जैनाचार्यैः संस्कृतभाषाया महदुपकृतं तदपि अत्यद्भुतं सर्वथा प्रशंसनीयं च ।

व्याकरणविषय एव तावत्कस्याविदितं यत् माधवाचार्यहरदत्तमिश्रकैयटसहशानां वैदिक-धुरन्धराणामपि चिराय बहुमता काशिकेति सुप्रथिता अष्टाध्यायीसूत्रवृत्तिजैनाचार्ययोरेव कृतिः । सुप्रसिद्धा न्यासेतिनाम्नी तट्टीका च जैनाचार्यस्यैव कृतिः । दिगन्तविधान्तकीर्त्तः श्रीहेमचन्द्राचार्यस्य हेतेर्हेमचन्द्रशब्दानुशासनस्य वा नाम केन न श्रुतम् ?

कोशविषयेऽपि अर्वाचीनानां नानाकोशानामुपजीव्यस्य दिष्टया अद्यत्वेऽपि संस्कृतानुरागिभिः सबहुमानमनवरतमभ्यस्यमानस्य अमरकोशस्य जैनाचार्यकर्तृत्वं कस्याविदितम् ? श्रीहेमचन्द्राचार्यविरचिता वा नानाकोशाः केन न श्रुताः ?

गद्यपद्यकाव्यविषयेऽपि मान्यैरुदात्तचरितैर्जैनाचार्यैः प्रणीतानि “ आत्मानुशासनम् ” “ धर्मशर्माभ्युदयः ” “ सुभाषितरत्नसन्दोहः ” “ क्षत्रचूडामणिः ” “ विदग्धमुखमण्डनम् ” “ यशस्तिनलकचम्पू. ” “ जीवन्धरचम्पूः ” इत्यादीनि शब्दसौन्दर्येण रचनाचातुर्येणार्थप्रौढ्या च विद्वन्मनांस्यावर्जयन्ति । कादम्बर्यादिकाव्यनिबन्धानां जैनाचार्यकृताष्टीका अपि सर्वेषामतीवोपयोगिन्यः । अलंकारशास्त्रेऽपि “ अलङ्कारचिन्तामणि ” प्रभृतयस्तेषां कृतयः कृतिना केन नाकर्णिताः ?

तदेतेन दिङ्मात्रप्रदर्शनेनैवानुमातुं शक्यते यत्सामान्यसाहित्यविषयेऽपि जैनाचार्यैः कीदृशी संस्कृतभाषायाः सेवा कृता । तदर्थं हि ते सर्वेषामपि संस्कृतानुरागिणां धन्यवादाहर्ताः ।

एवं प्राचीनकालादेव संस्कृतसमुन्नतिविषयेऽस्माकं पूर्वाचार्याणां सद्भावेन परस्परं संभूयैव कार्यकारिणाम् अन्युदाग प्रवृत्तिरासीत् । सा चेयं प्रवृत्तिः पुनरपि यथा पुष्टिं समश्नुते, यथा च संस्कृतपठनपाठनविषये विदुषां छात्राणां च विचाराः संकीर्णतां विहाय उदारतां लभन्ते तथैवाश्माभिरनवरतं प्रयतनीयम् ।

(लेखक—ब्रह्मचारी शीतलप्रसाद जैन)

जैन धर्म आत्मा के रागद्वेषादि शत्रुओं के विजय करने का और स्वभावप्राप्तिरूप निर्वाण के साक्षात्कार करने का एक अनुपम—अद्वितीय मार्ग है। निर्वाण भी आत्मा का स्वभाव है—निर्वाण का मार्ग भी आत्मा का स्वभाव है। आत्मा का सर्व अनात्मिक संयोगो से पृथक् होकर अपने ही शुद्ध व श्रेष्ठ स्वभाव में बाधा रहित सदा तिष्ठने को निर्वाण कहते हैं। निर्वाण आत्मा का ही स्वभाव है। आत्मा सत् पदार्थ है—न कभी जन्मता है, न कभी नाश होता है—अमूर्तिक है—स्पर्श, रस, गंध, वर्ण से रहित है—ज्ञानस्वरूप है—वीतरागस्वरूप है—आनन्दस्वरूप है। यही निर्वाण का स्वरूप है—नामभेद है, वस्तुतः आत्मा ही निर्वाण है, निर्वाण ही आत्मा है। आत्मा का स्वभाव यद्यपि मन से चिन्तवन किया जाता है, वचनों से कहा जाता है तथापि वह स्वभाव मन व वचन से अगोचर है—मात्र स्वानुभावगम्य है। आत्मा का क्या वास्तविक स्वभाव है सो तब ही जाना जाता है जब आत्मा मन, वचन, काया के सर्व प्रपंचों से हटकर आत्मा के द्वारा आत्मा में ही चर्या करता है। अंगूर की स्वाभाविक मिष्टता का ज्ञान अंगूर के चिन्तवन से व अंगूर के वर्णन करने से नहीं हो सकता—जिस समय जिह्वा इन्द्रियद्वारा ज्ञानोपयोग को सर्व अन्य ज्ञेय पदार्थों से रोक कर मात्र अंगूर के रस ज्ञान लेने में एकता से जोड़ा जाता है तब ही अंगूर के भीतर जिस प्रकार की मिष्टता है उसका ठीक २ ज्ञान होता है। स्वसंवेदन ज्ञान या स्वानुभव ही आत्मा को जान सकता है। जैसे आत्मा स्वानुभवगम्य है वैसे निर्वाण भी स्वानु-

भवगम्य है । आत्मा का पूर्ण साक्षात्कार ही निर्वाण का पूर्ण साक्षात्कार है । आत्मा के स्वभाव की प्राप्ति का या निर्वाण के लाभ का साधन भी आत्मा से बाहर नहीं है ।

जो कोई स्वहितगवेषी अपने आत्मा को स्याद्वाद नय के द्वारा कथंचित् अस्तिरूप, कथंचित् नास्तिरूप समझता है वही आत्मा का कुछ उपरी ज्ञान प्राप्त करता है । आत्मा अपने द्रव्य, क्षेत्र, काल, भाव की अपेक्षा अस्तिरूप है, उम समय यही अपना आत्मा पर-द्रव्य, परक्षेत्र, परकाल व परभाव की अपेक्षा नास्तिरूप है । इस अपने आत्मा में अनंत गुणपर्यायों का अखंडत्वरूप द्रव्य है, असंख्यात प्रदेश मात्र क्षेत्र है, समय समय शुद्ध परिणमनरूप काल है, शुद्ध ज्ञान, दर्शन, चारित्र, वीर्य, आनन्दादि रूप भाव है—इन चारों से कभी भी शून्य नहीं होता है ऐमा मत्पर्याय आत्मा पदार्थ है । इस अपने आत्मा में अनंत अन्य आत्माओं का, परमाणु व स्कंधरूप सर्व प्रकार के सूक्ष्म और स्थूल पुद्गलों का, धर्मास्तिकाय का, अधर्मास्तिकाय का, आकाश का तथा असंख्यात कालाणुओं का द्रव्य, क्षेत्र, काल तथा भाव नहीं है—यह आत्मा अपने द्रव्यादि चतुष्टय के सिवाय सर्व अन्य पदार्थों के द्रव्यादि चतुष्टय से शून्य है—रहित है—इसी से यह आत्मा अस्ति नास्तिरूप है । इस तरह का वास्तविक ज्ञान जब आत्मा की बुद्धि में झलकता है तब यही अटल श्रद्धापूर्वक ज्ञान हो जाता है कि इस अपने आत्मा में न औदारिक, न वैक्रिय, न आहारक, न तैजस, न कर्मण किसी भी शरीर का सम्बन्ध है, न इस आत्मा में आठ कर्मजनित कोई विकार है, न इस में अज्ञान है, न मोह है, न क्रोधादि कषाय है, न क्षणिक इंद्रियसुख व दुःख का अनुभव है, न इस में खंडरूप क्रमवर्ती ज्ञान है । यह आत्मा शुद्ध स्फटिक रत्नवत् या पूर्ण विकसित सूर्यवत् या निकलंक पूर्ण चंद्रवत् या अक्षोभित निश्चल निर्मल क्षीरसमुद्रवत् एक अपूर्व अनुपम द्रव्य है । हरएक आत्मा का स्वभाव ऐसा ही है—जैसा मेरे आत्मा का स्वभाव है ऐमा ही हरएक मत्पर्यायरूप आत्मा का स्वभाव है । संसार के व्यवहार में कर्म-संयोग में लिप्त वह आत्मा चाहे पृथ्वी, जल, अग्नि, वायु, वृक्षादि एकेन्द्रिय शरीर में हो, चाहे लट, पिपीलिका, भ्रमरादि विकलत्रय त्रस के शरीर में हो, चाहे गो, महिष, मृग, सिंह, मयूर, कपोत, मत्स्यादि पंचेन्द्रिय पशुओं के शरीर में हो, चाहे अनार्य या आर्य मानवों के शरीर में हो, चाहे नारकियों के और देवों के शरीर में हो; परंतु स्वभाव हरएक आत्मा का वैसा ही शुद्ध निर्विकार है जैसा मेरे आत्मा का है ।

यही निश्चय नय से या भूतार्थदृष्टि से या सत्यार्थरूप से आत्मा द्रव्य का उपरी ज्ञान है ।

जैन धर्म की विशालता

जब कोई आत्मप्रेमी निर्वाणगवेपी में शुद्धात्मा ही हूँ, अथ रूप नहीं हूँ इस श्रद्धा और ज्ञान सहित अपने ज्ञानोपयोग को पांच इन्द्रियों के भीतर जाने से रोकता है और संकल्पविकल्परूप मनद्वारा चिन्तन से रोकता है और उस उपयोग को अपने ही निश्चित शुद्धात्मा की ओर थिर करता है—तब स्वानुभव जागृत होता है या आत्मध्यान प्रगट होता है। उसी समय अनुपम आत्मिक रम का स्वाद आता है, अतीन्द्रिय आनन्द का वेदन होता है। वास्तविक आत्मा का स्वभाव अनुभवगोचर होता है—यही स्वानुभव आत्मिक धर्म है—यही मोक्षमार्ग है—यही निर्वाणमार्ग है—यही निश्चय सम्यग्दर्शन, निश्चय सम्यग्-ज्ञान व निश्चय सम्यक्चारित्ररूप रत्नत्रय धर्म है—यह जैनधर्म है। इसी स्वानुभव के अभ्यास से ही जितनी २ वीतरागता बढ़ती है उतनी २ अधिक मात्रा में आत्मा की कर्म-मल से शुद्धि होती है। जैसे सुवर्ण के मल को अग्नि की ज्वाला जला देती है वैसे आत्मा के साथ संयोगप्राप्त कर्ममल को स्वानुभव या आत्मध्यान की अग्नि जला देती है। यही वास्तविक तप है, इसीसे कर्मों के आश्रय का निरोधरूप संवर होता है व इसी से पूर्वबद्ध कर्मों की निर्जरा होती है।

स्वममाधि या निर्वाण का अपूर्ण साक्षात्कार निर्वाण का मार्ग है व स्वममाधि की अनंतकाल के लिये थिरना या निर्वाण का पूर्ण साक्षात्कार निर्वाण है—जैसे द्योयज का चंद्रमा स्वयं पूर्णमासी का चंद्रमा हो जाता है वैसे ही स्वानुभव में रमण करनेवाला आत्मा स्वयं ही परमात्मा हो जाता है। यही जैन धर्म है, सर्व द्वादशांगी वाणी का यही सार है। स्वानुभव बिना बाहरी साधु व गृहस्थ की सर्व क्रियाएं निर्वाणमार्ग नहीं हैं। साधु की व गृहस्थ की बाहरी सर्व मन, वचन, काय की उनही क्रियाओं को मोक्षमार्ग में सहकारी होने के कारण से मोक्षमार्ग कहा जाता है। उक्त क्रियाओं के द्वारा मन, वचन, काय संसार के मोह से विरक्त होकर स्वानुभव के लाभ में सहायक हों।

आत्मध्यान या स्वानुभव को लक्ष्य में लेकर ही सर्व जैन धर्म का चारित्र संगठित है।

जब निश्चयदृष्टि से सर्व आत्माओं को समान शुद्ध वीतराग ज्ञानानन्दमय देखा जाता है तब राग, द्वेष, मोह स्वयं विलय हो जाते हैं और सामायिक का भाव जागृत हो जाता है। यही साम्यभाव श्रावकों का सामायिक शिक्षाव्रत है, यही साधुओं का सामायिक चारित्र है। यही परम अहिंसा धर्म है, राग, द्वेष, मोहभाव आत्मा के स्वभाव के घातक हैं—इन रागादि का न होना ही भाव—अहिंसा धर्म है।

भाव-अहिंसा-धर्मधारी सर्व प्राणिमात्र का रक्षक होता ही है। भाव-अहिंसा द्रव्य-अहिंसा का साधन है। इसी के विपरीत भाव-हिंसा द्रव्य-हिंसा का साधन है। किसी भी प्राणी का घात व किसी भी प्राणी को कष्ट वही सम्पादन करेगा जिस के भावों में द्वेष का विकार होगा। अतएव जैनधर्म के अनुयायी जैन साधु भाव-अहिंसा और द्रव्य-अहिंसा के पूर्ण पालन का साधन करते हैं-प्राणीमात्र की रक्षा करते हैं-कष्ट पाने पर भी कष्टदाता पर द्वेषभाव नहीं लाते हैं-प्राणघातक पर भी अदयाभाव न लाकर करुणा व प्रेम का भाव जागृत रखते हैं। जैन गृहस्थ एकदेश मोक्षमार्गी हो सक्ता है अतएव जैसे वह अन्यायपूर्वक रागद्वेष नहीं करता है वैसे वह अन्यायपूर्वक द्रव्य-हिंसा नहीं करता है।

लोकव्यवहार चलाने को उसे न्यायपूर्वक असि(शस्त्र)कर्म, मसिकर्म, शिल्पकर्म, कृषिकर्म, वाणिज्यकर्म तथा विद्याकर्म के द्वारा आजीविका साधन करना पड़ती है, देश की रक्षा करनी पड़ती है, अन्यायी व दुष्ट को दंड देना पड़ता है, घोर अन्यायी व दुष्ट शत्रु को शस्त्रप्रहारद्वारा भी हटाकर स्वपर की व देश की रक्षा करनी पड़ती है।

इस जैनधर्म को हरएक मनसहित प्राणी पाल सकता है। भारतीय या विदेशी, आर्य वा अनार्य हरएक मानव अपनी २ योग्यतानुसार जैनधर्म पर चलकर स्वपर उपकार कर सक्ता है, निर्वाणमार्ग पर यथाशक्ति चलकर स्वात्मानन्द प्राप्त कर सक्ता है व विश्व आत्म-प्रेमद्वारा जगत् के प्राणियों का उपकार कर सक्ता है। अन्याय के कुपथ पर चलने से ही प्राणियों को कष्ट मिलता है, तब राज्यों में विवाद खड़ा हो जाता है-युद्ध छिड़ जाते हैं। जैन धर्म की शिक्षा ग्रहण कर यदि मानवसमाज न्याय पथ पर चले तो युद्धों की भयंकरता कमी न हो। एक कौम दूसरी कौम के साथ न्याय से वर्ते तब दोनों ही कौम सुखशांति-पूर्वक जी सकती हैं।

यह विश्वहितकारी जैनधर्म आज जन्म के जैनियों में ही सीमित करदिया गया है, मानकषाय ने इस धर्म के प्रवाह को रोक दिया है। हम वृथा अभिमानवश मानवों को जैनधर्म की दीक्षा देकर, उनको मांस-मदिरात्यागी बनाकर, उनको जिनेन्द्रदेव, जिनगुरु व जिनधर्म का भक्त बनाकर भी उनको अपने बराबर नहीं बनाते हैं, सामाजिक व्यवहार में उनका तिरस्कार करते हैं-उनके साथ यथायोग्य खानपान व्यवहार नहीं करते हैं और न विवाह सम्बन्ध खोलते हैं-यह मिथ्यात्व भाव जैनधर्म की प्रभावना में बाधक है। प्राचीनकाल के पौराणिक उदाहरणों को भी हम दृष्टि से उलंघन देते हैं।

जैन धर्म की विशालता

जैसे दीक्षित साधु को अजैन होने पर भी श्रेताम्बर जैन साधु समान व्यवहार का हक देते हैं वैसा ही समान हक दीक्षित जैन गृहस्थों को देना उचित है। जबतक वर्तमान के जैनो नए जैन गृहस्थों के साथ रोटी-बेटी व्यवहार का मार्ग नहीं खोलेंगे तबतक वे सम्यग्ज्ञान के प्रचार में विघ्नकारक होते हुए अतएव कर्म का बंध करेंगे व धर्म के प्रभावक न बनकर अप्रभावक रहेंगे। जैन धर्म सर्व ही विवेकी मानवों को प्रिय हो सक्ता है। हम जैनों को उसका प्रचार करना चाहिये, उदारता के साथ जैन धर्म का दान करना चाहिये। जैनाचार्य व साधुगण इस महत्त्वपूर्ण कार्य के लिये अपना पूर्ण उत्तरदायित्व रखते हैं।

जैन धर्म प्रसार के लिये निम्नलिखित दो साधन करने योग्य है—

(१) जागी हुई दुनिया की सर्व भाषाओं में जैनधर्म के असल सिद्धांतों को बताने-वाली पुस्तके प्रकाश करना।

(२) जागी हुई दुनिया के सर्व प्रदेशों में विद्वान उपदेशकों को तय्यार करके भेजना और यत्र तत्र जैन मंदिर व मठ व जैनशिक्षालय स्थापित करना।

५० व ६० करोड़ बौद्धों के भीतर जैनधर्म का प्रकाश बड़ा ही सुगमता से हो सक्ता है। बौद्धों का पाली साहित्य निर्वाण व निर्वाण का मार्ग जैन सिद्धांत के समान बताना है।

देखिये, पाली मज्झिमनिकायअरियपरियेसन मुत्त वां. १, सू. २६ इं. प. १६२-१६३ पालिट्रेकस्ट सोसाइटी-लंडन।

“ कतमा च भिक्खववत्रे अरिया परियेसनाः रुधभिक्खववत्रे एकञ्चो मुत्तना जाति धम्मो ममानो जाति धम्मो आदि नवं विदित्वा अजानं अनुत्तरं योगक्खेमं निक्कामं परियेसति; अत्तना जरा धम्मो ममानो जराधम्मो आदिनवं विदित्वा अजरं अनुत्तरं योगक्खेमं निञ्चानं परियेसति—

भावार्थ—आर्यों की खोज क्या है—कोई आर्य अपने जन्म को दोषपूर्ण व जरापने वा दोषपूर्ण देखकर अजात (जन्मरहित uncreated) अजर (जरा रहित अविनाशी indestructible) सर्वोत्तम मंगलमय निर्वाण की खोज करता है।

यही निर्वाण का स्वरूप जैनों को भी मान्य है। निर्वाण नाशवंत नहीं, न वह नया जन्मता है अर्थात् निर्वाण सदा से है—प्रकाशमान हो जाता है—शुद्धात्मा या निर्वाण दोनों एक ही बात है।

आठ प्रकार निर्वाण का मार्ग—म. नि. सम्मादिट्ठिसुत्त “अयमेव अरियो अट्ठं-गिको मग्गो सम्मा विट्ठि, सम्मा मकप्पो, सम्मा वाचा, सम्मा कम्मन्ना, सम्मा आजीवो, सम्मा वाचामो, समा सत्ति, सम्मा समाधि”

अर्थात् सम्यग्दर्शन, सम्यक् संकल्प, सम्यग् वचन, सम्यक्कर्म, सम्यग् आजीविका, सम्यग् व्यायाम, सम्यक् स्मृति, सम्यक् समाधि—

ये आठ प्रकार का मार्ग जैनों के रत्नत्रय में गर्भित है।

सम्यग्दर्शन सम्यग्ज्ञान में, सम्यक्संकल्प सम्यग्ज्ञान में, शेष ६ व्यवहार और निश्चय सम्यक् चारित्र में गर्भित है। जरूरत है पाली सूत्रों को जैन सिद्धांत से मिलाकर बताया जावे। अहिंसा का उपदेश भी पाली में जैनों के समान है।

एक दो पाली सूत्रों से मांसाहार त्याग में शिथिलता है। यदि बौद्ध संसार को यह समझा दिया जावे कि मांसाहार हिंसा का प्रचारक हैं तौ मांसाहार की प्रवृत्ति बन्ध हो सकती है।

परमोपकारी जैनधर्म की विशालता की छत्रछाया में जबतक कगोड़ो मानव नहीं आएंगे तबतक हम इसे विशाल धर्म के मन्त्रे भंडारी नहीं कहलाए जा सकें।

जिम प्राणीकुं आत्मबोध नहीं हुआ है सो प्राणी यद्यपि मनुष्य देहवाला है तो भी तिसकुं शास्त्रकार ब्रानी पुरुषो तो शृंग पुच्छ से रहित पशु ही ज कहते हैं, क्युं क तिसकी आहार, निद्रा, भय अरु मैथुन आदि क्रिया पशुतुल्य ही होती है, जिम प्राणीकुं तस्ववृत्ति से आत्मबोध हो जाता है, तिससे मिद्धिगति अर्थात् मोक्ष की प्राप्ति दूर नहीं है। जय तलक आत्मबोध नहीं होता है तब तलक ही सांसारिक विषयसुख में लीन रहता है, जब सकल सुख का निधानरूप आत्मबोध हो जावे तब प्राणी सच्चिदानंद पूर्णब्रह्मस्वरूप—अनंतज्ञान—अनंतदर्शन—अनंतसुख—अरु अनंतशक्तिमान हो जाता है, अरु मोक्ष-मेहेल में अतीन्द्रिय सुख का आस्वादन करता है ॥

—श्रीमद् आत्मारामजी—अज्ञानतिमिरभास्कर पृ. १३५.

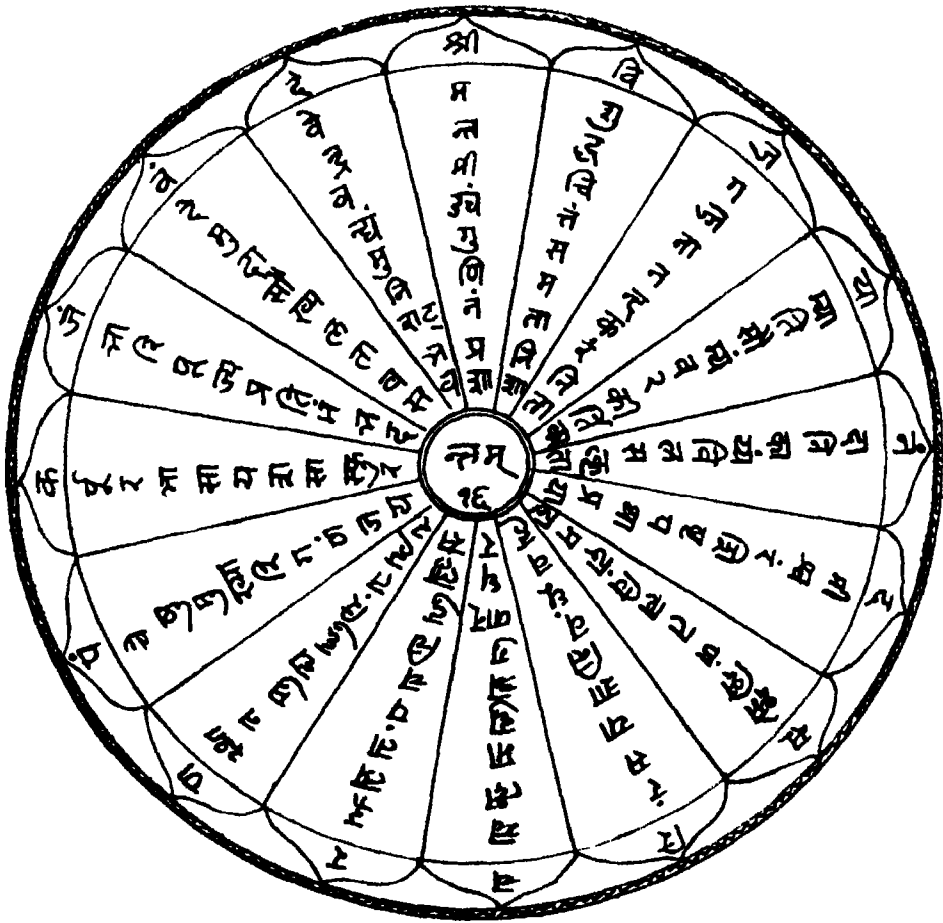
दक्षिणविहारिश्रीमदमरविजयमुनिवर्यशिष्याणुदेवविजयमुनिप्रणीतं
षोडशदलकमलबन्धबन्धुरं

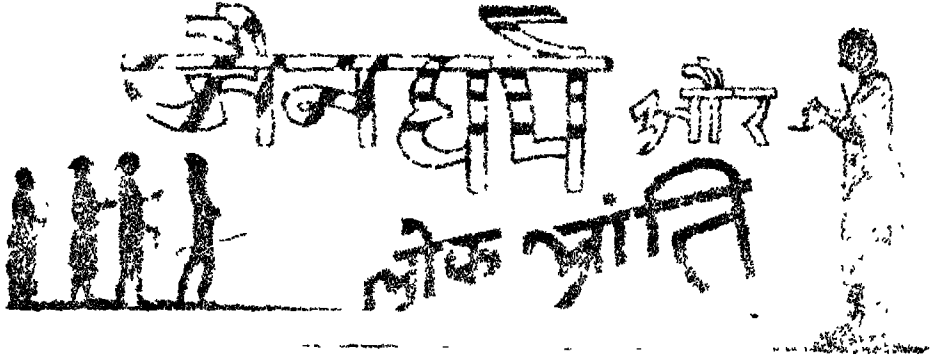
श्री विजयानंदसूरीश्वरस्तवनम्

श्री मन्तमीढ्यं गुणिनं प्रशान्तं
वि शुद्धचित्तं समतानिशान्तम् ।
ज गज्जनानन्दकरं नितान्तं
या म्यातिसौम्यं वरकीर्तिकान्तम् ॥ १ ॥
नं दानिकाय्यं विलसत्कृतान्तं
द मीश्वरं शिष्टपथा प्रयान्तम् ।
सृ क्ष्मेक्षिणं तत्त्वविदां महान्तं
रि रंसया शान्तिवधूं वहन्तम् ॥ २ ॥
च अक्षमाद्युच्चगुणान् धरन्तं
र ऋत्प्रतापं च चिदुल्लसन्तम् ।
ण स्थानमुद्यद्दुरितं हरन्तं
पं चेषुमुख्यारिगणं जयन्तम् ॥ ३ ॥
क पूर्णभासा यशसा स्फुरन्तं
जं भारिपूज्यप्रतिभं भदन्तम् ।
वं दे मुदा सौख्यलतावसन्तं
द्दे वेन्द्रवन्धं मुनिराड् ! भवन्तम् ॥ ४ ॥

मुनिर्षी देवविजयप्रणीतम् ।

इत्थं संस्तुतिमार्गमुज्ज्वलगुणग्रामाभिराम ! स्फुरत्-
 कीर्तिस्त्वं गमितो मुनीन्द्र ! विजयानन्दाख्य ! विद्याम्बुधिः ।
 मूर्धस्थस्वकनामषोडशदलाम्भोजेन भक्त्या मया
 हे सूरीश्वर ! देहि देव ! विजयं मोहादिविद्वेषिणाम् ॥ ५ ॥

न्यायतंत्रशतपत्रभानवे, लोकलोचनसुधाञ्जनत्विषे ।
पापशैलशतकोटिमूर्त्तये, मञ्जनाय सततं नमो नमः ॥

जैन धर्म के विषय में अनेक भारतीय विद्वानों ने अपने उच्चावच अभिप्रायों का प्रदर्शन किया है। बहुतों ने इस पर मननीय विवेचनात्मक निबन्ध लिखे, अनेकों ने समालोचनात्मक संग्रहणीय लेख प्रकाशित किये और कईएक ने प्रतिवादात्मक रूप में इसकी कड़ी से कड़ी आलोचना भी की है। तात्पर्य कि हरएक विद्वान ने अपनी २ दृष्टि के अनुसार इसकी पर्यालोचना की, परन्तु इन में कुछ ऐसे विद्वान भी हैं कि जिन्होंने साम्प्रदायिक व्यामोह के बशीभूत होकर प्रतिवाद करने से पूर्व इसके—जैन धर्म के—स्वरूप को समझने की लेशमात्र भी आवश्यकता समझी हो ऐसा प्रतीत नहीं होता ! किन्तु विपरीत इसके उन्होंने सभ्य संसार के समक्ष, इसका—जैन धर्म का—विकृत अथवा विपरीत स्वरूप रखकर उसके प्रतिवाद में अपनी लेखिनी को जितना भी अधिक से अधिक कठोर बनाया जा सकता था उतना बनाया, और इसकी—जैन धर्म की—शान में ऐसे शब्दों का प्रयोग किया कि जिस में भाषासमिति को बिलकुल स्थान* नहीं !

* इसके लिये देखो, स्वामि दयानन्द मरस्वर्नाकृत "सत्यार्थ प्रकाश" का चारवा समुल्लास जिसका कुछ नमूना यह है—

(१) " सब से वैरविरोध, निन्दा, ईर्ष्या आदि दुष्ट कर्मरूप सागर में डुबानेवाला जैन मार्ग है। जैसे जैनी लोग सब के निन्दक हैं वैसे कोई भी दूसरे मनवाला महा-निन्दक और अधर्मी न होगा। "

[सत्या० प्र० पृ० २७७]

इसके अतिरिक्त कुछ अनुवादक महाशय हैं कि जिनकी अनधिकार चेष्टा को देखते हुए हंसी भी आती है और मन में उनके प्रति तिग्स्कार भी उत्पन्न होता है। एवं कुछ विद्वान् ऐसे भी हैं कि जिनके व्यापक पांडित्य पर अभिमान किया जा सकता है परन्तु जैन सिद्धान्त के विषय में इनकी भी कुछ सहज-सी भूल देखने में आती है! इसप्रकार जैन धर्म विषयक अमूलक विचार रखनेवाले विद्वान् तीन श्रेणियों में विभक्त किये जा सकते हैं।

प्रथम श्रेणि—में, वर्तमान आर्यसमाज के जन्मदाता स्वामि दयानन्द सरस्वती और शंकरविजय के प्रणेता स्वामि आनन्दगिरिजी का नाम विशेष उल्लेखनीय है। इन में स्वामि दयानन्द सरस्वतीजी के सम्बन्ध में तो इस समय हमारा इतना ही वक्तव्य है कि वे संस्कृत साहित्य में असाधारण गति रखते हुए भी जैन दर्शन से बिल्कुल अपरिचित थे। उन्होंने जैन दर्शन का कुछ अभ्यास किया हो ऐसा उनके लेखों से प्रतीत नहीं होता। आप के “सत्यार्थ प्रकाश” में एक स्थान पर लिखते हैं—

“अबजो बौद्ध और जैनी लोग मत्सभंगी और स्याद्वाद मानते हैं सो यह है” इत्यादि। [समु. १२, पृ. २६४, संवत् १९९२ का संस्करण] विद्वानों के समक्ष स्वामीजी के इस लेख की कितनी कीमत है इस बात का विचार पाठक स्वयं करें और उनको जैन सिद्धान्तों का कितना ज्ञान था इसका अन्दाजा भी ऊपर के लेख से सहज ही में लगाया जा सकता है। इसके अतिरिक्त यहाँ पर और कुछ न कहते हुए इस सम्बन्ध का विमृत्त विवेचन देखने के लिये हम अपनी * “स्वामि दयानन्द और जैन धर्म” नाम की पुस्तक का अवलोकन करने के लिये पाठकों से साग्रह अनुरोध करते हैं। तथा स्वामि आनन्दगिरिजी ने शंकरविजय में जैन धर्म का जो विभत्स चित्र खँचा उसकी तर्फ भी पाठक जरा ध्यान दें। पूज्य शंकराचार्य के दिग्विजय के प्रसंग में कई एक मतों के अग्रगामियों को शंकरस्वामी के पास लाया जाता है, और वे शंकरस्वामी से पराजित होकर उन की छात्रा में आ जाते हैं। इसी प्रकार—“×एक

(२) “ जैनियों के समान कठोर, भ्रान्त, द्वेषी, निन्दक, भूला हुआ दूसरे मनवाले कोई भी न होंगे । ”

[सत्या० प्र० पृ० २७८]

(३) ‘ और पाखंडों का मूल भी जैन मत है । ’

[सत्या० प्र० पृ० २८३]

“ विक्रम सं० १९९२ का छापा हुआ ”

* मिलने का पता—श्री आत्मानन्द जैन सभा—अम्बाला सिटी ।

× ततो जैनः कौपिनमात्रधारो मलदिग्धाग यदा अर्थाऽहंत् इति मुहुर्मुहुरुचंरुचरन् शून्याक. शून्य-पुंड्रवृत्तिन्दुपुंड्र. शिष्यममेत पिशाचवत् सर्वजनभयंकर समागत्य मकल्लोकगुरुमिदमुवाच—भो स्वामिन् ! मदीयं मतमत्यन्तं मृगमं श्रूयताम् जिनदेव सर्वेषां किल मुक्तिद. जीतिपदवाच्यस्य जीवस्य नेति पदेन

जैन जिसके एक मात्र कौपीन—लंगोटी—लगी हुई है, मलिन शरीरवाला, पिशाच की तरह भयंकर, अर्हन् अर्हन् कहता हुआ अपने शिष्यों के समेत जगद्गुरु शंकरस्वामी के पास आकर कहता है—हे स्वामिन् ! सुनो ! देखो, मेरा मत कितना सुगम और सुन्दर है । जिनदेव सब को मुक्ति देनेवाला है । वही प्रकाशमान होने से देव और सर्व प्राणियों के हृदयकमल में जीवरूप से स्थित है । इसप्रकार के ज्ञान मात्र से ही शरीर का नाश होने पर मुक्ति हो जाती है और जिनदेव तो नित्यमुक्त हैं । तब शंकरस्वामी ने कहा, अरे मूर्ख जैन ! यह तू क्या कहता है ! विदेह का विनाश ही जीवात्मा की मुक्ति है तथा..... प्रतिजीव एक २ शरीर है इसलिये शरीर के विनाश होने पर जीव भी मुक्त हो जाता है । ”

इस के अनन्तर शंकरस्वामी उसे उपदेश करते हैं तब वह “ शिष्यों के सहित अपने वेष और भाषा का परित्याग करके वणिक—वाणिया—बन जाता है और परमगुरु शंकरस्वामी को प्रतिदिन चाबलादि वस्तुओं को लाकर देता है ” इत्यादि । उपर्युक्त उदाहरण से स्वामि आनन्दगिरिजी के विषय पाठक चाहे कुछ ही कल्पना करें, उनके उक्त लेख में सामुदायिकता का चाहे कितना ही गहरा रंग चढ़ा हुआ हो परन्तु हमारा आत्मा तो यही मानता है कि अहो ! वे जैन सिद्धान्तों से बिलकुल नहीं तो अधिक अंश में अनभिज्ञ थे । अन्यथा वे एक जैन व्यक्ति के मुख से जैन सिद्धान्त के विपरीत सिद्धान्त का भाषण न कराते । इसके अतिरिक्त विद्यारण्य स्वामिप्रणीत शंकरदिग्विजय में इसप्रकार के सम्वाद का बिलकुल उल्लेख नहीं । उसमें तो केवल जीव अजीव आदि तत्त्वों का उल्लेख करके “ जीव को शरीरव्यापी ” जैन मान्यता पर विचार किया गया^x है ।

दूसरी श्रेणि—में, श्री माधवाचार्यप्रणीत सर्वदर्शनसंग्रह के भाषा अनुवादक पंडित उदयनारायणसिंहजी तथा गोविन्दसूरिजी हैं । सर्वदर्शनसंग्रह का इन दोनों सज्जनों ने हिन्दी भाषा में अनुवाद किया है इन में पहले अनुवादक उदयनारायणसिंहजी हैं, दूसरे अनुवादक

पुनर्भव इति स एव दीव्यते इति देव. सर्वप्राणिहृत्सुंठरीकेषु जीवरूपेण व्यवस्थित इति ज्ञानमात्रेण देहपातानन्तरं मुक्तस्तस्य नित्यमुक्तिस्वरूपत्विति ।

परमगुरुः पठति—भो जैन ! किमुक्तं भवतामूढनरेण जीवस्य देहनिवृत्तिरेव मुक्तिरिति.....तस्मादेको देहः प्रतिजीवस्य तत्पातानन्तरं जीवस्यापि मुक्तिरिति..... एवं श्रीमद्गुरुको जैनः शिष्यैः सह स्ववेषभाषाविमुक्तः परमगुरुणां प्रतिदिनं तण्डुलादिबनवाकर्षणशील वणिकजनोऽभवत् । [शंकरविजय पृ. २७ पृ. १५४-१५६, एशियाटिक सोसाईटी—कलकत्ता]

x देखो शंकरविद्विजय आनन्दभ्रम—पूना, पृष्ठ ५७०-७१ ।

गोविन्दसूरि हैं। इसका प्रथम संस्करण श्री वैकटेश्वर प्रेस बम्बई में सं० १९६३ में छपा और दूसरा इसी प्रेस में १९८२ में छपा। द्वितीय संस्करण की भूमिका में लिखा है कि—“पहली बार उदयनारायणसिंहजी ने इसका अनुवाद किया फिर उस में जो त्रुटि थी उसको बराबर करके दूसरी बार गोविन्दसूरि ने अनुवाद किया।

स्थान—मथुरापुर
डाक० विड्डपुर, जि० मुजफरपुर

प्रथम अनुवादक उदयनारायणसिंह
द्वि० अनु० गोविन्दसूरि

इस समय हमारे पास उक्त पुस्तक के दोनों संस्करण विद्यमान हैं। एक वह जिस पर

सिंहजी की कृपा हुई, दूसरा वह जिस पर सूरिजी ने अपने ज्ञान-सूर्य की प्रचण्ड किरणें फैकी हैं। हमें इन दोनों अनुवादक महाशयों पर दया भी आती है और इनकी इस अनधिकार चेष्टा पर क्रोध भी आता है। इन्होंने अनुवाद करते समय जैन दर्शन की जो मट्टी पलीत की है उसका अन्यत्र उदाहरण मिलना बहुत कठिन है। उदाहरण

श्री. हंसराज शास्त्री

के लिये तो इनका सारे का सारा ही अनुवाद प्रस्तुत किया जा सकता है, परन्तु इस समय हम सिर्फ एक ही उदाहरण की तर्फ अपने

पाठकों का लक्ष खिंचते हैं। परन्तु उदाहरण देने से पहले उदाहृत विषय का स्पष्टीकरण

कर देना अधिक लाभ-प्रद होगा, इसलिये प्रथम प्रस्तुत विषय का यथार्थ स्वरूप यहां पर दे दिया जाता है।

जैन धर्म के सुप्रसिद्ध विद्वान् जिनदत्तसूरिजी ने विवेकविलास ग्रन्थ में श्वेताम्बर और दिगम्बर साधुओं का स्वरूप लिखकर इन दोनों के मन्तव्य में जो स्थूल भेद है उसका उल्लेख किया है। जिनदत्तसूरिजी के विवेकविलास

के कर्ता ने उक्त आशय के तीन श्लोक उद्धृत किये हैं। वे श्लोक इस प्रकार हैं—

सरजोहरणा भैक्षधुजो लुञ्चितमूर्द्धजाः ।

श्वेताम्बराः क्षमाशीला निःसंगा जैनमाधवः ॥ १ ॥

लुञ्चिताः पिच्छिकाहस्ताः पाणिपात्रा दिगम्बराः ।

ऊर्ध्वाशिनो गृहे दातुर्द्वितीयाः स्युर्जिनर्षयः ॥ २ ॥

भुंक्ते न केवली न स्त्री मोक्षमति दिगम्बराः ।

प्राहुरेषामयं भेदो महान् श्वेताम्बरैः मह ॥ ३ ॥

भावार्थः—सदा रजोहरण^x (ओघा) अपने साथ रखनेवाले, भिक्षा मांगकर खानेवाले, केशों का लोच करनेवाले ऐसे क्षमाशील संग्रहित श्वेताम्बर जैन साधु होते हैं ॥ १ ॥

केशों का लोच और मयूरपंख आदि की पीछी हाथ में रखनेवाले और भिक्षा देनेवाले के घर में खड़े ही खड़े भोजन करनेवाले तथा हाथ ही जिन का पात्र है ऐसे दूसरे प्रकार के दिगम्बर जैन साधु हैं ॥ २ ॥

(केवली न भुंक्ते)—केवली तत्त्वजानी भोजन नहीं करता और (स्त्री मोक्षं न एति)—स्त्री मोक्ष को प्राप्त नहीं होती ऐसे (दिगम्बराः प्राहुः)—दिगम्बर लोक कहते हैं (श्वेताम्बरैः सह)—श्वेताम्बरों के साथ (एषां) इनका दिगम्बरों का (अयं) यह (महान् भेदः) बड़ा भेद है ॥३॥ इसका भावार्थ यह है कि जैन धर्म की श्वेताम्बर और दिगम्बर इन दो शाखाओं में बड़ा भारी फर्क इतना ही है कि श्वेताम्बर लोग केवली केवलजानी का भोजन करना और चारित्र के पालने से कर्मक्षयद्वारा स्त्री का मुक्त होना मानते हैं, परन्तु दिगम्बर लोग इन दोनों बातों को स्वीकार नहीं करते ।

अस्तु अब सिंहजी और सूरिजी का इन उपर्युक्त श्लोकों का किया हुआ अर्थ देखिये—

प्रथम श्लोक में आये हुए “ सरजोहरणा ” का ये सज्जन यह अर्थ करते हैं—“ धूलि से लिप्त अर्थात् स्नानादि न करने से देह में सदा मैल भरा रहता है । ” दोनों ही संस्करणों में एक-सा पाठ है, अस्तु । अब तीसरे श्लोक का दोनों सज्जनों का किया हुआ अर्थ सुनिये !

x श्वेताम्बर साधु इसको सदा अपने पाय रखते हैं । जहाँपर भी बैठते हैं इससे उस स्थान को पहले साफ कर लेते हैं । यह साधु के उपकरणों में से एक है । आम लोग इसको जैन साधुओं की बगल में चलते बक रक्खा हुआ देखते हैं ।

प्रथम सं—अकेला न भोजन करते और न स्त्री को भोगते ऐसा दिगम्बर मोक्ष को पाते हैं, यह बड़ा भेद श्वेताम्बरों के साथ कहा है ।

द्वितीय सं—वे अकेले भोजन नहीं करते, स्त्री-संभोग नहीं करते—मुक्त समझे जाते हैं इत्यादि श्वेताम्बरों से बहुत भेद है* [पृ. ८३]

प्रिय पाठकगण ! अब इन दोनों सज्जनों के सम्बन्ध में यदि हम कहें तो क्या कहें ? क्योंकि एक सिंह हैं और दूसरे सूरि हैं ! एक के प्रचण्ड नखों से और दूसरे की प्रचण्ड किरणों से हम भयभीत हैं ! भगवान् ऐसे दार्शनिक पंडितराजों से संस्कृत साहित्य को बचाये, नहीं तो न माखम भविष्य में ये लोग क्या करपावें ! !

तृतीय श्रेणि—के विद्वानों के सम्बन्ध में हमें अधिक कुछ नहीं कहना क्यों कि वे हमारे गुणानुराग दृष्टि से श्रद्धेय हैं और प्रतिभासम्पन्न हैं, परन्तु एक बात जो उनके लेखों में खटकती है वह यह है कि जहांतक हमने जैन ग्रन्थों का अनुशीलन किया है वहां तक हमारी तो यहीं धारणा है कि जैन सिद्धान्त में जीव के मुक्त और संसारी यह दो ही भेद स्वीकार

* पाठकगण इन उपर्युक्त श्लोकों का स्वामी दयानन्दमरस्वतीकृत अर्थ को भी पढ़ लेवे । “ सत्यार्थ प्रकाश ” मन १८८४ के पृष्ठ १७७ पर तीसरे श्लोक का अर्थ करते हुए आप लिखते हैं—“ दिगम्बरों का श्वेताम्बरों के साथ इतना ही भेद है कि दिगम्बर लोग स्त्री-संभोग नहीं करते और श्वेताम्बर करते हैं । इत्यादि बातों से मोक्ष को प्राप्त होते हैं । ” इत्यादि

परन्तु जैनों की नफ में जब इसपर आन्दोलन उठा तो आगामी संस्करणों में इस पाठको आर्यप्रतिनिधि सभा ने बदला दिया अर्थात् संभोग के स्थान में ‘ अपवर्ग ’ और ‘ करने ’ के स्थान में ‘ कहते ’ कर दिया । क्या हि अच्छा होता यदि मारा ही अर्थ शुद्ध कर दिया जाता क्यों कि “ इत्यादि बातों से मोक्ष को प्राप्त होते हैं ” इस अर्थ का सूचन श्लोक में कोई भी पद नहीं है । वास्तव में यह स्वामीजी की दर्शन सम्बन्धी अनभिज्ञता का सर्वाधिक चित्र है । एक और बात देखिये । उक्त पहले और दूसरे श्लोक का अर्थ करने हुए स्वामीजी ने श्वेताम्बर और दिगम्बर इन दोनों अतिरिक्त एक तीसरा भेद भी उक्त श्लोकों में से निकाल लिया जिसका कि आजतक संसार के किसी भी जैन जैन विद्वान को पता नहीं था । आप लिखते हैं—“ और भिक्षा देनेवाला गृहस्थ जब भोजन करचुके उसके पश्चात् भोजन करे वे जिनर्षि अर्थात् तीसरे प्रकार के साधु होते हैं । ” (समु १२, पृ २८८ सं. १९९२)

वास्तव में यह सब कुछ साम्प्रदायिक व्यामोह और जैन सम्बन्धी ज्ञान न होने का विषम परिणाम है ।

किये हैं^x तीसरा कोई योगसिद्ध या नित्यसिद्ध नहीं माना गया; परन्तु कतिपय दार्शनिक विद्वानों ने जीव के बद्ध, मुक्त और नित्यसिद्ध ये तीन भेद बतलाये हैं; यथा—

- (१) तत्र जीवा बद्धा योगसिद्धा मुक्ताश्चेति त्रिविधाः । [ब्रह्मसूत्रश्रीभाष्य २।२।३३]
- (२) जीवास्तिकायस्त्रेधा बद्धो मुक्तो नित्यसिद्धश्चेति तत्रार्हन् मुनिर्वित्यसिद्धः इतरे केचित्साधनैर्मुक्ताः अन्ये बद्धा इति भेदः । [शांकरभा. २।२।३३ की आनन्दगिरि व्याख्या]
- (३) जीवास्तिकायस्त्रिविधः—कश्चिद् जीवो नित्यसिद्धोऽर्हन् मुख्यः केचित्साम्प्रतिक मुक्ताः केचिद् बद्धा इति [शां. भा. २।२।३३ की रत्नप्रभाटीका]
- (४) जीवास्तिकायस्त्रिधा बद्धो मुक्तो नित्यसिद्धश्चेति । [शां. भा. २।२।३३ की भामतीव्याख्या]

प्रस्तुत पाठों से रामानुजाचार्य, वाचस्पति मिश्र और आनन्दगिरि आदि वैदिक विद्वानों का जीवात्मा के विषय में एकही—सा विचार है; परन्तु जबतक इस विचार का समर्थक कोई प्रामाणिक जैन लेख नहीं मिलता तबतक हम तो इसे भूल की ही श्रेणि में स्थान देंगे ।

अन्त में हम अपने पाठकों से इतना और निवेदन करते हैं कि स्वर्गीय जैनाचार्य श्री विजयानन्दसूरि—उर्फ आत्मारामजी महाराज ने स्वामी दयानन्दजी की बड़ी आलोचनाओं का समाधान करते हुए उन्हें जैनधर्म से अनभिज्ञ बतलाया है । प्रस्तुत निबन्ध भी उक्त आचार्यश्री के इसी विचारों को पल्लवित करने के लिये ममयाभाव से संक्षेपरूप में विचारशील पाठकों की सेवा में अर्पण किया गया है ।

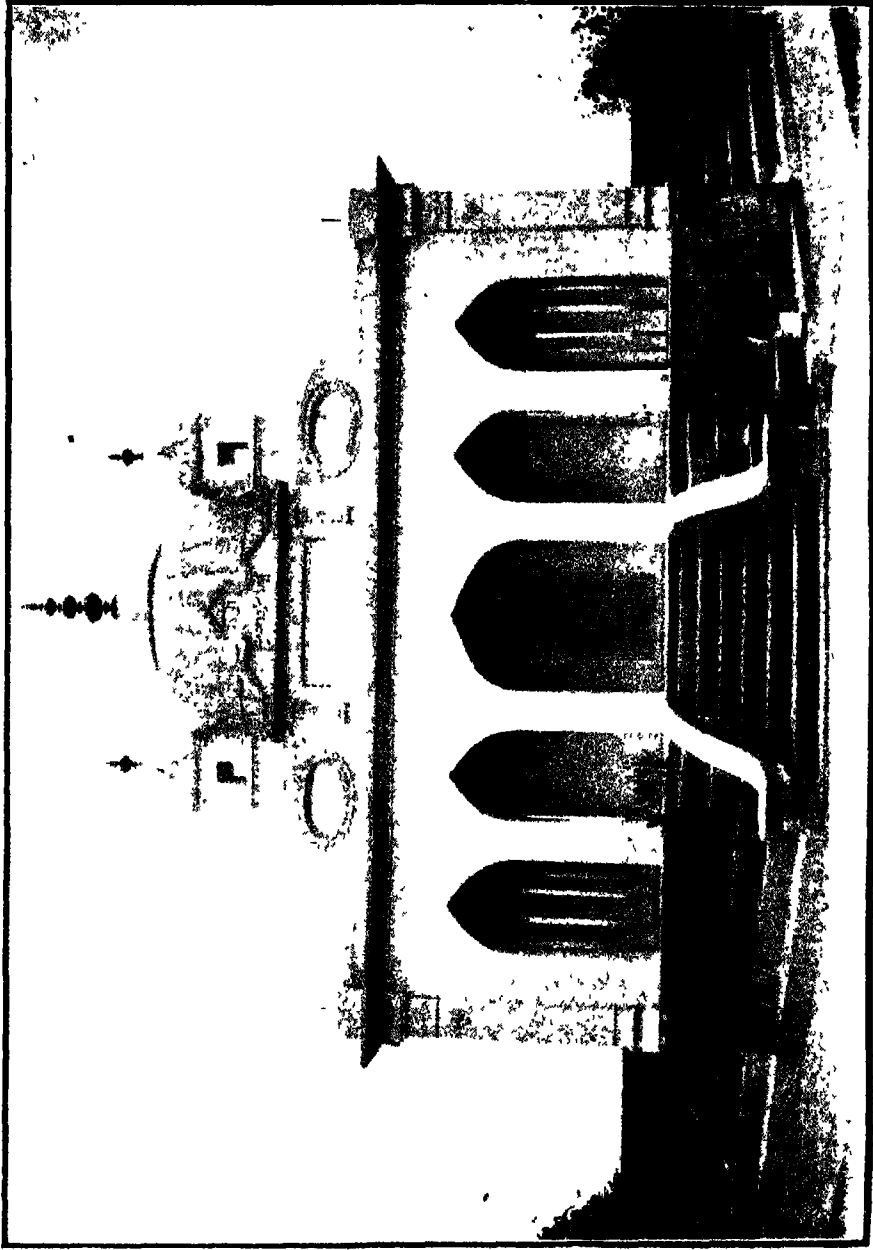
हम अब सुश्रजनों से नम्रतापूर्वक यह विनंति करते हैं कि एक बार जीसने धर्म पीछानना होवे सो जैनमत के शास्त्र पढ़े वा सुने तो उसको सर्व मालुम हो जावेगा । जैनमत का शास्त्र और तत्त्वबोध अच्छीतरे जाने सुने बिना मन में संकल्प-विकल्प कर के कोई कीसी बात को अपनी समझ मुजब सच्ची और जूटी माननी वो अज्ञानता का एक चिह्न है ।

—श्रीमद् आत्मारामजी-अज्ञानतिमिरभास्कर
प्रथम खंड का अंतिम निवेदन ।

x(१) दुविहा सव्वजीवा पण्णत्ता नं जहा सिद्धा चेव अलिद्धा चेव—स्थानांग स्था. २३. १ सू० १०१

(२) संसारिणो मुक्ताश्च । [तत्त्वार्थ अ. २ सू० १०]

श्यामभोजिधि पेंताचार्य जीसिद्धिगतः समि प्रसिद्धिगतः श्री आशारामजी महाशय के पट्टशर आचार्य
श्री विजयवट्टभस्मिभरजी महाशय के अमावागण मकुपेट्टेस से स्थापित--

श्री आत्मानन्द जैन भवन म् जीग (पंचाय) जिल्हा फीरोजपुर

[लेखक:—श्री. यनाम्बीदाम जैन M. A.]

[लेखक ने अपने गुरु वुल्नर के विषय में एक अंग्रेजी में लेख लिखा है जो इस ग्रन्थ में छपा है। उन्हीं में उस का ठीक ठीक परिचय मिलता है—संपादक.]

‘नैकविद्याप्रदं नौमि “वूल्नरं” मृषिरूपिणम् ।
जैनशास्त्रप्रवृत्तिं मे यः सोत्साहमवर्धयत् ॥

पंजाब में तीनों जैन संप्रदायों के अपने २ पुस्तक भंडार हैं जो प्रसिद्ध २ नगरों में सुरक्षित हैं। जैसे—

श्वेताम्बर (मूर्तिपूजक)

अंबाला शहर	होशियारपुर	पट्टी (अमृतसर)
रोपड़ (अंबाला)	जालन्धर शहर	जंडियाला (,,)
सामाना (पटियाला)	नकोदर (जालन्धर)	लाहौर
मालेरकोटला	जीरा (फिरोज़पुर)	गुजरांबाला इत्यादि में ^१
लुधीआना	अमृतसर	

१ भंडार में मेरा आशय केवल हस्तलिखित-पुस्तक-संग्रह का है, यद्यपि प्रायः प्रत्येक भंडार में मुद्रित पुस्तकें भी मिलनी हैं।

२ लेखक के लौकिक विद्यागुरु डा० ए० सी० वूल्नर (Dr. A. C. Woolner) जो पंजाब यूनिवर्सिटी के वाइस-चान्सेलर तथा ओरियंटल कॉलेज के प्रिन्सिपल थे। इन्होंने पंजाब में जैन साहित्य का उन्नति के लिए बहुत कुछ किया।

३ श्वेताम्बर भंडारों में नैकडों नई और पुरानी प्रतियाँ श्रीमद् विजयानन्दसूरि तथा उनके शिष्यों ने गुजरात मारवाड़ में भिजवाई हैं। बहुत-सी प्रतियाँ सं० १९३० में १९५० तक गुजरात के पं० बंलाराम मिश्र ने नकल कीं। यह काम शायद स्वर्गवासी गुरुमहाराज के उपदेश से हुआ होगा।

दिगम्बर

अंबाला छावनी	हिंमार	रोहतक	जालन्धर छावनी
फिरोज़पुर	अमृतमर	लाहौर	इत्यादि में

स्थानकवासी

लुधीआना	अमृतमर	स्यालकोट	रावलपिंडी	जम्मू इत्यादि में
---------	--------	----------	-----------	-------------------

इन के अतिरिक्त और भी कई स्थानों में छोटे २ मंजार होने की संभावना है ।

स्वत्व की अपेक्षा ये मंजार तीन प्रकार के हैं—

(१) श्री संघ के जो श्री जिनमंदिरों या उपाश्रयों में संघ की ओर से नियत पुरुषों की देखरेख में हैं ।

(२) पूज्य यतियों के जो उनकी अपनी देखरेख में हैं । अब पंजाब में यतियों की संख्या बहुत घट गई है, केवल दो चार नगरों में रह गए हैं ।

(३) माधु मुनिराजों तथा कई श्रावकों के अपने २ व्यक्तिगत पुस्तक संग्रह ।

इन मंजारों की रक्षा का प्रबन्ध प्रायः संतोपजनक है क्योंकि जैनियों का मानना है कि धार्मिक पुस्तक लिखने, लिखाने तथा उनकी रक्षा करने से पुण्य की प्राप्ति होती है (देखिये श्री रत्नमन्दिरगणिविरचिता उपदेशतरङ्गिणी, काशी. वीर मं० २४३७ पुस्तक लेखनोपदेश पृ. १३५-४२) । बहुधा पुस्तकों को कागज में लपेट कर और कपड़े के बेटन-वेष्टन (रूमाल) में बांध कर, लकड़ी के डब्बों में डाल कर संदूक या अलमारी में रखा जाता है । बरसात हो चुकने पर इन को धूप और हवा लगवा दी जाती है ताकि सूक्ष्म जन्तु उत्पन्न न हो जावें; परंतु किसी २ जगह बड़ी लापरवाही से रखे जाते हैं । लेखक ने एक नगर में देखा कि लिखित पुस्तकों की अलमारी खिड़की के पाम रखी हुई थी जिस में से वर्षा के पानी की बौछाड़ अलमारी पर पड़ती थी । दैवयोग से अलमारी में एक छेद था । इस के द्वारा बौछाड़ के पानी ने पुस्तकों को भी खराब कर दिया था ।

एक दूसरी जगह देखा कि वहां के पूज्य यति के काल कर जाने पर उनके पुस्तक मंजार को स्थानकवासी भाई ले गये । उन्होंने ने मंजार को एक कोठे में रख दिया । बरसात में छत टपकने लगी । जब दो चार बरस के पिछे ग्रन्थ निकाले तो वे सब खराब

भी. बनारसीदास जैन

हो गये थे । उन के पत्र आपस में चिपक गये और लाख जतन करने पर भी पृथक् न होते थे । नहीं कह सकते कि और कितने भंडार इसी प्रकार अपने रक्षकों (!) की लापरवाही से नष्ट हो चुके होंगे ।

सन् १८६० के लगभग भारत सरकार का ध्यान प्राचीन ग्रन्थभंडारों की ओर गया और उनके निरीक्षण का काम प्रारम्भ हुआ, जिस के फलस्वरूप पाटन, खंभात, अहमदाबाद, जैसलमेर आदि के प्रसिद्ध जैन भंडारों का निरीक्षण संस्कृत प्राकृत के प्रकाण्ड विद्वान् डा० बूलर, पीटर्सन, भाण्डारकर आदि ने किया । उन के निरीक्षण की रिपोर्टें बड़े महत्त्व की हैं । उनमें मुख्य यह हैं:—

बूलरकृत—	नं० १ सन् १८७०-७१	नं० ५ सन् १८७४-७५
	नं० २ सन् १८७१-७२	नं० ६ सन् १८७५-७६
	नं० ३ सन् १८७२-७३	नं० ७ सन् १८७७-७८
	नं० ४ सन् १८७३-७४	नं० ८ सन् १८७९-८०
भाण्डारकरकृत—	नं० १ सन् १८७९-८०	नं० ४ सन् १८८३-८४
	नं० २ सन् १८८०-८२	नं० ५ सन् १८८४-८७
	नं० ३ सन् १८८२-८३	नं० ६ सन् १८८७-९१
पीटर्सनकृत—	नं० १ सन् १८८२-८३	नं० ४ सन् १८८६-९२
	नं० २ सन् १८८३-८४	नं० ५ सन् १८९२-९५
	नं० ३ सन् १८८४-८६	नं० ६ सन् १८९५-९८

इन के अतिरिक्त रायबहादुर हीरालाल ने मध्यप्रान्त तथा बरार के भंडारों का निरीक्षण करके सन् १९२६ में एक रिपोर्ट प्रकाशित की जिस में मुख्यतया दिगम्बर ग्रन्थों का उल्लेख है ।

डा० वेलणकरसंपादित रायल एशियाटिक सोसायटी, बम्बई ब्रांच के जैन तथा गुजराती ग्रन्थों की सूची जो सन् १९३० में प्रकाशित हुई ।

बर्लिन विश्वविद्यालय के जैन हस्तलिखित ग्रन्थों की सूची जो सन् १८८०-९० में प्रकाशित हुई जिस का संकलन डा. वेबर ने किया था, इत्यादि ।

इसी मिलसिले में पंजाब के जैन भण्डारों का निरीक्षण भी आरम्भ हुआ था परंतु यह काम पूर्णरूप से नहीं होने पाया । सन् १८८० में पं. काशीनाथ कुण्डे ने कुछ काम

किष्वा था जिम की रिपोर्टें लाहौर से सन् १८८०-८२ में प्रकाशित हुईं। इन की बनाई हुई गुजरांवाला के श्री जिनमन्दिर के भंडार की सूची पंजाब युनिवर्सिटी लाइब्रेरी में विद्यमान है। इस में ६७९ जैन तथा १०० के लगभग जैनेतर ग्रन्थों का वर्णन है। यह भंडार ला० कर्मचंद भाबडा की देखरेख में था।

इन के अतिरिक्त योरप तथा भारत के प्राचीन पुस्तक संग्रहों की और बहुत-सी सूचियां हैं जिन में सैकड़ों जैन ग्रन्थों का उल्लेख है। इन के देखने से भली प्रकार विदित होता है कि वर्तमान जैन साहित्य सर्वाङ्गसंपूर्ण है। जैन विद्वानों ने सभी विषयों में अपना पाण्डित्य दिखाया है। जो साधु तथा यति स्वयं ग्रन्थरचना कर सकते थे वे अपना समय ग्रन्थों की प्रतिलिपि करने में बिताते थे।

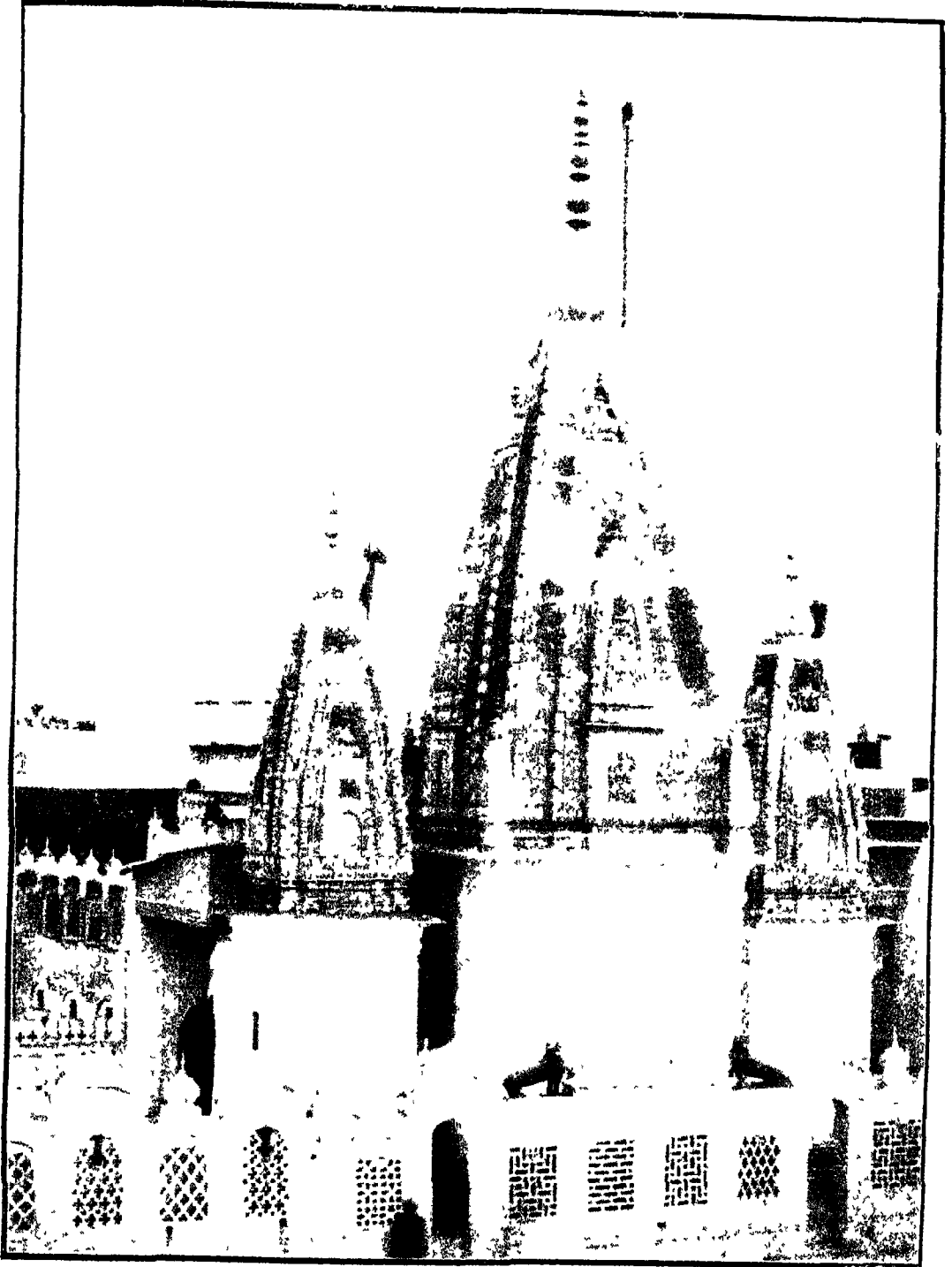
अब पंजाब के भण्डारों के महत्त्व का दिग्दर्शन कराया जाता है।

वैसे तो जिम वस्तु का संबन्ध किमी पूज्य व्यक्ति से रहा हो, भक्तों में उसका महत्त्व होना ही है। इस दृष्टि से पंजाब के जैन भंडारों का महत्त्व जैनियों के अंदर, विशेष कर पंजाबी जैनियों के अंदर, होना ही चाहिये, परंतु जैन साहित्य तथा इतिहास संबन्धी अनुसंधान के लिये तो इन का बड़ा भारी महत्त्व है। इस कथन की पुष्टि में एक २ दो २ उदाहरण दिये जाते हैं। विशेष वर्णन भंडारों की निरीक्षण रिपोर्ट में होगा जो उनके निरीक्षण समाप्त हो जाने पर प्रकाशित की जायगी।

(१) पूर्णता—लेखक का अनुमान है कि पंजाब के श्वेताम्बर और स्थानकवासी भंडारों में छोटी बड़ी सब मिलाकर अनुमान २०,००० हस्तलिखित प्रतियां हैं। इस संख्या को देखकर दृढ़तापूर्वक कहा जा सकता है कि इन में श्वेताम्बर संप्रदाय का समग्र साहित्य विद्यमान होना चाहिये; क्योंकि जैन ग्रन्थावली (जैन श्वेताम्बर कॉन्फरन्स, मुंबई, वि० सं० १९६५) में, जो गवर्नमेंटद्वारा प्रकाशित सूचियों पर से तथा स्वतन्त्र रीति से तय्यार हुई थी, अनुमान ३६०० संस्कृत प्राकृत के श्वेताम्बर ग्रन्थों का उल्लेख है। श्रीयुत मोहनलाल दलीचंद देशाईकृत जैन साहित्यनो संक्षिप्त इतिहास (अमदावाद, वि० सं० १९८९) में अनुमान १८०० संस्कृत प्राकृत ग्रन्थों तथा ६०० गुजराती ग्रन्थों का उल्लेख है। डा० विन्टर्निट्ज़ के हिस्ट्री ऑफ इंडियन लिट्रेचर (वाल्युम २, बौद्ध और

४ टीपो करवा माटे विद्वान पंडितोंने रोकी ने कार्यने माटे मोकलवामां आव्या. [जैन ग्रन्थावली, प्रस्तावना पृ. ६]

अंबाला शहरका सुप्रसिद्ध--मनोहर--गगनचुंबी--

श्री सुपार्श्वनाथ जैन मंदिर अंबाला मीठी (पंजाब)

जैन साहित्य; अंग्रेजी अनुवाद, कलकत्ता, सन् १९३३) में किसी ऐसे जैन श्वेताम्बर ग्रन्थ का नाम दृष्टिगोचर नहीं हुआ जिस का उल्लेख उक्त दो पुस्तकों में न हो ।

(२) प्राचीनता—यद्यपि पंजाब के जैन भंडार पाटन, खंभात, जैसलमेर आदि की भांति प्राचीन नहीं, और नाही इन में कोई ताड़पत्र की प्रति उपलब्ध हुई है, तथापि इन में कई प्रतियां पांच सौ वर्ष या इससे भी अधिक प्राचीन मिलती हैं । कागज पर लिखी हुई प्राचीन से प्राचीन प्रति वि० सं० १३६५ की है^५ । इस दृष्टि से पंजाब की प्रतियां कुछ कम महत्त्व की नहीं । उदाहरण के लिये देखिये—

(क) उदयप्रभसूरिकृत उपदेशमालावृत्ति (रचनाकाल, वि० सं० १२१९) ।
पत्र १०१-२०६, अपूर्ण । लिपिकाल, सं० १४८० या १४८१ ।
आकृति प्राचीन ।

(ख) हेमचन्द्राचार्यकृत अनेकार्थी । पत्रसंख्या ३७ । लिपिकाल सं० १४९३ ।
आकृति प्राचीन ।

(ग) श्रावकधर्मवृत्ति । पत्रसंख्या १४ । लिपिकाल सं० १४९९ । आकृति प्राचीन ।

ये तीनों प्रतियां श्री आत्मानन्द जैन भंडार, अंबाला शहर में विद्यमान हैं जिन के नंबर भंडार सूची में क्रमशः ९६, ३६७ और ८७२ हैं ।

इन के अतिरिक्त बहुतसी प्रतियां ऐसी हैं जिन पर लिपिकाल दिया हुआ नहीं परंतु देखने में इतनी ही या इन से अधिक प्राचीन प्रतीत होती हैं । विक्रम सोलहवीं तथा सतरहवीं शताब्दि की लिखी हुई तो सैकड़ों प्रतियां मिलती हैं । ये प्रतियां प्रायः शुद्ध हैं क्योंकि एक तो मुनिराजों के हाथ की लिखी हुई हैं, दूसरे पीछे से बांचनेवालों ने भी शुद्ध कर दी हैं ।

(३) अन्यत्र अनुपलब्ध ग्रन्थ—यद्यपि पंजाब के भंडारों में ऐसे ग्रन्थों के

५ आर्चिबाल्ड ऐडवर्ड गफः पेपर्स रिलेटिड टु कलेक्शन एंड प्रेजर्वेशन ऑफ एन्शन्ट संस्कृत लिट्रेचर इन इंडिया कलकत्ता, सन् १८७८ पृ० १६ । इस के पश्चात् इस से अधिक प्राचीन प्रति शायद कोई नहीं मिली ।

६ अर्थात् जिनका उल्लेख जैन ग्रन्थावली तथा श्री. मोहनलाल दलीचंद देशाईकृत जैन साहित्यनो संक्षिप्त इतिहास में नहीं है ।

मिलने की अधिक संभावना नहीं, तथापि चालीस पचाम तो ऐसे ग्रन्थ अवश्य निकल आवेंगे। देखिये—

(क) गुणशेखर शिष्य नयरङ्गकृत विधिकन्दली स्वोपब्रवृत्ति सहितै। रचना सं० १६२५। पत्रसंख्या १५३। लिपिकाल सं० १६५२। आत्मानन्द जैन भंडार, अंबाला शहर। भंडार सूची नं० ४८६।

(ख) भुवनभानु कैवलचरित्र (संस्कृत गद्य)। रचनाकाल—“ संवत्सन्द्रघना-श्रयाष्टकमही संभाविते वत्सरे ” १८०१। पत्रसंख्या १५२। आत्मानन्द जैन भंडार, अंबाला शहर। भंडार सूची नं० ५८८।

(४) अंशुद्धि निवारण—पर्याप्त अथवा उचित मामग्री न मिलने के कारण जैन ग्रन्थावली तथा मोहनलाल देशाईकृत जैन माहित्यनो संक्षिप्त इतिहास में कई न्यूनताएं रह गई हैं। पंजाब जैन भंडारों के निरीक्षण से इन में कई भूलें सुधारी जा सकती हैं। उदाहरणार्थ उदयप्रभसूरिकृत उपदेशमालावृत्ति (कर्णिका)। पूर्वोक्त दोनों पुस्तकों में इस का रचनाकाल सं० १२९९ लिखा है (ग्रन्थावली पृ. १७१, मोहनलाल देशाई, ५५३)। परंतु वास्तव में इस की रचना “ वर्षे निधीन्दुनयनेन्दुमिते ” अर्थात् सं० १२१९ में हुई। अंबाला शहर के भंडार की प्रति नं० ५६ तथा पट्टी (जिला लाहौर) के भंडार की प्रति (बंडल नं० १) में यही पाठ है।

(५) अन्यत्र अनुपलब्ध गुजराती ग्रन्थ—

(क) मृगावतीनी चौपई—अंबाला शहर भंडार—नं. २८६

(ख) सीतारामनी चौपई— „ „ —नं. २२१

ये दोनों ग्रन्थ खग्नरगच्छीय समयसुन्दरकृत हैं जो मकलचंद के शिष्य थे। समयसुन्दर अकबर के समय में हुए। इन्होंने लाहौर में रहकर अष्टलक्ष्मी नामक ग्रन्थ की रचना की। पंजाब में खास २ दिनों में जीवहिंसा विशेष कर गौहिंसा बंद कराई। (मोहनलाल,

७ बीकानेरनिवासी श्रीयुत अगर्चंद नाहटा लिखते हैं कि बीकानेर भंडार में यह ग्रन्थ विद्यमान है।

+ इस वर्ष में कर्ता की विद्यमानता हो नहीं सकती। कर्ता मंत्री वस्तुपाल का गुरु विजयमेन सूरि का शिष्य था। सं. १२९९ का वर्ष बराबर लगता है। ‘निधीन्दु’ शब्द में कुछ गलती होगी—संपादक।

८ देखिये नोट नं० ६

देशाई. पारा ८४७) [इस दोनों ग्रन्थ बहुत मिलते हैं । देखो हमारा ग्रन्थ ' जैन गूर्जर कविओ ' प्रथम भाग पृ. ३४३, ३५५.—संपादक.]

(ग) मुनिपतिनी चौपाई—अंबाला शहर भंडार—नं० २६३ ।

यह ग्रन्थ खरतरगच्छीय दयाकुशल शिष्य मुनि धर्ममन्दिर का बनाया हुआ है । रचनाकाल—संवत् सतरै पचवीसै रै, पाटण माहै परगडो श्री वाडी पास विराजै रै । मोहनलाल देशाई ने केवल बिबदंणिकगच्छीय देवगुप्त सूरि शिष्य सिंहकुल (सं. १५५०) कृत मुनिपति राजर्षि चौपाई का उल्लेख किया है (ह ७७५) । [इस ग्रन्थ भी बहुत उपलब्ध है—देखो मेरा ' जैन गूर्जर कविओ ' द्वितीय भाग पृ. २३४-६. ऐसा मालूम होता है कि लेखक ने इस मेरा दोनों ग्रन्थ देखा नहि है । मेरा ' जैन साहित्यनो संक्षिप्त इतिहास ' में भाषा कविओं की कृतियां उल्लिखित की गई नहि हैं.—संपादक.]

(६) अन्यत्र अनुपलब्ध हिंदी ग्रन्थ—

(क) मेघनृषिकृत दान शील तप भावना चरित—जीरा भंडार—नं० ६८८ ।
मेघनृषि पंजाब देश में हिंदी के अच्छे कवि हो गए हैं । ये यति थे और इनका उपाश्रय फगवाड़ा नगर (जिला, जालन्धर) में था । इनकी गुरुपरम्परा इनके मेघमाला (जीराभंडार—नं० ५७०) में इस प्रकार है ।

जटमल्ल—परमानंद—सदानंद—नारायण—नरोत्तम—मयाराम—मेघराज । दान—शील—तप—भावना चरित का लिपिकाल सं० १८१७ है । इस में १२३७ छंद हैं । मेघमाला की रचना भी सं० १८१७ में हुई । हिंदी हस्तलिखित ग्रन्थों की खोज (रिपोर्ट सन् १९०९-१०-११) में ग्रन्थ नं० १९७ मेघविनोद का उल्लेख है जिस के कर्ता के विषय में केवल इतना लिखा है कि है—' कर्ता मेघमुनि, इन के विषय में और कुछ ज्ञात नहीं । '

(ख) खरतरगच्छीय सुमत (न ?) सुमेरुगणि—शिष्य मुनि मानजीकृत वैद्यक ग्रंथ कविविनोद (नकोदर भंडार नं० ४४३) । यह ग्रन्थ सं० १७४५ में लाहौर में रचा गया—

संवत् सत्तर सय समैं पैताल वैसाष ।

शुक्लपक्ष पंचम दिनैं सोमवार है भाष ॥ ९ ॥

९ अर्थात् जिनका उल्लेख नागरीप्रचारिणी सभा काशाद्वारा प्रकाशित ' हिन्दी के हस्तलिखित ग्रन्थों का विवरण ' में नहीं है ।

और ग्रंथ सब मथन करि भाषा कहों बषान ।
 काढा औषध चूर्ण गुटिका करइ प्रगट मुनि मान ॥ १० ॥
 भट्टार्क जिनचंद गुरु एक गच्छ कों सिरदार ।
 खरतरगछ महिमानिलो सब जग को सुषकार ॥ ११ ॥
 जाको गछवासी प्रगट वाचक सुमन सुमेरु ।
 ताको सिष्य मुनि मानजी वासी बीकानेर ॥ १२ ॥
 कियौ ग्रंथ लाहौर में उपजी बुद्ध की वृद्ध ।
 जो नर राषइ कंठ मै सो होवइ प्रसिद्ध ॥ १३ ॥

कवि के बीकानेरवासी होने के कारण कहीं २ मारवाड़ी प्रयोग दिखाई देते हैं ।

(ग) दत्तकृत बारहखडी (नकोदर भंडार नं० ९४)

आदि—संवत सत्रह सैं माठे मम जेठ वदी तिथि दूज ।
 रवि ऋषि स्वाति बाराषडी करी कालिका पूज ॥ १ ॥
 अंत—जंबूदीप जाको कहै गंगाजमुना परवाह ।
 भरतषेत बलमंड भू नरपत नवरंग साह ॥ १ ॥
 हरियाणें मै मंडल दिल्ली तपत बडा गुलजारी ।
 चारि सहर में नगर लालपुर जित है रहन हमारी ॥
 दयारामजी करी दाम है गौड जन्म दुज धारी ।
 दानो वंम दत्त की रचना पनिया (ग) ? परि बलिहारी ॥

इति दत्तकृत बाराषडी संपूर्ण ।

(घ) श्री सूरतकृत जैन बाराषडी (नकोदर भंडार नं० १३२) । लिपिकाल
 सं० १८१५ ।

अंत—बाराषडी हित सों कही नहीं गनियन की रीस ।
 दोहै तो चालीस है छंद कहै बत्तीस ॥ ७८ ॥

हिन्दी के हस्तलिखित पुस्तकों के विवरण में इन बारहखडियों का उल्लेख नहीं, परंतु दो और का है जो ये हैं—

स्व० उपाध्यायजी श्री १००८ श्रीमद् वीरविजयजी महाराज.

(१) किशोरीदासकृत बारहखड़ी (विषय उपदेश), रिपोर्ट सन् १९०४ पुस्तक नं० १० ।

(२) विष्णुदासकृत बारहखड़ी (विषय कृष्णचरित्र), रिपोर्ट सन् १९०९-१०-११, पुस्तक नं० ३२७ ।

(७) नागरी-पंजाबी पुस्तक—अर्थात् देवनागरी लिपि में पंजाबी भाषा के पुस्तक ।

पंजाबी पुस्तक प्रायः दो लिपियों—गुरुमुखी और फ़ारसी लिपि में लिखे जाते थे । देवनागरी में लिखा हुआ एक आध पुस्तक ही उपलब्ध होता था, परंतु जैन भंडारों में कई पुस्तक मिलते हैं ।

(क) बारामास शेरूराम (जीरा भंडार नं० ५६७)

अंत—राम बपश जी महाराज मेरे पूरे करो काज ।

शेरूराम दे सिरताज तुसी बहुत दीजो दिलों जान कें ॥

(ख) बैतं [दीदारसिंघ ?] (नकोदर भंडार नं० १३६) ।

अंत—तेरे कारणे आइ फकीर होए धन माल मताह छुडाय के नी ।

दीदारसिंघ पियारे नै वस्स कीत्ती मीने प्रेम पियारु लगाइ के नी ॥३०॥

(ग) जैन स्वरूप (गुजरांबाला मन्दिर भंडार, काशीनाथ कुण्डे की रिपोर्ट सन् १८८०-८१, परिशिष्ट नं० २२७ लाहौर की छपी हुई) ।

(८) गुरुपरम्परा—पंजाब के जैन भंडारों से कई एक प्रसिद्ध साधु तथा यतियों की गुरुपरम्परा का पता चलता है । जैसे—

(क) स्वर्गवासी श्रीमद्विजयानन्दसूरिजी महाराज की दूढक मत की गुरुपरम्परा । उन्होंने ने सं० १९१७ में सरगथल में केशराजकृत रामचरित्र की प्रतिलिपि की जो अम्बाला शहर भंडार में (नं० ४९१) विद्यमान है, उस में अपनी गुरुपरम्परा इस प्रकार दी है—

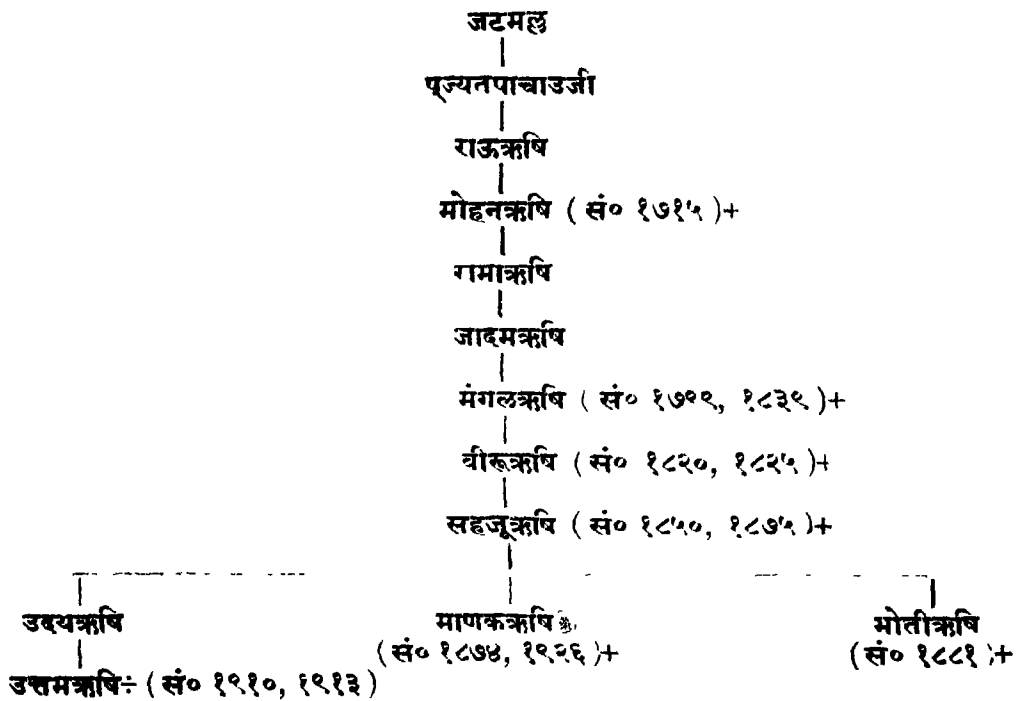
जोगराज—हजारीमल—लालजीराम—गंगाराम—जीवणराम—आत्माराम ।

(ख) प्रसिद्ध यति मेघराज की गुरुपरम्परा जो ऊपर दी जा चुकी है ।

पंजाब के जैन भंडारों का महत्त्व

(९) उत्तराधगच्छ—गत अढ़ाई तीन सौ बरसों में इस गच्छ का पंजाब में बहुत जोर रहा है, परंतु अब कई विद्वानों से पूछने पर इस का कुछ पता नहीं चला । जैन तत्त्वादर्श के पृष्ठ ५८३ पर केवल इतना उल्लेख है कि यह लुंपक मत का एक प्रसिद्ध गच्छ है । पंजाब के भंडारों से इस गच्छ की गुरुपरम्परा मिल गई है, जो इस प्रकार है—

उत्तराधगच्छ*

(१०) सचित्र प्रतियां—यद्यपि जैनमत वैराग्य तथा निवृत्ति परक धर्म है तथापि इस ने कलाकौशल्य को यथायोग्य अपनाया है । न केवल मूर्ति तथा मन्दिर निर्माण में

* इस गच्छ का मुख्य उपाश्रय अंबाला शहर में था ।

‡ माणक ऋषि जबरदस्त लिपिकार थे । इन के लिखे हुए बांसियों ग्रन्थ भंडारों में विद्यमान हैं ।

÷ सं० १९३५ में यतिपना छोड़ कर ये श्रीमद्विजयानन्दसूरि के शिष्य बन गये और इन का नाम श्री उद्योतविजय रखा गया । (देखिये तत्त्वनिर्णयम्रागाद-चरित्र भाग, पृ. ६१)

+ इन संबतों में लिखे हुए ग्रन्थ मिलते हैं ।

प्रत्युत चित्रकला में भी इस ने असीम कौशल दिखाया है। चिरकाल से पर्युषण पर्व में कल्पसूत्र बांचने तथा सुनने की प्रथा चली आती हैं। श्रावक लोग इस सूत्र की प्रतियां लिखवाकर मुनिराजों को भेंट किया करते थे। धनाढ्य श्रावक इन को सुनहरी अक्षरों में लिखवाते और उन में चित्र भी बनवाते थे। ऐसी कइ प्रतियां पंजाब के भंडारों में विद्यमान हैं। जैसे—

(क) कल्पसूत्र—(जीरा भंडार, नं० ११७)। यह पुस्तक प्रसिद्ध श्रावक पर्वत और डूंगर ने सं० १५६५ में लिखवाई जिस में ३० चित्र हैं।

दीप्यदागमगच्छे श्रीजयानन्दगुरोः क्रमे ।

श्रीमद्विवेकरत्नाख्यसूरीणामुपदेशतः ॥ १० ॥

ताभ्यां पर्वतडूंगरनामभ्यां कल्पपुस्तिकाः सर्वाः ।

श्रीज्ञानभक्तिवृद्ध्यै जयन्तु ता लेखिताः सुचिरम् ॥ ११ ॥

विक्रमसमयातीते वर्षे बाणर्तुतिथिमिते तपसि ।

सितपञ्चम्यां शुके लेखिताः श्रीकल्पपुस्तिकाः सकलाः ॥ १२ ॥

पर्वतडूंगर के पूर्वजों के वर्णन के लिये देखिये मोहनलाल देशाईकृत जैन साहित्यनो संक्षिप्त इतिहास §§ ५८०-८२, ६२४, ७५५ ।

(ख) जीरा भंडार की नं० ५२९ कल्पसूत्रप्रति भी सचित्र है जो सं० १४७३ की लिखी हुई है।

सचित्र क्षमापण अथवा विज्ञप्तिपत्रों के लिये देखिये श्री मुनि जिनविजयद्वारा संपादित विज्ञप्तित्रिवेणिः, भावनगर सन १९१६। प्रस्तावना पृ० २, ३ ।

इन के अतिरिक्त देवविमान तथा नरकों के चित्र और जम्बूद्वीप के नक्षत्र तथा ज्योतिष संबन्धी रेखाचित्र भी मिलते हैं। जैनकला के इतिहास के लिये यह आवश्यक सामग्री है।

पूर्वोक्त कथन में पंजाब के जैन भंडारों के महत्त्व का दिग्दर्शन कराया गया है। कुछ काल पहले ये भंडार कैसे हाथों में थे इस का हाल भी सुनिये। एक ओर तो इन के संरक्षक ऐसे यति लोग थे जो केवल रेलवे गाइड की प्रति लेकर कह देते थे कि हमारे

भंडार से जो और जितने ग्रन्थ चाहें लेजाओ¹⁰ । दूसरी ओर ऐसे श्रावक थे जो दूसरे को ग्रन्थ दिखाते भी नहीं थे । उन को पढ़ने के लिये देने का तो कहना ही क्या ? । सन् १८८० में गुजरांबाला जैन मन्दिर का भंडार ला० कर्मचंद भावडा की देखरेख में था । जब पं० काशीनाथ कुण्टे उन के पास गये तो उन्होंने पुस्तक दिखाने से साफ़ इनकार कर दिया और कहा कि ये सब पुस्तक जैन धर्म सम्बन्धी हैं और इन को साधु और यतियों के सिवाय और कोई व्यक्ति नहीं देख सकता, चाहे वह श्रावक ही क्यों न हो ? पीछे सरकारी अफ़सरों के अनुरोध से उन्होंने ने इस शर्त पर पुस्तक दिखाने स्वीकार किये कि वे पुस्तक को अपने हाथ में पकड़े रहेंगे और पण्डितजी दूर से इसे पढ़ लेंगे, परंतु हाथ न लगावे¹¹ । लेकिन अब अत्यन्त आवश्यक है कि इन भंडारों का समुचित प्रबन्ध किया जाय जिस से न केवल ये चिरकाल तक सुरक्षित रहें प्रत्युत इन का ठीक उपयोग भी हो ।

पंजाब यूनिवर्सिटी के वाइस चान्सलर स्व० डा० ए० सी० वुल्नर पंजाब के जैन भंडारों की महत्ता को भली प्रकार समझते थे । उन्होंने ने लेखक को सन् १९१७, १९२३ और १९३० में कई जगह जैन भंडार देखने के लिये भेजा । पहली दो बार कुछ सफलता न हुई । तीसरी बार अंबाला शहर भंडार का निरीक्षण किया गया जिस के परिणाम का दिग्दर्शन इस लेख से हो रहा है । कुछ समय हुआ श्री आत्मानंद जैन महामभा-पंजाब की प्रार्थना पर सेठ आनन्दजी कल्याणजी की पेढी ने रु. १०००) पंजाब यूनिवर्सिटी में भेजा ताकि पंजाब के जैन भंडारों का निरीक्षण किया जाय । अब यह काम चालु हो गया है और इस की रिपोर्ट शीघ्र ही प्रकाशित होगी । डा० वुल्नर की इच्छा थी कि जैन मभा पंजाब के लाहौर जैसे किमी विद्यास्थान में एक केन्द्रीय जैन भंडार की स्थापना करे ।

10 "One of them (Yatis) even invited me to his house and shewed me his books there. He gave me permission to take away what I wanted, and asked in exchange nothing, but a railway-guide—a request which I readily granted." Dr. G. Buhler's letter published in *Collection and Preservation of Ancient Sanskrit Literature* by A. E. Gough, Calcutta. 1878, p. 51.

11 Kashi Nath Kunte's Report on the Compilation of the Catalogue of Sanskrit manuscripts for the quarter ending 31st, December, 1880. Lahore, p. 2

[श्री देवकुमार जैन ' भारतीय ' अध्यापक-
श्री आत्मानन्द जैन गुरुकुल, गुजरांवाला.]

(१)

शरण दो महावीर भगवान ।

इस दुःख-माया-जाल-भ्रमण में, भूल रहा मतिमान ।
ज्ञान-नेत्र प्रभु ! अंध हुए हैं, होवे मम शुभ ज्ञान ॥शरण दो॥

(२)

भव-समुद्र लघु नाव है मेरी, मैं नहीं साहसवान ।
पार उतारो कल्पसागर, करो दया का दान ॥शरण दो॥

(३)

कर्मों से मैं बहुत दुःखी हूँ, हुआ निपट अज्ञान ।
कर्म कटें शुभ मति प्रभु ! उपजे, होऊं सद्गुण-खान ॥शरण दो॥

(४)

पर-कल्याण किया नहीं मैं ने, दिया नहीं सद्ज्ञान ।
कर सेवा निज धर्म जाति की, करुं देश-उत्थान ॥शरण दो॥

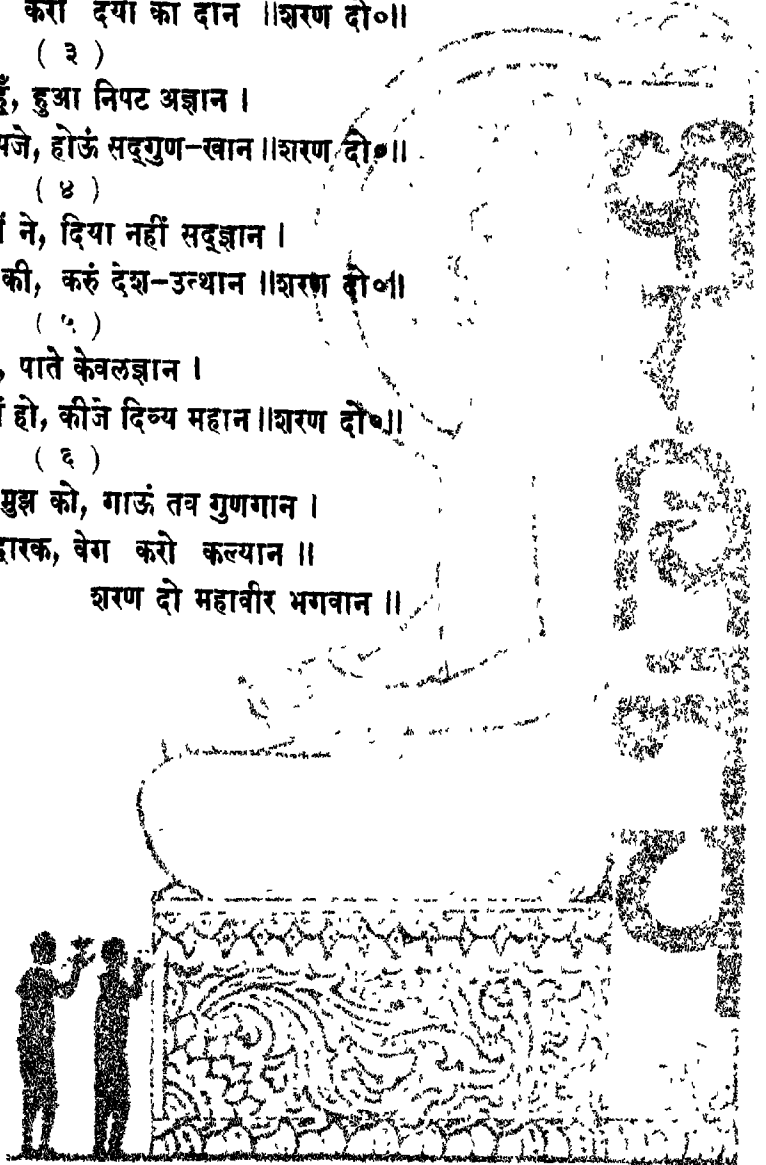
(५)

गौतमस्वामि से विरोधी हैं, पाते केवलज्ञान ।
मम अवलम्बन प्रभो ! तुम्हीं हो, कीजे दिव्य महान ॥शरण दो॥

(६)

धन यश की प्रभु चाह न मुझ को, गाऊं तव गुणगान ।
“ भारतीय ” सेवक उद्धारक, वेग करो कल्याण ॥

शरण दो महावीर भगवान ॥

[इस छोटे से लेख में गंभीर विचारणा है। अनेकान्तवाद एक जटिल विषय है ऐसी मान्यता चली आती है परंतु उसकी व्यवहार्यता इतनी बड़ी है कि हर वर्तन में उसका पालन हो सकता है। लेखक महाशय इस विषय पर एक महान् लेख लिख कर प्रकाश डालें ऐसी आशा रखता हूँ-संपादक]

धर्म और दर्शन ये जुड़े जुड़े विषय हैं परन्तु प्रागैतिहासिक काल से ही इन दोनों का आश्चर्यजनक सम्बन्ध चला आता है। प्रत्येक धर्म अपना एक दर्शन रखता रहा है। उस दर्शन का प्रभाव उस धर्म पर आशातीतरूप में पड़ा है। दर्शन को देखकर उस धर्म को समझने में सुभीता हुआ है इतना ही नहीं किन्तु उस समय दर्शन को समझे बिना उस धर्म का समझना अति कठिन था।

जैन धर्म का भी दर्शन है और उसमें एक ऐसी विशेषता है जो जैन धर्म को बहुत ऊंचा बना देती है। आत्मा क्या है ? परलोक क्या है ? विश्व क्या है ? ईश्वर है कि नहीं ? आदि समस्याओं को सुलझाने की कोशिश सभी दर्शनों ने की है और जैन दर्शन ने भी इस विषय में दुनियाँ को बहुत कुछ दिया है, अधिकार के साथ दिया है और अपने समय के अनुसार वैज्ञानिक दृष्टि को काम में लाकर दिया है। परन्तु जैन दर्शन की इतनी ही विशेषता बतलाना विशेषता शब्द के मूल्य को कम कर देना है। जैन दर्शन ने जो दार्शनिक विचार दुनियाँ के साम्हने रखे वे कितने गंभीर और तथ्यपूर्ण हैं वह प्रश्न ही जुदा है। इस परीक्षा में अगर जैन दर्शन अधिक से अधिक नम्बरों में पास भी हो जाय तो भी यह उसकी बड़ी विशेषता नहीं कही जा सकती। उसकी बड़ी विशेषता है अनेकान्त, जो केवल दार्शनिक सत्य ही नहीं है बल्कि धार्मिक सत्य भी है। इस अनेकान्त का दूसरा नाम स्याद्वाद है। जैन दर्शन में इस का स्थान इतना महत्त्वपूर्ण है कि जैन दर्शन को स्याद्वाद दर्शन या अनेकान्त दर्शन भी कहते हैं।

लेखक-

पंडित श्री दरबारीलाल 'सत्यभक्त'
साहित्यरत्न न्यायतीर्थ, बम्बई

एकान्तदृष्टि एक बड़ा भारी पाप है। जैन धर्म में इसे मिथ्यात्व कहते हैं। मिथ्यात्व पांच पापों से भी बड़ा पाप माना गया है क्योंकि वे पाप, पाप के रूप में ही दुनियाँ को सताते हैं इस लिये उन का इलाज कुछ सरलता से होता है, परन्तु मिथ्यात्वरूपी पाप तो धर्म का जामा पहिन कर समाज का नाश करता है। अन्य पाप अगर व्याघ्र हैं तो मिथ्यात्वरूपी पाप गोमुख—व्याघ्र है। यह क्रूर भी है और पहिचानने में कठिन भी है।

जिसके हृदय में सर्वथा एकान्तवाद बस गया उसके हृदय में उदारता, विश्वप्रेम आदि जो धर्म के मूल तत्त्व हैं वे प्रवेश नहीं पा सकते, न वह सत्य की प्राप्ति कर सकता है। इस प्रकार वह चारित्रहीन भी होता है और ज्ञानहीन भी होता है। वह दुराग्रही होकर अहंकार की और अन्धविश्वास की पूजा करने लगता है। इस तरह वह जगत् को भी दुःखी तथा अशान्त करता है और स्वयं भी बनता है।

एकान्तवाद की इस भयंकरता को नष्ट करने के लिये जैन दर्शन ने बहुत कार्य किया है। उसका नयवाद और सप्तभंगी उसकी बड़ी से बड़ी विशेषता है। इस के द्वारा नित्यवाद, अनित्यवाद, द्वैतवाद, अद्वैतवाद आदि के दार्शनिक विरोधों को बड़ी खूबी के साथ शान्त करने की कोशिश की गई है। इतना ही नहीं किन्तु यह अनेकान्तवाद भी कहीं एकान्तवाद न बनजावे इस के लिये सतर्कता रक्खी गई है और कहा गया है कि:—

अनेकान्तोऽप्यनेकान्तः, प्रमाणनयसाधनः ।

अनेकान्तः प्रमाणात्ते, तदेकान्तोऽर्पिताभयात् ॥

अर्थात्—अनेकान्त भी अनेकान्त है। प्रमाणदृष्टि को मुख्य करने से वह अनेकान्त है और नयदृष्टि को मुख्य करने से वह एकान्त भी है। इसलिये एकान्त का भी उपयोग करना चाहिये। सिर्फ इतना ख्याल रखना चाहिये कि वह एकान्त असदेकान्त न हो जाय।

एकान्त असदेकान्त तभी बनता है जब वह दूसरे दृष्टिबिन्दु का विरोधी हो जाता है। अपने दृष्टिबिन्दु के अनुसार विचार करता रहे और दूसरे दृष्टिबिन्दु का खण्डन न करे तो वह सदेकान्त है। इस प्रकार सदेकान्त के रूप में एकान्त को भी उपादेय माना गया है यह अनेकान्त की परम अनेकान्तता है। इसप्रकार जैन दर्शन की उदारता व्यापक हो कर के भी कितनी व्यवस्थित और विचारपूर्ण है इस का पता लगता है।

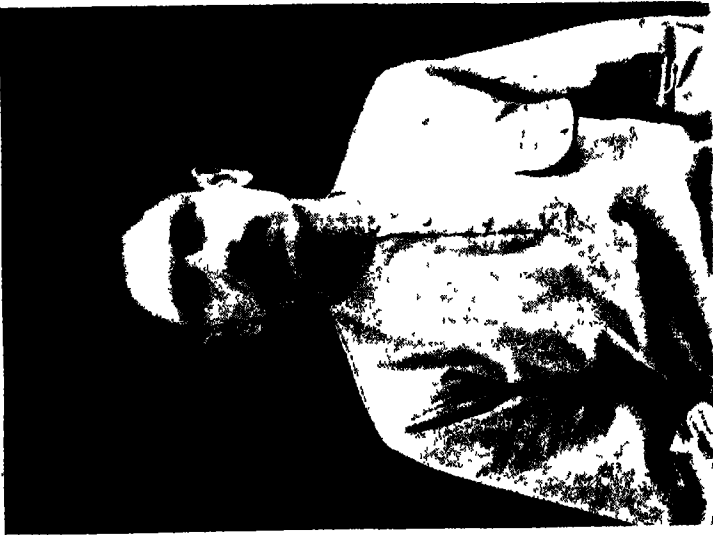
मैं ऊपर कहचूँका हूँ कि दर्शन का और धर्म का निकट सम्बन्ध रहा है। जैन दर्शन का यह अनेकान्त सिद्धान्त अगर दार्शनिक क्षेत्र की ही वस्तु रहे तो उससे विशेष लाभ नहीं हो सकता। दार्शनिक समस्याएँ जटिल बनीं रहे या सुलझ जाँय इस की चिन्ता जन साधारण को

नहीं होती। जनता तो उसके व्यावहारिक उपयोग को देखती है, इसलिये अनेकान्त की व्यावहारिक उपयोगिता ही विशेष विचारणीय है।

धर्म हो या संसार की कोई भी व्यवस्था हो वह इसीलिये है कि मनुष्य सुखशान्ति प्राप्त करे। सुखशान्ति के लिये हमारा क्या कर्तव्य है और क्या अकर्तव्य है और उस कर्तव्य को जीवन में कैसे उतारा जा सकता है और अकर्तव्य से कैसे दूर रहा जा सकता है इसी के लिये धर्म है, इसी जगह अनेकान्त की सब से बड़ी उपयोगिता है।

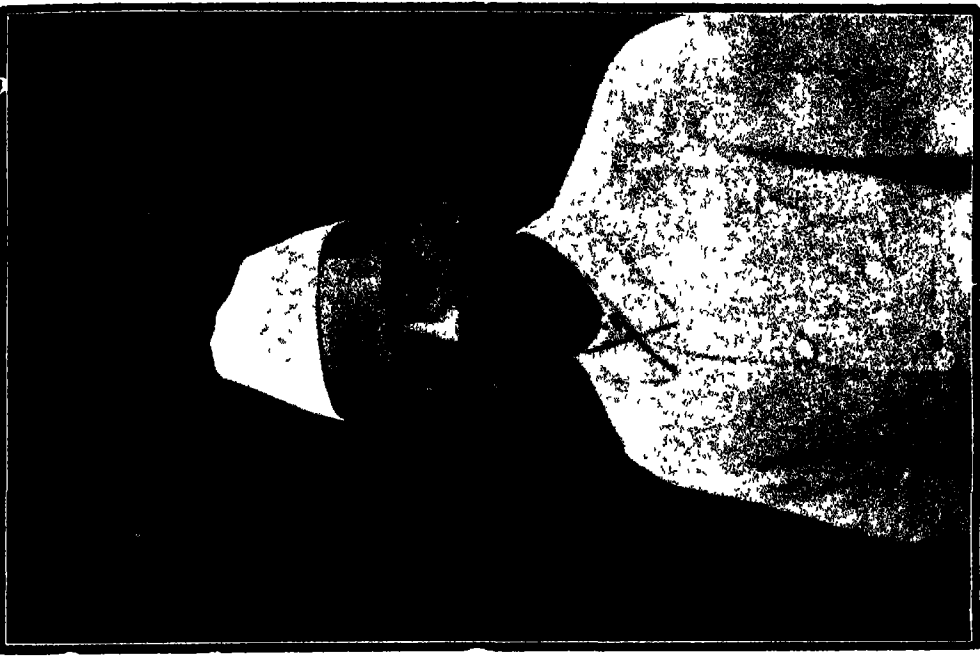
आज रूढ़ि और सुधार के बीच में तुमुल युद्ध हो रहा है। जैन समाज भी इस से अछूता नहीं है। यदि जैन समाज में अनेकान्त की भक्ति होती तो क्या यह सम्भव था कि इस युद्ध का ऐसा रूप होता?। पद पद पर द्रव्य-क्षेत्र-काल-भाव की दुहाइ देनेवाले जैन शास्त्र क्या किसी सुधार के इसीलिये विरोधी हो सकते हैं कि वह सुधार है या नया है? क्या हमारा अनेकान्त सिर्फ इसी लिये है कि वह स्वद्रव्य-क्षेत्र-काल-भाव की अपेक्षा घट का अस्तित्व और परद्रव्य-क्षेत्र-काल-भाव की अपेक्षा घट का नास्तित्व बतलाया करे? क्या उसका यह कार्य नहीं है कि वह यह भी बतलावे कि समाज के लिये अमुक कार्य-रीतिरिवाज-अमुक द्रव्य-क्षेत्र-काल-भाव के लिये अस्ति है और दूसरे द्रव्य-क्षेत्र-काल-भाव के लिये नास्ति है। इस लिये यह बहुत सम्भव है कि धर्म के नाम पर और व्यवहार के नाम पर आज जो आचार-विचार चल रहे हैं उन में से अनेक हजार, दो हजार वर्ष पुराने द्रव्य-क्षेत्र-काल-भाव के लिये अस्तिरूप हों और आज के लिये नास्तिरूप हों। मेरा यह कहना नहीं है कि हरएक आचारविचार को बदल देना चाहिये। मैं तो सिर्फ इतना ही कहना चाहता हूँ कि हम को अपने आचारविचार पर अनेकान्त दृष्टि से विचार करना चाहिये कि उसमें क्या क्या आज के लिये अस्तिरूप है और क्या क्या नास्तिरूप है। सम्भव है कल जो अस्ति है वह आज नास्ति हो जाय और कल जो नास्ति था वह आज अस्ति हो जाय।

परन्तु जैनसमाज का दुर्भाग्य तो इतना है कि इस अनेकान्त दृष्टि का व्यावहारिक उपयोग करना तो दूर किन्तु उस पर विचार करना भी घृणित समझा जाता है। अगर कोई विदेशी इस दृष्टि से विचार कर के कुछ बात कहे तो जैनसमाज उसके गीत गा देगा, परन्तु उस दृष्टि से स्वयं विचार न करेगा। आज अनेकान्त के गीत गाने को जैनसमाज तैयार है। जिन लोगों ने अनेकान्त को पहिले व्यावहारिक रूप दिया है उन के गीत गाने को जैनसमाज तैयार है, और उन के गीत गाने को भी जैनसमाज तैयार है जो जैनसमाज के बाहर रहकर अनेकान्त का व्यावहारिक उपयोग कर रहे हैं; परन्तु दुर्भाग्यवश जैनसमाज यह नहीं चाहता कि कोई उसका लाल अनेकान्त का व्यावहारिक उपयोग करे उसको कुछ ऐसा रूप दे जिस से जड़ समाज में कुछ चैतन्य की उद्भूति हो, दुनियाँ का कुछ आकर्षण हो, उसको कुछ मिले भी। जैन समाज को आज सिर्फ नाम की पूजा करना है; अर्थ की नहीं।

सत्यभक्त श्री दरबारीलाल जैन-व्यायनीर्थे

[पृ. १३०]

श्री. कृष्णलाल वर्मा

[पृ. ११७]

परन्तु जैनसमाज से मैं विनीत किन्तु स्पष्ट शब्दों में कह देना चाहता हूँ कि यह रुख जैन धर्म का रुख नहीं है। जैन धर्म कवित्व की अपेक्षा विज्ञान की नींव पर अधिक खड़ा है। कवित्व में भावुकता रहती है अवश्य, परन्तु उसमें अन्धश्रद्धा नहीं होती और विज्ञान में तो अन्धश्रद्धा का नाम ही पाप समझा जाता है। विज्ञान का तो प्राण ही विचारकता, निष्पक्षता है। यदि जैन समाज जैनधर्म को वैज्ञानिक धर्म कहना चाहता है—जैसा कि वह है—तो उस स्वतन्त्र विचारकता, योग्यपरिवर्तनशीलता, सुधारकता का स्वागत करना चाहिये। धर्म का मूल द्रव्यों की, योजनों की, वर्षों की और अविभाग प्रतिच्छेदों की गणना में नहीं है किन्तु वह जनहित में है। विश्व के कल्याण के लिये, सत्य की पूजा के लिये किसी भी मान्यता का बलिदान किया जा सकता है। विज्ञान आज जो विद्युद्देग से दौड़ रहा है और विद्युत् के समान ही चमक रहा है उसका कारण यही है कि उस में अहंकार नहीं है। सत्य की वेदी पर वह प्राचीन से प्राचीन और प्यारे से प्यारे सिद्धान्त का विचार का बलिदान कर देता है। कोई धर्म अगर वैज्ञानिक है तो उसमें भी यही विशेषता होना चाहिये।

एक दिन जैनधर्म में यह विशेषता थी इसीलिये वह ईश्वर सरीखे सर्वमान्य तत्त्व को निरर्थक समझकर सिंहासन से उतार सका, वेद सरीखे देगमान्य श्रद्धास्पद ग्रंथ को फेंक सका, विज्ञान की कसौटी पर जो न उतरा उसका 'ओपरेशन' कर दिया तभी वह दृढ़ता के साथ कह सका कि मैं वैज्ञानिक हूँ। परन्तु आज का जैनधर्म अर्थात् जैनधर्म के नाम पर समझा जानेवाला वह रूप जो साधारण लोगों की अन्धश्रद्धारूपी गुफा में पड़ा है—क्या इस प्रकार वैज्ञानिकता का परिचय दे सकता है? आज तो जैन समाज का शिक्षित और त्यागीवर्ग भी वैज्ञानिक जैनधर्म के पक्ष में खड़ा नहीं हो पाता। शिक्षित वर्ग की शक्ति भी जनता को सुपथ पर लाने में नहीं किन्तु रिझाने में नष्ट हो रही है। उसे वैज्ञानिक जैनधर्म के मार्ग पर चलाने की बात तो दूर, परन्तु सुनाने में और सुनने में भी उसका हृदय प्रकम्पित हो ऊठता है। आह ! कहां जैनधर्म, कहां उसकी वैज्ञानिकता, अनेकान्तता और कहां यह कायरता, अन्धश्रद्धा !! दोनो में जमीन—आसमान से भी अधिक अन्तर है।

याद रखिये। इस वैज्ञानिक निःपक्षता के बिना अनेकान्त पास भी नहीं फटक सकता, और अनेकान्त के बिना जैनधर्म की उपासना करना प्राणहीन शरीर का उपयोग करना है। जैनधर्म की विजय वैजयन्ती उड़ाने की बात दूर रहे, परन्तु उस से जैन समाज अगर कुछ लाभ उठाना चाहता हो तो उसे सत्य और कल्याणकारी प्रत्येक विचार और प्रत्येक आचार को अपना कर, उसका समन्वय कर अनेकान्त की व्यावहारिक उपयोगिता का परिचय देना चाहिये। जहां अनेकान्त की यह व्यावहारिक उपयोगिता है वहां जैनधर्म है। इस के बिना जैनधर्म का नाम तो रक्खा सकता है; परन्तु जैनधर्म नहीं रक्खा जा सकता।

4
[श्री देवकुमार जैन- ' भारतीय ' अध्यापक
श्री आत्मानन्द जैन गुरुकुल, गुजरातवाला]

(१)

सुनो सब विजयानन्द आदेश ।

क्रोध मोह मद लोभ तजो सब, रखो कपट न द्वेष ।
भैत्रीभाव जगत में भरदो, रहे न शत्रु अवशेष ॥ सुनो सब० ॥

(२)

बैरी का उद्धार करो तुम, देकर शुभ उपदेश ।
पापी जन को भूल सुझादो, घृणा न हो लवलेष ॥ सुनो सब० ॥

(३)

पाप कार्य से सदा बचो मब, उर में भक्ति जिनेश ।
धर्म-सूत्र से जग को बांधो, बनो उदार विशेष ॥ सुनो सब० ॥

(४)

हृन्द्रिय-दमन कर वीर बनो तुम, तजो राग भय द्वेष ।
विपदाओं में ममचित्त होओ, धैर्य रखो सविशेष ॥ सुनो सब० ॥

(५)

असद्भाव अहंकार तजो सब, रखो प्रमाद न लेष ।
सच्चे वीर-उपासक होओ, सम्मुख वीर-संदेश ॥ सुनो सब० ॥

(६)

सादा रहन चलन भोजन हो, देशी वस्त्र अरु वेष ।
धर्म समाज देशसेवा में, हो मन लग्न हमेश ॥ सुनो सब० ॥

(७)

हिन्दी राष्ट्रभाषा सब मानो, अहिंसा वीरदेश ।
" भारतीय " सूरीच्छा अंतिम, हो स्वतन्त्र मम देश ॥
सुनो सब विजयानन्द आदेश ॥

श्रीविजयानंदावतार

(लेखक-ध्रीयुत शेट कनैयालालजी जैन, “ जैन कवि ” आनरेरी मैजिस्ट्रेट, फस्तला)

(चालः—राघेश्याम की रामायण)

इक प्रकृत मधुर गुंजार हुआ, ‘ आनंद ’, ‘ विजय ’, ‘ आनंद ’, विजय*
‘ आनंदविजय ’ अवतार हुआ, आनंद ! विजय ! ! आनंद ! विजय ! !

वन में, हिमगिरि में सागर में,
जल, स्थल, नम और चराचर में;

चहुँघा यह रव-झंकार हुआ, आनंद ! विजय ! ! आनंद ! विजय ! ! ॥ १ ॥

जब थी अघ से अभिव्याप्त मही,
अति पाप ताप से तप्त मही;

उर में तब मधुर पुकार हुआ, आनंद ! विजय ! ! आनंद ! विजय ! ! ॥ २ ॥

पथ में तम-तोम भयंकर था,
जब जीवन केवल कंकर था;

सहसाऽलोकित संसार हुआ, आनंद ! विजय ! ! आनंद ! विजय ! ! ॥ ३ ॥

संसृति में प्रभु ने जन्म लिया,
इंद्रादिक ने जय-नाद किया;

निर्बल मद, मोह विकार हुआ, आनंद ! विजय ! ! आनंद ! विजय ! ! ॥ ४ ॥

*“ आनंद ”, “ विजय ” से यहां ‘ अहो ! आनंद ’ अहो विजय ! ! से
मतलब है ।

जीवन भर ज्ञानप्रचार किया,
नित दीन दुःखी उद्धार किया;
पीड़ित जन का उपकार हुआ, आनंद ! विजय !! आनंद ! विजय !! ॥ ५ ॥

प्रभु का जयनाद हुआ जग में,
मृतप्राय विवाद हुआ जग में;
जग में जैनत्व-प्रचार हुआ, आनंद ! विजय !! आनंद ! विजय !! ॥ ६ ॥

गुंजित पाताल हुआ जय से,
वादीगण भाग ऊठे भय से;
चमकित संसार उदार हुआ, आनंद ! विजय !! आनंद ! विजय !! ॥ ७ ॥

छाई सुछटा नव जीवन की,
प्रतिभा चमकी कवि की मन की;
तंत्री का झंकृत तार हुआ, आनंद ! विजय !! आनंद ! विजय !! ॥ ८ ॥

चहुं और सुधा-रस-धार बही,
मलयानिल मन्द बयार बही;
मधुमय सुवसंत प्रचार हुआ, आनंद ! विजय !! आनंद ! विजय !! ॥ ९ ॥

पतिर्तो का प्रभु ! उत्थान किया,
मृतकों को जीवन दान दिया;
गत प्राण पुनः संचार हुआ, आनंद ! विजय !! आनंद ! विजय !! ॥ १० ॥

फिर जैन धर्म उद्धार हुआ,
प्रभु का अनंत उपकार हुआ;
यह भारत स्वर्गागार हुआ, आनंद ! विजय !! आनंद ! विजय !! ॥ ११ ॥

जेनाचार्य १००८ श्रीमद्विजयदानन्दस्वरि (श्रीआत्मारामजी) महाराजके मुख्य शिष्य
१०८ श्रीमान् श्रीलक्ष्मीविजयजी महाराज
मेडना (मारवाड) के घासिदे पुष्करणा ब्राह्मण. स्वर्गवास १९४० पाछी (मारवाड)

मुनिमहाराज श्रीहर्षविजयजी, आचार्यमहाराज श्रीविजयकमलस्वरिजी, श्रीहर्षविजयजी
महाराजजी के गुरुदेव, संघाडा के सर्व साधुओं के आद्य विद्यागुरु.

गुरु स्तुति

(लेखक-श्रीयुत शेठ कनैयालालजी जैन, " जैन कवि " आनरेरी मैजिस्ट्रेट, करतला)

(संगीत मिश्रित काव्य ।)

पूज्य गुरु विजयानंद ! तुम को लाखों प्रणाम । तुम को०

नभ में घोर तिमिर था छाया,
फैली थी मिथ्यातम माया;
सघन घनों की काली काया,

महसा सूर्य महस्रों प्रगटे नव छवि धाम । तुम को० ॥ १ ॥

तीव्र तेज जगती पर जागा,
मिथ्या नैश अंध-तम भागा;
पक्षी गण ने स्वागत-गा, गा,

कलरव से अभिनंदित तुम को किया सुख-धाम । तुम को० ॥ २ ॥

कल कोकिल ने कलित गान से,
देव-वधू ने सरम तान से;
अखिल प्रकृति ने स्नेह ध्वान से,

तुम्हें किया आह्वान कि ' प्रगटो ' आत्माराम । तुम को० ॥ ३ ॥

धारा जन्म, जगत-दुःख टारा,
जैन जाति का पतन निवारा;
बही स्नेह की मधु-रस-धारा,

प्रेम-पयस्विनि प्रगटी हूबे पाप ताप दुष्काम । तुम को० ॥ ४ ॥

गुरु स्तुति

जग से अत्याचार मिटाये,
मिथ्या पापाचार भगाये;
विजयी विजयानंद कहाये,

जैन-जाति-जय-गान जगत में हुआ सब ठाम । तुम को० ॥ ५ ॥

‘आत्माराम’ अमित गुणधारी,
‘विजयानंद’ विश्व जयकारी;
जय गुंजित थी वसुधा सारी,

अमेरिका तक पहुंचा था जयघोष ललाम । तुम को० ॥ ६ ॥

विभु नयनों में विधु-विलास था,
अधरों पर मृद मंद हास था;
विश्व-विमोहक मुखाभास था,

उन्नत देह, उदारमना मुद मंगल-धाम । तुम को० ॥ ७ ॥

मत्य अहिंसा-ध्वज फहराया,
सुखद वीर संदेश सुनाया;
मोतों को झकझोर जगाया,

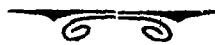
जैन मिंह जागे, वादी भागे अविराम । तुम को० ॥ ८ ॥

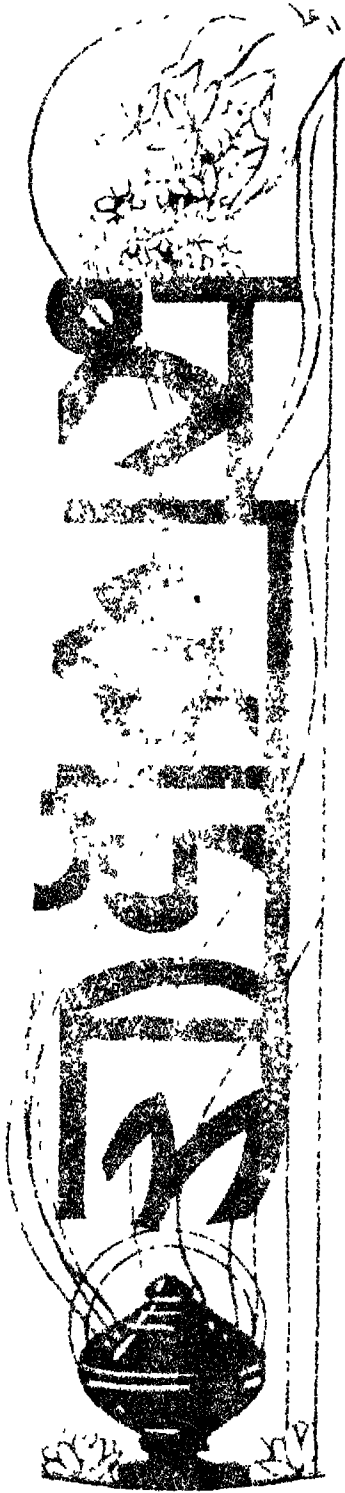
निर्मल थे गंगाजल से तुम,
विस्तृत उच्च हिमाचल से तुम;
पावन नीलनभांचल से तुम,

तुम में जल-स्थल-गिरि-नभ-छवि छाई सुखधाम । तुम को० ॥ ९ ॥

विश्व-प्रेम-पय-धार तुम्हीं थे,
इस संसृति के सार तुम्हीं थे;
हम सब के आधार तुम्हीं थे,

जय हो प्रभु विजयानन्द गुरुवर आत्माराम । तुम को० ॥ १० ॥

[उपदेशगच्छीय मुनि श्री ज्ञानसुन्दर]

स्वर्गस्थ पूज्याचार्य भगवान् का सर्वांश जीवन तो वही भाग्यशाली कह सकते हैं कि जिन्होंने आचार्यदेव का दर्शन कर अपने नेत्रों को पवित्र, उपदेश श्रवण कर कानों को कृतार्थ और चरणों का स्पर्श कर शरीर को सार्थक बनाया हों; क्यों कि परोक्ष की बजाय प्रत्यक्ष और अनुमानकी अपेक्षा अनुभव बलवान होता हैं। फिर भी बड़े बड़े विद्वानों के सामने मेरा कहना तो मात्र सूर्य के सामने दीपक देखाना सदृश केवल हाँसी का पात्र के सिवाय ओर हो ही क्या सकता है ? तथापि आन्तरिक भक्ति एवं श्रद्धा की विजली इतनी जबर्दस्त होती हैं कि जिसको मनुष्य तो क्या पर पशु-पक्षी भी रोक नहीं सकते हैं। अतएव अपनी तोतली भाषा से चू-चू कर अपने मनोगत भावों को प्रदर्शित करके कृतार्थ बन ही जाते हैं। इस हालत में मैं पूज्य गुरुदेव की शताब्दि के समय मेरे हृदय के उमंग को कैसे रोक सकता हूँ ? कदापि नहीं। अतएव पूज्याचार्य भगवान् की पवित्र सेवा में फूटे-तूटे दो शब्दोंद्वारा विनय-भक्तिपूर्वक श्रद्धाञ्जलि अर्पण करना मैं मेरा खास कर्त्तव्य समझता हूँ।

आज स्वर्गस्थाचार्य प्रवर का स्थूल देह भले हमारे सामने न हो पर आपश्री का हम लोगों पर किया हुआ असिम अलौकिक उपकाररूपी सूक्ष्म देह हमारे हृदयकमल को प्रफुल्लित अवश्य कर रहा हैं इतना ही नहीं पर आपश्री के नाम मात्र से मन आह्लाद और नेत्रों की पुतलियों नृत्य करने लग जाती है।

पूज्यवर ! आपने जैसे वीर क्षत्री कुल में (वि. सं. १८९३) अवतार धारण कर वीरता का परिचय दिया वैसे ही धर्मवीर हो कर अपनी वीरता को सार्थक किया। आपश्री

मुनि श्री ज्ञानसुन्दर

जैनेतर धर्म में जन्म लेकर भी सत्यप्रिय थे कि अपनी किशोर वय में ही मायावी संसार का त्याग कर जैन-धर्म (स्थानक० वि० सं. १९१०) में दीक्षित हुए।

हे ज्ञानसागर ! आपश्री की जैसे तर्कशक्ति और संशोधनबुद्धि अपार थी वैसे ही आप निडर भी थे। आप गड़री प्रवाह में रहते हुए भी एक सच्चे शेर थे। आप गतानुगति के उपासक नहीं पर जैन जैनेतर शास्त्रों के पूर्ण मर्मज्ञ भी थे, जिसका ही शुभ परिणाम है कि बीस वर्षों के सज्जड़ संस्कारों का संशोधन के पश्चात् स्थानकवासी मत का परित्याग कर आप ने १८ साधुओं के साथ संवेग पक्षी जैन दीक्षा का स्वीकार किया और जनता को वनला दिया कि सत्य इसका नाम होता है।

हे धर्मप्रचारक वीर ! यों तो आप अपने चरणकमलों का स्पर्श से कई प्रान्तों की भूमि को पवित्र कर हजारों अबोध प्राणियों का उद्धार किया पर विशेष जननी जन्मभूमि का उद्धार करने में विशेष नामना हासिल की कि पंजाब जैसे वीर प्रदेश में मूर्तिपूजक जैन समाज का सूर्य अस्ताचल की ओर प्रस्थान कर रहा था उस समय आप अनेक कठिनाइयां का सामना करते हुए भी प्रचण्ड प्रकाश की किरणें चारों ओर प्रसरित कर दी, इसलिये यह कहना अतिशयोक्ति न होगा कि उम रूढ़िवाद के जमाना में आप एक सच्चे सुधारक एवं धर्मप्रचारक थे।

हे करुणासिन्धु ! आपश्रीमानों ने अनेक स्थानों एवं अनेक बादियों के साथ शान्तिपूर्वक शास्त्रार्थ कर जैन धर्म का झंडा फहराया जिसका ही मधुर फल है कि आज पंजाब प्रान्त में उञ्चे उञ्चे सिक्खरवाले जैन मन्दिर और उनके हजारों विद्वान भक्त विद्यमान हैं।

हे कृपानिधि ! आपश्री ने हम पामर प्राणियों के लिये अनेक ग्रन्थों का निर्माण, कई मन्दिर मूर्तियों की अञ्जनशलाका-प्रतिष्ठाएँ, ज्ञानभण्डार और विद्याप्रचार करवाके कम उपकार नहीं किया है कि जिसको हम किसी हालत में भूल सके ! इतना ही नहीं पर भारत में रहकर अमेरिका तक जैन धर्म का संदेश पहुँचा दिया कि आज यूरोप, अमेरिका और जर्मन जैसे

प्रदेशों में जो विद्वान् जैन धर्म के विषय अनेक कल्पनाएँ कर भ्रमित हो रहे थे वे जैनधर्म का सत्य स्वरूप को जान कर सेंकड़ों विद्वान् जैनधर्म प्रति सहानुभूति प्रदर्शित कर रहे हैं इतना ही नहीं पर कई यूरोपियन तो जैनधर्म स्वीकार कर नियम-व्रत भी पालन करने लग गये हैं। चिकागो शहर में जो गान्धी सोसायटी ने जो जैनधर्म का प्रचार किया है यह सब आप की असीम कृपा का ही प्रभाव है। इस महान् उपकार के बदले में हम लोग क्या कर सकते हैं अर्थात् जितना करे उतना थोड़ा में थोड़ा ही है।

हे पूज्यपाद ! आपश्री ने केवल पंजाब का उद्धार कर पंजाबकेसरी पद पाया वैसे मरुधर का भी उद्धार आप ने ही किया है क्यों कि आप ने मरुधर में पदार्पण किया उसके पूर्व मारवाड़ प्रान्त में मूर्तिपूजक समाज नाम मात्र का ही रह गया था। मूर्ति नहीं माननेवालों की चारों ओर प्रबलता ने अपना अड्डा जमा रखा था। रहासहा मूर्तिपूजक समाज का आचारव्यवहार, क्रियाकाण्ड और संस्कारों में कई प्रकार का परावर्तन होने लग गया था पर आप श्रीमान ने वि. सं. १९३४ का चातुर्मास मारवाड़ की मुख्य राजधानी जोधपुर में किया और जनता को सच्चा उपदेशरूपी अमृत पान कराया जिस से जोधपुर में १०० घर मूर्तिपूजकों के माने जाते थे एक ही चातुर्मास में ५०० घर बन गये। इसीप्रकार आप मारवाड़ के छोटे-बड़े ग्रामों में भ्रमण कर जो अनभिज्ञ एवं अबोध लोग मिथ्या उपदेश के कारण भ्रम में पड़ गये थे उन का भी आप ने उद्धार किया। आज मारवाड़ के शहरों में ही नहीं पर छोटे-बड़े ग्रामों में भी जैन मूर्तिपूजक समाज दृष्टिगोचर हो रही है यह आपश्री के जवर्दस्त उपदेश का ही प्रभाव है।

हे धर्मोद्धारक ! जिन जैन मन्दिरों की घोर आशातना हो रही थी, जैन ज्ञानभण्डार चार दीवारों के बिच सड़ रहे थे पर आपश्री के पूर्ण परिश्रम और प्रयत्न के कारण मन्दिरों की आशातना दूर हुई, ज्ञानभण्डार प्रकाश में आये, जीर्ण मन्दिरों का उद्धार, नये मन्दिरों का निर्माण, अनेक लायब्रेरियों, पुस्तक प्रचार मण्डलादि कार्य हुआ। इस महान् उपकार का बदला तो हम किसी हालत में दे ही नहीं सकते हैं पर मारवाड़ी जैन समाज आप को धर्मोद्धारक एवं मरुधर-केसरी कहें तो कोई अधिकताई की बात नहीं है। हे प्राणेश ! उसमें यह दास भी एक है कि विनय, भक्ति और श्रद्धापूर्वक श्रद्धाञ्जलि आपश्री के चरणकमलों में अर्पण करता हूँ।

प्रजापाल गच्छ पट्टपली

इतिहास की उपयोगिता—बहुत प्राचीन काल से है—कल्पसूत्र^x में भद्रबाहुस्वामी ने चार वेदों के पश्चात् पांचमा इतिहास का उल्लेख किया है इससे इतिहास की उपयोगिता प्राचीन काल में भी उल्लेखनीय थी, यह स्पष्ट है।

इतिहास की महिमा—राजतरङ्गिणी के (हिन्दी अनुवाद) प्रस्तावना में पं. नंदकिशोरजी शर्मा इतिहास की महिमा का क्या ही सुन्दर वर्णन करते हैं:—

“ इतिहास से ही देश का अस्तित्व, गौरव, आचार, प्रकृति, विचार, धर्म आदि जाना जाता है। इतिहास देखकर ही राजा प्रजापालन में उत्तम रूप से समर्थ होता है। मंत्रीवर्ग उदार सन्मति देने की क्षमता रख सकते हैं। प्रजा निज २ धर्म में रत होकर अपने कर्त्तव्य को पहिचानने लगती है। इतिहास बिगड़ी अवस्थावालों के (उन्नत) बनने का सोपान है और बने हुएओं के देदीप्यमान होने का सामान है। मनुष्य योगबल की तरह इतिहास से भी मालूम कर सकता है कि हम क्या थे और क्या हो गये, तथा आगे को कैसे हो जाँयगे? इतिहास लक्ष्मीमद से अन्धों की आँखें खोलने को ज्ञानाञ्जनशलाका है। इतिहास राज-सन्निपात घोर निद्रा में सोते हुएों को चैतन्य करानेवाला चन्द्रोदय रस है। इतिहास विषय विश्व-विशूचिका से बेचैनों को बचानेवाला राजवैद्य है। इतिहास हुकूमत के घमण्ड में मृत्यु को भूले हुएों को स्वर्ग नरक का भान-चित्र दिखलानेवाला विश्वकर्मा है। इतिहास उत्कोच (धूस) खानेवाले मोटे बिलाव राजकर्मचारियों को यमलोक के कुत्तों से डरपानेवाला कालभैरव है।

x जोषणगमणुपत्तैरिउवेय जउवेय सामवेय अथव्वणवेय इतिहासपंचमाणं (कल्पसूत्र)

इतिहास प्रजा-पीडन करनेवाले अन्यायी राजाओं को त्रिशूल दिखाकर धमकानेवाला महारुद्र है। इतिहास बुद्धिमान राजाओं को सुमार्ग पर चलानेवाला सद्गुरु है। इतिहास राजनीति-विशारदों का जीवन है। पुरातत्त्ववेत्ताओं का सर्वस्व है। कवियों की चातुरी का मूलाधार है। अच्छे राजाओं की कीर्तिचंद्रिका का चंद्रमा है। इतिहास कालघटा के अन्धकार में छुपे हुए नररत्नों के चरित्रों को दिखानेवाला सूर्य है। अधिक क्या ? इतिहास एक अगणित प्रभाव रखनेवाला अनुपम चिन्तामणि रत्न है।”

जैन इतिहास के उल्लेखनीय अङ्गों में पट्टावलियों का स्थान बहुत ही महत्त्व का है। इसीलिये उनका प्रकाशन नितान्त उपयोगी और परमावश्यक माना जाता है, पर अद्यावधि प्रकाशित पट्टावलीयों की संख्या नगण्य है। श्वेताम्बर समाज में ८४ गच्छों के नाम सुप्रसिद्ध हैं पर पट्टावलीयों या आचार्यपरम्परा मात्र विद्यमान ४-५ गच्छों+ और उनकी शाखाओं की ही प्रकाशित हुई हैं। हाँ, काल की विषमतावश सब गच्छवालों की पट्टावलीयों का उपलब्ध होना असंभव है पर अभीतक खोजशोध भी यथेष्ट नहीं हुई, तो यह दोष किसे दें ?

प्रस्तुत ‘ पल्लीवाल गच्छ पट्टावली ’ अप्रकाशित पट्टावलीयों में से एक है। बीकानेर (बड़ा उपाश्रय) बृहत् ज्ञानमंडार की सूचि करते समय एक गुटकाकार पुस्तक में यह पट्टावली उपलब्ध हुई थी। यह गुटका उसी गच्छ के यतिओं का लिखा हुआ है। (पट्टावली-लेखन-प्रशस्ति इसी पट्टावली के अन्त में दे दी गई है) इसी गुटके से तद्वत् नकल कर के इस लेख के साथ प्रकाशित की जाती है।

इस गच्छ का सम्बन्ध पल्लीवाल ज्ञाति और पाली (जोधपुर राज्य में) नगर से सविशेष जाना जाता है, अतः पल्लीवाल ज्ञाति के विषय में विचार-विमर्श करने की इच्छा थी, पर विद्वद् मुनिवर्य दर्शनविजयजी से ज्ञात हुआ कि वे शीघ्र ही “ पल्लीवाल जाति का इतिहास ” हिन्दी में प्रकाशित करनेवाले हैं, अतः उसके प्रकाशन के पश्चात् ही इस विषय में लिखना उचित समझकर प्रस्तुत पट्टावली के सम्बन्धी ही ‘ विशेष ज्ञातव्य ’ पीछे लिखा गया है।

१८ वीं शताब्दि के पूर्वार्द्ध तक इस गच्छ की आचार्यपरम्परा अविच्छिन्न चलती रही है (और १९ वीं शताब्दि के शेषार्द्ध में महेश्वरसूरिजी के बाद अजितदेवसूरिजी^x से गच्छभेद, और ‘ क्रियाउद्धार ’ का उल्लेख प्रस्तुत पट्टावली में पाया जाता है) पर इस के बाद का इति-

+ १ खरतर, २ नपा, ३ अंचल, ४ उपकेश, ५ नागौरीतपा (पायचंदीय) गच्छ ।

x अजितदेवसूरिजी के पट्टधर कौन हुए यह भी अज्ञात है ।

पल्लीवाल गच्छ पट्टावली

हास अज्ञात है । पुरातत्त्ववित् सविशेष ज्ञातव्य प्रकट करने की कृपा करें और इसी प्रकार अन्य प्रकाशित पट्टावलीयों की खोजशोध कर साहित्यप्रेमी शीघ्र प्रकट करें यही निवेदन है ।

पल्लीवाल गच्छ पट्टावली

प्रथम २४ तीर्थकरों और ११ गणधरों के नाम लिखकर आगे पट्टानुक्रम इसप्रकार लिखा है:—

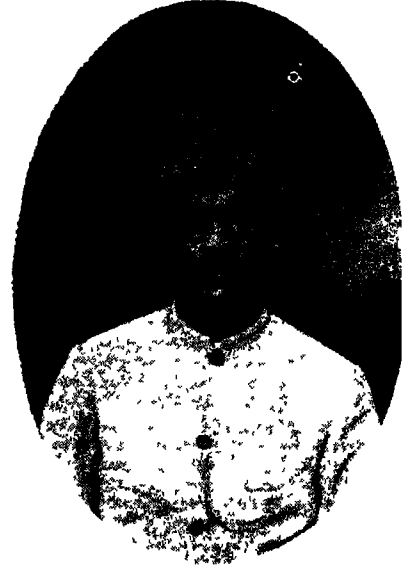
- (१) श्री स्वामी महावीर जी रै पाटि श्री सुधर्म १
- (२) तिण पट्टे श्री जंबूस्वामी २
- (३) तत्पट्टे श्री प्रभवस्वामी ३
- (४) तत्पट्टे श्री शय्यंभवसूरि ४
- (५) तत्पट्टे श्री जसोभद्रसूरि ५
- (६) तत्पट्टे श्री संभूतविजय ६
- (७) तत्पट्टे श्री भद्रबाहु ७
- (८) तत्पट्टे, तिण महें भद्रबाहुरी शाखा न वधी, श्री धूलिभद्र ८
- (९) तत्पट्टे श्री मुहस्तिसूरि, २ काकंघाकोटि सूरिमंत्र जाप्यां चात् कोटिक गण । तिहाँ रै पाटि सुप्रतिबंध ९ तियां रै गुरुभाइ सु तिणरा शिष्य दोइ, विज्जाहरी १ उच्चनागरी २ सुप्रतिबंधपाटि ९ तिणरी शाखा २ तिणारा नाम मञ्जिमिला १ वयरी २ ।
- (१०) वयरी रै पाटै श्री इंद्रदिन सूरि पाटि १०
- (११) तत्पट्टे श्री आर्यदिनसूरि पाटि ११
- (१२) तत्पट्टे श्री सिंहगिरिसूरि पाटि १२
- (१३) तत्पट्टे श्रीवयरस्वामि पाटि १३
- (१४) तत्पट्टे तिणरी शाख २ तिणां रा नाम प्रथम श्री वयरसेन पाटि १४ बीजो श्री पद्म २ तिणरी नास्ति । तीजो श्री रथसूरि पाटि श्री पुसिगीर री शाखा बीजी वयरसेन पाटि १४
- (१५) तत्पट्टे श्री चंद्रसूरि पाट १५ संवत् १३० चंद्रसूरि
- (१६) संवत् १९१ (१६१) श्री शांतिसूरि थाप्या पट्टे १६. श्री संवत् १८० स्वर्गे श्री शांतिसूरि

+ यहा मे शेष तक ७ नाम ही रुद्ध हो गये देखे जाते हैं.—१ शांतिसूरि, २ यशोदेवसूरि, ३ नक्षसूरि, ४ उद्योतनसूरि, ५ महेश्वरसूरि, ६ अभयदेवसूरि, ७ आमदेवसूरि । गंसे ही खरत्तरगच्छ में चंद्रसूरि, धायड

डॉ. मंगलदेव शास्त्री M. A. PH. D.
बनारस.

[पृ० १४०]

श्री अजरचंद नाहटा, बीकानेर.

[पृ. १८२]

मथुरादास जैन

[पृ. १२५]

पंडित श्री माधवानन्द शास्त्री

[पृ २०६, २०८]

श्री. अग्रचंद नाहटा

पाटि १६ तिणरै शिष्य ८ तिहारा नाम श्री महेन्द्रसूरि १ तिणथी मथुरावालगच्छ, श्री शालिगसूरि—श्री पुरवालगच्छ, श्री देवेन्द्रसूरि—खंडेलवालगच्छ, श्री आदित्यसूरि—सोजितवालगच्छ, श्री हरिभद्रसूरि—मंडोवरागच्छ, श्री विमलसूरि—पत्तनवालगच्छ, श्री वर्द्धमानसूरि—भरवलेवालगच्छ ७ श्री मूल पाटे श्री

- (१७) जसोदेवसूरि पाटि १७ संवत ३२९ वर्षे वैशाख सुदि ५ प्रव्हादि प्रतिबोधिता 'श्री पालिवालगच्छ थापना' संवत् ३९० (?) स्वर्ग
- (१८) श्री नन्नसूरि पाटि १८ संवत ३५६ स्वर्ग
- (१९) श्री उजोअणसूरि पाट १९ संवत ४०० स्वर्ग
- (२०) श्री महेश्वरसूरि पाटि २० संवत ४२४ स्वर्ग
- (२१) श्री अभयदेवसूरि पाटि २१ संवत ४५० वर्षे स्वर्ग
- (२२) श्री आमदेवसूरि पाटि २२ संवत ४५६ स्वर्ग
- (२३) श्री शांतिसूरि पाटि २३ संवत ४५(९ ?)५ स्वर्ग
- (२४) श्री जस्योदेवसूरि पाटि २४ संवत ५३४ स्वर्ग
- (२५) श्री नन्नसूरि पाटि २५ संवत ५७० स्वर्ग
- (२६) श्री उजोअणसूरि पाटि २६ संवत ६१६ स्वर्ग
- (२७) श्री महेश्वरसूरि पाटि २७ संवत ६४० स्वर्ग
- (२८) श्री अभयदेवसूरि पाटि २८ संवत ६८१ स्वर्ग
- (२९) श्री आमदेवसूरि पाटि २९ संवत ७३२ स्वर्ग
- (३०) श्री शांतिसूरि पाटि ३० संवत ७६८ स्वर्ग
- (३१) श्री जस्योदेवसूरि पाटि ३१ संवत ७९५ स्वर्ग
- (३२) श्री नन्नसूरि पाटि ३२ संवत ८३१ स्वर्ग
- (३३) श्री उजोयणसूरि पाटि ३३ संवत ८७२ स्वर्ग
- (३४) श्री महेश्वरसूरि पाटि ३४ संवत ९२१ स्वर्ग

में जिनदत्तसूरि और उपकेश गच्छ में भी कई नाम रूढ़ पाये जाते हैं। उपकेशगच्छ के रूढ़ नाम यथा:— १ रत्नप्रभ, २ यक्षदेव, ३ कक, ४ देवगुप्त, ५ सिद्ध इनमें से ३५ पाट के बाद रत्नप्रभ और यक्षदेव नाम निकाल दिये गये।

- (३५) श्री अभयदेवसूरि पाटि ३५ संवत ९७२ स्वर्ग
 (३६) श्री आमदेवसूरि पाटि ३६ संवत ९९९ स्वर्ग
 (३७) श्री शांतिसूरि पाटि ३७ संवत १०३१ स्वर्ग
 (३८) श्री जस्योदेवसूरि पाटि ३८ संवत १०७० स्वर्ग
 (३९) श्री नन्नसूरि पाटि ३९ संवत १०९८ स्वर्ग
 (४०) श्री उज्जोयणसूरि पाटि ४० संवत ११२३ स्वर्ग
 (४१) श्री महेश्वरसूरि पाटि ४१ संवत ११४५ स्वर्ग
 (४२) श्री अभयदेवसूरि पाटि ४२ (संवत) श्री मल्लधार श्री अभयदेवसूरि आवि मिल्ह्या
 ता पळै अजितदेव टामि श्री अभयदेवसूरि कहांणां पाटि ४२ संवत ११६९ स्वर्ग
 (४३) श्री आमदेवसूरि पाटि ४३ संवत ११९९ स्वर्ग
 (४४) श्री शांतिसूरि पाटि ४४ संवत १२२४ स्वर्ग
 (४५) श्री जसोदेवसूरि पाटि ४५ संवत १२३४ स्वर्ग
 (४६) श्री नन्नसूरि पाटि ४६ संवत १२३९ स्वर्ग
 (४७) श्री उजोयणसूरि पाटि ४७ संवत १२४३ स्वर्ग
 (४८) श्री महेश्वरसूरि पाटि ४८ संवत १२७४ स्वर्ग
 (४९) श्री अभयदेवसूरि पाटि ४९ संवत १३२१ स्वर्ग
 (५०) श्री आमदेवसूरि पाटि (५०) संवत १३७४ स्वर्ग
 (५१) श्री शांतिसूरि पाटि ५१ संवत १४४८ स्वर्ग
 (५२) श्री जसोदेवसूरि पाटि ५२ संवत १४८८ स्वर्ग
 (५३) श्री नन्नसूरि पाटि ५३ संवत १५३२ स्वर्ग
 (५४) श्री उजोयणसूरि पाटि ५४ संवत १५७२ स्वर्ग
 (५५) श्री महेश्वरसूरि पाटि ५५ संवत १५९९ स्वर्ग
 (५६) श्री अभयदेवसूरि पाटि ५६ नवी गच्छ+ थापना कीधी गुरां सा (थे) क्लेस कीधो,
 कोटि द्वेष करि क्रियाउद्धार कीधो संवत १५९५ (?) स्वर्ग

+ इसी गुटके में अन्यत्र स. १५९५ में गच्छभेद हुआ लिखा है, यह गच्छभेद अजितदेवसूरि ने हुआ ज्ञान होता है ।

श्री. अग्रचंद नाह ।

- (५७) श्री आमदेवसूरि× पाटि ५७ संवत् १६३४ स्वर्ग
(५८) श्री शान्तिसूरि पाटि ५८ संवत् १६६१ स्वर्ग
(५९) श्री जस्योदेवसूरि पाटि ५९ संवत् १६९२ स्वर्ग
(६०) श्री नन्नसूरि पाटि ६० संवत् १७१८ स्वर्ग
(६१) श्री विद्यमान भट्टा(रक) श्री उजोअणसूरि+ पाटि ६१ संवत् १६८७ वाचकपदं संवत्
१७२८ जेष्ठ सुदि १२ वार शनि दिने सूरिपदं विद्यमान विजयराज्ये ।

(सं० १७३४ स्वर्ग)

लेखन प्रशस्ति—संवत् १७२८ वरषे श्री शालिवाहनराज्ये शाके १५९३ प्रवर्त्तमाने श्री भाद्रपद मास शुभ शुक्लपक्षे नवमी ९ दिने वार शनि दिने श्रीमत् पल्लिकीयगच्छे भट्टा. श्री शान्तिसूरि तत्पुत्रे भ. श्री श्री ७ जस्योदेवसूरि संताने श्री श्री उपाध्याय श्री महेन्द्रसागर तद्विष्य मु. श्री जयसागर शिष्य चला परमसागर वाचनार्थे श्री गुरां री पट्टावली लिख्यतं ॥ श्री ॥

विशेष ज्ञातव्य—श्वेताम्बर समाज में दो तीर्थकरों की परम्परा अद्यावधि चली आती है । १ पार्श्वनाथ, २ महावीर । भगवान महावीर देव की विद्यमानता में प्रभु पार्श्वनाथजी के सन्तानीय केशी गणधर की विद्यमानता के प्रमाण श्वे. मूल आगमो में पाये जाते हैं । यद्यपि केशी के अतिरिक्त और भी कई मुनिराज पार्श्वनाथ सन्तानीय उस समय विद्यमान थे और उनका उल्लेख अंग सूत्रों में कई जगह प्राप्त है तथापि केशी मुख्य और प्रभावक थे । उनकी परंपरा आज तक भी चली आरही है इस लिये वे यहां उल्लेखनीय हैं । इस परम्परा के दृष्टे पट्टधर रत्नप्रभसूरिजी नामक आचार्य बहुत प्रभावशाली हो गये हैं । कहा जाता है कि ओशीया (उपकेश) नगरी में वीर निर्वाण संवत् ७० के बाद १८०००० क्षत्रियपुत्रों को उपदेश देकर जैन धर्म आप ने ही बनाये, और वहां से उपकेश नामक वंश चला* जो आज भी ओसवाल ज्ञाति के नाम से सर्वत्र सुप्रसिद्ध है । इस महत्त्वपूर्ण कार्य के लिये उनका नाम सदा चिरस्मरणीय रहेगा । अस्तु

× इनका (आमदेवसूरि छंद) १ छंद भी उक्त गुटके में है पर वह अशुद्ध होने से प्रकाशित नहीं किया गया ।

+ प्रस्तुत पट्टावली की प्रति जिस गुटक से नकल की गई है वह गुटकाकार प्रति सं. १७१७ से लेकर सं. १७३४ के मिसर तक भिन्न २ समय में कई लेखकोंद्वारा लिखा गया है अन्तः शेष लेखक ने उजोअणसूरि का स्वर्ग सं. १७३४ का लिखा है । इनके बाद पट्टधर कौनसे २ आचार्य हुए इसके लिये प्रमाणों का अभाव है ।

* हिमवंत थेरावली का अनुवाद (वीर निर्वाण संवत् और जैन कालगणना) एवं विशेष ज्ञातव्य जैनजाति महोदय में देखें ।

पार्श्वनाथजी के परम्परा के पट्टधर आचार्यों के नाम और विशेष परिचय “ पट्टावली समुच्चय ” में प्रकाशित ‘ उपकेश गच्छ पट्टावली ’ और ‘ जैन जाति महोदय ” नामक ग्रन्थ से जानना चाहिये ।

अब महावीर परम्परा पर संक्षिप्त विचार किया जाता है ।

एक उपकेश गच्छ को छोड़कर अवशेष सारे गच्छवालों ने अपनी परम्परा भगवान महावीर से मिलान की है लेकिन पहले के जमाने में लिखने की अपेक्षा स्मृति के आधार पर ही अधिक कार्य चलता था । इस से भिन्न २ पट्टावलीयों में जिसे जो जो स्मरण था लिखते गये । अतएव अनेक पाठान्तर और वैषम्य बढ़ते ही चले तो भी श्रेताम्बर समाज के पट्टधर आचार्यों की परम्परा वीर निर्वाण से लगभग १००० वर्ष तक की व्यवस्थित रूप से उपलब्ध है उसके बाद अनेक कारणों से पट्टधर आचार्यों का इतिहास व्यवस्थित न रह सका । जिसके फलस्वरूप प्रायः सभी गच्छवालों की पट्टावलीयों में मध्यकालीन आचार्यों के जन्म, दीक्षा, पदप्रतिष्ठा, स्वर्गवास संवत नहीं पाये जाते । इतना ही नहीं उस समय के इतिहास पर दृष्टि डालने से यह भी ज्ञात होता है कि कई असंभव और असम्बंधित बातों का भी पट्टावलीयों में संमिश्रण हो चुका है । लेकिन इन सब पर विचार करने का न तो इस लेख का उद्देश्य ही है, न उतनी साधन सामग्री उपलब्ध और अवकाश है । अतः प्रस्तुत पट्टावली सम्बन्धी ही कई आवश्यक बातें लिख देता हूँ ।

१ इस पट्टावली में प्रथम पट्टधर आचार्य का नाम सुधर्मा का है तब अन्य कई पट्टावलीयों में गौतमस्वामी का नाम प्रथम नम्बर में है ।

यद्यपि भगवान महावीर के निर्वाण समय से गौतमस्वामी के निर्वाण में १२ वर्ष का अन्तर है तथापि महावीर निर्वाण के रात्रिको ही उन्हें केवलज्ञान उत्पन्न हो गया था, अतः गच्छ व्यवस्था सारी सुधर्मास्वामी करते थे इससे उनका नाम कई पट्टावलीयों में नहीं रखा गया और उनका १२ वर्ष का समय भी सुधर्मास्वामी के युगप्रधानत्व काल में मिला दिया गया है ।

२ स्थूलिभद्रजी के पाट पर कई पट्टावलीयों में आर्य महागिरिजी का नाम है लेकिन इस पट्टावली में उन का नाम न हो कर स्थूलिभद्रजी के बाद उनके शिष्य आर्य सुहस्ती सूरिजी का नाम दिया गया है

+ देवार्द्धिगणि क्षमाश्रमण तक की आचार्य और युगप्रधान परम्परा जो कि कल्पसूत्र और नंदीसूत्र में पाई जाती हैं । देखें पट्टावली समुच्चय ।

वास्तव में आर्य महागिरिजी का नाम अवश्य होना चाहिये क्योंकि उनका युगप्रधानत्व काल भी ३० वर्ष का है लेकिन उन के नाम न देने का कारण यह है कि:—(१) उन्हो नें अपनी विद्यमानता में ही अपना साधु समुदाय आर्य सुहस्तीजी को सुर्पुद कर दिया था और आप गच्छ की निश्चा में रहते हुए भी जिनकल्प का अनुकरण करते थे। गण समर्पण के साथ ही उन्हो नें युगप्रधान पद भी आर्य सुहस्ती को समर्पण कर दिया था इसीसे पीछे के पट्टावली-कारों ने उनका नाम न देकर क्रमिक नम्बर में आर्य सुहस्ती का ही नाम रखा।

(२) दूसरा कारण यह भी हो सकता है कि परम्परा नामानुक्रम दो प्रकार से लिखा जाता है: (१) युगप्रधान नामानुक्रम (२) गुरुशिष्य नामानुक्रम। आर्य महागिरि और आर्य सुहस्ती दोनों स्थूलभद्रजी के ही शिष्य थे अतः गुरुशिष्य सम्बंध से दोनों का नम्बर एक ही होता है, और युगप्रधान नामानुक्रम से भिन्न २ नम्बर दिये जाते हैं पर इस पट्टावली में दोनों प्रकार देखे जाते हैं; जैसे:—संभूतिविजयजी के पश्चात् भद्रबाहुस्वामी का नम्बर भिन्न दे दिया है।

(३) प्रस्तुत पट्टावली के नं. १४ तक के आचार्यों के नामानुक्रम देवार्द्धि क्षमाश्रमणजी की गुर्वावली के अनुसार ही है लेकिन नम्बरों में कइ नाम कम कर दिये है। वास्तव में यहां तक का संशोधित पट्टानुक्रम इस प्रकार होना चाहिये:—

युगप्रधानत्व काल निर्वाण काल

	१ आर्य सुधर्मा	१२+८=२०	वीरात् २०	
	२ ,, जंबू	४४	६४	
	३ ,, प्रभव	११	७५	
	४ ,, शय्यंभव	२३	९८	
	५ ,, यशोभद्र	५०	१४८	
	६ ,, संभूतिविजय	८	१५६	
७ }	७ ,, भद्रबाहु	१४	१७०	
	८ ,, स्थूलभद्र	४५	२१५	
८ }	९ ,, महागिरि	३०	२४५	
	१० ,, सुहस्ती	४६	२९१	कोटिकगण
९ }	११ ,, सुस्थित			
	१२ ,, सुप्रतिबद्ध			
१०	१३ ,, इंद्रदिक्ष			

पल्लीवाल गच्छ पट्टावली

११	१४	”	दिङ्ग			
१२	१५	”	सिंहगिरि			
१३	१६	”	वज्र	३६	५८४	वज्रशाखा
	१७	”	रथ			
	१८	”	पुष्पगिरि			
१४	१९		वज्रसेन	३	६२०	
१५	२०		+चंद्रसूरि	७x	६२७	चांद्रकुल*

(इतिहासतत्त्वमहोदधि मुनिवर्य कल्याणविजयजी ने “ वीर निर्वाण संवत् और जैन काल गणना ” नामक निबन्ध में इस विषय पर प्रमाणपुरस्सर और विद्वत्सासूचक काफी प्रकाश डाला है उनके मतानुसार आर्यसुहृन्ती और वज्रस्वामी के मध्य की, काल गणना में १३ वर्ष कम होने चाहियें अतः उनके मतानुसार वज्रस्वामी का वीरात् ५७१ और वज्रसेन का निर्वाण ६०७ संवत् होता है । विशेष ज्ञातव्य उक्त निबन्ध से जानना चाहिये)

चंद्रसूरि के पश्चात् भी आचार्यों का स्वर्गवास सवत् इम पट्टावली में लिखा है यह इस पट्टावली की एक विशेषता है पर सवत् सशंकित हैं ।

चंद्रसूरिजी के पश्चात् प्रस्तुत पट्टावली में जिन २ आचार्यों का नाम और (स्वर्ग) समय लिखा है वह कहाँतक ठीक है, प्रमाणाभाव से इस विषय में कुछ भी नहीं कहा जा सकता, याने इसकी परीक्षा के प्रमाणों का नितान्न अभाव है । तब भी निकटवर्ती जिन २ आचार्यों के समय सम्बंधी जो कुछ प्रमाण मिलते हैं, उनसे प्रस्तुत पट्टावली में लिखित कई आचार्यों का समय अप्रमाण (गलत-भ्रमित) ज्ञात होता है जिसके कुछ उदाहरण नीचे दिये जाते हैं:—

+ नम्बरो और नामों के सापेक्ष पाठान्तरो के लिये देखें—‘ पट्टावली समुच्चय ’ ‘ खरतरगच्छ पट्टावली संग्रह ’ और ‘ वीर निर्वाण संवत् और जैन कालगणना ’ नामक निबन्ध ।

x खरतरगच्छीय पट्टावली (क्षमाकन्याण कृत) में—‘ गृह ३७ सामान्य व्रते २३ सूरिपदे ७ सर्वायु ६७ ” ।

* वर्तमान में विद्यमान खरतर, तथा अंचल, पायचंद्राया (नागोरी तथा) आदि गच्छ इसी चांद्रकुल की परम्परा में से है । पल्लीवालगच्छ भी इसी चांद्रकुल की परम्परा में था यह इस पट्टावली से सुनिश्चित और स्पष्ट ही है ।

पल्लीवालगच्छ की प्रस्तुत पट्टावली चंद्रसूरि तक तो अन्य गच्छीय पट्टावलीयों से मिलती हुई है पर इसके आगे सर्वथा स्वतंत्र है ।

नं०४४ शांतिसूरि का सं. १२२४ स्वर्गवास लिखा है पर क्षेमसेखर शिष्य उदयशेखरकृत जयतारण विमल जिन स्तवन (गा. ११) में, इन्हो नें सं. १२३६ माघ सुदि १३ को राजसी के भराई हुई इस प्रतिमा की प्रतिष्ठा (शांतिसूरिजी ने) कराइ थी ऐसा उल्लेख है, यथासंभव शांतिसूरि उपरोक्त ही होंगें ।

नं०४९ अभयदेवसूरि का सं. १३२१ में स्वर्ग लिखा है पर ' जैन धातु प्रतिमा लेख संग्रह ' लेखांक ८९९ में इनका (प्रतिष्ठा) सं. १३८३ मा. सु. ११ का लेख उपलब्ध है ।

नं०५१ शांतिसूरि का सं. १४४८ में स्वर्गवास लिखा है पर पट्टावली समुच्चय पृ. २०५ में सं. १४५८* का इनका लेख है ।

नं०५२ यशोदेवसूरि का स्वर्गवास सं. १४८८ लिखा है पर सं. १५०१-७-११ तक के आप की प्रतिष्ठित मूर्तियों के लेख उपरोक्त दोनों ग्रन्थों में पाये जाते हैं ।

पल्लीवाल गच्छ—साहित्य

(१) (४८) महेश्वरसूरिकृत "कालिकाचार्य कथा" (सं. १३६५ भा. लि. प्रति) P.R. III नं. ४४

(२) (५०) आमदेवसूरिकृत " प्रभावक चरित्र " (गद्य)

(उल्लेख सं. १६१७ के मतपत्रमें देखें " युग. जिनचन्दसूरि " ग्रन्थ के पृ. ४२ में)

(३) (५१) शांतिसूरि:—विरचित " विधिकरणशतक "

(उल्लेख जयसोमोपाध्यायकृत २६ प्रश्नोत्तर ग्रन्थ में)

(४) (५३) नन्नसूरि:—कृत श्रीमंधरजिनस्तवन गा. ३५ (सं. १५४४)

(पत्र २ भाषा. ले. १६ वीं शताब्दि, महरचंद भं. बं. नं. ३ बीका०)

(५) (५५) महेश्वरसूरि—X कृत (A) " विचारसार प्रकरण " प्राकृत गाथा ८८ (टबार्थ

* हमारे संग्रह में भी सं. १४५६ का लेख है जिनकी नकल पीछे देखें ।

X " महेश्वरसूरि " नाम से और भी कई आचार्य हो गये है और उनके रचित " पंचमी कहा " " संयममजरी " आदि कई ग्रन्थ उपलब्ध भी है पर उन ग्रन्थों के कर्ता इमी गच्छ के थे या अन्य परम्परा के यह निर्णय नहीं हो सकने के कारण उन ग्रन्थों का यहां उल्लेख नहीं किया गया ।

(५५) सं० १५९१ मंहश्वरसूरि के राज्य में लिखित २ प्रति ये देखी गई है जिन की पुष्पिका लेख इस प्रकार है.—

(A) सं० १५९१ वर्षे कार्तिक शुदि १० शुक्रवारे श्री वर्द्धमानपल्लीवालगच्छे भट्टारिक श्री ५ मंहश्वरसूरि विजयराज्ये वा. श्री रत्नचंद्र वा. खिमाणदा तत्शिष्य । वा. वा. लाभचंद्रलिखितं ॥ प्र० ७२५ । पीछकी:—पूज्य प्रभु भट्टारक श्री श्री श्री ९ अजित-

पल्लीवाल गच्छ पट्टावली

सह पत्र १३ सं: १७०८ भा. व. ३ अलवर, धर्मघोषगच्छीय सहजकीर्ति
लि. प्रति, दानसागर भं. बं. नं० ३५ बीका.)

(B) “ विचाररसायन ” (सं. १५७३ फाल्गुन) P. R. III नं. ७७ पृ. २४०

(६) (५६—५७) अजितदेवसूरिः—विरचित (A) “कल्पसूत्र दीपिका” (सं. १६२२ प्र. ३१२१)

(B) “ पिंडविशुद्धि दीपिका ” (सं. १६२७) जैन साहित्यनो संक्षिप्त
इतिहास पृ. ५८५

(C) “ उत्तराध्ययन टीका (बालावबोधिनी) ” (सं. १६२९)
जै. सा. सं. इ. पृ. ५८५

(D) “ आचारांग दीपिका ” जै. सा. सं. इ. पृ. ५८५

(E) “ आराधना ” (पा. भं.) ” ”

(F) चंदनबालावेलि पत्र ३ (जय० भं. बं. नं. २९, द्वि. बीका.)

(G) “ चौवीस जिनावली ” गा. २५ (पट्टावलीवाले गुटके में)

(७) उपरोक्त अजितदेवसूरि के शिष्य हीरानंदकृत “ चोबोली चौपड ”

(श्री कृपाचंद्रसूरि ज्ञानमंडार बीकानेर बं. नं. ४२)

और भी १-२ यतिकृत २-४ छोटे २ स्तवनादि उक्त गुटके में है ।

पल्लीवाल गच्छाचार्यों के प्रतिष्ठित लेख

नं० ४९ अमयदेवसूरि—सं० १३८३ माघ सु० १० सोम० (जै० धा. प्र० ले० संग्रह
भा० २ ले० ८९९)

नं० ५१ शान्तिसूरि—सं० १४५६ माघ शु० १२ शनि० (हमारे संग्रह में)

” ” सं० १४५८ फाल्गुन कृ० १ शुक्र० (पट्टावली समुच्चय पृ० २०५)

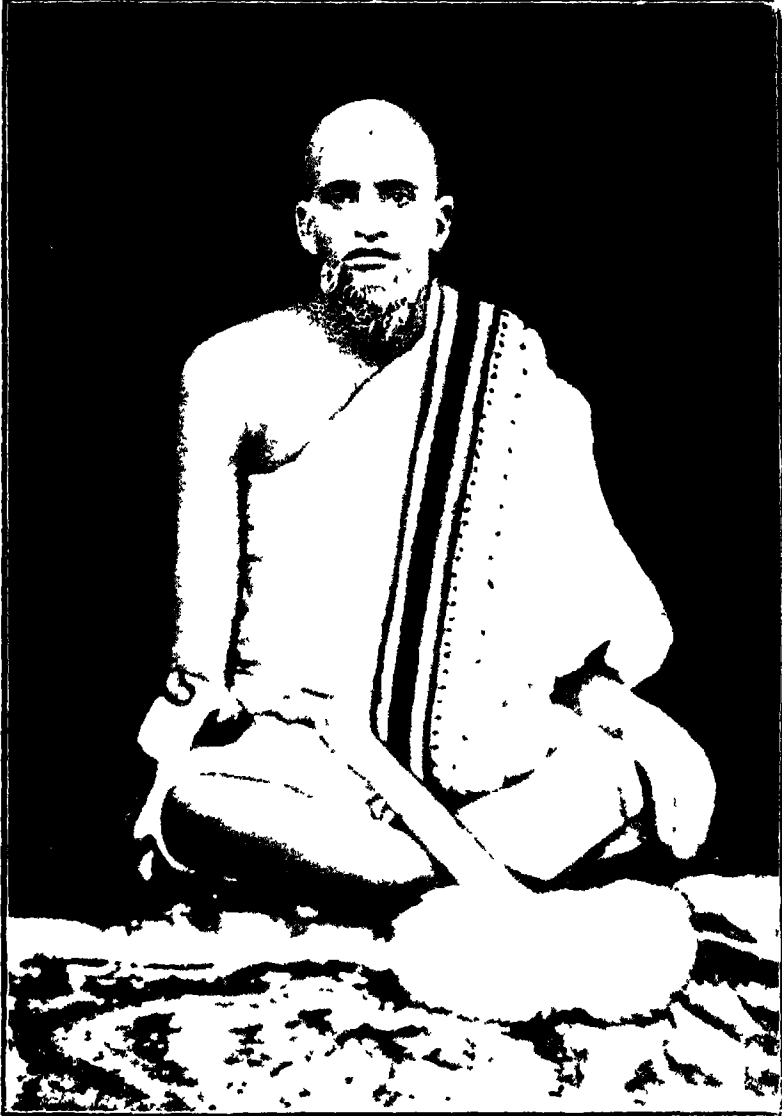
“ ” सं० १४६२ माघ कृष्णा ४ (जैन लेख संग्रह ले० २४७८)

देवसूरि तत्क्षिष्य क्षमासागर स्वपुन्यार्थ सोधनीयं कृतं ॥

(उपासकदशरु पत्र ०१ बिकानेर—जय. भं. बं. न. २४)

(B) संवत् १५९१ वर्षे माघ वदि ११ गुरुवार श्रीपार्श्वसंताने श्रीवर्द्धमानशास्त्रायां
श्रीपल्लीवालगच्छे भ श्री महेश्वरसूरिभि विजयराज्ये । वाचनार्थ श्री रत्नचंद्र ।
तत्क्षि. वा श्री क्षमानंद तत्क्षिष्य श्री लाभचंद्र तत्क्षिष्य (चेला) मेघालिखितं ।
कर्मक्षयनिमित्तं स्वपुण्यार्थं वाचनार्थं लिखितं लिखापितं शुभं भवतु ‘ श्री फलवर्द्धि
पार्श्वनाथसमीपे ’ मेढताप्रामे । (आचाराङ्ग सत्र पत्र ७६ प्र. २५४४—हमारे संग्रह में)

मुनिमहाराज १०८ श्रीमान् श्रीहर्षविजयजी
ओसवाल रावलपिंडी (पंजाब) के वासिदे
स्वर्गवास दीलही शहर, तारीख १ अग्रेल १८९०, उमर वर्ष ५०

वर्तमान आचार्य श्रीविजयवल्लभस्वरिजीके गुरुदेव श्रीलक्ष्मीविजयजी महाराजके
बादमे सघाडाके सर्व साधुभोके विद्यागुरु

श्री. अगस्त्य नाहटा

- नं० ५२ यशोदेवसूरि—सं० १४७६ बै० व० २ (जैन लेख संग्रह ले० १८८२)
 " " सं० १४८२ (जैन लेख संग्रह ले० १९३१)
 " " सं० १४९९ भाद्रवा शु० २ शुक्र० (जैन गच्छ मत प्रबन्ध
 पृ० १०८)
 " " सं० १५०१ जेष्ठ कृष्णा १२ (जैन धातु प्रतिमा लेख संग्रह
 भा० २ ले० ४८५)
 " " सं० १५०७ फाल्गुन वदि ३ (पट्टावली समुच्चय पृ० २०५)
 " " सं० १५११ माघ कृष्णा ५ शुक्र० (जैन धातुप्रतिमा लेख
 संग्रह भा० १, ले० ४७१)
 " " सं० १५१३ वैशाख शुक्ला २ (पट्टावली समुच्चय पृ० २०६)
 नं० ५३ नन्नसूरि—सं० १५२८ (जैन लेख संग्रह ले० २१११)
 " " सं० १५२८ माघ कृष्णा ५ बुध० (जैन लेख संग्रह ले० ५३९)
 सं० १५२८ माघ कृष्णा ५ (जैन० धा० प्र० लेख संग्रह
 भा. २ ले. २२८)
 नं० ५४ उद्योतनसूरि—सं० १५२८ चैत्र वदि १३ सोम० (पट्टावली समुच्चय पृ० २०६)
 " " सं० १५३६ वैशाख ९ चन्द्र० (जैन लेख संग्रह ले० १५५५)
 " " सं० १५३६ आषाढ शुक्ला ९ (जैन लेख संग्रह ले० १४६२)
 " " सं० १५५६ पोष शुक्ला १५ सोम० (हमारे संग्रह में)
 " " सं० १५५८ चैत्र कृष्णा १३ सोम० (जैन लेख संग्रह ले० ६७१)
 " " सं० १५६६ माघ कृष्णा २ (जैन धातु प्रतिमा लेख सं०
 भा० २ ले० ४४)
 नं. ५५ महेश्वरसूरि सं. १५९३ आषाढ शु. ३ रवि. (हमारे संग्रह में)
 नं. ५९ यशोदेवसूरि राज्ये सं. १६३७ भा. व. ३ (९ शुके) (पट्टावली समुच्चय पृ. २०६)
 " " सं. १६७८ द्वि. आ. शु. २ रवि (पट्टावली समुच्चय पृ. २०६)
 " " सं. १६८१ चैत्र वदि ३ सोम (पट्टावली समुच्चय पृ. २०६)

इन लेखों में तीन अप्रकाशित लेख हमारे संग्रह में हैं, वे इस प्रकार हैं:

सं० १४५६ वर्षेमाघ सुदि १३ शनौ उप० छाजहड़ गोत्रे सा. धांधा पु. भोजा भार्या०

पल्लीवाल गच्छ पद्मवली

पद्मसिरि पु. मलयसी भा० सूहव पु. मन्ना भा. देवल पु. रत्नाकेन आत्मश्रेयसे श्रीपार्श्वनाथबिंबं कारितं पल्लीवालगच्छे प्रतिष्ठितं श्रीशान्तिसूरिभिः । (श्री वासुपूज्यजीका मन्दिर, बीकानेर)

संवत् १५५६ वर्षे पोष सुदी १५ सोमवासरे पुण्य नक्षत्रे विषभ योगे उक्तेशपावीय (ज्ञातीय) सा. परवत भा. पाल्हणदे पु. पाता ऊदाश्रेयसे पल्लीवालगच्छे भ० श्री उज्जोइण-सूरिभिः श्रीशीतलनाथबिंबं कारितं प्रतिष्ठितं ॥ (श्री महावीरजी का मन्दिर, डार्गो की गुवाड़, बीकानेर)

सं० १५९३ वर्षे आषाढ सुदि ३ रवौ श्री सीरोहीनगर वास्तव्य हरिणगो उवएस-ज्ञातीय सा घड़सी भार्यी लीलादे पुत्र तोला भा. तारादे पुत्र श्रीवंत सदारंग सं. तोला स्व-पुण्यार्थं श्रीपद्मप्रभबिंबं प्र. श्री पल्लीवालगच्छे भ० श्रीमहेश्वरसूरिभिः । (श्री वासुपूज्यजी का मन्दिर, बीकानेर)

परिशिष्ट

कल्पसिद्धान्तदीपिका

आदि —(मंगलाचरण)

विशाललोचनैर्दृष्टं, विशालजिनशासनं ।
मनैव दर्शितं येन, तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ १ ॥
अज्ञानतिमिरघाता, घ्रातं हृदयपङ्कजं ।
ज्ञानभास्करदीधत्या, विकाश्य विमलीकृतं ॥ २ ॥
यशःपरिमलापूर्णं, भव्यभ्रमरजिघ्रितं ।
सुसौरम्यं कृतं येन, तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ ३ ॥ युगम् ॥
श्रीचंद्रगच्छसुकलांभोरुहभास्करभास्वतां ।
श्रीमहेश्वरसूरीणां, सुप्रसादात् करोम्यहं ॥ ४ ॥
दीपिकां कल्पसूत्रस्य, बालानां बुद्धिवृद्धये ।
स्वकार्यसिद्धये चापि, प्रसन्नाः संसु सज्जनाः ॥ ५ ॥ युगम् ॥

×

×

×

अन्त्य प्रशस्तिः—इतिश्री चंद्रगच्छांभोजदिनमणीनां श्रीमहेश्वरसूरिसर्व्वसूरिशिरोमणीनां पट्टे श्रीअजितदेवसूरिणा विरचिता श्रीकल्पसिद्धान्तदीपिका समाप्ता ।

स्वस्ति श्रीकोटिकगणकल्पद्वुरिव जंगमः ।
 अस्ति विस्तरवानुर्व्या वैरी शाखेति विश्रुताः ॥ १ ॥
 तदुत्थ शुद्ध शाखायामभूदायति शालिनी ।
 विशाला प्रतिसाखेव श्रीचंद्रकुलसंतति ॥ २ ॥ युग्मम् ।
 तस्यां समन्वजायंत सूरयः शीलसागराः ।
 कलंदिकाहिर्कालिंदीविलोडनहरेः समाः ॥ ३ ॥
 षट् पंचाशतमे* पट्टे सुधर्मा स्वामितो मृगं ।
 महेश्वरवराचार्या बभुवुः सूरिपुंगवाः ॥ ४ ॥
 तत्पट्टेऽजितदेवेन सुशिष्याणां हिताय वै ।
 परात्मनोर्बोधिलाभाय कृतेयं शिशुबोधिनी ॥ ५ ॥
 श्रीमति रुद्र द्वि गुणिते वत्सरे भूपपूर्वके ।
 विहितेयं पूर्वटीकातः शोधयंतु विचक्षणाः ॥ ६ ॥
 इति प्रशस्ति

लेखन प्रशस्तिः—त्रिवर्गं गंज (!) संयुक्ते वर्षे विक्रमभूपतेः ।
 वेदवर्गीदिमे मासि मार्गशीर्षाभिधानकं ॥ १ ॥
 द्वितीयायां पुष्पतिथौ दैत्याचार्यसुवासरे ।
 चंद्रगच्छाधीशेभ्यो लिम्बाप्य कल्पपुस्तकं ॥ २ ॥
 दत्तं विशुद्धचित्तेन लोचां नाम्ना हि निश्चितं ।
 श्रीअजितदेवसूरिभ्यो वृत्तियुक्तमलंकृतम् ॥ ३ ॥

* इस प्रशस्ति से सुधर्मास्वामि ने महेश्वरसूरि ५६ में पट्टवर सिद्ध होने हैं और प्रस्तुत पट्टावली के अनुसार महेश्वरसूरि का नम्बर ५५ वां आता है ।

अतः १ नम्बर की गडबडी ज्ञात होती हैं पर संभव है कि पट्टावली में आर्य स्थूलभद्र का ८ वां नम्बर दिया है और आर्य सुहस्तीसूरिजी का ९ वां नम्बर देना चाहिये उसे न दे कर सुप्रतिबद्ध का ९ वां नम्बर लगाया है अतः दीपिकाकार ने उसके संशोधित स्वरूप वहा १ नम्बर की वृद्धि कर ५६ वे पट्ट धर लिख दिया है ।

“जैन साहित्यनो संक्षिप्त इतिहास” के पृष्ठ ५८५ में महेश्वर सूरिजी को “महावीरथी ६० मी पाठे” लिखा है अतः उक्त गणना में ४ नम्बरों की और वृद्धि होती है पर देशाई महोदय को उपलब्ध प्रमाण को पुनः देखना आवश्यक है ।

ग्रंथाग्रः ३१२१ सोलंकी उदालिखितम् । मुं. हीराणंद अपरनाम मञ्जाहाकस्यैदि
कल्प. पुस्तकं । इदं ।

चौबोली चौपइ

आदिः—श्री जिनवर चरणै नमी, समरी सरसती माय ।

सदगुरु नाम हिये धरी, गाइसु विक्रमराय ॥ १ ॥

चौबोली राणी तणो, ए छै सरस सम्बन्ध ।

कविजन मुखथी सांभल्यो, तिम हूं कहिसुं प्रबंध ॥ २ ॥

× × × ×

अंतः—पलीवाल विरुदे प्रसिद्ध, चंद्र गच्छ मुपहाण ।

सूरि महेसर पाटधर, तेजै दीपइ भाण ॥ ७ ॥

तासु पटोधर सूरिवर, श्री अजितदेव सूरंद ।

तासु पसायै हर्षधर, पभणै हीराणंद ॥ ८ ॥

इति श्री चौबोली चौपइ संपूर्ण समाप्त ॥ संवत् १७७० वर्षे । मिति कार्तिक सुदि ७
सप्तमी तिथौ गुरुवासरे श्री बीलाडा नगरे मध्ये । पं. लाखणसी लिखितं । श्रीरस्तु ।

इस प्रकार पल्लीवाल गच्छ के विषय में यथासाध्य खोजशोधद्वारा उपलब्ध
प्रमाणोंद्वारा प्रकाश डालने का प्रयत्न किया गया है । विद्वद्गण और भी विशेष ज्ञातव्य
प्रगट करने की शीघ्र कृपा करें यही विज्ञप्ति है ।

स्वर्गधरावृत्तम्

अहन्तौ विश्वबंधा विबुधपरिवृढैः सेव्यमानांस्त्रिपद्माः
सिद्धा लोकान्तभागे परमसुखधनाः सिद्धिसौधे निषण्णाः ।
पंचाचारप्रगल्भाः सुगुणगणधराः शास्त्रदाः पाठकाश्च,
सद्धर्मध्यानलीनाः प्रवरमुनिवराः शश्वदेते श्रिये स्युः ॥

अज्ञानतिमिरभास्कर का आदि मंगलाचरण.

जैन धर्म और उसके सम्प्रदाय

[लेखक—श्री. नाथूराम प्रेमी]

[लेखक महाशय एक विद्वहस्त लेखक और प्रामाणिक विचारक हैं । सम्प्रदायमोहका दर्शन उनमें बिलकुल नहीं पाया जाता । उनकी विचारश्रेणी अनेकांतिक-ममप्र और व्यापक दृष्टिसे शुंखलाबद्ध रहती है । आपमआपमके, दलक मतभेद से उत्पन्न हुए क्लेशमे कितनी हानि समग्र जैनधर्मको पहुंची है उमका अच्छा दिग्दर्शन इस लेखमें कराया गया है । सारी जैन समाज इस पर पूरा लक्ष देकर अपना भविष्य सुधारे और राष्ट्रहितके लिये आवश्यक संगठनबल में अपने बल का साथ दे यही इस लेखका सुप्रयोजन है—संपादक]

संसारमें शायद एक भी ऐसा धर्म नहीं है जिसमें अनेक सम्प्रदाय, उपसम्प्रदाय, संघ, पन्थ आदि न हों, फिर जैनधर्म भी इसका अपवाद कैसे होता ? इसमें भी दिगम्बर, श्वेताम्बर, स्थानकवासी, नारनपन्थी आदि अनेक सम्प्रदाय हो गये हैं । इनकी मानताओंमें जो अन्तर हैं वे बहुत स्पष्ट हैं, उन्हें सभी जानते हैं; परन्तु फिर भी इस बातसे इन्कार नहीं किया जा सकता कि उन अन्तरोके अतिरिक्त सबमें एकता और समानता भी है जिसके कारण ये सभी 'जैन' इम व्यापक नामसे संबोधित किये जाते हैं । बल्कि जिनकी दृष्टि कुछ विशाल है, जो जरा गहराईसे सोच-विचार सकते हैं वे असमानताओंकी अपेक्षा इनमें समानता ही अधिक देखते हैं । दुर्भाग्यसे इस देशपरसे एक ऐसा युग प्रवाहित हो गया है, जिस युगमें हृदयकी अपेक्षा मस्तिष्क अधिक प्रधानता पा गया था और जब युक्ति-तर्ककी कसरत दिखा सकनेवालोंके हाथमें ही धर्म-जगत्की बागडोर आ गई थी । यदि ऐसा न होता तो ये सम्प्रदायों और पन्थोंके अखाड़े इतने मजबूत न हो गये होते और इनके द्वारा अविभक्त जैनधर्मको इतनी हानि न उठानी पड़ी होती ।

धर्मों और सम्प्रदायोंके इतिहासका अध्ययन करनेवाले आधुनिक विद्वानोंको बड़ा आश्चर्य होता है, जब वे देखते हैं कि साधारणसे साधारण मतभेदोंके कारण अलग

अलग पन्थ बन जाते थे और उनकी अधिकांश शक्ति परस्पर विवाद करनेमें खर्च होती थी। एक मनुष्यके विचार दूसरेसे नहीं मिलते, एक ही वस्तुको दो मनुष्य पृथक् पृथक् दृष्टिकोणसे देखते हैं, एक ही कही हुई या लिखी हुई बातको दो मनुष्य दो तरहसे समझते हैं। ऐसी दशमें मतभेद होना जरा भी अस्वाभाविक नहीं है और न उनके होनेमें कोई आश्चर्य ही है। मतभेदोंसे कोई हानि भी नहीं होती, यदि मतभेद रखनेवालोंमें पर-मत-सहिष्णुता भी हो और वे दुराग्रही बनकर अपने अपने जुदा जुदा दल बनानेके लिए और अपनेसे भिन्न मत रखनेवालोंको 'मिथ्यात्वी' आदि पदवियोंसे भूषित करनेके लिए कटिबद्ध न हो जाएँ।

बौद्ध साहित्यमें एक घटनाका वर्णन मिलता है कि जिस समय स्वयं बुद्धदेव मौजूद थे, उस समय उनके साथ ही रहनेवाले शिष्योंमें विवाद खड़ा हो गया कि अमुक विषयमें भगवान् (बुद्ध) ने जो कहा है उमका क्या अर्थ है? और आखिर इस विवादने कलहका उग्र रूप धारण कर लिया। बुद्ध भगवान्को इस बातसे बड़ा परिताप हुआ कि जब मेरी उपस्थितिमें ही शिष्य-समूह इस प्रकार झगड़ता है, तब आगे चलकर क्या होगा?

भगवान् महावीरके सम्बन्धमें भी इसी प्रकारकी एक घटनाका उल्लेख साम-गाम-सुत्तमें मिलता है। चुन्द श्रमण पावा(पुरी) में वर्षावाम करके सामग्राममें भिक्षु आनन्दसे जाकर मिले और बोले—भन्ते ! निगंठ नागपुत्त (भगवान् महावीर) अभी अभी पावामें कालवश हुए हैं। उनके मरने पर उनके निगंठोंमें (जैन-साधुओंमें) मानो युद्ध ही हो रहा है। वे दो भाग होकर भंडन (कलह-विवाद) करते और एक दूसरेको मुखरूपी छुरीसे छेदते फिरते हैं। तू इस धर्म-विनय (साधुओंके आचार) को क्या जानेगा? तू मिथ्यारूढ है, मैं सत्यारूढ हूँ, आदि।

मतभेद किम प्रकार प्रारंभ होते हैं और कितनी जल्दी उनका प्रारंभ हो जाता है, उस घटनायें इस बातको अच्छी तरह प्रकट करती हैं। धर्मसंस्थापकों या तीर्थकरोंकी उपस्थितिमें ही इनका बीज पड़ जाता है, जो उनके व्यक्तित्वके प्रभावसे तथा अनुकूल स्वाद्यके अभावसे उनके जीते जी तो उग नहीं पाता; परन्तु उनके आँसुओंके ओझल होते ही जूनमें अंकुर निकलने लगते हैं और धीरे धीरे वे विशाल वृक्ष का रूप धारण कर लेते हैं।

सामगामसुत्तमें वर्णित उक्त घटनासे अनुमान होता है कि भगवान् महावीरके निर्वाण होते ही उनके शिष्योंमें दो मत हो गये थे और शायद वे ही आगे चलकर श्वेताम्बर और दिगम्बररूपमें परिणत हुए जान पड़ते हैं। इस मतभेदका मूल ब्रह्म रखने

और न रखनेके सिद्धान्तमें ही था जो थोड़ीसी सहिष्णुता और उदारता रखनेसे शमन किया जा सकता था। और ऐसा मालूम होता है कि प्रारंभमें यह सहिष्णुता और उदारता रक्खी भी गई जिससे बहुत समय तक मत-भेद मत-भेदके ही रूप में रहा, उग्ररूप धारण करके दलबन्दीके दलदलमें नहीं फँसा; परन्तु आगे चलकर यह स्थिति नहीं रही और दोनों बिलकुल पृथक् होकर ही रहे।

इसके बाद दिगम्बरोंमें और फिर श्वेताम्बरोंमें भी भीतरी मतभेद उत्पन्न हुए और यह मतभेदोंके होते रहनेकी परम्परा बराबर जारी रही। अनेक सम्प्रदायों, पन्थों, गच्छों आदिमें विभक्त होता हुआ भगवान् महावीरका शासन बराबर कमजोर होता गया। और आश्चर्य्य इम बातका है कि इन दो ढाई हजार वर्षोंमें एक भी ऐसी विभूति उत्पन्न नहीं हुई जिसने इन मतभेदोंके बीच समझौता या सामंजस्य स्थापित करनेकी कोई चेष्टा की हो, कमसे कम इतिहासमें तो इमका कोई उल्लेख नहीं मिलता है।

वर्तमानमें जो सम्प्रदाय, पन्थ, संघ आदि मौजूद हैं उनके सिवाय और भी अनेक थे, जो अनुयायियोंकी कमीसे तथा दूमरे अज्ञात कारणोंसे नष्ट हो गये और जिनमें से अनेकोंके तो हम नाम ही भूल गये।

पाठकों ने 'यापनीय' या 'याप्य' संघका नाम सुना होगा। इस संघकी यह विचित्रता थी कि यह आगमोंको तो मानता था, स्त्री-मुक्ति और केवलमुक्तिपर भी विश्वास करता था परन्तु चर्या दिगम्बर मुनियोंकी रखता था, बख्शोंका विरोधी था। इस संघकी परम्परा नष्ट हो गई है, साहित्य भी नामशेष हो गया है; परन्तु ऐसा मालूम होता है कि यह संघ श्वेताम्बर और दिगम्बर मतभेदोंके बीचकी एक कड़ी (झुंखला) था और शायद दोनोंके बीच हो सकनेवाले संभावित समझौतों की मदिच्छाका परिणाम था। परन्तु समझौता सफल नहीं हुआ और यह एक तृतीय सम्प्रदाय बनकर कुछ समयमें नष्ट हो गया। इसके प्रवर्तक श्रीकलशनामके आचार्य्य थे और इसकी उत्पत्ति दक्षिणके कल्याण नगरमें (निज़ाम स्टेट) में बतलाई गई है।

सम्प्रदाय और संघभेद कितने साधारणसे मतभेदोंके कारण बन जाते हैं इसके उदाहरणोंकी कमी नहीं है। दिगम्बर-सम्प्रदायके मूल-संघ और काष्ठा-संघमें प्रधान भेद यह है कि मूलसंघके साधु जीवरक्षाके लिए मयूरकी पिच्छि रखते हैं और काष्ठासंघके साधु गोपुच्छके बालोंकी। मुख्य उद्देश यह है कि पिच्छि कोमल होनी चाहिए जिससे जीवोंकी विराधना न हो। गोपुच्छसे भी जीवरक्षा होती है; परन्तु जिन्हें मयूर-पिच्छिका ही आप्रह था उन्हें यह सहन न हुआ और उन्होंने काष्ठासंघको जैनाभास करार दिया।

इसके बाद एक और संघ स्थापित हुआ जो शायद उक्त दोनों संघोंके विषाद और कलहसे ऊबकर हुआ। उसने पिच्छी मात्रका त्याग कर दिया और इस कारण उसका नाम निःपिच्छक रक्खा गया। माथुर-संघ भी उसे कहते हैं। इसी एक बातसे वह भी जैना-भास ठहरा दिया गया। एक संघ साधुओंके खड़े खड़े भोजन करनेका पक्षपाती है और दूसरा बैठकर। एक केवल इसी कारण मिथ्याती है कि वह सूखे हुए बीजोंमें जीव नहीं मानता। श्वेताम्बर-सम्प्रदायमें भी इसी प्रकारके छोटे छोटे मतभेदोंसे खरतर, तपागच्छ, आंचलिक, पौर्णिमीयक, कटुक आदि अनेक गच्छादिकोंकी उत्पत्ति हुई है और उनमें परस्पर खूब कलह होता रहा है। कुपक्ष-कौशिकसहस्रकिरण, तपोमतकुट्टन, अंचलमत-दलन आदि ग्रन्थ इसीके निदर्शन हैं।

इन सभी सम्प्रदायों, पन्थों और गच्छोंके प्रधान ग्रन्थकर्ताओंने अपने अपने विपक्षियोंपर इस बुरी तौरसे आक्रमण किया है कि उसे पढ़कर प्रत्येक शान्त शिष्ट मनुष्यके हृदयपर चोट लगे विना नहीं रहती। उसे जहाँ उनकी बालकी ग्वाल निकालनेवाली सूक्ष्म-बुद्धि और अपने विपक्षीको पछाड़नेके उनके दाव-पेचोंपर कौतुक होता है, वहाँ यह सोचकर क्षोभ हुए भी नहीं रहता कि क्या उन विद्वानोंको इतना भी ख्याल नहीं था कि अपनेसे भिन्न मत रमनेवालेको प्रेम और स्नेहसे ही अपना अनुयायी बनाया जा सकता है, गाली देकर या कठोर वचनोंसे नहीं। गालीके उत्तरमें तो गाली ही मिलती है, समाधान नहीं होता।

जिस तरह भारतवर्षके मध्यकालीन राजा, महाराजा अपनी वीरता और युद्धनिपुणताका परिचय आपस में ही लड़-भिड़ कर देते रहे, आपसी वैर-विरोधको भुलाकर कभी सम्मिलित रूपसे विदेशी आक्रमणकारियोंके सम्मुख नहीं हुए, ठीक वही हाल हमारे यहाँ के धर्माचार्योंका रहा। ये आपसमें ही कलह-विसंवाद करते रहे, कभी यह सोचनेकी आवश्यकता ही नहीं समझी कि इससे हमारे मूल शासनकी शक्ति किस तरह छिन्न-भिन्न होती है और हम किम सीमा तक दुर्बल होते जा रहे हैं।

लगभग हजार वर्षसे हमारे यहाँ विदेशी धर्म और संस्कृतियोंके आक्रमण हो रहे हैं, परन्तु आप इन हजार वर्षोंके साहित्यको देख जाइए, केवल जैन-साहित्यको ही नहीं, हिन्दूसाहित्यको भी; उसमें उनके विरुद्ध लिखे हुए शायद ही किसी महत्त्वपूर्ण ग्रन्थका आपको पता लगे। परन्तु यहीके जीवित जौर मृत दर्शनों और धर्मोंके खंडन-मंडनके हजारों ग्रन्थोंसे हमारे भंडार भरे पड़े हैं। जैनधर्मके आचार्योंने बौद्धों, नैयायिकों, मीमांसकों,

प्रवर्तक श्री कान्तिविजयजी महाराजना सुशिक्ष्य

विद्वद्ग्रंथ संशोधक मुनिराज श्री चतुरविजयजी महाराज

आचार्यश्री विजयवल्लभमुरीश्ररजी महाराजके विद्वय रत्न-

स्वर्गस्थ उपाध्यायजी श्री मोहनविजयजी महाराज

सांख्यों आदिके खंडनमें काफी साहित्य निर्माण किया है, जिनके न लिखनेसे भी कोई क्षति नहीं होती। परन्तु जिन्होंने कोट्यावधि जैनोंको अपने उदरमें डाल कर जैनधर्मको सबसे अधिक क्षीण किया है, उनके विषयमें शायद ही कुछ लिखा हो। कर्नल आलकाटके कथनानुसार मद्रास प्रेसीडेंसीके लगभग ५० लाख जैनी ईसाई-धर्ममें दीक्षित हो गये; परन्तु जैनसाहित्यमें आपको एक भी ग्रन्थ ऐसा नहीं मिलेगा जिसमें ईसाईधर्मका खंडन किया गया हो ! परन्तु खंडन-मंडनका एक भी ग्रन्थ ऐसा न होगा, जिसमें कि बौद्धोंका खंडन न हो। और उस बौद्धधर्मका जिसका इस देशसे नामशेष ही हो चुका था और जो कमसे कम अनीश्वरवाद, अहिंसा, क्षमा आदि सिद्धान्तोंकी दृष्टिसे जैनधर्मका औरोंकी अपेक्षा अधिक अपना था। जिन शताब्दियोंमें जैनधर्म बड़ी तेजीके साथ क्षीण हो रहा था, दूसरोंका ग्राम हो रहा था, उस समय यदि दिगम्बर—श्वेताम्बर और उनके पन्थ गच्छ आदि अपनी एकताकी आवश्यकता और सबकी सम्मिलित शक्तिकी महत्ताको महसूस करते, तो इन्ही शताब्दियोंमें वे परस्परके खंडन—मंडनका साहित्य निर्माण न करके कुछ और ही करते।

परन्तु ये सब तो बीती हुई बातें हैं, जिनपर अनुशोचना करनेसे कोई लाभ नहीं। जो हानि हो चुकी है, वह तो हो चुकी—वह तो मैटी नहीं जा सकती। हाँ, आगेके लिए सावधान होनेकी जरूरत है और वह सावधानी यह है कि इस समय हममें जो सम्प्रदाय, उपसम्प्रदाय, पन्थ, उपपन्थ हैं उनमें इस भावकी पुष्टि की जाय कि हम सब एक ही जैनशासनके अनुयायी हैं, सधर्मी हैं और हम सबका कल्याण एकत्र होकर परस्पर प्रेमपूर्वक रहनेमें ही है। जिन छोटी छोटी बातोंमें मतभेद है, उनको अलग रखकर जिनमें किसी प्रकारका मतभेद नहीं है, उनको रखते हुए भी तो बहुत कुछ किया जा सकता है और संघ-शक्ति बढ़ाई जा सकती है।

हमें समझ लेना चाहिए कि यह वीसवीं सदी है और हम उस जगतमें रहते हैं जिसमें आपस के लड़ाई, झगड़ों, कलह—विसंवादों, अन्ध-श्रद्धा और लोकमूढ़ताओंको प्रश्रय देनेके कारण तथा विज्ञानके मार्गमें रुकावटें डालनेके कारण लोगोंको 'धर्म' नामसे ही चिढ़ होने लगी है और वे उससे ऊब गये हैं। ऐसे समयमें यदि हम सावधान नहीं हुए और आपसके लड़ाई—झगड़े मिटाकर, पन्थों और सम्प्रदायोंके कलह-विसंवादोंको एक ओर रखकर एकत्र न हुए, सर्व-धर्म-पन्थ-समभावकी भावनासे युक्त होकर जीवमात्रके कल्याणकारी, सेवाभावी धर्मके वास्तविक स्वरूपको अपने कृत्योंसे प्रकट न कर सके, तो न हम रह सकेंगे और न हमारा महान् धर्म ही रहेगा।

(ले० श्रीमान् पं० गिरिजादत्तजी त्रिपाठी न्याय-व्याकरणाचार्य एम. ए.)

स्मरणातीत काल से यह उलझन उपस्थित है कि क्या धर्म (Religion) और दर्शन (Philosophy) परस्पर सहकारी हैं या अहिनकुलवत् इनमें विरोध है ? कुछ पाश्चात्य विद्वानों ने इन दोनों को बिलकुल भिन्न भिन्न माना है। वे धर्म को एक सीमित परिधि के अन्दर रखना चाहते हैं और दर्शन को इस से बाहर। एक धार्मिक व्यक्ति कुछ ऐसी रूढ़ियों के भार से दबा है कि उसे उससे बाहर निकलने का अवकाश ही नहीं है। वह न तो कुछ स्वतन्त्रतापूर्वक शोच सकता है और स्वतन्त्रतापूर्वक आचरण ही कर सकता है। लेकिन एक दार्शनिक व्यक्ति यदि उस सीमित परिधि के अन्दर रहने के लिये बाध्य किया जाय तो उसकी सारी कल्पना और विचारशक्ति विलीन हो जाय। इस लिये उन विद्वानों ने इन दोनों के लिये दो भिन्न भिन्न क्षेत्र नियत किये हैं। लेकिन भारतीय विचारशील विद्वानों ने इन दोनों को भिन्न भिन्न न मानकर दोनों को साथ साथ चलाने का प्रयत्न किया। हां, यह जरूर है कि इन दोनों के उद्देश्य में कुछ अन्तर पड़ता है, परंतु इन थोड़ी-सी विषमताओं के सिवा इन में पूर्ण एकता है। लॉर्ड एवर्वरी के शब्दों में धर्म का उद्देश्य इस प्रकार है:—

‘ Religion was intended to living peace on earth and good-will towards men, and whatever tends to hatred and persecution, however correct in the letter, must be utterly wrong in the spirit ’ अर्थात्—धर्म की प्रवृत्ति धरा-तल पर शान्ति और मानवसमाज की ओर सदिच्छा लाने के लिये है। जिस से घृणा और किसी प्रकार की अशान्ति की उत्पत्ति हो वह कभी भी इस वायरे के अन्दर आने लायक नहीं है। दूसरी तरफ जब राजनैतिक और आर्थिक वातावरण के प्रलयकारी झंझावात से मनुष्य की मनोनौका विषम परिस्थिति के अथाह सागर में डांवाडोल होने लगती है और शान्तिदायक सच्चे मार्ग का पता ढूंढ़ निकालना कठिन हो जाता है उस समय दर्शन ही वेला-तट के प्रकाश का काम करता है। इस प्रकार यह दर्शन भी अन्तःकरण में उसी शान्ति का बीज बोता है जिस के लिये धर्म की प्रवृत्ति होती है। इसी विचार के फलस्वरूप भारतीय

सभी दर्शन अपने मज़बूत पैरों पर खड़े हुए। यह जैन दर्शन भी इस नियम का अपवाद नहीं रहा। यद्यपि बाह्य पर्यालोचन मात्र से इन दोनों के दृष्टिकोण में कुछ अन्तर की झलक दीख पड़ेगी लेकिन यदि इसका सूक्ष्म विवरण किया जाय तो यह स्पष्ट हो जायगा कि वास्तव में इनके उद्देश्य में कोई भेद नहीं है। इसी भाव से प्रेरित हो कर मैं पाठकों के सामने जैन धर्म तथा दर्शन के सम्बन्ध की कुछ बातें उपस्थित करता हूँ।

जैन धर्म के सम्बन्ध में पाश्चात्य तथा भारतीय विद्वानों में बहुत बड़ी गलत फहमी फैली हुई थी। कुछ पाश्चात्य विद्वान् यह मानते थे कि जैन धर्म बौद्ध धर्म से निकला हुआ है। यह मानने का कारण यही है कि इन दोनों में कुछ समानता दीख पड़ती है। कुछ भारतीय विद्वान् भी जैन धर्म सम्बन्धी ज्ञान न होने के कारण यही मान बैठे थे कि यह कोई स्वतन्त्र धर्म नहीं है अपि तु बौद्धधर्म की ही एक शाखा है। इन दोनों तरह के विद्वानों के मत सर्वथा निर्मूल सिद्ध हो गये हैं और आज के वर्तमान संसार में इस बात की पुष्टि हो गयी है कि यह जैनधर्म उतना ही पुराना है जितना बौद्धधर्म। यह निर्विवाद सिद्ध है कि महावीर बुद्ध के समकालिक थे। इस के साथ ही साथ यह भी सर्वसिद्ध बात है कि महावीर न तो किसी धर्म के जन्मदाता थे और न किसी सम्प्रदाय के। वे तो केवल एक साधु थे जिन्होंने जैनधर्म का आलिङ्गन कर उस सच्चे तत्त्व के दृष्टा हो गये थे जिसके लिये इस धर्म की प्रवृत्ति है। वे चौबीस तीर्थंकरों में अन्तिम तीर्थंकर थे। सभी तीर्थंकरों ने उपदेशद्वारा इस धर्म की बुनियाद कायम रखने की भगीरथ चेष्टा की है और इसीलिये ईसा के कम से कम ८०० वर्ष पहले से लेकर आजतक इस की हस्ति कायम है। अब यहां पर इस थोड़े से ऐतिहासिक परिचय के बाद जैन दर्शन की उत्पत्ति के सम्बन्ध में कुछ विचार किया जाता है। इस में सन्देह की गुंजाइश नहीं है कि जैन दर्शन के बहुत पहले उपनिषदों का ही एक मात्र साम्राज्य था। वस्तुओं के स्वभाव के सम्बन्ध में उपनिषदों के विचार यह हैं कि किसी वस्तु में प्रतीयमान नामरूपादि सब मिथ्या है। सत्य केवल वही है जिस के आधार पर नामरूपों की विविध कल्पना की जाती है। दृष्टान्त के लिये एक सुवर्ण पिण्ड को लीजिये। एक ही सुवर्णपिण्ड से कभी कुण्डल बनाया जाता है, कभी वलय बनाया जाता है तो कभी कोई दूसरा भूषण। एक ही सुवर्ण की भिन्न २ अवस्थायें बदलती जाती हैं लेकिन वह सुवर्ण ज्योंका त्यों अपने स्वभाव के साथ वर्तमान रहता है। उसके रूप और अवस्थाओं का परिवर्तन सिर्फ प्रतीति-मात्र है वस्तुसत् नहीं। उस वस्तु की सत्ता के सिवा और किसी चीज की सत्ता नहीं है। जिन्हें हम स्थिरता, दृश्यत्व या और किसी नाम से पुकारते हैं उन की वास्तविक सत्ता नहीं है। जो विचार उपनिषदों ने रखे है ठीक उनके विपरीत बौद्धों के सिद्धान्त थे। बौद्ध यह

कहते थे कि हरेक चीज प्रतिक्षण में बदलती रहती है: ' प्रतिक्षणं परिणामिनो हि सर्व एव भावाः ' । कोई भी ऐसी वस्तु नहीं है जो किसी भी रूप में स्थिर रह सके । जब मनुष्य सुवर्णपिण्ड को देखता है उस समय उस सुवर्ण के गुण के अलावे और कुछ भी नहीं देखता । इस के अतिरिक्त कोई गुण रहित चीज दृष्टिगोचर नहीं होती जिसे उपनिषद् स्थिर या अपरिवर्तनशील शब्द से व्यवहृत करते हैं । बौद्धों का कहना है कि किसी वस्तु की स्थिरता या अपरिवर्तनशीलता केवल बुद्धि की कल्पना है, वह अज्ञान-प्रसूत है । सारांश यह निकला कि एक ओर तो उपनिषद् डंके की चोट से यह बतलाना चाहते हैं कि वस्तु की स्थिरता सत्य है । दूसरी ओर बौद्ध दर्शन सबों की अस्थिरता की बिगुल फूंकता है । ऐसी परिस्थिति में एक ऐसे संप्रदाय की नितान्त आवश्यकता थी जो इस असामञ्जस्य को दूर करे । इसी विषम परिस्थिति को संभालने के लिये बीच में जैन दर्शन खड़ा होता है जो दोनों की बातों का खंडन कर एक नये मार्ग का जन्म देता है, जो भारतीय साहित्य में एक अपना स्थान रखता है ।

यह हम पहले बता चुके हैं कि जैन संप्रदाय बौद्ध संप्रदाय का समकालीन था; इतना ही नहीं किन्तु कुछ उपनिषद् भी ऐसे थे जिनका समकालिक जैन दर्शन था । उपनिषद् और बौद्धों के परस्पर अगड़े का निपटारा करने के लिये जैन दर्शन यह कहता है कि यह कहना ठीक नहीं है कि केवल वस्तु का स्वरूप ही सत् है और उस में रहनेवाले गुण केवल काल्पनिक हैं । यह भी कहना उचित नहीं है कि हरेक भाव प्रतिक्षण में बदलते रहते हैं जैसा कि बौद्धों का सिद्धान्त है । सच बात तो यह है कि दोनों संप्रदायों में कुछ अंश सत्य है और कुछ असत्य । इस का कारण यह है कि किसी भी वस्तु की सिद्धि अनुभव के द्वारा होती है और अनुभव वही कहता है कि वस्तु न तो एकान्त सत् है न एकान्त प्रतिक्षण में परिणमनशील । अनुभव इसी सत्यता को प्रकाशित करता है कि गुणों के कुछ समवाय ऐसे हैं जो अपरिवर्तनशील हैं, कुछ नये गुण पैदा हो जाते हैं और कुछ पुराने धर्म नष्ट हो जाते हैं । जैन दर्शन का कहना है कि बौद्धों का यह सिद्धान्त कुछ अंशों में ठीक है कि प्रतिक्षण में वस्तुओं का परिणाम हुआ करता है । लेकिन यह कहना बिल्कुल गलत है कि वस्तुओं के सभी गुणों में परिवर्तन होता है । वस्तुस्थिति तो यह है कि कुछ धर्म परिवर्तित होते हैं और कुछ नहीं । जब सुवर्णपिण्ड का कुण्डल बना दिया गया तो उसका पिण्डभाव नष्ट हो गया, एक कुण्डल-भाव पैदा हो गया और सुवर्णभाव ज्यों का त्यों बना हुआ है । इस प्रकार वस्तुओं और उन के धर्मों का पृथक्करण यदि किया जाय तो यही सिद्ध होगा कि हरेक चीज अनेक स्वभावों को अपने अन्दर रखती है । वस्तुओं की अनेक स्वभावता की नींव पर ही सारे जैन दर्शन की हमारात खड़ी की गयी है । वस्तु के इस स्वरूप को देखकर ही ' अनन्तधर्मकं वस्तु ' यह

कहा गया है। वस्तुओं के स्थिर तथा परिवर्तनीय रूप विरुद्ध धर्मों का समन्वय ही हमें अनेकान्तवाद का मार्ग दिखाता है जिसे हम Relative pluralism कहते हैं। इस सिद्धान्त का आविष्कार इस संप्रदाय को प्राचीनतम उपनिषद् तथा बौद्धों से पृथक् करने के लिये ही हुआ है। किसी वस्तु में स्थिरता का दम भरना उसकी कुछ विभिन्न अवस्थाओं को लेकर होता है। सुवर्णपिण्ड एक दृष्टिकोण से द्रव्य है और दूसरे दृष्टिकोण से कुछ दूसरी ही वस्तु। उसे हम उसी हालत में द्रव्य कह सकते हैं जब उसे अनेक परमाणुओं का संघात माना जाय। यदि उसे हम काल या दिक् के दृष्टिकोण से विचारें तो वह द्रव्य नहीं कहा जा सकता। इस लिये वह सुवर्णपिण्ड एक ही काल में द्रव्य और द्रव्याभाव भी कहा जा सकता है। यह परमाणु-निष्पन्न भी कहा जा सकता है और उससे भिन्न भी। यदि हम उसे पृथ्वी परमाणु से बना हुआ माने तो वह परमाणु-निष्पन्न कहा जा सकता है और चूंकि वह जल परमाणु से नहीं बना है इस लिये उससे भिन्न भी है। उम सुवर्णपिण्ड से जो कुण्डल तैयार किया गया वह भी अनेक स्वभाववाला है। वह द्रवीभूत सुवर्ण से बने रहने पर भी ठोस सुवर्ण से नहीं बना है। राल से बने रहने पर भी श्याम से नहीं बनाया गया है। इस प्रकार वस्तुस्वरूप की परीक्षा करने पर यही सारांश निकलता है कि वस्तुओं का स्वरूप दृष्टिकोण पर निर्भर रहता है जिसे हम Conditional कह सकते हैं।

इसी अनेकान्तवाद की नींव पर जैनदर्शन का नयवाद तथा स्याद्वाद अवलम्बित हैं। किसी वस्तु के स्वभाव के सम्बन्ध में जब हम कोई निर्णय देने को तैयार होते हैं उस समय दो बातें हमारे सामने आती हैं। पहली बात तो यह है कि जब 'यह मनुष्य है' इस वाक्य का उच्चारण हम करते हैं उस समय हमारे ध्यान में उस के अनेक गुणों का चित्र खिंच जाता है लेकिन वे गुण सामूहिक रूप से उस चीज में हमारे सामने आते हैं। उस वस्तु के गुणों को उस वस्तु से पृथक् हम नहीं देखते। दूसरी बात यह है कि हम वस्तु के गुणों को उस वस्तु से पृथक् करके समझते हैं और दृष्टिकाल में वस्तु असत् रूप में रह जाती है। सारांश यह कि जब हम किसी वस्तु को देखते हैं उस समय उस के गुणों को ही देखते हैं, वस्तु तो उस जगह केवल मायानगर की भांति असत् मात्र है। इन्हीं दो प्रकार के दृष्टिकोणों को जैन दर्शन में द्रव्यनय तथा पर्यायनय शब्दों से व्यवहृत करते हैं। जिस प्रकार हम अनेकान्तवाद के सिद्धान्तने नयवाद का जन्म दिया उसी प्रकार इसने स्याद्वाद को भी पैदा किया। यदि अनेकान्तवाद की सत्ता स्थिर न हो तो स्याद्वाद टिक ही नहीं सकता। इस लिये संक्षेप में यह कहा जा सकता है कि अनेकान्तवाद वाद के सभी जैन दार्शनिक सिद्धान्तों का मूल स्रोत है जिसने समय समय पर अनेक विषयों के द्वारा इस दर्शन के काया को पूर्ण किया है।

॥ प्रार्थी श्री बड़ोदीय-संघः ॥

[रचयिता-श्रीबद्रिकाश्रमान्तर्गतमनोड़ाग्रामवास्तव्य पं० गङ्गागामननुज
साहित्याचार्य पं० माधवानन्द शास्त्री]

पाञ्चाले मेदपाटे मरुधरविषये गौर्जरे चापि पूर्वे,
सौराष्ट्रे मध्यदेशे निखिलजनपदे नागरे ग्रामके वा ॥
श्रीवीरस्वामिबन्मप्रसरपटुमतीन् श्रीबड़ौदार्थिसंघः,
त्रेधाऽयं नौति पूज्यान् सुगुरुमुनिवरान् स्वागतं वोऽत्र पुण्याम् ॥ १ ॥
आर्या वा धर्मनावो जिनपथचरितं पालयन्त्यः पवित्रं,
श्रीमन्तः श्रेष्ठिवर्या जिनवरपदगाः श्राविकाः शीलभूषाः ॥
सानन्दं भक्तिभावाद्भवति च मनसा श्रीवटारूयानसंघः.
श्रीजैनाचार्यभानोर्महसि शतममा स्वागतं वोऽत्र पुण्याम् ॥ २ ॥

श्रीजैनधर्मनगरीगुरुदुर्गमूलाः,
पारस्परं जिनवचो हृदि धारयन्तः ॥
पादैर्निजैर्वटपुरीं चरितार्थयन्तु,
श्रीस्वागतं भवतु वो मुनिपुङ्गवेभ्यः ॥ ३ ॥

चारित्रमार्गममलं परिपोषयन्तः,
आज्ञां निधाय कठिनेष्वपि देशकेषु ॥

पद्भ्यां चरन्ति विहरन्ति च वार्द्धमानीम्,
श्रीस्वागतं मुनिवरा वटराजधान्याम् ॥ ४ ॥

आवारिधेर्जिनवरैरुदितं सुधर्मं,
त्रिःसप्तवारगुणितं च समासहस्रं ॥
दिव्योपदेशवचनेर्भुवि भावयन्तः,
श्रीस्वागतं भवतु वोऽत्र समानभावाः ॥ ५ ॥

मासो मधुः कविकुलस्य च लेखनीयः,
शीतोष्णतुल्यरुचिरो नगरी प्रधाना ॥
यस्यां विभान्ति भवनानि मनोहराणि,
श्रीस्वागतं कथयते किल सा पुरी वः ॥ ६ ॥

इभ्याः पवित्रजिनपादकजाश्रया हि,
मित्रैः सुतैर्निजजनैर्जयहर्षनादैः ॥
भूमण्डलार्यमुनिराजमहोदयानां,
श्रीस्वागतं भवतु वो नु महोत्सवेऽस्मिन् ॥ ७ ॥

शोभात्मराममुनिराजमहोदयानां,
चान्द्री विभेव भुवने विलमत्यजस्रम् ॥
आज्ञां निधाय शिरसा मकलाः समेयु-
रेते जना मुनिवराः सफला भवेयुः ॥ ८ ॥

पुण्येन पुण्यपुरुषोत्सवसंगमः स्या-
देतत् समस्तमुचितार्थविदो विदन्ति ॥
धर्मोदयाय विमलैः सदयं मुनीशै-
रभ्यागमे मतिरहो विबुधैर्विधेया ॥ ९ ॥

॥ ॐ शान्तिः ३ ॥

लेखक बद्रिकाश्रमान्तर्गतमनोङ्गाग्रामवास्तव्य साहित्याचार्य पं. माधवानन्द शास्त्री

योगाभोगानुगामी द्विजभजनजनिः शारदारक्तिरक्तो,
 दिग्जेता जेत्जेता मतिनुतिगतिभिः पूजितो जिष्णुजिह्वैः ।
 जीयाद् दायादयात्री खलबलदलनो लोललीलस्वलजः,
 केदारौदाखदारी विमलमधुमदोदामधामप्रमत्तः ॥ १ ॥

प्रथमोऽर्थः— स प्रसिद्ध आत्माराममुनिर्जेनो धर्मश्च जीयात् सर्वोत्कर्षेण वर्ततामित्यर्थः ॥
 कथंभूतः स मुनिर्धर्मश्च (योगाभोगानुगामी) योगश्चित्तवृत्तिनिरोधस्तस्याऽऽभोगः संपूर्णता विस्तारता
 तदनुगामी तदनुसरणशीलश्चित्तवृत्तिनिरोधेन योगप्रतिपादकशास्त्रानुगामीत्यर्थः ।

धर्मोऽपि कीदृक्षो योगानां जिनवचननिःसृतपंचचत्वारिंशत्सूत्राणां य आभोगो
 नानाविधप्रवचनतया विस्तारता तदनुगामी तदनुकूलयार्या । पुनः कीदृशोऽसौ मुनिपुंगवो धर्मश्च
 (द्विजभजनजनिः) द्विजस्य जन्मगर्भसंस्कारतया क्षत्रियस्य यद् भजनं गृहं तत्र जनिः कल्याण-
 कारिण्युत्पत्तिर्यस्य स तथा—धर्मोऽपि द्विजानां ब्राह्मणक्षत्रियविशां नानाधर्मोपदेशवचनैर्भजनाय
 सेवनाय जनिर्जगति प्रादुर्भावो यस्य स तादृक्षः । पुनः किंप्रकारः स योगिराद् पावनधर्मश्च
 (शारदारक्तिरक्तः) शीर्यन्तेऽनेकभवकृतपापानि समूलमनेनेति शारं ज्ञानं, ज्ञानं ददाति,
 इति शारदा विद्याप्रदा सा प्रसिद्धा सरस्वती, तस्यां याऽऽरक्तिरासक्तिस्तत्र रक्तोऽहर्निशसद्-
 विद्याध्ययनशीलः । धर्मोऽपि शारदायां सद्विद्यायां याऽऽरक्तिर्नानाज्ञानोपकरसामग्र्यैकनिष्ठा
 तत्र रक्तस्त्रिधा तल्लीनोऽहर्निशसामायिकप्रतिक्रमणविद्याध्ययनादिव्यापारेण संलग्नोऽर्थात्तत्र भविक-
 जननियोजक इत्यर्थः । पुनः कथंभूतः स मुनिर्धर्मश्च (दिग्जेता) विषयेभ्य आत्मानं
 जयति जेता दिशां जेता दिग्जेता—वा दिशो जयति—दिग्जेता—स्वातुलमेधया तत्रस्थान् प्रबल-

बादिकण्ठीरधान् जयतीति दिग्जेता-धर्मोऽप्यहिंसापरमो धर्मः, सर्वे जीवाः समाना इति दयामयदुन्दुभिधोषेण सर्वदिग्वर्तिविविधमतावलंबिप्रस्वरवावदूकान् जयतीति-दिग्जेता ।

पुनः कीदृशोऽयं मुनिधौरेयो धर्मश्च-(जेतृजेता) जयन्ति स्वपाण्डित्येन जनानिति जेतारस्तानपि जयतीति जेतृजेता-कुतर्काभिमानप्रसितप्राणिसुबुद्धिक्षुप्रांकुशतया विवादैकरतीन् सामान्यबुद्धिमद्भिरजेतृनपि जयतीति जेतृजेता-इत्यर्थः ॥

धर्मोऽपि पुनः कीदृश अनेकान्तवादप्रतिपादकस्याद्वादमहापंचास्यरवनादेन दिशि दिशि पलायितान् जेतृनपि जयतीति जेतृजेता--पुनः कथंभूतः स मुनिधर्मश्च-(जिष्णुजिह्वैः पूजितः) । जयतीति जिष्णुर्वासव इन्द्रस्तद्रुणवर्णने जिह्वा रसनाव्यापारो येषां ते जिष्णुजिह्वा देवास्तैरपि पूजितस्तद्गुणश्रवणजाताह्लादतया सत्कृतो धर्मोऽप्यहिंसामयत्वाज्जिष्णुजिह्वैः पूजित एव जयति निम्बिलरागादिकर्म्मारीनिति जिष्णुर्वीतरागस्तत्र जिह्वा येषां ते जिष्णुजिह्वा देवा भुवनवर्तिनश्च तैः पूजितस्तथाहि समवसरणरचनादिषु तीर्थकगणामतिशयं दृष्ट्वा करांजलिबद्ध-सुरभिक्षुसुमवृष्टिवर्षणतया देवैरपि संभावितः किमुत-अन्यैः । वा जयति सर्वानिति जिष्णु धनं तदर्जन एव जिह्वा वाग्व्यापारो येषां ते जिष्णुजिह्वा नैगमास्तैः पूजितः सादरं भक्त्यार्चितः पूजादिभिर्वृहितश्च । कथंभूतैर्जिष्णुजिह्वैः (मतिनुगतिभिः) । मत्या बुद्ध्या या नुतिः प्रशंसा कीदृशोऽयं भुवनभानुरात्मामनुनिरिति तद्रुणप्रशंसाया गतिरिन्द्रियव्यापारो येषां ते मतिनुति-गतयस्तैर्मतिनुतिगतिभिः ।

वा धर्मपक्षे मतेर्ज्ञानस्य या नुतिः स्तुतिः स्वच्छीभूय देवालयगुरुवन्दनादौ या तीर्थक-राणां स्तुतिर्गद्यपद्यमयवाण्याः स्तवनं तत्र गतिर्गमनागमनं येषां ते तैस्तथोक्तैः ।

अथवा मतिनुतिगतिभिरिति विशेषणं हेतुकोटिप्रवेशतया कथंभूतो मुनिराजो धर्मश्च तथा (मतिनुतिगतिभिः) । मत्या मेधया ज्ञानेन नुत्या स्तुत्या गत्या नानाविधकाव्योपायैर्दिग्-जेताऽतो जेतृ जेता च । इत्यप्यर्थसंगतिः ।

तथा जिष्णुजिह्वैरिति पदं स्वतंत्रमेवावधार्यम् ।

पुनः कथंभूतः स मुनिराजो धर्मश्च (दायादयात्री) दायादा नाशवन्तः संसारकारिणो ये कौटुम्बिकास्तेभ्यो यानं यात्रा परोपकृतिपथगमनं यस्य स दायादयात्री । धर्मोऽपि दायादे विभागकरणे सपिण्डादिदेयभागविभागकरणे यात्री शास्त्रीयवचनोपदेशतया सत्यमार्गदर्शकः ॥ पुनः किंविधोऽसौ योगिराजो धर्मश्च (स्वलबलदलनः) स्वानीन्द्रियाणि लान्ति बलात् विषयेषु पातयन्ति-गृह्णन्ति वा स्वला विषयाः शब्दादयस्तेषां बलं बलाद् भोगेषु पातनं तद् दलति

दलयति वेति खलबलदलनः ॥ धर्मोऽपि खलानां कुपथगामिनां बलं बलात्कारेणावरोधनमत्सा-
चरणं दलति दलयति सुयुक्तियुक्त्येति खलबलदलनः ।

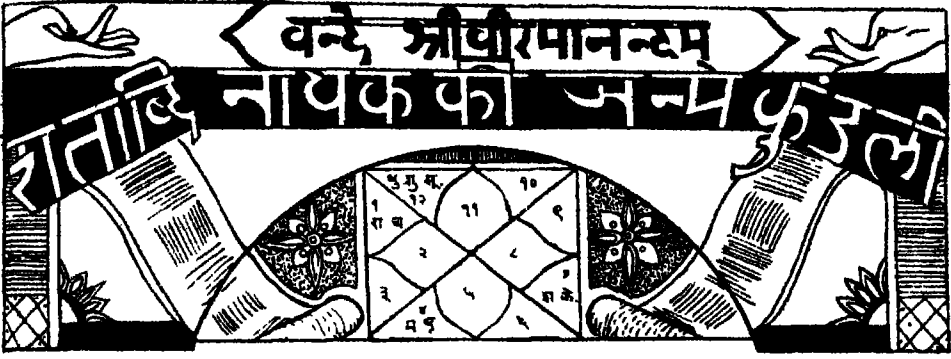
पुनः कथंभूतो मुनिर्धर्मश्च (लोललीलस्वलज्जः) । लोला चंचला या तृष्णा—विषयवासना
तस्या या लीला विलासता तथा स्वस्मिन्नैव स्वीयात्मन्येव लज्जतेऽहो दुरन्तेयं तृष्णा नानाबोनिषु
जातेनापि शतशो भोगा मुक्तास्तदपि नरभवेऽद्यापि वासनाक्षयो न जात इति विचारेणात्मन्येव
लज्जत इति लज्जः । धर्मोऽपि लोला विद्युद्वच्चला चपला या लक्ष्मीस्तस्या लीला-केलिस्तया
स्वे स्वकीये धनादावपि यद्यन्यायतया व्यवह्रयते विधाय परपीडां गृह्यत इति लज्जते किमुत
परकीयधनादिग्रहणम् ॥

पुनः कथंभूतः स मुनिपुंगवो धर्मश्च (केदारौदास्यदारी) के शिरसि दरमेव दारं यद्
भयं मृत्युजन्यं तेन यदौदास्यं व्यापारादौ शिथलीकरणत्वं तद् धर्मोपदेशुसुधापानतया दार-
यतीति (केदारौदास्यदारी) धर्मोऽपि विशां कृषिकर्मस्वभावजमिति शास्त्रवचनपरिपाठ्या केदा-
राणि क्षेत्राणि तत्कर्मवन्तो ये जनास्तेषां कर्षणसेचनवपनादिना बुभुक्षाजन्यं यदौदास्यं जनुषा-
मिति तद्दारयतीति तादृशः । पुनः कीदृशोऽयं मुनिर्धर्मश्च (विमलमधुमदोद्दामधामप्रमत्तः) ।
विमलो नातिशीतो नात्युष्णः मर्वाननुदायी यो मधुर्वसन्तर्तुस्तत्र तेन वा यो मदो हर्षो नाना-
विधविकसितलताकुसुमफलाभिदर्शनजः । तस्योद्दामधामा यः कामस्तत्र प्रमत्तः । समायाते
वसन्ते कः म्लु सकामो न भवेदेते मुनयस्तत्रापि जितकामवेगा एव । अथवा विमलं
विशेषमलावच्छिन्नं यन्मधु मद्यं तस्माद् य मदो मदावस्था तस्य यद्—उद्दामधामग्रहिलत्वं
तत्र आसमन्तात्प्रमत्तः । सावधानः सर्वथा त्यक्तविषयः ।

धर्मोऽपि—विमलो विमलनाथप्रभुः स एव मधुर्मधुररसः सर्वजनपेथो दर्शनीयस्तस्माद्
यो मदोऽन्यानन्दस्तस्य यद् उद्दाम उत्कृष्टं धर्ममोक्षारुच्यं तत्र प्रमत्तः ।

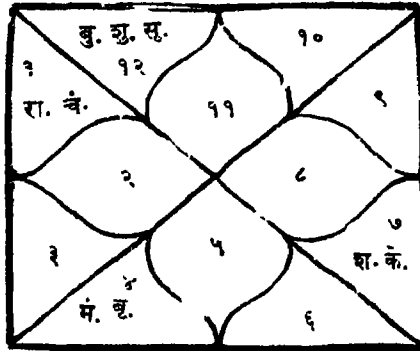
अर्हानिशजानध्यानसामायिकपूजादिव्यापारेण जागरूकः । तत्र मोक्षारुच्ये व्यापारे
भविकजननियोजक इत्यर्थः । एवमेतद् गुणगणसमलंकृतः स प्रसिद्धो मुनिर्धर्मश्च शतं जीया-
दिति कर्तुराशयः । इति संक्षेपतः सरलैकार्थः । अन्ये च बह्वर्थाः कृता एव प्रकाशिता भविष्यन्ति
समयेन ॥ *

। अस्य श्लोकस्याऽन्येऽप्येकपञ्चाशद्वर्था अनेनैव पण्डितवरेण साहित्य-चार्यश्रीमाधवानन्दशास्त्रिणा
कृता. सन्ति । तानर्थानन्यत्र पुस्तकरूपेण अम्बालानगर (पंजाब) स्थश्रीआत्मानन्द-जैन-महा-
स्वभाया व्यवस्थापका हिन्दयनुवादपुरस्मरं प्रकटयिष्यन्ति । जिज्ञासुभिरक्षिलक्षीकरणोयास्त इति संज्ञापयति
मुनिभरणविजयः ॥

“ न्यायाम्भोनिधि जैनाचार्य १००८ श्रीमद्विजयानन्दसूरि प्रसिद्ध नाम श्रीआत्मारामजी महाराज के जन्मशताब्दि स्मारकग्रन्थ के लिये ” (लेखक—वल्लभविजय)

संवत् १८९३ चैत्र सुदि प्रतिपदा बृहस्पतिवार को देश पंजाब जिला फिरोजपुर तहसील जीरा के पास लेहरा ग्राम में चउवरे कर्पूरब्रह्मक्षत्रिय सरदार गणेशचन्द्र की स्त्री रूपादेवी की कुल. से एक होनहार बालक का जन्म हुआ जिस की जन्मकुंडली यह है:—

यही बालक संवत् १९९३ चैत्र सुदि प्रतिपदा मंगलवार तारीख २४ मार्च ई. सन् १९३६ के दिन हुई जन्मशताब्दि का नायक है ।

सज्जनों को विदित रहे कि, मर्हूम न्यायाम्भोनिधि जैनाचार्य १००८ श्रीमद्विजयानन्दसूरि प्रसिद्ध नाम श्रीआत्मारामजी महाराज का जन्मशताब्दि महोत्सव नगर बड़ौदा में ममास होजाने बाद किसी प्रसंगवश आप की कुंडली देखने से मालूम हुआ कि, आप की कुंडली में लिखे हुए ग्रहानुसार आप का शुभ जन्म गुजरात देश की रूढ़ी मुजिब कार्तिकी अर्थात् कार्तिक सुदि प्रतिपदा को जो संवत् शुरू होता है उस मुजिब गुजराती १८९३ और चैत्री १८९४ चैत्र सुदि एकम गुरुवार को सिद्ध होता है; क्योंकि आप पंजाब में जन्मे हैं इसलिए पंजाब के हिसाब से १८९३ गिनने से १९९३ (गुजराती १९९२) चैत्र सुदि एकम को आप को सौ वर्ष पूरे

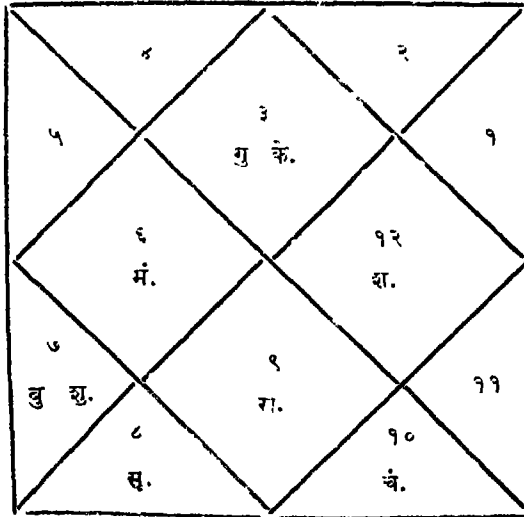
शताब्दि नायक की जन्मकुंडली

होते हैं मान लिया गया था; परंतु सौमा वर्ष प्रारंभ हुआ समझ लेना. और आगामी संबत् १९२३ गुजराती, चैत्री १९९४ चैत्र सुदि एकम सोमवार तारीख १२ अप्रैल सन् १९३७ को एक सौ एक वर्ष की शुरूआत समझ लेनी। मतलब सौमे वर्ष की समाप्ति में जो शताब्दि महोत्सव करना था वह पूर्वोक्त भ्रांति के कारण सौमे वर्ष की शुरूआत में हो गया है.

“ जो कुछ होता है अच्छे के लिए ” दुनिया की मशहूर इस कहावत मुजिब यदि ख्याल किया जाय तो जो कुछ हुआ है ठीक ही हुआ है ! आपका जन्मशताब्दि महोत्सव एक वर्ष तक बल्कि इससे अधिक समय तक भी मनाया जा सकता है और उमीद है मनाया ही जायगा ! जिसकी पूर्णाहति पंजाब देशमें ही होती नजर आती है !

प्रसंग से सुप्रसिद्ध ऐतिहासिक व्यक्ति जैनाचार्य १००८ श्रीमान् विजयहीरसूरिजी की जन्मकुंडली दी जाती है जिसपर से ज्योतिर्विद् विद्वान् समझ सकते हैं कि जगत् में सुप्रसिद्ध होनहार व्यक्ति के कैसे उत्तम ग्रह होते हैं !

संवत् १५८३ मागसर सुदि नवमी सोमवार को देश गुजरात प्रह्लादनपुर (पालनपुर) में ओसवालजातीय शाह कूरा की धर्मपत्नी नाथीदेवी की कूख से एक होनहार पुत्ररत्न उत्पन्न हुआ, जिसका जन्म लग्न—

यही बालक उन्नति को प्राप्त होता हुआ मुगलसम्राट सुप्रसिद्ध अकबर बादशाह के प्रतिबोधक आचार्य श्री हीरविजयसूरि हुए ।

श्रीविजयानन्द सरीश्वराष्टकम्

रचयिता—

मुनिराजश्री विचक्षणविजयजी.

धारं धारं व्रतमविकलं ब्रह्म बाल्यान्मनस्वी ।
वारं वारं विमलवचनं वीतरागस्य विश्वम् ॥
सारं सारं मकलसुखकृन्स्त्रुक्तिमुक्तामजल्पीत् ।
पायात्म श्रीमहितविजयानन्दस्वरिः सदा वः ॥ १ ॥

जोषं जोषं गुरुपदकजं प्राप्तविद्यो विरक्तः ।
स्तोषं स्तोषं त्रपुरपगतच्छस्तपस्यंश्च तीव्रम् ॥
रोषं रोषं व्यसृजदास्वलं चान्तरं शत्रुवर्गं ।
देयान्मोदं महितविजयानन्दस्वरिः सदा वः ॥ २ ॥

कारं कारं परहितमतिर्धर्मसञ्चारमध्यं ।
तारं तारं भवजलनिधेर्जन्मिनोऽल्पतरान् यः ॥
हारं हारं व्यहत हृदयान्यत्र हृद्यैर्गुणैवै-
र्भूयात्तुष्ट्यै महितविजयानन्दस्वरिः सदा वः ॥ ३ ॥

नायं नायं नयनिपुणतां श्रोतृलोकं समस्तं ।
गायं गायं गुरुगुणगणं देवधर्मे गुरौ वा ॥
पायं पायं चरणशरणान् तापतप्तानतृप्यत् ।
दिश्याद्भूतिं महितविजयानन्दस्वरिः सदा वः ॥ ४ ॥

वन्द्यानामनृतेन वन्दनवचोवृन्देन संवन्दना-
दादेयानि सुगृह्यतेऽनवरतं दिङ्मण्डले कोविदाः ॥
नासत्यास्तुतिवागमुष्य बत तत्सत्यस्तुतेर्वादिने ।
सम्मोदं दिशतादमन्दविजयानन्दः मदानन्दनः ॥ ८ ॥

न्यायांभोधिश्रीमद्विजयानन्दाष्टकं पूर्णम् ।
सहृदयममुदयमनसः प्रमुदनिदानं सदोदयताम् ॥ ९ ॥

(३)

यो ब्रह्मव्रतपालनैकचतुरः मद्गर्भवक्ता महान् ।
विश्वख्यातयशा उदारहृदयः श्रीवीतरागैकधीः ॥
प्राज्ञम्मन्यकुतर्ककृन्तनविधौ यल्लेखनी विश्रुता ।
न्यायाम्भोधिमुनीन्द्रवन्द्यविजयानन्दश्चिरं नन्दतात् ॥ १ ॥

यः स्याद्वादमहास्त्रभृज्जिनवचः प्रोत्थापकाण्डुण्डकान् ।
वादेऽपाम्य जुगोप विश्वविदितं श्रीवीतरागार्चनम् ॥
आक्षेपाँश्च निराकरोत्परकृताञ्जनागमे तत्त्वविद् ।
न्यायाम्भोधिमुनीन्द्रवन्द्यविजयानन्दश्चिरं नन्दतात् ॥ २ ॥

यः संमारमहाटवीपरिपटञ्जन्तूञ्जुगोप श्रमात् ।
तीर्थेशप्रतिपादितागमपथं सन्दर्शयन्मोक्षदम् ॥
सिद्धान्तोदधिमन्थनाप्तविगतिश्रीवर्धनो वाक्पतिः ।
न्यायाम्भोधिमुनीन्द्रवन्द्यविजयानन्दश्चिरं नन्दतात् ॥ ३ ॥

यः पाश्चात्यबुधैस्तदीयसमितौ श्रीवीगचन्द्राभिधं ।
यीशूमीश इव प्रबोधनपरः संप्रैषयद् धार्मिकम् ॥
यद्युक्तीः प्रविभाव्य राघवतनूजः ख्यातिमाम्रोद् भृशं ।
न्यायाम्भोधिमुनीन्द्रवन्द्यविजयानन्दश्चिरं नन्दतात् ॥ ४ ॥

यः सिद्धाचलतीर्थराजमयजत् श्रीमारुदेवप्रभुं ।
स्तोत्रैर्वाक्पतिनिर्मितैरिव भवभ्रान्तिप्रभेदेच्छया ॥
सत्त्वोद्रेकवशादथ व्यवसितं ब्रह्मास्म्यहं केवलं ।
न्यायाम्भोधिसुनीन्द्रवन्द्यविजयानन्दश्चिरं नन्दतात् ॥ ५ ॥

यो वैराग्यमहानरेन्द्रमवशं वश्यं विघ्नायाप्यहो ! ।
चित्तैकाग्र्यसमृद्धिलुण्टनपरान् क्षेपानजैषीद् भृशम् ॥
शान्त्या चन्द्र इव प्रसादितजनैः सोऽस्मात्समालोकितो ।
न्यायाम्भोधिसुनीन्द्रवन्द्यविजयानन्दश्चिरं नन्दतात् ॥ ६ ॥

दृष्ट्वा यस्य महासुनेरभयदं सद्दर्म्भरागं शुभं ।
आचार्यस्य गुणावलीं च विमलां जैनप्रजाऽदादिमाम् ॥
जैनाचार्य इति प्रसिद्धपदवीं विद्वज्जनैराहतां ।
न्यायाम्भोधिसुनीन्द्रवन्द्यविजयानन्दश्चिरं नन्दतात् ॥ ७ ॥

यः सौभाग्यपरम्परामनुभवंस्तीर्थाटनं चक्रिवान् ।
अज्ञानोपहतौश्च जीवनिवहानुदबोधयन् युक्तितः ॥
श्रीमद्भागवतं पदं स्मृतिपथं नीत्वा च नाकं गतो ।
न्यायाम्भोधिसुनीन्द्रवन्द्यविजयानन्दश्चिरं नन्दतात् ॥ ८ ॥

आत्मारामाष्टकमिदं, यः पठेत्प्रयतः शुचिः ।
शास्त्रोदितां लभेतात्म-संपत्तिं नात्र संशयः ॥

सुप्रसिद्ध शासनप्रभावक स्व-परशास्त्रनिष्णात न्यायाभोनिधि जैनाचार्य
श्री १००८ श्रीमद् विजयानन्दसूरीश्वरजी महाराज ।

स्वर्गवास-१९५२, गुजरांवाला-(पंजाब)

आचार्य पद-१९५३, पालीनाणा-(काठीयावाड)

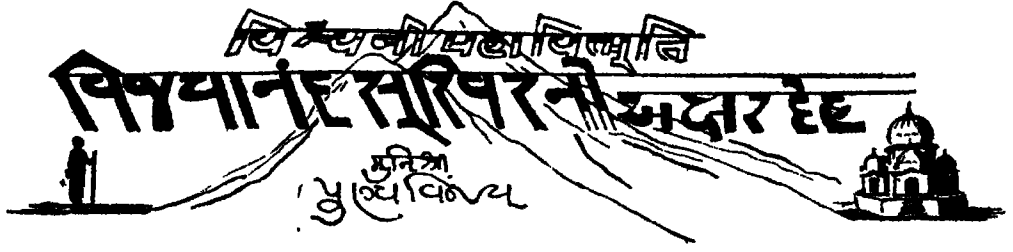

दूढक दीक्षा-१९१० (पंजाब) मालरकोटला

संवेगी दीक्षा-१९३२, अमदावादी (गुजरात)

(श्री १००८ श्रीमद् आत्मारामजी महाराजजी ।)

[जन्म-विक्रम संवत्-१८९३, वैश्र शुद्धि-१, लेहरा (पंजाब)]

[સ્વ. વિજ્ઞાનંદસૂરિજી, જે સાથે જ સંસ્કૃત સાહિત્યના પારગામી હતા તેા પછી એમણે હિંદીને પ્રચારનું વાહન કેમ બનાવ્યું ? લોક-કલ્યાણનો ઉપાસક લોકભાષાની અવગણના કરી શકતા નથી. એ દષ્ટિએ જ, હજી તેા પગભર થતી હિંદી ભાષાને, એ સ્વર્ગસ્થ પુરુષે અપનાવી; અને પોતાની સદસમુખી પ્રતિભાવડે એને સમૃદ્ધ બનાવી. મુનિશ્રી પુણ્યવિનયજી, સ્વર્ગસ્થની એ પ્રતિભા અને લોકહિતૈષી વૃત્તિનો અહિં ટૂંકામાં પરિચય કરાવે છે.]

જ્યારે જ્યારે પ્રજાના જીવનમાંથી પ્રાણ ઉડી જઈ પ્રજા નિસ્ત્રેતન બની જાય છે અને જ્યારે તેને સાથે જ એમ લાગે છે કે પોતે ઘોર અંધકારમાં ડૂબતી જાય છે, ત્યારે ત્યારે તેને પુનર્જીવન અથવા નવીન પ્રકાશ મેળવવા માટે પોતાની પ્રાચીન વિભૂતિઓ,—અર્થાત્ અસ્ત પામી ગયેલ છતાં જીવતા-જાગતા પૂર્વ મહાપુરુષો,—ની ઝગમગતી જીવનજ્યોતિનું દર્શન કરવાની ઉત્કંઠા થાય છે.

મહાપુરુષોની જીવનજ્યોતના પ્રવાહો સર્વતોગામી હોઈ તેનું સંપૂર્ણ દર્શન વિવેક-પુરઃસર કરવાનું આપણા જેવા સાધારણ કોટિના દરેક મનુષ્યો માટે શક્ય નથી હોતું, એટલે એ જ્યોતનું આહું આહું ય દર્શન આપણ સૌને થય અને આપણા સૌમાં નવેસરથી નવ-ચેતન પ્રગટે, એ ઉદ્દેશથી આપણા સૌની વચમાં વસતા પ્રાણવંતા પ્રજ્ઞાશાળી મહાપુરુષો અનેક ઉપાયો યોજે છે.

આપણા પૂર્વ મહાપુરુષોએ સમ્યગ્જ્ઞાન-સદ્વિદ્યાની પ્રાપ્તિ, સમ્યગ્દર્શન-સત્ય વસ્તુની ઓળખ અને સમ્યક્ચારિત્ર-સફળગુણી જીવનની પ્રાપ્તિ માટે આજ સુધીમાં તિથિઓ, પર્વો, કલ્યાણક મહોત્સવો, અષ્ટાઙ્ગિકાઓ વિગેરે જેવા અનેક પ્રસંગો ઉપદેશ્યા-પ્રવર્તાવ્યા છે. એ જ મહાપુરુષોનું અનુસરણ કરી આજના યુગમાં પણ જયંતી, શતાબ્દિ, જાહેર વ્યાખ્યાન આદિ જેવા અનેક શુભ પ્રસંગો ઊભા કરવામાં આવે છે જેથી પ્રજાજીવનમાંથી ઓસરી ગયેલા બાહ્ય અને આભ્યંતર જ્ઞાનાદિ ગુણોની કમે કમે પ્રાપ્તિ તેમ જ વૃદ્ધિ થાય.

વિશ્વની મહાવિભૂતિ શ્રી વિજયનાનંદસૂરિવરનો અક્ષરદેહ

ચાલુ વર્ષે આપણી સમક્ષ વિશ્વવિખ્યાત મહાપુરુષ ન્યાયાંભોનિધિ જૈનાચાર્ય શ્રી ૧૦૦૮ શ્રી વિજયનાનંદસૂરિવર(પ્રસિદ્ધનામ શ્રી આત્મારામજી મહારાજ)ની ' શતાષ્ટિ ' નો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો છે, જે અડગપણે એ મહાપુરુષને પુનીત પગલે ચાલનાર અને એમનાજ-આજ્ઞાધારી પ્રભાવશાળી-પટ્ટધર આચાર્યપ્રવર શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિની અપૂર્વ ભક્તિ અને પ્રેરણાને પરિણામે જન્મ્યો છે.

જે મહાપુરુષની શતાષ્ટિ ઉજવવાની છે તેમને લક્ષીને તેમના ' સ્મારક ગ્રંથ ' માં કાંઈ લખવાનું આમંત્રણ તેના ઉત્પાદક તેમજ સંપાદક તરફથી મળે, પરંતુ જે મહાપુરુષને આપણે નજરે નિહાળ્યા ન હોય અથવા જે મહાપુરુષને નજરે જોવાનું સફલાગ્ય આપણને પ્રાપ્ત થયું ન હોય તેમના સંબંધમાં કાંઈ પણ લખવા પ્રવૃત્તિ કરવી એ એક દૃષ્ટિએ કૃત્રિમ ગણાય; તેમ છતાં ખીજી દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં લાગે છે કે મહાપુરુષો સ્થૂલ દેહે ભલે આ ક્ષાની દુનિયાનો લ્યાગ કરી ગયા હોય તે છતાં તેઓ સૂક્ષ્મ દેહે કહો-ચહાય અક્ષર-દેહે કહો-સદાય આ જગતમાં જીવતા-જગતા જ હોય છે, એટલે આપણે એ મહાપુરુષને તેમના અક્ષરદેહ ઉપરથી ઓળખવા પ્રયત્ન કરીએ તો કૃત્રિમતા નહિ ગણાય.

સ્વર્ગવાસી ગુરુદેવે પોતાના જીવનમાં જે અનેકાનેક સત્કાર્યો કર્યાં છે તેમાં એ ગુરુ-દેવની ગ્રંથરચનાનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. તેઓશ્રીની ગ્રંથરચના પ્રતિપાદક શૈલીની તેમ જ ખંડન-મંડનાત્મક એમ બન્નેય પ્રકારની છે. એ ગ્રંથોનો સૂક્ષ્મ રીતે અભ્યાસ કરનાર સહેજે સમજી શકે તેમ છે કે એ ગ્રંથોની રચના કરનાર મહાપુરુષ કેવા બહુશ્રુત તેમજ તત્ત્વગવેષક દૃષ્ટિએ કેટલા વિશાળ અને ઊંડા અભ્યાસી હતા ! વસ્તુની વિવેચના કરવામાં તેઓશ્રી કેટલા ગંભીર હતા !! તેમ જ ખાસ ખાસ મહત્ત્વના સારભૂત પદાર્થોનો વિભાગવાર સંગ્રહ કરવામાં તેમને કેટલું પ્રખર પાડિત્ય વર્ધું હતું !!!

ગુરુદેવની ગ્રંથરચનામાં તત્ત્વનિર્ણયપ્રાસાદ, જૈનતત્ત્વાદર્શ, અજ્ઞાનતિમિરભાસ્કર, નવ-તત્ત્વ, જૈનધર્મ વિષયિક પ્રશ્નોત્તર, ચિકાગો પ્રશ્નોત્તર, સમ્યક્ત્વશર્યાદ્ધાર, પૂજા-સ્તવન-સન્નગ્રાય-ભાવનાપદસંગ્રહ વગેરે ગ્રંથો પ્રધાન સ્થાને છે. આ બધાંય ગ્રંથો એ ગુરુદેવે જન-કલ્યાણાર્થે હિંદી ભાષામાં જ રચેલા છે, જેના અભ્યાસ અને અવલોકનદ્વારા દરેક સામાન્ય મનુષ્યો જૈનધર્મ તેમજ ઇતર ધર્મોનાં તત્ત્વોને અને તેના સારાસારપણાને સહેજે સમજી શકે.

સ્વર્ગવાસી ગુરુદેવની સર્વવ્યાપી યશઃકીર્તિને નહિ સહી શકનાર કેટલાક મહાનુભાવો, ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે એ ગુરુદેવે સંસ્કૃત-પ્રાકૃતાદિ ભાષામાં કોઈ ગ્રંથની રચના ન કરતાં માત્ર હિંદી ભાષામાં જ બધા ગ્રંથોની રચના કરી છે, એ કારણ આપી તેઓશ્રીમાં ' ખાસ ઊંડા અભ્યાસ ન હોવા ' ની વાતો કરી આત્મસંતોષ મનાવે છે; એ વાતનો પ્રતિવાદ કરવા ખાતર નહિ પણ એ સ્વર્ગવાસી ગુરુદેવમાં વાસ્તવિક રીતે કેટલું ઊંડું જ્ઞાન, કેટલી પ્રતિભા

અને કેટલું ગંભીર આલોચન હતાં, એ જાણવા માટે આપણે સહજ પ્રયત્ન કરીએ એમાં વધારે પડતું કશું જ નથી.

સ્વર્ગવાસી ગુરુદેવે રચેલા મુખ્ય મુખ્ય ગ્રંથોની અમે ઉપર જે નામાવલી આપી ગયા છીએ તેમાં જે સંખ્યાબંધ આગમ અને શાસ્ત્રોની વિચારણાઓ ભરેલી છે એ દ્વારા તેઓ-શ્રીના બહુશ્રુતપણાની તેમ જ વિજ્ઞાન અને ઊંડા આલોચનની આપણને ખાત્રી મળી જાય છે, તેમ છતાં આપણે તેઓશ્રીના સંગ્રહિત જ્ઞાનભંડારો-પુસ્તકસંગ્રહો તરફ નજર કરીએ તો આપણને તેઓશ્રીના ગંભીર વિજ્ઞાનની સવિશેષ ઝાંખી થઈ જાય છે.

સ્વર્ગવાસી ગુરુદેવના જ્ઞાનભંડારમાં તેમના સ્વહસ્તે સંશોધિત અનેકાનેક ગ્રંથો છે તેમાં ‘સન્મતિતર્ક’ શાસ્ત્રની હસ્તલિખિત પ્રતિને એ ગુરુદેવે પોતે વાંચીને સુધારેલી છે. એ સુધારેલા પાઠોને મુદ્રિત સન્મતિતર્કના સંપાદકોએ તેનો ટિપ્પણીમાં ઠેકઠેકાણે સ્થાન આપ્યું છે. જે ગ્રંથના અધ્યયન માટે હજારો રૂપિયાનું ખર્ચ કરી નાખવા છતાં ય આજે કોઈ જૈન સાધુ ખરી રીતે એમાં પાર પડી શક્યા નથી એ ગ્રંથનું વાચન-અધ્યયન, સ્થાનક-વાસા જેવા અવિદ્યાપ્રધાન સમાજમાંથી આવેલ એક વ્યક્તિ, પોતાની સ્વયંપ્રતિભાને ખગે સન્મતિતર્ક જેવાં શાસ્ત્રોની મહત્તાને સમજી, પોતાના જીવનની ટૂંક કારકીર્દીમાં કરે એ કરતાં એ સ્વર્ગવાસી મહાપુરુષની પ્રતિભાનું અને તેઓશ્રીની વિજ્ઞાનશક્તિનું જ્વલંત ઉદ્ઘાટન જીવનું શું હોઈ શકે ! જે મહાપુરુષ આવા મહદ્દિક ગ્રંથોના અધ્યયન-મનન માટે જીવંતી પ્રવૃત્તિ કરે એ મહાપુરુષમાં તર્કવિદ્યાવિષયક સ્વયંપ્રતિભાજનિત કેટલું વિશદ પાંડિત્ય હશે એ સ્પષ્ટ કરવાની આ ઠેકાણે આવશ્યકતા રહેતી નથી.

પંજાબ દેશમાં આજે સ્થાન-સ્થાનમાં સ્વર્ગવાસી ગુરુદેવના વસાવેલા વિશાળ જ્ઞાનભંડારો છે. પંજાબ આખામાં દીપતા જ્ઞાનભંડારો જો કોઈ હોય તો તે ગુરુદેવના વસાવેલા આ જ્ઞાનભંડારો જ દીપતા છે. એ ભંડારોમાં સાર સાર ગ્રંથોનો સંગ્રહ કરવા આપણા ગુરુદેવે અથાગ પ્રયત્ન કર્યો છે. ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય મહોપાધ્યાય શ્રીમાન યશોવિજયોપાધ્યાયકૃત પાતંજલયોગદર્શન ટીકા, અનેકાંતવ્યવસ્થા આદિ જેવા અનેકાનેક અલભ્ય-હર્લભ્ય પ્રાસાદગ્રંથોની નકલો આ ભંડારોમાં વિદ્યમાન છે. આજે આ ગ્રંથોની નકલો ખીજે ક્યાં ય જોવામાં નથી આવતી. સ્વર્ગવાસી ગુરુદેવે પોતાના વિહાર-પરિભ્રમણ દરમિયાન ગામ-ગામના જ્ઞાનભંડારોની ખારીકાઈથી તપાસ કરતાં જ્યાંથી મળી આવ્યા ત્યાંથી તે તે ગ્રંથોના ઉતારા કરાવ્યા છે. અહીં આપણે માત્ર એટલું જ જોવાનું છે કે એ ગુરુદેવમાં અપૂર્વ સાહિત્યને પારખવા માટે કેટલી સૂક્ષ્મેક્ષિકા હતી ! જે ગુરુદેવના ભંડારોને ખરાખરા ખારીકાઈથી તપાસવામાં આવે તો તેમાંથી આપણે કેટલીયે અપૂર્વતા જોઈ-તારવી શકીએ.

સ્વર્ગવાસી ગુરુદેવ તેમના જમાનાના એક પ્રદ્યુ-પૂછવા લાયક પુરુષ હતા, એટલે તેઓશ્રીને ગામે ગામના શ્રીસંઘો તરફથી તેમ જ વ્યક્તિગત રીતે ઘણુ નાની કે મોટી દરેક બાબતના વિધવિધ પ્રશ્નો પૂછવામાં આવતા. અને ત્યારે તેઓશ્રી તે તે પ્રશ્નોના જે ઉત્તરો આપતા (જેમાંના કેટલાક તે સમયના જૈન ધર્મ પ્રકાશ માસિકના અંકો વિગેરેમાં છપાએલા છે) એ જોતાં આપણે તેઓશ્રીની ઉત્તર આપવાની પદ્ધતિમાં સ્થિતપ્રજ્ઞપણું, ઉદારતા, નિષ્પક્ષપાતપણું તેમ જ અનાચ્છીપણું વગેરે સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકીએ છીએ. કેટલાક એક જ વિષયના પ્રશ્નોના ઉત્તરો એ ગુરુદેવે પ્રશ્નકારની જિજ્ઞાસા, પરિસ્થિતિની યોગ્યતા વગેરે ધ્યાનમાં રાખી એટલી ગંભીરતાથી તેમ જ યોગ્યતાથી આપ્યા છે કે જેમાં આપણને એ ગુરુદેવની સ્થિતપ્રજ્ઞતા તેમ જ અનાચ્છીપણાનો સંકેત જ્યાલ આવી જાય છે. આ ઠેકાણે અમે ઉદાહરણ આપતર,—પર્યુષણામાં મહાવીર જન્મના દિવસે શ્રીકૃષ્ણ વધેરવાં એ શાસ્ત્રોક્ત છે કે કેમ ? એ રિવાજ કાયમ રાખવો કે કેમ ? એ આકુ રિવાજ બંધ કરી શકાય કે નહિ ? અને બંધ કરવો યોગ્ય જણાય તો શો માર્ગ લેવો ?,—આ પ્રશ્નો સંબંધમાં સ્વર્ગવાસી ગુરુદેવે જે જુદા જુદા માર્ગદર્શક ઉત્તરો આપ્યા છે (જુઓ, જૈન ધર્મ પ્રકાશ પુસ્તક ૯, અંક ૮ અને ૧૦) તેમ જ તેમાં શ્રીસંઘમાં કોઈ પણ પ્રકારનો વિક્ષેપ ઊભો થવા ન પામે તે માટે જે માર્ગદર્શન કરાવ્યું છે એ જોવાની માત્ર લલામણુ કરીએ છીએ.

અંતમાં ટૂંકમાં અમે એટલું જ કહીએ છીએ કે જ્યારે જ્યારે પ્રબલમાં ધાર્મિક તેમ જ નૈતિક નિશ્ચેતનતા પ્રગટે છે ત્યારે ત્યારે તેનામાં પ્રાણુ પૂરવા માટે એકાદ અવતારી પુરુષ જન્મ ધારણુ કરે છે, તેમ સ્વર્ગવાસી ગુરુદેવે અવતાર ધારણુ કરી જૈન પ્રબલમાં અનેક રીતે પ્રાણુ પૂર્યાં છે. જે જમાનામાં તેઓશ્રીએ ગુજરાતની ધરા ઉપર પગ મૂક્યો ત્યારે જૈન સાધુઓની સંખ્યા અતિ અદ્ય હતી, તેમાં શાસ્ત્રજ્ઞો ગણ્યા-ગાંઠ્યા હતા, દેશ-વિદેશમાં જૈન સાધુઓનો પ્રચાર અતિવિરલ હતો તંવે સમયે આ બધી બાબતોમાં એ ગુરુદેવે પોતાની પ્રતિભાદ્વારા સંગીન ઉમેરો કર્યો છે. એમની પ્રતિભાને બળે જ શ્રીમાન્ વીરચંદ્ર રાઘવજી ગાંધી ચિકાગોની સર્વ ધર્મપરિષદમાં જઈને જૈનધર્મના તત્ત્વોને વિશ્વના મેદાનમાં રજુ કરી શક્યા છે.

એ સ્વર્ગવાસી પરમપવિત્ર ગુરુદેવના અગમ્ય તેજને પ્રતાપે આપણે સૌ વર્તમાન યુગને અનુરૂપ ધર્મસેવા, સાહિત્યસેવા અને જનસેવા કરવાનું બળ મેળવીએ એટલું ધ્રુવછી વિરમીએ.

कुण्ठाऽपि यदि सोत्कण्ठा, त्वद्गुणग्रहणं प्रति ।

ममैषा भारती तर्हि, स्वस्त्येतस्यै किमन्यया ? ॥

આચાર્ય હેમચન્દ્ર

दक्षिणविहारी मुनिराजश्री अमरविजयजी महाराजना
विद्वान शिष्य—

मुनिराजश्री चतुरविजयजी महाराज पृ. २०, २७, ८१

प्रवर्तक श्री कतिविजयजी महाराजना
प्रशिष्यरत्न—

साहित्यसेवी मुनिराजश्री पुण्यविजयजी पृ. १

આવાંબોનિધિ શ્રીમત્ પૂજ્ય વાદ આચાર્યશ્રીઆત્મારામકૃત વ્યક્તિદર્શન

શ્રી પોપટલાલ પુંજભાઈશાહ

[લેખક એક યુવાન નૈન ગ્રેજ્યુએટ વિચારક છે, અને સાથે સુંદર ગલલેખક છે. વાંકાનેરની હાઇસ્કૂલમાં શિક્ષક તરીકે કાર્ય કરવા સાથે અવકાશના સમયમાં શિક્ષણક્રમના ગ્રંથ, સંવાદો, કાવ્યો અને લેખો પોતે લખે છે. તેમણે શ્રીમદ્ આત્મારામજી આચાર્યનું અકિતદર્શન, તેમનો સાક્ષાત્પરિચય કે દર્શનલાલ ન હોવા છતાં તેમની જીવિ, અક્ષરદેહ તેમ જ જીવનચરિત્ર પરથી પોતાના અજ્ઞાન ચિંતનની 'સર્ચલાઇટ' ફેંકી જે લખ્ય, મનોરમ અને પ્રભાવશાળી શબ્દોમાં કર્યું છે તે સપૂર્ણપણે વાંચી જવા યોગ્ય છે એટલું જ નહિ પરંતુ યુવક વર્ગે-સાધુ શ્રાવક વર્ગે-નહાના મ્હોટાંએ વિચારવા યોગ્ય છે.

અનેક દશિબિદ્યથી, અનેક ઉપમા-અલંકારથી લેખકે સૂરિજીનું અકિતત્વ જણ્યું છે, શોભાવ્યુ છે. કોઈક વિચાર સાથે કદાચ કોઈનો વિચારબેદ થવા સંભવ છે, પરંતુ એકંદરે જ્ઞાતાં વિચારશ્રેણિ યથાર્થતાને પામી છે. લેખકનો વિચાર-મંથન પદે પદે દેખાય છે, અને તેથી તેઓ વાણીવિલાસના-શબ્દાડઝરીના પ્રવાહમાં તણાયા નથી.

મમગ્ર લેખ અર્થેતિ વાંચી તેનું મનન કરવા અને તેમાં સુંદર પદાવલીથી આજેખાયેલા આચાર્યશ્રીના ગુણોનો આદર કરવા-વર્તનમાં મૂકવા સર્વે સુજનો નમ્ર વિનંતિ છે-સંપાદક]

યુગે યુગે, યુગના પ્રમાણમાં ઘણીવાર સમાજની ધારક શક્તિ પ્રમાણે યુગાવતાર જન્મે છે; કોઈ કોઈ વાર સમાજ-શક્તિથી અધિક પ્રચંડ, સમાજ ઝીંઘી ન શકે એવું સામર્થ્ય પ્રગટ થાય છે. એ સામર્થ્ય માત્ર યુગાવતાર જ નહિ પણ યુગપ્રધાન અવતાર છે. યુગપ્રધાન આખા યુગને દોરે છે, ફેરવે છે અને તેને પલટો આપીને તેનું નવું સર્જન કરી નાંખે છે. યુગાવતાર યુગને દોરે છે, તેને પલટો આપે છે અને તેનો સંરક્ષક બનીને તેને કાંઈક નવીનતા દે છે. એક હોય છે અજ્ઞેક ક્રાંતિકાર, બીજો હોય છે સમર્થ સુધારક; બંને સમાજનાં ધોરણોથી ખૂબ જોયા હોય છે.

બંનેમાં સુધારકતા અને ક્રાંતિકારત્વ હોય છે જ, પણ વધતા-ઓછા પ્રમાણમાં. નિશ્ચય, અડગતા અને સ્વતંત્રતા બંનેમાં હોય છે, પણ સંરક્ષક-સુધારક ક્રાંતિને પગલે ચડી છેવટ સમાજની સ્થિતિને સુધારવા મથે છે; જ્યારે ક્રાંતિકાર તેને ખીલવી, પલટાવી, સારું હોય તેને પણ નવીનતા આપી તેમાંથી ક્રાંતિ જન્માવે છે. એક સુધારો જન્માવે છે, બીજો ક્રાંતિ અવતારે છે.

આ બેમાંથી આત્મારામજી કયા વગમાં આવી શકે ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં પહેલાં તેમની સ્થિતિનો-સંયોગોનો વિચાર કરીએ.

રાજ્ય સ્થાપનાના હોંશીલા છતાં તેમાં નિષ્ક્રમ નીવડતાં, ધાડપાડુ ગણ્યાએલા પિતાનો ક્ષત્રિય પુત્ર ભાગ્યયોગે વલ્લિક-વૈશ્યના રક્ષણ નળે આવી રહ્યો. તે જ અરસામાં લગલગ પંબ-બકેસરી રણજીતસિંહનું મૃત્યુ થયું. પંબબના વિગ્રહો થયા અને ઇસ્લામ યુગમાં સૌથી પ્રથમ પરદેશીઓને શરણે જનારો પ્રાંત હારેલા, થાકેલા યોદ્ધા જેવો સૌથી છેલ્લો વિદેશીઓને તાબે થયો. એ સમય પંબબનો જ નહિ પણ આખા ભારતના સંક્રાન્તિકાળનો આરંભ-યુગ હતો. હિંતા સમજણી ઉભરનો થયો તે વેળાયે પંબબના વિગ્રહ પૂરા થઈ ગયા હતા અને લોરેન્સ ભાઈએ પંબબને થાળે પાડતા હતા. અઢાર વર્ષની વયે દીક્ષા લીધા પછી ત્રણેક વર્ષે બગવો થયો અને શરયો. તે કાળ અશાંતિ, અવ્યવસ્થા અને અવિશ્વાસનો હતો. ધર્મ-ભયની ખૂમ તો ચોમેર પડી રહી હતી, એટલે ધર્મરક્ષણનું ઝનન તે કાળે ભારતનો જીવનમંત્ર થઈ ચૂક્યું હતું.

આત્મારામજીનું વ્યક્તિત્વ, એ અશાંતિ, અવિશ્વાસ અને અવ્યવસ્થા તેમ જ હિંસાના તાંડવથી ત્રાસી ઊઠ્યું અને છેવટ ધર્મઝનને ઘડાયું. એ ઘડતરને અહિંસક ધર્મે જીવી દિશાએ વાળ્યું, એટલામાં એને અનુક્રમ સન ૧૮૬૧ થી વિક્ટોરીઆનો શાંતિયુગ ખેઠો. તે દરમ્યાન આત્મારામે અભ્યાસ કરી લાંબો હતો અને ધર્મ-ઝગતિનાં સાચાં સ્વપ્નની ઝાંખી તેને થઈ ચૂકી હતી.

બળવાનાં પરિણામની અને શાંતિયુગની અસર તેનામાં સંગઠનના વિચારરૂપે, શરીરને ધર્મ અર્થે સળગ બનાવવાના આચાર ઉપદેશરૂપે અને ધાર્મિકતાના સાત્ત્વિક ઝનૂનરૂપે પરિણમી. જ્યાંનંદસ્વામીને બળવાને પરિણામે નિઃશસ્ત્ર, નિરાધારી, કુસંપ અને સ્વાભિમાનનો લોપ દેખાયાં એટલે એમને આર્યત્વનું ઉચ્ચ અભિમાન, સંગઠન, શુદ્ધિ અને બળશાલિત્વ માટે શસ્ત્ર શિક્ષણ-એટલાં તત્ત્વ પ્રબળના ધર્મોદ્ધાર માટે આવશ્યક લાગ્યાં.

આત્મારામજી મહારાજ ઉપર પાછી ગૂજરાતના શાંત વાતાવરણની અસર પણ થઈ અને એથી એમણે જૈનશાસનની સેવા સ્વીકારી

તે કાળે જૈનશાસન છિન્નભિન્ન હતું : એક તરફ યતિવર્ગ, બીજી તરફ સંવેગી સમુદાય વર્ગ અને ત્રીજી તરફ સ્થાનકવાસી સંપ્રદાય એ ત્રણે સ્વેતાંબર જૈન શાખાને વીંખીપીંખી રહેલ હતા. કુસંપ, શિથિલાચાર અને શાસ્ત્રોના અવળા વિચાર ને આચારનાં ગોથામાં જૈન જનતા ગબડ્યા કરતી હતી. આ બધું જોઈને આત્મારામજીનો આત્મા કકળી ઊઠ્યો અને તેમણે, પોતાને જે સત્ય જણાયું હતું, પોતે જે શાસ્ત્ર-શાસનને સંપૂર્ણ માન્યું હતું તેના ઉદ્ધાર કરવા કમર કસી, અને એ ઉદ્ધારની યોજનામાં એમનું જીવન ખર્ચાઈ ગયું અને ઘણેક અંશે તે કાળે તો તેમનો ઉદ્દેશ સફળ પણ થઈ ચૂક્યો

શ્રી પોપટલાલ પુ'નભાઈ શાહ

આવી રીતે તેમના ઉપર યુગબળની અસર થઈ અને તેમનું વ્યક્તિત્વ તે પ્રમાણે ઘડાયું. આત્મારામજી આમ પ્રખર અને પ્રચંડ ક્રાંતિકાર નહિ, પણ સુવ્યવસ્થારૂઢ સુક્રાંતિના ખીજ-વાળા સુધારક બન્યા.

તે યુગે હજી વિલાસનાં દર્શન કયા ન હતાં; સટોડીયો વેપાર, ઝીણાં અને હિંસક વસ્ત્રો તેમ જ ખાનપાનનો સ્વચ્છંદ હજી તે ટાણે પ્રવેશ્યાં ન હતાં. વળી શ્રમ, શસ્ત્રબળ અને સંતોષી જીવનથી સ્વાભાવિક રીતે જ શરીરબળ ટકાવી રાખવાની કળાનો પણ તે વેળાએ હજી જ્ઞાપ થયો ન હતો. એટલે શીખ-ક્ષત્રિયપુત્ર દોત્તાનું શરીર ખૂબ જ વિકસ્યું હતું. દીક્ષિત આત્મારામજીને પછી વિહારનો શ્રમ, અપરિશ્રદ્ધી સાધુજીવન અને કડક સયમ સાંપડ્યાં, એટલે એ શરીર સુદૃઢ રહ્યું.

આચાર્યશ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજીને એમનો અંગત જીવન પરિચય હતો. તેઓશ્રી લખે છે કે—

इस छत्रीमें प्रशस्त ललाट, अलौकिक तेज भरें ज्ञांत स्वरूप, दीर्घनयन, शरीरमें देवभावका प्रभाव, मुखमंडलमें सर्व जीवोंको अभय करनेवाली अपूर्व शोभा है ।

વિશાળ કપાળ, પ્રતિભાવંતું મુખ, માંસલ ગાત્રો અને તેજભર્યાં જ્ઞાનાતુર નયનો—એ એમની દેહ વિભૂતિ. એ વિભૂતિમાં એમનું પંજાળી વ્યક્તિત્વ ઢાંક્યું રહી શકે તેમ ન હતું. એક ભારથી ચગદાઈ ગયેલા—દુર્બળ પ્રાણીનો બોલે ઉપાડીને તેને બચાવવામાં કે સમશેર-ધારી ભીલનું કાંડુ હચમચાવીને તેને વગડામાંથી ગામમાં ઢસડી જવાનાં અહિંસક શૈર્યમાં એ વ્યક્તિત્વનો ઢાંક અનેખો જ પ્રભાવ દેખાઈ આવે છે.

એમનો સ્વભાવ વિનોદી અને તાત્ત્વિક પણ હતા, તે એમની વાંતા પરથી અને ચર્ચા પરથી દેખાઈ આવે છે નિર્દોષ વિનોદ આ સાચા આત્મારામનું લક્ષણ છે. આજ ગાંધીજી પણ એ વિનોદને ઘણીએ વાર બહેલાવે છે, એમ આત્મારામજી પણ પોતાની સાધુ-મંડળીમાં વિનોદ કરતા.

એમના વ્યક્તિત્વમાં ધ્યેય-પ્રાપ્તિનો તનમનાટ એટલો જ દેખાય છે. એમનામાં ક્રાંતિકાર જેવી શક્તિ ખીજરૂપે હતી. ચાલતે ચીલે ચાલે તે સામાન્ય માનવી, સુધારક કે ક્રાંતિકાર બની શકે નહિ. સાત્ત્વિક અસંતાપ, આત્મિક ઉગ્રપનો ખટકો, એ હરકોઈ સાચા ક્રાંતિકારમાં જન્મથી જ હોય છે. એટલે જ દીત્તાની બાળજિજ્ઞાસા રમતગમતમાંથી જ્ઞાનની આંતુરતામાં પરિણમી. અમરસિંઘજીના પ્રયત્નો શિખ પંથ માટે, એ ક્રાંતિના ખીજને વિકસાવવા માટે જ હતા, જીવજીમદ્વજીએ પણ એ ખીજનાં દર્શન કરીને જ દીત્તાને આત્મારામ બનાવ્યો હતો; પણ જેના ભાગ્યમાં શીખપંથના મુખી થવાનું સરભયું નહોતું, લગ્ન, સંસાર-સુખ કે ભેદમલની મિલકત જેને જીતી શક્યાં નહિ, પાલક માત-પિતાનો સ્નેહ જેને પલાળી-ખાળી શક્યો નહિ, એ સ્નેહને તરછોડીને દીક્ષા લેવા જેટલી પામરતા જેણે બતાવી નહિ અને છતાં એ જ સ્નેહને વિશાળ બનાવીને દીક્ષા લેવાની આનંદપ્રદ અનુભૂતિ મેળવવામાં જે શક્તિશાળી થઈ શક્યા—એ આત્મારામને ન સંતોષી શક્યા જીવજીમદ્વજી, ન આકર્ષી શક્યા અમરસિંઘજી

કે ન છતી શક્યા ચંદનલાલણ. એમનો આત્મા સ્વતંત્રતાનો ચાહક અને શોધક હતો, એટલે એને પેતે જ્યાં હતો ત્યાં મળ ન પડી.

આત્મારામ જ્યારે સુગ્રાય છે ત્યારે સ્વતંત્રતા માટે તલસે છે અને એનું દ્વાર જોવા મથે છે. એની એ સ્વતંત્રતાને બાધક કોઈપણ તત્ત્વને એ ગણકારતા નથી તેમજ એનાથી ડરતા કે અચકાતા નથી.

આત્મારામજીએ એ દશા અનુભવી આઠ દશ વર્ષ સુધી, અને એમાંથી છૂટવાની તમ-જ્ઞાને સંતોષવા શાંત પ્રયત્નો આદર્યા. એમનામાં ક્રાંતી નીકળતા પ્રલયના ધામ જેવી જ્વાલા-મુખીની દશા નહોતી, પણ ધરતીકંપની ગરમ થથરાટી અને એ થથરાટીમાંથી ઉત્પન્ન થતી માર્ગ કાઢવાની તીવ્રતા ભારેભાર ભરી હતી. એ તીવ્રતાએ એમને વ્યવહારુ બનાવ્યા.

પૂરી તૈયારી વિના સ્વતંત્રતા માટે કાંઈ મારનાર પાછો પડે છે અને તેની બેડીએ વધારે મજબૂત બને છે. ઉતાવળો કુદકો આપઘાત કરાવે છે, એ સત્ય આત્મારામજી સમજતા હતા તેથી તેમણે વડવાનલબર્યા સમુદ્રની શાંત ગંભીરતા સેવીને પોતાનું કર્તવ્ય ચાલુ રાખ્યું. છતાં જેમ એ સાગર પણ ટાણે-ટાણે તોફાની થઈ તરંગ ઉછાળે છે, પવનને સુસવાવે છે અને એમ કોઈ કોઈ વાર વડવાનલને ગુસ્સે રાખીને પણ પોતાની ગંભીરતા છોડે છે અને પોતાનું ઉચ્ચ સ્વરૂપ દેખાડે છે તેમ આત્મારામજી પણ વ્યાકરણ ભણવામાં, પોતાના સાધ્ય તરફ દૂર કરવામાં કોઈ કોઈ વાર અડગ અને ઉચ્ચ બની બચે છે.

એટલે જ એઓ પ્રતિજ્ઞા કરે છે કે:—

“ મੈં अपनी शक्ति अनुसार भव्य जीवों के आगे सत्य सत्य बात प्रगट करूंगा, जीसको रुचेगा बोह ग्रहण कर लेवेगा, जीसको न रुचेगा उसकी सत्यके खातर मै परवा न करूंगा । ”

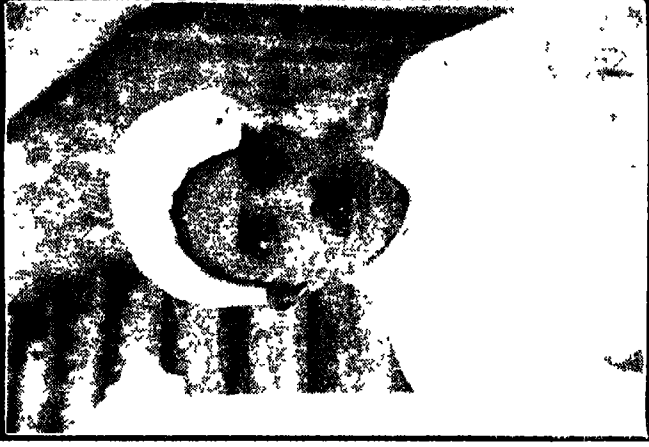
છતાં તેઓ વ્યવહારકુશળ છે. એ કુશળતા આત્મવચના માટે નહિ પણ આત્મિક તૈયારી માટે રખાય છે. તેમનો વિનય હાર્દિક છે છતાં કોઈને પણ સાફ સાફ કહી દેતાં તેમને આંચકો આવતો નથી. એમના પૂજ્યને આડા ફરીને પોતાની પૂજક બુદ્ધિ બતાવતાં, વિનયથી વંદણા કરીને પરસ્પર ભક્તિ-પ્રેમ વધે એવું સાચું વર્તન એ આદરે છે; પણ જ્યારે પૂજ્ય એમનો દોષ કાઢે છે અને આલોચના લેવા કહે છે ત્યારે એમનો સ્વતંત્ર સ્વભાવ કકળી ઊઠીને એમને સુણાવી દે છે કે:—“ કાં તો આપના આવકો આલોચના લે અને કાં તો આપ હ્યો. હું દોષિત નથી. ”

આમ વિનય, વ્યવહારકુશળતા અને સ્વતંત્રતા એ એમનાં સ્વભાવનાં લક્ષણો છે. એક સત્યાચ્છીને છાજે તેમ એ પૂજ્ય અમરસિંધજી સાથે વિનયવર્તન આદરે છે, પણ જ્યારે અસ-તની વાત આવે છે ત્યારે એ એટલી જ નીડરતાથી વિવેકપૂર્વક સાચી હકીકત સંભળાવી દે છે.

એમનો આત્મા સ્વતંત્રતાનો ભૂખ્યો છે. સાચી ભૂખ પોતાની બુદ્ધિને ઈન્દ્રો કોઈને આપે નહિ. તે ખૂદ ભગવાનનાં વચનને પણ કસોટીએ ચડાવે અને તેમાં કંઈ પણ દોષ ન

डॉ. जगवानदास मनःसुषुभवासर् मडिना M. B. B. S.
[पृ ८०, ४४]

श्री चोपटडाव पुंनलारु शरुड ड, A. वरुडिनर.
[पृ. ५, २५]

આવે તો જ માને; કારણ કે ભગવાનનાં વચનોમાં પણ કોઈક વાર કોઈએ ભ્રમ ભલો કર્યો હોય અને તેનો ખોટો અર્થ કર્યો હોય તો ?

એટલે સાંપ્રદાયિક સીલે ચાલવાનો રાહ તો એવા આત્માનો સ્પર્શ કરી પણ શકે નહિ. એટલે જ તે એક સાધુને કહી દે છે કે:—

“ મੈં કોई गुरुका, दादागुरुका बंधा हुआ नहि हूं; मुझे तो महावीरस्वामीके शासनके शाबोंका मानना ठीक है । यदि कौसिके पिता, पितामह कूपमें गीरे हुवे तो क्या उसके पुत्रको भी कूपमें ही गीरना चाहिये ? ”

એ જ અડગ સ્વતંત્રતા મેજરનામાને ઉડાવી દે છે અને ગુરૂને શાંત પાડતાં આશ્વાસન દે છે કે:—

“ कुछ चिंता नहि, आप फीक मत करो, मैं मेरा संभाल लउंगा । ”

એ જ સ્વભાવ છેવટ સુધી રહે છે અને તપગરૂમાં આવ્યા પછી, તે સંઘતા સાધુઓને અને અગ્રેસરોને કહી દે છે કે:—

“ रुढिओने हूं तपगच्छनी समाचारी मानवा तैयार नथी । ”

આમ એમનો અસંતોષ અને સ્વતંત્રતા છાનાં રહેતાં નથી, ઠાંક્યાં રહે તેવાં લાગતાં નથી. છેવટ એમને બળવાની તૈયારી કરીને ખુલ્લો વિરોધ કરવો પડે છે એ વિરોધને માટે તૈયાર થઈ, તેની સામે ગમે તે મુશ્કેલીઓ આવે તે સહવા પોતે તૈયાર થઈ જાય છે.

બળવાની હિંસાથી એ ત્રાસી ઊઠે છે, અને પરિણામે એમની વૈરાગ્યભાવના ઉત્કટ થાય છે; પણ એથી તે શુષ્ક, આધ્યાત્મિક એકલાની એથે જવાની સાફ ના પાડે છે. એને હૈયે તો જાગે છે શાસન-ઉદ્ધારના કોડ, અને એને ખાતર એ વ્યવસ્થાનાં પગરણ માંડે છે. એમને એકલાને આત્માનો ઉદ્ધાર જોઈતો નથી, એમની ઇચ્છા તો બને એટલાને “ શાસન-રસી ” કરવાની થાય છે. નથી એમનામાં શુષ્ક ક્રિયાજડતા આવતી કે નથી એમનામાં શુષ્ક જ્ઞાનજડતા ઉત્પન્ન થતી. એટલે જ એ શ્રાવક અને સાધુઓની ધાર્મિક ક્રિયાના શુદ્ધ આશ્રહી બને છે અને શાંતિસાગરને તેમજ હુકમ મુનિને નિરુત્તર કરી દે છે.

એ યુગ એટલે નવા નવા પથોનો જમાનો, ખંડન-મંડનનો કાળ. એમના પર એની અસર પ્રબળપણે થાય છે. હિંદુત્વને, આર્યત્વને શુદ્ધ કરવા જેમ દયાનંદ ખંડન-મંડનની હાકલ કરે છે તેમ જૈનશાસનને ઉદ્ધારવા આત્મારામણ પણ એવો જ પડકાર કરે છે. એમનો પડકાર એકલા સ્થાનકવાસી સામે જ થતો નથી, પણ એમની યુક્તિઓ સર્વ ધર્મોને ફાડે છે. વળી એ જૈનશાસનમાંથી યતિવગને, શિથિલાચારી મૂર્તિપૂજકોને તેમ જ અમૂર્તિપૂજકોને, હુકમ મુનિઓને અને શાંતિસાગરોને પણ વીણી વીણીને ખંડન-મંડનની યુક્તિથી ઢીલા કરી નાંખે છે.

આચાર્ય શ્રી આત્મારામજીનું બંધનદર્શન

પણ એ માત્ર ખંડનથી જ અટકીને ઊભા રહેતા નથી. મકાન પાડવાનું કામ જેટલું સહેલું છે તેથી કંઈજ મકાન ચણવાનું છે અને એથી એ વધારે મુશ્કેલ કામ તો છે સારું જૂનું સાચવીને તેની સાથે કે ઉપર નવું ચણતર ઊભું કરવાનું. આત્મારામજીએ ખાસ નવું કાંઈ કર્યું નથી, પણ જૂનું સારું સાચવી રાખીને, નકામું ને નબળું પાડી નાંખીને તેને સ્થાને નવું ચણતર જરૂર જોશું ઊભું કરવાનો સખળ પ્રયાસ સેવ્યો છે.

એમનો સમકિતશબ્દોદ્ધાર અથ કે એમનો અજ્ઞાનનિમિરભાસ્કર અથ ખૂબ યુક્તિથી ભરેલા ખંડનનાં ઉઠાડરણ પૂરાં પાડે છે, તો એમનો તત્ત્વનિર્ણયપ્રાસાદ ખંડન ઉપર નિર્ણયાત્મક મંડન કરે છે. અને એમનો જૈનતત્ત્વદર્શ તો ખંડન-મંડન ઉપરાંત વ્યવહારનો પણ ઉત્તમ અથ થઈ પડે છે.

એ અંથનો કેટલોક ભાગ એટલો સુંદર છે કે તેના લેખકને જૈનશાસનના અર્વાચીન મનુ કહીએ તો જરા ય અતિશયોક્તિ ગણાય નહિ શ્રાવકના-ગૃહસ્થ ધર્મના આચારવિચાર અને રહેણીકરાણી, તેમ જ સાધુતાના આચારવિચાર અને તે સર્વ વ્યવહાર સાથે તત્ત્વના મેળની ગુંથણીમાં એમનું અનેકાંગી જ્ઞાન, વિશાળ વાચન અને મનન તેમજ શાશ્વત ધર્મ સાથે મેળ ખાતી સાચી વ્યવહારકુશળતા એ સર્વે એ અંથના રચનારના ઐદિક, વ્યવહાર, તાર્કિક અને સયુક્તિક વ્યક્તિત્વની પ્રખળ છાપ તટસ્થ વાચનાર પર પણ પાડ્યા વિના રહેતાં નથી.

મુંબઈ વિગેરે સ્થળોના વિરોધને પી જઈને એ શ્રી વીરચંદ ગાધીને અમેરિકા મોકલે છે

એમાં પણ એમની શાસન-સંવાની ધગશ અને નીડરતાથી એમની નસે-નસ તરખોળ થઈ રહી હોય એમ દેખાય છે.

જે જ મહિનામાં એક અંગ્રજી ભણેલા યુવકને જૈન તત્ત્વનો નિશ્ચયનય અને વ્યવહારનય બેલડીનો આખો સાર ગળે ઊતારી દઈ, તેને જગતની સર્વ ધર્મ પરિષદ માટે તૈયાર કરવો અને તેમાં યશપ્રાપ્તિની ઈચ્છા વગર પણ અદ્ભુત યશ કમાવો એ જેવી તેવી બુદ્ધિપ્રતિભાનું-જેવા તેવા વ્યક્તિત્વનું કામ ન હોય !

યૂરોપીય વિદ્વાનોની શંકાનાં સમાધાન પણ એટલી જ કુશળતાથી એ કરે છે અને જૈન-મત, ઐદમતની શાખા નહિ પણ એક ભિન્ન સનાતન ધર્મ-શાસન છે, એમ સાબીત કરી શકે છે, એ એમના વ્યક્તિત્વની જ્ઞાનસમૃદ્ધિના દર્શન કરનારને સાનંદ સતોષ આપી રહે છે.

જૈનસાધુની નમ્રતાનાં અને સ્વતંત્રતાનાં તો એ વ્યક્તિમાં આદર્શ દર્શન થાય છે. ધ્રાંગધ્રા-વાળા જે અભણ્યાઓને દીક્ષા દેતાં તેમને ખુલ્લું જ પસ્તાવો થાય છે અને તેમાં તેમ જ અનુ પ્રસંગે પોતે પોતાની અપૂર્ણતા-પોતાના શબ્દોમાં નાકાચક્રી અને તુચ્છ બુદ્ધિ-કબૂલે છે, તે પણ કેવળ વ્યવહાર કે સભ્યતા ખાતર કે અમદાવાદના અગ્રણીને રાજ કરવા ખાતર નહિ પણ સાચે દિલે પોતાના આત્માને સતોષવા. પણ એ જ નમ્રતાનો નિશ્ચયાત્મક નિરધાર બાબુ બદ્રીદાસજી જેવા ધનપતિની નમ્ર અરજ પણ ફેરવી શકતા નથી આજના મુનિરાજે આ જે ગુણોનો, ભૂલ માટે શ્રાવકને શું ? ગમે તેને મિચ્છામિ દુક્કડં દેતા અચકાય નહિ અને સાચા સ્વતંત્ર નિરધારને ગમે તેવા ધનપતિની શેહમાં તણાઈને પણ ફેરવે નહિ-એવા સ્વભાવનો-સમન્વય કરે તો આજની

કેટલીય અરાજકતા એની મેળે નાશી જાય. આત્મારામજીની ઇચ્છાશક્તિ, નિરધારપાલન અને કઠણ વિનયરક્ષા એ આજ હોય તો જૈનશાસનમાંથી, શ્રાવકો સાધુને પંપાળે અને સાધુઓ શ્રાવકને પંપાળે એ લાચાર સ્થિતિ પલટાઈ જઈ જૈનશાસનનાં તેજ ઐર ઝળહળી ઊઠે.

બાબૂજી પોતે જ કહે છે કે:—

“ મને તો મહારાજજીની નિશ્ચયાત્મકતા જોઈ બહુ જ આનંદ થયો. આવા નિશ્ચયબળ-વાળા અને શ્રીમંતોની પરવાહ નહિ રાખનાર મુનિનાં દર્શન ખરેખર વિરલ હોય છે. અમારી લાગવગથી કે ભક્તિથી ચલિત થઈ જાય તે મુનિઓ શું પરાક્રમ કરી શકે? મને તો આત્મારામજીનું નિશ્ચયબળ જોઈને બહુ જ સંતોષ થયો છે. ”

મુનિઓના આચારવિચાર માટે પોતે ખૂબ જ કડક રહે છે, એટલું જ નહિ પણ પોતાને વંદણા કરવા આવનારમાં પણ પોતે એટલી જ સંયમની-ખાનપાનની-કડકાઈ ઇચ્છે છે અને વ્યવસ્થા કરે છે. આજ વાંદવા આવતા મહેમાનો અને સાધુઓને એમનું વ્યક્તિત્વ સ્પષ્ટ કહી રહ્યું છે કે:—

“ વાંદવા આવે તેને માટે કે મહેમાનો માટે સાદું દાળ, રોટીનું જ ભોજન જોઈએ. ”

વચનની કિમ્મત, જે બોલાય તે પળાવું જ જોઈએ એવો આગ્રહ પણ તેમનામાં એટલો જ તીવ્ર છે, અને એમાં પણ સ્પષ્ટતા તરી આવે છે ગુરુજી ના પાડશે એમ માનીને ઇચ્છા નહિ છતાં, ચોમાસાની હા પાડનાર એમના સરલ શિષ્ય મુનિશ્રી હર્ષવિજયજીને પોતે કહે છે કે:—

“ જો એવું હતું તો પહેલા હા કહેવી નહોતી બોલતાં પહેલાં વિચાર કેમ ન કર્યો? તમે ઘોઘાના ગૃહસ્થોને જે વચન આપ્યું છે તે પાળવું જ જોઈએ હવે ખીજી વાર વચન કાઢતાં પહેલાં વિચાર કરજો. તમારા શબ્દોની તમે પોતે કંઈ કિમ્મત ન આંકો તો ખીજની પાસે તો એની કુટી બદામ પણ કિમ્મત ન અંકાય. ”

પોતાની વચનગુણિની કેટલી કિમ્મત? એની કેટલી સગળ અને સફળ રક્ષા?

જેટલી શબ્દની કિમ્મત એટલી વ્યાક્રતવની પ્રતિભા, એ સૂત્રને જીવનમાં ઊતારવા માટે વચનગુણિની સંભાળ રાખવાની અને રખાવવાની કેવી પ્રયત્ન ઉદ્દેશ્યો?

આપણે એમની છબીનાં દર્શન કર્યાં, આપણને એમની પ્રકૃતિની અને આત્મસ્વભાવની અંખી પણ થઈ ગઈ અને સાથે સાથે એમના અક્ષરદેહમાંથી પણ થોડુંક દર્શન આપણે કરી લીધું.

હવે એમના વિચાર-વ્યક્તિત્વનાં દર્શન કરવા એમના અક્ષરદેહને શોધીને તેમાંથી થોડુંક જ બાણીએ.

જૈનદર્શન અને જૈનશાસન માટે જ એમનું જીવન છે એ આપણે જોઈએ છીએ. જૈનદર્શનને એ પોતે “ ષડ્ દર્શન જિન અંગ ભણીએ ” એમ કહીને સવ દર્શનનો સરવાળો માને છે અને એમાં પોતે સ્યાહવાદ શૈલીનો આશ્રય લઈને આબાદ સફળ નીવડે છે.

પણ જૈનશાસન માટેની એમની વ્યવહારુ ધગશ પણ એટલી જ તીવ્ર છે. એ પોતે માને છે કે શાસન વિના દર્શન પ્રત્યક્ષ કેવી રીતે ધર્મ શકે ? તેથી જૈન શાસન માટે, તેની પુનરુચના કાળે, તેના સંરક્ષણ અને સંગઠન માટે ખૂબ ખૂબ આજ્ઞાઓ આપે છે અને પળાવે છે.

જૈનશાસનની દશા માટે પોતે કહે છે કે:—

“ જૈનિયોમેં વિદ્યાકા જૈસા ચાહિયેં વૈસા પ્રચાર ઔર પ્રેમ નહીં હૈ, એક્યતા નહીં હૈ, સાધુઓમેં મી પ્રાયઃ પરસ્પર રૂપ્યાં બહુત હૈ; યહ વ્યવહાર જૈનીઓંકા હૈ, જૈનધર્મકા નહીં । ”

સંગઠન એમના વ્યાખ્યાન-ઉપદેશ-નો મુખ્ય સૂર છે. ખંડન-મંડનના મોરચામાં એ સાદ ન પડાય કે ન સંભળાય તો કોઈ સંઘ કે સમાજ પોતાની અસ્થિતા કે અસ્તિત્વ ટકાવી શકે નહિ. એટલા માટે તેઓ પોકારી પોકારીને કહે છે કે:—

“ અપને સરીસી જીનકી સુવૃત્તિ હોવે, उनके साथ एक चित्तसें सुख, दुःख, व्यसन-कष्ट, राजउपद्रवादिमें बराबर संगठित रहे; गाम, नगर (देश) निवासीओंसें फटे नहि, निःपक्ष हो कें करें । ”

આમાં પોતાની જાતિના જ નહિ પણ સાર્વજનિક સંગઠન ઉપર ભાર મૂક્યો છે. જળી પોતે આગળ કહે છે:—

“ अपनी जातिवालोंके कष्टकी उपेक्षा न करे, तथा सच्चा माननीयका मानभ्रंश न करे । दरिद्री, पीड़ित, साधर्मिक जातिमें बुद्धि और गुणो करके बड़ा होवे उसकी पालना करें । ”

એમનામાં ખંડન-મંડનનું અનૂન છે. એ અનૂન વાદવિવાદમાં ઉત્ર બને છે, સામા પક્ષની દલીલો તોડી-ફોડી નાંખી ફેંકી દેવામાં શૂર બને છે અને જૈનદર્શનનું સત્ય પ્રતિપાદિત કરવામાં મસ્ત બની રહે છે; છતાં એમના સ્વભાવની શાંત સાત્ત્વિકતાને એ અનૂન અભડાવી શકતું નથી. પરમતાવલંબીના મતદર્શનને વિવાદથી છૂતવા પ્રચંડ તાર્કિક અને અહિંસક અનૂની બનનાર આત્મારામજી પરમતવાળા સાથેનો વર્તનનો વ્યવહારુ યોધ જુદી જ રીતે આપે છે. એમાં જ એમની જૈનદર્શનની સાચી અહિંસક શ્રદ્ધા અળકી બિઠે છે. એ શ્રદ્ધાનો આચાર એમના તર્કવાદને સમગ્ર સમર્થન આપી રહે છે. એ ઉપદેશમાં સત્યાગ્રહી ઉદારતાની-સમભાવી દયાભર્યા સૌજન્યની લહેરો બિડો રહે છે. તેઓ કહે છે કે:—

“ परमतवालोंके साथ, परतीर्थी के साथ उचित व्यवहार करें, उचित कृत्यसें यथा-योग्य दान करें; अन्यमतवालोंके साधु-संत आवे तो उनको उचित दान करें, भिक्षा देवें, आसन, दान देवें, ऊठकर सन्मान करें । ”

આગળ વધારે સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે કે:—

“ પરમતલાલા કીસી કષ્ટમેં પડા હોવે, તદા उसका उद्धार करें, कामना पूछनादि करें, पीछे जो कार्य वो कहें सो कार्य उचित होंवें तो पूरा कर देंवें । दुःखी, अंधा, बधीर, रोगी, प्रमुख लोकोंकी पीडाकों यथाशक्ति मित्रभावसें प्रतिकार करें, क्योंकि जो श्रावकादि पूर्वोक्त लौकिक उचिताचरणमें कुशल नहिं होवें तो वो जिनमतमें भी क्यों कुशल होवें ? ”

વર્ણ-વિભાગ કે જાતિ-ભેદ જૈનશાસનમાં છે જ નહિ; અહિં સામ્રાજ્ય ધર્મમાં એ હોઈ શકે નહિ. એટલા માટે તે કાળે પણ તેઓશ્રી રાજા હકીકત રજુ કરતાં કહે છે કે:—

“ असत्य-हीन जातिओने-जे भूरी माने छे तेभने अमे बुद्धिमान कहेता नथी, कारणु के अमारो ओयो निश्चय छे के भूराछ तो ओटां कर्म करवाथी थाय छे. जे प्राण्य, क्षत्रिय, वैश्य भूरां काम करे तो तेभने अमे पणु अवश्य भूरा मानथुं. नीच गोत्रवाणा साथे जे भानपाननो व्यवहार राખना नथी, ते तो मात्र कुण-इठि छे. जे दोड़ोनी जे निंदा करे छे ते भरा अज्ञानी छे. तेभने जे अस्पश्य मानवामां आया छे, ते पणु कुलाचार ज छे.”

વળી પોતે જૈનધર્મને માનતી જાતિઓના અસ્પર્શ વર્ણાચાર વિષે કહે છે કે:—

“ जातिका मद करना अच्छा नहि है । जितने मनुष्य जैन धर्म पालते होवे तिन सब के साथ अपने भाइसे भी अधिक प्यार करना चाहियें, जिससे साथ खानेपीने की जैन शास्त्रानुसार कुछ अडचण मालूम नहि होती है । ”

વર્ણ-ભેદ વિષે વધારે સ્પષ્ટતા પૂર્વક અને ભાર પૂર્વક માત્ર જૈનો માટે જ નહિ પણ સર્વ માટે કહે છે કે:—

“ इस कालके वैश्य लोक अपने समान कीसी दूसरी जातिको नहि समजते हैं, यह अडचल है । ”

“ जैन शास्त्रोंमें तो जिस कामके करने से दूषण लगे सो बातकी मनाइ हैं । अब भी कोई समर्थ पुरुष सर्व जातियोंको एकठी करे तो क्या विरोध है ? ”

“ जो अपनी जातिको उत्तम मानते हैं, वह केवल अज्ञानसें रुठि चली हुई मालूम होती है । ”

જીવનમાં નીતિ અને વ્યવહારશુદ્ધિ વિના યજ્ઞ નકાર્યું છે, એમ સાચા ધર્માર્થી સુધારકને લાગ્યા વિના રહેતું નથી. સાચો સુધારક પ્રથમ નીતિ અને વ્યવહારશુદ્ધિ માટે જ તૈયારી કરે છે અને પછી પોતે પોતાનું વિશેષ કહેવાનું કહે છે. નીતિ અને કડક વ્યવહાર-શુદ્ધિ એ આત્મધર્મનો પહેલો એકડો છે. એટલા માટે જ આત્મારામજી વેપારની વાત કરતાં, પહેલી એક ચેતવણી આપી દે છે કે:—

“ क्षत्रिय जातिका व्यापारी राजा प्रमुख होवे तिसके साथ व्यापार न करें । धर्मी-जनोसें ही व्यवहार-व्यापार करना चाहिये । ”

ત્યારપછી પોતે વ્યવહારશુદ્ધિ માટે ઉદ્દેશપણા કરે છે કે:—

“ સહે શ્રાવક ન્યાયસેં જ્ઞાણ મિટાવે, નિર્લોભી પક્ષપાત રહિત હોવેં । ”

વ્યવહાર ને વ્યાપાર માટે જૈનશાસનના ઉપાસક વેપારીઓને પોતે સાદ પાડીને સંભળાવે છે કે:—

“ દુર્મિત્તે અન્નકા અધિક ભાવ ન લેવેં, અધિક વ્યાજ ન લેવેં, ક્રીસીકા ગીર પક્કા ધન ન લેવેં, સ્વોટા તોલ, સ્વોટા માપ, ન્યૂનાધિક વાણિજ્ય, રમમેં મેલ—સંમેલ ન કરેં, વસ્તુકા અનુચિત મૌલ ન લેવેં, અનુચિત વ્યાજ ન લેવેં, ઘસા હુઆ સ્વોટા રૂપકાદિ ક્રીસીકોં સ્વરે મેં ન દેવેં, દુસરોકે વ્યાપારમેં ભંગ ન કરે, ગ્રાહક ન બકાવે, વાનકી ઓર ન દીલાવે. પર-વંચનપણાકો વર્જે, પરવંચન કે સાથ વેપાર—વ્યવહાર—ન કરેં, જૂઠ સર્વથા ન બોલેં ઓર ન્યાયસેં ધન ઉપાર્જન કરે । ”

આ વ્યવહાર અને વ્યાપારશુદ્ધિ માટે સાદ પાડીને તેની માનવતા માટે કેટલી આવશ્યકતા છે તે સમજાવતાં કહે છે કે:—

“ વ્યવહારશુદ્ધિ જો હૈ સો હી ધર્મકા મૂલ હૈ; જિસકા વ્યાપાર શુદ્ધ હૈ ઉમકા ધન મી શુદ્ધ હૈ, જિસકા ધન શુદ્ધ હૈ ઉસકા આહાર શુદ્ધ હૈ, જિસકા આહાર શુદ્ધ હૈ ઉસકી દેહ ઓર વૃત્તિ શુદ્ધ હૈ, જિસકી દેહ ઓર વૃત્તિ શુદ્ધ હૈ વો ધર્મકે યોગ્ય હૈ । જો વ્યવહારશુદ્ધિ ન પાલે, વ્યાપાર શુદ્ધ ન કરેં વો ધર્મકી નિંદા કરનેસેં સ્વપરકોં દુર્લભબોધિ કરતે હૈ । ”

દેહધારી માનવી તરીકે, શુરુ તરીકે, સુધારક તરીકે, ખંડન—મંડનના એક કર્ણુધાર તરીકે, સાધુ તરીકે, આત્મારામજીના વ્યક્તિત્વની આંખી—તેનાં અપૂર્ણ દર્શન—થઈ રહ્યાં એ દર્શન પણ પ્રત્યક્ષ નહિ પણ પરોક્ષ રીતે કરવાનું જ આપણા ભાગ્યમાં લખાયલું છે, અને તે પ્રમાણે એમની છબી, એમને અક્ષરદેહ અને એમના જીવનચરિત્રો પરથી એમના વ્યક્તિત્વનાં દર્શન આપણે કર્યાં.

એ દર્શનમાં પ્રતિભા, પ્રતાપ અને શક્તિ, તેજસ્વિતા, તર્ક અને યુક્તિ ઝળહળે છે, એ આંખીમાં શાસનસેવા, કાર્યતત્પરતા, અભ્યાસનાં ઊંડાણ, તલસ્પર્શી વિચારશ્રેણી અને રહેણી-કહેણીની એકરૂપતા પ્રકાશી રહે છે, અને એમ એમનું વ્યક્તિત્વ અસામાન્ય સુધારકતાથી, નિઠર વક્તૃત્વથી, દૃઢ નિશ્ચયખળથી, સાદા સંયમથી, મહાવીરદેવ પ્રત્યેની સારી શ્રદ્ધાથી જેમ જ ઉદારતા, વ્યવહારકુશળતા અને વ્યવહારશુદ્ધિની અખૂટ ખેવનાથી ખીલતું દેખાય છે.

છતાં એમને લાલ જૈનશાસને બહુ ઓછો લીધો છે—લઈ શકાયો છે, કારણ કે એવા વ્યક્તિત્વની પૂરી ઓળખાણ અને તેનો પૂરેપૂરો લાલ ઊઠાવવાની શક્તિ કે પાત્રતા તે વખતના સંઘમાં ન હતી. ખરી રીતે આજની અરાજકતાનાં તે કાળે ખીજ વવાઈ ચૂક્યાં હતાં. આત્મારામજીના સમર્થ વ્યક્તિત્વે તો થોડીકવાર આભને થોભ દઈ એ પતન અટકાવી રાખ્યું અને એમ કોઈ ભાવી આત્મારામનું એ સાચું માર્ગદર્શક થઈ ગયું.

કેટલીક વાર ઓછી શક્તિની કે ઓછી પાત્રતાની સેવા સ્વીકારતાં સેવકને પોતાની શક્તિને ગોપવવી પડે છે અને એ ગોપનને પરિણામે એ શક્તિઓનો વિકાસ અને પમરાટ અટકે છે. આત્મારામજી મહારાજને પણ એમ જ થયેલું; નહિ તો તેઓ ઔર ઝળકી ઊઠત.

છતાં જેટલી સંયોગોને વશ કરવાની તેમનામાં ત્રેવડ દેખાય છે તેટલી તેમને પલટાવીને બુદ્ધિ જ સ્વરૂપ આપવાની પ્રતિભા ઝળકતી નથી. સંયોગોને અનુકૂળ બનાવી, પાત્ર પ્રમાણે દાન દેવા ઝરમર ઝરમર વરસવાની જેટલી તેમનામાં ઝાલક જણાય છે તેટલી મુશળધાર વરસી, જે આવે તેને ઉચકાવી-ધસડી-ઢસડી-નાણી જવાની પ્રચંડતા માલૂમ પડતી નથી.

અને તો પણ એમનું વ્યક્તિત્વ નીરખનારનાં મનમાં “તો” ઠીકઠીક ખડો થઇ જાય છે.

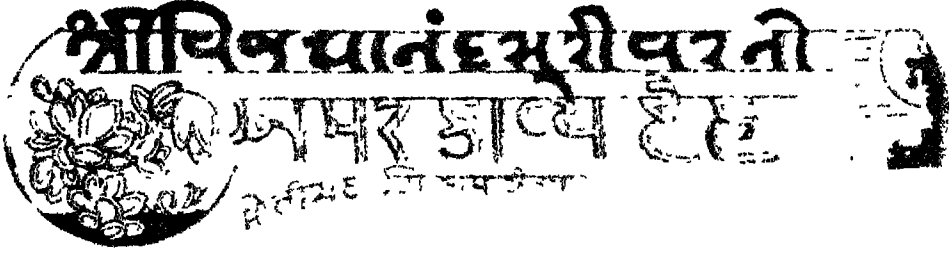
‘જે તેઓ ખંડન-મંડનમાં ન પડ્યા હોત તો?’ ‘જે તેઓ વાણીઆ, વેપારીઓના પૂજ્ય ન બન્યા હોત તો?’ ‘જે તેઓ આજના ગાંધી યુગમાં જન્મ્યા હોત તો?’

પણ એ ‘તો’ ની ઉત્તર આપવાની માનવીની શક્તિ ન હોય, અને એવા ‘તો’ ની કલ્પનામાં રાચવાની તેને જરૂરે ય ન હોય.

વ્યક્તિ જે કાળે અવતરી, ઊગીને ઊભી થઇ તે કાળ પ્રમાણે તેનું વ્યક્તિત્વ કેટલું વિકસ્યું તે બોવાનો જ આપણું અધિકાર છે એ વ્યક્તિત્વ આપણે આજ પરોક્ષ રીતે બાણીને જોઇએ છીએ તેવું છે. એની ઝાંખી આપણા અધિકાર પ્રમાણે આપણે કરી શકીએ તેવી છે.

એમના વ્યક્તિત્વમાં ભડ-ભડ બળતા અને લાવાથી બાળી હેતા જવાળામુખીની પ્રલય-પ્રચંડતા નથી, પણ ફાટફાટ થતા ભૂક પની વિનાશકતા છે; એમાં જે આવે તેને બાળીને બાખ કરી નાંખે એવા ઉનાળાના મધ્યાહ્ન સૂર્યનો ધોમ-ધખારો નથી, પણ ઠંડીને હૂર કરી, વાદળને ધીમે ધીમે વીખેરી, ઝાકળ ને ધૂમસને શોષી લેવાની બાલ-રવિની ધીમે વધતી મજ્જમ ગરમી છે; એમાં બરફની શિલાને ઘસડતા, પથ્થર પહાડ ને ખડકને વિદારતા, ઉપરથી નીચે પાતાળ ફેાડવા ધોધ છોડતા, મોટા મેદાનની રેતીને ઘસડી જતા અને તેની પથરાણી ભૂમિને લીલીછમ બનાવવા તેના પર વિશાળકાંપના થરના થર પાથરી હેતા અને અનેક હસ્તે સાગરને ભેટતા મહાનદની પ્રબર વિશાળતા નથી, પણ કાંટાને ઘસડતી, ઝાંખરાને ઢસડતી, ખડક વચ્ચે થઇને ધીમે માગ કાપતી, કૈકના મેલ હરતી, પાસેનાં ખેતરોને નહેરો જેવા નાના હાથવડે પાણી પાતી અને જરૂર પડ્યે કોઇ કોઇ વાર તોફાનથી ગાજતી અને સાગરને-ધ્યેયને, એકલીનતાથી શાંતિપૂર્વક ભેટતી નદીની મીઠી પ્રબળતા છે; એમાં એક તડાકે કે એક તીરે હરિક્ષે હરાવવાની સચોટતા નથી, પણ એક પછી એક તીર છોડી વાહીને હંકાવવાની સાચી શૂરવીરતા છે.

આપણે એ પરમ દર્શનથી ધન્ય ત્યારે જ બનીએ કે જ્યારે એમનું કર્તું કાંઇક કરીએ, આપણે એમની શતાબ્દિ ત્યારે જ ઉજવી કહી શકીએ કે જ્યારે એમની સુધારકતા, ઉદારતા અને સંગઠન-ઝંખનાને પાર પાડી શકીએ.

[આ લેખમાં ચરિત્રનાયક શ્રી આત્મારામજીની કવિતાનાં સ્તુતિ-ગાન લેખકે કર્યા છે. તેની થોડી વાનગી આપી છે અને છેવટે તેના સમગ્ર કાવ્યસાહિત્યની વૈજ્ઞાનિક ચર્ચા પ્રસ્થાપી છે. લેખ વાંચવા જેવો છે. લેખક પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિ, ગ્રંથકાર અને નિબંધકાર પણ છે.—સંપાદક]

કવિત્વ જ્યારે એના પૂર જોમમાં જામેલું હોય છે ત્યારે એ મસ્ત થાય છે અને પછી એમાંથી જે શબ્દ-ચિત્ર પ્રકટ થાય છે તે પદલાલિત્યથી ભરપૂર હોય છે. એમાં શબ્દાલંકાર અને અર્થાલંકાર એવી સુંદર રીતે મધમધાયમાન થાય છે કે બોલનાર અને સાંભળનારનાં રોમરાય વિકાસ પામે છે, એની ઊર્મિઓ જાગૃત થાય છે અને એ અનિર્વાચ્ય સુખનો અનુભવ કરે છે. કવિત્વની પ્રસાદી એની હૃદયગમતામાં છે, એની ભાષા-વિશિષ્ટતામાં છે, એના રસમાધુર્યમાં છે, એની શ્રુતિપેશલતામાં છે, એની ઝમકમાં છે, એના પ્રવાહની છટામાં છે. એવી કાવ્યપ્રસાદી જેને જન્મપ્રાપ્ય થઈ ગઈ હોય છે એનામાં નૈસર્ગિક મધુરતા અને કાવ્યચમત્કૃતિ એવી સુકર અને સહજ થઈ જાય છે કે એનાં ગેય કવનો જ્યાં જ્યાં ગવાય છે ત્યાં ત્યાં રસની છોળો ઊડે છે અને આખા વાતાવરણમાં ઝોમ વ્યાપી જાય છે.

એવો રસસિદ્ધ નૈસર્ગિક કવિ જ્યારે સહૃદય હોય છે, જ્યારે એનો આત્મા અંદરથી જાગતો હોય છે, જ્યારે એની ભાષામાં કુદરતી સૌંદર્ય હોય છે ત્યારે એ ઊર્મિઓને ઉછાળે છે અને ગાનાર તેમજ સાંભળનારને રસમાં લદખદ કરી મૂકે છે. મર્મરૂપશી કવનો સુંદર સંગીતના સાજ સાથે ગવાતાં હોય ત્યારે અંતરાત્મા અનેરો સ્વાદ અનુભવે છે, અને એક અતિ સુંદર પરિસ્થિતિ જામી જાય છે. એવાં શબ્દચિત્રો એકલાં ગાવામાં આવે તો પણ દુનિયાની ઉપાધિને ભૂલી પ્રાણી રસમગ્ન થઈ જાય છે અને જાહેરમાં હારમો-નિયમ, વાચોલીન, વીણા, સારંગી અને નરઘાનો યોગ તેમાં લળે ત્યારે એ કાનને મંત્રમુગ્ધ કરી નાખે છે.

એવા પ્રકારના ગેય કાવ્યની શબ્દ-ચમત્કૃતિનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે એક વિશેષણ લક્ષ્યમાં રાખવા યોગ્ય છે. શબ્દ-ચિત્રને સર્વ ગુણસંપન્ન કાવ્યમય હોય અને એમાં

જાવ હુંદમંગમ હોય તો એક વાર સાંભળ્યા પછી એ વારંવાર ગાવાનું કે સાંભળવાનું મન થાય છે અને જ્યારે જ્યારે અંતરાત્મા આનંદભિર્મિ અનુભવતો હોય ત્યારે તેના કાનમાં એનો અણુઅણુટ થયા કરે છે, એ એવા ભિર્મિ-કવનને વારંવાર ગાયા કરે છે અને છતાં એ શબ્દ-ચિત્રના પુનરાવર્તનમાં એને વધારે ને વધારે મજા આવતી જાય છે.

પૂજ્યપાદ શ્રી આત્મારામજી મહારાજે જે કવનો ગુણ્યાં છે તેમાંના ઘણાંખરાં આવા પ્રકારનાં છે. તમે એક વાર એને સાંભળ્યા હોય તો તમને તેમાં એવા પ્રકારનો રસ જામશે કે તમે એને વારંવાર ગાયા કરશો. જ્યારે તમે એકાંતમાં આનંદ લેતાં તે પદોને સંભારશો ત્યારે તમને ખૂબ લહેર આપશે અને સાથે અંતરાત્મા, જાણે કોઈ અપૂર્વ ઉદાત્ત દશા અનુભવતો હોય એમ લાગશે.

આ હકીકતને અંગે એક બે ઠાપલાઓ લઈએ તે પહેલાં અત્ર સ્પષ્ટ કરવું યોગ્ય લાગે છે કે એમણે બનાવેલી પૂજ્યો અને સ્તવનોમાં આ ભાવવાહી શબ્દ-ચિત્ર જરૂર હોય છે. એમાં પણ પ્રત્યેક પૂજ્યની આંકણી(કોરસ)નાં પદો તો અનુપમ શબ્દચિત્ર છે. એમના અરિત્ર પરથી જણાય છે કે એમણે સંગિતનો રીતસર અભ્યાસ કરેલ નહોતો, કોઈ વખત આબુખાબુમાં સંગિતકાર ગાય તે પરથી મેળવેલું જ્ઞાન માત્ર એમને હતું; છતાં એમણે જે શબ્દ-ચિત્ર આલેખ્યાં છે તે વિચારતાં એમ લાગ્યા વગર રહે તેમ નથી કે તેમનામાં નૈસર્ગિક કાવ્યશક્તિ હતી અને તે ઉપર ઉપરની નહિ પણ ખરેખરી રસસિદ્ધ ગેયશક્તિ હતી.

“ ‘ તુમ ચિદ્ધન ચંદ આનંદલાલ તોરે દરશનકી ખલિહારી ’
લાલ તોરે દરશનકી ખલિહારી. ”

આ પદ દશ-વીશ વખત એની અસલ લેખમાં ગવાય ત્યારે એની મજા ઓર છે, એમાં ભાવ ઓર છે, એની શાંતિ ઓર છે. એ ગાતાં અંતરાત્મા મહાન ઉદાત્ત ભાવના અનુભવે છે અને ધીમે ધીમે જાણે પોતે જ પ્રભુમય હોય એવી દશા અનુભવે છે. આવી રસસિદ્ધ કવિતા નૈસર્ગિક બક્ષીસ વગર નીકળતી નથી. એ આખા પૂજ્યપદમાં અનેરી સૌરભ છે, વિશિષ્ટ આત્મા-વલોક્ન છે, અસાધારણ રસપુંજ છે. એમાં જ્યારે ‘ પુહગલસંગ નિવારી ’ અને ‘ અલખ-નિરંજન જ્યોતિ સ્વરૂપી ’ એ પદો આવે છે ત્યારે અંદર એક જાતનો સ્વયંપ્રકાશ થાય છે અને અપૂર્વ શાંતિ જામે છે. તમે કોઈ વખત શૃંગારનાં કાવ્યોમાં મસ્ત થયા હશે, પણ આત્મસન્ન્યુષ કાવ્ય શાંતરસની છણાવટ કરે ત્યારે જે સહજાનંદ પ્રાપ્ત થાય છે તેનો પ્રત્યક્ષ અમત્કાર નીરખવો કે અનુભવવો હોય તો આવાં જ કાવ્યો તમને ડાલાવી શકે. મદમસ્ત મોહરાયની જાણ તો એવી ફેલાયલી છે કે એ પોતાની જાણમાં સફળ રીતે પ્રાણીને પકડી શકે છે, પણ જિંદગીની જાંજાળને વિસરી જઈ આત્મરમણતા કરાવે તેવાં કવનો બહુ અદ્ય છે, આત્મા ડાલાવે તેવાં કવનો તેથી પણ અદ્ય છે અને તેવાં પ્રકારનાં કવનો આ નૈસર્ગિક કવિનાં હોઈ ખાસ નોંધવા લાયક છે.

હવે તમે 'આઈ સુંદર નાર કર કર શૃંગાર' ગાઓ કે 'નાચત સુરવૃંદ છંદ, મંમલ શુશુકારી-નાચત સુરો' ગાઓ. પ્રત્યેક પદ તમારા હૃદયની અંદર ઊતરી જશે, વિશિષ્ટ દથાનો અનુભવ કરાવશે અને કાનમાં ગુંબારવ કરાવશે. આવા પ્રકારની ડાહ્યનશક્તિ અને પ્રતિભા જે કવિમાં હોય તેને ક્યું સ્થાન ઘટે તે કહેવા કરતાં કદાપી લેવું વધારે યોગ્ય થઈ પડશે.

'મેરે જિણુંદકી ધૂપસેં પૂજા, કુમતિ-કુગંધી ફર હરી રે'-આ કવનમાં એવી મળ છે કે એને પચાસ વાર ગાઓ તો પણ તમને તુષિ થાય નહિ અને દરેક વખતે તમારા અંતરમાં નવા નવા ભાવ પ્રકટે, ઉછળે અને તમને પ્રમોદ કરાવે. આનું નામ તે કાવ્ય. ખાલી જોડકણાં કરીને છેવટે પોતાના નામનો ઉદ્ભવ કરવો એમાં કવિતા નથી, ગેયતા નથી, માધુર્ય નથી, રસ નથી અને ઊર્મિનું સંચલન નથી.

એમના કાવ્યથી જો એમનો અંતરાત્મા ઓળખી શકાતો હોય તો એ અતિ ઉદાર ભાવમાં સર્વદા મસ્ત રહેતો હશે એમ લાગ્યા વગર રહે તેમ નથી. વાણી અંતરદશાનો આવિર્ભાવ છે, શબ્દ-ચિત્ર અંતરાત્માનું પ્રદર્શન છે, અને પ્રાણીને સમજવા માટે એના હૃદયનો ફોટોગ્રાફ છે. આ રીતે શ્રી આત્મારામજી મહારાજને સમજવા માટે તેમનું એક કવન સુંદર પ્રસંગ પૂરો પાડે છે. તેઓશ્રી શત્રુજય ગિરિ પર યાત્રા માટે પધાર્યા ત્યારે તેમણે ગિરિઅંતર શ્રી આદિનાથ સન્મુખ ઊભા રહી એક સ્તવન-કવન ઉચ્ચાર્યું છે. એ પ્રથમથી ખેસીને ઘડી રાખ્યું હોય તેવું નથી, પણ અંદરથી તેજ વખતે નીકળી ગયું હશે એમ જણાય છે. એમાં જાણે પોતે અને ભગવાન બે જ આત્માઓ દુનિયામાં હોય તેમ એકાગ્રતા કરીને તેમણે ભગવાન સાથે વાતો કરી છે, તેમાં તેમણે અંતરપ્રાણ રેખ્યા છે. એ કવનની આખી ભાષા કુદરતી, સાહજિક, મર્મગ્રાહી હોઈ તેઓશ્રીને યથાસ્વરૂપમાં ખતાવે છે અને બહુ સંક્ષેપમાં એમની આખી જીવન-ભાવના વ્યક્ત કરે છે.

'મનરી ખાતાં દાખ્યાંજ મહારાજ હો, ઋષભજી થાને મનરી ખાતાં દાખ્યાંજ મહારાજ.'

આવી રીતે શરૂઆત કરી શ્રી આદિનાથ-ઋષભદેવ સન્મુખ મનની વાતો કરવા લાગી જાય છે. પછી પોતે ક્યાં ક્યાં રખડી-ભટકીને અહીં શાંતિ મેળવવા આવ્યા છે તેનો સુદામ અહેવાલ આપે છે. જૈનધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞિની પ્રાપ્તિ પોતાને થઈ એ જાણે મહાન સામ્રાજ્ય મળ્યું હોય એવી રીતે હકીકત રજૂ કરી, પછી એક અતિ સુંદર કખૂલાત કરે છે. ભગવાનને કહે છે કે-'સાહેબ! આમ મારાં સર્વ કાર્ય સફળ તો થઈ ગયા, પણ મન-મર્કટ હજી માનતો નથી, સમજાવ્યો સમજતો નથી અને જ્યાં ત્યાં દોડાદોડ કરી મૂકે છે.' એમણે એમાં ચાર અગત્યની વાતો કરી છે:—

૧. મન હજી ઈન્દ્રિયના વિષયો તરફ લાલચુ રહ્યા કરે છે.

૨. મન હજી માયા-મમતા છોડતું નથી.

૩. જ્યારે મારો મહિમા થાય છે, મારી પૂજા થાય છે ત્યારે મનડાને એ વાત ગમે છે.
૪. હું નિર્જીવ છું છતાં જાણે ગુણવાન હોઈ એવી વાત એ સાંભળે છે ત્યારે એ રાજી થાય છે.

આવી રીતે મન-મર્કટ પોતાની ચપળતા છોડતું નથી એવી ફરિયાદ કરે છે. પોતે મહિમા-પૂજાને યોગ્ય હતા એ નિર્વિવાદ વાત છે, છતાં એ મહિમા-પૂજાને કંઈ નજરે જોતા હતા એ ખાસ નોંધવા જેવું છે. એમને હૃદયથી એનો ત્રાસ હતો, એ પોતાની જાતને એવી મહિમા-પૂજાને યોગ્ય થવાની ફિક્કરમાં જ રહેતા હતા. ગુણપ્રાપ્તિ અને ગુણવત્ત્વની આ અચૂક નિશાની છે. પોતાની લઘુતા વિચારનાર જ ગુણપ્રાપ્તિમાં પ્રગાંઠ કરી શકે છે. એટલે છેવટે ભગવાનને વિજ્ઞાપિ કરે છે કે-‘ સાહેબ ! મન વાંદરું પોતાને ઘેર આવે, એવું શીખવો.’ અત્યારે એ પરભાવમાં રમણ કરી રહ્યું છે, એને હજી બાહ્યાડંબરમાં મજા આવે છે, એને હજી માન ગમે છે, એને ખદલે એ સમતારંગે રંગાઈ જાય અને એ પરભાવ છોડી સ્વભાવમાં આવે એવું આપ કરી આપો.

આ આત્માનુભવ કેને થાય ? આ વિમલા આત્મદશા કયો આત્મા અનુભવે ? અનુભવી યોગી આનંદધનજીએ કહેલ છે કે-‘ મનડું કિમ હી ન ખાજે, હો કુંચુજિવ મનડું કિમ હી ન ખાજે.’ અને છેવટે પોતાનું મન વશ આવે એવી માગણી કરી; તેને મળતી આ દશા છે. એ દશા સામાન્ય રીતે ખહુ અગમ્ય છે, સાધારણ રીતે એ દશાની વાતો સુઝે છે પણ એને માટે ચિંતા ખહુ ઓછાને થાય છે. અપૂર્વ ગેયતા સાથે આ હૃદયનો ભાવ જે મહાન વિભૂતિને થાય તેની અંતરદશા કેવી વર્તતી હશે તેનો સહજ ખ્યાલ આવે તેમ છે. ત્યાં ભગવાનને કહે છે કે-‘ સાહેબ ! હું છટ્ટી વાર તમારી પાસે આવ્યો છું અને તમે દુનિયામાં કરેણ્યાસુદ્રવું બિરુદ પ્રાપ્ત કર્યું છે તો મારી તો એક નાની સરખી જ માગણી છે. આટલી તો જરૂર આપો.’ અને પછી મનને ‘ નિજ ઘર ’ આવવાની-લઇ આવવાની નાનકડી (?) માગણી કરે છે. એ નથી માગતા સારી ભિક્ષા કે નથી માગતા સ્વર્ગનાં સુખ; નથી માગતા રાજ્યવૈભવ કે નથી માગતા શારીરિક સુખાકારી; એ નથી માગતા મોટાં સામ્રાજ્યો કે નથી માગતા લખિંધસિદ્ધિ. પોતે હૃદયની મુંઝવણ ભગવાન પાસે રજી કરે છે અને સાવ સાદી પણ ઉચ્ચગ્રાહી માગણી રજી કરે છે અને તે દ્વારા આડકતરી રીતે પોતાનો અંતરાત્મા કેવા આદર્શો સેવી રહ્યો છે તે વ્યક્ત કરે છે.

આ રહ્યાં એમાંનાં થોડાં કવનો:—

મનરી ખાતાં દાખાંજી મહારા રાજ હો,
રિખલજી ધાને, મનરી ખાતાં દાખાંજી;
કુમતિના ઘરમાયાજી, મહારા રાજ રે, કાંઈ વ્યવહાર કુળ મેં,
કાલ અનંત ગમાયા જી મહારા રાજ.

×

×

શ્રીમદ્ વિજયનાનંદશ્વરીશ્વરનો અક્ષર કાબદેહ

સઘળાં કાજ સરાયાં છ મહારા રાજ,
મનડો મરકટ સમજે નહિ સમજયા છ મહારા રાજ.
કુવિપયાસંગ ધાવે છ મહારા રાજ હો,
મમતા માયા સાથે નાચ નચાવે છ મહારા રાજ.
મહિમા પૂજા દેખી મન ભરમાવે છ મહારા,
નિરગુણીઆને ગુણીજન જગમે' કહાવે છ મહારા.
છટ્ટી વારે તુમચે' દ્વારે આયા છ મહારા,
કરુણાસિંધુ જગમે' નામ ધરાયા છ મહારા રાજ.
મન-મરકટકુ' શિખો નિજ ધર આવે છ મહારા,
સઘળી વાતે સમતા રંગ રંગાવે છ મહારા રાજ.
અનુભવ રંગ રંગિલા સમતા સંગી છ મહારા,
આનમ તાજ અનુભવ રાજા રંગી છ મહારા રાજ.

આ પદમાં આખું હૃદય ગાન કરી રહ્યું છે.

આ પ્રસંગે એમના થોડાં અન્ય કવનો પણ વિચારી જઇએ, એથી હૃદયની પ્રતિભા માલુમ પડશે. અંગ્રેજી વાજની ચાલમાં ગાય છે કે:—

આનંદ કંઈ પૂજતાં, જિનંદચંદ હું,
મોતી જ્યોતિ લાલ હીર, હંસ અંક જ્યુ;
કુંડલું સુધાર કરણ મુકુટ ધાર તું. આનંદો
સુરચંદ કુંડલે શોભિત કાન હું;
અંગદ કંઈ કંઈલો મુનીંદ તાર તું. આનંદો

આખું પદ જ્યારે તાલ સૂર સાથે ગાવામાં આવે છે ત્યારે હૃદયમાં એના થણકા પડે છે, કાનો ઉચ્ચ થાય છે અને ચિત્તવૃત્તિ અનન્યાનંદ અનુભવે છે.

એક પ્રસંગે ઉસ્તાદ ગવૈયા પાસે કવિવરનો 'પીલુ' સાંભળ્યો.

મેરે જિનંદ કી ધૂપસે' પૂજા, કૃમતિ-કૃગંધી દૂર હરી રે-મેરે જિનંદ કી
પછી લય આગળ ચાલ્યો:—

રોગ હરે કરે જિનગુણ ગંધી, દેહ જનિર કુગુર કી બંધી,
નિર્મળ ભાવ ધરે જગદંદિ
મુજે ઊતારો, પાર મેરા કિર-
તાર કે અથ સખ દૂર કરી રી.
મેરે જિનંદ કી

આ હૃદયગાન હજુ પણ વિસરાતું નથી. એમના 'જિનગુણુ ગ્રાવત સુરધુંદરી' ના શ્રીરામમાં શુંગાર અને શાંતરસની એવી અદ્ભુત મીલાવટ છે કે એ ગાતાં કે સાંભળતાં આંતરાત્મામાં રસનાં ટપકાં પડે છે. તેઓશ્રીનું પ્રત્યેક પદ જૂઠું રહસ્યમય હોય છે અને આંતરના ઊંડાણમાંથી નીકળેલ હોઈ તલસ્પર્શી હોય છે. પ્રત્યેક કાવ્યની શરૂઆત કાવ્યમય ભાવભરી હોવા ઉપરાંત એના આંતમાં આત્મા અને અનુભવની વાત એવી વેધક રીતે મૂકેલી મળી આવે છે કે વર્ષો પછી એનાં શ્રવણ, ચિંતવનમાં નૂતન નૂતન માર્મિકતા અને રમણીયતા અદ્વરથી ઝળક્યાં જ કરે છે. એની જેટલી મજા બહાર પૂજન કે અન્ય જલસામાં આવે છે તેટલી જ એકલા એકલા એને ગાયા કરવામાં પણ આવે છે અને એક વારનું એનું શ્રવણ કાનમાં વારંવાર શુંબરવ કર્યા કરે છે.

કવિત્વની ધૂન તેઓશ્રીના દરેક પદમાં દેખાયા વગર રહે તેમ નથી. વીશસ્થાનકમાં 'ક્રિયા' પર વિવેચન કરતાં માઠે રાગમાં:—

‘થારી ગઈ રે અનાદિની નિંદ, જરા ટુક જોવો તો સહી;
જોવો તો સહી, મેરા ચેતન જોવો તો સહી.’ થારી૦

પછી એવી મસ્તી જમાવી છે કે તે પદમાં જ્ઞાન અને ક્રિયાનો ખરાબર સહયોગ સાધ્યો છે અને છતાં અતિ વિશિષ્ટ ગૌરવ બાળવી રાખવા સાથે ક્રિયાને સમુચિત સ્થાન જ આપવામાં આવ્યું છે. એ આખા પદનું ગેયસ્થાન અતિ ઉચ્ચ છે અને ભાવ અપ્રતિમ છે. ણાકી તો એમની કુમરી જોઈએ કે ખમાચ જોઈએ, ધ્રુપદ જોઈએ કે જોગીઓ રાગ જોઈએ—સર્વાંત્ર અલંકાર અને વિશિષ્ટ તત્ત્વ ઝળકી રહે છે.

એક છેવટનો દાખલો આપી આ વિવેચન પૂર્ણ કરીએ. એક અતિ મધુર સિદ્ધાન્ત્યલમંડન આદિનાથનું સ્તવન બનાવી કવિવરે હાથ ધોઈ નાખ્યા છે. મરાઠી ચાલમાં એ અતિ અદ્ભુત ગેય વસ્તુ કાવ્ય-ચમત્કૃતિનો નમૂનો છે.

‘ઋષભ જિનંદ વિમલગિરિમંડન, મંડન ધર્મ-ધુરા કહીએ;
તું અકલ સરૂપી, જારકે કરમ ભરમ નિજ ગુણુ લહીએ. ઋષભ૦ ૧
અજર અમર પ્રભુ અલખનિરંજન, લાંજન સમર સમર કહીએ;
તું અદ્ભુત યોદ્ધા, મારકે કરમ ધાર જગ જસ લહીએ. ઋષભ૦ ૨
અવ્યય વિભુ ઇશ જગરંજન, રૂપરેખ વિન તું કહીએ;
શિવ અચર અનંગી, તારકે જગજન નિજ સત્તા લહીએ.’ ઋષભ૦ ૩

ત્યારપછી ભગવાનને ભક્તિપૂર્વક આકરો ટોણો માર્યો છે:—

શતસુત માતા સુતા સુહંકર, જગત્ જયંકર તું કહીએ;
નિજ જન સખ તાર્યે, હૃમાંસે આંતર રખના ના ચહીએ.’ ઋષભ૦ ૪

અરે સાહેબ ! તમારા સો દીકરાને તાયાં, તમારી માતા ને પુત્રીઓને તારી, જગત્માં જે કોઈ આપનાં 'નિજ જન' થયાં એ સર્વને તાર્યાં અને અમારો આંતરો રાખવો આપને ઘટે ? આ અલંકાર છે, એ વાક્યમાં શબ્દાલંકાર તેમ જ અર્થાલંકારો છે. એ આખા લયની પરાકાષ્ઠા છેવટે આવે છે:—

‘આતમ ધટમે’ ખોજ પિયા રે, બાહ્ય લટકતો ના રહીએ;
તું અજ અવિનાશી ધાર નિજરૂપ, આનંદધન રસ લહીએ.’ ઋષભ ૧૨

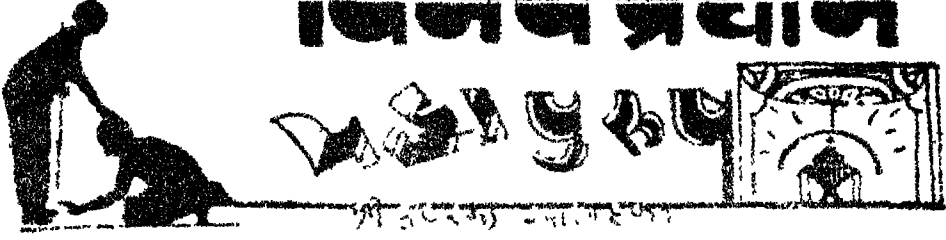
આખા અધ્યાત્મ અને યોગશાસ્ત્રનો આ વાક્યમાં સાર છે, એમાં વિશિષ્ટ ભવ્યતા છે, આંતર યોગ છે, નૈસર્ગિક સરળતા છે અને છેલ્લા મહાન યોગી(આનંદધન)ના નામનું આડકતરું સ્મરણ છે. આ પદ્યના ઉચ્ચભાવ ઉપરાંત એના પ્રત્યેક પદમાં કાવ્ય છે, રસ છે, અલંકાર છે અને સ્થાયી ભાવોનું સામ્રાજ્ય છે. અને ત્યારપછી પ્રથમ જિનેશ્વરને ‘આત્માનંદી’નું અત્યંત ઉપયુક્ત વિશેષણ આપતાં લઘુલાઘવી કળાથી પોતાના બન્ને નામ જણાવી દીધા છે અને પછી ‘સિદ્ધાચળરાજ’ ઉદ્દેશીને આનંદરસનું પાન કર્યું—કરાવ્યું છે.

જે થોડાં પદો તેમના બહાર પડેલાં સાંપડે છે તે વિચારતાં તેમનામાં અસાધારણ વાક્ય-રચનાશક્તિ, મધુરતા અને સાહજિકતા પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં કુદરતની સરળતા અને મધુર ઉન્માદ દેખા દે છે અને આંતરવેદના તથા સાધ્યસામિથ્યતા તરવરી રહે છે. એમણે એક પણ સ્થાને રસની ક્ષતિ થવા દીધી નથી, લઘુપાર્થિવતા આવવા દીધી નથી, અધો-ગામિત્વ આવવા દીધું નથી.

નૈસર્ગિક કવિ જ્યારે સહુદય હોય ત્યારે એની પ્રતિભા કેવું કામ કરે છે એની આ તો માત્ર વાનકી છે. બાકી એમનાં પ્રત્યેક કવનો, શબ્દ-ચિત્ર અને અંતરોહગારના નમૂના છે, ભાવથી ભરેલાં છે, પ્રેરણાથી આળેખાયલાં છે, શાંતિથી છવાયલાં છે, જોડાણમાંથી નીકળેલાં છે અને આત્મિક પ્રગતિનાં દર્શક છે. એ રસસિદ્ધ કવિની પ્રત્યેક કૃતિ વિસ્તારથી ઉદ્દેશ્ય અને ચર્ચા માગે છે. એ પ્રત્યેક ભાવવાહી કૃતિઓ એક વાર વાંચી-સાંભળીને દૂર કરી નાખવા યોગ્ય નથી. એનું સાહિત્યમાં અમર સ્થાન છે અને એને વિશેષ અપનાવવામાં સ્વપરહિત રહેલું છે.

‘સાહિત્ય’ શબ્દ સંકુચિત અર્થમાં કાવ્યની વૈજ્ઞાનિક ચર્ચા કરે છે. એવા પ્રકારની સાહિત્યકીય ચર્ચા આચાર્યશ્રીના કાવ્ય સાહિત્યની થાય તો એના પ્રત્યેક અંગ-ઉપાંગમાં એવી ઉચ્ચ શ્રેષ્ઠતા નિઃશંકપણે પ્રકટે તેમ છે. એમનો કાવ્યદેહ અમર તથા !

વિનય પ્રધાન

[જીવનના સાવ સાદા પ્રસંગો પણ, એના અંતરાળનાં ઢંકાએલી લબ્યતાના બળે, ઐતિહાસિક બની જાય છે. સ્વ. સુરિજીની નમ્રતા અને વિનયશીલતાના સ્ત્રોતક એવા “ અનેક પ્રસંગો ” જે માનનીય શ્રી કુંવરજીભાઈના જીડા સ્મૃતિભંડારમાં સંપ્રહાયેલા પૃષ્ઠા છે તેમાંના ત્રણ પ્રસંગો અહીં તેમણે તારવી બતાવ્યા છે.]

વિણયમૂલો ધમ્મો

આ મહાપુરુષે જૈનશાસનને જે અતિશય હીપાવ્યું તેવું મૂળ કારણ વિચારતાં તેમનામાં વિનયગુણ અતિ પ્રબળ હતો તે જ જણાય છે. જૈનશાસ્ત્ર વિનયમૂળ ધર્મ કહે છે. એ વિનયને એ મહાત્માએ હૃદયમાં કેરી રાખેલો હતો. એમને વિનય ઉપરનો ન હતો પણ શુદ્ધ અંતઃકરણનો હતો. એમના વિનય ગુણને લગતા બે-ત્રણ પ્રસંગો આ લેખમાં બતાવવાની મને ઇચ્છા થાય છે.

૧ પ્રથમ જ્યારે એમણે અમદાવાદમાં શાંતમૂર્તિ મુનિરાજ શ્રી જૂટેરાયજી મહારાજ પાસે ચારિત્ર ગ્રહણ કર્યું ત્યારે વાસક્ષેપ કરવાને અવસરે એમણે મુનિમહારાજશ્રી મૂળચંદ્રજી ગણિને કહ્યું કે:- ‘ મને આપના નામનો વાસક્ષેપ કરી આપનો શિષ્ય બનાવો. ’ મુનિરાજશ્રી મૂળચંદ્રજીએ કહ્યું કે:- ‘ ભાઈ તો પિતાની હયાતિમાં જ થશે, પુત્ર તો ત્યારપછી પણ થશે. વળી આપની યોગ્યતા ગુરુમહારાજના શિષ્ય થવાની છે, માટે આપને તેમના નામનો વાસક્ષેપ થાય તે જ યોગ્ય છે. ’ આમ કહેવાથી તેઓ મુનિરાજશ્રી જૂટેરાયજીના શિષ્ય અને મુનિરાજશ્રી મૂળચંદ્રજીના ગુરુભાઈ થયા. જુઓ, આ પ્રસંગમાં એમને વિનય ગુણ અને લઘુતા કેવી પ્રદર્શિત થાય છે ! ધન્ય છે એવા નિરભિમાની મહાત્માને !

૨ બીજો પ્રસંગ. મુનિરાજશ્રી વૃદ્ધિચંદ્રજી મહારાજ છેલ્લી વયમાં શરીર અટકી જવાથી વિહાર કરી શકતા ન હોવાથી ભાવનગરમાં જ સ્થિતિ કરીને રહ્યા હતા. તે પ્રસંગે મહાત્માશ્રી આત્મારામજી મહારાજ સિદ્ધાચળ મહાતીર્થની યાત્રા કરીને, એમને વંદન કરવા ભાવનગર શિષ્ય પરિવાર સાથે પધાર્યા હતા. તે વખતે મુનિરાજ શ્રી વૃદ્ધિચંદ્રજી

મહારાજની ખાસ પ્રેરણાથી શ્રી ભાવનગરના સંઘે એમનું ઉચ્ચ પ્રકારનું સ્વાગત કર્યું હતું. તેઓ સાહેબ સામેયા સાથે જ્યાં મુનિરાજશ્રી વૃદ્ધિચંદ્રજી બિરાજતા હતા ત્યાં મારવાડીના વંડાના નામથી ઓળખાતા ઉપાશ્રયમાં પધાર્યા ત્યારે મુનિરાજશ્રી વૃદ્ધિચંદ્રજી ઠાઠરા સુધી સામા આવ્યા અને બંને ગુરુભાઈઓ જેમ ગૃહસ્થ મળે તેમ બહુ આનંદપૂર્વક ભેટયા (ગાઠ આલિંગનવડે મળ્યા). પછી મંગલિક સંભળાવવા માટે જવાનું કહેતાં એ મહાપુરુષ બોલ્યા કે—‘આપની હાજરીમાં હું પાટે બેસી ન શકું.’ મહારાજશ્રી વૃદ્ધિચંદ્રજીએ કહ્યું કે—‘હું કહું તો બેસો કે કેમ?’ ત્યારે આત્મારામજી મહારાજ બોલ્યા કે—‘આજ્ઞા કરો તો માથે ચઢાવું.’ પછી મંગલિક સંભળાવવા વ્યાખ્યાનપીઠ પર બિરાજ્યા પછુ માત્ર મંગલિક સંભળાવતા જ અદ્ય વખતમાં શ્રોતાઓને મંત્રમુગ્ધ કરી નાખે તેમ મુગ્ધ-પ્રેમી બનાવી દીધા.

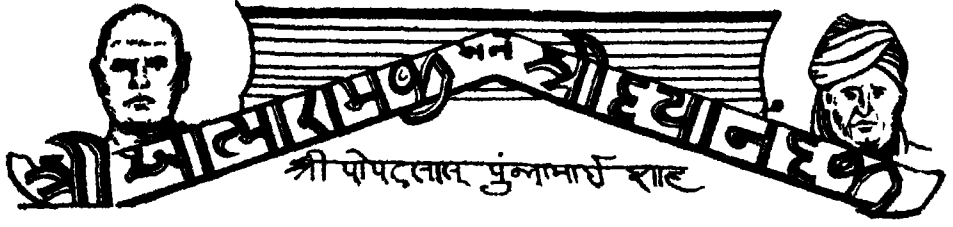
પછી ત્યાંથી ભઠીને મુનિરાજશ્રી વૃદ્ધિચંદ્રજી પાસે આવી વંદન કરવાનો આદેશ માગતાં વૃદ્ધિચંદ્રજી મહારાજે કહ્યું કે—‘આપ તો હવે આચાર્ય થયા છે.’ એટલે આત્મારામજી મહારાજ બોલ્યા કે—‘આચાર્ય કેનો? શ્રાવકોનો, આપનો તો સેવક.’ એમ કહીને વિનયપૂર્વક વંદન કર્યું. જુઓ વિનય ગુણનું અતિશાયીપણું! લઘુતામાં જ પ્રભુતા વસે છે તેનું અહીં તાદૃશ્ય દિગ્દર્શન થાય છે.

ત્યારપછી બે દિવસ રાત્રિનો મોટો ભાગ બંને ગુરુભાઈઓ એકાંતમાં બેઠા અને શાસનહિતની, સાધુ સંસ્થાની અનેક વાતો કરી અને પરસ્પર ખુલાસાઓ કર્યા.

૩ ત્રીજે પ્રસંગ. એઓ સાહેબ જ્યારે લુધીઆનામાં વ્યાધને અંગે બેશુદ્ધ થઈ ગયા હતા ત્યારે લુધીયાનાથી એમને એકદમ અંબાલે લાવવામાં આવ્યા હતા. ત્યાં શુદ્ધિ આવ્યા પછી તે હકીકતની ખબર પડવાથી પોતે મૂળચંદ્રજી મહારાજ ઉપર પત્ર લખીને આલોચણ માગી લીધી હતી! આનું નામ મહાપુરુષપણું! જુઓ, એમનામાં વડીલ ગુરુભાઈ પ્રત્યે કેટલો વિનય, બહુમાન અને પ્રેમ હતો? પોતે આલોચણ બાણતા હતા પરંતુ આલોચણ તો વડીલ આપે તે જ લેવી ઘટે, એવા મુનિમાર્ગને સમજનારા તેમ જ અનુસરનારા હતા.

એમના વિનયગુણને લગતા બીજા પણ અનેક પ્રસંગો છે તેમાંથી માત્ર આ બે-ત્રણ પ્રસંગ અનુકરણીય હોવાથી લખવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. આશા છે કે એમાંથી વર્તમાન મુનિગણ સાર ગ્રહણ કરી તદનુકૂળ વર્તન કરશે કે જેથી વર્તમાન સમયે દેખાતી નિર્નાયક જેવી સ્થિતિ દૂર થશે અને સ્વયોગ્યતાને સમજી વિનયગુણનું અવલંબન લેવામાં આવશે, જેને પરિણામે આપણે ઐક્યતારૂપ સુપ્રભાત બેવાને ભાગ્યશાળી થઈ શકશું.*

*શ્રી વિજયપ્રધાન-દસરિ (આત્મારામજી) મહારાજનું આચાર્ય-પદાર્પણ પછી ભાવનગર પધારવું જ જ્યું નથી તો આ પ્રસંગ ભાવનગરના નામથી શી રીતે પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો? સંભવે છે કે કોઈ બીજા સ્થળનો પ્રસંગ પ્રસિદ્ધિ પામ્યો હોય. વલ્લભવિજય.

[અને ધર્મવીરોની તુલના લેખકે શબ્દછટાથી તેમજ અનેના જીવનના ઊંડા પ્રદેશમાં જાનરી, તલસ્પર્શી વિચારદૃષ્ટિથી કરી છે. વિચારક તે સમજી શકશે. લેખ ટૂંકા, મિતલાપી, વિચારોત્પાદક છે અને સમભાવદૃષ્ટિથી વિચારવા યોગ્ય છે.—સ'પાદક]

ઇતિહાસ-લેખકો લખે છે કે પંજાબ-પાંચાલ અને ગુજરાત બે ય દેશનો સંબંધ જૂનો છે. કોઇ કદવના કરે છે કે શક લોકો પ્રથમ પંજાબમાં પેઠા અને ત્યાંથી એક શાખા ગુજરાતમાં આવી. આમ એક જ જાતિની બે શાખા ગુજરાતમાં અને પંજાબમાં રહી, જિગી ને આથમી; પણ એથી ય વધારે કદવના તો દોડે છે ગુર્જર લોકો વિષેના ઇતિહાસની તેઓ પણ પંજાબમાં પ્રવેશ્યા, સ્થિર થયા અને પાછા ગુજરાતમાં આવ્યા. અને એ પ્રાંતને પોતાનું નામ દઇ તેના સંજ્ઞાદાતા થયા. આજ પણ પંજાબમાં ગુજરાત નામનો નાનકડો પ્રદેશ છે.

આમ બે ય પ્રાંતોનો સંબંધ હોવાની કેટલીક કદવના છે, પણ બે ય પ્રદેશની ભૌગોલિક સ્થિતિ જુદી છે. એથી અનેના વ્યાપાર-વ્યવહાર નિરનિરાળા બની ગયા છે. એક સૈનિકના શૌર્યે ખડતલ બનેલો પ્રાંત છે, તો બીજો વેપારની કુશળતાએ અતિક્રોમણ બની રહેલો પ્રદેશ છે.

બે ય પ્રદેશને પવિત્ર કરનાર કેટલીક વિભૂતિઓનો ઇતિહાસ પણ રોમાંચક અને યોગ્ય છે. ગુજરાતની કેટલીક અજ્ઞાત વિભૂતિઓનાં જીવન તપાસીએ તો જણાશે કે કૃષ્ણચંદ્ર મથુરામાં જિગ્યા, પણ ગુજરાતમાં સાહસ શૌર્ય પામ્યા અને ત્યાંથી જ ભારતમાં પ્રકાશ્યા અને આથમ્યા પણ ગુજરાતમાં. મીરાંબાઈ મેવાડમાં જિગ્યા, લક્ષ્મી પામ્યા પણ પ્રગટ થયા ગુજરાતમાં અને “ બાઈ મીરાં કે પ્રભુ ગિરધર નાગર ” જેવી અમર કાવ્ય તૂક ગુજરાતને ચરણે ધરી વિલીન બન્યાં ગુજરાતમાં. શ્રી સહજાનંદ સ્વામી અયોધ્યાથી આવીને પંથ-પ્રવર્તક બન્યા ગુજરાતમાં. એવી જ રીતે ગુજરાતની કેટલીક વિભૂતિઓ પરદેશમાં ઝળકી. શ્રીમદ્ વિજયાનંદસૂરિ કે આત્મારામજી જેમ પંજાબમાંથી આવીને ગુજરાતમાં ઝળક્યા, તેમ સ્વામી શ્રી ઈયાનંદ સરસ્વતી ગુજરાતમાંથી જઇને પંજાબમાં પ્રકાશ્યા.

શ્રી આત્મારામજી અને શ્રી દયાનંદજી.

એકે પંજાબથી આવીને ગુજરાતને પાવન કર્યું; ખીજાએ ગુજરાતમાંથી વિદાય લઈ પંજાબને પુનિત કર્યું.

બંને ક્રાંતિકાર હતા, બંને ધર્મ-પ્રવર્તક હતા, બંને સત્યાગ્રહી હતા, બંને શૌર્યરત હતા, દૃઢાગ્રહી હતા, કર્તવ્યનિષ્ઠ હતા. બંનેનાં શરીર સુદૃઢ અને બળ-પોષક આશ્વજીવન અને આશ્વ-હવાપાણીથી બંધાયાં તેમ જ પોષાયાં હતાં.

બંનેની શરીર-સંપત્તિ અદ્ભુત હતી. આત્મારામજીને એ સંપત્તિ વારસામાં મળી હતી, દયાનંદજીએ પરાક્રમવડે એને સાધી હતી. બંનેએ સાધુતા લીધા પછી પણ બેઉની એ સંપત્તિ એવી જ રહી હતી, ખીટી હતી અને એનાવડે અનેક માનવીઓ મુગ્ધ થયા હતા.

આત્મારામજી સાધુ થયા પછી સાધુ તરીકે અખાડામાં, કસરતમાં કે કુસ્તીમાં માનતા નહોતા, ન માને એ સ્વાભાવિક હતું; છતાં વિહાર, આહાર-સંયમ, દેહને કોમળ ન બનવા દેવાની તાલાવેલી અને બેઠાડુપણાને અભાવ-એટલાં વાનાં એમણે એવાં કેળવ્યાં કે એમનો દેહ પણ સામર્થ્ય અને પ્રભાથી ઝગકી રહ્યો. સ્વામી દયાનંદજીએ અખાડાની, કસરતની અને કુસ્તીની તાલીમ લખીને દેહરત્નને સખળતા અને શક્તિથી તેજસ્વી કરી દીધું.

બંનેને મન ઇન્દ્રિય-સંયમ, પોતપોતાની શાસ્ત્રમાન્યતા સુજળ મોટામાં મોટી વસ્તુ હતી. બ્રહ્મચર્ય સાધુ તરીકે તો હોય જ; પણ ગૃહસ્થને અડગ અને તીવ્ર ઉપદેશ કરવામાં બંને એટલા જ ચુસ્ત અને તીવ્ર રાગી હતા.

બંનેની છબીઓ નીરખો, ન્યાળી ન્યાળીને જુઓ. ઘઉંવણી લાલ ચહેરો, પ્રતાપ-ભર્યું સામ્ય મોઢું, તેજભરી શાંત છતાં ક્ષેય માટે અડગ ઉચ્ચ આંખો, શૌર્ય ખેલ ખેલે તો શત્રુનું હૈયું પણ બેઠને થીજી બંધ એવી વિશાળ સ્નાયુબદ્ધ છાતી, લાંબા કર્મરત હાથ, ઉદાર ઉદર અને પંથથી ન થાકે એવા, અધમતાને કચડવા તત્પર, છતાં કરુણાભર્યા ધમધમાટવાળાં પગલાં પાડી, અજ્ઞાનની છાતી ધ્રુબવે એવા ચરણ અને ઉચ્ચ છતાં શાંત, તેજ સરળ છતાં આગ્રહી નિશ્ચયે તપતું ભાલ. બે ય વિભૂતિઓમાં શરીર-સમૃદ્ધિ એક જ, પલટી પલટાઈ બંધ એવી.

શ્રી સુશીલ લખે છે કે:—

“ બંને પોતાનાં વસ્ત્રો બદલાવી નાંખે તો કદાચ કોઈને પણ જ્ઞાંતિ ઉપજ્યા વિના ન રહે. બંનેના દેહગઠનમાં એટલું સરખાપણું હતું કે દયાનંદજી આત્મારામજી તરીકે અને આત્મારામજી દયાનંદજી તરીકે ઓળખાઈ બંધ. ”

બંને વાચનમાં ભડવીર, વિચાર અને આચારમાં યુક્તિ-પ્રયુક્તિ વાપરનારા વ્યવહારુ; છતાં એકરૂપ અને વિદ્રવ્તાના સાગર હતા.

વિક્ટોરિયા યુગ ગેસે છે, દેખીતી શાંતિ પ્રસરે છે, દેશના હાથમાંથી ધીમે ધીમે હથિયાર સરકતાં બંધ છે અને ખમીર ને ખામોશનાં હીર બળવા માંડે છે. એવે ટાંકણે બંને અવતરે છે, ઊગે છે અને પ્રકાશે છે.

એકની જીવનકથા કહે છે કે એણે બ્રહ્મચર્ય ને કસરતને પ્રતાપે, બોધપુર, જયપુર વગેરે નરેશોની ઘોડાગાડીઓ એકલે હાથે દોડતી થંભાવી દીધેલી, કૈંક કસરતબાળેને મહાત કરેલા અને પોતાની મુખપ્રભાથી પણ કેટલાયને આંજી દીધેલા; એના કાંડા-બળે કૈંકનાં ધાર્યાં ઘૂળ મળી ગયેલાં.

બીજાની જીવનગાથા પણ આપણને સંભળાવે છે કે એણે બ્રહ્મચર્યને પ્રતાપે એક ભીલને ડારીને અહિંસક બનાવી દીધેલો, બીજા એક સમશેરધારીનું કાંડું પકડીને તેને વગડામાંથી ઘસડી ગએલા અને તેને પણ માફી દઈને અહિંસક શૌર્યનો સાચો પરચો બતાવેલો, તેમ જ અતિ બોબાથી દબાઈ પડેલા એક ગરીબ પ્રાણીનો ભાર એકલે હાથે ઉપાડી લઈ તેને બંચાવેલું.

એક ક્ષત્રિય કુલમાંથી ઉત્પન્ન થયા, વૈશ્ય કુળમાં પોષણ પામ્યા અને વૈશ્ય ગુરુ બન્યા. બીજા બ્રાહ્મણ કુલે ઉત્પન્ન થયા અને આર્યસમાજના ગુરુ બન્યા.

બંનેની દેહસિદ્ધિ જેમ એક હતી તેમ બેયની આત્મસિદ્ધિ પણ એક જ હતી. બંનેમાં ચાલતી સ્થિતિથી પ્રગટ થનારો અસંતોષ અને તેને મીટાવવાનો પુણ્ય-પ્રકોપ ઉગ્ર હતો. બંને ક્રાંતિના ઉત્સાહક અવતાર હતા, છતાં એક આર્યસમાજનો-એક નવીન પંથનો પ્રસિદ્ધ સ્થાપક બન્યો અને બીજો જૈન ધર્મની એક શાખાનો પ્રચંડ સંરક્ષક થયો. એ સંયોગોની અનુકૂળતાનો જ પ્રભાવ.

એક આખા આર્યાવર્તનો જ્યોતિર્ધર બને છે, દેશની રાષ્ટ્રીય અસ્થિતાના અસ્તિત્વનો આભાર અર્ધ પામે છે, આર્યસમાજ જેવી જગપ્રસિદ્ધ સંસ્થાનો પ્રાણ બને છે. વળી એનાથી સત્તા થરથર કાંપી ઊઠે છે, અધર્મના કિલ્લાઓ ડગમગી ઊઠે છે, સનાતન ધર્મીઓમાં કૂકૂડાટ થઈ રહે છે, રૂઢિઓનાં ખંડેર બળભળી રહે છે અને હિંદુત્વમાં પ્રાણનો સંચાર થઈ રહે છે. એની ધર્મ પ્રવૃત્તિ બોધને થીઓસોફી પણ ઘડીલર થંભી બંધ છે, અને એનો “સત્યાર્થ પ્રકાશ” વાંચીને કેટલાંય હૈયાં ડગમગી બંધ છે.

બીજો માત્ર જૈનોનો જ-સ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજકોનો જ પૂજ્ય સંરક્ષક બની રહે છે. જૈન ધર્મનો શિથિલાચાર એને દુસ્મન દેખી એનાથી થરથરે છે, શુદ્ધ અધ્યાત્મવાદ એનાથી ત્રાસીને ઝુંગે બની રહે છે, નાસ્તિક જડવાદ એનાથી હારીને સંતાઈ બંધ છે અને જડ ક્રિયાવાદ એનાથી સીધોદોર બની સાચે માર્ગે વળે છે.

બંનેને ઝોછા-વધતા પ્રમાણમાં વિદ્વતા વરે છે અને તેનાં પ્રમાણપત્ર મળે છે. બંનેને યુરોપીય વિદ્વાનો પણ ઝોળખે છે ને શંકા-સમાધાન માટે તેમને ચરણે પડે છે. છતાં એકની પ્રસિદ્ધિ માત્ર એક નાના વર્તુળમાં જ સમાપ્તિવાળી બને છે, અને બીજાની વિખ્યાતિ દેશ-વિદેશમાં પ્રસરી રહી છે.

બંને એકબીજાને સ્વભાવે ઠીક-ઠીક મળતા, બંનેની પ્રકૃતિ લગભગ સરખી, છતાં બંને તદ્દન વિરોધી દિશામાં કાર્ય કરનાર બને છે. એક મૂર્તિપૂજન-ખંડનનાં ધાવણ પામીને મૂર્તિપૂજન-ખંડનનાં જ ખંડન આરંભે છે, બીજો એ જ મૂર્તિપૂજનનાં દૂધ ધાવીને મૂર્તિપૂજન-ખંડનનાં મંડન શરૂ કરે છે.

બ્યારે બ્યારે આર્યાવર્તની નાડ રાજકીય, શૈયરંગી, સામાજિક કે અન્ય ભૌતિક ધબકારામાં મંદ પડે છે ત્યારે ત્યારે તે એ બધા ધબકારાને સખળ બનાવવા ધર્મનું શરણું શોધે છે. ધર્મરનો ધનકાર થાય, ધર્મનો અહિંકાર બને કે સામાજિક વ્યવસ્થા ને અંધનો પ્રપચો કહેવાઇ તેનો ઉદ્ધાર થવાને માટે ભલે તે ઉચ્છેદાય, પણ આર્યાવર્તની નાડીમાં જે સ્વભાવ-પ્રકૃતિ, જે ધર્મ-ધબક ધબકી રહે છે તેને ઝોળખ્યા વિના અને તે પ્રકૃતિ જ સામાજિક સંયમ, સ્વસ્થતા અને સ્વતંત્રતા માટે યોગ્ય હુતી, છે અને હિંદ માટે તો રહેશે, તે જાણ્યા વિના આપણો સાચો ઉદ્ધાર શક્ય નથી.

આ ઇતિહાસ ભારતમાં યુગે-યુગે પુનરાવૃત્તિ પામ્યો છે અને પામશે, કારણ કે ભારતના ધર્મવાદમાં સર્વ વાદ સમાઇ જાય છે, અને યુગપલટો એ ધર્મવાદનાં સમર્થન પામીને સખળ બને છે.

આ જ કારણે તે કાળે પણ ધર્મ-મંથન ચાલુ રહે છે. અને એ ધર્મ-મંથનમાં એક સંરક્ષક બનીને સાદ પૂરે છે; બીજો નવીન પંથ સ્થાપનનાં નવસર્જન કરીને સાથ આપે છે.

આમ બંનેના પર તે સમયનો પ્રભાવ પડી રહે છે. બંને તે સમયના સમર્થ દેહધારી છે, બંને શાંતિથી સંતોષ અનુભવતા છતાં, એ શાંતિનાં મૂળ તરફ અવિશ્વાસ ને અસંતોષથી જુએ છે અને એ મૂળ ઊંડાં જાય તો ધર્મ કચરાઇ જાય એમ માનીને એ શાંતિ-યુગનો લાભ લઇને ધર્મ-જાગૃતિ માટે જ પોતાનું સર્વસ્વ હોમવા તૈયાર થાય છે. બંને સંસારને આંગણેથી, ગાર્હસ્થ્યને આરણેથી ત્રાસી નાસી છૂટે છે. એક પિતાની, કુટુંબીજનોની આશા, આજ્ઞા, સંબંધ-બધું ય વછોડી નાસી છૂટે છે; બ્યારે બીજો, પાલક માતાપિતાને અને બધાને મનાવીને દીક્ષા ગ્રહણ કરે છે.

આમ ઘણી જાતના સમાન શીલથી આ બે મહાપુરુષોનાં વ્યક્તિત્વ ઢીપી રહ્યાં છે, છતાં બે ય એકબીજાથી તદ્દન ઊલટી દિશામાં કામ કરે છે. એક ધર્મ રંધર સંરક્ષક બની

પોતાના સંપ્રદાયને શુદ્ધ કરવા તપ તપે છે, કેટલાય જ્ઞાન-વીરડા ઉલ્લેચી ઉલ્લેચીને પી બચ છે, એ પાનનાં જ્ઞાનફળ જૈન, જૈનેતર નૌને ચખાડે છે અને ચિકાગોના ધર્મ સમારંભ સુધી એની મીઠાશ પહોંચી બચ છે. બીજા ધર્મ-ક્રાંતિકાર બને છે અને તે પણ તપ તપી, શ્રથોના શ્રથો ઉથલાવી, જ્ઞાન-સમૃદ્ધ બની નવો જ સંપ્રદાય સ્થાપી દે છે, ને ભારતને નવા પ્રાણ અર્પે છે.

આમ છતાં એક પુરુષની કૃળ-સિદ્ધિ એક નાનકડા, અસ્તવ્યસ્ત સંઘસમૂહના સંર-ક્ષણમાં જ સમાપ્ત થઈ બચ છે, જ્યારે બીજાની કૃળ-સિદ્ધિ એક મોટા સબળ ને સમર્થ સમાજના અવતારમાં પ્રગટી નીકળે છે. એકનો પ્રકાશ બાળસૂર્યના પ્રભાત સમો થઈ રહે છે, બીજાનો મધ્યાહ્ન જેવો તપી રહે છે. આનાં કારણોમાં શક્તિ-સંપન્નતા, સંયોગો અને એવું કેટલુંય સરખાવવું પડે અને તેમાં ન્યૂનાધિકતા પણ હોય.

પણ ખાસ કરીને એક સંયોગ નજર આગળ તરી આવે એવો છે, ને એ જ સંયોગે મહાન્ આત્મારામણને અતિ મહાન્ તરીકે પ્રગટવા ન દીધા. જો એ જ આત્મારામણ આર્યસમાજ, બૃહ્મસમાજ જેવા એક સ્વતંત્ર પંથના પ્રચારક થયા હોત તો તેમનો પ્રભાવ ઔર દીપી નીકળત, પણ ક્ષત્રિય બાળક જૈન સંઘના સુભાગ્યે તેના હાથમાં આવી પડ્યો અને તેથી તેની કિંમત જોઈએ તેવી અંકાઈ નહિ. તેના કાર્યનાં કૃળ સંઘ-સમાજની અતિ શુદ્ધિ અને અતિ વૃદ્ધિમાં પરિણમી શક્યાં નહિ.

વેપારી સમાજ ગમે તેવા ગુરુને પણ પોતાની વેપારી નજરે જોઈ શકે છે, તેનામાં સંઘ કે સમાજનો સડો કાઢવા તે ગુરુને ચરણે કે શરણે જવા જેટલી યાહોમ કરવાની તાકાત પ્રગટી શકતી નથી, અને એથી એ સમાજનાં કેટલાંય અણુમૂલાં રત્નો અણુપારખ્યાં રેાળાઈ બચ છે. આત્મારામણ પણ ભાગ્યયોગે એ સમાજમાં આવીને પોતાનું હિત-સ્વપરકલ્યાણ સાધી ગયા; પણ તેનો લાભ નિર્ભાગ વ્યાપારી જૈનત્વે જોઈએ તેટલો દીધો નહિ.

આમ સંયોગોએ એકને ઓછી પ્રસિદ્ધિ આપી, એકને વધારે દીધી; પણ બંને સમ-કાલીન હતા. તે બંને એક પ્રાંતમાં રજપૂતસ્થાન અને પંજાબમાં ઘણીવાર એક બીજાનાં મંતવ્યોથી વિરુદ્ધ ઉપદેશ આપતા હતા, છતાં બંને મળ્યા કેમ નહિ હોય ?

તેમના જીવનચરિત્રમાં તેનો સ્પષ્ટ ખુલાસો સાંપડે છે.

એક વાર સ્વામીશ્રી દયાનંદજી જોધપુરમાં હતા, તેમની વ્યાખ્યાન-ઝડી વરસી રહી હતી, ખંડનની તલવારના કૂટકા ઉપર કૂટકા લાગી રહ્યા હતા અને શ્રોતાઓ શંકાશીલ બનીને, મંત્રમુગ્ધ થઈને મુંગા થઈ જતા હતા, તે વેળાએ જોધપુરના જૈન દીવાને સ્વામીજીને વિનતિ કરી કે:—

“ અમારા એક આચાર્ય છે, તેમનું નામ આત્મારામજી છે, તે મહાપંડિત છે. તેઓ અને આપ બે મળો તો અમને ઘણું જાણવાનું મળે. ”

સ્વામીજીએ હા પાડી અને દિવસ નક્કી થયો. પણ મહારાજશ્રીને આવતાં-વિહાર કરતાં-વાર લાગે તેમ હોવાથી સ્વામીજી ઠરાવેલે દિવસે આવવાનું વચન આપી અજમેર તરફ વિદાય થયા.

આત્મારામજી નિશ્ચિત દિવસે ભેધપુર આવી પહોંચ્યા. ઘણા જૈન, જૈનેતર આ અર્ચા સાંભળવા એકઠા થયા. સૌ ઉત્સુકતાથી સ્વામીજીની રાહ કાગને ડાળે બેવા લાગ્યા. ખંધી તૈયારી થઈ રહી એટલામાં શોકજનક વર્તમાન મળ્યા કે:—

“ સ્વામીજી સ્વર્ગવાસી થયા. ”

ભારતના દુભાગ્યે આ બે સમયમૂર્તિઓને-સમર્થ પંડિતોને મળવા ન જ દીધા અને જૈન શાસ્ત્રનું કથન સાચું પડ્યું કે:—

“ બે અકવર્તીઓ મળી શકે નહિ. ”

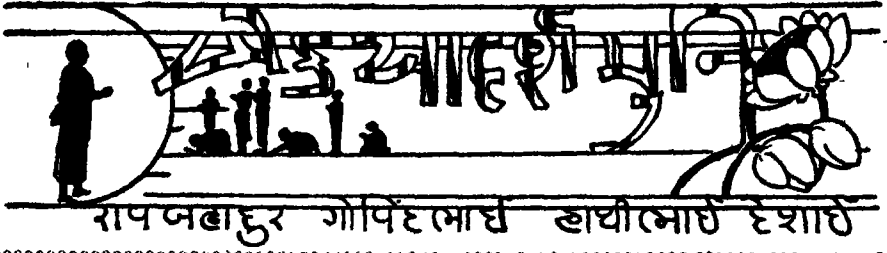
આમ બેય આપણાથી દૂર દૂર ચાલ્યા ગયા છે. બેયના આત્મા કેઈ અમર દેહધારી બની હજી માનવ-કલ્યાણ સાધતા હશે, પણ બેયની કાર્યશક્તિ આપણી નજર આગળ ખંધી રહી છે. બંનેને સમજી બેયમાંથી સાચું કે સારું લઈને આપણે બેયને બજીશું કે માત્ર ખાલી ગુણગાન કરીને પછી બેયનાં કથનને તજીશું ?

આત્મારામજી જેવી નહિ તો, તેનાથી એછી શક્તિશાળી વ્યક્તિઓ જૈન સમાજમાં હશે જ, તેમનાથી પણ જૈન સમાજ હજી તરી શકશે; પણ તેમને પારખી કાઢવા જેટલી ચક્રેર ને નિષ્પક્ષપાત તેમજ કડક બુદ્ધિ જૈન સંઘ ખતાવી શકશે ? એવી એક કે વધારે સાધુ વ્યક્તિઓને એક કરી, તેમને શરણે-ચરણે જવા જેટલી એકત્ર તત્પરતાને હિમ્મત દાખવશે ?

કે એવી વ્યક્તિઓને અભણ્યે કે ઉપેક્ષાએ ઘૂળમાં રાખાવા દેશે ?

સારી ને સાચી સાધુ વ્યક્તિઓને જન્માવનાર પણ સમાજ છે. સમાજ એવી વ્યક્તિઓને અવતારવા સરલ, શુદ્ધ, સ્પષ્ટ અને નિષ્પક્ષ આચારવિચારવાળી બનશે ? અગ્રેસરોને એ મંગળ કાર્ય સૂઝશે ?

તો તો અવશ્ય પૂજ્યપાદ ન્યાયાંબોનિધિ આચાર્યથી વિજયાનંદસૂરીશ્વરજીની શતાબ્દિ સાર્થક થશે.

[લેખકની પીઠાન કરાવવાની જરૂર નથી. તેમણે ગૂજરાતનો પ્રાચીન અને અર્વાચીન ઇતિહાસ ટૂંકમાં બે પુસ્તકમાં લખ્યો છે. વડોદરા રાજ્યના અનેક મોટા અમલદારી હોદ્દાઓ ભોગવી એક કુશળ રાજકર્મચારી પુરુષ તરીકેની પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી છે, જતાં સાહિત્યનો વ્યાસંગ ઉપરાંત ધર્મજિજ્ઞાસા જરૂરી રાખવાનો પુરુષાર્થ સેવ્યા કર્યો છે. આલદીક્ષા-પ્રતિબંધક કાયદા માટે વડોદરા રાજ્યે નિમેલી સમિતિના પ્રમુખ તરીકે અનેક જૈન સાધુ અને શ્રાવકોના વિશેષ પરિચયમાં આવ્યા અને જૈનધર્મ સાહિત્યનો પણ સારો સ્પર્શ કર્યો. તેમણે શ્રી હેમાચાર્યકૃત ત્રિષ્ટિશલાકાપુરુષ ચરિતમાંથી જે મનનીય ભાગ લાગ્યો તેનો સંગ્રહ 'ધર્મોપદેશ' નામના પુસ્તકમાં રજૂ કર્યો છે. એવા એ ગૂજર્વરત્નનો લેખ સમાજમાં વિશેષ ધ્યાન ખેંચશે એવી અમારી ખાત્રી છે. તેમાં આચાર્યશ્રીની આદર્શતા બતાવવા સાથે દીક્ષાનો પ્રશ્ન પણ છેડીને પોતાના વિચાર તેમણે આપ્યા છે.—સંપાદક.]

મહાત્મા કૃષ્ણીરે કહ્યું છે કે:

કથની બથની છોડ દે, રહેની સેં ચિત લાય,
નિરખી નીર પીયે ણિના, કબહુ ખ્યાસ ન જાય;
કથતે બકતે મર ગયે, મુરખ કોઇ હુબર,
કથની કાચી પર ગઈ, રહીની રહી સો સાર.

૧ મતલબ કે બહુ બોલવું જવા દે અને કરણી તરફ ચિત્ત લગાડ. કથતાં-બકતાં તો હબરો ઉપદેશકો મરી ગયા. તેમની કથની થોડા વખતમાં કાચી પડી બથ છે પણ રહેણી તો હબરો વર્ષ સુધી ઉપદેશ કરનારી થઈ પડે છે. મહાત્માના શબ્દો જેટલી અસર કરે છે તેથી ઘણી વધારે તેમનાં મુંગાં આત્મભોગનાં કૃત્યો, જગસેવાનાં કૃત્યો જ કરે છે. એટલા માટે જ આદર્શ જીવન ગાળી, જૈન ધર્મ અને જૈનોની બારે સેવા કરનાર શ્રી જૈનાચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયાનંદસૂરિ (શ્રીમદ્ આત્મારામજી મહારાજ)ના ઉપકારક જીવનનાં સો વર્ષ હમણાં પૂરા થતાં શતાબ્દનો મહોત્સવ ઉજવવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું બાણી મને ઘણો આનંદ થયો છે.

૨ આચાર્યશ્રીની હયાતીમાં તેમના દર્શન કરવાને અને તેમનો બોધ સાંભળવાને હું નશીબવાન થયો નહોતો, પરંતુ જૈનશાસન અને જૈન સમાજને માટે તેમણે શું શું કર્યું હતું

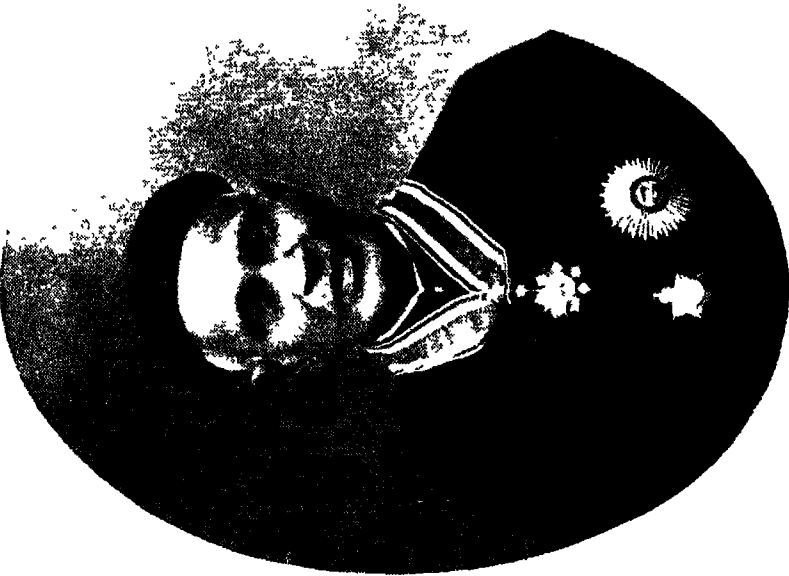
તે સંબંધી કંઈ માહિતી મેળવવાનો પ્રસંગ, વડોદરા રાજ્ય તરફથી નિમાયેલી અયોગ્ય દીક્ષા-પ્રતિબંધક સમિતિના પ્રમુખ તરીકે મને મળ્યો હતો. આથી તેઓશ્રી પ્રત્યે અને તેમના અનુયાયીઓ પ્રત્યે હું ઘણા માનની લાગણી ધરાવું છું. વિશેષમાં હાલ રા. મુશીલે લખેલું અને શ્રી આત્માનંદ જૈન સભા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલું તેઓશ્રીના જીવનચરિત્રનું એક લઘુ પુસ્તક વાંચવાની મને તક મળી છે, તેથી સફળતા આચાર્યશ્રીએ શ્રીસંઘ સમસ્તના હિતાર્થે શું શું કર્યું હતું તે સંબંધી મને જે વિશેષ માહિતી મળી છે તેથી તેમના પ્રત્યેની મારી પૂજ્યબુદ્ધિમાં ઘણો વધારો થયો છે.

૩ બાળપણમાં હીતા અથવા દેવીદાસ નામે જોળખાતા, આત્મારામજી સ્થાનકવાસ્તી સાધુઓના સહવાસમાં આવતાં, સામાયિક, પ્રતિક્રમણ, નવનત્ર વિગેરેના પાઠ શીખી ગયા હતા; અને બાળક મટી યુવાન થયા પછી, પૂરી સમજે, સ્વેચ્છાથી, દીક્ષા તરફ તેમનું મન વળ્યું હતું. જેમની પાસે દીક્ષા લેવા તે ગયા હતા તે *આચાર્ય, માતાપિતા કે વાલીની સંમતિ છે કે નહીં? ઉમેદવારમાં લાયકી છે કે નહીં? તેની સ્થિતિ અનુસાર તેનાં વૃદ્ધ માતા-પિતા, સ્ત્રી અને નાનાં પુત્ર-પુત્રીઓના નિર્વાહનો પ્રબંધ કરેલો છે કે નહીં? એ વિગેરેની ખાત્રી ક્યાં વગર ગમે તેને દીક્ષા આપવાને બહાને મુંડી નાંખે એવા ચેક્ષા-ચાપટના લોભી નહોતા. તે કુમળી વયના બાળકોના જોળપણનો લાભ લે તેવા નહોતા. સંમતિ વગર બાળકને તો શું પણ મોટી ઉમરનાને પણ દીક્ષા આપે એવા તે નહોતા. જ્યારે હીતો વૈરાગ્ય શું છે એ સમજે છે અને તેનાં માતા તથા પાલક પિતાની સંમતિ છે એવી તેમની ખાત્રી થઈ ત્યારે જ તેમણે બહાર રીતે વિધિપૂર્વક તેને દીક્ષા આપી હતી. હીતો પણ દીક્ષા લીધી એટલા જ ઉપરથી પોતાનામાં પુરું જ્ઞાન આવી ગયું અને પૂજ્ય ગણાઈ સુખચેતનમાં દહાડા કાઢવાનો વખત આવ્યો છે, એમ સંતોષ માની બેસી રહે એવો નહોતો. તેણે તો ખૂબ મહેનતથી શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો અને તેનું ખરું રહસ્ય સમજવા માંડ્યું.

૪ પોતાના ધર્મ અને તેને અનુકૂળ શાસન વિષે જૈન લેખકોએ પોતાના ગ્રંથો ઘણે ભાગે સંસ્કૃત અથવા પ્રાકૃત ભાષામાં લખ્યા છે અને તે ઉપર તેમણે પોતે અથવા તેમના શિષ્યોએ અગર બીજાઓએ ટીકા લખી છે. દીક્ષા લીધા પછી પોતાના અભ્યાસ દરમ્યાન શ્રી આત્મા-રામજીને જણાવ્યું કે શાસ્ત્રોનાં કેટલાંક ફરમાનોનો અર્થ જુઠાં જુઠાં સાધુઓએ જુઠી જુઠી રીતે કરેલો છે અને તેવા જુઠા અર્થનો મેળ પાડવાને ચાર-પાંચ અગ્રગણ્ય સાધુઓએ તેનો “પંચાયતી” અર્થ પણ ઉપજાવી કાઢેલો છે. પણ આવા પંચાયતી અર્થથી સંતોષ માનીને બેસી રહે એવા શ્રી આત્મારામજી પોતે નહોતા તેમણે જોયું કે ખરો અર્થ સમજવાને વ્યા-કરણના જ્ઞાનની જરૂર છે. કહ્યું છે:

તદ્દ્વારમપર્ણસ્ય વાક્યમલાનાં ચિકિત્સકમ્ ।
પવિત્રં સર્વવિદ્યાના-મધિવિદ્યં પ્રચક્ષતે ॥

* સ્થાનકવાસ્તીના જે સાધુઓ પાસે શ્રી આત્મારામજીની ટુઠકદીક્ષા થઈ તેઓ આ વિચારના હતા કે નહીં એની ખાત્રી નથી, પણ દીક્ષા તો જરૂર આત્માપૂર્વક જ થઈ છે. શ્રી હરિભદ્રચરિત્રના ધર્મખંડના આધારે જૈન દીક્ષાનો વિધિ તો એ જ પ્રમાણે છે. વહ્નિભવિજ્ય.

શ્રી મહાત્મા જીર્ભૈરલાલ શાહ
[૫૩]

શ્રી મોહીતલ જિરભૈરલાલ શાહ
B. A. LL. B. Solicitor.
[૫૪]

“ વ્યાકરણ સ્વર્ગનું દ્વાર છે, વાણીના દોષોનું ઔષધ છે, સર્વ વિદ્યાઓમાં એ પવિત્ર, સર્વ વિદ્યાઓમાં તે ઉપર છે.” તેથી પોતાના ગુરુએ એવી માથાકોડ ન કરતાં, પૂવાચાર્યોએ કરેલા અર્થ સ્વીકારી લેવા કહ્યા છતાં પણ, શ્રી આત્મારામજીએ વ્યાકરણનો અભ્યાસ કર્યો અને જ્યાં પોતાને શંકા હતી ત્યાં પોતે જ સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરી લે એવું સંસ્કૃત સાહિત્યનું અને ખાસ કરીને ધર્મશાસ્ત્રોનું જ્ઞાન તેમણે મેળવ્યું હતું અને “ અજ્ઞાનતિમિરભાસ્કર ” “ તત્ત્વનિર્ણયપ્રાસાદ ” “ જ્ઞેનતત્ત્વાદર્શ ” “ ચિકાગો પ્રશ્નોત્તર ” “ જ્ઞેન પ્રશ્નોત્તર ” વિગેરે ગ્રંથો લખી જ્ઞેન ધર્મની શ્રેષ્ઠતા, પ્રાચીનતા અને ઉપકારકતા સિદ્ધ કરી હતી.

૫ ઈ. સ. ૧૮૬૩ માં અમેરીકાના ચિકાગો શહેરમાં આખી દુનિયાના પ્રસિદ્ધ ધર્મોના પ્રતિનિધિઓ એકત્ર થવાના હતા. તે પ્રસંગે જ્ઞેન ધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે સફળત વીરચંદ શાઘવજી ગાંધી, ખાર-એટ-હો.ને મોકલવાને તૈયાર કરનાર અને એ રીતે જ્ઞેન ધર્મને અમેરીકામાં પ્રસિદ્ધિમાં લાવનાર શ્રી આત્મારામજી મહારાજ હતા. જો તેઓ પોતે ત્યાં જઈ શકે એમ હોત તો તેમને માટે અહીં યોગ્ય વ્યવસ્થા પરિષદના અગ્રેસરો કરવા તૈયાર હતા, પરંતુ પગે ચાલીને વિહાર કરવાના અને જ્ઞેન મુનિને પાળવના ખીજા નિયમોને લીધે તે બનવાબેગ નહોતું. વળી ખીજા કોઇને મોકલવાને પણ મુશ્કેલી જેવા સ્વતંત્ર અને સુધારક ગણાતા શહેરના કેટલાક જ્ઞેનો, ધર્મ વિરુદ્ધનું તે કાર્ય ગણી વિરોધ કરતા હતા, તો પણ આચાર્યશ્રીએ કુનેહથી તજવીજ કરી. શ્રી જ્ઞેન એસોસીએશન ઓફ ઇન્ડિઆના કાર્યવાહકો મારફત રા. ગાંધીને મોકલવાનું ઠરાવી તેમને પોતાની પાસે રાખી વિશેષ અભ્યાસ કરાવ્યો અને “ ચિકાગો પ્રશ્નોત્તર ” નામનું પુસ્તક ખાસ આ પ્રસંગ માટે તૈયાર કર્યું. તેના પરિણામે રા. ગાંધીએ અમેરીકામાં જ્ઞેન દર્શનનો ડંકો બજાવ્યો અને જ્ઞેનને જ્ઞેનધર્મ વિષે કાંઈ પણ માહિતી નહોતી તેમને પણ જ્ઞેનદર્શનનાં મૂળતત્ત્વો સમજાવી જ્ઞેનધર્મનું ગૌરવ વધાર્યું. આત્મારામજી મહારાજની જ્ઞેનધર્મ પ્રત્યે આ કાંઈ નાની-સૂની સેવા નહોતી.

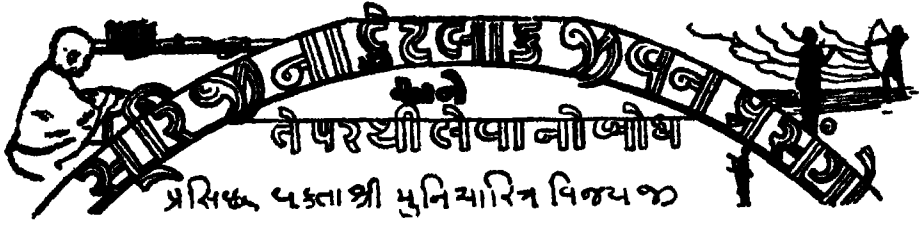
૬ તેમના શિષ્યો તથા નજીકના સંબંધમાં આવેલા ખીજાઓના કથન ઉપરથી જાણવામાં આવ્યું કે તેમનામાં કેટલીક ખાસ ખૂબીઓ અને વિશેષતાઓ હતી. તેઓ વ્રત-સાધનમાં અને કરેલા નિશ્ચયોમાં પડાડની પેઠે અચળ રહેતા પણ તેની સાથે તેમનામાં બાળકના જેવી મધુરતા અને વિનોદશીલતા હતી. તેમની એક આંખમાં યોગીની કઠોરતા અને ખીજીમાં માતાનો નિર્મળ પ્રેમ દેખાતો. તેમના હૃદયમાં જ્ઞેનશાસન-સેવાની ધગશ ચોવીસે કલાક ધગ્યા જ કરતી હતી. સંઘના ભલા માટે પોતાને યોગ્ય લાગે તેવી સૂચનાઓ આચાર્યશ્રી હંમેશા કરતા પણ તેનો સ્વીકાર કરવો કે કેમ ? તે સંઘની મુસદ્દી ઉપર રાખતા.

૭ દીક્ષા સંબંધી કે દેવ-દ્રવ્ય સંબંધી કે એવી ખીજી દેશ-કાળને અનુસરીને કરવાની સુધારાની વાત આગળ આવે કે, ધર્મ ડૂબે છે, શાસન ડૂબે છે (Religion in danger) વિગેરે પોકળ ખૂમો અને બરાડા પાડી કેટલાક આચાર્યો ઉગ્ર વિરોધ કરે છે અને કેટલાક સાધુશ્રેણી આવકો પોતાનો કિંમતી વખત ખોઈ તથા દ્રવ્યનો આડેઅવળે રસ્તો છૂટથી ઉપયોગ કરી જીહાપોહ કરવામાં તેમને ટેકો આપે છે, પણ તેઓ પરિણામે ધર્મનું રક્ષણ કરનારા નહીં પણ તેને વગોવનાર અને હલકો પાડનાર નિવડે છે. પોતાનું વ્રત ખરોખર નહીં પાળનારા, કોપી અને બડાઈખોર સાધુઓથી શાસનનું શ્રેય થયું નથી અને થવાનું પણ નથી, એ

વાત શ્રી આત્મારામજી મહારાજ સારી રીતે બાંધતા હતા અને તેવું કાંઈ પોતાનાથી ન થાય તેને માટે ખૂબ કાળજી રાખતા. તેઓ પોતે કંઈકપણે નિયમનું પાલન કરતા અને પોતાના શિષ્યો પાસે કરાવતા. પોતાના તર્ક, શાસ્ત્રજ્ઞાન અને અનુભવથી, આચાર્યશ્રી જૈન ધર્મનું ખરું રહસ્ય શું છે? રૂઢી રિવાજથી દાખલ થયેલી અનાવશ્યક બાબતો શી છે? એ વિગેરેની ખરેખર સમજાવટ કરી, ધર્મનાં વાસ્તવિક તત્ત્વોને અનુસરીને ચાલવા બોધ કરતા. શ્રાવકોના જીવન ઉપર સારી ધાર્મિક અસર કરનાર અને તેમનાં જીવનને જૈન ધર્મની ભાવનાને અનુસરતાં બનાવનાર, જે મહાન સાધુઓનાં નામ આપણને ઇતિહાસમાંથી મળી આવે છે અને જેમને સર્વ સંપ્રદાયના જૈનો બહુમાન આપે છે એવા મોખરાના સાધુઓમાં આત્મારામજી મહારાજની ગણના વ્યાજબી રીતે થાય છે, એમ તેમના એકંદર જીવનચરિત્ર ઉપરથી લાગ્યા વગર રહેતું નથી.

૮ જૈન સાધુ મંડળનું મહત્ત્વ અને ગૌરવ, જાણે તેમાં અણુસમજી અને અજ્ઞાન બાળકોને મુંડી નાખી ભરતી કરવામાં જ સમાયેલું હોય એવી ભૂલભરેલી માન્યતાવાળા મુઠીભર સાધુઓ અને શ્રાવકો વડોદરા રાજ્યે કરેલો અયોગ્ય દીક્ષા-પ્રતિગંધક કાયદો ધર્મના સિદ્ધાંત વિરુદ્ધને, ધીનજરૂરી, નકામી ડબલ કરનારો તથા ધાર્મિક લાગણી દુખાવનારો છે એમ ખરાડા પાડી તેના સામે હજી પગ વિરોધ કરે છે, તો પણ સમજી અને ધર્મનું ખરું રહસ્ય અને હિત સમજનારા દીર્ઘદર્શી જૈનો તો તેને આવશ્યક અને આવકારદાયક જ માને છે. ત્રણ ચાર વર્ષ પહેલાં, સગીરોને ફેસલાવી, પટાવી, તેમનાં મા-બાપની સંમતિ વગર છુપી રીતે દીક્ષા આપી દેવાની ગેરરીત કેટલાક ધર્માન્ધ અને સંકુચિત વિચારના સાધુઓ ચલાવતા હતા તેને લીધે જૈનોમાં જે કલહ વ્યાપી રહ્યો હતો અને ટટા-પ્રીસાદ થતાં હતાં તે વડોદરા રાજ્યે કરેલા કાયદાને લીધે ઘણું ભાગે બંધ થઈ ગયાં છે. જે આત્મારામજી મહારાજ આજે હયાત હોત *તો તે વડોદરાનરેશને તેમણે કરેલી જૈન ધર્મની અપૂર્વ સેવા માટે ધન્યવાદ આપત, એટલું જ નહીં પણ જૈન ધર્મના જે અનુયાયીઓ તેમણે કરેલા કાયદા સામે નકામો પોકાર કરી રહ્યા છે તેમને કહેત કે: “લાઇઓ, કમીમાં કમી કેટલી ઉંમરે દીક્ષા આપી શકાય એ વિષે પ્રાચીન કાળમાં જે ઠરાવેલું હતું, તેની માત્ર યત્તામાં ફેરફાર કરવાથી દીક્ષા આપવાના સિદ્ધાંતમાં કાંઈ ફેરફાર થતા નથી. સિદ્ધાંત તો વાસ્તવિક રીતે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો હોય તેને જ દીક્ષા આપવાનો અને તેણે જ લેવાનો છે. વૈરાગ્ય એટલે શું? તે સમજી શકે નહીં એવા, આઠ, દસ, બાર કે ચૌદ વર્ષના બાળકને તેમના મા-બાપ કે વાલીની સંમતિ લઈને પણ દીક્ષા આપવાથી એવા બાળકમાં ખરેખર વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો છે એમ કહી શકાય નહીં અને એવી રીતે આપેલી દીક્ષા સશસ્ત્ર પણ ગણી શકાય નહીં. વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો કે નહીં તે તો દીક્ષા લેનાર પોતે લાયક ઉમરનો થયા પછી પોતાની મેળે સંમતિ આપવા લાયક થાય ત્યારે તે પોતે જે કહે તે ઉપરથી જ જાણી શકાય. દીક્ષા કઈ ઉંમરે લઈ શકાય એ બાબતમાં દેશકાળને અનુસરી ફેરફાર કરવાથી ધર્મના મૂળ સિદ્ધાંતોને કાંઈ બાધ આવતો નથી, માટે હાંચીને પાત્ર થવાય તેવા નકામો ઊહાપોહ અને ધમપછાડા શા માટે કરો છો?”

* જે પોતે હયાત હોત તો આવો પ્રસંગ જ ન સાંપડત વહીભવિજય.

[લેખક વયોવૃદ્ધ છે અને ચરિત્રનાયકના સમકાલીન છે. તેમણે કેટલાક જીવનપ્રસંગો પોતાની સ્મૃતિમાંથી બહાર લાવી મૂક્યા છે. તે પૈકી કેટલાક સામાન્ય જણાશે, પણ તે પરથી જે બોધ લેવા યોગ્ય છે તે વધુ મૂલ્યવાન છે.—સંપાદક.]

આચાર્ય શ્રીમાન્ શ્રીવિજયવલ્લભસૂરિજીના લક્ષ્મિનિર્ભર હૃદયની પ્રેરણાથી આચાર્ય શ્રીમાન્ વિજયાનંદસૂરિજી (આત્મારામજી) મહારાજની શતાબ્દિ ઉજવવાનો જે નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે તે માટે શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિજીની ગુરુલક્ષ્મિ માટે ધન્યવાદ ઘટે છે.

જે મહાન્ પુરુષની શતાબ્દિ ઉજવવામાં આવે છે તેઓનાં મને દર્શન થએલ છે, તેમનાં વ્યાખ્યાનો મેં સાંભળ્યાં છે અને તેઓશ્રીના પરિચયમાં પણ હું ખૂબ આવેલ છું. તેઓનાં ગુણગાન ગાવા એ તો મથૂરના પીછા ઉપર રંગ ચડાવવા જેવું છે. એટલે માત્ર તે વખતની પરિસ્થિતિ, તે વખતનો સંપ અને વિનય, તે કાળના પૂજ્ય પુરુષોમાં કેવા હતા તેનો ચિતાર હું જુદા જુદા પ્રસંગો આપી બતાવવા માગું છું. તે પહેલાં, તે કાળના મુખ્ય પુરુષોમાં કોણ કોણ હતા અને તેઓ પોતપોતાની જીવનચર્યા કેવી ઉત્તમ રીતે પસાર કરી રહ્યા હતા તે જણાવીશ.

શ્રી બટ્ટેરાયજી મહારાજના મુખ્ય શિષ્ય શ્રી મુક્તિવિજયજી પ્રસિદ્ધનામ શ્રી મૂળચંદજી મહારાજ, શ્રી વૃદ્ધિવિજયજી પ્રસિદ્ધનામ શ્રી વૃદ્ધિચંદ્રજી મહારાજ, નીતિવિજયજી મહારાજ, ખાંતિવિજયજી મહારાજ તેમ જ આપણા શતાબ્દિના નાયક શ્રી આનંદવિજયજી પ્રસિદ્ધનામ શ્રી આત્મારામજી મહારાજ હતા. શ્રી મૂળચંદજી મહારાજ ગણી પદવી ધારણ કરનારા હતા અને બટ્ટેરાયજી મહારાજનો તમામ સાધુ સમુદાય તેમની આજ્ઞામાં હતો. શ્રી વૃદ્ધિચંદ્રજી મહારાજ વિચારક અને રાજકીય પુરુષ હતા. તેમની સલાહ તે કાળમાં કિમતી ગણાતી. શ્રીમાન્ આત્મારામજી મહારાજ વાદી હતા, જેઓએ આર્યસમાજીઓ સાથે, વેદાંતીઓ સાથે તેમ જ સ્થાનકવાસીઓ સાથે વાદ કરી અનેકને નિરુત્તર બનાવ્યા હતા. સારામાં સારા પુસ્તકો લખી જૈન સમાજ ઉપર મોટો ઉપકાર કર્યો હતો અને એક રીતે તેઓ તે કાળમાં 'વાદીવૈતાલ'ની પદવીને લાયક હતા; છતાં પોતે એક પણ પદવી સ્વીકારી ન હતી. શ્રી નીતિવિજયજી

સરિજના કેટલાક જીવનપ્રસંગો અને તે ઉપરથી લેવાનો ઓષ

મહારાજ ક્રિયાકાંડકુશળ હતા. તેઓ દરેકને યોગોદ્ધન વિગેરેની ક્રિયા કરાવતા હતા. ખાંતિવિજયજી તપસ્વી, દ્રવ્યાનુયોગના જ્ઞાતા હતા. આ રીતે તે મહાન્ પુરુષો અનેક સદ્ગુણુ-સંપન્ન હતા. તેઓમાં મોટામાં મોટો એક ગુણુ એ પણ હતો કે પોતાના શિષ્યોને દરરોજ ખપોરે બે કલાક ધાર્મિક પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરાવતા હતા. તે વખતે ગમે તે બીજી કોઈ મહાન્ વ્યક્તિ આવી હોય તો પણ તેઓ તેટલો કાળ અધ્યયન કરાવતાં અટકતા ન હતા.

: તે સમયના સાધુઓ :

અમદાવાદખાતે તે સમયે ડેલાના ઉપાશ્રયે પંન્યાસ શ્રી રત્નવિજયજી, વીરના ઉપાશ્રયે વયોવૃદ્ધ પંન્યાસ શ્રી ઉમેદવિજયજી, વિમળના ઉપાશ્રયે પંન્યાસ શ્રી દયાવિમળજી અને લુહારની પોળે પંન્યાસ શ્રી શુભાખવિજયજી તેમ જ જિજ્ઞમખાઈની ધર્મશાળામાં શ્રી મૂળચંદજી મહારાજ વિચરતા હતા. દરેક ઉપાશ્રયના સાધુઓ એક બીજા ઉપાશ્રયના મુખ્ય પુરુષોને વંદન કરવા જતા હતા. કોઈ જાતની શાસ્ત્ર સંબંધી શંકા હોય તો એક બીજાના ઉપાશ્રયે એક બીજા જઈ નિર્ણય કરતા હતા. મને યાદ છે કે એક વખત મેં બે ત્રણ નીવી કરેલી, તેમાં વધારેલી છૂટી મગની દાળ શ્રી મૂળચંદજી મહારાજને પૂછીને વાપરેલી. નીવી, યોગો-દ્ધનમાં લાગેલા દોષોના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે કરવાની હતી. તે પૂરી કરી પ્રાયશ્ચિત્ત આપનાર શ્રી નીતિવિજયજી મહારાજને મેં જાહેર કર્યું કે આપશ્રીએ આપેલ પ્રાયશ્ચિત્તની નીવી મેં પૂરી કરી છે. ત્યારે તેઓ બોલ્યા કે તે વધારેલી છૂટી મગની દાળનો ઉપયોગ કર્યો છે તેથી તે નીવી ગણાય નહિ. મેં કહ્યું કે મૂળચંદજી મહારાજને પૂછીને મેં કર્યું છે. આ બાબતમાં તે બંને પુરુષો વચ્ચે મતભેદ પણો તેથી છેવટ એવો નિર્ણય કર્યો કે વીરવિજયજીના ઉપાશ્રયે પંન્યાસ શ્રી ઉમેદવિજયજી મહારાજને પૂછી આવતાં તેઓ જે કહે તે સાચું માનવું. આ ઉપરથી પંન્યાસ શ્રી ઉમેદવિજયજી મહારાજને પૂછવામાં આવ્યું. તેઓએ યોગોદ્ધનના પ્રાયશ્ચિત્તની નીવીમાં વધારેલી મગની છૂટી દાળ વપરાય એવો ખુલાસો કર્યો, તેને બંને મહાપુરુષોએ કબૂલ રાખ્યો. તે કાળના મહાન્ પુરુષોનું આવું ઉત્તમ માનસ હતું.

બીજો પ્રસંગ રજી કરું છું. પંજાબમાં વિચરતા શ્રીમાન્ આત્મારામજી મહારાજે, પંદર સોળ શિષ્યોને મોટી દીક્ષા આપવાની હોવાથી ગુજરાત તરફ વિહાર કર્યો. વચમાં તેઓશ્રી મારવાડમાં રોકાઈ જવાથી મોટી દીક્ષા લેનારમાંથી મુનિરાજ શ્રી હંસવિજયજી અગાઉથી અમદાવાદ આવી પહોંચ્યા. તેઓના પિતાશ્રી વડોદરાના લક્ષાધિપતિ ગૃહસ્થ હતા. તેમણે અમદાવાદ મૂળચંદજી મહારાજ પાસે આવી વિનંતિ કરી કે આપ વડોદરે પધારો તો મારા પુત્રને મોટી દીક્ષા મારે ધામધૂમથી અપાવવી છે. વળી ત્યાં પંડિતોનો યોગ પણ સારો છે એટલે આપના શિષ્યોને અભ્યાસની અનુકૂળતા પણ દરેક જાતની થઈ શકશે. મહારાજશ્રીને આ વાત ગમી અને તેઓએ હા પાડી, કેમકે તેઓ પોતાના શિષ્યોને ખૂબ વિદ્વાન કેમ બનાવવા એ જ ઉત્કંઠા રાતદિવસ રાખતા હતા.

તે દરમ્યાન બનેલો એક બીજો બનાવ. પંજાબના એક યતિ કે જે સંસ્કૃતમાં અને ન્યાયમાં કુશળ હતા, તેણે મૂળચંદજી મહારાજ પાસે આવી દીક્ષા લીધી. દાનવિજયજી એવું તેમનું

आचार्य श्रीमद् विजयबल्लभसूरीश्वरजी
महाराजना प्रशिष्य—

आचार्य श्रीविजयडमंगमूरिजी महाराज

आचार्य श्रीमद् विजयबल्लभसूरीश्वरजी
महाराजना शिष्य—

तपस्वी श्रीविवेकविजयजी महाराज

आचार्य श्रीमद् विजयबल्लभसूरीश्वरजी महाराजना
शिष्य उपाध्यायश्री सोहनविजयजी
महाराजना शिष्य

प्रसिद्धवक्ता

मुनिराज श्री चारित्रविजयजी महाराज

[पृष्ठ ३५]

मुनिराजश्री समुद्रविजयजी महाराज

मुनिराज श्री आरित्रविजयल

नाम पाठवामां आव्युं, पञ्च ते स्वभावे अति उग्र होवाथी तेम न शरीर व्याधिअस्त होवाथी दीक्षा पाणवी मुश्केल थर्ष पडतां, रेलमां भेसी वडोदरे प्रेमाभाष शैठना भकानमां न्ध रक्षा. शैठना अने भूणचंदल मडाराजना दुरदेशीपणुने लधने, वणी लविज्यमां आ पुरुष मडात्यागी नीवडशे अेवी भातरि होवाथी वडोदराभाते प्रेमाभाष शैठे दरेक सगवडता तेमने भाटे पूरी पाडी. हुवे न्यारे हुंसविजयल मडाराजने श्रीगंभीरविजयल मडाराज साथे लध अगाठिथी वडोदरे आव्या त्यारे श्रीदानविजयलने पोताना कृत्यनो पश्चात्ताप थवाथी, अभदावाद श्री भूणचंदल मडाराजने पश्चात्ताप साथे माप्पीपत्र लणी पोताने पञ्च योगमां प्रवेश करावानी मांगणी करी, जे उपरथी मुनिराज श्रीहुंसविजयल तथा दानविजयलने योगमां नांभ्या.

थोडा दिवस पछी भूणचंदल मडाराज वडोदरे आव्या. मोठी दीक्षा आपवाना प्रसंगे गमे ते कारणु हो परंतु दानविजयलने पडेलीं दीक्षा आपी अने श्रीमान् हुंसविजयलने पछी आपी. जे के श्रीमान् हुंसविजयल शांत स्वभावना हुता अेटवे तेअेने तो मोठी दीक्षा साथे काम हुतुं, नाना मोटानी गणुतरि तेमना मनमां न हुती; पञ्च तेमना कुटुंभे अने सगांवडावांअे मोटो कोलाहुल करी भूक्यो. अेटलाथी न अटकतां अनेक कावादावासरैला काणो पूज्यश्री आत्मारामल मडाराजने लणवा शरु कर्या. आ अटपटना कारणे भूणचंदल मडाराज अने श्री आत्मारामल मडाराज वअे वैमनस्य ळुं थयुं.

थोमासु अितरतां श्री आत्मारामल मडाराज संवत् १६४१ नी सालमां अभदावाद पधार्था अने दलपतभाष शैठना वंडामां अितर्या अभदावादमां पञ्च केटलाक गृहस्थेअे अटपट ळेली करी. णीज उपाश्रयना पंन्यासो पासे भाकीना सोण साधुअेने थोगोह्वहन करावी मोठी दीक्षा आपवानी गोडवणु करवी शरु करी; परंतु ते काणना पंन्यासो डाह्या, समणु अने संपने नणवनारा होवाथी ना पाडी न्णुव्युं के भूणचंदल मडाराजना संघाडाना साधुअे वअे अमे कुसंप कराववा मांगता नथी. आ वातनी भणर न्यारे आत्मारामल मडाराजने पडी त्यारे थोअ्णुं कडी दीधुं के तुम बनीये लोग साधुअेके बीचमें क्यो पडते हों ? हमारे साधुअेका थोगोह्वहन और बडी दीक्षा थी मूलचंदजी महाराजजीके हाथसे ही होगी । त्यारणाद दलपतभाष शैठने भास वडोदरे भूणचंदल मडाराजने विनति करी तेडवा भोकत्या अने भूणचंदल मडाराज अभदावाद पधार्था. ते वणते जेवुं सामैयुं भूणचंदल मडाराजनु थयुं छे तेवुं सामैयुं हुवे पछी केधनुं थाय अे संलवित नथी. णीज दिवसे आत्मारामल मडाराज अिजभभाषनी धर्मशाणाअे भूणचंदल मडाराजने वंदन करवा आव्या. ते वणते भूणचंदल मडाराज दादर सुधी सामा गया. जंने गुरुभाषअे भूण प्रेमथी लेख्या. अेक णीजनां नेत्रमां हुर्षनां आंसु आव्यां. पछी भूणचंदल मडाराजने वंदना करी, पोतानी कांथ पञ्च लूल थर्ष होय तेनी गइगइ कठे माई मांगी. आ दरेक प्रसंग उपर आ सेवक डाजर हुतो. अे जंने मडापुरुषोनुं अैक्य अने हृदयनी निर्मणता गतावतुं प्रेमलरेकुं मिलननुं दृश्य पथरने पञ्च पीणगावी नांभे तेवुं हुतुं. त्यारणाद साधुअेने थोगमां दाभल कर्या अने मोठी दीक्षा भूणचंदल मडाराजने हाथे अपाष.

સરિજના કેટલાક જીવનપ્રસંગો અને તે ઉપરથી લેવાનો બોધ

: નવી ખટપટ :

અમદાવાદમાં જે વખતે આત્મારામજી મહારાજ ચોમાસુ હતા તે વખતે ત્રણ થોઈવાળા રાજેંદ્રસૂરિ પણ પાંજરાપોળમાં ચોમાસુ હતા. ત્યાં પણ અમદાવાદના ખટપટી નૈનોએ, ત્રણ થોઈ ચાર થોઈની ચર્ચા તે વખતમાં નીકળતા ન્યાયદર્શન અને વડોદરા વતસલ પેપરોમાં ઊભી કરી. તે ચર્ચાએ જ્યારે ઉચ્ચ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું ત્યારે પ્રેમાભાઈ શેઠે એકદમ પોતાને બંગલે સંઘને ખોલાવ્યો અને સંઘ વચ્ચે ઠરાવ કરી, તે સત્તાધીશ પુરુષે પોતાની સહીથી એક હેન્ડ-ખીલ બહાર પાડ્યું. તેમાં લખવામાં આવ્યું કે અમદાવાદખાતે શ્રી રાજેંદ્રસૂરિ અને આત્મારામજી મહારાજ વચ્ચે ત્રણ થોઈ ચાર થોઈ સંબંધી ચર્ચા ખીલકુલ થઈ નથી. અમદાવાદમાંથી કોઈ પણ શ્રાવકે ત્રણ થોઈ સ્વીકારી નથી માટે રાજેંદ્રસૂરિવાળા તરફથી પેપરોમાં જે લખાણો આવે છે તે તદ્દન ખોટાં છે. તે લખાણોને કોઈએ પણ સાચાં માનવાં નહિ. બસ, હેન્ડખીલ બહાર પડ્યું કે તરત જ પેપરોમાં ચાલતી ચર્ચા બંધ થઈ અને ખટપટીઆઓના હાથ હેઠાં પડ્યા. હાલ તો હું માત્ર જુદા જુદા પ્રસંગો જ લખીશ. ત્યારબાદ ઉપસંહારમાં આ લેખમાં મારું વક્તવ્ય શું છે તે હું જણાવીશ.

પાલીતાણાખાતે મહારાજશ્રીને આચાર્ય પદવી અપાણી. આથી મૂળચંદ્રજી મહારાજને ઠીક ન લાગ્યું છતાં પોતે આચાર્ય પદવીના સંબંધમાં પોતાની પ્રસન્નતા બતાવી-અનુમોદના કરી. શ્રી આત્મારામજી મહારાજે આચાર્ય પદવી પ્રાપ્ત હોવા છતાં પણ શ્રી મૂળચંદ્રજી મહારાજની હયાતી સુધી પોતાના શિષ્યોના યોગોદ્દહન-વડી દીક્ષા શ્રી મૂળચંદ્રજી મહારાજની પાસે જ પ્રથમની પેઠે કરાવવાનો રિવાજ કાયમ રાખ્યો હતો. ત્યારબાદ શ્રી મૂળચંદ્રજી મહારાજનો સ્વર્ગવાસ થઈ ગયો અને વિજ્ઞાનંદસૂરિ (આત્મારામજી) મહારાજ પંબળ તરફ પધાર્યા. ગુજરાતના કમનસીબે તે પરમપૂજ્યનાં દર્શન ગુજરાતને ફરી થયા નહિ.

: ઉપસંહાર :

વાંચકો ! નીચીમાં છૂટી મગની દાળ વધારેલી ખવાય કે નહિ તે પ્રસંગ તમોને સામાન્ય લાગશે અને તે સામાન્ય છે એ હું કબૂલ કરું છું, પણ ત્યાં સુદો એક જ છે કે તે કાળના મુનિરાજે જુદા જુદા સંઘાડાના પૂજ્ય પુરુષોને કેવી ઉચ્ચ ભાવનાથી જોતા હતા કે જેથી પંન્યાસ શ્રી ઉમેદવિજયજી મહારાજે મગની દાળ ખવાય એટલું કહ્યું તેથી તકરારનો અંત તરત જ આવી ગયો. આવો સંપ આજે આપણા કમનસીબે એક સંઘાડાના સહુઓમાં પણ દેખાતો નથી

દિગ્ગજ પંડિત, સેંકડો સાધુઓના ઉપરી, વળી ગુજરાત, મારવાડ, પંબળમાં જેઓની પંડિતાઈની ખીજ કોઈ જોડ ન હતી એવા મહાપુરુષ વડીલોનો વિનય સાચવતા. વડીલો પણ પોતાની મોટાઈ એક બાજુ મૂકી નિરભિમાનપણે યોગ્ય પુરુષનો યોગ્ય સત્કાર કરવા સામાચાલીને લેવા જતા અને ભેટતા. એક ખીજના નેત્રોમાંથી હર્ષનાં આંસુ ટપકતાં. શેા અપૂર્વ પ્રેમ ! એક ખીજના દિલની વિશાળતા, એક ખીજની નમ્રતા તેઓમાં જે હતી તેવી હાલ

મુનિરાજ શ્રી ચારિત્રવિજય

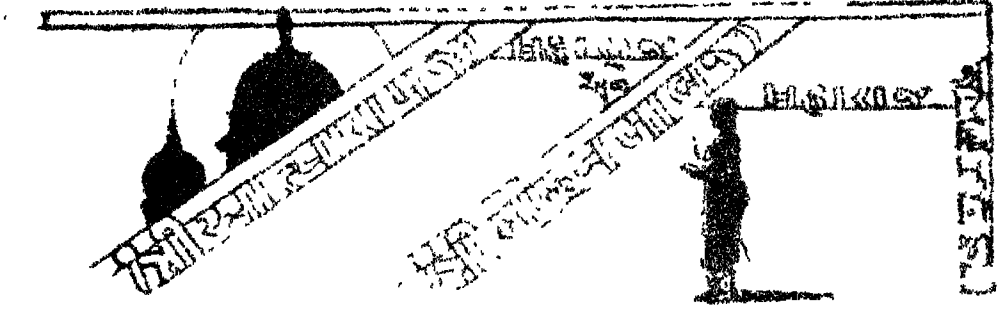
ક્યાંય છે? આવા પુરુષોના જીવનમાંથી શીખવાનું હોય તો એ જ છે કે તેમના તે ગુણો પોતાના વર્તનમાં મૂકવાની જરૂર છે.

શ્રાવકોએ પણ આ મહારાજશ્રીના જીવનના અવશેષોના અભ્યાસમાંથી એ શીખવાનું છે કે પોતાની નિર્માલ્યતા-ગ્રેહરકારી દૂર કરી, મોટાઓને પણ સત્ય કહી, તેમની ભૂલો સુધારવી ભેદભેદ. પ્રેમાભાઈ શેઠે જે રાજેન્દ્રસૂરિ અને આત્મારામજી મહારાજ વચ્ચે દરમ્યાન-ગીરી ન કરી હોત તો ખટપટીઆઓ ત્રણ ચાર થોઈના બાના હેઠળ અમદાવાદખાતે મોટો ગઢડો બિલો કરત અને તેની ચિનગારી ગામો-ગામ ફેલાત; પરંતુ સવેળા પોતે પોતાની ફરજ બજાવી એટલે ભયંકર ગઢડાનો તુરત જ અંત આવી ગયો.

હાલના શ્રાવકો પણ જે શાસનના હિતની ખાતર રાત્રી આંખ દેખાડી મુનિરાજોની થતી ભૂલોને સુધારવા પ્રયત્ન કરે તો હજી પણ મોટા અને નાના આચાર્ય, પંચાસો અને મુનિ-રાજોમાં જે નિરંકુશતા દાખલ થઈ ગઈ છે, તેને લીધે કલેશના જે ભડકા સળગી રહ્યા છે, અને સાધુ સમાજની ઉત્તમતા બર્ણાને ખાખ થઈ રહી છે તેમાં સુધારો થાય. જે જૈન અને જૈનેતરો એક કાલે જૈન મુનિધર્મની પ્રશંસા કરી રહ્યા હતા તે જ આજે નારાજ થઈ રહ્યા છે. એ પ્રસંગને દૂર કરવા પ્રેમાભાઈ શેઠ જેવાનું અનુકરણ જૈનો કરે એ હિતુથી પરમ પુરુષના જીવન સાથે આ વાત નિકટ સંબંધ ધરાવનારી હોવાથી તે લખવાની જરૂર પડી છે.

શ્રી વિજયાનંદસૂરિજીને શ્રી સંઘે આચાર્ય પદવી તો દીધી પણ પોતે પોતાની હયાતીમાં કોઈને પણ આચાર્ય પદવી આપી નહિ; કારણ કે આવી પરપરા ચલાવવા તેઓ પોતે ખુશી ન હતા, નહિ તો તેમની સમીપે અનેક યોગ્ય મુનિરાજો અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા છતાં આચાર્ય પદવીની જોખમદારી પોતે સમજતા હતા; પરંતુ પાછળથી, તેમના સ્વર્ગવાસ પછી શ્રી વિજય-કમળસૂરિ આચાર્ય થયા એટલે એ ચેપી રોગ ખીલ સંઘાડાઓમાં પણ શરૂ થયો. આજે એનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે એકેક આચાર્ય પોતાના શિષ્યોમાંથી પોતાની હયાતીમાં ત્રણ-ત્રણ, ચાર-ચાર આચાર્યો બનાવી બેઠા છે. એ પરમ પૂજ્યના જીવન સંબંધમાં ખીલ્યો ઘણું સારું લખશે પણ મને તો એમના જીવનમાંથી જે કાંઈ અનુકરણીય અભ્યાસ કરવા લાયક લાગ્યું તે મેં અહીં લખ્યું છે.

સર્વ ગુણોમાં નમ્રતા, નિરભિમાનતા, એ મુખ્ય ગુણ છે એ ન ભૂલશો. જેનો રસ-કસ સૂકાઈ ગયો છે એવાં સૂકાં ગાડ હંમેશાં અકડ બનીને બિલાં રહે છે, પણ જેમનામાં રસ છે, જે પ્રાણી માત્રને મીઠાં-પાકાં ફળ આપે છે તે તો નીચા નમીને જ પોતાની ઉત્તમતા પૂરવાર કરે છે. નમ્રતાથી શરમાવાનું નથી. કોઈ માળ દે, અપમાન કરે, તો પણ આપણે ફળથી ઝૂંકલાં આગ્રતરની જેમ સર્વદા નમ્રીભૂત બનીને લોકોપકાર કરવો. —શ્રી વિજયાનંદસૂરિ

[ગચ્છ કે મતના બેદ મહાપુરુષોને મુંઝવી શકતા નથી. મહારાજશ્રી આત્મારામજી એ જ કોટીના મહાપુરુષ હતા, એમ ખતાવવા પંચાસ શ્રી રિદ્ધિમુનિજી શ્રી મોહનલાલજી મહારાજ સાથેના એ વખતના થોડા યાદગાર પ્રસંગો આ લેખમાં વર્ણવે છે.]

આજથી લગભગ અરધી સદી પૂર્વે જૈનશાસનમાં જે મહાપુરુષો પોતપોતાની લાક્ષણિક ઢબે શાસનની ઉત્તતિના ધ્વજને ઊંચે ને ઊંચે ફરકાવી રહ્યા હતા. બંને એક જ શાસનના સમકાલીન મહાપુરુષો હતા. તેમના પુણ્યલોક નામોથી જૈન સમાજમાં ભાગ્યે જ કોઈ અપરિચિત હશે. તે મહાપુરુષો તે અન્ય કોઈ નહીં પણ શ્રીમદ્ આત્મારામજી મહારાજ અને શ્રીમાન્ મોહનલાલજી મહારાજ.

મહાન્ પુરુષોની મહત્તા તેમની સરળતામાં અને અન્યને મોટા ખતાવવામાં હોય છે. તેઓ કદી પણ ગચ્છ-મતના ક્ષુદ્ર ઝગડાઓમાં ખેંચાતા નથી. શ્રી આત્મારામજી મહારાજ અને શ્રી મોહનલાલજી મહારાજ વચ્ચે એવો જ સુંદર અને અસ્ખલિત પ્રેમભાવ હતો તે દર્શાવનારા અનેક પ્રસંગો બનેલા છે, પરંતુ અહીં તો જે પ્રસંગો નજરે જોવાયેલ છે તેનો જ ઉલ્લેખ કરેલ છે. આશા છે કે જૈન સમાજ આ પુણ્ય-સંભારણાં વાંચીને પોતાના યથાર્થ કર્તવ્યને પથે પડે-અસ્તુ !

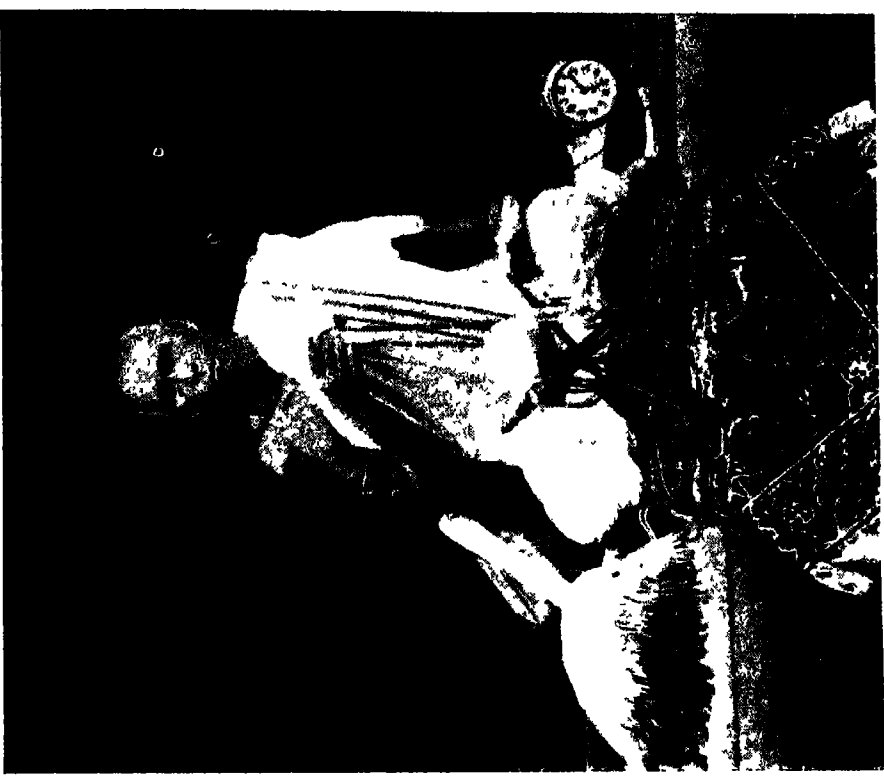
આત્મારામજી મહારાજ સુરતમાં ચોમાસુ રહ્યા હતા. આતુર્માસ પૂર્ણ થયા બાદ મહારાજશ્રીએ વિહારની તૈયારી કરી ત્યારે ત્યાંના સંઘના આગેવાનોએ આત્મારામજી મહારાજને પૂછ્યું કે: ' સાહેબ ! આપ તો પધારો છો, પરંતુ આપના જેવા બીજા કોઈ મહાપુરુષ વર્તમાનમાં વિદ્યમાન છે ખરા કે જેને અમે અમારે આંગણે લાવીને શાસનની પ્રભાવના કરીએ.' જવાબમાં મહારાજશ્રીએ કહ્યું કે: ' શ્રીમાન્ મોહનલાલજી મહારાજ નામનો એક મહાપુરુષ ત્યારે મારવાડની ભૂમિમાં વિચરે છે. તેમને જોશો તો મને પણ ભૂલી જશો.' અર્થાત્ કે તેઓ પણ મહાન્ વિક્રાન્ અને જિનશાસનનો ઉદ્યોત કરનાર છે. આ પ્રમાણે શ્રી મોહનલાલજી મહારાજની ગેરહાજરીમાં શ્રી આત્મારામજી મહારાજે મોહનલાલજીની કીર્તિરૂપ સુગંધને ફેલાવી. ત્યારબાદ તુરતમાં જ સુરતના સંઘે શીરોહીના દીવાન શ્રી મીલાપચંદલાલ કે જેઓ સુરતના વતની હતા તેમને પૂછાવ્યું કે શ્રી મોહનલાલજી મહારાજ હાલમાં ક્યાં છે? જવાબમાં મહારાજશ્રી શીરોહીમાં છે એવા ખબર મળતાં સુર-

न्यायाभोनिधि जैनाचार्य श्री १००८ श्रीमद् विजयानंदसूरि-
श्री आत्मारामजी महाराजना समकालिन—

१००८ सुप्रसिद्ध श्री मोहनलालजी महाराज.

१००८ सुप्रसिद्ध श्रीमान् मोहनलालजी महाराजना शिष्य—

पंन्यामजी श्री ऋद्धिमुनिजी महाराज.

दृ. ४० वि. १

પંચાસ શ્રી રિક્ષિમુનિજી

તના આગેવાન શુદ્ધસ્થે ત્યાં ગયા અને મોહનલાલજી મહારાજને સુરત પધારવા વિનંતિ કરી. પ્રત્યુત્તરમાં શ્રી મોહનલાલજી મહારાજે કહ્યું કે:—

‘ મੈં जब उस प्रदेशमें आउंगा तब देखूंगा । ’

* * *

શ્રીમદ્ આત્મારામજી મહારાજ મારવાડ તરફ વિહાર કરતાં ધોલેરામાં પધારેલા. તે જ અરસામાં શ્રી મોહનલાલજી મહારાજ ત્યાં આવવાના સમાચાર જાણીને શ્રી આત્મારામજી મહારાજે ધોલેરાના સંઘને ખાસ પ્રેરણા કરીને મોહનલાલજી મહારાજનું ધામધૂમપૂર્વક સામૈયું કરાવ્યું અને તેમને લેવા માટે ઉપાધ્યાય વીરવિજયજી, પ્રવર્તક શ્રી કાન્તિવિજયજી તથા શ્રી હસવિજયજી મહારાજ આદિને સામા પણ મોકલ્યા. તેમ જ અન્યાન્યનો વંદન-વ્યવહાર પણ જાળવ્યો હતો. અત્રે વિષયાંતર કરીને પણ તે સમયે બની ગયેલ ખીજી ઘટનાને જણાવવી યોગ્ય લાગે છે. શ્રી મોહનલાલજી મહારાજ ધોલેરાથી શ્રી આત્મારામજી મહારાજથી જુદા પડીને પાલીતાણે પધાર્યા અને ખૂબ હર્ષપૂર્વક સિદ્ધગિરિજીની યાત્રા કરી. તે અરસામાં તેમના સાંભળવામાં આવ્યું કે ભાવનગરમાં અત્યારે શ્રીમાન વૃદ્ધિચંદ્રજી મહારાજ ખૂબ ખીમાર છે. તે ખબર જાણતાં શ્રી મોહનલાલજી મહારાજે શ્રી વૃદ્ધિચંદ્રજી મહારાજને મળવાના ઇરાદાથી ભાવનગર તરફ વિહાર કર્યો. એ ખબર શ્રી વૃદ્ધિચંદ્રજી મહારાજને મળતાં તેમણે ત્યાંના સંઘના આગેવાનોને ખાસ સૂચના કરીને શ્રી મોહનલાલજી મહારાજનું ખૂબ ધામધૂમપૂર્વક સામૈયું કરાવ્યું અને તેની સાથે પંચાસ શ્રી ગંભીરવિજયજી આદિ મુનિઓને લેવા માટે સામા મોકલ્યા. એ રીતે તે કાળના બંને મહાપુરુષો એક ખીજાને આનંદપૂર્વક કોઈ પણ જાતના સંકોચ વિના મળ્યા. આ બંધી ઘટનાઓમાં તે મહાપુરુષોની અન્યાન્ય પ્રત્યેની ઉદારદષ્ટિ, ગચ્છના મમત્વથી રહિતપણું અને નિર્દોષ સરળતા તેમના પ્રત્યેક વ્યવહારમાં જણાઈ આવે છે. તેમની આવી મહત્તાથી જ આજે સમગ્ર જૈન સમાજને તેમના પ્રત્યે અપૂર્વ માન છે, કેમકે તેમનામાં મારા-તારાપણા કરતાં શાસનની ઠાઝ અને સમાન મહાપુરુષોની સાથે મળતાપણું-સૌજન્ય-એ મુખ્યત્વે જોઈ શકાય છે.

* * *

શ્રીમદ્ આત્મારામજી મહારાજની આજ્ઞાથી અમેરિકાની સર્વ ધર્મ પરિષદમાં હાજરી આપીને—ત્યાં જૈનધર્મનો સુંદર પ્રચાર કરીને—સ્વૈચ્છ વીરચંદ્ર રાઘવજી ગાંધી તુરતમાં જ પાછા ફરેલા. તે વખતના મુંબઈનું માનસ અત્યારના કરતાં તદ્દન જુદા જ પ્રકારનું વર્તતું હતું, અર્થાત્ કે ગમે તે કારણે પણ યૂરોપ જનાર ધર્મથી બ્રહ્મ થઈ જ જાય એવી માન્યતાનાં મૂળ ઊંડાં ગયાં હતાં અને તેથી શ્રી વીરચંદ્રભાઈના યૂરોપ-ગમન માટે લોકોમાં ખૂબ ઊડાપોહ થઈ રહ્યો હતો. સૌ પોતપોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવતા હતા. એકંદરે તે વખતનું મુંબઈનું વાતાવરણ ઉકળાટભરેલું હતું. તે સમયે શ્રી મોહનલાલજી મહારાજ મુંબઈમાં ખિરાજતા હતા. શ્રી

શ્રીમદ્ આત્મારામજી મહારાજ અને શ્રી મોહનલાલજી મહારાજ

આત્મારામજી મહારાજને જ્યારે આવા ઉચ્ચ વાતાવરણની ખબર પડી ત્યારે તેમણે મુંબઈના સંઘના આગેવાનોને કહેવરાવ્યું કે શ્રી મોહનલાલજી મહારાજ આ વિષે જેમ કહે તેમ માર્ગ કાઢવો. આથી તે વખતના સંઘના આગેવાનો શેઠ વીરચંદ દીપચંદ તથા શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદ વિગેરે સામાન્ય જનતાને કાળૂમાં રાખીને મોહનલાલજી મહારાજ પાસે આવ્યા અને હવે આ સંબંધમાં શું કરવું? તે પૂછ્યું. પ્રત્યુત્તરમાં મહારાજ-શ્રીએ કહ્યું કે દરિયાપાર જવા માટે શ્રી વીરચંદ ગાંધીએ જિનેદ્ર પ્રભુની એક સનાત્રપૂજા ભણાવવી. સાંચે આ ફેસલાને વધાવી લીધો અને એ રીતે ઉચ્ચ વાતાવરણ શાંત પડ્યું.

*

*

સંવત્ ૧૯૫૩ ના જેઠ વદિ ૮ ના પ્રભાતે શ્રી આત્મારામજી મહારાજના સ્વર્ગગમનના સમાચાર ચારે તરફ ફરી વળ્યા. આ દુઃખદ ખબરથી દરેક ગામોના શ્રી સંઘમાં શોક અને ગ્લાનિની કાલીમા છવાઈ ગઈ. તે સમયે શ્રી મોહનલાલજી મહારાજ વાલકેશ્વર ઉપર શ્રી ચુનીલાલ સાંકળચંદનાં બંગલામાં બિરાજતા હતા. તેમણે જ્યારે આ ખેદજનક સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે ગદ્ગદિત કંઠે કહ્યું કે: “જૈનશાસનનો એક મહાન સ્થંભ આજે આપણી વચ્ચેથી અદૃશ્ય થયો છે. મારી જમણી ભુજા ગઈ હોય તેવું મને જણાય છે.” એ કહેતાંની સાથે જ તેમણે મંડળીને કહ્યું કે-“આહારપાણી પછી કરાશે પણ પહેલાં શ્રી આત્મારામજી મહારાજના સ્વર્ગગમનના દેવ વાંદીએ.” એ ક્રિયા સમાપ્ત થયા બાદ તારથી ખબર મળ્યા કે વિરોધીઓએ શ્રી આત્મારામજી મહારાજ માટે ખોટી અફવા ફેલાવી હતી અને તેના પરિણામે તપાસ કરવા માટે તેમના દેહની રક્ષા (રખ્યા) ને સરકારી અમલદારોએ અટકાવેલ છે. આ ખબર મળતાં શ્રી મોહનલાલજી મહારાજે આગેવાન ગૃહસ્થોને ભેળા કર્યા અને તત્કાળ તે કાર્યના નિવારણાર્થે એક ફંડ કરાવ્યું જેમાં તે જ વખતે ૫-૭ આગેવાનોમાંથી લગભગ રૂ. ૩૦૦૦૦ થઈ ગયા. તે ફંડ કરવાની સાથે મુંબઈમાંથી મોટા પ્રમાણમાં પંજાબના આગેવાન સરકારી અફસર ઉપર આત્મારામજી મહારાજની નિર્દોષતા બહોર કરતા હબરો તારો કરાવ્યા. છેવટે વિરોધીઓનું કંઈ પણ આદ્યું નહીં અને તે પ્રસંગ શાન્તિથી ઉકલી ગયો.

આ મહાપુરુષોનું અરસપરસ આવું ઉચ્ચ વર્તન જો દૃષ્ટિ સન્મુખ રાખીને વર્તણૂકમાં આવે તો આજે જૈન સમાજમાં ચાલી રહેલા અનેક ઝગડાઓ એક ક્ષણ પણ ટકી શકે ખરા કે ?

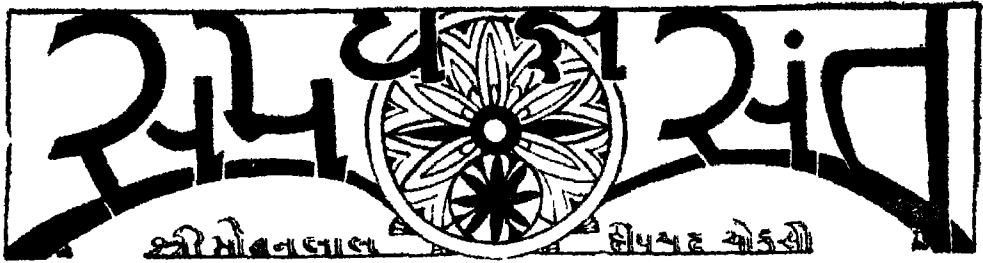

જૈન ધર્મ અને જૈન સમાજના ઇતિહાસમાં ઊંડું અવગાહન કરતાં સર્વજ્ઞ અને સમયજ્ઞ વિભૂતિ-ઓએ એનાં મૂળ દઢ કરવામાં જે ભાગ ભજવ્યો છે એ ન ભૂંસી શકાય તેવો છે. એમ વિના સકાએ કબૂલવું પડે છે.

સર્વજ્ઞ અને સમયજ્ઞ એ શબ્દ-યુગલ પ્રથમ દષ્ટિએ ન્હાનકડું જણાય છે, પણ એમાં ઊંડાણથી જોતાં તીર્થંકરો, સામાન્ય કેવલીઓ, શ્રુતકેવલીઓ, ગણધર મહારાજનો, પ્રાભાવિક આચાર્યો અને પોતામાં રહેલ એક યા અન્ય પ્રકારની પ્રભાવિકના કે વિશિષ્ટતાથી જન સમાજનું કલ્યાણ કરનાર પ્રત્યેક આત્માનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

વિશિષ્ટ જ્ઞાનબળથી સર્વજ્ઞ ધર્મતત્ત્વના મંડાણ કરે છે. શાશ્વત વસ્તુઓને-સનાતન સત્યોને-મૂળભૂત સિદ્ધાંતોને પ્રથમ કેવળજ્ઞાનરૂપ આરિસામાં જનાર સર્વજ્ઞ, એની રજુઆત સીધી, સાદી અને ટૂંકી તેમ જ સમજવામાં ઝાઝી મુશ્કેલી ન પડે તેવી ભાષામાં કરે છે. પણ એ સુવર્ણ-યુગ લાંબા સમય સુધી ચાલતો નથી. સર્વજ્ઞો કાંઈ ડગલે ને પગલે ઉદ્ભવતા નથી એટલે એ બધો વારસો સમ-યજ્ઞોના હસ્તમાં સોંપાય છે અને પેઢી ઉતાર આગળ વધે છે.

જ્ઞાનીના શબ્દોમાં કહીએ તો દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ પ્રમાણે અને પ્રચલિત વાણીમાં વદીએ તો દેશકાળાનુસારે એમાં ઉચિત પરિવર્તન થયાં કરે છે. તત્ત્વો-સિદ્ધાંતો બદલાતા નથી જ પણ એની પ્રરૂપણા સમજાવવાના પ્રકાર, એને ચાલેખવાની ઢબ, ઉચ્ચારવાની ભાષા અને એને દઢ કરવા માટે અપાતા દષ્ટાન્તો કે યુક્તિઓ એ જુદા જુદા વ્યક્તિત્વને લઈ જરૂર બદલાય છે જ. જન-સ્વભાવને એક ને એક વસ્તુ એક ને એક રૂપે જોવા-જાણવાની રચતી જ નથી. 'મુંઢે મુંઢે મનિર્મિત્તા' એ ન્યાયે એકની એક વસ્તુ ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિઓના હસ્તમાં જઈ રૂપાંતર પામે એ સહજ સમજાય તેવું છે. આમ તત્ત્વોની શાશ્વતતા ટકી રહેવા છતાં એનો વિસ્તાર વધતો જાય છે. એ કાર્યમાં

[દેશભક્તિ અને ધર્મભક્તિ સાથે સમયભક્તિની પણ ગણના થવી જોઈએ. જેમને પોતાના સમયને વિષે ભક્તિભાવ ન હોય, વીસમી સદીના સમયમાં જન્મવા છતાં જે પ્યારમી-તેરમી સદીનાં સ્વપ્ન સેવતો હોય તે ભલે સમર્થ, શાસ્ત્રજ્ઞ હોય તો પણ એના સમયમાં એની કંઈ જ કીંમત નથી રહેતી. સ્વ. આત્મારામજી ખીજી બંધી રીતે સમર્થ હતા: તેમ સમયજ્ઞ પણ હતા. એમણે સમયને ઓળખ્યો અને તેનો બની શક્યો તેટલો સદુપયોગ પણ કર્યો. રા. ચોકસી, એ સ્વર્ગસ્થ સરિવરની સમયજ્ઞતાને સ્પષ્ટ કરી બતાવે છે.]

મોટા ફાળો આપનાર વર્ગ સમયસોનો જ હોય છે. પોતપોતાના સમયની-માનવ સ્વભાવની-જરૂરી-યાતો તેઓ પીછાને છે. એ વાત ધ્યાનમાં લઈ સર્વજપ્રણીત સિદ્ધાંતોને જનરુચિને અનુરૂપ બીજાંમાં ઢાળે છે અને પ્રચાર કરી આત્મકલ્યાણ સાથે જનકલ્યાણ સાધવામાં ઉચ્છુક રહે છે. સમયને યથાર્થરૂપે ઝોળખનાર હોવાથી જ તેઓ સમયસો કહેવાય છે.

જૈન ધર્મનો ઇતિહાસ જોતાં ઉપરોક્ત પ્રકારના સમયજ મહાત્માઓની સંખ્યા નાનીસૂતી નહિં જણાય. આજે અહીં તો માત્ર એમાંના એક જે એ શ્રેણીના છેવટના ભાગે આવે છે છતાં આપણી નજીકમાં માત્ર સો વર્ષના અંતરાળે જન્મ્યા હતા તેમની વાત કરવાની છે. પોતાના જીવન દરમિયાન પ્રાપ્ત થયેલ સામગ્રીબળથી તેઓશ્રીએ જે સેવા બજાવી છે તેનું માત્ર ટૂંકમાં દર્શન કરવાનું છે. તેઓશ્રીનું નામ આત્મારામજી છે. એ જેટલું અર્થસૂચક છે એટલું જ આત્મસ્વરૂપ પીછાનનાર આત્માઓને પ્રિય પણુ છે.

આત્મારામનો બાપીકા ધર્મ તો જુદો હતો, કેમકે તે ક્ષત્રિયકુળમાં જન્મ્યા હતા; પણ સંયોગોવડે તે ગોવી સ્થિતિમાં મૂકાયા કે એમને જૈનોનો સહવાસ થયો અને એના પરિણામે તે સામાયિક, પ્રતિક્રમણ, નવતત્ત્વ આદિનું સ્વરૂપ સમજ્યા. ત્યારથી જ જૈનધર્મ પ્રતિ હૃદયમાં લગની લાગી. જ્યાં બાલ્યકાળ વટાવી યુવાનીના આરે પગ મૂકે છે ત્યાં 'ભાવતું હતું' ને વૈલે કહ્યું ' એ ઉક્તિ અનુસાર સ્થાનકવાસી સાધુઓ નામે ગંગારામ અને જીવજીરામનો તેમને યોગ સાંપડ્યો. પરિચયથી જૈન ધર્મના સુંદર તત્ત્વોપ્રતિ રુચિ વધવા માંડી. સાંસારિક જ્ઞાનો તરફનો સ્નેહ ઝોળાગળવા લાગ્યો અને વૈરાગ્ય ભાવનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. એ જોતાં જ પાલક-પિતા જોષમલે કામળા સ્વરે કહ્યું:

“એટા! દેવીદાસ (આત્મારામનું અહાલસોયું નામ), તું મારો ધર્મપુત્ર છે. મારી મીલકતના ત્રીજા હિસ્સાનો ભાગીદાર છે. તારા લગ્ન કરવાની હું પેરવીમાં છું. શા સારુ દીક્ષાના મોહમાં તણાય છે ? ”

આમ એક બાબુ સંસારના પ્રલોભન ખેત્રી રહ્યાં હતાં. કંચન અને કામિનીનાં આકર્ષણોવડે જગતનો મોટો ભાગ લોભાય છે તેમ આત્મારામ પણુ લોભાય તો એમાં આશ્ચર્ય જેવું નહોતું જ, પણુ અહીં જ ક્ષાત્રતેજ ઝળકી ઊઠ્યું. વૈરાગ્યની સાચી છાપ હવે જ પ્રકાશી ઊઠી. ઉપરલો રંગ ઊડી જવા સંભવ છે પણુ જે અંદરલો-ખરો રંગ ખંટો હોય છે એ કેટલા ય નિમિત્તો ઉપસ્થિત થાય છતાં ઊડી નથી જતો. તેથી જ એ સાચો ગણાય છે. માટે જ એની ઝોળામજીક સાથે સરખામણી થાય છે. આત્મારામે આત્માના નાદને પીછાની કનક-કાન્તાની લાલસાને ફગાવી દીધી અને વડીલોને સમજાવી જીવજીરામ પાસે દીક્ષા લીધી.

સંતો, મહંતો કે સાધુ પુરુષો માત્ર ક્ષત્રિય જાતિમાંથી જ થયા છે એવું તો નથી. બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય અને શૂદ્ર તરિકે ઝોળાખાની વર્ણોએ પણુ એમાં ફાળો નોંધાવ્યો છે. આમ છતાં ક્ષત્રિય વંશ પર જે જાતનો ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે અને કલ્પસૂત્રમાં એક કરતાં વધુ પ્રસંગોમાં એની નોંધ લેવાઈ છે તે અસ્થાને તો નથી જ. ક્ષાત્રવ્રતિમાં કામ અજ્ઞ અદુ ભયો છે. એનો નિરધાર પાષાણુ-સ્થંભ સમ દહ ને સ્થિર હોય છે એક વાર નિશ્ચય કર્યો એટલ પછી એ સામે પ્રલોભનોની ઝડી વરસે છતાં એ નહિં જ ફરવાનો. આ જાતના અડગ નિશ્ચયી જનો કાર્યસિદ્ધિમાં વિજયશીને વરે છે, એ વાતની કોણુ ના પાડી શકે તેમ છે? આત્મારામના ક્ષાત્રતેજનો આ તો હજુ માત્ર અમકારો છે; બાકી એનું યથાર્થ સ્વરૂપ જોવાનું તો આપણને હજુ હવે સાંપડે છે.

શ્રી. મોહનલાલ દીપચંદ મોહસી

જ્યાં સંસારની ખટપટને લાત મારી ત્યાં પછી બાકી રહી એક જ તમન્ના, જ્ઞાનપ્રાપ્તિની. રોજના ત્રણ સો શ્લોકો કંઈક કરવા જેટલી શક્તિ હતી. એને મન અભ્યાસ એ તો ચાલુ સદોદ્દિત પુરુષાર્થ. જ્ઞેત-જ્ઞેતામાં સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયનાં બીજી શાસ્ત્રો બહુ લીધાં. હવે જ સમયગતોનો પ્રથમ પ્રસંગ આવી ચૂક્યો. ક્ષાત્રતોજની કસોટીની પણ ઉપસ્થિત થઈ. સ્થાનકવાસી સંપ્રદાય શાસ્ત્ર-સાહિત્યની ચાવીરૂપ વ્યાકરણને વ્યાધિકરણરૂપ માનતો હોવાથી એના અભ્યાસની માથાકૂટમાં તે પડતો નહોતો. માત્ર ટબા ઉપરથી જ અર્થો શીખાતા-કહેવાતા-તેમાં અનેક મતભેદ થતા-શંકાસ્થાન આવતાં. તેના નિરાકરણમાં અરાજકતા રહેતી-મનની તૃપ્તિ થતી નહિ. મનોમંથન પછી આત્મારામજીએ બળવાનો શંખ ધ્રુક્યો. અભ્યાસ દરમિયાન એમણે જોઈ લીધું કે પોતાને જે જ્ઞાન મળ્યું છે તે વિશાળતા અને અર્થવિશદતા માગે છે, ખરી પ્રભા અવરોધ ગયેલી છે. સંપ્રદાય જે રીતે મૂર્તિનો નિષેધ કરી રહેલ છે તેવું તો કંઈ મૂળ શાસ્ત્રકથનમાં જડતું નથી. શાસ્ત્રમાં એવા પાઠો નયનપથમાં આવે છે કે જે પરથી મૂર્તિપૂજા સિદ્ધ થાય છે. વળી એ પણ નક્કી કર્યું કે પોતે આજે જે જાતની ક્રિયા કરી રહેલ છે તે શાસ્ત્રસિદ્ધ નથી.

જ્યાં હૃદયનો આ નિરંધાર જોરશોરથી વ્યક્ત થતો ગયો ત્યાં લલચાવી-પટાવી-મનાર્થી લેવાના પ્રયાસો થાય તે આત્મારામજી સામે નિષ્ક્રમ નિવડે તેમાં નવાઈ નથી. વળી આત્મારામજીમાં કીર્તિ અને મહત્તાના લોભ કરતાં સત્ય અને આત્મકલ્યાણ પરત્વે બહુમાન વધારે હતું. એમનામાં સાચા ક્ષત્રિયને શોભે તેવું ખમીર હતું. સ્વીકૃત સિદ્ધાંતની માંડવાળ કરવામાં કે આપબડાઈ વધારવામાં આત્માની શુદ્ધ પ્રતિષ્ઠા નથી એ વાત તેમના હૃદયમાં દઢ થઈ હતી.

આત્મારામજી સંપ્રદાયનો મોહ લજી સભ્યનો ઝુંડો ફરકાવવા મેદાને પડ્યા. આ સમયે ચોતરફ વિરોધનાં વાદળ ઘેરાયાં હતાં. માત્ર આહારપાણી-નિષેધ કે વસતી ન મળવારૂપ કષ્ટો જ સામે હતા એમ નહિ પણ જીવન જોખમાવે તેવી જાળો પથરાઈ હતી. એક તરફ લાંબા કાળથી જમી પડેલ સંપ્રદાયનો સામનો કરવો અને બીજી તરફ પોતે જે વાત સમજેલ તે શ્રાવક વર્ગના જળે ગિતારી એની જડ નાખવારૂપ વિકટ કાર્ય હતું. પોતે ઘણા સાથીઓ સાથે બહાર પડ્યા હતા અને ધીમે ધીમે એમનામાં દલીલપુરસ્સર સિદ્ધાંતની વાતોતું રહસ્ય ગિતાર્યું હતું એટલે તે સર્વ પંજબના જુદા જુદા ભાગોમાં અડગ નિશ્ચયથી ધુમ્બા અને થોડા સમયમાં પ્રખળ વિરોધનો ઝંઝાવાત જોરશોરથી ચાલુ છતાં નવું ક્ષેત્ર તૈયાર કરી શક્યા. મૂર્તિપૂજામાં માનનાર અને સિદ્ધાંતના હાર્દને સમજનાર શ્રાવક સમુદાય ઊભો કરી શક્યા. સંસારત્યાગ કરતાં પણ કઠિન એવા સાંપ્રદાયિક મોહત્યાગનું આ રીતે મંગળાચરણ કરી જ્યાં સ્થાનકવાસી ને આર્થસમાજસ્તોના બેરીનાદો અહર્નિશ મૂર્તિપૂજા સામે સંભળાઈ રહ્યાં છે એવા ક્ષેત્રમાં પુનઃ મૂર્તિપૂજનના માંડાણ કર્યાં-મૂર્તિપૂજા પ્રત્યે પ્રેમ જગાડ્યો-ભાવપૂર્વક પૂજા કરવાને તત્પર શ્રદ્ધાળુ સમાજ સરળબ્યો.

પૂજક-સંખ્યાવૃદ્ધિના પ્રમાણમાં પૂજ્ય સામગ્રીની અછત હતી. વળી સર્જન કરનાર વિભૂતિ પ્રખર ને પ્રભાવશાળી હોવા છતાં માથે ગુરુસ્થાપન કરવાના એને કોડ હતા. સિદ્ધાંતનો મર્મ સમજેલાને સાચા વિધાનની ભૂખ હતી. પોતે સંવેગીપણાને સ્વીકાર્યું હતું છતાં ગુરુસમક્ષ વિધિ સહિત એ ક્રિયા આચરવાની હૃદયેચ્છા હતી. એ બધાં કારણોએ, પંજાબમાં ડામ પડતાં જ સમયગત આત્મારામજીએ પોતાની દૃષ્ટિ ગુજરાત પ્રતિ વાળી. માર્ગમાં આવતાં તીર્થોની વંદના કરતો આત્મારામજી મહારાજનો સાધુ સમુદાય અમદાવાદ આવી પહોંચ્યો. સંઘે ભાવલીલું સ્વાગત કર્યું.

અમદાવાદમાં બિરાજતા શ્રી ખુટ્ટરાયજી (બુદ્ધિવિજયજી) મહારાજને પંચબના આ સાધુ-સંધે પોતાના ગુરુપદે સ્થાપ્યા. ગુરુમહારાજ પશુ વિદ્યાને વાદકુશળ શિષ્યને પામી આનંદિત થયા. જે વેળા ભલભલા મુખ્ય પુરુષો પશુ સીધા સંસ્કૃત, પ્રાકૃત કે માગધી સાહિત્ય પાસે પહોંચી શકતા નહીં- અર્થઉકેલમાં એમને પશુ ટપાની રહાય લેવી પડતી ત્યાં સંસ્કૃત સાહિત્યના યાતા અને ધર્મશાસ્ત્રોમાં જેમના જ્ઞાનની અગાધતા છે એવા આત્મારામજી મહારાજને નવો યુગ પ્રવર્તાવ્યો. યુક્તિ, પ્રમાણ અને ન્યાયનાં સાધનો મારફતે ખોટી પ્રરૂપણાને ક્ષુદ્ર મતભેદોનાં ધનધોર વાદળો ભેદી નાખ્યાં. સમયઝ સંતની દલીલપુરસ્સર છણાવટ કરવાની શક્તિનો એક વધુ પુરાવો પ્રાપ્ત થયો. શ્રીયુત સુશીલના શબ્દોમાં કહીએ તો—

“ વિજયની અનેકવિધ કલગી ધારણુ કરનાર આત્મારામજીના મુકુટમાં. શાંતિસાગર સાથેની અર્થાએ એક નવો જ હીરો ઉમેર્યો. સમર્થ યુગપ્રભાવકોની પરંપરામાં જે એક કડી ખૂટતી હતી તે આત્મારામજી મહારાજના પ્રતાપે જ્ઞાન સંધને હાથ આવી. ”

આત્મારામજી મહારાજે પોતામાં રહેલ શક્તિનો પરચો ટૂંક સમયમાં પુનઃ દાખવ્યો. સુરતમાં હુકમમુનિ તરફથી એક પુસ્તક બહાર પડ્યું હતું, જેનાથી ઘણા શ્રદ્ધાળુઓનાં દિલ દુભાયાં હતાં એ અંધનો જડખાતોડ જવાબ વાળી શ્રાવક સમુદાયની છિન્નભિન્ન થતી સ્થિતિને અટકાવી.

એ સંબંધમાં ભાઈશ્રી સુશીલના નિમ્ન વચ્ચેનો ઠીક પ્રકાશ પાડે છે. એમાં આ મહારથીમા રહેલ દિવ્ય જ્ઞાન-દષ્ટિના અને શાસન પ્રત્યેના અડગ રાગનાં દર્શન થાય છે.

“ આજે આટલાં વર્ષે આત્મારામજી મહારાજનું એટલે કે એમની શક્તિનું મૂલ્ય આંકવું જરા કડિન વાત છે, પણ જ્ઞાન સમાજની છેલ્લા થોડાક જ દશકાની છિન્નભિન્નતાનો જે કોઈ વિચાર કરશે. અતિ નજીવા વિચારભેદ કે પ્રથાભેદને લીધે દાવાનળની જેમ સૂકાની સાથે લીલાને પશુ બાળી નાખનારા અંદર-અંદરના વિગ્રહો, કુસંપ અને ભોરીંગની જેમ કુંકાડા મારતા અભિમાનનાં સરવૈયાં કાઢશે તે સમાજ યા તો સંધનું સૂકાન પોતાના હાથમાં રાખી રહેલા અને અવારનવાર ખરાબા-ખડકો સાથે અથડાઈ જતા વહાણને બચાવી લેવા બહાર પડતા એક શાસન-મહારથીની શક્તિ અને શાસન-બકિતનું થોડું પશુ મૂલ્ય આંકી શકશે. ”

આમ યુગપ્રભાવી સતની સાધુતાની સુવાસ, વિદ્વતાની કીર્તિ અને યુક્તિપુરસ્સર સામાના હૃદય પર સચોટ છાપ પાડવાની શક્તિનાં યશોગાન દેશ-દેશાંતર વિસ્તરવા માંઝાં. લાંબા સમયથી સેવેલી અભિલાષા શત્રુજય અને ગિરનારના પ્રત્યક્ષ દર્શનથી પૂર્ણતાને પામી. કાઠિયાવાડનાં કેટલાયે સ્થળોમાં આ મહાત્માનાં પગલાંથી આનંદની વર્ષા વરસી રહી. જ્ઞાન ધર્મનાં અમોઘ સત્યો મધુર વાણીમાં દિંદી બાષામાં શ્રવણુ કરવાનો જનતાને સુયોગ સાંપડ્યો, ખરું જ કહ્યું છે કે-‘સંતોના તો પગલે પગલે શ્રદ્ધિ-સિદ્ધિ હોય છે.’

આ વર્ષો દરમિયાન પંચબમાં મૂર્તિઓ પહોંચી હતી. પ્રતિષ્ઠા કરાવવાની અને નવીન ક્ષેત્રમાં શ્રદ્ધાનાં વાવેતર ઊંડા કરવાની જરૂર હતી એટલે આત્મારામજી મહારાજ પુનઃ ત્યાં પહોંચ્યા.

‘ વહેતાં પાણી નિર્મળાં ’ તેમ સાધુઓ તો વિચારતા જ શોભે.

શ્રી. મોહનલાલ દીપચંદ ચૌહરી

નવ વર્ષના આઠા પછી જૈન સમાજનો આ તેજસ્વી દીપક એક વાર ફરીથી ગુજરાત તરફ કદમ ભરે છે ને જ્યોતિ ફેકે છે. માર્ગમાં ભાવિક હૃદયોને ઉપદેશ-વારિથી નવપક્ષવિત કરતા કરતા, કેટલાકની શંકાના સમાધાન કરતા, વ્યાખ્યાન શૈલીની વિશિષ્ટ પદ્ધતિથી જૈનેતરોને આકર્ષતા અને નવીન અંથોની રચના કરતાં તેઓશ્રી સંવત્ ૧૯૪૩ માં મહાતીર્થ શત્રુંજયની પુનિત છાયામાં પગલાં માંડે છે. દેશ-દેશાવરથી આગેવાનો આવે છે અને મહારાજશ્રીના મસ્તકે સૂરિ પદવીનો અભિષેક કરે છે.

આચાર્ય પદવી એ જૈન સંઘ તરફનું મોટામાં મોટું માન છે. જૈન ધર્મના સિદ્ધાંત પ્રમાણે એ પદનો નંબર ત્રીજો છતાં વર્તમાન કાળની અપેક્ષાએ સર્વશ્રેષ્ઠ છે. એ વેળા પાલીતાણામાં લગભગ પાંચીસથી આલીશ હજાર યાત્રાળુઓ એકત્ર થયા હતા. ગુજરાત-કાર્કિયાવાડના આગેવાનો ઉપરાંત બંગાલ, પંજાબ, કન્નડ, મારવાડ અને મહારાષ્ટ્રના પ્રતિષ્ઠિત પુરુષો પણ હાજર હતા. એ બધાના ઉચ્છતા ભાવો વચ્ચે એક સમયના દીપ્તા ઉર્ફે દેવીદાસ, ખીન્ન સમયના સ્થાનકમાર્ગી સાધુ આત્મારામ, પાછળથી સંવંગી દીક્ષા પ્રાપ્ત કરી મૂર્તિપૂજક સંપ્રદાયમાં આત્મ-ઓજસ્વિતાથી અપ્રપદધારક અનેલા આત્મારામજી મહારાજ આચાર્ય આનંદવિજયજી અથવા શ્રી વિજયનાંદસૂરિ તરિકે પ્રસિદ્ધ થયા. આમ છતાં સંખ્યાબધ આત્માઓના હૃદયમાં ઊંડી જડ નાંખી બેઠેલા આત્મારામ, આનંદવિજય કરતાં પણ આત્મારામજી તરિકે વિશેષ જ્ઞણીતા છે.

ચિકાગોમાં સર્વ ધર્મ પરિષદ ભરાય છે. ભારતના આ મહાન સંતને-જૈન ધર્મમાં અપ્રપદે વિરાજમાન આ મહાવિભૂતિને-ત્યાંથી આમંત્રણ મળે છે કે-‘ન્યાં જુદા જુદા ધર્મના સંતો-મહતો-મીશનરીઓ અને પ્રચારકો મળે છે ત્યાં આપ પધારો અને આપના ધર્મનો પયગામ શું છે તે સમજાવો.’

સૂરિજી આમંત્રણને વધાવી લે છે છતાં સાધુ ધર્મના નિયમોને લોપી જતે ચિકાગો જર્મ શકતા નથી. અંગત હાજરી ન અપાય, તો પણ પ્રતિનિધિ મારફત, પરમાત્મા મહાવીરના સિદ્ધાંત-સંદેશ તો જરૂર પહોંચાડી શકાય એવો એમણે નિર્ણય કર્યો. એ દૃષ્ટિએ શ્રી૦ વીરચંદ ગાંધીને તૈયાર કર્યા.

પણ ભારતવર્ષના એ કાળના જૈન સમાજનું માનસ કેવું હતું ? પરદેશગમન કરનાર વટલી જાય ! અધર્મી બની જાય ! ઇત્યાદિ કેટલીયે શંકાઓની જૂતાવળ જનાર સામે ખડી કરવામાં આવતી. આચાર્યશ્રીની દૂરદર્શિતા સમજનાર વર્ગ એ કાળે આંગળીના ટેરવે ગણાય તેટલા ! સુખર્ષ જેવા પ્રગતિમાન શહેરમાં વિરોધનો પ્રચંડ વાયુ વાયો. મહારાજશ્રીએ પોતાની વાતમાં સત્ય જોયા છતાં ન તો ઉમ્મતા દાખવી કે ન તો પોતાની વાતનો સામનો કરનાર પ્રત્યે દૂરમાનો પ્રગટ કર્યાં. શાંતિથી સમતા જાળવી, ખંત રાખી કામ લીધું. સંઘ-સભામાં ખુરશીઓ ઉછળી છતાં શ્રીયુત્ વીરચંદ રાધવજી ગાંધી અમેરિકા ગયા. ચિકાગો પરિષદમાં જૈનધર્મ શી ચીજ છે ? તીર્થપતિ મહાવીરનો શો સંદેશ છે ? એ પોતે જે રીતે આચાર્યશ્રી પાસેથી સમજી ગયા હતા તે રીતે સુંદરતાથી સમજાવ્યું. જુદાં જુદાં સ્થાને જૈનધર્મ સંબંધી ભાષણો પણ આપ્યાં. એનો સવિસ્તર વૃત્તાન્ત જાણવા સારુ મહારાજશ્રીકૃત ‘ચિકાગો પ્રશ્નોત્તર’ અને શ્રીયુત્ ગાંધીના Jainism, Karma Philosophy જેવા અંથોનાં પાનાંઓ ફેરવવાં ઘટે. ટૂંકમાં કહેવાનું તો એ જ કે મહારાજશ્રીની એ દીર્ઘદર્શિતાએ પાશ્ચિમાત્ય પ્રગમમાં જૈનધર્મ પ્રત્યે જિજ્ઞાસા જન્માવી. આજે જે સંખ્યાબધ રોકાલરો એ દેશોમાં દૃષ્ટિઓવર થાય છે તેના સીધા નિમિત્તભૂત શ્રી વિજયધર્મસૂરિ: છતાં શરૂઆતમાં ખીન્નરોપણ કરવાનો યશ તો આપણા સમયજ

સંત-આત્માસમજીના કાળે જ જાય છે. સમયજ્ઞાન સંતો લોકપ્રવાહમાં આંધળીઓ નથી કરતાં. તેઓની દષ્ટિ જનસમૂહ કરતાં આગળ દોડનારી હોય છે એટલે આવશ્યક પગલાં ભરતાં તેઓ રવ્યમાત્ર પણ અચકાતાં નથી જ. લોખંડી હૃદયથી એવા સમયે તેઓ કામ લઇ, ધર્મનો ધ્વજ અણુનમ રાખે છે અને સમાજને સહીસલામત રીતે ધ્વંસિત સ્થાને લઇ જાય છે. આમ છતાં આચરણમાં સમતાનો રસ એવો તો વહેવડાવે છે કે ઉપસ્થિત થયેલ પ્રકોપ દિવસો જતાં આપોઆપ શમી જાય છે.

ઇતિહાસનો અભ્યાસી ક્યાં નથી જાણતો કે શ્રી હીરવિજયજીને સમ્રાટ અકબરનું આમંત્રણ ગાંધાર મુકામે મળતાં ત્યાંના સંધની સ્થિતિ પણ ડામાડોળ બની હતી. એ કસોટીની પળોમાં મહાત્મા-ઓના તેજ ઝળકી ઊઠે છે, તેથી જ તેઓ ઠંડા કલેજે, જરા પણ ગભરાટ વગર કાર્યો ઉકેલે છે; માટે જ તેમનાં નામો સમયજ્ઞોની કોટિમાં મૂકાય છે. આત્મારામજી મહારાજે પ્રતિનિધિ મોકલી જૈનધર્મ માટે જે નવલંકા કાર્ય કર્યું તેની કદર પાછળ જરૂર થઇ અને આજે એકી અવાજે થઇ રહી છે. અમેરિકા, ઇંગ્લંડ કે જર્મની જેવા દેશોમાં જૈનધર્મનો સન્દેશ પહોંચ્યો તેથી જ આપણને 'તરંગવતી' જેવા ખોવાયેલા કથાનકની અને શ્રી કદ્દપસૂત્રમાંના ચરિત્રોની ચિત્રાવલિના ભાવોની 'સ્લાઇડ' મારફતે સમજૂતી મળી.

મહારાજશ્રીના અંધે એ સમયજ્ઞતાની છેલ્લી પ્રસાદી ! સંસ્કૃત-પ્રાકૃત સાહિત્ય તો પૂર્વાચાર્યોએ વિશેષ પ્રમાણમાં વારસામાં આપ્યું છે. રાસા અને કાવ્યોનો પણ જાણે એકાદ મહાસાગર ભર્યો હોય તેટલી વિપુલતા છે, પણ હિંદી ભાષામાં સ્વતંત્ર કૃતિઓ તરિકે, મહત્વનું સ્થાન ભોગવનાર અંધોની નોંધ કરવામાં આવે તો 'તત્ત્વનિર્ણયપ્રાસાદ' 'જૈનતત્ત્વાદર્શ' અને 'અજ્ઞાનતિમિરભાસ્કર' જરૂર મોખરે રહે. જૈન દર્શનનાં મૌલિક તત્ત્વોનો, એની પ્રાચીનતા પૂરવાર કરનારી નોંધોનો અને પ્રતિદિન આચરણમાં ઊતરી રહેલી કરણીઓનો ટૂંકમાં યથાર્થ ખ્યાલ આપતો એ અંધ સાથે જ તત્ત્વનિર્ણયનો પ્રાસાદ કહેતાં મહેલરૂપ છે. જૈનતત્ત્વાદર્શ વાંચતાં જ પ્રભુશ્રી મહાવીરદેવના સિદ્ધાન્તોનું રહસ્ય ખડું થાય છે. અજ્ઞાનતિમિરભાસ્કર તો ખરેખર અજ્ઞાનતારૂપી કાળા અંધકારને ઉલ્લેચવા સારુ સૂર્યની ગરજ સારે છે. વેદના પાઠોમાં જે જાતની હિંસા ભરેલી છે અને જે જુદા જુદા યજ્ઞોરૂપે એ ધર્મના ઓથા તળે ઉભરાઇ રહી હતી; અને જેનો સામનો કરવા સારુ પ્રભુશ્રી મહાવીરદેવે કમર કસી હતી, એ સર્વ પાઠો ટાંકી, દલીલપુરસ્સર એ અંધમાં પૂરવાર કરી આપેલ છે કે એ જાતની કરણીમાં ધર્મ ન જ હોઈ શકે. આજે આપણને એ અંધોનું મહત્ત્વ યથાર્થપણે કદાચ ન પણ સમજાય કારણ કે વર્ષોના વહવાથી, રાજ્ય કરની પ્રગ્નના કાનુનથી અને દેશમાં નવીન વાતાવરણનું સર્જન થવાથી, એ કાળની સ્થિતિમાં ધણુ પરિવર્તન થઇ ગયું છે છતાં જેને પંજબની ધરતીનો ખ્યાલ છે, જેને ત્યાં આજે પણ થઇ રહેલા આર્યસમાજસ્ટો, સનાતનીઓ કે શીખ વા ઇસ્લામી પ્રચારકોના વાદ-વિવાદો જોયા છે અને વિવિધરૂપે પ્રગટ થતાં સાહિત્યને વિલોક્યું છે; તેને સૂરિજીએ ઊડાવેલી જહેમત અને ભાષામાં કટુતા આપ્યા વગર સરળતાથી એનું કરાવેલ દિગ્દર્શન સહજ સમજાશે અને સહસા ધન્યવાદના શબ્દો ઉચ્ચારાઇ જશે. એ અંધરૂપ સરોવરમાંથી વહેતાં કેટલાંક મીઠાં ઝરણાં આજના સમયે પણ જિજ્ઞાસુ વર્ગની તરસને સંતોષવાને સમર્થ છે. એના પાનથી કેટલાયની તૃષ્ણા છીપાઇ છે. મર્યાદિત ક્ષેત્રનું ઉદ્ધંધન કરી એનો પ્રચાર વિસ્તાર પામે તો આજે પણ જનસમાજને એ દ્વારા ઉત્તેજના-નવ-પ્રેરણા પ્રાપ્ત થાય તેમ છે.

श्री भगनलाल हरीचंद्र देशपांडे.
[प्रथम पृष्ठ]

[४. ४०]

अज्ञानतिमिरांधानां, ज्ञानांजन-शलाक्या ।
नेत्रमुन्मिलितं येन, तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥

કહેવત છે કે:—

સમય સમય બળવાન છે, નહીં પુરુષ બળવાન;
કાળે અર્જુન લૂંટીયો, એહી ધનુષ્ય એહી ખાણ.

“ બલીયસી કેવલમ્ ईश्वरेच्छा ” સમયની બલિહારી છે. તેની પાસે મનુષ્ય તો માત્ર એક મગતરા સમાન જ છે.

પૂર્વાચાર્યોએ પોતાના ધર્મને જીવંત અને જ્વલંત રાખવા અનેક પ્રયાસો આદર્યા છે. એક સમય એવો હતો કે પુસ્તકસર્જનને જ અગત્ય અપાતી હતી અને પ્રાતર્વંદનીય શ્રી દેવદ્વિગણી ક્ષમાશ્રમણ જેવાએ શાસ્ત્રોની અનેક પ્રતો રચાવી ઘણા ભંડારોને સમૃદ્ધ કર્યા હતા. તે પછી કેટલેક કાળે એવો પણ સમય આવ્યો હતો કે જે વખતે કેવળ મદિરો બનાવવામાં જ મનુષ્યો પોતાના જીવનનું સાર્થક થયું માનતા હતા. તેમ શાસ્ત્રીય પુસ્તકના સર્જનમાં પણ કોઈ વખત કેવળ દર્શનની ગહનતા, ગૌરવતા અને પ્રભાવિકતા-સૂચક જ થયે રચાતા ત્યારે એક જમાનો વળી ભાષાગૌરવની વૃદ્ધિ જ લક્ષમાં રાખીને તે દર્શનનો માત્ર સ્યાદ્રાદ બાહર કરવા પૂરતો પણ હતો. ઉત્તરોત્તર કેટલીય લીલાનો ઝોક ખાતાં ખાતાં જગદ્ગુરુ શ્રી હીરવિજયસૂરિજી અને મોગલસમ્રાટ્ અકબરશાહના યુગમાં ઉપદેશ આપવાનો, બાદશાહી ફરમાનો મેળવવાનો અને તેવા જ પ્રકારની અન્ય પ્રવૃત્તિઓ આદરી ધર્મજ્યોત ભગત રાખવાનો સમય પણ થયો હતો. તે બાદ એકાદ કે દોઢેક શતાબ્દિમાં શિથિલતા આવી અને પંચાસ સત્યવિજય જેવા પુરુષે

[ડૉ. ત્રિ. લે. શાહ
ઐતિહાસિક મંશોધનમાં
ખૂબ રસ લે છે. જુદા
જુદા યુગમાં પ્રભાવ-
કાળે જૈન શાસનની
પ્રતિષ્ઠામાં કઈ પદ્ધતિએ
ઉમેરો કર્યો અને સ્વ૦
આચાર્ય પોતાના સમ-
યમાં શાસનપ્રભાવનાની
કઈ દિશા સ્વીકારી તેનું
આમાં સૂચન કર્યું છે.
ગુરુદેવના પદાંકને અનુસ-
રવા ઇચ્છનારાઓ માટે
તેઓ થોડો માર્ગનિર્દેશ
પણ કરે છે.]

ધર્મધ્વજ હાથમાં લીધો. તે અરસામાં યશોવિજયજી ઉપાધ્યાય અને લાલાનંદજી ઉર્ફે આનંદજનજી જેવાએ વળી યોગશાસ્ત્ર અને અધ્યાત્મ ચિંતવનના અભ્યાસ તરફ લોકરુચિને ઝોક વાળ્યો. આ પ્રમાણે સમય પોતાનું કાર્ય કર્યે જતો હતો ત્યાં વિક્રમની ૧૬ મી સદીના અંતે મહિવિજય દાદા નામે પ્રસિદ્ધ થયેલ ગુરુમહારાજ અને તેમના પટ્ટધર બુદ્ધિવિજયજી ઉર્ફે બૂદ્ધરાયજી મહારાજનો શાસનકાળ આવ્યો. તે સમયે પણ ઉપદેશ તત્ત્વને જ જે કે પ્રધાનપદ અપાતું હતું, છતાં અઢી સદી પૂર્વેના શ્રીમાન્ હીર-વિજયસૂરિજીના સમયના અને આ સમયના ઉપદેશ તત્ત્વ વચ્ચે ફેર એ હતો કે પહેલાના સમયે રાજસત્તા અને લોકસત્તા એમ બન્ને પક્ષ ધર્મ પ્રત્યે રુચિ ધરાવતા હોવાથી તે બન્ને પક્ષને ધર્મની હુંકમાં લેવા પ્રયત્ન થતો હતો, જ્યારે બીજાના સમયે કેવળ લોકને-પ્રબળને જ હુંકમાં લેવાના પ્રયત્ન થતા હતા. મતલબ કે બીજાના સમયે ઉપદેશ તત્ત્વ-પ્રચારનું ક્ષેત્ર સંકુચિત બની ગયું હતું. તે પણ કાળની એક બલિહારી જ ને !

આ સમયે પંજાબમાં એક મહાપુરુષ-નરકેસરીનો જન્મ થયો હતો. તેના હસ્તે વળી કાંઈ નવીન પ્રયોગનું જ નિર્માણ વિધાતાએ કરી રાખ્યું હશે એટલે તે નરકેસરીએ યુવાવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં સંસારથી વિરક્ત બની, પ્રથમ અમુક સંપ્રદાયમાં જોડાવાનું વિચાર્યું. અને તેમાં ઠીક સમય રહી, શાસ્ત્રાભ્યાસ વધારી બુદ્ધિની વિચારણાએ ચડતાં, આત્મભાન અને દર્શનશુદ્ધિ થયાં અને તે માર્ગે આગળ વધ્યા કયું. પરિણામે વેશ-પરિવર્તન કરી પોતે જે ભૂલ પ્રથમ કરી હતી તેમાં પોતાના સ્વધર્મી અન્ય જનો ન સપડાય, પણ ઉલટ તેમાં વૃદ્ધિ થાય તેવી તત્ત્વ-વિચારણા કરવા માંડી. અંતે તેમની ચક્રોર દૃષ્ટિએ કળી કાઢ્યું કે અત્યારે ભલે ઉપદેશતત્ત્વ જ હિતકારક અને ઉપકારક હોય, પણ તેનું ક્ષેત્ર જે લોકસત્તા ઉપર જ અને તે પણ માત્ર જૈનધર્મી ઉપર જ અવલંબી રહ્યું છે તેને બદલે તે ધર્મની પાંખો પહોળી પ્રસારાવી, જે કોઈ તેનું પાન કરવા ઇચ્છુક મળી આવે તેને તે કાં ન પીવારાવવું ? રત્નપ્રભસૂરિ જેવા આચાર્ય અને સંપ્રતિ જેવા સમ્રાટે પ્રાચીન સમયે તેમ જ મધ્ય યુગમાં ખરતરગૃહપતિ અનેક આચાર્યમહારાજઓએ અને કુમારપાળ જેવા ગૂર્જર-પતિએ ક્યાં પોતાનું સામર્થ્ય ફેરવ્યું નથી ? તેમ તે પછીના યુગમાં પણ ધુરંધર-સૂરિ-સમ્રાટોએ સ્વશક્ત્યનુસાર ધર્મપ્રચારને વેગ આપ્યા જ કર્યો છે. તેમાંયે જૈન ધર્મ તો વિશ્વધર્મ બનવાને સર્વ રીત્યા યોગ્ય છે, શક્તિવંત છે તેમ તથાપ્રકારે હોવાનું કહ્યા કરવા કરતાં, અનેક પુરાવાઓ તેના સ્મારકરૂપે જળવાઈ રહેલાં નજરે પણ દેખાયાં કરે છે, તો પછી મારે પણ કાં મારી શક્તિ અનુસાર સ્વવીર્ય ન ફેરવવું ?

આ પ્રમાણે ધર્મપ્રેમના વિસ્તારની ભાવના બાગૃત થવાથી ઉપદેશ તત્ત્વનું દૃષ્ટિબિંદુ લક્ષમાં રાખી, કેવળ જૈનમતાનુયાયી વણિકજનને જ ઉપયોગી થાય તેમ નહીં, પણ જે સર્વ કોઈને જૈન ધર્મનાં તત્ત્વ બાણવાની અભિલાષા ઉદ્ભવે તે સર્વને પણ તે ધર્મ યથાર્થ-

પણે સમજી શકાય તેવી શૈલીએ, જૈનદર્શનનું દોહન કરી, તેમાંથી સારભૂત સિદ્ધાંતોને ખેંચી લોકરુચિને અનુકૂળ પડે તેવી પદ્ધતિએ 'અજ્ઞાનતિમિરભાસ્કર' અને 'જૈનતત્વા-દર્શ' નામે એ દળદાર ગ્રંથોમાં તે ગુંથીને જગત્ સમક્ષ તેમણે ધર્યાં. ધારેલી મુરાદ કાંઈક અંશે કૃપી પણ ખરી. તેવામાં વળી તેમની ઇચ્છાને ઉત્તેજીત કરનારો એક બીજો મોઝો બીલો થયો.

આ સમયે વિ. સં. ૧૯૪૯=ઈ. સ. ૧૮૯૩ માં અમેરિકાની રાજધાની ચિકાગો જેવા શહે-રમાં સારી આલમના પ્રચલિત સર્વ ધર્મના મુખ્ય મુખ્ય પ્રતિનિધિઓની સભા-સર્વ ધર્મ પરિષદ-ભરવાનું જાહેર થયું. અને જૈનધર્મનું પ્રતિનિધિત્વ સાચવવા તે વખતના મહાન આચાર્ય અને આ લેખના આપણા નાયક પેલા પંબળ-નરકેસરી કે જેમને જૈન જગત્ આત્મારામજી મહારાજ ઉર્ફે શ્રી વિજયાનંદસૂરિજી તરીકે પીછાની રહ્યું હતું તેમને તે સભામાં હાજરી આપવાનું આમંત્રણ મળ્યું. તેમણે તે સહર્ષ વધાવી લીધું; પણ તેમના માર્ગમાં હિમાલય પર્વત જેવડો મોટો એક અંતરાય હતો. પોતાને જાતે ત્યાં જવાની અને સભા સમક્ષ પોતાના વિચારો જાહેર કરવાની અતિ ઉત્કટ ઇચ્છા હતી; પણ જૈન સાધુ-જીવનના આચારે, કેવળ પાદવિહાર સિવાયના કોઈ પણ પ્રકારના વાહન યુક્ત પર્યટન કે સમુદ્ર ઉલ્લંઘન ઉપર પ્રતિબંધ મૂકેલ હોવાથી તેમ જ તે સમયે ઉડ્ડયન *વિધાનું અસ્તિત્વ નહોતું; અને હોય તો પણ ઉપરના વાહન યુક્ત પર્યટનના પ્રતિબંધમાં તેનો પણ સમાવેશ થઈ જતો હોવાથી પોતાના હાથ-પગ બંધાયેલા જ દેખાયા. તેમ કોઈ રેલવિહારી સાધુ- (લલે સાધુ શબ્દ તેમને લાગુ ન પાડો તો પણ તેમણે પ્રથમ જૈન ધર્મની દીક્ષા લીધી હોવાથી તે દર્શનના મુખ્ય સિદ્ધાંતોથી પરિચિત હોય એટલે તેવી વ્યક્તિ પણ તેમના આ કાર્યમાં ઉપયોગી થાય જ; તે દૃષ્ટિએ તેમનો ઉલ્લેખ અહીં કર્યો હોવાનું સમજવું.) જેવા પુરુષનો પણ અભાવ હોવાથી, આખરે તેમની નજર અન્ય માર્ગ શોધવા તરફ વળી. ત્યાં સંપ્રતિ મહારાજના જીવનવૃત્તાંત તરફ દૃષ્ટિ સ્થિત થઈ અને તેમણે જેમ પોતાના ધર્મશુરુ શ્રીમાન આર્યસુહસ્તિસૂરિજીના ઉપદેશથી વેશધારી સાધુ બલા કરી, પોતાની સત્તા તળેના ફર-ફર દેશોમાં ધર્મપ્રચાર અર્થે મોકલી આપ્યા હતા તેમ તેમનું જ અનુકરણ કરવા પોતે તેમાંથી પ્રેરણા મેળવી. આ પ્રમાણે વિચાર કરી, તે કાર્ય માટે નજર ફેરવતાં શ્રીયુત વીરચંદ રાઘવજી ગાંધી બી. એ. તેમને મળી આવ્યા. તે ભાઈ જૈન માઆપને પેટે જન્મ્યા હતા તેમ વળી કેળવણીથી પ્રાસાદિત હોઈ વિદ્વાન પણ હતા. વળી બારિસ્ટર પદના અભ્યાસી હોઈ વકતૃત્વ કળામાં પણ ઠીક ઠીક આગળ વધેલ હતા. એટલે તેમની

* જે કે આકાશગામિની વિદ્વાનો આશ્રય અનેક ધર્મભક્તોએ-વજસ્વામી જેવા આચાર્ય મહારાજે અને વિદ્વાચારણ મુનિરાજેએ-લીધાનું શાસ્ત્રગ્રંથોમાં જણાવેલું છે, પણ તેવો માર્ગ ધર્મજ્યોત જગવવાને બદલે, ધર્મને માથે લીડ આવી પડી હોય ત્યારે, મતલબ કે આપત્તિના સમયે તેનો ઉપયોગ બહુધા કરાયો હોય એમ દેખાય છે. એટલે કે તે રાજમાર્ગને બદલે અપવાદમાર્ગ હોવાનું માનવું રહે છે.

પસંદગી કરી અને ધર્મપરિષદની ચર્ચામાં તેમનાથી સારી રીતે અને સ્વતંત્રપણે ભાગ લઈ શકાય તેટલે દરબજે તેમને તૈયાર કરી અમેરિકા મોકલ્યા. ત્યાં ધાર્યા પ્રમાણે પરિષ્ણામ આવ્યું. અને તે સમયે અંધારે પડેલી જૈન ધર્મની જ્યોતિ પુનઃ જૈનેતર વિદ્વાનોમાં પ્રગટવા માંડી. પણ પરિષદમાં કરેલું ભાષણ એક રીતે તો મૌખિક ઉપદેશ જ ગણાય. એટલે તેની અસર તો ભાષણના વાતાવરણમાં જ્યાંસુધી શુભન કરી રહે ત્યાંસુધી જ ટકી રહે. અથવા તે ભાષણને કદાચ તે ધર્મ પરિષદના છપાતા હેવાલમાં ક્યાંક સ્થાન મળે, તો ય તે ગ્રંથ જ્યારે કોઈના હાથમાં ભય અને વંચાય ત્યારે જ વળી થોડા સમય માટે તે શુભન અમકારા મારે અને પાછું અદૃશ્ય થઈ ભય. આ પ્રમાણે નિયમ કહેવાય. તે પ્રમાણે આચાર્યજી મહારાજના પ્રયાસનું પરિણામ આવ્યું. તેમના જીવનકાળ સુધી તેમણે તે ટકાવી પણ રાખ્યું. તેમના સફળતા થયા બાદ તેમનાં ચીલે શ્રી વિજયધર્મસૂરિ મહારાજે પગલાં માંડ્યાં હતાં. જો કે તેમણે કાંઈક વિશેષ ગંઠનપૂર્વક પ્રયાસ કર્યો હોવાથી તેમના કાર્યની અસર વધારે દીર્ઘાયુ નીવડી છે એમ જરૂર કહી શકાયે, એટલે વર્તમાનકાળના જૈનેતર વિદ્વાનો જૈન ધર્મ પ્રત્યે તથા તેમાં સમાયેલાં અનેક આદર્શ તત્ત્વો પ્રત્યે જે કાંઈ રુચિ ધરાવતા કે માન આપતા થયા છે તે આ બે ધર્માત્માઓને જ આભારી છે એમ લેખી શકાયે.

પૂ. આચાર્યજી મહારાજે પોતાના જીવનકાળમાં ધર્મપ્રચારના કાર્યમાં કરેલ અનેક અંશોમાંના એકનો ઇતિહાસ આ પ્રમાણે સમજવો. અને ઇતિહાસ હમેશાં વાંચનારને સ્ફૂર્તિ આપે છે, પ્રેરણા પામી છે, યોગપાઠ શીખવે છે, બેઠેલાઓને ઉત્થાન કરવાની આજ્ઞા કરાવે છે, તે દિશામાં પ્રસ્થાન કરવાને ઉત્તેજાળ બનાવે છે. વળી તે રસ્તે જનારના માર્ગમાં દીવાદાંડી બની પ્રકાશ ફેંકે જાય છે જેથી ટીંબા-ટેકરા આવે તો નજરે નિહાળી, તેને ઓળંગી જઈ, પોતાના નિરધારિત માર્ગે કુચકદમ કરતો તે આગળ ને આગળ ધપ્યે જાય છે. જેમ ઇતિહાસ આ પ્રમાણે પ્રગતિનું એક સાધન છે તેમ જ્યોતિ અને શતાબ્દિની ઉજવણી પણ તે જ હેતુ માટે સર્જિત થઈ છે. એટલે આપણે પણ પૂજ્યપાદ આચાર્યજી મહારાજના તે જીવનકાર્યના પગલે પગલે આગળ વધવું જોઈએ.

ટૂંકામાં હું અહીં કહેવા માગું છું કે ધર્મપ્રચાર તે સાધુજીવનનું ઉત્કૃષ્ટ લક્ષ્ય તો છે જ, પણ તેના માર્ગ અનેકવિધ છે. તેમાંજે આચાર્ય મહારાજજીએ જૈનેતર વર્ગમાં પ્રચાર કરવાનું જે કાર્ય ઉપાડ્યું હતું તેને આપણે ખૂબ વેગ આપવો રહે છે. તે માટે વિધવિધ શાસ્ત્રોનું-જેમકે ભૂગોળ, ઇતિહાસ, ખગોળ, કાવ્ય, ન્યાય, તર્ક, શુકન, જ્યોતિષ, દર્શન, ગણિત, નીતિ, વ્યવહાર ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ સંબંધમાં, જૈન મત પ્રમાણે જે જે મંતવ્ય હોય તેને વર્તમાન પદ્ધતિપૂર્વક સંશોધિત કરીને પ્રકાશમાં લાવવાનો પ્રથમ દરબજે પ્રબંધ કરવો જોઈએ જેથી જૈન તેમ જ જૈનેતર બન્ને વર્ગ તેનો લાભ ઉઠાવી શકે. આ કાર્ય માટે આ પ્રસંગે તેવા એક સ્વતંત્ર ખાતાની સ્થાપના કરવાનું અતીવ જરૂરનું લેખાય.

आचार्य श्री विजयबहुमसूरीश्वरजी महाराज, प्रवर्तक श्री कान्तिविजयजी महाराज, शास्त्रमूर्ति सुनिराज
श्री हंसविजयजी महाराज विगेरे शिष्य समुदाय साथे पाटणमां १९८४ मां देवाणलो ग्रुप.

આચાર્યશ્રી વિશ્વયાનંદશ્રી

આદર્શ સાધુ

શ્રી ૯ નરોત્તમ દાસ ભગવાન દાસ

વિક્રમ સંવત ૧૭૦૦ થી ૧૯૦૦ સુધી સંવેગી સાધુઓની સ્થિતિ ચૈત્યવાસી યતિઓને લીધે બહુ જ કઠંભી થઇ હતી. તેઓ સંવેગી સાધુઓને બિતરવા માટે ઉપાશ્રય તથા ગોચરીની પૂરી મુશ્કેલી બિભી કરતા હતા. તે જમાનામાં યતિઓ માટે શ્રાવકો બહુમાન ધરાવતા તેથી તેના પ્રમાણમાં સંવેગી સાધુઓને સહન કરવું પડતું.

પંજાબમાં એક ક્ષત્રીય કુટુંબમાં સંવત ૧૮૯૨માં ચૈત્ર શુદ્ધ એકમે એક એવા નરરત્નનો જન્મ થયો કે જેણે જૈન ધર્મનો ખરો પુનરુદ્ધાર કર્યો—તે વ્યક્તિ આચાર્ય શ્રી આત્મારામજી હતા. તેમનામાં એક ખાસ વિશિષ્ટ ગુણ એ હતો કે સત્યને ખાતર ગમે તે જોખમ ખેડવું. સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયમાં તેઓએ ૨૨ વર્ષ સુધી દીક્ષા પાળી ને જ્યારે તેમને સત્ય સમગ્રયું કે મૂર્તિપૂજા એ જૈન ધર્મનો ખરો મૂળભૂત સિદ્ધાંત છે ત્યારે ખીજા કશાની ચિંતા કર્યા વિના તેઓએ ખીજા ૧૭ સાધુઓ સાથે સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયની દીક્ષા છોડી, અમદાવાદમાં મુનિરાજ શ્રી બૃદ્દેરાયજી પાસે દીક્ષા લીધી.

ખીજું કામ શ્રીયુત વીરચંદ્ર રાઘવજી ગાંધીને સને ૧૮૯૩ માં અમેરિકાના પાટનગર જેવા ચિકાગોમાં બરાયેલ સર્વધર્મ પરિષદમાં જૈન ધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલવાનું હતું. તે વખતે જૈન ધર્મ પશ્ચિમમાં માત્ર શબ્દરૂપે જ હતો, પરંતુ આ એક જ યનાવથી જૈન ધર્મ ધણી પાશ્ચાત્યોને અભ્યાસનું અને અનુકરણનું કારણ થઇ શક્યો. ૨૨૦ શ્રી વિજયધર્મચરિત્ર પછી એ દિશા કેમ કોઇ ખીજા આચાર્યને નથી સૂઝતી ?

આચાર્યશ્રી આત્મારામજી સંવત ૧૯૪૦ માં ભાવનગર પધાર્યા ત્યારે વકીલ મૂળચંદ્ર નથુભાઈ નથા ખીજા આશરે ૧૫ યુવાન જૈનો તેમના ગાઠ સંબંધમાં આવ્યા અને આચાર્યશ્રીની સૂચના પ્રમાણે તેમણે “જૈન હિતેચ્છુ” નામની સભા સ્થાપી. આ સભા લાંબો વખત જીવી શકી નહિ, પરંતુ આચાર્યશ્રીના કાળધર્મ પછી તે જ જૂના યુવાનોમાંથી કેટલાએકે મળીને આત્માનંદ ત્રણા સ્થાપી, જે હાલ પણ પ્રકાશનનું અને ધર્મઉદ્ધોતનું બહુ સારું કામ કરે છે.

પંજાબના જૈનો પર તેઓનો ખાસ ઉપકાર હતો. અને તેઓના સતત પ્રયત્નથી આશરે ૧૫૦૦૦ જૈનો પંજાબમાં હાલ પણ વિશ્વમાન છે. તેઓશ્રીનો શિષ્ય સમુદાય પંજાબ તરફ વધુ વિહાર કરે તો આના કરતાં પણ સંખ્યા અધિક થાય એ ચોક્કસ છે.

સંવત ૧૯૫૩ માં તેઓના સ્વર્ગગમન વખતે તેઓના છેલ્લા શબ્દો “અહિંસ” તથા “અબ્ધ મ ચલતે હે” ખાસ લક્ષમાં રાખવા જેવા છે. જે માણસો આખું જીવન સારું પસાર કરે છે તેમની આખરી પળો પણ કેટલી ભવ્ય અને સમાધિયુક્ત હોય છે ?

આવા હિતચામી જીવની શતાબ્દિ ઉજવવાને જે મંથમાળા બહાર પડે તેમાં તેઓનાં પ્રગટ થયેલાં પુસ્તકો, જે હાલ અલભ્ય હોય તે, હાવાવવાની ખાસ વિનંતિ છે.

વ્યાપારનો જીવન સંદેશ

કુલચંદ હરિચંદ દ્રોણી

[લેખક યુવાને એક કલ્પિત સંવાદ લખ્યો છે. તેમાં વર્તમાનમાં જૈન સમાજમાં શું થવા-હોવા યોગ્ય છે તે સંબંધી પોતાનો ખ્યાલ આપ્યો છે—સંપાદક.]

(રાવીના વિશાળ પટ પર સૂર્યનાં સોનેરી કિરણો પથરાઇ રહ્યાં હતાં, મંદ મંદ શીતળ પવન હવામાં તાઝગી ભરી રહ્યો હતો, સરિતાનાં નીર ઉછળી રહ્યાં હતાં ને ગુરુ-શિષ્યના હૃદયમાં ભવિષ્યનાં દર્શન માટે મનન ચાલી રહ્યું હતું.)

ગુરુ—વલ્લભ ! કેણુ જાણુ શાથી મારા મનમાં ભારે મનન ચાલી રહ્યું છે, એટલે જ આજે હું તને અહીં ખેંચી લાવ્યો છું. મારા હૃદયની જાંડી જાંડી વેદનાઓ તું પચાવી લે તો મને ચિરકાંતિ મળે. મારી શક્તિઓ હવે ક્ષીણ થતી જણાય છે. સમાજ-ધર્મના ભાવી માર્ગની મારી મનોસૃષ્ટિ તું સમજાવે.

શિષ્ય—આપની આજ્ઞા મારે શિરોધાર્ય છે.

ગુરુ—એટા ! સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતની સંસ્કારિતા, ધર્મપ્રેમ, ભકિતભાવ, સંસ્કૃતિ, આતિથ્ય અને સમૃદ્ધિની મારા પર ભારે અસર થઇ છે. વીરભૂમિ પંજાબનાં પ્રેમ, વીરતા, અડગતા અને સરલતા હું જુલી શકીશ નહિ. એ પ્રદેશોદ્ધારા જૈન સમાજનું કલ્યાણ સાધી શકાય એમ મને સમજાય છે.

શિષ્ય—ગુરુજી ! આપની વાત તદ્દન સાચી છે. સમાજના કલ્યાણ માટે શું શું કરવું આવશ્યક છે તે કૃપા કરી જણાવો.

ગુરુ—ભાઈ ! ક્રાન્તિ અને શાન્તિ એ બે મત્રો જો બરાબર સમાજ ઝીલી શકે તો ભવિષ્યના જગતમાં જૈન શાસનનાં અહિંસા અને સત્યનો ભારે વિજય છે. મારું જીવન જ ક્રાન્તિમય છે પણ શાન્તિની મારી સાધના પણ તેટલી જ તીવ્ર છે.

શિષ્ય—આપની ભાવી યોજના શી હશે ?

ગુરુ—વત્સ ! ગમનચુમ્બી મંદિરો શ્રદ્ધાનાં સુચક થઇ ગયાં. તે મંદિરોને પૂજનારા પણ સુખી હોવા બેઠકો ને ? હવે મારું લક્ષ્ય સરસ્વતી મંદિરો તરફ છે. એક પણ જૈન બાલક-બાલિકા યાનથી

શ્રી. કૃલચંદ હરિચંદ દોશી

વ્યવિત ન રહે. ગામે-ગામ, શહેરે-શહેર વિદ્યાલયો સ્થપાવાં જોઈએ. સ્વતંત્ર શિક્ષણ આપવા વ્યવસ્થા થવી જોઈએ. વિદ્યાપીઠ સુધી આપણે વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. જ્ઞાન વિના જોમ રોટી નથી તેમ ધર્મ પણ નથી, ધર્મ વિના નથી તેમ પ્રવૃત્તિ નથી.

શિષ્ય—ગુરુદેવ ! સાધુ સમાજની ઉત્પત્તિ માટે આપ શું કહો છો ?

ગુરુ—પ્રિય ! સાધુ સમાજમાં આજે અજ્ઞાન ને આજસ દેખાય છે. જ્ઞાન-વૃદ્ધિ માટે પ્રેમ નથી. ઝગડા પણ ચાલે છે. આ માટે એક મહાન વિદ્યાલય કેન્દ્રસ્થળે સ્થપાયું જોઈએ. નવીન સાધુઓ તથા દીક્ષાના ઉમેદવારો તે સંસ્થામાં ખૂબ અભ્યાસ કરે-તાલીમ મેળવે. સાથે સાથે એક ફરતા વિદ્યાલયની યોજના હોય કે જેના ૪-૬ વિદ્વાનો ફરતા રહે અને સાધુઓને અભ્યાસ કરાવે. સમાજ, ધર્મ અને સાહિત્યની સેવા કરવા સાધુઓએ અનેક જાતની વિદ્યાનું જ્ઞાન મેળવવું જોઈશે.

શિષ્ય—ગુરુવર્યા ! સાધ્વી સમાજ માટે આપ શું ધારો છો ?

ગુરુ—વલ્લભ ! સાધ્વી સમાજ માટે મને બારે નિરાશા ઉપજી છે. તેમની પરવા કોઈને નથી. સમર્થ સ્ત્રી-શક્તિનો વિકાસ સમાજના ળીજ્ઞ અંગને ખૂબ પ્રાણ આપી શકે તેમ છે. તેમને માટે પણ જ્ઞાન-ધ્યાનની યોજના જોઈએ. નવીન વિચારો ત્યાં પણ પહોંચી જવા જોઈએ. ગૃહસ્થોને સ્ત્રી ગુલામડી તરીકે જોમ ન પાલવ તેમ સાધુ સંસ્થામાં સાધ્વી માત્ર પાગલ ન રહે તે જોવાનું કામ સમાજના અગ્રણીઓનું છે જ.

શિષ્ય—યુગવીર ! સાધુ સંસ્થાનું વાતાવરણ સંગઠિત રાખવા શું કરવું જોઈએ ?

ગુરુ—વલ્લભ ! તારા પ્રશ્નોનો મર્મ હું સમજી ગયો છું પણ એક વસ્તુ તું પણ સમજી લે કે સાધુ સમાજમાં જે કુર્મંપ પેઠો, સાધુ સમાજમાં જે સડો પેઠો, સાધુ સંસ્થામાં જે શિથિલતા પેઠી, સાધુ સમાજ નવયુગના નવીન વિચાર-પ્રવાહને જે ઓળખી ન શકી અને આખા સમાજના ડોલતા નાવને જે અચાવી ન લીધું તો એ પવિત્ર સંસ્થા સામે બળવો થશે. આજથી ૫૦ વર્ષ પછી કેવો યુગ હશે તેની કલ્પના આવી શકે છે ! તે કાન્તિ-યુગના ઝણાઓ સમાજના જીવાનો હશે. તે સમાજના બળતા પ્રશ્નોનો ઉકેલ માગશે, પરિવર્તનની બેરી બગ્નવશે અને આખા ય સમાજનું પુનર્વિધાન માંડશે. સાધુ સમાજ તેટલો જ પ્રખર ચારિત્રશીલ વિદ્વાન-દ્રષ્ટા અને યુગપ્રચારક હોવાં જોઈશે, એ જૂલી ન જવાય; નહિ તો સાધુ સંસ્થા વિનાશના પથે વળશે.

શિષ્ય—ગુરુદેવ ! સાહિત્ય પ્રચાર માટે આપની કલ્પના શી છે ?

ગુરુ—બાઈ ! જૈન સાહિત્ય-જૈન સિદ્ધાંત જગતના સાહિત્યમાં અનેરું સ્થાન પામી ચૂકેલ છે. તે માટે એક જૈન જ્ઞાનમંદિર, એક તેના અંગે પુરાતત્વ મંદિર અને સાથે એક પ્રાચીન વસ્તુના સંરક્ષણ માટે પ્રાચીન વસ્તુ સંગ્રહાલય જોઈએ. દેશ-વિદેશના વિદ્વાનો આવી અભ્યાસ કરે, સંશોધન કાર્ય ચાલે, ભંડારોના ખગ્નના જળવાઈ રહે અને જગતને અવનવક સંદેશ-સૂત્રો મળે તેવા પ્રયંધ કરવામાં જૈન સમાજની શોભા છે.

શિષ્ય—ગુરુજી ! સાધુ-ધર્મ જે કાર્યને માટે મના કરે છે તે માટે ઉપાય શો ?

યુગવીરનો જીવનમંદિર

ગુરુ—બેટા ! સાધુઓ ઉપદેશ આપી શકે છે. તે ઉપદેશદ્વારા તો સમાજ, ધર્મ અને દેશ કે રાષ્ટ્રમાં નવજીવન પૂરી શકાય છે. યોજનાઓ સમાજ સામે મૂકી શકાય છે. અલિપ્ત રહેનાર સાધુના ચારિત્રની પ્રખર જ્ઞાણા બજૂરી જોઈ તો રચનાત્મક કાર્યદિશા પણ આલેખી શકાય છે. ભવિષ્યને સાધુ મહાન વિચારક, નવયુગપ્રવર્તક, દૃષ્ટા અને ક્રાન્તિકારી હશે; છતાં નવલોહિયા, ચારિત્રશીલ, સેવા-ભાવી ૧૦-૨૦ યુવકોને સમાજના રચનાત્મક કાર્યમાં આજીવન દટાઈ જવાની યોજના બારે ફક્તપ્રદ થશે. સંસ્થાઓનું નિયમન, પત્રસંચાલન, ગ્રંથમાળા પ્રકાશન, દેશ-વિદેશમાં જૈન ધર્મપ્રચાર, સમાજ ઉત્થાન માટે યોજના, કાર્ય, વિચાર વગેરે અનેક કાર્યો સંગઠિત રીતે કરી શકાય. બીજા અનેક વીરચંદો પેદા કરવા, દેશ-વિદેશ મોકલવા આવો સેવાસંઘ જરૂરી છે.

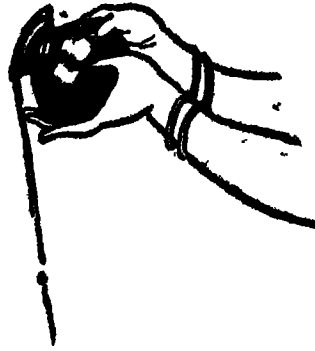
શિષ્ય—ગુરુદેવ ! આપની વેધક દૃષ્ટિની આજે જ કાંપી થઈ, પણ આ બધા માટે કરોડો રૂપિયા જોઈએ તે માટે શું સંદેશ છે ?

ગુરુ—વાહ, વાહ. તું શું કહે છે ! જે જગકુ, ભામાશાહ, વિમલ, વસ્તુપાળ, કુમારપાળ, મોતીશા વગેરે ભાગ્યશાળી સ્થંભોએ કરોડો રૂપિયા ખર્ચાને અમર વારસો આપ્યો છે તેના જ પુત્રો—શાણા વલ્લિકા, પોતાનાં બાળકો, બાલિકાઓ, બહેનો, સ્વધર્મી ભાઈઓ, વહાલાં મંદિરો, જ્ઞાનજંડારો, પૂજ્ય સાધુ સંસ્થા, પ્રિય સિદ્ધાંતો અને મહાન સત્ય ધર્મ માટે પૈસા આપતા વિચાર-વિલંબ કરશે ખરા કે ?

ભાઈ ! તું ભ્રમણા ન સેવ; સમાજના ઉત્થાન માટે ધરેણુનો વરસાદ વરસશે. જૈન તો શું જૈને-તરો લાખો રૂપિયા આપશે. પશ્ચિમના વિદ્વાનો સાહિત્ય લખશે. જૈન તીર્થો જોઈ તે વિદ્વાનો મુગ્ધ થશે અને જૈન સિદ્ધાંતો જગતના ઉત્થાનમાં-જગતની શાંતિમાં-વિજયી થશે.

શિષ્ય—પૂજ્ય ! આપની અમૃતવાણીથી મારી તૃષ્ણા ખૂટાતી નથી. એ અમૃતવાણીની વર્ષા થવા કરો-હું તૃપ્ત થાઉં ત્યાં સુધી.

(આકાશમાં મેઘ દેખાયો. અમૃતવર્ષાના ઝિંદુઓ સરવા લાગ્યા. ગુરુ-શિષ્ય વિચારની લહેરોમાં ઘહેરોતા, રાહ જોતા શિષ્યગણ તરફ વિદાય થયા.)

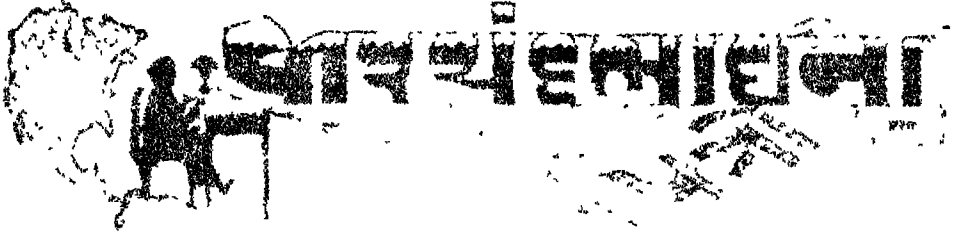
श्रीमद् मूळबंदजी (मुक्तिविजयजीगणी) महाराजना शिष्य—

आचार्य श्रीमद् विजयकमलधरीश्वरजी महाराज.

सद्गण वीर्यद राधवल गांधी

[આ પત્ર, છેલ્લા ચાલીસ વરસના પડદા હટાવી સ્વ. સ્મરિણના પ્રેર્યા
સ્વ. વીરચંદ્ર રાઘવજી ગાંધી અમેરિકામાં કેટલા ઉદ્ઘાસથી ઘૂમી રહ્યા હતા
—આખ્યાનોના વરસાદ વરસાવી રહ્યા હતા તેનો કંઈક ખ્યાલ આપે છે.]

School of oriental Philosophy
Esoteric Studies

Conducted by : VIRCHAND R. GANDHI. B. A; M. R. A. S.
Delegate of the Jain Community to the Parliament of Religions.
Under the Direction of Mr. WILLIAM PIPE
Ex-Secretary of the Parliament of Religions of 1893.

રા. રા. પરમપ્રિય ભાઈશ્રી મગનલાલ દલપતરામની સેવામાં
શ્રી અમદાવાદ.

ચિકાગોથી લિ. સેવક વીરચંદ્ર રાઘવજી ગાંધીના પ્રજ્ઞામ સ્વીકારશો. આપના પત્રો
પહોંચ્યા છે. છેવટનો પત્ર મીસીસ હાવર્ડની ઉપરના પત્ર સાથે આજે આવ્યો તે પહોંચ્યો.

ગયા અક્ટોબર માસની શરૂઆતમાં હું અહીં આવ્યો ત્યારથી અત્યારસુધી ભાષ-
ણોની ધામધુમમાં રોકાયેલા હોવાથી આપને પત્ર લખી શક્યો નથી તે માફ કરશો.

સુંબઈ છોડ્યા પછી અમે લંડન પહોંચ્યા. ત્યારપછી ચાર પાંચ દિવસે મી. ફ્લેચર
બ્રીડીસી રસ્તે લંડન આવી પહોંચ્યા. ત્યાંથી ન્યુયોર્ક અમે સાથે આવ્યા. ન્યુયોર્કમાં ફક્ત
એક દિવસ રહી ચિકાગો તરફ રવાને થયા. રસ્તામાં રોચેસ્ટર નામનું શહેર આવે છે ત્યાં
હાકતર સેન્ટ્રલ તથા મીસીસ સેન્ટ્રલ અમારા મિત્રો રહે છે. તેમનો આગ્રહપૂર્વક પત્ર
આવવાથી અમે ત્યાં બાર કલાક રોકાયા ત્યાંથી રવાને થઈ ચિકાગો તા. ૩૦ સપ્ટેમ્બરના
રાજ આવી પહોંચ્યા. થોડા દિવસ પછી મીસીસ હાવર્ડ અને તેના મિત્રોએ અમને
રિસેપ્શન આપ્યું તેમાં ઘણાં લોકોને આમંત્રણ કર્યું હતું. એ સઘળા મિત્રો અમને અહીં

જ્ઞાતિન્દ્ર મંથ]

∴ ૫૭ ∴

આવેલા જોઈ ઘણા ખુશી થયા. ત્યારપછી અહીંના Steinway Hall નામના પ્રખ્યાત મકાનમાં મેં એક બહેર ભાષણ આપ્યું. અને મિટીંગમાં આવેલા ગૃહસ્થો તથા મડમોએ એવી ઇચ્છા બહેર કરી કે મારે એક હાપ્રીસ રાખવી જોઈએ અને ત્યાં હિંદુસ્થાનના પ્રાચીન ધર્મ સંબંધી ભાષણો આપવાં જોઈએ. તે ઉપરથી અહીંના મેસોનિક ટેમ્પલ Masonic Temple નામના પ્રખ્યાત બાવીશ મજલાના મકાનમાં તેરમા મજલા ઉપર મેં મારી હાપ્રીસ રાખી અને ત્યાં તેમ જ બીજી કેટલીએક જગાએ ભાષણો આપવા શરૂ કર્યાં. એ ભાષણો ગયા એપ્રિલ માસની આખર સુધી આપ્યાં. એ દરમિયાન અહીંથી આશરે બસો માઇલ મેનીસ્ટી નામનું શહેર છે ત્યાં યુનીટેરીયન પંથના ક્રીશ્ચીયન લોકોનું કોનફરન્સ થયું હતું તેમના તરફથી આમંત્રણ આવવાથી ત્યાં એક ભાષણ આપવા ગયો હતો.

એ ભાષણ હિંદુસ્થાનની ગુપ્ત-વિદ્યા Occultism in India એ વિષય ઉપર હતું. વળી બીજી તરફ અહીંથી આશરે બસો માઇલ ઓશકોશ નામનું શહેર છે ત્યાંના કોન-ગ્રેગેશનલ પંથના ક્રીશ્ચીયન પાદરી રેવરંડ મી. સ્મીથ તરફથી આમંત્રણ આવવાથી તેમના દેવળમાં રવિવારની સવાર તથા સાંજ મળી એ ભાષણ આપ્યાં હતાં. તેમાં સવારમાં “જિસસ ક્રીસ્ટના ધર્મનો સ્વાસ્થ્ય મત પ્રમાણે અર્થ” એ વિષય ઉપર ભાષણ આપ્યું હતું અને સાંજના “હિંદુસ્થાનનો પ્રાચીન ધર્મ” એ વિષય ઉપર ભાષણ આપ્યું હતું. વળી અહીંથી આશરે સો માઇલ રેસીન નામનું શહેર છે ત્યાંના યુનીવર્સિટીસ્ટ પંથના ક્રીશ્ચીયન પાદરી રેવરંડ મી. ગ્રીયરના આમંત્રણથી તેમના દેવળમાં “જૈન ધર્મ” ઉપર ભાષણ આપ્યું હતું. વળી અહીંથી વીશ માઇલ ઓકપાર્ક નામનું ગામ છે ત્યાં ત્રણ વખત જઈ યુનીટી અર્ચ નામના ક્રીશ્ચીયન દેવળમાં ભાષણો આપ્યાં હતાં. પહેલી વખત “સમ્યગ્દર્શન” ઉપર આપ્યું હતું. બીજી વખત “જૈન ધર્મ” ઉપર આપ્યું હતું. ત્રીજી વખત “બુદ્ધર્શન” ઉપર આપ્યું હતું.

મારી હાપ્રીસમાં અભ્યાસવર્ગ સ્થાપ્યો હતો તેમાં મુખ્યત્વે કરી “જૈનધર્મના યોગનું સ્વરૂપ” “ધ્યાનનું સ્વરૂપ” “કર્મનું સ્વરૂપ” “સ્વરોહ્ય” વિગેરે વિષયો સંબંધી લોકોને શિક્ષણ આપ્યું હતું તે સિવાય એ જ મેસોનિક દેવળમાં બીજા બહે હાલમાં “હિંદુસ્થાનની સતીઓ” “વશીકરણ વિદ્યા” “રત્નશાસ્ત્ર” “અવધિજ્ઞાન” “અમરકારવિદ્યા” “ધ્યાન કરવાની વિધિ” વિગેરે ઘણા વિષયો ઉપર ભાષણો આપ્યાં હતાં. વળી અહીંથી વીશ માઇલ એવન્સ્ટન શહેર છે ત્યાં એક અભ્યાસ વર્ગ સ્થાપ્યો હતો. ત્યાં “યોગવિદ્યાના સ્વરૂપ” ઉપર લોકોને શિક્ષણ આપ્યું હતું. એંગલવુડ નામનું બિકાગોનું પહે છે જ્યાં હું રહું છું ત્યાં, મીસીસ હાવર્ડના ઘરમાં પણ એક અભ્યાસવર્ગ સ્થાપ્યો હતો. તેમાં યોગશાસ્ત્ર સંબંધી શિક્ષણ આપ્યું હતું.

ચિકાગો લુમ્સ કલબ નામની તદ્દન સ્ત્રીઓની સભા છે તેમના આમંત્રણથી તેમના સ્ત્રી સભાસદો સમક્ષ “ ગાયન વિદ્યા ” ઉપર ભાષણ આપ્યું હતું. Soutnside Woman's Club સમક્ષ “ અમેરિકાની સ્ત્રીઓએ ટોપીઓમાં પક્ષીનાં પીંછાઓ પહેરવા નહીં જોઈએ ” એ વિષય ઉપર ભાષણ આપ્યું હતું.

જેમ લંડન શહેરમાં National Liberal Club છે અને તે ઘણી પ્રખ્યાત તથા વખવાળી રાજદ્રારી સભા ગણાય છે તેમ અહીં Union League Club છે. તેની અંદર સાત હજાર મેંબર છે. તેમના વાર્ષિક મેલાવડા વખતે મને આમંત્રણ થયું હતું અને “ Influence of recent social legislation on American Politics.” એ વિષય ઉપર ભાષણ આપવા જણાવ્યું હતું તે પ્રમાણે ભાષણ આપ્યું હતું. એ સિવાય બીજાં ઘણાં ભાષણો આપ્યા હતા. જેમકે Ladies Press League સમક્ષ “ Relation between press and Stage ” એટલે “ ન્યુસપેપર તથા નાટક વચ્ચેનો સંબંધ ” એ વિષય ઉપર ભાષણ આપ્યું હતું. થીયોસોફીકલ સોસાયટી સમક્ષ સાત આઠ ભાષણો આપ્યા હતા. સ્પીરીટ્યુઅલ સોસાયટી સમક્ષ ત્રણ ભાષણો આપ્યા હતા. યુનીવર્સિટીસ્ટ ચર્ચમાં પાંચ ભાષણો આપ્યા હતા.

એ પ્રમાણે ગયા એપ્રિલ માસ સુધી કામ કર્યા પછી અહીંથી હું ગ્રાંડ રેવીડ્ઝ નામનું શહેર ૧૬૦ માઈલ દૂર છે ત્યાં જઈ એક મહિનો રહ્યો હતો તે દરમિયાન ચાલીશ ભાષણો જુદા જુદા વિષયો ઉપર આપ્યા હતા.

આ સઘળા વખતમાં મારી સ્ત્રીની તબિયતને અહિંની હવા બીલાકુલ અનુકૂળ પડી નહોતી અને તેને હિંદુસ્થાન મોકલવાની જરૂર પડી, તેથી તા. ૨ જુનના રોજ ન્યુયોર્કથી મારી સ્ત્રીની સાથે રવાને થઈ લંડન આવ્યો અને ત્યાંથી તા. ૧૧ જુનના રોજ મારી સ્ત્રીને હિંદુસ્થાન તરફ રવાને કરી હું લંડનમાં થોડા દિવસ રહ્યો. એ વખતે બારીસ્ટરની પરીક્ષા માટે ટર્મ ભરવાનો વખત હતો તે મને અનુકૂળ હોવાથી મેં એક ટર્મ Gray's Inn નામના બારીસ્ટરોના ઈન્સ્ટીટ્યુશનમાં ભર્યું. બધા મળી બાર ટર્મ ભરવા જોઈએ અને છ પેપરની પરીક્ષા આપવી જોઈએ. આવતે વર્ષે બીજા બે ટર્મ ભરીશ અને બે પેપરની પરીક્ષા આપીશ. ધીમે ધીમે અનુકૂળતા પ્રમાણે બધા ટર્મ ભરી દઈશ અને પરીક્ષા પણ આપીશ. એને માટે મોટી પ્રી આશરે ૨૫૦૦ રૂપિયા આપવા પડે છે. અગાઉથી થોડા આપ્યા છે. બાકીનાને માટે જામીન આપ્યો છે તે છેવટની પરીક્ષા વખતે રૂપિયા આપવા પડશે.

લંડનથી તા. ૨૬ જુનના રોજ રવાને થઈ તા. ૩ જુલાઈના રોજ ન્યુયોર્ક આવ્યો. ત્યાંથી ચિકાગો આવી અહીંથી ૨૦૦ માઈલ ચાર્લોટ નામનું શહેર છે ત્યાં ભાષણો આપવા ગયો. ત્યાં કેટલાએક ભાષણો આપી તા. ૧૭ જુલાઈના રોજ અહીં હું પાછો આવ્યો

હું. અહિંથી તા. ૨૨ જુલાઈના રોજ અહિંથી ૧૧૦૦ માર્ચલ, આટલાંટીક મહાસાગરના કિનારા પર ઓસ્ટન નામનું શહેર છે તેની પાસે On set Bay નામની જગ્યા છે ત્યાં જુદા જુદા વિષયોનો અભ્યાસ કરવા તથા ભાષણો સાંભળવા હબરો લોકો એકઠા થયા છે ત્યાંથી આમંત્રણ આવવાથી હું જઈશ. ત્યાં એક મહિનો રહી ત્યાંથી ઉત્તર ભાગમાં આશરે સીતેર માર્ચલ Greenacre નામનું શહેર છે ત્યાં Summer School of Comparative Religions નામનું ખાતું સ્થાપ્યું છે તેના તરફથી જૈનધર્મ સંબંધી કેટલાક ભાષણો આપવા મને આમંત્રણ થયું છે તેથી ત્યાં જઈશ. સપ્ટેમ્બર મહિનો આખો ઓસ્ટન શહેર અને તેની આસપાસના શહેરોમાં ભાષણો આપવા ગાળીશ. અકટોબર મહિનામાં ન્યુયોર્ક અને તેની આસપાસના ગામોમાં ભાષણો આપીશ. નવેંબર મહિનો વોર્શિંગ્ટન શહેરમાં રહીશ. ડીસેંબરમાં કલીવલેંડ, ડીટ્રોઈટ, રોચેસ્ટર વિગેરે શહેરોમાં ભાષણ આપીશ. જાન્યુઆરીમાં ફરીથી ટ્રાંડરેપીડ્ઝ શહેર જઈશ. ત્યારપછી ક્યાં જઈશ તે નક્કી નથી.

ચિ. મોહનને અહીંની સારામાં સારી સ્કૂલ જેનું નામ Chicago Normal School છે ત્યાં દાખલ કર્યો છે. અંગ્રેજી સારી રીતે બોલતો થઈ ગયો છે. શરીરે જીવો તથા મજબૂત થયો છે. સ્કૂલમાં પહેલો નંબર રાખે છે. અહિંના એક ન્યુસપેપરમાં તેના સંબંધી લખાણ આવ્યું હતું. તેમાં જણાવ્યું હતું કે જેટલું ડહાપણ ચાલીશ વરસની ઉંમરના અમેરિકાના ગૃહસ્થમાં હોય છે તેટલું એ સાત વરસની ઉંમરના છોકરામાં છે. આ પત્ર લખતી વખતે મોહન મારી પાસે બેઠો છે અને મારી સાથે અંગ્રેજીમાં વાત કરે છે.

અહીં મેં આ પત્રના મથાળા પર આપેલા નામવાળી સ્કૂલ સ્થાપી છે અને તેમાં અગાઉ જણાવેલા વિષયો ઉપર શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. મારા ભાષણો સંબંધી ખંદો-ખસ્ત કરવા માટે મેં મી. વીલીયમ પાર્થપ જેઓ અગાઉ પાર્લામેંટ ઓફ રીલીજીયન્સના સેક્રેટરી હતા અને જેના નામથી તમે સારી રીતે જાણીતા છો તેમને મારા મેનેજર નીમ્યા છે. મારી દરેક મુસાફરીમાં તેઓ પણ મારી સાથે રહે છે.

આ વરસમાં હિંદુસ્થાનમાં દુકાળ પડ્યો છે અને તેને લીધે લાખો માણસો ભૂખે મરે છે એવા ખબર અહીં આવવાથી મેં અહીંના લોકોને વિનંતિ કરી એક કમીટી સ્થપાવી છે. તેના પ્રેસીડેંટ આનરેબલ મી. સી. સી. બોની જેઓ સને ૧૮૬૩ માં World's Congresses Auxiliary ના પ્રમુખ હતા તેઓ છે, અને હું સેક્રેટરી છું. ઘણા પ્રયાસ કરી અમે સાનફ્રાન્સીસ્કો શહેરથી એક સ્ટીમર ભરી મકાઈ કલકત્તે મોકલાવી છે. તે ગરીબ લોકોમાં ત્યાં વહેંચવામાં આવશે. આશરે ચાલીશ હબર રૂપિયા રોકડા હિંદુસ્થાનના જુદા જુદા ભાગોમાં મોકલાવ્યા છે. થોડા દિવસ ઉપર ઘણું કરીને મુંબઈમાં આપણા જૈન સંઘ ઉપર આશરે બે હબર રૂપિયા મોકલાવીશું.

न्यायांभोनिधि-जैनाचार्य १००८ श्रीमद्विजयानन्दसूरि प्रसिद्ध नाम श्री
आत्मारामजी महाराज ने चीकागो (अमेरीका) की सर्व धर्म
परिषद् में अपनी तर्फ से भेजा हुआ प्रतिनिधि—

श्रीयुत वीरचंद राघवजी गांधी बार. एट. लॉ.

શ્રી. વીરચંદભાઈના પત્રો

આ પ્રમાણે રાત-દિવસ કામમાં હું રોકાયેલો રહું છું તેથી આપણા લાઈઓ ઉપર મારે પત્રો લખવા બેઠાંએ તે હું લખી શક્યો નથી. ત્યાં સર્વેને પ્રણામ કહેશો. એ જ તા. ૧૬ જુલાઈ ૧૮૯૭ સોમવાર.

વધારે સમાચાર આવતા એલમાં લખીશ.

*

*

6 Oxford Terrace
Boston, May 10th. 1898

રા. રા. મેહેરબાન મગનલાલભાઈ દલપતરામની સેવામાં,
શ્રી અમદાવાદ.

બોસ્ટનથી લિ. સેવક વીરચંદ રાઘવજી ગાંધીના પ્રણામ સ્વીકારશો. વિશેષ આપના અગાઉના પત્રો પહોંચ્યા છે, તેમ જ છેવટનો પત્ર આપનો લખેલો, મનસુખભાઈ શેઠની સહીનો પહોંચ્યો છે.

શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીનો પત્ર થોડા દિવસ પહેલાં આવ્યો તેમાં પણ તેઓ શત્રુ-જયના કામ માટે મને લાંડન જવા લખે છે. આ વરસમાં લાંડન જવાનો મારો ખીલકુલ વિચાર નહોતો, પરંતુ શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીના ફરમાનથી વિચાર બદલ્યો છે અને તા. ૨ જુનના રોજ અત્રેથી લીવરપુલ જવા રવાને થઈશ. ત્યાંથી લાંડન જઈશ. શત્રુજયના કામમાં મારાથી બનતી પેરવી કરવા ચૂકીશ નહીં.

ગયા વરસના આગસ્ટ માસથી અત્યારસુધી હું મુસાફરીમાં છું. ગયે વરસે આગસ્ટ માસમાં ગ્રીનેકર જઈ જૈન ધર્મ સંબંધી કેટલાક ભાષણો આપ્યા હતા. ત્યાંથી રોચેસ્ટર જઈ પંદર વીસ (દિવસ) રહી કેટલાક ભાષણો આપી વોર્શીંગ્ટન ગયો હતો. ત્યાં કેટલાક ભાષણો આપી નેશવીલ, કેન્ટોસ ઓફ લીબરલ રીલીજિયન એકઠી થઈ હતી ત્યાં જૈન ધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે ગયો હતો. ત્યાંથી ચિકાગો ગયો હતો. ચિકાગોથી પ્રાંચ વોર્શીંગ્ટન ગયો હતો, વોર્શીંગ્ટનથી ન્યુયોર્ક ગયો હતો.

આ વરસની શરૂઆતમાં બોસ્ટનની પાસે આવેલા કેંપ્રીજ શહેરમાં, જ્યાં હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટી આવેલી છે ત્યાં પરદર્શનના સ્વરૂપ ઉપર ભાષણો આપ્યા હતા. યુનિવર્સિટીના પ્રોફેસરો સાંભળવા આવતા હતા. જૈન ધર્મના ઉત્તમ સ્વરૂપથી તેઓ ઘણા ખુશી થયા હતા. વિશેષ કરી પ્રીલોસોપ્રીના પ્રોફેસર વીલીયમ જેમ્સે ઘણા સંતોષ બાહેર કર્યો હતો.

ત્યારપછી ન્યુયોર્ક ગયો હતો. ત્યાંથી અહીં આવ્યો છું. દરમિયાન રોચેસ્ટર, હાર્ટફર્ડ, યોંકર્સ, બ્રુક્લીન, હાઈડ પાર્ક, મેલરોઝ હાઈલેન્ડ્સ, મેડફર્ડ, વોલ્થમ વિગેરે ઘણી જગ્યાએ ભાષણો આપ્યા હતા. ઘણા લોકોને માંસાહારનો ત્યાગ કરાવ્યો છે.

શ્રી. વીરચંદ્રભાષના પત્રો

ન્યુયોર્કમાં વેલ્ટેરીયન સોસાયટી તરફથી માંસાહારના ત્યાગ સંબંધી ભાષણ આપ્યું હતું. તે વખતે આ દેશના પ્રખ્યાત આગેવાન મી. જ્યોર્જ ફ્રાન્સીસ ટ્રેન ભાષણ સાંભળવા આવ્યા હતા. તેઓની ઉંમર ૭૨ વર્ષની છે, પાંચ વખત દુનિયાની આસપાસ યુસાફરી કરી છે, ૧૮૫૭ ના હિંદુસ્થાનના બળવા પહેલાં તેઓ હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા હતા અને કલકત્તામાં તેમની પેઢી તે વખતે ધમધોકાર ચાલતી હતી. તેઓ મારા ભાષણથી ઘણા ખુશી થયા હતા. તેઓએ માંસાહારનો ત્યાગ કરેલો છે.

વળી ન્યુયોર્કમાં Sunrise Club નામની સભા છે તેમની મિટીંગ દર પંદર દિવસે મળે છે તે વખતે Three Fundamental Errors in Occidental Philosophy એ વિષય ઉપર ભાષણ આપ્યું. લોકોને તેમની ફિલોસોફીની ભૂલ બતાવવી અને તેનું ખંડન કરવું એ સૂતા સાપને જગાડવા જેવું છે તે છતાં Sunrise Club ના મેંબરો મારા ભાષણથી ઘણા ખુશી થયા હતા. તે કલબમાં ન્યુયોર્કના પ્રખ્યાત બારીસ્ટર અને વકતા મી. ફ્રેસબી (?) એક (મેંબર છે). તેઓ મારા ભાષણ વખતે હાજર હતા અને ભાષણને અંતે તેઓએ જણાવ્યું હતું કે આવું ન્યાયયુક્ત સરસ ભાષણ તેઓએ કદી સાંભળ્યું નહોતું.

અહીં બોસ્ટનમાં તા. ૪ એપ્રિલના રોજ અહીંના યુનીટેરીયન પંથના પાઠરીઓ સમક્ષ જૈનધર્મે સુધારામાં તથા તત્ત્વજ્ઞાનની બાબતમાં કેવા ભાગ લીધો છે એ સંબંધી ભાષણ આપ્યું હતું, એથી પાઠરીઓએ જૈન ધર્મની ઘણી પ્રશંસા કરી હતી. ચિ. મોહન તે વખતે હાજર હતા. મારા ભાષણ પછી મોહને પણ દસ મિનિટ સુધી અંગ્રેજીમાં ભાષણ આપ્યું હતું. લોકોને ઘણું સંતોષ થયો હતો.

અહીંથી તા. ૧૮ મે. ના રોજ ચિકાગો ત્યાંના વડા ન્યાયાધીશ પાસેથી લંડન માટે ફેટલાક ભલામણપત્રો લેવા જઈશ. ત્યાંથી ઈડીયાનાપોલીસ નામનું શહેર પાંચ સો માઈલ દૂર છે ત્યાં એક ભાષણ આપી, અહીં આવી તા. ૨ જુનનાં લંડન જઈશ.

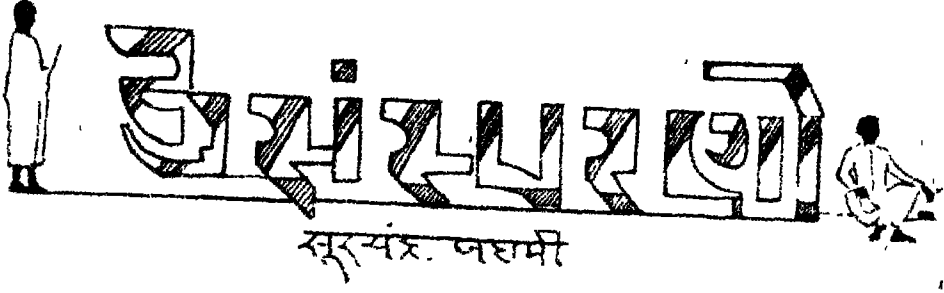
આગના વીમા સંબંધી તજવીજ કરતા માલૂમ પડે છે કે અમેરિકાની કંપનીઓને જોઇએ તે કરતા અહીં વધારે કામ મળતું હોવાથી પરદેશમાં કામ કરવા રાજી નથી.

લંડનમાં મારું શિરનામું—

V. R. GANDHI.

C/o. Thos. Cook & son, Ludgate Circus, LONDON E. C.

તા. ૬. આપના ધરમાં સર્વે ખુશીમાં હશે. જગાભાષ તથા કેશવલાલ ખુશીમાં હશે. જ્હન જસુદ પણ ખુશીમાં હશે. એ જ.

[સિંહનો અભિષેક કરવા કાંઈ જાતું નથી. એ તો પોતાના સહજ વિક્રમ, બળ, તેજ અને છટાથી વનનો રાજા બને છે. સ્વ. વિજયાનંદસરિ જન્મસિદ્ધ નેતા હતા. એમના રોજના વહેવારમાં નિયમિતતા અને તેજસ્વીતા તરવરતી. અવ્યવસ્થા અને અનિયમને તેઓ સાંપી શકતા નહીં. એમનું વ્યક્તિત્વ પ્રભાવથી અંકાએલું હતું. શ્રીયુત બદામીના બાળવયના સ્મરણુચુકરમાં અંકાયેલા કેટલાક આજા ચિત્રો, અહીં, એ વાતની સાબિતી આપે છે.]

મહાપુરુષોના જીવનપ્રસંગો, વાર્તાલાપો વિગેરેમાંથી આપણે ઘણા બોધ મેળવી શકીએ છીએ, જે ખીજી રીતે મેળવવો દુર્લભ હોય છે. આપણા પરમપૂજ્ય આચાર્યદેવના એવા જીવનપ્રસંગો વિગેરે બહુ જ અદ્યપ્રમાણમાં આપણને મળી આવેલા છે, એ ખરેખર ખેદની વાત છે. આચાર્યશ્રીના સુરતના ચાતુર્માસ સમયના કેટલાક પ્રસંગો મારી સ્મૃતિપટ ઉપર આલેખાયેલા છે, તે આ શુભ પ્રસંગે ટૂંકામાં જણાવવામાં આવે તો અનુચિત નહિ લેખાય.

પૂજ્ય આચાર્યશ્રીનું ચાતુર્માસ સુરતમાં વિક્રમ સં. ૧૯૪૧ ની સાલમાં થયેલું. તે વખતે મારી આશરે બારેક વર્ષની લઘુવય હોવાથી મારા જોવામાં આવેલા અનેક પ્રસંગો મને વાદ રહી શક્યા નથી, પણ અત્ર જણાવવામાં આવતા પ્રસંગો હું ભૂલી ગયો નથી, અને તે જ્યારે જ્યારે મારા વિચારવામાં આવે છે ત્યારે મને અત્યંત આહ્લાદ થાય છે.

જેક માસમાં મહારાજશ્રીનો સુરત શહેરમાં પ્રવેશ થયો તે વખતનું શ્રીસઘ તરફથી કરવામાં આવેલું સામૈયુ હતું પણ મારા સન્મુખ દેખાઈ રહે છે. એ સામૈયુ દંપદબાહરેલું તેમ જ અત્યંત ભક્તિભીનું હતું, અપૂર્વ હતું, સુરતના નગરજનોના જોવામાં તે પહેલવહેલું જ હતું. લગભગ બાવીસ મુનિમહારાજશ્રીઓનો પ્રભાવશીલ સમુદાય આગળ કાંઈ વખત જોવામાં આવેલો નહિ. લોકોની મેદની આખે રસ્તે જામેલી જ રહેલી અને મુક્તકંઠે મહામુનિઓની અને જૈન ધર્મની પ્રશંસા કરતી. મહારાજશ્રીના નિર્મલ ચારિત્રની તે વિદ્વાની ખ્યાતિ તો તે પહેલાં મ્યારનીયે અત્ર પ્રસરી ગયેલ હતી, અને અનેક ભાવિક ગૃહસ્થો અને બહેનો મહારાજશ્રીને વંદન કરવા માટે અમદાવાદ અને સુરત વચ્ચે કેટલાક મુકામોએ જઈ આવ્યાં હતાં. સુરતમાં કરવામાં આવેલા સામૈયાની અસર જૈનેતરો પર

સુસ્મરણી

ધણી સારી થયેલી, અને સુરતના તેમ જ આલુઆલુના કૌનેતર વિદ્વાનો અને સામાન્ય જનો આખા આતુર્ગાંસમાં ધાર્મિક ચર્ચા કરવા અને પોતાની ચંકાઓ દૂર કરવા મહારાજશ્રીની પાસે વખતોવખત આવતા અને મહારાજશ્રી તેઓને ધર્મનું રહસ્ય પોતાની યુક્તિપૂર્ણ શૈલીથી મધુરી અને જોશદાર વાણીમાં સમજવતા તેમ જ સતોષ પમાડતા.

મહારાજશ્રીની વ્યાખ્યાનશૈલીથી શ્રોતાવર્ગ એટલો અધો મુગ્ધ થઈ ગયેલ હતો કે શરૂથી છેવટ સુધી વ્યાખ્યાન હોલ ચીકાર ભરાયેલો જ રહેતો. મહારાજશ્રીની વ્યાખ્યાન કરવાની કળા અત્યંત અસાધારણ રીતે આકર્ષક હતી. બાપા જોશદાર, સોસરી હૃદયમાં પેસી છાપ પાડે તેવી, અને સાથે સાથે સાદી અને સામાન્ય જનને પણ સહેલાઈથી સમજાય તેવી હતી; તે તે મેલખવનિ જેવી ગંભીર લાગતી અને કંટાળો ન આપતાં જાણે આખો વખત સાબળ્યા જ કરીએ એમ થતું. મહારાજશ્રીના વ્યાખ્યાનનું આકર્ષણ એટલું બહુ થતું હતું કે ધર્મકરણીમાં આગળ ભાગ્યે જ ભાગ લેતા એવા કુટા નામધારી શ્રાવકો પણ ત્યાં ખેંચાઈ આવતા અને હબ્બુસુવી હું ભૂલી નથી ગયો કે તેઓ પૈકી કેટલાકે મહારાજશ્રીને અરજ કરવાની વાતો કરતા હતા કે 'જેઓ ધર્મકરણીમાં હંમેશ જોડાયેલા છે તેઓના કરતાં અમને આપશ્રીનું વ્યાખ્યાન સાંભળવા અને સમજવાની વિશેષ જરૂર છે માટે અમને વ્યાખ્યાન પીઠની નજદીકમાં બેસવાની જગ્યા મળે તેમ થાય તો મોટો ઉપકાર.' "

મહારાજશ્રી વખતની કીમત બહુ જ આંકતા. એક મિનિટ પણ નકામી જવા દેતા નહિ. કયે વખતે કયું કામ કરવાનું તેનો ક્રમ હંમેશને માટે વ્યવસ્થિત કરી જ રાખેલો. વડીનીતિ તથા લઘુનીતિનો ટાઇમ પણ લગભગ નિશ્ચિત જેવો જ હતો. શિષ્યવર્ગને પાઠ હંમેશ નિયમસર આપતા. નીમેલે વખતે શિષ્યસમુદાય એકત્રિત થઈ જતો અને મહારાજશ્રી પાઠ આપતા. પાઠ લીધા બાદ તેઓ અલાયદા ખેસી લીધેલો પાઠ માંહોમાહે ચર્ચાપૂર્વક ફરી સંભારી જતા. ઘણું ભાગે શ્રાવક સમુદાયને વખતની કીમત ધણી ઓછી હોય છે. વ્યાખ્યાનનો કે પ્રતિક્રમણનો ટાઇમ આપેલો હોય તે ટાઇમે ભાગ્યે જ હાજર રહે. હબ્બુ પણ તેવી પદ્ધતિ ધણાં સ્થળોએ જોવામાં આવે છે. પરિણામ એ આવે છે કે જેઓ વખતની કીમત સમજી નીમેલે ટાઇમે હાજર થાય છે, તેઓનો વખત નકામો જાય છે. મહારાજશ્રી આવી પદ્ધતિ ધણે ભાગે ચલાવી લેતા નહિ. એક પ્રસંગ મને ખાસ યાદ છે. સાંવત્સરિક પ્રતિક્રમણ શરૂ કરવાનો ટાઇમ મહારાજશ્રીએ આપેલો. તે ટાઇમે શ્રાવક સમુદાય તૈયાર ન હતો. તંબોલ વિગેરે વહેંચાતું હતું અને સૂત્રો બોલવા માટે ઉજામણી થઈ રહી હતી. મહારાજશ્રી તો વ્યાખ્યાન હોલમાં જ્યાં પ્રતિક્રમણ કરવાનું હતું ત્યાં નીમેલે ટાઇમે આવી પહોંચ્યા. ત્યાં બહુ અવ્યવસ્થિત જોઈ પોતાની વંજનદાર અસરકારક વાણીમાં બધાને ચેતવણી આપી દીધી કે આ મુજબ ચાર્જી શકશે નહિ અને જો તૈયાર ન હો તો તમે તમારી મેજે પ્રતિક્રમણ કરી લેજો, અમે અમારું શરૂ કરી દઈએ. તરત તેની અસર થઈ ગઈ અને સર્વે લાગલા જ તૈયાર થઈ ગયા. વખતની યોગ્ય કીમત આંકવામાં સાધુ અને ગૃહસ્થ બંનેનું ધણી જગ્યાએ મોળાપણું જોવામાં આવે છે ત્યારે તે જોઈને બહુ અફસોસ થાય છે. મહારાજશ્રીનું દષ્ટાંત આ બાબતમાં હંમેશ યાદ રાખવા લાયક છે.

સંચારો કરવા પહેલાંનો રાત્રિનો ટાઇમ પણ મહારાજશ્રી નિયમિત રીતે શિષ્યવર્ગને કેળવવામાં અને ધર્મચર્ચા કરવામાં ગાળતા. પ્રતિક્રમણ થઈ ગયા બાદ મહારાજશ્રી પોતાની કાયમની બેઠકે આવતા

આ ત્રણે વ્યક્તિઓ પંજાબમાં મંદિરોની પ્રતિષ્ઠાની ક્રિયા કરાવનાર છે.

ઝવેરી ગોહળભાઈ-વડોદરા.

શેઠ નગીનદાસ ગરબડદાસ-છાપ્પી.

શા. કુલચંદ ખીમચંદ-વડોદ.

શ્રી. સુરમંદ્ર પુરુષોત્તમ બદામી

અને શ્રાવકવર્ગ પણ ત્યાં એકઠો થતો. ત્યાં અનેક શંકાઓનાં સમાધાન થતાં. પ્રસંગે પ્રસંગે શિષ્યવર્ગને સંસ્કૃતમાં વાર્તાલાપ કરવાનો અભ્યાસ પડે તેટલા માટે સંસ્કૃતમાં પણ શાસ્ત્રાર્થ થતો. મહારાજશ્રી, પંડિતજી શ્રીયુત અમીચંદભાઈ તથા મહારાજશ્રીના મુખ્ય શિષ્યો તેમાં ભાગ લેતા, અને કોઈ ન્યાયાલયમાં વકીલ બારીસ્ટરો અંગ્રેજીમાં વાદવિવાદ કરે અને તે સાંભળવામાં અંગ્રેજી નહિ સમજનાર સખ્સો પણ ઈંગ્લિશ આકાર વિગેરે ઉપરથી રસ લે છે તેમ સંસ્કૃત નહિ જાણનાર શ્રાવકવર્ગ પણ તેમાં રસ લેતો હતો.

દીક્ષા લેવા માટે જો કોઈ મુમુક્ષુ આવતા તો તેમને મહારાજશ્રી એકદમ દીક્ષા ન આપતા. તેમની યોગ્યતાની પ્રથમ તપાસ કરતા. તેઓને કેટલોક વખત પોતાના સમાગમમાં રાખી, ખાત્રી કરી યોગ્ય જણાય તો દીક્ષા આપતા. સુરતમાં જો ગૃહસ્થો દીક્ષા લેવા માટે ચાતુર્માસ પહેલાં આવેલા તેઓને દીક્ષા તરત ન આપતાં ચાતુર્માસ પછી વિચાર કરી દીક્ષા આપવા જણાવેલું. દરમ્યાન તેઓ પૈકી એકની વર્તણૂક અયોગ્ય માલુમ પડી. ચાતુર્માસ દરમ્યાન તેણે દેરાસરમાંથી ચોરી કરેલી તે પકડાઈ. જો યોગ્યતાથી તપાસ માટે એ શખ્સને રાખ્યો ન હતો અને દીક્ષા આપવાનું મુલતવી રાખવાથી તેની બાવના ફરી જન્ય અને ભવિષ્યમાં દીક્ષા લેતો અટકે એવા કોઈક વિચારથી જો તેને આવતાંવેતં દીક્ષા આપી દીધી હતી તો આવા અયોગ્ય શખ્સને દીક્ષા આપવાથી ભવિષ્યમાં કેટલો અનર્થ થવાનો મંભવ રહેતો ! મહારાજશ્રીની દીક્ષા આપવાની પદ્ધતિ બહુ દીર્ઘદષ્ટિવાળી, વ્યવહારુ અને એક મહાન્ ધાર્મિકપથના નાયકને અત્યંત શોભા આપનારી હતી.

મહારાજશ્રીનો શિષ્યવર્ગ તે કાળના પ્રમાણમાં ઘણો વિસ્તૃત હતો. પણ તેના ઉપર યોગ્ય દેખરેખ અને કાબૂ રાખવા તેઓશ્રી હંમેશ કાળજી રાખતા. સાધુના આચારની કીમત તેઓશ્રી અમૂલ્ય આંકતા અને તે આચારમાં કોઈ શિષ્યની સખલના જોવામાં આવતી તો તેને માટે સખત ઠપકો આપવા અને યોગ્ય શિક્ષા ફરમાવવા ચૂકતા નહિ. એક દાખલો મને ખામ યાદ રહેલ છે. કેટલાક મંદાડાઓમાં કેટલોક પ્રસંગે આપણે જોઈએ છીએ કે સાધુઓ પોતાના ઉપયોગની (કે વખતે શોખની) વસ્તુઓ શ્રાવકો પાસે પોતાના ગુરુની જાણ બહાર માંગી લે છે, અને ભક્ત શ્રાવકો ભોળાભાવે કે દષ્ટિરાગથી તેઓને તે આણી આપે છે. તે વસ્તુઓ ખરેખર ઉપકરણની છે કે અધિકરણરૂપે પરિણમનારી છે તે વિષે વિચાર કરવામાં આવતો નથી. ઉપકરણની હોય તો પણ ગુરુ-આજ્ઞા સિવાય ન લેવી જોઈએ, એ નિયમ તો અનુલ્લંઘનીય છે. આ બાબત યોગ્ય ધ્યાન આપવામાં આવતું ન હોવાથી પરિણામ અનિષ્ટ આવે છે. મહારાજશ્રી આ પદ્ધતિ ચાલવા દેતા નહિ. યોગાસાની શરૂઆત પહેલાં કેટલાક સાધુઓએ શ્રાવકો પાસેથી કાપડ વિગેરે વહોરેલું. મહારાજ સાહેબની તે માટે આજ્ઞા લીધેલી નહિ. મહારાજ સાહેબને તે બાબતની ખબર પડતાં તે સાધુઓને એવો સખત ઠપકો આપેલો કે તે સાંભળતાં હું તો ચરચરી ગયલો. ઠપકો આપી બધાને યોગ્ય પ્રાયશ્ચિત આપ્યું તે તો જીવું. સમુદાયના હિત માટે મંદાડાના નાયકે દરેક કામમાં યોગ્ય શિક્ષા પદ્ધતિ રાખવાની કેટલી બધી જરૂર છે ? ભક્ત શ્રાવકવર્ગે પણ સાધુઓ ધર્મના આચારનું અગમર પાલન કરતા રહે તે માટે તેમાં યોગ્ય રીતે સહાયભૂત થવું જોઈએ, પણ અયોગ્ય ભક્તિથી કે દષ્ટિરાગથી આચારમાં શિથિલતા આવી જન્ય ને મુજબ ન થવા દેવું જોઈએ.

“ સાધુજન ફરતો ભલો, ડાઘ ન લાગે કોઈ, ” આ વાક્યનો અરાખર અમલ કરવામાં મહા-

સુસંસ્કરણો

રાજશ્રી કટિબદ્ધ રહેતા. મહારાજશ્રીના જીવે જીવે થયેલા ચાતુર્માસની યાદી તરફ દૃષ્ટિ કરતાં આપણે સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ છીએ કે એક જ સ્થળે લાગલાગટ એ ચાતુર્માસ તેઓ સાહેબે કદી કર્યા જ નથી; એટલું જ નહિ પણ અંગે મન સ્વીકાર્યા પછી એક જ સ્થળે લાંબે લાંબે અંતરે થયેલાં એ ચોમાસાં પણ બહુ જ થોડા છે. મહારાજશ્રીની વિહારભૂમિ બહુ વિસ્તૃત હતી અને અનેક સ્થળોના જનસમુદાયને એઓશ્રીના વચનનું અમૃતપાન કરવાનો લાભ મળતો હતો.

ધાર્મિક સિદ્ધાંતોનો અપલાપ થતો હોય કે તેમાં અંગ્રામ્ય ફેરફાર થતો જણાતો હોય તે તે આખતમાં મહારાજશ્રી શાસ્ત્રસંમત વાંતા જનસમૂહની ગળુમાં આવે અને પોતાના આચારવિચાર શાસ્ત્રાનુસાર રાખે તેટલા માટે આવા ફરેક પ્રસંગે યોગ્ય પ્રતિકાર કરવા ચૂકતા નહિ. એ પ્રતિકાર એવા સંજ્ઞા અને પદ્ધતિસર કરતાં કે તેમાં કોઈને શંકા જિઠાવવાની ખારી રહી શકે જ નહિ. સુરતમાં એક એવો પ્રસંગ હુકુમ મુનિના સંબંધમાં બન્યો હતો. તેમણે પ્રગટ કરેલા પુસ્તકમાં અનેક આખત શાસ્ત્ર વિરુદ્ધની જણાવેલી. તે સંબંધમાં જ હુસરના શ્રાવક શા. ગોરધનદાસ ખેચરે કેટલાક પ્રશ્નો ઉપસ્થિત કરેલા. મહારાજશ્રીએ તેના સંતોષકારક ઉત્તરો આપેલા અને એ આખતમાં કોઈને કોઈ પ્રકારની શંકાનું સ્થાન ન રહે તેટલા માટે વિશેષ યોજના થયેલી. જૈન એસોસીએશન ઓફ ઇન્ડિયા મારફત જીવ જીવ વિદ્યાનો, સાધુઓ અને યતિઓના એ આખતમાં અભિપ્રાયો મંગાવી, સુરતમાં શેક પ્રેમચંદ્ર રાયચંદની ધર્મશાળામાં એક મોટો મેળાવડો કરી, તેની સમક્ષ તમામ અભિપ્રાયો વાંચી એ સંબંધમાં ઉચિત ઠરાવ કરવામાં આવેલો. ધાર્મિક સિદ્ધાંતોના નિર્ણય આખત આવી પદ્ધતિ બહુ અનુકરણ કરવા લાયક ગણાય.

ઉપર જણાવેલાં સંસ્કરણોની મારા ઉપર મારી લઘુવયથી નહિ બૂંસાય તેવી અસર થયેલી છે; અને એ સંસ્કરણો તથા શ્રીગુરુદેવનું શુદ્ધ ચાત્રિ, અને સમાજની ધાર્મિક ઉન્નતિ કરવા આખતમાં તેઓશ્રીની તીવ્ર લાગણી આપણને દેવ, ગુરુ અને ધર્મ ઉપર પ્રીતિ કરાવવામાં અનેક પ્રકારે સહાયબૂત થાય છે, તેને માટે આપણે સદા શ્રી ગુરુદેવના ઋણી છીએ.

[લેખક તે શ્રીયશોવિનય જ્ઞેન ગુરુકુલના અંવર્ધક મુનિ ચારિત્રવિનયજ્ઞના શિષ્ય છે. તેઓશ્રી જણાવે છે કે 'શ્રી પુરેરાયજી મહારાજ શ્રી આત્મારામજી મહારાજના ગુરુજી થાય છે. તેમના પોતાનાં જ હસ્તલિખિત ચરિત્રના આધારે જ મૂળ મુદ્દા આપ્યા છે. —સંપાદક]

એમનું જન્મસ્થાન ભારતની વીરભૂમિ પંજાબ બંતે રણજીતસિંહજીના વંશજ; જેમની નસેનસમાં વીરત્વ અને સચ્ચાર્ધ ઠાંસી-ઠાંસીને ભર્યાં હતાં. જન્મસ્થાન શીખબલિતની સહજ-સુલભ ખાનદાની, કુલગૌરવ અને ધર્મભાવના એમનામાં બગૃત હતી. ૧૮૫૭ ના બળવા પછીના શાંત થતા જતા ભારતમાં એ લડવીર પુરુષ ધાર્મિક બળવો-ક્રાન્તિ કરવા જન્મ્યો હતો. સ ૧૮૬૩ માં લુધિયાના નજીકના દુલવાં ગામમાં તેમનો જન્મ થયો. પિતાનું નામ ટેકસિંહ, માતાનું નામ કમોદિ અને પોતાનું નામ બુદ્ધાસિંહ. માતાનો એકનો એક લાડકવાયો 'દેવના દીધેલા' ની માફક ઉછર્યો. 'દેવના દીધેલા'ને જાણે ચરિતાર્થ કરવા જ હોય તેમ બચપણથી તેમને સંસાર પ્રત્યે અજીગમો હતો-સાંસારિક વાસનાઓ અને સુખો પ્રત્યે વિમુખતા હતી. સંસ્કારી માતાએ એમાં પ્રાણ પૂર્યો અને બાલકને સન્માર્ગે વાળ્યો.

એક વાર બુદ્ધાસિંહે માતાને સાફ સંભળાવ્યું: 'મારે સાધુ થવું છે.' આ સાંભળતાં જ પગ નીચેથી ધરતી સરકતી હોય તેમ માતાને આંચકો લાગ્યો, પરંતુ ત્યાં તો સ્વપ્નું યાદ આવ્યું. પુત્ર તો થશે પણ સાધુ થશે-જગત-વન્દ્ય થશે. ધીરતાથી માતાએ વાતસલ્યભર્યો હાથ પંપાળતાં કહ્યું: 'બ વત્સ! બ સાધુ થા; પરંતુ સાધુ થયા પછી સંસારની મમતામાં ન પડીશ. સાચો સાધુ થજે.' માતાના આશીર્વાદ અને ઉન્હાં ઉન્હાં આંસુથી ભીંજી બુદ્ધાસિંહ જગતના ચોકમાં સાધુ-સંતોને શોધવા નીકળ્યો. પંજાબમાં ફરી સાધુ-સંતોની ખૂબ શોધખોળ કરી. અનેક સંતો અને ફકીરોનો પરિચય સાધ્યો કિન્તુ સાચી સાધુતાની ફેરમ તેમને

ધર્મવીર શ્રી બુદ્ધરાયજી મહારાજ

ક્યાં ય ન લાધી. ઠેઠ દિલ્હી સુધી ફરવા છતાં ય તેમને સાધુતાનાં દર્શન ન થવાથી ઘેર પાછા ફર્યા. માતાએ પુત્રને ક્ષેમકુશલ ઘેર પાછો આવેલો જોઈ હર્ષનાં આંસુ વર્ષાવ્યાં.

પંજાબમાં એ સમયે સ્થાનકમાર્ગી સાધુઓ જ વિચરતા. ક્યાંક ક્યાંક યતિ મહા-ત્માઓ પોતાનાં થાણાં જમાવીને જોઠા હતા, પણ તેમના કંચનપ્રેમે-ક્યાંક ક્યાંક કામિની-પ્રેમે, તેમનાં માનસત્કાર અને આદર ઘટાડ્યાં હતાં. ત્યાંની જૈન જનતા તેમનાથી વિમુખ બની,—સાથે જ જિનવરના સાચા ધર્મથી વિમુખ બની હતી. બુદ્ધસિંહને અન્ય સંપ્રદાયના સાધુઓ કરતાં સ્થાનકમાર્ગી સાધુઓના પરિચયમાં કંઈક સત્યની ઝાંખી થઈ, એટલે પચીસ વર્ષની ભરચુવાનીમાં ૧૮૮૮ માં દિલ્હીમાં બુદ્ધસિંહે સ્થાનકમાર્ગી સાધુધર્મની દીક્ષા લીધી અને બુદ્ધરાયજી નામ અપાયું.

બુદ્ધરાયજી સાધુ જીવન સુંદર રીતે પાળતા હતા. એમનું શુદ્ધ ચારિત્ર, તેજસ્વિની મેઘા-બુદ્ધિ, પરમ ત્યાગ અને ચૌવનવસન્તમાં પાંગરી રહેલી સુંદર સ્વરૂપવાન સાધુ જીવન કાયાએ આખા સ્થાનકવાસી સાધુઓનું લક્ષ્ય ખેંચ્યું. ટૂંક સુદતમાં જ બુદ્ધરાયજી મહારાજે સુંદર અભ્યાસ કર્યો. આગમ બત્રીસી વાંચી. એ વાંચતાં તેઓશ્રીને એમ લાગ્યું કે જિનાગમમાં મૂર્તિનિષેધ નથી. સં. ૧૮૯૩ માં તેમને મુહુપત્તિ બાંધવી એ શાસ્ત્રવિહિત નથી અને જિનમૂર્તિ માનવી એ શાસ્ત્રવિહિત છે એમ પહેલવહેલી શ્રદ્ધા થઈ. પંજાબમાં સૌથી પ્રથમ આવી શ્રદ્ધા આ ધર્મવીરને થઈ જેને આજે એક શતાબ્દિ પૂરી થાય છે.

જિનાજ્ઞા પ્રમાણેના ધર્મની શોધ ચાલુ હતી. બુદ્ધરાયજી મહારાજ ફરતા ફરતા દિલ્હી પધાર્યા. ત્યાં તેમને તેરાપથી સાધુનો પરિચય થયો. તે સંપ્રદાયની પરીક્ષા કરવા બુદ્ધરાયજી જયપુર, જોધપુર તરફ વિચર્યા જે ત્રણ વર્ષ ત્યાં ગાળ્યાં, પરંતુ સુસુહુ-બુદ્ધરાયજીને ત્યાં સંતોષ ન થયો. એ ધર્મ પ્રત્યે આદર ન થયો એટલે દિલ્હી પાછા આવ્યા. દિલ્હી આવી વૃદ્ધ ગુરુની સેવા તન-મનની શુભ નિષ્ઠાથી બજાવી. સ્થાનકમાર્ગી સંપ્રદાયની કેટલીયે શંકાઓનાં સમાધાન મેળવ્યાં જેમાં તેમને પોતે બલેલું સત્ય વધુ સાચું લાસ્યું. ગુરુ અન્તિમ સ્થિતિએ હતા ત્યારે શિષ્યને અન્તિમ આશીર્વાદ આપ્યો: ‘વત્સ! સત્યાર્થી બનજે—જ્યાં તને વધુ આત્મકલ્યાણ ભાસે ત્યાં રહેજે તું ક્યાં ય કહી દુઃખી નહિ થાય.’

ગુરુજીના સ્વર્ગવાસ પછી બુદ્ધરાયજીએ પંજાબમાં ધૂમવા માંડ્યું. ગુરુકૃપાએ તેમને શાસ્ત્રબોધ સુંદર થયો હતો. પંજાબમાં તે વખતના વિકાન ગણાતા સત્યની પરીક્ષા સ્થાનકમાર્ગી સાધુ અમરસિંહજી આદિને મળ્યા. પોતાની કેટલીયે શંકાઓ તેમને પૂછી. અમરસિંહજીએ બુદ્ધરાયજીની તર્કશક્તિ, શાસ્ત્રીય જ્ઞાન અને સત્યપ્રિયતા નિહાળ્યાં અને કહ્યું: “बुद्धराया ! त्वम और हम सदा साथमें ही रहे.”

मुनिगज श्री बुद्धेगयजी (बुद्धिविजयजी) महाराज.

મુનિરાજની ન્યાયવિજય

બુદ્ધરાયણએ તેમનું કથન માન્ય રાખ્યું અને બન્ને થોડો સમય સાથે વિચર્યા. તે દરમિયાન મુહુપત્તિ અને મૂર્તિની ચર્ચા પ્રસંગવશાત્ નીકળી. અમરસિંહનાં કથનોથી પોતાની બુદ્ધિને સંતોષ થયો નહિ. અન્તે બન્ને જુદા-કાયમના જુદા પડ્યા. અમરસિંહણ તેમના હરિકે બન્યા. આ પ્રસંગ અમૃતસરમાં બન્યો હતો.

. બુદ્ધરાયણ ત્યારપછી પંબળમાં આગળ વધ્યા. સાથે જ શાસ્ત્રનું ઊંડું મર્મગ્રાહી વાચન પણ વિશાળ બન્યું. જેમ જેમ શાસ્ત્રનું વાચન વધતું ગયું તેમ મંથનકાળ અને તેમ તેઓશ્રીને પૂરેપૂરી ખાત્રી થઈ કે ચોવીસે કલાક મુહુપત્તિ બાંધ-ચર્ચાના શ્રી વાનું વિધાન કોઈપણ જૈન શાસ્ત્રમાં નથી, અને મૂર્તિપૂજનો વિરોધ ગણેશ પણ કોઈપણ જૈન શાસ્ત્રમાં નથી. એ વિરોધ અસંગત અને અસ્થાને છે. જૈનશાસ્ત્રમાં મૂર્તિપૂજનું વિધાન સ્થાને-સ્થાને વિદ્યમાન છે. આટલી વાત પ્રતીત થયા છતાંયે બુદ્ધરાયણ આ વિષય જાહેરમાં ચર્ચાતા નહિં અને મુહુપત્તિ બાંધી રાખતા મૂર્તિપૂજના વિરોધ સિવાય સમભાવપૂર્વક ધર્મનો ઉપદેશ આપતા. એમાં એક વાર એવું બન્યું કે બુદ્ધરાયણ ગુજરાનવાલામાં ચાતુર્માસ હતા. ત્યાંનો એક શ્રાવક કાર્યપ્રસંગે અમૃતસર ગયેલો. ત્યાં અમરસિંહણ ચોમાસુ હતા. અમરસિંહણએ તે શ્રાવકને પૂછ્યું “ તમારે ત્યાં બુદ્ધરાય છે એની શ્રદ્ધા કેવી છે ? ”

શ્રા૦—બહુ સારી શ્રદ્ધા છે. પરમત્યાગી, તપસ્વી અને વિદ્વાન છે.

અમરસિંહણ—તેની શ્રદ્ધા ખોટી છે. તે મૂર્તિને માને છે. મુહુપત્તિ બાંધવાની તેને શ્રદ્ધા નથી.

શ્રા૦—મહારાજ અમારે ત્યાં એવું કશું નથી. બુદ્ધરાયણ બરાબર મુહુપત્તિ બાંધી રાખે છે અને ક્રિયા પણ ચોકખી કરે છે. એ શ્રાવક તો થોડો મુદ્દતમાં જ પાછો ગુજરાનવાલા આવ્યો અને વ્યાખ્યાન વચ્ચે જ અમરસિંહણએ પૂછેલી વાતનું નિરાકરણ માગ્યું. બુદ્ધરાયણ મહારાજે જરાયે ગભરાયા સિવાય, આત્મવચના કર્યા સિવાય સત્ય જાહેર કર્યું, પોતાની માન્યતા બેધડકપણે જાહેર કરી; એટલું જ નહિં કિન્તુ ત્યાંના પ્રસિદ્ધ કર્મચંદ શાસ્ત્રીને અને ગુલાબરાય શેઠ આદિ સમભાવી પુરુષાને સભા વચ્ચે જ શાસ્ત્રોના આધારે મૂર્તિપૂજા સાબિત કરી આપી; તેમ જ ચોવીસે કલાક મુહુપત્તિ બાંધવાનું વિધાન કોઈપણ જૈન શાસ્ત્રમાં નથી એમ બરાબર સિદ્ધ કરી આપ્યું. આખા પંબળમાં જાહેરમાં મૂર્તિપૂજાની ચર્ચા સૌથી પ્રથમ અહીં જ થઈ. ગુજરાનવાલાના સ્થાનક-માર્ગી જૈનોએ સત્ય સ્વીકાર્યું અને બધા ય બુદ્ધરાયણના મતના અનુયાયી થયા. ત્યારપછી શિયાલકોટ, પતીયાલા, પપનાખા, અમૃતસર, કિલ્લા, રામનગર, પસરૂર, અખાલા આદિમાં ચર્ચાઓ ચાલી, પરંતુ ચર્ચાના શ્રી ગણેશ ખેસાડવાનું સૌભાગ્ય ગુજરાનવાલાને જ પ્રાપ્ત થયું. શિયાલકોટના સોદાગરમદલ અને રામનગરના માણિકચંદ શાસ્ત્રી પ્રથમ તે

ધર્મવીર શ્રી બુદ્ધરાયજી મહારાજ

અમરસિંહજીના પરમ ઉપાસક હતા, પરંતુ બુદ્ધરાયજી સાથેની ચર્ચા પછી અમરસિંહજી ઉપરની તેમની શ્રદ્ધા ઊઠી ગઈ અને બુદ્ધરાયજીના પરમ ઉપાસક બન્યા.

પંબજ કે પંબજ બહારની ચર્ચાઓમાં, વાદવિવાદોમાં બુદ્ધરાયજીનું એક વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ તરી આવતું, તે એ જ કે ગમે તેવો વિકટ કે કઠિન પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો હોય, ગમે તેવી ગરમાગરમ ચર્ચા ચાલતી હોય, સભાનું વાતાવરણ ગમે તેવું સંક્ષુબ્ધ બન્યું હોય, હરિકૃ પક્ષ આવેશમાં આવી ગમે તેમ ઝોલતો હોય છતાં પોતે લગારે કટુતા ન આવવા હેતા કે ન ગરમ થતા. પૂરેપૂરો વાણીનો સંયમ જાળવી શાન્તિથી સામા પક્ષની દલીલો સાંભળી, સત્ય લાગે તેટલું નિઃસંકોચલાવે સ્વીકારી, સામાની દલીલોનો યુક્તિ, શ્રુતિ, તર્ક અને દલીલોથી સચોટ જવાબ આપતા. તેમની નિષ્પક્ષ દલીલો સાંભળી સામે પક્ષ તેમનો બની જતો. તેમની નમ્રતા, મીઠી વાણી અને પ્રત્યુત્તર આપવાની અસાધારણ તર્કશક્તિથી સામે પક્ષ સદા ય મ્હાત થતો. એમણે જિંદગીમાં ક્રોધ નથી કર્યો અને સત્ય સ્વીકારતાં કદી પાછી પાની પણ નથી કરી. એમણે સત્ય ધર્મ મેળવતાં અગણિત કષ્ટો અને ભયંકર અપમાનો હસ્તે મોઢે ઝીલ્યાં છે. અને તેથી જ તેઓ ધર્મવીર બન્યા છે. પંબજના જૈનોમાં ધાર્મિક ક્રાંતિની ચીજુગારીના આઘ સર્જનહાર તેઓ જ છે. પંબજમાં સત્ય ધર્મની ઝાંખી કરાવનાર પણ તેઓ જ છે.

ઉપર્યુક્ત ચર્ચા સારા પંબજમાં ફેલાઈ ગઈ. જાહેરમાં આટલી ચર્ચા કરવા છતાં યે બુદ્ધરાયજીએ મુહપત્તિ તોડી ન હતી. તેમને મજબૂત સાથીદારની પૂરેપૂરી આવશ્યકતા હતી. એવામાં સં. ૧૯૦૨ માં પસરૂના જીવિદેશના ભાણેજ મૂલચંદજીએ દીક્ષા લીધી. દ્વંધમાં સાકર ભણે તેમ આ શિષ્ય સુયોગ્ય હતો. સોલ વર્ષનો એ નવયુવાન મહાબુદ્ધિ-નિધાન, પરમ પુણ્યશાલી અને મહા તેજસ્વી હતો. એક જ વર્ષમાં ગુરુજીનો આશય જાણ્યો અને પછી હિંમતપૂર્વક વિનયથી કહ્યું: “ મુહપત્તિ બાંધવાની શ્રદ્ધા નથી તો શા માટે આત્માને છેતરવો જોઈએ ? જિતારી નાંખો આ મુહપત્તિ. ” બસ, અન્તે ૧૯૦૩ માં ગુરુ-શિષ્યે મુહપત્તિ બાંધવી છોડી દીધી. આખા પંબજના સ્થાનકમાર્ગીઓમાં આ સમાચારથી કવેટાના ધરતીકંપથી ય વધુ ભયંકર આંચકો લાગ્યો. એ ગુરુશિષ્યને આહારપાણી ન મળે, કોઈ ચોમાસુ ન રાખે, કોઈ સ્થાનકમાં ઉતરવા ન દે એવાં અનેક ક્રમમાનો છૂટ્યાં; પરંતુ ધીરવીર બુદ્ધરાયજી અને મૂલચંદજીએ કોઈનીયે પરવા ન રાખી. તેમને વેશપૂજા નહોતી જોઈતી; તેઓ સત્યના જ અર્થી હતા. ધીરે ધીરે સત્ય ધર્મનો ઉપદેશ ફેલાવવા માંડ્યો. આત્માર્થી જનોએ સત્ય સ્વીકાર્યું. સત્ય ધર્મના ઉપાસકો વધ્યા. એમાં પ્રેમચંદજી શિષ્ય મળ્યા. કેટલાયે ગામોને સત્ય ધર્મની શ્રદ્ધા થઈ. શાસ્ત્રાર્થી કર્યા, ચર્ચાઓ કરી, ખૂદ અમરસિંહજી સાથે ઘણીવાર ચર્ચા થઈ અને દરેક પ્રસંગોમાં અમરસિંહજીને પાછીપાની કરની પડી. તેમાંના બે પ્રસંગો દૂંકમાં આપું છું.

મુનિરાજ શ્રી ન્યાયવિજયજી

હોશિયારપુરનો આ પ્રસંગ છે. એક વાર કોઈ સ્થાનકમાર્ગી સાધુ કાળધર્મ પામ્યા હતા. પંજાબના ઘણાખરા સ્થાનકમાર્ગી સાધુ એકઠા થયા હતા. બુટેરાયજી અને મૂલચંદજી એ રસ્તે નીકળ્યા. બુટેરાયજી એ ગામ છોડી ખારોખાર ગયા. અમરસિંહજીને આ સમાચાર મળ્યા. તેમણે થોડા શ્રાવકોને ચડાવી બુટેરાયજીને પાછા વળાવ્યા. ગુરુ-શિષ્ય સમજી ગયા કે અહિં ઉપદ્રવ થશે. ગૌચરી કરીને બેઠા કે તરત જ બધા સાધુઓ-સાધ્વીઓ, શ્રાવકો મળ્યા. તેમાં ગંગારામજી નામના ચાલાક સાધુએ અમરસિંહજીના કહેવાથી પ્રશ્નોની ઝડી શરૂ કરી દીધી.

ગં—તમે કેમ ગુરુનું વચન નથી માનતા ?

બુટેરાયજી—બરાબર માનું છું.

ગં—તમારા ગુરુ મુહપત્તિ બાંધતા હતા, તમે કેમ નથી બાંધતાં ?

બુટેરાયજી—કયા શાસ્ત્રમાં મુહપત્તિ બાંધવાનું લખ્યું છે તે બતાવો તો બાંધું.

ગં—ગૌતમસ્વામીએ બાંધી હતી.

બુટેરાયજી—ભૂલ્યા. તેમણે નહોતી બાંધી એટલે તો મૃગા લોહણીયાને જોવા જતાં બાંધવી પડી.

ગં—પહેલાં મુહપત્તિ નહોતા બાંધતા, પરંતુ પાછળથી આચાર્યોએ મુહપત્તિ બાંધવાનું શરૂ કર્યું.

બુટેરાયજી—કયા આચાર્યથી મુહપત્તિ બાંધવાની શરૂઆત થઈ તે બતાવશે ?

ગં—[ક્રોધથી] એમ પ્રશ્નો શું પૂછો છો ?

બુટેરાયજી—સીધો જવાબ આપો. શું ગૌતમસ્વામીજી અને શાસ્ત્રકારોથી તમે વધારે ડાહ્યા કે પ્રામાણિક શાસ્ત્રકારોનું વચન છોડી તમારું વચન માનું એમ ને ?

ગં—(આવેશથી) બસ, તમારે વધારે ન બોલવું. નહિં તો તમારો વેશ ખેંચી લઈશું. ત્યાં તો શ્રાવકો વચ્ચે પડ્યા. ગંગારામજીને અને અમરસિંહજીને ધમકાવ્યા. મહારાજ ! શાસ્ત્રના પાઠો હોય તો રજી કરો. બુટેરાયજીનું કથન તદ્દન સત્ય છે. ગંગારામજી ‘બુટેરાયજી મિથ્યાત્વી છે; અમારા ટોળા બહાર છે’ એમ કહી ચાલી ગયા. પરિણામ એ આવ્યું કે અમરસિંહજીને આખું ગામ શ્રદ્ધાહીન લાગ્યું અને તે છોડીને ચાલ્યા જવું પડ્યું. બુટેરાયજી અને મૂલચંદજી ત્યાં રહ્યા અને સત્ય ધર્મનો ઉપદેશ ફેલાવ્યો.

અમરસિંહજી ત્યાંથી નીકળી અમ્બાલા ગયા. બુટેરાયજી મહારાજને દિલ્હી જતાં વચમાં અમ્બાલા આવ્યું. અમરસિંહજી ત્યાં છે એવી ખબર મળતાં બુટેરાયજીએ શહેર છોડી કેમ્પમાં જઈને રાત રહેવાનો વિચાર કરી ગૌચરી માટે શહેરમાં ગયા.

ધર્મવીર શ્રી બુટ્ટેરાયજી મહારાજ

અમરસિંહજીને હોશિયારપુર યાદ આંચું. ત્યાંનો બંદો લેવાનું મન થયું. શ્રાવકોને ચડાવી બુટ્ટેરાયજીને થાનકમાં બોલાવ્યા અમરસિંહજીને ખાત્રી હતી કે અહીં બુટ્ટેરાયજીનો વેશ જરૂર ઉતરાવીશું. જૈનો નહિ તેો અજૈનોદ્વારા પણ બુટ્ટેરાયજીનો વેશ જરૂર ઉતરાવવો. હોશિયારપુરની માફક અહીં પણ ચર્ચા ચાલી. અમરસિંહજી પાસે કાંઈપણ જવાબ નહોતો. એટલે પાછા પડવું પડ્યું અને રાત્રે વેશ ખેંચી લેવાનું કારસ્તાન રચ્યું—તદખીર ગોઠવી. કેટલાક સત્યપ્રેમી શ્રાવકોને આ ન રચ્યું. એટલે ખાનગીમાં જઈ બુટ્ટેરાયજીને કહ્યું: મહારાજ ! ચાર ઘડી રાત રહે તે પહેલાં અખાલા છોડી ચાલ્યા જાઓ અને પ્રતિ-ક્રમણ બહાર જાઓ કરજો.

બુ—કેમ ?

શ્રાવકો—સાધુઓ તમારો વેશ ખેંચી લેશે. અમરસિંહજીને તમારા ઉપર ઘણો દ્રેષ છે.

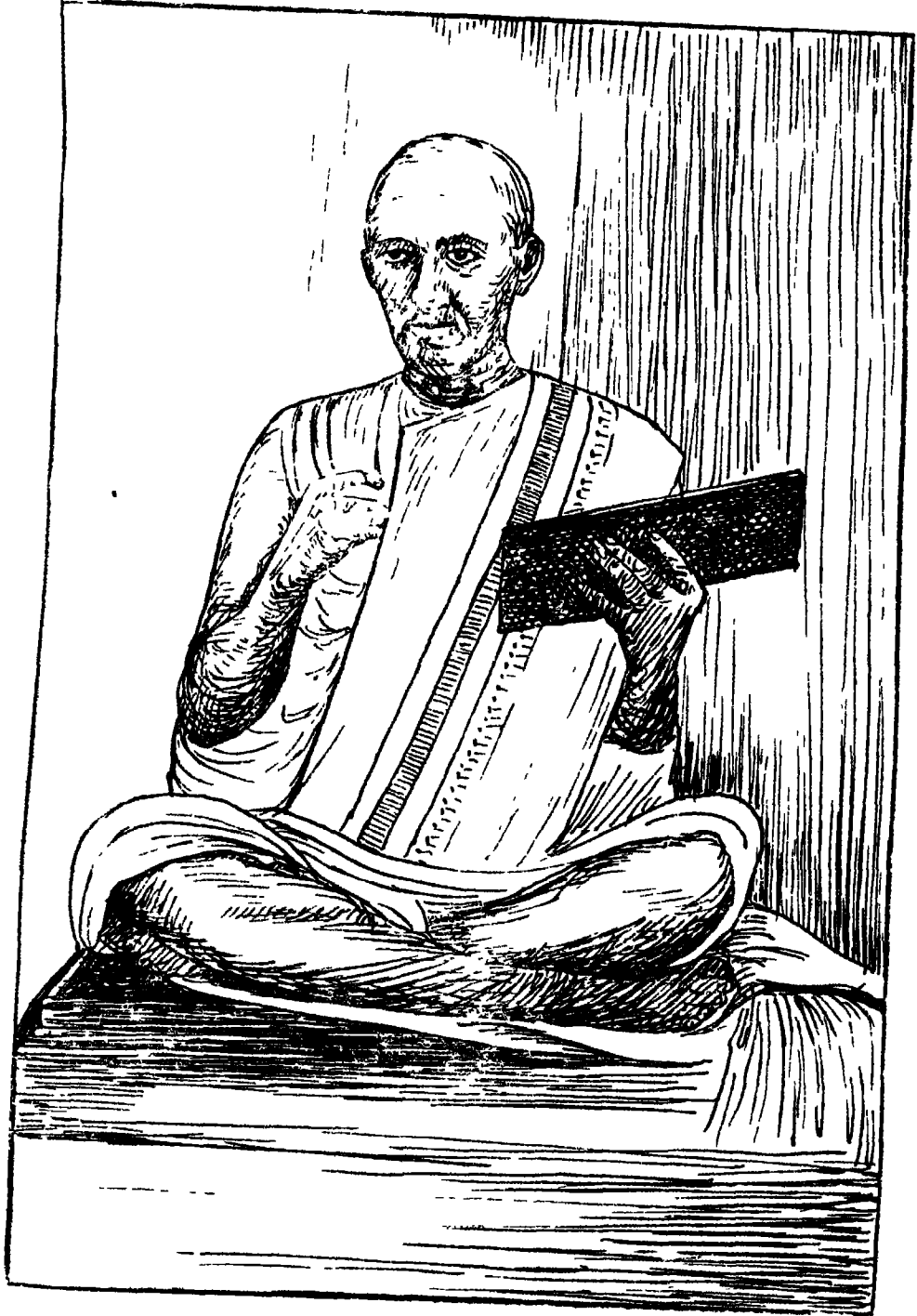
બુ—ભાઈ ! મેં કોઈની ચોરી ચારી કરી નથી. રાજ અંગ્રેજનું છે. એ લોકો વેશ ખેંચવા આવે તો ખરા ? હું તો અહીં જ રહીશ. આ સમાચાર અમરસિંહજીને મળ્યા. અન્તે વેશ ખેંચી લેવાની વાત પડતી મૂકાઈ. પછી બુટ્ટેરાયજી ત્યાંથી આગળ વધ્યા.

આ શુરુ-શિષ્યે આખા પંબજમાં વિચરી સત્ય ધર્મની મશાલ પ્રગટાવી. સં. ૧૯૦૮ માં વૃદ્ધિચંદ્રજીએ તેમની પાસે દીક્ષા લીધી તેઓ મહાપ્રતાપી, પરમ શુરુભક્ત અને બાલબ્રહ્મચારી હતા. અઠાર વર્ષની ઉંમરે તેમણે દીક્ષા લીધી અન્તે એ ત્રિપુટીએ (બુટ્ટેરાયજી મહારાજ, મૂલચંદ્રજી મહારાજ, વૃદ્ધિચંદ્રજી મહારાજ) પંબજ છોડી, મારવાડ થઈ, ગુજરાતમાં આગળ વધી, સં ૧૯૧૧ માં સિદ્ધાચલજીની યાત્રા કરી ભાવનગર ચોમાસું કર્યું.

ગાઠ અંધકાર પછી રવિ-ઉદય થાય છે તેમ આ ત્રિપુટીને સિદ્ધાચલજીની યાત્રાથી ઘણું નવું જાણવાનું મળ્યું. તેમને બરાબર દઢ નિશ્ચય થયો કે આપણે સંવેગદીક્ષા સત્ય માર્ગે આગળ વધ્યા છીએ. સં. ૧૯૧૨ માં અમદાવાદમાં મહિવિજય દાદા પાસે સંવેગપક્ષની દીક્ષા લીધી. બુટ્ટેરાયજી મહારાજ મહિવિજયજી દાદાના શિષ્ય થયા જ્યારે મૂલચંદ્રજી અને વૃદ્ધિચંદ્રજી બુટ્ટેરાયજી મહારાજના શિષ્ય થયા.

આ વખતે ગુજરાતમાં યતિઓનું પરિબળ અત્યધિક હતું. સારા ત્યાગી સુધુઓ અદ્ય સંખ્યામાં હતા. એ ત્રિપુટીના અસાધારણ ત્યાગ, તપ, ઉજ્જવલ ચારિત્ર અને ઉપદેશ શક્તિએ યતિઓનું જોર તોડ્યું. યતિઓના આચાર્યો આગળ સાધુઓને ચાલવાનું, તેમના સ્થાપનાચાર્યજીને રૂમાલ ઓઢાડવાનું, રૂપાનાણાથી તેઓની પૂજનું—એ બધું આ ત્રિપુટીએ જ બંધ કરાવ્યું. યતિઓની સત્તાની ધોંસરી ફેંકી દેવાનું માન આ ત્રિપુટીને જ ઘટે છે. તેમાં વ્યવસ્થાશક્તિ મૂલચંદ્રજી મહારાજની હતી. અમદાવાદના નગરશેઠ પ્રેમાભાઈ

श्री. आ. शनाधि ग्रंथ मांड स्वाम करवेल रेखा चित्र नं. ३

स्व० मुनिगजश्री बुद्धिविजयजी । बुद्देगायजी ।

મુનિરાજ શ્રી ન્યાયવિજયજી

હેમાભાઈ, શેઠ દલપતભાઈ આદિ શ્રાવકો તેમના શિષ્યો-ઉપાસકો થયા. તેમના સહાયતાથી મૂલચંદજી મહારાજે સાધુઓ વધાર્યા અને તેમણે ૧૬૨૩માં મણિવિજયજી દાદાના શુભ હસ્તે મૂલચંદજી મહારાજને ગણિપદ અપાવ્યું.

બુદેરાયજી મહારાજને પુનઃ પંજબમાં જવાનું મન થયું. ત્યાં નવા કરેલા શ્રાવકોને સન્માર્ગે વાળવા, સંવેગપક્ષના સાધુઓનો તેમને ખ્યાલ આપવા પુનઃ પુનઃ પંજબમાં પંજબ પધાર્યા. તેમના પંજબ પધારવાથી લોકોને ઘણી સારી અસર થઈ. આ વખતે આત્મારામજી મહારાજ પણ તેમના માર્ગની અસરમાં હતા. આ વખતે અમરસિંહજીએ વડીલની સત્તાથી પોતાનો દોર રાખ્યો હતો. બુદેરાયજી આદિના ચાહ્યા જવાથી તેમને ઘણું લાગતું હતું ત્યાં આત્મારામજી જ્ય તે પાલવે તેમ હતું નહિ, એટલે તેની સામે પોતાનું છેલ્લું શસ્ત્ર આહારપાણી બંધનું ખાનગીમાં ઉગામી ચૂક્યા હતા. બુદેરાયજી મહારાજનાં ક્ષેત્રોએ આત્મારામજી મહારાજને ખૂબ સહાયતા કરી. આ જ સમયમાં આત્મારામજી મહારાજના ગુરુભાઈના શિષ્ય ગણેશીલાલે મુહપત્તિ તોડી, ધર્મવીર શ્રી બુદેરાયજીની પાસે સંવેગપક્ષની દીક્ષા લીધી. આત્મારામજી મહારાજ આદિને ઘણું જોર મળ્યું. સાચા સંવેગી સાધુઓની ખપ્પર પડી. ગણેશીલાલજીના વેશ પરિવર્તનથી અને બુદેરાયજીના ધર્મપ્રચારથી આખું પંજબ સચેત થઈ ગયું. બુદેરાયજી અને મૂલચંદજી જેવા હીરા ગયા, ગણેશીલાલજી ગયા અને આત્મારામજી જેવા હીરા જશે એ ભયથી અમરસિંહજી પણ દુભાયા; પરંતુ ભાવી ભય સામે તેમનાથી કાંઈ પણ થઈ શકે તેમ ન હતું. બુદેરાયજી મહારાજે સંવેગીપણામાં પંજબમાં છ વર્ષ વિચરી પોતાનાં ક્ષેત્રો સંભાળ્યા. કેટલાંક નવાં પણ ખનાવ્યાં અને સત્ય ધર્મની જ્યોત જગાવી

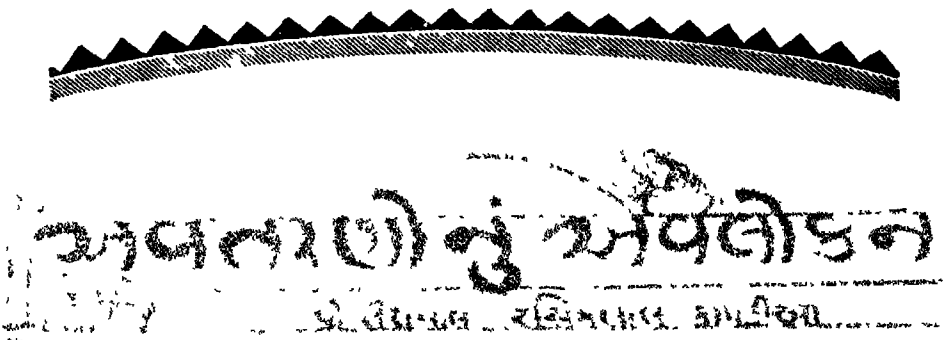
સં. ૧૬૨૬ યજી બુદેરાયજી મહારાજ ગુજરાતમાં આવ્યા. ૧૬૩૨ માં આત્મારામજી મહારાજ આદિ ૧૮ સાધુ ગુજરાતમાં આવ્યા અને મૂલચંદજી મહારાજના હાથે સંવેગ દીક્ષા લઈ બુદેરાયજી મહારાજના શિષ્ય થયા. બુદેરાયજી મહારાજને પંજબ ઘણું ચાહ આપતું. ત્યાં પોતે પ્રગટાવેલી સત્ય ધર્મની જ્વલત જ્યોતિ અમર રહે તેવી ઘણી ઇચ્છા હતી તેમણે ગુજરાત મૂલચંદજી મહારાજને લખાવ્યું, કાઠિયાવાડ શ્રી વૃધ્ધિચંદજી મહારાજને લખાવ્યું અને પંજાબના ઉધારનું ભગીરથ કાર્ય-પોતે પ્રગટાવેલી જ્યોતિ જ્વલત રાખવાનું; તેને દેહીપ્યમાન કરવાનું કાર્ય આત્મારામજી મહારાજને સોંપ્યું અને સુરત તરફ નીતિવિજયજી મહારાજને મોકલ્યા. શિષ્યોએ ગુરુ-આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તી જૈન ધર્મની ખૂબ-ખૂબ પ્રભાવના કરી. આત્મારામજી મહારાજે પંજાબમાં વિજયડંકો વગાડ્યો. ગુરુદેવ તે સાંભળી પ્રસન્ન થયા. ધન્ય છે એ શિષ્યોને જેમણે ગુરુનું નામ અમર કર્યું !

બુદેરાયજી મહારાજની ગિરિ-શિખર સમી પડછન્દ પાડતી ભવ્ય મૂર્તિ સન્મુખ

અન્ય બાલક જેવા હતા. તે વખતે સ્થાનકમાર્ગીઓમાં, યતિઓમાં કે સાધુગણોમાં તેમનાથી પ્રતાપી બીજો કોઈ હતો નહિ ગુર્જર કવિ પ્રેમાનંદ કહે છે કે સ્વયંવરમાં પ્રવેશતાં ' હાક વાગી'તી કે ઓ નળ આવ્યો રે ' તેમ પંબજમાં કે ગુજરાતમાં, મારવાડમાં કે કાઠિયાવાડમાં પ્રવેશતાં જૈન જનતા ઉચ્ચારતી કે ખુદેરાયજી આવ્યા છે એમની દેહસુદ્રામાં પ્રતાપ હતો, આત્મસુદ્રામાં ગુણુગૌરવ હતાં અને વિશાલ લલાટપદ્મમાં પ્રહ્લચર્યનું અલૌકિક ઓજસૂ હતું. એમના પંબખી ખડતલ દેહમાં પણ સુન્દરતા, સુકુમારતા અને સજ્જનતા તરવરતાં. ખુદેરાયજી મહારાજ એટલે પરમ ત્યાગમૂર્તિ, મહાયોગીરાજ, સત્ય અને સંયમની પ્રતિમા. દૂધપાકને કઢી માને, કડકડતી ઠંડીમાં ઓઢેલાં વસ્ત્ર સાધુને આપી દે અને દલપતભાઈ શેઠને વંડે વર્ષો સુધી રહેવા છતાં યે શેઠાણીને ઓળખવાની તમન્ના ન રાખે એવા એ નિઃસ્પૃહી હતા એમની અમીભરી વેધકદષ્ટિ અને ભવ્ય મુખારવિન્દ આજે ય પણ સંભારનારા છે. એમની કાર્યશક્તિના આત્મા મૂલચન્દ્રજી મહારાજ હતા. સત્ય ધર્મના ઉપાસક સાધુઓ ગુજરાતમાં વિચરે છે એમ સાંભળ્યું અને તેની ખાત્રી કરવા સૌથી પ્રથમ તેઓ ગુજરાતમાં આવ્યા અને પછી ગુરુજીને, વૃદ્ધિચંદ્રજી મહારાજને લઈ આવ્યા. ખુદેરાયજી મહારાજ જ્યારે પંબજ ગયા ત્યારે ગર્વચ્યવસ્થા, જૈન સંઘની સંભાળ મૂલચન્દ્રજી મહારાજના શિરે હતી. આત્મારામજી મહારાજ પણ પોતાની પૂજાઓમાં આ ગર્વચ્યવસ્થાને આ રીતે સ્મરે છે " સંપ્રતિ મુક્તિગણિ રાજા " અને પોતાને માટે ' તસ લઘુ ગુરુબન્ધવ ' નું સુંદર ગૌરવવન્તુ વિશેષણ સમર્પે છે. ધન્ય છે એ ગુરુભક્ત શિષ્યોને !

આજે જે પુરુષસિંહની શતાબ્દિ ઉજવાય છે તેમને અને ખુદેરાયજી મહારાજના જીવનને કોઈ મહત્વનો સુયોગ સધાયો છે ખુદેરાયજી મહારાજ ૧૮૮૮ માં સ્થાનકમાર્ગી દીક્ષા લીધી અને ૧૮૯૩ માં તેમને મૂર્તિપૂજાની તથા સુહૃદપતિ ચોવીસે કલાક મુખે બાંધવાની નથી એવી શ્રદ્ધા થઈ, જ્યારે એ જ સાલમાં આત્મારામજી મહારાજનો જન્મ થયો કે જેમની આજે શતાબ્દિ ઉજવાય છે. ખુદેરાયજી મહારાજ આદિ ત્રિપુટીએ ૧૯૧૧-૧૨ માં સંવેગ દીક્ષા લીધી છે, જ્યારે એ જ સાલમાં આત્મારામજી મહારાજે ડુંઢકદીક્ષા લીધી છે. ગુરુને સ્વર્ગદિન એ જ શિષ્યને જન્મદિન. વાહ ! કેવો સરસ સુયોગ. ગુરુભક્ત શ્રી આત્મારામજી મહારાજે ગુરુ-આજ્ઞા પાળી; ગુરુએ પ્રગટાવેલી જ્યોતિમાં દીપાવલી પ્રગટાવી પંબજનો ઉદ્ધાર કર્યો. સમસ્ત જૈનશાસન દીપાવ્યું. આજે એ ગુરુભક્ત મહાન્ આત્મારાજીના પુણ્ય શતાબ્દિ સ્મારક ગ્રંથમાં તેઓશ્રીના ગુરુદેવ, ધર્મવીર શ્રી ખુદેરાયજી મહારાજના ચરિત્રરૂપી પુષ્પાંજલિ અર્પી હું પણ કૃતાર્થતા અનુભવું છું. ધન્ય છે એ શાસન-પ્રભાવક ધર્મવીરને ! જેમનામાં અસાધારણ શક્તિ, અસીમ પ્રતિભા, અનન્ય વ્યક્તિત્વ અને આદર્શ આધ્યાત્મિક જીવનનો સુંદર સુયોગ થયો હતો એમને ભૂરિ ભૂરિ વંદના કરતો વિરઝું છું.

જે પંબજકેસરી ન્યાયાંભોનિધિ જૈનાચાર્ય શ્રી વિજયાનંદસૂરિ (આત્મારામજી મહારાજ)ની જન્મ-શતાબ્દિ ઉજવવાની અત્યારથી તૈયારી કરાય છે તે મહાપુરુષે મારા સ્વ. પૂજ્ય પિતામહ તેમ જ પિતાજીને જૈનધર્મના રંગથી વિશેષતઃ રંગી, તેમના ઉપર સાક્ષાત્ અને મારા ઉપર પરંપરાએ અપ્રતિમ ઉપકાર કર્યો છે. એટલે એ ઋણમાંથી હું ચત્કિચિત્ મુક્ત થઈ શકું તે માટે, એ મહાપુરુષના શાબ્દિક દેહરૂપ અનેકવિધ કૃતિઓ પૈકી જૈન-તત્વાદર્શી ને અજ્ઞાનતિમિરભાસ્કર મારા પ્રાથમિક ધાર્મિક અભ્યાસને આગળ વધારવામાં સહાયક નીવડેલ હોવાથી, એ મહાનુભાવની એક કૃતિ નામે નવતત્ત્વસંગ્રહનું સંપાદનકાર્ય કરવાનો મને સુયોગ મળેલો હોવાથી તેમ જ એના પ્રકાશનમાં તથા આ સ્મારક ગ્રંથની ઉત્પત્તિમાં પણ એ જ મહોદયના ' જમણા હાથ ' તરીકે ઓળખાવાતા અને મારા ઉપર નિઃસીમ ધાર્મિકવાત્સલ્ય રાખનારા શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિનો પૂર્ણ કૃપા હોવાથી, મારી મતિ મંદ હોવા છતાં હું આ લેખન દિશામાં પ્રયાણ કરવા પ્રેરાઉં છું.

અર્થ ને અવતાર—અવતરણનો સામાન્ય અર્થ ' ઉતારો ' કે ' ટાંચણ ' થાય છે. એને અંગ્રેજીમાં " Quotation " કહેવામાં આવે છે એક રીતે વિચાર કરતાં જણાય છે કે આપણા પ્રતિભાપૂર્ણ, પ્રામાણિક, પ્રાચીન ને પ્રતિષ્ઠિત આગમો પણ અવતરણરૂપે છે, કેમકે એ આગમો પૈકી ખાસ કરીને અંગસૂત્રો દેવાધિદેવ અરિહંત પ્રભુના અર્થની સૂત્રરૂપે ગુંથણી છે. આપણા આર્હત શાસનમાં નિરાધાર સ્વમનીષિકાને સ્થાન નથી એટલે આપણા પૂજ્ય મુનિવરાહિએ સ્વેલાં શાસ્ત્રોમાં અવતરણો ઉપલબ્ધ થાય તેમાં નવાઈ જેવું કશું નથી. પોતે જે કંઈ કહે છે તે પૂર્વ મુનીશ્વરોનાં કથનને અનુરૂપ (સરખાવો—“ ના મૂલં લિખ્યતે કિચ્ચિત્ ”) છે, એ ખતાવવા માટે તેમણે અવતરણે રજૂ કર્યા છે. આમ કરીને તેમણે “ મહાજનો યેન ગતઃ સ પન્થાઃ ” એ ન્યાયને ચરિતાર્થ કર્યો છે, કેમકે ખૂદ તીર્થંકર ભગવાનો પણ અન્ય તીર્થંકરોએ કહ્યું છે ને કહેશે તે જ અમે ઠહીએ છીએ એવો ઉદ્દેશ કરે છે.

અવતરણોનું અવલોકન

પ્રારંભ—જૈન વાસ્તવ્યને લગતા સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં અવતરણુ આપવાનો પ્રારંભ વાચકવર્થ શ્રી ઉમાસ્વાર્તાથી થયો હોય એમ જણાય છે, કેમકે ગીર્વાણુ ગિરામાં ગુંથાયેલા જે જૈન ગ્રંથો અત્યારે ઉપલબ્ધ થાય છે તેમાં એમનું રચેલું તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર અને સ્વોપજ્ઞ ભાષ્ય પ્રથમ ગણાય છે અને એ ભાષ્યમાં અવતરણુ કે સંવાદી ઉલ્લેખ જોવાય છે.

વર્ગ—સામાન્ય રીતે અવતરણોને બે વિભાગમાં વિભક્ત કરી શકાય: (૧) પોતાના સાંપ્રદાયિક ગ્રંથોને લગતાં ને (૨) અન્ય સંપ્રદાયના ગ્રંથોને લગતા. આ દરેક વર્ગના પણ ભાષા, શૈલી ઇત્યાદિ દૃષ્ટિકોણુ મુજબ પ્રકારો પાડી શકાય. જેમકે પ્રાકૃત ભાષામાં લખેલા પદ્યબદ્ધ ઇત્યાદિ.

ચિહ્ન—હસ્તલિખિત પ્રતિઓના અભ્યાસીને તો એ વાત સુવિદિત છે કે પ્રતિઓમાં અદ્વવિરામ, અર્ધવિરામ, પ્રશ્નવિરામ ઇત્યાદિ માટે ચિહ્નો હોતાં નથી, તેમ છતાં સળંગ-વિભાગવિહીન લખાણુ જોઈને મુંઝવણુ ન ઊભી થાય એવી સુંદર વ્યવસ્થા અવ્યયોદ્ધારા આપોઆપ થઈ ગયેલી હોય છે. આ હકીકત આધુનિક અવતરણુ-ચિહ્નને પણ લાગુ પડે છે, કેમકે એનું સ્થાન ઉક્તં ચ, તદુક્તં, इति ઇત્યાદિ શબ્દોએ લીધું છે અને એ શબ્દોનો પ્રયોગ અવતરણુ-ચિહ્નની ગરજ સારે છે.

શૈલી—અવતરણો આપવાની શૈલી એક જ પ્રકારની જોવામાં આવતી નથી. કેટલીકવાર અવતરણો ઉક્તં ચ, इति વચ્ચનાં કે એવા કાર્મ ભાવાત્મક ઉલ્લેખ^૧ વિના કરાયેલાં જોવાય છે. આવી પરિસ્થિતિમાં એ અન્યકર્તૃક હોવાથી શંકા સામાન્ય અભ્યાસીને થવાનો સંભવ નથી. ઉદાહરણુરૂપે જુઓ શાસ્ત્રવાતાસમુચ્ચયના ત્રીજા સ્તબકમાં આપેલું, બીજું અને ત્રીજું પદ્ય તેમ જ એનું ૧૯૨ મું પદ્ય એ અન્યકર્તૃક છે; પરંતુ અનઅભ્યાસી એને મૂળરૂપ સમજે તેમ છે આવી પરિસ્થિતિ તત્ત્વસૂત્રોહની ૯૧૨ થી ૯૧૪ અને ત્યાર-પછીની કેટલીક કારિકાઓને પણ લાગુ પડે છે માત્ર મૂળ જોનારને ૯૧૨ થી ૯૧૪ કારિકાઓનો રચનાર ભામહ અને ત્યારપછીની કેટલીક કારિકાઓનો રચનાર કુમારિલ છે એવા ખ્યાલ આવવાનો બહુ જ ઓછો સંભવ છે.

કેટલીક વાર એકનું એક પદ્ય અન્યાન્ય કૃતિમાં જોવાય છે. અને તેમ છતાં તે અમુક ગ્રંથમાંથી ઉદ્ભૂત કર્યા વિષે કશો ઉલ્લેખ કરાયેલો હોતો નથી. આનું કારણુ એમ જણાય છે કે જૈન લેખકો પોતાને સ્વતંત્ર ગ્રંથકાર તરીકે ઓળખાવવા ઇચ્છતા ન હતા, કિન્તુ તેઓ ઓછેવત્તે અંશે સંગ્રહકાર જ છે એવું તેમનું સંચાટ માનવુ હતું. કેટલાક ગ્રંથકારો ઉક્તં ચ કે એવી મતલબના શબ્દોદ્ધારા અવતરણુ રજુ કરે છે ખરા, પરંતુ તે કયા ગ્રંથમાંનું

૧ અન્યાન્ય ઉલ્લેખોની યાદી માટે જુઓ મારો અંગ્રેજીમાં લખાયેલો અને ટૂંક સમયમાં બાહારકર પ્રાચ્યવિદ્યાસંશોધન મંદિરના માસિકમા પ્રસિદ્ધ થનાર લેખ.

શ્રી. હિસાબ સંક્રાંતિ કાવચિયા

અવતરણ છે તેનો નામનિર્દેશ કરતા નથી. આનાં ત્રણેક કારણ હોવાની કલ્પના થઈ શકે છે :—

(૧) જ્ઞાન એ સાર્વજનિક સંપત્તિ ગણાતી હોવાથી એના પ્રકાશકાદિના નામ-નિર્દેશનો ઉલ્લેખ કરવાની તે સમયમાં પ્રથા ન હોય.

(૨) જે સમયમાં અંથ રચાયો હોય તે સમયના વિદ્વાનોને અવતરણનું સ્થળ જાણીતું હોવાથી તેનો ઉલ્લેખ કરવાની આવશ્યકતા રહેતી ન હોય.

(૩) તેમણે પોતાના ગુરુ કે પ્રગુરુ પ્રમુખ પાસેથી અવતરણ સાંભળી ઉદ્ઘૃત કર્યું હોય, પરંતુ તેના મૂળ સ્થળ સંબંધી તેમના તરફથી પ્રકાશ પડી ન શક્યો હોય.

કેટલાક અંથકારોએ કેવળ અંથનું જ નામ ન દર્શાવતાં તેના વિલાગાદિની અને પોતાને અંથમાં રચતી વેળા પ્રાપ્ત થયેલી હસ્તલિખિત પ્રતિના પાનાની પૂર્ણ નોંધ લીધેલી લેવાય છે.

કેટલીક વેળા “ હિતિ વચનાત્ ” એમ કરીને અવતરણ પૂર્ણ કરનાર પોતાના અંથમાં આપેલાં સમસ્ત અવતરણોનો આ રીતે કે અન્ય કોઈ રીતે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરતા નથી. દાખલા તરીકે શ્રીમદ્વિષ્ણુસૂરિએ સ્યાહ્વાદમંજરીમાં કેટલીકવાર ન્યાય પ્રવેશની વૃત્તિ, પ્રમાણભીમાંસા, સ્યાહ્વાદરત્નાકર ને રત્નાકરાવતારિકામાંની પંક્તિઓનો શબ્દશઃ ઉપયોગ કર્યો છે, છતાં તેમણે તેનો અવતરણરૂપે નિર્દેશ કર્યો નથી.^૧

આ પ્રમાણે અવતરણ રજુ કરવા માટે અન્યાન્ય શૈલીનો આશ્રય લેવાયેલો છે

ઉપયોગ-પોતાની કૃતિને પ્રામાણિક સિદ્ધ કરવા માટે અવતરણોનો ઉપયોગ કરાય છે એ વાત ઉપર કહેવાઈ ગઈ છે. આ ઉપરાંત અવતરણોનો ઉપયોગ પૂર્વ પક્ષ રજુ કરવા માટે પણ કરાય છે. વળી અંથ કે અંથકારનો સમય નિર્ણય કરવામાં અવતરણ કામમાં લેવાય છે, જેમકે શ્રીયાકિનીમહત્તરાસૂનુ હરિભદ્રસૂરિ ક્યારે થયા એનો નિર્ણય કરવા માટે તેમણે કરેલ ઐત્યાહિક ધર્મકીર્તિ ને તેના અંથગત પંક્તિઓ, નંદિસુતની ચૂર્ણિની પંક્તિ ઇત્યાદિ કામમાં લેવાય છે.

પૂર્વે સૂચવાઈ ગયું છે તેમ જ્યારે અંથ રસબ્રહ્મત્મક હોય ત્યારે તેમાંની કોઈ

૧ જુઓ રાયચંદ્ર જૈન શાસ્ત્રમાલાદ્વારા પ્રકાશિત આગૃત્તિ (પૃ ૧૮), ઇ સ. ૧૯૩૫.

૨ દાખલા તરીકે શ્રી નેમચંદ્રસૂરિકૃત ગોમ્મટસાર એના અવકાંડની “ ગિજ્જસ્સ ” થી શરૂ થતી ૬૧૪ મી ગાથા સ્વાર્થસિદ્ધિ ને રાજવાતિક એ એ દિગંબરીય અંથોમાં તેમ જ પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર નયા તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર (અ. ૫, સૂ. ૩૫) ની ભાષ્યાનુસારિણી ટીકા (પૃ ૪૨૫) એ એ શ્વેતામ્બરીય અંથોમાં પણ યોગક ફેરફાર સાથે ઉપલબ્ધ થાય છે.

અવતરણોનું અવસીકન

પંક્તિ વગેરે અન્યત્ર ઉદ્ધૃત થયેલી જણાતાં તે એ અંથની છે એમ માનીને એટલા જ ઉપરથી જે અંથમાં એ અવતરણ ઉપલબ્ધ થયું હોય તેના સમયનો નિર્ણય કરાય તો તે પ્રાન્તિમૂલક નીવડવાનો સંભવ છે; કેમકે સંપ્રહાર્મક અંથમાં કેટલીક વાર એની પૂર્વેના અંથની પંક્તિ વગેરે ગુંથી લેવામાં આવેલ હોય છે અને છતાં તે મતલબનો કશો ઉલ્લેખ ત્યાં હોતો નથી.

હસ્તલિખિત પ્રતિઓમાં કેટલીક વાર મૂળ લખાણની ઉપર કે નીચે અથવા તેો આબુખાણુ રાખેલા હાંસિયામાં એ પ્રતિનો ઉપયોગ કરનારે જે કાંઈ નોંધ્યું હોય તેને પણ આગળ ઉપર એ ઉપરથી નકલ કરનાર જે અજ્ઞાત હોય તો તેને ચાલુ અંથમાં મેળવી લે છે. આ પ્રમાણેની ભૂલને દીધે જે કોઈ અવતરણ દાખલ થઈ ગયેલ હોય તો તે અંથ કે અંથકારના સમયનિર્ણયમાં ગેરસમજ ફેલાવે છે અને નિરર્થક ચર્ચાનો વિષય થઈ પડે છે.

આ ઉપરથી સમજાયું હશે કે અવતરણ પ્રક્ષિપ્ત છે કે કેમ અથવા તે અસુક જ અંથ-માંથી ઉદ્ધૃત થયું છે કે તેની પૂર્વેના કોઈ અંથનું છે તેની પૂરતી તપાસ કરીને સમય-નિર્ણય કરવો જોઈએ, જેથી વખત જતાં તે અપ્રમાણિક ઠરવાનો લાગ્યે સંભવ રહે.

અવતરણો અંથના સંસ્કરણમાં પણ સહાયક થઈ પડે છે. આની પ્રતીતિ માટે એક જ ઉદાહરણ આપવું બસ થશે કે ભાંડારકર-પ્રાચીનવિદ્યાસંશોધનમંદિર તરફથી પ્રસિદ્ધ થતા મહાભારતના સમીક્ષાત્મક સંસ્કરણ માટે એના વિદ્વાન સંપાદક મહાશય ડૉ. વી. એસ. સૂકથનકરે મને સ્થાયી વિજ્ઞપિત કરી રાખી છે કે મહાભારતને લગતાં જે કોઈ અવતરણાદિ મારાં જોવામાં આવે તે મારે એમને પૂરાં પાડવાં. પ્રસ્તુત સંસ્કરણ માટે અનેક સ્થળેથી હસ્તલિખિત પ્રતિઓ તેમને મળી છે, તેમ છતાં જ્યારે આ પ્રમાણે તેઓ વિજ્ઞપિત કરે છે ત્યારે એ ઉપરથી અવતરણો અંથની પુનર્ઘટનામાં કેવો અમૂલ્ય ભાગ ભજવે છે તે સંબંધમાં વિશેષ કહેવાપણું રહેતું નથી.

અત્ર એ વાતની નોંધ કરવી આવશ્યક સમજાય છે કે અંથનું સંસ્કરણ કરતી વેળા તદ્દગત અવતરણોમાં અનાવશ્યક પરિવર્તન કરાય તો તેથી વૈકલ્પિક રૂપો ને પાઠાંતરોનો નાહક નાશ થાય.

સંશોધન—જ્યારે જ્યારે ખાસ કરીને પ્રાચીન 'અંથોમાં અવતરણો આવે છે ત્યારે ત્યારે તેના મૂળ સ્થળો શોધવા માટે વિશિષ્ટ અભ્યાસની આવશ્યકતા સંભવે છે.

૧. આવા કેટલાક અંથો તરીકે શ્રી હરિભદ્રસૂરિદ્ધૃત અનેક કૃતિઓ, તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રની બાબ્યાનુસારિણી ટીકા, સન્મતિ પ્રકરણની ટીકા તમજ અન્યથોગવ્યવચ્છેદિકાદ્વાત્રિશિકાની ટીકા નામે સ્વાહવાદમ જરીનો અત્ર ઉદાહરણ તરીકે નિર્દેશ કરવો બસ થશે.

કેટલીક વાર સંશોધક મહાશય સ્વપરસમયના જ્ઞાતા ને વિદ્યાવ્યાસંગી હોવા છતાં તેમને અમુક અવતરણોનાં મૂળ સ્થળ શોધી કાઢવામાં સફળતા મળતી નથી.

અવતરણોમાં મૂળ સ્થળોનો પત્તો નહિં લાગવાનું એક કારણ એ જણાય છે કે જે અંથમાંથી એ ઉતારો કરાયો હોય તે અંથ ક્યાં તો લુપ્ત થઈ ગયેલ હોય અથવા તો કોઈક ભંડારમાં હજી પડી રહેલો હોવાથી અપ્રાપ્ત સ્થિતિમાં હોય. અવતરણોને પહોંચી વળાય તેટલા અભ્યાસનો અભાવ એ કારણ તો દેખીતું જ છે એને દૂર કરવા માટેનો એક માર્ગ એ છે કે જે અવતરણોનું સ્થળ પુષ્કળ પરિશ્રમ કરવા છતાં પણ એકલે હાથે નહિ શોધી શકાયું હોય તેની એક યાદી કોઈ પ્રસિદ્ધ માસિકમાં છપાવવી અને એનું મૂળ જણાવવા માટે વિશિષ્ટ વિદ્વાનોને વિજ્ઞપ્તિ કરવી.

આંક—‘ આંક ’ શબ્દના અડસટ્ટો, ઘડિયા કે પાડા, બઝાર્ઈ કે પાતળાઈનો હિસાબ, ઝીણાં છિદ્રવાળી ચાગણી, નિશાની, ભાવ, મૂલ્ય, સંખ્યા અને સીમા એમ વિવિધ અર્થો થાય છે. તેમાંના આ શીર્ષક હેઠળ છેલ્લા બેનો જ અત્ર વિચાર કરવામાં આવે છે. અમુક અંથમાં કેટલાં અવતરણો હોવાં જોઈએ એને માટે કોઈ નિયમ નથી. એ તો અવતરણ રચુ કરનારની મુનસપ્પી ઉપર આધાર રાખે છે. અંથ નાનો હોય અને તેમાં પ્રખ અવતરણો આપેલાં હોય, ન્યારે અંથ મોટો હોય છતાં બહુ જ થોડાં અવતરણો એમાં હોય, ઘણુંબધું મહાકાય અંથમાં વિશેષ અવતરણો મળી આવે છે અને એ સ્વાભાવિક છે. જેમકે લોકપ્રકાશમાં લગભગ ૭૦૦ અંથોની સાક્ષી અપાયેલી છે.

અંતમાં આ પ્રમાણે અવતરણોને અંગે જે કેટલીક બાબતોનો અહીં ટૂંકમાં ઉલ્લેખ કરાયો છે તેનું નિમિત્ત કારણ બહુશ્રુત શ્રી વિજયનંદસૂરિના વિવિધ અંથોમાં ઉપલબ્ધ થતા અનેકવિધ અવતરણોનું અવલોકન છે એમ સૂચવતો અને એ સ્વર્ગસ્થ મહાનુભાવના જે વિવિધ ને યથાસ્થિત શુણ્ણોથી આકર્ષાઈને આ સ્મારક આંક યોજવામાં આવ્યો છે તે સદ્ગુણોથી સૌ કોઈનું હૃદય પદ્મવિત બને એવી અભિલાષા પ્રદર્શિત કરતો હું વિરમું છું.

આત્મારામ

શાલિની.

- ૧ આત્મારામે ૨આત્મ-પાંથ પ્રવેશી, જેઠા તેના એક દેશે ગવેષી;
શોભા ભાળી ચિંતવે ચિત્ત ધામે, આત્મારામે આત્મ ૩આરામ પામે. ૧
- આ તે સાક્ષાત્ નંદનોદ્યાન છે શુ? વા અત્રે સૌ ઉપમા હીન^૪ છે શુ?
મૂર્ત્તામા શુ^૫ ભાવ આ શાંત નામે? આત્મારામે આત્મ આરામ પામે. ૨
- આહા! કેવો બાગ છે એહ ચારુ? દેખી દ્રશ્યો આ ઠરે ચિત્ત મ્હારું;
શાંતિનું સામ્રાજ્ય એકત્ર જામે! આત્મારામે આત્મ આરામ પામે ૩
- શાલી^૬ શીલે ૭પુષ્પદ્રુમો લસંતે, ફેલાવે છે સૌરભો^૮ દિગ્-દિગંતે;
ચુંબંતા ત્યાં સંતભૃગો વિરામે, આત્મારામે આત્મ આરામ પામે. ૪
- જેના જિંદા મૂલ *સદ્દર્શનો છે, જેના સ્કંધો^૯ જ્ઞાનીના શાસનો છે;
એવા છાયાવૃક્ષ^{૧૦} આ મોક્ષ નામે, આત્મારામે આત્મ આરામ પામે. ૫
- આ વૃક્ષોમાં અંગ શાખા વિશાલા, ને ઉપાંગો છે પ્રશાખા રસાલા;
૧૧પત્રો અત્રે સંયમસ્થાન તામે! આત્મારામે આત્મ આરામ પામે. ૬
- આ વૃક્ષો છે લઘ્વિ-પુષ્પે લસંતા, ૧૨સ્વાહુ સ્વાહુ સત્ ફલોથી લયંતા;
એના યોગે રમ્યતા ઝૂળ જામે, આત્મારામે આત્મ આરામ પામે. ૭

- ૧ આત્મારામ=(૧) આત્મારૂપ આરામ-બગીચો અથવા આત્માનો બગીચો.
(૨) આત્માનું આરામસ્થાન-વિશ્રાંતિસ્થાન.
(૩) આત્મામાં રમણ કરે તે આત્મારામ.

૨ આત્મપથિક-મુસાફર. ૩ વિશ્રાંતિ. ૪ ન્યૂન, ઉતરતી. ૫ રસ.

૬ મુદર. ૭ પુષ્પઅક્ષુલ-પુષ્કળ પુષ્પવાળા વૃક્ષ તે પુષ્પદ્રુમ. ૮ સુગંધી, પરિમલ.

૯ થડ. ૧૦ ગાદ છાયાવાળા વૃક્ષ તે છાયાવૃક્ષ. ૧૧ પાંદડાં. ૧૨ મીઠાં.

* 'વંસળમૂલે ધમ્મો સવહહો જિણવરેહિ સિસ્સાણં'—શ્રી અષ્ટબ્રાહ્મી,

- स्वाध्यायेथी 'द्यां सुसाधु' १३विहृगो, विस्तरै छे जानकेरा तरंगो;
 येनी छायाथी य संताप शामे, आत्मारामे आत्म आराम पामे. ८
- विद्या वेला कल्प सहचरिनीना, नीला नीला ये १४निहुंजे १५निदीना;
 आत्मावापे केकिदो लीन^{१६} आमे ! आत्मारामे आत्म आराम पामे. ९
- दीर्घिकांमं शोभता पद्मपडो, पद्मो ज्ञाने पंक निर्देप संतो;
 सेवे तेने लव्य हंसो १७प्रकामे, आत्मारामे आत्म आराम पामे. १०
- त्यांथी वातो १८गंधंघुं सुगंधी, आपे शीगी ह्रिम शी सौभ्यसंधि !
 १९कदांति श्रान्ति^{२०} आंतिन्या^{२१} विरामे, आत्मारामे आत्म आराम पामे. ११
- २२दुःशब्धो ने २३कंटको उद्धरंता, साता ऋद्धि गारयो संहरंतां;
 भूमिशुद्धि को करे ओह धामे, आत्मारामे आत्म आराम पामे. १२
- पात्र-क्षेत्रे गोधि सहजीव वापी, सिंथे माणी सहयुरु ज्ञान-वारि;
 ने कूटे त्यां अंकुरो वृत्त नामे, आत्मारामे आत्म आराम पामे. १३
- ते अंकुरा सुसिथी २४गुप्त राणी, रक्षे आक्षात रक्षिका-मात^{२५} लाभी;
 वृद्धि पामे आम ते २६निर्विरामे, आत्मारामे आत्म आराम पामे. १४
- व्हेती ओही भावना २७सारणीओ, वैराग्येना वारिनी २८वाहनीओ;
 पोषं ज्ञानद्रुमने ठामे, आत्मारामे आत्म आराम पामे. १५
- यैतन्येना अत्र छडे कुवारा ! २९दृष्टाओने चित् व्यमत्कारकारा !
 तापो ल्हेना ३०शीकरेथी प्रशामे, आत्मारामे आत्म आराम पामे. १६

१३ व्योमविहारी, पक्षी १४ लतागृहमा. १५ लपायला, छुपायेला.

१६ भशयुल, ऐकतान, लय पामी गयेल. १७ अत्यंतपणे. आत्मतृप्ति प्रमाणे.

१८ गंधनो गंधु-सद्व्यर, गंधवाल, पवन. १९ कंटारो. थाक. २० श्रम.

२१ (१) भ्रमणार्थी उपजेवी, (२) परिभ्रमणार्थी-लटकवार्थी उपजेवी.

२२ दृष्ट शब्धो-माया, मिथ्यात्व अने निदानशब्ध

२३ आत्महोषण कंटा. २४ संरक्षित.

२५ समिति-युक्तिरूप अष्टप्रवचनमाता. २६ विना विरामे, निरंतर.

२७ जलनी नीक. २८ वहन करनारी, लक्ष जनारी.

२९ श्लेषः (१) प्रेक्षकाने, (२) आत्मदर्शी-दृष्टाओने. ३० सूक्ष्म कण्ठार्थी.

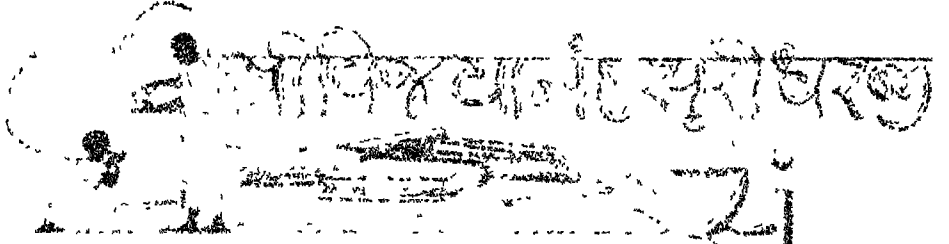
આત્મારામ

- આહા! આવું રમ્ય મેં ધામ દીઠું! માનું તેથી ભાગ્ય મ્હારું ^{૩૧}ગરીઠું;
આ તો દીકા માત્રથી ખેદ વામે, આત્મારામે આત્મ આરામ પામે. ૧૭
- નેત્રો રીઝયા, ચિત્ત મ્હારું પ્રસન્ન, જાણું નિશ્ચે એહ જીવ્યું સુધન્ય;
વિસારી સંસાર તૃષ્ણા ક્ષુધા મેં, આત્મારામે આત્મ આરામ પામે. ૧૮
- અત્રે આઠ્યો તે થયું સારું! સારું! આવું તેથી ઉઘડયું ભાગ્ય મ્હારું;
આ ખેલાં તો હું ભમ્યો ઠામ ઠામે, આત્મારામે આત્મ આરામ પામે. ૧૯
- નાના^{૩૨} જન્મારણ્યમાં આથડીને, નાના નાના દુઃખવૃદ્ધો સહીને;
થાક્યો પાક્યો પ્રાપ્ત હું એહ ધામે, આત્મારામે આત્મ આરામ પામે. ૨૦
- પામ્યો શાંતિ હાથ! હું શાંતિકામી, ^{૩૩}બ્રાંતિ ભાંગી, ^{૩૪}શ્રાંતિ વિશ્રાંતિ પામી;
ના'વે જન્મ શ્રીષ્ઠ સંતાપ સામે, આત્મારામે આત્મ આરામ પામે. ૨૧
- આધિ વ્યાધિ ને ઉપાધિ બધીયે, બાધાકારી નો'ય અત્રે જરીયે,
આનંદોના ઉત્સવો માત્ર જામે, આત્મારામે આત્મ આરામ પામે. ૨૨
- ને અલોધિ ગર્જના ગાઠ ઘેરી, વાગે વેગે વિજયાનંદ ભેરી;
ભાગે સેના મોહની ઠામ ઠામે, આત્મારામે આત્મ આરામ પામે. ૨૩
- આત્મારામે ઓજના^{૩૫} તેજ:પુંજ, આત્મારામે સિદ્ધિના શુદ્ધ કુંજ;
આત્મારામે આત્મ આનંદ યુંજ, આત્મારામે આત્મને આત્મ! યુંજ!^{૩૬} ૨૪

અનુબંધુ

- મનોનંદન છે આત્મા, આત્મા વંદન ધામ છે;
આત્મા જ શુદ્ધ આદેય, હૈય અન્ય તમામ છે ૨૫
- ^{૩૭}સુસ્થિત ^{૩૮}અમૃત સ્થાને, આત્મારામ ^{૩૯}અનંત છે;
અક્ષરદેહ^{૪૦} અદ્યાપિ, આત્મારામ જીવંત છે ૨૬

- ૩૧ મોટામાં મોટું શ્રેષ્ઠ. ૩૨ વિવિધ જન્મરૂપ વન-વગડામાં
૩૩ ભ્રમણા અથવા પરિભ્રમણ ૩૪ શ્રમ-થાક, વિશ્રામ-વિરામ પામ્યો, થાક ઉતરી ગયો.
૩૫ ઓજસ્, આત્મવીર્ય-શક્તિ. ૩૬ યોજ, જોડ.
૩૭ શ્લેષ: (૧) સારી સ્થિતિવાળા (૨) અમ્યકૂપણે સ્થિત, સ્થિર, ધ્રુવ.
૩૮ શ્લેષ: (૧) અમરપદમાં, મુક્તિમાં, (૨) અમર-દેવસ્થાનમાં, સ્વર્ગમાં.
૩૯ શ્લેષ: (૧) અનંત મળ્યાવાચક, (૨) અંત રહિત, અપર્યાપ્તિત.
૪૦ શ્લેષ: (૧) અવ્યય સ્વરૂપી, અવિનાશી; (૨) અક્ષર-વર્ણરૂપ દેહવાળા.

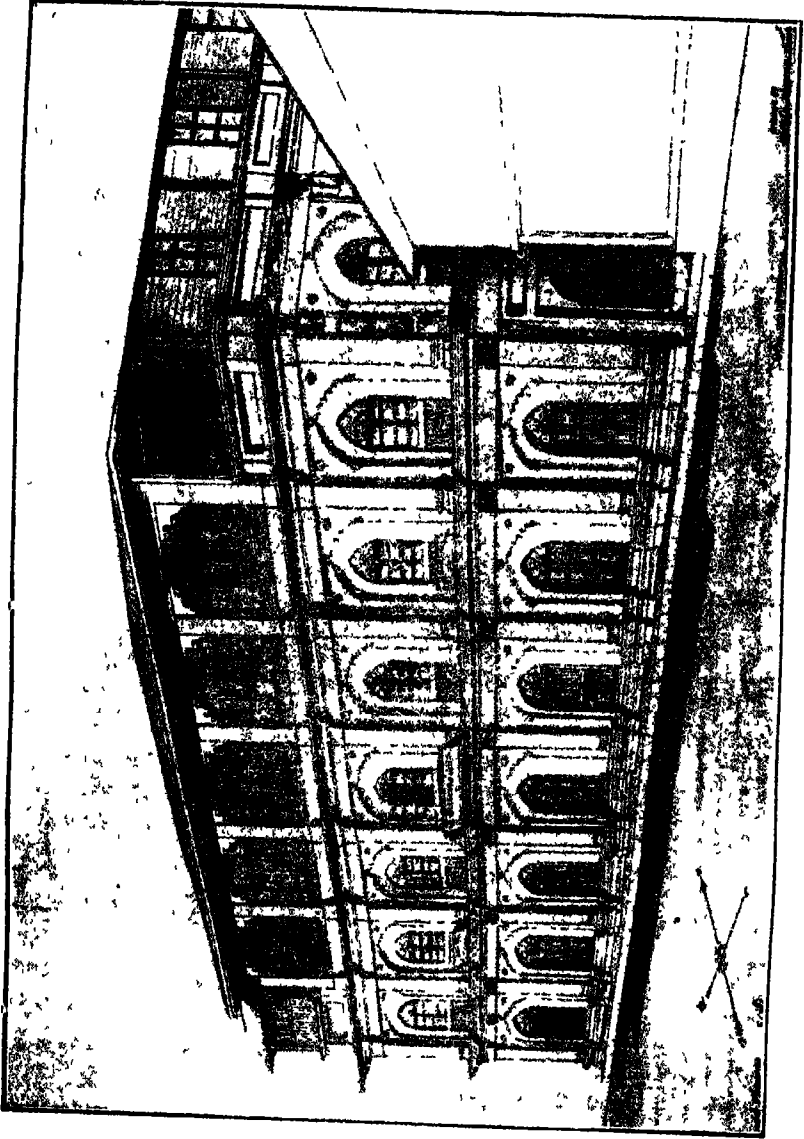
સંવત ૧૮૬૨ ના ચૈત્ર શુદ્ધ ૧ ના રોજ પંજાબની વીર ભૂમિમાં, ક્ષત્રિય વંશમાં એક બાળસૂર્ય જન્મ્યો. ધીમે ધીમે એ બાળસૂર્ય પોતાનો પ્રકાશ ભારતના-અને ભારતબહારના દેશોમાં પણ પાથર્યો. અજ્ઞાનરૂપી તિમિરને નિવારવાનું અપૂરું રહેલું વ્રત પૂરું કરવાને જ જાણે કે દેહ ધર્યો હોય તેમ સારું એ જીવન તેમણે જ્ઞાનપ્રચાર અર્થે અપ્યું. ભારતના સંતા-સાધુઓ-તપસ્વીઓ એક ઉર્જવળ નક્ષત્રમાળા રચે છે. એ જ્યોતિર્ધરોની વચ્ચે શ્રી આત્મારામજી મહારાજ પોતાનું સ્થાન દીપાવ્યું.

જૈન સમાજ ઉપર તે એમનો અતહદ ઉપકાર હતા. જૈન દર્શનની આસપાસ વડેમો અને આશ્રેષોના ધન વાદળ ઘેરાઈ રહ્યા હતા. શ્રમણો-સાચા પંચમહાવ્રતધારીઓના સિંહનાદ સંભળાતા બંધ થયા હતા. બરાબર એ જ વખતે આ પંજાબી સિંહે દર્શન-શુદ્ધિ અને ચારિત્રશુદ્ધિની ત્રાડ ગર્ભાવી મિથ્યાત્વ અને ઢોંગ, પ્રપંચ અને કૃત્રિમતા એકીસાથે હલી ઊઠ્યા.

એમનું આખું જીવન વિગતવાર વર્ણવવાનું આ સ્થાન નથી. સંકુચિત સીમામાં રહેવાથી એમને કેટલું દુઃખ થયું, એમણે અંતરાયોને ભેદી પોતાનો અભ્યાસ શી રીતે વધાર્યો અને પોતાના જ અનુરાગીઓ, પોતાના જ અનુયાયીઓ, વડીલો વિગેરે સામે એક માત્ર સત્યની ખાતર કેટલું ઝૂઝવું પડ્યું તે તો એમના જીવનના ન્હાના-મ્હોટા લગભગ બધા જ પ્રસંગો બતાવી આપે છે. ખરેખર, એ એક મહારથી હતા.

આવા એક નરવીરના પુનિત નામ સાથે સંકળાયેલી સલા અને એ સ્વર્ગસ્થ પુરુષના પુણ્ય પ્રતાપે સલાએ પ્રાપ્ત કરેલી ચત્કિંચિત્ સકળતાનો આછો ઇતિહાસ રજુ કરવાની મને જે તક મળે છે તે હું સહર્ષ વધાવી લઉં છું.

સ્વ. આચાર્યદેવ પોતે જ્ઞાનની એક પરબરૂપ હતા. ઘણા તરસ્યા પથિકોએ એ પરબમાંથી ધરાઈ-ધરાઈને જ્ઞાનપાન કર્યું છે તેઓ પોતાની પાછળ જે પુસ્તકો મૂકતા ગયા છે તેના વાંચનથી પણ ઘણા ઘણા જિજ્ઞાસુઓ આજે પોતાની તરસ છીપાવે છે. પાંડિત્યના પ્રદ-

आत्मानंद लखन-बावनगर

શ્રી. આત્મવલ્લભ

શર્નનો એ એમને મોહ હોત, એટલે કે કેવળ લોકહિતની દૃષ્ટિ એમનામાં ન હોત તો તેઓ હિંદી ભાષામાં ગ્રંથ-રચના ન કરત. પણ તેઓ યુગબળનો પ્રભાવ બાણતા હતા, તેથી તો તેમણે ગૂઢ અને દુર્બોધ શાસ્ત્ર-સિદ્ધાંતો સહજ સરળ ભાષામાં ઉતાર્યા. પૂજની પરિચિત રાગ-રાગિણીઓમાં એમણે પોતાની ભિમ્મિઓ પ્રકટ કરી.

લગભગ પચાસ વર્ષ ઉપર એ પુણ્યલોક પુરુષના ભાવનગરમાં પગલાં થયાં અને એ જ વખતે વકીલ મૂળચંદ નથુભાઈ, એમના લઘુબંધુ હરિચંદભાઈ, ખોડીદાસ ધરમચંદભાઈ, મગનલાલ ઓધવણ, દામોદર દીયાળ, દામોદર હરણવન અને જૈન સોશીયલ કલબના સભ્યો વિગેરે ઉપર એ મહાત્માનો અલૌકિક પ્રભાવ પડ્યો.

એ પછી, એ મહાપુરુષના સ્વર્ગારોહણ પછી બાવીસમે દિવસે રુ. દોઢસોની અતિ સામાન્ય મુડીથી આ અમારી સભા સ્થપાઈ. સ્વ વીરચંદ રાઘવણ જેઓ મહારાજાના સંસ્કાર લઈ અમેરિકા સુધી જૈન શાસનની હાક વગાડીને પાછા સ્વદેશમાં આવ્યા હતા, તેમના જ હસ્તે આ સભાનો ઉદ્ઘાટનવિધિ થયો.

સામાન્ય મુડી અને સામાન્ય પુસ્તકસંગ્રહના પાયા ઉપર ખડી થયેલી આ સભાએ, દિવસ દિવસે પોતાનો ઉત્કર્ષ વિસ્તાર્યો અને એ બધામાં અમને તો સ્વર્ગસ્થ પંતબી ક્ષત્રિય મહાપુરુષના પુણ્યનો જ પરચો મળ્યો છે એમ કહીએ તો એમાં કંઈ ખોટું નથી.

શ્રી આત્મારામણ મહારાજના સ્મારકરૂપ આ સંસ્થાના સંબંધમાં અહિં બહુ વિસ્તાર કરવાનું અમે યોગ્ય નથી ધાર્યું. ભાવનગરની આત્મા-નંદ જૈન સભા એક પ્રગતિશીલ સંસ્થા છે અને તેની વહીવટી વ્યવસ્થા, કોઈ પણ નમૂનેદાર સંસ્થા સાથે સહેજે સ્પર્ધા કરી શકે એવી છે એમ તેના વાર્ષિક વિવરણો પોતે જ કહી આપશે. એટલું છતાં ગુરુસેવા અને જ્ઞાનપ્રચારને માટે આ સંસ્થાએ શું કર્યું છે અને શું કરી રહી છે તેની કંઈક કલ્પના આવી શકે તે માટે અહીં દોહનરૂપ મ્હોટી વાતો રજૂ કરી છે.

૧. ગુરુમંદિર કરવા માટે અને સ્થાયી સભા કરવા સારું જૈન લતામાં આલીશાન મકાન શુમારે આલીશ હબારતું સંપાદન કરેલ છે.

ગુલાબચંદ આણંદજી કાપડિયા, પ્રમુખ

૨. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, ગુજરાતી, વસુદેવહીંડિ, બૃહત્કલ્પ, કલ્પસૂત્ર, શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર વગેરે આગમ; પદ્મશર્નસમુચય, કર્મગ્રંથ, ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર વગેરે સંસ્કૃત

શ્રી વિજયાનંદસૂરીશ્વરજી સંસ્મરણ

પ્રાકૃત ગ્રંથો; દાનપ્રદીપ, કુમારપાળપ્રતિબોધ, શ્રી તીર્થંકર ચરિત્રો અને શુભરાતી ગ્રંથો મળી શુમારે બરોડા તેમ જ શ્રી ક્રાંતિવિજયજી ઐતિહાસિક ગ્રંથમાળા અને આ શતાબ્દિના

વલ્લભદામ ત્રિભોવનદાસ ગાંધી, સંકેટરી

સંસ્મરણ નિમિત્તે શ્રી આત્માનંદ શતાબ્દિ સીરીઝની શરૂઆત વગેરે ગ્રંથો પણ અલગ રીતે આ સભા પ્રગટ કરી રહેલ છે. ભારતવર્ષમાં કોઈ જૈન સંસ્થા આટલું સાહિત્ય પ્રગટ કરી શકી નથી અને હજી દોઢ લાખ શ્લોકનું કામ પ્રગટ કરવાની તૈયારીમાં છે.

૩. દશ હજાર પુસ્તકો આઠ વર્ગોમાં, બુદ્ધી બુદ્ધી ભાષાના ધર્મ અને કથાનકોના વિવિધ સાહિત્યના પુસ્તકો, પચાસ ન્યુસપેપરનાં ફ્રી વાંચનનો લાભ જૈન જૈનેતરને આપતી લાઇબ્રેરી ધરાવે છે.

૪. કેળવણીના ઉત્તેજન અર્થે અને ગુરુભક્તિ નિમિત્તે જયંતિ જિજ્ઞવવા પણ આર્થિક-વ્યય સભા ચાલીશ વર્ષ થયા દર વર્ષે કરે છે.

૫. હસ્તલિખિત પ્રતોનો એક સારો ભંડાર (શુમારે ૧૬૦૦ પ્રતોનો) ધરાવે છે.

૬. ગુરુશ્રીનું નામ જોની સાથે જોડાયેલ છે તે શ્રી આત્માનંદ પ્રકાશ તેત્રીશ વર્ષ થયા સભા ચલાવે છે. અનેક વિવિધ ક્ષેત્રોરૂપી વાની જૈન સમાજને ચરણે ધરે છે, વગેરે વગેરે.

આ બધું ગુરુભક્તિ નિમિત્તે થાય છે અને તે સાથે આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી, પ્રવર્તકજી શ્રી ક્રાંતિવિજયજી મહારાજ, મુનિરાજ શ્રી હસવિજયજી મહારાજ અને પં. શ્રી

શ્રી. આત્મવલ્લભ

સંપત્તિવિજયજી મહારાજની સભા ઉપર અપૂર્વ કૃપા છે. ગુરુભક્તિથી જ આ સભા આટલે દરજ્જા પહોંચી છે ઉચ્ચ કોર્ટીનું સાહિત્ય પ્રકટાવવા માટે તો સભા અને જૈન સમાજ મુનિરાજ શ્રી ચતુરવિજયજી મહારાજ અને મુનિરાજશ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજના જ સંપૂર્ણ આભારી છે તેઓશ્રીનો સાહિત્ય પરત્વે પ્રેમ અને રસ, ઊંચા પ્રકારની વિદ્વત્તા, સભા ઉપર અપૂર્વ કૃપા, શરીરની દરકાર ન કરતાં ઉચ્ચ સાહિત્ય પ્રગટ થાય તેવી અભિલાષા હોવાથી જ આ સભા આટલું ઉચ્ચ પ્રકારનું સાહિત્ય પ્રકટ કરી શકે છે. છેવટે શતાબ્દિના સ્મરણાર્થે મુનિરાજ આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી મહારાજની કૃપા અને આજ્ઞાથી શ્રી ચરણવિજયજી મહારાજના પ્રયત્ન અને કૃપાવડે શતાબ્દિ સીરીઝની શરૂઆત સભા કરી શકી છે અને ત્રિષષ્ટિશલાકા-પુરુષચરિત્ર જેવા અમૂલ્ય ગ્રંથો પ્રકટ થઈ રહ્યા છે. શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા ભાવનગર તો તેઓશ્રીની ઋણી જ છે.

ન્યાયાભોનિર્ધિ શ્રી વિજયાનંદસૂરીશ્વરજી મહારાજના સ્વર્ગવાસ પછી તરતજમાં એમના સ્મરણાર્થે જે કોઈ સંસ્થા સ્થપાઈ હોય તો આ શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા છે તે માટે તેને ખરેખર અભિમાન લેવા જેવું છે જે મહાન્ પુરુષના પ્રભાવશાળી નામ સાથે આ સભાની સ્થાપના સંકળાયેલી છે તે મહાપુરુષની શતાબ્દિ જિજ્ઞવવાનો પ્રસંગ આ સભાને પ્રાપ્ત થાય તે ખરેખર સભાના અહોભાગ્ય છે. હાલમાં શેઠશ્રી ગુલાબચંદ આણંદજી પ્રમુખ, ગાંધી વલ્લભદાસ ત્રિભુવનદાસ અને શેઠ હરજીવનદાસ દીપચંદ સેક્રેટરી અને અન્ય શહેર ગામના સંઘ, સંસ્થા, પુણ્યશાળી જૈન ખંડુઓ અને ખંડેનોના લગભગ સાડાચારસં સભાસદોથી બિરાજમાન થયેલી અને કલકત્તાનિવાસી ગહાદુર-સિંહજી સિંધી અને શેઠ જીવણચંદ ધરમચંદ જેવા પુણ્યાત્મા જેવા પેટ્રોનોવડે શોભતી આ સભા નિરંતર નિઃસ્વાર્થવૃત્તિએ જૈન સમાજની સેવા ગુરુભક્તિથી કરે છે કે જે આ ગુરુરાજની શતાબ્દિના મંગલમય પ્રસંગ પણ આ સભાની કીર્તિમાં વધારો કરે છે.

શેઠ હરજીવનદાસ દીપચંદ, સેક્રેટરી

શ્રી આત્મારામજી મહારાજના જીવનની વિશિષ્ટતા

ગમે તેવા વાહીને પરાસ્ત કરવાની શક્તિ અને તે પણ જૈન તત્ત્વજ્ઞાનને અનુસરીને જ. આ વિશિષ્ટ શક્તિ પ્રાપ્ત થવી બહુ દુર્લભ છે. પૂર્વ જન્મનો ક્ષયોપશમ એ પણ નિમિત્ત કારણ છે. આ વસ્તુસ્થિતિ એમના ગ્રંથોના વાચકને સમજી શકાય તેવી છે.

એમની આચાર્યપદવી એમના ગુણોને અનુરૂપ હતી એમના ગુણોથી અને સમર્થ વ્યક્તિત્વથી આકર્ષાઈ સં. ૧૯૪૩ માં કાર્તિકી પૂર્ણિમાના પુણ્ય પ્રસંગે હિંદુસ્તાનના સઘે એમના મસ્તક ઉપર સૂરિપદનો સુકુટ મૂક્યો અને એ રીતે શ્રી સઘે આત્મારામજી મહારાજ જેવા સમર્થ યુગપ્રભાવકને સૂરિપદના સિંહાસને બેસારી પોતાનું ગૌરવ વધાર્યું.

આ યુગમાં સ્વ૦ શ્રીમદ્ આત્મારામજી ઉર્ફે શ્રીમદ્ વિજયાનંદસૂરિજી આચાર્યવર્ગમાં તેમ જ સાધુવર્ગમાં ખાસ તરી આવે છે. એવા મહાત્માની ભારતવર્ષને ખોટ પડેલી છે જે અત્યારસુધી પૂરાઈ નથી. એમની શતાબ્દિ બિજવી એમના ગુણોને સ્મરણમાં લાવવા એ ભવિષ્યની પ્રબળું કર્તવ્ય છે. તેને અનુસરીને તેમના જન્મને સં. ૧૮૬૨ થી માંડીને આજ સો વર્ષ વીતી ગયાં હોવાથી શતાબ્દિ બિજવવાનો નિર્ણય શ્રી સઘે કર્યો તે અવસરોચિત છે. ખરે આવા મહાત્માઓ જેઓ પોતાની સાધુતાથી પોતાની સાહિત્ય સંબંધી લોકો-પકારી કૃતિથી તેમ જ પોતાના અદ્ભુત તપોબળ અને સંયમરૂપ સદ્ગુણસંચયથી ભર્તૃહરિની ભાષામાં અલંકરણં મુવઃ । ભુવનના અલંકાર છે; તેવાઓને જ આપણે ગૌરવપૂર્વક કહી શકીશું કે જયતિ તેડધિકં જન્મના જગત્ । ‘હે મહાત્મન્, તમારા જન્મથી આ જૈન જગતે ખરે-ખર અધિક જય કર્યો છે.’ આ મહાપુરુષનો સ્થળદેહ વિદ્યમાન નથી પરંતુ સૂક્ષ્મદેહ-સાક્ષરદેહ વિદ્યમાન હોઈ આપણે અનેકગણી તેમથી પ્રેરણા મેળવી શકીએ અને એમનું સ્મરણ ચિરંજીવ રાખી શકીએ. છેવટે ભક્તામરની પાદપૂર્નિરૂપે એમની ભક્તિરૂપે એક વિદ્વાને બનાવેલા શ્લોકોમાંથી નીચેનો સ્તુતિશ્લોક સાદર કરી વિરભવામાં આવે છે.

જૈનેદ્રદર્શનસમુદ્રસુધાકરાય મિદ્ધાંતસારકમલભ્રમરોપમાય ।

અજ્ઞાનસુપ્રજનજાગરણારુણાય તુભ્યં નમો જિનભવોદધિશોષણાય ॥

સાધક જાત સિદ્ધિયોગ

સાચાં મોતી માટે જેમ સ્વાતી નક્ષત્ર, મીઠાં મેરામણુ, મત્સ્યનું જલતરણુ અને વર્ષાના આગમનનો યોગ ક્વચિત્ હોય છે તેમ ગૃહ-નક્ષત્રાદિ પાંચે પ્રભાવિક યોગ કર-મિયાન કોઈ પુણ્યાત્માનો જ જન્મ થાય છે.

બરાબર સૈક્ર પહેલાં પંજબના નાના ગામડામાં જ્યારે આત્મારામનો જન્મ થયો ત્યારે તેમના બલવાન જન્મ-ગૃહયોગની ભાગ્યે જ કોઈને કલ્પના આવી હશે કે તે જૈન જગતનો પ્રભાવિક સ્ત્રીતારા-પંજબકંસરીના પ્રખર તંજને શોભાવનારો થશે.

આત્મારામને ભલે તેના પિતા અને પોષક પિતા હતા કે દેવીદત્તના ઉપનામથી સંબોધતા હોય પરંતુ જન્મયોગમાં ને રાશિ તેમજ સ્વભાવમાં આત્મારામ જ હતાં અને પરિણામે તેમની સમર્થ શક્તિના પ્રભાવે ભલેને શ્રી વિજયાનંદસૂરીશ્વરજીના શિરોસ્થાને પહોંચ્યા છતાં જિ દગીબર અને અત્યારે પણ તેમને શ્રી આત્મારામજીના નામથી સંભારતા અને પોષા જ ઉદ્ભાસ પ્રગટે છે તે તેમના જન્મકાળનો સિદ્ધિયોગ.

મહાન પુરુષોને ડગલે ને પગલે સિદ્ધિ હોય છે. પંજબમાં જન્મી, પંજબમાં જ ઉછરેલા અને ત્યાં તે વખતે પ્રચાર પામેલ સ્થાનકવાસી હવામાં ઉછરવા છતાં તેમને મૂર્તિ-

સો વર્ષનો સિદ્ધિયોગ

પૂજાનું મહત્ત્વ સમજાય અને છેક ગુજરાતમાં આવીને સંવેગ સ્વીકારવાનો પ્રસંગ કદાચ સાંપડે, પરંતુ પોતાનું સાધીને બેસી ન રહેતાં તુરત પંજબ પહોંચી જઈ, ત્યાં અજ્ઞાન-તિમિરને વિદારવા કટિબદ્ધ થવું અને આર્યસમાજ, સ્થાનકવાસી વિગેરે વિવિધ મતવાદીઓ સામે ઊભા રહી, પંજબમાં બંધ થએલાં જિનાલયોના દ્વાર ખોલાવી પંજબને પુનઃ વીર-ભૂમિનું નંદનવન બનાવ્યું તે જ તેમની શક્તિનું માપ છે. તેઓશ્રી અવિશ્રાંત શ્રમથી પંજબમાં વીરધર્મ-પ્રચારની વિજયપતાકા એટલા જોરશોરથી ફરકાવી રહ્યા હતા કે તેની સુવાસ છેક ગુજરાતમાં ફેલાવા લાગી અને તેમને સંવેગ દીક્ષાના હજી પૂરા બે વર્ષ નહોતાં વિત્યાં ત્યાં વડોદરાના શ્રીમંત કુટુંબના યુવકોએ અનુક્રમે પંજબ પહોંચીને પોતાની ત્યાગ ભાવના બહાર કરી-આવી વણુનોતરી મળી આવેલી તકનો અંધારે લાલ લઈ લેવાને બદલે તેમની ત્યાગ ભાવનાને કસોટીએ ચડાવી બોધ અને તેમના વડીલોને વાકેફ કરી સન્મતિ મેળવ્યા પછી જ તેમને દીક્ષા આપી જે પ્રવર્તક શ્રી કાંતિવિજયજી, પં. શ્રીહંસવિજયજી આદિ અગ્રસ્થાને પહોંચેલા સુપ્રસિદ્ધ છે.

જેમ શ્રી આત્મારામજી મહારાજના શિષ્ય સમુદાયમાં વડોદરાએ અગ્રસ્થાન લીધું તેમ તેમના સમુદાયનું નિયમન ગુંથવાને તે જ વડોદરાએ શ્રી વિજયકમલસૂરીશ્વરના નેતૃત્વ નીચે સાધુ સંમેલન ખોલાવ્યું અને પરિણામે તે પ્રમંગે સર્વત્ર શ્રી આત્મારામજી મહારાજના સમુદાયનાં ઐક્ય અને દીર્ઘદર્શિતાની છાપ પડતી હતી.

આજે એ જ ગુરુદેવની જન્મ શતાબ્દિ ઉજવવાની જ્યારે પંજબ ઘરે-ઘરે તૈયારી કરી રહ્યું છે, જ્યારે સુંબઈ અને પાટણ વચ્ચે આ માંગડ્ય પ્રસંગ ઉજવવાની વિચારસૃષ્ટિ રચાઈ રહી છે તેવા અણીના વખતે વડોદરા આ લામ બાટી બંધ એ પણ સ્થાનનો સિદ્ધિયોગ જ લેખાશે. શ્રી આત્મારામજી મહારાજ સંવેગ દીક્ષા પછીના કૃત્ત એક જ દાયકામાં જેમ પંજબમાં વીરધર્મનો વિજયધ્વજ ફરકાવ્યો તેમ જ અમદાવાદમાં ચાલતા સાગરાદિ વિવિધ ગચ્છ-પક્ષના વાદોમાં વિજય મેળવીને સં. ૧૯૪૨ માં જ્યારે તેઓશ્રી સિદ્ધાચળની યાત્રાએ ગયા ત્યારે આ પુનીત ગિરિરાજની યાત્રાએ કલકત્તાથી રાયબહાદુર બદ્રિદાસજી, પંજબથી, કચ્છથી શેઠ સ્વજી દેવરાજ, મહારાષ્ટ્ર (ધુલીયા) થી શેઠ સખારામ દુર્લાલ, અમદાવાદથી શેઠ વીરચંદ હીપચંદ, ભરૂચથી શેઠ અનોપચંદ મહુકચંદ, વડોદરાથી શ્રી ગોકળભાઈ દોલતરામ, ભાવનગરથી વકીલ મૂલચંદ નથુભાઈ એમ સારાચે હિંદના દરેક પ્રાંતોના આગેવાનોનું આવવું થયું.

ધર્મપ્રવર્તક યતિવર્ગ ધર્માધ ભક્તોના પોષણથી અને ધર્મ નિમિત્તે મેળવેલ ગીરાસદારી બગીરના ઘેનમાં ઉન્માદે ચડી ગયો હતો. એ અણીના વખતે શ્રી સત્ય-વિજય પંચાસે સંવેગરંગથી સાધુવને શુદ્ધ સ્વરૂપે વાવ્યું હતું અને આજે તેમનું

શ્રેષ્ઠ દેવમંદ દામણ

પ્રમાણુ દાયકાથી મટીને સૈકા ઉપર પહોંચ્યું હતું. જો કે આ રીતે સંવેગ-સમુદાયનો વિકાસ થવાથી યતિવર્ગનું જોર દબાતું જતું હતું છતાં તેમની પાટપરંપરા હોઇને ગાઢીપતિ તરીકે આચાર્યપદ ધરાવવાનું અભિમાન છોડી શક્યા નહોતા. આ વાત જૈન સમાજને ખટકતી હતી, તેથી આવી મળેલા સારાથે હિંદના અગ્રગણ્યો એકઠા થયા.

આ પ્રસંગે અનેક વિશેષણોવાળી કંકાત્રીની પ્રથા નહોતી, છતાં સંઘ શબ્દનું ગૌરવ હતું અને આગેવાનોમાં પરસ્પર પ્રેમનાં ઝરણાં વહેતાં. સારાથે હિંદના આગેવાનોનું એકત્ર થઈ જવું અને શ્રી આત્મારામજી જેવા પ્રખર પુરુષનું આવવું એ જાણે સિદ્ધિયોગ સાધ્ય થયો હોય તેમ સંવેગ સમુદાયમાં એક આચાર્ય જોઈએ જ અને તે પદ શ્રી આનંદવિજયજી (આત્મારામજી) મહારાજને આપવું તેમ એકત્ર મળેલા આગેવાનોએ નક્કી કરી લીધું.

નિત્ય કર્મથી પરવારી શ્રી આનંદવિજયજી મહારાજ સમુદાય સહ વર્તમાન ઉપાશ્રયે હતા ત્યાં હિંદના સકલ સંઘનું એકત્ર થઈ ગએલ પ્રતિનિધિ મંડળ જઈ પહોંચ્યું અને વંદન કરી આચાર્યપદ સ્વીકારવા નમ્ર વિનંતિ કરી.

શ્રી આનંદવિજયજી મહારાજને આશ્ચર્ય થયું. સંવેગી સમુદાય મેં આચાર્ય કી ઉપાધી કી જરૂરત કયા હૈ ? મૈં ન તો ગણાધીશ વા પંન્યાસ પદાધીશ હું, ઓર મૈં ગુરુદેવ કા ચરણ મેં સબ સે છોટે હી સેવક હું—વગેરે શબ્દોમાં પદવી માટે ના પાડી, પરંતુ આવનારા આગેવાનો દહનિશ્ચયી જ હતા, સંઘની આજ્ઞાનું મહત્ત્વ સમજતા હતા અને શ્રી આત્મારામજી મહારાજના જ્ઞાનશક્તિને કસોટીએ ચડાવી ચૂક્યા હતા તેથી તેમના દરેક-બચાવ હા-ના સામે તેમણે સંઘની આજ્ઞા ધરીને આચાર્યપદાભિષેકનો વાસક્ષેપ નાખીને જ ખસ્યા.

સં. ૧૯૩૨ માં શ્રી આત્મારામજીએ પંનબથી છેક ગુજરાતમાં દોડી આવી સંવેગ દીક્ષા લીધી અને સં. ૧૯૪૨ માં હિંદના સંઘે મળી આચાર્યપદવી આપી તેમાં અણુધાર્યો સિદ્ધિયોગ હતો તે ઉપરાંત આજે જ્યારે આ મહાન નરના જન્મકાળને સો વર્ષ પૂરાં થાય છે, શતાબ્દિ ઉજવવાનો અનહદ પુણ્ય યોગ પ્રાપ્ત થએલ છે ત્યારે જ ખ્યાલ આવે છે કે આ મંગલ દિવસ એ છે કે જ્યારે આ મહાત્માની શતાબ્દિ જ નહિ પણ તેમની દીક્ષાને સાઠ વર્ષ થવાથી હીરકમહોત્સવ અને આચાર્યપદને પચાસ વર્ષ થવાથી સુવર્ણ મહોત્સવ ઉજવવાનો પણ એક સાથે જ ઉજવવાનું પ્રસંગ સાંપડ્યો છે. આવી સો વર્ષે સાંપડેલી સિદ્ધિયોગની તકનો જનતા લાભ બહોળા પ્રમાણમાં લેવા પામે અને આ મહાન સમુદાય મહાત્માશ્રીના પવિત્ર નામને ચિરસ્મરણીય બનાવે એ જ અભ્યર્થના.

નાનસદ તાનીવદ જ્ઞાને

આ જગતમા આપણી દષ્ટિએ પડતા પધાર્થના જડ અને ચેતન એવા બે ભાગ છે. તેમા ચેતનના અંગમાં મનુષ્ય, પ્રાણી તથા અન્ય પ્રાણીઓ આવે છે, જેમા મનુષ્યને ધ્યાન કરના વિશેષ સુધ્ધિ તથા સત્તા મળેલા જવામા આવે છે. એ સુધ્ધિ તથા સત્તાના મનુષ્ય જેવો ઉપયોગ કરે તે પ્રમાણે તે સત્કર્મની સાથે દૈશા-તર્કના, સમાજ ને ધર્મના ઉદ્ધારના માટા કૃત્ય કરે, આત્મસવમી ધર્મનો ધ્વજ ફરકાવે, અને તે કરવામા સ્વાર્થત્યાગી થઈ પ્રવર્તે ત્યારે જ મનુષ્યની અપૂર્વ પચાનિ થાય છે. અને મહા-પુરુષોએ સંસારમાં જન્મી શું કર્યું તે

મનુષ્યને ક્ષણ જ જાણવાનું મળે છે. તેવી જ રીતે આ ક્ષેત્રમા પણ એક મહાન પુરુષ અથવા તે મહાત્માના જીવનચરિત્રમાથી તેમનું સાહિત્યમય જીવન આલેખવા યત્નિકરિત પ્રયત્ન કર્યો છે.

આને જૈનોના ત્રીજા શીગડા તરીકે જે ટુલક પથ વિચરે છે તે પથમાં શ્રી આત્મા-રામજી મહારાજે માટા મહોત્સવ સહિત 'મા-લે-કોટવા' પંચમમા જીવજીરામ ગુરુના હાથે વીક્ષા લીધી હતી.

તેમની રમરણ શક્તિ એટલી પ્રખ્યાત હતી કે હમેશા જણુ માં શ્લોક તેઓ કંદાશ કરતા. વ્યાકરણાદિનો અભ્યાસ કરતા. વિભ-ક્તિદારા જે અર્થ માલૂમ પડ્યા તેથી

પ્રગળે આકાંક્ષા રહે છે તેમને હું ઠકમત ઉપરથી આસ્થા બિડી ગણ અને સંવેગી તેમજ તેમના સચ્ચરિતના વર્ણનથી જગતના પ્રત્યેક દીક્ષા લેવા ગુજરાત તરફ પ્રયાણુ કર્યું. સં. ૧૯૭૨ માં

શ્રી. નાનચંદ તારાચંદ

અમદાવાદમાં અસંખ્ય શ્રાવકાની હાજરીમાં શ્રી શુદ્ધિવિગ્રયજી મહારાજ પાસે શ્રી આત્મારામજી મહારાજ તથા તેમની સાથે પંચમથી આવેલા ખીજા પદ્મ સાધુઓએ સંવિગ્ન દીક્ષા અંગીકાર કરી

શ્રી આત્મારામજી મહારાજની વિદ્વતા એટલી અદ્વિતીય હતી કે તેઓએ આપણી પાસે જે સાહિત્યનો ભંડાર ખુલ્લો મૂક્યો છે તેથી આપણને તેની મહેત્તે કૃત્યના થઇ શકે. તેમનામા કવિત્વ શક્તિ પણ એટલી અગ્ન્ય હતી કે આજે તેમણે રચેલ પૂજાઓ, સ્તવનો, સન્ન્યાયો, જ્ઞાન કામના આખાલજી સૌ કલામ કરતાં પોતાના આત્માને ધન્ય માને છે

આ મહાત્માના “ જ્ઞાનત્ત્વાદર્શ ” “ તત્ત્વનિર્ણયપ્રાસાદ ” “ અગ્નિતિમિરભારકર ” “ જ્ઞાન-ધર્મ વિષયક પ્રશ્નોત્તર ” “ સમ્યક્ત્વશબ્દોદ્ધાર ” “ નવનત્ત્વ ” અને ‘ હૃદયેશ્યાવની ’ પૂજા સંપ્રદ, સ્તવનો, સન્ન્યાયો, પદો વિગેરે મુખ્ય ગ્રંથો છે

જૈનતત્ત્વાદર્શ—

આ ગ્રંથ શ્રીમદ્દ્વિવિદ્યામાન સ્થિતિમાં શ્રાવક ભામશી માણેકે સં. ૧૯૪૦ માં હિંદીમાં પ્રગટ કરેલ છે. તેનું ગુજરાતી ભાષાંતર વધીક મૂળચંદ નથુમાધ્યમે કરી શ્રી જ્ઞાન આત્માનંદ સભા-ભાવનગરદ્વારા પ્રકાશિત કરેલ છે. તેની હાલ એક પણ નકલ મળતી નથી. આ સોળ હજાર શ્લોકની સંખ્યાના ગ્રંથના ભાષાંતરનો સમાવેશ કાંતેન આઠ પેજી સાધકના આશરે સવા છસે પૃષ્ઠ (કારમ ૭૮) માં કરી ફક્ત ૩. ૪-૦-૦ની કિંમત રાખેલ હતી.

બાર પરિચ્છેદ પાડી જુદા જુદા વિષયો ઉપર અમખ્ય દાખલા, દલીલો, પુરાવા, સહાદનો આપી ગ્રંથને અત્યુત્તમ યનાવવા કર્તાએ પોતાનો પ્રયત્ન સફળ કર્યો છે

પહેલા પરિચ્છેદમાં દેવનું સ્વરૂપ, તીર્થકરોના નામ, વર્ણ, માતાપિતાના નામ, ચોવીશ તીર્થકરના બાવન ભોલ વગેરે આવેલ છે.

બીજા પરિચ્છેદમાં કુદેવનું સ્વરૂપ વર્ણવેલ છે. તેમાં કુદેવોમાં સ્ત્રી-સેવનાદિકના દૂષણો, જગત્ના કર્તાનો નિર્ણય, જગત્ ક્રિપત્તિ સંખ્યા વેદાતનું ખંડન વિગેરેનો સવિસ્તર સમાસ કર્યો છે.

ત્રીજા પરિચ્છેદમાં ગુરુતત્ત્વનું સ્વરૂપ કહેલ છે, જેમા પાંચ મહામતોનું સ્વરૂપ, ચરણસિત્તરી ને કરણસિત્તરીના સંતિર સંતિર ભેદ, શાસ્ત્રાધારે ગુરુનું સ્વરૂપ વગેરે વસ્તુઓનો સમાવેશ કર્યો છે.

ચોથા પરિચ્છેદમાં કુચુરુનું સ્વરૂપ કહેલ છે. ક્રિયાવાદીઓના કાલવાદી, ઇશ્વરવાદી, નિયતવાદી, આત્મવાદી, સ્વભાવવાદી એ પાંચ વિકલ્પ મેળવી તેના પૃથક્ પૃથક્ એક સો એંસી મત કહેલ છે.

પાંચમા પરિચ્છેદમાં ધર્મતત્ત્વનું સ્વરૂપ છે, જેમાં નવનત્ત્વના ભેદોનું સ્વરૂપ વેદાતવાદ સાથે સ્પર્ધા કરી સવિસ્તર કહેલ છે.

છઠ્ઠા પરિચ્છેદમાં ચૌદ ગુણસ્થાનનું સ્વરૂપ દશ વિભાગો પાડી સમજાવેલ છે.

સાતમા પરિચ્છેદમાં સમ્યક્ત્વદર્શનનું સ્વરૂપ છે જેમા અરિદંતની પ્રતિમા પૂજવી, ગુરુતત્ત્વ, ધર્મતત્ત્વ, નિશ્ચય, સમ્યક્ત્વ, તેની કરણી વિગેરે છે; તથા વેદનો પ્રાચીન અર્થ છોડી નવીન અર્થ યનાવવાનું કારણ બહુ રસમય શૈલીથી સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

શ્રી આત્મારામજી મહારાજના ગ્રંથોનું દિગ્દર્શન

આઠમા પરિચ્છેદમાં ચારિત્રનું સ્વરૂપ છે, જેમાં અનિચારના સ્વરૂપો, અઠાર પાપસ્થાનકોની સમજ, ભક્ષાભક્ષ વગેરેના દોષો બહુ જ સવિસ્તર સમજાવેલ છે.

નવમા પરિચ્છેદમાં શ્રાવકના દિનકૃત્યની કરણીની સમજ આપતા આહાર, વિહાર, મનોત્સર્ગ, કંન-ધાવન, કેશ સમારન, સ્નાન, નિદ્રા, દ્રવ્યપૂજા, ભાવપૂજા, સામાયિક, સ્નાત્ર વગેરેમા શ્રાવકે કેમ વર્તવું? દેવચરુની આશાતનાર્થા કેમ અચવું? માતા, પિતા, સહોદર, સ્ત્રી, પુત્ર, શુરુ, સ્નેહી, સંબંધી, નગરજનો સાથે કેમ વર્તવું? તેની માર્ગસૂચી એવી લાક્ષણિક રીતે સમજાવી છે કે એક બંધાર શાસ્ત્રની કોલેજના અધ્યાસક્રમનો આ પ્રકરણમા સમાસ કરવામા આવ્યો છે.

દશમા પરિચ્છેદમાં શ્રાવકોનાં રાત્રિકૃત્ય, પર્વકૃત્ય, ચાતુર્માસિક કૃત્ય, સાવત્સરિકકૃત્ય, જન્મકૃત્ય એમ પાંચ કૃત્યોનું સ્વરૂપ આપવામાં આવેલ છે.

અગિયારમા પરિચ્છેદમા શ્રી ઋષભદેવ બગવાનથી શ્રી મહાવીરસ્વામી પર્યંત જૈનમતાદિ શાસ્ત્રાનુસારે ઇતિહાસરૂપ પૂર્વ વૃત્તાંત આપવામાં આવેલ છે. તેમા જુદા જુદા ઓગણત્રીશ પ્રકરણો પાડી, કુરુવંશ તથા યજ્ઞોપવિતની ઉત્પત્તિનું વર્ણન, યાજ્ઞવલ્કય, સુવ્રસા, પીપ્પલાદ તથા પર્વત પ્રમુખથી કરી અસલ વેદોને ફેરવી હિંસાચુકત વેદોની રચના થઇ, તેનું સ્વરૂપ, પૂર્વોક્ત મહાપુરુષોના કથનાનુસારે વર્ણવેલ છે.

બારમા પરિચ્છેદમાં શાસનપતિ શ્રી મહાવીરસ્વામીથી આજ સુધીનું કેટલુંક ઐતિહાસિક વૃત્તાંત રચના ત્મક શૈલીથી સમજાવી ગ્રંથની સમાપ્તિ કરી છે.

જૈન સિદ્ધાંતોના જિજ્ઞાસુને આ એક જ ગ્રંથમાંથી એટલી સામગ્રી પૂરી પડે છે કે તેમાંથી તેને જૈનદર્શનનું સારમા સારું સર્વોત્કૃષ્ટ દિગ્દર્શન થઇ શકે છે, તે નિઃસંદેહ વાત છે.

અજ્ઞાનતિમિરમાસ્કર—

આ ગ્રંથ સ્વ. મહાત્માએ અંબાલા (પંજાબ)મા લખવો શરૂ કરેલ. તે સં ૧૯૪૨ ખંભાતમાં પૂરો લખી તેપર કર્યો અને તે ભાવનગરની શ્રી જૈન જ્ઞાન હિતેચ્છુ સભાએ પ્રકાશિત કરેલ, જેની બધી નકલો ખલાસ થઇ જવાથી તેની બીજી આવૃત્તિ ભાવનગરની શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા તરફથી સં. ૧૯૬૨ મા પ્રસિદ્ધ થયેલ છે તેની પણ એક ય નકલ મળતી નથી.

આ ગ્રંથ રોચક આદરેણ સાઇઝમાં પોણા ત્રણસો પૃષ્ઠ (ઓગણત્રીશ ફારમ) મા પૂરો કર્યો છે. તેના જુદા જુદા એ વિભાગ પાડી, પ્રથમ વિભાગમા મિથ્યાત્વગ્રનિત અજ્ઞાનતાને લઇને અન્ય મતવાળાઓએ જૈનધર્મ ઉપર જે આક્ષેપો કર્યા છે તે કરે છે, વેદાદિ ગ્રંથોના સ્વકપોલકરિપિત અર્થ કરી જે જે લેખોદ્ધારા પ્રમત્ત કર્યા છે તે ન્યાય અને યુક્તિપૂર્વક તે તે ગ્રંથોનું મંથન કરી આ ગ્રંથમાં સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવવામા આવ્યું છે. જૈન દર્શનની ક્રિયા તથા પ્રવર્તન, સર્વ રીતે અમાધિત અને નિર્દોષ એવું જગતના સર્વ ધર્મોની દૃષ્ટિએ સિદ્ધ કરી આપ્યું છે.

આ પ્રવીણ ગ્રંથકારે આખા વિશ્વની પ્રવૃત્તિથી સિદ્ધ કરી અતાબ્યું છે કે આર્હત ધર્મની ભાવના પુરાતની છે તે ઇતરવાદીઓના ધર્મની ભાવનાનું સ્વરૂપ ખુલ્લું કરી જૈનધર્મનાં તત્ત્વો સર્વોપરી હોવાનું સાબીત કરી આપ્યું છે.

શ્રી. નાનચંદ તારાચંદ

આસ્તિક અને નાસ્તિક મતના વિચાર, જૈન ધર્મની પ્રયત્નતાથી વૈદિક હિંસાનો પગલવ, વેદના વિભાગ, વેદજ ઋષિઓના માંસાહારનું પ્રતિપાદન, વૈદિક યજ્ઞકર્મોનો વિચ્છેદ, વૈદિક હિંમા વિષે વિવિધ મત, શંકરાચાર્યના વામમાર્ગાદિ વિષયોનું સ્પષ્ટીકરણ. તેમ જ વેદ, સ્મૃતિ, ઉપનિષદ્દ ને પુરાણાદિ શાસ્ત્રોમાં દર્શાવેલ યજ્ઞ વિગેરેનું સ્વરૂપ વર્ણવી, મિથ્યાત્વભરેલી અજ્ઞાનતા દર્શાવી, અસરકારક વિવેચન કરનાર વિશ્વાસપાત્ર ગ્રંથ તરીકે અર્વાચીન જૈન સાહિત્યમાં આ મુખ્ય છે.

ગ્રંથકારે ઔદ્ધ, સાંખ્ય, જૈમિનેય આદિ દર્શનવાળાઓ યુક્તિના સ્વરૂપનું કેવી રીતે કથન કરે છે, તથા ઇશ્વરમાં સર્વગુણવાળી સિદ્ધિ કરવા તેઓ કેવી યુક્તિઓ દર્શાવે છે તેનું જ્ઞાન કરાવા, પાંડિત્ય-ભરેલું વિવેચન કર્યું છે.

ખીજા વિભાગમાં સાધુ અને શ્રાવક ધર્મની યોગ્યતા દર્શાવવા માટે એકવીશ ગુણોનું વર્ણન, ભાવશ્રાવકના પડદાર સંબંધી સત્યાવીશ ભેદ ને તેના સત્તર ગુણોનું સ્વરૂપ વિવેચન સહિત આપ્યું છે. ખહિરાત્મા, અંતરાત્મા અને પરમાત્મા એ ત્રણ આત્માનાં સ્વરૂપો સક્ષિપ્તમાં વર્ણવ્યાં છે.

જૈન કે જૈનેતર કોઈ વિદ્વાન આ ગ્રંથનું અવલોકન કરશે તો જણાશે કે જૈનોના એક સમર્થ આચાર્યે ભારતવર્ષની પ્રજાને સન્માર્ગે યતાવવા આવા ગ્રંથો રચી ભારે ઉપકારથી ઋણી યનાવી છે.

સમ્યક્ત્વશલ્યોદ્ધાર—

આ ગ્રંથ સહુગત આચાર્યશ્રીએ સં. ૧૯૪૦ માં લખી તૈયાર કરેલ, તે સં. ૧૯૪૧ માં ભાવનગર શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભાએ ગુજરાતીમાં અને સ. ૧૯૬૨ માં શ્રી જૈન આત્માનંદ પુસ્તક પ્રચાર મંડળે દીલ્હીમાં હિંદી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ કરેલ છે.

હુંદક મનના જ્ઞેઠમલ નામના સાધુએ “ સમક્રિતસાર ” નામનો ગ્રંથ યનાવેલ કે જે સં. ૧૯૩૮ માં ગોંડલનિવાસી નેમચંદ હીરાચંદ પ્રસિદ્ધ કર્યો. આ ગ્રંથમાં મૂર્તિપૂજા અને સમ્યક્ત્વ વિરુદ્ધ એટલા કડક લખાણો હતાં કે જે કોઈપણ મૂર્તિપૂજક જૈન સહન ન કરી શકે. તેની તમામ વિગતોતુ ખડન આ-સમ્યક્ત્વશલ્યોદ્ધાર-ગ્રંથમાં કરેલ છે; જેમાં મહાવીરસ્વામીથી આજ સુધીમાં મૂર્તિપૂજા પુરાણી છે તે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના અભિપ્રાયોથી તથા મૂર્તિઓના પુરાવાથી અને પૂર્વાચાર્યોકૃત આગમોદ્ધારા સિદ્ધ કરી યતાવ્યું છે. અજ્ઞાનતાના પ્રસંગથી ઉન્માર્ગગામી યનેલા બધા જીવોને હૈયોપાદેય સમજીને સૂચનાસાર શ્રી તીર્થંકર, ગણુધર, પૂર્વાચાર્યપ્રદર્શિત સત્ય માર્ગે યતાવવા લેખક મહાત્માએ આ ગ્રંથમાં પ્રશંસનીય પ્રયત્ન કર્યો છે.

શ્રી જૈન ધર્મવિષયક પ્રશ્નોત્તર—

સં. ૧૯૪૫ પોષ સુદિ છઠ્ઠાના રોજે સ્વ. આચાર્યશ્રીએ લખી પૂર્ણ કરેલ આ ગ્રંથ ભાવનગરની શ્રી જૈન આત્માનંદ સભાએ પ્રસિદ્ધ કરેલ છે. આ પુસ્તકમાં અનેક પ્રશ્નોના સમાધાન કર્યાં છે. તેમાં નીચેના વિષયો ખાસ છે.

જૈનોમાં જ્ઞાતિધર્મ, શ્રવકધર્મ, મુનિધર્મ, જૈનમતના આગમ, મહાવીરસ્વામીના સમયમાં જૈની રાજ્ય, પાર્શ્વનાથ ને તેની પટ્ટાવલી, જૈનધર્મ ઔદ્ધ ધર્મથી જુદો છે, સુદ્ધની ઉત્પત્તિ, નિર્વાણ શબ્દના અર્થ, પુણ્ય પાપનું ફળ દેનાર ઇશ્વર નહિ પણ કર્મ છે, જગત્ અકૃત્રિમ છે, દેવ-શુરુ ને દેવોના ભેદ,

શ્રી આત્મારામજી મહારાજના અર્થોત્તરો

સમ્યક્ત્વી દેવતાની સાધુ શ્રાવક લલિત કરે તો શુભાશુભ કર્મના ઉદયમાં દેવતા નિમિત્ત છે વગેરે અનેક પ્રશ્નો આ અર્થમાં અર્થવામાં આવ્યા છે.

નવતત્ત્વ તથા ઉપદેશ બાવની—

આચાર્યશ્રીએ સ. ૧૯૨૭ માં તૈયાર કરેલ છે તે આચાર્યશ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી મહારાજની પ્રેરણાથી પ્રો. હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયાએ સં. ૧૯૮૮ માં પ્રસિદ્ધ કરેલ છે.

આ અર્થમાં જીવદયાનું, નવતત્ત્વનું સ્વરૂપ આજેપરવામાં આવ્યું છે, પરંતુ વિશેષતાએ શ્રી ભગવતી-સૂત્ર પ્રમુખ વિવિધ આગમોના પાઠોની અર્થ સંકલના કરવામાં આવી છે. અનેક મુદ્દાની વસ્તુઓ યંત્રરૂપે કોષ્ટકદ્વારા ગુણ કરેલ છે જેથી આ અર્થની મહત્તામાં અસાધારણ વૃદ્ધિ થઈ છે કર્તાએ આર વિવિધવર્ણી ચિત્રોવડે એને અલંકૃત કર્યો છે. ખાસ જીવતત્ત્વ, અજીવતત્ત્વ, પુણ્યતત્ત્વ, પાપતત્ત્વ, આસ્રવતત્ત્વ, મવરતત્ત્વ, નિર્જરાતત્ત્વ, મોક્ષતત્ત્વ વિગેરે વિષયોનો સંપૂર્ણ રીતે આ અર્થમાં સમાસ કર્યો છે

ઉપદેશ બાવનીમાં પ્રથમ શ્રી ઊંકારની ગુણિ કરી દેવ. ગુરુ અને ધર્મની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. તે પછી વિવિધ બોધજનક ઉપદેશ આપેલ છે.

જૈનમતવૃક્ષ—

આ નાનકડા પુસ્તકમાં સ્વર્ગસ્થ મહાત્માએ લાંબા વર્ષોનો ઇતિહાસ ઠાસી ઠાસીને બર્ષો છે. ઋષભ-દેવથી મહાવીરસ્વામી સુધીના તીર્થંકરોની ઐતિહાસિક ટૂંક નોંધ આમાં છે. કયા કયા તીર્થંકરોના સમ-યમાં કયા મતની શરૂઆત થઈ તથા તેમના કેટલા ગણધરો હતા? કેટલા ગણો હતા? તેની ટૂંકી વિગત, ગવણ અને નારદ મુનિનો સંબંધ, તથા મહાવીરસ્વામી પછી કયા આચાર્યોએ કેટલા અર્થો બનાવ્યા? કેટલા જૈનો બનાવ્યા? કેટલા મંદિરોની પ્રતિષ્ઠા કરી? વગેરેનું ટૂંકું પણ રસપ્રદ વર્ણન આપ્યું છે. તેમ જ મહાવીરસ્વામીની આજસુધીના ગૂર્જરપતિઓએ કઈ સાલથી કઈ સાલ સુધી કેટલા વર્ષ રાજ્ય ભોગવ્યું વગેરે વિગતોનો સમાવેશ સપ્રમાણ આપેલ છે. આ અર્થ પગલ્ય શ્રી આત્માનંદ જૈન સભાએ સં. ૧૯૫૩ માં પ્રકાશિત કરેલ છે.

ચિકાગો પ્રશ્નોત્તર—

સને ૧૮૯૩ (વિ. સં. ૧૯૪૯) માં સ્વ. મહાત્માને અમેરિકાના ચિકાગો શહેરમાં ભરાનારી સર્વ-ધર્મ પરિષદમાં પ્રતિનિધિ તરીકેનું આમંત્રણ હતું, જેમાં પોતે સાધુ ધર્મમાં હોવાથી ન જઈ શક્યા, પરંતુ મી. વીરચંદ રાધવજી ગાંધીને તૈયાર કરી મોકલ્યા. તે ચિકાગોના પ્રશ્નોના ઉત્તરો આ અર્થમાં આપેલ છે.

ઈશ્વર કઈ વસ્તુ છે? જૈનો કેવા ઈશ્વરને માને છે? અન્યમતવાળા કેવા ઈશ્વરને માને છે? ઈશ્વર જગતના કર્તા સિદ્ધ થાય છે કે નહિ? કર્મ શું વસ્તુ છે? તેના મૂળભેદ કેટલા છે? ઉત્તરભેદ કેટલા છે? કયા કર્મના અર્થ હોય છે તે કયા તેના ફળ હોય છે? એક ગતિથી ગત્યંતરમાં કોણ લઈ જાય છે? જીવને કર્મનો શું સંબંધ છે? કર્મનો કર્તા જીવ પોતે કે કોઈ તેને કર્મ કરાવે છે? પોતાના કયા કર્મથી જીવ બોક્તા છે? સર્વ મનોમા કયા કયા વિષયોમાં પરરપર એકતા છે? આત્મામાં ઈશ્વર હોવાની શક્તિ છે કે નહિ? મનુષ્યને ઈશ્વરનો શું સંબંધ છે? સાધુ અને સંસારીના ધર્મો, ધાર્મિક તે સંસા-

રિક્ત જિંદગીનાં નીતિપૂર્વક લક્ષણ, ધર્મશાસ્ત્રોનું અવલોકન કરવાના નિયમો, દુષણ સહિતની પીડાન, ધર્મભ્રષ્ટ થનારની ફરી શુદ્ધિ, જિંદગીનો ભય નિવારવાનો કાયદો, ધર્મના અંગને તેના લક્ષણ વગેરે અનેક તત્ત્વની વાતોનો આ ગ્રંથમાં કર્તાએ સમાવેશ કરેલ છે.

ચતુર્થસ્તુતિનિર્ણય: ભાગ પહેલો—

યતિ રત્નવિજયજી (રત્નેંદ્રસૂરિ) અને ધનવિજયજી નામના સાધુઓ દેવસી ને રાહપ્રતિક્રમણમા ચાર થોયને બદલે ત્રણ થોયનો પ્રચાર કરતા હતા અને શાસ્ત્રોક્ત ઠરાવવા તેમણે આસમાન-પાતાળ એક ક્યાં છતાં તેમની આ શાસ્ત્રવિરુદ્ધની પ્રવૃત્તિ સ્વ. ગુરુદેવે ખુલી પાડી. પૂર્વાચાર્યોદ્ધૃત ખ્યાસી (૮૨) પુસ્તકો અને સૂત્રોના આધાર આપી ચાર થોય શાસ્ત્રોક્ત છે તેવું આ ગ્રંથદ્વારા સિદ્ધ કરી આપ્યું છે.

ચતુર્થસ્તુતિનિર્ણય: ભાગ બીજો—

ત્રણ થોયનો પ્રચાર કરનાર સાધુ ધનવિજયજીએ એક ગ્રંથ તૈયાર કરી તેમાં “ આત્મારામજી મહારાજ ” પીનાંચર ધારણ કરે છે, ચોથી થોય તેમણે સ્થાપન કરી છે. ઇરિયાવહિયાની પાછળ કરેમિ ભંતે પણ તેમણે જ સ્થાપન કરેલ છે વગેરે અસત્ય ખીના કાખી આખી ચોથી બરેલ, તેનો શ્રી આત્મારામજી મહારાજે એવો સબગડ જવાય આપ્યો છે કે શ્રી આત્મારામજી મહારાજને જુદા પાડનાર તે ધનવિજય તથા રત્નવિજયના કથનોમા કેટલો દ્રુષ છે અને ત્રણ થોયનો પ્રચાર કરવામાં અસત્યનો કેટલો આગ્રય લેવામા આવ્યો છે, તે આખી વસ્તુસ્થિતિ આ ગ્રંથમા ખુલી પાડી છે.

જૈનમતકા સ્વરૂપ—

જૈન ધર્મનું સ્વરૂપ જાણવાની સૌ કોઇને ઇચ્છા હોય છે, પરંતુ જૈન ધર્મના તત્ત્વોનું સ્વરૂપ અંટલું ગહન અને વિસ્તીર્ણ છે કે જૈન ધર્મના અનેક શાસ્ત્રોનું અવલોકન કર્યાં સિવાય તેનો ખ્યાલ આવી શકતો નથી.

હાલના પ્રવૃત્તિમય સમયમાં સૌ કોઇની શક્તિ એવી ન હોઇ શકે કે તમામ શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરી શકે, જેથી આ પુસ્તકમાં લેખક મહાત્માએ જૈનધર્મના મુખ્ય વિષયો જેવા કે તીર્થંકરોની ઉત્પત્તિનો સમય ને તેમના કાર્યો, નવતત્ત્વ, ષડ્દ્રવ્ય, ષડ્કાય, ચાર ગતિનું વર્ણન, આઠ કર્મનું સ્વરૂપ, જૈનોનું સામાન્ય મંતવ્ય, સાધુધર્મના સંયમના સત્તર ભેદોના નામ, દસ પ્રકારના યતિધર્મનાં નામ, સાધુધર્મનું સ્વરૂપ, ગૃહસ્થ ધર્મમાં અવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિ ગૃહસ્થનું સ્વરૂપ ને તેનું કૃત્ય, દેશવિરતિ શ્રાવકના જ્ઞાન્ય, મધ્યમ, ઉત્કૃષ્ટ એવા ત્રણ ભેદ, તેનું વર્ણન, શ્રાવકનાં ચાર વ્રોનું સ્વરૂપ વગેરે અનેક તત્ત્વોનો આ ગ્રંથમાં સમાવેશ કરેલ છે.

ઈસાઈમત સમીક્ષા—

ક્રિશ્ચિયન અર્થાત્ ઇસાઈ મતને માનવાવાળાઓમાંથી એક ઇસાઈએ “ જૈનમતપરીક્ષા ” નામના ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે જૈનોમાં મોટા મોટા વેપારી ઉભી પદવીવાળા છે ને તેમના હાથમાં દુનિયાની મોટી ઢોલત છે, તથા તેઓ અન્ય ધર્મોએને પોતાના ધર્મમાં ભેળવવા માટે ઉપદેશ કરે છે વગેરે લખેલ છે. તે સામે સ્વર્ગસ્થ મહાત્માએ સવિસ્તર આ પુસ્તક રચી જણાવ્યું કે ધર્મ કરવાથી કર્મનો ક્ષય થાય છે ને પુણ્યનો ઉદય થાય છે, જેથી જે જીવના કર્મનો ક્ષય ને પુણ્યનો ઉદય થાય તેને સત્ય ધર્મની પ્રાપ્તિ થાય અને ઢોલત પણ મળે છે.

હસાઇઓ માને છે કે ઇશ્વર જ કર્તા છે તો પછી ઇશ્વરને જગતકર્તા ન માનવાવાળા જોનેને ધન, હાલત, ઉચ્ચ પદવી વગેરે ક્યાંથી મળી ? વળી હસાઇઓ પુનર્જન્મને માનતા નથી તે ઇશ્વર સૌને સુખી કરવા જ જન્મ આપે છે, તો તેઓમાં પણ દુઃખી આત્માઓ બહુ કેમ છે ? વગેરે વસ્તુઓનું પૃથક્કરણ કરી કર્મની 'થીયરી' હસાઇઓને બહુ સારી રીતે સમજવી છે વળી ખીજ અનેક વિષયોને આ ગ્રંથમાં સમાવેશ કર્યો છે.

તત્ત્વનિર્ણયપ્રાસાદ—

આ ગ્રંથ આચાર્યશ્રીની છેલ્લી કૃતિ છે. સં. ૧૯૫૨ ના ભાદરવા સુદિ ૪ના રોજ આ ગ્રંથ પૂર્ણ કરી, મુનિરાજશ્રી વલ્લભવિજયજી મહારાજ (હાલના આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી)ને પ્રેસ કોપી કરવા આપી તે દરમ્યાન આચાર્યશ્રીને સ્વર્ગવાસ થવાથી તેમના પ્રધાન મંત્રી આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી મહારાજ કે જે હાલ તેઓશ્રીની પાટે બિરાજે છે તેમણે પ્રેસ કોપી તૈયાર કરી, શુદ્ધ કરી, આચાર્ય શ્રી વિજયનાનંદસૂરીશ્વરજી મહારાજનું જીવનચરિત્ર પણ આ ગ્રંથમાં દાખલ કર્યું અને મુંબઈથી શ. અમરચંદ પી પરમારે સં. ૧૯૫૮ ની સાલમાં આ અપૂર્વ અતિમ પ્રસાદીરૂપ શ્રી તત્ત્વનિર્ણય-પ્રાસાદનામાં ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કરેલ છે.

આ ગ્રંથના છત્રીશ સ્થંભરૂપ વિભાગો પાડી જુદા જુદા વિષયો ચર્ચા પૂર્ણ કરેલ છે. તેના પ્રત્યેક સ્થંભોની ટૂંક વિગત નીચે મુજબ છે.

મહારીરસ્વામીથી આજ સુધીની પદ્ધતિ આ ગ્રંથમાં છે. તે એટલી પ્રમાણભૂત છે કે બધા ઇતિહાસજ્ઞ વિદ્વાનોને આ પુસ્તકની સાહજત આપ્યા વિના ચાલી શકતું નથી.

પહેલા સ્થંભમાં પુસ્તક સમાલોચના, પ્રાકૃત ભાષા નિર્ણય વેદખીજક વગેરેનું વર્ણન છે.

ખીજ સ્થંભમાં હેમચંદ્રાચાર્યકૃત મહાદેવ સ્તોત્રદ્વારા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહાદેવના લક્ષણ, તેનું સ્વરૂપ, લૌકિક બ્રહ્માદિ દેવોમાં યથાર્થ દેવપણું મિદ્ધ નથી થતું, તેનું પ્રાચીન લૌકિક શાસ્ત્રદ્વારા વર્ણન કરેલ છે.

ત્રીજ સ્થંભમાં બ્રહ્મા-વિષ્ણુ-મહાદેવાદિ લૌકિક દેવોમાં જે જે અથોગ્ય વિગત છે તેનું વ્યવસ્થેરૂપ વર્ણન શ્રી હેમચંદ્રસૂરિકૃત દ્વાનિશિકાદ્વારા કરેલ છે.

ચોથા અને પાંચમા સ્થંભમાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિવિરચિત ભાકતતત્ત્વનિર્ણયના ભાવાર્થ સહિત અપૂર્વ વર્ણન લખેલ છે, જેમાં પક્ષપાત રહિત દેવાદિકની પરીક્ષા કરવાનો ઉપાય અને અનેક પ્રકારની સૃષ્ટિની જગત્વાસી જીવોની કલ્પના કરી છે તેનું વર્ણન છે.

છઠ્ઠા સ્થંભમાં મનુસ્મૃતિના કથન મુજબ સૃષ્ટિક્રમ અને તેની સમીક્ષા છે.

સાતમા ને આઠમા સ્થંભમાં ઋતાદિ વેદોમાં જેવું સૃષ્ટિનું વર્ણન છે તેવું ખતાવી તેની સમીક્ષા કરી છે.

નવમા સ્થંભમાં વેદની પરસ્પર વિરુદ્ધતાનું દિગ્દર્શન છે.

દશમા સ્થંભમાં વંદોક્ત વર્ણનથી વેદ ઇશ્વરોક્ત નથી તેવું સિદ્ધ કરી આપ્યું છે.

અગિયારમા સ્થંભમાં “ૐ જ્ઞર્ણુવઃ સ્વસ્તત્” ઇત્યાદિ ગાયત્રી મંત્રના અનેક અર્થો કરી જોનાચાર્યોની બુદ્ધિમત્તા ખતાવી છે.

શ્રી. નાનચંદ તારાચંદ

બારમા સ્થંભમા સાયણ્યાચાર્ય, શંકરાચાર્ય આદિઓએ બનાવેલ ગાયત્રી મંત્રના અર્થનું સમીક્ષા-પૂર્વક વર્ણન છે અને વેદ નિદક નાસ્તિક નથી, પરંતુ વેદના સ્થાપક નાસ્તિક છે તેવું મહાભારત આદિ ગ્રંથોદ્વારા સિદ્ધ કર્યું છે

તેરથી એકત્રીસ સ્થંભમાં ગૃહસ્થના સોળ સંસ્કારોનું વર્ણન શ્રી વર્ધમાનસૂરિકૃત આચાર્યદિનકર-દ્વારા કરેલ છે.

બત્રીશમા સ્થંભમા જૈનમતની પ્રાચીનતા, વેદના પાઠોમાં ગરબડ થઇ છે, તેનું નિષ્પક્ષપાત વિવરણ છે. જૈન વ્યાકરણાદિની સિદ્ધિનું તથા મહર્ષિ પાણિનીની ઉત્પત્તિનું વર્ણન ધણું જ રસમય કરી બતાવેલ છે તે જોતાં આચાર્યશ્રીનું જૈનેતર શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન કેટલું અગાધ હશે તેની ઝાખી વાચકને થયા વિના નહીં રહે.

તેત્રીશમા સ્થંભમાં જૈનમતની ઐદ્યમતથી ભિન્નતા બતાવી છે તેમ જ પાશ્ચાત્ય અને દ્વિગંબર વિદ્વાનોને હિતશિક્ષા આપી છે.

ચોત્રીશમા સ્થંભમાં જૈનમતની કેટલીક વાતો ઉપર કેટલાક માણસો અનેક પ્રકારના તર્કવિતર્ક કરે છે. તેમને દાખલા દર્શાવેલા સાથે બહુ જ સુંદર રીતે સમજાવેલ છે.

પાંચીશમા અને છત્રીશમા સ્થંભમાં શંકર દ્વિગવિગ્યને અનુસારે શંકરસ્વામીનું જીવનચરિત્ર લખેલ છે. વેદબ્યાસ અને શંકરસ્વામીએ જૈન મતની સમભંગીનું ખંડન કરેલ છે તેમાં શંકરસ્વામી અને વેદબ્યાસ જૈન મતથી કેટલા અજ્ઞાન હતા તે સમજાવી જૈન મતવાળા સમભંગીને જેમ માને છે તેમ તેના સ્વરૂપ અને સમ્પત્તિનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન કરેલ છે.

આવા અનેક જુદા જુદા વિષયોના વર્ણનોથી આ મહાન્ ગ્રંથ બરેલો છે. નિષ્પક્ષપાતી સન્મનોએ આ ગ્રંથ સંપૂર્ણ વાંચી સત્યાસત્ય જાણવા યોગ્ય છે.

શ્રી આત્મારામજી મહારાજે ઉપસૂક્ત અનેક ગ્રંથો રચેલા છે. તે જોતાં તેઓ એક સમર્થ ક્રાંતિકાર, સુબ્યવસ્થારૂઢ સુક્રાંતિના ખીજવાળા, ઊંઠા જ્ઞાની હતા. એમના ગ્રંથોના કરવામા આવેલ આ દિગ્દર્શનથી વાચક જાણી શકશે કે તેઓએ તેમાં સંખ્યાબંધ આગમો અને શાસ્ત્રોના આધાર આપેલા છે, તેથી તેઓશ્રીના બહુશ્રુતપણાની-ઊંઠા અભ્યાસની આપણને ખાત્રી થાય છે. તે ઉપરાંત તેઓએ “સ્નાત્રપૂજન” “અષ્ટપ્રકારી પૂજન” “વીશસ્થાનક પદપૂજન” “સત્તરભરી પૂજન” “નવપદ પૂજન” વગેરે પૂજનો તથા સંખ્યાબંધ સ્તવનો, ચૈત્યવંદનો, પદો, સન્જાઓ રચેલ છે, જે જોતાં તેમની અગાધ કવિત્વ શક્તિનું આપણને જ્ઞાન થાય છે. નવીન રાગ-રાગણીથી હિંદી ભાષામાં પૂજનોએ રચવાનું પ્રથમ માન શ્રી આત્મારામજી મહારાજને ફાળે જાય છે. ભારતવર્ષની રાષ્ટ્રભાષા હિંદી હોવાથી તેમના તમામ ગ્રંથો પણ રાષ્ટ્રભાષામા લખાયેલ હોઈને રાષ્ટ્રભાષાના સાહિત્યમાં સુંદર પૂર્તિ કરે છે.

આજે તેઓશ્રીનો એટલો શિષ્યસમુદાય ભારતમાં વિચરે છે કે તેમની બરાબર કરી શકે તેવો ખીજો એક પણ ગચ્છ કે સંપ્રદાય ભાગ્યે જ હશે જૈન સમાજની તાકુ સસ્થા આ જગતને સત્યધર્મનો પંથ બતાવી માર્ગદર્શક બને છે તે નિઃસંદેહ સત્ય છે, એ આપણે આચાર્યશ્રીના ચરિત્ર અને ચારિત્રથી જાણી શકીએ તેમ છીએ.

અતમા સ્વર્ગસ્થ આચાર્યશ્રીની સાહિત્યસેવા, ધર્મસેવા ને રાષ્ટ્રસેવાને લક્ષમાં લઈ આપણને તે પથે વિચરવા પ્રભુ શક્તિ અર્પે તેમ પ્રાર્થના કરી વિરમીએ.

કાળના સુદર્શન ચક્રમાં મનુષ્યોને સંહારવાની તાકાત હોય છે પરંતુ જગત કલ્યાણાર્થે સર્વસ્વનો ભોગ આપનાર મહાપુરુષોની કીર્તિને સ્પર્શ સુદ્ધાં કરવાની તેની તાકાત હોતી નથી. શ્રી મહાવીર અને શ્રી બુદ્ધ, શ્રી રામ અને શ્રી કૃષ્ણ બધા ય અવશ્યમેવ તેને શરણે થયા છે, તથાપિ તેમની યશગાથાઓ આજ પણ ગૃહે-ગૃહે સંભળાય છે.

કાંઈક આવું જ શ્રી આત્મારામજી વિષે બન્યું છે. તેઓ સ્વૂલ્લહેલે વિદ્યમાન નથી, પરંતુ તેમનો યશોદેહ આજે ઝળહળી રહ્યો છે શા માટે? તેઓ આચાર્ય હતા તે માટે? ઢુંઢકમાંથી સવંગી થયા તે માટે? અનેક શિષ્યોના ગુરુ થયા તે માટે? નહિ. આવા તો અનેક પુરુષો કાલગર્ભમાં વિલીન થઈ ગયા છે, તેમને કોઈ સંભારતું ય નથી. તેમનો પ્રખર ત્યાગ, તેમનું સત્યમય જીવન, અખડ ચારિત્ર્ય, કાન્તિવીરતા અને સતત કર્તવ્ય-શીલતાથી તેઓ આજે સમાજની જીભને ટેરવે રમી રહ્યા છે આજ કારણે સો સો વરસે પણ તેમની પુણ્ય-સ્મૃતિઓ માનવ જીવનને પ્રેરણા અર્પી શકે છે.

એક જ બડ વાક્યમાં તેમનું વર્ણન કરવું હોય તો 'ગુણોનો સમુચ્ચય એટલે આત્મારામ' એમ કહીએ તો બસ છે પરંતુ આજના વિચારક અને બુદ્ધિપ્રધાન યુગમાં આ જાતનું વર્ણન હાંસીને પાત્ર થાય એટલું જ નહિ પણ જે હેતુથી ચરિતાલેખન થાય તે હેતુ જ માર્યો બાય; તેથી યોગ્ય પૃથક્કરણદ્વારા જ તેમની મહત્તા સિદ્ધ કરી શકાય.

તદ્દન તટસ્થ દષ્ટિએ તેમના જીવનપ્રસંગો અવલોકીએ તો તેમનું જીવન પ્રયોગાત્મક કહી શકાય. 'સત્યના પ્રયોગો' શબ્દ મહાત્મા ગાંધીજીએ રૂઢ કર્યો તે પહેલાંથી જ તે શબ્દની પાછળ રહેલું વિશિષ્ટ જીવન અનેક મહાપુરુષો જીવી ગયા છે. શ્રી આત્મારામજી તે પૈકીના એક જ છે. દરેકનું તેમ સાધનું જીવન પ્રયોગાત્મક જ હોય છે. 'સાધુ એટલે

શ્રી. નાગકુમાર મકાતી

સંપૂર્ણતા, સાધુજીવન એટલે સંપૂર્ણ જીવન 'એવી અપેક્ષા રાખનાર વર્ગ પૈકીનો હું નથી. તેવી અપેક્ષા રાખવામાં આવે તો પછી 'સિદ્ધ' માં અને 'સાધુ' માં ફેર જ રહે નહિ. સાધુજીવન એ 'સિદ્ધ' નું નહિ પણ તે માર્ગનું સાધક જીવન છે તેમાં ત્રુટીઓ પણ સંભવી શકે અને તેથી જ તે પ્રયોગ-જીવન છે. જેટલું ઉત્કૃષ્ટ અને સત્ય રીતે તે જીવી શકાય તેટલે અંશે તેવું જીવન જીવનાર તે મહાત્મા.

શ્રી આત્મારામજીનું જીવન સત્યના પ્રયોગથી ભરપૂર જીવન છે. એક જ દાખલો લઈએ. તેઓ ડુંઢકમાંથી સંવેગી થયા આ ણનાવમાં ડુંઢકો માટે દિલગીર થવા જેવું કે સંવેગી માટે આનંદમાં ગાંડા બની જવા જેવું કાંઈ નથી. આત્મા ડુંઢકોની હાર કે મૂર્તિ-પૂજકોના વિજય જેવું કાંઈ નથી. વિજય હોય તો તે સત્યનો છે પરાજય હોય તો તે અસત્યનો છે. તેથી જ આ પરિવર્તનને બદલે તેની પાછળ રહેલી ઉત્કૃષ્ટ મનોદશા, નિદાને લોગે પણ સત્ય સ્વીકારવાની તમન્ના અને નૈતિક હિમ્મતમાં જ તેમના જીવનની સાચી મહત્તા છે. આ પ્રયોગ નિષ્ફળ ગયો હોત તો વિકાસ પામવાને સરબાથેલું ફૂલ હિમ પડવાથી કરમાઈ જાય તંમ તેઓશ્રીનું જીવન વાડાઓની સંકુચિતતામાં પૂરાઈને કરમાઈ જાત. પ્રયોગ સફળ થયો અને આખા જૈન-સમાજમાં તેમનું સ્થાન અનોખું છે.

શ્રી. નાગકુમાર મકાતી

બીજો દાખલો લઈએ. ચિકાગોમાં સર્વધર્મ પરિષદ્ ભરાનાર હતી. શ્રી આત્મારામજીને ત્યાં જવાનું આમંત્રણ હતું. યમનિયમોના બંધનોથી પોતે જર્મ શક્તા નહોતા પરંતુ જૈન સિદ્ધાન્તોનો પ્રચાર કરવા તેમનું દિલ તલગ્રી રહ્યું હતું તેમણે સ્વ. શ્રીચુત વીરચંદ્ર રાઘવજી ગાંધીને તૈયાર કર્યા મુંબઈમાં પ્રખર વિરોધ જાગ્યો. આ વિરોધ અસત્યનો હતો, જૈનોની નિર્માલ્યતાનો હતો, પામરતાનો હતો, સંકુચિત માનસનો હતો; પરંતુ આત્મારામજીને પોતાના અનુયાયીઓના કરતાં જે ધર્મના પોત પ્રતિનિધિ હતા તે ધર્મનું વધારે અભિમાન હતું. છીછરા અનુયાયીઓ કહાચ ઓછા થાય તેની તેમને પરવા નહોતી. સત્ય ધર્મનો ફેલાવો એ તેમની અંતરેચ્છા હતી, તેથી વિરોધ છતાં શ્રી વીરચંદ્ર રાઘવજીને તેમણે અમેરિકા મોકલ્યા, અને જૈન સિદ્ધાન્તોનો પ્રચાર દરિઆપાર કરાવ્યો. સત્યનો

આ મહાન પ્રયોગ હતો. કાચોપોચો આત્મા જરૂર ગળડી પડે. અનુયાયીઓનો વિરોધ પૂજા, વંદના, ભક્તિના લાલચુઓ ન કરી શકે. ઊલટા આવા તો અનુયાયીઓના અનુયાયી બની બેસે. શ્રી આત્મારામજી સત્યની આ કસોટીમાંથી તરી પાર ઉતર્યા, અને આજે સમુદ્રપાર તેમને સંભારનારા પડ્યા છે.

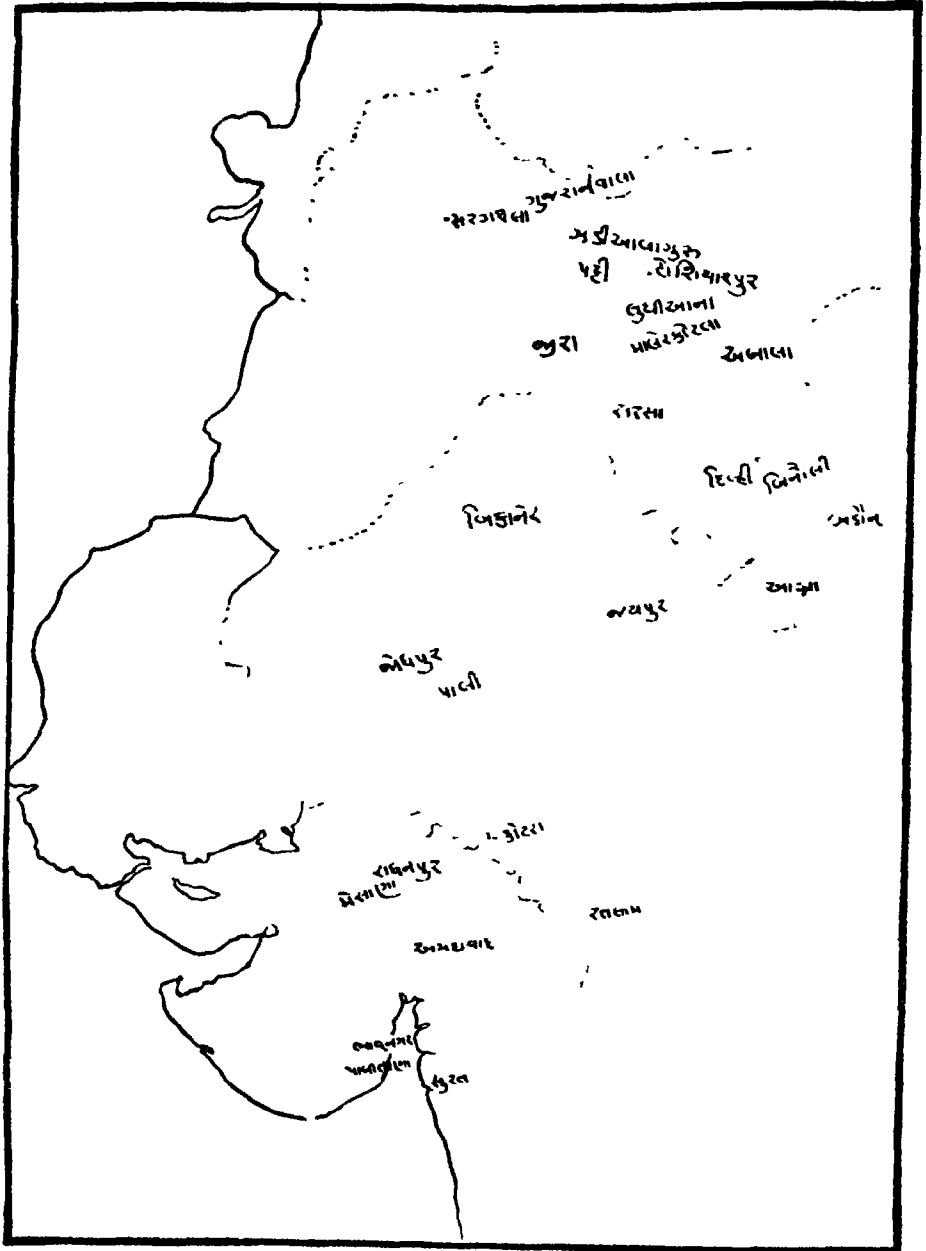
આથી તદ્દન વિરોધી એવો બીજો બનાવ લઇએ. ઉપરના પ્રસંગમાં તેઓએ સંઘને નમાવ્યો, બીજામાં સ્વેચ્છાથી તેઓ નમ્યા. સત્યનો પૂજારી નમાવવામાં અને નમવામાં—બન્નેમાં તત્પર હોય છે, બન્નેમાં ગૌરવપૂર્વક રહી શકે છે. તેને મન હાર—જીતની કાંઈ કિંમત નથી. સત્ય અબાધિત રહેવું જોઈએ એ જ તેની તમજા હોય છે તે વિરોધી બીજો પ્રસંગ આ રહ્યો:—

ધ્રાંગધ્રાના બે ભાઈઓ લુધીઆના ગયા. શ્રી આત્મારામજીએ તેમના આગ્રહથી તેમને દીક્ષા આપી. બન્નેની લાયકી વિષે શંકા હતી. અમદાવાદનિવાસી શેઠ દલપતભાઈ ભણુભાઈએ તેઓશ્રીને પત્ર લખ્યો કે ધ્રાંગધ્રાવાળાઓને દીક્ષા ન આપવી; પરંતુ દીક્ષા અપાઈ ચૂકી હતી. ઉપાય ન હતો. આત્મારામજીને પસ્તાવો થયો. સંઘના ઐક્ય, હિત અને શિસ્ત ખાતર સંઘના આગેવાનોના મત વિરુદ્ધ દીક્ષા આપવી યોગ્ય નથી એમ તેમને લાગ્યું. તેમના એક જ વાક્યમાં તેમની લઘુતા (વસ્તુતઃ મહત્તા)નું પ્રદર્શન અચ્છી તરેહથી થાય છે “ શેઠજી લખે છે કે તુમને દીક્ષા ન દેવી અને ઇનકો તો વેષ દે દીયા. અબ મેં શેઠજી કું કયા બુવાબ લિખું ?.....મેરી નાલાયકી કી તર્ક આપકો ખ્યાલ ન કરના ચાહીયે, કયું ફિ મેરી તુચ્છ બુદ્ધિ હૈ. ” અમેરિકાના પ્રસંગ વખતે સમસ્ત મુંબઈના વિરોધને ઠોકરે મારી શકનાર શું એક વ્યક્તિના વિરોધને ઠોકરે ન મારી શકત ? જરૂર મારી શકત; પરંતુ સત્યના અને શિસ્તના પૂજારીને માનાપમાનનાં કે હાર—જીતનાં માપ હોતાં જ નથી. તેનાં માપ લોકોત્તર અને દૈવી હોય છે.

તેમનું યશસ્વી જીવન આ જાતના અનેક ઉદાહરણોથી ભરપૂર છે. લંબાણ ન કરતાં ‘ સત્ય એટલે સત્ય, અને સત્ય સિવાય કાંઈ નહિ ’ એવું માનનાર, વિચારનાર અને આચરનાર આ મહાત્માની પવિત્ર શતાબ્દિ પ્રસંગે તેમનું જીવન સમાજને પ્રેરણાદાયી નિવડો એવી અભ્યર્થના સાથે વિરમું છું.

स्व. श्री विजयानंदसूरिजी महाराजना चातुर्मास विहार

[જાગૃત અનતી પ્રજા જેમ પોતાના ભૂતકાળના વીરોને ભાવનાની ભૂમિ પર પધગવી, નવા યુગની દૃષ્ટિએ તેઓના નવેસર મૂલ્ય મૂલવતી જાય છે, તેમ બીજી જાગૃત નવા વીરોને નીપજાવતી જાય છે.]

૧ મહાન્ વિભૂતિઓનાં લક્ષણ

મહાકવિશ્રી કાલીદાસે કહ્યું છે કે લૌકિક સાધુઓની વાણી અર્થને અનુસરે છે, જ્યારે આદ્ય ઋષિઓ (અલૌકિક સાધુઓ) ની વાણીને અર્થ અનુસરે છે:—

લૌકિકાનાં હિ સાધુનામર્થ વાગનુવર્ત્તે ।
ઋષીણાં પુનરાચાનાં વાચમર્થોઽનુધાવતિ ॥

એક સુભાષિત સાચું કહે છે કે લોકોત્તર મહાજનોનાં વજ્ર કરતાં પણ કઠણ અને પુષ્પ કરતાં પણ કોમળ ચિત્ત કોણુ પારખવાને શક્તિમાન છે ?

વજ્રાદપિ કઠોરાણિ મૃદૂનિ કુસુમાદપિ ।
લોકોચરાણાં ચેતાસિ કો હિ વિજ્ઞાતુમર્હતિ ॥

વીરો અને વીરપૂજા (Heroes and Hero-Worship) એ નામના પુસ્તક-માંથી એક વિદ્વાન એમ લખે છે કે કાર્લાઇલ મહત્તાનાં બે મુખ્ય લક્ષણ ગણાવે છે:— Sincerity of purpose and Earnestness of conviction અર્થાત્ કર્તવ્યનું આર્જવ-વિમલતા-શુદ્ધાત્મભાવ અને ઉત્કટ શ્રદ્ધા. આ બંને આવશ્યક ગુણો સામાન્ય મનુષ્યોમાં કવચિત્ કવચિત્ અમુક અમુક પ્રસંગે નજરે પડે છે, પરંતુ મહાન્ પુરુષોનો આ સામાન્ય

સ્વભાવ હોય છે. આપણે કોઈ વખત કોઈ કામ માથે લઇએ છીએ તેમાં અવિચલ વિશ્વાસ અને શુદ્ધ હેતુથી તે કાર્ય કરીએ છીએ પરંતુ તે તેટલી જ વખત. મહાન પુરુષો દરેક વખતે, દરેક કાર્યમાં ઉત્કટ શ્રદ્ધા અને કર્તવ્યની પરમ શુદ્ધ ભાવનાથી જ મંડ્યા રહે છે. જગતના ગમે તે મહાપુરુષનું જીવનચરિત્ર જુઓ અને આ જ ને ગુણો તેનામાં પ્રથમ જ દૃષ્ટિએ પડશે.

આ બે ગુણો મહત્તાને માટે યસ નથી મહાન પુરુષમાં એક પ્રકારની Originality-અપૂર્વતા હોવી જોઈએ, અર્થાત્ મહાપુરુષમાં એક એવી જાતનું અપૂર્વ કદપકત્વ હોવું જોઈએ કે જેથી તે અનન્તતા અને સત્યના ગાઢ સમાગમમાં પોતાને દાવી શકે. તાત્પર્ય એ કે સામાન્ય મનુષ્યો જેને ક્ષુદ્રક ધારે તેવા વિષયોમાં પણ તે પોતાની કલ્પનાશક્તિના બળવડે અનન્તતા અને સત્યના ઊંડા ગુહ્ય ભેદો જોઈ શકે અને તે વિષે કાંઈ અપૂર્વ-અનેરી રીતે વિચાર કરી શકે.

મો
હ
ન
લા
લ
દ
લી
ચં
દ
દ
શા
ઈ

આ
મં
થ
ના
સં
પા
દ
ક

આ સર્વ ઉપરાન્ત એક વિશેષ ગુણ મહાપુરુષોમાં આવશ્યક છે, અને તે એક પ્રકારની આકર્ષક શક્તિ-જેવી રીતે લોખંડ લોહચુંબક તરફ આકર્ષાય તેવી રીતની આકર્ષક શક્તિ નહિ-magnetic power નહિ-પરન્તુ એક એવી શક્તિ કે જેથી સામાન્ય મનુષ્યોમાં એ મહાપુરુષો જેવી જ થોડાઘણા અંશમાં ઉન્નત ભાવનાઓ જાગૃત કરી શકે; એવી શક્તિ કે જેથી સામાન્ય મનુષ્યોને પોતાના જીવનની નિરર્થકતા, ક્ષુદ્રકતા સમજાય અને પોતાના જીવનને ઉન્નત કરવાનો પ્રયાસ કરવાની ઇચ્છા થાય. આવા પ્રકારના મહાપુરુષો ગમે તેવી ઓછી કે વધતી વિક્રતા ધરાવે, સામાન્ય જીવનમાં ફૂટેલ મળી હોય કે ન મળી હોય, ગમે તેવી સ્થિતિમાં હોય; પરંતુ પોતાનું અને આસપાસના અનેક મનુષ્યોનું

શ્રી. મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ

જીવન ઉન્નત કરી શકે છે, એટલું જ નહિ પણ જગતના ઉન્નતિક્રમના ઇતિહાસમાં તેમનાં નામ અમર રહે છે. અનેક સદીઓ સુધી દેશ-દેશાન્તરનાં મનુષ્યો એમના જીવનના ઇતિહાસના અભ્યાસથી પોતપોતાના કાર્યમાં ધૈર્ય અને શ્રદ્ધા રાખી શક્યાં છે અને પોતાનાં જીવન ઉન્નત કરતા ગયાં છે.

કવિ લોન્ગફોલો કહે છે કે:—

“ મહાન પુરુષોત્તમો જીવન ચેતવતાં જનને—
છે આપણુ આધીન કરવું ઉન્નત જીવનને,
ને મૂકી જાવી પૂંઠે-વિદાયો લેતાં છેલી,—
કાળસિન્ધુતણી વેળુ વિષે પદપક્ષિ પડેલી *

વળી મહાપુરુષમાં ત્રિકાળનો અજબ મેળ મળ્યો હોય છે. ભૂતકાળનો એ વારસો ભોગવે છે, વર્તમાનને એ સુધારી નવેસર ઘડે છે અને કલ્યાણમય ભાવીનું સ્વપ્નદર્શન કરાવે છે

શ્રીમદ્ આત્મારામજી, તેમના સમકાલીન શ્રી દયાનંદ અને શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ એ ત્રણેની શતવર્ષી ધર્મ ગર્ભ. તેમનામાં ઉપરના ચાર ગુણો કેટલે અંશે હતા તે તેમના સમગ્ર જીવનવૃત્તાંત પર વિચાર કરતાં આપણને જણાઈ આવશે. કર્તવ્યની શુદ્ધ ભાવના અને અવિચલ શ્રદ્ધા એમનામાં હતી એ એમણે કરેલા કાર્યોથી જણાય છે તેમણે એવી ઉત્કટ શ્રદ્ધા રાખી હતી કે ગમે તેવી વિપત્તિ, લોકલય, નિન્દા વગેરે છતાં પોતાને પોતાની રીતે આગળ વધતાં અટકી જવાનું બંધુ નથી. પોતાની સમાજ અને પ્રજાને બને તેટલી બચત કરી છે. આજ એમણે રોપેલાં ખીજનાં વૃક્ષો આપણે જોઈએ છીએ અર્વાચીન કાળને અનુસરતી ઉન્નતિના માર્ગનો પ્રથમ પાયો એમણે નાંખ્યો છે, તેથી આપણા માર્ગ તો હાલ કેટલેક અંશે સ્હેલો થયો છે. તે વખતની સ્થિતિ સાથે સરખાવતાં આપણી વિરુદ્ધ લોકમત ઘણો ઓછો છે. હિન્દુસ્થાનમાં રાજ્યની અંધાધુનીને લીધે અને ખીજનાં અનેક કારણોથી તે વખતે સામાજિક, ધાર્મિક અને રાજકીય અંધકાર વ્યાપી રહ્યાં હતાં, ધર્મને નામે અનેક અનાચાર થતા, લોકો વહેમમાં કેટલા ડૂબેલા હતા તેનો ખ્યાલ સતી થવાના પ્રતિબંધના સરકારના કાયદા (ઈ. સ. ૧૮૨૬) સામે લોકોની વિરુદ્ધતાથી આપણને કાંઈક આવશે. લોકમત કે પ્રજામત જેવું તે વખત કાંઈ હતું નહિ અને Public Life અર્થાત્ સાર્વજનિક જીવનની તે વખત કલ્પના સરખી પણ ન હતી આવે સમયે લોકોની વિરુદ્ધતા છતાં ઉન્નતમાર્ગનું દર્શન કરાવી લોકોને તે સ્વંત પ્રેરનાર નિઃસંશય મહાપુરુષની ગણનામાં આવે. એમના જીવનના ઇતિહાસથી, એમણે કરેલા ભગીરથ પ્રયત્નોથી આજ કેળવાયેલા વર્ગમાં નવું બળ, નવી આશા આવે છે મનુષ્ય જીવનનાં આવાં ઉચ્ચ દષ્ટાન્તોથી ભવિષ્યની પ્રજાને કાયદો થાય છે અને તે પોતાના જીવનને ઉન્નત બનાવી શકે છે.

* આની મૂળ અંગ્રેજીમાં કડીઓ માટે જુઓ આ ગ્રંથનો અંગ્રેજી વિભાગ, પ. ૧૧.

૨ સો વર્ષ પહેલાં ત્રણ ધર્મવીરોનો જન્મ—હિન્દની સ્થિતિ

છેલ્લાં સો વર્ષ પહેલાં થોડા વર્ષને આંતરે ઉક્ત ત્રણ મહાપુરુષો—સંતો—સંન્યાસી-ત્રિપુટી શ્રી દયાનન્દ સરસ્વતી, શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ અને આપણા ચરિત્રનાયક શ્રી આત્મારામજી—સૌ પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં વિખ્યાતનામા વિરાટ પુરુષો—મહાવિભૂતિઓ અનુક્રમે સૌરાષ્ટ્ર, અંગાળા અને પંજાબમાં પ્રાણજી, પ્રાણજી અને ક્ષત્રિય કુળમાં સને ૧૮૨૪ જુન-જુલાઈ, ૧૮૩૬ ફેબ્રુઆરી, અને ૧૮૩૬ ના માર્ચમાં જન્મ્યા; અને ત્રણેએ સમકાલીન રહી સમાજને ઉન્નતિકારક પંથે લઈ જવાના મહાપ્રયાસો સેવી અનુક્રમે ઈ. સ. ૧૮૮૩ માં ૫૬ વર્ષની વયે, ૧૮૮૬ માં ૫૦ વર્ષની વયે અને ૧૮૯૬ માં ૬૦ વર્ષની વયે અનુક્રમે સફળ થયા.

આ ત્રણેના જન્મ પહેલાંની ભારતવર્ષની રાજકીય સ્થિતિ તપાસીશું તો જણાશે કે મોગલાઈના નાશ સાથે મરાઠાઓની સત્તાનો વિકાસ થઈ પેશ્વાઈનો અસ્ત થયો. ઈ. સ. ૧૮૧૮. આ વર્ષમાં કંપની પંજાબ સિવાયના આખા હિન્દમાં કુલસુખત્યાર બની. પંજાબમાં વીરકેસરી રણજીતસિંહની આજી ચાલતી ને તે તેના સ્વર્ગવાસ (સન્ ૧૮૪૪) સુધી રહી.

સને ૧૮૨૬ માં સતી થવાનો રિવાજ અંધ કરવાનો કાયદો થયો. સને ૧૮૩૫ માં મેકડોલે, ઍન્ટિક વગેરેનો એવો મત થયો કે પશ્ચિમનાં સાહિત્ય, ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન વિગેરે હિન્દના લોકો સમજતા થાય તેવા ઉપાય યોજવામાં સાહિત્યના ઉદ્ધાર માટે લેખી થયેલ રકમનો ઉપયોગ કરવો. પરિણામે આપણા દેશમાં અંગ્રેજી સાહિત્ય, ઇતિહાસ ને વિજ્ઞાનનો પ્રસાર થયો. ઉર્દૂ અને ફારસી અભ્યાસ મોટા પાયા ઉપર ચાલતો હતો તે અંધ થયો. સરકારે અંગ્રેજી નિશાળો ને કૉલેજો તરફ વધારે ધ્યાન આપવા માંડ્યું. દેશનો મોટો ભાગ નિરક્ષર રહ્યો હતાં. અંગ્રેજી ભણેલાઓમાંથી કેટલાએકમાં અર્ધદગ્ધતા અને જાંગલાપણું પણ આવ્યાં : એકંદરે આપણને લાલ થયો—સાહિત્ય અને ઇતિહાસનો ઉદ્ધાર થયો—નવું ચેતન આવ્યું—પ્રબલકીય ભાવનાના અંકુરો કુટ્યાં.

સને ૧૮૫૭-૫૮ માં રાજકીય-ધાર્મિક-સામાજિક અને લશ્કરી અસંતોષથી સીપાઈ-ઓનો બળવો થયો. ત્યારપછી હિન્દનો કારભાર કંપની પાસેથી અંગ્રેજ સરકારે લીધો કે જે અત્યારસુધી ચાલુ છે.

ગત સો વર્ષ પૂર્વની હિન્દુઓની ધાર્મિક સ્થિતિ એવી હતી કે પરદેશીઓના ઉપરા-ઉપરી થયેલ આક્રમણો અને અત્યાચારો, તેમની તળે દબાઈ સેવેલી પરાધીનતા અને ગુલામી મનોદશા, આપસઆપસમાં કૂટ, ગમે તેવા જુલમો પણ સહી લેવાની પડી ગયેલી ખાસીયત, આત્મસંરક્ષણ કરવાની હિંમતનો પ્રાયઃ અભાવ-વગેરે અનેક કારણોથી હિન્દુ પ્રબલમાં શક્તિહીનતા, દુર્બલતા અને જડતા પ્રસરી ગઈ હતી. હિન્દુ જાતિ સેંકડો નાના મોટા ખંડોમાં વિભક્ત થઈ પોતાની એકત્રતા અને સમૂહશક્તિ ખોઈ ખેડી હતી; વહેમો, રૂઢિઓ, પ્રથાઓ, પરંપરાઓ, પ્રાંતિઓ, કર્મજડતા-કર્મકાંડગહુલતા, ધર્મવેલણનાં આવ-

રજો વધી પડ્યાં હતાં; સ્વાર્થવશતાથી અન્ય લાઇઓ પ્રત્યે હાથ લાંબાવવા જેવી હિંમત કે શૂરવીરતા દાખવવા જેટલી સહૃદયતા રહી નહોતી; પરધર્મીઓના હુમલાઓ, આક્ષેપો અને મહેલોંઓ મુંગે-મોઢે સહી લેવાતાં હતાં. એકંદરે જીવનત, પ્રાણવાન, વેગવાન જાતિ તરીકેનાં લક્ષણો દેખાતાં નહોતાં.

૩ શ્રી દયાનન્દ સરસ્વતી

સૌરાષ્ટ્રમાં તાજેતરમાં ' સહજાનંદસ્વામીએ સ્વામીનારાયણનો પંથ ફેલાવી પરમાત્માનો સાધના માટે ઉપાસના અને જ્ઞાનના માર્ગ સુધીના અધિકારે ન પહોંચેલા સામાન્ય જન-સમાજ માટે સરળ લક્ષિતમાર્ગને પ્રાધાન્ય આપી, હિંસાવાદને ખોખરો કર્યો હતો. એ પ્રવૃત્તિ એકદેશીય હતી એટલે કે સકલ હિન્દુ સમાજની સુધારણાને પૂરી સ્પર્શી શકી ન હતી. ' ત્યાં સંસારસુધારક શ્રી દયાનન્દનો સૌરાષ્ટ્રમાં જન્મ થયો.

ગુજરાતમાં-અમદાવાદમાં સ્વામી દયાનન્દ સને ૧૮૭૪ માં આવ્યા હતા ત્યારે ત્યાં પ્રાર્થના સમાજની સંસ્થા સ્થપાઈ હતી. કલકત્તાના બ્રહ્મસમાજ-બ્રાહ્મધર્મના માફક એકે-શ્વરવાદી હોઈ તે એકની પ્રાર્થના-ઉપાસના કરવી, સર્વ ધર્મોનાં સામાન્ય તત્ત્વોને સત્ય ધર્મ તરીકે સ્વીકારવાં, એટલે ઈશ્વરસ્તુતિ-પ્રાર્થના અનં સદાચાર એ એનાં મુખ્ય ક્ષેત્ર હતાં. 'સંસાર-સુધારા'ની ઉત્પત્તિ નર્મદ કવિના જીવનના પૂર્વાર્ધના સમયથી હતી અને તે સમયે તે ઉત્કટ રૂપમાં એ સુધારો ઉછળી રહ્યો હતો. તે કવિના ' યાહોમ કરીને પડો ફત્તેહ છે આગે ' એ સૂત્રને ઉચ્ચગુણ સુધારો પોષતો હતા, ' ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર સજ્જન સંભળાવજો રે ' એ કવિ દલપતરામના મોટા સૂત્રનો સંસ્કાર કરનારો વર્ગ અલ્પ પ્રમાણમાં હતો.

શ્રી દયાનન્દની મુખ્ય વિચારણા હિન્દુ પ્રજાનું સંગઠન થાય એવી હતી એમ જણાય છે. જેમ ખ્રીસ્તીઓ એક બાઇબલ અને એક ક્રાઈસ્ટ એ બંને નામે, મુસલમાનો મહમ્મદ પયગમ્બર અને કુરાન એ બેનાં છત્ર નીચે એકતા અનુભવે છે, તેમ હિન્દુઓમાં મતમતા-ન્ટરોના કારણે એકતા ન હોવાથી તેમના સંગઠન અર્થે શ્રી દયાનન્દે વેદ અને ઈશ્વર રજુ કર્યાં. બધા મતમતાંતરો પર જેમ આવે તેમ ખંડનાત્મક હુમલા કર્યાં. મૂર્તિપૂજાનો વિરોધ કર્યો. મૂર્તિપૂજા વિષે અમારે તેની સાથે મતભેદ છે; મતભેદ હોઈ શકે. દયાનન્દ-જીનું એમ માનવું હશે કે એક મૂર્તિ કે બીજી મૂર્તિ, ઈશ્વર કરતાં સા ઉતરતી છે એમ ઠસાવાય તે સંગઠન ખાતર એક ઈશ્વરનું નામ લેવાય ગમે તેમ હો ! પરંતુ મૂર્તિપૂજાના નિષેધથી તેઓ ' મૂર્તિભંજક ' તરીકે નિંદાયા, અને મતમતાંતરો પરના અક્ષમ્ય અને બ્રમજનિત આક્ષેપોથી તે દરેક મતવાજાને અપ્રિય થયા; પણ તેમની બીજી વિભૂતિઓ હિન્દુઓની સંખ્યા અને બળ વધારવામાં ઉપયોગી નિવડી. હિન્દુઓમાં સ્ત્રીઓ અને શૂદ્રોની બહુ સંખ્યા હોવાથી તેઓને સંસ્કારી બનાવવા અનુક્રમે પુરુષો અને દ્રિજો જેટલા જ તેમને અધિકારી ગણ્યાં અને તેમને ઉપનયન સંસ્કાર પણ કરાવ્યા. હિન્દુઓમાંથી મુસ્લિમ, ખ્રિસ્તી કે વિધર્મી થઈ શકાય પણ પરધર્મી કદી પણ હિન્દુ ન થઈ શકે એટલું જ નહિ

યુગપુરુષને અર્ધાંજલિ

પણ એક વખતનો હિન્દુ પરધર્મી થયો હોય તે પણ પુનઃ હિન્દુ ન થઈ શકે એ મૂઠ અને પ્રત્યાઘાતી માન્યતા તેમણે ખસેડી. કોઈપણ પરધર્મીને આર્ય બનાવવો ધર્મ્ય છે એ શુદ્ધિ-સંગઠનનો માર્ગ ખુલ્લો કર્યો. બ્રહ્મચર્ય, આયામ આદિ બાહ્ય-અને નિર્ભયતા, સાહસ, અડગપણું આદિ આંતરિક-ગુણો પર ખૂબ ભાર મૂક્યો. ધર્મને નામે જડ ઘાલી ગયેલી પ્રબલને નિઃસત્ત્વ બનાવતી-ધૂસી ગયેલી યા વર્તમાન સમયે હાનિકારક રૂઢિઓનું ખંડન કરી, ધર્મશાસ્ત્રના મૂળ તરીકે વેદને આગળ ધરી, તેના અર્થને પોતાની રીતે ઘટાવી, વેદ પર ભાષ્યો લખ્યાં અને અન્ય ધર્મોના ઉપદેશકો સામે અનેક વાદવિવાદો કર્યાં. આ સર્વ પ્રવૃત્તિનું સર્વ રાષ્ટ્રમાં પ્રવર્તન કરવા અર્થે પોતાની ગૂજરાતી ભાષા હોવા છતાં તે ભાષા તજીને રાષ્ટ્રભાષા-હિંદીનો આશ્રય લીધો.

તેમણે આર્યસમાજ નામે સંસ્થા સ્થાપી અસંખ્ય જનોને આર્યસમાજ બનાવ્યા-ખાસ કરી પંજાબમાં-ઉત્તરહિંદમાં તો પોતાના મંતવ્યો ખૂબ પ્રસાર્યાં. ૧૯ વર્ષની વયે સને ૧૮૮૩ માં કોઈએ આપેલા ઝેરથી તેમણે દેહત્યાગ કર્યો. તેમના કાર્ય-પુરુષાર્થથી અંજાઈ લાલા લજપતરાય, લાલા મુન્શીરામ કે જે પછીથી સંન્યાસી થઈ શ્રી શ્રદ્ધાનન્દ થયા, લાલા હંસરાજ, શુરુદત્ત, રાજા મહેન્દ્રપ્રતાપ, પ્રો. રામદેવ, સરલાદેવી ચૌધરાણી, લજ્જત-વતીદેવી વગેરે અનેક સમર્થ અને પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિઓ તેમની અનુગામી થઈ. પરિણામે ૭૦૦ આર્યસમાજ શાખાઓ, ૧૦૦૦ કન્યાવિદ્યાલયો, ૨૦૦ હાઈસ્કૂલો, ૧૦૦ અના-થાલયો, ૨૦ ગુરુકુળો, ૪ એંગલો-વેદિક કોલેજ, અનેક ઔષધાલયો વગેરે નાની-મોટી સેંકડો સંસ્થાઓ વાર્ષિક એક કરોડ રૂપિયાના ખર્ચે ચાલે છે અને લગભગ પાંચ લાખ આર્યસમાજીઓ પંજાબ-ઉત્તરહિંદમાં છે. વેદનાં ભાષાન્તરો અને પ્રકાશનો, તેનો પ્રચાર, રાષ્ટ્રભાષા હિન્દીનો આગ્રહ, ગૌરક્ષા, કન્યાકેળવણી, વિધવાસહાય, કેળવણીપ્રચાર, અંત્યજ્ઞેદ્ધાર, પતિતોદ્ધાર-શુદ્ધિ વગેરે દિશામાં આર્યસમાજે આપેલ ફાળો ઉજ્જવળ છે ને રાષ્ટ્રનિર્માણમાં અતિ ઉપયોગી બન્યો છે. આતું અનુકરણ શ્રી આત્મારામજીના સ્મરણાર્થે આપણે કર્યું નથી એ અતિ શોચનીય છે.

શ્રી દયાનન્દ સરસ્વતીનો જન્મશતાબ્દ મહોત્સવ સને ૧૯૨૪ માં સમસ્ત ભારતમાં ઘણા જોરશોરથી ઉજવાઈ ગયો.

૪ શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ

શ્રી દયાનન્દના જન્મ પછી ખાર વર્ષે શ્રી રામકૃષ્ણ અને શ્રી આત્મારામજીનો જન્મ એક જ વર્ષમાં થયો. શ્રી રામકૃષ્ણજીના જન્મસમયે બંગાળમાં એક તરફથી બ્રહ્મસમાજની સ્થાપના રાજા રામમોહનરાયે કરી નાંખી હતી (સને ૧૮૨૮), અને તેના સ્વર્ગવાસ (સને ૧૮૩૩) પછી તેના સહકર્તા કેશવચંદ્રસેન, એકેશ્વરવાદનો પ્રસાર કરી દેવ-દેવીઓની મૂર્તિપૂજા એક પ્રકારનું પાખંડ છે એમ કહી તેનો સખત વિરોધ કરતા હતા. સાથે

દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુર (કવિસમ્રાટ સ્વીન્દ્રનાથના પિતાશ્રી) જેવા એકેશ્વરવાદીઓએ તન, મન અને ધનથી મૂર્તિપૂજા સામે જુએશ ઉપાડી હતી. બીજી બાજુ પાદરીઓ ખ્રિસ્તી ધર્મને જ માત્ર મોક્ષમાર્ગ બતાવી માંસલક્ષક-વિલાસી બંગાલીઓનાં મન તે દિશા તરફ વાળી રહ્યા હતા. લક્ષ્યાલક્ષ્યનો વિશેષ નિષેધ નહિ માનનારા બંગાલીઓમાંથી ઘણા સુશિક્ષિતો સુદ્ધાં સાહેબી ધોરણ પ્રમાણે વર્તવા લાગ્યા હતા અને ખ્રિસ્તીધર્મનો સ્વીકાર કરતા હતા.

આ સમયે શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસે બંગાલીઓને ઉપદેશામૃતનું પાન કરાવી હિંદુ-ધર્મનો પુનરુદ્ધાર કર્યો. અસંખ્ય બંગાલીઓને સ્વધર્મનિષ્ઠ બનાવ્યા અને ખ્રિસ્તાદિ ધર્મમાં જતા અટકાવ્યા. ખૂબી એ છે કે તેમને પુસ્તકી શબ્દજ્ઞાન નહોતું, તેઓ વેશે, રીતભાતમાં અને ભાષાએ એક ગામડીઆ હતા, છતાં તેમને શ્રીમંતો, અંગ્રેજી લખેલા, શહેરમાં ઉછરેલા આધુનિક લક્ષ્મી પુષ્કળ હતા.

વળી બ્રહ્મસમાજના સુપ્રસિદ્ધ બાબુ પ્રતાપચંદ્ર મજુમદારને કહેવું પડ્યું હતું કે ‘ એ લલા અને પવિત્ર પુરુષ હિંદુધર્મના સારાંશરૂપ અને માધુર્યની સાક્ષાત મૂર્તિ હતા. તેમણે વિષયો પર (કંચનકામિની પર) પૂર્ણ સંયમ કેળવ્યો હતો. તેમનામાં અધ્યાત્મતત્ત્વ ઉભરાયા કરતું. તેઓ ધર્મના ધામરૂપ, આનંદના ઓઘરૂપ અને પવિત્રતાની પરાકાષ્ટારૂપ હતા.’

તેમણે ઉપદેશ પોતાની જન્મભાષા-બંગાલીમાં આપ્યો તેના થયેલ અનુવાદ વાંચી મહાત્મા ગાંધીજી કહે છે:—“તેમનાં વચન એ કોઈ શુભક પંડિતના પ્રલાપરૂપ નથી પણ એ તો તેમના જીવનનું નૂર-હીર-ખમીર જે કહીએ તે સર્વસ્વ છે. તેમને જે અનુભવ થયેલા તે સર્વનો નિચોડ તેમાં છે. નાસ્તિકવાદના આ જમાનામાં શ્રી રામકૃષ્ણ જવલંત અને સજીવન શ્રદ્ધાના દષ્ટાંતરૂપ-મેરુદંડરૂપ છે.”

તેઓ શ્રી દયાનંદની પેઠે મૂર્તિપૂજાનિષેધક અને અન્ય સર્વ ધર્મોના ગમે તે રીતે ખંડક ન હતા, પણ દરેક ધર્મ પ્રત્યે સમાનભાવ રાખી સર્વમાં એકતા અનુભવતા. એમની માન્યતા એવી હતી કે દરેક ધર્મમાં ઇશ્વરપ્રાપ્તિ-આત્મસાક્ષાત્કારનો માર્ગ છે. તેમણે શાક્ટાને વૈષ્ણવ, સુન્દરમને ખ્રિસ્ત-બધા ધર્મોને આચરી જોયા. ઇસ્લામની સાધનાનો લેહ ફકીરોનો સાથ શોધી પારખ્યો. બાઈબલનું શ્રવણ કરી શ્રી ઇસુખ્રિસ્તી માટે લક્ષિત કેળવી. પોતાના ઓરડામાં અન્ય દેવદેવીઓની છબીઓ સાથે શ્રી મહાવીર તીર્થંકરની એક પાષાણ મૂર્તિ અને શ્રી ઇસુખ્રિસ્તની છબી પણ રાખી હતી. સર્વ ધર્મપ્રવર્તકો પર તેમને વિશેષ લક્ષિત અને શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ હતી. આથી કોઈપણ ધર્મ પર કટાક્ષ, વિષમ-ભાવ કે અનાદર દાખવ્યાં નથી, તેમ વિરોધ, નિષેધક-ખંડનાત્મકભાવ દર્શાવ્યો નથી.

તેમના ઉપદેશમાં પોતે એમ કહેલ છે: ‘ ત્રણ ચાર આંધળા મનુષ્યો હાથી જોવા ગયા. એક પગ પર હાથ ફેરવી હાથીને ઢાંલલા જેવો, બીજાએ સુંઠ પર હાથ ફેરવી બાડી લાકડી જેવો, ત્રીજાએ પેટ પર હાથ ફેરવી કોડી જેવો, ચોથાએ કાન પર હાથ ફેરવી સુપડા જેવો

કહ્યો. એક મધ્યસ્થ દેખનારે કહ્યું-તમે હાથીને બરાબર જોયો નથી. હાથીના પગ થાંભલા જેવા, સુંઠ લાકડી જેવી, પેટ કોઠી જેવું અને કાન સુપડા જેવા છે અને એ સર્વ એકત્ર કરવાથી જેવું સ્વરૂપ થાય તેવું સ્વરૂપ હાથીનું છે. આ પ્રમાણે જેણે ઈશ્વરને એક દિશામાંથી જોયો છે તેઓ જ પરસ્પર લડાઈ-ઝઘડો કરે છે. જેણે સંપૂર્ણરૂપે જોયો છે તે તો તેનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણે છે. '*

તેમનો સ્વર્ગવાસ સં. ૧૮૮૬ ના આગસ્ટ માસમાં ૫૦ વર્ષની ઉંમરે થયો. તેમણે અનેક અંગ્રેજી ઉચ્ચી કેળવણી લેનાર વિદ્યાર્થીઓ-સ્નાતકોના સંદેહો દૂર કર્યા અને તેમને ધર્મના મૂળ સિદ્ધાન્તોમાં દૃઢ કર્યા. તે બધામાં સૌથી જબરા અને પ્રતિભાશાળી શિષ્ય નરેન્દ્ર-પંડીથી સ્વામી વિવેકાનંદ હતા. તેમણે સને ૧૮૯૩ ની ચિકાગોની વિશ્વધર્મપરિષદ કે જેમાં જૈનધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે સ્વ. વીરચંદ્ર રાઘવજી ગાંધી ગયા હતા, ત્યાં જઈ હિંદુ ધર્મ સમજાવ્યો. પોતાની વિદ્યુન્મય વક્તૃતાથી સમસ્ત હિન્દને પુનર્સંજીવન કર્યો તથા હિન્દનાં શાસ્ત્રોમાં રહેલ મૂળ સત્યને નવીન શૈલીમાં રોચકસ્વરૂપે જગત સમક્ષ મૂક્યું. એ વાત સાચી છે કે-પરમહંસનો ઉપદેશ શ્રીવિવેકાનંદે દેશ-દેશાન્તર સુધી પહોંચ્યાઓ. અંગ્રેજી કેળવણીથી મોહિત થયેલા આપણા લોકો ઉપર શ્રીવિવેકાનંદના અંગ્રેજી લેખો મારફતે જ અસર કરાય તેમ હતું. પરમહંસનું શુદ્ધ અધ્યાત્મ જીવવાની શક્તિ જેમનામાં નહોતી તેમને માટે પાશ્ચાત્ય વિચારો મેળવીને કરેલું વિવેકાનંદી મિશ્રણ બહુ જ અનુકૂળ થઈ પડ્યું. શ્રી વિવેકાનંદે પરમહંસના અધ્યાત્મને તત્ત્વજ્ઞાનની ભાષામાં મૂક્યું અને તે દષ્ટિએ સંસારસુધારો અથવા જીવનસુધારો કેવી રીતે થઈ શકે તે બતાવ્યું + તે જ સૂત્ર હાથમાં લઈ ભગિની નિવેદિતાએ હિંદુ સામાજિક જીવન અને ઐતિહાસિક રાષ્ટ્રીય જીવનનું રહસ્ય ખોલી બતાવ્યું.

* જુઓ શ્રી ગમકૃષ્ણ પરમહંસ ઉપદેશામૃત ન પદ (ગણાભાષ મહેતાની આવૃત્તિ). આવી કથા સાત આંધળા ને હાથીની જૈન દર્શનમાં સાત નય મમગ્નયવા માટે સુપ્રસિદ્ધ છે. ઉક્ત પુસ્તક સિવાય સસ્તું સાહિત્યવર્ધક તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલ પરમહંસ શ્રી ગમકૃષ્ણ-એમનું જીવનચરિત્ર અને ઉપદેશ એ નામનું પુસ્તક તેમનો સાગ્ર પરિચય આપે છે.

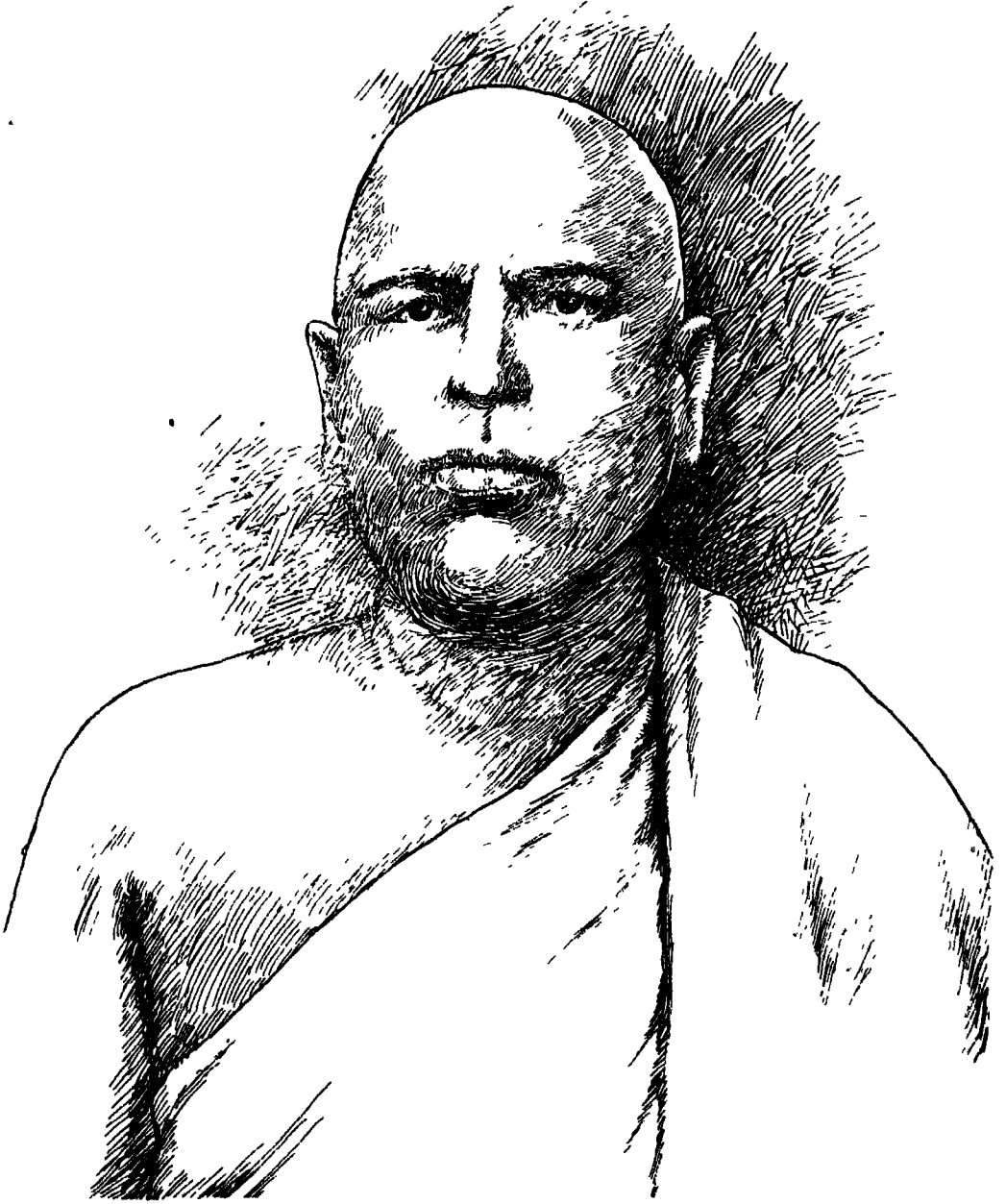
+ વિવેકાનંદ શાસ્ત્રનું શું સ્થાન હોવું ધટે ને માટે નીચેના શ્લોકો જે જણાવે છે તે પોતે સ્વીકારતા લાગે છે:—

કેવલં શાસ્ત્રમાશ્રિત્ય ન કર્તવ્યો વિનિર્ણયઃ । યુક્તિહીનવિચારે તુ ધર્મ્મહાનિ. પ્રજાયતે ॥

માત્ર શાસ્ત્રનો જ આશ્રય લઇને વિનિર્ણય કરવો ન ધટે. યુક્તિ વગરના વિચારમાં તો ધર્મહાનિ વિશેષે કરી ઉત્પન્ન થાય છે.

દેશકાલવયોડવસ્થાબુદ્ધિશક્ત્યનુરૂપતઃ । ધર્મોપદેશમિષણ્યં વક્તવ્યં ધર્મપારગૈઃ ॥

દેશ, કાળ, પરિસ્થિતિ, વય, અવસ્થા, બુદ્ધિ અને શક્તિને અનુરૂપ થઇને-નજરમાં રાખીને ધર્મમાં પારંગત થયેલાએ ધર્મોપદેશરૂપી ઔપધનું કથન કરવું જોઈએ, જેમ વૈદ્ય રોગીની પરીક્ષા કરવામાં કરે છે તે પછી ઔપધ આપે છે તેમ

शताब्दीनायक न्यायांभोनिधिश्रीविजयानन्दसूरि

श्री आत्मारामजी महाराज.

શ્રી. મોહનલાલ દલ્દેવેશ

આજે રામકૃષ્ણ મિશનમાં અનેક સેવાશ્રમો, અદ્વૈતાશ્રમો અને મંદિરો, શ્રી રામકૃષ્ણનો ઉપદેશ કાયિક, વાચિક અને માનસિક પ્રવૃત્તિદ્વારા દુનિયા આગળ પીરમી રહ્યાં છે, અને શ્રી રામકૃષ્ણ અને શ્રી વિવેકાનંદના અનેક સમર્થ અને વિદ્વાન્ ભારતીય શિષ્યો-છેવટે 'આનંદ' આવે તેવા નામધારી સંન્યાસીઓ તથા બીજા અનુગામીઓ, પ્રશંસકો હિન્દ, અમેરિકા, બ્રાઝિલ, ઈંગ્લંડ, જર્મની અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં કાર્ય કરી રહ્યા છે.

તે તે સ્થળોએ પરમહંસનો જન્મ-શતવર્ષી-મહોત્સવ આ વર્ષના ફેબ્રુઆરીથી એક આખું વર્ષ ઉજવવાને તેમના કલકત્તા પાસે ગંગા નદી પર આવેલા મુખ્ય રામકૃષ્ણમિશનને નિરધાર કર્યો છે, કે જેનો પ્રારંભ થઈ ચૂક્યો છે અને જે દેશ-દેશાંતરમાં આખું વર્ષ ઉજવાશે.

૫ શ્રી દયાનંદ અને શ્રી રામકૃષ્ણની તુલના

શ્રી દયાનંદ અને શ્રી રામકૃષ્ણ બંને બ્રાહ્મણ કુળમાં જન્મેલા છતાં એક પ્રખર વાદી, વેદનું મંડન કરવા અન્ય સર્વ ધર્મોનું ખંડન કરવા મથનાર, બલવાન શરીરધારી. મૂર્તિપૂજનનિષેધક હતા, જ્યારે બીજા શાન્તમૂર્તિ, સર્વ ધર્મ પ્રત્યે પ્રેમાદરભાવ રાખનાર, મધ્યમ શરીરવાળા, મૂર્તિપૂજક સાથે અધ્યાત્મી હતા. એકમાં શૌર્ય, અસહિષ્ણુતા અને નિડરતા હતાં, જ્યારે બીજામાં ભક્તિભાવાવેશ, સમતા અને સૌમ્યતા હતાં. બંનેના ઉપદેશમાં માનવસેવાનું લક્ષ હતું. બંનેને જબરા કાર્યકર-પ્રસારક-સંદેશવાહક શિષ્યો સાંપડ્યા કે જેમણે મૂળપુરુષના ઉપદેશને વ્યાપક કરી અનુકૂળ કાર્યક્ષેત્રમાં યશ મેળવ્યો. એકની આર્યસમાજ પહેલવાન (Militant) સંસ્થા છે; બીજાનું રામકૃષ્ણમિશન એ સેવામય કાર્ય કરતી નિરાડંબરી શાંત સંસ્થા છે એકની કીર્તિસુવાસ હિન્દમાં પ્રસરી, બીજાની હિન્દ ઉપરાંત અન્ય દેશોમાં પણ ફેલાઈ.

૬ શ્રી આત્મારામ-મુનિ આનંદવિજય-પછી શ્રી વિજયાનંદસૂરિ

હવે જેની જન્મ-શતવર્ષી આપણે ઉજવીએ છીએ તે આપણા ચરિત્રનાયક શ્રી આત્મારામજી પર કંઈ વિશેષ કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. જન્મે ક્ષત્રિય, પરંપરાએ શીખ અને સંસ્કારે સ્થાનકવાસી-મૂર્તિપૂજનનિષેધક જૈન એવા આ પુરુષ સ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈન સંઘના જ્યોતિર્ધરોમાં પોતાનું નામ ઉમેર્યું.

સ્વેં જૈન સંઘની ધાર્મિક સ્થિતિ તે વખતે શી હતી? મહાન સમ્રાટ અકબરના બોલાવ્યાથી તેની પાસે જઈ, તેને અહિંસા ધર્મ પ્રત્યે શ્રદ્ધાવાળો બનાવનાર સૂરિશ્રી હીરવિજયજીના સ્વર્ગવાસ પછી તેમની પાટે વિજયસેન અને પછી વિજયદેવ નામના આચાર્યો થયા. વિજયદેવસૂરિના સમયમાં અનેક ધાર્મિક ઘટકાઓ થયા-બીજા નવા આચાર્યની સ્થાપના થઈ. તે સૂરિના અવસાન પછી તેની પાટે વિજયરત્ન, વિજયક્ષમા, વિજયદયા, વિજયધર્મ, વિજયજિનેંદ્ર અને વિજયદેવેંદ્ર થયા. વિજયક્ષમાથી ઘણી આચારશિથિલતા પ્રચલિત

થઈ આ આચાર્યો શ્રીપૂજ્ય તરીકે ગણાઈ, પાલખીમાં મોટા રસાલા સાથે વિચરી, પોતાનો લાગો ઉઘરાવતા હતા જૈનધર્મના સાધુના કડક આચાર અને સંયમને તિલાંજલિ આપી હતી. યતિઓ કે જેમણે ઘણી રીતે શાસનસેવા ગળવી છે તે જ્યોતિષ, વૈદક, મંત્રતંત્ર કરી વ્યવસાય કરતા હતા અને જાગીર પણ રાખતા હતા. સ્થાનકવાસી જૈન સાધુઓએ દરેક સ્થળે ઉગ્ર વિહાર કરી, પોતાના કડક આચારપાલનથી સામાન્ય લોકોમાં અસર કરી અનેક મૂર્તિપૂજકોને પોતાના સંપ્રદાયમાં લીધા હતા જે પંચમ દેશમાં આપણા ચરિત્રનાયકનો જન્મ થયો હતો ત્યાં સ્થાનકવાસી સાધુઓ ઉપરાંત શ્રી દયાનંદે જખરે પ્રભાવ પાડ્યો હતો. દા ત. જેનો જન્મ સ્થાનકવાસી કુળમાં થયો એ નરસિંહ પંચમકેસરી રાજકીય નેતા લાલા લજપતરાયે આર્યસમાજની દીક્ષા લીધી હતી.

આચાર્ય વિજયસેનના શિષ્ય આચાર્ય વિજયસિંહના હસ્તદીક્ષિત શિષ્ય સત્યવિજય કે જેને 'ક્રિયોદ્ધારક' તરીકે ગણવામાં આવે છે તેની શિષ્યપરંપરામાં પદ્મવિજય+ થયા. તેમના રૂપવિજય-કીર્તિવિજય-કસ્તૂરવિજય-શ્રીમણિવિજય-બુદ્ધિવિજય (બુદ્ધેરાયણ) અને તેના લઘુશિષ્ય તે આત્મારામણ. (જુઓ તેમનું જૈનમતવૃક્ષ.) શ્રીમાન્ મુનિરાજ શ્રી §બુદ્ધેરાયણ (બુદ્ધિવિજયણ)એ ગુજરાત દેશમાં આવીને સવેગ માર્ગને વિશેષ દીપાવ્યો અને ચાર મુખ્ય શિષ્ય (મુનિરાજ શ્રી *મૂળચંદણ, વૃદ્ધિચંદણ†, નિત્યવિજયણ ને આત્મારામણ) કરી ધર્મરૂપી મહેલના ટેકા માટે ચાર સ્તંભ ઊભા કર્યા. પ્રથમના ત્રણેના કાળ થયા બાદ શ્રી આત્મારામણએ કાળ કર્યો. હજુ જૈન સમુદાયમાં અનેક મુનિઓ ચારિત્રના ખપી છે, જ્ઞાનક્રિયામાં તત્પર છે પણ આ ચાર મુનિઓની જોડ આધુનિક સમયમાં જોવામાં આવતી નથી. (શ્રી જૈનધર્મપ્રકાશ પુ. ૧૨, અંક ૩, સં. ૧૯૫૨ ના જોડ સુદિ ૧૫ નાં અંક પૃ. ૩૪ થી ૪૦ પર 'મુનિ મહારાજશ્રી આત્મારામણનો અત્યંત ખેદકારક સ્વર્ગવાસ' એ નામનો લેખ.)

શ્રી આત્મારામણનું શરીર શ્રી દયાનંદ જેવું ભવ્ય, કઠાવર અને કાંતિમય હતું. બંને આજન્મ પ્રજ્ઞચારી હતા. (જ્યારે શ્રી રામકૃષ્ણે પૂર્વાવરથામાં ગૃહસ્થાશ્રમ સેવ્યો હતો.) વીર્યવાન્ શરીરદ્વારા લાક્ષણિક સંસ્કારો અને ગુણો પ્રકાશ પામે છે એ, તેમજ શરીર, બુદ્ધિ, હૃદય અને કર્મશક્તિના યુગપત્ વિકાસ વિના ઉદ્ધાર નથી એ બંનેએ બતાવ્યું.

મૂર્તિપૂજના નિષેધક એવા સ્થાનકવાસી પ્વેં જૈન સાધુ તરીકે સત્તર વર્ષની ઉંમરે દીક્ષા લઈ, પછીનાં બાવીસ વર્ષમાં જિનાગમેનો અભ્યાસ કરી. મૂર્તિપૂજ શાસ્ત્રોક્ત લાગતાં

+ સત્યવિજય-કપૂરવિજય-ક્ષમાવિજય-જિનવિજય-ઉત્તમવિજય-પદ્મવિજય એ સર્વનાં વૃત્તાંતો મારી સંપાદિત 'જૈન ઐ. રાસમાળા' ભાગ ૧ લા (પ્ર. અષ્ટાત્મજ્ઞાન પ્રસારક મંડળ)માંથી જોઈ લેવાં.

§ તેમના જીવનવૃત્તાંત માટે જુઓ આ. સ્મારક ગ્રંથના ગુજરાતી પ્રથમ વિભાગ પૃ. ૬૭-૭૫ પર મુનિ શ્રી ન્યાયવિજયનો લેખ.

* તેમના જીવન માટે જુઓ "જૈન" પત્ર તા. ૧૫-૧૨-૩૫ નો અંક પૃ. ૧૧૫૫-૧૧૫૬.

† તેમના જીવનચરિત્રની ચોપડી શ્રી જૈનધર્મ પ્રસારક સભાએ જપાવી છે.

आचार्य श्रीमद् विजयानंदसूरीश्वरजी महाराज के गुरुभाइ परम
पूज्य प्रातःस्मरणीय—

श्री मूळचंदजी (मुक्तिविजयजीगणी) महाराज.

ते भार्गना साधु तरीकेना भार्ग तथ, भूर्त्तिपूजक ऋचे० जैन साधु (संवेगी) यथा ये तेमनमां पोताने सत्य लागे ते विना सङ्केचे अने प्रतिष्ठाना लोगे पण अनुसरवानी निडरता, कान्ति अने प्रणव आत्मशक्ति सूचवे छे

श्री ह्यानंदना भतने प्रचार पंढणमां जहु थयो. तेमणे भूर्त्तिपूजा सामे तंम ज जैनधर्म सामे अल्लुछाजतां आकभण्णे कर्या. आनी सामे अज्ञानतिभिरलास्कर नामने अथ प्रभाणु अने हापला-दलीवपुरःसर रयी श्री आत्मारामण्ये तंनं पाज्या. तेमणे श्री ह्यानंदनी भाइक पोताना वक्तव्यनुं प्रवर्तन-पोताना उदेशेना प्रसार करवामां हिंदी भाषानो ज उपयोग पोताना उपदेशो अने अथेमां कर्यो. ते वपतनी हिंदी भाषा डाल जेटली जेडायेवी नहोती, पणु ते देशमां धण्णेअरे स्थणे अने भास करी पंढणमा प्रचलित होधने ये ज भाषा पोताना विषयने अनुकूण हुती. राष्ट्रभाषा राष्ट्रविधानने अंक पाये छे ये सिद्धांत स्वीकाराये. तंमनी विवाहशक्ति ते वपतने अनुज्ञप हुती प्रभाणु आपी तर्क अने न्यायथी विषयनी छण्णवट करवानी शक्ति, शास्त्राभ्यास, पांडित्य अने छतां नभ्रता होध सामाना पर अने सभाजमां धण्णी असर अने प्रतिष्ठा तेमणे उत्पन्न करी.

तेमनी सभयज्ञता अनुकरणीय हुती. द्रव्य-क्षेत्र-काल-लाव प्रभाणु जैन समाज अने जैनधर्मनी उन्नति करवामां ज साधने योग्य होव तंनो जप करवाने तेमो प्रेरता तेमणे पोताना सभयनी स्थिति थोडा पणु अरा शण्ढेमां निर्वायपणे जण्णवी छे:—

“ जैन धर्म में तो नुकस किंचिन्मात्र भी नहीं है, परंतु शारीरिक और मानसिक ऐसी सत्ता इस काल में इस भारतवर्ष के जैनीयों में नहीं है, जिस से मोक्ष का मार्ग जैसा कथन किया है वैसा संपूर्ण नहीं पाल सकते हैं । इस काल मुजब जैसा साधुपणा और श्रावकपणा कहा है तैसा तो पालते है, परंतु संपूर्ण औत्सर्गिक मार्ग नहीं पाल सके है । १ । दूसरा यह नुकस है कि इन्हों में (जैनीयों में) विद्या का उद्यम जैसा चाहिये वैसा नहीं है । २ । ऐक्यता नहीं है, साधुओं में भी प्रायः परस्पर ईर्षा बहुत है । ३ । यह नुकस जैन धर्म के पालनेवाले सांप्रति काल के जैनीयों में है, परंतु जैन धर्म में तो कोई भी नुकस नहीं है ॥ ” [चि० प्र० पृ. ९२.]

धर्म अने देशोन्नति सजधी जेवे अभिप्राय व्यक्त कर्यो छे:—

‘ धर्म की प्रबलता होने से देशों में न्यायनीति से चलना, परस्पर एकत्व का होना, परोपकार का करना, सर्व जीवों पर दया करनी, सत्य बोलना, विश्वासघात न करना, सद्विद्या का अभ्यास करना, संतोष से जिदगी पूरी करनी, चोरी, यारी, अभक्षभक्षण, अपेयपान इत्यादिकों का वर्जना, अनेक प्रकार के मिथ्यादृष्टि देवतादि के मानने का त्याग करना इत्यादि शुभकर्म

जिस देश में हों, सो देशोन्नति है । और बिना धर्म के देशोन्नति का होना असंभव है । ”
[चि. प्र. पृ. १०८]

जैन भाइयों स्वामिवात्सल्यने भड़ोणो अर्थ नईं सभल पोतानुं द्रव्य धखे लागे जभलवारभां भर्षी, ज्ञानोद्धार, लल्लोद्धार, ज्ञानलंडार अने निशश्रिताश्रय वगेरे उत्तम क्षेत्राभां नईं वापरी अधिक पुष्टयनुं उपार्जन करता नथी अने तेथी संगीन प्रकारने धर्म-उद्योत थतो नथी. ते नईं थवानुं कारण मडारभाश्री आत्मारामल्ले नीचे प्रभाखे लभेले छे:—

“ जैनी लोकों की दो इंद्रिय बहुत जबरदस्त हो गई है, इस वास्ते ज्ञानोद्धार, जीर्णोद्धार विगेरे बाबतों की कोई भी चिन्ता नहीं करता है, एक तो नाक और दुसरी जिह्वा, क्योंकि नाक के वास्ते अर्थात् आप की नामदारी के वास्ते लाखों रुपैयाे लगाके जिनमंदिर बनवाने चले जाते है और जिह्वा के वास्ते ग्वाने में लाखों रुपैयाे खर्च करते है । चूरमे आदिक लड्डुओं की खबर लीये जाती है, परंतु ज्ञानोद्धार, जीर्णोद्धार करणे की बाबतो क्या जाने स्वप्न में भी करते होंगे के नहीं ! कोइ पूछे जे युं जिनमंदिर अथवा स्वामिवात्सल्य करवामां पाप छे ? जवाबमां जिनमंदिर बनवाने का और स्वामीवात्सल्य करने का फल तो स्वर्ग और मोक्ष है, परंतु जिनेश्वर देव ने वो ऐसे कहा की जो धर्मक्षेत्र बीगडता होवे तीसकी सारसंभाल पहिले करनी चाहिये ॥ ”

स्वामिवात्सल्य करवानी रीत उक्त उपकारी मडारभाखे नीचे प्रभाखे अतावी छे:—

“ जिस गाम के लोक धनहीन होवें, और श्रावक का पुत्र धनहीन होवे तीसको कीसिका रोजगार में लगा के तीस का कुटुंब का पोषण होवे तैसे करे, यह स्वामिवात्सल्य है; परंतु या न समजना के हम बनीये लोको के जीमावनेरूप स्वामिवात्सल्य का निषेध करता है, परंतु नामदारी के वास्ते इस गाम के बनीयों ने उस गामके बनीयों को जीमाया, और उस गामवालो ने इस गाम के बनीयों को जीमाया परंतु साहम्मि को साहाय्य करने की बुद्धि से नहीं; तीस को हम स्वामिवात्सल्य नहीं मानते है, परंतु गधे खुरुकनी मानते है ॥ ”

—श्री जैनधर्म प्रकाश, श्रावण १६५६, पृ. ७४-७५.

जैनमत भडु हेक्षायो नडि तानुं कारण पोते अक स्थणे अतावे छे छे:—

‘ मुसलमानों के राज में जैन के लाखों पुस्तको जला दिये गये है, और जो कुछ शाख बच रहे है वे मंडारो में बंद कर छोडे है वे पडे पडे गल गये हैं, बाकी दोसो तीनसो वर्ष में तमाम गल जायगे । जैसे जैन लोक अन्य कामो में लाखों रुपैयाे खरचते है तैसे जीर्ण पुस्तकों का उद्धार कराने में किंचित् नहि खरचता है, और न कोई जैनशाला बना के

स्व० मुनिराजश्री वृद्धिचंद्रजी महाराज.

अपने लडकों को संस्कृत धर्मशास्त्र पढ़ाता है, और जैनी साधु भी प्राये विद्या नहि पढ़ते हैं क्यों कि उनकों खाने का तो ताजा माल मिलते हैं वे पढ़के क्या करे ? और कितनेक यतिलोक इंद्रियों का भोग में पड़ रहे हैं सो विद्या क्यों कर पढ़े ? विद्या के न पढ़ने से तो लोक इन कों नास्तिक कहने लग गये है, फेर भी जैन लोगों को लज्जा नहि आती है, जैनलोक चूरमे के लाडू और दूधपाकादिक के खाने वास्ते तो हजारो एकट्टे हो जाते है, परंतु पुस्तकों के उंदार वास्ते सूते पड़े है । हमारे लिखने का प्रयोजन तो इतना ही है कि जैन लोगों को उचित है कि सर्व देशवाले मिलके पाटन, जैमलमेर, संभात प्रमुख के भंडारे पुस्तको का जीर्णोद्धार करावें, और बड़े बड़े शहरों में जैनशाला बना के अपने लडकों को संस्कृतादि विद्या पढ़ावे, और आगम विना अन्य योग्य ग्रंथ लिखावादि कर के प्रसिद्ध करें, जीस में फेर जैन धर्म की वृद्धि होवे । ” [अ. ति. भा. खंड २ पृ. ३]

ज्ञानप्राप्ति, ज्ञानप्रचार ऐ सहगन सूरितुं ध्येय हतुं अने ते माटे तेनां सर्व उपकरणे—अथे वृगेरे संघना लंडारेमां या आनगी व्यक्त्याने त्यां गुप्त पज्यां रहे अने जनताने काम न आवे ऐ टाणी ते सर्वने जनोपयोगी करवा जेधजे, तेनी प्रसिद्धि करवी जेधजे अने जैन भाण्डाने धर्माभ्यास प्राप्त थाय ते माटे ज्ञानशाखाओ ठेर ठेर खुलावी घटे ओवे तेमने उपदेश सतत वढेतो रह्यो अने ओने परिष्णामे शुभरांवाला आदि अनेक स्थणे पुस्तकलंडारे थया,* तेमां कटलाक अनुपलब्ध उपयोगी अथेनी नकलो करावीने भूकाध. आथे जे कयांय न भणे ओवां पणु पुस्तके आ लंडारमां सांपज्यां. हा. त श्री यशोविजय भडोपाध्यायकृत अनेकांतव्यवस्था. आ सर्वे लंडारानुं सूचीपत्र श्री अनारसीदास जैन तरङ्गी तैयार थयेलुं छे ते ज्यारे प्रकट थशे तयारे तेना ज्याल आवशे. वणी ज्ञानशाखाओ पणु धल्ले स्थणे स्थपार्ध; पुस्तकालये उधज्यां

जर्मन विद्वान् नामे ऐ. इडेल्ड डोर्नल कलकत्तानी रीयल ऐशियाटिक सोसायटीमां रह्यो आपणु जैन आगमे पैकी उवासगदसाओ—उपासकदशांग ऐ नामना सूत्रनुं संशोधन करता हता तेमणे तेना कटलाक पारिभाषिक शब्दोना अर्थ समजवामां पडेली मुश्केली ते वभते ‘ जैन शास्त्रमां पारंगत ’ ‘ जिनधर्ममां धुरंधर ’ ओवा आपणु अरि-त्रनायक हूर करशे ओलुं जाली तेमनी साथे पत्रव्यवहार चलावी, पोते धल्लो भाषतोना खुलासा भेज्या. ओथी तेने ओटलो पधो संतोष थयो के ते पुस्तक पणु श्री आत्मारामजने अर्पणु क्युं अने तेमां तेमनी अर्पणुपत्रिका पोते संस्कृत छंदोमां रची भूकी. ऋग्वेदादि यूरोपमां छपायेल ते पणु भंगावी तेमने लेट कर्या. भडामडेनते संशोधित करी छपा-

* गुरुदेव श्री आत्मारामजना स्मरणार्थ प्रवर्तकश्री कान्तिविजयजि अने स्व० श्री हंसविजयजना करेला वडोहराना जानमंदिर संघधी लेप. ज्युओ आ ग्रंथना गूजराती विभाग पृ. ७४ थी ८४. तथा श्री अनारसीदास जैनो लिटी लेप. ज्युओ आ ग्रंथो लिटी विभाग पृ. ५१ थी ५३.

ચેલ તે સૂત્રથી આચાર્યશ્રીને ઘણો આનંદ થયો. હોર્નલ સાહેબે પણ પોતાના હેહાવસાન સુધી જૈન ધર્મ અને ઇતિહાસમાં રસ લીધો અને વ્યક્ત કર્યો. સૂત્ર-આગમ છપાવાય નહિ, કોઈ છપાવે તો અનુમેદાય નહિ, તેને પરદેશ મોકલાવાય નહિ, કોઈ પ્રાવક કે ગૃહસ્થથી વંચાય નહિ એવી સ્થિતિ હતી, છતાં તેમણે ધર્મની પ્રભાવના અર્થે જિજ્ઞાસુ વિદ્વાનને સહાય કરવા યોગ્ય છે એમ ધારી સહાય આપી.

વળી પોતાના સમયમાં દરિયાપાર થઈ અનાર્થ દેશ-ઇંગ્લાંડાદિ દેશમાં જવા પ્રત્યે કેટલાક ભાગના જૈનોમાં સખત વિરોધ હતો; છતાં સને ૧૮૯૩ ની ચિકાગોની વિશ્વધર્મ-પરિષદમાં જૈન ધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે પોતાને આમંત્રણ મળ્યું, ત્યારે પોતાથી સાધુના આચાર પાળતા થકા દરિયાપાર જવું બની શકે તેમ નહોતું તેથી બીબ્લ માર્ગ તરીકે સૌરાષ્ટ્રના મહુવાવાસી એન્યુએટ શ્રી વીરચંદ ગાંધીને જૈન ધર્મના તત્વોથી પરિચિત કરી જૈન ધર્મની માહિતી પૂરી પાડનાર એક ખાસ ગ્રંથ તૈયાર કરી આપી ચિકાગોની ઉક્ત પરિષદમાં જૈન ધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલ્યે જ રહ્યા. કેટલોક લોકવિરોધ સખત હતો છતાં ધર્મપ્રચાર કરવામાં તે આડો આવવો ન જોઈએ અને તેથી તે વિરોધની સામે થઈ-તે વિરોધનું શમન કરી ધર્મ પ્રત્યેની લાગણી બતાવી આથી શ્રી આત્મારામ-જીના સંબંધે તે પરિષદમાં ઘણું સારું કહેવાયું, એ રીતે તેમણે જૈન ધર્મને પ્રથમ પરિચય અમેરિકા જેવા દૂર-દૂરના પ્રદેશમાં કરાવ્યો, અને માન મહત્ત્વ મેળવ્યાં.

જૈનધર્મનાં શાસ્ત્રોનું મૂળ અવગાહન કર્યા પછી તેમણે જૈન ધર્મના સિદ્ધાંતો સમ-ભવવા ને પ્રસારવા માટે બીબ્લ હિંદી ભાષામાં-જૈન તત્ત્વાદર્શ, તત્ત્વનિર્ણયપ્રાસાદ આદિ ગ્રંથો શાસ્ત્રોના દોહનરૂપે રચી જૈન સમાજની પાસે શાસ્ત્રદ્વાર પુલ્લું કર્યું. ભક્તિનો ઉદલાસ હિંદીભાષી જૈનોમાં વિશેષ જાગે છે માટે હિંદીમાં કેટલીક પૂજ્યો રચી +

વળી જૈનેતર ધર્મોત્તું સાહિત્ય-ઋગ્વેદાદિ, બુદ્ધ અને મહમદ સાહેબનાં ચરિત્રો વગેરેનું વાંચન-મનન કરી પોતાની એક આચાર્ય તરીકે વિશાળ વાચન અને તેનો પરિચાક પોતામાં હોવા જોઈએ એ બતાવી આપ્યું.

પંબજમાં જે જિનમંદિરો છે તે સર્વ તેમના ઉપદેશનું ક્ષણ છે. તેમના શિષ્ય-પ્રશિષ્યા-હિનો* બનેલો મોટો સાધુ-સમૂહ આજ આખા હિંદમાં વિચરી લોકસમાજને ધર્મોપ-દેશ પુરો પાડી ધર્મક્રિયાઓ કરતો-કરાવતો, સંસ્થાઓ સ્થાપતો રહ્યો છે અને જૈન ધર્મની જ્યોતિ અખંડ બળતી રાખી રહ્યો છે, એનો સર્વ પ્રતાપ આપણા આ સદ્ગત

+ જેનો પરિચય શ્રી. મોતીચંદલાઇએ પોતાના લેખમાં કરાવ્યો છે. જુઓ આ ગ્રંથના ગૂજરાતી વિભાગનાં પૃષ્ઠ ૧૬ થી ૨૨.

* આ શિષ્ય-પ્રશિષ્યાદિની તેઓના નામ, જન્મસંવત્, દીક્ષાસંવત્ વગેરેની હકીકત સહિતની એકે સત્તાવાર 'ડિરેક્ટરી' કરી આ ગ્રંથમાં આપવાની અભિલાષા તમ થઇ શકી નથી; તે પૈકી કોઈ તે હવે પછી તૈયાર કરી-કરાવી પદ્ધતિ પાડશે.

श्री. आ. शताब्दि ग्रंथ माटे खास करगवेल रेखा चित्र नं. १

स्व० मुनिराजश्री नीतिविजयजी महाराज

આચાર્યને છે. તેમના નામથી ઉદ્ભવેલી જ્ઞાનસંસ્થા, શિક્ષણસંસ્થા, પુસ્તકપ્રકાશિની સંસ્થા વગેરેએ સમાજને અનેકવિધ લાભ કર્યા છે; જેવા કે જૈન સાહિત્યનો ઉદ્ધાર કર્યો છે, ધર્મશાસ્ત્રો ઘર-આંગણે પ્રાપ્ત કરાવ્યાં છે, અનેક જૈન બાળકોને સંસ્કારી અને સુશિક્ષિત કર્યાં છે. આ સંસ્થા પૈકી ભાવનગરની શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા, તેના આશ્રય નીચે નીકળતું શ્રી આત્માનંદ પ્રકાશ માસિક, પંબળના ગુરુકુળ વગેરે, મુંબઈનું શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય વગેરે વગેરે ખાસ ઉલ્લેખનીય છે.

૭ શ્રી આત્મારામજીની શ્રી દયાનંદ અને શ્રી રામકૃષ્ણ સાથે તુલના

શ્રી દયાનંદ અને શ્રી આત્માનંદની પદ્ધતિ પ્રાયઃ એક જેવી પણ ભિન્ન હતી એટલે કે પ્રથમનાએ સર્વ ધર્મ પર અપ્રમાણ ખંડનાત્મક પ્રહાર કર્યા ત્યારે બીજાએ સામાન્યવરૂપે જૈન ધર્મની સામે થયેલી વિરોધવાળી, ખોટી યા ગેરસમજબુતીવાળી હકીકતો અને દલીલોનો સામનો કર્યો. દા. ત શ્રી દયાનંદના જૈન ધર્મ પરત્વે થયેલ હુમલા સામે અજ્ઞાનતિમિરભાસ્કર ગ્રંથ લખ્યો. એક સ્થાનકવાસી સાધુએ લખેલા મૂર્તિપૂજા-વિરોધી સમકિતસાર નામના પુસ્તકના ઠીક જવાબરૂપે સમ્યક્ત્વશયોદ્ધાર ખહાર પાડ્યો.

આ બંને પુરુષોનું સંસ્કૃતિનું વાચન નિરનિરાળું હતું. એકને વેદદ્વારા હિંદુઓનું સંગઠન અને હિંદુ પ્રજાને સૈનિક જીવન (Militant Spirit)વાળી કરવી હતી, ત્યારે બીજાને જૈન ધર્મ અનુયાયીઓમાં તેનાં શાસ્ત્રોદ્ધાર મૂર્તિપૂજક સ્વે. જૈન ધર્મનું ગૌરવ જાળવવું હતું. હિંદુઓ સંખ્યામાં જૈનો કરતાં અતિ પુષ્કળ સંખ્યામાં હોઈ એકનું ક્ષેત્ર ઘણું વિસ્તૃત હતું, જ્યારે બીજાનું મર્યાદિત હતું. એકના પ્રચારથી રાજકીય માનસને પોષક રાષ્ટ્રવિધાયક સ્થિતિ અને શક્તિ કેળવ્યાઈ-વિકાસ પામી; અને બીજાના પ્રચારથી પોતાના ધર્મના અનુયાયીઓમાં રૂઢિચુસ્તતા દૂર થઈ સમજપૂર્વક સિદ્ધાન્તોને વિચારવાની બુદ્ધિ આવી. એક હતા વેદ ધર્મના ઝંડાધારી, અને બીજા હતા સ્વે. મૂ. જૈન ધર્મના ઝંડાધારી. બંનેનાં સરખાં શરીર, સરખો મનોત્સાહ અને સરખી વાકુછટા, છતાં શ્રી દયાનંદના સિદ્ધાંતો પોતાના અવસાન પછી આખા ભારતવર્ષમાં પ્રસર્યા અને તેમણે સ્થાપેલી 'આર્યસમાજ'ના લાખો સભ્ય થયા; જ્યારે શ્રી આત્મારામજીના દેહાન્ત પછી તેના સમાજમાં પ્રગતિ તેના જેટલી વેગવતી અને પરિણામવાળી નથી રહી એ સ્પષ્ટ છે.

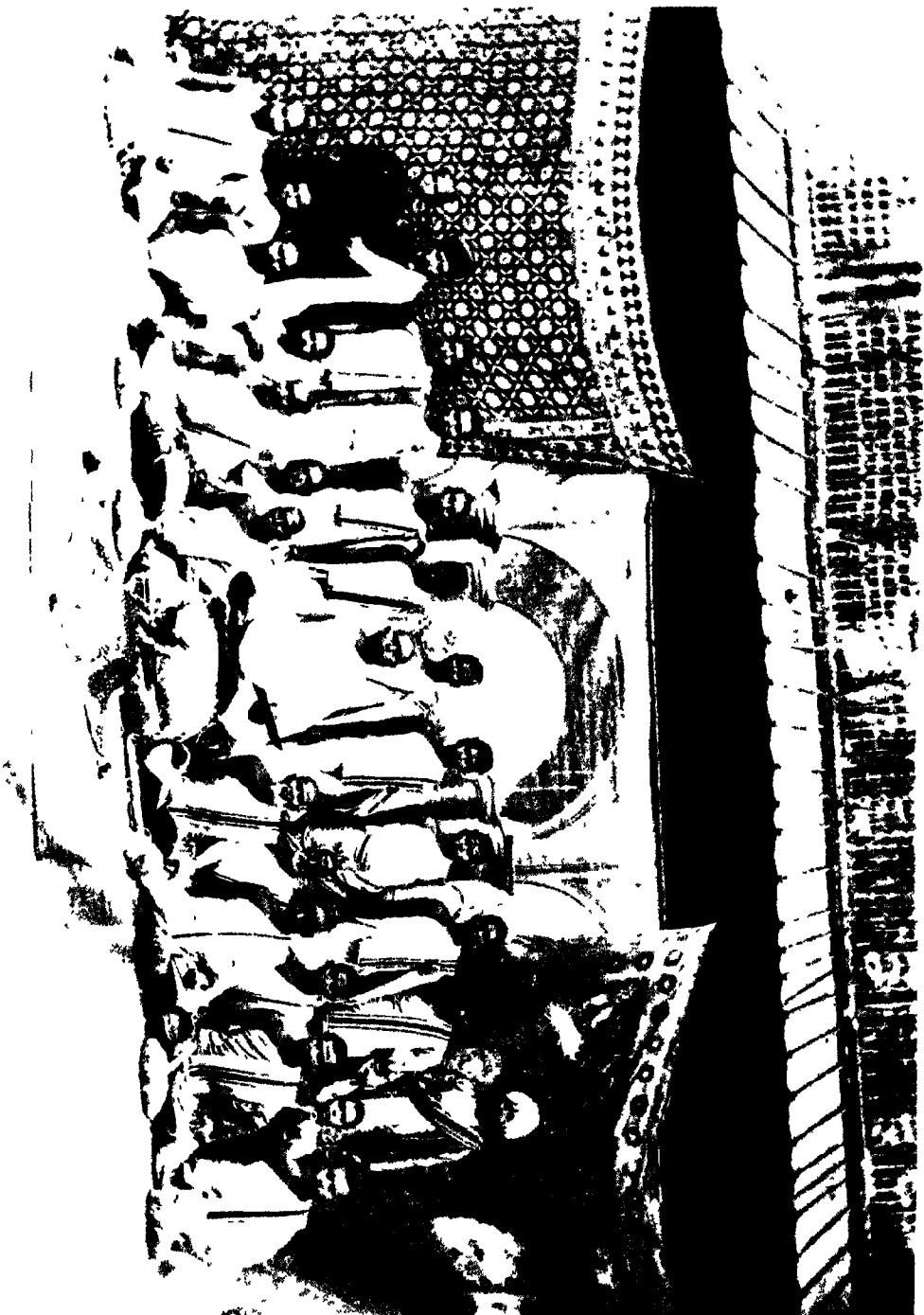
શ્રી રામકૃષ્ણે પૂર્વાવસ્થામાં ગૃહસ્થ તરીકે લગ્ન કર્યાં હતાં, જ્યારે શ્રી દયાનંદ અને શ્રી આત્મારામજી બંને આજન્મ બ્રહ્મચારી હતા. શ્રી રામકૃષ્ણ અને શ્રી આત્મારામ બંને મૂર્તિપૂજક હતા. એકને સર્વ ધર્મો પ્રત્યે પ્રેમ-આદરભાવ તે પૈકી દરેક કલ્યાણમાર્ગ છે એવી સમજથી રહેતાં તેથી કોઈપણ ધર્મનું ખંડન કરતા નહિ, જ્યારે બીજા જિન-પ્રણીત ધર્મ જ આત્મકથિત હોઈ તે જ ખરો મોક્ષસાધક છે એમ ચુસ્તપણે શ્રદ્ધાપૂર્વક માની તેનું મંડન કરતા અને તેના પર કોઈ પ્રહાર આવે તો તે સામે પોતાના ધર્મનો

બચાવ કરતા. શ્રી પરમહંસના અસંખ્ય શિષ્યોમાં શ્રીમતો, સુશિક્ષિતો, વિદ્યાર્થીઓ જોડાયા અને તેમાં મહાન્ બુદ્ધિશાળી ઓજસ્વી વિભૂતિ નામે વિવેકાનંદ અને તેના અનુગામી અનેક 'આનંદો'—સંન્યાસીઓએ શ્રી રામકૃષ્ણના ઉપદેશામૃતને—અધ્યાત્મવાદને પશ્ચિમના સેવામાર્ગ અને વિચારશ્રેણીને અનુરૂપ કરી અનેક સ્થળે રામકૃષ્ણ મિશનો સ્થાપી, હિન્દ તેમજ હિન્દ બહાર યુરોપ અમેરિકામાં તેમનું નામ કીર્તિવંત અને અમર કર્યું અને તેની જ્યોત સદોદિત બળતી રહી છે અને રહેશે. કેંચ મહાવિદ્વાન્ રોમેન્ડ રોલાંએ શ્રી રામકૃષ્ણનું અતિશય ગૌરવશાળી જીવનવૃત્તાંત લખ્યું છે એ તે સંન્યાસી માટે ઓછું માનપદ નથી.

શ્રી દયાનન્દ અને શ્રી રામકૃષ્ણનાં નામનો અને સિદ્ધાંતોનો આટલો બધો વિસ્તાર થયો છે ત્યારે તેમના સમકાલીન હીર્ધાયુષી આત્મારામજીનાં નામનો અને કાર્યનો તેટલા પ્રમાણમાં કેમ નથી થયો ? એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે. ઉત્તર એ આવે છે કે ઉક્ત બંનેને પ્રભાવ-શાક્ષી શિષ્યોની મોટી સંખ્યા પ્રાપ્ત થઈ, જ્યારે આપણા સૂરિશ્રીને તેટલા અને તેવા શિષ્યો ન મળ્યા. વિવેકાનન્દ જેવા વીરચંદલાઈ પણ શ્રી આત્મારામજીને મળ્યા હતા પણ વીરચંદલાઈની સાથે રહી કાર્ય કરે તેવા કોઈ તેની વિદ્યમાનતામાં ન નીકળ્યા અને તેના સ્વર્ગવાસ પછી તેનું સ્થાન લે તેવા કોઈપણ શ્રેણ્યુએટ કે સુશિક્ષિત ગૃહસ્થ હજી સુધી પાકેલ નથી. તેમના સાધુ શિષ્યોએ અનેક સુકૃત્યો—ધર્મકાર્યો કર્યા—કરાવ્યાં છે, પણ તેઓમાં અરસ્પરસ જે સંગઠન, એકસંપી, સુમેળ વગેરે રહેવાં જોઈએ તે લાંબો વખત રહ્યાં નહિ. કલેશ ને મતજેદમતવને લીધે સમાજ પર ખૂરી અસર થાય ને છિન્નબિન્નતા પરિણમે, સામાજિક લાભના સામુદાયિક સ્થાયી કાર્યો જીભાં ન થાય, અને મહાન્ યુગપુરુષનો વારસો સાચવી તેને વધારી ન શકાય, એ સહેજે સમજી શકાય તેમ છે. એવું વર્તમાનમાં સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે હજીયે ચેતાશે ? સમાજને દરેક રીતે ઉન્નત કરવામાં સર્વ સાથે મળી એકત્રિત રૂપે તેઓ કાગો આપશે ? સર્વત્ર સમાજ અને દેશના હિત પ્રત્યે એકલક્ષી દૃષ્ટિ રહે અને તે હિત જે રીતે સધાય તે રીતને સર્વ સાધનોથી કૃતિમાં મૂકાય એ જ પરમાત્મા પ્રત્યે પ્રાર્થના.

સફળ સૂરિશ્રી યુગપુરુષ હતા. તેઓ પોતાના જીવનમાં અનેક ધર્મકૃત્યો કરી સમાજહિત માટેનાં સાધનો ઉપદેશી ગયેલ છે, તેા તેમના ચિરકૃતજ રહી આપણે સૌ એમના સારાં પગલે ચાલીએ તેા તેમની ઉજવેલી જયંતિઓ, શતવર્ષી અને હવે પછી થનારી જયંતિઓ સાર્થક થશે. તે મહાપુરુષનો આત્મા જ્યાં હો ત્યાં શાંતિ પામે એટલું ઇચ્છી તે જૈન યુગવીર પ્રત્યે છેવટે પુકારું છું કે:—

‘ નવલયુગની મહાન્યોતિના કિરણમાં,
અમ હૃદયમાં નવા રાગ બગે;
અર્ધ અંજલિ ભરી, વીરપૂજન કરી,
જૈનના બાળ પુજ પાય લાગે. ’

श्रीगणेशाय नमः श्रीगणेशाय नमः श्रीगणेशाय नमः (श्रीगणेशाय नमः) श्रीगणेशाय नमः साथे ।

શ્રીમદ્ આત્મારામજી તરફથી

[આચાર્ય મહારાજશ્રી તરફથી પ્રાયઃ સર્વ પત્રવ્યવહાર મુનિ મહારાજ શ્રી વલ્લભવિજયજી (વર્તમાન આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી) કરતા હતા કે જેઓ તેમના મંત્રી હોય નહિ તે પ્રમાણે હતું અને જેમણે તેમના સ્વર્ગવાસ પછી ગુરુદેવ પંજાબમાં પ્રકટાવેલી જ્યોતિ કાયમ રાખી છે તેમને હાલ બહુ લાગી આવે છે કે જે જે પત્રો લખાયા તેની નકલ રાખી નથી, નહિ તો તે પરથી સ્વર્ગસ્થના જીવન-કથન પર ઘણો પ્રકાશ પડત.

આ દશ પત્રો તેના સમયના અનુક્રમ પ્રમાણે ગોડવેલા છે. તેમાં નં. ૧ ને ૪ સિવાયના સર્વ પત્રો અમદાવાદવાસી ને મુળધર્મા રહેતા શેઠ મગનલાલ દલપતરામ પર લખાયા છે, કે જે શેઠને સ્વર્ગસ્થ તરફથી અંગ્રેજી પત્રો લખવાના હોય તે લખવાનું પ્રાયઃ માપાતું હતું. તે શેઠે પોતાના પ્રત્યે જે જે પત્રો ગુરુદેવ તરફથી આગ્યા હતા તે જીવની પેઠે સાચવી રાખ્યા હતા. તે સર્વ અસલ તેના પુત્ર શેઠ કેશવલાલે પૂરા પાડેલ છે તેમથી ઉપયોગી પત્રો આમાં દાખલ કર્યા છે. આ જ શેઠ પર જર્મન રેકૉર્ડર મી હૉર્નલે પત્રો લખ્યા હતા કે જે અંગ્રેજી વિભાગમાં પ્રકટ થયેલ છે.

આ પત્રોમાં નં. ૧ નો પત્ર શેઠ દલપતભાઈ પરનો છે તે પ્ર. શ્રી ક્રાતિવિજયજીની નોંધમાંથી મેળવ્યો છે. તેમાં પોતાની કેટલી બધી નમ્રતા, નિરભિમાનતા અને મનજનતા બતાવે છે! પત્ર છે સ્વર્ગસ્થને! નં. ૪ નો પત્ર વ્યાખ્યાન સમયે મુહુપત્તી મુખે બાંધવા સંબંધી તત્કાલીન સ્થિતિ લક્ષમાં રાખી પોતાને યોગ્ય કાગ્યો તે મત પ્રમાણિકપણે આપવા માથે પોતાની પ્રાપ્તસ્થિતિ સમગ્રવી છે. બાકીના શેઠ મગનલાલ પરના પત્રો પરથી પણ ઘણું જાણવાનું મળી આવે છે. ઉક્ત હૉર્નલ સાહેબ જે પ્રશ્નોનું સમાધાન તથા સાધન માગતા તે તુરત પૂરા પાડવાની ઘણી સંભાળ લેતા હતા, જૈનેશ્વર ગ્રંથો-ઋગ્વેદસંહિતા, બુદ્ધચરિત્ર, મહમ્મદ સાહેબનું ચરિત્ર વગેરે મંગાવી તેનું વાંચન-અધ્યયન કરતા, વીરચંદ ગાંધી પ્રત્યે ઘણી મમતા રાખતા, ઢાપા વાંચી-વંચાવી સમયના બનાવોથી વાકેફ રહેતા, જૈન ધર્મ સંબંધી ઉપયોગી હકીકતો ઢાપામાં પ્રકાશ પામી લોકોની જાણમાં આવે તે માટે સૂચન કરતા, નવીન પુસ્તક લખતા તે જણાવતા અને તે પૈકી એક (તત્ત્વનિર્ણયપ્રાસાદ)માં ગૃહસ્થના સોળ સંસ્કાર દાખલ કરવા બાબત મત પણ પૂછાવતા. એક રીતે લોકમતની કદર એ રીતે તેમને હતી.

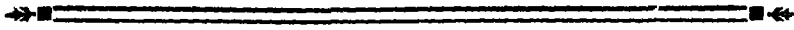
આ વખતે જૈન એસોસિએશન ઓફ ઇડિયા નામની સંસ્થા જીવતીજગતી હતી અને સામાન્ય જૈન સમાજના સામુદાયિક પ્રશ્નો હાથ ધરતી. તેના સભ્યો તરીકે ઉક્ત મગનલાલ શેઠ ઉપરાંત શેઠ નવલચંદ ઉદયચંદ, શેઠ વીરચંદ દીપચંદ, શેઠ તલકચંદ માણિકચંદ (બડા શેઠ),

श्रीमद् आत्मारामश्च तरुक्षी पत्रे

रा. वीरचंद्र राघवश्च गांधी, शैल कृष्णरयंद प्रेमचंद के जन्मना उल्लेख आ पत्रोमा करवामा आव्यो छे ते हता ओके पीछ संस्था नामे जैन युनियन कलय हयात हती. ते वपने जैन पत्रिका नामतुं पत्र पद्य आलतुं हतुं. ते कलय, पत्र, तेम न पंडित अभीयंद विषे विशेष पथर भेगववानी रहे छे.

रा. सुशील लिपित अरिचमा पृ ८१-८३ मां उपायेल पत्र श्री जवेरसागरना प्रश्नपत्रना उत्तर छे, न्यारे पृ. ७२ पर उल्लेखेन पत्र आमा नं. १ मां आप्पा आप्यो छे.

गुरुदेव तरुक्षी गयेला पत्रा भणी आवे तो हजुये धर्यो प्रकाश पडे, अने जेओ शोध करी ते पढार पाडशे तेओ ओके सविशेष सेवा अगवरी.—संपादक.]

: १ :

स्वस्ति श्री अहमदाबादे श्रावक पुण्यप्रभावक देवगुरुभक्तिकारक सेठ दलपतभाई भगुभाई सपरिवार योग्य लिषी सहर अंबाला सें साधु आत्मारामजी तरफ से धर्म-लाभ बांचना । अपरं च अत्र देवगुरुपसाए सुखमाता छै आप के सदा आनंद रहै । आगे मैने इतने दिन जो आप कों कागल नहि लिखा तिमका कारण ए छै कि दो माणस धांगधराना मेरे पाम लोदीहाने रात्रि के बे वागे आव्या हता अने सवेरे कहने लगे हमने संयम लेना है जे कर तुम देवोगे तो ठीक है नहीतर हम पोतें वेष पहरी लेसूं, क्यों कि हमारा आज का मूर्त है । तिसकाल में मेरे को तो ताप आता था तब तिन को साधुयोंने वेष दे दीना पीछे तहांथी मैं जीरे गाम में गया ताहां आपनो कागल अंबाले थाइने आव्यो के धांगधरावाला तुमारी पासे आया होवे तो तुमने दीक्षा न देणी, तब तो मुझकों बहुत लज्या आई । मैरी मनमें लज्जा आवी के शेठजी लखे छे तुमने दीक्षा न देवी अने इनकों तो वेष दे दीया अब मैं शेठकुं क्या जुबाब लिखूं ? इस लज्जा करके आप कों चिट्ठी नही लीखी । मेरे मतगुरुजी महाराज स्वर्गवासी हो गये तेनी मैने आपकों लज्जा करके कोइ चिट्ठी नही लिखी अने आपने तो मुझकों निलायक जाण के चिट्ठी नही लिखी इस बात में आप सच्चे है । परंतु मेरी निलायकी की तर्फ आप कों ख्याल न करना चाहिये, क्युं कि मेरी तुछ बुद्धि है । श्री सत्गुरुका वी समाचार मैनें जात्रावाले पंजाबी भाइयों से सुणीया है और आप का करा उच्छव भी सब सुणा है । आप मेरेकों श्री शत्रुंजयजी का सर्व हाल लिखे, सरकार की तर्फ से क्या ठहरा है पक्का ॥

सं. १९३९ दूजे श्रावण शुदि ९ लिखी आत्मरामें*

* आ पत्र मूद पोताना हाथनो लंपेला छे जे १०८ श्री प्रवर्तकश्च महाराज श्री कान्तिविग्रयश्चनी पासे छे.

શ્રીમદ્ આત્મારામજી તરફથી પત્રો

: ૨ :

શ્રી

તા. ૧૩-૧૦-૮૮ [આસો સુદ ૯ સં. ૧૯૪૪]

મુઠ મુંગાઈ શ્રાવક પુન્યપ્રભાવક દેવશુભક્રિતકારક શા. મગનલાલ દલપતરામ યોગ્ય શ્રી મેહસાણાથી લી. મુનિ માહારાજ શ્રી શ્રી શ્રી ૧૦૦૮ શ્રીમદાનંદસૂરિજી (આત્મારામજી) આદિ સાધુમંડળ ઠાણાં ૧૫ ના તરફથી ધર્મલાલ વાંચને.

જત લખવાનું કે સાહેબનો કાગળ તા. ૭ મીનો લખ્યો આવ્યો છે તે આ કાગ-લની સાથે મોકલ્યો તે વાંચી પાછો મોકલી દેને. એમાં જે ઉત્તર એમને (જી) મંગાવ્યા છે તે હમો આજરોજ તૈયાર કરી કાલે મોકલી દેઈશું તે જાણને.

તમો એમને કાગળ લખી દેને-ખીજું અત્રેથી આજરોજ જૈન તત્વાદર્શની ચોપડી રજીષ્ટર કરીને મોકલાવી છે તે બદલ પણ લખને-ખીજું લખને કે યૂરોપ દેશના છાપાનું પુસ્તક—“ રિગવેદસંહિતા ” હમારે ખપ છે માટે મંગાવીને મોકલો અને એની કીમત શી તે પણ લખી જણાવો.

પ્રથમ કીમત લખી મંગાવો, પછી હમોને લખને એટલે જો મંગાવવાની મરજી હશે તો મંગાવીશું.

(આ શ્રી વલ્લભવિજયજીના હસ્તાક્ષરમાં છે સાહેબ એટલે દોર્નલ સાહેબ—સંપાદક.)

: ૩ :

[તા ૧૭-૧૦-૮૮ આસો સુદિ ૧૩ સં. ૧૯૪૪.]

મુઠ મુંગાઈ શ્રાવક.....વાંચને (ઉપરના પત્ર પ્રમાણે)

કાગળ તમારો આવ્યો તે પહોંચ્યો છે. વાંચી સમાચાર સર્વ જાણ્યા છે. આજરોજ સાહેબને ઉત્તર તૈયાર કરી ટપાલ મારફતે મોકલ્યા છે તે જાણને.

શ્રાદ્ધવિધિ અહીંના લંડારમાં સારી છે અને લહીઓ શ્રીનાથ અહમદાવાદમાં શુદ્ધ લખે છે વાસ્તે લખાવવી હોય તો લખને-સાહેબને લખને કે શ્રાદ્ધવિધિ પ્રકરણ તથા શ્રાદ્ધવિધિ કૌમુદી એ ય એક જ ગ્રંથ છે.

તમો શાંતિવિજયજીને લખને એટલે એ ખંભાતી કાગળનાં પાનાં પડાવી લહીઆ શ્રીનાથને લખવા આપશે-અને હમો અત્રેથી પરત તમારો કાગળ આવેથી મોકલી દેઈશું.

સાહેબને લખને કે માહારાજજીને હવે ચોમાસામાં થોડા દિવસ રહ્યા છે અને ચોમાસા બાદ એક જગાએ રહેવાનું નથી; માટે માહારાજજીની નજર આગળ લખાય

શતાબ્દિ ગ્રંથ]

• ૧૨૩ •

श्रीमद् आत्मारामः तरुणी पत्रे

तेम नथी तो पणु ने लहीओ शुद्ध लणवावाणे धणुं करीने छे तेनी पासे लणवीने भोडलशुं. ओ रीते लणी नणुवणे.

हालमां माहाराजः ओक नवुं जैन मन विघे प्रश्नोत्तरनुं पुस्तक थनावामां शेकायेत छे ते नणुणे. दा. मु. वल्लभविजयना धर्मलाभ वांयणे. सुदि १३ वार भुध.

: ४ :

श्री

मु० सुरतवंदर

*मुनि श्री आलमचंदजी योग्य लि. आचार्य महाराजश्री श्री १००८ श्रीमद्विजयानंद मुरीश्वरजी (आत्मारामजी) महाराजजी आदि माधु मंडल ठाने ७ के तर्फ से बंदणाऽनुबंदणा १००८ वार बांचनी। चिठी तुमारी आइ समंचार सर्व जाणे है। यहां सर्व साधु सुखसाता में है, तुमारी सुखसाता का समंचार लिखना—

मुहपत्ति विशेष हमारा कहना इतना हि है कि मुहपत्ति बांधनी अच्छी है और घणे दिनों से परंपरा चली आई है इनको लोपना यह अच्छा नहीं है।

* कितनेक इस प्रकरण और समय के अनभिज्ञ नास मतलब के समझे बिना अपनी इच्छानुसार खीचतान कर के पक्षपात की दृष्टि में अपने कदामह को गिद्ध करने में इस पत्र का दुरुपयोग करने नजर आते हैं। इस लिए इस पत्र की बाबत कुछ खुलासा करना जरूरी ममझा जाता है। गुजरात आदि देशों में विचरते हुए कितनेक तपगच्छ, खरतरगच्छ आदि गच्छों के साधु-यति केवल व्याख्यान के समय एक कपड़े के टुकड़े से मुख और नाक बाध लिया करते हैं जिमको 'मुहपत्ति बांधना' कहते हैं। वह भी कपड़े के टुकड़े को निरछा कर के दो छेडे (किनारे) दोनों कानों में फसा लिये जाते हैं, परंतु स्थानकवासी (हुंढियों) की तरह डोरा डाल कर नहीं! और सारे दिन-रात भी नहीं!। खरतरगच्छ के सुप्रसिद्ध मुनि महाराज श्री मोहनलालजी के शिष्य श्री आलमचंदजी सुरत शहर में चौमासा रहे थे. उनको किसि ने पूछा कि आप के गुरुजी तो व्याख्यान के समय मुहपत्ति बाधते हैं आप क्यों नहीं बांधते? इस पर उन्होंने ने स्वर्गवासी आचार्य देव से पूछा। (क्यों कि उनको आचार्य महाराज पर पूर्ण विश्वास था कि, यह मुझे योग्य सलाह देंगे।) जिम के जवाब में यह पत्र लिखवाया गया है।

इस में साफ लिखा गया है कि "घणे दिनों से परंपरा चली आई है" इस से स्पष्ट सिद्ध है कि यह प्रथा सूत्रसिद्ध तो नहीं है। और परंपरा हमेशा की नहीं तथा हमेशा रहती भी नहीं इस लिए सज्जनों से सनम्र निवेदन है कि, इस पत्र को शस्त्र न बनाकर स्वर्गीय आत्मा की सत्यपरायणता का ही खयाल करें।

वल्लभविजय-मीयागाम (बडौदा स्टेट)

२९-४-१९३६

आचार्यश्री विजयानंमृगिजी महाराज ।

श्रीमद् आत्मारामः तरुणी पत्रे।

हम बांधनी अच्छी जाणते हैं परंतु हम हुंढीए लोक में सैं मुहपत्ति तोड़ के नीकले हैं इस वास्ते हम बांध नही सक्ते हैं और जो कदी बांधनी इच्छीए तो यहां बडी निंदा होती है और सत्य धर्म में आये हुए लोकों के मन में हीलचली हो जावे इस वास्ते नही बांध सक्ते हैं सो जाणना ।

अपरं च हमारी सलाह मानते हो तो तुमको मुहपत्ति बांधने में कुछ भी हानि नही है क्यों कि तुमारे गुरु बांधते है और तुम नही बांधो यह अच्छी बात नही है । आगे जैसी तुमारी मरजी, हमने तो हमारा अभिप्राय लिख दीया है सो जाणना ।

और हम को तो तुम बांधो तो भी वैसे हो और नही बांधो तो भी वैसे ही हो परं तुमारे हितके वास्ते लिखा है, आगे जैसी तुमारी मरजी ।

१९४७ कत्तक वदि ०)) वार बुध दसखत
वल्लभविजय की वंदणा वांचनी
दीवाली के रोज दश बजे चिठी लिखी हैx

: ५ :

श्री

मुंणाळभंंदर श्रावक पुण्यप्रभावक हेतुगुरुभक्तिकारक शा. भगनदास दलपतराम
अंठीआलेथी लि० आचार्य महाराज श्री श्री श्री १००८ श्रीमद्विजयानंदसूरीधरः
(आत्मारामः) महाराजः आदि साधु १० ना तरुणी धर्मलाभ वांचने.

कागण तभारे घण्टा दिवस थयां नथी ते संभाणीने लणशो. अत्रे सुभसाता छे.
छापुं गुजराती हादमां णंध करणे कारण के जेन युनीयेन कलणना तरुणी निरंतर
मुंणाळ सभाचारनुं छापुं हुमेने भणे छे वास्ते हाद तुस्त णंध करणे. ज्यारे जइर
जेवुं मादूम पडशे तो तमेने लणी जण्णावीशुं.

विशेष जे शास्त्रोना लेण अनार्य देश संणंधी लणी भोक्क्या हुता तेनु शुं क्युं ?
हुण्टु सुधी कांठपणु मादूम पडथुं नथी वास्ते सभाचार सर्व हुकीकत साथे लणी जण्णावणे.

विशेष हुमेजे अत्रेथी लाठ नवलचंद्रभाधने कागण लण्ये हुतो तेहुने पणु जवाण
नथी वास्ते धर्मलाभ साथे तेजेने कडेजे के जवाण लणनां ढील थवानुं शुं कारण छे—

x आ पत्रेते भूण हस्ताक्षरमां क्रेटोव्हेंक मुहपत्तियथा-सार नामना स. १९९० मां प्रसिद्ध
थपेल पुस्तकमां पृ ८४ अने ८५ वच्ये आपेल छे, ते परथी आनी नकल उतारी छे.—स'पाहक.

શ્રીમદ્ આત્મારામજી તરફથી પત્રો

વળી હુમોએ પ્રથમ લખી હતી તે ચોપડીયો નં. ૨ બૌદ્ધ ચરિત્ર તથા મહમદ સાહબ ચરિત્ર એણી રીતે જેષારામ મુકુંદજીની દુકાનેથી લેઈ હુમોને મોકલાવી આપને તથા એક છાપા વિશેષ સમાચાર હુમોએ જૈન યુનિયોન કલબ ઉપર લખ્યા હતા તે સમાચાર જાણ્યા હશે; નહી તેા વાકફ થઈ તે વિષે કાંઈ બંદોબસ્ત કરજો.

ભાઈ વીરચંદને તથા વિલીયમ પાર્કિય ઉપર અત્રેથી હુમોએ કાગળ નં. ૨) ચિકાગો લખાવેલ છે તેનો ઉત્તર આવેથી તમોને માલૂમ કરીશું પરંતુ ત્યાંસુધી આ વાત પ્રસિદ્ધ ન કરશો. ૧૯૫૦ પોષ વદિ ૧૨ દા. વલ્લભવિજયના ધર્મલાલ વાંચજો

: ૬ :

શ્રી મુંબાઈબંદર શ્રાવક પુણ્યપ્રભાવક દેવગુરુભક્તિકારક શા. મગનલાલ દલપતરામ તા નવલચંદલાઈ તા. પડિતજી અમીચંદજી આદિ ઝંડીઆલેથી લિ૦ આચાર્યમહારાજ શ્રી શ્રી શ્રી ૧૦૦૮ શ્રીમદ્ વિજયાનંદસૂરીશ્વરજી (આત્મારામજી) મહારાજજી આદિ સાધુ ૧૦ ના તરફથી ધર્મલાલ વાંચજો. પત્ર તમારો તથા ભાઈ નવલચંદજીનો આવ્યો. સમાચાર સર્વ જાણ્યા છે. અત્રે સુખનાતા છે ધર્મધ્યાન કરવામાં ઉદ્યમ રાખજો.

વિશેષ ચોપડી ૧ મહમ્મદ ચરિત્રની મોકલી તે પહોંચી છે. બુદ્ધ ચરિત્રને માટે લખ્યું તે ઠીક છે. તે ચોપડી જ્યારે મળે ત્યારે મોકલાવજો, પરંતુ હાલમાં જેષારામ મુકુંદજીની દુકાનેથી નારાયણ હેમચંદ્રની (જેને મહમ્મદ ચરિત્ર બનાવ્યું છે) બનાવેલી બુદ્ધ ચરિત્રની ચોપડી જેની કિંમત આશરે ત્રણ ચાર આના છે તે લેઈને મોકલી આપજો.

—નિબંધ વિષે લખ્યું તે ઠીક છે હવે છપાવવું ફેાગટ છે. વાસ્તે હાલ તે નિબંધ હુમોને પાછો મોકલાવી આપજો. ફરી વીરચંદના આવ્યા પછી જો છપાવવો ઠીક તમો વિગેરે સમજો તેા મંગાવી લેજો જેથી તતકાળ તમોને પહોંચાડી દેઈશું. હાલમા અત્રે મોકલાવી આપજો કારણ કે કેટલાક સાધુઓને વાંચવાનો ઇરાદો છે તે જાણજો

મહારાજજી સાહેબના ઘૂંટણમાં દરદ હતું તેથી પટીમાં વિલાયતી રાઈનું પલાસ્તર લગાવ્યું હતું તેથી ફેાલો થઈ પાણી નીકળી ગયું હતું. ત્યારપછી પગની નસો ખેંચાઈને સાંકડી થઈ ગઈ માલૂમ પડે છે અને હાલમાં પગ બરાબર લાંબો ધઈ શકતો નથી માટે જો એ હકીકત ઠીક હોય તેા જમનાદાસ દાકતરને અગર બીજા કોઈ હુશિયાર દાકતરને પૂછીને એના બદલાની કોઈ બીજી દવાઈ હોય કે જેથી પગની નસો ખુલીને બરાબર લાંબો થાય તેવી મોકલાવશો અને તેની પરિચર્યા (ચરી) આદિક તથા શી રીતે દવાઈ વાપરવી વિગેરે હકીકત લખી જણાવશો—કાગળનો ઉત્તર તુરત લખશો—ગુજરાતી છાપું હવેથી મોકલ્યા કરજો. એજ ૧૯૫૦ મહા વદિ ૪ શુક્રવાર દા. વલ્લભવિજયજીના ધર્મલાલ વાંચજો.

શ્રીમદ્ આત્મારામજી તરફથી પત્રો

: ૭ :

શ્રી: સુ. મુખઈ બંદર શ્રાવક પુ. દે શા. મ દ. (ઉપર પ્રમાણે) યોગ્ય જીરાથી લિ૦ આચાર્ય મહારાજશ્રી.....સાધુ) ઉપર પ્રમાણે) ૧૨ ના તરફથી ધર્મલાલ વાંચજો. કાગળ તમારો આવ્યો. સમાચાર જાણ્યા છે. અત્રે સુખસાતા છે. ધર્મધ્યાન કરવામાં ઉદ્યમ રાખજો. કેનેડા(અમેરિકામાં કોઈ શહેર છે ત્યાં)થી એક છાપું જૈન એસોસી-એશન મારફત મહારાજજી સાહેબના નામનું પહોંચ્યું છે તે વંચાવ્યું. પરંતુ તેમાં અસલ મતલબ માલુમ પડી નથી માટે તે છાપું આજરોજે તમોને મોકલ્યું છે તે વાંચી મતલબ હમોને લખી જણાવશો કે તે લોકોએ હમારા ઉપર શા કારણ માટે મોકલ્યું છે તથા જો એમાંથી કોઈ સમાચાર જૈન પત્રિકામાં છપાવવા લાયક હોય તે છપાવી દેજો. ભાઈશ્રી નવલચંદલાઈ તા. વીરચંદ દીપચંદ તથા પંડિતજી અમીચંદજી વિગેરેને ધર્મલાલ કહેજો. કોઈ નવીન સમાચાર હોય તો લખજો. ૧૯૫૦ ચૈત્રવદિ ૧૧ વાર મંગળ. દા. વલ્લભવિજયના ધર્મલાલ વાંચજો

: ૮ :

શ્રી મુંબાઈબંદર શ્રાવક.....આદિ સાધુ (ઉપર પ્રમાણે) ૧૫ ના તરફથી ધર્મ-લાલ વાંચજો. કાગળ તમારો પહોંચ્યો. સમાચાર જાણ્યા છે. ચિકાગો સબંધી લખાણ જૈન પત્રિકા મારફત જાણ્યું છે. જે ચાપડી બે ભાગમાં છપાઈ છે તે તમોને મળી હશે. વિશેષ જે જે જ્યાન તે ચાપડીઓમાં જૈન ધર્મ સંબંધી હોય તે તે મુંબાઈ ગેઝીટમાં તથા લાહોરના સિવિલ એંડ મિલિટરી ગેઝીટમાં છપાઈ જાય તો ઘણું સારું; કારણ કે કઈ ઈંગ્રેજી લલ્લેલ દેશી તથા ઈંગ્રેજી તથા રાજા બાબુ વિગેરેનાં વાંચવામાં પણ તે હકીકત આવે. આ દેશમાં ગુજરાતી કોઈપણ લોક પ્રાયઃ જાણી નથી શકતા તેથી જો ઈંગ્રેજીમાં પ્રથમ લખેલ બંને છાપામાં પ્રગટ થઈ જાય તો ઘણું રુડું કામ છે પછી જેમ તમારો મરજી. આ વાત ભાઈ નવલચંદજી તથા શેઠ વીરચંદ દીપચંદ તથા હરખચંદ રાયચંદ તા. ચુનીલાલ જેચંદ જૈન પત્રિકાના અધિપતિ વિગેરે સર્વ સલાસદોને ધર્મલાલ સાથે માલમ કરશો વિશેષ શેઠ ફકીરચંદ ભાઈ પ્રેમચંદ તા પ્રેમચંદ રાયચંદ તથા બડા શેઠજી વિગેરેને પણ માલમ કરવું ઠીક ધારો તો કરશો તથા ધર્મલાલ કહેજો.

વિશેષ પાલણપુરમાં જે ન્યાયાધીશ હતા તે ગિરધરલાલ હીરાભાઈ હાલમાં કહાં છે તે જો માલમ હોય તો તેઓને પત્ર લખી માલમ કરશો કે જે હાથીગુફાનો લેખ મહારાજજી સાહેબ ઉપર તમોએ લખી મોકલ્યો છે તે કઈ કિતાબનો છે તે કિતાબનું નામ મંગાવી ભાઈ શ્રી ફકીરચંદજીને માલમ કરશો જેથી તે કિતાબની તથા તે હાથીગુફાના લેખનું ગુજરાતી ભાષાંતર કરવાની તજવીજ કરશે અને હમોને મોકલાવી આપશે. વાસ્તે જરૂર આ વાત ભૂલશો નહીં. અત્રે સુખસાતા છે ધર્મધ્યાન કરવામાં ઉદ્યમ રાખજો. ૧૯૫૦

વૈશાખ વદિ ૬ શનિવાર. દ. વલ્લભવિજયજીના ધર્મલાલ વાંચને. પંડિતજી અમીચંદજીને ધર્મલાલ કહેને.

Zira 26-5-94.

: ૯ :

મુઠ મુંબાઈબંદર શ્રાવક પુણ્યપ્રભાવક દેવગુરુભક્તિકારક રા. મગનલાલ દલપતરામ વગેરે. જીરેથી લિઠ આચાર્ય મહારાજ શ્રી શ્રી શ્રી ૧૦૦૮ શ્રીમદ્ વિજયનાંદસૂરીશ્વરજી (આત્મારામજી) મહારાજજી આદિ સાધુ ૬ ના તરફથી ધર્મલાલ વાંચને.

પત્ર તુમારો પહોંચ્યો. વાંચી સમાચાર સર્વ જાણ્યા છે. અત્રે સુખસાતા છે. ધર્મધ્યાન કરવામાં ઉદમ વિશેષ રાખશો.

ચિકાગો કાગળ લખ્યો તો વીરચંદલાઈને લખને કે જે જે નિબંધ શ્રી મહારાજજી સાહેબજી પાસેથી તમો લઈ ગયા હતા તેનું શું કર્યું? કારણ કે ત્યાંના જલસાની છપાએલ ચોપડીઓમાં તે સંબંધી કાંઈ લખાણુ માલમ પડતું નથી, તથા ઈંગ્રેજીમાં છપાવવા તમો કહી ગયા હતા માટે તેનો કાંઈ બંદોબસ્ત કર્યો કે નહીં? જે કાંઈ ન કર્યું હોય તો તે નકલો અત્રે મોકલાવી આપને જેથી તેને ઈંગ્રેજીમાં છપાવવા બદલ કાંઈક ઉદમ કરીએ-કદાચ જે તમોને ત્યાં મદદ (તે નિબંધની) હોય તો ભલે રહેવા દેને પરંતુ તેના ઈંગ્રેજીમાં તરજુમો જરૂર કુરસદ મળે કરને; ભૂલશો નહીં. કદી તરજુમો થઈ તે દેશમાં છપાવી પ્રસિદ્ધ કરી આવો તો ઘણો ફાયદો થાય-વળી પણ મહારાજજી સાહેબની મરજી એક નવીન ચોપડી બનાવવાનો ઇરાદો છે તે તૈયાર થયા પછી ઈંગ્રેજીમાં છપાઈને ઘણું કરીને અમેરિકાદિ દેશોમાં પહોંચી જશે પરંતુ આ કામ પહેલું થાય તો ઠીક છે.

વાસ્તે બનતે ઉદમે જરૂર છપાવી પ્રસિદ્ધ કરને યદિ સર્વ છપાવવા ઠીક ન સમને તો પણ જૈનમત વૃક્ષ તો જરૂર છપાવને કારણ કે તેથી જૈનમતનો ઇતિહાસ લોકોને થોડો ઘણો માલમ પડી જશે. પછી જેમ તમોને ઠીક લાગે તેમ કરને.

વિશેષ જે વીરચંદ તહાં રહેવાને માટે લખ્યું છે તેને માટે લોકોમાં (પોતાના મિત્રમંડળમાં) રાજી પથરાઈ છે કે દિલગીરી તે લખને તથા હમો તો પ્રથમ એમ ધારતા હતા કે ત્યાં ગયેલ છે વાસ્તે કદી બારિસ્ટરની પરીક્ષા આપીને આવશે પરંતુ આ કાગળથી તો તે માલમ પડતું નથી. એજ ૧૯૫૦ જેઠ વદિ ૮ દા. વલ્લભવિજયજીના ધર્મલાલ વાંચને. કાગળ પ્રથમ લખ્યો છે તેથી સમાચાર જાણ્યા છે.

તા. જે કદી મિત્રમંડળ રાજી હોય અને થોડી મુદતમાં બારિસ્ટરની પરીક્ષા આપી શકે અને કામ બની જાય તો ઠીક થાય કારણ કે ત્યાં ઘણાઓની ઓળખાણથી તથા વગવસીલાથી કામ થઈ પણ જાય-કાગળનો જવાબ તુરત લખને. વીરચંદને શો જવાબ લખ્યો તે પણ લખને.

શ્રી. મુઠ્ઠાઈબંદર શ્રાવક પુણ્યપ્રભાવક દેવશુભકિતકારક શા. મગનલાલ દલપ-
તરામ, વીરચંદ હીપચંદ, નવલચંદ ઉદેચંદ, પડિતજી અમીચંદજી, હર્ષચંદ રાયચંદ, અમર-
ચંદ પરમાર વિગેરે જીરેથી લિઠ આચાર્ય મહારાજશ્રી શ્રી શ્રી શ્રી ૧૦૦૮ શ્રીમદ્વિજ્ઞયાનંદ
સૂરીશ્વરજી (આત્મારામજી) મહારાજજી આદિ સાધુ ૬ તથા ચંદનશ્રીજી આદિ સાધ્વીઓ
૩ ના તરફથી ધર્મલાલ વાંચજો. પત્ર તમારો આવ્યો. સમાચાર જણ્યા છે. અત્રે સુખસાતા
છે. ધર્મધ્યાનમાં ઉદમ રાખજો.

જૈન પત્રિકા મારફત તથા તમારી મોકલેલ વીરચંદના કાગળની નકલથી માલમ
પડે છે કે વીરચંદે ઘણું જ કડું કામ કર્યું છે અને તેને પોતાની જવાની મહેનત તથા
જેઓ સાહેબે તેઓને મોકલવાને સાહસ કરી મદદ કરી હતી તેઓની પણ મહેનત
સફળ કરી છે. એહવા એહવા વીરપુરુષો પાંચ સાત હોય અને તેઓને મદદ આપનાર
શેઠીઆઓ પાછા ન હોય તો હમેને ખાતરી થાય છે કે ઘણું જ ફતેહમંદ કામ થાય
પરંતુ તે સઘળું મુંબાઈના શેઠીઆઓના હસ્તક છે કારણ કે પ્રાયઃ આજકાલ તે લોક
જે કરવું ધારે તે કરી શકે તેમ છે તો એહવે વખતે જરૂર તેઓએ મદદ કરી જૈન
ધર્મની વૃદ્ધિ કરાવવી જોઈએ. તેઓએ તહાં રહવા માટે શેઠીઆઓનું ધ્યાન ખેંચ્યું
છે તો તેથી શેઠીઆઓએ કાંઈક વિચાર કર્યો હશે. હમારી ખુદ્ધિ સુજબ તો તે તહાં
ગયેલ છે. વારંવાર પ્ર(પર)દેશમાં જવું મુશ્કેલ બને છે માટે જો શેઠીઆઓની મરજી
હોય અને તેઓના ધરનાં રાજી હોય તો ચાર પાંચ મહિનામાં કાંઈ ખાટું મોળું થાય
તેમ નથી. પછી જેવી સર્વ લાઈઓની મરજી.

વિશેષ સિદ્ધચક્ર માટે તમેએ લખ્યું તે જાણ્યું છે. કાંઈ અડચણ માલમ પડતી
નથી. અત્રેથી હમે સિદ્ધચક્ર મોકલાવીશું તે તપાસી લેજો. જો તે પસંદ આવે તા તે
મોકલજો અગર નહી તો જે તમારી મરજીમાં આવે તે મોકલજો. કાગળનો ઉત્તર તુરત
લખજો. ૧૬-૫૦ અશાડ વદિ ૧૩ સોમવાર દા. વલ્લભવિજ્ઞયાના ધર્મલાલ વાંચજો. વિશેષ
મહારાજજી સાહેબે નવીન ગ્રંથ બનાવવો પ્રારંભ કર્યો છે તેમાં ગૃહસ્થના ૧૬ સંસ્કાર જે
આચારદિનકરમાં શ્રી વર્ધમાન સૂરિજીએ લખેલ છે (ગર્ભથી માંડીને મરણ પર્યંત)
તેની ભાષા નવીન ગ્રંથમાં દાખલ થાય તો તેમાં તમારી મંડળીવાળાઓનો શો મત છે
તે લખી જણાવજો.

(' દિવ્ય દેશ અમ ઉજ્જવળ કરવા, ક્યારે ઊગશે દિવ્ય પ્રભાત '—એ લયમાં)

વિશ્વમાં જીવન તેનું ધન્ય છે, જનતા ગાયે જેનાં ગાન
યશ ગુણગાન. વિશ્વમાં ૧

જન્મશતાબ્દિ ઉત્સવ કાળે, મુખ્ય વડોદરા સ્થળ આજે;
ચારી પુણ્યની ગુરુ વિરાજે, સહુ હૃદયમાં સ્થાન
પરમાદર સન્માન. વિશ્વમાં ૨

નંદન ક્ષત્રિય જે પ્રહાર્યારી, જ્ઞાનચરિત્ર પ્રભા વિસ્તારી;
દર્શન જૈન સમજાવ્યું ભારી, જ્યોતિર્ધર ગુણવાન
આત્મબલવાન. વિશ્વમાં ૩

સૂરિતણા ઉપદેશ મનોહર, હિતકારી ને ધર્મરુચિકર;
રિપુ અંતરથી કો નહિ મુનિવર, પાયાં જેણે અમૃતપાન
કરાવ્યું ભાન. વિશ્વમાં ૪

જીવન સાઠ વર્ષ વિતાવી, સમાજમહીં ચેતન પ્રકટાવી;
નેહથી વહ્નલ મંત્રી ધરાવી, અંત સમાધિ અવસાન
' કાન્ત ' બહુમાન. વિશ્વમાં ૫

[लेखकः मुनि, आरित्रनायकनी शिष्यपरंपरामांना अेक ढोष, ते गुरुहेवनां लवन, कथन अने कार्यं प्रत्ये अेक परम लकत अनुयायीनी अति अनुरागभय दृष्टिी अवलोके छे अने तेथी ने हेभाय ते पोतानी वाष्णीमां आलेणे छे. तदरथ युद्धिमान विआरकनी युद्धि अने पोताना गुरुहेवनी अरलुरण अनेला लकतनुं हृदय-अे अनेमां विशाल अंतर छे. परगुणपरमाणूपर्वतीकृत्य नित्यं । निजहृदि विकसन्तः सन्ति सन्तः कियन्तः ॥ अे लकित सन्तपुरुषने लागु पडे छे, त्तारे पीछ आलु लकितथी परवश थयेल हृदय पलु पोताना आराध्यना गुणालुने गुणु-पर्वत लेणे छे—ते हृदयमां तेना गुणानुं विराट् स्वरूप अकुं थाय छे; पलु ते दाअववा ने शब्दो, विशेषणो, तुलनाओ वपराय छे तेमा अतिशयता आवे छे. धतर जनना हृदयमां के युद्धिमां आवी पराकाश प्रत्यक्ष थती नथी. आ दृष्टिभिन्दुथी आ लेखनुं स्थान समल शकशे—स'पादक]

सच्चारित्रपवित्रचित्रचरितं चारुप्रबोधान्वितं,
 ज्ञान्तं श्रीसमतारसेन सुखदं सर्वज्ञसेवाधरम् ।
 विद्वन्मण्डलमण्डनं सुयशसा सुव्याप्तभूमण्डलं,
 तं सूरिं नितरां नमामि विजयानन्दाभिधं सादरम् ॥ १ ॥
 है सत्य आत्माराम यदि इस भूमि पर आते नहीं,
 तो आज ऐसी जैन संस्था देख हम पाते नहीं ।
 वे धन्य विजयानन्दसूरि त्यागियों में गेय थे,
 जिनधर्म के आधेय थे सुश्रावकों के ध्येय थे ॥ २ ॥

સુપ્રસિદ્ધ પંજાબદેશોદ્ધારક સકલશાસ્ત્રનિષ્ણાત ન્યાયાલોનિધિ જ્ઞાનાચાર્ય શ્રીમદ્વિજ્યાનંદસૂરીશ્વરજી પ્રસિદ્ધનામ શ્રી આત્મારામજી મહારાજનો પુણ્ય જન્મ સં. ૧૮૬૨ ના ચૈત્ર સુદિ પ્રતિપદાના મંગલ પ્રભાતે જીરા નજદીક લહેરા ગામમાં કપૂર પ્રજ્ઞાક્ષત્રિયને ત્યાં થયો હતો. સં. ૧૯૬૨ ના ચૈત્ર સુદિ પ્રતિપદા, મંગળવારને મંગલ દિવસે તેઓશ્રીની પુણ્ય જન્મતિથિને સો વર્ષ પૂર્ણ થતાં હોવાથી તેઓશ્રીના પદ્મધર પૂજ્યપાદ સૂરિપ્રવર શ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી મહારાજે સો વર્ષની જન્મ શતાબ્દિ ઉજવવાનો નિશ્ચય કરી પોતાની પવિત્ર ફરજ અદા કરવા જગત સન્મુખ ગુરુ-જન્મ-શતાબ્દિની જાહેર ઘોષણા કરી છે, શતાબ્દિનું સ્મરણ ચિસ્ત્ત્મરણીય રહે તે નિમિત્તે એક સુંદર કુંડની યોજના કરવામાં આવી છે, તેમજ જન્મ-શતાબ્દિ સ્મારક અંકની પણ મનોહર વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે.

યુદ્ધપિ વિશ્વવંદનીય જગત્પૂજ્ય ન્યાયાલોનિધિ જ્ઞાનાચાર્ય શ્રીમદ્વિજ્યાનંદસૂરીશ્વરજી પ્રસિદ્ધનામ શ્રી આત્મારામજી મહારાજ અત્યારે આપણા સમક્ષ સશરીરે વિદ્યમાન નથી તો પણ તેઓશ્રીનો અમર કીર્તિદેહ અને અક્ષય અક્ષરદેહ આપણાં ચર્મચક્ષુઓ સામે નિત્ય નવનવા સ્વરૂપે દૃષ્ટિગોચર થઈ રહ્યો છે. તેઓશ્રીનો મેઘસમાન ગંભીર સ્વર અત્યારે સંભળાતો નથી તો પણ તેઓશ્રીની વીર ગર્જનાનો, સત્ય તત્ત્વરૂપ સિંહ-ગર્જનાનો ભેદી ગુંજરવ અત્યારે પણ આપણાં કાનોમાં ગુંજી રહ્યો છે. તેમજ અમેરીકાની ચિકાગો ધર્મ-પરિષદમાં પણ એ વીર ગર્જનાના અપ્રતિહત પ્રતિધ્વનિએ ધ્વનિત થઈ સહસ્રાવધિ આત્માઓને ચક્રિત કરી દીધા છે શ્રી આત્મારામજી મહારાજના અનેક ઉપકારોથી દળાએલી જૈન પ્રજા જ્યાં સુધી પોતાના ઉજ્જવલ ભૂતકાળને અંતઃકરણથી ચાહશે ત્યાંસુધી એ પુનિત ગુરુદેવને ભૂલી શકશે નહીં મારી વાણીમાં કે લેખિનીમાં એવી શક્તિ નથી કે તેઓશ્રીની ગુણાવલીનું ગાન નિઃશેષ કરી શકું, તો પણ “ શુભે યથાશક્તિ યતનીયમ્ ” આ મહાત્માઓની ઉક્તિને ધ્યાનમાં લઈ યથાશક્તિ, યથામતિ આ પુણ્યપ્રસંગે ગુરુદેવના ગુણાનુવાદ કરવા ધૃષ્ટતા કરું છું. વાચકો મારી ધૃષ્ટતા તરફ દૃષ્ટિપાત ન કરતાં ગુરુદેવના ઉજ્જવળ ગુણો તરફ દૃષ્ટિપાત કરી નિર્મલ ગુણોને જ અહણ કરશે, એવી અંતઃકરણથી શુદ્ધ આશા રાખું તો તે અસ્થાને નહીં જ ગણાય.

અનેક સંત-મહન્તોશ્રી પવિત્ર થએલી, અનેક ધર્મવીર અને કર્મવીર ચોદાઓથી પ્રસિદ્ધ થએલી પંજાબની વીરભૂમિમાં શ્રી આત્મારામજી મહારાજનું કીર્તિનિકેતન છે. હજારો આત્માઓ, સહસ્ર નર-નારીઓ તેઓશ્રીની સુધાવાણીનું સુધાપાન કરી નવું જ જીવન પામેલ છે. પંજાબના એ ધર્મવીર ધર્મમૂર્તિ આત્માનું શૈર્ય-ધૈર્ય પંજાબની જૈન પ્રજાને, સમસ્ત જૈન પ્રજાની નસેનસમાં આજ પણ અપૂર્વ રમી રહ્યું છે. તેઓશ્રીની તેજોમૂર્તિ નિરાવરણપણે યથાર્થ મનુષ્યતાનું-સાચા સંતનું જ્વલંત ચિત્ર દેખાડતી હતી. પ્રજાળ વકતૃત્વશક્તિ સામે બૃહસ્પતિ પણ આંખો પકી જતો હતો. જેમની મુખમુદ્રા સસુદ્રની અગાધ ગંભીરતાનું સૂચન કરતી હતી. જેમના શાંત, ઉજ્જવલ અને વીરત્વભર્યા નયનોમાંથી વિશ્વપ્રેમ, અખંડ મૈત્રી અને જગદુદ્ધારનાં પ્રખર તેજોમય કિરણો નીકલતાં હતાં. તે યુગ-

न्यायाभिनधि जैनाचार्य श्रीमद्विजयानन्दमूरि प्रमिद्धनाम श्री आत्मारामजी
महाराज के पट्टधर परम विश्रामपात्र-शासनप्रभावक-पूज्यपाद-जैन
ममाजोपयोगी अनेक महान संस्थाओं के संस्थापक—

शताब्दि कार्यके कर्णधार आचार्य

श्री विजयवल्लभसूरीश्वरजी महाराज.

जन्म सं. १९२७ बडौदा.

दीक्षा सं. १९४३ राधनपुर.

आचार्यपद सं. १९८० लाहोर (पंजाब)

પ્રભાવક સૂરિવર શ્રી આત્મારામજી મહારાજની યશોગાથા સહસ્રકંઠે ગાઇએ તો પણ અધુરી ને અધુરી જ રહેવાની છે. આટલું પ્રાસંગિક નિવેદન કરી હવે મૂળ વસ્તુ ઉપર આવું છું.

પૂજ્યપાદ શ્રી આત્મારામજી મહારાજનું મંગલકારી ઉત્તમ જીવન કોઈ એક સીમાને સ્પર્શ કરવાવાળું નહોતું. તેઓશ્રીનું જીવન સર્વતોમુખી હોવાથી તેઓ એકલા પંબજ, મારવાડ કે ગુજરાતના એક દેશ યા પ્રાન્તની વિભૂતિ નહોતા બન્યા, પરંતુ સમસ્ત જૈન સમાજના અને સભ્ય વિદ્વાન માનવસમૂહના તેઓશ્રી આદરણીય મહાપુરુષ હતા. સાકાર ધર્મ, સશરીર જ્ઞાન અને મૂર્તિમાન ચારિત્રતા યદિ ક્યાંયે જોવી હોય તો તે પૂજ્ય શ્રી આત્મારામજી મહારાજમાં જ જોવા મળે છે. તદ્દરૂપ જ તે મહાપુરુષ હતા, જેમના દર્શન માત્રથી મનના વિકારો દૂર થતાં હતાં, દ્રેષ, મનોમાલિન્ય વિગેરે નિકટ આવતાં નહોતાં, હૃદયમાં સ્ફૂર્તિ અને જાગૃતિના તેજનો વિકાસ થતો હતો, તે દિવ્ય જ્યોતિર્ધર મહાત્યાગીની અનેક વિશિષ્ટ ખૂબીઓમાંથી અમુક ખૂબીઓનું દિગ્દર્શન યથામતિ કરાવવા ઉજમાલ થયો છું.

: શ્રાવક અને સાધુ સંસ્થાના ઉત્પાદક :

સૂહૃથી પ્રથમ જ્યારે શ્રી આત્મારામજી મહારાજ સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયમાં હતા તેમજ તે સંપ્રદાયનાં માનેલાં ગત્રીસ સૂત્રો અક્ષરશઃ કંઠસ્થ કરી લીધાં ત્યારે તેઓશ્રીના આત્મામાં સ્વાભાવિક સ્ફુરણા ઉદ્ભવી કે કેવલજ્ઞાની-સંપૂર્ણ જ્ઞાની સર્વજ્ઞનું જ્ઞાન આટલું પરિમિત કેમ ? આટલા સંકુચિત ક્ષેત્રમાં વિસ્તૃત જ્ઞાનનો સમાવેશ કેવી રીતે થઈ શકે ? અગાધ-અપાર પારાવારનું માપ તળાવથી થઈ શકતું નથી તેમ સર્વજ્ઞના જ્ઞાનનું માપ ગત્રીસ સૂત્રોથી થઈ શકતું નથી. તેમ જ ગત્રીસ સૂત્રોના ટપ્પામાં ઘણા સ્થાન પર સૂત્રોના અર્થો મનઃકલ્પિત કરેલા છે વિગેરે શંકાઓ થવા લાગી. ગુરુઓને પૂછવામાં આવ્યું ત્યારે તેઓ સમાધાન કરી શક્યા નહી તેથી મનમાં નિશ્ચય થયો કે સત્ય માર્ગ અને સર્વજ્ઞનું અપરિમિત જ્ઞાન ણીજી છે. અહીંથી મહારાજ સાહિબે સત્યની શોધ તરફ પ્રયાણ કર્યું. જેમ જેમ આગમ સાહિત્યનું વાંચન વધતું ગયું તેમ તેમ તેઓશ્રીના અંતઃકરણમાં આરેકાએ ઉચ્ચ સ્વરૂપ લીધું. પૂર્વના પુણ્યપ્રતાપે સમાજના ભાગ્યોદયે શ્રી આત્મારામજી મહારાજનો ધુરંધર વ્યાકરણ અને સાહિત્યના જાણકાર એક પંડિતની સાથે મેલાપ થયો. ભયંકર અટવીમાં ભૂલા પડેલા માનવીને કોઈ રસ્તાનો જાણકાર મલી આવે અને તેને જોડેલા આનંદ થાય તેનાથી અધિક શ્રી આત્મારામજી મહારાજને આનંદ થયો અને આપસમાં મીઠો વાર્તાલાપ થયો. પંડિતજીએ મહારાજની અઢોઢિક પ્રતિભા જોઈ સંસ્કૃત વ્યાકરણ અને સાહિત્ય લખવા માટે નિવેદન કર્યું. મહારાજશ્રી તો એ વસ્તુના ભારે આહુક હતા તેથી એ જ પંડિત પાસે અભ્યાસ ચાલુ કર્યો. અગાધ બુદ્ધિવૈભવ હોવાથી અદ્ય સમયમાં વ્યાકરણ, સાહિત્ય અને અલંકાર શાસ્ત્રોનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કર્યો. હવે શ્રી આત્મારામજી મહારાજ વિશિષ્ટ યોધવાળા બન્યા અને સુત્રસિદ્ધાન્તની મૂલ આવી હાથમાં આવી જવાથી પ્રથમની શંકાઓને નાબૂદ કરવા ફરીને આગમ અર્થોનું વાંચન ટીકા, નિર્યુક્તિ, ભાષ્ય અને ચૂર્ણીની સાથે કર્યું. તેઓશ્રીનાં જ્ઞાનપડલ ઉદ્ભવ્યાં, મનઃકલ્પિત શાસ્ત્રોના અર્થોને કૃગાવી દીધાં અને વાસ્તવિક સૂત્રોના અર્થો પૂર્વ

શ્રી આત્મારામજી મહારાજ અને તેઓશ્રીના આદર્શ ગુણો

મહાપુરુષોએ ગુરુ આસ્તાયાનુસાર જે અર્થો ટીકામાં કર્યા છે તે અર્થોને સમજતા થયા. વાસ્તવિક ખીનાઓનું, રહસ્યોનું અમૂલ્ય જ્ઞાન વિકાસમાં આવ્યું. અંતઃકરણમાં જ્ઞાનભાસ્કરનો

મુનિરાજશ્રી ચરણવિજયજી મહારાજ

રામજી મહારાજને પૂર્ણ વિશ્વાસ થઈ ગયો કે હવે મારે શુદ્ધ સનાતન જૈન મતમાં ચાલ્યા જ જવું જોઈએ એવો નિશ્ચય મહારાજશ્રીએ કરી લીધો. તે વખતે શ્રી આત્મારામજી મહારાજ સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયના મતમાં હતા. તેના ઉપાસકો શ્રી આત્મારામજીને એક દિવ્ય દેવપુરુષ તરીકે સ્વીકારતા હતા, તેમજ બહુ જ આદર અને વિનયપૂર્વક તેઓશ્રીનું વચન અંગીકાર કરતા હતા. તેથી શ્રી આત્મારામજી મહારાજે એ જ સંપ્રદાયમાં રહી શુદ્ધ સનાતન જૈન મતનો પ્રચાર કરવાનો નિર્ણય કરી ધીમે ધીમે ઉપાસકોને પોતાના અતુલ, અમોઘ ઉપદેશથી સમજાવી શ્રી મહાવીર પ્રભુના શુદ્ધ સનાતન જૈનમતમાં દાખલ કરતા ગયા. આ રીતે પ્રથમ શ્રાવક સમુદાયનો એટલો મૂર્તિપૂજક ઉપાસકોનો પાયો મજબૂત બનાવ્યો.

જેવી રીતે શ્રાવક સંઘને મૂર્તિપૂજનમાં મજબૂત બનાવ્યો તેવી જ રીતે શ્રી આત્મારામજી મહારાજે પોતાના સંપર્કમાં સ્થાનકપંથના જે જે સાધુઓ આવતા ગયા તે તે સાધુઓને

જગદ્ગતો પ્રકાશ પ્રકાશિત થયો. થોડા જ સમય બાદ એક નૈયાયિક પંડિતની ભેટ થઈ અને તેની પાસે ન્યાયશાસ્ત્રનો પૂર્ણ અભ્યાસ કર્યો. હવે શ્રી આત્મારામજી મહારાજ એક સમર્થ વિદ્વાન બન્યા અને શાસ્ત્રોનાં રહસ્યો જાણતા થયા. વ્યાકરણ, સાહિત્ય અને ન્યાય સિવાય શાસ્ત્રનો અભ્યાસ, વાંચન અને યુક્તિઓનું યથાર્થ જ્ઞાન થઈ શકે જ નહીં. શ્રી આત્મારામજી મહારાજને સ્વ-પરશાસ્ત્રનો મુદર ખોલ થયો તેથી તેઓશ્રીના આત્મામાં આત્મમંથન થયું કે હું જે મતમાં છું તે મત-પંથ વાસ્તવિક રીતે સંપૂર્ણતયા શ્રી મહાવીર પ્રભુનો નથી. શાસ્ત્રના આદેશો ખીલ છે. ઉત્સર્ગ અને અપવાદના માર્ગો શાસ્ત્રમાં પ્રતિપાદન કર્યા છે તે છે. આ પ્રમાણે વિચારોથી તેઓશ્રીના આત્માને વિશેષ પ્રેતસાહન મલ્યું પછી તે શ્રી આત્મારામજી મહારાજ અનેક પૂર્વાચાર્યો-પ્રાણીત પ્રભૂત શાસ્ત્રોનું વાંચન અને મનન કરવા લાગ્યા. બસ શ્રી આત્મા

મુનિરાજશ્રી ચરણવિજયજી

મૂર્તિપૂજા સંબંધી આગમોના પાઠો બતાવી અને પ્રભુની પવિત્ર આજ્ઞાઓ બતાવી પોતાના સાથમાં લેખવતા ગયા. એમ કરતાં કરતાં શ્રાવક-ઉપાસકબંધની સાથે સાધુ સમુદાયના બળને બહોળો જમાવ થયો. જ્યાં મૂર્તિપૂજાના ઉત્થાપકોનું સામ્રાજ્ય હતું ત્યાં પંદર હજાર મૂર્તિપૂજક શ્રાવકો અસ્તિત્વમાં આવ્યા. આ રીતે સહુથી પ્રથમ શ્રી આત્મારામજી મહારાજે શ્રાવક અને સાધુ સમુદાયને પ્રભુ શ્રી મહાવીરના શુદ્ધ સનાતન મૂર્તિપૂજક ઉપાસકો બનાવ્યા અને શ્રી મહાવીરના અવિચલ સનાતન મૂર્તિપૂજક મતને પંજબગી વીરભૂમિમાં સદાને માટે અચલ-દૃઢ બનાવ્યો.

: અદિતીય નિરભિમાની :

શ્રી આત્મારામજી મહારાજ સમર્થ વિદ્વાન અને ખંડ શાસ્ત્રાભ્યાસી હોવા છતાં તેઓશ્રીના અંતઃકરણમાં અભિમાનની રેખા સરખીયે નહોતી. જ્યારે જ્યારે તેઓશ્રીને સત્ય વસ્તુ જણાતી ત્યારે ત્યારે નિઃસંકોચપણે ઘણા જ આદરથી-ઉલ્લાસથી-પ્રેમથી તેને તેઓશ્રી સ્વીકારી લેતા. મહારાજશ્રીમાં નિરભિમાનતા અહીં સુધી હતી કે જ્યારે તેઓશ્રી સ્થાનકવાસી પંથમાં હતા ત્યારે તેઓશ્રીને એટલું માન-આદર-સત્કાર મળતા હતા કે જેની સીમા જ નહોતી. આટલો માન-મરતબો મળવા છતાં જ્યારે તેમને સત્ય સમજાયું ત્યારે વિના સંકોચે તત્કાલ એ માનને ત્યાગ કરી, એ આદર-સત્કારને ઠોકરે મારી, પંજબમાં શ્રી મહાવીરનો વિજયધ્વજ રોપી, સત્તર સાધુઓને સાથે લઈ, ગુજરાતના પાટનગર અમદાવાદ શહેરમાં આવી, પ્રથમની બાવીશ વર્ષની દીક્ષાપર્યાયને આગ્રહ ન રાખતા, ચતુર્વિધ સંઘની સમક્ષ નવેસરથી પૂજ્યપાદ મુનિરાજ શ્રી યુદ્ધિવિજયજી (મૂરૈરાયજી) મહારાજને ગુરુ ધારણ કરી, શ્રી મહાવીરપ્રભુની શુદ્ધ સનાતન પ્રવ્રજ્યા અંગીકાર કરી લીધી. શ્રી આત્મારામજી મહારાજ સમર્થ વિદ્વાન હોવા છતાં, સ્થાનકવાસી પંથમાં શ્રી ગૌતમસ્વામીના અવતારરૂપે પૂજાતાં છતાં શાસ્ત્રાજ્ઞાન-ભગવત શ્રી મહાવીરની શુદ્ધ આજ્ઞાને માન આપી પોતે નિરભિમાની બન્યા હતા તેઓશ્રીને માન પ્રિય નહોતું પરંતુ શાસ્ત્રાજ્ઞા પ્રિય હતી; તેથી જ તેઓશ્રી અભિમાનને તિલાંજલિ આપી નિરભિમાની બન્યા હતા.

: સાહિત્ય-સર્જક :

ધર્મવીર શ્રી આત્મારામજી મહારાજના સંપૂર્ણ જીવનમાં પ્રમાદ નજરે આવતો નહોતો. જ્યારે જ્યારે પણ તેઓશ્રીને નીહાળવામાં આવતા ત્યારે તેઓશ્રી કોઈ ને કોઈ લેખનકાર્યમાં તહીન જ જોવામાં આવતા હતા નવીન નવીન સાહિત્યનું સૂક્ષ્મદષ્ટિથી અવલોકન કરી પોતે નૂતન સાહિત્ય રચવામાં વ્યગ્ર રહેતા હતા. શ્રી આત્મારામજી મહારાજના અંતરગમાં એક જ ભાવના તીવ્રવેગે પૂર્ણ ઉલ્લાસથી ચાલતી હતી કે જ્ઞેન શાસનમાં પૂર્વાચાર્યોએ અનેક ગ્રંથો પ્રાકૃત, માગધી, સંસ્કૃત, અપભ્રંશ આદિ ભાષામાં રચ્યા છે. દરેક આત્મા તેનો લાભ ઉઠાવી શકતો નથી તેથી તે તે બહુમૂલ્ય અને તત્ત્વપૂર્ણ ગ્રંથોથી સામાન્ય જન વચિત જ રહે છે. પ્રાકૃત-સંસ્કૃતાદિના અભ્યાસ વિના તે શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન-પ્રોધ થઈ શકતો નથી અને જ્યાંસુધી એ ભાષાઓને જાણે નહી ત્યાંસુધી વાસ્તવિક મર્મ ધ્યાનમાં આવતો નથી; તેથી વર્તમાન કાલને-સમયને વિચારી સામાન્ય ભદ્રિક આત્માઓને પ્રભુ શ્રી મહાવીરના સાચા માર્ગથી

શ્રી આત્મારામજી મહારાજ અને તેઓશ્રીના આદર્શ ગુણો

વાકેફ કરવા, જૈન તત્ત્વોના જાણકાર બનાવવા અને સરલતયા તત્ત્વગવેષક બનાવવા માટે પોતે સમર્થ વિદ્વાન હોવા છતાં, ધારત તો સંસ્કૃત-આકૃત ભાષામાં અથવા રચત પરંતુ એ ન કરતાં ભાષીના લાભનો વિચાર કરી તેઓશ્રીએ હિન્દી ભાષામાં અનેક કીમતી અથવા રચ્યા. આ ચાહુ વીસમી સદીમાં રાષ્ટ્રભાષામાં તત્ત્વપૂર્ણ અથવા રચી, સામાન્ય વર્ગને અમૂલ્ય તત્ત્વામૃત કોઈએ પાચું હોય તો તે આ એક જ શ્રી આત્મારામજી મહારાજે જ પાચેલ છે. વૈદિક સાહિત્યનો અભ્યાસ કરી, પુરાણ અને ઇતિહાસનું પઠન કરી, ઉપનિષદ અને શ્રુતિઓનું અવલોકન કરી, અનેક દર્શનોનું મનન કરી શ્રી આત્મારામજી મહારાજે પોતાનાં રચેલા પુસ્તકોમાં યુક્તિ-પૂર્વક સમગ્રાણુ સ્યાદ્રાદ-અનેકાન્તવાદનું ભાષામાં એવું તો મનોહર વર્ણન આલેખ્યું છે કે સામાન્ય અભ્યાસી પણ સ્યાદ્રાદના ગહન વિષયને સુગમતાથી સમજી શકે તેમ છે. તેઓશ્રીના અથવામાં જૈન દર્શન શું છે ? એ સ્પષ્ટ જોવા મલે છે. તેઓશ્રીના અમૂલ્ય અંધરત્નો જૈન સમાજને જેટલા ઉપયોગી અને લાભકર્તા છે તેટલા જ જૈનેતર સમાજને ઉપયોગી છે. જે સમયમાં મૂર્તિવાદનો સર્વથા અપલાપ થતો હતો, મૂર્તિપૂજન નિષેધ માટે આકાશપાતાલ એક કરવામાં ભગીરથ પ્રયત્નો ચેબળયા હતા અને પ્રાચીન મૂર્તિવાદનો વિધ્વંસ કરવા જ્ઞેર-શોરથી ચારે બાજુથી અનેક અઘટિત આક્ષેપોનો ભયંકર દાવાનગ સળગ્યો હતો ત્યારે એ ભયંકર દાવાનગની સામે ઊભા રહી એકલા એ ભડવીર શ્રી આત્મારામજી મહારાજે અનેક પ્રાચીન શાસ્ત્રોનાં પ્રમાણો અને દલોલોની અખૂટ વર્ષા વર્ષાવી એ દાવાનગને શાંત કર્યો અને સદાને માટે સંસારમાં મૂર્તિવાદને સ્થાપન કર્યો. આ રીતે શ્રી આત્મારામજી મહારાજ એકલા જૈનોના જ ઉપકારી છે એમ નથી પરંતુ સમગ્ર વિશ્વના તેઓશ્રી મહાન ઉપકારી છે. પોતાની સાઠ વર્ષની જિંદગાનીમાં જૈનતત્ત્વાદર્શ, અજ્ઞાનતિમિરભાસ્કર, તત્ત્વનિર્ણયપ્રાસાદ, ચિકિત્સા પ્રશ્નોત્તર, જૈન ધર્મ પ્રશ્નોત્તર, સમ્યક્ત્વશલ્યોદ્ધાર, ચતુર્થસ્તુતિનિર્ણય, નવતત્ત્વ, ઇસાઇમત સમીક્ષા, ઉપદેશભાવની વિગેરે વિગેરે વિદ્રહલોગ્ય અથવા રચી સાહિત્યમાં મોટામાં મોટો વધારો કર્યો છે રાષ્ટ્રભાષામાં ઉપર્યુકત અથવા આલેખી શ્રી આત્મારામજી મહારાજે રાષ્ટ્રભાષાની અપૂર્વ સેવા કરી છે. જૈનસમાજને અને અખિલ સંસારને એ અથવાદ્વારા અત્યન્ત ઉપકૃત કર્યો છે. આજ પણ તેઓશ્રીના એ અથવા ધણુ જ આદરથી સ્થાન સ્થાન પર વંચાય છે. વાંચકોને આ સ્થાને ભારપૂર્વક સૂચન કરું છું કે યદિ તમારે વાદ કરવાની કુશલતા મેળવવી હોય, યદિ તમારે જૈન દર્શનથી સંપૂર્ણ વાકેફ થવું હોય, યદિ તમારે અનેકાંતદર્શનનો ખબનો જોવો હોય અને યદિ તમારે સંસારમાં વાહીની ખરી નામના મેળવવી હોય તો તમારે સહુથી પ્રથમ શ્રી આત્મારામજી મહારાજનાં પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. અલ્પ સમયમાં તમે એ પુસ્તકોદ્વારા પ્રૌઢ બુદ્ધિશાળી અને ધુરંધર તાર્કિક બનશો એમ મારું નમ્ર માનવું છે.

: અસાધારણ ઉત્તરદાતા :

માનનીય એવં વંદનીય શ્રી આત્મારામજી મહારાજમાં અંધનિર્માણ કરવાની, નવન પુસ્તકો લખવાની જેટલી શક્તિ વિકસિત થઈ હતી તેના કરતાં સહસ્રગણી શક્તિનો વિકાસ ઉત્તર દેવામાં હતો. પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપવામાં એઓશ્રીની બરાબરી કરે એવો કોઈ નજરે નહોતો આવતો. પ્રશ્નકાર ગમે તેવા અટપટા, વાંકા, ટેદા પ્રશ્નો કરે, ઉગ્ર સ્વરૂપમાં આવી ન

મુનિરાજશ્રી ચરણવિજયજી

કરવાના પ્રશ્નો કરે તો પણ મહારાજશ્રી તે પ્રશ્નોને સારી રીતે અત્યંત શાંતભાવે શ્રવણ કરી ગંભીરતયા તેનો ઉત્તર આપતા હતા. મહારાજશ્રીના મુખકમલ ઉપર કોઈ દિવસ ગ્લાનિ દેખાતી નહોતી, તેમ જ ઉત્તર દેવામાં આકરા થતા નહોતા. આવનાર આત્મા ઉત્તર સાંભલી ઘણી જ શાંતિ અને સંતોષ મેળવીને જતો હતો અને બહાર જઈને પોતાના મિત્રો પાસે મહારાજ સાહેબની ગંભીરતાના અને વિદ્વતાનાં યશોગાન મુક્તકંઠે ગાતો. ખરેખર શ્રી આત્મારામજી મહારાજ સાગર સમ ગંભીર અને મેઠુ સમ ધીર દેખાતા. સવાલ અને જવાબમાં તેઓશ્રીની અપ્રતિહત ગતિ હતી. એમના સમયમાં ડૉક્ટર હાર્નલ સાહેબ એક સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન અને જૈન દર્શનના મહાન્ અભ્યાસી હતા. ડૉક્ટર સાહેબે અનેક કૃત પ્રશ્નો શ્રી આત્મારામજી મહારાજને પૂછ્યા. મહારાજ સાહેબે પણ એ પ્રશ્નોના ઉત્તરો એટલા તો જલદી અને સપ્રમાણ આપ્યા કે ડૉક્ટર સાહેબ ઘણા જ પ્રસન્ન થયા અને મહારાજશ્રીની મુક્તકંઠે સંસ્કૃત શ્લોકોમાં #અવર્ણનીય પ્રશંસા કરી. એક ગૌરી ચામડીવાળો પ્રશ્નોના સચેટ ઉત્તરો મળવાથી પ્રસન્ન થઈ જૈન ધર્મની અને ઉત્તરદાતા મહારાજશ્રીની આટલી પ્રશંસા કરે એ ખરેખર પ્રશંસનીય અને અનુમોદનીય છે. જૈનીઓ માટે તો અત્યંત ગૌરવયુક્ત છે. ડૉક્ટર સાહેબે મહારાજશ્રીની એકલી તારીફ-પ્રશંસા જ નથી કરી પરંતુ ખુશી થઈ, મહારાજ સાહેબના વિશિષ્ટ ગુણો ઉપર મુગ્ધ બની પોતે સંપાદન કરેલ શ્રી જ્વાલમ્બદશા નામનું પુસ્તક પણ શ્રી આત્મારામજી મહારાજને જ સાદર સમર્પણ કરેલ છે. તેમ જ યોગસ્વામી જીવાનંદજીએ તેઓશ્રીની ઉત્તરદાયી અફલુત શક્તિથી પ્રસન્ન થઈ એકાવન અર્થ જેમાં રહેલા છે એવા + એક શ્લોકથી શ્રી આત્મારામજી મહારાજની સ્તુતિ કરી છે એ શ્લોક માલાખંધ છે. તથા ભરૂચના સુપ્રસિદ્ધ માન્યવર સુશ્રાવક શ્રીયુત અનેપચંદ્રબાઈએ પોતાના પુસ્તકમા સ્થાન સ્થાન પર શ્રી આત્મારામજી મહારાજની અફલુત ઉત્તરશક્તિના વખાણ કર્યા છે. આ પ્રમાણે અનેક વિદ્વાનોએ શ્રી આત્મારામજી મહારાજની વિશિષ્ટ પ્રતિભાસંપન્ન ઉત્તર દેવાની દૈવી શક્તિથી પ્રસન્ન થઈ, તેઓશ્રીની લિખ્ત લિખ્ત તારીફ-પ્રશંસાઓ, કાવ્યો અને લેખોદ્વારા પ્રગટ કરી છે. ધન્ય છે, સહસ્રશઃ વંદન છે, એ સમર્થ ઉત્તરદાતાને !

: મહાન્ ત્યાગી, સંયમી અને તપસ્વી :

ત્યાગમૂર્તિ શ્રી આત્મારામજી મહારાજનો ત્યાગ કોઈ અપૂર્વ જ હતો. સ યમયાત્રા તેઓશ્રીની શાસ્ત્રાનુસાર હતી અને તપ કરવામાં તેઓશ્રી એક ઉચ્ચ તપસ્વી તરીકે સુપ્રસિદ્ધ હતા. તેઓશ્રી બાહ્ય અને અભ્યંતર ત્યાગી હતા. બાહ્યત્યાગી થઈ સર્વ પરિચ્છેદ-મમતાનો ત્યાગ કર્યો

પ્રશંસાના શ્લોકો આ ગ્રંથના અંગ્રેજી વિભાગના પૃ. ૨ પર મૂકેલા છે તે જુઓ.

+ યોગમોગાનુગામી દ્વિજમજનજનિઃ શારદારક્ષિરક્તો,
દિગ્જેતા જેત્વજેના મતિનુનિગતિમિઃ પૂજિતો જિષ્ણુજિહ્વેઃ ।
જીયાદ્યાદયાત્રી સ્વલ્લલ્લનો સ્ત્રીલલીલસ્વલજઃ,
કેદારૌદાસ્યદારી વિમલમધુમદોદામધામપ્રમત્ત. ॥

હતો. કોઈપણ વસ્તુ ઉપર મમતા કે મૂર્છા નહોતી. અભ્યંતર ત્યાગી થઈ તેઓશ્રીએ ક્ષાય-રાગ-દ્વેષ વિગેરે આભ્યંતર શત્રુઓ ઉપર વિજય કર્યો હતો. ગમે તેવાં વિકટ કષ્ટો, પરિસહો અને ઉપસર્ગો આવે તો પણ ક્રોધને આગળ ન કરતાં ધૈર્યથી-ક્ષમાખડ્ગથી સમ્યક્પણે સહન કરનારા હતા. તેઓશ્રીના અતરમાંથી ક્રોધાદિકે વિદાય લઈ લીધી તંથી તેઓશ્રીનો અંતરાત્મા અત્યંત શાંત અને ગંભીર બની ગયો હતો. અન્ય ત્યાગની અપેક્ષા આ ત્યાગ તેઓશ્રીનો મહાન્ લેખાતો હતો તેઓશ્રીનું સકલજીવન સંયમી હતું. તેઓશ્રીએ સત્તર ભેદે સંયમને કેળવ્યો હતો. ધરાગર નિરંતર અસ્તિત્વધર્મમાં તેઓશ્રી ઉજ્જમાલ રહેતા. ક્રિયાના ટાઇમે ક્રિયા કરવામાં ચૂકતા નહીં. જ્ઞાનધ્યાન અને સ્વાધ્યાયધ્યાન તેઓશ્રીનું અમાપ હતું. જ્યારે જોઈએ ત્યારે સાધુઓને ભણાવવામાં-શાસ્ત્રવાચનમાં અને ગ્રંથલેખનમાં કે ગ્રંથ-શોધનમાં અપ્રમત્તભાવે દેખાતા હતા. તેઓશ્રીના આત્મામાં પ્રમાદ-આલસ્ય જેવી વસ્તુ જોવા પણ નહોતી દેખાતી એટલે કે તેઓશ્રી નિરંતર ઉદમી અને મહાન્ સંયમવાન હતા.

ધર્મમૂર્તિ શ્રી આત્મારામજી મહારાજ જેવા ત્યાગી અને સંયમી હતા તેવા જ એક તપોમૂર્તિ પણ હતા. એમના મુખારવિહ ઉપર તપતંજનો પ્રકાશ ઝગકતો હતો. એમનાં ઉજ્જવલ નયનોમાથી તપશ્ચર્યાની જ્યોતિ ઝગમગતી હતી પ્રેક્ષકોને તો સાક્ષાત તેઓશ્રી તપની મૂર્તિ જ દેખાતા હતા. ધાર પ્રકારના તપથી એમનો આત્મા નિર્મલ હતો પ્રથમ કહી ગયો છું કે તેઓશ્રીના આત્મામાં કોઈ દિવ્ય ઉગ્રતા કે ક્રોધ વિગેરેની રેખા પણ દેખાતી નહોતી મહારાજશ્રીની તપશ્ચર્યા એટલી જ શાંત અને મનોહર હતી તેઓશ્રી નિરંતર પ્રસન્ન અને દેહીખ્યમાન દેખાતા હતા ઉગ્ર તપોતંજથી પોતાની ઇદ્રિયો ઉપર વિજય મેળવ્યો હતો. રસનેન્દ્રિયને તો ખૂબ જ જીતી હતી આહાર વિગેરે સ્વાદથી કે પ્રેમથી ગ્રહણ કરતા જ નહોતા. કેવળ શરીરને ટકાવવા માટે જ આહાર વિગેરે સ્વીકારતા હતા તેઓશ્રીની જિહ્વામાં અનેક એવા વિકટ પ્રસંગો આવ્યા હતા કે આહારપાણી વિના જ રહેવું પડ્યું હતું, છાસ અને મકાઈના રોટલા ઉપર મહિનાના મહિનાઓ સુધી તેઓશ્રી રહ્યા હતા. એ બધું તેઓશ્રી શાંતતયા સહન કરી, ન મળ્યું તો તપોવૃદ્ધિ માની સંતોષ માનતા; છતાં ધર્મ-પ્રચાર માટે સદા ઉજ્જમાલ જ રહેતા ઉગ્ર તપશ્ચર્યા વિના, સાચા ત્યાગ વિના આટલો પ્રભાવ અને ધર્મનો વિસ્તૃત પ્રચાર કોઈ કાલે થઈ શકતો જ નથી. શ્રી આત્મારામજી મહારાજમા અપૂર્વ ત્યાગ, સંયમ અને તપશ્ચર્યા હાવાથી જ આટલો મહાન પ્રચાર કરી શક્યા અને સ્થાન સ્થાન પર શાસનપતિ શ્રી મહાવીર પ્રભુતા વિજયી ધ્વજ-સ્તભો રોપ્યા, સહસ્રો આત્માઓને ધર્મમાં સ્થિર કર્યા, અનેક ભાણુકોને ધર્મપરાયણ બનાવ્યા કોટિશઃ વંદન છે એ ધર્મમૂર્તિ સાચા ત્યાગી-સંયમી અને તપસ્વી શ્રી આત્મારામજી મહારાજને !

: નૈષ્ઠિક પ્રહાર્યારી :

કારુણ્યપૂર્ણ શ્રી આત્મારામજી મહારાજમાં ત્યાગ, સંયમ અને તપશ્ચર્યા જેટલી ઉગ્ર હતી તેના કરતાં પણ તેઓશ્રીનું પ્રહારને-પ્રહાર્ય અત્યંત નિર્મલ અને પૂર્ણ હતું. તેઓશ્રીમાં પ્રહાર્ય ગુણ પૂર્ણપણે વિકાસ પામ્યો હતો. પ્રહાર્યરૂપ અંદ્રમા શ્રી આત્મારામજી મહારાજના જીવનમાં પૂર્ણ કલાએ ખીલ્યો હતો. ૧૭ વર્ષની વયમાં જ

સંસારનો ત્યાગ કરેલ હોવાથી આજન્મ ભીષ્મ પ્રહ્લચર્યમાં લીન હતા. તેઓશ્રીના અંગ-ઉપાંગમાંથી વિશુદ્ધ દેહીપ્યમાન પ્રહ્લતંજના પ્રતાપી કિરણો ફેલાતા હતા. તેઓશ્રીના પવિત્ર દર્શનથી, સંસર્ગથી, આધિ-વ્યાધિ, મનોમાલિન્ય અને શોકાદિ દૂર ભાગતા હતા. પ્રહ્લચર્યના પ્રભાવથી, ચારિત્ર ધર્મના તંજથી તેઓશ્રીની વાણી જલદ સમાન ગંભીર હતી. ધર્મોપદેશમાં અજબ પ્રભાવિક શક્તિ ઝળકતી હતી. શ્રી આત્મારામજી મહારાજના ભવ્ય અને મનોહર શરીરમાંથી, રોમે રોમથી, અણુએ અણુથી પ્રહ્લચર્યની પવિત્ર સુવાસ ફેલાતી હતી. અખંડ પ્રહ્લચર્યના ઉત્તમ પ્રભાવથી જ મહારાજશ્રી વિશ્વમાં શ્રી વીતરાગનો શુદ્ધ સનાતન માર્ગ વિસ્તારી શક્યા તેથી હજારો આત્માઓ પ્રાતઃકાલના સમયમાં વંદન અને નમસ્કાર તેઓશ્રીને કરે છે અને પાતે પવિત્ર બને છે. વંદન છે એ પૂર્ણ પ્રહ્લચારી ત્યાગી મહાત્માને !

: પ્રતિભાશાળી અને અસાધારણ ઉપદેષ્ટા :

ધુર્મવીર શ્રી આત્મારામજી મહારાજમાં પ્રતિભા-બુદ્ધિવૈભવ કોઈ જુદી જ જાતનું જોવામાં આવતું હતું. તેઓશ્રીની મનીષા એટલી તો તીવ્ર હતી કે એક દિવસમાં લગભગ સાઠાત્રણસો શ્લોકો કંઠસ્થ કરી શકતા હતા. ગમે તેવા કઠણમાં કઠણ વિષયોને તેઓશ્રીની બુદ્ધિ અજબ રીતે ગ્રહણ કરતી હતી. ઉપદેશ આપવામાં અને વસ્તુસ્થિતિ પ્રતિપાદન કરવામાં, તેઓશ્રીની પ્રતિભા અપૂર્વ જ હતી. ઉપદેશ શ્રવણ કરનારાઓ ચોક્કસ માનતા હતા કે આ કોઈ ગીવાંણુ ગુરુ જ ઉપદેશ આપે છે. અસાધારણ ઉપદેશનો નિર્મલ પ્રવાહ વહેતો હતો. ખરેખર તેઓશ્રીની પ્રતિભાએ ભૃદુરપતિ ઉપર પણ અજબ વિજય મેળવ્યો હતો. મહારાજશ્રીની ન્યાયપૂર્ણ વ્યાખ્યાનશક્તિ એવી તો સરસ અને મોહક હતી કે સારા સારા વિદ્વાનો-વક્તાઓ એમના સામે ફીક્કા પડી જતા. તેમ જ વિષય-વિવેચન કરવાની પદ્ધતિ એવી તો મનોહર હતી કે નાનું બાલક પણ તેટલા જ ભાવથી સમજતું હતું કે જેટલા ભાવથી એક વિદ્વાન. મહારાજશ્રીની દૈવી વ્યાખ્યાન કલા ઉપર, પદાર્થ નિરૂપણ શક્તિ ઉપર અને સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વ-પ્રતિપાદન શૈલી ઉપર હજારો આત્માઓ-સાક્ષરો મંત્રમુગ્ધ બનતા. અનેક તત્ત્વગવેષકો દૂર-દૂરથી તેઓશ્રીની વાણીનું અમૃતપાન કરવા લલચાર્ધને આવતા હતા. ખરેખર શ્રી આત્મારામજી મહારાજ અલૌકિક પ્રતિભાશાળી અને અસાધારણ ઉપદેષ્ટા હતા.

: કવયિતા અને સંગીતજ્ઞ :

પૂજ્યપાદ શ્રી આત્મારામજી મહારાજ જોવા સિદ્ધહસ્ત લેખક હતા, નૂતન ગ્રંથ નિર્માણ કરવામાં અદ્ભુત શક્તિ ધરાવતા હતા તેવા જ તેઓશ્રી એક મહાન કવયિતા પણ હતા. બાલજીવોના ઉપકારાર્થે તેઓશ્રીએ ભાષામાં અમૂલ્ય ગ્રંથો રચ્યા તેવી જ રીતે સામાન્ય આત્માઓને પ્રભુભક્તિમાં લીન કરવા નવીન રાગ-રાગિણીમાં અનેક પૂજ્યો, સ્તવનો, સન્ન્યાયો અને વૈરાગ્યમય પદો રચ્યાં. એક એક પૂજ્ય, સ્તવન, સન્ન્યાય અને પદોમાંથી અપૂર્વ ભક્તિભાવ નીકળે છે. હૃદયના શુદ્ધ ભાવોનો પ્રવાહ, ભક્તિરસના નિર્મલ મધુર ઝરાઓ વહે છે. પરમ પવિત્ર શ્રી શત્રુજય તીર્થની યાત્રા કરવા જતાં મહારાજશ્રીએ એ તીર્થના ગુણાનુવાદ કરતાં જે ઉચ્ચ ભાવના પ્રગટ કરી છે, જે શુદ્ધ લાગણી પ્રદર્શિત કરી છે એ

ખરેખર અત્યારે પણ ગાનારના આંખમાંથી અશ્રુપાત કરાવે છે. એ સ્તવનમાં પોતાની આત્મનિંદા અને લઘુતા તેમ જ પ્રભુ-તીર્થના વિશુદ્ધ ગુણોનો ખજાનો મળે છે:—

“ **આ**મ તો પાર ભયે હમ સાધુ, શ્રી સિદ્ધાચલ દર્શ કરી રે ” આ આખાએ સ્તવનમાં મહારાજશ્રીએ પોતાના હૃદયનો નિર્મલ ભાવ-લક્ષિત એવી તો સુંદરતયા વર્ણિત કરી છે કે સામાન્ય આત્માને પણ અધિક લાલ અને પ્રેતસાહન મળે છે. શ્રી શત્રુજય તીર્થના શ્રી આદીશ્વર ભગવાનના ગુણાનુવાદ ગાઇ પોતાના આત્માને ઘણો જ પવિત્ર બનાવ્યો છે. જેમ દરિદ્રીને ચિંતામણિરત્ન, કામધેનુ ગાય અથવા કામકુલ મલી જાય અને તે જેટલો આનંદ પામે તેના કરતાં પણ વિશેષ મહારાજશ્રીને પરમ પાવન તીર્થો મળવાથી, જિનેશ્વરોની પ્રાચીનતમ મૂર્તિઓના નિર્મલ દર્શન થવાથી અત્યાનંદ થયો અને તેથી જ તેઓશ્રી હૃદયના શુદ્ધ ભાવો વ્યક્ત કરી શક્યા એવી જ રીતે શ્રી સાંભવનાથ પ્રભુની સ્તુતિ કરતાં તેઓશ્રી ઉલટભાવે જણાવે છે કે—

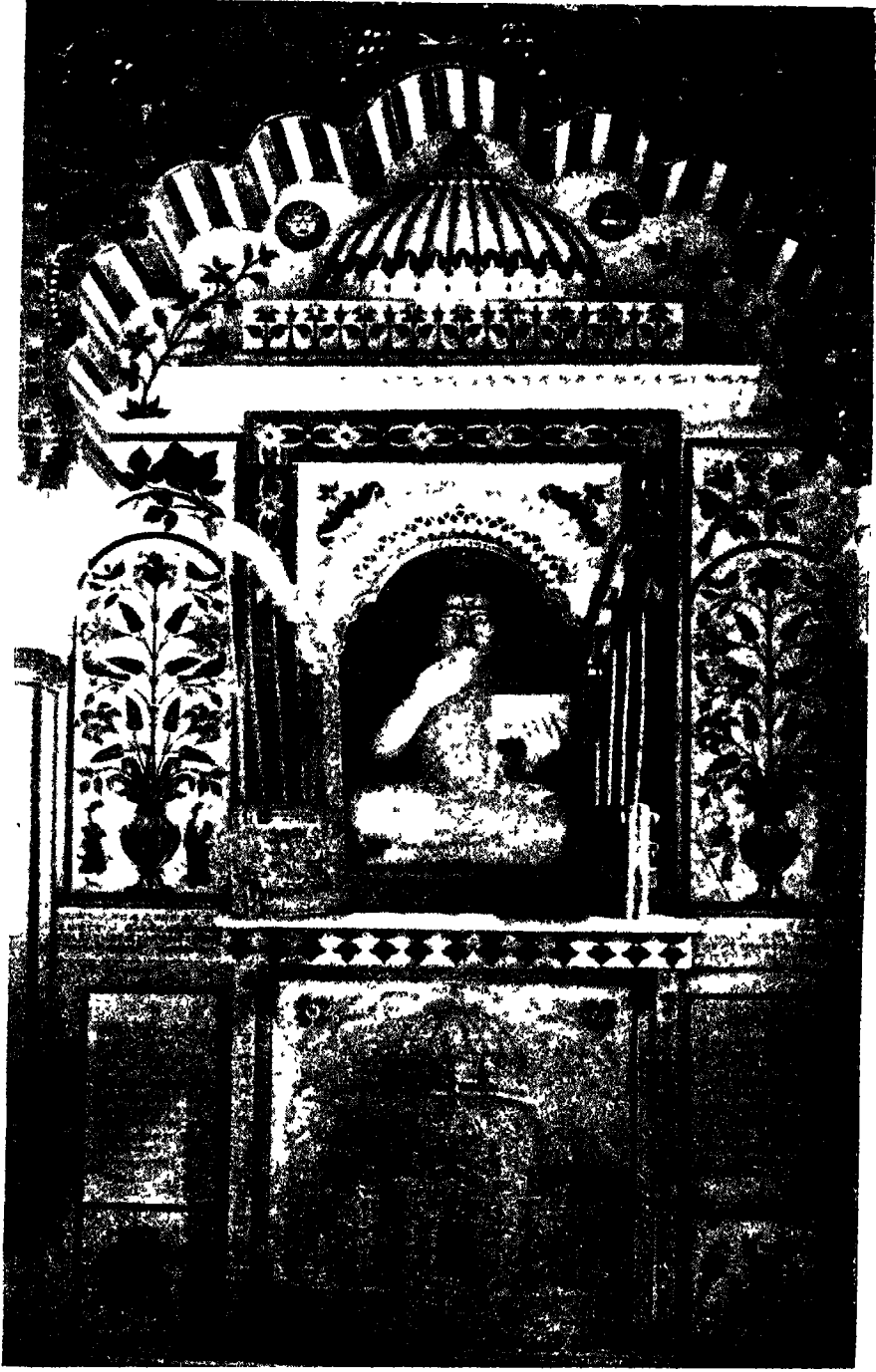
ગુણવંત જાણુ જો તારે, તો શિર પર નાથ કૌણુ ધારે ?	
મૂઝ ગુણી કૌણુ જગ સારે, અનાદિ ભરમ કો કારે.	સંભવ૦
જો રોગી હોત હૈ તનમે, તો વેદ વો ધારતા મન મે;	
હુ રોગી વેદ તૂં પૂરો, કરો સખ રોગ ચકચૂરો.	સંભવ૦
જ્યું પારસ લોહતા ખડે, કનક શુદ્ધ રૂપકો મડે;	
ઐસો જિનરાજ તૂં દાતા, હવે કયું ઠીલ હૈ ત્રાતા ?	સંભવ૦

અંતમાં ઉચ્ચારે છે કે—

કદપતરુ જાણુ કે રાચ્યો, ન નિષ્કૂલ હોત અખ જાચ્યો;	
કરો નિજ રૂપ સાનીકો, ન થાઉં ફેર જગ ફીકો.	સંભવ૦
જો ભક્તિ નાથકી કરતાં, અક્ષય ભંડાર કો ભરતા;	
આનંદ દિલમાંહે અતિ ભારો, નીહારો દાસ કો તારો.	સંભવ૦

આ પ્રમાણે ભક્તિભર હૃદયથી તેઓશ્રીનાં રચેલાં સ્તવનો અને પૂજાઓમાંથી અશ્રુતપાન પીવા મળે છે. તેમ જ સજ્જાઓમાંથી અને સુંદર વૈરાગ્યમય પદોમાંથી અનેરો જ વૈરાગ્યભાવ વહે છે. ખરેખર તેઓશ્રીના આત્મામાંથી અપૂર્વ ભક્તિરસના અને શ્રી વીતરાગપ્રભુ પ્રત્યે અવિચલ શ્રદ્ધાના અખૂટ પ્રવાહો મલે છે.

પૂજ્યપાદ સુવિહિત શિરોમણિ શ્રી આત્મારામજી મહારાજ ગ્રંથ-લેખનમાં અને કવિતા કરવામાં અતન્ય શક્તિ ધરાવતા હતા તેવા જ તેઓશ્રી એક ગંભીર સંગીતજ્ઞ પણ હતા. પોતાને ગાવાનો શોખ જેટલો હતો તેના કરતાં વિશેષ અન્ય ગવૈયાના ગાયનો સાંભળવામાં હતો. તેઓશ્રીનો મધુર સ્વર અને મીઠો અવાજ અપૂર્વ જ હતો જ્યારે તેઓશ્રી ધર્મદેશના આપતા ત્યારે ભૈરવીની જ મધુર લય આવતી. શ્રોતાઓ એ સાંભળી અત્યંત પ્રમોદ પામતા અને વારંવાર સાંભળવાની જિજ્ઞાસા રાખતા. એક દિવસનો પ્રસંગ છે કે શ્રી આત્મારામજી મહારાજ પોતાની આવશ્યકીય ક્રિયાથી નિવૃત્ત થઈ આનંદથી ગોષ્ઠી કરતા હતા ત્યારે એક

श्री आत्मारामजी महाराजनी देरी
श्री शत्रुंजय मुख्य टुंकमां, जेमां महाराजश्रीनी मूर्ति प्रतिष्ठित थयेल छे.

વ્યક્તિએ અવસર જોઈને સવાલ કર્યો કે ‘મહારાજશ્રી ! ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રમાં ત્રિતાલ મુવપદ રાગમાં ગેય એક અધ્યયન આવે છે તો એને કેવી રીતે ગાવું ?’ આ વાર્તાલાપ થઈ રહ્યો છે ત્યાં એક ઉસ્તાદ પ્રસિદ્ધ ગવૈયો મહારાજનું નામ સાંભળીને આવ્યો. એ જોઈને મહારાજસાહેબે પૂછનારને ઉત્તર આપ્યો કે-‘ભાઈ ! આ ઉસ્તાદ આવી ગયા છે એમને પૂછો. એઓ સારા ગવૈયા છે. ગાઈ સંભલાવશે.’ આદેશ મળતાં જ ઉસ્તાદે આરંભ કર્યો. પોતાની બધી શક્તિ ગાવામાં વાપરી પરંતુ તાલમાં ફરક પડવાથી રસ ન પડ્યો. યદ્યપિ ગવૈયો ભારે કુશલ હતો પરંતુ એ અધ્યયન સમ્યક્તયા ન ગાઈ શક્યો. રસ ન પડવાથી મહારાજશ્રીને પ્રાર્થના કરવામાં આવી. મહારાજશ્રી એક સુંદર સંગીતજ્ઞ હતા. પોતાની અગાધ ગંભીરતાથી સાગરની ગંભીરતાને પણ ટપી જતા હતા. મહારાજશ્રીએ શાંત-ગંભીરભાવે સાંભલી લીધું. અત્યંત વિનંતિ કરવાથી તેમ જ ખૂદ ઉસ્તાદને પણ આગ્રહ થવાથી મહારાજશ્રીએ એનો આરંભ કર્યો જ્યાં અવાજ નીકલે છે ત્યાં શ્રોતાઓને અને ઉસ્તાદને શંકા પડે છે કે આ મેઘગર્જના કે સમુદ્રની ગર્જના ! અનુપમ લયની ગર્જના સાંભલી ગધા ઠરી ગયા. આખું અધ્યયન સાંભલી ઉસ્તાદે તો પોકારી ઉઠ્યો કે-‘મહારાજશ્રી ! આપ ને પેસા સંગીત કા અભ્યાસ કહાં કિયા થા ? હું તો આપની પાસે મારી ઉસ્તાદી ગતાવવા આવ્યો પરંતુ આપનો મધુર અવાજ, ગંભીર ધ્વનિ સાંભળી અને તાલબદ્ધ ગાવાનું શ્રવણ કરી અજબ આશ્ચર્યમાં પડી ગયો છું. મહારાજ ! ક્ષમા કરેં । આપ તો સંગીતકલા-પારગામી હૈં । આપ તો ઉસ્તાદ કે મી ઉસ્તાદ હૈં ।’ આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરી મહારાજશ્રીના આશીર્વાદ લઈ પોતાના સ્થાને ગયો. શ્રોતાઓ પણ મહારાજશ્રીની તારીફ કરતા-શુણ્યાનુવાદ કરતા પોતાના સ્થાને જવા રવાના થયા. આ રીતે શ્રી આત્મારામજી મહારાજ અદ્ભુત કવિ અને સંગીતજ્ઞ હતા.

: તાર્કિકશિરોમણિ :

બ્રહ્મતંત્રપરિપૂર્ણ શ્રી આત્મારામજી મહારાજની તર્કશક્તિ એટલી તો જળરજસ્ત હતી કે એઓશ્રીની સામે ગમે તેવા તાર્કિકો આવે તોયે નિરાશ થઈને જ જેવા આવ્યા તેવા આદ્યા જતા મહારાજશ્રીના અપૂટ અને પ્રમળ તર્કો સામે કોઈ પણ બિલુ રહી શકતું નહોતું. જેને તાર્કિક થવું હોય તે મહારાજશ્રીના અથો વાંચી લે. જેને યુક્તિવાદનો ખબનો જોઈતા હોય તે તેઓશ્રીના બનાવેલ પુસ્તકો ભણી લે. જેને વાદવિવાદ કરવાની શક્તિ કેળવવો હોય તે મહારાજશ્રીના અથોને અભ્યાસ કરી લે. સ્થાન સ્થાન પર અનેક યુક્તિઓ, અનેક તર્કો અને વાદવિવાદ કરવાની શક્તિઓ તેઓશ્રીનાં પુસ્તકોમાંથી મળશે. સશસ્ત્ર પ્રમાણુ, તર્કોનો, યુક્તિઓનો ખબનો તેઓશ્રીનાં પુસ્તકોમાંથી મલે છે. શ્રી આત્મારામજી મહારાજ એક તાર્કિકશિરોમણિની ખ્યાતિ ધરાવતા હતા.

: મહાન્ વિશ્લવવાદી-ક્રાંતિકારી :

સુર્વદર્શનનિષ્ણાત શ્રી આત્મારામજી મહારાજ આ વીસમી સદીના એક સમર્થ મહાન્ વિશ્લવવાદી તરીકે મશ્હુર હતા. અનેક વહેમો, ગતાનુગતિકતા અને સંકુચિતતાઓ પોતા-પોતાના અડાઓ જમાવીને સમાજમાં બેઠા હતા, અનેક અનિષ્ટ રિવાજો, માન્યતાઓ પોતાના અચલ આસનો બીછાવીને બેઠા હતા, અનેક ખરાબ અને પ્રાણશોષણ રૂઢીઓ પોતાનું દૈર્ઘ્ય સામ્રાજ્ય નિઃશંકતયા પ્રવર્તાવી રહી હતી તેવા ઘોર અધકાર સમયમાં શ્રી આત્મારામજી

મહારાજે કોઈની પણ પરવા કર્યા સિવાય શુદ્ધ સનાતન માર્ગની સિદ્ધગર્જના કરી એ બધાને એકી હાથે વિદારી નાંખ્યા અને સમાજમાં પુનઃ નવુ ચેતન રેડી જનતાને ધર્મપરાયણ બનાવી. એ સિવાય સમાજમાં અનેક અંધાધુધીની કુપ્રવૃત્તિઓ ચાલી રહી હતી તેનો સ્વીઓ સશસ્ત્ર પ્રમાણથી આપી જનતાને પોતાના કર્તવ્ય સન્મુખ આણી. આટલાથી જ શ્રી આત્મારામજી મહારાજે ઇતિશ્રી માગી નહોતી. તેઓશ્રીએ એક મહાન ક્રાંતિ સમાજમાં જગવી હતી. આ સદીમાં કોઈ પરદેશ-વિલાયત જતું તો તેને સઘ બહારની શિક્ષા આપવામાં આવતી. લાંડન, અમેરીકા, જરમની, જાપાન વિગેરે દેશોમાં જનતર ઉપર અનેક જાતના અધટિત પ્રહારો કરવામાં, જનતરને ત્રાસ દેવામાં, સ્થિતિચ્યુસ્ત સમાજ મોખરે હતા. તંવા કટોકટીના સમયમાં શ્રી આત્મારામજી મહારાજ સમાજના સ્થિતિચ્યુસ્તોની પરવા કર્યા સિવાય ધર્મની ખાતર મોખરે રહી, પોતાના પ્રતિનિધિ બનાવી શ્રીચુત વીરચંદ રાઘવજી ગાંધી ઐરીસ્ટરને અમેરીકાની (ચિકાગો સર્વધર્મપરિષદમાં મોકલાવ્યા. સર્વધર્મપરિષદમાં જૈનધર્મનો વિજયી વિજય વાવટો ફરકાવી શ્રીચુત ગાંધી પાછા આવે છે ત્યારે રૂઢીચુસ્તા મલીને પોતાની ધમંડી સત્તાની રૂએ તેને સંઘ બહાર કરવાનો હુકમ જારી કરવા લાગ્યા તેટલામાં મુંબઈમાં ખિરાજમાન પૂજ્યપાદ શાંતમૂર્તિ શ્રીમાન્ મોહનલાલજી મહારાજ (તે સમયમાં એઓશ્રી પણ એક પૂજ્ય અને પ્રતાપી મહાત્મા હતા.) ને પૂછવામાં આવે છે કે અમારે શું કરવું ? ત્યારે શ્રીમાન્ મોહનલાલજી મહારાજ જણાવે છે કે શ્રી આત્મારામજી મહારાજ કે જેઓ અત્યારે શાસનમાં અસાધારણ વિદ્વાન અને મહાન આચાર્ય છે તેમજે શ્રીચુત ગાંધીને વિલાયત મોકલાવ્યો છે તો તમે તેમને પૂછો. આ ઉત્તરથી ત્રીધો પત્ર મહારાજશ્રીને પંબળમાં લખવામાં આવ્યો. પત્રમાં એ પણ લખી દીધું હતું કે અમે ગાંધીને સઘ બહાર કરીએ છીએ. આપનો શો હુકમ છે ? આના ઉત્તરમાં મહારાજશ્રીએ એવો તો સુદર અને સરસ ઉત્તર આપ્યો કે મુંબઈના શ્રી સઘ વિચારમાં પડી ગયો શ્રી આત્મારામજી મહારાજના સચોટ ખુલાસાઓ વાંચી રૂઢીચુસ્તો ઠડગાર થઈ ગયા અને સઘ બહારના હુકમ રદ થયો. શ્રી આત્મારામજી મહારાજે હિમ્મત ધરી તેજસ્વી શબ્દોમાં જણાવ્યું કે—યાદ રહના ધર્મ કે વાસ્તે ધીચુત ગાંધી તો સમુદ્રપાર અમેરીકા ચિકાગો ધર્મપરિષદ મેં ગયા મગર એક સમય થોડે હી અરસે મેં એસા આવેગા કિ અપને મૌજશૌક કે લિયે, પેશબારામ કે વાસ્તે, વ્યાપાર રોજગાર કે લિયે સમુદ્રપાર વિલાયત આદિ વેશો મેં જાવેંગે ઉસ વસ્ત કિસ કો સંઘ બહાર કરોંગે ? વિગેરે શબ્દો તેઓશ્રીના આજે આચા પડે છે. અક્ષરશઃ સત્ય પડ્યા છે. વીસમી સદીના એ મહાન ક્રાંતિકારી મહાત્મા શ્રી આત્મારામજી મહારાજની એ લવિપ્થ-વાણી આજે ખીલકુલ સાચી પડી છે. ધન્ય છે એ નરવીર મહાત્માને !

: વીસમી સદીના અખંડ તેજસ્વી જ્યોતિર્ધર :

જેમ આકાશમંડલમાં અનેક ત્રહો, નક્ષત્રો અને તારાઓ વિગેરે રહેલા છે, એક એકથી એક એક તેજસ્વી અને પ્રકાશમાન નજરે આવે છે; છતાં એ બધામાં અંબરમણિ અધિક તેજસ્વી અને ચડીયાતો છે. એની બરાબરી કરે તેવો એક પણ જોવા નહીં મળે. તેવી જ રીતે શુદ્ધ સનાતન સત્યમાર્ગ પ્રરૂપક, ધૈર્યવાન શ્રી આત્મારામજી મહારાજ આ

મુનિરાજશ્રી ચરણવિજયજી

વીસમી સદીના પ્રચંડ તેજસ્વી અને જિનશાસનરૂપ અખરતલમાં અગાહ્યતા જ્યોતિર્ધર હતા. અનેક મુનિવરો સંયમતેજથી, જ્ઞાનગુણથી ચળકતા હતા છતાં એ સર્વમાં શ્રી આત્મારામજી મહારાજનો પ્રભાવ અને ચારિત્ર્યતેજ અનેક જ પ્રકાશમાન થતું. તેઓશ્રીના પ્રચંડ જ્ઞાનભાસ્કરની દીપ્ત-જ્યોતિને ઝીલનાર કોઈ નહોતું છતાં સાક્ષાત્ પોતે મહાસૌમ્ય અને દર્શનીય મૂર્તિમન્ત જ્ઞાનદિવાકર હતા. તેઓશ્રીના અગાહ્યતા જ્ઞાનદિવાકરના નિર્મલ જ્યોતિ:પુંજને જોઈને અને તેઓશ્રીના શાંત, ગભીર ચારિત્ર ગુણ-ગંગાના સ્ફટિક સમ વિશુદ્ધ પ્રવાહને નીહાલીને જોધપુરના સકલ શ્રી સંઘે અત્યન્ત પ્રસન્ન થઈ તેઓશ્રીને ન્યાયાલોનિધિનું ઊરુદ આપ્યું, જે અધાવધિપર્યન્ત તેઓશ્રીના શુભ નામની સાથે જોડવામાં આવે છે. ખરેખર તેઓશ્રી આ સદીના પરમ પ્રતાપી, અખંડ તેજસ્વી એક જ્યોતિર્ધર હતા

: સંવેગીપક્ષના આઘ-આચાર્ય :

ઈતિહાસ સ્પષ્ટ જાહેર કરે છે કે આચાર્ય શ્રી વિજયસિંહસૂરિ પછી સંવેગી પક્ષમાં આજસુધી કોઈ આચાર્ય થયા જ નથી અનેક પન્થાસા, ગણીઓ અને પડિતો વિગેરે થયા પરંતુ આચાર્યપદ કોઈને પ્રાપ્ત થયું નથી. જ્યારે લગભગ દોઢસાથી બસો વર્ષના ગાળામાં સંવેગી પક્ષમાં આચાર્ય ઉપલબ્ધ થાય જ નહીં ત્યારે ચાલુ સદીના ઇતિહાસ પૃષ્ઠો સાફ વહે છે કે વિક્રમ સંવત ૧૯૪૨ ના કાર્તિક માસમાં પાટીતાણા તીર્થમાં સમસ્ત હિન્દુસ્તાનના જૈન સમાજના સુપ્રસિદ્ધ આગવાનો પાંત્રીશ હજારની વિશાલ સભ્યામાં એકત્ર થએલા શ્રીસ ઘે પૂજ્યપાદ શ્રી આત્મારામજી મહારાજની કુશાચ્ર બુદ્ધિ, તલસ્પર્શી જ્ઞાન, નિરભિમાનતા, નિર્મલ ચારિત્ર્ય, ધૈર્યતા, શાંતતા, ગભીરતા વિગેરે અનેક ગુણરાશિથી આકર્ષાઈને, મુગ્ધ થઈને મોટા આડંબરથી, મહાન્ ઉત્સવથી અને ભવ્ય સમારોહથી શ્રી આત્મારામજી મહારાજને આચાર્ય-પદવી: સમર્પણ કરી અને તે દિવસથી તેઓશ્રી ન્યાયાલોનિધિ જૈનાચાર્ય શ્રીમદ્વિજયાનંદસૂરીશ્વરજી મહારાજના નામથી સસારમા મશહુર થયા; પરંતુ અધિકતર શ્રી આત્મારામજી મહારાજના નામથી જ પ્રસિદ્ધ રહ્યા. આજ પણ તેઓશ્રી આત્મારામજી મહારાજના નામથી જ અધિક ઓળખાય છે. શ્રીસંઘે યોગ્ય વ્યક્તિને સન્માન આપી પોતાનું જ ગૌરવ વધાર્યું. બસો વર્ષની મોટામાં મોટી જોટ પૂર્ણ કરી શ્રી જિનશાસનને જયવન્તું બનાવ્યું. આ રીતે સંવેગી પક્ષમાં શ્રી આત્મારામજી મહારાજ પ્રથમ આચાર્ય: પદથી અલંકૃત થયા. ગુણ: સર્વત્ર પૂજ્યન્તે આ અવિચલ સિદ્ધાંત તેઓશ્રીના નિર્મલ જીવનને પૂર્ણપણે સફલ કરે છે.

આ રીતે શ્રી આત્મારામજી મહારાજમાં અનેક ગુણોનો નિવાસ છે. એક એક ગુણને લઈને વર્ણન કરવામાં આવે તો પાનાંઓના પાનાંઓ ભરાઈ જાય પરંતુ ગુણો ખૂટે જ નહી. અત્રે માત્ર ઉપર ઉપરથી અમુક ગુણોનું જ વર્ણન કર્યું છે વિઞ્ઞાંભલાપિ ઘાઘ્વૃત્તિ: શ્રદ્ધાધાનસ્ય શોભતે એ નિયમને અનુસારે આ બાલચેષ્ટા કરી છે. મારામાં એ શક્તિ નથી, એ ઉત્કૃષ્ટ વર્ણન કરવાની શક્તિ નથી; પરંતુ કેવલ ભક્તિવશ થઈ ઉપર પ્રમાણે તેઓશ્રીના અનેક ગુણોમાંથી નામ માત્રનું જ વર્ણન આલેખ્યું છે. અંતમાં આટલું જ નિવેદન કરું છું કે જેમણે અગણિત કષ્ટપરંપરાઓને પ્રસન્નચિત્તે આલિંગન આપી, ક્ષણભંગુર-મિથ્યા અપવાદોની સામે વિકરાલ અટ્ટહાસ્ય કરી શાસનની પ્રભાવના દેશ-વિદેશોમાં વિસ્તારી, જેમનું અગાધ બુદ્ધિ-વૈભવ અને આત્મશક્તિનું

વિરોધીઓ પણ મુક્તકંઠે વર્ણન કરે છે તે ન્યાયાલોનિધિ જૈનાચાર્ય શ્રીમદ્વિજયાનંદસૂરીશ્વરજી-શ્રી આત્મારામજી મહારાજ માટે કોણુ મગરુર ન થાય ? ભારતભૂમિ આવા ધર્મધુરંધર-ધર્મભૂર્તિશ્રી જ ગર્વ ધારણુ કરે છે. ખરેખર જિનશાસનરૂપ ગગનાંગણુ શ્રી આત્મારામજી મહારાજ જેવા દેહીપ્યમાન અને જ્યોતિસ્વરૂપ નિષ્કલંક સૌમ્ય ચંદ્રથી શોભી રહ્યુ છે.

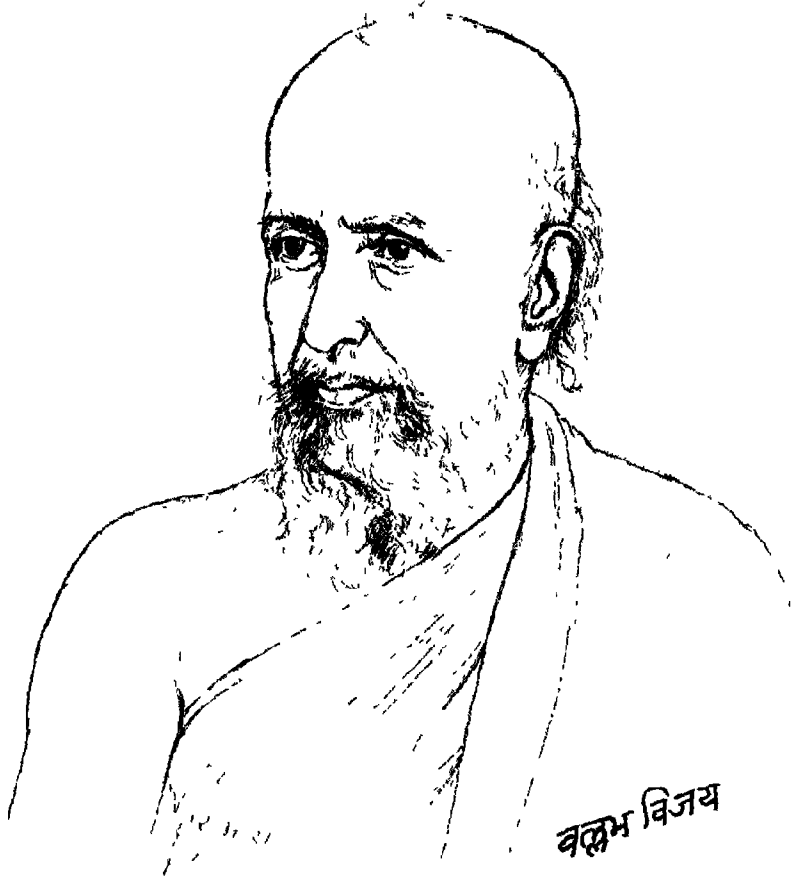
શાસનશિરોમણિ શ્રી મહાવીર પ્રભુના અવિચલ શાસનમાં પુનઃ શ્રી આત્મારામજી મહારાજ જેવા અખંડ શાસ્ત્રાભ્યાસી, અગણિતકષ્ટ-પરંપરાસહિષ્ણુ, શાસનપ્રભાવક, જગદુપકારી, નિરભિમાની, સયમવાન અને માનવરૂપમા દિવ્ય દેવસદૃશ ક્યારે ઉત્પન્ન થશે ? કે જેમના પ્રભાવથી શાસનપ્રભાવવાનો નિર્મલ ઉદુપતિ સાળેસાળ કલાએ વિકસિત થાય અને આપુ વિશ્વ પુનઃ એ શિશિર ચાંદનીમાં આનંદ મહાલવા લાગે એ જ અભિલાષા.

સૂર્વગુણસપત્ર પ્રચંડજ્યોતિર્ધર ન્યાયાલોનિધિ શ્રી આત્મારામજી મહારાજના પરમવિશ્વાસપાત્ર, અખંડગુરુઆજ્ઞારાધક તેઓશ્રીના જ પદ્ધર સુપ્રસિદ્ધનામધેય આચાર્યપ્રવર શ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી મહારાજ અનેક શુભ ગુણુરત્નરત્નાકર શ્રી આત્મારામજી મહારાજની જન્મ-શતાબ્દિ ઉજવી પોતે ઋણુમુક્ત થઈ રહ્યા છે. યથાર્થ ગુરુઆજ્ઞારાધક હોવાથી જ આ જન્મ-શતાબ્દિનુ ભગીરથ કાર્ય ઉપાડ્યુ છે. તેઓશ્રીના પગલે પગલે ચાલી સ્થાન સ્થાન પર શ્રી ગુરુદેવ આત્મારામજી મહારાજનુ જ્વલન નાગ ઉજ્જવલ કામની સાથે જોડી પોતે ગુરુ-ઋણુના ભારથી હલકા થઈ રહ્યા છે. આચાર્યશ્રી વિજયવલ્લભસૂરીજી મહારાજે પંબળ, મારવાડ, ગુજરાત, કાઠિયાવાડ, મુંબઈ, દક્ષિણ, વરાડ, મેવાડ આદિ દેશોમાં શ્રી આત્મારામજી મહારાજનુ પવિત્ર નામ અનેક સંસ્થાઓ સાથે જોડી ચિરસ્મરણીય અને સદાને માટે અમર બનાવ્યુ છે. પોતાના અસાધારણુ ઉપદેશથી અને મહાન પરિશ્રમથી શતાબ્દિનાયકનું શુભ નામ શતાબ્દિ સાથે કાયમ રહે તે નિમિત્તે એક વિશાલ ફંડ ઊભું કર્યું છે. એ ફંડમાંથી શ્રી આત્મારામજી મહારાજના રચેલા પ્રથો અને અન્ય જોન સાહિત્ય લિખ્ત લિખ્ત ભાષાઓમાં તૈયાર કરાવી વિશ્વભોગ્ય બનાવવા નિર્ણય કર્યો છે.

આ જન્મ શતાબ્દિ જોન સમાજમા કોષ્ટની પ્રેરણાથી. પ્રેતસાહનથી કોષ્ટપણુ આત્માની ઉજવાતી હોય તો તે માત્ર આ એક જ યુગપ્રભાવક શ્રી આત્મારામજી મહારાજની ઉજવાઈ રહી છે અને એ શતાબ્દિના કર્ણુધાર પ્રાણુસમા આચાર્યવર શ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી મહારાજ મોખરે રહી ઉજવી રહ્યા છે. ધન્ય છે એ અખંડગુરુઆજ્ઞારાધક વીર ત્યાગીને ! વંદન છે એ શ્રી આત્મારામજી મહારાજના પરમવિશ્વાસપાત્ર આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજીને ! સદેવ જગતમાં વિજયવંતી રહેા ઉજવાતી જન્મ શતાબ્દ ! શાસનદેવ શતાબ્દિનાયકના પદ્ધર આચાર્યશ્રી વિજયવલ્લભસૂરીજીને ભૂરિ સહાયતા આપે અને જોન સમાજને અખૂટ પ્રેતસાહન આપી જન્મ-શતાબ્દિને વિશ્વપ્રસિદ્ધ બનાવે એ જ અંતઃકરણુથી અભ્યર્થના કરી વિરમું છું.

સાખરમતી
વિ.સં. ૧૯૯૨ આત્મ મં. ૪૦ વીર મં. ૨૪૬૨
ફાલ્ગુન સુદિ ૫, ગુરુવાર
તા. ૨૭-૨ ૩૬

પૂજ્યપાદ આચાર્યશ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજી
મહારાજના પ્રશિષ્યરત્ન પંન્યાસજી શ્રી ઉમંગ-
વિજયજી મહારાજ શિષ્ય મુનિ ચરણુવિજય.

॥ १ ॥

आचार्य श्री विजयवल्लभसूरीश्वरजी महाराज

न्यायाभानिधि श्रीमद् विजयानन्दसूरि
(आत्मारामजीमठराज)

ગુજરાતી ભાષાના વિકાસમાં જૈનોએ ભજવેલો ભાગ

દિ.બ. દુધરાલાલ

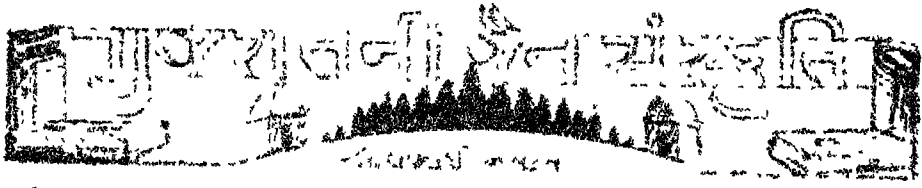
એલન લાલ ઝવેરી

ભાષા તથા સાહિત્ય સંબંધે મુલાગ્ને ભૂત કે વર્તમાન કાળમાં જૈનો અને જૈનેતરો વચ્ચે કોઈ રીતનું ભુદારું-કોઈ પણ પ્રકારનો ભિન્નભાવ-જોવામાં આવતાં નથી. જૈનો અને જૈનેતરો ગુજરાતી જ બોલતા-લખતા આવ્યા છે, તેમજ ગુજરાતીને જ પોતાની માતૃભાષા ગણી છે. સંપ્રદાય ભુદા હોવાથી ભાષા ભુદી પાડી નાંખી નથી, અને તેથી જ ગુજરાતી ભાષાના બંધારણમાં, ગુજરાતી ભાષાના વિકાસમાં, ગુજરાતી સાહિત્ય ખેડવામાં અને ગુજરાતી સાહિત્યની ઉન્નતિ માટે તલસવામાં તેમજ બંનેએ એક સરખો શ્રમ જઠાવી કાળો આપ્યો છે. આપણી ભાષા અને આપણા સાહિત્યનો જૂના સમયથી અત્યારસુધીનો ઇતિહાસ જો ખરી રીતે જાણવો હોય, ભાષા અને સાહિત્યનું ખરું મૂલ્ય આંકવું હોય તો જૈનો અને જૈનેતરો બંનેનો કાળો ધ્યાન બહાર રખાય નહિ, એવો પૂર્વે વખતોવખત મારો અભિપ્રાય જણાવતો રહ્યો છું. જૈન શાહા-

રામાં સંગ્રહિત રહેલ સાહિત્યની સામગ્રી જેમ જેમ બહાર આવતી જાય છે તેમ તેમ અત્યારમુખીની માન્યતા કે જૈનેતરોએ જ, શિવમાર્ગી, વિષ્ણુમાર્ગી, શક્તિમાર્ગી વિગેરેએ ગુજરાતના સાહિત્યનું કલેવર ઘડવામાં મુખ્ય ફાળો આપ્યો છે ને જૈનોનો ફાળો ગૌણ છે, એ ફેરવવા માટે ઘણાં સાધનો મળતાં જાય છે. એ ભંડારોની વિપુલતા જોતાં અને હજુ તેમાંનાં ઘણાં અંશે પ્રસિદ્ધિમાં આવી શક્યા નથી તે જોતાં વખતે વસ્તુસ્થિતિ ફેરવાઈ જવાનો સંભવ રહે છે; એટલે કે બ્રાહ્મણો, વૈશ્યો વિગેરે જૈનેતરોએ આપેલો ફાળો ગૌણરૂપ પકડે ને જૈનોએ આપેલો ફાળો મુખ્ય ગણાય. જૈન સાધુ અને મુનિ-જ્ઞાને, એટલે જૈન કોમના પંડિતો અને વિદ્વાનોને, જૈન સમાજના અંધારણનો વિશેષ લાભ મળતો; મતલબ કે તેમને ઉપજીવિકા અર્થે કોઈ રીતની ચિંતા રહેતી નહિ. ઉપાધ્યયમાં રહેવાનું અને ગોચરી કરી જમવાનું. બાકીનો સમય અધ્યયનમાં કાઢવાનો, એટલે જોમને કુરસદ ધણી મળતી. તે કુરસદનો ઉપયોગ કરવા તેમણે એક જ ધ્યેય રાખ્યું હોય છે : તે એ કે જેમ અને તેમ લોકલોગી સાહિત્ય લખતા રહેવું. સેંકડો રાસ-રાસાઓ, વાર્તાઓ, કથાઓ કે જે જૂના જૈન સાહિત્યમાં આપણે જોઈએ છીએ તે એ બાબતનો પુરાવો પૂરો પાડે છે. આ સિવાય ઉચ્ચ કોટિનું તત્ત્વજ્ઞાન અને બીજી ક્ષિત્તિ-સૂક્ષ્મતા વિષયે ચર્ચા પણ તેમણે સાહિત્યના વિકાસમાં ફાળો આપ્યો છે; અને તે સંબંધેના અંશે પણ ધીમે ધીમે પ્રકાશમાં આવતા જાય છે. જૈનોની ગુજરાતી પ્રાચીન ભાષા જુદી હતી એમ કેટલાએકનું કહેવું છે. તેમ કહેવાનું એક કારણ એ હોવું જોઈએ કે જૈનોને હાથે રચાયેલા ઘણાં અંશે અંધારામાં પડી રહેલા, તે હમણાં તેવી ને તેવી પ્રાચીન ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થતા હોવાથી, આપણે એમ માનીએ છીએ કે તેમની અને જૈનેતરોની ભાષા જુદી હોવી જોઈએ; પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ એવી છે કે તે જ પ્રાચીન સમયમાં જૈનેતરોને હાથે રચાયેલા અંશે ઘણા સમય પૂર્વે પ્રસિદ્ધિમાં આવેલા હોવાથી, વખત જતાં ભાષાની પ્રાચીનતાનાં અંગે ખરી પડતાં ગયાં અને તે અંશે પ્રસિદ્ધ થતી વખતની પ્રચલિત ભાષાનાં અંશે અનુસરી પ્રસિદ્ધ થતાં રહ્યાં. મતલબ કે જૈન પ્રાચીન અંશે મોડા પ્રસિદ્ધ થયા એટલે ભાષાની પ્રાચીનતા બળવી રાખી શક્યા; જૈનેતર અંશે ઘણા સમય પર પ્રસિદ્ધિમાં આવતાં પ્રાચીનતા ખોઈ ખેડા અને તેને લીધે ખંનેની વાપરેલી ભાષા વચ્ચે કાંઈક ફરક દેખાય છે. હાલના જૈન લેખકો અને જૈનેતર લેખકો જે ભાષા વાપરે છે તે એક જ જાતની-સમાન છે; આગલા વખતમાં પણ તેમ જ હોવું જોઈએ. કારણ ખંનેને મળતાં શિક્ષણનું મૂળ એક જ હતું : સંસ્કૃત સાહિત્ય, અને તેથી તે શિક્ષણને પરિણામે-દેશકાળને અનુસરી-તેઓ ભાષા પણ સમાન જ વાપરે-વાપરવાને લલચાય.

‘સભવ્યા જૈને રસ શણગાર, લતા મંડપ સમ ધર્મગાર.’

—હાનાલાલ

ગરવી ગૂર્જરભૂમિ પોતાની સમૃદ્ધિ અને સુંદરતાને માટે જગતના જાણીતા પ્રદેશોમાં ધણી જૂના જમાનાથી-ઈતહાસના પ્રારંભકાળથી જ વિખ્યાત થએલી છે. ગૂર્જરભૂમિ એટલે સૌંદર્ય અને સમૃદ્ધિશાળી ભૂમિઓની જાણી રાણી. એની જમીન રસવતી અને નદીઓ નીરવતી, એનાં વનો રાજ-વૃક્ષોથી ઘેરાએલાં અને એનાં ક્ષેત્રો સુધાન્યોથી છવાએલાં, એનું જલ આરોગ્યકર અને પવન આહલાદકર, એનું વાતાવરણ સૌમ્ય અને ઋતુ-માન સર્વાનુકૂળ : એવી એવી પ્રાકૃતિક વિશિષ્ટતાઓને લીધે એ ભૂમિની આકર્ષકતા અન્ય ભારતીય દેશોની અપેક્ષાએ ધણી મોહક થઈ પડી છે. એના

[ગુજરાત અનુક્રમે હિન્દુ, મુસ્લીમ, મોગલ, મરાઠાના રાજ્યાધિપત્ય નીચે પસાર થયું છે, તેની સાથે ગુજરાતની જૈનસંસ્કૃતિ પણ પસાર થઈ છે તે સ્પષ્ટ છે. તે દરમ્યાન જૈનોની ચડતીપડતી થતી રહી અને તેમણે પોતાની સંસ્કૃતિનો પ્રચાર-વિસ્તાર, નાશથી બચે તોટલો અટકાવ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવને અનુસરી કર્યો એ બાબતનો ગુજરાતની સાંસ્કૃતિક સ્થિતિનો ટૂંકમાં ચિતાર લેખકે આપ્યો છે. આ સમય પૂર્વે-અસંખ્ય કાલ પૂર્વે પ્રથમ તીર્થંકર શ્રી ઋષભનાથ કે જેનું પ્રસિદ્ધ તીર્થ પાલીતાણાનો શત્રુજયગિરિ છે તેમણે પોતાના પવિત્ર પાદથી ગૂર્જરાતભૂમિને સ્પર્શી હતી, તેમ જ ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય જૈન રાજા હતો એ લેખકના કથનથી કેટલાકનો મતભેદ છે-સંપાદક.]

કલ્દોલોથી એના પાદતલનું પ્રક્ષાલન કરી એને પુણ્યભૂમિની પદવી પ્રાપ્ત કરાવી છે. પ્રાચીન સમયના ‘અહિંસા પરમો ધર્મ :’ના આદ્ય સંરથા-પક યુગાદિદેવ શ્રી ઋષભનાથ (જૈનોના ચોવીશ તીર્થંકરો પૈકીના પ્રથમ તીર્થંકર), નૈષ્ઠિક ધ્વજાર્ચનો અજ્ઞાત આદર્શ આપનાર યાદવકુલ-તિલક શ્રી નેમિનાથ, કર્મ-યોગનો સક્રિય માર્ગ ઉપદેશનાર વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણ વગેરે દિવ્ય પુરુષોએ પોતાના પાદ-સ્પર્શથી એ ભૂમિને પવિત્રતાની મુદ્રા સમર્પી છે. જૈન, બ્રાહ્મણ, બૌદ્ધ, ખ્રિસ્ત,

શિરોભાગ તરફ આવી રહેલો હિમાલયના લલ્લુભાતા જેવો અર્ધુદાયલ પોતાના પ્રત્યંત પર્વતોવાળા પરિવારથી, એ ભૂમિને જાણે મુકુટધારિણી બનાવી રહ્યો છે. એના વક્ષસ્થળ ઉપર વહેતી સરસ્વતી, શબ્દમતી (સાબરમતી), મહી, નર્મદા અને તાપી જેવી સરિતાઓએ પોતાની ઉજ્જવલ જલધારા-

જરથોસ્ત અને ઇસ્લામ જેવા જગતના સર્વ પ્રધાન ધર્માનુયાયીઓને ઉદાર આશ્રય આપી એ ભૂમિએ ધર્મભૂમિની માનવંતી કીર્તિ મેળવી છે. એના શિરોભાગ તરફ આવેલી અર્ધુદાયલની પર્વતમાળા, નિમ્નભાગ તરફ આવેલી મહાસમુદ્રની વિચિત્રમાળા, દક્ષિણપાર્શ્વ તરફ આવેલી નર્મદા, તાપી જેવી

ગુજરાતની જૈન સંસ્કૃતિ

નદીની જોડી,—આમ પૃથ્વીતલ ઉપરની પર્વત, સિંધુ, રણુ અને નદી જેવી વિશિષ્ટ વિભૂતિઓના પરિકરથી પરિવૃત થએલી આ ભૂમિ ગળે કોઇ દિવ્યશક્તિધારિણી દેવી હોય તેવી શોભે છે.

ગૂર્જરભૂમિની આવી સુંદરતા અને સુભગતાને સાંભળી ઠેક ઇતિહાસકાળથી લઇ વર્તમાન સત્તાબિંદના આરંભ સુધીમાં અનેક પ્રજાવર્ગો એના ઉપભોગ કરવા કે આશ્રય લેવા આકર્ષાયા છે. પૌરાણિક યાદ-વેથી લઇ ક્રોંકણી પેશાઓ સુધીના શક્તિશાળી ભારતીય રાજવીઓએ આ ભૂમિને પોતાના સામ્રાજ્યની સામ્રાજી બનાવવા માટે મહાન પ્રયત્નો કર્યા છે, તેમ જ યવનો અને ગ્રીકોથી લઇ ખ્રિસ્તી સુધીના વિદેશીય રાજ્યલોલુપ રાજવર્ગોએ પણ એ સુંદરીના સ્વામી થવા માટે અનેક કષ્ટો અને દુઃખો વેડ્યાં છે.

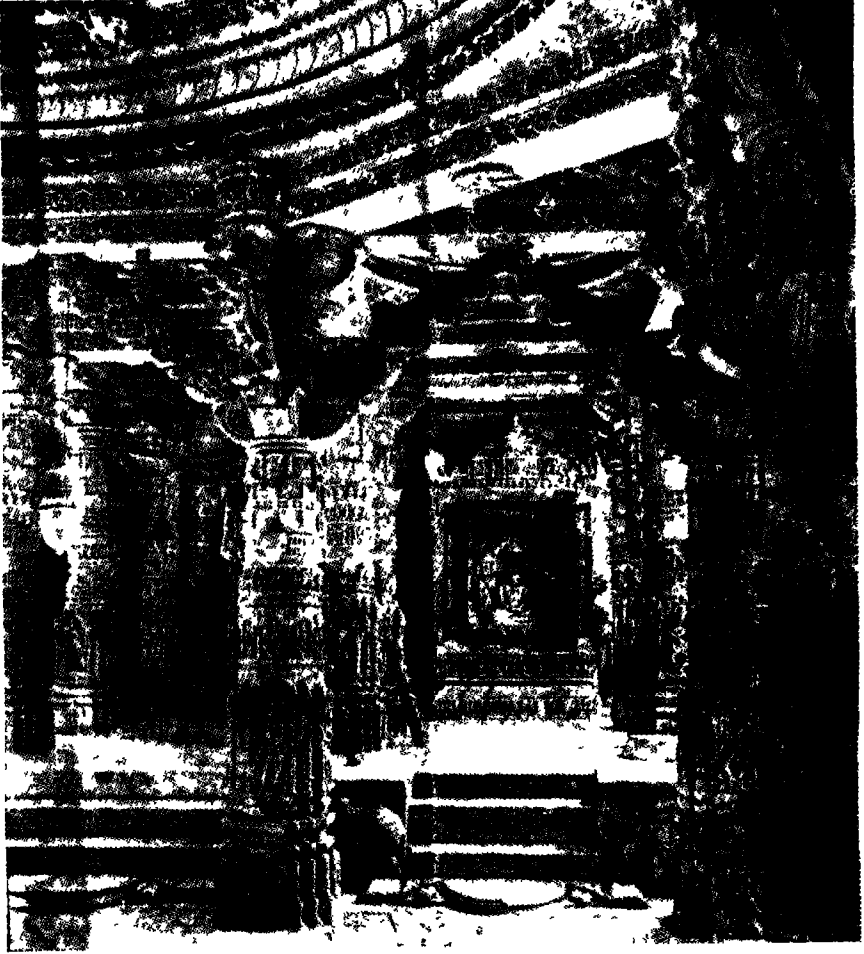
રાજ્યલોલુપ ક્ષત્રિયોની માફક ધનલોલુપ વૈશ્યો પણ આ ભૂમિની આરાધના કરવા ઝોછા નથી આવ્યા યવન, ચીની, ગ્રીક, પારસિક, ગાંધાર, કંબોજ, માલવ વિગેરે પ્રાચીન જગતના વૈશ્યો તેમજ ડચ, વલંદા, પોર્ટુગીઝ, ફ્રેંચ, જર્મન, અંગ્રેજ અને અમેરિકન વગેરે અર્વાચીન દુનિયાના સોદાગરો પોતાનું દારિદ્ર્ય-દુઃખ દૂર કરવા માટે હમેશાં આ ભૂમિના કૃપાકટાક્ષીની આશા કરતા રહ્યા છે.

‘સગવ્યા જૈને રસ શણુગાર’—કવિવર ન્હાનાલાલની આ ઉક્તિ યથાર્થ જ છે. જૈનોએ આ ભૂમિને અને તેની પર્વતમાળાઓને જગતમાં જોની જોડ નથી તેવા કળાના ઉત્તમ નમૂના સમ ભવ્ય પ્રાસાદોથી અક્ષંકૃત કરેલી છે. જ્યાં નજર નાખે ત્યાં આ ભૂમિની વિશિષ્ટતારૂપ જૈન પ્રાસાદો શોભી રહ્યા છે. જૈન સંસ્કૃતિ અને તેના અજોડ ‘અહિંસા પરમો ધર્મઃ’ ના સિદ્ધાંતની છાયા સમસ્ત ગૂર્જર-પ્રજાના જીવન સાથે એટલી બધી વણાઈ ગઈ છે કે ગિરિગુફાથી શરૂ કરી સમૃદ્ધ શહેરો લગીના આ ભૂમિના કોઇ પણ ભાગમાં વસનાર ગૂર્જરપુત્ર તેની અસરમાંથી મુક્ત નથી. લગભગ આખાંયે ગૂજરાતમાં પ્રજાના નૈતિક જીવન ઉપર જૈન ધર્મે જોડી અસર કરી છે. ગૂજરાતની મહાજન સંસ્થાઓના વિકાસમાં જૈનોનો ફાળો ધણો મોટો છે. પ્રાચીન કાળથી હમેશાં તેઓ રાજકીય અને નાણાં વિષયક ખાબતોમાં મોખરે રહ્યા છે.

યાદવકુલતિલક, બાળબ્રહ્મચારી, તીર્થંકર અરિષ્ટનેમિ અને તેમના પિતરાઈ ભાઇ શ્રીકૃષ્ણની બેલડીએ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યયુક્ત સાધુજીવન અને નિષ્કામ કર્મયોગના આદર્શો ગુર્જરસંતાનો પાસે મૂક્યા. આ ઉચ્ચ આદર્શોનો વારસો મેળવનાર અને તેને જીવનમાં જોતારી પ્રગતિ સાધનાર પ્રજાનો, તે પછીના લગભગ ત્રણ હજાર વર્ષનો રસિક ઇતિહાસ આજ લગી અણુશોધ્યો પડ્યો છે. સારખાદ જૈન રાજર્ષિ ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યે આ પ્રદેશ જીતી લઇ મહાન મૌર્ય સામ્રાજ્ય સાથે જોડી દીધો. તેના પ્રપૌત્ર મહારાજ સંપ્રતિએ ગૂર્જરસંતાનોને જગતના અજોડ સંત પ્રભુ મહાવીરના ‘અહિંસા પરમો ધર્મઃ’ ના પાઠ ભણાવ્યા અને આ પુણ્યભૂમિને અસંખ્ય જૈન પ્રાસાદોથી વિભૂષિત કરી. આ અણુમોલા પાઠ ગૂર્જર-સંતાનોએ સુંદર રીતે વિકસાવ્યા અને ભવિષ્યને માટે જેવા ને તેવા જાળવી રાખ્યા.

કાળાંતરે મૌર્ય સામ્રાજ્ય નબળું પડી નાનાં નાનાં રાજ્યોમાં વહેંચાઇ ગયું. આર્ધાવર્તમાં બળવાન બનેલો ઔદ્ધર્મ ગૂજરાતમાં પણ આવ્યો અને થોડા વખત માટે જૈન જ્યોતને ઝાંખી કરી. થોડા સમયમાં જૈનાચાર્ય શ્રી ધનેશ્વરસુરિએ વલ્લભીપુરના સૂર્યવંશી મહારાજા શીલાદિત્યને ઉપદેશ આપી, જૈનધર્મને રાજ્યધર્મ બનાવ્યો અને તેની પાસે શત્રુજયનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો. વલ્લભીપુર જૈન ધર્મનું કેન્દ્ર બન્યું. એક સમયે ત્યાં ૮૪ જિનમંદિરો જૈનધર્મનો વિજયધ્વજ ફરકાવી રહ્યાં હતાં.

अद्वितीय शिल्पकला विभूषित—

विश्वप्रसिद्ध जैन मंदिर आहू. (देलवाडा.)

શ્રી. સૂરાભાઈ મણિલાલ નવાય

જૈનસંઘનું અંધારણુ કરવા અને જૈન શાસ્ત્રોનો પુનરુદ્ધાર કરવા વીર નિર્વાણુ સંવત ૯૮૦ માં દેવ-
દિગણિ ક્ષમાશ્રમણના નેતૃત્વ નીચે એક મહાપરિષદ પણ અહિંયા મળેલી.

સમય જતાં વલ્લભીપુરનું પણ પતન થયું. વઢીયાર પરગણામાં મહાતીર્થ શ્રી શંખેશ્વરની
છાયામાં આવેલા પંચાસરના આવડા રાજ બળવાન થયા. તેમની સમૃદ્ધિથી લલચાર્ઠ કલ્યાણનગરના
રાજ ભૂવડે ખે વખત ચઢાઈ કરી, આવડારાજ જયશિખરીને હરાવી માર્યો અને ગૂર્જરભૂમિ ઉપર
પોતાની સત્તા સ્થાપી. પણ આથી કાંઈ આવડા વંશના ઐશ્વર્યનો અંત આવ્યો નહિ. યુદ્ધના અંત
પહેલાં વનમાં મોકલી દીધેલી જયશિખરીની ગર્ભવતી રાણી રૂપસુંદરીએ ચંદુર ગામ પાસે વનરાજ
નામના બાળકને જન્મ આપ્યો. આ ઉત્તમ લક્ષણોવાળા બાળકને જૈનાચાર્ય શ્રી શીલગુણસૂરિએ
વણોદમાં એક શ્રાવિકાને ત્યાં આશ્રય અપાવ્યો. ગુરુની સંભાળ નીચે ગોચ ઉભરે પહેાંચતાં જ બહાદુર
વનરાજે સ્વપરાક્રમ અને ચાંપા વાણીઆના નામથી પ્રસિદ્ધ ચંપક શ્રેષ્ઠીની સલાહ તથા બહાદુરી,
શ્રીદેવી શ્રાવિકાના આશીર્વાદ અને અણુહિલ રખારી જેવાં ગૂર્જરસંતાનોની સહાનુભૂતિથી સોલકંડીઓને
હાંકી કાઢ્યા અને જૈન જ્યોતિષીઓએ આપેલા શુભ મુદ્દર્તે પાટણ શહેર વસાવી ત્યાં રાજધાની કરી

ગુજરાતના આ પાટનગર ઉપર શ્રી શીલગુણસૂરના શિષ્ય જૈનાચાર્ય શ્રી દેવચંદ્રસૂરિના આશી-
ર્વાદ હયા. ગાદી ઉપર સ્થિર થતાં જ ગુરુના ઉપકારનો બદલો વાળવા મહારાજ વનરાજે પંચાસરથી
ગુરુમહારાજને નિમંત્રી સમસ્ત ગૂર્જર સામ્રાજ્ય તેમના ચરણે ધર્યું. અર્કિચન મુનિરાજે સદ્ધર્મ
સમગ્રવી ધર્માર્થે ઉપયોગ કરવા તે સામ્રાજ્ય વનરાજને પાછું સોંપ્યું. ગુરુમહારાજની ઇચ્છાનુસાર
પંચાસરા પાશ્વનાથનું ભવ્ય દેરાસર પાટનગરમાં બંધાવ્યું. જૈનોના હાથે અને તેમની મદદથી સ્થપા-
એલા આ પાટનગરના અને તેના મહારાજ્યના સાત સો વર્ષના ઇતિહાસમાં જૈનસંસ્કૃતિનું સ્થાન
મહત્વનું કહી શકાય.

જૈનાચાર્યના આશીર્વાદ પામેલી પાટણની ગાદી ઉપર આવનાર આવડા, સોલકંડી અને વાધેલા
રાજઓમાં જૈનધર્મ બહુમાન પામ્યો. મહારાજાધિરાજ સિદ્ધરાજ જયસિંહદેવનું જૈનધર્મ તરફનું
આસ્તિકતાનું વલણ તથા ગૂર્જરેશ્વર કુમારપાળનો જૈનધર્મસ્વીકાર ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ છે. આ સમય
દરમ્યાન ચંપક શ્રેષ્ઠી, મંત્રી વિમલ, મહેતા મુગ્ગલ, ઉદયન મંત્રી, સાંતૂ મહેતા, મહામાત્ય વસ્તુપાલ,
સેનાપતિ તેજપાલ વગેરે જૈન મંત્રીશ્રેણી તથા દંડનાયકો, શ્રી વર્ધમાનસૂરિ, શ્રી હરિભદ્રસૂરિ, મલધારી
શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ, શ્રી આશ્રદેવસૂરિ, શ્રી શાંતિસૂરિ, શ્રી સૂરાચાર્ય વગેરે જૈન વિદ્વાનો અને ગુજરાતના
સર્વાંગમપૂર્ણ 'સિદ્ધહૈમયાકરણ'ના રચનાર કલિકાલસર્વજ્ઞ મહારાજ શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ જેવા મહા-
નાયકો થઈ ગયા. આ સમય દરમ્યાન પ્રાંતભરમાં રાજ્યાશ્રયથી, મંત્રીઓના ખર્ચે અગર શ્રેષ્ઠીઓની
લક્ષ્મીવડે હજારો ભવ્ય ચૈત્યો ગુજરાતમાં ઠેર ઠેર બંધાયા તથા ગ્રંથલંકારો સ્થપાયા, જેમાંના કેટ-
લાકની બેડી તો જગતભરમાં મળવી મુશ્કેલ છે.

છેલ્લા સોલકંડી રાજ બીમદેવ બીજાના સમયમાં મુસલમાન સત્તા ભારતમાં સ્થપાઈ અને જે
બીમદેવના હાથે પોતે સખત હાર ખાધી હતી તે જ બીમદેવને માંહોમાંહેના કુમંપ અને અવિચારી-
પણાથી નબળો પડેલો બેઇ મુસલમાનોએ પાટણ ઉપર આક્રમણ કર્યું અને રાજપૂત સત્તાને સખત
ફટકો માર્યો. મુસલમાનોએ પાટણ છૂટ્યું, પણ ગુજરાતમાં સ્થિર થઇને રાજસત્તા સ્થાપી શક્યા નહિ.

ગુજરાતની જૈન સંસ્કૃતિ

પાટણની સત્તા નબળી પડતાં જ વીરમંત્રી વસ્તુપાલ અને સેનાપતિ તેજપાલના પ્રયત્નના પરિણામે ધોળકાના વાઘેલા રાણા વીરધવલની સત્તા મજબૂત થઇ. સેંકડો અજોડ પ્રાસાદો અને હજારો લોકોપયોગી કામો કરી ચક્રવર્તી કરતાં પશુ વધારે કીર્તિ મેળવનાર આ બે ભાઇઓએ સમસ્ત ગુજરાતને ફરીથી આર્ય સત્તા નીચે આણ્યું. આખા ભારતવર્ષમાં જે વખતે ખ્રિસ્તામ સત્તા સર્વોપરી હતી, દિલ્હી, કનોજ, અજમેર, અંગાળ અને બિહાર જેવાં મોટાં રાજ્યો હારીને જ્યારે ઇસ્લામ સામ્રાજ્યનો એક ભાગ બન્યા હતા ત્યારે આ બે ભાઇઓએ ગુજરાતને સ્વતંત્ર બનાવ્યું, એટલું જ નહિ પણ દિલ્હીના સુલતાનની સવારી થતાં ગુજરાતમાં તે લશ્કર પ્રવેશ કરે તે પહેલાં જ આરાવલી કુંગરામાં તેમનો સામનો કરી બાદશાહના અજ્યેય લશ્કરને જીતી લીધું. પાછળથી તક મળતાં બાદશાહની માતાની સરભરા કરી બાદશાહ સાથે મૈત્રી બાંધી, અને તેની પાસેથી સરસ આરસ પથ્થરો માર્ગી લઇ, તેની જૈન મૂર્તિઓ ધડાવી જૈન ધર્મનો ઉત્કર્ષ કર્યો.

ગુજરાતના છેલ્લા સ્વતંત્ર હિંદુ રાજ વાઘેલા રાણા કર્ણદેવના પ્રધાન માધવ અને કેશવ નાતે નાગર બ્રાહ્મણો હતા. કમનસીબે કર્ણદેવની નીતિ બગડી અને માધવને દગો દઇ, તેને રાજધાનીથી દૂર કરી કર્ણદેવ તેની જાને બળાતકારે ઉપાડી ગયો. માધવથી આ સહન ન થયું અને કર્ણદેવના વેરનો બદલો વાળવા તેણે દિલ્હીના ખૂની બાદશાહ અહ્મદઉદ્દીનનો આશ્રય લીધો. માધવની મદદ, ગુજરાતનો કુસંપ અને કર્ણદેવના દુષ્ટ સ્વભાવને લીધે ગુજરાત પડ્યું. સેંકડો વર્ષ સુધી અસાધારણ કુનેહ અને બહાદુરીથી જૈન મંત્રીઓએ જાળવી રાખેલી ગુજરાતની સ્વતંત્રતા નષ્ટ થઇ.

ગૂર્જરભૂમિને મુસલમાનોનો-અહ્મદઉદ્દીન ખીલજના હસ્તનો સ્પર્શ થયો ત્યારથી ગુજરાત નવા જગતમાં દાખલ થયું વિજય મળવાથી ઉન્નત થએલા ધર્મજનૂની મુસલમાનો પાણીના રેલાની માફક ગુજરાતના દરેકે દરેક ભાગમાં ફરી વળ્યા. પ્રાણી માર્તને અભય આપનાર જૈનસંસ્કૃતિથી પોષાએલો અને તેનાથી સમૃદ્ધ અનેલો ગુજરાતનો બગીચો સૂકાવા લાગ્યો. છેલ્લાં ઇસો વર્ષમાં શાંતિના યુગમાં સ્થપાએલાં અનેક જીવ્ય શહેરો, સુંદર પ્રતિમાઓ, જીવ્ય પ્રાસાદો અને કળાના અદ્વિતીય નમૂનાઓ, ધાર્મિકતાની ઝનૂની ભાવનાઓને લીધે ધર્મજનૂની મુસલમાનોએ સારાસારનો વિચાર કર્યા વિના નષ્ટ કર્યાં. સર્વ પ્રાચીનતાઓ મૂળમાંથી જ બળભંગી બીડી. સર્વને આઘાત થયો-પૂર્વે કદી નહિ થએલો એવો પ્રબળ આઘાત થયો. જીવન બદલાયું-જીવનના માર્ગ બદલાયા; સાહિત્ય બદલાયું-સાહિત્યની ભાષા બદલાઇ. આ બધું એ કાળમાં થયું. સ્વતંત્ર ગુજરાતના પરાધીન જીવનનો આરંભકાળ તે આ જ. ઉલ્લગ્નપાનનાં* પગલાંની સાથે જ આ નવા અનુભવનો આરંભ થયો હતો અને તે દિનપ્રતિદિન વિશ્રામ પામતો હતો.

સત્તાહીન થએલા જૈનો અને તેમને વારસામાં મળેલા સ્થાપત્ય, કળા તથા જ્ઞાન પશુ આ નાશમાંથી મુક્ત રહ્યાં નહિ. જૈન મંત્રીશ્રેણી, મહારાજાઓ અને શ્રેષ્ઠીઓએ બંધાવેલા સેંકડો પ્રાસાદો ઝનૂની મુસલમાનોએ તોડી નાખ્યા જૈન, શૈવ કે વૈષ્ણવ મંદિરો જમીનદોસ્ત થયાં. તેના સુંદર પથ્થરો અને કારીગરીના નમૂનાઓ મરિજોદાનાં ચણતરોમાં અડકાયા. સેંકડો જૈન મૂર્તિઓના જુકા થઇ તેનાં

* જિનપ્રભસૂરિ જીયાવે છે કે 'વિ સં. ૧૩૫૬ માં મુસતાન અહ્મદઉદ્દીનનો નાનો ભાઈ ઉલ્લગ્નપાન દિલ્હીનગરથી ગુજરાત પર ચઢ્યો.'

પગથિયાં બનાવાયાં. આ સર્વનાશમાંથી પણ સમયસૂચક જૈનોએ જોટલું બન્યું તેટલું બચાવ્યું. બની શકે તેટલી પ્રતિભાએને પ્રાસાદોમાંથી ખસેડી જમીનમાં ભંડારી; અંચભંડારોને પણ છુપાવ્યા.

ધીમે ધીમે મુસલમાનોને સ્થાયી થવા માટે પ્રગ્ન સાથે બળવાની જરૂર પડી, તેથી તેમની સાથે સહકાર કરીને જૈનોએ ફરીથી રાજ્યપ્રકરણમાં ઝંપલાવ્યું. વ્યાપારી તરીકેની તેમની ગુજરાત ઉપરની સત્તા, તેમના નીતિમય જીવનની પ્રતિષ્ઠા અને કુનેહથી મુસલમાનો પણ તેમના ઉપર મુગ્ધ થયા. બાદશાહી અંત:પુરોમાં કોઈ ન જઈ શકે ત્યાં પણ જૈન ઝવેરીઓ અમુક હદ સુધી જવા લાગ્યા. રાજ્યની સારી જગ્યાઓ ઉપર પણ નીમાવા લાગ્યા. રાજકારણમાં સત્તાધારી બનતાં જૈનોએ ફરીથી અહિંસાનો વિજય વાવટો ફરકાવવાનો અને તોડી પાડેલા અગર જીર્ણ થયેલા જિનપ્રાસાદોનો પુનરુદ્ધાર કરવાનો પ્રયત્ન આરંભ્યો. તેઓ એટલા બધા સત્તાધારી થયા કે સમરસિંહ જેવાએ તો શ્રીપૂજના કદરવિરોધી ગુજરાતના સૂબા અલપખાનની મદદથી જ શત્રુંજયનો સંઘ કાઢ્યો અને તે તીર્થનો પુનરુદ્ધાર સંવત ૧૩૭૧ માં કરાવ્યો.

તે પછી સંવત ૧૪૬૮ માં પાટણમાંથી ગુજરાતની રાજધાની ખસેડીને તે વર્ષમાં સ્થપાએલા અમદાવાદમાં મુસલમાની પઠાણ સુલતાનો લાવ્યા ત્યાંસુધીનો લગભગ એક સૈકાનો ઇતિહાસ અંધકારમય છે.

ગુજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ વસાવનાર બાદશાહ અહમદશાહના દરબારમાં, ગુજરાત સંઘવી, ગદા મંત્રી, કર્મણ્ય મંત્રી તથા તેની ગાદી ઉપર આવનાર મહમદશાહ બાદશાહે સન્માનેલા સદા શેઠ (જેઓએ સં. ૧૫૦૮ ની સાલમાં પડેલા ભયંકર દુષ્કાળ વખતે અજસત્રો-દાનશાળાઓ ખુલ્લાં મૂકાવ્યાં હતાં.) વગેરે જૈન શ્રેષ્ઠીઓ ગુજરાતના પઠાણ સુલતાનોના દરબારમાં પણ સારી લાગવગ ધરાવતા હતા.

કાલક્રમે મોગલો આવ્યા અને સમ્રાટ અકબરે ગુજરાતના છેલ્લા પઠાણ સુલતાન બહાદુરશાહ પાસેથી ગુજરાત જીતી લઈ મોગલ સામ્રાજ્ય સાથે જોડી દીધું. એ મહાન સમ્રાટ જૈનોના સંસર્ગમાં આવ્યો અને તેમનાં સંયમ, તપ, ચારિત્ર્ય તથા શ્રદ્ધાથી તેમના ઉપર મુગ્ધ થયો. સમર્થ જૈનાચાર્ય શ્રી હીરવિજયસુરિને તેણે ગુજરાતથી પોતાની મુલાકાતે બોલાવ્યા. ગુરુનાં પ્રવચન અને ચારિત્ર્યથી તે એટલો બધો મુગ્ધ થયો કે મુસલમાન હોવા છતાં અહિંસા ધર્મ સમજ્યો અને વરસના અમુક ભાગ-લગભગ છ માસ અને છ દિવસ-લગી શિકાર અને માંસાહાર બંધ કર્યો. પર્યુષણ દરમ્યાન તેણે દેશભરમાં પ્રાણી સમસ્તને અભય આપવાનું ફરમાન કાઢ્યું. મહાન ગુરુને 'જગદ્ગુરુ'નો માનવતો ઇલકાબ આપ્યો અને શત્રુંજય, ગિરનાર, આબજી, સમેતશિખરજી અને તારંગજી વગેરે તીર્થો ઉપર જૈનોની માલિકી 'વાવચ્ચંદ્રિવાકરો' સ્વીકારી તે તીર્થો બક્ષિસ આપ્યાં. (આ બક્ષિસ પત્રોની મૂળ નકલો અમદાવાદની શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢીમાં છે.)

સમ્રાટ અકબર પછી જૈનોચાર્ય શ્રી વિજયસેનસુરિના હાથ નીચે કેળવાએલો શહેનશાહ જહાંગીર પણ જૈન ધર્મનો એટલો જ પક્ષપાતી બન્યો અને શાહજહાંએ પણ આ ધર્મ તરફ સંપૂર્ણ સહાનુ-જ્ઞતિ બતાવી પોતાનો પુત્રધર્મ બળવ્યો.

ગુજરાતની જૈન સંસ્કૃતિ

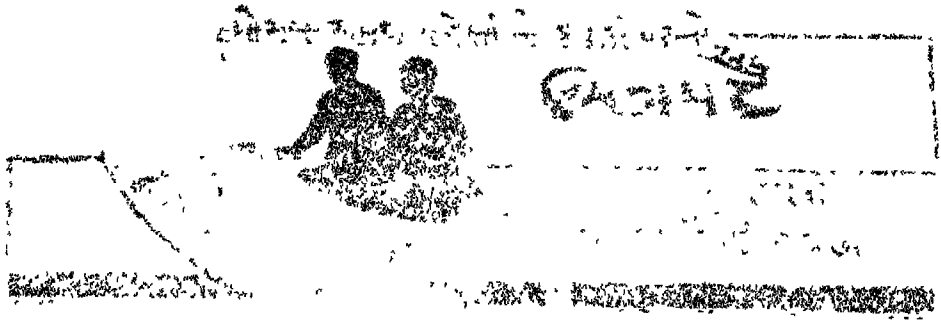
આ બધાં વર્ષો દરમિયાન પોતાની લાગવગ અને ભોગલ શહેનશાહોની સહિષ્ણુતાનો યોગ પ્રાપ્ત થતાં જૈનોએ જ્ઞેશબેર જીર્ણુ પ્રાસાદોનો ઉદ્ધાર અને જરૂર જણાઇ ત્યાં નવાની સ્થાપના કરવા માંડી. ફરી એક વખત ભારતભરમાં જૈન પ્રાસાદોનો અને તેમના અણુમોલ સિદ્ધાંત-અર્હિસાનો પ્રચાર થયો. આજના વિભ્રમન જૈન પ્રાસાદો પૈકી ઘણા તે સમયના છે.

શાહજહાનો યુવરાજ ઔરંગઝેબ ધર્મઝૂનની વધારે હતો. પિતાના છત્ર નીચે પોતાની ગુજરાતની સુબાગીરી દરમિયાન તેણે ધર્મઝૂનથી પ્રેરાઈ અમદાવાદમાં શાંતિદાસ નગરશેઠનું બંધાવેલું ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથનું દેરાસર તોડી નાખ્યું. જૈનો અને તેમના નાયક નગરશેઠ આ ન સાંખી શક્યા. તેમણે બાદશાહ પાસે ફરિયાદ નોંધાવી, ઔરંગઝેબ પાસેથી નુકસાન વસુલ કર્યું અને તે પૈસામાંથી નહું ચૈન્ય બંધાવ્યું, જે આજે પણ અમદાવાદના ઝવેરીવાડમાં વિદ્યમાન છે.

અનુક્રમે મુસલમાનો પણ ગયા અને મરાઠા તથા અંગ્રેજો ધીમે ધીમે જોર ઉપર આવતા ગયા. એ બસો વર્ષનો ઇતિહાસ અંધારામાં છે; પણ જે અદ્વિતીય અંથબંડારો, મુંદર કલાવશેષો, રમ્ય ચૈત્યો, સ્થાપત્યના મુંદર નમૂના સમ પ્રાસાદોરૂપે અસામાન્ય પ્રતિષ્ઠા અને ગૌરવનો વારસો તેઓ આપણે માટે મૂકી ગયા છે તે ચોક્કસ બતાવે છે કે તેઓ પણ એટલા જ બળવાન અને પ્રતિષ્ઠાવાન હશે.

અંતમાં, જે પુણ્યપુરૂષના સ્મારક નિમિત્તે આ નિબંધ લખવામાં આવ્યો છે તેઓ શ્રીમદ્વિજ્ઞાનદસરિ ઉર્ફે આત્મારામજી મહારાજનો તથા હાલમાં વિચરતા તેઓઆના વિદ્વાન્ શિષ્ય-પ્રસિષ્યાદિ પરિવારનો પણ ગુજરાતની જૈન સંસ્કૃતિના રક્ષણ અને પ્રચાર માટેનો ફાળો પણ કાંઈ જરૂરો તેવો નથી. અને આપણે ધૃષ્ટીએ કે તેઓઆનો પરિવાર જે ભિન્ન ભિન્ન વિચારોમાં વહેંચાઇ ગયેલો આજે દેખાય છે તે આ પુણ્યપ્રસંગે એકત્ર થઇને જૈન સંસ્કૃતિના પ્રચાર અને રક્ષણ માટે કટિબદ્ધ થાય.

પ્રાચીન જૈનાચાર્યોએ શ્રી ભૈરવપદ્માવતીકદપ, રક્તપદ્માવતીકદપ, નમસ્કારકદપ, શક-
સ્તવકદપ, સૂરિમંત્રકદપ, વર્ધમાનવિદ્યાકદપ, નભિજીણુકદપ, ચિંતામણિકદપ, ભવાલાભાક્ષિનીકદપ,
સરસ્વતીકદપ વગેરેની રચનાઓ કરેલી હાલમાં મળી આવે છે. જૈનદર્શન એ ત્યાગપ્રધાન
દર્શન છે અને તે ધર્મના અનુયાયીઓ વીનરાગ પરમાત્મા અને તેઓની આજ્ઞાનુસાર
વિચરતા મુનિવરોની જ ઉપાસના કરનારા હોવા છતાં ભારતની ત્રણ મુખ્ય સંસ્કૃતિઓ
(૧) જૈન સંસ્કૃતિ, (૨) ઐાદ્ય સંસ્કૃતિ અને (૩) વૈદિક સંસ્કૃતિ પૈકીની ઐાદ્ય અને પાછળથી
વૈદિક સંસ્કૃતિમાં પ્રચાર પામેલા તાંત્રિક યુગના જમાનામાં તે અને સંસ્કૃતિની નિકટવર્તી
રહેનારી જૈન સંસ્કૃતિને પણ મંત્રો તથા યંત્રોનો પાછળથી સ્વીકાર કરવો પડ્યો હોય
એમ લાગે છે અને તે સ્વીકાર કર્યા પછી ઉપર્યુક્ત કદપોની રચનાઓ જૈનાચાર્યોએ કરી
હોવી ભ્રષ્ટ્રએ એમ અમારું માનવું છે.

ઉપર્યુક્ત કદપોની સાથે સાથે તેને લગતા યંત્રોની આકૃતિઓ પણ જૈનાચાર્યોએ
સર્જન કરેલી છે, જેમાંની યંત્રાકૃતિઓ પૈકી ૧ સિદ્ધચક્રયંત્ર તથા ૨ ઋષિમંડલયંત્રની
આકૃતિઓને જૈન સંપ્રદાયે વધારે મહત્ત્વનું સ્થાન આપેલું હોવાથી તે અને યંત્રોની
લિલ્લ લિલ્લ પ્રકારની આકૃતિઓ હાલમાં મળી આવે છે; તે પૈકીનો ઋષિમંડલયંત્રામ્નાયનો
આ ચિત્રપટ છે, જેનેા ઉલ્લેખ ચિત્રપટમાં જ ચિત્રકારે इति श्रीऋषिमंडलयंत्राम्नायः शण्ड
લખીને કરેલો છે. આ ચિત્રપટમાં આ પટ ચીતરાવનાર મુનિમહારાજના નામ વગેરેનો
પણ ઉલ્લેખ કરેલો છે, જે આ પ્રમાણે છે:—

સંવત્ ૧૫૭૧ વર્ષે વિ(વૈ)શાસ્વમાસે શુક્રપક્ષે ત્રિ(તૃ)તીયાયાં તિથૌ સોમવારે
રોહ(હિ)ળીનક્ષત્રે વર્ધમાનનામ્નિ યોગે ઉવણસગચ્છે સિદ્ધાચાર્યસંતાને પૂજ્ય શ્રીજયરત્નસૂરિ-
શ(શિ)ળ્લ પં૦ હર્ષરત્નગળીનાં પરિવારસ્ય કીર્તિ(તિ)લક્ષ્મી ધૃતિ મતિ કુરુ ૨ સ્વાહા ॥

ભાવાર્થ:—સંવત ૧૫૭૧ ના વૈશાખ સુદિ ત્રીજ ને સોમવારના દિવસે રોહિણી નામના
નક્ષત્રને વિષે વર્ધમાન નામનો યોગ આવે છતે ઉપકેશગચ્છીય આચાર્ય (શ્રી) સિદ્ધ-

મોગલ સમય પહેલાંનો કપડાં પરનો એક ચિત્રપટ

સૂરિના પરિવારમાં થએલા પૂજ્ય શ્રી જયરત્નસૂરિના શિષ્ય પંચાસ હર્ષરત્નગણીના પરિવારની કીર્તિરૂપી લક્ષ્મીને વિસ્તાર કરનાર (આ ચિત્રપટ) થાઓ.

ચિત્રપટની બરાબર મધ્યમાં હોં અક્ષર પાંચ રંગવાળો લખેલો છે. હોં અક્ષરની ઉપરના ભાગમાં જમણી બાજુએ જૈની છોકર લખેલો છે અને ડાબી બાજુએ નમઃ શબ્દ લખીને ચિત્રકારે હોં હોં નમઃ શબ્દ લખીને ઋષિમંડલ યંત્રના બીજાક્ષરનું ચિત્ર સંપૂર્ણ દોરવા પ્રયત્ન કરેલો છે.

હોં માયાબીજ છે, હોંકાર ઉપર જૈનાચાર્યોએ હોંકારકદપની પણ રચના કરેલી છે; અને હોંકારના પાંચ વર્ણુ કદપીને જૈનોના ચોવીશે તીર્થંકરની સ્થાપના કરવાની યોજના પૂર્વના જૈનાચાર્યોએ કરેલી છે, જેને અનુસરીને ચિત્રકારે આ ચિત્રપટમાં પણ ચોવીશે તીર્થંકરની સ્થાપના કરેલી છે, જે આ પ્રમાણે છે:—

‘ હ નો વર્ણુ પીળો કદપેલો હોવાથી પીળાવર્ણુના સોળ તીર્થંકરો અનુક્રમે ૧ ઋષભદેવ, ૨ અન્વિતનાથ, ૩ સંભવનાથ, ૪ અભિનંદનસ્વામી, ૫ સુમતિનાથ, ૭ સુપાર્શ્વનાથ, ૧૦ શીતલનાથ, ૧૧ શ્રેયાંસનાથ, ૧૩ વિમલનાથ, ૧૪ અનંતનાથ, ૧૫ ધર્મનાથ, ૧૬ શાંતિનાથ, ૧૭ કુંથુનાથ, ૧૮ અરનાથ, ૨૧ નમિનાથ અને ૨૪ મહાવીરસ્વામીની સ્થાપના હ માં ચિત્રકારે ચિત્રપટમાં કરેલી છે; હ+હ=હોં અક્ષર થતો હોવાથી હ નો નીલો વર્ણુ કદપેલો છે અને ૧૬ મા મલ્લિનાથ તથા ૨૩ મા પાર્શ્વનાથ તીર્થંકરનો વર્ણુ પણ નીલો હોવાથી તે બંનેની સ્થાપના ચિત્રકારે આ ચિત્રપટમાં કરેલી છે. હી ના ઉપરના ભાગમાં અર્ધઅંદ્રાકાર સિદ્ધશીલાની આકૃતિનો વર્ણુ રાંતા કદપેલો હોવાથી ૬૬ પદ્મપ્રભુ અને ૧૨ મા વાસુપૂજ્યસ્વામીની સ્થાપના ચિત્રકારે અર્ધઅંદ્રાકાર આકૃતિમાં કરેલી છે. ઉપરના બિંદુનાં બે ભાગલા પાડીને ઉપરના અર્ધ ભાગમાં સફેદ વર્ણુવાળા ૮ મા તીર્થંકર અંદ્રપ્રભુ તથા ૯ મા તીર્થંકર શ્રી સુવિધિનાથ તથા નીચેના અર્ધભાગમાં શ્યામ વર્ણુવાળા ૨૦ મા સુનિસુમતસ્વામી અને ૨૨ મા નેમનાથ ભગવાનની સ્થાપના ચિત્રકારે ચિત્રમાં કરેલી છે. અને આ રીતે હોંકારમાં ચોવીશે તીર્થંકરની રજુઆત ચિત્રકારે રજુ કરીને મોગલ સમય પહેલાંનાં ગુજરાતી ચિત્રકારોની નાના છબી ચિત્રો ચીતરવાની કળાનો એક નમૂનો પૂરો પાડ્યો છે.’

હોંકારની આજુબાજુ પહેલા વર્તુલાકારમાં ૪૮ પાંખડીઓના કમળની રચના ચિત્રકારે કરેલી છે તેમાં તેત્રીસ પાંખડીઓમાં ક્ મ્ લ્ ર્ વ્ થી શરૂ કરીને હ મ્ લ્ ર્ વ્ સુધીના તેત્રીસ વ્યંજનોના મંત્રાક્ષરો રજુ કર્યા છે. તેમાં દરેક ચાર ચાર વ્યંજનોએ બંને પાંખડીઓમાં વ અપબીજની સ્થાપના કરેલી છે, તેમાં બે પાંખડીઓ પૈકીની પહેલી પાંખડીમાં પ્રભુ વ અને બીજી પાંખડીમાં ચાર વ ની સ્થાપના કરવામાં આવી છે; પરંતુ ચિત્રકારે પ મ્ લ્ ર્ વ્ શબ્દ ભૂલથી બે વખત લખેલ હોવાથી બે પાંખડીઓની બદલે એક પાંખ-

ડીમાં સાત વ ની સ્થાપના કરવી પડી છે અને વ્યંજનો તેત્રીસ હોવાથી એક ખીલ પાંખડીમાં પણ સાત વ ની સ્થાપના કરવી પડી છે. આ રીતે ચિત્રકારે પહેલું વર્તુલ ચીતરેલું છે. આ મંત્રાક્ષરોની સ્થાપના શા હેતુથી કરવામાં આવી તેની બરાબર અમને માહિતી નહીં હોવાથી તેની સમજણ અમે અહીં આ આપી નથી.

ખીલ વર્તુલાકારમાં વાહળી રંગની લીટીઓ દોરીને પાણીની રબ્બુઆત ચિત્રકારે કરેલી છે.

ત્રીજા વર્તુલાકારમાં આઠ દિશાઓમાં આઠ કમલની પાંખડીઓની આકૃતિઓ ચીતરીને અનુક્રમે ૧-પૂર્વ દિશામાં ૐ હ્રીં અર્હદમ્યઃ ઈશમ્યો નમઃ । રવિ હ્રીં શ્રી ધૃતિ અક્ષરો લખેલા છે અને અરિહંતનો વર્ણ ઉભવળ હોવાથી સફેદ વર્ણવાળા અરિહંતની આકૃતિ તથા અરિહંતપદના અધિષ્ઠાયકની આકૃતિ ચિત્રકારે ચીતરેલી છે. ૨-અગ્નિ કોણમાં ૐ હ્રીં સિદ્ધેમ્યો નમઃ । અગ્નિ સોમ લક્ષ્મી ઉમા ગૌરી વગેરે દેવીઓની ખીલ સિદ્ધપદની સાથે સ્થાપના પણ કરવામાં આવી છે, અને સિદ્ધનો વર્ણ રક્ત હોવાથી રક્ત વર્ણવાળા સિદ્ધની આકૃતિ તથા સિદ્ધપદના અધિષ્ઠાયકની આકૃતિ ચિત્રકારે ચીતરેલી છે. ૩-દક્ષિણ દિશામાં ૐ હ્રીં સર્વસુરિમ્યો નમઃ । યમ । મંગલ । સરસ્વતી જયા અંબા વગેરેની સ્થાપના આચાર્યપદની સાથે કરવામાં આવી છે, અને આચાર્યનો વર્ણ પીત હોવાથી પીત વર્ણવાળા આચાર્યની આકૃતિ તથા આચાર્યપદના અધિષ્ઠાયકની આકૃતિ ચિત્રકારે ચીતરેલી છે. ૪-નૈઋત્ય કોણમાં ૐ હ્રીં ઉપાધ્યાયેમ્યો નમઃ । બુધ । નૈર(ઋ)ત વિજયા નિત્યા ક્લિન્ના વગેરેની સ્થાપના ઉપાધ્યાયપદની સાથે કરવામાં આવી છે, અને ઉપાધ્યાયનો વર્ણ નીલ હોવા છતાં ચિત્રકારે આ ચિત્રમાં ભૂલથી પીત વર્ણવાળા સાધુની આકૃતિ તથા તેના અધિષ્ઠાયકની આકૃતિ ચીતરેલી છે. ૫-પશ્ચિમ દિશામાં ૐ હ્રીં સર્વસાધુમ્યો નમઃ । વરુણ । ગુરુ અજિતા મદદ્રવા કામાંગા વગેરેની સ્થાપના સાધુપદની સાથે કરવામાં આવી છે; અને સાધુનો વર્ણ શ્યામ હોવાથી શ્યામ વર્ણવાળા સાધુની આકૃતિ તથા સાધુપદના અધિષ્ઠાયકની આકૃતિ ચિત્રકારે ચીતરેલી છે. ૬-વાયવ્ય કોણમાં ૐ હ્રીં જ્ઞાનેમ્યો નમઃ । વાયુ શુક્ર કામબાળા સાનંદાનંદમાલિની નમઃ વગેરેની સ્થાપના કરવામાં આવી છે, અને જ્ઞાનનો વર્ણ ઉભવળ હોવા છતાં ચિત્રકારે આ ચિત્રમાં પીત વર્ણવાળા સાધુની આકૃતિ તથા તેના અધિષ્ઠાયકની આકૃતિ ચીતરેલી છે. ૭-ઉત્તર દિશામાં ૐ હ્રીં તત્ત્વ(ત્વ)દષ્ટિમ્યો નમઃ । ઘનિ । માયા ના(મા)યાવિની રૌદ્રી ગુરુમ્યો નમઃ વગેરેની સ્થાપના કરવામાં આવી છે, અને તત્ત્વદષ્ટિ એટલે દર્શનપદનો વર્ણ ઉભવળ હોવા છતાં ચિત્રકારે આ ચિત્રમાં ઉપર્યુક્ત પદની માફક પીત વર્ણવાળા સાધુની આકૃતિ તથા તેના અધિષ્ઠાયકની આકૃતિ ચીતરેલી છે. ૮-ઈશાન કોણમાં ૐ હ્રીં ચારિત્રિમ્યો નમઃ । જ્ઞાન રાહુકેતુ કલી કાલી કલિષ્ટયા વગેરેની સ્થાપના કરવામાં આવી છે, અને ચારિત્રપદનો વર્ણ ઉભવળ હોવા છતાં આ ચિત્રમાં પણ ઉપર્યુક્ત પદની માફક પીત વર્ણવાળા સાધુની તથા તેના અધિષ્ઠાયકની આકૃતિ ચિત્રકારે ચીતરીને આ ત્રીજા વર્તુલાકારનું કામ સમાપ્ત કરેલું છે.

ચોથા વર્તુલાકારમાં આપણે અગાઉ જણાવી ગયા તે સુજળ પટ ચીતરાવનાર સુનિ મહારાજનું નામ તથા પટ ચીતરાવ્યાની તારીખ વગેરેનો ઉલ્લેખ કરીને ૭૦ નમઃ સિદ્ધ થી શરૂ કરીને અ થી અઃ સુધીના સ્વરો, ક થી ક્ષ સુધીના વ્યંજનો અને ઋષિમંડલમંત્રામ્ના-યની સ્થાપના કરીને છેવટે इति श्रीकृषिमंडलमंत्रयंत्राग्नायઃ લખીને ચંત્રની સમાપ્તિ કરેલી છે.

આખાથે ચંત્રની સ્થાપના પૂર્ણકલશની આકૃતિ ચીતરીને પૂર્ણકલશના પેટાલાગમાં કરવામાં આવી છે. આ પ્રમાણે મધ્યમાં દ્વીકારમાં ચોવીશ તીર્થકરની સ્થાપના કરીને આબુખાબુ ઉપર જણાવી ગયા તે પ્રમાણે ચાર વર્તુલાકાર પદો તથા તેના અધિષ્ઠાયકોની સ્થાપના કરીને, કલશના મુખ ઉપરના ભાગમાં દ્વીકાર લખીને, સાડાત્રણ વર્તુલાકાર લીટીઓથી સારાથે ચંત્રને વેદિત કરીને છેવટે ક્રોં અંકુશળીજ લખીને ચંત્રની સમાપ્તિ કરવામાં આવી છે.

કલશની ઉપરના સુખના ભાગની આબુખાબુ ચિત્રકારે બે ચક્ષુઓ ચીતરેલાં છે. ભાર-તની ત્રણે સંસ્કૃતિઓ મંગલકલશ(પૂર્ણકલશ)ને માંગલિક ચિન્હ તરીકે માનતી હોવા છતાં, જૈન સંસ્કૃતિની ખાસ વિશિષ્ટતા એ છે કે પૂર્ણકલશની આબુખાબુ દિવ્યજ્ઞાનરૂપી બે ચક્ષુઓની રબુઆત કરે છે જ્યારે ખીજ બે સંસ્કૃતિઓ બે ચક્ષુઓ સહિત પૂર્ણ કલશની રબુઆત કરતી હોય એવું અમારા ખ્યાલમાં નથી.

ચિત્રપટના ચાર ખૂણાઓમાં અનુક્રમે ઉપરની જમણી ખાબુથી ૧ ધરણેન્દ્ર, ૨ પદ્માવતી, ૩ શુરભૂર્તિ તથા ૪ વૈદેહ્યાદેવીની ચંત્રના અધિષ્ઠાયક તરીકે સ્થાપના કરવામાં આવી છે.

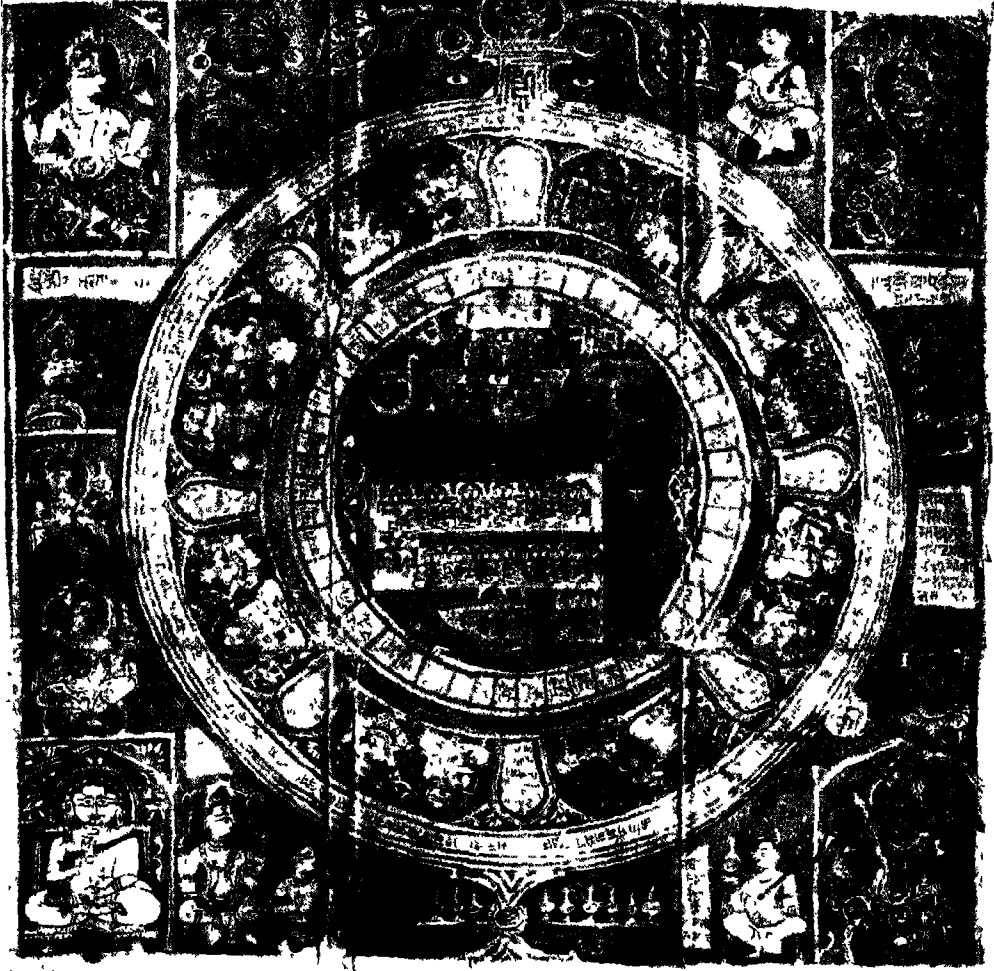
૧ ધરણેન્દ્ર-શરીરનો વર્ણ પીળો, તેના મસ્તક ઉપર છ કૃણા, જમણા હાથમાં પાશ અને ડાબા હાથમાં અંકુશ તથા તેના ખીજ બે હાથ ખાદી ચીતરેલા છે. તે ભદ્રાસનની બેઠકે બેઠેલો છે. તેના ડાબા હાથની નીચે તેના ચિહ્ન તરીકે હાથી મૂકેલો છે. આ ચિત્ર ચીતરનાર જૈનભૂર્તિ વિધાનના નિયમોથી તદ્દન અનલિપ્ત હોય એમ લાગે છે કારણ કે ધરણેન્દ્રનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે છે.

તેના શરીરનો વર્ણ ગૌર, તેના મસ્તક ઉપર ત્રણ કૃણા, તેના હસ્તમાં સર્પ, તેના આભૂષણો તથા તેના ચિહ્ન વિગેરેમાં પણ સર્પની આકૃતિ હોવી જોઈએ. ધરણેન્દ્રના વાસ્તવિક સ્વરૂપના ચિત્ર માટે જુઓ ' જૈન ચિત્રકલ્પદ્રુમ ' નામના પુસ્તકમાં છાપવામાં આવેલ ઠસ ભુવનપતિના ઇંદ્રોના ચિત્રોની ચિત્રપ્લેટ મધ્યેનું ધરણેન્દ્રનું ચિત્ર.

૨ પદ્માવતી-શરીરનો વર્ણ તપાવેલા સોના જેવો લાલ, મસ્તક ઉપર ત્રણ કૃણા, જમણા હાથમાં અંકુશ અને ડાબા હાથમાં પાશ તથા તેણીનો જમણો હાથ વરહસુદાએ તથા ડાબો હાથ અભયસુદા જેવો ચીતરેલો છે અને તેણીના ચિહ્ન તરીકે કુકડો ચીતરેલો છે; પરંતુ વાસ્તવિક રીતે કુકડાં એટલે કુકડો નહિ પણ કુર્કુટોરગવાહનાં તેણી હોવાથી કુકડાના સુખની આકૃતિવાળો સર્પ જોઈએ.

भोगद्वय समय पडेवांनो कपडा परनो ओक चित्रपट

ऋषिमंडल यंत्र

ડૉ. હીરાનંદ શાસ્ત્રી અને શ્રી સારાલાલ મણિલાલ નવાબ

૩ ગુરુમૂર્તિ-ગુરુમહારાજ લોકડાના બાબેટ ઉપર પદ્માસને પ્રવચન મુદ્રાએ હાથ રાખીને બેઠેલા છે. તેઓના શરીરનો વર્ણ પીળો અને કપડાંનો વર્ણ સફેદ છે. જમણા પગની પલાંડી ઉપર ઓઘો રાખેલો છે.

૪ વૈરોઢ્યા-શરીરનો વર્ણ શ્યામ, મસ્તક ઉપર ત્રણ કૂણા, ઉપરના બંને હાથમાં સર્પ, નીચેનો જમણો હાથ વરહમુદ્રાએ તથા ડાબો હાથ ખાલી છે. તે ભદ્રાસનની બેઠકે બેઠેલી છે. ચિત્રમાં તેણીની ઓળખાણ માટે કોઈપણ જાતનું ચિહ્ન ચીતરવામાં આવ્યું નથી પણ વાસ્તવિક રીતે ત્યાં અજગરનું ચિહ્ન ચિત્રકારે ચીતરવું બેઠતું હતું, જે શરતચક્રથી રહી ગયું હોય તેમ લાગે છે.

ઉપર્યુક્ત ચાર ખૂણાના ચાર ચિત્રો ઉપરાંત ચિત્રકારે નવગ્રહો તથા નવનિધાન અને તેના અધિષ્ઠાયકનું ચિત્ર પણ ચિત્રપટમાં ચીતરેલું છે, જે આ પ્રમાણે છે:—

ઉપરના ભાગની જમણી ખાણુએથી અનુક્રમે સૂર્ય અને ડાબી ખાણુએ ચંદ્ર, પટની ડાબી ખાણુએ મધ્યભાગના છેડા ઉપર અનુક્રમે મંગળ અને બુધ, નીચેના ભાગમાં અનુક્રમે ગુરુ અને શુક્ર તથા પટની જમણી ખાણુએ મધ્યભાગના છેડા ઉપર શનિ, રાહુ અને કેતુની સ્થાપના કરીને ચારે ખાણુએ મળીને નવગ્રહોની સ્થાપના ચિત્રકારે કરેલી છે. ઉપરાંત પૂર્ણકલશના તળીઆના ભાગમાં નવકુંભાકૃતિઓ ચીતરીને ચિત્રકારે નવનિધાનની તથા તેના અધિષ્ઠાયક પાંચ કૂણાવાળા શેષનાગની પણ રજુઆત કરેલી છે. વળી પૂર્ણકલશના ઉપરના મુખના ભાગમાં ગણેશનું તથા કદપવૃક્ષનાં પાંદડાંઓનું ચિત્ર ચીતરીને ચિત્રપટ સંપૂર્ણ કરેલો છે.

સ્વર્ગસ્થ પુણ્યલોક પ્રાતઃસ્મરણીય મહાત્મા શ્રીમદ્વિજયાનંદસૂરિ ઉર્ફે આત્મારામજી મહારાજ સાહેબે ભારતીય સંસ્કૃતિના રક્ષણ અને પ્રચાર સારુ સારો ય જિંદગી દરમ્યાન જે અથાગ પ્રયત્નો એવ્યા છે તેને માટે કેવળ જૈન સમાજ નહિ પણ દરેકે દરેક હિંદુ તેઓનો સદાને માટે ઋણી હોવો બેઠએ એવી અમારી માન્યતા છે.

પ્રસિદ્ધ જ્ઞાનાચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરે દ્રચાશ્રય કાવ્ય રચ્યું છે તે સૌ કોઈ જાણે છે. તે કાવ્ય સંસ્કૃતમાં અને પ્રાકૃતમાં છે. સંસ્કૃતમાં રચવામાં આવેલા કાવ્યમાં મૂળરાજથી માંડીને કુમારપાળ જૈન થયો ત્યાં સુધીનો ઇતિહાસ આપવામાં આવ્યો છે; જ્યારે પ્રાકૃત કાવ્યમાં કુમારપાળ રાજાના અમલને માત્ર કાવ્યરૂપે વર્ણવવામાં આવેલો છે. હું અહીં સંસ્કૃત દ્રચાશ્રય વિષે થોડુંએક લખાણ કરું છું.

આ કાવ્યનું ગુજરાતી ભાષાંતર સને ૧૮૯૩ માં શ્રીમંત મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડની વિદ્યાધિકારી કચેરીની સૂચના અનુસાર મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદીએ કર્યું છે. એ ભાષાંતર એકંદર શુદ્ધ છે, જે કે તેમાં કેટલીએક અશુદ્ધિઓ તથા ગેરસમજાણતીઓ રહી જવા પામી છે. સંસ્કૃત કાવ્યના છપાએલા બે ગ્રંથો નિર્ણયસાગર પ્રેસ તરફથી બહાર પડ્યા છે. બીજા વિભાગની પ્રસ્તાવના ઘણી ટૂંકી અને જરા પણ માર્ગદર્શક નહીં એવી ડા. બેલવલકરે લખી છે. તે પૈકી પ્રથમ ભાગ ઇ. સ. ૧૯૧૫ માં પ્રસિદ્ધ થયો હતો, જ્યારે બીજો ભાગ ઇ. સ. ૧૯૨૧ માં પ્રસિદ્ધ થયો હતો. પ્રથમ વિભાગમાં પહેલા દસ સર્ગો આપવામાં આવ્યા છે, જ્યારે બીજા વિભાગમાં તે પછીના દસ સર્ગો આપવામાં આવ્યા છે. દ્રચાશ્રય કાવ્યના સંસ્કૃત વિભાગની ટીકા પાલણપુરમાં સંવત્ ૧૩૧૦ ની દીવાળીએ અભયતિલકગણિએ (પૂરી) કરી છે, અને તે બંને વિભાગોમાં સ્લોકો સાથે આપવામાં આવી છે. ટીકા ઘણી સારી છે, અને અભયતિલકગણિ સમર્થ વૈચારકરણી તથા અભ્યાસી હશે એમ તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે.

દ્રચાશ્રય કાવ્ય મહાકાવ્ય છે. અને તેના પ્રથમ સ્લોક ઉપરથી જ જણાય છે કે કર્તાની અભિલાષા તેને કાલિદાસના રઘુવંશની કોટિએ મૂકવાની હશે. તે કાવ્ય વ્યાકરણ ઉપર અને ઇતિહાસ ઉપર છે, પણ તેમાં મુખ્યત્વે વ્યાકરણને પ્રાધાન્ય આપેલું હોય તેની ઐતિહાસિક ઉપયોગિતા એટલે અંશે ઓછી થઈ જાય છે, જે કે જેમાંથી એક દષ્ટિએ પણ હજી સુધી તેનો વિગતવાર અને શાસ્ત્રીય અભ્યાસ કોઈએ કર્યો હોય એમ જણાતું નથી. ગુજરાતના ઇતિહાસનાં જૂનાં સાધનોનો અભ્યાસ કરવાના પ્રયત્નમાં હું આ દ્રચાશ્રય-કૃતિને સ્લોકવાર, ટીકાવાર અને બીજી વિગતો પૂરતો જોઈ શક્યો છું. મારા પરિશીલનનાં પરિણામોને હું તપસીલવાર કોઈ વખત ગૂજરાતને આપવા ઇચ્છું છું.

દ્વાચાત્રય મહાકાવ્ય વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ અનેક છે, અને હું જોઈ શક્યો છું તે પ્રમાણે તો, તેનું વ્યાકરણ સમર્થન ખીબ કોઈ વ્યાકરણ ગ્રંથની અપેક્ષાએ સંપૂર્ણ છે.

આ મહાકાવ્ય સોલંકી વંશનો ઇતિહાસ વર્ણવે છે, તેથી તેમાંથી ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્ર એટલે કાઠિયાવાડ સંબંધી ઘણું જાણવાનું મળે છે. હેમચંદ્ર આચાર્ય પોતે ગુજરાતી હતા અને તેમનો અનુભવ સર્વજ્ઞ હતો એટલે Encyclopedic-સર્વગામી હતો તેથી તેમાં સમાજ, ઇતિહાસ, વાહ્મય, લોકસ્થિતિ, ભૂગોળ વિગેરે સંબંધી ઘણું નવું જાણવાનું મળે છે.

આચાર્યનાં કેટલાંક વર્ણનો તો વ્યાકરણનિયમગત હોવા છતાં ઉચ્ચ કાવ્યશક્તિના નમૂનાઓ તરીકે પણ ગણાવી શકાય.

પહેલા સર્ગમાં કર્તાએ અર્હત સ્તુતિ કર્યા પછી ચૌલુક્ય વંશની પ્રશંસા કરી છે. ત્યારપછી અણહિલપાટણનું વર્ણન આવે છે, જે વર્ણન માટે ૧૩૦ શ્લોકો રચવામાં આવ્યા છે. મૂળરાજ નૃપતિનું વર્ણન ૬૭ શ્લોકોમાં કરવામાં આવ્યું છે.

ખીબ સર્ગના કુલ ૧૧૦ શ્લોકો છે. તેમાં મૂળરાજને શંભુ સ્વપ્નમાં દર્શન આપે છે અને સૌરાષ્ટ્રપતિ ઉપર આક્રમણ કરવા તેને આજ્ઞા કરે છે. મૂળરાજ આ સ્વપ્ન ઉપર વિચાર કરે છે અને પોતાના મંત્રીઓ, જેહુલ તથા જંબક, સાથે તે ઉપર મંત્રણા કરે છે.

ત્રીજો સર્ગ ૧૬૦ શ્લોકોનો છે. તેમાં કવિ શરદ્ગતુનું વર્ણન કરે છે અને મૂળરાજનું યુદ્ધ-પ્રયાણ જણાવે છે. સોલંકી સેનાની જંબૂમાલી નદી ઉપરની છાવણીનું કવિએ કરાવેલું દર્શન ઘણું સુંદર છે.

ચોથો સર્ગ ૯૪ શ્લોકોનો બનેલો છે. તેમાં મૂળરાજને અહરિપુનો દૂત મળે છે અને પછી કવિ સોરઠી સેનાનું વર્ણન આપે છે.

પાંચમા સર્ગના ૧૪૨ શ્લોકોમાં મૂળરાજનો અહારિ (અહરિપુ) ઉપરનો વિજય, તેનું કેદ થવું, અહારિની મુક્તિ, મૂળરાજની પ્રભાસતીર્થની યાત્રા અને મૂળરાજે સોમનાથનું કરેલું સ્તવન એટલું આવે છે.

છઠ્ઠા સર્ગમાં સોલંકીઓનો લાટદેશ ઉપરનો વિજય આવે છે. આ સર્ગમાં મૂળરાજ મરણ પામે છે અને ચામુંડરાજ ગાદીએ આવે છે. સર્ગના કુલ શ્લોકો ૧૦૭ છે.

સાતમા સર્ગમાં આચાર્યે ૧૪૨ શ્લોકો મૂક્યા છે. તેમાં ચામુંડરાજ તથા કુમારો વલ્લભરાજ, દુર્લભરાજ અને નાગકુમાર, એમનું વર્ણન, વલ્લભરાજની માળવદેશ ઉપર સવારી, તેનું શીતળાના રોગથી મરણ, ચામુંડનું શુકલતીર્થ ઉપર જઈ તપઃસેવન તથા

શ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરનું દ્વાપાય કાવ્ય

મરણ, નાગરાજનું તથા હર્ષભરાજનું મારવાડી નૃપતિ મહેન્દ્રની કન્યાઓ સાથે લગ્ન, ગુજરાતનો માળવદેશ ઉપર વિજય, એટલી બાબતો આવે છે.

આઠમા સર્ગમાં ભીમના અમલનું વર્ણન આવે છે. તેના કુલ ૧૨૫ શ્લોકો છે. ભીમ સિંધુ દેશના રાજા હસ્તુક ઉપર વિજય મેળવે છે તેનું તથા ચેદિદેશનું અહીં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

નવમા સર્ગમાં ૧૭૨ શ્લોકો છે. તેમાં કલચૂરીવંશીય ચેદીરાજા કર્ણ અને સોલંકી-વંશીય ગૂર્જર રાજા ભીમ વચ્ચે થયેલા સમાધાનને બતાવવામાં આવ્યું છે. ગૂર્જર રાજ્યની પ્રતિભા આ વખતે તમામ ભારતવર્ષના રાજવંશો ઉપર પડી હતી તેમ કહેવામાં આવ્યું છે. ભૂગોળ તથા ઇતિહાસ બંને આ સર્ગમાં તથા આઠમા સર્ગમાં ખાસ આવે છે. ભીમ તથા ક્ષેમરાજ બંને આ સર્ગમાં મરણ પામે છે અને કર્ણ ગાદીએ આવે છે. કર્ણરાજા અને ચંદ્રપુરના કદંબરાજ જ્યકેશીની પુત્રી મયલલણ્યા એમનું પ્રીતિલગ્ન આ સર્ગમાં વર્ણાય છે, જે બીજા અનેક કપોલકલ્પિત વર્ણનોનો નિરાસ કરવામાં ઉપકારક થઈ શકે છે.

દસમા સર્ગમાં ૯૦ શ્લોકો છે અને તેમાં હેમચંદ્રસૂરિ, કર્ણરાજા લક્ષ્મીદેવીની કરેલી આરાધનાનું તથા લક્ષ્મીદેવીની પ્રસન્નતાનું અતિ મનોહર વર્ણન આપે છે એ આરાધનાથી કર્ણની મહારાણી મયલ્લણ્યાને ગર્ભ રહે છે.

અગ્યારમા સર્ગમાં ૧૧૮ શ્લોકો છે. તેમાં કુમાર સિદ્ધરાજનો જન્મ, તેનું નામકરણ, તેનો વિદ્યાભ્યાસ, તેનો અભિષેક, કર્ણનું મરણ, કુમાર દેવપ્રસાદનું મરણ, ત્રિભુવનપાળને અપાએલું અભયવચન, એ આવે છે.

બારમા સર્ગમાં ૮૧ શ્લોકો છે. તેમાં સિદ્ધરાજ બર્જરકને હરાવી તેને લશ્કરમાં નોકરી આપે છે, અને સારસ્વતતીરનું રક્ષણ કરવાનું કામ તેને સોંપે છે.

તેરમા સર્ગમાં ૧૧૦ શ્લોકો છે. તેમાં સિદ્ધરાજનો તંત્રવિદ્યા ઉપરનો અનુરાગ પ્રકટ થાય છે. રાજા એક નાગકુમાર અને તેની સ્ત્રી સાથે પરિચય કરે છે અને નાગકુમારને બચાવે છે.

ચૌદમા સર્ગમાં ૭૪ શ્લોકો છે. તેમાં સિદ્ધરાજ જ્યસિંહ અવંતીશ્વર યશોવર્માને હરાવી કેદ કરે છે. આ સર્ગમાં ગૂર્જરેશ્વરનો પાટણની તથા ઉર્જ્જનની યોગિનીઓ સાથેનો પરિચય દર્શાવવામાં આવે છે. સિદ્ધરાજ આ યોગિનીઓને દંડ આપે છે અને પ્રભાને તેમની કનડગતથી બચાવે છે.

પંદરમા સર્ગમાં સિદ્ધરાજ પાટણ પાછો આવે છે. તે સિદ્ધપુરમાં રુદ્રાલય તથા મઠો બંધાવે છે, કેદારદેવને સતોષે છે, મહાવીરનું ચૈત્ય કરાવે છે, અને સોમનાથ,

ગિરનાર તથા શત્રુંજયની યાત્રા કરે છે સૌરાષ્ટ્રમાં તે શિહોરનું બ્રહ્મસ્થાન વસાવે છે. આ સર્ગમાં કરેલું પરદેશીઓનું વર્ણન ખાસ ઉપયોગિતા ધરાવે છે. પાટણ આવતાં સિદ્ધરાજ ખૂબ યત્નો કરે છે અને સહસ્રલિંગ તળાવ, સત્રશાળાઓ વિગેરે તૈયાર કરાવે છે.

સ્રેણમા સર્ગમાં કુમારપાળનો અમલ શરૂ થાય છે. તેના કુલ ૯૭ શ્લોકો છે. અહીં ગૂર્જરેશ્વર ચિત્રકૂટ(ચિતોડ)ના રાજા આર્જુ ઉપર સવારી કરે છે. આ સર્ગમાં આપેલું આખૂનું વર્ણન અતિ રમ્ય છે. હેમચંદ્ર આચાર્ય આ વર્ણનમાં બનાસ નદી, મંદાકિની નદી, વસિષ્ઠનો આશ્રમ, મહાતીર્થસ્નાનો, મહોત્સવો, સૈંધવી દેવી, ખનિજની ખાણો, શબરી સ્થાનો, ઋષભદેવનું મંદિર, તેની કારીગીરી, અચલેશ્વર, રાજા વિક્રમસિંહે કુમારપાળનું કરેલું આતિથ્ય-એટલી ખાખતોનો સમાવેશ કરે છે. બનાસ નદી ઉપર છાવણી નાંખી પહેલા ગૂર્જર સૈન્યનું વર્ણન અહીં આવે છે અને કવિ છ ઋતુઓને અહીં વર્ણવે છે.

આવું જ મનોહર વર્ણન સત્તરમા સર્ગમાં ચાલુ રહે છે. તેમાં ઇતિહાસનું નામ માત્ર નથી સુરતકીડા, સંધ્યાનવર્ણન, રાત્રિવર્ણન, સૂર્યોદય એટલું એમાં આવે છે, જો કે શ્લોક—સંખ્યા કુલ ૧૩૮ છે. આ સર્ગ વાંચતાં મને “ શિશુપાલવધ ” માં યાદવોની ગિરનારયાત્રા યાદ આવી હતી.

અઠારમા સર્ગની શ્લોક—સંખ્યા ૧૦૬ છે, અને તેમાં ગૂર્જરસેનાનો ચિત્રકૂટી સેના ઉપરનો વિજય આવે છે.

ઓગણીસમા સર્ગમાં કુલ ૧૩૭ શ્લોકો છે. તેમાં આર્જુ રાજા કુમારપાળ સાથે મૈત્રી કરે છે અને પાટણ મુકામે મેવાડકુંવરી જલહણાદેવી સાથે કુમારપાળનું લગ્ન થાય છે. આ જ સર્ગમાં માળવાના રાજા બલ્લાલ સામેની સવારીનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે અને બલ્લાલનો વધ થાય છે તે કહેવામાં આવ્યું છે.

વીસમો સર્ગ કાચનો છેલ્લો સર્ગ છે તેમાં કુમારપાળ અમારિ-ઘોષણા પ્રવર્તાવે છે, નિર્વંશ પ્રજાજનના ધનનો ત્યાગ કરે છે, કાશીક્ષેત્રના કેદારનાથના મંદિરનો પુનરુદ્ધાર કરાવે છે, સોમનાથના મંદિરનો ઉદ્ધાર કરાવે છે, પાટણમાં પાર્શ્વનાથનો પ્રાસાદ બંધાવે છે તે કુમારપાળેશ્વર દેવનું (શંકર) મંદિર કરે છે અને દેવપત્તનમાં પાર્શ્વચૈત્ય કરે છે. આ સર્ગમાં કુમારપાળ જૈન થાય છે એમ જણાય છે, કારણ કે હેમચંદ્રસૂરિ ૯૮ મો શ્લોક નીચે પ્રમાણે રચી ગયા છે:—

યુષ્માન્ મો અભિવાદયે મવ જયી મો ઇધિ જૈનશ્ચ મો,
યુષ્માનવ્યભિવાદયે સુકૃતવાન્ મૂયઃ કુમાર મવ ।
આયુષ્માંશ્ચ કુમારપાલ ચિરમિત્યાશંસિતોઽગ્રહૈતૈ—
શ્ચૈત્યં સ્ફાટિકપાર્શ્વચિંબમકૃત સ્વર્ગેન્દ્રનીલૈર્નૃપઃ ॥

કુમારપાળ જૈન મુનિઓને કહે છે: 'હું તમોને વંદના કરું છું.' જૈન મુનિઓ કહે છે: 'તારો જય થાઓ. તું જૈન થા.' કુમારપાળ ઉત્તર આપે છે: 'હે આહંતો! હું તમને ફરી અભિવંદના કરું છું.' આહંતો કહે છે: 'હે રાજા! હે કુમારપાળ! તું સુકૃતવાન થા. તને ધર્મલાભ થાઓ. તું આયુષ્યમાન થા. તું જૈન દર્શનનો પ્રચાર કર.' એવી રીતે કહેવાતા એ રાજાએ સ્ફટિકના પાર્શ્વનાથ ળિંગવાણું સોનાનું અને ઇંદ્રનીલવાણું ચૈત્ય (અભુહિલ્લપાટકમાં) કર્યું.

ઉપર દ્વચાશ્રયની માત્ર રૂપરેખા આપી છે, તેનો વિગતવાર અભ્યાસ થવો જોઈએ. આખું સંસ્કૃત કાવ્ય ટીકા સાથે વાંચનાં મને તેની ઉપયોગિતા અનેકવિધ જણાઈ છે. એ વિવિધ ઉપયોગિતાનાં રહસ્ય માત્ર જૈન પ્રબ્ધ નહીં પણ ગૂર્જર અને ગૂર્જરેતર સમાજ સમક્ષ કોઈ વાર મૂકવા તીવ્ર અભિલાષા છે. ગૂર્જરાષ્ટ્રના તમામ સમાજે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યની અપ્રતિમ પ્રતિભા માટે અભિમાન ધરાવવું જોઈએ. હેમચંદ્ર આચાર્ય માત્ર જૈન વિભૂતિ નહોતા: તેમનું વ્યક્તિત્વ ગૂર્જર હતું, આર્ય હતું, અગમ્ય સર્વજ્ઞત્વવાળું હતું. જે નવા જુના ગૂર્જર લેખકોએ તે સર્વજ્ઞ વ્યક્તિત્વનો ઉપહાસ કર્યો છે તેમણે અક્ષમ્ય ગુન્હો કર્યો છે. હેમચંદ્રની પ્રતિભાની રજઃકણ જેટલી પ્રતિભા જેની નથી તેઓ આવો ગુન્હો કરી શકે, એ હજી ચાલુ છે તે જ આપણી અયોગ્યતા સૂચવે છે.

જૈન દર્શનમાં કર્મનું વર્ગીકરણ

ૐ કસુદના

પ્રો. આનંદસુખરાંકર ત્રિવેદી.

પશ્ચિમના દેશો બહિર્ભૂખી જ્ઞાનપ્રકૃતિમાં અદ્વિતીય ઉચ્ચતા ભોગવે છે, અને વિજ્ઞાન આને અદ્ભુત પ્રગતિ સાધી રહ્યું છે એ ખીના વારંવાર આપણને કહેવામાં આવે છે તેની સાથે પૂર્વમાં તેવી પ્રગતિ થઈ નથી એમ દર્શાવી કેટલાકો તરફથી આપણા જ્ઞાનગૌરવ તરફ ઉદાસીનતા પ્રેરવા કોઈ કોઈ વાર પ્રયત્ન થાય છે; પણ પશ્ચિમે અન્તર્ભૂખી જ્ઞાનપ્રકૃતિથી આપણા જેવી ઉચ્ચતા પ્રાપ્ત કરી નથી એ વાત જોઈએ તેવી આગ્રહ સાથે કહેવામાં આવતી નથી. અધ્યાત્મશાસ્ત્ર ને માનસશાસ્ત્રમાં પૂર્વનાં તત્ત્વદર્શનોએ અન્તર્ભૂખી પૃથક્કરણથી જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે તે જ્ઞાનની ખરોખરી પશ્ચિમમાં મળવી અશક્ય છે.

જૈન દર્શનમાં જોવામાં આવતું કર્મોનું વર્ગીકરણ આનું એક ઉદાહરણ છે. કર્મના મુખ્ય બે પ્રકાર છે : ઘાતી ને અઘાતી. અને ઘાતીકર્મના દર્શનાવરણીય, જ્ઞાનાવરણીય, મોહનીય, અંતરાય એ વિભાગ છે; જ્યારે અઘાતીકર્મના આયુઃ, નામ, ગોત્ર ને વેદનીય એ વિભાગ છે. તે દરેકના પેટાવિભાગ ધ્યાનમાં લેતા ઘાતી ને અઘાતીકર્મના ૧૫૮ પેટાભેદ દર્શાવવામાં આવે છે, જે નીચે મુજબ છે:—

૧ દર્શનાવરણીયકર્મ	૬ જાતનાં	૫ આયુઃકર્મ	૪ જાતનાં
૨ જ્ઞાનાવરણીયકર્મ	૫ જાતનાં	૬ નામકર્મ	૧૦૩ જાતનાં
૩ મોહનીયકર્મ	૨૮ જાતનાં	૭ ગોત્રકર્મ	૨ જાતનાં
૪ અંતરાયકર્મ	૫ જાતનાં	૮ વેદનીયકર્મ	૨ જાતનાં
			કુલ ૧૫૮ જાતનાં

આ યાદી જોનારને જૈન દર્શન અન્તર્ભૂખી પૃથક્કરણમાં કેટલે જાડે સુધી પહોંચી શક્યું છે તેનો તરત જ ખ્યાલ આવશે.

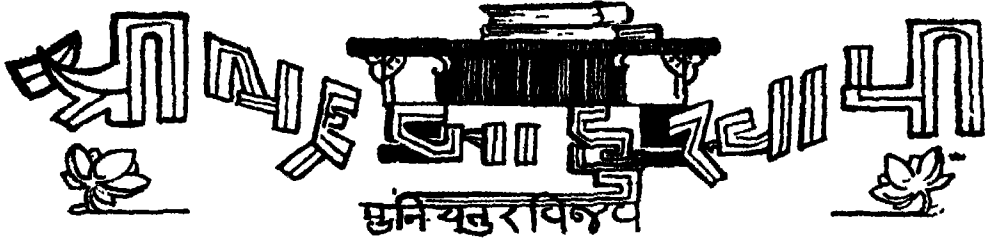
એ દર્શનની ઉપકારકતા કેટલી બધી છે તે દર્શાવવા માટે તેમાં ખાસ રસ લેનારાઓએ નીચેના વિષયો જેવા વિષયો પર સત્વર પુસ્તકો લખાવવાં જોઈએ એમ મારું માનવું છે.

(ક) અનેકાન્તવાદનો ઇતિહાસ:—ગૂજરાતીમાં તેમ જ અંગ્રેજીમાં.

(ખ) અહિંસાવાદ અને હિંદમાં તેની અસર:—ગૂજરાતીમાં તેમ જ અંગ્રેજીમાં.

(ગ) જૈન ધર્મની અન્ય ધર્મો સાથે સરખામણી:—ગૂજરાતીમાં તેમ જ અંગ્રેજીમાં.

શ્રી “આત્માનન્દ” શતાબ્દિના નિમિત્તે થતી લેખપ્રવૃત્તિ વખતે આટલી શુભેચ્છા વધુ પડતી નહિ ગણાય.

तत्त्वार्थरत्नौघविलोकनार्थं सिद्धान्तसौधान्तरहस्तदीपाः ।
 निर्युक्तयो येन कृताः कृतार्थस्तनोतु भद्राणि स भद्रबाहुः ॥

—मुनिरत्न-अभयचरित्र

श्री लक्ष्मणाहुस्वामी સમર્થ તત્ત્વવેત્તા થઈ ગયા છે. એમની સાહિત્ય-સેવા જૈન સમાજને ગૌરવાસ્પદ બનાવે છે જૈનાગમોને અલંકૃત કરનારી એમણે રચેલી નિર્યુક્તિઓ જોઈ સાક્ષરો મંત્રમુગ્ધ બને છે. એવા મહાપુરુષના જીવનને અંગે બે શબ્દો લખવા સુઅવસર પ્રાપ્ત થયો અને તે વળી આસન્નોપકારી શ્રી વિજયાનંદસૂરીશ્વર જેવા પુનિત મહા-ત્માના શતાબ્દિ સ્મારક ગ્રંથ માટે એ બીના મને અત્યંત આનંદ ઉપજાવે છે.

સ્વેતાંબર હો કે દિગંબર-સહુ કોઈ શ્રી લક્ષ્મણાહુને માને છે. બન્ને પક્ષના અનેક વિદ્વાનોએ થોડાઘણા ફેરફાર સાથે આલેખેલું એમનું જીવનચરિત્ર સંખ્યાબંધ ગ્રંથોમાં જેવામાં આવે છે અને જૈન સમાજનો મોટો ભાગ તેથી વાકેફગાર હોવાથી તે અહિં જણાવવાની આવશ્યકતા નથી. પરંતુ લક્ષ્મણાહુ નામની બે વ્યક્તિઓ ભિન્ન ભિન્ન સમયે થયેલ છે તે બન્નેની શુચિવાઈ ગયેલ જીવન-ઘટનાના ઉકેલ માટે મારો આ પ્રયાસ છે.

અઘાવધિ ઉપલબ્ધ જૈન વાહ્યમય તરફ નજર કરતાં કોઈ પણ સ્થળે બીજા લક્ષ્મણાહુનો ઉલ્લેખ દૃષ્ટિગોચર થતો નથી. ૧ પૂર્વકાલીન ગ્રંથકારો તે એક જ વ્યક્તિ માનીને દરેક પ્રસંગ પંચમશ્રુતકેવલીના નામે જ જણાવે છે, પરંતુ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ નિહાળતાં અને

૧ વંદામિ મહ્વાહું પાર્શ્વં ચરમસયલસુચનાર્ણિ ।

સુત્તસ્સ કારગમિસિં દમાસુ કાપે ય વવહારે ॥ —દશાશ્રુતરકંધ ચૂર્ણિ પી. ૪,૧૦૦

—પંચકલ્પભાષ્ય-સંધદાસગણિ, પી. ૪,૧૦૩

અનુયોગદાયિનઃ સુધર્મસ્વામિપ્રશ્વતયો યાવદસ્ય ભગવતો નિર્યુક્તિકારસ્ય ભદ્રબાહુસ્વામિનશ્વતુર્દશપૂર્વ-ધરસ્યાવાચ્યસ્તાન્ સર્વાનિતિ ।

—શીલાંકાચાર્ય-આચારાંગસૂત્રવૃત્તિ.

અરિહંતે વંદિત્તા ચત્ત્વસપુન્વી તદ્દે વ દસપુન્વી ।

एङ्कारअंगसुत्तधारए सव्वसाहू य ॥

—ઓધનિર્યુક્તિ. ગા. ૧

મુનિરાજશ્રી ચતુરવિજયજી

અનેક ધર્તર સાધનોદ્વારા સૂક્ષ્માવલોકન કરતાં આધુનિક વિદ્વાનોને ભદ્રબાહુ નામની એ વ્યક્તિઓ ભિન્ન માલુમ પડે છે.^૨

આઘ ભદ્રબાહુ શ્રી યશોભદ્રસૂરિના શિષ્ય હતા. ચતુર્દશપૂર્વધર (પંચમશ્રુતકેવલી) હતા. મૌર્યવંશીય ૩ચંદ્રગુપ્તના સમયમાં થયા હતા અને વીરનિર્વાણુ દિવસથી ૧૭૦ મા વર્ષે દેવલોક પામ્યા હતા. એમના જીવન વિષે મારા ધારવા પ્રમાણે જૂનામાં જૂનો ઉલ્લેખ પરિશિષ્ટ પર્વમાં દષ્ટિગોચર થાય છે. તેમાં શ્રી સ્થૂલભદ્રને પૂર્વની વાચના આપ્યાની હકીકત છે પરંતુ નિર્ચુકિત વિગેરે અથો તેમ જ વરાહમિહર સંખ્યે નામનિશાન પણ નથી. એ નિર્ચુકિતઓ વિગેરે તેમની કૃતિ હોત તો સમર્થ વિદ્વાન શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય તેનો ઉલ્લેખ કર્યા વગર રહેત નહીં.

ખીબા ભદ્રબાહુ વિક્રમની છઠી શતાબ્દમાં થયા છે. તેઓ જાતે પ્રાણજી હતા. પ્રસિદ્ધ જ્યોતિષી વરાહમિહર એમનો ભાઈ હતો. કોના શિષ્ય હતા તે કહી શકાય તેમ નથી. નિર્ચુકત્યાદિ સર્વ કૃતિઓ એમના બુદ્ધિવૈભવમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી છે.

આ ગાથામા દ્વશપૂર્વી વિગેરેને નમસ્કાર કરવાથી નિર્ચુકિતકાર ચતુર્દશપૂર્વી નથી એમ પૂરવાર થાય છે અને એટલા માટે જ ટીકાકાર શંકા કાઠાવ છે કે-મદ્રબાહુસ્વામિનશ્ચતુર્દશપૂર્વધરત્વાદ્ દશપૂર્વધરા-દીના ન્યૂનત્વાદ્ કિ તેષાં નમસ્કારમસૌ કરોતિ ? । પરંતુ તે સમયે ઐતિહાસિક સાધનોની દુર્લભતા હોવાને કારણે પારંપરિક પ્રધોપતે અનુસારે નિર્ચુકિતકારને ચતુર્દશપૂર્વધર કહીને યથામતિ શંકાનું સમાધાન કરે છે. તે અપ્રસ્તુત હોવાથી અહીં લખતો નથી.

દશવૈકાલિકસ્ય ચ નિર્ચુકિશ્ચતુર્દશપૂર્વવિદા મદ્રબાહુસ્વામિના કૃતા । —મલયગિરિ-પિંડનિર્ચુકિતવૃત્તિ.
અસ્ય ચાતીવ ગમ્ભીરાર્થતા સકલસાધુપ્રાવકવર્ગસ્ય નિત્યોપયોગિતાં ચ વિજાય ચતુર્દશપૂર્વધરેણ શ્રીમદ્રબાહુસ્વામિના તદ્વ્યાખ્યાનરૂપા ‘ આમિનિબોહિયાનાં સુઅનાણં ચેવ ઓહિનાણં ચ । ’ હત્યાદિ પ્રસિદ્ધ-મન્યરૂપા નિર્ચુકિ: કૃતા ।
—મલધારિહેમચંદ્રસૂરિ-વિશેષાવશ્યકવૃત્તિ.

૨ જીઓ ઇતિહાસપ્રેમી મુનિ શ્રી કલ્યાણવિજયજીએ લખેલું વીરનિર્વાણસંવત્ ઔર કાલગણના નામનું હિન્દી પુસ્તક તથા ન્યા. વ્યા. તીર્થ પં. એચરદાસ જીવરાજે સંશોધિત પૂર્ણચંદ્રાચાર્યવિરચિત ઉવસ-ગ્ગહરં સ્તોત્ર લઘુવૃત્તિ-ગ્ગનસૂરમુનિરચિત ત્રિચંકર નૃપ કથા સમેત-માંની પ્રસ્તાવના. (શારદાવિજય અંથમાળા, ભાવનગરદ્વારા પ્રકાશિત.)

૩ ચંદ્રગુપ્તનો રાજ્યારોહણ કાળ વીરનિર્વાણથી ૧૫૫ મે વર્ષે છે. જીઓ પરિશિષ્ટ પર્વ સર્ગ ૮ માંનો નિમ્નલિખિત શ્લોક—

एवं च श्रीमहावीरमुक्तेर्वर्षशते गते । पञ्चपञ्चाशदधिके चन्द्रगुप्तोऽभवन्वृष ।।

૪ વીરમોક્ષાદ્ વર્ષશતે સપ્તત્યમે ગતે સતિ । મદ્રબાહુરપિ સ્વામી યયૌ સ્વર્ગ સમાધિના ।।

પરિ० સ. ૧, શ્લો० ૧૧૨

શ્રી ભદ્રાહરિસ્વામી

પ્રાચીન માન્યતા પ્રમાણે નિર્યુક્તિકારને ચતુર્દશપૂર્વધર કહેવામાં આવે છે પરંતુ આવ-
શ્યકનિર્યુક્તિની ગાથા ૨૩૦ માં શ્રી પવજસ્વામીને અને ૨૩૨ માં અનુયોગ પૃથક્કરણના
અંગે આર્યરક્ષિતનો ઉદ્દેશ આવે છે. ત્યારબાદ નિહ્વેનો પરત્વે વર્ણન કરતાં મહા-
વીરનિર્વાણ પછી ૪૦૯ વર્ષે ઓટિક (દિગંબર) મનની ઉત્પત્તિ જણાવે છે. તે આ પ્રમાણે—

બહુરય પદસ અજ્ઞત સામુચ્છા દુગ તિગ અબદ્ધિઆ ચેવ ।
 ણસિ નિગમણં વોચ્છં અહાણુપુઠ્ઠીણ ॥ ૨૩૫ ॥
 બહુરય જમાલિપમવા જીવપદસા ય તીસગુત્તાઓ ।
 અવ્વત્તાસાઢાઓ સામુચ્છે અસ્સમિત્તાઓ ॥ ૨૩૬ ॥
 ગંગાઓ દોફિરિયા છલુગ્ગ તેરાસિયાણ ઉપ્પત્તી ।
 થેરા ય ગોટ્ટમાહિલ પુટ્ટમબદ્ધં પરુવિતિ ॥ ૨૩૭ ॥
 સાવત્થી ઉસમપુરં સેયંબિયા મિહિલ ઉલ્લુગ્ગતીરં ।
 પુરિમંતરંજિયા દસરહ વીરપુરં ચ નયરાહં ॥ ૨૩૮ ॥
 ચોદસ સોલસવાસા ચોદસ વીસુત્તરા ય દુણિ સયા ।
 અટ્ટાવીસા ય દુવે પંચેવ સયા ય ચોઆલા ॥ ૨૩૯ ॥
 પંચે સયા ચુલસીઓ છષેવ સયા નવુત્તરા હંતિ ।
 નાણુપ્પતીણ દુવે ઉપ્પન્ના નિવ્વુણ સેસા ॥ ૨૪૦ ॥

ક્રત્યાદિ ગાથા.

અર્થ—(૧) ભગવાન મહાવીરને કેવળાજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી ચૌદ વર્ષે શ્રાવસ્તી નગ-
 રીમાં જમાલી આચાર્યથી બહુરન નિહ્વેવ થયા. (૨) ભગવાનની જ્ઞાનોત્પત્તિ પછી સોળ વર્ષે
 ઋષભપુરનગરમાં તિપ્પયુક્તાચાર્યથી છેડલા પ્રદેશમાં જીવત્વ માનનાર નિહ્વેવ થયા. (૩)
 ભગવન્તના નિર્વાણ પછી બસો ને ચૌદ વર્ષે સ્વેનાંબિકા નગરીમાં આપાઢાચાર્યથી અવ્યક્તવાદી
 નિહ્વેવ થયા. (૪) ભગવાનના નિર્વાણ પછી બસો ને વીસ વર્ષે મિથિલા નગરીમાં અધ-
 મિત્રાચાર્યથી સામુચ્છેદિક નિહ્વેવ થયા. (૫) બસો ને અઠ્ઠાવીસ વર્ષે ઉલ્લુકાતીરે ગંગાચાર્યથી
 દિક્કિય નિહ્વેવ થયા. (૬) પાંચસો ને ચુમાલીશ વર્ષે અંતરંજિકા નગરીમાં પડુલ્લુકાચા.

૫ વીરનિર્વાણ સંવત ૪૯૬ (વિક્રમ સંવત ૨૬) માં વજ્રનો જન્મ, વી. નિ. સં. ૫૦૪
 (વિ. સં. ૩૪) માં દીક્ષા, વી. નિ. સં. ૫૪૮ (વિ. સં. ૭૮) માં યુગપ્રધાનપદ અને વી. નિ. સં. ૫૮૪
 (વિ. સં. ૧૧૪) માં સ્વર્ગવાસ થયો હતા.

૬ વી. નિ. સં. ૫૨૨ (વિ. સં. ૫૨) માં જન્મ, વી. નિ. સં. ૫૪૪ (વિ. સં. ૭૪) માં
 દીક્ષા, વી. નિ. સં. ૫૮૪ (વિ. સં. ૧૧૪) માં યુગપ્રધાન પદ અને વી. નિ. સં. ૫૯૭ (વિ. સં.
 ૧૨૭) માં સ્વર્ગસ્થ થયા હતા. માયુરી વાચનાનુસાર વી. નિ. સં. ૫૮૪ માં સ્વર્ગવાસ મનાય છે.

મુનિરાજશ્રી ચતુરવિજયજી

૪૧થી ત્રૈશિક નિહ્વ થયા. (૭) પાંચ સો ને ચોરાશી વર્ષે દશપુરનગરમાં સ્પૃષ્ટકર્મ પ્રરૂપનાર સ્થવિર ગોષ્ઠામાહિલથી અબદિક નિહ્વ થયા (૮) અને આઠમા યોગિક (દિગંબર) નિહ્વ સ્થવીરપુર નગરમાં ભગવંતના નિર્વાણ પછી છસો ને નવ વર્ષે થયા. આવી રીતે ભગવાનને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી બે અને નિર્વાણ પછી છ એમ આઠ નિહ્વ થયા.

આથી પણ નિર્ચુક્રિતકાર ભદ્રબાહુસ્વામી પંચમશ્રુતકેવળીથી ભિન્ન હોવાનો નિશ્ચય થાય છે, કારણ કે પૂર્વે થઈ ગયેલ વ્યક્તિ, ભવિષ્યમાં થનાર માટે ‘ અમુક વર્ષે અમુક થયો. ’ એવો પ્રયોગ વાપરે નહી; માટે નિર્ચુક્રિતકાર ભદ્રબાહુનો સમય વીરનિર્વાણ બાદ ૧૭૦ હોઈ શકે નહીં.

શ્રી સંઘતિલક્ષ્મીરિકૃત ‘ સમ્યક્ત્વસમતિકાવૃત્તિ, શ્રી જિનમલસૂરિકૃત ‘ ઉવસગ્ગહર ’ સ્તોત્રવૃત્તિ તેમ જ મેરુતુંગાચાર્યકૃત પ્રબંધચિંતામણી વિગેરે સ્વેતાંબરીય ગ્રંથોમાં ભદ્રબાહુને પ્રખર જ્યોતિષી વરાહમિહરના ભાઈ તરીકે વર્ણવેલ છે. વરાહમિહરના રચેલા ચાર ગ્રંથો અત્યારે ઉપલબ્ધ થાય છે. તેમાં છેલ્લો ગ્રંથ ખગોળશાસ્ત્રનું વ્યવહારુ જ્ઞાન આપનાર પચ્ચસિદ્ધાન્તિકા છે તેમાં તેના રચનાકાળ શાકે ૪૨૭ જણાવેલ છે. બુદ્ધો તેની નિમ્નલિખિત આર્યા-

મત્તાશ્ચિવેદસંસ્કૃત્યં શકકાલમપાસ્ય ચૈત્રશુક્લાદૌ ।

અર્ધાસ્તમિતે માનૌ યવનપુરે સૌમ્યદિવસાથે ॥

વરાહમિહરનો સમય ઈ. સ. ના છઠ્ઠા સૈકાનો છે (૫૦૫-૫૮૫ સુધીનો) તેથી ભદ્રબાહુનો સમય પણ છઠ્ઠો સૈકો નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે.

શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામી નિર્ચુક્રિત વિગેરે કોઈપણ ગ્રંથમાં પોતાનો રચનાકાળ જણાવતા નથી. માત્ર કલ્પસૂત્રમાં—

૭ તત્થ ય ચુદસવિજ્ઞાઠાણપારગો છક્કમ્મમમ્મવિઙ્ગ પયઈણ મહાં મવ્રવાહુ નામ માહણો હુત્થા । તસ્સ ય પરમપિમ્મ મરસીરહમિહરો વરાહમિહરો નામ સહોયરો । —સંઘતિ૦ સમ્યક્ત્વસમ૦

વરાહમિહરનો જન્મ ઉજ્જૈન આગળ થયો હતો, એણે ગણિતનું કામ આશરે ઈ. સ. ૫૦૫ માં કરવા માંડ્યું હતું. અને એના એક ટીકાકારના કહેવા પ્રમાણે એ ઈ. સ. ૫૮૭માં મરણ પામ્યો હતો. પ્રો. એ. મેકડોનાલ્ડ-સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ. વ. ૫૬૪

૮ ‘ વૃહત્સંહિતા ’ (૧ ૧૮૬૪-૧૮૬૫ ની “ Bibliotheca Indica ” માં કર્ને પ્રસિદ્ધ કરી છે. અને “ Journal of Asiatic Society ” ના ચોથા પુસ્તકમાં એનું ભાષાંતર થયું છે. એ જ ગ્રંથની ભદ્રોત્પલની ટીકા સાથની નવી આવૃત્તિ ૧૮૬૫-૬૭ માં એસ. દિવેદીએ બનારસમાં પ્રસિદ્ધ કરી છે.) હોરાશાસ્ત્ર (જેનું મદ્રાસના સી. આયરે ૧૮૮૫ માં ભાષાંતર કર્યું છે.) લઘુજાતક (જેના થોડા ભાગનું વેબરે અને જેકાબીએ ૧૮૭૨ માં ભાષાંતર કર્યું છે.) અને પચ્ચસિદ્ધાન્તિકા બનારસમાં થીબો અને એસ. દિવેદીએ ૧૮૮૬ માં પ્રસિદ્ધ કરેલ છે અને તેના મોટા ભાગનું ભાષાંતર પણ કર્યું છે.

સમણસ્સ મગ્ગઓ મહાવીરસ્સ જાવ સઙ્ગદુક્કલ્લપ્પહીણસ્સ નવવાસસયાઈં વિહક્કંતાઈં, દસમસ્સ ય વાસસયસ્સ અયં અસીદ્ધમે સંવચ્છરે કાલે ગચ્છઈ. ‘વાયળંતરે પુણ અયં તેણણ સંવચ્છરે કાલે ગચ્છઈ. સૂત્ર ૧૪૮.

આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ નજરે પડે છે. આ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે. આપણે આ અંધને એમની પ્રાથમિક કૃતિ માનીએ. આચાર્યશ્રીએ પોતાની ૧૫ વર્ષ લગભગની ક્રિશોરવયે અંધરચનાની શરૂઆત કરી હોય અને—

તેહિં નાણલ્લેણ વરાહમિહરવંતરસ્સ દુલ્લિદ્ધં નાઙ્ગણ સિરિવાસસામિણો ‘ત્વસમ્માહરં’ ધવળં કાઙ્ગણ સંઘકલ્લ પેસિયં । સંઘતિ-સમ્યક્ત્વસં

આ વર્ણન તરફ લક્ષ્ય ખેંચી વરાહમિહરના અવસાન (ઇ. સ. ૫૮૫) બાદ ચાર-પાંચ વર્ષ સુધી હયાતી ધરાવતા હશે એમ માનીએ તો એમનો સર્વાયુ વર્ષ ૧૨૫ થી ઉપર અને ૧૫૦ વચ્ચેના ધારી શકાય છે; પરંતુ આટલા લાંબા આયુષ્ય માટે શકાને સ્થાન મળે છે ખરું.

વરાહમિહરે ઇ. સ. ૫૦૫ થી ગણિતનું કામ કરવા માંડ્યું અને તે ઇ. સ. ૫૮૭ સુધી હયાત હતો તેણે લગભગ ૧૫-૨૦ વર્ષની વયે કામ આરંભ્યું હોય તો તેની ઉંમર પણ ૧૦૦ ઉપરની કદથી શકાય છે. શ્રી ભદ્રબાહુ તેમનાથી વીસ-ત્રીસ વર્ષ વીલ હોય તો ઉપર્યુકત આયુષ્યનો ધરાધર મેળ ખેસી રહે છે, પરંતુ પ્રબંધચિંતામણિકાર (મેરુતુંગાચાર્ય) એમને લઘુબંધુનું વિશેષણ^{૧૦} આપે છે. આથી ઉંમર સંબંધી શંકા પુનઃ વિશેષ મજબૂત બને છે.

૯ આ વાક્યનો અર્થ કલ્પસૂત્રના ટીકાકારો પંડીના ધણાખરા લિખ્ત લિખ્ત રીતે ઉપગમે છે, પરંતુ ખરી હકીકત તો એમ લાગે છે કે તે મમયે વિક્રમ સંવત્ ૫૧૦ ચાલતા હશે. અને તે વિક્રમના રાખ્યારોહણ દિવસથી તેમજ સંવત્તમર પ્રવૃત્તિ દિવસથી ગણવા સંબંધી મતભેદ હશે. શ્રી મહાવીર પ્રભુના નિર્વાણથી ૪૭૦ વર્ષે વિક્રમ રાગ્વ ગાદીએ ખેઠા અને ત્યારબાદ ૧૩ મે વર્ષે સંવત્સર પ્રવર્તાવ્યો હતો, માટે વિક્રમ સવત્માં ૪૭૦ ઉમેરતા વીર મ. ૬૮૦ આવે અને ૪૮૩ ઉમેરીએ તો ૬૬૩ વર્ષ આવે. આ આખતના સમર્થન માટે જુઓ કાલિદાસચાર્યની પરંપરામાં થયેલા શ્રી ભાવદેવસૂત્રિએ બનાવેલી કાલિકાચાર્ય કથાની નિમ્ન લિખિત ગાથાઓ—

વિક્રમરજ્જારમા પુરઑં સિરિવીરનિચ્છુઈ મળિયા ।

સુભમુણિવેષ(૪૭૦)જુત્તં વિક્રમકાલાઠ જિણકાલં ॥

વિક્રમરજ્જાર્ણતર તેરસવાસેસુ (૧૩) વચ્છરપવ્તી ।

સિરિવીરમુક્લ્લઓ સા ચ્હમચતેસીઈ (૪૮૩) વાસાઠ ॥

જિણમુક્લા ચ્હવરિસે (૪) પળમરઓ દ્વલમઠ ય સંજાઓ ।

અરયા ચ્હસયગુણસી (૪૭૯) વાસેહિં વિક્રમં વાસં ॥

૧૦ શ્રીમદ્રાહુનામાનં જૈનાચાર્ય કનીયાંસં સોદરમ્ ।

—પ્રબંધચિં. સર્ગ ૫.

न्यायांभोनिधि जैनाचार्य १००८ श्रीमद्विजयानंदसूरि श्री आत्मारामजी
महाराज के सुप्रसिद्ध शिष्य दक्षिण विहारी—

शुनिराज श्री अमरविजयजी महाराज.

વીરનિર્વાણ સંવત્ ૬૮૦ (વાચનાંતરે ૬૬૩) વર્ષે દેવર્દિગણિ ^૧ક્ષમાશ્રમણે પુસ્તકો લખવાની પ્રવૃત્તિ આરંભી તે સમયે તેમણે આ સ્થવિરાવલી (પટ્ટાવલી) બનાવેલી છે એમ પણ માનવામાં આવે છે, પરંતુ તે માન્યતા હોય રહિત નથી. અન્યકૃત ગ્રંથમાં બીજાએ પ્રકરણ વિગેરે ઉમેરવાથી તે ગ્રંથની મહત્તાને હાનિ પહોંચે છે. એવું કાર્ય શિષ્ટ પુરુષ કદી પણ કરે નહીં. થોડા સમય માટે આપણે સ્થવિરાવલી દેવર્દિગણિ ક્ષમાશ્રમણકૃત માની લઈએ તો પછી તેના છેવટમાં આપેલી—

સુતત્યરચણમરિયે સ્વમદમમહવગુણેહિં સંપુજ્ઞે ।

દેવશ્ચિસ્ત્રમાસમણે કાસવગુત્તે પળિબયામિ ॥

આ ગાથાની શી દશા થાય ? કોઈ પણ વિદ્વાન સ્વયં પોતાને માટે આવા શબ્દો ઉચ્ચારે ખરા ? માટે તે જરૂર અન્યકૃત માનવી પડશે.

આખો ગ્રંથ કોઈ રચે, વચ્ચે પ્રકરણ અન્ય ઉમેરે અને તેમના માટે ઉલ્લેખ ત્રીજી વ્યક્તિ કરે એ શું સંભવિત લાગે છે ? માટે મારા ધારવા પ્રમાણે તો મૂળ ગ્રંથ અને તેની અન્ય ગાથા સુધીની સ્થવિરાવલી એ સર્વ એક જ વ્યક્તિ(બીજા ભદ્રબાહુ)ની રચના છે.

ગ્રંથકાર ઉપર્યુક્ત ગાથા લખી પટ્ટાવલીની સમાપ્તિ કરે છે તેથી પોતે શ્રી દેવર્દિગણિ ક્ષમાશ્રમણના શિષ્ય છે, સંતાનીય છે કે અન્ય વંશના છે તેના માટે વધુ ઊહાપોહ કરવાની આવશ્યકતા છે.

એમણે રચેલા ગ્રંથો.

૧ આચારંગ	નિર્ચુકિત ^{૧૨}	૪ ઉત્તરાધ્યયન	નિર્ચુકિત
૨ સૂત્રકૃતાંગ	”	૫ આવશ્યક	”
૩ દશવૈકાલિક	”	૬ સૂર્યપ્રગ્નસિ ^{૧૩}	”

૧૧ એતસ્મિન્ શ્રીદેવર્દિગણિક્ષમાશ્રમણૈઃ પ્રશિક્ષમિતિ ક્વચિત્ પર્યુષણકલ્પાવચૂર્ણે, તદભિમાત્રેણ શ્રીવીર-નિર્વાણાત્ નવશતાશીતિવર્ષાતિક્રમે સિદ્ધાન્તં પુસ્તકે ન્યસન્નિઃ શ્રીદેવર્દિગણિક્ષમાશ્રમણૈઃ શ્રીપર્યુષણકલ્પસ્યાપિ શાવના પુસ્તકે ન્યસ્તા તદાની પુસ્તકલિખનકાલ્ક્રમણાપનાયૈતત્ સન્નં લિખિતમિતિ ।

—કલ્પદીપિકા (સં. ૧૬૭૭) જ્યવિજય.

૧૨ પોતે રચેલી નિર્ચુકિતઓનાં નામ ગ્રંથકાર પોતે આ પ્રમાણે જણાવે છે:—

આશસ્સય વસકાલિયસ્સ તહ ઉત્તરજ્ઞ-માયારે ।

સુયગદ્દે નિજ્જુત્તિં ચોચ્છામિ તહા વસાણં ચ ॥

કપ્પસ્સ ય નિજ્જુત્તિં વચ્છહારસ્સ ય પરમનિણસ્સ ।

સુરિયપણ્ણસીપ્પે ચોચ્છં ઇસિમાસિયાણં ચ ॥ આવશ્યંભિ. ગા. ૮૨, ૮૩.

૧૩ આ નિર્ચુકિત અત્યારે ઉપલબ્ધ નથી. બુદ્ધો નિમ્ન લિખિત ઉલ્લેખ—

અસ્યા નિર્ચુકિરમ્હૂત્ત પૂર્વે શ્રીમદ્દવાહુવરિકૃતા ।

કલ્લિદોષાત્ સાડ્ઞેશત્ત વ્યાચક્ષે કેવલં સૂત્રમ્ ॥

મલયગિરિ-સૂર્યપ્રગ્નસિષ્ટિતિ.

૭ ઋષિભાષિત^{૧૪}
૮ પિંડ^{૧૫}

નિર્ચુક્રિત
”

૬ ઓધ
૧૦ સંસક્રત

નિર્ચુક્રિત
”

નિર્ચુક્રિત તેમ જ મૂળ ગ્રંથ પણ પોતે બનાવેલ છે:—

૧૧ બૃહત્કલ્પ^{૧૬}

૧૫ અહશાંતિસ્તોત્ર

૧૨ વ્યવહાર

૧૬ ઉવસગ્ગહરં સ્તોત્ર^{૧૯}

૧૩ દશાશ્રુતસ્કંધ^{૧૭}

૧૭ દ્વાદશભાવ-જન્મપ્રદીપ

૧૪ ભદ્રબાહુસંહિતા^{૧૮}

૧૮ વસુદેવહિંદી^{૨૦}

આ સર્વ ગ્રંથોમાં નિર્ચુક્રિતઓ મુખ્ય સ્થાન લોગવે છે.

એમનો જન્મ, દીક્ષા, અવસાન સમય તથા શિષ્યાદિ સંતતિ બાલ્યુવા માટે મારી નજર તળે આવેલા ગ્રંથોમાં કોઈ સ્થળે સાધનો પ્રાપ્ત થતાં નથી. આગમોના અભ્યાસીઓ અને ઇતિહાસવેત્તાઓ કંઈ નવીન તત્ત્વ બહાર લાવશે તો અમારા જેવા ઉપર મહાન્ ઉપકાર થશે એવી આશા રાખી વિરમું છું.

૧૪ અત્યારે ઉપલબ્ધ નથી.

૧૫ યૈષા પિન્ડનિર્ચુક્રિત્યુક્રિતમ્યા વિનિર્મિતા ।

દ્વાદશાશ્રવિદે તસ્મૈ નમઃ શ્રીમદ્રવાહવે ॥ મહાપ૦વિ૦નિ૦વૃત્તિ.

૧૬ શ્રીકલ્પસૂત્રમમૃતં વિબુધોપભોગયોગ્યં જરામરણદાહણદુઃખહારિ ।

યેનોદ્ધૃતં મતિમતા મથિતાત્ શ્રુતાબ્ધેઃ શ્રીમદ્રવાહુગુરવે પ્રણતોઽસ્મિ તસ્મૈ ॥

ક્ષેમકાર્તિ-બૃહત્કલ્પ ટીકા.

૧૭ હાલમા મગલનિમિત્તે પર્યુપણ્યપર્વમાં વચાય છે ત કલ્પસૂત્ર આ ગ્રંથનું આઠમું અધ્યયન છે. આના માટે નિશ્ચિત પુરાવો નથી.

૧૮ તથાન્યાં મગવાંચકે સંહિતાં મદ્રગહવાંમ્ । ઇત્યાદિ કથન હોવાથી એમણે સંહિતા રચી છે ખરી, પરંતુ હાલમાં જે 'ભદ્રબાહુસંહિતા' એ નામનું પુસ્તક છપાયું છે તે આ ભદ્રબાહુકૃત નથી.

૧૯ આ ગ્રંથ સંસ્કૃત પલબ્ધ છે. એનો ત્રુટક ભાગ અમારા જેવામાં આવેલ છે. સંપૂર્ણ ગ્રંથ કંટલા શ્લોકપ્રમાણ હશે તે કહી શકાય નહીં.

૨૦ આ ગ્રંથ મૂળ પ્રાકૃત ભાષામાં રચેલો કે જે સવાલાખ શ્લોકપ્રમાણ હતો એમ સુપ્રસિદ્ધ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના ગુરુદેવ શ્રી દેવચંદ્રસરિ જણાવે છે કે:—

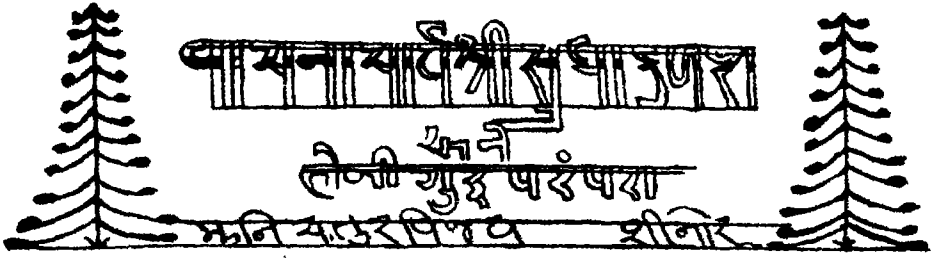
વંદામિ મદ્રવાહું જેણ ય અદ્વિધિબહુકહાકલિયં ।

રહ્યં સવાચલક્ષં ચરિયં જસુદેવરાયસ્ત ॥ શાંતિનાથચરિત્ર, મંગલાચરણ.

તથા શ્રી હંસવિજયજી જ્ઞેન લાઇબ્રેરીની ગ્રંથમાળા તરફથી છપાયેલ નર્મદાસુદરી કથાને અંતે ઇતિ હરિપિતૃહિણ્ડેમદ્રવાહુપ્રણોતેર્વિરચિતમિહ લોકશ્રોત્રપાત્રૈકપેયમ્ ।

ચરિતમમલમેતર્મદાસુન્દરીયં ભવતુ શિવનિવાસપ્રાપકં મક્તિમાજામ્ ॥ ૨૪૬ ॥

હાલમાં ઉપલબ્ધ વસુદેવહિંદી તો સંધદાસ ક્ષમાશ્રમણે આરંભ્યો હતો અને ધર્મસેનગણિ-મહત્તરે પૂરો કર્યો હતો તે છે તેથી આ તેનાથી બિન્ન હશે.

સાહિત્યક્ષેત્રમાં સતત પર્યાટન કરનાર કોઇપણ વિદ્વાન શ્રીસુધાકરજીકૃત એકાક્ષરનામ-માળાના દર્શનથી વ્યથિત રહ્યો હોય એમ મને લાગતું નથી જૈન, જૈનેતરોનાં પ્રાચીન લંડારો અને વિદ્વાનોના શાસ્ત્રસમૂહમાં આ ગ્રંથની અનેક પ્રતિઓ ઝૂટીઝવાઈ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તે ઉપરથી આ ગ્રંથનું પઠન-પાઠન પૂર્વે વિશેષ પ્રમાણમાં થતું હશે એમ અનુમાન થાય છે.

શ્રી સમયસુંદરગણિકૃત અષ્ટલક્ષાર્થી (અર્થરતનાવલી^૧), શ્રી ગુણરતનપંડિતકૃત નમસ્કારપ્રથમપદાર્થ^૨ અને શ્રી માનસાગરવિરચિત પરિગ્રહારમ્મમ્મના (યોગશાસ્ત્ર પ્ર ૧ શ્લોક ૧૦) શ્લોકની શતાર્થીમાં^૩ સાક્ષી તરીકે ટાંકેલા આ ગ્રંથનાં પુષ્કળ પદો નજરે પડે છે તેથી એમ સાબિત થાય છે કે આ ગ્રંથ કદમાં અત્યંત લઘુ (માત્ર શ્લોક ૫૦) હોવા છતાં પ્રતિપદાના ચંદ્રની માફક વિદ્વાનો તેમ જ અભ્યાસી વિદ્યાર્થીઓને પ્રથમ અત્યંત પ્રિય થઇ પડેલો હોવો જોઈએ.

ગ્રંથકાર છેવટના શ્લોકમાં 'મલધારિણ ગચ્છના આચાર્ય શ્રી રાજશેખરસૂરિના શિષ્ય હોવાનું જણાવે છે, પરંતુ કયા સમયમાં? એમની ગુરુપરંપરા કઈ? કયો ગચ્છ? તથા એમની અન્ય કોઈ કૃતિ છે કે નહીં? તેની તપાસ કરવા અત્યારસુધી કોઈનું પણ લક્ષ ખેંચાયું હોય એમ નહીં લાગવાથી, મને એમના અંગે જે માહિતી મળી છે તે વાચકવર્ગના ઉપયોગાર્થે અત્રે રજૂ કરું છું.

૧-૨ આ બંને ગ્રંથો શેઠ દેવચંદ લાલભાઈ ઝવેરી જૈન પુસ્તકાલય કુંડ (સુરત) તરફથી પ્રકાશિત થયાં છે.

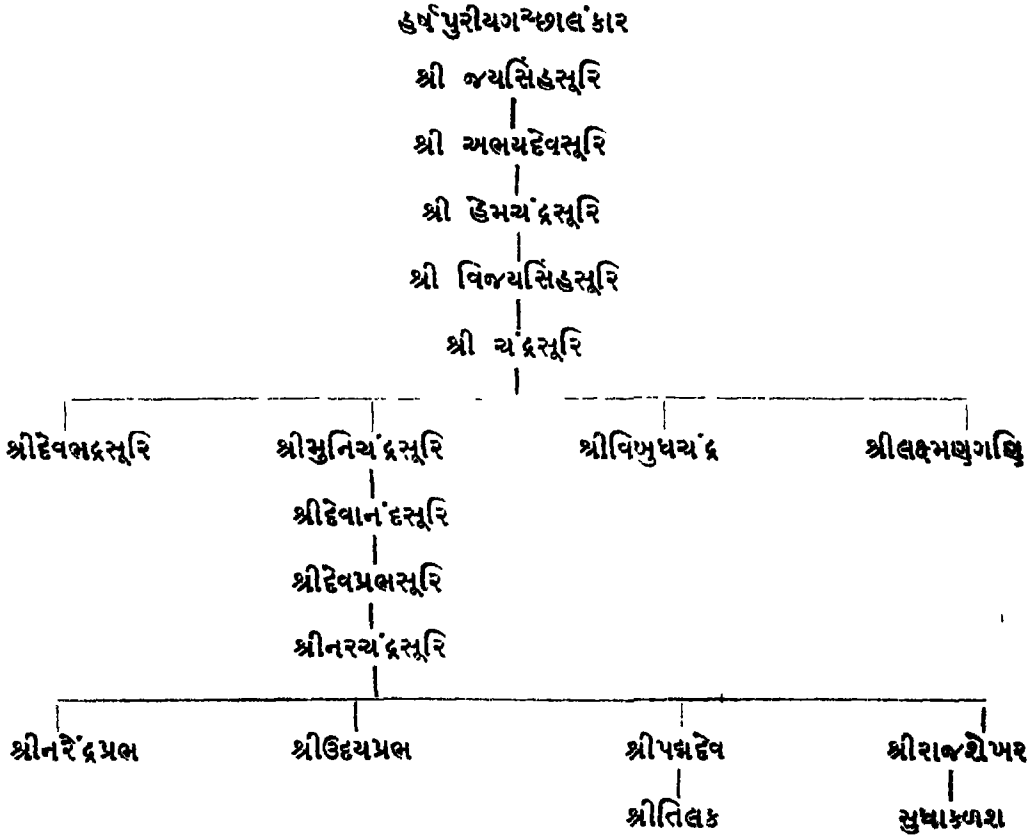
૩ આ ગ્રંથ હજુ સુધી મુદ્રિત થયો નથી. અમોએ એની પ્રેસકોપી તૈયાર કરી છે અને અનેકાર્થ-સાહિત્ય-સંગ્રહના બીજા વિભાગમાં પ્રગટ કરવા ધરાદો રાખીએ છીએ.

૪. મલધારિગચ્છમર્તુઃ સૂરેઃ શ્રીરાજશેખરસ્ય ગુરોઃ ।

શિષ્યઃ સુધાકલશા શ્યેકાક્ષરનામમાલિકામતનોત્ ॥ ૫૦ ॥

શાંતમૂર્તિ મુનિરાજ શ્રી હંસવિજયજી મહારાજના શાસ્ત્રસંગ્રહ(વટોદરા)માં પ્રાપ્ત થયેલી સંગીતોપનિષદ્ગ્રંથસારોદ્ધાર ની પ્રશસ્તિ જણાવે છે કે-હર્ષપુરીયગચ્છમાં શ્રી અભયદેવ સૂરિ નામે આચાર્ય થયા કે જેમને ગુર્જરદેશના રાજ કુર્ણુદેવે મલધારીનો ઇલકાળ અર્પણ કર્યો હતો. એમની ગચ્છપરંપરામાં સ્વ-પરસિદ્ધાંત અને સંગીત વિદ્યામાં નિષ્ણાત શ્રી નરચંદ્ર સૂરિ થયા. તેમના શિષ્ય શ્રી તિલકસૂરિની પાઠે શ્રી રાજશેખરસૂરિ આવ્યા. તેમના શિષ્ય સુધાકળશે સં. ૧૪૦૬ માં આ સંગીતોપનિષદ્ગ્રંથસારોદ્ધાર રચ્યો.

આ ટૂંકી છતાં અતિ ઉપયોગી પ્રશસ્તિ ઉપરથી વિશેષ જિજ્ઞાસા થતાં શ્રી દેવપ્રભ-સૂરિકૃત પાંડવચરિત્ર મહાકાવ્ય તેમ જ લક્ષ્મણગણિપ્રણીત સુપાસનાહચરિત્રણી વિગેરેની પ્રશસ્તિઓના આધારે એમની આખી ગુરુપરંપરા નીચે મુજબ જણાવવામાં આવી છે—

૫ આ પ્રશસ્તિનાં પછી આ જ લેખમાં પ્રસંગોપાત આધા-પાછા પુટનોટમાં આવી જવાથી અહીં આપ્યાં નથી.

આ વંશવૃક્ષમાં આવેલા કેટલાક આચાર્યોનો ટૂંક પરિચય—

હર્ષપુરીયગચ્છ—

આ ગચ્છ કયા આચાર્યથી કયા સમયમાં નીકળ્યો તેનો કંઈ નિશ્ચય થયો નથી, પરંતુ અજમેડ પાસે આવેલા હર્ષપુર નામના નગર ઉપરથી આની પ્રસિદ્ધિ થઈ હોય એમ સંભાવના થાય છે. કોટિકગણ, ભારદ્વાજ વંશ અને પ્રશ્નવાહન કુળની આ એક શાખા છે. આ ગચ્છમાં નરેન્દ્રાદિપ્રતિબોધકો, સાહિત્યના સ્રષ્ટાઓ, વાદીન્દ્રો તેમજ તપસ્વીઓ અનેક થયા છે. શ્રી યુ. સા. કૃત ગચ્છમત પ્રબંધમાં કાન્યકુબ્જ (કનોજ) નરેશ આમરાજના પ્રતિબોધક શ્રી બંધુપલદિસૂરિ આ ગચ્છમાં થયાનું જણાવે છે, પરંતુ મને તેનો કોઈ ચોક્કસ પુરાવો પ્રાપ્ત થતો નથી. જો કદાચ એમનું કથન સત્ય હોય તો વિક્રમની આઠમી નવમી શતાબ્દિ પૂર્વેનો ગચ્છ સંભવે.

શ્રી અભયદેવસૂરિ—

નવાંગી ટીકાકાર તથા સન્મતિતર્કના વૃત્તિકાર કરતાં આ આચાર્ય ભિન્ન છે. એમણે શ્રી મુનિચંદ્રસૂરિના સહવાસથી શિથિલના દૂર કરી મુનિમાર્ગમાં પુનઃ ભગૃતિ આણી હતી. મોટા ભાગે વિહાર પણ તેમની સાથે જ કરતા હતા. શ્રી “વીરદેવ મુનિએ એમને મંત્રાદિ વિધિવિધાનો શીખવ્યાં હતાં. ગૂર્જરેશ ૧^૦ કર્ણદેવ રાજાએ એમને ‘મલધારી’ નામે પદ અર્પણ કર્યું હતું, તેથી તેમનાથી મલધારી ગચ્છની શરૂઆત થઈ મલયગચ્છ પણ કહેવાય છે.

૬ શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે સં. ૧૬૯૬માં રચેલી શ્રીકલ્પસૂત્ર સુબોધિકાવૃત્તિના આઠમા વ્યાખ્યાનમાં પ્રિયમંથસૂરિના પ્રસંગે “૩૦૦ જિનમંદિર, ૪૦૦ લૌકિક પ્રાસાદ, ૧૮૦૦ બ્રાહ્મણોનાં ઘર, ૩૬૦૦ વશ્વિકોનાં ઘર, ૯૦૦ યાગબગીચા, ૭૦૦ વાવો, ૨૦૦ કુવા અને ૭૦૦ દાનશાળાઓથી અલંકૃત” આ પ્રમાણે વર્ણન કરેલું હોવાથી પ્રથમ આ શહેર પુબ્કળ આબાદીસંપન્ન અને અત્યંત પ્રાચીન હોય એમ જણાય છે.

૭ રાજાનઃ પ્રતિબોધિતાઃ કતિ કતિ પ્રન્યાઃ સ્વયં નિર્મિતા,

વાદીન્દ્રા. કતિ નિર્જિતાઃ કતિ તપોમ્યુમાણિ તપ્તાનિ ચ ।

શ્રીમદ્દર્શપુરીયગચ્છમુકુટ્ટેઃ શ્રીસૂરિસૂત્રામલૈઃ

સચ્ચિદ્ધૈર્મુનિમિથ વૈતિ નયરં બાગીશ્વરં તન્મતમ્ ॥ સત્તી૦ અ૦ ૬, શ્લો૦ ૪૮.

૮-૯ જુઓ મલધારી શ્રી હેમચંદ્રસૂરિવિરચિત જીવસમાસ વિગેરેની પ્રશસ્તિઓ શ્લો. ૬-૭-૮

૧૦ શ્રી મેરુતુંગસૂરિકૃત પ્રબંધચિંતામણિના આધારે મં. ૧૧૨૮ ના ચૈત્ર વદિ ૭ ને સોમવારે દુસ્ત નક્ષત્ર અને મીન લગ્નમાં કર્ણદેવનો રાજ્યાભિષેક થયો હતો. તે કર્ણ એકંદર ૨૯ વર્ષ, ૮ માસ અને ૨૧ દિવસ રાજ્ય કરી સં. ૧૧૫૦ ના પોષ વદિ ૩ ને શનિવારે શ્રવણ નક્ષત્રે વૃષ લગ્નમાં સિદ્ધરાજને માદીએ બેસાડી દેવલોક પામ્યો હતો.

તદ્ગચ્છેડમયદેવસરિસુમુરોઃ શ્રીકર્ણમૂપેન યઃ ।

સંજ્ઞા શ્રીમલધારિણેતિ...સ્વયં નિર્મિતા ॥ સંગી. અ. ૬ શ્લો. ૪૯.

વાચનાચાર્યશ્રી સુધાકળશ અને તેની ગુરુપરંપરા

વિશેષ માટે જુઓ એમના જ શિષ્ય શ્રી ચંદ્રસૂરિકૃત મુનિસુવત ચરિત્રની પ્રશસ્તિઃ

શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ—

પ્રાકૃત દ્રવ્યાશ્રયની વૃત્તિમાં રાજશેખરસૂરિ જણાવે છે કે—તેઓ મૂળ પ્રહુમ્ન નામે રાજસચિવ હતા અને તેમણે પોતાની સ્ત્રી ત્યજી અભયદેવસૂરિના ઉપદેશથી તેમની પાસે દીક્ષા લીધી હતી.

એમના વ્યાખ્યાનમાં ગુજરાતનો રાજા શ્રી સિદ્ધરાજ જયસિંહ હમેશાં હાજર રહેતો અને એમના ઉપદેશાનુસાર તીર્થયાત્રાદિ અનેક ધર્મકાર્યોમાં અગ્રભાગ લાજવતો. એમના રચેલા નિમ્ન લિખિત ગ્રંથો એમની વિક્રતાની સાક્ષી પૂરે છે:—

૧ શ્રી વિશેષાવશ્યકવિવરણ^{૧૧} (રચના સંવત ૧૧૭૫)

૨ હરિભદ્રીય આવશ્યકવૃત્તિ ટિપ્પન (પ્રદેશવ્યાખ્યા) અં. ૪૬૦૦

૩ શતક (પંચમ કર્મગ્રંથ) ભાષ્યવિવરણ. અં. ૩૮૦૦

૪ અનુયોગદ્વારવૃત્તિ.

૫ ઉપદેશમાળા (પુષ્પમાલા) સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ યુક્ત. (રચના સં. ૧૧૭૫) અં. ૧૪૦૦૦

૬ જીવસમાસવિવરણ^{૧૨} અં. ૬૬૨૭

૭ ભવભાવના સૂત્ર^{૧૩} અને તેનું વિવરણ (રચના સં ૧૧૭૦)

૮ નંદીસૂત્ર ટિપ્પન.

સં. ૧૧૬૪ માં કર્તાના પોતાના હસ્તાક્ષરથી લખાયેલી નં. ૬ ની તાડપત્રની પ્રત સ્તંભતીર્થ(ખંભાત)માં હોવાનું P. P. ૧/૧૮ માં સૂચવે છે.

શ્રી વિજયસિંહસૂરિ તેમજ શ્રી ચંદ્રસૂરિ પોતપોતાના રચેલા ગ્રંથોની પ્રશસ્તિઓમાં એમની સમગ્ર કૃતિઓનો ઉલ્લેખ કરે છે અને પુષ્કળ ગુણો વર્ણવે છે. વિશેષ હકીકત માટે જુઓ P. P. ૫/૧૩/૬૦/૬૬ પેજ.

૧૧ પં. લા. ભ. કૃત જ્ઞેસલમેરુ ભાંડાગારીય સૂચિપત્રમાં પૃ. ૧૮, નં. ૧૫૭ માં દ્વિતીય ખંડની પ્રત વિ. સં. ૧૪૮૮ ની લખેલી સૂચવે છે.

વ્યતીતે વિક્રમાદષ્ટાષ્ટાબ્દીન્દુમિત વત્સરે ।

વિશેષાવશ્યકવ્યાખ્યાયાં સ્ખર્ણં લિખિતં મુલા ॥

૧૨ આ ગ્રંથ ઉપર શ્રી શીલાચાર્યકૃત ટીકા પણ છે.

૧૩ આ ગ્રંથની અંતર્ગત તેમનાથચરિત્રની સં. ૧૨૪૫ ચૈત્ર શુદ્ધિ ૧૪ ની લખેલી પ્રત જ્ઞેસલમેરુ ભાંડારમાં છે પરંતુ તે ભવભાવનાનો પેટા ભાગ તરીકે હોવાથી અહિં જુદી ગણી નથી.

શ્રી વિજયસિંહસૂરિ—

એમણે સં. ૧૧૬૧ માં ઉપદેશમાળાવૃત્તિ રચી છે. એમના શિષ્ય પદ્મદેવ માટે સં. ૧૨૪૭ ના આષાઠ સુદિ ૬ બુધે પં. સાજણે ભરૂચમાં લખેલી શ્રી કલ્પસૂત્રની તાડપત્રની પ્રત ખંભાતના શ્રી શાંતિનાથના ભંડારમાં છે. જુઓ પ્રશસ્તિ સંગ્રહ ભા. ૧, પૃ. ૫૫.

શ્રી ચંદ્રસૂરિ—

સં. ૧૧૬૩ માં શ્રી મુનિસુવ્રતચરિત્ર, સંગ્રહણીસૂત્ર, નિર્યાવલિકા સૂત્રવૃત્તિ વિગેરેના રચયિતા. એમના શિષ્ય દેવભદ્રે સ્વચક્રરચિત સંગ્રહણીસૂત્ર ઉપર વૃત્તિ રચી છે. શ્રી લક્ષ્મણ ગણિના કથનાનુસાર આ આચાર્ય લાટદેશમાં વિશેષ વિચરતા હોવા જોઈએ.

લક્ષ્મણગણિ તથા વિબુધચંદ્ર—

સુપાસનાહચરિયંની પ્રશસ્તિમાં જણાવે છે કે—“એક દિવસ શ્રી વિબુધચંદ્રસૂરિ વિચરતા ધંધુકા નગરે આવ્યા ત્યાંના આષઠ શ્રાવકે સુપાર્શ્વનાથનું ચરિત્ર રચવા વિનંતિ કરી અને તેમણે શ્રી હેમચંદ્રસૂરિના લઘુશિષ્ય(લક્ષ્મણ)ને આજ્ઞા આપી તેથી તેણે કુમારપાળ નૃપતિના રાજ્યમાં મુરમંડલી નગરમાં શમ્ભાસુતના ઉપાશ્રયમાં વાસ કરી વિ. સં. ૧૧૬૬ મહા સુદિ ૧૦ ગુરુવારે શ્રી સુપાર્શ્વનાથ ચરિત્રની રચના કરી.” આ ગ્રંથ વિદ્વતાપૂર્ણ તેમજ રસારુપ અનેક કથાઓનો ખજાનો છે. ગુજરાતી ભાષાંતરમાં બે ભાગ પડેલ છે. મૂળ પણ પ્રતાકારે તથા બુકરૂપે છપાયેલ છે.

દેવભદ્ર—

એમણે શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરવિરચિત ન્યાયાવતારસૂત્ર ઉપર ટિપ્પન રચેલ છે. ગા. ઓ. સીરીઝ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલી જેસલમેર ભાંડાગારીય સૂચિમાં શ્રી રાજશેખરની કૃતિ તરીકે નિર્દેશ કરવામાં આવેલ છે; પરંતુ તે ભ્રાંતિજન્ય છે. જુઓ સને ૧૯૨૮ માં જૈન શ્વેતાંબર કોન્ફરન્સ તરફથી છપાયેલી આ વૃત્તિનો અંતિમ પદ—

ન્યાયાવતારવિવૃતૌ વિષમં વિમજ્ય,
કિંચિન્મયા યદિહ પુણ્યમવાપિ શુદ્ધમ્ ।
સંત્યજ્ય મોહમલિલં ભુવિ જ્ઞાન્નદેવ-
મદ્રૈકભૂમિરમુનાસ્તુ સમસ્તલોકઃ ॥

આમાં તૃતીય અને ચતુર્થ ચરણના અનુસંધાનથી દેવભદ્ર એવું નામ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવેલ છે.

વાચનાઆર્થ શ્રી સુધાકળસ અને તેની શુરુપરંપરા

એમણે કેટલા વર્ષની ઉંમરે ભાગવતી દીક્ષા સ્વીકારી હતી તેનો નિશ્ચય નથી, છતાં બાલ્યાવસ્થાથી જ વિદ્યાભ્યાસંગમાં જોડાયા હતા એમ એમના પોતાના જ નિમ્ન લિખિત પદ ઉપરથી જણાઈ આવે છે.

શૈશ્વેऽભ્યસ્યતા તર્ક રતિ તત્રૈષ વાચ્છતા ।
તસ્ય શિષ્યલભેનેદં ચક્રે કિમપિ ટિપ્પનમ્ ॥

શ્રી દેવાનંદસૂરિ—

શ્રીદ્વન્નમૂર્તિ વસુમૂર્તિપુત્રં. સંજ્ઞક શ્રી ગૌતમસ્તાંત્રના રચયિતા.

શ્રી દેવપ્રભ—

અનર્ધરાઘવરહસ્યાદર્શ, શ્રી પાંડવચરિત્ર મહાકાવ્ય તેમજ મૃગાવતીચરિત્ર (અં. ૬૭૦) ના રચયિતા.

શ્રી નરચંદ્રસૂરિ—

એમણે મહામાતૃ વસ્તુપાલના આગ્રહથી કથા (૧૫) ^{૧૪}રત્નસાગર, ^{૧૫}અનર્ધરાઘવટિપ્પન, જ્યોતિઃસાર, પ્રાકૃતદીપિકાપ્રબોધ (શ્રી હૈમપ્રાકૃતરૂપસિદ્ધિ અં. ૧૫૦૦) ન્યાયકંઠલી ટિપ્પનક અને સંબોધપંચાશિકા (ઔપદેશિક) વિગેરે ગ્રંથો રચ્યા છે. સંક્ષિપ્ત સમરાદિત્ય ચરિત્રકાર પ્રદ્યુમ્નસૂરિને એમણે ઉત્તરાધ્યયનની વાચના આપી ^{૧૬}હતી. સં. ૧૨૭૧ માં એમની આજ્ઞાથી ગુણવલ્લભે વ્યાકરણચતુષ્કાવચૂરિ રચી છે. શ્રી દેવપ્રભસૂરિનું પાંડવચરિત્ર, તેમ જ ઉદયપ્રભસૂરિના ધર્માભ્યુદય કાવ્યનું સંશોધન એમણે કર્યું હતું. વસ્તુપાલ તેજપાલના એ માતૃપક્ષીય શુરુ હતા. સં. ૧૨૮૮ માં એમણે રચેલાં શ્રી વસ્તુપાલ મંત્રીના સ્તુતિરૂપ પ્રશસ્તિ કાવ્યો ગિરનાર ઉપરના શિલાલેખોમાં નજરે પડે છે. ^{૧૭} આ આચાર્ય વિદ્વાન હોવા છતાં સંગીતવિદ્યામાં પણ પ્રવીણ ^{૧૮}હતા.

૧૪ સં. ૧૩૧૯ વર્ષે બાદવા સુદિ ૫ શુક્ર મહર્ષીગની શાળામાં ધનપાળે લખેલી પ્રત સંધ્યાના પાડાના જૈનજ્ઞાન ભંડાર[પાટણ]માં છે.

૧૫ ટિપ્પનમનર્ધરાઘવશાસ્ત્રે કિલ ટિપ્પનં ચ કન્દલ્યામ્ ।

સારં જ્યોતિષમદૃમદ્ યઃ પ્રાકૃતદીપિકામપિ ચ ॥ ન્યાયકંઠલીપંજિકામાં શ્રી રાજશેખરસૂરિ.

૧૬ શ્રીમતે નરચન્દ્રાય નમોઽસ્તુ મલધારિણે ।

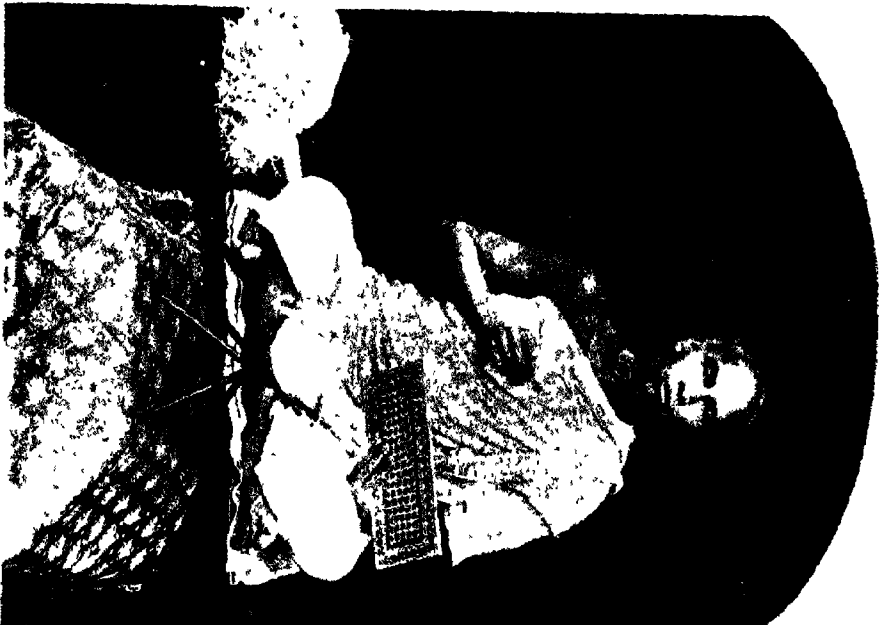
દદે મેઽસ્તુતરા યેનોત્તરાધ્યયનવાચના ॥ ૨૩ ॥

સમરાદિત્ય૦

૧૭ ભુઓ જિનવિજય પ્રા. લે. સં. ભા. ૨, લેખાંક ૩૯-૪૨.

૧૮ તદ્વંશે નરચંદ્રધરિરભવત્ સચ્ચાક્ષસંગીતમૃત્

સંગી. અ. ૬ શ્લો ૪૬.

स्व० शान्तमूर्ति मुनिराज श्री हंसविजयजी महाराज.

शान्तमूर्ति १०८ श्री हंसविजयजी महाराजना
मुनिनील शिष्य—

गुरुमहाराजनी अखंड भक्ति करनार अनुकरणीय
पंथापजी महाराजश्री मंजुविजयजी
के जेअं। जगतश्रिनायकना सवाडासं प्रथम पंथास श्या के.

મુનિરાજ શ્રી ચતુરવિજયણ

કાશહૃદયગ્નીય શ્રી ઉદ્યોતનસૂરિના પ્રીતિપાત્ર શ્રી સિંહસૂરિના વિશિષ્ટ પ્રભુપ્રકાશ, જન્મસમુદ્ર (ખેડાવૃત્તિ યુક્ત), પ્રશ્નશતક(સં. ૧૩૨૪ મહા સુદિ ૮ રવિવારે ખેડા લઘુ-ભગિની ૧૦૫૦ શ્લોકપ્રમાણ્ય જ્ઞાનદીપિકા)ના રચયિતા એમનાથી ભિન્ન સમજવા.

શ્રી ઉદયપ્રભસૂરિ—

એમણે સં. ૧૨૬૬ માં ઉપદેશમાળા કર્ણિકા રચી છે.

ધર્માભ્યુદયના કર્તા તેમ જ મહામાત્ય શ્રી વસ્તુપાલના પિતૃપક્ષીય ગુરુ નાગેન્દ્રગ્નીય હોવાથી એમનાથી ભિન્ન સમજવા.

કર્મવિપાક (પ્રથમ કર્મગ્રંથ), કર્મસ્તવ (બીજો કર્મગ્રંથ) અને શતક (પંચમ કર્મગ્રંથ) ઉપર ટિપ્પન રચનાર કયા ઉદયપ્રભ છે તે પ્રત્યે સિવાય નિશ્ચય થાય તેમ નથી.

શ્રી નરેન્દ્રપ્રભ—

મંત્રીશ્વર વસ્તુપાળની પ્રેરણાથી એમણે અલંકારમહોદધિ તેમજ કાકુસ્થકેલિ ગ્રંથો બનાવ્યા છે. ગિરનાર ઉપરના શ્રી નેમિનાથના દેવાલયમાં પૂર્વદ્વાર ઉપર આવેલા શિલાલેખમાં, (વસ્તુપાલની સ્તુતિ ૧૩ કાવ્ય તરિકે) એમનું નામ નજરે પડે છે. જુઓ જિનવિ. પ્રા. લે. ભા. ૨, લે. ૪૧.

શ્રી પદ્મદેવસૂરિ—

એમણે શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરના રચેલા લઘ્વિપ્રપંચ ગ્રંથ પર લઘ્વિપ્રપંચપંચાશિકા નામની લઘુટીકા રચી છે તથા યોગરહસ્ય નામનો ગ્રંથ પણ રચ્યો છે.

શ્રી તિલકસૂરિ—

સુપ્રસિદ્ધ તીર્થરાજ શ્રી આખૂલ ઉપર વિમળશાહના મંદિરની બે દેવકુલિકામાં સં. ૧૩૩૮ માં આ આચાર્યના હસ્તે પ્રતિષ્ઠિત થયેલી પ્રતિમાઓ છે. (જિનવિ. લે. સં. ભા. ૨, લે. ૧૪૪-૧૪૫) તથા મીયાગામમાં શ્રી મનમોહન પાર્શ્વનાથના જિનાલયમાં (સં. ૧૩૫૨ વૈશાખ વદિ ૫ સોમે), માતરના શ્રી સુમતિનાથણ (સાચા દેવ) ના મંદિરમાં સં. ૧૩૭૧ માઘ સુદિ ૧૪ સોમે અને ખંભાતમાં ખારવાડાના શ્રી મહાવીરસ્વામીના દેરાસરમાં પણ એમની પ્રતિષ્ઠિત પ્રતિમાઓ દષ્ટિગોચર થાય છે. એમણે.....ગ્રંથ રચેલ છે. પ્રસ્તુત વાચનાચાર્ય શ્રી સુધાકળશ પણ એમના હસ્તદીક્ષિત છે.^{૧૯}

૧૯ તસ્માન્મૂર્તિલ્લામિધો ગુરુમૂદ્દ યદ્દત્તવીક્ષાસ્ત્વહમ્ । સંગીત૦ અ૦ ૬, શ્લો૦ ૪૯

શ્રી રાજશેખરસૂરિ—

શ્રીધરની ન્યાયકેંદલી ઉપર પંજિકા, રત્નાકરાવતારિકાપંજિકા, સ્યાદ્રાહકલિકા, ષડ્દર્શનસમુચ્ચય, પ્રાકૃતદ્રવ્યાશ્રય વૃત્તિ (સં. ૧૩૮૭) સૂરિમંત્રનિત્યકર્મ, નેમનાથ-કાગ (સં. ૧૪૦૬) અને વિનોદાત્મક કથા સંગ્રહ નામનો ટૂંકો રસપ્રદ અને બોધક બોધકથાઓનો સંગ્રહ રચ્યો છે જેનું ગુજરાતી ભાષાંતર જૈ. ધ. પ્ર. સલા (ભાવનગર) એ સં. ૧૯૭૮ માં પ્રગટ કર્યું છે. વિશેષમાં એમણે સં. ૧૪૦૫ ના જ્યેષ્ઠ માસની શુકલ પંચમીએ દિલ્હીમાં રચેલી અતુર્વિંશતિપ્રબંધ (પ્રબંધકોષ) ઇતિહાસક્ષેત્ર ઉપર સારો પ્રકાશ ફેંકે છે. આમાં આચાર્યો, મંત્રીઓ અને કવિઓનાં એકંદર ૨૪ વર્ણનો છે. પાટણના ભાલા પાર્શ્વનાથજીના દેરાસરમાં સં ૧૪૧૮ ખીજ વૈશાખ સુદિ ૩ બુધવારે એમના હાથે પ્રતિષ્ઠિત થયેલી ધાતુમયી શ્રી પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાઓ હજુ વિદ્યમાન છે. જીઓ. બુ. સા. ધા. પ્ર. લે. ભા ૧, લે ૨૨૭ પૃ. ૪૧

શ્રી સુધાકળશ—

આ પ્રમાણે લિજ્જ લિજ્જ સાધનોદ્વારા એમની ગુરુપરંપરા તપાસતાં વિદ્વાનોના અખાડા સમાન શ્રી હર્ષપુરીય (મલધારી) જન્મમાં વિક્રમની ચૈદમી સદીના અંતે અને પંદરમી શતાબ્દની શરૂઆતમાં એમની વિદ્યમાનતા નિશ્ચિત થાય છે. આ સિવાય જન્મસ્થાન, જન્મસંવત, દીક્ષાસંવત, અવસાન સમય તેમ જ એમની શિષ્યસંતતિ વિગેરે માટેના કંઈ પણ સાધનો પ્રાપ્ત નહીં થવાથી તે જિજ્ઞાસા અપૂર્ણ રહે છે.

એમની કૃતિઓ—

૧ **एकाक्षरनाममाला**—(*લોક ૫૦) વિદ્વદ્વર્ગમાં સુપ્રસિદ્ધ છે અને બે ત્રણ સ્થળે મુદ્રિત પણ થઈ ગયેલ છે.

૨ **संगीतोपनिषद्**—આ ગ્રંથ બહુ જ મોટા પ્રમાણમાં હોવા સંભવ છે. એના ઉપર ખાસ પોતાની જ રચેલી ટીકા પણ હોવી જોઈએ.

હજુ સુધી કોઈ સ્થળે આ ગ્રંથ જોવામાં આવ્યો નથી.

૩ **संगीतोपनिषद्ग्रंथसारोद्धार**—ઉપર્યુક્ત ગ્રંથ રચ્યા પછી ૨૪ વર્ષનો મોટો ગાળો વટાવી પોતાની પુખ્ત ઉંમરે અભ્યાસ, ચિંતન અને અનુભવના પરિણામે સંગીતના દરેક વિષયોનો નિચોડ કરી સામાન્ય બુદ્ધિના અભ્યાસીઓને પણ સહેલાઈથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થાય એવા હેતુથી સંક્ષેપમાં સરલતાપૂર્વક આની રચના કરવામાં આવી છે. દરેક ઉપયોગી વિષયો ટૂંકમાં વર્ણવ્યાં છે. ગ્રંથની સમાપ્તિ કરતાં પ્રશસ્તિના ચાર કાવ્યો આપ્યાં છે તેમાં આ બંને ગ્રંથોનો રચનાકાળ પોતે નીચે પ્રમાણે જણાવે છે—

મુનિરાજ શ્રી ચતુર્વિંશતી

સંગીતોપનિષદ્ગ્રંથં સ્વાષ્ટાગ્નિશશિ(૧૩૮૦)વત્સરે ।

ઋતુશૂન્યયુગેન્દ્રબ્દે (૧૪૦૬) તત્સારં ચાપિ નિર્મમે ॥ ૫૧ ॥

આ શ્લોકમાં સ્વોપજ્ઞ ટીકાનો રચનાકાળ જણાવ્યો નથી, તથાપિ સારોદ્ધારના પહેલાંનો સમય હોઈ શકે; કારણ કે તેના દરેક અધ્યાયના અંતે પોતે નીચે મુજબ ઉદ્દેશ્ય કરે છે.

इति श्रीमलधारिगच्छमंडनवादीन्द्रश्रीराजशेखरसूरिशिष्यवाचनाचार्यश्रीसुधाकलशविर-
चिते स्वोपज्ञसंगीतोपनिषद्ग्रन्थसारोद्धारे नृत्यपद्धतिप्रकाशनो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

આ અંથના છ અધ્યાય છે તેનાં નામ અને શ્લોકસંખ્યા—

૧ ગીત પ્રકાશન	શ્લોક ૯૪
૨ પ્રસ્તારાદિ સોપાશ્રય તાલ પ્રકાશન	૯૮
૩ ગુણ્ય-સ્વર-રાગાદિ પ્રકાશન	૨૮
૪ ચતુર્વિંધ વાદ્ય પ્રકાશન	૯૮
૫ નૃત્યાંગ-ઉપાંગ-પ્રત્યાંગ-પ્રકાશન	૧૪૧
૬ નૃત્યપદ્ધતિ પ્રકાશન	૧૫૧
	૫૯૦

અમને ઉપલબ્ધ થયેલી પ્રતિ જો કે છે તો નવીન લહિયાની લખેલી છતાં બહુ અશુદ્ધતા નથી. પ્રતનો કદ ઈંચ ૧૧-૫ છે. ૫૪ સંખ્યા ૨૦. બંને બાજુ મળી લાઇન ૩૦ અને દરેક લાઇનમાં આશરે ૫૫ અક્ષર છે.

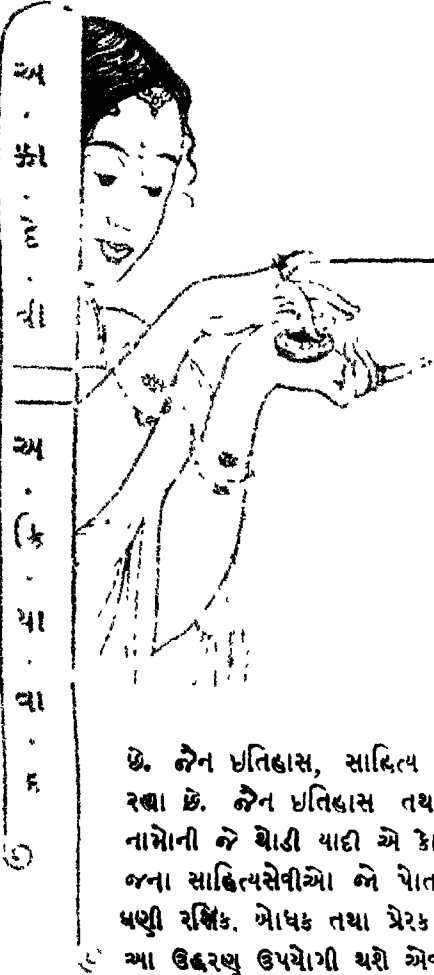
આ અંથનો આદ્ય શ્લોક આ પ્રમાણે—

आनन्दनिर्भरपुरंदरपंकजाक्षी-नाट्यक्षणत्रुदितहारलताविमुक्तैः ।

मुक्ताफलैः किल दिवापि विसर्पितारा, यद्देशनावनिरभूत् स जिनः श्रिये वः ॥ १ ॥

દરેક અધ્યાયની શરૂઆતમાં ભિન્ન ભિન્ન રીતે મનોહર કાવ્યોમાં જિનસ્તુતિ કરવામાં આવી છે. પ્રસંગોપાત નાદ-રાગરાગિણી વિગેરેની ઉત્પત્તિ આદિ અનેક વિષયો ચર્ચી અંથના ગૌરવમાં વધારો કર્યો છે. ગા. ઓ. સીરીઝ તરફથી છપાયેલ સંગીતમકરંદ તથા સંગીતપારિજ્ઞ કરતાં આ અંથ વિશેષ મહત્તાવાળો છે એમ મારું માનવું છે.

આ બંને અંથો મળી શકે તેટલા સાધનો એકત્રિત કરી સુંદર રીતે નવીન પદ્ધતિ પ્રમાણે પ્રસિદ્ધ કરાવવાની જરૂર છે. જો કોઈપણ સંસ્થા વિગેરે આ કામ ઉપાડી લે તો અંથરત્ન ઉધેહીનો ભોગ થતો બચે, જ્ઞાનોદ્ધારનો સારો લાભ મેળવે અને સંગીતોપાસકો માટે એક અપૂર્વ સાધનની ભેટ ધરી ગણાય.

દ-નિ ય મ અ ને દ ર્શ ન

લે૦ મુશીલ

[થોડા દિવસ ઉપર અંગીય મહાકાવના ચાર વિભાગ અંગાળી ભાષામાં પ્રકટ થયેલા જેવામા આવ્યા. એના મુખ્ય અંપાદક શ્રીયુત અમૃત્યચરણ વિદ્યાભૂષણ છે. દર્શન, ઇતિહાસ, સાહિત્ય, કાવ્ય, ગણિત એમ શાખાવાર એના ખાસ અંપાદકાની લગભગ ૪૦-૫૦ જેટલી મહોટી મંખ્યાની એક સમિતિ છે. શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોર જેવા વિશ્વમાન્ય પુરુષે એ કાવના વિકટ કાર્યને અભિનંદન તથા આશીર્વાદ આપ્યા

છે. જૈન ઇતિહાસ, સાહિત્ય તથા દર્શન મંચી વિવેચનોમાં પણ અંપાદકો નિષ્પક્ષપાત રહ્યા છે. જૈન ઇતિહાસ તથા દર્શન વિષે માહિતી પૂરી પાડનાર કેટલાક શબ્દો, ગામો, નામોની જે થોડી યાદી એ કાવમાંથી ઉતારી લીધી હતી તે અહીં રજુ કરી છે. જૈન સમાજના સાહિત્યસેવીઓ જે પોતાનો આવા સ્વતંત્ર કાવ તૈયાર કરવા માગે તેા છૂટીછવાઈ ધણી રસિક, ઓષક તથા પ્રેરક માહિતીઓ સંકલિત કરી શકે. એક દિશાસૂચન તરીકે પણ આ ઉદ્ધરણ ઉપયોગી થશે એવી ઉમેદ છે.]

: અષ્ટહોલ અથવા અષ્ટવક્ત્રિ :

મૂળ આમપુર ઉપરથી અષ્ટહોલ અથવા અષ્ટવક્ત્રિ નામ પડ્યું હોય એમ વિદ્વાનો કહે છે. અષ્ટહોલ, મુળપ ઇલાકામાં-વિગ્નપુર જીલ્લામાં, આદામી તાલુકાનું એક ગામ છે.

ઈ. સ. ના સાતમા-આઠમા સૈકામાં ચાલુક્યોની પશ્ચિમ પ્રાંતની રાજધાનીનું એ શહેર હતું. એ સમયે અષ્ટહોલની આસપાસ મજબૂત કીલ્લો હતો તથા શહેરમાં પણ વિશાળ રાજમાર્ગો હતા. આ શહેરમાં અને શહેરની આસપાસના પ્રદેશમાં ધણા પ્રાચીન મંદિરોના ભગ્નાવશેષ મળી આવે છે. જોખમાં જોઈ ૬૦-૬૫ જેટલાં મંદિરોની સંખ્યા થવા જાય છે. પૂર્વ અને ઉત્તર-પૂર્વ દિશામાં જે મુકાઓ પણ છે.

श्री. भीमशंकर दुर्योधन (मुंबई)

[५ ३]

શ્રી. સુશીલ

નદી અને પહાડને લીધે સૃષ્ટિસાંદર્ભ પણ અહીં લહેરાય છે.

ગામની પૂર્વદિશાએ મેચુટી નામનું એક જૈન મંદિર છે. એક લાંબો શિલાલેખ મળી આવ્યો છે તે ઉપરથી, શક ૫૫૬ (૬૩૪-૬૩૫ ઇ. સ.) માં ચાલુક્યરાજ ખીજા પુલકેશીના સમયમાં, શ્રી વરકીર્તિએ એની પ્રતિષ્ઠા કરી હોય એમ જણાય છે. એક જૈન શુકા પણ છે.

ગામની ઉત્તર દિશાએ એક પ્રાચીન મંદિર છે. આજે એ દુર્ગામંદિરના નામે ઓળખાય છે. એના બાહ્ય તથા ભીતરી સ્થાપત્ય ઉપરથી, કેટલાક પંડિતો એવું અનુમાન કરે છે કે મૂળ એ બૌદ્ધોનું ચૈત્યમંદિર હોવું જોઈએ. મંદિર ઘણું સુંદર તથા મનોરમ છે. વૈષ્ણવ દેવતાઓની અધિકતા એમ સૂચવે છે કે કોઈ સમયે આ મંદિર ઉપર વૈષ્ણવોનો અધિકાર પ્રવર્તતો હતો. શિવમંદિરના કેટલાક અવશેષો સૂચવે છે કે શૈવોએ પણ એ મંદિર ઉપર થોડો ભોગવટો માણ્યો હતો. બાકી મંદિર-માંના કેટલાક શિલાલેખો તે જૈન સંપ્રદાયના એક મંદિર તરિકે જ એને ઓળખાવે છે. સંભવ છે કે જૈન સંઘની રાજકારણી ગઠાજલાલી વખતે વૈષ્ણવો અને શૈવોને ખસેડી જૈન ઉપાસકોએ એ મંદિર પોતાને કબજે કર્યું હોય.

અહીં એક બીજું ચિદ્રપાક્ષ નામનું મંદિર છે. આજે એની ઉપર લીંગાયતોનો અધિકાર છે, પણ એના દક્ષિણદ્વાર ઉપરથી એમ લાગે છે કે મૂળ એ મંદિર જૈનોનું જ હોવું જોઈએ. પ્રાચીન કાળમાં કોઈ હિંદુ મંદિરનું મુખ દક્ષિણ દિશા તરફ રહેતું ન હતું. મંદિરો ઉપર પણ ક્રાંતિના કેટલા ઓળા ઉતરે છે ?

: શિલાલેખમાં ઇતિહાસ :

મેચુટી-મંદિરનો શિલાલેખ તે ઇતિહાસના મહાઅંધનું એક પૃષ્ઠ છે એમ કહીએ તો પણ ચાલે. રાજા પુલકેશી અને તેના પૂર્વજોની ઘણીખરી માહિતી આ શિલાલેખ પૂરી પાડે છે. સંસ્કૃત અને કાનડી ભાષાના બે ભાગમાં આ લેખ વહેંચાયેલો છે. સંસ્કૃત લિપિવાળો ભાગ સાતમા સૈકાનો છે. એનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે-

ભગવાન જિનેન્દ્રનો જન્મ હો ! અપરાજ્ય ચાલુક્યકુળનો જન્મ હો ! સત્યાશ્રય હંમેશા જ્યવંત વર્તો !

ચાલુક્યવંશના બહુ રાજાઓ યજ્ઞ ગયા તે પછી એ જ વંશમાં એક જ્યસિંહવલ્લભ નામના બહુરણવિજયી, પરાક્રમી વૃષ્ટિનો જન્મ થયો. એનો પુત્ર રણરાગ, એનો પુત્ર ભાગ્યવાન પુલકેશી, વાતાપીપુરીનો અધીશ્વર હતો. એણે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો હતો. એને કીર્તિવર્મા નલ નામે એક પુત્ર હતો. એ કદંબો અને મૌર્યોને માટે પ્રલયકાળ સમો હતો. કદંબકુલનો એણે ધ્વંસ કર્યો. એની પછી એનો ન્હાનો ભાઈ મંગલેશ ગાદી ઉપર આવ્યો.

મંગલેશ પૂર્વ તથા પશ્ચિમના સમુદ્ર પર્યંત દિગ્વિજય વર્તાવ્યો અને કટકૂરીએને યુદ્ધમાં હરાવી એમની રાજ્યલક્ષ્મી લઈ લીધી. તે પછી તેણે ભારે સૈન્ય સાથે રેવતીદીપ ઉપર ઘેરો ઘાટ્યો. મંગલેશના મ્હોટા ભાઈનો પુત્ર પુલકેશી, મંગલેશના ભયથી રાજ્ય છોડીને નાસી ગયો. મંગલેશ પોતાની ગાદીએ પોતાના પુત્રને ખેસારી સ્વર્ગે સંભર્યો.

એટલામાં રાજ્યમાં અસાંતિની આગ ફેલાઈ. એ તકનો લાભ લઈ ખીજા કેટલાક શત્રુઓ ચાલુક્ય-

ઇતિહાસ અને દર્શન

રાજ ઉપર ચડી આવ્યા. પુલિકેશીએ પોતાના આહુબળથી એમનો પરાલવ કર્યો. આપેપાયિકાખ્ય ગ્રોવિંદ, કે જે ભીમા નદીની ઉત્તર તરફ ધસી આવ્યો હતો તે પુલિકેશીના પરાક્રમની વાત સાંભળી, સીધો પોતાને ઘેર ચાલ્યો ગયો. નદીના કાંઠા ઉપરની વનવાસી નગરીને પુલિકેશીએ ઘેરી લીધી. ગંગ તથા આલૂપ નૃપતિઓએ પુલિકેશીનું સ્વામીત્વ સ્વીકારી લીધું. કાંકણદેશમાં મૌર્યોનો પ્રભાવ ઝાંખો પડ્યો. પશ્ચિમ કિનારા ઉપરની ખીજ એક નગરી ઉપર આક્રમણ કર્યું. લાટ, માળવા તથા ગુજરાતના રાજ્યોએ પુલિકેશીનું શાસન કબૂલ રાખ્યું. આર્યાવર્તના સમ્રાટ જેવા મહારાજા હર્ષના મ્હેં ઉપરનું હાસ્ય પણ ઊડી ગયું.

અપરિમિતવિભૂતિસ્ફીતસામન્તસેના મહુટમણિમચૂલાક્રાન્તપાદારવિન્દઃ ।

યુષ્પતિતગર્જેદ્રાણીકવીમત્સમૂતો મયવિગલિતહર્ષો યેન ચકારિ હર્ષઃ ॥

હુમરો ગામોના અધીશ્વર મહારાષ્ટ્રીઓને, એણે પોતાના પગ પાસે નમાવ્યા. કલિંગ, કાશલના બૂક્કા ઉડાડી મૂક્યા. પિષ્ટપુરનો કીલ્લો તો એવો પીસી નાખ્યો કે એની રજે રજ આકાશમાં ઊડી ગઈ. કુણ્ણલ-સરોવરનું પાણી મનુષ્યોનાં લોહીની નદી મળવાથી લાલરંગી બની *ગયું. પલ્લવપતિનું પરાક્રમ કાંચીપુરની ચાર દીવાલો વચ્ચે જ કેદી જેવું બની ચૂક્યું હતું. કાવેરી નદીમાં એણે હાથીઓના બૂથનો પૂલ આંધ્યો અને એની સહાયથી ચોલ, પાંચ તથા કેરલ વિગેરેની શેભા-લક્ષ્મી વધારી.

આવે સર્વદિગ્વિજયી, સત્યાશ્રય. વાનાથી નગરીમાં ખેડો ખેડો સમસ્ત પૃથ્વી ઉપર-એક નગરીની જેમ-પોતાની આજીવ વર્તાવતો. મહાભારતનું યુદ્ધ વીત્યા પછી ત્રણ હુમર, સાતસો પાંત્રોસ વર્ષ આદ, શક નૃપતિઓના પાંચસો ઝાંપન વર્ષ પસાર થયા બાદ, કલિયુગમાં, જિનેન્દ્રનું આ મંદિર સત્યાશ્રયના અનુગ્રહથી રવિપ્રીતિએ^૧ નિર્મ્યું. આ કાવ્ય કાલિદાસ અને ભારવીની જેમ પ્રસિદ્ધ કવિ રવિપ્રીતિએ પોતે રચ્યું છે.

આ લેખમાંની પંક્તિઓ ઉપરથી રવિપ્રીતિ અલંકારશાસ્ત્રમાં ખૂબ નિપુણ હોય એમ લાગે છે. એમના ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર તો આખા છે. કાલિદાસના ઝુવંશના કેટલાક શ્લોકોની આ ક્ષણે રહેજે રમૂતિ થઈ આવે છે. કાવ્યમાં આર્યા, શાર્દૂલવિકીડિત, ઉપગ્નિ, રથોદ્ધતા, ઔપજનદસિક, દ્રુતવિલંબિત, વસન્તવિલકા, વંશસ્થા, માલિની, સગ્ધરા મન્દાકાંતા, મત્તેભવિકીડિત, ઇન્દ્રવજ્રા, અનુષ્ટુપ, પ્રહર્ષિણી અને આર્યાગીતિ વિગેરે ઝંઢો વપરાયા છે. રવિપ્રીતિના પાડિત્યના તથા કવિત્વશક્તિના એ પુરાવા છે.

: અકલંકે, અકલંકચંદ્ર, અકલંકદેવ :

એ નામના, દિગ્બર જ્ઞેન આમ્નાયમાં એક પ્રસિદ્ધ દાર્શનિક થઈ ગયા છે. મહીસુરના ત્રમણ્યુ

* સનદ્ધવારણઘટા સ્થગિતાન્તરાલમ્, નાનાયુદ્ધક્ષતનરક્ષતજાજ્ઞરાગમ્ ।

આસીજ્ઞલં યદવમદિંતમન્નગર્મ, કૌણાલમંબરમિવાર્જિતસાન્નયરાગમ્ ॥

૧ ત્રિંશત્સુ ત્રિસહસ્રેષુ ભારતાદાહવાવિતઃ સસાબ્દ શતયુક્તેષુ પંચસુ ॥

પંચાશત્સુ કલૌ કાલે ષટ્સુ પંચશાનાસુ ચ । સમાસુ સમતીતાસુ શકાનામપિ મૂમૂજામ્—

બી. સુશીલ

ખેલગોલમાં એમનો જન્મ થયો હતો. ઇ. સ. ની સાતમી સદી-પ્રથમાર્ધ, એમનો જન્મસમય મનાય છે. એમ કહેવાય છે કે તેઓ રાજપુત હતા. ધર્મની શોધમાં એમણે પિતૃગૃહનો ત્યાગ કર્યો હતો.^૧

ઈ. સ. ૧૭૫૩-૫૪ માં રાષ્ટ્રકૂટરાજ દન્તિદુર્ગે, ચાલુક્યોને દરાવી કાંચીનગરીનો કબ્જો લીધો હતો. અકલકંદેવ એ વખતે વિદ્યમાન હતા. દાર્શનિક તરિકેનો એમની પ્રતિષ્ઠા સ્થાપિત થઈ ચૂકી હતી. દાંતિદુર્ગનો પછી જ્યારે કૃષ્ણરાજ (પ્રથમ) શુભતુંગ ગાદી ઉપર આવ્યો ત્યારે પણ અકલકંદેવ પોતાનું ઉચ્ચ સ્થાન જાળવી રહ્યા હતા.

કાંચીરાજ હિમશીતલના સમયમાં, રાજસભામાં જ ઐહો સાથે ઘણા મોટા શાસ્ત્રાર્થ થયો હતો. અને ઐહો એમાં દારી ગયા હતા. વધુમાં એમ પણ કહેવાય છે કે શાલીવાહન શક ૭૧૦માં હિમશીતલના સમયમાં, ઉત્તરાપથથી ઘણા જોને કાચીમાં આવીને વસ્યા હતા. એ વખતે કાંચી અરણ્ય જેવું જ હતું. જોનોએ અરણ્ય કાપીને સાફ કર્યું અને વસવાટ શરૂ કર્યો. એ જ અરસામાં, શાસ્ત્રાર્થમાં ઐહોને અકલકંદેવ દરાવ્યા પહેલાં તે એના ડરાવ થયા હતા કે ઐહો જે હારે તે એમને ઘણીમાં ઘણી પીલી નાખવા, પરંતુ રાગ પોતે દયાળુ હોવાથી એમને સિદ્ધલદ્રોપમાં નાસી જવાની પરવાનગી મળી.

અકલક. આમન્તભદ્ર નામના જોને દાર્શનિકની “આમ્તમીમાસા” ઉપર અષ્ટશતી ટીકા લખી છે. એ મિવાય ‘લઘીયસ્ત્રય’ ‘ન્યાયવિશ્રય’ ‘અકલકરતોત્ર’ ‘સ્વરૂપસંબોધન’ ‘પ્રાયશ્ચિત્ત’ ‘દેવાગમ-સ્તોત્રન્યામ’ ‘પ્રમાણુરત્નપ્રદીપ’ અને ‘તત્ત્વાર્થવાર્તિક’ નામના ગ્રંથ ઉપર તત્ત્વાર્થવાર્તિક વ્યાખ્યાનાલકાર નામે ટીકા પણ લખી છે. કાનડી ભાષામાં ‘જોને વર્ણાત્રમ’ નામે એક ગ્રંથ પણ એમણે રચ્યો છે.

આમ્તમીમાંસા વિષે બીજી ‘અષ્ટસહસ્રી’ ટીકા લખનાર શ્રી વિદ્યાનંદ અથવા પાર્લકસરીએ શ્રી અકલકંદેવનો નામેલ્લખ કર્યો છે-પોતે એમના જ પગલે ચાલ્યા છે એમ એમણે સ્વીકાર્યું છે. માણિ-ક્યનંદીએ પોતાના ‘પરીક્ષામુખ’ માં અને પ્રભાચંદ ‘પ્રમેયકમલમાર્ત’માં આ અકલકંદેવને ઉલ્લેખ કર્યો છે.* ન્યાયકુમુદ-અન્દ્રોદય નામક અકલકંદેવિન લઘીયસ્ત્રય ગ્રંથની ટીકામાં એમણે પોતાને એમના શિષ્ય તરિકે ઓળખાવ્યા છે.

૧ જીયાચ્ચિરમકલંકબ્રહ્મા લઘુ હૃવ્વ વૃપતિવરતનય.

અનવરતનિલિલવિદ્વજ્જનનુત વિશ્વઃ પ્રશસ્તજનહૃદયઃ

इति तत्त्वार्थवार्तिकव्याख्यानालंकार. प्रथमोऽध्याय.

અક ‘ દિગ્બર કથા કોષમાં, ” નિબ્ધક તથા અકલકંદેવ, માન્યજેટના શુભતુંગ રાજાના પુત્ર તરીકે ઓળખા-
વ્યા છે શ્રી ભાટારકર માને છે કે એ રાજા પ્રથમ કૃષ્ણ હોવો જોઈએ.

૨ અવગુમેલ્લખના એક શિવાલેખમાં મહિવસેન કહે છે કે અકલકંદેવે મહારાજ સાહસતુ મની સભામાં
વસુ સ્લોક ઉચ્ચાર્યો ત્રાજ સ્લોકમાં ઐધ્ધેના પરાજયનો પ્રસંગ વર્ણવાયેલો છે:—

नाहंकारवशीकृतेन मनसा न द्वेषिना केवलम्, नैरात्म्यं प्रतिपद्य नश्यति जने कारुण्यबुद्ध्या मया ।

રાજા: શ્રીહિમશીતલસ્ય સદસિ પ્રાયોવિદ્ગદ્યાત્મનો, બૌદ્ધોઘાન સકલાન્ વિજિલ્ય સુગતઃ પાદેન વિસ્ફોટિતઃ

* અકલંકવચોમ્મોધે ઋદ્ધે યેન ધીમતા, ન્યાયવિશ્વામૃતં તસ્મૈ નમો માણિક્યનન્દિને—

ઇતિહાસ, અને દર્શન

જૈન હરિવંશના રચયિતા (શકાબ્દ ૭૦૫) જિનસેન, આદિપુરાણમાં અકલંકને સંભારે છે. કાનડી કવિ પંપ પણ એમનું નામ નોંધે છે. (શકાબ્દ ૮૬૭) પોત્ત, કમલભવ, નાગચંદ્ર વિગેરે પણ અકલંકનો નામનિર્દેશ કરે છે. સાયનમાધવે ' સર્વદર્શનમંત્રહ ' માં અકલંકદેવરચિત રવરૂપ સંયોધન-માંથી અવતરણો લીધાં છે.

મહીસુરના બેલગામીના એક શિલાલેખમાં [૧૦૭૭] અને સૌંદરિતા એક શિલાલેખમાં (શકાબ્દ ૯૦૨) અકલંકદેવનું નામ આવે છે.

ઈ. સ. ના તેરમા સૈકામાં આ જ નામના બીજા એક જૈન પંડિત થઇ ગયા છે. તેઓ મહી-સુરમાં રહેતા. નાગર જીજ્ઞાના એક કાનડી શિલાલેખમા લખ્યું છે કે અકલંક અને પુષ્પસેન બન્ને રાજશુર હતા.* અકલંકને અહીં સકલાગમકાવિદ, મહામંડલાચાર્ય તરિકે ઓળખાવ્યા છે. એમણે તથા પુષ્પસેને ઇ. સ. ૧૨૫૫ માં યોગાસને પોતાના દેહ ત્યજ્યા હતા.

અહારમા સૈકાને અંતે અને ઓગણીસમા સૈકાનાં આરંભમા અકલકલદ નામના એક યતિ થઇ ગયા. તેઓ પોસ્તકગચ્છ અથવા દેશીગણ્ય મંદ્રાણના હતા. કનકગિરિ જૈન પ્રતિજ્ઞાનના તેઓ મુખ્ય આચાર્ય હતા. ૧૮૧૭ માં ત્રામરાજનગર તાલુકાના મલેયુર ગામ પાસે એક પહાડ ઉપર એમનું અવસાન થયું હતું.

: અકલંકસ્વામી :

આ નામના એક ચિકિત્સાશાસ્ત્રકાર થઇ ગયા છે. એમણે વિદ્યાવિનંદ ગ્રંથ રચ્યો છે, પણ એમના સમય તથા વંશનો પત્તો નથી મળ્યો. એમણે પોતાના ગ્રંથમાં પુત્રાગ, અશોક, દેવદારુ, સરલ, ચંદન, બકુલ, કપિત્થ, જંબુ, હુંબર, પનસ, વતસક, ધનંજય વિગેરે વૃક્ષોનાં લક્ષણો વર્ણવ્યાં છે; પરંતુ એમના સમય તથા વંશનો ગ્રંથમાં કંઈ ઉલ્લેખ નથી. ગ્રંથની પુષ્પિકામાં નીચેના શબ્દો છે.

શ્રીમદ્દૈત્ પરમેશ્વરચારુચરણારવિન્દદ્વન્દ્વગન્ધગુણાનન્દિતમાનસાશેષકલાશાસ્ત્રપ્રવીણપર-
માગમત્રયવેદિપ્રાપ્તપાયાગમાન્તરસમુદિતવૈદ્યશાસ્ત્રાંબુનિધિપારગસર્વવિદ્યાનન્દમાનસશ્રીમદ્કલક-
સ્વામીચિરચિતમહાવૈદ્યશાસ્ત્રે વિદ્યાવિનોદાચ્ય.....

: અકકાદેવી—(ઇ. સ. ૧૦૧૦-૧૦૫૪) :

આ મહિલા, કલ્યાણના પશ્ચિમ ચાલુક્યવંશીય દશવર્મા અથવા યશોવર્માની પુત્રી હતી. ચાલુક્ય-વંશના આરંભ ગાદીપતિ વિક્રમાદિત્ય-પાંચમાની ન્હાની બહેન અને ચૌદમા રાગ-જયસિંહ-બીજાની મ્હોટી બહેન થાય.

* મહામંડલાચાર્યકમ્ રાજશુરગણમ્ અપ્પ શ્રીપુષ્પસેનદેવકમ્ ।

અકલંકદેવકમ્ સન્ન્યાસવિધિયમ્ સુમિપિસુક્ષિપશ્વમ્ પદ્મકં ॥

૧ શ્રીમદ્ દેવરદેવવન્દિતજિનાંશ્રિ દ્વન્દ્વસંકારિતપ્રેમમ્ વેત્તસમસ્તમભ્યજનરિન્દમ્ શોભિતમ્ સદ્ગુ-
ણોદામમ્ મદ્દાકલકાનિન્દમ્ ત્રૈલોક્યસંપૂજિતમ્—

અક્ષાદેવીની વિશેષતા એ છે કે ભારતવર્ષમાં જે સ્ત્રીઓએ રાજ્ય ચલાવ્યાં છે તેમાં આ અક્ષાદેવીની પણ ગણતરી થાય છે. રાજકાળમાં એણે મારી નામના મેળવી હતી. શ્રી જિનેશ્વરદેવની અનુયાયિની હતી. ૧૦૪૧ માં, સોમેશ્વરના સમયમાં એક જૈન મંદિરને મુખ્ય મઠદ કરી હતી.

અક્ષાદેવી કિશુકાડની શાસનકર્ત્રી હતી. એને એ મ્હોટા ભાઇઓ હતા: (૧) પાંચમો વિક્રમાદિત્ય અને (૨) અચ્યન. એક ન્હાનો ભાઇ હતો અને ન્હાના ભાઇનો પુત્ર, અનુક્રમે દ્વિતીય જયસિંહ તથા પ્રથમ સોમેશ્વર હતો એ ભાઇઓની હૈયાતીમાં અક્ષાદેવી રાજ્ય ચલાવતી. ધારવાડ જીલ્લામાંથી મળી આવેલો સુડીનો શિલાલેખ એની સાબિતી આપે છે. બીજો એક હોટુરનો શિલાલેખ જણાવે છે કે અક્ષાદેવી, વનવાસીમાં શાસનકર્ત્રી હતી

ઈ. સ ૧૦૪૧ માં, અક્ષાદેવીએ ગોકાકના કીલ્લા ફરતો ઘેરો નાખ્યો હતો. એ ઉપરથી તેણી શાંત શાસનકાર્ય ઉપરાંત યુદ્ધમાં પણ આગળ પડતો ભાગ લેતી હોય એમ જણાય છે.

: અક્રિયાવાદ [Fatalism, Determinism] :

ભારતીય ળધા દાર્શનિકો કર્મફળ અને જન્મમાતરવાદમાં માને છે. પૂર્વના કર્મયોગે વર્તમાન જન્મ મળ્યો છે એમ સૌ સ્વીકારે છે. ઉપનિષદોમાં પણ એ વાત છે અને પ્રચલિત લોકકથા પણ એને પુષ્ટિ આપે છે. કર્મફળ, અમોઘ અદૃષ્ટ્યે આપણા જીવનનું નિયમન કરે છે. કર્મફળની સામે થવાનું કાંઈનામાં મામર્યા નથી. હિંદુ સંપ્રદાય (ખાસ કરીને વહેવારમાં) મ્હોટો ભાગે અદૃષ્ટવાદી છે.

અદૃષ્ટવાદીઓ-ઉદ્દામ અદૃષ્ટવાદીઓનો એક વર્ગ એવા પણ છે કે જે કર્મફળના પ્રભાવની વાત નથી માનતો. અદૃષ્ટની સત્તા અજ્ઞ છે એમ તે માને છે, અદૃષ્ટની સત્તા જ માનવ જીવન ઉપર આણ વર્તાવે છે એમ કહે છે; પણ સાથે સાથે તે એમ પણ કહે છે કે અદૃષ્ટ અને કર્મફળને કંઈ સંબંધ નથી અદૃષ્ટ એક સ્વાભાવિક નિયમ છે અને એ નિયમને અનુસરી જીવ જન્મ ધરે છે. એ નિયમનો કોઈથી વ્યતિક્રમ થઈ શકતો નથી. કોઈ કોઈ કહે છે કે, જ્ઞાની તે અજ્ઞાની બનેને ચતુર્ભૂતાત્મક શરીર ધારણ કરવું પડે છે અને મૃત્યુ પછી એ ચારે ભૂત-પદાર્થ વિલીન થઈ જાય છે.-(આ લોકો ક્ષિતિ, અપ, તેજ અને વાયુ એવા ચાર મૌલિક પદાર્થો માને છે-આકાશનું અસ્તિત્વ નથી સ્વીકારતા.) આવા એકાંત અદૃષ્ટવાદીઓની એક શાખા અક્રિયાવાદીના નામે પરિચિત છે.

એમનો સ્વાભાવિક સિદ્ધાંત એવો છે કે કારણ સિવાય જન્મ જેવું કાર્ય ન મંજાવે. મતલબ કે આપણા જન્મમાં કોઈ એક અપરિજ્ઞાત કારણ છે. આજીવિક સંપ્રદાયનો પ્રવર્તક ગોશાળ જીવ-જગતમાં, કાર્યનું ઉત્પાદક કારણ નથી સ્વીકારતો. ગોશાળનો આ મતવાદ, ઉદ્દામપંથી અદૃષ્ટવાદીઓના અક્રિયાવાદ તરિકે ઓળખાય છે.

ઉવાસગ-દસા-ઓમાં ગોશાળના અક્રિયાવાદ વિષે આવો ઉલ્લેખ છે: “ શક્તિ, સામર્યા, પરિશ્રમ જેવી કોઈ વસ્તુ કે પ્રભાવ નથી. સમસ્ત વસ્તુઓ, વિષયો અખંડભાવે નિયમિત છે.” અર્થાત પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ જગતમાં કારણ જેવું કંઈ નથી. કારણ વિના પણ માણસ પવિત્ર તથા શુદ્ધ બની શકે. જગતમાં કોઈ, કોઈના ઉદ્દમ કે પ્રયત્ન ઉપર આધાર રાખવું નથી.

ઇતિહાસ અને દર્શન

માનવીનું અદૃષ્ટ જ બધી વિચિત્રતાઓના મૂળમાં છે. (દીધનિકાય) અદૃષ્ટને લીધે જ મનુષ્ય ઇષ્ટ માર્ગે વળે છે અને મનુષ્યની સામાજિક સ્થિતિ તથા અક્રિયગત જીવન પણ એને જ આભારી છે. મહાભારતમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે સ્વભાવથી જ મનુષ્ય કાર્યાભિમુખ અને છે. સ્વભાવ, નિયતિ, અદૃષ્ટ વિગેરે શબ્દો પોને લૌકિક વ્યર્થતા મિદ્ધ કરે છે. આ પ્રકારનો અક્રિયાવાદ, બ્રાહ્મણધર્મનો વિરોધી હોવાનું મનાય છે.

બૃહં જોનાં અક્રિયાવાદ જોવા કાંઈ મત પ્રાચીન કાલથી ઉતરી આવ્યો હોય એમ નથી લાગતું. અક્રિયાવાદ, અથવા સસ્સતવાદ (શાન્ત્યનવાદ) અનેકાન્તમાંથી નીકળ્યો હશે. નૈતિક ચરિત્રના વિચાર-પ્રસંગે અક્રિયાવાદ અસ્તિત્વમાં આવ્યો હોય. જૈનોના મૌલિક સાત પદાર્થો પરસ્પરમાં બળી જઈ શકતા નથી એને લીધે એ વાદને અક્રિયાવાદ નરિક ઓળખાવ્યો હોય. અક્રિયાવાદમાં અદૃષ્ટ એ જ સ્વક્રિય અને સ્વપ્રધાન છે તેથી એને એ નામ મળ્યું હોય ખીગ દર્શનો કર્મવડે જ કૃળાકૃળ માને છે. આ કોટકો કર્મનો પ્રભાવ નથી સ્વીકારતા, તેથી અક્રિયાવાદમાં એ અર્થ કિવા તાત્પર્ય હોય એમ સંભવે છે.

બૌદ્ધગ્રંથમાં અક્રિયાવાદનું વિવરણ મળે છે. એ વિવરણ પ્રમાણે એમાં સ્વતંત્ર વિચારને મુદ્દલ મ્થાન નથી. નૈતિક જવાબદારી પણ એમાં રહેતી નથી જન્માંતરવાદ ઊડી ગય છે. જ્ઞાન તથા ધર્મની મહાયથી મુક્તિ મળી શકે એ માન્યતા એમાં ટકી શકતી નથી કાર્ય-કારણ મંબંધ પણ નથી રહેતો. અક્રિયાવાદ એ પ્રકારનો છે (૧) પૂર્વન્નકપિક-આ મંપ્રદાયના આચાર્યો વિશિષ્ટરૂપે સૃષ્ટિના પ્રારંભની ગંવેષણા કરે છે (૨) અપગન્નકપિક-આ મતવાદીઓ જગત્-પરિણતિના સમાધાનમાં તક્ષીન રહે છે.

જૈન મંપ્રદાયમાં, ચોરાશી પ્રકારના અક્રિયાવાદો માન્યા છે—

જીવ, અજીવ, આજીવ, બંધ, મંવગ, નિર્ગંગ અને મોક્ષ એ પ્રમાણે જૈનોએ સ્વીકારેલા સાત તરવા ન માને; વળી જોઓ કાળ, ઇશ્વર, આત્મા, નિયતિ, સ્વભાવ અથવા યદ્વેચ્છા આદિનું કર્તૃત્વ સ્વીકારે; વળી જોઓ ઉક્ત સ્વપ્રધાન પદાર્થોને સ્વેચ્છાચારી તથા અન્ય કોઈના કર્તૃત્વ ઉપર આધાર રાખતા માને. પરસ્પરના સમવાયથી (૭૫૨૫૬) એ ૮૪ બેદ* પડે છે. અક્રિયાવાદની બૌદ્ધોએ તથા જૈનોએ ખૂબ ઝાટકણી કાઢી છે

અક્રિયાવાદી આજીવિકોનો, અશોકના સમયમાં એક ખામ સઘ હતો. દક્ષિણભારતના શિલાલેખો, એમની હૈયાતી તેરમાં સૈકા સુધી સ્વીકારે છે.

જન્માંતરવાદનું વર્ણન કરતા ગોશાળો કહે છે કે ' મનુષ્યને ૮૪૦૦,૦૦૦ મહાકલ્પ પર્યાંત, મુક્તિને અર્થે, જન્મ-મૃત્યુની ઘટમાળમાંથી પમાર થવાનું રહે છે. આ ભવભ્રમણામાં મનુષ્યને સાત વાર દેવયોનિ અને સાત વાર મનુષ્યયોનિમાં આવવું પડે છે. આખરે મનુષ્ય મુક્ત અને છે. જો કે અક્રિયાવાદીઓ કર્મના પ્રભાવનો અસ્વીકાર કરે છે તો પણ ગોશાળ તો મુક્તિને માટે તપશ્ચર્યાને સહાયક માને છે.

* ઠીકાકારોના કથન પ્રમાણે તો ક્રિયાવાદીઓના ૧૮૦ અક્રિયાવાદીના ૮૪. અજ્ઞાનવાદીના ૯૭ અને ધેનચિ-કવાદીના ૩૨ સંપ્રદાયો છે.

શ્રી. સુશીલ

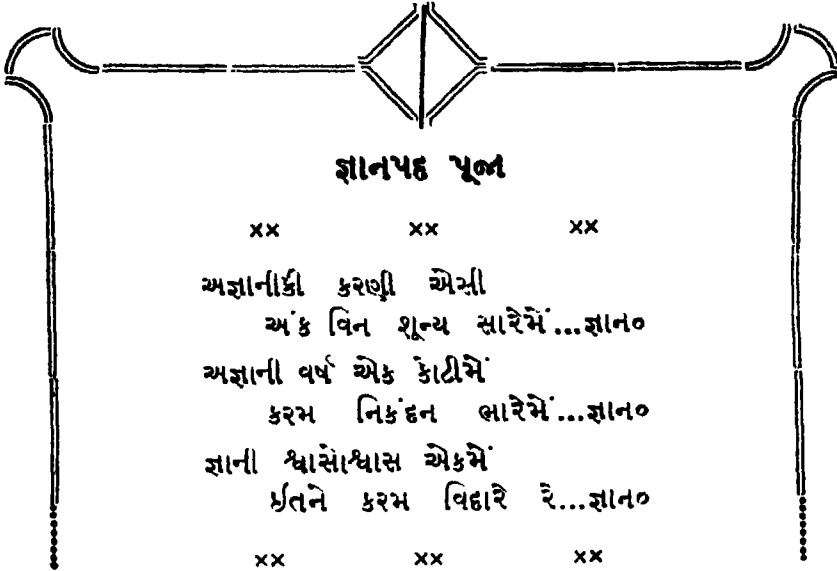
સાંખ્યવાદીઓને પણ કોઈ કોઈ, અક્રિયાવાદી ગણે છે. સૂત્રકૃતાંગના ટીકાકાર શીલાંક કહે છે કે શૂન્યવાદીઓ, જેઓ જગતને મિથ્યા માને છે તેઓનો સમાવેશ અક્રિયાવાદીમાં થાય છે. અક્રિયાવાદી કર્મને નથી માનતા. એમની પરિભાષામાં તેઓ “લવાવમંકી” છે. લવ એટલે કર્મ અને અવમંકી એટલે અપવર્તુ ઈલં યેષાં તે—

સૂત્રકૃતાંગ, સ્થાનાંગ, આચાર, ભગવતી, નદી વિગેરે સૂત્રત્રયો તેમ જ ગોમટસાર વિગેરે શાસ્ત્ર-ત્રયોમાં વિવિધ મતવાદો વિષે ચર્ચા છે. ગોમટસારમાં ક્રિયાવાદ, અક્રિયાવાદ, અજ્ઞાનવાદ તથા વિનય-વાદની વાત છે. આ બધા વાદ જેઓ માને તેને ‘વાદિસમવસરણુ’ કહેવામાં આવે છે. ટીકાકારોએ, એમને એવી સંજ્ઞાઓ આપી છે:—

जीवाजीवादिरथोऽस्थित्येवं ऋयाम् वदन्तीति क्रियावादिनः आस्तिका इत्यर्थः । तन्निषे-
घात् अक्रियावादिनो नास्तिका इत्यर्थः ।

अज्ञानमभ्युपगमद्वारेण येषां अस्ति ते अज्ञानिका विनय एव वैनयिकम् ; तदेव
निःश्रेयसायेत्येवं वादिनो वैनयिकवादिनः ।

૧૮૦+૮૪+૬૭+૩૨ મહાવીરના સમયમાં, મતવાદીઓના ક્ષિણે ૩૬૩ જેટલા નાસ્તિકો હતા. બૌદ્ધત્રયોમાં પણ એવી મતલખની ફટલીક વાતો છે. દીધનિકાયમાં—બ્રહ્મજલસુતમાં, ગૌતમબુદ્ધના સમયમાં ૬૨ જેટલા અર્થોદ્ધ મત વિષે ઉલ્લેખ છે.

જ્ઞાનપદ પૂજા

xx xx xx

અજ્ઞાનીકો કરણી એસી
અંક વિન શૂન્ય સારેમેં...જ્ઞાન૦
અજ્ઞાની વર્ષ એક કોટીમેં
કરમ નિકંદન ભારેમેં...જ્ઞાન૦
જ્ઞાની શ્વાસોશ્વાસ એકમેં
મૃતને કરમ વિહારે રે...જ્ઞાન૦

xx xx xx

—શ્રી વિજયાનંદસૂરિ

જિનવચનીવાણી

રત્નમાલા

જય જિનવાણી ! જય ગુણુખાણી ! અમૃત સમાણી ! વિબુધ^૧ પ્રમાણી !

સલય જીવોને અલયપ્રદાની ! સકલ કલાની અવિકલ^૨ ઠાણી !

સૌ વિદ્યાની અનુપમ શાલા ! સૌ મંગલની મંગલમાલા !

માત ! તમોને નમન હમારા, પાવન રક્ષા ચરણ તમારા !

૧

આત્મપ્રણીતા ! જિનવરગીતા ! *શુભ્ર ગુણુથી ગુણિજન પ્રીતા !

વીર પિતાની વિનીત^૫ દુહિતા ! ભવભયભીરુ ભૂત સુહિતા !

કર્મવિજેતા ! ધર્મજનેતા ! શુદ્ધ વિમુક્તિ માર્ગ-પ્રણેતા !

માત ! તમોને નમન હમારા, પાવન રક્ષા ચરણ તમારા !

૨

માલિની

પ્રશમરસ કરંતી, આત્મપ્રાંતિ હરંતી, જગત હિત કરંતી, પથ્ય સૌને કરંતી;
ભવજલતરણી જે શ્રેષ્ઠ નૌકા સમાણી, શિવસુખજનની તે વંદું જૈનેંદ્ર વાણી. ૩

જિનવદન હિમાદ્રિ ઉદ્ભવ સ્થાન જેનું, ગણુધર-હર^૬ શીર્ષે ભિર્ધ્વ ઉત્થાન જેનું;
સુરસ સલિલ પૂર્ણા સેવ્ય સુરો નરોને, ભગવતી શ્રુતગંગા રક્ષજો તે અમોને ! ૪

જિનવચન *સુધાંશુ શાંતિસુધા સ્ત્રવે છે, વિમલ વિમલ જ્યોત્સ્ના જ્ઞાનની વિસ્તરે છે;
*સુમન-મન ચકોરો તત્ર આનંદ પામે, ભવિજન કુસુદોનો પૂર્ણ ઉદ્દ્યોધ^૬ ભમે. ૫

જિનપ્રવચન સિંધુ પાસ સૌ અન્ય જિન્દુ, વિતત^૭ ગગન મધ્યે વર્તિતો જેમ *૧*ઈન્દુ;
કુનય સકલ અત્રે હસ્તી-જ્ઞત્યંધ ન્યાયે, પ્રબલ અનલમાંહી તૃણવત્ ભસ્મ થાયે. ૬

૧. પંડિતજન અથવા દેવ. ૨. ખોડખાંપણુ રહિત, સંપૂર્ણ. ૩ ચરણુ=(૧) પગ. (૨) મુત્રનુ પદ. (૩) આચરણુ, ચારિત્ર ૪ ઉજ્જવલ ૫ વિનયી અથવા સુસંસ્કારી, સુશિક્ષિત ૬. ગણુધરરૂપ શિવના શિર પર. ૭. ચદ્રમા. ૮. સહુદય જન અથવા દેવતા ૯ વિકામ અથવા આત્મજાગ્રતિ. ૧૦. વિશાલ. ૧૧. ચદ્ર.

ડૉ. ભગવાનદાસ મનસુખલાલ મહેતા

મંદાકાંતા

સૂત્રો જેમાં અમલ જલ છે અર્થગંભીર મીઠાં,
સિદ્ધાંતોના પ્રખલ ઉછળે જ્યાં તરંગો ^{૧૨}ગરીડાં;
યુક્તિરૂપી સરસ સરિતા સંગમ-સ્થાન યુક્ત,
ચારુ એવો શ્રુતજલનિધિ વર્ણુ'વા કોણ શક્ત ? ૭
ધીમંતોની પણ મતિ ગતિ તાગ જેનો ન લાવે,
બુદ્ધિ જેમાં બુધજનતણી ક્યાં ય ^{૧૩}નિરુદ્ધ થાવે;
દેખીને જ્યાં ગુણગણુ-મણિ ચિત્ત થાયે પ્રસક્ત,
ચારુ એવો શ્રુતજલનિધિ વર્ણુ'વા કોણ શક્ત ? ૮

વસંતતલકા

પડ્દર્શનો ય જિન દર્શનમાં સમાય,
^{૧૪}અંગાંગભૂત જ્યમ અંગ શરીરમાં ય;
અલોધિમાં નહીં-ન તે નહીંમાં નિહાળ !
માલામહી મણિ, મણિમહિ નો'ય માળ. ૯

એકાંતિકી વચનપદ્ધતિ ક્યાં અશુદ્ધ ?
પૂર્વાપરે પણ ^{૧૫}વિસંવદતી વિરુદ્ધ;
ને ક્યાં વિશુદ્ધ અવિરુદ્ધ જિનેંદ્ર વાણી ?
^{૧૬}ખલોત ક્યાં ? રવિ કિહાં ? બુધ દ્યો પ્રમાણી ! ૧૦

ઉપભતિ

અનંત ધર્માત્મક વસ્તુ-અત્ર,
સ્વાદ્વાદનું શાસન એક છત્ર,
સ્વાદ્વાદ સુદ્રા ^{૧૭}જન જેહ લોપે,
સર્વસ્વ તેનું નૃપ લે જ કોપે ૧૧

જ્યાં નિત્ય નાના નય નૃત્યકારી,
સત્ સમભંગી વિલસે રસાલી;
પ્રમાણુ નો વાદ વીણા વગાડે,
વાગ્ગભૂ ^{૧૮}વિસ્મય આ પમાડે. ૧૨

૧૨. મોટા મોટા ૧૩. રુધાઇ જાય, સુંઝાઇ જાય. ૧૪. અવયવ જેમ શરીરના અંગભૂત હોય છે તેમ. ૧૫. વિસંવાદ કરતી, અસંબદ્ધ. ૧૬. આગીઓ ૧૭. સ્વાદ્વાદની સુદ્રા-મહોર-છાપ. ૧૮. વાગ્દેવી-સરસ્વતીની રંગભૂમિ.

જિનેશ્વરની વાણી

શૂળંગી

નથી સ્નેહ^{૧૯} તોયે અહો ! સ્નેહહારી,
 નથી વાટ ને હાથવે વાટ^{૨૦} સારી;
 ધરે ધૂમ્ર ના, ઉદ્ધરે ધૂમ્ર^{૨૧} પૂર્વ;
 જવલે જૈન વાગ્દીપ એવો અપૂર્વ. ૧૩

ત્રિલોકી-ગૃહે^{૨૨} જૈન વાણી પ્રદીપ,
 પ્રકાશી રહ્યો જેમ રાજ્યે મહીપ;
 પદાર્થોત્તરો રમ્ભસાર્થ દીસે યથાર્થ,
 પડંતાં ધરે આપો^{૨૪} આલંબ હાથ. ૧૪

શિખરિણી

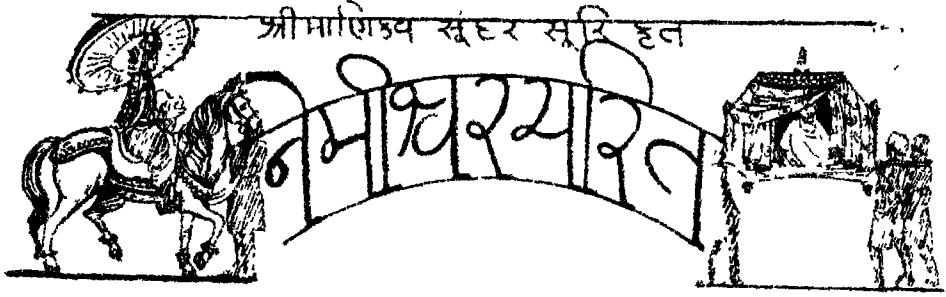
નિશા-હોષો ટાળી જગતજનને જાગ્રત કરી,
 કરી જ્ઞાનોદ્યોત પ્રખલતમ મોહાતમક હરી;
 પ્રકાશે છે લોકે જિનવચનરૂપી દિનપતિ,
 અહો શા વાહી ને^{૨૫} કુદ્દગ દુડને દુઃસહ અતિ ૧૫

ત્રોટક

ગિરિ મૈત્ર સમા જિનશાસનમાં,
 મનનંદન આગમ નંદનમાં;
 સુરવૃક્ષ સુભાષિત રમ્ય દીસે,
 પ્રસરે તસ સૌરભ^{૨૬} સર્વ દિશે. ૧૬

૧૯. શ્લેષ: (૧) તેલ, (૨) રાગ, આસકિત. વિરોધાભાસ યથાસંભવ અર્થ લેવાથી દૂર માત્ર છે. ૨૦. શ્લેષ. (૧) દીવાની વાટ. (૨) માર્ગ, રસ્તો. ૨૧. પૂર્વ કર્મરૂપ ધૂમાડો. ૨૨. ત્રિજીવનરૂપ ધરમાં. ૨૩. સમૂહ. ૨૪. હસ્તાવલંબન, હાથનો ટેંકા. ૨૫. ખરાબ આંખવાળા, અથવા કુદષ્ટિ-કુદર્શની. ૨૬. સુગંધી, પરિમલ.

श्रीगणेश

सं. १४७८ लगभग रचयित्तु काव्य

न. १४७८ - भाष्यनक्षत्र दलीच ह देशाई B. A. I. B. ADVOCATE.

आ न्नारक अर्थना स पादक.

[विक्रमनी पंढरी सदीना उत्तरार्धमां विधिपक्ष-अंयलग्नी पठ भी पाटे बधेला मेरुगुंजरिना जे शाभाचार्य नामे ज्यशेभरसरि अने भाषिक्यसुंहरसरि पैकी जीममे आ काव्य रच्यु छे.

ज्यशेभरसरिमे प्रयोधयितामषि, उपदेशयितामषि आदि अर्थे रच्यो छे. (लुओ भारो " नैन साहित्यनो संक्षिप्त छतिहास " पारा ६५०) न्यारे प्रस्तुत भाषिक्यसुंहरसरिमे यतुःपूर्वोच्यम्पू, श्रीधर चरित्र (सं. १४६३ मां), धर्मदत्तकथानक, शुक्रराजकथा, मलयसुन्दरी कथा (गूजरातना शंभराजनी सभामां), संविभागमत कथा. सत्तरमेदी पूजन, गुणवर्माचरित्र (सं. १४८३ मां) वगेरे संस्कृतमा कथा-अर्थे रच्यो छे. तदुपरात कल्पनिर्मुक्ति पर अवचूरि, आवश्यकनिर्मुक्ति दीपिका, पिंडनिर्मुक्ति दीपिका, मोधनिर्मुक्ति दीपिका, दशवैकालिक दीपिका, उत्तराध्ययन दीपिका, आचारंग दीपिका अने नवतत्त्वविवरण जे प्रभाजु संस्कृतमां टीकाओ रची छे. गूजराती भाषामां गद्यमां पृथ्वीचंद्रचरित्र अने पद्यमां आ काव्य रच्ये छे (लुओ भारो उक्त अर्थ पारा ६८१-२).

उपर्युक्त गूजराती गद्यमां पृथ्वीचंद्रचरित्रना संधे प्रसिद्ध साक्षरवर्थ श्री दि. ए. केशवलाल हर्षेदराय ध्रुव पोताना ' प्राचीन गुर्जर काव्य ' नी प्रस्तावनामां ४४ ३८-३९ मां जणुवे छे के ' भाषिक्यसुंहरसरिमे नूनी गूजरातीमां गद्यत्मक पृथ्वीचंद्र-

શ્રી. માણિક્યસુંદરકૃત તેમીશ્વરચરિત-દ્વાગબંધ

ચરિત્ર સંવત ૧૫૭૮ માં (? આ સંવત પ્રાયઃ મુદ્રણહોષને લઇને ખોટા છે. ખરી રીતે ૧૪૭૮ માં જોઇએ, કારણ કે તે ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સીરીઝ નં ૧૩ ના 'પ્રાચીન ગૂર્જર કાવ્ય સંગ્રહ' ના પૃ ૬૩ થી ૧૩૦ માં છપાયુ છે ત્યાં અને 'સંવત્ ૧૪૭૮ વર્ષે શ્રાવણ સુદિ ૫ રવૌ પૃથ્વીચંદ્રચરિત્રં પચિત્રં પુરુષપત્નને નિર્મિતં સમર્થિતમ્' એમ ૨૫૪ છપાયુ છે અને તેમનો જીવનકાલ પણ તેજ સમયમાં છે. જુઓ મારો અંધ 'જૈન ગુર્જર કવિઓ' ભાગ બીજો પૃ. ૭૭૨) રચ્યું છે. તે ખોલીમાં છે. અક્ષરના, રૂપના, માત્રાના, લયના બંધનથી મુક્ત જતા તેમા લેવાતી છૂટ ભોગવતુ પ્રાસયુક્ત ગદ્ય, તે ખોલી. માણિક્યસુંદર ખોલીવાળા પ્રબંધને વાગ્વિલાસ એટલે ખોલીનો વિલાસ એવું નામ આપે છે. આ ગદ્ય ચરિત્ર સંબંધી નડીઆદની પ્રથમની પરિષદ માટે શ્રીયુત પ્રહલાદજીએ એક નિબંધ લખ્યો હતો તે જૈન યુગ માસિકમા પ્રકટ થઇ ગયો છે.

વિક્રમની પંદરમી સદીના ઉત્તરાર્ધના ગૂર્જરાતી ગદ્યનો નમૂનો પૂરો પાડનાર માણિક્યસુંદરચરિત્રનું ગુર્જરાતી કાવ્ય સહજાગ્યે મળી આવ્યું છે, જે તે જ સદીના ગુર્જરાતી પદ્યનો અવિકલ સુંદર નમૂનો પૂરો પાડે છે. ગુર્જરાતી કાવ્યમાં ધ્રુવા વખતથી આદિ કવિ તરીકે લેખાયેલા સ. ૧૫૧૨ માં થયેલ ગણાતા નરસિંહ મહેતાની પૂર્વે, આ માણિક્યસુંદર અને તેમના ગુરુભાઇ જ્યોત્ષ્ણેશ્વર ચયેલા છે કે જે પૈકી જ્યોત્ષ્ણેશ્વર સૂરિએ પણ પોતાના સમયની ગુર્જરાતીમા પ્રબંધચિનામણિ (ત્રિભુવનદીપક પ્રબંધ-સંપાદક: પંડિત લાલચંદ) નામનું કાવ્ય રચ્યું છે કે જે ઉક્ત સાક્ષરશિરોમણી કંશવલાલભાઈએ પોતાના 'પ્રાચીન ગૂર્જર કાવ્ય' માં પૃ ૯૬ થી ૧૪૪ માં પ્રકટ કર્યું છે અને તેની પ્રસ્તાવનામાં ખૂબ પ્રશંસ્યું છે.

માણિક્યસુંદરચરિત્રનું આ કાવ્ય મનોરંજક, હૃદયસ્પર્શી અને મજાલુ પદાવલિયુક્ત છે; અને તેમાં જુદા જુદા જાદો છે.

આ કાવ્યનું સંશોધન કરવામા, મળેલી ત્રણ પ્રતોનો ઉપયોગ કરવામા આવ્યો છે. પહેલી પ્રત મુમબઈની રાયલ એશિયાટિક સોસાયટીમાં આવેલ ડાક્ટર ભાઈદાજી (B. D.) નો સંગ્રહ છે, તેમાના નં ૧૬૦-૩ ની પ્રત કે જે પરથી ૩૦-૮-૩૦ ને રોજ મેં નકલ કરી લીધી હતી. પછી પાટણના ફેફલીયાવાડાના ભંડારમાંના દાખા નં. ૮૩, પ્રત નં ૧૫૬ ની બે પાનાની પ્રત પરથી તેને તા. ૧૬-૫-૩૧ ને રોજ સરખાવી લીધી અને પછી ત્રીજી પ્રત શ્રીમલાવીર જૈન વિદ્યાલયથી મળી તે પણ જોઇ ગયો અને આ લખતી વખતે સામે જ રાખી છે. આ પ્રતની પુષ્ટિપદાઓ આ કાવ્યને અંતે મૂકેલી છે.]

श्री. मोहनलाल इलीयंद देशाध

नमो देवाधिदेवाय नमोऽस्तु परमात्मने ।
नमः श्रीजैनभारत्यै सद्गुरुभ्यो नमो नमः ॥ १ ॥
अलक्ष्यं दक्षायामपि न च महत्साक्षनयनै—
निरीक्ष्यं यद्वाच्यं न भवति चतुर्वक्त्रवदनैः ।
हविर्मुक्तारेन्दुग्रहपतिरुचां जैत्रमनघं ।
परं किञ्चिज्ज्योतिर्जयति यतियोगीन्द्रविषयं ॥ २ ॥
अर्वाचीनैरलक्ष्याय दक्षाय दुरितच्छिदे ।
चिदानन्दस्वरूपाय परमब्रह्मणे नमः ॥ ३ ॥

अथ शम्भु

नमो निरंजन विभक्त सभाविद्धि, लाविद्धिं भद्रिभनिवास रे;
देव श्वापद्धि वक्ष्यि नवघन, विघन हर्ष प्रभु पास रे. ४
नालि कभलि कुंडलिनी निवसति, सरसति सायुं इप रे;
समरुं साभिषि सुनिअ परंपर, परम ब्रह्म स्वइप रे. ५

अथ अद्वैत

परम ब्रह्म स्वइप, नपर्थ सुरासुर भूप,
अविगत अविद्यतु अये, निरुपम निरमलु अये;
अजर अमर अनंत, लवलंजन लगवंत,
जन-मनंरंजन अये, नमो निरंजन अये. ६
शृंगारित गिरिनार, गाधसु नेमिकुमार,
मार-विदारणु अये, त्रिभुवन-तारणु अये;
याहवकुल केरु अहं, हीडं परमाथुं हं,
शिवसुभकारणु अये, मोह निवारणु अये. ७

अथ इंग

वारीड मोह मतंगन, गजगति नग-अवतंस;
नसु नश त्रिभुवनि धवलिय, विभक्तिय याहववंस. ८
राज शक्तिमती परिहरी, परिहरिड संसार,
वन्निसु नेमि जेगेसर, सिरवरि गिरि गिरिनार. ९

४ नमो-नमिय. ५ इप रे-इपु रे; सुनिअ परंपर-सुनिअ परमपर; स्वइप-साइपु. ६ जन...रे जन-
जनमनरंजनो. निरंजन-निरंजना ७ विदारणु-विदारणु. तारणु तारणु; कारणु-कारणु, निवारणु-निवारणु.

श्री. माण्डिक्यसुंदरकृत नेमीश्वरचरित-हांगमंघ.

अथ श्लोकः

गिरनारगिरेमौलौ नत्वा ये नेमिनं जिनें ।

पातकं क्षालयन्ति स्वं धन्यास्ते धृतसंमदाः ॥ १० ॥

अथ रासु

समुद्रविजय शिवादेवी य, नंदन अंदनभास रे;
अतुल मडापल अकल परम पर, परमेसर पूरुष आस रे. ११
पूनिम शशि निम सडनि मनोडर, डरुष मोड अंधकार रे;
निसुषुड निर्मल भावि लविज्जन, निनवर नव अवतार रे. १२

अथ अट्टैड

प्रभु पडिलरुष अवतारि, धन भूपति अवधारि,
धन धन धनवतीये, तसु वामंगि सती ये;
भावि पीजुष सैधभर्मे, त्रीजुष निरमल कर्म्मि,
अित्रगति विद्याधरु ये, रतनवती वरु ये. १३
अडैत्यरुष सुर भाडिदि, पंचम भावि डुरि नंदि,
सुत अपराजितु ये, प्रियमति संगतु ये;
प्रभु छट्टुष अवतार, आरुषु सुरवर सार,
सानमरुष दंपती ये, शंभु अशोभती ये. १४
भावि आडमरुष वणाषु, अपराजिति सुविभाषु,
नवमरुष नव परि ये, नगर सुरीपुरि ये;
समुद्रविजय मुनरिंद, कुलि जयडि निषुअंद,
शिवादेवि जननी ये, उत्सव त्रिभुवनि ये. १५

अथ हांगु

त्रिभुवन भाडि मडोत्सव, अवनीय अति आनंद;
आदववसि सुडावीडि, णावीसमडि निषुिंद. १६
रुषु अवसरि भथुरांपुरि, अवतरिडि देव सुरारि;
रुषुषु कंस विध्वंसिय, केसिय डीध उवारि. १७

११ नंदन अंदनभास—नंदन नंदन अंदनभास १४ प्रियमति—प्रीतिमति १५ नवपरि—निव पूरे; १७ विध्वं-
सिय—विध्वंसीयु—विध्वंसीया; डीध उवारि—डंधो आरि.

श्री. मोहनबाल दलीयंद देशाध

श्लोकः

चरितं वैष्णवं श्रुत्वा जरासिधेऽथ कोपने ।
गता यादवभूपालाः सर्वे सौराष्ट्रमण्डलं ॥ १८ ॥

रासु

सौराठ मंडलि द्वारिकां थापिय, आपिय अमरह राध रे;
राज करध तिहां देव नारायण, राय नमधं तसु पाय रे. १९
लक्ष्मणं डेवां एतडि भूजगलि, समरथ राय जरासिध रे;
सोद ससस रमधं रंगिडि रमणीअ, रमणीय इप सुअध रे. २०

अढैड

अंधव नेमिकुमार, इप तणुडि लंडार,
जालप्रदायारी अे, न इयधं नारी अे;
सारंग धनुष धरेवि, स्वाभी शशु पूरेवि,
पाडिया पाडरि अे, मनि यमकिडि डरि अे. २१
डरि उपरोधिधं नेमि, तसु लुज वालिडि जेमि,
सुर नर सवि मिडी अे, जेधं मन रडी अे;
डेवां डलावी आंडि, डरि डीडालधं नाड,
महा आडधं अे, जल देआडधं अे. २२

इंगु

जल देणीय यदीय देवा, सुर लासुर जेचर वृंह;
जय जयकार त जेचरधं, धरधं ति मनि आणुंह. २३
हंड मेरु महीधर धरणी, करधं जे सिरिच्छत्र;
ते एत्यो जेणुधं गहाधर, पाधरशी कुणु अित्र ? २४

श्लोकः

चित्रीयमाणास्ते सर्वे सिद्धगन्धर्वस्त्रचराः ।
हर्षान् पुष्पाणि वर्षन्तो जगुर्नेमिभुजाबलं ॥ २५ ॥

१९ थापीय आपीय अमर इराधं २-थापीय अमरह राध रे; जरासिध-जरासिधु; सुअध-सुअधु
२१ न इयध-निरणध; पाडरि-पाडरि. २२ डलावी-डरिंलाभी डालावी. २३ न मनि-अति. २४ ते एत्यो-ने
जिन, नेमि न.

राज्य

लुज्ज्वल हेभीय भनि चिंताविय, आविय निज आवासि रे;
 जललद्र तेडीय जेदध सारंगधर, 'म रडिसि नेमि वीसासि रे. २१
 नं आपणुपधं जगुजे वंयिउं, संयिउं राज अपार रे;
 डीडी तेतर न्याय करेसिधं, देसिधं नेमिकुमार रे. २७

अद्वैत

देसिधं नेमिकुमार, राज अक्षारुं सार,
 भनि आदोयिवउं जे, हिव किम करेवउं जे';
 वाणी हुध आकासि, 'श्रीपति! धम म विमासि!
 नेमि निजेसइ जे, परम योगेसइ जे.' २८
 गयणुंगणि जेदधं हेव, 'जसु अग्नि सारउं सेव,'
 ते सिवा-नंदनु जे, पाप-निकंदनु जे;
 सेवधं सुरपति साध, जेगेसर जगनाथ,
 एतु मोडराणु जे, नडी देसिधं राणु जे. २९

काव्यं [शार्दूल०]

राज्यं यो न ममीहते गजघटाघंटारवै राजितं ।
 नैवाकांक्षति चारु चन्द्रवदनां लीलावतीं योऽङ्गनां ॥
 यः संसारमहाममुद्रमथने भावी च मंथाचलः ।
 सोऽयं नेमिजिनेश्वरो विजयतां योगीन्द्रचूडामणीः ॥ ३० ॥

रासउ (रासोः)

धषि वयनि हरी आणुंहीअला, ऋतु वसंत अवसर आधला
 वाधला दक्षिण वायु तु जिन जिन,
 कुसुमि कुसुमि लभरा रणुअणीआ, मयणुराय हयवर हणुहणीआ
 लूयणि लयु लडवाय तु जिन जिन. दूपद.
 देवयगिरि मिद्वी रमल करतो, मुगति रमणी हीधं धरतो
 जेदं भास वसंत तु जिन जिन.
 रमे रंगे जदव लूपाला, शशिवयणी साथे वरवाला
 भाला कुसुमयी ह्यि तु जिन जिन.

३१

२७ राज-राज्य. २८ करेवउं-प्रीतिपुं. ३० विजयतां-विजयने. ३१ आधला-आधयला तु-तो पाठ्यानी प्रतमां
 देवयगिरिथी वसंत तु जिन जिन अ आणी धरी नयी अंत कुसुमिथी लवनाथ तुं जिन जिन ' अ धरी
 रमेथी ह्यितु जिन जिन अ धरी पत्री मृगी ङ.

શ્રી. મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ

પારધિ પાડલ કેવડીએ એ, કણુયર કરણી કેવડીએ એ
કદલી કરે આણુંદ તુ જિન જિન;
કેદલી કણુસ કલો ખીજઉરી, વનરુપતિ ક્ષેત્રે મોરી
મોરીયડા મુચકંદ તું જિન જિન.

૩૨

ક્રમ

કુંદ કલી મહિમહીઆ, ગહગહીઆ સહકાર;
કરધ વૃક્ષ નારંગના, અંગના રંગ અપાર.
બાઈ બુધ વર કિંશુક, કિંશુક વદન સુવૃક્ષ;
ત્રિભુવન-જન-આનંદન, અંદન અંપક વૃક્ષ.

૩૩

૩૪

કાવ્ય (શાર્દૂલ)

વૃક્ષાઃ પલ્લવિતા લતાઃ કુસુમિતા મૃંગાઃ સુરંગા વને ।
મારં ગાયતિ કોકિલા કલરવૈર્વાપીજલં મંજુલં ॥
एवं मित्रवसन्तदत्तसकलप्राणोऽपि मैत्र्यैः स्वकै—
મેને દુર્જયમેવ મન્મથમટો યોગીશ્વરં નેમિનં ॥ ૩૫ ॥

રાસુ

નેમિ અનઇ નારાયણ પુહુતા, પુહુતા વર ગિરિનારિ રે;
રમઇ ભમઇ એઉ રમલિ તરગિહિં, રગિહિં વનહ મઝારિ રે. ૩૬
એઇ નવચૌવન એઇ યાદવકુલ, યકુલ વિકાશન વીર રે;
એઇ નિજરૂપિઇ જન-મન મોહિ, અંજનવાન શરીર રે. ૩૭

અદ્વૈત

અંજનવાન શરીર, એઇ ગિર્યા ગંભીર,
ઇકુ નેમીસરૂ એ, ખીજઉ સારંગધરૂ એ;
હરિ હરિણાક્ષી સાથિ, સ્વામી સિઉં જગનાથિ,
એલઇ ખડોખલી એ, જલિ પડઇ ઉકલી એ. ૩૮
ઝીલઇ સુલલિત અંગ, નેમિ અનઇ શ્રીરંગ,
સીંગી જલિ ભરી એ, રમઇ અંતેઉરી એ;
હરિ સનકારી ગોપી, તેહે મિલી લાજ લોપી,
નેમિ પાખલિ ફિરીએ, ઝમકઇ નેઉરી એ. ૩૯

૩૨ તુ-તો; ખીજઉરી-ખીજરા; મોરી મોરા. ૩૩ મહિમહીઆ-મહિમહિયા ગહગહીઆ-ગહગહિયા-૩૪ સુવૃક્ષ-
સુદક્ષ; જન-જન. ૩૫ મારં ગાયતિ-મારંગાયતિ, સકલ-સકલે. ૩૮ સ્વામિસિને જગનાથિ-સ્વામિ સુનમિના નાથિ

श्लोकः

नारीन् पुराणकारैर्यस्य चित्तं न चंचलम् ।
स श्रीमान् नेमियोगीन्द्रः पुनातु भुवनत्रयं ॥ ४० ॥

इंगु

त्रिभुवनपति धरथ शमरस, रमतु नारी मञ्जरी;
ते जालथ सुविवेक 'तुं,' अेक वयल्लु अवधारि. ४१
प्रलु! परिश्लेवठ मानिनी, मानिनी मनह वालंल;
तइश्लीय जनमन लुवन, यौवन अतिडिं हुलंल. ४२

राभु

यौवन अतिडिं हुलंल लक्ष्मीजथ, भीजथ प्रलु तुम्ह माथ रे,
हसीय लक्ष्मिं ते 'तुं' गलि-आगलठ, आगलि अम्ह किम लथ रे? ४३
लक्ष्मिं लुलथ 'लक्ष्मि अस्मि देवर! देव रथथं तुम्ह सेव रे,
काम न नाम गमथ नवि नारी, सारी अेह कुटेव रे. ४४

अठैठ

सारी अेह कुटेव, टालि न देवर! डेव,
मानि न परिश्लुपुं अे, वली वली विनवू अे;
डिव मानेवा काम, निहुरथं लालथ गाम,
पीतंभइ कडथ अे, 'तठ अवसर लडथ अे.' ४५
वीटीं रही सवि नारि, वलि वलि कडथ भुरारि,
कुभर सवे कडथ अे, पगि लागी रडथ अे;
मांड मनावीयु नाह, याहव सवि हुं वीवाह,
त्रिभुवन उत्सवु अे, उलट अलिनवु अे. ४६

इंगु

अलिनव अंगि उलट धरि, हरि द्वारिकां पडूत;
भागी रायमथ कन्या, धन्या शुभसंलुत. ४७
स्वामि-नामि उभाहीय सा ह्यियडथ धलु प्रेमि;
नायती अलिनय सा सवथ, वलि वलि 'नेमि.' ४८

४१ सुविवेक तुं-सुविवेकनु सचिसेक तुं. ४२ परिश्लेवठ मानिनी-परिश्लेवठ मानि न. ४३ तुम्ह-तं, वं;
आगलठ-अगलठ. ४५ निहुरथं-निरहुरथं निहुर ४६ मनावीयु-मनावीय नाह-नाह वीवाह-वीवाह; उत्सवु-
उत्सवु, उलट-उलट.

श्री. मोहनलाल दलीचंद देशाध

आर्या

नेमिकुमारं बाला प्रियमागमनं विचित्र्य संतुष्टा ।

नृत्यति यथा मयूरी, जलदं शशिनं चकोरी व ॥ ४९ ॥

रासु

अकारद्वोयनी भिली, निज निज मन रली
वली वली अलंकरधं नाड रे
अतुर औरावधि, प्रभु अडी आलिठि
आलिठि भूयधि उच्छाड रे. ५०
काने कुंडल जलकंधं, निम ससि रवि-मंडल
मंडलवधं सवि जेवधं रे
उरिवरि डाइ, सिरि वरि मधि-मुकुट
कटक कंकण करि सोडधं रे ५१

अद्वैत

सोडधं सिरिवरि छत्र, आगलि नायधं पात्र,
जे पासधं यामइ अ, ढलधं मनोडइ अ;
अहिन उतारधं दूधु, स्वामी साय सवधु,
पूडिधं धुलही अ, गाधं धुडल ही अ. ५२
आविठि अमरडं राठि, वलिठि निसाणु धाठि,
राज वासुगि अ, आविठि आसुगि अ;
अड तारा रवि अद, आवधं अरसर वृद,
आणुडिठि मनु अ, भिलिठि त्रिभुवनु अ ५३

इंगु

त्रिभुवनपति आलधं परिणुवा, परिणुवा उच्छव हुंति;
साधिधं तरल तुरंगम, रंग मत्तंगज दंति. ५४
प्रभु प्रति आलवधं तुंअइ, तुंअइ रंजे अित्त;
निधि वधि कोकिल नारद, नारद गाधं गीत. ५५

५० उच्छाड-उच्छाड. ५१ मंडलवध-मंडल वै; जेवध-जेवध; सोडध-सोडध. ५२ नायधं पात्र-नाटक विधित्त;
जे पासध-पासध; साय-साय; धुलही-दूडिदही; धुडलही-धुलही. ५३ आसुगि-आसुग आसग. ५४ तरल-नयल
५५ रंजे-रंजअ; अित्त-अीत; निधिवधि-निधिवर; कोकिल नारद-कोकिल नार.

श्री. भाषिण्यसुंरकृत नेभाथरअरित-इगभध

काव्यं (शाकुल०)

गीतं गायति किंनरी सुमधुरं वीणालया भारती,
गन्धर्वाः श्रुतिधारिणः सुरपते रंभा नरी नृत्यति ॥
भंभाभेरिसुदं गङ्गासरिवो व्योमांगणं गाहते,
नेमि वीक्ष्य वदन्ति पौरवनिता ' धन्येति राजीमती ' ॥ ५६ ॥

रास

राश्रमति सुणि गधडीअ वदलल, वदलल नेधं विसालि रे;
वर आवंतु यडीय अवलोकधं, लोक ते मालि अटालि रे. ५७
धंरु यंरु सुर किंनर आगलि, आगलि हरि गोविंद रे;
तोरणि पारी मडूतु नेमि जिन, जन-मनि अति आणुंर रे. ५८

अद्वैत

जन-मनि अति आणुंर, परुअ-वाडी आकंर,
हरिणु हरिणुदी अ, प्रलु-श्रवणु श्रुति गिदी अ;
संभर सुअर लाष, राव करधं निज लाषि,
पूच्छिठं करणु अ, कडधं आधारणु अ. ५९
' पसु भरिसिधं प्रलु ! आज, गडुठ गडरव काज,
निणि सवि टलवलधं अ, पांधियां वलवलधं अ';
धंम संलदीय विचार, यिंतधं नेमिकुमार,
दुःख लंडाडु अ, धीगु संसाडु अ. ६०

आर्या

सारंगानं श्रुत्वा विलोक्य सारंगलोचनां च वशां ।
सारंगाः सारंगा इवाप्तरेगा नराः पशवः ॥ ६१ ॥

रासुठ

परुअ-नाडु जव निणुवरि दीठठ, तठ वीवाडु डूठ अनिठठ,
गधंठठ मनि वधंराग तु, जिन जिन
' मोडु-जालि किम मानव पडिया ? हानव हेव कुसुमसरि नडीया,
जडीया विषयधं सराग तु जिन जिन. ६२

५६ नृत्यति-नृत्ति च । ५७ आषि-आष; आश्रिणल-आधारणु ६० पांधिया-पांध्या ६१ च वशां-वचशां,
नराः पशवः-वनवा पशव शव ॥ ६२ तड-तव, अनिठठ-जणीठठ, विषयधं सराग-विषधं सुराग

श्री. मोहनलाल दहीचंद देशाध

[राग-सागरि जग सङ्घ घंघोलिय, हरिहर प्रसन्न भयञ्जि रञ्जि रौलीय,
 रौलीय एव संसार तु, जिन जिन
 इलध एव लवि रीव करंतां, नरय-तिरिय-नर मज्ज करंतां,
 विष्णु अरिहंत *विचार तु, जिन जिन.]

नारि-पासि पडिया संसारी, मञ्जुम जनमङ्गल भूकर्थ डारी,
 डारि नारिहं रायंति तु, जिन जिन
 अक न लगधं सङ्गुरुवयञ्जे, एव न पेणध अंतर-नयञ्जे,
 मयञ्जि मोहि रायंति तु, जिन जिन. ६३

जेग जुगति जेध जेगेसर, परम प्रसिद्धि दागड अलवेसर,
 धिगु संसार असार तु, जिन जिन.
 धम लण्णी पसु-अ धन सविटादी, निथ गधंहु पहु वेगिधं वादी,
 पदीड नोमकुमार तु, जिन जिन. ६४

झाग

वलडि नेमिकुमार तु, मार-निवारणु लाम;
 राणुमती अति आकुली, दक्षिय धरातलि ताम. ६५

सभी सीचधं अंदन-जलि, कदलीदलि करधं वाडि;
 वलिडि येतन लण्जिडि, वलिडि आदवराडि. ६६

आर्या

यादवराजवियोगे लूताभिहतेव मालतीमाला ।
 म्लाना मदनकराला विलपति राजीमती बाला ॥ ६७ ॥

रासु

राणेमती आला विविडपरि विलपति, पतिवियोगे अपार रे;
 हेडध कंकणु विरडु करादी, रादीय उरतणु। डार रे. ६८

‘धाडि धाडि लधं एवन मोरडा, मोरडा ! वासि म वासि रे;
 प्रीय प्रीय म करिअ रे जापीयडा !, प्रीयडा मेहनधं पासि रे. ६९

* [राग...विचार तु जिन जिन] आदली कौसमा भूकेल छे ते कडीओ पाठणुनी प्रतिभां नथी.

६३ डारि नारिहं-डारिहं ६४ अलवेसर-परमेसर; वेगध-नेमिहं ६५ मार-निवारणु-मार-विगणु ६६ येतन-येतनि. ६६ एवन मोरडा एवन मोरडे; करिअ-करे; मेहनध-मधं लध. मेहनि.

અઢૈઉ

પ્રીયડા મેહનર્મ પાસિ, વીજલડી નીસાસિ;
સર ભરિયાં આંસૂયડે, હિવ હંસલડા ! ઉડિ એ.
સિદ્ધિ-રમણિ પ્રિય રાચિ, કહીય ન પાલર્મ વાચ;
તૂં ત્રિભુવનપનિ એ, કુણુ દીજઈ માત એ ? ૭૦
આઈ ભવંતર નેહ, કાંઈ તઈ કીધઉ છેહ ?
યાદવરાઈ મઈ એ, યોલઈ રાઈમઈ એ,
સચરિ ધરઈ સંતાપ, વલિ વલિ કરઈ વિલાપ;
રાજલ ટલવલઈ રે, જિમ માંછડી થોડઈ જલિ એ. ૭૧

કાગ

માંછડી જિમ થોડઈ જલિ, ટલવલઈ રાજલ દેવિ;
વહીઉ નેમિ પહૂ તઉ, પહુતઉ ધરિ તિણિ ખેવિ. ૭૨
આવ્યા દેવ લોકાંતિક, કાંતિ કરઈ રવિ જાંતિ;
કરનેડી પ્રભુ વીનવઈ, નવઈ તે કવિત થુણુ તિ. ૭૩

કાવ્યં (શિલ્પરીણી)

મ્તુવન્તિ ક્રીડાયાં મદનવિવશાયાં નનુ વશાં,
સુધામિઃ સધીચીં હરિહરવિરંચિપ્રશ્રુતયઃ ।
પરબ્રહ્મજ્ઞાસ્તાં વિષમવિષલહરીમિવ વધૂં,
વિધૂય ત્વં જાતસ્મિમુવનપતે ! પાતકહરઃ ॥ ૭૪ ॥

રામુ

હર નટારલિ નચાવિઉ ગૌરી, ગૌરી લોચનભાંગિ રે;
મુકુંદ વૃંદાવનિ નચાવિઉ ગોપીઈ, લોપીય લાજ અનાંગિ રે. ૭૫
સાવિત્રી ધ્રુવા આકુલીઉ, કલિઉ રૈહિણિ ચાંદુ રે;
નારિ આધારિ હિ મયણિ વદીના, જીતા સુર નર ઈંદુ રે. ૭૬

અઢૈઉ

જીતા સુર નર ઈંદુ, પણિ તૂં નેમિ જિણિહ,
મયણિ ન છાહીઉ એ, નારિ ન વાહીઉ એ;
દેવ ભણુઈ 'તૂં દેવ !, ધમ્મ પ્રકટિ પ્રભુ ! હેવ,
ભવિયણુ જિણિ તરઈ રે, ભવ-વનિ નવિ ફિરઈ એ. ૭૭

૭૦ પ્રિય-વર ૭૧ સચરિ-શરીર છે ૭૪ નનુ વશાં-મનુવશાં; પરબ્રહ્મજ્ઞાસ્તાં-પરબ્રહ્મજ્ઞાસ્તાં ૭૬ વદીતા-વિદીતા.

श्री. मोहनलाल दलीयंद देशाध

प्रभु ! तूं वीरविदास, कीरति जित कैलास,
साथउ शंकड़ ओ, सिद्धि-रमछि वड़ओ;
धर्म स्तवी हेव पडूत, धर्म-भारि प्रभु न्युत,
दान संवत्सड़ ओ, दिध गतभत्सड़ ओ. ७८

काणु

गत भत्सर द्विव जिनवर, नवमध रसि संदीन;
रेवध संजम आहरध, करध विहार अदीन. ७९
द्विवसि पंचावनि पाभीय, स्वाभीय केवलज्ञान;
विरथम मिलीय देवासुर, समोसरध-प्रधान. ८०

श्लोकः

प्रधानं मदनं हत्वा, मोहराजं विजित्य च ।
आम्रछत्रत्रयो-नेमि, जीयाद् विश्वप्रधानधीः ॥ ८१ ॥

रास

प्रधान प्राकार त्रिनि सुरि इयि निलध, इयि निलध जिम रवि अंह रे;
अठविहू धर्म प्रकासिउ जिनवरि, हरि मनि हुउ आथुंह रे. ८२
पीय हेपी राजल मनि गहि गही, गहि गही लध संजम भार रे;
पाभिय सिवसुथ परिहरि राजमध, राजमध नेमीकुमार रे. ८३

श्लोकः

कुमारे ब्रह्मचर्येऽपि, यया मे रंजितः पतिः ।
सा वीक्ष्येति ययौ सिद्धिं, पूर्व राजीमती सती ॥ ८४ ॥

अद्वैत

राजमती नेमिकुमार, आदवकुल सिधुगार,
कारछि अवतरियां ओ, त्रिभुवनि विस्तरियां ओ;
धन्य ज ते नरनारि, जध अउध गिरि गिरनारि,
कुंडि गयंह मधओ, नीरधं जिन न्हवध ओ. ८५

७८ जित-कैलास. जिन कैलास जिन कैलास ८१ जीयाद् विश्वप्रधानधीः-जीयाद् धीव प्रधानधीः ।
८२ रवि-निलध उयि निलध-उयि निलध उयि नलि, रवी न लेध इति-८४ वीक्ष्येति-वीक्षेति ८५ सिधुगार-शुंभान्;
अवतरियां-अवतरयां; विस्तरिया-विरतरयां

श्री. माण्डिक्यसुंदरकृत नेमीश्वरचरित-हागणध

पूज्य मनयथ रंगि, आंगीय नव नव बांगि,
स्वामी शुभ्य शुभ्य अं, स्तुति धष्टिपरि लक्ष्य अं;
'अकल अमल सर्वज्ञ, नमथं निरंतर धन्य,
जय जय पावनु अं, सहजि सनातनु अं. ८६

काव्यं (शिखरिणी)

सनातन्यैः पुण्यैः प्रणतचरणःश्रीयदुपतिः,
समं राजीमत्या शिवपदमगाद्रैवतगिरौ ।
स च श्रेयोवल्ली नवघनसमो मध्यपि जने,
परमज्ञानन्दं प्रदिशतु चिरं नेमिजिनपः ॥ ८७ ॥

रासड

श्री जिनपति भारतीय प्रसाद्विद्धि, अंतरंग करि केसरि नाद्विद्धि,
चरित रचिद्धि मनरंगि.

लविष्ठ विदासड लीला कमलं, गलथ मोड साबलतां विमलं,
छेदथ कलि-मल बांगि. ८८

[अरथु कमलि तुष्य लृंग नेमीसर, वीनवे आचार्य्य आण्डिक्यसुंदर,
सुललित शुभ्यबांठार.]

श्री यादवकुलभूषणु ह्रीरो, मेड जंम गाजथ गंलीरो,
इद्ध कुसुमसर वीरो.

तूं अम्ह स्वामी सामल धीरो, गज जिम सणलु सहजि संडीरो,
सुरिज सा लातु सररीरो. ८९

रिपु अंतर डेवां निरजणीया, विषम मोड मड जिषु रषि डुषिया,
नेमीसर सवादि.

यडुकुलमण्डि सा राजल राणी, मा तूं सुलटधरणि जगि लक्ष्मी,
निश्चल शिवप्रासादि. ९०

'कुय' अक्षर जिम अं तिद्धि मिदीया, 'सुंदर' परम प्रथम सिद्धि मिदीया,
दुःखवर्जित विदसति

रसि जनु नेमिजिषु अरिय सुच्छंदिद्धि, कृतमति लुष्यथ सुष्यथ आण्डुंदिद्धि,
तसु मंगल नितु हुंति. ९१.

८७ जिनपः-स जिनः [चरणु कमलि.. ल०२०] अं श्री महावीर विद्यालयनी प्रतमा ज छे अने पछी
'शुभाशी अठके छे ने पछीनु पातु नथी ८९ कुसुमसर वीरो-कुसुमी रो; लातु-लातु.

—धृति श्री नेमीश्वर चरित्रं ॥ क्राशुभघेन श्री भाषिकसुंहरसूरीश्वरेषु कृतं
॥ ७ ॥ शुः ॥ महु भाधा लिषितः ॥ शुभं कल्याणमस्तु ॥ ७ ॥ श्री वीत-
रागदेववादीयः ॥ ७ ॥ ६-११ पी. ७. नं. १६०-३ दे. अ. सो. मुंअध.

—धृति श्री नेमीश्वर चरित्रं कागः समाप्तमिति ॥ ७ ॥ मुनिना मति-
सागरेषु लिषितमिति ॥ शुभं भवतु ॥ कल्याणं अस्तु ॥ ७ ॥ ७ ॥
पत्र २ पंक्ति १६ हाण्डो ८३ नं. १५६ ईश्वरीयावाडानो लंडार, पाटणु.

—४ पत्र पंथीनुं छेदुं पत्र नथी. दरेकमां २० पंक्ति छे. नं. ८७१ श्री
महावीर जैन विद्यालय, मुंअध.

*

*

उपरना आभा काव्यमां प्रथमना भंगलाचरणुना "बौक सिवाय जे संस्कृत छ'हो
भूकेला छे तेना अर्थ समझववा श्री महावीर जैन विद्यालयनी प्रतमां संस्कृत टीका छे
ते अत्र भूकवामां आवे छे के जेधी अर्थ समझवामां सहेलाध थाय.

२. तत् किञ्चिज्ज्योतिर्जयति तत् किं ? यदलक्ष्यं दक्षायामपि पुनस्तत् किं ? यत्
सहस्राक्षनयनैर्न निरीक्ष्यं दुश्चयवन (?) नयनैः (न) निरीक्षणीयं पुनस्तत् किं ? यश्चतु-
र्वक्त्रवदनेर्वाच्यं न भवति वेधसो वदनैर्यद् वक्तुमशक्यं यदेतावत् एतादृशामपि पुनस्तत्
किं ? यद् हविर्भुक्तारेन्दुग्रहपतिरुचां जैत्रं यदग्निारकचंद्रमस्तरणे तेजसां जयनशीलं । पुनस्तत्
किं ? यदनघं निष्पापं । पुनस्तत् किं ? । यत्परमुत्कृष्टं । पुनस्तत् किं ? यतियोगीद्रविषयं
यतियोगीद्राणां गोचरं । ण्णु स्थानं वा एवं विधं तत् किञ्चिज्ज्योतिर्जयति ॥ २ ॥

३. एवंविधाय परब्रह्मणे नमः किं लक्षणाय ? अर्वाचीनैरलक्ष्याय अद्यतनैः पुरुषैर्न
लक्षितुं योग्याय । पुनः किं लक्षणाय ? दक्षाय स्वभावविज्ञाय । पुनः किं लक्षणाय ? दुरित-
च्छिदे दुरितं पापं छिन्दतीति दुरितच्छिद् तस्मै दुरितच्छिदे । पुनः किं लक्षणाय ? चिदा-
नंदस्वरूपाय चिद् ज्ञानमात्मशुभ्रगुणः तस्यानंदं सुखं तन्मयं स्वरूपं यस्य तच्चिदानंद-
स्वरूपं तस्मै ॥ ३ ॥

१०. ते नरा धन्यास्ते के । ये गिरनारगिरेर्मौलौ मस्तके नेमिनं जिनं नत्वा स्वं
स्वकीयं पातकं क्षालयन्ति । किं लक्षणास्ते ? नराः धृतसम्मदाः धृतः समदो हर्षो यैस्ते
धृतसम्मदाः ॥ १० ॥

१८. अथेति अथानंतरं सर्वे यादवभूपालाः सौराष्ट्रमंडले गताः । कस्मिन्सति ?
चरित्रं वैष्णवं श्रुत्वा जरासंधे कोपने सति क्रुद्धे सति ॥ १८ ॥

२५. ते सर्वे सिद्धगंधर्वखेचरा नेमिभुजाबलं जगुर्गार्यन्ति स्म । किं क्रियमाणा ? चित्रीयमाणा आश्चर्यं प्राप्नुवन्तः । पुनः किं क्रियमाणाः ? हर्षात् पुष्पाणि वर्षन्तः ॥

३०. सोऽयं नेमिजिनेश्वरो विजयतां । सोऽयं कः ? । यो राज्यं न समीहते न बांछति । किं लक्षणं ? राज्यं । गजघटाघंटारवै राजितं शोभमानं । पुनर्यः अंगनां राजीमती न कांक्षति नेच्छति । किं लक्षणां ? । चारुचंद्रवदनां । पुनर्लीलावती लीलायुक्तां । पुनर्यः योगीन्द्रचूडामणीः तीर्थकराणां शिरोमणीः ॥

३५. एवं मित्रवसंतदत्तसकलप्राणोऽपि मन्मथभटो सैन्यैः स्वकैः योगीश्वरं नेमिनं दुर्जयमेव मेने मनति स्म । एवमिति किं ? वृक्षाः पल्लविता लता कुसुमिता भृंगाः सरंगा बने सारं गायति कोकिला कलरवैर्वापीजलं मंजुलं एवं एवं प्रकारेण मित्रवसंतदत्तसकलप्राणोऽपि ॥

४०. स नेमिर्भुवनत्रयं पुनातु पवित्रीकरोतु । स नेमिः किं लक्षणः ? । श्रीमान् । पुनर्किं ? योगीन्द्रः । स कः ? यस्य चित्तं नारीनूपुरहंकारैश्चंचलं न जातं ॥

५६. पौरवनिता नेमि वीक्ष्य राजीमती धन्या इति वदन्ति । इति किं ? । यस्या राजीमत्या वरस्तु नेमिः विवाहे च किनरी सुमधुरं यथास्यात्तथा गीतं गायति । भारती सरस्वती वीणालया वीणायां लयः अत्यामक्तत्वं यस्याः सा वीणालया । गंधर्वाः श्रुतिधारिणः स्वरपूरकाः । पुनः सुगपते रंभा अप्मरो नरी नृत्यते अनिशयेन नृत्यति । पुनः भंभा-भेरी-मृदंग-झलारिवः शब्दो व्योमांगणं गाहते पूरयति ॥

६१. ये नराः सारंगानं श्रुत्वा सारंगलोचनां वशां च विलोक्य ये सारंगा अरंगेण सह वर्त्तमाना भवंति ते धन्या अथवा आप्ररंगा अर्हद्रंगाम्ते सारंगाः साराणि अंगानि येषां ते सारंगा अथवा सारं तद्गुणं गच्छन्ति सारंगाः एवंविधा उच्यन्ते । पुनर्ये नराः सारंगा इव आप्ररंगाः प्राप्तरंगा भवंति ते नराः पशव उच्यन्ते ।

६७. राजीमती बाला यादवराजवियोगे विलपति विलापान् करोति । किं लक्षणा ? । म्लाना निस्तेजा । पुनः किं ? । मदनकराला मदनव्याप्ता वा कराला विकराला । का इव विलपति ? । लूताभिहतैव मालनीमाला इव । यथा मालतीमाला लूताभिहता मत्येव विलपति विगतकांति विज्ञापयति । किं लक्षणा ? । म्लाना विच्छायतां प्राप्ता ॥

७४. ननु इति निश्चितं हरिहरविरंचिप्रभृतयो यां वशा सुधाभिः सध्रीचीं सुधाभिस्म-हचारिणीं कृत्वा स्तुवंति क्रीडायां । किं लक्षणायां ? मदनविवशायां कंदर्पपरवशायां ये पर-

મહાદેવ મહાન્તિ તે નાવશાં પ્રતિ વિષમવિષલહરીમિવ કૃત્વા સ્તુવંતિ અતઃ કારણાત્ હે ત્રિમુ-
વનપતે ! ત્વં વધૂ રાજીમતી વિઘ્નયમત્કા વિશ્વપાનકહરો જાતસ્તવાપ્તં ॥

૮૧. પુનઃ આપ્તછત્રત્રયં આપ્તં પ્રાપ્તં છત્રત્રયો યેન અસૌ આપ્તછત્રત્રયઃ । કિં કૃત્ક આપ્ત-
છત્રત્રયો જાતઃ ? । પ્રધાનં મદનં હત્વા મોહરાજં વિજિત્ય ચ ॥

૮૪. રાજીમતી સતી ઇતિ વિચિત્ય નેમેઃ પૂર્વ મિદ્ધિ યયૌ । ઇતિતી કિં ? । યયા
સિદ્ધિવધ્વા મે પતિઃ કુમારે કુમારત્વે ચ । પુનર્બ્રહ્મચર્યે મત્યપિ રંજિતઃ સા સિદ્ધિવધૂર્વાક્ષ્યા
દ્રુષ્ટું યોગ્યા યસ્યા ઈદૃશી કલા સા કીદૃશીતિ ॥

૮૭. સ નેમિજિનપઃ ચિરં ચિરકાલં મત્યપિ જને માણિક્યસુંદરાચાર્યે પરબ્રહ્માનંદં
પ્રવિશતુ કથયતુ । સઃ કઃ ? । યો રાજીમત્યાઃ મમં રૈવતગિરૌ શિવપદમગાત્ જગામ । પુનઃ
સઃ કઃ ? । યઃ સનાતન્યૈઃ પુણ્યૈઃ પ્રણતચરણઃ સનામવાઃ સનાતન્યાસ્તૈઃ સનાતન્યૈઃ સર્વ્વકા-
લીનૈઃ પુણ્યૈઃ પવિત્રૈર્નરામરૈઃ પ્રણતચરણઃ । પુનઃ મઃ કઃ ? । યઃ શ્રી યદુપતિઃ યદૂનાં પતિઃ ।
પુનઃ સઃ કઃ ? । યઃ શ્રેયોવહ્લીનવધનમમઃ ॥

૪ શ્રી શુરાપદ્માના પાર્શ્વનાથ પ્રભુની, ૫ માં સરસ્વતીની, ૬ માં નિરંજન પરમાત્માની
સ્તુતિ. ૭-૮-૯-નેમિપ્રભુના કાવ્યનો પ્રસ્તાવ તેમનું ટૂંક વર્ણન. ૧૩-૧૫ આઠ પૂર્વભવો
ને નવમેા ચાલુ ભવ. ૧૬ નેમિકુમારનો જન્મ. ૧૭ તે વખતે મથુરામાં કૃષ્ણનો જન્મ
કે જેણે કંસને તથા અશ્વત્થામણુ ધારણુ કરનાર કેશિ નામના દૈત્યને માર્યો હતો ૧૯
તેમણે સોરઠમાં દ્વારકામાં ગાદી સ્થાપી. ૨૦ જરાસંઘને હત્યો. મોલ હબ્બર સ્ત્રી હતી.
૨૧ અંધવ નેમિકુમાર પ્રહ્લ્યાચારી, કૃષ્ણનું ધનુષ લાઇ શંખ પૂર્યો, માહરી એટલે પહેરેદ્વા-
રને પાડ્યા અને કૃષ્ણ ચમક્યા. ૨૨-૨૪ નેમિએ કૃષ્ણની ભુબ નમાવી. આ રીતે હત
મેળવી. ૨૬-૨૯ કૃષ્ણે બલભદ્રને કહ્યું 'નેમિનો વિશ્વાસ ન કરતા, તે આપણું રાજ લેશે.'
આમ વિચારતાં આકાશવાણી થઈ 'ચિંતા ન કરો નેમિ યોગી છે અને મોહરાજને
હત્યો, તમારું રાજ નહિ લે' ૩૧ આથી કૃષ્ણ આનંદા વસંતઋતુ આવી. રૈવત એટલે
ગિરિનાર પર્વત પર કીડાવિહાર ૩૨-૩૫ ત્યાંની લીલી હરીયાળી થયેલ ભૂમિ, પુષ્પ, લતા,
વૃક્ષો વગેરેનો બહાર. ૩૬-૩૮ નેમિ અને કૃષ્ણ અંનેનું ગિરિનાર જવું. અંનેનું તુલનાત્મક
વર્ણન. સાથે કૃષ્ણની સ્ત્રીઓ છે. ૩૯ અંને રમે છે-કીડા કરે છે. ૪૦-૪૧ નેમિ શમ-સમતા
ધરી નિર્વિકારી રહે છે. ૪૨-૪૫ એક કહે છે 'પરણો! ભોબ્બ (શ્રીકૃષ્ણની સ્ત્રી) દીયરને
પરણવાનું માનવા સમજાવે છે. કૃષ્ણ છેવટે કહે છે કે અવસરે થઈ રહેશે. ૪૬ સ્ત્રીઓ
માની લે છે કે નેમિ સમજી ગયા અને ઉત્સાહ થઈ રહ્યો. ૪૭ શ્રી કૃષ્ણ દ્વારકા પહોંચી
રાજમતી કન્યાની માગણી કરી. ૪૮-૪૯ કન્યા, પતિ નેમિ મળશે તેથી આનંદિત થઈ. ૫૦

નેમિને અલંકાર સળવ્યા. તે હાથી પર ચઢ્યો. ૫૧ અલંકારોનું વર્ણન. પર છત્ર, ચામર, લુણુ ઉતારણુ, ધવલમંગલ ગીત ગાવાં. ૫૩ દેવોનો રાજા નિશાન ઠોકતો આવે છે, વાસુકી રાજા આવે છે, ગ્રહાદિ આવે છે. ૫૪ લવિષ્યનો તીર્થંકર પરણુવા જાય છે. ઘોડા હાથી સાથે છે. ૫૫ તુંબરૂ સ્વર આલાપે છે, નારદ ગીત ગાય છે. ૫૬ આ ઉત્સવ માટે નગરસ્ત્રીઓ રાજમતીને ધન્યવાદ આપે છે. ૫૭ રાજમતી વરને નિહાળે છે. ૫૮ શ્રીકૃષ્ણ મોખરે છે ને નેમિ તોરણે આવે છે ૫૯ એક બાણુ આમ આનંદ છે ત્યાં પશુવાડામાં હરણુદિ રેતાં હોય છે તેનું કારણુ નેમિ પૂછે છે. ૬૦ લક્ષ્મી ગોરવના ભોજન માટે પશુઓને મારવા રાખ્યા છે તેથી તે કકળાટ કરે છે, એમ સાંભળી સંસાર પ્રત્યે તિરસ્કાર આવે છે. ૬૨-૬૩ વૈરાગ્ય ઉપજ્યો. મોહજાળથી માનવાદિ સર્વે સપડાઈ સંસારમાં ભમે છે, વિષયમાં અંધ બને છે, મનુષ્યભવ હારે છે, અંતર્દૃષ્ટિથી વિચારતા નથી. ૬૪ સંસારને ધિક્કાર છે, એમ કહી પશુમધન ટાળી પોતાના ગજેન્દ્ર-હાથીને તુરત પાછો ફેરવી નેમિ-કુમાર વળે છે ૬૫ આમ થયું ત્યાં રાજમતી આકુળ થઈ ધરણી પર ઢળી પડી. ૬૬ સખીઓ અદનજળ સ્ત્રીઓ કેળના પાનથી પવન નાખે છે, ચેતના આવે છે ને જાણે છે કે યાદવરાજ નેમિ તે પાછો વળી ગયો. ૬૭-૭૧ રાજમતી વિવિધ વિલાપ કરે છે. કંકણુ ફેડે છે ને છાતી પરનો હાર ફેંકી દે છે. મારા જીવન ! દોડો દોડો ! મોર ! તમે વાસ ન કરો. જતા રહો, અપીયા ! પીયુ પીયુ ન બોલો, કારણુ કે પીયુ તે મેઘ પાસે ચાલ્યો ગયો. અદૃશ્ય થયો છે, વીજળીડૂપી નિઃશ્વાસ નીકળે છે, આંસુથી સરોવર ભરાઈ ગયાં, હવે હંસા ! (જીવ) ઉડી જા પિયુ સિદ્ધિડૂપી સ્ત્રીમાં રાચ્યો છે અને પોતાની વાચા પાળતો નથી. તું પિયુ તે ત્રિભુવનનો સ્વામી છે, તને કોણુ બુદ્ધિ-સલાહ આપે તેમ છે ? આઠ પૂર્વભવ નેહ રાખી હવે શામાટે છેહ આપે છે ? આમ રાજમતી કહે છે. શરીરે સંતાપ ધરે છે ને વિલાપ કરે છે ને માછલી થોડા જળમાં તડકડે તેમ તડકડે છે. ૭૨ ત્યાં તે નેમિપ્રભુ તે તત્ક્ષણુ પોતાને ઘેર પહોંચ્યા. ૭૩ લોકાંતિક દેવો સૂર્ય જેવી કાંતિથી તેની જ્ઞાંતિ કરાવતા આવીને પ્રભુને નવાં કાવ્યથી સ્તુતિ કરી વિનવે છે. ૭૪ પ્રભુસ્તુતિ. ૭૫-૭૬ શિવને ગૌરીએ નયનભંગ કરી નાટારંભમાં નચાવ્યો, મુકુન્દ-કૃષ્ણને ગોપીઓએ વૃદાવનમા નચાવ્યો એમ અનંગે-કામદંવે લાજને લોપી. સાવિત્રીએ પ્રહ્લાને અકળાવ્યો, રોહિણીએ ચંદ્રને થકવ્યો એમ સ્ત્રીના આધારથી મદને દેવ, મનુષ્ય, ઇંદ્રને જીત્યા છે; પણ ૭૭ તું નેમિને મદન ઢાંકી ન શક્યો, નારી લોભાવી ન શકી. દેવો બોલ્યા: 'દેવ ! પ્રભુ ! હવે ધર્મ પ્રકટાવો કે ભવ્યો તરે અને ભવડૂપી વનમાં ન કરે. ૭૮ પ્રભુ ! તું લીલામાં વિલાસ કરે છે કે જેની કીર્તિએ કૈલાસ જીત્યો છે ખરો શંકર તું છે અને સિદ્ધિડૂપી સ્ત્રીને વરનાર છો.' ૭૯ આમ સ્તવન કરાતા આ દેવ ધર્મભારથી યુક્ત થઈ સાંવત્સરિક દાન મત્સરરહિત થઈને કરે છે. ૭૯-૮૦ હવે જિનવર નવમા રસ એટલે શાંતરસમાં લીન થઈ રૈવત (ગિરિનાર) ઉપર સંજમ આદરે છે-દીક્ષા લે છે અને અદીન-

પણે વિહાર કરે છે, પંચાવન દિવસે સ્વામીને કેવલજ્ઞાન થાય છે એટલે દેવ અસુરો મળીને સમવસરણુ રચે છે.

૮૧ નેમિસ્તુતિ, ૮૨ સમવસરણુમાં ત્રણ ગઠ દેવો રચે છે તે રવિચંદ્ર જેવા કાંતિના ભંડાર છે. ત્યાં જિનેશ્વરે ચાર પ્રકારનો ધર્મ (દાન, શીલ, તપ, ભાવનારૂપી) પ્રકાશ્યો, આથી કૃષ્ણને આનંદ થયો. પીયુ પાસે રાણમતી પણ મનમાં આનંદિત ધર્મ ને સંજમ-ભાર ગ્રહણ કર્યો-દીક્ષા લીધી અને નેમિને છોડી રાણમતી પહેલી મોક્ષે સીધાવી. પછી નેમિનાથ મોક્ષે ગયા.

૮૫-૮૭ આમ રાણમતી અને યદુકુલશણુગાર નેમિનાથ જે કારણે અવતર્યાં તે સિદ્ધ કર્યું ને ત્રિભુવનમાં તેમનો (કીર્તિનો) વિસ્તાર થયો. તે સ્ત્રી-પુરૂષને ધન્ય છે કે જે ગિરિનાર પર્વત પર ચડીને ગજેન્દ્ર કુંડમાં પાણીથી જિનને (જિનમૂર્તિને) નહવડાવે છે અને મનના આનંદથી નવનવી આંગી રચીને પૂજે છે, ગુણોતું સ્તવન કરે છે ને સ્તુતિ કરે છે કે તું અકલ, મલ રહિત, સર્વજ્ઞ છે, તને નમનારને ધન્ય છે, તું પાવન અને સ્વાભાવિક સનાતન છે, તારો જ્ય હો. ૮૭ નેમિસ્તુતિ કવિનો ઉપસંહાર. ૮૮ સરસ્વતીની કૃપાથી અંતરના ભાવ અને નાદથી આ ચરિત્ર રચ્યું છે, તે લક્ષ્મીના વિલાસની લીલાનું કમળરૂપ છે, તેને સાંભળતાં મોહ જાય છે અને કલિકાળના મેલને તે નાશ કરે છે.

માણિક્યસુંદરસૂરિ એ રચનારનું નામ છે. તે સુંદર ગુણના ભંડાર નેમનાથના ચરણ-કમલનો ઉપાસક બ્રમર છે. (પછીની કડીઓ નથી. હવે ધીણ પ્રતોની કડીઓ લઈએ) યાદવકુલના અલંકાર હીરો, મેઘ સમ ગંભીર, મહનને રોકનાર વીર (નેમિપ્રભુ!) તું અમારો સ્વામી શ્યામ અને ધીર છે, હાથી જેવો સખલ, પ્રકૃતિથી સિંહ સમાન, અને સૂર્ય જેવી કાંતિવાળા શરીરવાળો છે. ૯૦ જેણે આંતરિક શત્રુને સહેલાઈથી જીત્યા છે, વિષમ મોહમહને રણમાં હણ્યા છે એવા નેમીશ્વરનો આ સંવાદ છે. તે યદુકુલમાં મણિરૂપ રાણમતી રાણી તું તો અમારી મા છે અને એક મહાન્ યોદ્ધાની ગૃહિણી જગમાં પ્રસિદ્ધ છે અને મોક્ષરૂપ મહેલમાં તારું નિશ્ચલ સ્થાન છે. ૯૧ રચનારના નામમાં જે 'ક્ય' જોડાક્ષર છે તેમાં બે અક્ષર મળ્યા છે તે પ્રમાણે નેમિનાથ અને રાણમતી બંને ત્યાં મોક્ષમાં મળ્યા છે અને 'સુંદર' પરમપ્રજ્ઞ સાથે ભળ્યા છે અને ત્યાં દુઃખ રહિત વિલાસ કરે છે. આ નેમિજિનનું ચરિત સારા છંદમાં રસથી અને આનંદથી સુસૌ ભણે ને સાંભળે તો તેનું મંગલ હંમેશાં થાય છે. આ કડીમાં 'ક્ય' અને 'સુંદર' એ બેથી કવિ પોતાનું નામ 'માણિક્યસુંદર' એક રીતે બતાવી આપે છે.

વ્યવહારિક કે ધાર્મિક કોઈપણ કાર્યોમાં મનુષ્યને પ્રતિસમયે આલંબનની તો જરૂર પડે જ છે. કોઈના લેશ પણ આલંબન વિના નિજબળે ઉર્ધ્વગમન કરનાર જનો કવચિત જ હોય છે. અને તેથી જ ધાર્મિક વિષયમાં જિનમંદિર, જિનપ્રતિમા, જ્ઞાન, સાધુ-સાધ્વી આદિને મહત્ત્વનું સ્થાન અપાયેલ છે તે સહેતુ જ છે કે જેના નિમિત્તે ઉપાદાન કારણને ઉદયમાં લાવી શકાય યાને આત્માની વિશુદ્ધ દશા પ્રગટાવવા પ્રયાસ થઈ શકે જિનપ્રતિમા અને જિનમંદિર એ પણ અતિ આવશ્યક સાધન છે, તેને આપણે સવિસ્તર અવલોકીએ.

પ્રતિમાનું પૂજન શા માટે ?

જિનેન્દ્રવર તો વીતરાગદશાને પ્રાપ્ત કરીને મોક્ષમાં સ્થિત થયેલા છે, તો પછી તેમની પ્રતિમાને પૂજવાની શું આવશ્યકતા ? અને રાગ-દ્વેષથી રહિત એવી વીતરાગ પ્રતિમાદ્વારા કૃપાની પ્રાપ્તિ પણ કેમ થઈ શકે ? આ પ્રશ્નો ઉદ્ભવે તો સ્વાભાવિક જ છે. તેનું નિરાકરણ પણ સ્પષ્ટ છે. શ્રીમદ્ દેવચંદ્રણએ એક સ્તવનમાં કહ્યું છે કે:—

“ પૂજના તો કીજે રે આરમા જિનતણી રે, જસુ પ્રગટયો પૂજ્ય સ્વભાવ;
પરકૃત પૂજ રે જે ઇચ્છે નહીં રે, સાધક કારણ દાવ. પૂજના૦ ”

અર્થાત્ જેમને પૂજ્ય સ્વભાવ પ્રગટ થયેલો છે એવા જિનેન્દ્રની પૂજા કરીએ. જો કે તેઓ પરની કરેલી પૂજના ઇચ્છક નથી, પરંતુ સાધક પોતાનું આત્મકાર્ય સારી રીતે સિદ્ધ કરવા માટે પૂજ્ય એવા જિનની પૂજા કરે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે શ્રી જિન નિરાગી છતાં તેથી દશાને વરવા પ્રયત્ન કરનારે ઉપકારી એવા તે પુરુષોની પ્રતિમાની પૂજા કરવી આવશ્યક છે. વળી વીતરાગ પ્રતિમાના પૂજનથી શું લાભ પ્રાપ્ત થાય ? તેના જવાબમાં શ્રીમદ્ યશોવિજયજી મહારાજ એક સ્તવનમાં કહે છે કે:—

“ નિરાગી સેવે કાંઈ હોવે, ઇમ મનમાં નવિ આણું;
ફળે અચેતન પણ જિમ સુરમણિ, તીમ તુમ ભક્તિ પ્રમાણું. ”

હે નાથ ! નિરાગીને સેવવાથી શું ફળ પ્રાપ્ત થશે ? એવી શંકાને પણ હું મનમાં નહિં જ લાવું, કેમકે અચેતન-જડ એવો પારસમણિ કે જે એક પ્રકારનો પત્થર જ છે તે

પણ મનુષ્યોને ક્ષિભૂત થાય છે—મનુષ્યોના મનોવાંછિત પૂરે છે, તો પછી તમે તો સાક્ષાત-ચૈતન્ય દ્રવ્ય છો, શુદ્ધ થયેલા છો, મુક્તિપૂરીમાં સ્થિત થયેલા છો એટલે તમારી ભક્તિ જ મને પ્રમાણભૂત છે—તેથી જ મારું આત્મશ્રેય સાધી શકાશે.

પ્રતિમાની આવશ્યકતા:—

આત્માને નિમિત્તવાસી કહ્યો છે તે યથાર્થ જ છે. નિમિત્ત મળ્યેથી આત્માના ભાવોમાં પરિવર્તન-ફેરફાર થયા જ કરે છે. અવસાન પામેલા અથવા તો દૂર રહેલા એવા આત્મજનો અને મિત્રાદિકો ખાસ કારણ વિના યાદ નથી આવતા તે સૌના અનુભવની વાત છે; પરંતુ તેમની પ્રતિકૃતિ જોતાં તે તે જનોની યાદ પુનઃ તાજ થાય છે અને પૂર્વ પ્રસંગો દૃષ્ટિ સન્મુખ ખડા થાય છે. આમાં તે તે પ્રિય જનની છબી યાને પ્રતિકૃતિ નિમિત્તભૂત બને છે. તે જ રીતે જિનપ્રતિમાને નીરખવાથી જિનેન્દ્રવર કેવા હશે ? તેનો કંઈક અંશે ખ્યાલ આવી શકે છે.

નાના બાળકોને જે વાત ઘણી વખત કહેવાથી પણ તેના મગજમાં નથી ઊતરી શકતી તે જ ખીનાને સૂતું સ્વરૂપ આપવાથી અર્થાત્ તે વિષયનો નકશો બતાવવાથી તુરત જ તે સમજી શકે છે. રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ, હનુમાન, શિવ કે મહાવીર એ વિભૂતિઓમાંથી અત્યારે કોઈપણ વિભૂતિ હયાત નથી, પરંતુ તે તે મહાપુરુષો કેવા હતા ? તે બાણવું હોય તો તેમના પ્રતિકરૂપ તેમની પ્રતિમાઓનું અવલોકન કરવાથી સહેજે માલૂમ પડે છે કે આ પુરુષો આવા હશે. અરે ! વિચાર કરતાં તેમની મૂર્તિદ્વારા તેમના જીવનનો પણ વાસ્તવિક ખ્યાલ આવી શકે છે. જેમકે શ્રી કૃષ્ણચંદ્રની મૂર્તિના હાથમાં શંખ, ચક્ર, ગદા આદિ શસ્ત્રો છે તેમ જ તેમની બાજુમાં લક્ષ્મીજીની મૂર્તિ છે. આ ઉપરથી તેમના જીવનનો નિચોડ નીકળી શકે છે. તેવી જ રીતે દરેક સ્થળે પ્રાયઃ પવિત્ર અંગો જેવા કે-ચરણ, બાજુ, મસ્તક આદિ પૂજનીય ગણાય છે, પરંતુ શૈવ મંદિરોમાં “શિવનું લિંગ” પૂજાય છે. તે ઉપરથી તે દેવ વિષે વિચાર કરતાં તાત્પર્ય નીકળી શકે છે. તે જ ન્યાયે અહતની પ્રતિમાને જોવાથી જણાય છે કે તે શાંતરસ યુક્ત છે. પદ્માસને અથવા કાર્યોત્સર્ગ ધ્યાને રહેલા જણાય છે. ઉત્સંગ સૌથી રહિત છે, હસ્તદ્વય શસ્ત્રાદિકથી રહિત છે અને સર્વ રીતે આત્મિક ધ્યાન કરવાને માટે જિનમૂર્તિ સર્વોત્કૃષ્ટ સાધન છે એમ તટસ્થ રીતે જોનારને પણ જણાયા સિવાય નહિ જ રહે. ભાવાર્થ કે જે વસ્તુ કહેવાથી નથી સમજાતી તે આ પ્રમાણે સાકારરૂપ બતાવવાથી સમજી શકાય છે અને પ્રતિમારૂપ પ્રતિક ઉપરથી કોઈપણ દર્શનના સ્થાપક એવા તે મૂળપુરુષ કેવા હશે તેનો વાસ્તવિક ખ્યાલ થઈ શકે છે. અસ્તુ !

પ્રચલિત પંથોમાં પ્રતિમાપૂજન:—

શ્વેતાંબર જૈનોમાં તો પ્રથમથી જ મૂર્તિપૂજા છે. તે ઘણા પ્રમાણોપૂર્વક આગળ દશાવવામાં આવશે. તે સિવાય જૈન સંપ્રદાયનો એક મોટો વિભાગ દિગંબર પંથમાં પણ જિનપ્રતિમા પૂજનને સંપૂર્ણ સ્થાન છે. જો કે પ્રતિમાને અને પૂજનને અંગે કેટલોક તફાવત છે, પરંતુ તે ભિન્નતાસૂચક છે. વાસ્તવમાં જોઈએ તો જિનમૂર્તિના પૂજન માટે ખેમત નથી જ.

પ્રતિમા પૂજન

ઐત્હોમાં પણ આજકાલ થયા નહીં, પરંતુ ઘણા સમય પૂર્વે બુદ્ધદેવની પ્રતિમા દાખલ થયેલ છે જે રાજગિર, નાલ દા આદિ સ્થાનોના નિરીક્ષકને માલૂમ પડશે. તેમ જ અત્યારે પણ પ્રહ્લદેશમાં અને બીજા ઘણા દેશોમાં બુદ્ધદેવની વિશાળ અને લબ્ધ પ્રતિમાઓ દષ્ટિગોચર થાય છે.

હિન્દુ ધર્મમાં પણ રામ, કૃષ્ણ આદિની પ્રતિમાઓ પૂજાય છે એકંદરે માણસ એક યા ખીણ રીતે પણ જીવનમાં પ્રતિમા-પૂજન તો કરતો જ હોય છે. જેઓએ પ્રતિમાનું ખંડન કર્યું છે તેમની છબીઓ પણ આજે માનનીય અને વંદનીય ગણાય જ છે ને? દેશનેતાઓના ખાવલાઓ પણ એ જ સૂચવે છે. વળી જેમનું નામસ્મરણ કરતાં હોઈએ તેમનું સ્વરૂપ જોવા મળે તો હંધાહાસ થયા સિવાય કેમ રહે? ભાવાર્થ કે મૂર્તિપૂજા એ મનુષ્યજીવનનું અલેહ અંગ છે અને તંથી જ ભારતવર્ષમાં મૂર્તિપૂજા ઠેર-ઠેર જોઈ શકાય છે.

મૂર્તિના અવલંબનની કેટલી બધી જરૂર છે તે વિષે એક પ્રચલિત દષ્ટાંત અત્રે ટાંકું તો તે અસ્થાને તો નહિ જ ગણાય. ધનુર્વિદ્યા શીખવાનો ઈચ્છક એક લિલ્લ ગુરુ દ્રોણ પાસે જાય છે પરંતુ તેને પોતાની ધારણામાં નિષ્ફળતા સાંપડે છે ત્યારે તે લિલ્લ વનમાં રહીને ગુરુ દ્રોણાચાર્યની એક છાણુ-માટીની મૂર્તિ કરે છે અને તેને સાક્ષાત્ ગુરુ સમજીને તે લિલ્લ ધનુર્વિદ્યાની કળા તે મૂર્તિની સન્મુખ સ્વયં પ્રાપ્ત કરી લ્યે છે. મૂર્તિના આલંબનનો કેવો સુંદર નમૂનો!

પ્રતિમાપૂજનની પ્રાચીનતા:—

જિનપ્રતિમાની સિદ્ધિ અર્થે કેટલાક પ્રમાણોને—આગમપ્રમાણ, ઇતિહાસપ્રમાણ, પરંપરા-પ્રમાણ ઇત્યાદિને જોવા પડશે.

પ્રત્યેક દર્શનમાં તેમના સંસ્થાપક મૂળપુરુષની વાણીને ખૂબ મહત્ત્વ અપાયેલ હોય તે સ્વાભાવિક જ છે. ઉપનિષદ્, વેદ, સહિતા, જ્ઞાનકથા, બાઈબલ, કુરાન, ગીતા અને આગમે એમ દરેકના લિલ્લ લિલ્લ નામે છે અને તેને અવલોકન કરવાથી તે તે દર્શનના સિદ્ધાંતો અને દર્શનકારનો આશય સમજી શકાય છે. તે જ રીતે જૈન ધર્મમાં આગમશાસ્ત્રોનું સ્થાન અતિ વિશિષ્ટ પ્રકારનું છે. કોઈ પણ તકરારી વિષયમાં જ્યાં આગમની-શાસ્ત્રની શાખ અપાય છે ત્યાં સર્વ પ્રમાણિક પક્ષોને ચૂપ થઈ જવું પડે છે. એટલે પ્રથમ આપણે જિનપ્રતિમા વિષે જિના-ગમેમાં શું ઉલ્લેખ ઉપલબ્ધ થાય છે તેને જોઈએ.

જિનાભિગમ નામના સૂત્રમાં વિજયદેવના અધિકારે તે દેવ જિનપ્રતિમાને બહુમાન-પૂર્વક પૂજન-વંદન કરે છે તેમ આવે છે તથા ત્યાં રહેલ જિનપ્રતિમા કેવી હતી તેનો જીવ સવિસ્તર ઉલ્લેખ છે.

રાયપસેણી નામના સૂત્રમાં સૂર્યાલદેવના અધિકારે પણ જિનપ્રતિમા પૂજન કર્યાની હકી-કત આવે છે. આ બન્ને દેવો ભગવાન મહાવીરના સમયના છે એટલે તે વખતે દેવતાઓએ જિનપ્રતિમા પૂજી છે, એવી સ્પષ્ટ રીતે શાસ્ત્રની સાક્ષી છે. જે અવિરતિ અને અનેક પ્રકારના દિવ્ય સુખોમાં મગ્ન એવા દેવોને માટે જિનપૂજનની કરણી આવશ્યક હોય તો મોક્ષના

દરવાજાફેર આ મનુષ્યલવમાં તો પરમ ઉપકારી એવા અહર્તાની પ્રતિમાનું પૂજન અવશ્ય કરવું જોઈએ, એ બુદ્ધિથી પણ યુક્ત જણાય છે.

આ સિવાય શાસ્ત્રોમાં મનુષ્યોએ પણ જિનપ્રતિમાને પૂજન-વંદન કરેલ છે તેવા ઉદ્દેષો મળે છે. જેમકે શ્રી જ્ઞાતાસૂત્ર કે જેની ગણના ગણધરશુદિત અંગસૂત્રોમાં થાય છે તેમાં પણ દ્રૌપદી મહાસતીના અધિકારો આવે છે કે, ઉત્તમ એવી તે રાજકન્યા દ્રૌપદી સ્નાનાદિકથી શુદ્ધ બંની, પૂજાને યોગ્ય એવા મંગલ વસ્ત્રો પહેરીને જિનધરને વિષે આવે છે અને જિનપ્રતિમાને જોતાં બહુમાનપૂર્વક વંદન કરે છે. તેમ જ સૂર્યાભદેવની માફક તે દ્રૌપદી પણ સ્નાનાદિકથી માંડી યાવત ધૂપ ઉવેખવા સુધીની દરેક ક્રિયા કરે છે અને પ્રાંતે શકસ્તવનો પાઠ કહે* છે. તેમ જ ભગવતીજી નામના અંગસૂત્રમાં ગૌતમસ્વામીના પ્રશ્નના પ્રતિ ઉત્તરમાં જ્ઞાતન દન ભગવાન વીર, જંધાચારણ અને વિદ્યાચારણની જવા આવવાની કેવી શક્તિ હોય તે જણાવવાની સાથે તેઓ ચૈત્યોને વાંદે છે તેમ કહેલ છે. સ્થાનાંગસૂત્રમાં દશ પ્રકારના અને ચાર પ્રકારના સત્ય કહ્યા છે ત્યાં એક સ્થાપના સત્ય પણ કહેલ છે અને જ્યાં સ્થાપનાની સિદ્ધિ થાય છે ત્યાં મૂર્તિ તો સહેજે આવે છે. વળી શ્રી આર્દ્રકુમારને પ્રતિબોધવા માટે શ્રીમાન્ અભયકુમાર જિન-પ્રતિમાને મોકલે છે અને તેને જોતાં શ્રી આર્દ્રકુમારને જાતિસ્મરણ જ્ઞાન થાય છે અને આર્ય દેશમાં આવી તેઓશ્રી ભગવતી દીક્ષાને અંગીકાર કરે છે. આ પણ ભગવાન મહાવીરદેવના સમયની જ વાત છે.

ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ પ્રતિમાની પ્રાચીનતા જણવા માટે એટલું જ કહેવું બસ થશે કે, જંમણે ભૂતકાળના ઇતિહાસના પેટાળમાં ઊતરીને ભૂતકાળને સજીવન કર્યો હોય એવા આ વિષયના જ્ઞાતાઓને આ વિષે લખવાનો મારા કરતાં વધુ અધિકાર છે, પરંતુ એટલું તો સર્વમાન્ય છે કે મહારાજા સંપ્રતિએ જિનમંદિરથી પૃથ્વીને મંડિત કરી દીધી હતી અને ત્યારપછી પણ દરેક શાસનપ્રભાવિક મહાપુરુષોના સમયે તેને નવપહ્લવતા મળી છે. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય મહારાજના વખતે પરમાર્હત મહારાજા કુમારપાળે પણ અનેક નવાં જિન-મંદિરો કરાવ્યાં છે તથા અનેક પ્રાચીન મંદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવેલ છે. તેમ જ ઉદાર-ચિત્ત જૈન મહાઅમાત્યો શ્રી વિમળશાહ અને વસ્તુપાળ-તંજપાળે પણ અઢગક દ્રવ્યોનો વ્યય કરીને દેવ-વિમાન જેવાં ભવ્ય અને અજોડ કોતરણીવાળાં-આજે પણ પ્રેક્ષકોને ઘડીભર મુગ્ધ કરે તેવાં-મંદિરો બંધાવ્યા છે.

ભારતવર્ષમાં તો પ્રભુ-મંદિરો અને પ્રભુ-મૂર્તિઓ વિદ્યમાન છે જ, પરંતુ એક કાળે યૂરોપાદિ દેશોમાં પણ જિનપ્રતિમા અને જિનમંદિરો હતાં એમ સિદ્ધ થઈ શકે છે. “ જૈન ” (પત્ર)ના રૌપ્ય-મહોત્સવ સ્મરણાંકમાં સુનિરાજ શ્રી જ્ઞાનસુંદરજીનો “ યૂરોપમે જૈન મંદિર ” શીર્ષક એક લેખ પ્રસિદ્ધ થયેલ છે, જેમાં તેઓશ્રી જણાવે છે કે-“ આસ્ટ્રીયાની અંતર્ગત હંગરી પ્રાંતના બુદાપેસ્ટ નગરની પાસે એક અંગ્રેજ ખેડુતને ખોદકામ કરતાં ચરમ તીર્થપતિ

* જૈનાગમોના આધારે જોઈએ તો દ્રૌપદીને થયાં લગભગ ૮૪૦૦૦ હજાર વર્ષ થયાં છે. એટલે ચૌરાશી હજાર વર્ષ પૂર્વે પણ જિનપૂજા પ્રચલિત હતી તેમ જણાય છે.

પ્રતિમા પૂજન

ભગવાન શ્રી મહાવીર મહારાજની પ્રતિમા મળેલ છે.” આ લેખની સાથે જમીનમાંથી નીકળેલી તે પ્રતિમાનો ફોટો પણ આપેલ છે.

કચ્છમાં પ્રસિદ્ધ તીર્થસ્થાન ગણાતું ૨૧૮ સ્થ ભયુક્ત શ્રી ભદ્રેશ્વરનું જિનાલય વીરનિર્વાણ પછી ૨૩ વર્ષે દાનવીર શ્રાવક દેવચંદ્રે બંધાવેલ છે. આ ઉપરથી પણ બાણી શકાય છે કે ખૂદ ભગવાન મહાવીરના સમયમાં પણ જિનમૂર્તિની પૂજા પ્રચલિત હતી. તેમના પૂર્વના તીર્થંકરોના વખતમાં પણ મૂર્તિપૂજા હતી, એમ જણાવતાં કેટલાય શિલાલેખો ઉપલબ્ધ થાય છે. ગત ચૈત્ર માસમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ “શ્રી જૈન ધર્મ પ્રકાશ” માસિકના સુવર્ણ-મહોત્સવ વિશેષાકમાં મુનિરાજ શ્રી જયંતવિજયજી મહારાજનો “જૈન મ્યુઝીયમ(સંગ્રહસ્થાન)ની આવશ્યકતા” એ નામનો એક લેખ પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. તે લેખમાં તેઓશ્રીએ નજરે નિહાળેલા અનેક જૂના શિલાલેખો કયાં કયાં અને કેવી અવ્યવસ્થિત રીતે યા તો વિનાશના મુખમાં પડેલા છે તે જણાવેલ છે, તેમ જ તે સર્વને એકત્ર કરીને એક સંગ્રહસ્થાનમાં ભૂતકાળના તે ભવ્ય સ્મરણોને-જૈન સંઘના ગૌરવના અવશેષોને-સઘરી રાખવા જોઈએ એવી અપીલ તેમણે જૈન કોમને કરેલી છે. તે લેખમાં આગળ ચાલતાં તેઓશ્રી એક સ્થાને જણાવે છે કે-“શ્રી વીરભગવાન છદ્મસ્થ કાળમાં આજૂની ભૂમિમાં વિચર્યા હતા. ભગવાનના જન્મથી ૩૭ મા વર્ષે અહીં દેરાસર બંધાયું. પૂર્ણપાળરાજાએ મનોહર જિનમૂર્તિઓ ભરાવી અને કેશી ગણધરે તેની પ્રતિષ્ઠા કરી.” આવી મતલબના લેખવાળો ચાર શાખાની ઉતરણુને તુટેલો એક જખ્ખર પથ્થર આજૂરોડથી ચાર માઈલ દૂર મુંગથલા નામના ગામના વિશાળ જિનમંદિરના ખંડિયેરમાં એક દરવાજા ઉપર છૂટો લટકે છે. જે આને ત્યાંથી કઢાવી લેવામાં ન આવે તો વરસાદથી મંદિરના ગુમ્બજ વિગેરેનો ભાગ પડતાં તે લેખવાળા પથ્થરના કકડે કકડા થઈ જવા સંભવ છે.”

ઉપર્યુક્ત લેખની હકીકત નક્કર છે. આવા દાર્શનિક પુરાવા ઉપર વધારે કહેવા જેવું રહેતું જ નથી; કેમકે લેખક મુનિશ્રીએ આ શિલાલેખને જાતે જોયેલ છે અને સ્થળ સુદ્ધાં દર્શાવ્યું છે. આ સમય વીરપ્રભુના છદ્મસ્થકાળનો એટલે કે વીરજન્મથી ૩૭ મા વર્ષનો છે. તે વખતે પ્રભુએ તીર્થ પણ સ્થાપ્યું ન હતું. કેશી મહારાજે પ્રતિષ્ઠા કરી હતી એ પણ એમ સૂચવે છે કે, પાર્શ્વનાથ પ્રભુના શાસનમાં પણ પ્રતિમાપૂજન પ્રચલિત હતું. (શ્રદ્ધાની દૃષ્ટિએ-શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ-તો પ્રત્યેક તીર્થંકરના વખતમાં જિનપ્રતિમા-પૂજન હતું જ એમ આપણે માનીએ છીએ, પરંતુ અહીં તો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પણ પ્રતિમાપૂજન પ્રાચીન છે. ખૂદ ભગવાન પાર્શ્વનાથજી અને મહાવીર દેવના વખતમાં પણ પ્રતિમા પૂજા હતી એ દશ્યુવવાનો આશય અત્ર છે અને તેથી જ આ પ્રાચીનતાદર્શક લેખભાગને ઉદ્ધૃત કરેલ છે.)

વળી શત્રુજય પર તથા ગિરનાર ઉપરના મંદિરો અને પ્રતિમાઓ તો અતિ પ્રાચીન છે. શત્રુજયતીર્થનો ઉદ્ધાર ચોથા આરાથી થતો આવ્યો છે અને આ કાળમાં પણ વજ્રસ્વામી જેવા મહાપુરુષની હાજરીમાં વિક્રમ સવત ૧૦૮ માં જવડશાએ ઉદ્ધાર કરાવ્યો છે. તેમ જ ત્યારબાદ ઉદ્ધાયન મંત્રીના સુપુત્ર ગાહડ મંત્રીએ તથા સમરાશા શેઠે અને છેલ્લે સંવત

શ્રી. રાજપાળ મગનલાલ ઝોરા

૧૫૮૭માં કર્મશાસ્ત્રે શત્રુજય ગિરિરાજનો ઉદ્ધાર કરાવેલ છે. પવિત્ર શ્રી સિદ્ધાચલજીના આ ઉદ્ધારે ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે તીર્થ અને પ્રતિમાનું અવલંબન આજકાલનું નથી પણ પ્રાચીન છે. પરંપરાપ્રમાણમાં જોઈએ તો—અત્યારે ભારતવર્ષમાં લગભગ સર્વત્ર જિનમંદિરો અને જિનપ્રતિમાઓ તેમ જ પ્રાચીન તીર્થભૂમિઓ અને અતિ પ્રાચીન—ગતકાલની પ્રતિમાઓ દષ્ટિગોચર થાય છે. શ્રી શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા ગઈ ચૌવીશીમાં થયેલા નવમા દામોદર નામે તીર્થકરના વખતમાં આષાઢી નામના શ્રાવકે ભરાવેલ છે એમ મનાય છે, પરંતુ તે શ્રદ્ધાનો વિષય છે તો પણ આ મનુષ્યલોકમાં તે પ્રતિમાને આવ્યા ઘણો સમય—લગભગ ચૌરાશી હજાર વર્ષ થયા છે. અને જાહેવોની જરા તે પ્રતિમાના નહવણ જળથી નાખૂદ થયેલ છે. ખીજા પણ અનેક ચમત્કારો તે પ્રતિમાના અધિષ્ઠાયક દેવોના પ્રભાવથી થયેલા છે, જે જાણીતી વાત છે. આ સર્વ જણાવવાનો આશય એ છે કે શ્રી નેમિનાથજીના વખતમાં પણ પ્રતિમા પૂજા હતી. વળી શ્રી ગિરનારજી ઉપરની શ્રી નેમિનાથજીની પ્રતિમા પણ ઘણી જ પ્રાચીન ગણાય છે. શ્રી અંતરીક્ષજી પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા રાવણના સમયની કહેવાય છે, અને ઘોડેસ્વાર તથા પાણીહારી બાઈ તો પૂર્વે તેની નીચેથી જઈ શકતા હતા તેવી કિવદંતી છે. વર્તમાનમાં પણ અંગલૌહણ્ય તે પ્રતિમાની નીચેથી નીકળી શકે છે એ તો સ્પષ્ટ જ છે. એટલે તેની પ્રાચીનતા પણ વગર કહ્યે જ સિદ્ધ થાય છે.

મનુષ્ય ધર આગળ પૂજા કરવા એસે તેમાં જે શાંતિ જળવાય તેના કરતાં વિશેષ શાંતિ મંદિરમાં જવાથી પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી પણ વધારે આહ્લાદ અને પરમ આત્મીય શાંતિ આવા તીર્થસ્થાનોમાં જવાથી મળે છે. કહેવત છે કે ‘ધર મૂક્યા અને દુઃખ વિસર્યા.’ વળી અનેક પ્રવૃત્તિમાં આવી યાત્રાથી નિવૃત્તિ પણ સાધી શકાય છે અને પવિત્ર રજકણોવાળી તે ભૂમિઓમાં જવાથી શુભ વિચારનું બળ વર્ધમાન થાય છે. જે ભાઈઓ પ્રતિમાને નથી માનતા તેઓ પ્રાયઃ આવા પવિત્ર તીર્થો અને કલ્યાણકભૂમિઓના દર્શન—સ્પર્શન—વંદન—પૂજનથી પણ વંચિત રહે છે. હજુકર્મી આત્માઓ એવા નિરર્થક કદાચહને ન જ પોષે એમ ઇચ્છીએ.

પ્રતિમા : એક આદર્શ સાધન:—

સાધન વિના સાધ્યની પ્રાપ્તિ થવી અશક્ય જ છે એટલે જ જ્યાં સુધી જરૂરીયાત હોય ત્યાં સુધી ધ્યેય પ્રાપ્તિ માટે ઉપયોગી થાય તેવા પ્રત્યેક સાધનોને તો જીવનમાં મહત્વનું સ્થાન દેવું જ પડશે. અલબત્ત, સાધનને સાધ્ય માનીને ન જ એસી રહેવાય, એ વિચારવું યોગ્ય છે; પરંતુ સાધન વિના લાંબો પંથ કાપવો દુષ્કર છે. વળી અધિકાર વધેથી સાધનમાં પણ ફેરફાર થાય છે. જેમકે ગૃહસ્થ એ અસદ્દારભી તો છે જ, તેા તેને માટે શ્રી જિનેશ્વરની દ્રવ્ય—ભાવ ઉભય પ્રકારે પૂજા કહી છે કેમકે તેને માટે તેટલો સદારંભ છે; પરંતુ ત્યાગીઓ સર્વથા બાહ્ય અંથીથી રહિત હોવાથી તેને માત્ર ભાવપૂજા જ કહી છે. માળ પર ચડવા માટે સીડીની તો જરૂર રહેવાની જ. તે જ ન્યાયે જિન જેવા થવા માટે જિનપ્રતિમાનું આલંબન જરૂરી છે જ. પ્રતિમાના દર્શનથી જિનેન્દ્રવરનું સમગ્ર લોકોત્તર જીવન યાદ આવે છે અને તે નિમિત્તે તેમના ગુણગાન કરતાં જીવાત્માની ગુણશ્રેણી પ્રવર્ધમાન થાય છે. વિચારો કે સામે કંઈ પણ આલંબન ન હોય

પ્રતિમા પૂજન

ત્યાં કેન્દ્રબિન્દુ લક્ષિત ક્યાં થઈ શકે? તેથી જ પ્રતિમાની પૂર્ણ આવશ્યકતા છે, એમ સુઝ વિચારકોને તો જરૂર જણાશે જ.

શ્રી આત્મારામજી મહારાજ અને જિનપ્રતિમા:—

શ્રીમદ્ આત્મારામજી મહારાજ એ સત્ય-ગવેષક મહાપુરુષ હતા અને તેથી તેમને જે સત્ય તરીકે જણાયું તેને સ્વીકારતાં અનેક સંકટો સહન કરવાને પણ તેઓ સદૈવ તત્પર રહ્યા હતા. એક સત્યપ્રિયમાં હોવા જોઈએ તેવા વિનય, વિવેક, ધીરજ, અખૂટ શાંતિ ઇત્યાદિ સર્વ શુભો તેમનામાં હતા. તેમણે ઈરાદાપૂર્વક કોઈને દુહવ્યા નથી. સિદ્ધાંતની ખાતર કોઈ સ્વતઃ દુહવાયા હોય તે અલગ છે. સ સારની-મોહની બેડી તોડીને ત્યાગી થનારને પણ સંપ્રદાયના મોહની બેડી તૂટવી મુશ્કેલ છે, પરંતુ શ્રીમદ્ આત્મારામજી મહારાજ કુળથી અને સ્વભાવથી ક્ષત્રિય હતા અને તેથી તેઓ આ નિયમમાં અપવાદરૂપ રહ્યા છે. અર્થાત્ કે સંપ્રદાયનો કલિપત રાગ તેમને સ્પર્શી શક્યો ન હતો. જ્યારે તેમને વાસ્તવિક સત્ય સમજાયું ત્યારે તેમણે અમૂર્તિપૂજક સંપ્રદાયમાં રહીને, અનેક સામનાઓને શાંતિપૂર્વક સહીને પણ શ્રી જિનકથિત ત્રિકાલાખાધિત સત્યનો પ્રચાર કરવા માંડ્યો અને કાળ-સ્થિતિ પરિપક્વ થયેથી તેઓશ્રીએ શુદ્ધ સંવેગી દીક્ષાને અંગીકાર કરી. તેમના જીવનમાં ડોકીયું કરતાં સૌથી અગત્યનો પલ્ટો જિનપ્રતિમાને માન્ય કરવાનો છે. શ્રી સુશીલના શબ્દોમાં કહીએ તો “ રેતીના રણમાં પાણીની અંજલિ માટે ઝંખનો તૃષાતુર જેટલી પરખની કદર કરી શકે છે તેટલી અન્ય ન જ કરી શકે.” તે જ ન્યાયે શ્રીમદ્ આત્મારામજી મહારાજને પ્રારંભના દિવસોમાં જિન-પ્રતિમા દર્શનની તૃષા ખળ વેઠવી પડેલી. એટલે તેમણે ઠેકાણે ઠેકાણે અને મુખ્યત્વે પંજાબમાં અનેક મોટા સ્થળોએ જિનમંદિરો ઊભા કરાવવાની પ્રવૃત્તિ છેલ્લા વખતમાં હાથ ધરી હતી.

અમૂર્તિપૂજક સંપ્રદાયમાંથી તફન છૂટા થઈને તેઓ જ્યારે પ્રથમ વખત ગુજરાતમાં આવે છે અને ત્યારબાદ ગિરિરાજ શ્રી શત્રુંજયની યાત્રાર્થે જાય છે ત્યારે યુગાદિદેવ પાસે ગઈગદિન કંઠે તેઓશ્રી સ્તવના ઉચ્ચારે છે કે:—

“ અખ તો પાર ભયે હુમ સાધુ, શ્રી સિદ્ધાયજ દરશ કરી રે.”

ભાવપુર:સર કોટિશ: વંદન હજો આવા સરળ મહાપુરુષનં !

ઉપસંહાર:—

આપણે અનેક દષ્ટિબિન્દુઓથી એ જોઈ ગયા કે-જિનમૂર્તિના અવલંબનથી મનુષ્યના આત્મીય ઉત્કર્ષનો પારો અવશ્ય ઉંચે ચઢે છે. વીતરાગના દ્રવ્ય-પૂજન તથા ધ્યાન અને શ્રી જિનની સ્તવનારૂપ ભાવપૂજથી તો આત્મા તદાકાર બની શકે છે, કેમકે આપણે પ્રતિમાને માત્ર પત્થરની મૂર્તિ જ નથી માનતા, પણ શ્રી જિનનું તેમાં આરોપણ કરેલ હોવાથી સાક્ષાત્ જિન ગણીને જ તેને ભણ્યે છીએ અને તેથી શ્રીમાન્ આનંદધનજી મહારાજના શબ્દોમાં કહીએ તો—

જિન સ્વરૂપ થઈ જિન આરાધે, તે સહી જિનવર હોવે રે,
ભૂંગી ઇલોકાને ચટકાવે, તે ભૂંગી જગ ભોવે રે.

અર્થાત્ જેમ ભમરી ઇયળને ચટકો ભરે છે અને તેથી તે ઇયળ ભમરીનું જ અહર્નિશ ધ્યાન ધરે છે. પરિણામે તે પણ ભમરી જ બની જાય છે. તે જ રીતે જિનપ્રતિમાને સાક્ષાત્ જિન ગણીને પૂજવાથી શ્રી જિન જેવા થઈ શકાય છે. એક મહાનુભાવે મૂર્તિને ન માનનાર કોઈ એક ભાઈ સમક્ષ આ રીતે જિનપ્રતિમાનો સિદ્ધિ કરી હતી. આ પ્રસંગ સમજવા જેવો હોઈને અત્રે દર્શાવું છું. પ્રતિમાને માનનાર મહાશયે એક સો રૂપિયાની નોટ બીજા ભાઈને આપીને કહ્યું કે-આ કાગળમાં એક પૈયાની છોકણી બાંધીને લઈ આવો. પેલા ભાઈએ જવાબમાં કહ્યું કે-અરે મુરખી ! આ કંઈ સાધારણ કાગળ નથી, પણ આ તો સો રૂપિયાની નોટ છે. જવાબમાં ઉક્ત મહાનુભાવે કહ્યું કે જેમ કાગળની બનેલી આ નોટ ઉપર ગવનમેં ટની છાપ છે અને તેથી તેના સો રૂપિયા ગમે ત્યાં મળી શકે છે અને આ નોટ પાસે હોય તો આપણે સો રૂપિયાવાળા છીએ એમ માનીએ છીએ તે જ રીતે જિનપ્રતિમાને માનીએ છીએ. તે મત્ર પત્થરની મૂર્તિને જ નથી માનતા પણ શ્રી જિનેશ્વરદેવની તંમાં છાપ છે અને અંજન-શલાકા તથા પ્રતિષ્ઠા આદિથી તેમાં જિનપણાનું આરોપણ કરાયેલ છે, તેથી “જિનપ્રતિમા જિન સારીબી” ગણીને જ અમે પૂજન-વદન-સ્તવનની પ્રવૃત્તિ કરીએ છીએ; અન્યથા તહાં કહેવાનો ભાવાર્થ એ જ છે કે જિનપ્રતિમા એ અતિ ઉપકારી નિમિત્ત જ અને તેના દ્વારા પૂર્વે અનેક આત્માઓએ આત્મીય લાભ ભોગવ્યો છે વર્તમાનનાં અનેક જીવો તે દ્વારા સમક્રિયાની પ્રાપ્તિ અને શુદ્ધિ કરી રહ્યા છે અને ભવિષ્યમાં અવિચ્છિન્નપણે વૌતરાગ શાસનનો હયાતી સુધી જિનપ્રતિમાદ્વારા ઇચ્છા અત્માઓ નિઝતમાનો શુદ્ધિ કરી, મુક્તિ તો સન્મુખ થશે. જગતના સર્વ જીવો આવા સુદર રાહ પર આવે એનાં પરમ ઇચ્છા સાથે વિરમુ છું.

શ્રી આત્માનંદજી જ્ઞાનમંદિર વડોદરા

શ્રીમંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદાર

M. A. L. B

શ્રીમંજુલાલ મજમુદાર વડોદરા, પાંચાણી સ્થાનમંદિર વડોદરા

[શ્રીયુત મજમુદાર ગૂજરાતી સાહિત્ય જગતમાં એક સુપ્રસિદ્ધ લેખક, સંશોધક અને વિદ્વાન છે. અનેક પ્રાચીન ગૂર્જર કાવ્યોનાં તેમણે સંશોધન કરેલ છે અને તે પર વિદ્વાતાભ્યાં ટિપ્પણો, વિવરણો લખેલ છે. લોકકથા સાહિત્ય પર પણ ઘણું લખાણ પ્રસિદ્ધ કર્યું છે અને કેટલુંક અપ્રસિદ્ધ રાખ્યું છે. તેમના જેવા સાક્ષરને હાથે તેમના શહેરના એક જ્ઞાનમંદિરની મુલાકાત લેવાય અને લખાય એ ઉચિત જ છે. સાથે સાથે તે જ શહેરમાં શ્રીમુક્તિકમલમોહન જ્ઞાન જ્ઞાનમંદિર, પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરમાંના જ્ઞાન પુસ્તક સંગ્રહ વગેરે સંબંધી લખાણ હોત તેા, પ્રાચીન વટપ્રદ-વડોદરામાં રહેલ જ્ઞાન પુસ્તક ભંડારોનો સમુચ્ચય અહેવાલ પ્રાપ્ત થાત. જે આચાર્યવર્ચની શનાન્દિના સ્મારકરૂપે આ ગ્રંથ છે તેમનું નામાભિધાન ધરાવતા જ્ઞાનમંદિરનું કંઈક વર્ણન આ લેખમાં જ ચિત્ર સહિત અપાયું છે તે પ્રસ્તુત અને ઉચિત છે—સંપાદક]

સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળના સમયથી વડોદરાની જ્ઞાન ધર્મની જ્ઞાનસંસ્થાઓ (ઉપાશ્રયો) પ્રસિદ્ધિમાં આવેલી છે. એ ઉપાશ્રયો વિદ્યાપ્રસારના થાણાં હતાં. એ સંસ્કૃતિ નીચેનાં જ્ઞાનજાળ લોકહૃદયને પાવન કરતાં અસ્ખલિત વહાા કર્યાં છે *

દ્યુતદેવતા સરસ્વતી, સમ્યગ્જ્ઞાનનાં અધિષ્ઠાત્રી છે તેમની સેવામાં અનુરક્ત થઈ વિહાર કરનાર જ્ઞાન આચાર્યોનો પ્રવાસ એ જ્ઞાનપ્રવાસ કહેવાય છે; તેમની કથાવાર્તા એ જ્ઞાનગોચરી છે; અને તેમને વસવાના ઉપાશ્રયો એ જ્ઞાનમંદિરો છે

જ્ઞાનના સ્થૂલ પ્રતીકો ગ્રંથો અને ગ્રંથસ્થ જ્ઞાન છે. એ જ્ઞાનના ભંડાર જ્યાં એકઠા કરવામાં આવે છે અને તેને સુરક્ષિત રાખી, જેનો ઉપયોગ જિજ્ઞાસુઓ યથેચ્છ કરી શકે છે તે સ્થાનને 'જ્ઞાન-મંદિર' કહેવામાં આવે છે.

* આ પરિચય લેખ તૈયાર કરવામાં પાટણથી મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજીએ તથા શીનોરથી મુનિ શ્રી અતુરવિજયજીએ લેખિત તોંધ પૂરી પાડી હતી, તથા મારા મિત્ર પંડિત લાલચંદ્ર ગાંધીએ સંસ્થાની પ્રત્યક્ષ મુલાકાતદ્વારા ઘણી વીગતો મેળવી આપી હતી. તે બદલ એ ત્રણેયું 'એકસામઠું' ઋણ સાભાર પ્રકાશમાં મૂકું છું.

વડોદરાનું શ્રી આત્મારામજી જ્ઞાનમંદિર

આવું એક પ્રસિદ્ધ જ્ઞાનમંદિર વડોદરા શહેરમાં લહેરીપુરા ઠરવાજા અને માંડવીની વચ્ચે આવેલી નરસિંહજીની પોળમાં સ્થાપન થયેલું છે.

એના સંસ્થાપકો એ સપ્તઋષ્યારી મુનિ મહારાજ હતા. તેમના ઠીલાશુક્ર શ્રીમદ્ વિજયનાનંદસૂરિ-પ્રસિદ્ધનામ શ્રી આત્મારામજી હતા. એ યુગપ્રધાન જેવા પ્રભાવક આચાર્યશ્રીની જન્મ શતાબ્દિ પ્રસંગે, તેમના એ પ્રભાવક શિષ્યોના ચિરસ્થાયી ગુરુ-સ્મારકરૂપી કાર્યનો પરિચય આપવાનું સમયોચિત ગણ્યું છે, જેથી પરંપરાએ એ ગુરુનું જ ગૌરવ થયું કહેવાય.

જ્ઞાનમંદિરની યોજના અને તે માટેનો પ્રોત્સાહક ઉપદેશ પ્રવર્તકજી મહારાજ શ્રી કાંતિવિજયજીનો હતો. સૌ પહેલાં એ માટે ઉપદેશની શરૂઆત સંવત ૧૯૫૨ માં થઈ હતી. તે સમયે શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારના કેળવણીખાતા તરફથી પાટણ બંડારોના અચો-માંથી કેટલાકના ગૂંજરાતી અનુવાદ પ્રો. મણિલાલ નભુભાઈ દિવેદીદ્વારા તૈયાર થઈ પ્રકટ થતા હતા. આ પ્રવૃત્તિને અંગે શ્રી. મગનલાલ યુનીલાલ વૈદ્ય* કુમારપાલ્લવજીનું ગૂંજરાતી ભાષાંતર કરી-આપ્યું હતું તેના પુરસ્કાર તરીકે તેમને રૂ. ૫૦૦) સરકારમાંથી મળેલા.

એ પુરસ્કાર, જ્ઞાનોપાસના કરનાર સાચા શ્રાવક તરીકે શ્રી વૈદ્ય જ્ઞાનમંદિરની સ્થાપના-ખાતે પહેલા કાળમાં આપ્યા. (જેમની છબી જ્ઞાનમંદિરના ઉપરના ખંડમાં એક સ્થળે મૂકવામાં આવેલી છે.) તે પછી તેમના પિતાશ્રી યૂનીલાલ વૈદ્ય ઉદ્યાપન નિમિત્તે આશરે ત્રણેક હજારની રકમ કાઢી અને તે પછી જુદા જુદા ગામોના ગૃહસ્થોની આર્થિક મદદથી આજના જ્ઞાનમંદિરની રચના થવા પામી છે. જ્ઞાનની પરબ જેવા જ્ઞાનમંદિરની સ્થાપના કરવા માટે પ્રવર્તકજી મહારાજ તથા કઈક અંશે શ્રી હંસવિજયજી મહારાજનો ઉપદેશ કારણભૂત હતા. અને તે માટેનું આવશ્યક દ્રવ્ય ભેગું કરવામાં વડોદરાના શેઠ ગોકળભાઈ દુર્લાભજી ઝવેરીનો તનતોડ પ્રયત્ન હતા. એકંદરે આપું મંદિર નિર્માણ કરવામાં લગભગ ચાલીસ હજારનું ખર્ચ થયેલું છે.

મંદિરની રચના સરસ્વતી દેવીને વસાવવા યોગ્ય ભવ્ય તથા સુંદર છે. આ સરસ્વતી પ્રાસાદ પથ્થરથી ખાંધવામાં આવ્યો છે. ઉત્તરાભિમુખ આવેલા મંદિરને પૂર્વ-પશ્ચિમ પગથિયાં છે. ત્યાંથી અંદર જતાં વિશાળ ખંડ આવે છે. તેનો મોટો ભાગ સુદ્રિત પુસ્તકોનાં કખાટોથી ભરેલો છે. ખાકીના ભાગમાં ત્યાં પાઠશાળા ખેસે છે: સવારે ૮ થી ૧૦ અને સાંજે ૭ થી ૯ ત્યાં જ્ઞાન ખાલકોને આવશ્યક ધર્મજ્ઞાન તથા સંસ્કૃત-પ્રાકૃતનું ભાષાજ્ઞાન આપવાનો પ્રયત્ન થયેલો છે.

* જેમના ઉત્સાહી પુત્ર વૈદ્યરાજ વાડીભાઈ અમદાવાદમાં દવાખાનું ચલાવે છે.

શ્રી. મંજુલાલ રથજીડલાલ

ત્યાંથી ઉપર જતાં કંઈક અંશે વિશેષ સુશોભિત અને રંગીન લાદીથી જડેલો વિશાળ માળ છે. ત્યાં પૂર્વાભિમુખ ખૂણામાં ખંડની સન્મુખ શ્રી વિજયનંદસૂરિનું મોટું તૈલચિત્ર છે. આખા ખંડની ભીંત ફરતાં કબાટોમાં પ્રાયઃ હસ્તલિખિત પોથીઓ રાખવામાં આવેલી છે. ભીંત ઉપર કેટલાક પ્રસિદ્ધ જૈન આચાર્યોના-ખાસ કરીને શ્રી પ્રવર્તક મહારાજની તરુણ અવસ્થાની તથા શ્રી હંસવિજયજી મહારાજની અને આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરજી આદિની છબીઓ છે.

કબાટમાંથી પોથીઓ ભરેલા દાગડા જિજ્ઞાસુની આંખને લલચાવતા ડોકિયાં કરી રહ્યા છે.

વડોદરાનું શ્રી આત્મભારતમણી જૈન જ્ઞાનમંદિર

આ હસ્તલિખિત ગ્રંથોનો સંગ્રહ મુખ્યત્વે કરીને પ્રવર્તકેણ મહારાજશ્રી અને શ્રી હંસ-વિજયેણ મહારાજનો જ નિર્માણ કરેલો છે. જ્ઞાનમંદિરની યોજના થતા પહેલાં વડોદરામાં બુદ્ધે બુદ્ધે ઠેકાણે એ જ્ઞાનભંડાર વિખેરાયેલો પડ્યો હતો; તે તેમના પ્રયાસથી કેન્દ્રસ્થ બન્યો છે; છતાં બન્ને મહારાજોના સંગ્રહની યાદીઓ લિખ રાખેલી છે

શ્રી પ્રવર્તકેણ મહારાજના સંગ્રહની વિશિષ્ટતા નોંધતા પહેલાં એ તપસ્વી અને જ્ઞાનોપાસક ઋષિનો થોડો પરિચય ઉચિત છે. શ્રી ક્રાંતિવિજયેણ મહારાજનો જન્મ વડોદરામાં સંવત ૧૯૦૭ (ઈ. સ. ૧૮૫૧) માં થયો હતો. આમ અનેક મહાપ્રસંગોના એ દષ્ટા છે. પૂર્વાશ્રમે એ દશાશ્રીમાળી વણિક હતા અને તેમનું નામ છગનલાલ હતું. અઠ્ઠાવીસ વર્ષની વયે તેમના એ ગૃહસ્થ જીવનનો અંત આવ્યો. સંવત ૧૯૩૫ માં ભગવાન બુદ્ધની જેમ મહા-ભિનિષ્ક્રમણ કરી, પત્નીને મૂકી દઈ, એ પંજાબ તરફ ગયા; અને અંબાલા શહેરમાં શ્રીમદ્ વિજયાનંદસૂરિ મહારાજ પાસે મહા વદિ ૧૧ ને દિવસે દીક્ષા લઈ, ત્યાગધર્મ સ્વીકાર્યો.

તેમના વિહારમાં, જ્યાં ત્યાંથી ગ્રંથો ભેગા કરવા અને તેને એક સ્થળે સુરક્ષિત રાખવા તે માટે એમણે ખાસ પરિશ્રમ લીધો હતો. તેમનું જીવન શાંત, સરળ અને જ્ઞાન-પિપાસામય છે. જ્ઞાનોપાસના અને જ્ઞાનોદ્ધાર માટે તેમણે આખું જીવન ઓવારી નાખ્યું છે. એમની સ્વાભાવિક સરળતા, ગાંભીર્ય તેમ જ સ્થિતપ્રજ્ઞતાને લીધે એ જૈન સમાજની એક સન્માન્ય અને વિશિષ્ટ વ્યક્તિ બની રહ્યા છે. છયાસી વર્ષ જેટલી વૃદ્ધ-વયે એમનું દીર્ઘ તપસ્વી-પણું તેમના મુખ ઉપરથી સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે.

એમના ત્યાગને-પ્રવ્રજ્યાને આજે ૫૭ વર્ષે વીતી ગયાં છે. પાટણના જ્ઞાનભંડારોને ઉદ્ધાર અને પદ્ધતિસરની વ્યવસ્થા એઓશ્રીના પોતાના વિદ્વાન શિષ્ય મુનિશ્રી ચતુરવિજયજી અને પ્રશિષ્ય પુણ્યવિજયજીના સહકારથી પ્રશંસાપાત્ર થવા પામી છે. ભંડારોની સમગ્ર પરિચયાત્મક યાદીઓ, તૈયાર કરી-કરાવી જ્ઞાન-મંદિરોમાં રહેલું જ્ઞાનધન લોકગમ્ય કરવામાં તેમને કાળો અદ્વિતીય છે.

પ્રવર્તકજી મહારાજ તેમની જ્ઞાનોપાસનાની સેવામાં તેમને સવાયે સહકાર આપે એવા “ શ્રી જૈન આત્માનંદ ગ્રંથ રત્નમાલા ” નામની પોતાના ગુરુના સ્મરણમાં શરૂ થયેલી ગ્રંથમાલાનું સંપાદન કરી શકે એવા વિદ્વાન શિષ્ય મેળવવા ભાગ્યશાળી થયા છે એ એક સુભાગ્ય છે. લીંબડી, છાણી વગેરેનાં જ્ઞાનમંદિરો તેમના સંયુક્ત પરિશ્રમનાં જ ફલ છે. એ વિદ્વાન શિષ્ય-પ્રશિષ્યની પરંપરામાં મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીએ અનેક શાસ્ત્રીય સંપાદનો કરીને તથા જૈન ચિત્રકલ્પદ્રુમમા પ્રકટ થયેલા “ ભારતીય શ્રમણુ લેખનકળા ” જેવા અપૂર્વ શોધખોળભરેલા લેખો લખીને ગુરુ અને દાદાગુરુનું ગૌરવ વધાર્યું છે.

વડોદરાના જ્ઞાનમંદિરમાં ક્રાંતિવિજયજી મહારાજનો સંગ્રહ, તેમાંની તાડપત્રની પોથીઓને લીધે ખૂબ સમૃદ્ધ છે. એકંદર ૮૬ પોથીઓમાં થઈને સો સવાસો ગ્રંથો ઊતારેલા છે. તે ઉપરાંત ૨૧૯૨ કાગળ ઉપરની પોથીઓ સસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષાના ગ્રંથોની છે, અને ૬૬૭ ગૂની ગુજરાતી તથા હિંદી ગ્રંથોની છે. આ સંગ્રહમાં ખાસ કરીને પાટણના તથા પૂનાના ભંડારોમાંની દુર્ભિંગ પોથીઓની નકલો પ્રવર્તકજી મહારાજે મેળવીને રખાવી છે.

પ્રવર્તક મહારાજની દીક્ષાના સહયોગી શ્રી હસવિજયજીની જન્મભૂમિ પણ વડોદરા છે. પૂર્વાશ્રમમાં એ છોટાલાલ નામધારીના પિતાનું નામ જગજીવનદાસ, માતાનું માણેકબાઈ અને ભાઈઓનાં નામ હલપતભાઈ અને નાનાભાઈ હતા. એમનો જન્મ સં. ૧૯૧૪ ના અષાઢ વહિ અમાસ-દીવાસાને દિવસે થયો હતો. સોળ વર્ષની વયે સુરજબાઈ સાથે લગ્ન થતાં, એ ગૃહસ્થાશ્રમી થયા હતા અને ઝવેરાતનો ધંધો કરતા.

એ અને પ્રવર્તક મહારાજ બન્ને મિત્ર હતા. લગ્ન પછી પાંચે વર્ષે છોટાલાલ છગનલાલ સાથે અંબાલા જેટલે દૂર સ્થળે ઘર છોડી ચાલી નીકળ્યા. ‘હસવિજયજી’ નામથી દીક્ષા લેનાર છોટાલાલના પિતા પુત્રસ્નેહને લીધે પાછળ આવી પહોંચ્યા, સંસાર ન છોડવા તેમને વારંવાર સમજાવ્યા; પરંતુ તેમને નિશ્ચય અડગ રહ્યો. મહારાજશ્રીએ જૈનશાસ્ત્રોનો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો. પોતે પ્રકૃતિએ શાંત અને ઉચ્ચાવહારી હતા. તેમણે ઘણા ગ્રંથો અને સ્તવનો રચ્યાં છે. વિક્રમ સં. ૧૯૬૦ ના ફાગણ શુદ્ધ ૧૦ રવિવારે પાટણમાં એ સમાધિપૂર્વક સ્વર્ગસ્થ થયા હતા.

श्रीआत्मारामजी महायज्ञ के परमभक्त--
गुजरोंवाला (पंजाब) निवासी

श्रीलाला नानकचंद
वरह

श्रीमान कृष्णचंद जुहागमल ललवानी

सेक्रेटरी-श्री आत्मानंद जैन लायब्रेरी
पुनामीटी.

श्री अश्विनचन्द्र श्री लायब्रेरी-पुनामीटी
11, 31, 1952

જ્ઞાનમંદિરમાંનો હંસવિજયજીનો સંગ્રહ પ્રવર્તકજીના જેટલો જ ઉપયોગી અને મહત્વનો છે; તાડપત્ર ઉપરની પોથીઓની સંખ્યા માત્ર ૮ છે; છતાં એમાંની મગવતીવ્રજ ની સં. ૧૩૬૬માં ઊતારેલી તાડપત્રની પોથી ખાસ નોંધવા જેવી છે. ૩૬ ઈંચ (ત્રણ ફૂટ) ની લંબાઈવાળાં તાડપત્રો ઉપર આ ગ્રંથ ઊતારવામાં આવ્યો છે. આટલી લંબાઈવાળા તાડપત્રો ખડું વિરલ ગણાય.

ખજે સંગ્રહોના તાડપત્રો ઉપરના ગ્રંથોની વિશિષ્ટતા એક દષ્ટિએ નોંધવા જેવી છે નાગરી-લિપિમાં લખેલાં તાડપત્રનાં પુસ્તકો વિરલ છે, તેમ જ કલમ અને શાહીથી લખાયેલાં તાડપત્રનાં પુસ્તકો ગુજરાતમાંથી જ માત્ર મળી આવે છે. ગ્રંથ, શારદા અને એવી બીજી લિપિમાં લખાયેલાં બીજાં પુસ્તકો ખીલાથી તાડપત્ર ઉપર કેતારવામાં આવે છે, અને તે ઉપર કવચિત કોઈ રંગનો ભૂકો નાખવામાં આવે છે અથવા રંગનું પોતું ફેરવવામાં આવે છે જેથી કેતારાયેલી જગામાં તે ભરાઈ જતાં અક્ષરોનો સ્પષ્ટ ભાસ થઈ શકે છે.

ગુજરાતની તાડપત્રની પોથીઓ તે સાથે સરખાવતાં લિપિમાં તેમ જ લખવાનાં સાધનમાં ભુદ્ધી પડે છે અને તે ધ્યાનમાં લેતાં જ્ઞાનમંદિરમાંનો તાડપત્ર ઉપરની પોથીઓનો સંગ્રહ, પાટણ, ખંભાત અને જેસલમેરના સંગ્રહો ખાદ કરતાં, ખડું મોટો છે. વડોદરાના પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરના પોથીખાનામાં દક્ષિણ હિંદની વિવિધ લિપિઓમાં લખાયેલી તાડપત્રોની પોથીઓનો જ વિશાળ સંગ્રહ છે; નાગરી લિપિમાં કલમ અને શાહીથી લખાયેલું તે જાતાસૂત્રનું જ એક માત્ર તાડપત્રીય પુસ્તક છે.

હંસવિજયજી મહારાજના સંગ્રહની કાગળ ઉપરની પોથીઓની સંખ્યા ૪૨૭૮; એમાંનો ઘણો ભાગ જેસલમેરના ભંડારોની અપ્રાપ્ય પ્રતોની નકલોનો ખનેલો છે. શ્રી ગાયકવાડ પ્રાચ્યગ્રંથમાલા (S. D. Series) માં પ્રકટ થયેલી જેસલમેર ભંડારોની ગ્રંથ-સૂચીને અંગે અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર પરિચય માટે આ નકલોની સારી મહદ સંપાદક પંડિત શ્રી લાલચંદ ગાંધીને થયેલી છે. હંસવિજયજીના નામથી એક મહત્ વાચનાલય વડોદરામાં તેમ જ અમદાવાદમાં સ્થપાયેલું છે

આ પ્રકારની વિશિષ્ટતાવાળા જ્ઞાનમંદિરનું મહત્વ તેની મુલાકાતે આવેલા રાજવીઓ અને વિદ્વાન સાક્ષરોનાં નામો ઉપરથી સહજ ખ્યાલમાં આવે તેમ છે. ગર્જરેશ્વર ક્ષીમંત સયાજીરાવ ગાયકવાડ, તથા ઈંદોરનરેશી શરૂઆતમાં મંદિરની મુલાકાત લીધી હતી, અને તેમાંના ઉત્તમ ગ્રંથોના પ્રકાશન સંબંધે પ્રબંધ કરવા સૂચના કરી હતી.

જર્મનીની હામબર્ગ યુનિવર્સિટીના પ્રો. શુર્લોગ, પી. એચ. ડી. પ્રાગ યુનિવર્સિટીના પ્રો. ઓટો સ્ટાઇન, અમેરિકામાં ફિલાડેલ્ફીયાની પેન્સીલવેનિયા યુનિવર્સિટીના પ્રો. નોરમન બ્રાઉન, લંડનની ઇડિયા ઓપ્રીસવાળા ડૉ. થોમસ, અમેરિકન વિદ્યાપીઠની મીસ હેલન જેન્સન મીસ કાઉચે, પુરાતત્વખાતાવાળા ડૉ. હીરાનંદ શાસ્ત્રી એવા અનેક વિદ્વાનોએ આ સરસ્વતીમંદિરનાં દર્શન કરી પ્રેરણા મેળવી છે.

જ્ઞાનભંડારનાં પુસ્તકોને, સુરક્ષિત રહે તે માટે કાગળ વીંટાવી પાટલીઓ સાથે કપડામાં વીંટી રાખવામાં આવેલાં છે. સુંદર સુખડની પેટીમાં ઉપર ગણાવેલા ભગવતીસૂત્રની તાડપત્રીય પોથી સુરક્ષિત છે, તેમ જ મખમલની પેટીઓ પણ કેટલીક પોથીઓ માટે બનાવેલી છે; બન્ને સંગ્રહોની કોષ્ટકરૂપે ચાદીઓ તૈયાર થયેલી છે. તેમાંથી કેટલાંક અનેક દષ્ટિએ ઉપયોગી એવાં અપ્રકટ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને જૂની ગુજરાતીનાં પુસ્તકોની નોંધ જ્ઞાનતીર્થ જેવા જ્ઞાનમંદિરમાંથી અંજલિપાન કરી આ સાથે જોડવા ઇચ્છા હતી; પરંતુ સમય તથા સ્થલના સંકોચને લીધે એ કાર્ય બીજા કોઈ પ્રસંગ માટે રાખવું પડ્યું છે.

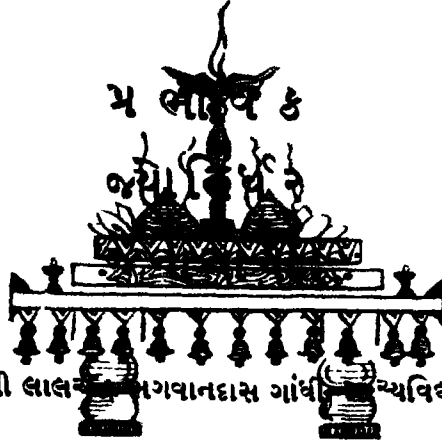
જ્ઞાનમંદિરમાંના શ્રેયોની સંરક્ષણ પદ્ધતિ સુલભ અને અનુકરણીય છે.

પ્રસ્તુત જ્ઞાનમંદિરની મુલાકાત લેવાનો યોગ મને કાર્તિક સુદિ પ-જ્ઞાનપંચમીને દિવસે પ્રાપ્ત થયેલ હતો. જ્ઞાનની ઉપાસનાનું માહાત્મ્ય જેમને ખૂબ જાણીતું છે તેમને નીચેનો પ્રસિદ્ધ વૃહો સંભારવાની જરૂર રહેતી નથી

જ્ઞાન સમું કોષ્ઠ ધન નહિ, સમતા સમું નહિં સુખ;
અવિત સમ આશા નહિં, લોભ સમું નહિં દુઃખ.

તે જ્ઞાનોપાસનાની પુષ્ટ્યતિથિના સંભારણારૂપ ફોટોગ્રાફ અંતમાં ઉમેરી આ પરિચય-લેખ બંધ કરું છું.

[લેખક:—પંડિત શ્રી લાલક મહાશય મહાશય ગાંધી આચાર્યવિદ્યામંદિર—વડોદરા.]

[લેખક મહાશય એક સુપ્રસિદ્ધ જૈન પંડિત છે; તેમણે વડોદરાના પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર (Oriental Institute) માં એક અધિકારી પંડિત તરીકે રહીને અનેક પુસ્તકો ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સીરીઝમાં સંશોધિત કરેલ છે. દા. ત. નલવિલાસ નાટ્યપર્ણ, જેસલમેર અને પાટણ ભાંડાગારીય પુસ્તક સૂચીઓ, અપભ્રંશ કાવ્યતથી વગેરે; તદુપરાંત વિધવિધ લેખમાળા: દા. ત. સિદ્ધરાજ અને જૈનો, નિબંધ અને લેખો લખેલ છે કે જેની ટીપ હમણાં બહાર પડેલ મહામંત્રી તેજપાલના સંબંધી તેમના નિબંધમાં છેવટે આપી છે. આ લેખમાં જે જૈનાચાર્યો સંબંધી વક્તવ્ય કરવામાં આવ્યું છે, તે મૂળભૂત પ્રામાણિક ત્રથેના અવતરણો તરીકે કરેલું હોય અતિ વિશ્વસનીય છે અને જૈન ઇતિહાસમાં આધારરૂપ છે. એ લગભગ બધાનો ઉલ્લેખ મારા 'જૈન સાહિત્યના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' માં કરવામાં આવ્યો છે. —સંપાદક.]

વિક્રમની વીસમી સદીના ધર્મવીર પ્રભાવક જ્યોતિર્ધર સદ્ગત જૈનાચાર્ય શ્રી વિજયાનંદ (આત્માનંદ—આત્મારામજી મહારાજ) સ્મરણના પ્રસ્તુત જન્મ—શતાબ્દિ—સ્મારક મંગલ મહોત્સવ—પ્રસંગે પ્રાચીન ' પ્રભાવક જ્યોતિર્ધર જૈનાચાર્યો ' નું સંસ્મરણ કરવા પ્રેરાઉં છું.

જૈનાચાર્યો કેવા હોય ?

જૈનાચાર્યો એટલે અસુકના જ નહિ, પરંતુ સમસ્ત જન-સમાજના કિંવા જગતના તારણહાર પરમ શુભેચ્છકો, સમભાવના સમુપાસકો, ઈન્દ્રિય-દમનપૂર્વક મન, વચન અને

શતાબ્દિ મંથ]

* ૮૧ *

કાયાદ્રારા પાપકારી પ્રવૃત્તિયોને આજીવન પરિહરનારા, શુભ પ્રવૃત્તિયોને સમાચરનારા, પરોપકાર-પરાયણ વિશ્વ-ખંધુઓ, કષાયકલુષિતતાથી દૂર રહેનારા કરુણા-સાગર કથ્યાણુ મિત્રો, અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને નિપ્પરિગ્રહતા જેવાં મહાવ્રતોતું પરિપાલન કરનારા, સદાચારમાં સ્વયં પ્રવૃત્ત થઈ, સદાચાર દર્શાવી અન્ય જનોને સદાચારમાં પ્રવર્તાવનારા; તીર્થકરોના ગંભીર જવાબદારીભર્યા માનવતા પ્રતિનિધિત્વને ખરી વફાદારીથી દીપાવનારા, શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના વિશ્વ-વાસલ્યભર્યા સનાતનસિદ્ધ ધર્મ-અહિંસા-મંત્ર-સંદેશનો વિશ્વમાં પ્રચાર કરનારા, વૈર-વિરોધનો વિચ્છેદ-વિનાશ કરી-કરાવી વિશ્વમાં શાંતિ વિસ્તારનારા, વિશિષ્ટ સહુણુથી વિભૂષિત થઈ, ગચ્છ-ગણ-સાધુસમુદાયને ઉચ્ચ પ્રકારનું શિક્ષણ-કર્તવ્યજ્ઞાન આપી તેની સાર-સંભાળ-સંરક્ષા-વ્યવસ્થા કરી, મહાવીરની પરમપવિત્ર પદ્મ-પરંપરાને દીપાવનારા, વિવિધ વાડમય, વિવિધદેશ-ભાષા, વિવિધ દેશાચાર વિચારમાં વિજ્ઞ જની વિશ્વ-હિત માટે વિવિધ દેશોમાં વિચરનારા, પ્રશસ્ત મનોયોગથી, માધુર્યભરી હૃદયાહ્લાદક હિતકર વાણીથી અને પ્રભાવક શક્તિથી પ્રબોધ આપી જન-સમાજને જ્ઞાન-પ્રવચનનું પીયૂષ-પાન કરાવનારા અને એ તરફ આકર્ષનારા મહાપુરુષો હોય છે; જેમના સહુણુોતું વર્ણન અનેક ગ્રંથોમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. નમન કરવા યોગ્ય, પંચ પરમેષ્ઠીઓમાં મહામાન્ય સદાસ્મરણીય મંગલમય નમસ્કાર મંત્રમાં અને સિદ્ધચક્ર-મંડલમાં જેમનું પ્રતિષ્ઠિત સ્થાન અને શાશ્વત સસ્મરણ છે; તે, રાગ-દેષાદિ દોષરહિત જિનદેવોના પવિત્ર શાસનને શોભાવનારા આચાર્યો શ્રીસંઘ પર પોતાની અમૃતમય મંગલમય દિવ્ય જ્યોતિનો પ્રકાશ પ્રકટાવે

પ્રભાવનાનાં સાધનો

જ્ઞાન-શાસનરૂપી ગગનાંગણમાં પ્રકટેલી પ્રકાશમાન જગદગતી એ દિવ્યજ્યોતિર્મય વિભૂતિયોએ પરસિદ્ધાંતના તાત્ત્વિક બોધ સાથે ઉત્કૃષ્ટ પ્રવચન-જ્ઞાનદ્રારા, સવેગ-નિર્વેદ-જનક ધર્મપ્રેરક પ્રશસ્ત ધર્મકથાઓદ્રારા, પ્રશંસનીય વિજયદાયિની વાદશક્તિદ્રારા, સુનિશ્ચિત અહ્ભુત નિમિત્તજ્ઞાનના પ્રસંગાનુસારિ પ્રકાશનદ્રારા, પ્રશંસાપાત્ર ઉચ્ચ પ્રકારની તપ:શક્તિથી, વંદનીય વિવિધ વિદ્યાઓ અને સિદ્ધિઓથી તથા સહભાવજનક ઉત્કૃષ્ટ કવિત્વશક્તિથી પોતાની પ્રભાવકતાનો પરિચય કરાવી, ગણ-સંમત, રાજ-સંમત અને લોક-સંમત ધર્મ જ્ઞાનશાસનને પ્રેભાવિત કર્યું છે-પ્રભાવશાલિ-ઉજ્જવલ કીર્તિશાલિ તરીકે ઉદ્યોતિત કર્યું છે.

વિજયના પ્રસંગો

વિશ્વહિતકારક પરમપવિત્ર કર્તવ્યધર્મ જાળવતાં, આવી પડતાં વિદ્ધોને ઝીલતાં, અસહિષ્ણુ, અજ્ઞાની, વિદ્રેષી પ્રતિપક્ષીઓ તરફથી કરાતા મિથ્યા આક્ષેપો અને વિવિધ પ્રકારનાં આક્રમણોના વિષમ પ્રસંગે પણ જેઓએ અહ્ભુત ધૈર્યથી, દીર્ઘદર્શી ઉહાપણથી, સમયસ્તુચકતાથી, પ્રબલ યુક્તિયો અને પ્રમાણોનાં સાધનોથી, નિપ્પક્ષપાત નિરીક્ષણથી અને ઉચ્ચ પ્રકારની કર્તવ્ય નિષ્ઠાથી અવિચલ રહેતાં પરિણામે વિજય પ્રવર્તાવ્યો છે. નિર્દોષ જ્ઞાન-શાસનને

હાથ ન લાગવા દેતાં 'ન્યાય્યત્વાદેવ જય્યં ન સ્વલુ સ્વલગિરાં શાસનં જૈનચન્દ્રમ્' એ સૂક્તને સત્ય સિદ્ધ કરી દર્શાવ્યું છે.

ધર્મનાં ખુલ્લાં દ્વારો

જિનદેવોએ-તીર્થંકરોએ ધર્મનાં દ્વાર સર્વ કોઈ માટે ખુલ્લાં રાખ્યાં છે એમ તેમનાં સમવસરણુનાં ઉચ્ચ પ્રકારનાં વ્યાખ્યાનપીઠોનાં ધર્મદેશનાભૂમિની યોજનાઓનાં મળતાં વર્ણનોથી અને વિવિધ વર્ણના મનુષ્યોએ કરેલા જૈનધર્મના સ્વીકારના ઐતિહાસિક ઉદ્દેશોથી સુસ્પષ્ટ છે.

વિક્રમ સંવત્-પૂર્વે

મહાવીરના ગણુધરો અને પટ્ટધરો

અનેક રાજા-મહારાજાઓ વિગેરેને પ્રતિબોધ આપનાર ચરમતીર્થંકર ક્ષત્રિય મહા-પુરુષ શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના પવિત્ર પાદપીઠને તથા સન્માનનીય પદને પ્રારંભમાં વેદ-વેદાંગવિદ વિદ્વદ્વરત ઈદ્રમૂતિ જ્ઞાનમ વિગેરેએ અને સુધર્મા જેવા સુધર્મનિષ્ઠ સુમુક્ષુ પ્રાણજ્ઞોએ હજારોની સંખ્યાવાળા બંડાળા શિષ્ય-પરિવાર સાથે વિભૂષિત કર્યું (કરી): તીર્થંકરની ગભીર ત્રિપદી પરથી વિશાલ દ્વાદશાગી (જૈનસિદ્ધાંત) ની રચના કરનાર ઉચ્ચકોટિના ૧૧ વિદ્વચ્છરોમણિ જૈન-શાસનના મહારથી પૂજ્યપદારૂઢ ગણુધરો તથા પછી એ જ મહાજનોના માન્યમાર્ગે સત્યતત્ત્વવિચારક અંનં પરીક્ષક દશવૈકાલિક સૂત્રકાર શાશ્ય ભવ જેવા અને નિર્ચુક્રિતકાર ભદ્રબાહુસ્વામી જેવા શ્રુનકેવલી મહાનુભાવ વિચર્યા હતા.

વિક્રમની ૧ લી થી ૧૦ મી સદી સુધીમાં

સુયશસ્વી જૈનાચાર્યો

ત્યાર પછી ન્યાયાવતાર-સન્મતિકાર સિદ્ધાંત દિવાકર જેવા સમર્થ સુયશસ્વી તાર્કિક અને કવીશ્વરે, હરિભદ્રસૂરિ જેવા અસાધારણુ ગ્રંથકારે, કવિરત્ન ધનપાલના સુગધુ સુનિ શોભને, જિનેશ્વરસૂરિ અને બુદ્ધિસાગરસૂરિ જેવા બહુ બુદ્ધિશાલી અદ્વિતીય બંધુ યુગલે અને એવા બીજા અનેક વિદ્વદ્વરત પ્રાણજ્ઞોએ વિશ્વધર્મ-જૈનધર્મની વિચક્ષણુતાથી નિષ્પ-ક્ષપાત પરીક્ષા કરી-તેના પરિણામે તેની સર્વોત્કૃષ્ટતા પ્રતિભાસતાં તેનો સત્કાર-સ્વીકાર કર્યો. પોતાને સાચા માહુણુ તરીકે પ્રસિદ્ધ કરી વંદનીય જૈનાચાર્ય-પદવીને શોભાવી જૈનશાસનની જયપતાકાને-કીર્તિપતાકાને દિગંતમાં ફરકાવી હતી. જૈન સિદ્ધાંતસૂત્રોના ભાષ્યકાર, ચૂર્ણિકાર, વ્યાખ્યાકારો અને તેના વિવિધ અશો લઈ વિસ્તૃત કે સંક્ષિપ્ત હજારો ગ્રંથો રચનારા સેંકડો વિદ્વાનોએ સ્વૈર વિચરતી એ વૈજયન્તીને અસ્ખલિત વિહરવા અવકાશ આપી અવલંબન આપ્યું હતું. પાછળના આચાર્યોને ઉચ્ચ પ્રકારની પ્રેરણા આપતી અને

સાનમાં કંઈક સમજાવતી એ વિજયવતી જૈન-પતાકા જગતમાં ચિરસ્મરણીય રહી ચાલકાન્ન-
વિવાકતૌ ક્ષરકતી રહે-એમ ઇચ્છીશું.

જેઓએ પરોપકારાર્થે અસાધારણ અથવા રમ્યા હતા, જેઓએ સેંકડો મંદિરો અને હજારો જિન-મૂર્તિયોને પ્રતિષ્ઠિત કરી હતી, ઉચ્ચ રાજ્યાધિકારીઓ તથા મહર્ષિક શ્રીમાનો, સંઘપતિઓ જેમના સદુપદેશથી અને સચ્ચરિત્રથી ભક્તો બન્યા હતા, જેમના સદુપદેશથી તીર્થયાત્રાના મોટા આડંબરવાળા સંઘો નીકળ્યા હતા અને જેમના પ્રવચન-મહોત્સવો, પદમહોત્સવો અને પરલોક-પ્રયાણના પ્રસંગોમાં શ્રદ્ધાળુ શ્રી જૈનસંઘે અને શ્રીમાન ભક્ત-જનોએ ઉચ્ચ ભક્તિભાવ દર્શાવ્યો હતો, સાધર્મિક-વાત્સલ્યો કર્યા હતાં અને સમયોચિત દાનાદિ અનેક સત્કર્તવ્યો કરી ઉદારચિત્તે પુણ્યપ્રાપ્ત પ્રકૃતિ અચલલક્ષ્મીના લહાવા લીધા હતા-એ મહાનુભાવ આચાર્યોના સંબંધમાં ઉલ્લેખો કરવાનું અહિં બની શકે નહિ.

રાજમાન્ય જૈનાચાર્યો

જેઓએ પોતાની વિચક્ષણુ વિદ્વત્તાથી, અવિચલ વિશુદ્ધ શ્રદ્ધાથી અને ઉત્કૃષ્ટ સુચારિ-ત્રથી રાજા મહારાજાઓ પર પ્રબલ પ્રભાવ પાડ્યો, રાજા-મહારાજાઓ દ્વારા અનેક સત્કર્ત-વ્યો કરાવ્યાં, રાજા-મહારાજાઓના શ્રેષ્ઠ સન્માન-સત્કારને પ્રાપ્ત કરવાં છતાં જેઓએ લેશમાત્ર અભિમાન આણ્યું નહિ, રાજા-મહારાજાઓને ધાર્મિક પ્રબોધ આપી માત્ર તેમને જ નહિ, 'યથા રાજા તથા પ્રજા' ઉક્તિ પ્રમાણે તેમની સમસ્ત પ્રજાને પણ સુધાર્મિક કરવા તેમને સન્માર્ગે ચડાવવા જેઓએ સુચત્નો કર્યા, રાજા-મહારાજાઓની વિચક્ષણુ વાહીઓ અને વિવિધમતાનુયાયી વિજ્ઞોથી ભરેલી રાજસભાઓમાં શ્રોતા ન પામતાં જેઓએ વિજય-સ્તંભ ચોખ્યો, અહિંસાધર્મનું સાચું રહસ્ય સમજાવ્યું, આહિંસાદર્શનનું-અનેકાન્તદર્શનનું વાસ્ત-વિક ગૌરવ જેમણે પ્રમાણ-પ્રતિષ્ઠિત કર્યું, જેમના સદુપદેશથી અમારિ-અહિંસા અભયદાનની ઉદ્દેશ્યણુઓ પ્રકટી અને સમસ્ત પ્રાણિગણુ નિર્ભય થયો, જેમના સદુપદેશથી રાજા-મહારાજાઓને પોતાની મનુષ્ય પ્રજાની જેમ નિર્દોષ અવાચક કૃપાપાત્ર પશુ, પક્ષી, જલચર જેવી અન્ય પ્રાણિગણુરૂપ પ્રજાની કિંમતી જીવંતી તરફ પણ દયાળુ થવાનું સૂઝ્યું, ધર્મ-નિમિત્તે કે દેવ-દેવીને બલિદાન દેવાને બહાને થતાં સંહાર જેમના સદુપદેશથી અટક્યો, વિશ્વમૈત્રીના વિશાલ સિદ્ધાન્તને વિસ્તારનાર તે રાજમાન્ય ધર્મધુરંધર પ્રાચીન ધર્મચાર્યો-માંથી કેટલાક શ્રેય. જૈનાચાર્યોનું જ સંસ્મરણ કિંવા માત્ર નામ-કીર્તન જ અહિં કરી શકાય.

સ્થૂલભદ્ર

મહાસમ્રાટ નંદરાજ દ્વારા અપાતી મંત્રિરાજની મુદ્રા સ્વીકારવા સંબંધમાં આલો-ચના કરતાં શ્રમણરાજની મુદ્રાને શ્રેષ્ઠ ગણી સ્વીકારનાર, દુષ્કરદુષ્કરકારક, મંત્રીશ્વર શક-ટાલના નંદન આર્ય સ્થૂલભદ્ર.

सुडस्ती

जंमना अरबु-कमलनी सेवार्थी सुसमृद्ध साम्राज्य प्राप्त यतां महाराज संप्रतिञ्चे अर्धभारतनां प्रत्येक नगर, गाभ विगेरेने जिनयैत्येथी विबुधित कर्थां-ते दीर्घदर्शी आर्य सुडस्ती.

पादित्तसूरि

प्रतिष्ठानपत्तन (पेंठळ, दक्षिण)ना सम्राट् डाल (शाबिवाहन)थी सारी रीते सन्मानित थयेदा तथा पादित्तपुत्र (पटळ) ना पृथ्वीपति मुकुंडराज विगेरेना प्रीतिपात्र, ज्योभविवहारी तरंगवतीकथाकार प्रज्यात पादित्त (पादित्त) सूरि.

कालकाचार्य

शाबिवाहननी प्रार्थनाथी प्रतिष्ठानपत्तनमां संघना आदेशपूर्वक पृथुषष्ठापर्वने पंचमीना स्थाने चतुर्थीमां प्रवर्तावनार तथा उज्जयिनी (भाणवा)ना उन्मत्त अनीतिमान् राज गार्हलिङ्गने पारसदूतना लक्ष्म शाक-शाहिराज्ये द्वारा पदभ्रष्ट-राज्यभ्रष्ट करावनार प्रसिद्ध क्षत्रिय कालकाचार्य.

सिद्धसेन दिवाकर

उज्जयिनी (भाणवा)ना सवत्-प्रवर्तक सुप्रज्यात चिकित्सादित्यथी विशिष्ट सत्कार प्राप्त करनार दक्षिणपथमां दिवंगत थयेदा सुप्रसिद्ध सिद्धसेन दिवाकर.

वज्रवाभी

अनेक प्रकारे जैन-शासननी प्रलापना करनार, हुर्लिक्षना विषम समयमां श्री संघने सुलिक्ष पुरीमां लघ् जघ सुरक्षा करनार आकाशमार्गे विचरनार, पुरीना औद्ध राजने प्रज साथे जैन जनावनार आर्यवज्र.

अपुटाचार्य

गुडसत्थ (गुडशास्त्र) पुरना वेणुवत्सराज राज्ये जेनी विधानुं अद्भुत माहात्म्य जेष्ठ वीतराग (जिन) मत स्वीकार्यो अने समीपना पर्वत पर पोते पूर्वे करावेदा शुद्धदेवी ताराना मंदिरने लीधे तारापुर नामथी ज्योणभाता स्थान (तारंग)मां पाछणथी तेणे ज सिद्धायिकानुं लवन कराव्युं; (जे स्थानने कालवशात् द्विगंभरोञ्चे अद्भु कर्तुं इतुं, परंतु पाछणथी ज्यां कुमारपाल लूपाळे जसदेवना पुत्र अलभ्य इंडनायक द्वारा अजित जिनेंद्रनुं उंचुं मंदिर कराव्युं इतुं) ते राज-प्रतिभोधक विद्यासिद्धि आर्य अपुटाचार्य

મહાવાહી અને ધનેશ્વરસૂરિ

વલ્લભી (વળા, સૌરાષ્ટ્ર)ના સ્વામી શિલાહિલ્યદ્વારા સત્કૃત થયેલા, વાહમાં ખૌદ્રો પર વિજય પ્રાપ્ત કરનાર, નયચક્રકાર મહાન્ તાર્કિક મહાવાહી અને શત્રુંજય-માહાત્મ્ય રચનાર ધનેશ્વરસૂરિ.

માનતુંગસૂરિ

વારાણસીના શ્રી હર્ષદેવના માનનીય, સૂર્યશતકદ્વારા કુષ્ઠરોગને દૂર કરનાર મહાન્ કવિ મયૂર તથા ચંદ્રીશતકદ્વારા હાથ-પગને પુનઃ પ્રાપ્ત કરનાર બાણભટ્ટ જેવા સિદ્ધકવિ સામે ભક્તામર (આદીશ્વર-સ્તોત્ર)દ્વારા ગૃંખલાદિ વેષ્ટનો અને નિગડાદિ ખંધનોથી અમત્કારક રીતે નિર્મુક્ત થઈ જૈન-શાસનનો અતિશય મહિમા વધારનાર, ભયહરસ્તોત્ર દ્વારા ભય હરનાર માનતુંગસૂરિ.

હરિગુમાચાર્ય

ઉત્તરાપથમાં ચંદ્રલાગા નદીના તીર પર રહેલી પંચવર્ણ્યા નામની રાજધાનીમાં રહી પૃથ્વીનું પાલન કરનારા તોરરાજે જન્મને પોતાની નગરીમાં નિવંશ આપ્યો હતા-તે તોરરાજના ગુરુ આચાર્ય હરિગુપ્ત.

અપ્પભટ્ટિસૂરિ

ગોપાગરિ (ગવાલિયર)ના મહારાજ આમરાજ (નાગાવલોક)ના પરમ માનનીય પરમ સન્મિત્ર તથા ગૌડના ધર્મરાજ તથા કવિરાજ વાક્રપતિરાજ આદિને ઉચ્ચ તાત્વિક પ્રતિબોધ આપનાર કવીશ્વર અપ્પભટ્ટિસૂરિ (ભદ્રકીર્તિ)

આચાર્ય શીલાંક

અણહિલવાડ પાટણ (ગુજરાતની પ્રાચીન રાજધાની)ના સ્થાપક ગુર્જરેશ્વર વનરાજ આવડાના પાલક પ્રૌત્સાહક આશ્રયદાતા પ્રસિદ્ધ શીલગુણસૂરિ અપરનામ વિમલમતિ કવિ શીલાંક-આચારાંગ-સૂત્રકૃતાંગ વિગેરેના વ્યાખ્યાતા અને અઉપન-મહાપુરિસચરિય જેવા મહાઅંધના નિર્માતા.

વિક્રમની ૧૧ મી સદીમાં

પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

તલપાટકમાં અલ્લુકરાજ (મેવાડના આલુરાવળ વિ. સં. ૧૦૦૮ થી ૧૦)ની સભામાં, વાહ જીતીને દિગંબરોએ દબાવેલા વેંકપદ્મને અહણુ કરનાર તથા સપાહલક્ષ (સેવાલિક),

ગોપાલ[ગિરિ] (ગવાલિયર) અને ત્રિભુવનગિરિ (તિહુણગિર) વિગેરે દેશોના રાજ-
ઓને ૮૪ વાદ-વિજયદ્વારા રાજિત કરનાર રાજગચ્છના પ્રધુમ્નસૂરિ.

ધનેશ્વરસૂરિ વિગેરે

માલવાના મહીશ મુંજરાજ અને મહારાજ ભોજની રાજસભામાં વાદમાં જયલક્ષ્મી
વરનાર, ત્રિભુવનગિરિના નરેશ કર્દમ ભૂપતિ-રાજગચ્છના નાયક રાજર્ષિ ધનેશ્વરસૂરિ તથા
ભોજના મનમાં વાસ કરનાર દેવભદ્ર વિગેરે.

ગૂર્જરેશ્વર ભીમદેવથી સન્માનિત અને માલવેશ્વર ભોજની વિક્રતસભાને પ્રતિભાથી
પરાભૂત કરનાર ગોવિદ્યાચાર્ય, સૂરાચાર્ય, વાદિવેતાલ શાંતિસૂરિ, મહેન્દ્રસૂરિ વિગેરે.

વિજયસિદ્ધાચાર્ય

શીઘ્રકવિત્વશક્તિથી પરમ પ્રકર્ષ પામેલા જે કવિને તેના ખડ્ગકાવ્યથી પરિતુષ્ટ થઈ
મહારાજ નાગાર્જુનરાજે 'ખડ્ગાચાર્ય' બિરૂદ આપ્યું હતું અને લાટેશ્વર વત્સરાજના
મિત્ર કવિ સોલંકી ઉદયસુદરીકથા. (ગા. ઓ. સિ. પૃ. ૧૫૫) માં મિત્ર તરીકે જેમનું
સંસ્મરણ કર્યું છે; તે વિજયશીલ વિજયસિદ્ધાચાર્ય.

જિનેશ્વરસૂરિ

અણહિલવાડ પાટણ (ગુજરાત) માં ગૂર્જરેશ્વર સોલંકી દુર્લભરાજની વિચક્ષણ
પંડિતોવાળી રાજસભામાં ચૈત્યવાસીઓ સાથેના વાદમાં વિજયશાલી થનાર જિનેશ્વરસૂરિ.

વિક્રમની ૧૨ મી સદીમાં.

મલધારી અભયદેવસૂરિ

જેમના સદુપદેશથી પ્રતાપી ગૂર્જરેશ્વર સિદ્ધરાજ જયસિદ્ધે પોતાના સમસ્ત દેશમાં
એકાદશી અને પર્યુષણા જેવા દિવસોમાં શાસનદાનપૂર્વક અમારિ (અહિસા) કરાવી હતી.

જેમના સંદેશ(લેખ)થી પણ શાકંભરીશ્વર પૃથ્વીરાજ રાજાએ રણથંભોરમાં જિનાલય
પર સોનાનો કળશ ચડાવ્યો હતો.

ગોપગિરિ (ગવાલિયર)ના શિખર પર રહેલ ચરમજિન (મહાવીર)ના મંદિરના
(કુત્સિત રાજદારીઓએ ચિરકાલ અવરુદ્ધ કરેલા) દ્વારને જેણે ત્યાં જઈ ભુવનપાલ
નામના રાજાને કહી અતિશય પ્રયત્નપૂર્વક ખુલ્લું કરાવ્યું હતું.

જેમના સ્વર્ગગમન-સમયની સ્મશાનયાત્રા-વિભૂતિને રાજા જયસિદ્ધે (સિદ્ધરાજે)
પરિજન સાથે પ્રાકાર (કોટ) ના પાશ્ચિમ અટ્ટાલક પર રહીને જોઈ હતી અને જે નિર્ઝાન્યના

નિઃસ્પૃહતાદિ ઉચ્ચ સદ્ગુણોનું સદ્ભૂત વર્ણન પ્રત્યક્ષ અવલોકનકાર મધ્યસ્થ કવિરત્નદ્વારા સૂચિત થઈ ઉપલબ્ધ થાય છે, તે કૃષ્ણદેવદ્વારા મલધારી બિરૂદ મેળવનાર હર્ષપુરીય ગચ્છના અભયદેવસૂરિ.

મલધારી હૈમચંદ્રસૂરિ—

જે (સૂરિ) ના વ્યાખ્યાન ગુણની પ્રસિદ્ધિ સાંભળીને, ગૂર્જરનરેન્દ્ર જયસિંહદેવ, ગુણીજનોના મનને ચમત્કાર ઉપજાવતાં, પરિવાર સાથે સ્વયંમેવ જિનમંદિરે આવતો અને લાંબા વખત સુધી સ્વસ્થ ચિત્તે ધર્મકથા સાંભળતો હતો. જે (સૂરિ) નાં દર્શન માટે ઉત્કંઠિત મનવાળો થઈ, કેટલીય વાર સ્વયં વસતિ (ઉપાશ્રય) માં આવી ચિરકાલ સંલાપ કરતો હતો.

સિદ્ધરાજ જયસિંહે અભ્યર્થના કરી પોતાના રાજ-મહાલયમાં આમંત્રણ કરી જે (સૂરિ) નું માનભર્યું સ્વાગત કર્યું હતું, સોનાના વિશાલ ભાજનમાં સ્થાપેલ અર્ધને આરતીની જેમ લમડી જેમના ચરણે લક્ષ્મીપૂર્વક ઘર્યું હતું, અને બહુમાન-લક્ષ્મીભર્યા શબ્દો ઉચ્ચારતાં, થાળમાં પીરસાઈ આવેલ આહાર જેમને પોતાને હાથે અર્પણ કર્યો હતો.

જેણે જયસિંહ રાજને કહી તેના સકલ મંડલમાં રહેલાં જિનમંદિરો પર દેદીપ્યમાન સોનાના કલશો ચડાવ્યા હતા.

ધંધુકા, સાચાર વિગેરે સ્થાનોમાં અન્ય તીર્થોએ (મતાનુયાયીઓ) દ્વારા કરાતી પીડાથી જેણે જિન-શાસનની રક્ષા કરી હતી

કુત્સિત અધિકારીઓ દ્વારા જિન-શાસનની લંગાતી દેવદાય (દેવ માટે ઠરેલ દાન-આવક) ને જેણે જયસિંહ રાજ દ્વારા નિવારી હતી-જિન-શાસનનો થતો પરિભવ જેણે અટકાવ્યો હતો.

અણહિલવાડ પાટણના શ્રીમાન્ જૈન સંઘ સાથે યાત્રાએ જતાં, વણુથલીમાં પડાવ નાખતાં સંઘની વિભૂતિથી લલચાયેલા, સ્ત્રોરઠના સ્વામી રાખંગારને પ્રસંગોપાત્ત મળી, પ્રતિબોધ આપી જેણે સંઘને ઋદ્ધિ સાથે મુક્ત કરાવ્યો હતાં, જેણે લક્ષાવધિ શ્લોકોવાળા મહત્વના થથોની રચના કરી હતી, જેની સ્મશાન-યાત્રામાં અનુગમન કરી ગૂર્જરેશ્વર સિદ્ધરાજ જયસિંહે જેનું ગૌરવ કર્યું હતું, તે પૂર્વોક્ત અભયદેવસૂરિના શિષ્ય મલધારી નામથી પ્રસિદ્ધ હૈમચંદ્રસૂરિ.

વાદિ દેવસૂરિ

ગૂર્જરેશ્વર સિદ્ધરાજ જયસિંહની રાજ-સભામાં દિગંબર વાદીન્દ્ર કુમુદચંદ્ર સાથેના વાદમાં સ્ત્રીનિવાર્ણનું સમર્થન કરી વિજય સ્તાંભ રોપનાર પ્રસિદ્ધ વાદી દેવસૂરિ.

કલિકાલ સર્વજ્ઞ હૈમચંદ્રાચાર્ય

જેણે ગૂર્જરેશ્વર સિદ્ધરાજની અભ્યર્થનાથી સાંગ સુવૃત્તિ-સુગમ સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન રચ્યું અને જેના શબ્દાનુશાસનને સિદ્ધરાજે પદ્મહસ્તી પર સ્થાપી સન્માનિત કર્યું. જેમના સદુપદેશથી સિદ્ધરાજે સિદ્ધપુરમાં સિદ્ધવિહાર (મહાવીર જિન-મંદિર) તથા પાટણમાં રાજ-વિહાર (જિનમંદિર) કરાવ્યું, તે કલિકાલ સર્વજ્ઞ નામથી પ્રખ્યાત હૈમચંદ્રાચાર્ય.

ધર્મધોષસૂરિ

સિદ્ધરાજ જયસિંહથી સન્માનિત, પૂર્ણિમા પક્ષ-પ્રકાશક ચંદ્રપ્રભસૂરિના શિષ્ય ધર્મધોષસૂરિ.

આનંદસૂરિ અને અમરચંદ્રસૂરિ

સિદ્ધરાજની રાજ-સલામાં જેમની સરસ્વતી પ્રસરતાં પ્રાણો નમ્ર બન્યા હતા, બાહ્ય-વયમાં પણ વાદીરૂપી મદમત્ત ગજો સામે વિક્રમ દર્શાવતાં જેમને સિદ્ધરાજે ' બ્યાઘ્રશિશુ ' અને ' સિંહશિશુ ' ણિરૂદ્ધો આપ્યાં હતાં-તે નાગેન્દ્ર ગચ્છના શાંતિસૂરિના પદ્મધરે ' આનંદસૂરિ અને અમરચંદ્રસૂરિ. જેમના શિષ્ય હરિભદ્રસૂરિ કલિકાલગૌતમ જેવી સમ્ય-

૧ આ સિવાય સિદ્ધરાજના સમકાલીન અન્ય આનંદસૂરિ, બૃહદ્ગચ્છના સુપ્રસિદ્ધ મુનિચંદ્રસૂરિના ગુરુબંધુ હતા, જે તેમનાથી શિક્ષિત, દીક્ષિત અને સૂરિપદ પર પ્રતિષ્ઠિત થયેલા હતા. ત્રીજા આનંદ-સૂરિ, વિક્રમની તેરમી સદીમાં ધર્મધોષસૂરિના અનુયાયીઓમાં થઇ ગયા-જે સર્વ સમ્યચિત્ર પૂજ્ય પુરુષો હતા, તેવા એ. ઉલ્લેખો પ્રાપ્ત થાય છે અને બીજી રીતે જૈનાચાર્યોની આચરણશૈલી સ્વાભાવિક રીતે જ ઉચ્ચપ્રકારની હોય છે આમ હોવા છતાં આ એ. પવિત્ર નામનો અન્યત્ર દુરુપયોગ થયો છે. એથી અહિં એક ભ્રમ નિવારવાનું ઉચિત વિચાર છું. ધનશ્યામ અને પાછળથી ક. મા. મુનશીના નામે પ્રકટ થયેલા લેખકની નવલકથાઓમાં ' પાટણની પ્રભુતા ' નામથી જાણીતી કથામાં ગમે તે આંતરિક કારણે ' આનંદસૂરિ ' નામક એક જૈન વ્યક્તિપર, વિના આધાર, મિથ્યા આરોપો મૂકી તેની કાલ્પનિક દુષ્ટતા ચિતરી એ પ્રકારે જૈનાચાર્ય પ્રત્યે અને તેનાથી જૈનધર્મ અને જૈનસમાજ તરફ ધૃષ્ટાવૃત્તિ-તિરસ્કારવૃત્તિ કેળવવાનો અચ્છાજનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે, જે ઇતિહાસના સાચા અભ્યાસી, મધ્યસ્થ ન્યાયશીલ, શિષ્ટ વિચારકને અસહ્ય લાગે તેવો છે.

પરમાર્હત ગૂર્જરેશ્વર કુમારપાળના પિતામહ દેવપ્રસાદને, પાટણના જૈનવલ્લિક નગરગૌઠ અને મહા-માતૃ મુન્જલની બહેન હુસાના પતિ તરીકે કહેવા, તેને જૈનધર્મનો દ્વેષી સૂચવી તેનું કદર્થનાપૂર્ક ખૂન કરવાનું તથા મુદ્રમહાલય બાળવા જેવું અસંભવિત અશ્રદ્ધેય લયંકર નીચતાપૂર્ક અધમકામ કદપના-સુદૃષ્ટી સર્જી તેનું આરોપણ નિર્દોષ જૈનાચાર્ય આનંદસૂરિ પર કરી, વાયકાનો છુદ્ધિ-વ્યામોહ કરવા લેખકે કુત્સિત પ્રયત્ન કર્યો છે. અન્ય લેખકો પણ એ માર્ગે અનુકરણ કરવા દોરાતા હોય-તેમના અનુયાયી બનતા હોય તેવું જણાય છે. ' પાટણની પ્રભુતા ' ના ' જતિ કે જમદૂન ' જેવા પ્રકરણ પછી અન્ય લેખકના ' પરમાર ધારાવર્ષ ' માં ' જતીનાં જલુ ' જેવું અસંબદ્ધ પ્રકરણ જેવા મળે છે; એ સિવાય

ચિત્રતા સૂચવતી શ્રેષ્ઠ પદવીથી પ્રખ્યાત હતા અને જેમના પ્રશિષ્યો સુપ્રસિદ્ધ મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલ-તેજપાળના ધર્મગુરુ તથા તેમનાં રચાવેલાં ધર્મસ્થાનો (આખૂ, ગિરનાર વિગેરે) ના પ્રતિષ્ઠા કરનાર વિદ્વાન આચાર્ય વિજયસેનસૂરિ તથા પં. અંથકાર ઉદયપ્રભસૂરિ અનેક શિલાલેખો, પ્રશસ્તિઓ અને ઐ. અંથોદ્કારા પ્રસિદ્ધ છે.

ખીજા પશુ કેટલાક લેખકો સત્ય અને ન્યાય-તીતિને દૂર રાખી યથેચ્છ વાણી-વિહાર કરવા બહાર આવતા જણાય છે, જે પદ્ધતિ અનિચ્છનીય અને પરંપરાએ હાનિકર હોય અયોગ્ય છે.

શ્રી. મુનશીએ પૂર્વોક્ત પુસ્તકમાં જે સમયનુ બંધકર વાતાવરણ સર્જી બંધકર ચિત્ર દોસું છે, તે કર્ણુદેવના અને દેવપ્રસાદના દેવગત થયાના સમયમાં વિદ્યમાન પ્રામાણિક સુપ્રસિદ્ધ હૈમચંદ્રાચાર્યે 'ઐહાલુક્ય વંશ' અપરનામ દ્વયાશ્રય મહાકાવ્યમાં તે પ્રસંગનું યથાર્થિત વર્ણન આપ્યું છે. તથા તત્કાલીન અન્ય જૈનાચાર્યોએ દેવપ્રસાદનો જે સૌમ્ય પરિચય આપ્યો છે, તે જોતા ઉપર્યુક્ત નવલકથાકારની કલ્પના અરથાને નિરાધાર નિરર્થક અને બિનપાયાદાર ઠરી અન્યથી વેગળી છે-એમ સત્ય પરીક્ષકોને સહજ જણાઈ આવે છે.

ઉપર્યુક્ત દ્વયાશ્રય મહાકાવ્યમાં (સ. સર્ગ ૧૧, શ્લોક. ૧૦૯ થી ૧૧૬) માં સૂચવ્યું છે કે- મહારાજા કર્ણુ પોતાના કુમાર જયસિંહને યોગ્ય વયે યોગ્ય શસ્ત્રાસ્ત્રાદિ ધ્યાનું શિક્ષણ આપ્યું હતું ત્યાર પછી યલ-પ્રતાપાદિથી તેની યોગ્યતા વિચારી, પોતાની વિદ્યમાનતામાં જ સ્વર્ગવાસ પહેલાં ધણી આનાકાની પછી બહુ આગ્રહપૂર્વક તે યુવરાજને રાજ્યપર અભિષિક્ત કર્યો હતો, સુવર્ણ મિંહાસન પર રચાપ્યો હતો; તે સમયે કર્ણુ નવા રાજા (જયસિંહ) ને શિક્ષા આપતા પોતાના અનુયાયી ભત્રીજા દેવપ્રસાદ તરફ સાધુકારી અને આરુદ્ધાચી (નગર વિ. આપનાર) થવા તથા સર્વદા પ્રસાદવાન થવાની સૂચના આપી હતી. (શ્લો. ૧૧૦) કર્ણુના સ્વર્ગવાસ પછી નવા રાજા જયસિંહ પિતૃકાર્ય માં પ્રશરત આહમણોને પ્રીણિત (આહદારા વૃમ) કર્યા હતા (શ્લો. ૧૧૨) (અચળુદ્ધા અથવા મીનળાદેવીના ગજકારબારવાળી કે અન્ય કોઈ ખટપટની એમાં સૂચના મળતી નથી)

કર્ણુનો સ્વર્ગવાસ સામળી દેવપ્રસાદે રાજા જયસિંહને પોતાનો પુત્ર (ત્રિભુવનપાલ) દર્શાવી બળાવના તેનો પરિચય કરાવ્યો હતો કે ' તીર્થકરો અને સોમસુત (યજ્ઞવાઓ) જેને પ્રિય છે એવો, પાપ ન કરનાર, સર્વદર્શનભક્ત, સંવકોવડે તેમ જ મુનિઓવડે પ્રશંસા કરાતા આ મહાગે પુત્ર ત્રિભુવનપાળ, તે નમારો પુત્ર થાઓ (અર્થાત્ આને તમે પુત્રની જેમ પાળજો) ' એમ કહીને (ભક્ષામણુ કરીને) દેવપ્રસાદ આહી (સરસ્વતી) નદીએ આવ્યો, જ્યાં કંકપક્ષી જેવા આકાંગે રચાયેલી અગ્નિથી ભરેલી ચિત્રામા પ્રવેશ કરી કર્ણુપ્રત્યે ભક્તિવાળો તે (દેવપ્રસાદ) કર્ણુનો સહકારી થતો હોય તેમ સ્વર્ગદર્શી થયો (ભાવાર્થ કે કર્ણુના મગ્ણુ પછી સ્વરૂપ સમયમાં દેવપ્રસાદનું સ્વાભાવિક મરણ થયું હતું અને તેનો અગ્નિ-સંસ્કાર સરસ્વતી નદીના પવિત્ર સ્થળપર કરવામાં આવ્યો હતો. શ્લો. ૧૧૫)

ઉપર્યુક્ત વાસ્તવિક ઇતિહાસ તરફ દુર્લભ્ય કરી બિનપાયાદાર વસ્તુ પર નવલકથા ઘડી સાક્ષર નવલકથાકારે બહુ વિચિત્ર કલ્પનામળથી એ વસ્તુને વિપરીત રૂપમાં મૂકી જૈનો મંમધમાં કલુષિતવૃત્તિ દર્શાવી બ્રમણુવૃત્તિ કેપલ કરી છે, તે તેઓએ સુધારી બહુ હિંમતપૂર્વક પોતાની મર્યાદિયતા અને ન્યાયનિહતા દર્શાવી ઘટે. ગુજરાતનું ગૌરવ ચાહતા ગુજરાતી સાક્ષર-લેખકો દ્વેષવૃત્તિને દૂર કરી એ વસ્તુને વાસ્તવિક રૂપમાં આલેખી જન-સમાજનું હિત થાય અને સમાજમાં પરપર મૈત્રીભાવની વૃદ્ધિ થાય-તેવી રીત સ્વશક્તિનો સદુપયોગ કરે તેમ ઇચ્છીશું.

—લેખક.

સમુદ્રઘોષસૂરિ

ધારા (માળવા) ના નરેન્દ્ર નરવર્મદેવને, ગોહૃદ (ગોધરા) ના રાજાને તથા ગુર્જરેશ સિદ્ધરાજને વિદ્વાદિ સદ્ગુણોથી રંજિત કરનાર સમુદ્રઘોષસૂરિ.

જિનવદ્ધલસૂરિ

સમસ્યા-પૂર્તિ વિગેરે પ્રસંગથી ધારા (માળવા) ના નરેશ નરવર્માને પ્રસન્ન કરનાર અને તેની માર્કિત ચિત્રકૂટ (ચિત્તોડ)ના જિન-મંદિરોમાં પૂજા માટે ખેલાળ પ્રમાણ મંડ-પિકા-દાન (માંડવી દાણુ-લાગો) અપાવનાર, વિધિપથ-પ્રવર્તક જિનવદ્ધલસૂરિ.

જિનદત્તસૂરિ

શાકંભરીશ્વર (સાંભરના રાજા) અર્જુરાજ (અજ્જલદેવ) દ્વારા આદરમાન પામેલા અને એ જ રાજાની અનુમતિથી પ્રાપ્ત થયેલા ભૂમિ-ખંડ પર અજ્જયમેરમાં પાર્શ્વજિન વિગેરેનાં તીર્થત્રયરૂપ જિન-મંદિરોને પ્રતિષ્ઠિત કરનાર જિનદત્તસૂરિ.

ધર્મઘોષસૂરિ

શાકંભરીશ્વર અજ્જયેદ્ર (અજ્જયરાજ)ની વિદ્વાનોથી ભરેલી સભામાં જેનો સાંખ્ય-વ્યાખ્યાનો સૂક્તિ-પ્રવાહ પ્રસરતાં રાજેન્દ્ર વિરમય પામ્યા અને જેની ગદ્ય-ગોઠાવરીની લહરીઓમાં મગ્ન થયેલ દિગંબર વાદીન્દ્ર ગુણુચંદ્ર 'પોતે કોણુ છે? આ સ્થાન શું છે? અહિં શું ઉચિત છે?' એમાંનું કમ્પ સમજી શક્યો નહિ. જેણે અર્જુરાજ રાજાની સભામાં સમસ્ત વિદ્વાનોની સમક્ષમાં દિગંબર વાદી પર વિજય પ્રાપ્ત કર્યો; વિઝહરાજ રાજાએ જેની વિદ્વાતાની અને સચ્ચરિત્રતાની પ્રશંસા કરી તથા જેમના વચનથી પોતાની પૃથ્વીમાં એકાદશીને દિવસે વધ અટકાવ્યો, વિશેષમાં જેમના સદુપદેશથી પોતાના નગર (શાકંભરી સાંભર-અજ્જમેર પાસે)માં 'રાજ-વિહાર' નામનું જૈનમંદિર કરાવી, તેની પ્રતિષ્ઠાના દિવસે સ્વયં વિઝહરાજે અરિસીહ અને માલવમહીન્દ્રદ્વારા તેના પર ધ્વજાઓ ચડાવી હતી: વિગેરે અનેક સત્કર્તવ્યો કરાવનાર, અનેક રાજાઓના માનનીય વિદ્વચ્છિરોમણિ ધર્મઘોષ-સૂરિ (ધર્મસૂરિ) થઈ ગયા, જે રાજગચ્છના શીલભદ્રસૂરિના પદ્ધર હતા.

વિક્રમની ૧૩ મી સદીમાં

કલિકાલ સર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય

જેમના સદુપદેશથી પ્રતાપી ગુર્જરેશ્વર કુમારપાલે પોતાના સમસ્ત દેશોમાંથી શિકાર, જૂગાર, મદિરા વિગેરે અનિષ્ટકારક ૭ વ્યસનોને દૂર કરાવ્યાં, પુત્ર વિના મરણ પામનારનું રાજઆદ્ય ધન સર્વથા તજ્યું, અર્હચ્યૈત્યોથી પૃથ્વીને વિભૂષિત કરતાં સ્વપ્રતિરાજ સાથે

પ્રભાવક ન્યોતિર્ધર જૈનાચાર્યો

સ્પર્ધા કરી; તથા એ જ પરમાર્હત કુમારપાલ ભૂપાલની ભક્તિગર્ભિત પ્રાર્થનાથી જેઓએ યોગશાસ્ત્ર, વીતરાગસ્તોત્ર, ત્રિપષ્ટિ શલાકાપુરુષોનું ઇતિવૃત્ત આદિ લોકોપયોગી અનેક શ્રેષ્ઠ ગ્રંથોની રચના કરી; તે પરમાર્હત ચૌલુક્ય કુમારપાલ ભૂપાલના પરમમાનનીય ધર્માચાર્ય-કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય અને તેનો પ્રાણ શિષ્ય-પરિવાર કવિરત્ન રામચંદ્ર વિગેરે.

મુનિચંદ્રસૂરિ

ચૌલુક્ય રાજા આનંદને પ્રતિબોધ આપી જૈન દીક્ષા આપનાર મલધારી મુનિચંદ્રસૂરિ.

જિનપતિસૂરિ

ગુજરાતની પૃથ્વીમાં પૃથ્વીરાજ પૃથ્વીપતિની પંડિતપર્ષદ્વમાં અપ્રતિમ પાંડિત્યથી વાદીઓ પર વિજય મેળવનાર જિનપતિસૂરિ.

જગન્ન્યંદ્રસૂરિ

જેના ૧૨ વર્ષ પર્યન્તના આચંબિલ વિગેરે ઉત્કૃષ્ટ તપથી આઘાટ-(ચિત્તોડ, મેવાડ)ના મહારાજાઓ જેમને 'તપા' ઊરૂદથી સંબોધ્યા અને જેમનો મુનિ-ગણ તપા-ગચ્છ નામથી પ્રસિદ્ધ થયો તે સત્ક્રિયાપાત્ર જગન્ન્યંદ્રસૂરિ.

વિક્રમની ૧૪મી સદીમાં.

અમરચંદ્રસૂરિ

ગૂર્જરેશ્વર વીસલદેવની રાજ-સભામાં શીલકવિત્વશક્તિદ્રારા ઉચ્ચ પ્રકારની સમસ્યા-પૂર્તિ કરનાર, બાલભારત વિગેરે ગ્રંથો રચનાર અમર કવિરત્ન અમરચંદ્રસૂરિ.

બાલચંદ્રમુનિ

નવસંખ્ય સ્તોત્રના સ્વામી જૂનાગઢના મંડલીક મહારાજા જેને 'કાકા' જેવા માન-ભર્યા પદથી બોલાવતા હતા અને જે સર્વવિદ્યા વિશારદે વિ સં. ૧૩૭૧ ના શત્રુંજયના સમુદ્ધારમાં પોતાની શિલ્પાદિ વિદ્યાને યોગ્ય શિક્ષણદ્રારા સાર્થક કરી હતી તે બાલચંદ્રમુનિ.

વજ્રસેનસૂરિ—

હમ્મીરદેવથી પૂજાયેલા જયશેખરસૂરિ.

અદ્ભાવહીન પાતશાહ તરફથી રૂણા ગામમાં સ્વીહડના વચનથી શ્રેષ્ઠ વચ્ચ અને ક્રમમાન-દાનથી પૂજાયેલા વજ્રસેન ગુરુ.

જિનપ્રભસૂરિ—

સુસલમાળી સત્તા-સમયમા દિલ્લીધર સુલતાન મહમ્મદ તથલક તરફથી ઉચ્ચ સન્માન મેળવનાર, જૈન દર્શનને અને તીર્થોને નિરુપદ્રવ નિર્ભય બનાવનારાં કુરમાનો મેળવનાર, તુલકાબાદના ખબનામાં કેદ કરાયેલા મહાવીરના માન્ય મનોહર જિંબને સન્માનપૂર્વક પાછું મેળવી એ જ સુલતાનદ્વારા દિલ્લીમાં સમર્પિત સુલતાન-સરાઈ અને વિશાલ ભટ્ટારકસરાઈમાં રચાવેલા જિન-મંદિરમાં બહુમાનપૂર્વક પ્રતિષ્ઠિત કરનાર, અનેક કેદી-બંદીઓને મુક્ત કરાવનાર, અનેક સત્કર્તવ્યો કરાવનાર, સેંકડો સં૦ પ્રા૦ તથા ક્ષારસી સ્તુતિ-સ્તોત્રાદિ રચનાર, રાજ-પ્રસાદ શત્રુજયકલ્પ તથા અન્ય તીર્થોના વિવિધ કલ્પો રચનાર, ચમત્કારી પ્રભાવક જૈનાચાર્ય જિનપ્રભસૂરિ

મહેન્દ્રસૂરિ—

મહમ્મદ 'શાહ તરફથી 'અદ્વિતીય મહાત્મા' તરીકે સ્તુતિ પ્રાપ્ત કરનાર મહેન્દ્રસૂરિ.

પેરોજ મહેન્દ્રના પરમ માન્ય, સર્વગણુકચક્રમાં ચૂડામણિ, ચંત્રરાજ જેવા ગણિ-તના વિશિષ્ટ ગ્રંથને રચનાર મહેન્દ્રસૂરિ (ભૃગુપુરગચ્છીય રાજસંસ્તુત મહનસૂરિના શિષ્ય).

રત્નશેખરસૂરિ—

દિલ્લીધર પેરોજ પાતશાહે જને શ્રેષ્ઠ વસ્ત્રોથી પહેરામણી કરી હતી, તે રત્નશેખરસૂરિ.

મુનિ ભદ્રસૂરિ—

પાતશાહ પેરોજની રાજ-સભામાં પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરનાર શાંતિનાથ ચરિત્રકાર મુનિભદ્રસૂરિ

નયચંદ્રસૂરિ

' પૂર્વ કવિના કાવ્ય જેવું કાવ્ય કરનાર હાલમાં કોઈ નથી ' એવી રીતે તોમર વીરમ રાજની સભામાં બોલતા સામાજિકોના કથનને અસત્ય ઠરાવતા, ગુંગાર અને વીર-રસથી અહ્ભુત વીરાંક હમ્મીર મહાકાવ્ય રચી ચાહમાન (ચૌહાણ) રાજવંશને અમર કરનાર, રંભામંજરી નાટિકા વિગેરે રચનાર, કવિ નયચંદ્રસૂરિ.

હંસકીર્તિ

દિલ્લીમાં સિકંદરશાહ આગળ જે અધિક પ્રતાપી થયા તે નાગપુરીય પાઠક હંસકીર્તિ.

૧ વિશેષ માટે જુઓ ' જૈન ' પત્રના રજતમહોત્સવમાં પ્રકટ થયેલ અમ્હારો લેખ- ' જિનપ્ર-ભસૂરિ અને સુલતાન મહમ્મદ ' તથા તીર્થકલ્પ વિ.

વિક્રમની ૧૫ માં સદીમાં.

સાગરચંદ્રસૂરિ અને જિનવર્ધનસૂરિ—

જેસલમેર દુર્ગના ચદુકુલીન રાજા લક્ષ્મણથી સત્કૃત થયેલા તથા ત્યાં વિ. સં. ૧૪૫૬ માં જિનમંદિર (ગર્ભગૃહ) માં જિન-ખિખ સ્થાપિત કરનાર સાગરચંદ્રસૂરિ તથા ઉપર્યુક્ત લક્ષ્મણ-વિહારજિન-મંદિરને વિ. સં. ૧૪૭૩ માં પ્રતિષ્ઠિત કરનાર જિનવર્ધનસૂરિ^૧.

જિનભદ્રસૂરિ

જેના ચરણ-કમલને છત્રધર, વૈરિસિહ, ત્ર્યંબકદાસ જેવા રાજાઓ ભક્તિપૂર્વક પ્રણામ કરતા હતા અને જેણે જેસલમેર, ખંભાત, પાટણ જેવા અનેક સ્થાનોમાં જિન-મૂર્તિઓ અને જિનમંદિરોની પ્રતિષ્ઠા કરવા સાથે પ્રાચીન તાડપત્રીયાદિ પુસ્તિકાઓનું સંરક્ષણ, લેખન, સમ્રાટ વિગેરે દ્વારા ઠેકાણે ઠેકાણે જૈન પુસ્તક-ભંડારો સ્થાપાવ્યા—અને એ રીતે જૈનપ્રવચનની પરમ સેવા સાથે વિશાલ વાઙ્મયની પણ વિશિષ્ટ સેવા બબલવી. જેના વિદ્વાન્ શિષ્ય સિદ્ધાંતરુચિ મહોપાધ્યાયે ગ્યાસદીનસાહિની મહાસલામાં વાઘી પર વિજય મેળાવ્યો—તે માનનીય જિનભદ્રસૂરિ.^૨

સોમસુંદરસૂરિ

દિલ્લીમંડલ અને ગુજરાતના સુલતાને આપેલા છત્રદ્વારા ‘ હિંદુ સુરત્રાણ્ય ’ બિરૂદથી પ્રખ્યાતિ પામેલા, મેવાડના મહાપરાક્રમી, પ્રતાપી મહારાણા કુંભકર્ણના વિજયી રાજ્યમાં તેના પ્રસાદપાત્ર સ. ધરણ્યાકે રાણપુરમાં રચાવેલા ‘ ત્રૈલોક્યદીપક ’ નામના સુંદર ચતુર્ચુખ ચુગાદીશ્વર-વિહાર (જિનમંદિર) ને વિ. સં. ૧૪૯૬ માં પ્રતિષ્ઠિત કરનાર અનેકરાજ-પ્રતિષ્ઠાધક સોમસુંદરસૂરિ.^૩

મેરુતુંગસૂરિ

વિ. સં. ૧૪૪૬ માં ગચ્છનાયક થયેલા જે સૂરિએ લોલાડા ગામનું ગુજરાતના પાતશાહ મહમ્મદથી રક્ષણ કર્યું, તે અચલગચ્છના મેરુતુંગસૂરિ.

મુનિસુંદરસૂરિ

સીરોહી (રાજપૂતાના) ના સ્વામી સહસ્રમદલે જેમના પ્રભાવ અને સદુપદેશથી હૃદયમાં અમતકાર પામી શિકાર કરવાનું બંધ કર્યું અને પોતાના સમસ્ત દેશમાં અમારિ પ્રવર્તાવી, જેણે ‘ સંતિકર ’ સ્તોત્ર ’ રચી તથા મારિ (મરકી) નો ઉપદ્રવ નિવાર્યો;

૧-૨ વિશેષ માટે જુઓ ‘ જેસલમેર ભાં. મંથ-સુચી ’ પ્રસ્તાવના, શિલાલેખો વિ.

૩ વિશેષ માટે જુઓ ‘ સોમસૌભાગ્ય કાવ્ય ’

સ્તંભલીર્થ (ખંભાત) માં દફરખાન દ્વારા વાદિ ગોકુલ-વંદ વિગેરે બિરૂદોથી વિભૂષિત થયેલા અનેક ગ્રંથો તથા સ્તુતિ-સ્તોત્રો વિ. રચનાર મુનિસુંદર સૂરિ.

વિક્રમની ૧૬ મી સદીમાં

લક્ષ્મીસાગરસૂરિ

જેણે બાલ્યવયમાં પણ તર્કવાદ અને કવિત્વશક્તિથી જૂનાગઢમાં દુર્વાદીઓનાં માન ઉતારી મહીપાલ વિગેરે રાજાઓને રંજિત કર્યા અને જેને વિ. સં. ૧૫૦૮ માં સૂરિ-પદવી પ્રાપ્ત થઈ. જેણે રાજા ભાનુરાજના પ્રસાદથી ઈડરગઢ પર શ્રીમાને કરાવેલા ઉચ્ચ જિન-પ્રાસાદમાં અજિતનાથ-બિંબની પ્રતિષ્ઠા કરી. જેણે લાખારાજના ઉત્તમ અમાત્ય સીંદ્રાહી-નિવાસી સં. ઊજલ-કાળએ કરાવેલા અનેક મહોત્સવોને શોભાવ્યા તથા આગૂ, અચલગઢ વિગેરે અનેક સ્થાનો પર શોભની-પૂજની મનોહર જિન-મૂર્તિઓને પ્રતિષ્ઠિત કરી. તે લક્ષ્મીસાગરસૂરિ.^૧

સોમદેવસૂરિ

મેવાડના મહારાણા કુંભકર્ણુ, ચાંપાનેર (પાવાગઢ) ના નાયક જયસિંહ અને જૂનાગઢના રા મંડલીક વિગેરે રાજાઓને પોતાની કવિત્વશક્તિથી રંજિત કરનાર સોમદેવ ગણી (સૂરિ).

જિનહંસસૂરિ

વિ. સં. ૧૫૫૫ માં સૂરિ-પદ પર પ્રતિષ્ઠિત થયેલા જે સૂરિને કોઈ દુર્જનના દૌર્જન્યથી મેવાત દેશના આક્ર (આગરા) પુરમાં પગમાં જંજીર સાથે કેદખાનાનો વિષમ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયેલો, પરંતુ પાછળથી જેની તપો-ધ્યાન વિધિથી ચમત્કાર પામી સિં(શ)કંદર પાતશાહે જેમને ૫૦૦ બંદીઓ સાથે મુક્ત કરી સન્માનિત કર્યા હતા. તે વિ. સં. ૧૫૮૨ માં પાટણમાં સદ્ગત થયેલા જિનહંસસૂરિ.

આનંદરાય

હમાઉએ જેને 'રાય' પદવી આપી હતી-તે આનંદરાય.

પાર્શ્વચંદ્રસૂરિ

વિ. સં. ૧૫૬૫ માં આચાર્યપદ અને ૧૫૬૯ માં ગરુડનાયકપદ પ્રાપ્ત કરનાર તથા પાર્શ્વચંદ્રસૂરિ જ્ઞેષ્ઠપુર (મરુધર) ના અધીશ રાવ ગાંગળ અને યુવરાજ માલદેવ વિ. ને પ્રતિ બોધનાર

૧ વિશેષ માટે જુઓ ' ગુરુગુણ-રત્નાકર કાવ્ય ' વિ.

વિક્રમની ૧૭ મી સદીમાં

વાચક કુશલલાલ

જેસલમેરના યાદવ રાઉલ હરરાજના વિનોદ માટે માધવાનલ કથા તથા ઢોલા-મારૂની મનોહર ચોપાઈ રચનાર વાચક કુશલલાલ.

હીરવિજયસૂરિ

જેણે મોગલ સમ્રાટ મહાન્ શહેનશાહ અકબર પર પોતાના ઉત્તમ ચારિત્ર્ય અને વિદ્વત્તાનો અપૂર્વ પ્રભાવ પાડ્યો, ચુસ્ત હિંમકોને અહિંસાના નિર્દોષ માર્ગે વાળ્યા, સમ્રાટના આધીન વિવિધ દેશોવાગા મહાસામ્રાજ્યમાં પ્રતિવર્ષ છ છ મહિના પર્યન્ત અમારિ (અહિંસા) ના ફરમાનો ફરી વળતાં આચારજ્યોમાં પણ તેની બહુ અસર થઈ, જેણે ઉત્તમ ઉપદેશ આપી પ્રાણિમાત્રને અભયદાન અપાવ્યું સેંકડો કેદીઓને તથા પાંજરામાં પૂરેલા પશુ-પક્ષીઓને મુક્ત કરાવ્યા, જલચર જીવોને પકડવા નખાતી બળો પણ બંધ કરાવી. અનિષ્ટ કર-વેરામાંથી જન-સમાજને મુક્ત કરાવ્યો જૈન શ્વે. તીર્થ-સ્થાનો સુરક્ષિત રહી જમને સ્વાધીન કરનારા ફરમાનો પ્રાપ્ત થયાં ' જગદ્ગુરુ ' જેવું ગૌરવશાલિ પદ-ગિરૂદ જેમને સમ્રાટે મુયોગ્યતા વિચારી સમર્પ્યું. જેમના પરિવારના ઉ. ભાનુચંદ્ર, ઉ. સિદ્ધિચંદ્ર અને ઉ. શાંતિચંદ્ર જેવા અનંક સમર્થ વિદ્વદ્ગુરુઓ પાતશાહના ચિત્તને આકર્ષ્યું, તે સુયશસ્વી મહાન્ જૈનાચાર્ય હીરવિજયસૂરિ.^૧

વિજયસેનસૂરિ

જેણે રાજનગરમાં ખ્યાનખ્યાન નામના નવાબની સલામાં જૈનધર્મની સ્થાપના કરી જ્ય મેગળ્યો. પાતશાહ અકબરના આમંત્રણથી જેઓ લાહોર પધાર્યા અને તેમને કારમીરો રાજ-મહેલમાં મળ્યા સમ્રાટની રાજ-સલામાં જેણે અનેક વાદીઓને સુક્તિ-પ્રયુક્તિથી નિરુત્તર કરી જ્ય-વાદ પ્રાપ્ત કર્યો; ' સુવાકંહીર ' પદથી જેવું સન્માન થયું, જેના સદુપદેશથી પાતશાહ ફરમાનપૂર્વક ગાય, અગદ, ભેંશ તથા પાડાઓને મારવાનું અટકાવ્યું, મરેલાનું ધન લેવાનું બંધ કર્યું અને બદી પકડવાનું બંધ કર્યું. વિદ્વાન્ નાંદિવિજય જેવા પરિવારે જેનો સાથ પૂર્યો, દીવના ફિરંગીઓ અને અનેક રાજાઓએ તથા સૂબાઓએ જેનું અન્માન કર્યું તે પૂર્વોક્ત ગુરુના પદધર વિજયસેનસૂરિ.^૨

પદ્મસુંદરગણી

પાતશાહ અકબરની સલામાં મહાપંડિતને જીતવાથી જેને ક્ષામ (રેશમી વસ્ત્ર), ગામ, સુખાસન (પાલખી) વિ. પ્રાપ્ત થયું હતું-તે પદ્મસુંદર ગણી.

૧ વિશેષ માટે જુઓ હીરસૌભાગ્ય વિ

૨ ,, ,, વિજયપ્રશસ્તિ વિ.

જિનચંદ્રસૂરિ

આપાઠાષ્ટાહિકાના અમારિ ફરમાનદ્વારા, તથા ખંભાતના સમુદ્રનાં માછલાં વિ. જલચરોની રક્ષાના ફરમાનદ્વારા અક્ષયર પાતશાહે જેમના વચનનું માન બળવ્યું અને અને જેમને ' યુગપ્રધાન ' પદ આપી સત્કૃત કર્યા; તે મંત્રીધર કર્મચંદ્રના મહામાન્ય જિનચંદ્રસૂરિ^૩ તથા આચાર્ય જિનસિંહસૂરિ, ઉ. સમયસુંદર ગણી વિ. તેમનો વિદ્વાન પરિવાર.

વિજયદેવસૂરિ

ઈડરગઢમાં કલ્યાણમહા રાજને પ્રતિબોધનાર, ઈડરગઢનું રણમહા ચોકી નામનું શિખર જેમના ઉપદેશથી રાજ્યે નવીન ચૈત્ય સ્થાપવા સંઘને પ્રસાદિત કર્યું, તથા પાતશાહ જહાંગીર સિલેમશાહે જેને માનપૂર્વક આમંત્રણ આપી મંડપપતન (મંડવગઢ) માં ' મહાતપા ' ખિરૂદ આપી બહુમાન અપ્યું; તથા મેવાડના હિન્દુ છત્રપતિ મહારાણા જગતસિંહે (કર્ણરાજ પુત્રે) જેમને આમંત્રણ કરી ઉદયપુરમાં પીંછોલા નામના સરોવરમાં મહોદ્યાનથી વિભૂષિત, પહેલાના રાણાઓએ કરાવેલા ' દલવાહલ ' નામના મનોહર મહેલમાં સન્માનિત કર્યા. પીંછોલા અને ઉદયસાગર સરોવરોમાં નખાતી બળો જેમના સદુપદેશથી અટકાવી. જન્મ-માસ લાહરવામાં તથા રાજ્યાભિષેકના વાર ગુરુવારે હિંસા નિવારી. વરકાણા તીર્થને કરમુક્ત કર્યું, અચિંદ હુર્ગમાં જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો-પ્રતિષ્ઠા વિગેરે અનેક સત્કર્તવ્યો કરાવનાર વિજયદેવસૂરિ.^૪

કલ્યાણસાગરસૂરિ

વિ. સં. ૧૬૪૬ માં આચાર્યપદ તથા ૧૬૭૦ માં ગરુદેશપદ મેળવનાર કુચના અધિપતિને પ્રતિબોધ આપી શિકાર (આહોડો) મુકાવનાર અંચલગરુદના કલ્યાણસાગરસૂરિ.

ચંદ્રકીર્તિસૂરિ

સાહિ સલેમરાજે જેને આદરપૂર્વક સન્માનિત કર્યા હતા, તે ચંદ્રકીર્તિસૂરિ (હર્ષ-કીર્તિસૂરિના ગુરુ).

વિક્રમની ૧૮ મી સદીમાં.

વિજયરત્નસૂરિ

વિ. સં. ૧૭૩૨ માં જેમને સૂરિ-પદ પ્રાપ્ત થયું, વાગડ દેશના રાઉલ ખુમાણસિંહની સલામાં જેણે વાદીઓને જીત્યા, અવધાનોથી પ્રસન્ન કર્યા, રાણીઓએ મોતીના સાથીઆ પૂરી જેમને સન્માન આપ્યું. કોઈ બાલકના અપહરણથી સંન્યાસી-ક્રીડોના આગમનને

૩ વિશેષ માટે જુઓ મંત્રિ કર્મચંદ્ર-પ્રબંધ વિ.

૪ ,, ,, વિજયદેવ-માહાત્મ્ય વિ.

અટકાવતું ફરમાન કાઢનાર અમદાવાદ (રાજનગર) ના સૂબા આજમશાહે જેમના વચ-
નને માન આપી તે ફર કર્યું, ઉદયપુર (મેવાડ) ના હિંદુ છત્રપતિ ચિત્રોડા રાણાને જેણે
પ્રતિબોધ આપી ડુસ્માલો કર બંધ કરાવ્યો, સરોવરમાં નખાતી માછલાની જાળ બંધ
કરાવી, ચિડીમાર (શિકારીઓ) ફર કરાવ્યા. હુત્યાઓતું આલોચન કરાવ્યું. જ્ઞેધપુરના
અજિતસિંહ રાઠોડને પ્રતિબોધ આપ્યો. એડતાનો ઉપાસરો, જે કાલવશાત મરીત બની
ગયો હતો, તેને ફરીથી ઉપાશ્રય કરાવનાર, સંગ્રામસિંહ રાણાને રાજ-મહેલમાં મહાવીર
જન્મ વ્યાખ્યાત સંભળાવનાર તપાગચ્છના વિજયરત્નસૂરિ.^૧

જૈનાચાર્યોના મહત્વના ગ્રંથ ભંડારો

પ્રાચીન ઇતિહાસના સુવર્ણમય પત્રો અને શિલાલેખાદિ આધારભૂત સાધનોદ્વારા
પરિચિત કરાતા એ પ્રભાવશાલી જ્યોતિર્ધર જૈનાચાર્યોથી માત્ર જૈનોએ જ નહિ, સમસ્ત
જન-સમાજે ગૌરવ માનવું જોઈએ. ભારતવર્ષની જે લગ્ય વિભૂતિયોએ સમસ્ત પ્રાણિમા
ત્રના શ્રેય માટે સુપ્રયત્નો કર્યા છે, અમૃતમય મધુર તથ્ય પથ્ય ઉપદેશો વરસાવ્યા છે, તથા
તેવા તાત્ત્વિક આધ્યાત્મિક સમુદ્ભૂતિ-કારક સનાતન સુખજનક પવિત્ર સદ્બોધભર્યા સેંકડો
વિશાળ ગ્રંથરત્નો રચ્યા છે, જેના વિદ્યમાન અવશેષોથી આજે પણ પાટણ, ખંભાત અને
જેસલમેર જેવા અનેક પ્રદેશોના જૈનોના પ્રાચીન પુસ્તક-ભંડારો વિશ્વવિખ્યાત થયા છે.
જેની ગ્રંથસૂચીઓ પણ વિસ્તૃત પુસ્તકરૂપ થઈ પ્રકાશમાં આવતી જાય છે. જે વાહ્યમયમાં
વિચરતા દેશ-વિદેશના વિદ્યાપ્રેમી વિદ્વાનોનાં દૃષ્ટિબિંદુને જ નહિ, હૃદયોને પણ આકર્ષી
રહ્યા છે. એ પ્રભાવશીલ પૂર્વજોના તેવા ગ્રંથોનો પુનરુદ્ધાર, પ્રતિકૃતિ, લેખન-પ્રકાશન અને
પ્રચારાદિ યોગ્ય કર્તવ્યભાર, સુઝ કર્તવ્યદક્ષ તેમના વર્તમાન અનુયાયીઓના સાહિત્યસે-
વીઓના અને શ્રીમાનોના શિર પર છે સમય અને શક્તિનો સદુપયોગ એ માર્ગે થાય-
એમ ધ્યંચવું અસ્થાને નહિ લેખાય; પરંતુ તેની સફલતા કર્તવ્યદ્રારા જ પ્રાપ્ત કરી શકાય.

પાટણ, જેસલમેર ખંભાત, વડોદરા જેવા પ્રદેશોના જૈનોના પ્રાચીન પુસ્તક-ભંડા-
રાતું જે થોડું ઘણું નિરીક્ષણ થઈ શક્યું છે, તે પરથી જણાય છે કે-તેમાં વિવિધ વિષયક
વિવિધ ભાષામાં ઉપયોગી અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથસંગ્રહ પુષ્કળ પ્રમાણમાં છે. તેને ઉપયોગી પ્રશ-
સનીય પદ્ધતિથી પ્રકાશમાં લાવવા માટે શતાવધિ વિદ્વાનો એકાદ શતાબ્દિ સુધી સુપ્રયત્ન
કરે અને શ્રીમાનો કોટાવધિ દ્રવ્ય-વ્યય કરે તો પણ લાગ્યે જ એ સર્વ સંગ્રહ ઘણું
પ્રકાશમાં આવી શકે તેટલો વિશાલ છે. તેમ છતાં તેમાંના અત્યુપયોગી મહત્વના ગ્રંથોને
પહેલી તકે પ્રકાશમાં મૂકાવવાની આવશ્યકતા છે, તેમ જ અલભ્ય દુર્લભ જીર્ણુશીર્ણુ થતા
ગ્રંથોની ફોટોસ્ટેટ મશીન જેવાં સાધનોદ્વારા બહુ સંભાળથી આદર્શ પ્રતિકૃતિયો કરાવી
વ્યવસ્થિત સંરક્ષા કરવાની અત્યાવશ્યકતા છે. આશા છે કે-એ તરફ શ્રીમાન જૈન સંઘનું
લક્ષ્ય અવશ્ય ખેંચાશે.

૧ વિશેષ માટે જુઓ રાસ “ જૈન ઐ. ગૂજરાતી કાવ્ય સંગ્રહ ” વિ.

ધન્યવાદ

આ સ્થળે આપણે કૃતજ્ઞતાપૂર્વક ધન્યવાદ આપવો ઘટે—શ્રીમંત સરકાર મહારાજ સાહેબ સ્વાચ્છરાવ ગાયકવાડ મહોદયને કે જેમના મૌતસાહનથી પ્રચલિત સુયશસ્વી ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સિરીઝમાં જૈન વિદ્વાનોના પ્રશસ્ત ગ્રંથો પણ પ્રકાશિત થઈ રહ્યા છે અને એ પ્રકાશન-પ્રયત્ન ચિરકાલ અવિરત ચાલુ રહેશે—એમ ઇચ્છીશું.

વિક્રમની ૨૦ મી સદીમાં.

પ્રસ્તુત વિજ્યાનંદસૂરિ—

પૂર્વોક્ત પૂર્વાચાર્યોની પુણ્ય-સ્મૃતિને તાજ કરાવનાર પંજાબી વીર બ્રહ્મક્ષત્રિય સૂરિવર્ય સદ્ગત વિજ્યાનંદસૂરિ (આત્મારામજી મહારાજ) નું સંસ્મરણ અહિં પ્રસંગોચિત લેખાશે.

જેણે સત્યની શોધ માટે, સત્યના સ્વીકાર માટે, સત્યના પ્રકાશ-પ્રચાર માટે તથા સત્યાભાસ અને અસત્યના નિરસન માટે સાચા દિલથી પુરુષાર્થલયા સુપ્રયત્નો કર્યા. આર્ય-સમાજના સ્થાપક સ્વામી દયાનંદજીએ ‘સત્યાર્થ પ્રકાશ’ નામના પુસ્તકમાં જૈનધર્મ અને જૈનો સંબંધમાં જે જે અસત્ય અર્થોનો પ્રકાશ કર્યો હતો તેની સામે સળલ યુક્તિ પ્રમાણ પુરઃસર પ્રત્યુત્તર વાળવાનું સમયોચિત કર્તવ્ય જેઓએ નિડરતાથી હિંમતપૂર્વક બળવ્યું હતું.

જૈન તત્ત્વોનું સાચુ સ્વરૂપ નીહાળવા જેણે જનતા-સમક્ષ ‘જૈન તત્ત્વવર્ણ’ ધર્યો (વિ. સં. ૧૯૩૭) તથા અજ્ઞાનરૂપ અંધકાર નિવારવા જેણે ‘અજ્ઞાન-તિમિર-ભાસ્કર’ પ્રકટાવ્યો (વિ. સં. ૧૯૪૧) જેમણે તત્ત્વોના વાસ્તવિક નિર્ણય માટે સદાધાર ૩૬ દૃઢ થાંભલાઓથી શોભતો ‘તત્ત્વ-નિર્ણય-પ્રાસાદ’ રચી તત્ત્વ-જિજ્ઞાસુઓ માટે ખુલ્લો મૂક્યો (વિ. સં. ૧૯૫૧).

જેણે વેદ-શ્રુતિયો, ઉપનિષદો, સ્મૃતિયો અને પુરાણોનાં રહસ્યો પ્રકટ કર્યા, મન-મતાંતરોની માન્યતા પ્રકાશિત કરી-વિશ્વધર્મ-જૈનધર્મની તુલનાત્મક સમીક્ષા કરી. જૈનધર્મ સંબંધમાં ફેલાવાયેલ કુતર્કો અને કૂટ કલ્પનાવાળી બ્રમ જાળને છેદવા યથાયોગ્ય પ્રયત્ન કર્યો, દુરાગ્રહીઓના પૂર્વબદ્ધ દુરાગ્રહોને ફર કરાવવા, ભૂલ-ભરેલા આક્ષેપો લેદવા (પોતાના અગાધ ડહાપણનો) અને સ્વ-પર સિદ્ધાંતના ગંભીર જ્ઞાનનો સદુપયોગ કર્યો. અમૂલ્ય સમય અને શક્તિનો આજીવન સદ્વ્યય કર્યો.^૧

જેણે પંજાબમાં અનેક જૈનવીરો પ્રકટાવ્યા, અનેક મૂર્તિયો અને જૈન મંદિરો પ્રતિષ્ઠિત કર્યા, ચીકાગો (અમેરિકા) ની વિશ્વધર્મ પરિષદ સુધી જૈનધર્મનો સંદેશ પરિચય પહોંચાડ્યો. કૃતજ્ઞ ડો. હોર્નલ જેવા પાશ્ચાત્ય સ્કૉલરે જેમને પોતાનો સંપાદિત ગ્રંથ સન્માનપૂર્વક સમર્પિત કર્યો અને યોગજીવાનંદ સરસ્વતી જેવા પરમહંસ પરિવ્રાજકાચાર્યે જેમને સ્તુતિ-પુષ્પમાલા સમર્પી તે વિજ્યાનંદસૂરિ જૈન સંઘમાં વિજય અને આનંદ પ્રવર્તાવે એમ ઇચ્છીશું.

૧ આ સંબંધમાં પ્રસ્તુત વિજ્યાનંદસૂરિના એક વિદ્વાન શિષ્ય વિદ્યાસાગર ન્યાયરત્ન શાંતિ-વિજયજીએ રચેલી આનવધર્મસંહિતા (શાંત સુધાનિધિ હિંદી પ્ર. સં. ૧૯૫૫ પૃ. ૬૫૫ થી ૭૪૩) માં ‘જૈન ઔર દયાનંદ સરસ્વતી’ નામનું પ્રકરણ પણ વિશિષ્ટ પદ્ધતિથી આલેખાયેલું છે.

વિમલસૂરિએ પંચજન્યના અંતભાગમાં તેમના પોતાના વિષે ઘણું જ થોડું લખ્યું છે. આ ઉપરથી વિમલસૂરિ વિષે તેમના રચેલા આ મહાકાવ્યમાંથી ઘણું જ થોડું જાણવાનું મળે છે. મહાકવિ વિમલસૂરિ ક્યા રાજ્ય મહારાજ્યની સભાને ગુરુ, પ્રગુરુ, કુલ, વિદ્યાસંપત્તિ આદિ વિષયોની માહિતી પોતાની વિદ્યાસમૃદ્ધિવડે શોભાવતા હતા, તેમણે પંચજન્ય જેવા ખીજા ક્યા ક્યા પદ્ય અને ગદ્ય ગ્રંથો લખી ભારતીય વિદ્યાસમૃદ્ધિને અધિકતર દીપાવી હતી, તેમના માતાપિતા થવાનું ક્યા ભારતીય દ પતિને સુભાગ્ય સાપડ્યું હતું, તેમનું નિવાસસ્થાન ક્યા સ્થળે હતું? વિગેરે વિગેરે બાબતો ઉપર કવિ-સમ્રાટ કવિકુલગુરુ દીપશિખા કાલિદાસે વર્ણવેલા સ્વચ્છેદ અંધકારનું સાંપ્રતકાલમાં સામ્રાજ્ય બાપી રહેલું છે. પ્રસ્તુત લેખમાં લેખક તે વિષયો ઉપર તેની અલ્પવિષયામનિવડે પ્રકાશ પાડવાનો યથાશક્તિ અલ્પ પ્રયાસ કરી કૃતાર્થ થશે.

સંસ્કૃત, પ્રાકૃત તેમ જ દત્તર ભારતીય પ્રાચીન સાહિત્યમાં પણ ઘણા ગ્રંથકારોએ આવી ગતનું મૌન સેવ્યું છે. દા. ત. કવિકુલગુરુ કાલિદાસે વિષે તેમના રચેલા ગ્રંથોમાંથી ઘણું જ થોડું જાણવાનું મળે છે. આ જૂની પ્રણાલિકાને થોડા અપવાદો પણ છે. દા. ત. શ્રી વિક્રમાંકદેવ ચરિત્ર, શ્રી કલ્કચરિત્ર, ગણકવહો, તત્ત્વાર્થસૂત્ર વિગેરે. બાણ, બિલ્હણ આદિ કવિઓએ પોતાના ગ્રંથોમાં પોતાના વંશ તેમ જ પોતાના આશ્રયદાતા રાજ્યોનાં યશોગાન ગાયાં છે અને તેમના સુકૃતસંકીર્તનો પણ કર્યાં છે. સુવિખ્યાત વાયકશ્રેષ્ઠ ઉમાસ્વાતિએ તેમના રચેલા તત્ત્વાર્થના અંતભાગમાં તેમના પોતાના વિષે ઠીક ઠીક માહિતી આપી છે. આ ઉપરથી ઉપર્યુક્ત ગ્રંથકારો વિષે આપણે કંઈક જાણી શકીએ છીએ, પણ આપણે અહિયાં સંખેદ નોંધ લેવી પડે છે કે આ લેખના ઉદ્દેશ્ય મહાકવિ વિમલસૂરિએ તેમના રચેલા મહાકાવ્ય પંચજન્યના અંતભાગમાં પોતાના જન્મવંશ તેમ જ ખીજા જન્મરૂરી બાબતો પ્રત્યે મનોવેદના ઉપગમં તેષુ મૌનાવલંબન કર્યું છે. તેમના વિદ્યાવંશની માહિતી આપતાં તેઓએ લખ્યું છે કે:—

“સ્વમત અને પરમતોનું જેણે યાથાતથ્ય ગ્રહણ કર્યું છે તેવા રાહુ નામના આચાર્યજીને નાગેન્દ્રકુલનંદન વિજય નામના શિષ્ય હતા. તે વિજયજીના શિષ્ય વિમલસૂરિએ પૂર્વે લખાએલાં નારાયણ અને શ્રીના ચરિત્રો સાંભળીને આ રાઘવચરિત્ર (પંચજન્ય) લખ્યું છે.” વળી આ મહાકાવ્યની પ્રકાશનમાં લખ્યું છે કે:—

શ્રી. શાંતિલાલ હજનલાલ ઉપાધ્યાય

“ નાગેન્દ્રવંશદિનકર રાહસ્યરિના પ્રશિષ્ય મહાત્મા પૂર્વધર વિમલસૂરિએ આ રચ્યું છે. ”

આ ઉપરથી મહાકવિ વિમલસૂરિના વિદ્યાવંશ વિષે આપણે જે કંઈ થોડું જાણીએ છીએ તે એ જ કે રાહસ્યરિને વિજ્ય નામના એક શિષ્ય હતા. તે વિજ્યસૂરિને વિમલ નામના શિષ્ય હતા. વળી વિજ્યસૂરિ ઉપર્યુક્ત આધારે નાગેન્દ્રવંશના હતા. વિમલસૂરિએ “ નાગેન્દ્રકુલવંશનન્દન ” એવું વિજ્યસૂરિ માટે વિશેષણ લખ્યું છે. વિમલસૂરિ પોતે પણ નાગેન્દ્રકુલજ્ઞપણ હતા, તેવું પ્રશસ્તિમાંથી જણાય છે. આ ઉપરથી એટલું તો એકસ જણાય છે કે ગુરુ અને શિષ્ય બન્ને એક જ કુળના હતા. વિજ્યસૂરિ વિષે આપણા પ્રાચીન જ્ઞેન સાહિત્યમાં તપાસ કરીએ તો માલુમ પડે છે કે વિજ્ય નામના ધણા આચાર્યો થઈ ગયા છે. દા. ત. પદ્મસુંદરના રાયમહાબ્યુદયમા પણ એક વિજ્ય નામના આચાર્ય વિષે ઉલ્લેખ છે. (જુઓ ડા. પીટર્સનનો ૩ જે રિપોર્ટ) એટલે તો નિષ્કર્ષ નિઃશંક છે જ કે વિજ્ય નામના એક પ્રખ્યાત આચાર્ય ધણા પ્રાચીન કાળમાં થઈ ગયા કે જેની જીવનજ્યોતિની ઝાંખી દૂરતિક્રમ કાળની અનિવાર્ય અસરને અંગે દેદીપ્યમાન પણ મેઘાચ્છાદિત સૂર્યની જેમ હજુસુધી આપણને થઈ નથી.

હવે જે નાગેન્દ્રકુલને વિજ્યસૂરિ તેમ જ વિમલસૂરિએ પોતાના જન્મવડે તેમ જ વિદ્યોપાર્જન અને સાહિત્યસંવાચનાવડે અધિકતર શાભાવ્યું તે કુલ વિષે પ્રાચીન જ્ઞેન સાહિત્ય તપાસીએ તો કલ્પ-સૂત્રમા જણાય છે કે—

“ આર્ય વજ્રસેનને (ઉકોસિઅગોત્રના) ચાર સ્થવિરો શિષ્યો તરીકે હતાઃ આર્ય નાઇલ, આર્ય વોમિલ, આર્ય જયંત અને આર્ય તાપસ. સ્થવિર આર્ય નાઇલમાંથી આર્યનાગિલી શાખા નીકળી. ”

આ ઉપરથી આટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે આર્યવજ્રને ચાર શિષ્યો હતા જેમાંના એક આર્યનાગિલ હતા અને તેમના પછી જ આર્યનાગિલી શાખા શરૂ થઈ. એક શુભાવસરે આગમોદ્ધારક પ્રત્યુષાબિરમરણીય આચાર્ય મહારાજ ૧૦૦૮ શ્રી સાગરાનન્દસૂરીશ્વરજી સાથે ઉપર્યુક્ત નાગેન્દ્રકુલ માટે આ લેખકને ચર્ચા કરવાનો અમૂલ્ય લાભ મળ્યો હતો. તેઓશ્રીનું કહેવું એમ છે કે:—

“ નાગિલી શાખા આર્યવજ્રસેનથી નીકળી અને નાગિલી શાખા તેમ જ નાગેન્દ્રગચ્છ બન્ને એક જ નથી જ્યાં જ્યાં નાગિલ શબ્દ આવે છે ત્યાં ત્યાં તેનું રૂપાંતર નાગેન્દ્ર લખવામાં આવતું નથી. ”

પ્રસ્તુત લેખના લેખક આ વિષયમાં પ્રમાણપુર.સર પોતાનું નમ્ર મંતવ્ય વ્યક્ત કરશે. વડોદરાના પ્રાચ્યવિદ્યાસંશોધનમંદિરના જ્ઞેન પંડિત ત્રિવેદ્ય શ્રીમાન લાલચંદ્રજીએ નાઇલ-નાગિલ શાખા અને નાગેન્દ્રગચ્છ બન્ને એક જ છે એમ સાબીત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. જિજ્ઞાસુઓને ‘ જ્ઞેનયુગ ’ની ૧૯૮૧ ની ફાઇલ જેવાની ભલામણ કરવામા આવે છે. હવે નાગેન્દ્રગચ્છ વિષે આપણું પ્રાચીન સાહિત્ય તપાસીએ તો માલુમ પડે છે કે તે ગચ્છ ધણા પ્રાચીનકાલથી પ્રખ્યાતિ પામેલો છે. દા. ત. જુઓ બાલચંદ્રની વિવેકમંજરી ઉપરની ટીકા, ધર્મોબ્યુદયમહાકાવ્ય, શાલિભદ્રચરિત્ર, સ્યાદાદમંજરી વિગેરે. નન્દીસૂત્રની ૩૮ મી ગાથામાં “ નાઇલકુલવંશનન્દિકર ” એમ લખેલું છે. નાઇલવંશના આચાર્યો સુવિખ્યાત થઈ ગયા હતા અને તેથી જ ત્યાં આગળ તેના લેખક તેઓનું સ્મરણ કરીને નાઇલવંશને ઉલ્લેખ કર્યો છે. “ નાઇલ ” માટે હરિભદ્રસૂરિની વૃત્તિમા “ નાગેન્દ્ર ” એમ લખ્યું છે. વળી મલયગિરિજીએ

મહાકવિ વિમલસુરિ અને તેમનું રચેલું મહાકાવ્ય પઉમચરિય

તેમની ટીકામાં પણ “ નાઇલ ” માટે “ નાગેન્દ્ર ” એમ લખ્યું છે. આ ઉપરથી સ્વપ્રત્યયનેયલુહિ મુગ્ધ વાચકવૃંદ સમગ્ર શકશે કે નાઇલ અને નાગેન્દ્રમાં ભેદ છે જ નહિ.

મહાકવિ વિમલસુરિ પોતાને “ નાઇલકુલવશદિનકર ” કહેવરાવે છે તે ખરેખર સ્થાને જ છે. પઉમચરિયનું અંતરંગ અને બહિરંગ પરીક્ષણ કરવાથી જરૂર કાઠપણ જિજ્ઞાસુને ઉપજીકા વિશેષણ આત્મસ્થાલાત્મક તરીકે નહિ પણ અક્ષરશઃ સત્ જ છે એવા વાચાતથ્યનુ ભાન થશે. વિમલસુરિએ તેમના પોતાના વિષે જરા વધારે માહિતી આપણને આપી હોત તો જરૂર તેમના વિષેનું આપણું જ્ઞાન સ્ફુટતર થયું હોત, પણ હાલમાં તો આપણે આટલેથી જ સંતોષ માનવાનો છે.

હવે આપણે જોઈએ કે પઉમચરિયની કથા આચાર્ય પરંપરામાં કેવી રીતે ઉતરી આવી અને ઉતરેત્તર કેવી રીતે જળવાઈ રહી પ્રથમ તો ભગવાન મહાવીર પોતાના ગણધરને આ કથા કહી મંભળાવી પઉમચરિયમા લખ્યું છે કે—“ ભગવાન મહાવીરના મુખારવિદમાંથી જે કથાપ્રવાહ શરૂઆતમાં વહ્યો તે રસસરિતાનું પાન ગણધરેએ કયું પછીથી તેઓએ બીજાઓને મંજ્ઞેપમાં કહ્યું.” પઉમચરિયમા અનેક સ્થળોએ લખેલું છે કે—“ ત્રિશલાપુત્રે આ કથા કહી.” “ વીર ભગવાને પહેલાં આ કથા કહી ” વિગેરે વિગેરે. મહાવીર ભગવાને મુખ્યતથા, ગણધરશ્રેષ્ઠ ઇન્દ્રભૂતિને આ કથા કહી મંભળાવી ત્યારપછી ઉત્તમ સાધુપુરુષોએ આ કથાનું અંવર્ધન અને અંરક્ષણ કયું. પઉમચરિયમાં અનેક સ્થળોએ શ્રેણિક રાગ ગણધરમુખ્ય ઇન્દ્રભૂતિને પઉમચરિયની કથા કહેવા વિનતિ કરે છે. પછીથી ગૌતમસ્વામી શ્રેણિક રાગની અભિલાષા પૂરી પાડવા માટે પઉમચરિયની કથાનું તે રાગને શ્રવણ કરાવે છે પઉમચરિયમા ઘણીવાર વાચવામાં આવે છે કે “ હે મહાવશવાળા ગૌતમસ્વામી ! પઉમચરિય મંપૂર્ણપણે શ્રવણ કરવાની મારી આકાંક્ષા છે ! ” ઉપર કહ્યા પ્રમાણે આ કથા ઇન્દ્રભૂતિએ તેમના શિષ્યાને કહી મંભળાવી અને પછીથી કમશઃ આચાર્ય પરંપરામાં આ કથા ઉતરી આવી.

મહાકવિ વિમલસુરિના સમયમા પણ આ કથા ઘણી જ રસપ્રદ હતી. ઘણા કવિઓએ પોતાની લેખિની અજમાવી જોઈ હતી. જે રસસિંધુમાંથી ગણધરશ્રેષ્ઠ ઇન્દ્રભૂતિ જેવાને પ્રેરણાપીયૂષ મળ્યું તે જ રસસિંધુમાંથી રમપાન કરવાનું કથા ભારતીય કવિને મન થાય નહિ ? પઉમચરિયમાં આ રસસ્તોતમાંથી રસ ઝીલવાના પ્રયાસનું આલંકારિક શૈલીમાં જે સુંદર ધ્યાન આપ્યું છે, તે આ છે કે “ મહાવીરશ્રી શ્રેષ્ઠ હસ્તીએ પઉમચરિયરૂપી પાડેલા માર્ગમા દળુસુધી અન્ય કવિકુંજરેા પરંપરાએ જઈ રહ્યા છે.” આગળ ચાલતાં વિમલસુરિ સ્વપ્રત્યનના વર્ણનમાં કહે છે કે—“ કવિવરરૂપી હસ્તીના મદના લોભવાળા એવો હું, મધુકરની જેમ, માર્ગમાં પગ અને મદનાં કરતાં બિન્દુ તરફ નજર રાખીને તે જ માર્ગે વિચર્યો.” આ ઉપરથી આપણું જાણી શકીશું કે પઉમચરિયની કથાએ તે સમયમાં જૈનોનાં મન કેવાં આકર્ષી લીધાં હતાં. ઉપજીકા કથન પ્રમાણે અનેક જૈનકવિઓએ પઉમચરિયની કથાને અપનાવી લીધી હતી. પઉમચરિયના કર્તા મહાકવિ વિમલસુરિએ પણ તે પ્રમાણે જ પ્રયત્ન કર્યો હતો. તે જ પ્રયત્નના સુંદર ફલરૂપે હાલમા આપણી પાસે પઉમચરિય ઉપલબ્ધ છે.

શ્રી. શાંતિલાલ જગનલાલ ઉપાધ્યાય

આ મહાકાવ્યના કર્તા વિમલસુરિ પોતે જ છે એવું તેમણે પઉમચરિયમાં ધણીવાર લખ્યું છે. પઉમચરિયમાં એક સ્થળે તેમણે લખ્યું છે કે—“ નામાવલિ સલિત અને આચાર્યપરંપરામાં ઊતરી આવ્યા પ્રમાણે જ હું પઉમચરિય લખીશ ” ઉપર એક ઉતારો આપ્યો છે તેમાં પણ લખ્યું છે કે—“ તે જ માર્ગે હું પણ ચાલ્યો છું ” વળી અન્ય સ્થળે લખ્યું છે કે—“ હે શ્રીતાળજનો ! જે પઉમચરિય સંત્રાનુસાર રચાયું છે, વળી જેનો ગાથાઓવડે પ્રકટ અને સ્કુટાર્થ કરવામાં આવ્યો છે, જે વિમલસુરિએ રચ્યું છે, તે (પઉમચરિય) તમે સર્વે સાંભળો ! ” તૃતીય સ્થળે વળી લખ્યું છે કે—“ આ પ્રમાણે વિમલસુરિએ ગાથાઓવાળું અને પ્રકટ અને સ્કુટાર્થવાળું પઉમચરિય રચ્યું ” આ પ્રમાણે અનેકાનેક સ્થલોએ લખેલું છે કે વિમલસુરિએ આ મહાકાવ્ય લખ્યું છે.

સુરુ વાર્યકા ! જેમ શકરી કે આપણા ભારતદેશમાં ઘણા પ્રાચીન કાલમા પ્રાકૃતભાષાની સાહિત્યવાટિકામાં આવા કેટલાંય પુષ્પો ખીલી નીકળ્યા હતા. કોઈ કોઈ મંપૂર્ણપણે ખીલ્યાં હશે, કેટલાંયે અધૂરાં રહ્યાં હશે કે જેની કદપના પણ કરી શકાતી નથી. કાલગતિ ન્યારી છે એટલે તેના ઝંઝાવાતમાં આ સાહિત્યવાટિકા નષ્ટપ્રાયઃ થઈ ગઈ અને પઉમચરિય જેવું એકાદ સુસુગન્ધ સુમનસ કોઈ અકલિત રીતે ખચી ગયું કે જેનો પરિમલ અઘાપિ આ લેખક જેવા સંકંઠા અન્ય વિવિતસુઓને સૌરભમુગ્ધ કરે છે.

પઉમચરિય—રામકથા સમાજમા પ્રચલિત થઈ ત્યારથી જ તેણું જનતાનાં હૃદયો હરી લીધાં છે. તે કથામા એવા એવા અનેક ગુણો રહેલા છે કે જેવડે આપણા રામકથાની જેનો, ભારતદેશમાં પ્રચલિત સર્વકોઈ ધર્મના અનુયાયીઓ ઘણા જ પ્રાચીન કાલથી આદાણો અને યાદ્રો મુગ્ધ થયા છે. દા. ત. આદાણુધર્મમા આદિકવિ મહર્ષિ વાલ્મીકિએ રામાયણ ઉપર થએલી અસર ૨૪૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણુ રચ્યુ. જે કે અઘાપિ ઉપલખ્ધ રામાયણુમા પાછળથી ધણુ જ પ્રક્ષિપ્ત આવી ગયુ છે. મહાભારતમાં પાછળથી પણ આ કથા સંક્ષિપ્ત રૂપમાં જેવામાં આવે છે. ખીજનું પુરાણુ જેવાં કે પદ્મપુરાણુ, દેવી ભાગવત ઇત્યાદિમા પણ આ કથા આલેખાએલી છે. ઘણા કવિઓએ આ રામકથામાથી પોતાના કાવ્યો, નાટકો આદિ અથો લખવામા પ્રેરણા મેળવી છે. દા. ત. પદ્મપુરાણુમાં સૃષ્ટિ અને પાતાલ ખડામાં તેમ જ દેવીભાગવતમા ત્રીજા સ્કંધમાં આ કથા આવે છે. મહાકવિ ભાસે (તેમના રચેલાં પ્રતિમા અને અભિષેક નામના નાટકોમાં) રામકથાના અમુક ભાગો ઉપરથી એ જુદાં જુદાં નાટકો લખ્યાં છે, કવિશિરોમણિ કાલિદાસે રઘુવંશ રચ્યું, દિક્ષનાગે કુન્દનમાલા રચી, ભવભૂતિએ ઉત્તરરામચરિત્ર લખ્યુ, જયદેવે પ્રસન્નરાધવ નામનું નાટક લખ્યું વિગેરે વિગેરે. કહેવાનું એટલું જ કે આ રામકથાએ કાટચાવધિ ભારતવાસીઓને મુગ્ધ કર્યાં છે.

બૌદ્ધ ધર્મના અનુયાયીઓ પણ આ કથાવડે ઘણા જ આકર્ષાયા હતા. પાલીભાષામાં પણ બૌદ્ધોએ દશરથગતક નામનું એક ગતક લખેલું છે. આ ગતકમા તેમણે દાશરથિની કથા ગુથી છે.

જૈનોએ પણ આ કથામાંથી ઘણી જ પ્રેરણા મેળવી છે. દા. ત. આપણું પઉમચરિય, રવિષેણું પદ્મચરિત્ર, કલિકાલસર્વજ હેમાચાર્યનું ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત, ગુણાઢચનું ઉત્તરપુરાણુ ઇત્યાદિ ઉદાહરણો મોજુદ છે.

આ ત્રણેય ધર્મના અનુયાયીઓએ, રામકથાવડે પોતાના ધર્મનો વધારે પ્રમાણુમાં પ્રચાર કેમ

મહાકવિ વિમલસૂરિ અને તેમનું 'રમેલું' મહાકાવ્ય પઉમચરિય

ધાય તે દલ્હિબંદુથી રામકથા લખી છે. દા. ત. વાલ્મીકિ રામાયણમાં રામ, સીતા ધૃત્યાદિ વૈદિકધર્મ-પરાયણ હતા એમ આલેખાયેલું છે બૌદ્ધોના દશરથગતકમાં તેઓ બૌદ્ધધર્માનુયાયીઓ હતાં એમ છે. વળી તેઓ એક જ માયાપના મંતાનો હતા ! અને છેવટમાં રામ-સીતાનાં લગ્ન થયાં ! આ કથામાં 'કેટલું' તથ્ય રહેલું છે તે તો સુઝ વાચકોને જરૂર જણાશે જ. આ કથા 'કેટલી' બનાવટી છે તેના વિષે કંઈ પણ કહેવાનું રહેતું જ નથી. આ કથા વિષે શ્રીપાદ કૃષ્ણ ખેલવલકર એમ. એ. પી. એચ. ડી એ હારવડ ઝોરીએન્ટલ સીરીઝમાં ૨૧ મા ગ્રંથ તરીકે પ્રસિદ્ધ થએલા ઉત્તરરામચરિત્રના અંગ્રેજી ભાષાંતર અને ટિપ્પણીમાં સખત શબ્દોમાં જે ટીકા કરી છે તે સ્થાને જ છે, એમ લેખકનું નમ્ર મંતવ્ય છે. જોનોએ પણ પોતાના ધર્મના પ્રસાર માટે રામ, સીતા વિગેરેને આદર્શમતાનુયાયી તરીકે વર્ણવ્યાં છે. તેમણે પોતાના ધર્મપ્રચારનું ખ્યેય લક્ષ્યમા રાખીને અનેક ફેરફારો કર્યાં છે.

આ ઉપરથી એટલું તો જરૂર સમજાશે કે રામકથાનો આપણી ભારતીય સમાજ ઉપર પ્રાચીન કાલમાં જેવોતેવો પ્રભાવ ન હતો અને હાલમાં પણ તેવા જ અકાઠ્ઠ્ય પ્રભાવ છે અને રહેશે. અનેક મુમુક્ષુ જીવાં તેનાવડે મુગ્ધ થતા આવ્યા છે અને થશે જ. તેમાં કોઈ પણ જ્ઞાતની શંકા અસ્થાને છે. વસ્તુસ્થિતિ બ્યારે આવી છે ત્યારે વિમલસૂરિ જેવા મહાકવિ અને સર્વરીતે ચોગ્ય પુરુષવર તેવડે મુગ્ધ થઈને પઉમચરિય નામનું ૧૧૮ ઉદ્દેશોવાળું, (જોન મહારાષ્ટ્રી નામની પ્રાકૃત ભાષામાં જૂનામાં જૂનું અને અઘાપિ ઉપલબ્ધ) મહાકાવ્ય રચે તેમાં આશ્ચર્યકારક શું છે ?

રામાયણની કથા બ્રાહ્મણધર્મમાં ઘણા પ્રાચીન કાલથી ચાલતી આવી છે. આ કથા જુદાજુદા ત્રણ પ્રકારે (Recensions) ઊતરી આવી છે કે જેઓ એકંદરે તે સરખા જ છે પણ કવચિત્ કવચિત્ નજીવી બાબતોમાં બહુ જ પરસ્પરથી ભિન્ન છે સાપ્રતકાલમાં આપણે કહી શકતા નથી કે આ ત્રણમાંથી કયો જૂનો છે. જર્મનીના પ્રખ્યાત વિદ્વાન પંડિત ડો. હર્મન યાકોબીએ રામાયણના જૂનામાં જૂના ભાગને ખગોળશાસ્ત્ર નેમ જ ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ઈ. સ. પૂર્વે ૮૦૦-૫૦૦ ના અરમામાં મૂક્યો છે એટલું તો ચોક્કસ છે કે ઇસ્વીસનની શરુઆત સુધી રામાયણમાં ઘણું જ પ્રક્ષિપ્ત ઉમેરાતું જતું હતું. પીગ્ન એક પૌર્વાત્ય સાહિત્ય-વિશારદ ડો. વીન્ટરનીટઝનું મંતવ્ય એવું છે કે-“ ઘણું કરીને રામાયણનું અઘાપિ ઉપલબ્ધ સ્વરૂપ ઇસ્વીસન પછીનાં પીગ્ન શતકના ઉત્તરાર્ધમાં ઘડાઈ ગયું હતું. ” આ ઉપરથી જ્ઞાતી શકાયે કે રામકથા બ્રાહ્મણધર્મમાં ઘણા પ્રાચીન-કાલથી ઊતરી આવી છે.

વિમલસૂરિએ પઉમચરિય રચ્યા પહેલાં વાલ્મીકિકૃત રામાયણ જરૂર જોયું હશે જ. તેઓ રામાયણથી સુપરચિત્ હોવા જ જોઈએ, એ પઉમચરિયના રસજ વાચકને તરત જ જણાશે. વિમલસૂરિએ પઉમચરિય રચ્યા પહેલાં નારાયણ અને શ્રીના ચરિત્રોનું શ્રવણ કર્યું હતું એમ તેઓ પોતે જ કહે છે, પરન્તુ લેખકનું મંતવ્ય એવું છે કે વાલ્મીકિકૃત રામાયણ પણ (કદાચ તેમની શ્રાવક અવસ્થામાં) સાંભળ્યું અગર વાંચ્યું હોવું જ જોઈએ. પઉમચરિયમાં અનેક સ્થલોએ વિમલસૂરિએ લખ્યું છે કે-“ વિપરીત પદાર્થવાળું રામાયણ કવિએ લખ્યું છે. ” રામાયણને “ અલિપસત્ય ” અને તેના કર્તાને “ કુકવિ ” “ મૂઢ ” ઇત્યાદિ વિશેષણોવડે નવાળ્યો છે. વિમલસૂરિએ વાલ્મીકિ રામાયણમાં વિસ્તાર-

પૂર્વક વર્ણવાએલા એવા કેટલાએક વિષયો વિષે માત્ર આનુષંગિક ઉલ્લેખ જ કર્યો છે અને કેટલા એકને ખાતલ કરી નાખ્યા છે. ધાર્મિક દૃષ્ટિએ આવાં મંકલનો અને વ્યવકલનો બંને સહેતુક હોય પણ કાવ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જોતા તેમાના કેટલાંક આ મહાકાવ્યની સૌંદર્યક્ષતિ કરે તેવાં છે.

પૃથ્વીચરિયમા જે અનેક સ્થલોએ કવિએ ક્રકત ચમકારા જ કર્યા છે તે સ્થલોનો ઉલ્લેખ અત્ર કરવા યોગ્ય છે. વિમલસૂરિમાં એક મહાકવિની કવિત્વશક્તિ છે જ અને વિમલસૂરિ: એક મહાકવિ તેને માટે નીચેના થોડાક દાખલાઓ પૂરતા છે. આ ગ્રંથ એક ધાર્મિક ઉદ્દેશથી જ લખાયો છે એટલે જ આ લેખકના નામતત્વ્યાનુસાર વિમલસૂરિએ જાણી જોઇને સંપૂર્ણપણે પોતાનું પોત પ્રકાશ્યું નથી.

વિમલસૂરિને પ્રકૃતિસૌંદર્યે મુગ્ધ કર્યા હતા એ વાત ચોક્કસ છે કારણ કે પૃથ્વીચરિયમાં એવાં ઘણાં વર્ણનો આવે છે. દા. ત. પર્વતોમાં મન્દરગિરિ, મેરુ, ચિત્રકૂટ; નદીઓમાં નર્મદા અને ગંગા; મહોદધિ વિગેરેના વર્ણનો ખુબ જ સુંદર છે. સૂર્યાસ્ત અને નિશાસમયનાં વર્ણનો પણ સરસ છે. ષડ્ઞતુઓમાં ખાસ કરીને શરદ્, હેમન્ત, વસન્ત અને વર્ષાનાં સારા વર્ણનો આપ્યાં છે. જેવી રીતે પ્રકૃતિની કામલતાનું વર્ણન કર્યું છે તેવી જ રીતે તેની બીજાણતાનું પણ વર્ણન કર્યું છે. દા. ત. સીતાને વનવાસ આપ્યો ત્યારે ગાઠ જ ગલનું વર્ણન અને એક રમશાનનું વર્ણન એમ આ બે વર્ણનો ખુબ જ સારાં છે. વિમલસૂરિએ ખીજા નગરોનાં પણ વર્ણનો ઠીક આપ્યાં છે. ખાસ કરીને રાયપુર નગરનું વર્ણન સારું છે. વિમલસૂરિએ સ્ત્રી સૌંદર્યનું પણ ઠીક વર્ણન આપ્યું છે. સીતાજીનું પણ એક જગ્યાએ વર્ણન આવે છે, જે કે તે વર્ણન યક્ષની “નન્વી ક્યામા” ના વર્ણન સાથે સરખાવી શકાય તેમ નથી જ, છતાં પણ તે સરસ છે. વિમલસૂરિએ માનવજીવનની આહલાદદાયક અને વિરલ પણ ધન્ય પલોનું સુંદર વર્ણન આપ્યું છે. દા. ત. રાગ સહસ્રકિરણની જલક્રીડા, રામચંદ્રજીની સીતા સાથેની જલક્રીડા, હનુમાનની સુરતક્રીડા વિગેરે પ્રસંગોનાં વર્ણનો ખુબ જ સુંદર છે, જે કે તે બધાં ભારવિએ વર્ણવેલી જલક્રીડા અને કુમારદાસે વર્ણવેલાં ઉદ્યાનક્રીડા અને સંજોગવર્ણનો સાથે સરખાવી શકાય તેમ નથી જ; છતાં પણ પૃથ્વીચરિય એકલું જ લેતાં તે વર્ણનો મનોહર છે. ખીજા એક પ્રસંગની તોંધ ખાસ જરૂરની છે વિમલસૂરિએ પૃથ્વીચરિયમાં રાવણને જોવાની લંકાવાસિનીઓની ઉતાવળ, રામચંદ્રજીની સેનાએ લકામા વિજયપુર.સર પ્રવેશ કર્યો ત્યારે સ્ત્રીઓની કુતુહલયુક્ત રામદર્શના-કાંક્ષા, લવ અને કુશને નીરખવાની તેઓની અતિ નીવ્ર ઇચ્છા વિગેરે વિગેરેનાં વર્ણનો ખુબ જ સરસ છે; જે કે તે બધાંમાં વધારે ફેર નથી, તેમ જ તેઓને અશ્વધોષના યુદ્ધચરિયમાંના તેવા જ પ્રસંગનું વર્ણન, રઘુવંશ અને કુમારસંભવનાં તેવા પ્રસંગોનાં વર્ણનો, બાણભટ્ટની કાદમ્બરીમાંના વિદ્યાશાલામાંથી પાછા ફરતા ચંદ્રાપીડના આગમનનું વર્ણન ઇત્યાદિ સાથે સરખાવી શકાય તેમ નથી જ; છતાં પણ પૃથ્વીચરિયમાં તે તે વર્ણનો મનોહર છે જ. કવિએ જેમ યુવાવસ્થાનું વર્ણન આપ્યું છે તેમ વૃદ્ધાવસ્થાનું પણ સુંદર વર્ણન આપ્યું છે. નરકનું વર્ણન પણ તેમના જ્ઞાત્યાનુસાર છે.

આ ઉપરથી આપણને ખાત્રી થાય છે કે કવિમાં જરૂર હતી કોટિની કવિત્વશક્તિ છે જ પણ તેમણે સંપૂર્ણપણે તક મળવા છતાં તેને વિકસાવી નથી. જે તેમણે આ તકનો લાભ ઉઠાવ્યો હોત તો જરૂર પૃથ્વીચરિય કે જે અદ્વાપિ અન્યદૃષ્ટિએ અતિમહત્વનું કાવ્ય છે તે કાવ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ

મહાકવિ વિમલસુરિ અને તેમનું રચેલું મહાકાવ્ય પઉમચરિય

પણ એક બહુ જ સુંદર અને સર્વોત્તમ કાવ્ય થઈ રહેત પણ વિમલસુરિએ ધાર્મિક દષ્ટિને પ્રાધાન્ય આપ્યું અને આ દષ્ટિને ગૌણ સ્વરૂપ આપ્યું એટલે જ આ પઉમચરિય એક મહાકાવ્ય હોવા છતાં પણ કાવ્યશાસ્ત્રની દષ્ટિએ અતિસુંદર, અદ્વિતીય મહાકાવ્ય નથી.

પઉમચરિય ઐતિહાસિક દષ્ટિએ એક બહુ જ પ્રાચીન કાવ્ય છે અને તેથી જ તેમા આલેખાએલું સામાજિક જીવન ગણવા યોગ્ય છે. તત્કાલીન મંસ્કૃતિ અને કલા કેવી હતી તે ખાસ ગણવા લાયક છે.

શિક્ષણ-વિદ્યાભ્યાસ આદિ વિષયો લઈએ તો જણાય છે કે તે સમયમાં વિદ્યાર્થીઓને બહુ જ ઊંડો અભ્યાસ કરાવવામાં આવતો હતો. ખાસ કરીને રાજપુત્રો, રાજકુમારીઓ વિગેરેને વિદ્યામાં નિપુણ બનાવવામાં આવતાં હતાં. દા. ત. કૈંકેશીનો જ દાખલો લઈએ તો ગણી શકીશું કે તે વિવિધકલાગમકુશલ હતી. તેને શુભ અને લક્ષણ સહિત નાટ્યકલા, સ્વરવિભક્તિયુક્ત ગાન-ધર્વ વિદ્યા, ચતુર્વિધ વૈદક, આભરણવિધિ શબ્દ અને લક્ષણવાળું ક્ષિપિશાસ્ત્ર ગજ અને તુરગનાં લક્ષણા. ગણિતશાસ્ત્ર, જ્ઞાનશાસ્ત્ર, નિમિત્તશાસ્ત્ર. આલંબનકલા, લેખ કરવાની કલા. પત્રછેદ કલા, ભોજનવિધિ, વિવિધરત્નપરીક્ષા, કુસુમપરીક્ષા, જુદા જુદા ભેદ-વાળું છૂત, ગન્ધયુક્તિ. તદુપરાંત લોકાપયાગી વ્યાવહારિક જ્ઞાન ધૃત્યાદિ શિખવાડવામાં આવ્યા હતા. આ ઉપરથી જણાય છે કે તે સમયમાં ક્ષિપિ-શાસ્ત્ર, ગણિતશાસ્ત્ર, જ્ઞાનશાસ્ત્ર વિગેરે ખાસ શિખવાડવામાં આવતાં હતાં અને વિશિષ્ટ કક્ષાના વિદ્યાર્થીઓને ઉપયુક્ત અન્ય કલાજ્ઞાન પણ આપવામાં આવતું હતું.

સામાજિક જીવનનો ખીલો એક વિષય લઈએ તો જણાય છે કે તે સમયના વંશચરિયાને સમા-જમાં ઊંચું સ્થાન આપવામાં આવતું હતું. તે સ્ત્રીઓ બહુ જ ચતુર અને વિચક્ષણ તેમ જ સર્વ વિદ્યાઓમા પારંગત મનાતી હતી.

લોકોમાં શુકન અપશુકનની માન્યતા ધણી જ હતી. ગર્ધડાનું જૂંકવું, શિયાળાનું રડવું. ઘોડાનું હણહણવું વિગેરે અપશુકનો ગણાતાં હતા. અમુક પક્ષીઓનો અવાજ શુકનરૂપ ગણાતો હતો.

તે સમયે માણસો જ્ઞેષીઓમાં પણ બહુ જ માનતા હતા. કેટલાક પુરુષો સ્વપ્નેના અર્થ ગણવાવાળા હતા. આપણે પઉમચરિયમાં ધણીવાર જ્ઞેષીઓ દ્વીએ કે અમુક રાણીઓને અમુક જાતનાં સ્વપ્નાં આવે છે. યદ્દી તે પોતાના પતિને-રાત્રને કહે છે એટલે કામ વખતે રાત્ર પોતે જ તેનો અર્થ કહે છે અથવા તો કામ નૈમિત્તિકને યોગ્યતા વૂછે છે. પઉમચરિયમાં આવા અષ્ટાંગનિમિત્તધરેના ધણા ઉલ્લેખો મળી આવે છે. ન્યારે ન્યારે શુભકાર્ય કરવું હોય ત્યારે માણસો તિથિ, નક્ષત્ર, યોગ, કરણ, લક્ષ વિગેરે જ્ઞેષીને શુભ કાર્ય આરંભે છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે તે સમયમાં સમાજમાં જ્યોતિષશાસ્ત્રને માટે ઘણું જ માન હતું.

હૂતની રમત પ્રગમમાં ધણી જ પ્રચલિત હતી. પઉમચરિયમાં એક એવો દાખલો પણ આપેલો છે. કે જેમાં હૂતને કારણે એક માણસ અર્કિચન થઈ ગયો અને બહુ જ બેહાલ થઈ ગયો.

તે સમયમાં માણસો શણગાર સજવાનું ઠીક ઠીક ગળણતાં હતાં. મોટામોટા ઉત્સવો અને પર્વો વખતે સ્ત્રીઓ અને પુરુષો બહાર જતાં અને સુંદર વસ્ત્રો પરિધાન કરી આભૂષણો અને અન્ય અંગ-રાગવડે શરીરને સુશોભિત કરી આનંદ કરતાં. પઉમચરિયમાં ઘણાં આભૂષણોનાં નામો આવે છે જેવા કે, મુકુટ, વરહાર, ચૂડામણિ, કટક, કેચૂર, કુણ્ડલ, કટીસૂત્ર, વિગેરે વિગેરે. કપડાં-લત્તાં પણ કિંમતી અને બહુ જ સફાઈદાર અને મુલાયમ હોય તેવાંનો જ તે પ્રમંગો ઉપર ઉપયોગ થતો. શરીરની સુંદરતા વધારે દેખાડવા કુંકુમ આદિ સુગંધી દ્રવ્યોનો અંગરાગ કરવામાં આવતો હતો. એવા એવા ઉત્સવો વખતે માણસો ગામબહાર સારા સારા ઉઘાનોમા, અન્ય આરામગેહોમાં, તલાવને કાંઠે, આમ્રવાટિકામાં કે અન્ય સુંદર વિરામસ્થાનોએ જઈ ઉગ્મણી કરી મોજ માણતાં હતાં. ત્યા આગળ જુદી જુદી ગતનાં ખાલ અને પેય પદાર્થોનો મોટા પ્રમાણમાં ઉપયોગ થતો. ગમ્મતમાં વધારો કરવા માટે હાલમાં જેમ રામલીલા, પાડવલીલા વિગેરે ગામડાઓમા ભજવાય છે તેમ તે સમયે તે પ્રમંગો માટે લોકો પોતાની મેળે જ એવા હાસ્યરસપૂર્ણ પ્રમંગો ગોઠવી લેતા. તેના પ્રયોગ કરવામાં આવતો અને સર્વ પ્રેક્ષકો આનંદમાં સમય વીતાવતા વિદૂષક બહુ જ પ્રખ્યાત હતાં. તેનું બનાવટી કાન, નાક વિગેરે વાળું મોઢું પણ પ્રખ્યાત હતું. ગંગીતમાં પણ લોકો ઘણા જ રસ લેતા હતા. ઉપર વર્ણવેલા પર્વો અને ઉત્સવાના દિવસોએ ગંગીતના જલસાએ થતા અને લોકોના મન ધણા જ આનંદિત થતા. પઉમચરિયમાં ઘણા વાગિંત્રા અને વાલ્લવિશેષોનાં નામો આપ્યા છે જેવા કે પડુ પટલ, દુન્દુભિ, તૂર, ભેરી, કઠ્ઠરી આઈજી, મુજી, યાજી, પળુવાળુ, ઘણ્ટ, કાલક, ભમ્ભા, ડમરુ, ઢંકા, તલિમા, હુકુક, વિગેરે. આમાના ઘણા યુદ્ધ સમયે યાદુઓનાં પાણી ચઢાવવા કામમાં આવતા હતા, ખીર્ન રાજ-મહારાજનોના મહેલાનાં ડોઢીઓએ બંદીઓને વગાડતા હતા. ઉત્સવોના સમયે ખાવાપીવાની મોજ, ગાનતાન, નાટકચેટક વિગેરેની સાથે સાથે નાચનો પણ સુંદર ઉમેરો થતો હતો. પઉમચરિયમાં ઘણું સ્થળે નાચના ટૂંકા વર્ણનો આવે છે. આ નાચ પરંતિસર કરવામાં આવતો હતો. પ્રેક્ષકો દરેક ગતનો હાવભાવ જોઈ શકતા હતા. આ નાચ વિલાસયુક્ત હતા નાચની વખતે પદનિક્ષેપ પણ લીલાયુક્ત રીતે જ કરવામાં આવતો હતો. સાથે સાથે નાચનાર વ્યક્તિના બુવિલાસ અને સુંદર અને લાક્ષણિક કટાક્ષો ધણાને મોહિત કરતા હતાં. આ બધું તેા ઠીક પણ સાથે સાથે ઘણા માણસો જુદી જુદી ગતની ધમાધમી અને મસ્તીમાં આનંદ લેતા હતા. અન્ય માણસો આનંદના ઉભરામાં મુકતકપઠે અવાળે કરી હર્ષ પ્રદર્શિત કરતા હતા. આવા પ્રમંગોએ સાર્વજનિક ઉઘાનો અને આરામગેહોને ધ્વજ્વલતાકાવડે શણગારવામાં આવતા હતાં કે જેથી માણસોના આનંદ સાથે સ્થાનની શોભામાં પણ અભિવૃદ્ધિ થતી હતી.

તતકાલીન યુદ્ધકલા પણ ઉંચી કોટિની હતી. રથ, વિમાન શિબિકા, આદિ વાહનો વપરાશમાં હતાં. પ્રાણીઓમાં હાથી, ઘોડા, વૃષભ, મહિષ, વરાહ વિગેરેનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો. યુદ્ધના હથિયારોમાં ઘણાં ઘણાં શસ્ત્રો તે સમયે પ્રચલિત હતાં. દા. ત. અસિ, લષ્ટિ, કણુય, ચક્ર, તોમર, ધન, પ્રહરણુ, પડણુ, પરશુ, પટ્ટિશ, શક્તિ શરખાણુ, અશનિ, મુદ્ગર, ફલિહ, (પરિઘ), શિલાશલ્ય, બિણ્ડમાલ, ખેડય (ખેટ), ઝસર, કુન્ત, સખ્યાલ, ખડ્ગ, કર્પ, કરવાલ, શૂલ, મુસુંદિ વિગેરે વિગેરે.

તે સમયમાં માણસો જુદીજુદી ગતના હીરા, મોતી, માણિક આદિથી સુપરિચિત હતા. પઉમચરિયમાં ઘણાં નામો આવે છે. દા. ત. મણિ, રત્ન, મૌકિતક, વૈડૂર્ય, વજ્ર, મરકત, કર્કતન, સરકાન્ત, ઇન્દ્રનીલ, વિદુમ, પુષ્પમણિ, પદ્મરાગ વિગેરે. સોનું પણ કનક, કાચન ગમ્મણુનદ વિગેરે ઘણું પ્રકારે ગળણીતુ હતું

મહાકવિ વિમલચરિ અને તેમનું રચેલું મહાકાવ્ય પઉમચરિય

પઉમચરિયમાંથી તત્કાલીન સ્થાપત્યકલા વિષે આપણને કષ્ટક જાણવાનું અવશ્ય મળે છે. તે સમયમાં રાજ-મહારાજના મહેલો ભવ્ય, રાનકદાર અને ગગનચુંબી બનાવવામાં આવતા હતા. સુંદર કમાનો અને વિશાળ આગાશીઓ, મરકત માણેક આદિવડે જડેલું ભોંયતળીયું, વિચિત્ર રત્નોવડે શણગારેલી ભીતો, સુવર્ણપત્રજડિત પ્રાકારો, અસંખ્ય વિભાગો વિગેરે વિગેરે ખાસ આકર્ષક વસ્તુઓ તે નરેશપ્રાદોમાં જોવામાં આવતી રાવણુના મહેલનું વર્ણન કર્યું છે તેમા લખ્યું છે કે તે સહસ્ત્ર સ્તંભોવડે શણગારવામાં આવ્યો હતો. તેની ભીતોએ સોનાના પતરાં ચોદ્યાં હતાં. દારે દારે, મરકત મૌકિતક, માણિક્ય વિગેરેના તોરણા લટકાવવામાં આવ્યા હતા

શિલ્પકળા પણ ખાસ જાણીતી હતી. એક સમયે, પઉમચરિયના કહેવા પ્રમાણે, દશરથ રાજાની માટીની મૂર્તિ બનાવવાનો પ્રસંગ ઉપરિચિત થયો. મૂર્તિ એવી આબેહુલ્ય બની હતી કે જે દુશ્મનો દશરથ રાજાને મારી નાખવા આવ્યા હતા તે બધા તે મૂર્તિને દશરથ રાજાનું શય જાણી વિદાય થયા ! !

ચિત્રકળા પણ ખૂબ જાણીતી કળા હતી. પઉમચરિયમાં ઘણીવાર એવા પ્રસંગો આવે છે કે ઉદ્ધાનમાં કોઈ અજાણી વ્યક્તિ કોઈ એક સ્વરૂપવતી સ્ત્રીનું પ્રેમાચિત દોરી જાય અને ઉદ્ધાનવિહાર કરતાં રાજકુમાર તે જોઈને પ્રેમચુબ્ધ બને ! આણું તેમાં ઘણીવાર બને છે. પઉમચરિયમાં નારદજી આવાં ઘણાં ચિત્રો દોરે છે અને અનેક રાજકુમારોને કર્પના અકાટ્ય પાસોમાં ફસાવે છે.

પઉમચરિયમાં ખાસ નોંધવાલાયક બે વિગતો આવે છે તે એ જ કે તત્કાલીન મનુષ્યો પ્રાણિ-શાસ્ત્ર અને વનસ્પતિશાસ્ત્રથી અજાત હતા નહિ. અનેક પશુ, પક્ષીઓ તેમની જાણમાં હતાં જેવાં કે હરિ, નકુલ, વૃષભ, કેસરી, વરાહ, રુરુ, ચમર, માલધ, ગો, રિક્ક, ખર, તુરગ, હરિત, શશ, વ્યાઘ્ર, તરછ, રોહિય, કોલ્હો. વળી ગરૂડ, સારસ, શતપત્ર, ચક્રવાક, હસ, પારાવત, કાક વિગેરે પક્ષીઓ જાણીતાં હતાં. વનસ્પતિશાસ્ત્રમાં પણ ઘણાં જ વૃક્ષો, નાના નાના છોડવાઓ, ફળો, ફૂલો જાણીતાં હતાં. દા. ત. બકુલ, તિલક, ચમ્પક, અશોક, પુલાગ, નાગ, વડ, સમ્પર્ણી, પ્રિયદ્યુ, ઇન્દ્રતરુ, સરલ, શિરીષ, તિન્દુક, પાટલ, મઘી, જમ્બુ, અશ્વત્થ, નન્દી, ચૂત, જાનકુંમ, અર્જુન, કુંદલતા, કટુકવૃક્ષ, ક્ષીર, પલાશ, અંકોલ, ખદિર, કપિષ્ઠ, લોણવૃક્ષ, સાગ, નિમ્બ, ફલુસ, કોરિષ્ટ, કુચુદ, અરતુગ, બદરી, ઉદુમ્બર, નારંગ, ઇન્દુદી, કદલી, ખજુર, નલિએર, લવંગ, કેસર, કમલ, અરણુ, વિગેરે વિગેરે. આ ટૂંકા વર્ણનથી આપણને તત્કાલીન વિદ્યા, સ્થાપત્ય, ચિત્ર શિલ્પ, ગંગીત, યુદ્ધ વિગેરે કલાઓ અને પ્રાણિ-શાસ્ત્ર અને વનસ્પતિશાસ્ત્રનું ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન વિગેરે આબતોનું ઠીક ઠીક વર્ણન મળે છે. તે સમયનું સામાજિક જીવન કેવા પ્રકારનું હતું તે પણ આપણે જાણી શકીએ છીએ

જર્મનીના પ્રખ્યાત પાંડિત ડો. હર્મન વાંકાબીએ તેમના એક લેખમાં (" પ્રાચીન પ્રાકૃતગ્રંથો) બસું જ લખ્યું છે કે 'પઉમચરિય એ જ્ઞેનોનું જૂનામાં જૂનું પ્રાકૃત કાવ્ય છે. પઉમચરિયના વાચન ઉપરથી જાણી શકાતી તત્કાલીન અને તત્-પૂર્વાધ સાહિત્ય સમૃદ્ધિ. પઉમચરિય અને પદ્મપુરાણ એ બંનેમાંથી પઉમચરિય જૂનું છે અને પદ્મ-પુરાણ ત્યારપછી જ લખાયું છે. પઉમચરિયની ભાષા જ્ઞેન મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત છે. તે જૂની પ્રાકૃતભાષામા લખાયું છે, અને તેથી જ તેના ઉપર વ્યાકરણના સંપૂર્ણ સંકારો પડ્યા નથી. તે કાવ્ય મહાકાવ્યની મુગમશૈલીમાં લખાયું છે, અને આટલા ઉપરથી જ આપણે કહી શકીએ કે ઘણા જ મોટા પ્રમાણમાં પ્રાકૃતકાવ્ય સાહિત્ય (કે જ્ઞેનું સમાજનાં હૃદય ત્રણા અંશે દરી લીધા હતાં), વિમલ-

સૂરિના સમય પહેલાં અસ્તિત્વમાં હતું જ અને વિમલસૂરિનું પઉમચરિય એ તો માત્ર અદ્વાપિ ઉપલબ્ધ તે સાહિત્યનો અંશમાત્ર જ છે.' (ભુએ મોડર્ન રીવ્યુ. ઇ. સ. ૧૯૧૪) બીજા એક પ્રખ્યાત અંગ્રેજ કે જેઓ પણ પૌર્વાત્યસાહિત્યકાવિદ છે તેમણે ઉપર્યુકત જર્મન પંડિતના આશયને મળતું લખાણ કરેલું છે તે ડૉ. ક્રાથ તેમના સંસ્કૃતસાહિત્યના ઇતિહાસમાં લખે છે કે જૈનોના જૈન મહારાષ્ટ્રીભાષામાં લંખાએલા જૂનામાં જૂના મહાકાવ્ય પઉમચરિય વૈયાકરણાએ કહેલા દેશી શબ્દો બહુ જ છૂટથી વાપર્યા છે. (ભુએ તેમણે રચેલો મં. સા. નો ઇતિહાસ)

ઉપર્યુકત બંને પંડિતોમાંના એકે કબૂલ કર્યું છે કે વિમલસૂરિના સમય પહેલાં અઢળક પ્રાચીન સાહિત્ય અસ્તિત્વમાં હતું અને બીજાએ કબૂલ કર્યું છે કે પઉમચરિયમાં ઘણા દેશી શબ્દો વાપરવામાં આવ્યા છે. આ બીજા કથન ઉપરથી પરોક્ષ રીતે જણાય છે કે પ્રાકૃત સાહિત્ય વિપુલ પ્રમાણમાં હોવું જોઈએ.

આ લેખના આ ભાગમાં આ લેખક પઉમચરિયમાંના અન્ય પ્રમાણે ઉપરથી બતાવી આપશે કે તત્કાલીન પ્રાકૃત સાહિત્ય વિપુલ હતું. આ જ લેખના આગલા પાનાઓમાં એક જગ્યાએ વર્ણવ્યું છે કે મહાવીર પ્રભુએ પોતાના શિષ્યોને પઉમચરિયની કથા સંભળાવી તેઓએ તેમના શિષ્યોને અને શ્રેણિક જેવા રાજાઓને સંભળાવી. પછીથી આચાર્યપરંપરામાં આ કથા સંવર્ધિત અને સંરક્ષિત થતી થતી ચાલી આવી.

વિમલસૂરિએ આ રામકથામાંથી 'કવી રીતે પ્રેરણાપીયૂષ પીધું' તેનું આગળ સુદર વર્ણન આપ્યું છે. અનેક કવિઓ આ કથાવડે આકર્ષાયા હતા અને તેમણે અસંખ્ય પ્રયત્નો યથાશક્તિ કર્યા હતા. વિમલસૂરિએ ખરું જ કહ્યું છે 'કે પોતે પણ આ મદકરતા મરત કવિ-માન ગાએ પાડેલા માર્ગ ઉપર તેમના પાદચિહ્નો અને મદબિદુઓ તરફ જ દ્રષ્ટિ રાખીને વિચર્યા છે.' વિમલસૂરિ તે માર્ગ ઉપર વિચર્યા અને તેના સુકલ તરીકે આપણી પાસે પઉમચરિય મોજુદ છે. તદુપરાંત વિમલસૂરિ કહે છે કે તેમણે પોતે પણ તત્પૂર્વીય ગ્રંથો જેવા કે નારાયણ અને શ્રીનાં ચરિત્રો આદિ વાંચ્યા હતાં. આ ઉપરથી આપણે જાણી શકીશું કે તત્કાલીન પ્રાકૃત સાહિત્ય અતિ વિપુલ હતું. તે સમયે અનેક દેશી શબ્દોનો ઉપયોગ આવા કાવ્યોમાં થતા એ માટે પઉમચરિયનો જ દાખલો પૂરતો છે. પઉમચરિયમાં જે અનેક છંદોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે તે ઉપરથી પણ તત્કાલીન કાવ્ય સાહિત્યની વિપુલતા સિદ્ધ થાય છે. પાછળનાં પાનાંઓમાં વિમલસૂરિએ જે ધાત્વાદેશો પઉમચરિયમાં વાપર્યા છે તેમાંના કયા કયા ૧૨મા સૈકામાં હેમચંદ્રાચાર્યે સિદ્ધહેમના ૮મા અધ્યાયના ૪થા પાદમાં નોંધ્યા છે તે બતાવ્યું છે; જે કે હેમાચાર્યે પોતે જોએલા અને વાંચેલા ગ્રંથો ઉપરથી જ તે ધાત્વાદેશો આપ્યા હશે પણ પઉમચરિયનો ઉલ્લેખ તેમણે કર્યો નથી. વાચકને અહિં પુનરપિ યાદ આપવું આવશ્યક છે કે હેમાચાર્યે પણ પઉમચરિયને અનુસરીને જ ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્રમાં ગમકથા આલેખી છે. પઉમચરિયમાં જે દેશી શબ્દો આવે છે તેમાંના ઘણાખરા હેમાચાર્યની દેશીનામમાલામાં નોંધાયેલા છે. હેમાચાર્યે તેમના રચેલા વ્યાકરણમાં જે ભાગ અપભ્રંશ ભાષા માટે આપ્યો છે તે ભાગમાં લખેલા અમુક શબ્દો પઉમચરિયમાં પણ જોડે છે.

પ્રાકૃતભાષાઓના મૂળમાં અહિં જવાની ઇચ્છા નથી. એ વિષય ઘણા જ ચર્ચાસ્પદ છે. આ લેખકનું માનવું એવું છે કે પ્રાકૃત ભાષાઓ સંસ્કૃતમાંથી જ ઉતરી આવી છે એવું નથી. પણ કદાચ અહીં સામાજિક ભાષાઓ પણ હોય કે જેમાંથી જુદી જુદી ભાવના સરકારે પાડી સંસ્કૃત એવું નામ

મહાકવિ વિમલચરિ અને તેમનું રચેલું મહાકાવ્ય પદ્મચરિય

વ્યાકરણોએ આપ્યું હોય. પછીથી પ્રાકૃતભાષાના વ્યાકરણશાસ્ત્રીઓએ સંસ્કૃત ભાષાનો પ્રકૃતિ એટલે પાયારૂપે ઉપયોગ પ્રાકૃત ભાષાના વ્યાકરણો લખવા માટે કર્યો. લેખકનું અનુમાન સાચું છે તે આ ઉપરથી જણાય છે કે પ્રાકૃત વ્યાકરણો સંસ્કૃતમાં જ અઘાપિ લખાએલાં છે અને પ્રાકૃતભાષામાં છે જ નહિ.

વરરુચિએ પ્રાકૃતભાષાનું વ્યાકરણ રચ્યું છે તેનો અર્હિ ઉલ્લેખ કરવો જરૂરનો છે, કારણ કે તે જૂનામાં જૂનું પ્રાકૃતભાષાનું વ્યાકરણ છે. તેના ૧૨ પરિચ્છેદોમાંથી ૯ મહારાષ્ટ્રી માટે, ૧ પૈશાચી માટે, ૧ માગધી માટે અને ૧ શૌરસેની માટે—આ પ્રમાણે પ્રાકૃતવ્યાકરણ રચ્યું છે. અર્હિ અપભ્રંશ માટે તેમ જ અર્ધમાગધી માટે ખાસ પ્રકરણો આપ્યા જ નથી તેમ તંત્રોનો ઉલ્લેખ પણ નથી. ડા. પી. ડી. ગુણે એમ. એ. પી. એચ ડી અને સ્વ. ચીમનલાલ ડાહ્યાભાઈ દલાલનું કહેવું એમ છે કે ઔદ્દોના સારિપુત પ્રકરણમાં જે ભાષા વપરાયેલી છે તેના કરતા વરરુચિએ આપેલી શારસેની અર્વાચીન છે એટલે જ ઇ. સ. પછી ત્રીજા મૈકામાં વરરુચિને મૂકી શકાય. (જુઓ ભવિસયત્ત-કહાનો તેમનો ઉપોદ્ધાત) વરરુચિના પ્રાકૃત પ્રકાશ ઉપર કાત્યાયનની પ્રાકૃતમંજરી, ભામહની મનોરમા, વસંતરાજની પ્રાકૃતમણવની, મદાનન્ની સુમેધિની એમ ચાર ટીકાઓ લખાઈ છે. ભામહની મનોરમા હમણા જ મૂલ વ્યાકરણ સાથે આ લેખકના પદ્મગુરુદેવ આરાધ્યપાદ શ્રી શ્રી શ્રી પરશુરામ લક્ષ્મણ વેદ્ય એમ. એ; ડી. લીટ. તરકૃથી નપૂર્ણપણે મંથોષિત અને વિકૃતાપૂર્ણ અને વિવેચનાત્મક ઉપોદ્ધાત સાથે બહાર પડેલ છે. વરરુચિના જ્ઞા ત્રણ પ્રકરણો બહુ જ સક્ષિત છે. સંભવ છે કે કાલક્રમે તેમાંથી અનેક સૂત્રા ઓછાં થયા હોય! અર્ધ માગધી અને અપભ્રંશનાં જુદા પ્રકરણોના અભાવ વિષે જે ઉલ્લેખ થયો છે તે વિષે આ લેખકનું નમ્ર મતવ્ય એવું છે કે વરરુચિ પછી તરત જ કાલપ્રવાહમાં તેઓ અદૃશ્ય થયા હોય! મત્ય વસ્તુ શુ છે તે તો પ્રભુ જાણે પણ આ તો લેખકની એક માન્યતા છે. આ વ્યાકરણ વાચવાથી આપણને તત્કાલીન પ્રાકૃત સાહિત્યનો ખ્યાલ આવે છે. અર્હિ વરરુચિ ૧૫૧ જે કાલ લખ્યું છે તે એટલા જ ઉદ્દેશથી કે પદ્મચરિયના પૂર્વનું, તેનું સમકાલીન, તેના પછીનું પ્રાકૃત સાહિત્ય કેટલું વિપુલ હતું તેનો આધારજ્ઞ ખ્યાલ આવે.

પદ્મચરિયમાં જે જે અપભ્રંશના શબ્દો અને રૂપો આવે છે તે માટે અર્હિ અપભ્રંશ સાહિત્ય વિષે ઉલ્લેખ કરવો આવશ્યક છે. પાતજલ મહાભાષ્યના કર્તા મહર્ષિ પતંજલિના મતાનુસાર અપભ્રંશ એ સંસ્કૃત રૂપનું એક અતિવિકૃત રૂપાન્તર છે નાટ્યશાસ્ત્રના પ્રખ્યાત કર્તા ભરતાચાર્ય આને જ વિભ્રંશ કહે છે એમ આ લેખક માને છે ભરતાચાર્ય ૭ ભાષાઓનો ઉલ્લેખ કરે છે પણ વિભાષાઓના જુદા જુદા અષ્ટ નામો તે સમયે હતા નહિ એટલે જ અપભ્રંશનું નામ ત્યા જોવામાં આવતું નથી. ભરતાચાર્યે “ ઉકાર બહુલા ” ભાષાનો મિથુ. મૌનીર આર્હિ દેશોમાં ઘણો જ પ્રચાર હતો તે જણાવ્યું છે. કાવ્યાલંકારના લેખક ભામહે પણ અપભ્રંશની નોંધ લીધી છે. કાવ્યાદર્શના કર્તા દપડી કવિએ સાહિત્યના ચાર ભાગ પાઠ્યા છે, તેમાં પણ અપભ્રંશની નોંધ લીધી છે. રુદ્ર, રાજશેખર, નમિસાધુ વિગેરે લેખકોએ પણ અપભ્રંશની નોંધ લીધી છે. હેમાચાર્યના વ્યાકરણનો અપભ્રંશનો ભાગ બહુ જ પ્રખ્યાત છે એટલે અર્હિ લેખક નોંધ લીધી નથી. આ ટૂંકી નોંધ ઉપરથી આપણે આટલું તો જાણી શકીએ છીએ કે ઇ. સ પૂર્વની ૧ લી અને ૨જી સદીઓમાં તે ચાલુ હતી; ઇ. સ. પછી ખ્રીજન અને ત્રીજા મૈકામાં મિથુ, સુરાષ્ટ્ર વિગેરે દેશોમાં પણ ખોલાતી હતી; અને છઠ્ઠા મૈકામાં તે સાહિત્યની આષા તરીકે કાવ્યાદર્શકાર દપડીએ તેને ઊંચું સ્થાન આપ્યું હતું.

પ્રાકૃત સર્વસ્વના કર્તા માર્કંડેયકવીન્દ્રે અપભ્રંશની ત્રણ ગતો નાગર, વ્રાહ્મણ અને ઉપનાગર એમ ત્રણેય છે. હાલમાં અપભ્રંશ સાહિત્યમાં ભવિષ્યત્કલા, કાવ્યત્રયી, નેમિનાથચરિત્ર, વૈરસામિચરિત્ર, પદ્મસિરિચરિત્ર વિગેરે વિગેરે જાણીતા છે. કારંગસીરીકમાં ખીગ્ન તેવા ત્રણેય છપાયા છે. મહાભારત અને મનુસ્મૃતિ આદિ ગ્રંથોમાં આભીરોનો ઉલ્લેખ છે. ઇતિહાસવંતાઓ કહે છે કે તેઓ હિંદમાં ઉત્તર તરફથી ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજીથી ખીજી સદીમાં ઉતરી આવ્યા. પદ્મચરિયમાં પણ લવ અને કુશ દિગ્-વિજય કરવા ગય છે ત્યારે આભીર જનપદોમાં સિન્ધુને પેલે પાર તેઓ ગયા હતા. આ ઉપરથી ભરતાચાર્યના કથનને પ્રમાણ મળે છે. આ ટૂંક વર્ણન કરવાનું કારણ એટલું જ કે પદ્મચરિયમાં જે અપભ્રંશના રૂપો અને દેશી શબ્દો આવે છે તે ઉપરથી પદ્મચરિય અર્વાચીન છે, એમ માનવા ડૉ. કીશ દોરાયા છે તેમ અન્ય વાચકો દોરાય નહિ તે જ છે.

તે સમયે કદાચ અપભ્રંશ સાહિત્ય નહિ હોય પણ આ અપભ્રંશ ભાષા તો હતી જ એ ખતાવવાનો આ લેખનો શુભાશય છે. આ શુભાશયમાં લેખકને કેટલી સફલતા પ્રાપ્ત થઈ છે તે તો આ લેખના સાદાંત વાચનથી જ જણાશે.

જૈનોએ—શ્વેતાખરાઓ—જે પ્રાચીન ચરિત્રો, કથાઓ, સ્તોત્રો વિગેરે લખ્યાં છે તે બધાંની ભાષાને જૈન મહારાષ્ટ્રી એવી સંજ્ઞા અપાય છે. હાલમાં ઉપલબ્ધ એવાં જે પદ્મચરિયની જૈન મહારાષ્ટ્રીભાષા વિષે કંઈક વિષયક કરેલી ભાષામાં જગ જરા તક્ષવત છે એટલે જ વિદ્વાનોએ તેને “જૈન મહારાષ્ટ્રી” કહી છે. આ ભાષા ઉપર જૈન અર્ધભાગધી ભાષાનો પણ પ્રભાવ ઘણા જ પ્રમાણમાં પડ્યો છે. જૈન મહારાષ્ટ્રીમાં લખાએલાં ઘણાં પુસ્તકો મળી આવે છે અને તે બધાં પ્રાચીન છે દા. ત. પવના, નિર્મુક્તિઓ, ઉપદેશમાલા વિગેરે તદુપરાંત ઘણાં ભાષ્યો, ચૂર્ણો, મગ્ગલો વિગેરે જાણીતા છે. પંડિત હરગોવિંદદાસે અનુમાન કર્યું છે કે જૈન મહારાષ્ટ્રી ક્રમશઃ પરિવર્તન પામીને મધ્યયુગની “વ્યંજનલોપબહુલા” એવી મહારાષ્ટ્રીમા રૂપાન્તરિત થઈ. (જુઓ તેમનો પ્રાકૃત શબ્દ મહાર્ણવ ભાગ. ૪. પૃ. ૭૨.)

જૈન મહારાષ્ટ્રી ભાષાનાં અમુક જ લક્ષણો અહિં આપવામાં આવે છે.

ક ની જગ્યાએ “ગ”

લુપ્તવ્યંજનોની જગ્યાએ “ય”

જહા અને જલ ની સ્થાને કોષ્ઠવાર અહા અને આવ.

મમાસના ઉત્તર પદની પૂર્વમાં “મ”

તૃતીયા એકવચનનો કોષ્ઠવાર “સા” પ્રત્યય.

સોચ્યા, કિચ્યા વિગેરે ત્વા પ્રત્યયનાં રૂપો.

કડ, સંબુડ વિગેરે “ત” પ્રત્યયનાં રૂપો.

આ ઉપરથી નાટકોની મહારાષ્ટ્રીમા અને પદ્મચરિયની જૈન મહારાષ્ટ્રીમાં જરા જરા તક્ષવત માલુમ પડે છે. તદુપરાંત જૈન અર્ધભાગધીનો પણ પ્રભાવ જૈન મહારાષ્ટ્રી ઉપર પડ્યો હતો તે પણ જણાય છે.

મહાકવિ વિમલસૂરિ અને તેમનું રચેલું મહાકાવ્ય પદ્મચરિય

ડા. હર્મન યાકાબીએ પદ્મચરિયની ભાષા વિષે થોડુંક તેમના એક (આગળ ઉલ્લેખાએલા) લેખમાં લખ્યું છે કે પ્રાકૃતગ્રંથોમાં નામના રૂપો, ધાતુઓના જુદાં જુદાં રૂપો વિગેરેનો અંદર અંદર જે ગોટાળો થઈ ગય છે તે અહિં અહુ જ મોટા પ્રમાણમાં જણાય છે. દા. ત. સપ્તમી અહુવચન તૃતીયાના અહુવચનમાં વપરાયેલું છે; તુમ્ પ્રત્યયવાળા અને ત્વા પ્રત્યયવાળાં રૂપોનો પણ ગોટાળો નજરે ચઢે છે. વળી કેટલાંક નામનાં રૂપોને પ્રત્યયો પણ લગાડવામાં આવ્યા નથી. આ ઉપરથી એમણે લખ્યું છે કે પદ્મચરિય એવી જૂની પ્રાકૃતભાષામાં લખાયું છે કે જેના ઉપર વ્યાકરણના સંપૂર્ણ સંસ્કારો પડ્યા હતા નહિ.

આ લેખકે સંગ્રહ કરેલા અમુક જ દાખલાઓ અહિં આપવામાં આવે છે.

(૧) સપ્તમી અહુવચન તૃતીયા અહુવચન માટે.

उरगमहाफणीमणीसु पञ्जलियं, भुयङ्गपासेसु बन्धणं,
फलहाडु संपउत्तं, सरसरसिवावीवपिणसहसु,
गएसु पेळ्ळिज्जइ, नाणेषु तीसु सहिओ, कीलणसएसु कीलन्तो,
भयासुल्लग्गा, आउहकिरणेषु दिप्पन्नो. जुवईसु अवरद्धं,

(૨) સપ્તમી અહુવચન ચતુર્થી અહુવચન માટે.

सुएसु दाऊण

(૩) જઠ્ઠી અહુવચન તૃતીયા અહુવચન માટે

भरियं चिय दन्तकीडणं; वन्दीण घुट्टं

(૪) ત્વા પ્રત્યયનાં રૂપો માટે તુમ્ પ્રત્યયના રૂપો.

धरिउं, काउं, मोतुं, मुणित्तुं, दहु, रइत्तु, मुणित्तु विगेरे.

(૫) તુમ્ પ્રત્યયનાં રૂપો માટે ત્વા પ્રત્યયનાં રૂપો.

वणिऊण, तीरइ, काउण समाहसा, परिदेविऊण, चिन्तिऊण, हरिऊण, रुम्भिऊण, घेतूण, गन्तूण

(૬) તૃતીયાનાં રૂપો સપ્તમી માટે.

संजाहि सुह्निसण्णा, आवइहि (आपङ्गिः)

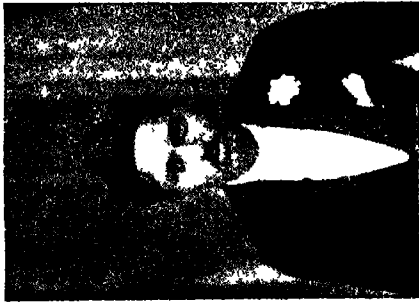
(૭) પ્રત્યય વિનાનાં રૂપો

वीरं बिलीणरयमल, समयपरमं, सम्पेल्ळुण्णेल्लकुणनाणा, अणे वि जे गणहर अणगार लद्धमाहप्पे, विगेरे.

પ્રાકૃત વ્યાકરણકારોએ પ્રાકૃત શબ્દોના ત્રણ ભાગો પાડ્યા છે જેવા કે તત્સમ, તદ્ભવ, દેસ્ય.

હેમચંદ્રાચાર્યે ૮મા અધ્યાયના ૪ થા પાદમાં જે આદેશો આપેલા છે તે બધા અમુક પ્રાકૃત ધાત્વાદેશો નિયમાનુસાર કે પદ્ધતિસર ગોઠવેલા નથી. તેમણે ગમે તેમ છૂટાછવાયા આપ્યા છે.

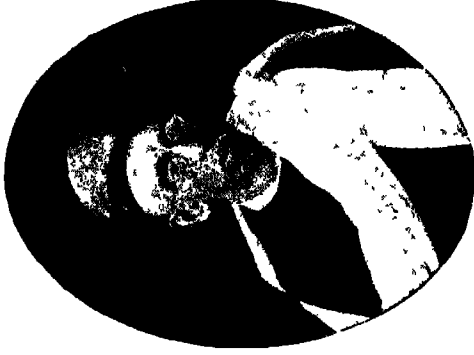
આ આદેશોમાંના ધણા દેશી ધાતુઓ છે અને ખીલ્લઓ ૮ મા અધ્યાયના ૧ અને ૨મ પાદના નિયમો લગાડીને બનાવી શકાય છે. સર જ્યોર્જ ગ્રીઅરસને તેમના પ્રાકૃત ધાત્વાદેશોના મનનીય લેખમાં પ્રાકૃત ધાતુઓના ચાર ભાગ પાડ્યા છે. ૧ જે સંસ્કૃતના જેવા જ છે. દા. ત. ચલ.

श.स.न.
[पृ. १२५]

श्री शान्तिदास छगनदास डिपाव्याय
[पृ. १२६]

श्री ६ कुंवरदास आर्युं हल.
[पृ. १२७]

શ્રી. શાંતિલાલ જગનલાલ ઉપાધ્યાય

૨. જે ભાષાશાસ્ત્રના નિયમાનુસાર સિદ્ધ થઇ શકે છે. દા. ત. પીડ માંથી પીલ. આ વર્ગના આવા ધાતુઓ આદેશ કહી શકાય જ નહિ, કારણ કે સંસ્કૃત ધાતુ માટે અહિં કોઈ ઇતર ધાતુ નથી, ફક્ત તેનું પીલું સ્વરૂપ જ છે. (જુઓ તેમને “ પ્રાકૃતધાત્વાદેશ ” નો લેખ. એશીઆટિક સોસાયટી, બંગાલ. વો. ૮ નં. ૨. ૧૯૨૪). ૩ જે સંસ્કૃત ધાતુઓ સાથે કોઇપણ નિયમાનુસાર સરખાવી શકાય નહિ અગર સંસ્કૃત-માંથી સિદ્ધ કરી શકાય જ નહિ. જેવા કે ચલ્ નો આદેશ ચલ્ આવા જ શબ્દો ખરેખરા આદેશો કહી શકાય. આમાંના ધણા દેશ્ય શબ્દો છે એમ તેઓ જણાવે છે. ૪ જે ધાતુઓ સંસ્કૃતમાંથી બનાવી શકાય છે પણ જેના અર્થમાં ફરકાર થઇ ગયો છે અને તેથી જ જેને પ્રાકૃતના વ્યાકરણશાસ્ત્રીઓએ તે પ્રાકૃત ધાતુઓને બીજા જ સંસ્કૃત ધાતુઓ સાથે સરખાવ્યા છે કે જેનો અર્થ તેને લગતો હોય. આ પણ આદેશો છે. ડૉ. વૈદ્યનો મત એવો છે કે ‘ જે ધાતુઓ ઉપરથી સંસ્કૃતનો સંબંધ તારવી શકાતો હોય તેને આદેશ કહેવા બેધએ નહિ. પણ જે કોઇ જાતનો સંબંધ બતાવી ન શકે તેમને જ આદેશ તરીકે વર્ણવવા બેધએ. (જુઓ ડૉ. પી. એલ. વૈદ્યનું સંપાદન કરેલું પ્રાકૃત વ્યાકરણ. નોટ્સ પૃ. ૨૮) અહિં આ પઉમચરિયમાં વપરાએલાં અમુક ધાત્વાદેશો આપી તે બધા હેમચંદ્રાચાર્યે સિદ્ધહેમના ૮મા અધ્યાયના ૪થા પાદમાં નોંધ્યા છે તે બતાવ્યું છે. અમુક જે નાના નાના ફેરફારો છે તે પણ બતાવ્યું છે. વળી પઉમચરિયમાં વપરાએલા જે ધાત્વાદેશો તેમણે નોંધ્યા નથી તે પણ બતાવ્યા છે વળી પઉમચરિયમાં જે દેશી શબ્દો વપરાએલા છે તેમાંથી અમુક ચુંટી કાઢી અહિં લખ્યા છે. આ લખવાનો ઉદ્દેશ એ જ છે કે તત્કાલીન અને તત્પૂર્વીય પ્રાકૃત સાહિત્ય કેટલું વિપુલ હતું એ આ ઉપરથી જણાય છે.

પઉમચરિયમાં આવેલા ધાત્વાદેશો સિદ્ધહેમના ૮મા અધ્યાયમાં નોંધાયેલા ધાત્વાદેશો પઉમચરિયમાં આવેલા ધાત્વાદેશો સિદ્ધહેમના ૮મા અધ્યાયમાં નોંધાયેલા ધાત્વાદેશો.

અચ્છ	૨૧૫	ઘેત	૨૧૦
અગ્ચ	૧૦૦	ચટ	૨૦૬
અભિઠ	૧૬૪	ચઙ	૧૮૫
(સમ્) અભિઠ	૩૯ (અભિઠ)	ચિવ	૧૧૫
અભિઠ	૧૩૯	ચિઠ	૧૬
(સમ્) આઠપ્	૨૫૪	છઙ	૧૦૦
આરોલ	૧૦૨	છઙ	૯૧
ઓલક્ષ	૧૮૧ (ઓલક્ષ)	છિવ	૧૮૨
કીર	૨૦૫	છુહ	૧૪૩
કુવ	૬૫	જમ્પ	૨
કામ્મ	૨૪૪	જમ્મ	૧૩૬
ગેઙ્	૨૦૯	જાળ (જાળેહ)	૭ (જાળેહ)
ઘત	૧૪૩	જિળ	૨૪૧
જુમ્મ	૧૧૭	જુજ્મ	૨૧૭
જુલ	૧૧૭	જેમ	૨૧૦
ઘોલ	૧૧૭	ઠા (ઠાયહ)	૧૬ (ઠાયહ)
ધેપ્પ (ધિપ્પ also)	૨૫૬	ઠજ્મ	૨૪૬

महाअवि विभक्त्यदि अने तेमसुं रचोक्षुं महाअव्य पठिमव्यरिच

णञ्ज	२५२		भिन्द	२१६
तर	८६		मल	१२६
तिप्प	१८३ (थिप्प)		मह	१६२
तीर	८६		मिल	२३२ (मिल)
तुर	१७१		मुक्क	२१७
तोड	११६		मुण	७
थुण	१४१		मुत	२१२
थुव्व	२४२		रिय	१८३ (रिअ)
वह	२१३		रुम्म	२१८
दाव	३२		रेह	१००
दुगुंछ	४		वल	२०६
दूम	२३		वास	१७६
धाड	७६		विर	१०६
धुण	२४१		विसूर	१३२
निच्छूड	२५८		विहड	२७ (विहोड)
निय	१८१ (निअ)		वेड	२२१
निम्मव	१६		वोल (बोले इ)	१६२ (बोलेइ)
निल्लक	५५ (गिल्लक)		सक	२३०
निल्लर	१२४ (गिल्लर)		मंघ (संघेइ)	२ (संघइ)
निव्वड	६२ (गिव्वड)		(सं, भर	१७४
नीहर	७६ (नीहर)		माह	२
पञ्जर	१७३		मिक्क	२१७
पम्मुय	७५		मुण	२४१
पस्सत्थ	२००		सुमर	७४
पलोह	२००		सुव्व	२४३
पुच्छ	६७		हक्कुअ	१४४
पुलय	१८१ (पुलअ)		हम्म	२४४
पेच्छ	१८१		हव	६०
पेह	१४३		हुप्प	६३
फिट्ट	१७७		हुव	६०
डुक्क	६८		हो	६०
डुज्ज	२१७		ओहंध (आनसुच् ?)	हेमथंदायाये ^० नांथो नथी.
भण्ण	२४६		[पाठव्यसद्धमहएक्षुवो]	
निय	२०३		सामच्छ [देवी. " "] " " "	
भमाड	१६१			

પઉમચરિયમાં વપરાયેલ રૂઝી શબ્દોમાંથી ચુંટી કાઢેલા અપભ્રંશ શબ્દો.

અગોરપાર	પસય
આમિદ	પરિહત્ય
કઠિલ	પાણ્ણ (દેશી ?) હેમચંદ્રાચાર્ય "વદાતિ"માંથી આપે છે
ચખિલ	અનલ પાઇઅસદ્મહાણ્ણવો "અમર"માંથી આપે છે.
ચલક	મન્નમાર
તક્કિલ	વપિળ
તતિલ	વિચિલ
તિમિચિલિ	વિલ્લ્ય હેમચંદ્રાચાર્ય "વનિતા"માંથી આપે છે.
તિરીક (દેશી ?) પાઇઅસદ્મહાણ્ણવામાં	સવડંમુહ
"કિરીટ"માંથી આપ્યું છે.	સવડંમુલ
ધાહાવિથ	હલબોલ

પઉમચરિયના નીચે આપેલા ધ્રાત્વાદેશો અને શબ્દો હેમચંદ્રાચાર્યે આપેલા અપભ્રંશના શ્લોકોમાં પણ જડે છે.

પઉમચરિય.	સિદ્ધહેમના અપભ્રંશ શ્લોકો.	અભિમદ	૩૮૩
ફોડ	૩૫૦	કર (કરેવિ)	૩૪૦
મોડ	૪૪૫	મુળ (મુળેવિ)	—
ફેડ	૩૫૮	ચડક	૪૦૬
ઠમ	૩૫૭	આયરુ	૩૪૧
થેપ્પ	૩૩૫	નવરિ	૪૨૩

પઉમચરિયના છેલ્લા પર્વમાં વિમલસુરિએ લખ્યું છે કે આ કાવ્ય મહાવીર પ્રભુ નિર્વાણ પઉમચરિયને પામ્યા ત્યારપછી ૫૩૦ વર્ષે રચાયું છે. આ ઉપરથી જાણી શકાય છે કે રચનાકાલ મહાવીરને સિદ્ધિપ્રાપ્તિ થઇ ત્યારપછી ૫૩૦ વર્ષે પઉમચરિય લખાયું.

જેન સ્વેતાંબરસંપ્રદાયાનુસાર મહાવીરસ્વામી ઇ. સ. પૂર્વે ૫૨૭માં નિર્વાણ પામ્યા. એટલે કે વિક્રમ પહેલાં ૪૭૦ વર્ષે અને દિગંબરમતાનુસાર વિક્રમ પહેલાં ૬૦૫ વર્ષે. જર્મનીના પ્રખ્યાત વિદ્વાન પંડિત ડૉ. હર્મન યાકોબીએ પ્રાચીન જૈન અને જૈનેતર સાહિત્યની આલોચનાવડે બતાવી આપ્યું છે કે મહાવીર ઇ. સ. પૂર્વે ૪૬૭ના અરસામાં નિર્વાણ પામ્યા. (જુઓ કલ્પસૂત્ર ઉપર તેમની પ્રસ્તાવના). તેવી જ રીતે ઉપકૃત સાહિત્યની મદદથી પણ તદ્દન સ્વતંત્રપણે ખીઝ એક જર્મન વિદ્વાન સ્વ. ડૉ. શાર્પેન્ડીઅરે સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે કે તે ઘટના તે જ અરસામાં બની હતી. (જુઓ ઇન્ડીઅન એન્ટીકવેરી ભાગ. ૪૩). ભારતીય વિદ્વાન બેરીસ્ટર કાશીપ્રસાદ જયસ્વાલે સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે કે આ ઘટના ઇ. સ. પૂર્વે ૪૮૮માં બની હતી. ખીઝ એક ભારતીય વિદ્વાન એસ. વી. વેંકટેશ્વરે અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે કે આ ઘટના ઇ. સ. પૂર્વે ૪૩૭ પહેલાં બની હોવી જોઈએ નહિ. (જુઓ રાયલ. એસિઆટિક સોસાયટીનું જર્નલ. સને ૧૯૧૭)

પઉમચરિયના રચનાકાલ વિષે પાશ્ચાત્ય અને પૌર્વાત્ય પડિતોના વિચારો પ્રથમ રજુ કરી તેની સંપૂર્ણ પરીક્ષા કરી લેખક પોતાનું નમ્ર મંતવ્ય રજુ કરશે.

પ્રથમ કક્ષામાં ડૉ. લોયમેન. ડૉ. વીન્ટરનીટ્ઝ, પંડિત હરગોવિંદદાસ વિગેરે આવે છે. ડૉ. લોયમેને વિમલસુરિએ આપેલી ૫૩૦ની સાલ માન્ય રાખી છે. તેમણે તે બાબત જરાપણ ઊંઘાપોહ કરવાનું અનુચિત ધાર્યું છે. તેવી જ રીતે ડૉ. વીન્ટરનીટ્ઝને પણ મત એવો છે કે “ ઇ. સ. ૫૯૧ પહેલા સૈકાના ઉત્તરાર્ધ જેટલા પ્રાચીનકાલમા જૈન મુનિ વિમલસુરિએ રામકથા પ્રાકૃતમાં લખી પઉમચરિય લખ્યું, કે જેથી કરીને લોકોને જૈનોના ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન વિષે ઠીક માહિતી મળે. ખરેખર વિમલસુરિનો આશય એ જ હોવા જોઈએ કે અન્ય ધર્મના અનુયાયીઓ જાણી શકે કે વાસ્ત્વીકિ રામાયણની કથાની જોડ જૈનોના પઉમચરિયમાં પણ છે જ ! પઉમચરિયના અંતભાગમાં કાવ્યરચનાની સાલ ૫૩૦ (વીરનિર્વાણ પછી) છે એટલે ઇ. સ. ૬૨ની નજીકમાં. લોયમેન સાહેબને પણ આ સાલ માન્ય છે. ગુણાદ્ય, હેમચદ્ર, વિગેરે લેખકોએ પઉમચરિયનો ઠીક ઉપયોગ કર્યો છે. ” (જુઓ તંમનો જર્મનભાષામાં લખેલો ભારતીય સાહિત્યનો ઇતિહાસ ભાગ ૧ અને અગ્રેજી ભાષાંતર. પૃ. ૫૧૩-૧૪) ન્યાય-વ્યાકરણીત્થ પંડિત હરગોવિંદદાસનો મત એવો છે કે પઉમચરિય વિક્રમની પહેલી સદીમાં જ રચાયું છે. (જુઓ તેમનો પ્રાકૃતશબ્દમહાલુચ્વ, ભાગ ૪.)

દ્વિતીય કક્ષામાં ડૉ. હર્મન યાકોબી, ડૉ. કીથ, સ્વ. ડૉ. વુલનર, મુનિ જિનવિજયજી વિગેરે આવે છે. ડૉ. હર્મન યાકોબીએ તેમના એક લેખમા લખ્યું છે કે “ જૂનામાં જૂનું પ્રાકૃત કાવ્ય-(કદાચ ઇ. સ. ૫૯૧ પછી ત્રીજા સૈકામાં લખાઈલું) પઉમચરિય એ રામાયણનું જૈન રૂપાંતર છે. ” (જુઓ એ-સાયકલોપીડીઆ ઓફ રીલીજીઅન એન્ડ એથીક્સ ભાગ ૭. પૃ. ૪૩૭) વળી બીજી જગ્યાએ તેમણે લખ્યું છે કે “ પઉમચરિયમાં એક લક્ષ આવે છે તેમા ગ્રહોનાં નામો માટે ઠીક પારિભાષિક શબ્દો છે. એ લક્ષવાળો શ્લોક પ્રક્ષિપ્ત ન હોય તો પઉમચરિયનો રચનાકાલ ઇ. સ. ૫૯૧ ત્રીજા સૈકામા કે ચારપછી પણ હોવા જોઈએ ” (જુઓ મોડર્ન રીવ્યુની સને ૧૯૧૪ ની ફાઇલ માહું ડીસેમ્બર).

ડૉ. કીથ ઉપર્યુક્ત મંતવ્યને ઘણા જ મજબૂત ટેકા તેમના રચેલા સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસમા આપે છે. તેઓ લખે છે કે “ પ્રાકૃતને વધારે લોકપ્રિય બનાવવાનો પ્રયત્ન નવીન હતો નહિ. જૈન મહારાષ્ટ્રી ભાષામાં લખાયેલા જૂનામાં જૂના મહાકાવ્ય પઉમચરિયમાં (કે જે વિમલસુરિએ કદાચ ઇ. સ. ૫૯૧ પછી ૩૦૦ વર્ષ પહેલા રચ્યું નહિ હોય), આપણને વ્યાકરણશાસ્ત્રીઓએ નામ આપેલા દેશી શબ્દો છૂટથી વપરાયા હોય તેમ જણાય છે. ” વળી બીજે કંકાણે તેઓ લખે છે કે “ વિમલસુરિનું પઉમચરિય કે જે મહારાષ્ટ્રી (૧) ભાષામા જૂનામા જૂનું મહાકાવ્ય છે તે ઇ. સ. ૫૯૧ પછી ૩૦૦ વર્ષ પહેલાં રચાયું નથી અને કદાચ ત્યારપછી પણ રચાયું હોય. ” (જુઓ તેમનો સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ પૃ. ૩૪, ૫૯) આ બાબતમાં જિજ્ઞાસુઓને ડૉ. યાકોબીનું જર્મન પુસ્તક ‘ આઉસ્ગાબ એરત્સેલુંગેન ઇન મહારાષ્ટ્રી, પૃ. ૪૦. ’ જોવા લલામણુ છે.

ત્રીજા એક પાશ્ચાત્ય પડિત કે જે ઉપર્યુક્ત મતને ટેકા આપે છે તે સ્વ. ડૉ. એ. સી. વુલનર સાહેબે લખ્યું છે કે “ પઉમચરિય ઇ. સ. ૫૯૧ ત્રીજા સૈકામાં કે ત્યારપછીના અરસામાં લખાયું હોવું જોઈએ. ” (જુઓ તેમનું પુસ્તક ઇન્ડોલોજીકલ ઇસ્ટ પ્રાકૃત). આ ત્રણેય વિદ્વાનોને સાથ આપનાર મુનિ જિનવિજયજી છે. આ લેખકને એકલા તેમની સાથે આ વિષય ઉપર ચર્ચા થએલી. તેમણે કહ્યું કે

વિમલસૂરિએ આપેલા સંવત્ માની શકાય તેમ નથી. ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જેતાં ડૉ. યાકાબીનો મત વધારે ગ્રાહ્ય છે. તેમણે એક લેખમાં લખ્યું છે કે “વિમલસૂરિ રવિષેણ કરતાં પ્રાચીન છે તેવો પુરાવો મારી જાણ્યો નથી.” (જુઓ “ જૈનયુગ ” ની ૧૯૮૧ની ક્રાંતિ).

તૃતીય કક્ષામાં દિવાન બહાદુર કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ આવે છે. તેમના મનમાં પઉમચરિયાના રચના સંવત્ વિષે ઘણી જ શંકા ઉત્પન્ન થઇ છે. તેમણે એક લેખમાં લખ્યું છે કે “ ગાદીણી, શરભ વિગેરે છંદો તદ્દન અર્વાચીન છે. સ્વર્ણરત્નો અતે ઉપયોગ. ગીતિમાં યમક, સર્ગાન્તે કર્તાનું નામ, વિગેરે વિગેરે બાબતો ઉપરથી જણાય છે કે પઉમચરિય વિમલસૂરિ જેટલું કહે છે તેટલું પ્રાચીન નથી જ.” વળી આગળ લખતાં તેઓ કહે છે કે “ પદ્મપુરાણ અને પઉમચરિયામાં ઘણું જ સામ્ય છે અને પહેલો અંથ તદ્દન સ્વતંત્ર કૃતિ છે; બીજો તેનું અનુકરણ છે. આ બાબત જો સિદ્ધ થાય તો પઉમચરિય ૬૦૦-૬૯૯ શકકાલમાં આવે; કારણ કે ઉલ્લોતનસૂરિએ કુવલયમાલામાં બહેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેથી જ વિમલસૂરિ ઈ. સ. પછી ૭૭૭ પહેલાં હોઇ શકે.” (જુઓ જૈનયુગની તે ક્રાંતિ.) આ લેખકને એક વાર તેમની સાથે આ જ બાબત ઉપર રુબરુ વાતચીત કરવાનો પ્રસંગ મળેલો. તેમણે કહ્યું કે “ વિમલસૂરિએ આપેલી સાલ માની લેવાની જરૂર નથી. સાધુપરંપરામાં રામકથા ઉતરી આવી અને સચવાઈ રહી તે નોંધવા જેની બાબત છે. વિમલસૂરિએ નારાયણ અને શ્રીનાં ચરિત્રો સાંભળ્યાં હતા એમ પોતે જ કહેલું છે. કદાચ સાધુઓએ જાળવી રાખેલી રામકથા કોઇ વિમલ નામના સૂરિએ જ ૫૩૦ ના અરસામાં લખી હોય એ બનવાનું જ છે. ઘણા સમય પછી વિમલસૂરિએ પઉમચરિય રચ્યું હોય !” આ નો દિ બ ધ્રુવસાહેબની જ માન્યતા છે.

પડિત નાથુરામ પ્રેમીજીનું મંતવ્ય એવું છે કે “ વિમલસૂરિના પઉમચરિયાની જ રવિષેણે પદ્મચરિત્રમાં નકલ કરી છે. ” પરંતુ વિમલસૂરિએ આપેલા સંવત્ માટે તેમને પણ શંકા છે.

જર્મનીના હામ્બુર્ગ શહેરના બીજા એક જૈન સાહિત્યરસિક પડિત વાલ્ટર શુર્બીંગ સાહેબ પઉમચરિયાને દિ. ૫. ધ્રુવની જેમ ‘ ઘણું જ અર્વાચીન ’ માને છે (આ લેખકને તેમણે લખેલા એક અપ્રસિદ્ધ પત્રને આધારે).

ન્યાયવ્યાકરણતીર્થ પૂજ્ય મુનિ શ્રી હિમાંશુવિજયજીનું મંતવ્ય એવું છે કે “ પદ્મચરિત્રના કર્તાએ તેમાં પઉમચરિયાનું ઘણું જ અનુકરણ કર્યું છે. સંખ્યાબંધ પંક્તિઓ, પદ્યો, વાક્યો વિગેરે તેમાંથી લીધાં છે. ફક્ત આગ્રહવશાત્ દિગંબરવાચી શબ્દોનો ઉમેરો કર્યો છે. પઉમચરિય જૂના કાલમાં લખાયું છે જ્યારે પદ્મચરિત્ર પાછળથી અન્યું છે. તેના સમયમાં દિગંબર સંપ્રદાય ઘણા વૃદ્ધિગત થયેલો એટલે તેના કર્તાએ તેમાં દિગંબરસૂચક શબ્દો નાખી પોતાના સંપ્રદાયનું જુદું પુસ્તક લખ્યું છે. એનાથી એ પણ કહેવું સંદેહ વગરનું છે કે પઉમચરિય પ્રાચીન છે અને દિગંબરીય પદ્મચરિત્ર અર્વાચીન છે. (આ લેખકને તેમણે લખેલા એક અપ્રસિદ્ધ પત્રના આધારે).

આપણે જાણીએ છીએ કે પઉમચરિયાના અંતભાગમાં ૫૩૦ નો વીરસંવત્ આપ્યો છે. તે આ લેખકનું ઉપરથી શ્વેતાંબરોના મતાનુસાર ઈ. સ. પછીના ૧લા સૈકાનું ત્રીજું વર્ષ પઉમચરિયાના રચના- આવ. ડૉ. યાકાબીની ગણનાનુમારે ૬૩૮ વષ આવ. (જે કે ડૉ. કાલ વિષેનું મંતવ્ય યાકાબીનો મત જુદો છે તે વાચકોએ ઉપરથી જ જાણ્યું હશે).

મહાકવિ વિમલચરિ અને તેમનું રચેલું મહાકાવ્ય પદ્મચરિય

દીનાર નામનો શબ્દ પદ્મચરિયમાં એક જ વાર વપરાયેલો છે. દીનાર શબ્દનો સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને પાલી સાહિત્યોમાં જૂનામાં જૂનો ઉલ્લેખ ક્યાં થયો છે તેની શોધ કરવાનો લેખક પ્રયત્ન કરેલો અને તેના સુદૃઢ તરીકે નીચેની માહિતી મળે છે. ખાલજોના સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ઊણાદિ સૂત્રોમાં, હરિવંશમાં, નારદસ્મૃતિમાં, પંચતન્ત્રમાં તથા દશકુમાર ચરિત્રમાં આવે છે. જૈનોના પ્રાકૃત સાહિત્યમાં, કલ્પસૂત્રમાં, પદ્મચરિયમાં અને વસુદેવહિપ્પડીમાં આવે છે.

બૌદ્ધ સાહિત્યમાં અવદાનશતક અને દિબ્યાવદાનમાં આવે છે. ડૉ. વિન્ડરનીટ્રુઝ હરિવંશ વિષે લખે છે કે “ આપણે ચોક્કસ કહી ન શકીએ કે ‘ હરિવંશ ઇ. સ. પછી આશરે ત્રીજા સૈકાના અર-સામાં રચાયું હતું. ’ (જુઓ ડૉ. સર રામકૃષ્ણ ગોપાલ ભડારકરનું ‘ વૈષ્ણવ ધર્મ ’ નામનું પુસ્તક પૃ. ૩૬), કારણ કે એની અંદર દીનાર શબ્દ આવે છે; પરંતુ આપણે એટલું તો ધારી શકીએ કે તે ત્રથ ઇ. સ. પછી ચોથા સૈકા પહેલાં લખાયેલો નહિ હોય, કારણ કે જ્ઞ કે રોમ દેશના સોનાના સિક્કાઓ અહિં ઇ. સ. ની પહેલી સદી જોટલા જૂના કાળમાં જાણીતા હતા (જુઓ ઇ. જી. રેપ્સન સાહેબનું હિંદુસ્તાનના સિક્કાનુ પુસ્તક ગુન્ડ્રીસ ૨. ૩ ૫, પૃ. ૪, ૧૭, ૨૫, ૩૫; સેવેલ સાહેબનો લેખ રાયલ એશી-યાટીક સોસાયટીનું જર્નલ. ૧૯૦૪ પૃ. ૫૯૧), છતાં પણ આ શબ્દ “ દીનાર ” ઇ. સ. પછી ૪૦૦ વર્ષો પછીથી જ ગુપ્ત રાજ્યોના લેખામાં સાંપડે છે (જુઓ સેવેલ સાહેબનો લેખ પૃ. ૬૧૬). વધુ વિગત માટે જુઓ મઝમુદારનો લેખ રો. એ. સો. ના. જર્નલ ૧૯૦૭ પૃ. ૪૦૮, ડૉ. એ. પી. ક્રીથ રો. એ. સો. ના. જર્નલ ૧૯૦૭ પૃ. ૬૮૧ ૧૯૧૫ પૃ. ૫૦૪ વિગેરે વિગેરે. ” (જુઓ ડૉ. વિન્ડર-નીટ્રુઝ પુસ્તક પૃ. ૪૬૪.) દશકુમારચરિત્રમાં દીનાર શબ્દ આવે છે તેના ઉપર વિવેચન કરતાં ડૉ. યુહ્લર સાહેબ લખે છે કે “ દીનારોને ચલણી નાણા તરીકે ટંકશાળમાં પડાવનાર સૌથી પહેલા ઇન્ડોસીથીઅન રાજ્યો કનિષ્ક અને તેની પાછળના રાજ્યો જ હતા. ” (ડૉ. યુહ્લરનું ‘ દશકુમાર-ચરિત્ર. પૃ. નોટસ ૭).

ડૉ. ક્રીથ સાહેબ લખે છે કે “ દીનાર શબ્દની વપરાશ ચોક્કસ રીતે ઇસ્વીસનની શરૂઆત પછીનો જ કાલ સૂચવે છે. ” (જુઓ તેમનો સં. સા. નો ઇતિહાસ. પૃ. ૨૪૮) વળી નારદસ્મૃતિમાં દીનાર શબ્દ આવે છે તેને માટે તેઓ લખે છે કે “ દીનાર શબ્દની વપરાશ એ નારદસ્મૃતિ માટે ઇ. સ. પછીના ત્રીજા સૈકા પહેલા નહિ એવા કાલ સૂચવે છે ” (જુઓ તેમનું ઉપર્યુક્ત પુસ્તક પૃ. ૪૪૫) જૈન સિદ્ધાંત માટે ડૉ. યાકોબીનું કહેવું એમ છે કે “ ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા સૈકા પછી તેની રચના ગણી શકાય. લલિતવિસ્તરનો ચીની ભાષામાં ઇ. સ. પછી ૬૫ માં અનુવાદ થયો હતો, અને જૈન સિદ્ધાંતની ભાષા લલિતવિસ્તરની ભાષા કરતાં જૂની છે એટલે ઇ. સ. ના પહેલા સૈકા પહેલાં તેના મૂળ જડી શકે. ” (વધુ માટે જુઓ ડૉ. હર્મન યાકોબીનાં “ જૈન સૂત્રો ” પૌર્વાત્ય ધાર્મિક પુસ્તકમાળા ત્રથાંક ૨૨ નો ઉપોદ્ધાત) કલ્પસૂત્રમાં પણ “ દીનાર ” શબ્દ આવે છે. ટીકાકાર વિનય-વિજય પોતાની સુબોધિકા (પૃ. ૪૨)માં દીનાર વિષે ‘ સૌવર્ણિક ’ એમ કહે છે. આને આપણે ગુજરાતીમાં સોનૈયો કહીએ છીએ. વસુદેવહિપ્પડી એ પ્રાકૃતમાં કથા વાર્તાનું પ્રાચીન પુસ્તક છે; પદ્મ-ચરિયમાં પણ દીનાર શબ્દ એક જ વાર આવે છે અને તેના કર્તા તેનો રચના સંવત્ ૧૧૨ સંવત્ ૫૪૦ આવે છે એટલે આશરે ઇ. સ. પછીનો ૧ લો સૈકા થયો.

બૌદ્ધોના અવદાનશતકમાં દીનાર શબ્દ આવે છે તે માટે ડૉ. ક્રીથ લખે છે કે “ અવદાનશતકનું ચીની ભાષામાં ભાષાંતર ઇ. સ. પછી ત્રીજા સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં થયું હતું અને અવદાનશતકમાં દીનાર શબ્દ આવે છે એટલે ઇ. સ. પછીના ૧૦૦ વર્ષ પહેલાં ભાગ્યે જ તેનો રચનાકાલ હોઈ શકે. દીનાર શબ્દ દિવ્યાવદાનમાં પણ આવે છે. તેમાંનું શાર્દૂલકર્ણીવદાનનું ચીની ભાષામાં ભાષાંતર ઇ. સ. પછી ૨૬૫ મા વર્ષમાં થયું હતું. ” (જુઓ તેમનો મં. સા. નો ઇતિહાસ પૃ. ૬૫). આ બધા ઉપરથી નીચેની બાબતો તારવી શકાય છે. (૧) ડૉ. ઇ. જે. રેપ્સનના મતે રોમદેશના સોનાના સિક્કાઓ હિંદમાં ઇ. સ. પછીની ૧ લી સદીમાં બાજીના હતા. સેવેલ સાહેબનું પણ કહેવું એમ જ લાગે છે. (૨) ડૉ ક્રીથ સાહેબનાં કહેવાનું તાત્પર્ય એ જ છે કે દીનાર શબ્દનો ઉપયોગ ઇ. સ. પછીથી જ થયો અને વહેલામાં વહેલો ઇ. સ. પછી ૧૦૦ વર્ષો પછી જ. આ બંને મતો ઉપરથી એટલું તો સિદ્ધ થાય છે જ કે ઇ. સ. ની શરૂઆતમાં અને તે પછીના થોડા જ અરસામાં આ સિક્કાઓ બાજીના હતા અને પ્રચારમાં પણ આવ્યા હતા. આ મતને પઉમચરિય ઉપરથી વધારે ટેકા મળે છે. પઉમચરિય ઇ. સ. ના પહેલા સૈકાના ૩-૬૩ ના ગાળામાં ઉપર ઉલ્લેખાએલા બંને મતો અનુસાર રચાયું છે અને તેમાં દીનાર ચત્રણી સિક્કા તરીકે વપરાએલો છે. આ ઉપરથી ડૉ. ક્રીથ આદિ વિદ્વાનોના મતમાં, આ લેખકને અલ્પ સુધારો કરવાની જરૂર જણાય છે.

પઉમચરિયમાં સુરહ્ગા શબ્દ ચાર વાર લખાએલો છે. સુરહ્ગા અને સુરુહ્ગા બંને વપરાએલા છે. ડૉ. ક્રીથનું કહેવું એમ છે કે “ સુરહ્ગા શબ્દ જરૂર ત્રીક શબ્દ સીરોક્કસમાંથી જ લેવામાં આવ્યો છે, અને તે સમય ઇસ્વીસનની શરૂઆત પહેલાં હોઈ ન જ શકે. ” (જુઓ તેમનો મં. સા. ઇતિહાસ. પૃ. ૪૬૦) વળી બીજા જગ્યાએ ડૉ. ક્રીથ લખે છે કે “ ધણું કરીને સુરહ્ગા શબ્દને ધણા પાછળના સમયમાં હિંદે ત્રીકા પાસેથી લીધા. ” (જુઓ તેમનું ઉપર્યુક્ત પુસ્તક પૃ. ૨૫.) [વધુ માટે જુઓ ડૉ. ઇ. ઇ. ઇ. “ સાઇક્લોપીડિયા ઓફ ઇન્ડોલોજી ઇન્ડ ઇસ્ટીક ૩. પૃ. ૨૮૦; ડૉ. વીન્ટરનીટ્રાનેનો લેખ. ઇન્ડોલોજી ઓફ ઇન્ડોલોજી ક્વોર્ટરલી. ૧. પૃ. ૪૨૯] સુરહ્ગા શબ્દ દશકુમારચરિત્રમાં આવે છે. અહિંઆ બાજીવાની જરૂર છે કે ડૉ. ક્રીથે લખ્યું છે કે “ સુરહ્ગા શબ્દનો ઉલ્લેખ કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં કૃત એકાદ જગ્યાએ આવે છે અને તે ભાગ પ્રક્ષિપ્ત છે. વળી સુરહ્ગા શબ્દ પાછળથી જ હિંદમાં આવ્યો છે. ” વિગેરે વિગેરે (પૃ. ૪૬૦). અહિંઆ આ લેખક ઉપર્યુક્ત મતમાં સુધારો કરવાની જરૂર જુએ છે. સ્વયં લેખકને જ સુરહ્ગા શબ્દ કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં ૧૨ વાર વપરાએલો જુઓ છે. કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્રના રચનાકાલ વિષે પંડિતોમાં મતભેદ છે, પણ મોટો ભાગ એમ માને છે કે તે કૌટિલ્યના સમયમાં જ રચાયું છે.

પઉમચરિયમાં બદ્ધિ, વદ્ધિ, બદ્ધિ, બદ્ધિષુ (સ્તુતિપાઠક), વદ્ધિ , વદ્ધિષુ વિગેરે ઘણીવાર આવે છે. હાલ કવિની ગાથા સપ્તશતીમાં વન્દી શબ્દ આવે છે અને તે ઉપરથી ડૉ. વેબર તેમના જર્મન પુસ્તકમાં કહે છે કે “ વન્દી શબ્દ ઇ. સ. પછી ત્રીજા સૈકામાં હિંદુસ્તાનમાં ફારસી ધાતુ ઉપરથી ઉતરી આવ્યો છે. ” (જુઓ તેમનું હાલની ગાથા સપ્તશતી નામનું જર્મન પુસ્તક). આ લેખકને લાગે છે કે આ માન્યતા બ્રાહ્મણિક છે કારણ કે પઉમચરિયમાં આ શબ્દ અનેક વાર આવે છે અને તેનો સંસ્કૃત ધાતુ બન્ધ્ સહેલાઈથી જણાય છે.

પઉમચરિયમાં એક જગ્યાએ એક લગ્ન આવે છે. આ ઉપરથી ડૉ. હર્મન યાકોબી સાહેબ કહે છે કે “ આ જો પ્રક્ષિપ્ત ન હોય તો આ કાવ્ય ઇ. સ. પછી ત્રીજા સૈકામાં લખાયું હોવું જોઈએ. ”

મહાકવિ વિમલસુરિ અને તેમનું રચેલું મહાકાવ્ય પઉમચરિય

એમનું કહેવું એમ છે કે “ આ લગ્નમાં ત્રીક લાપાના પારિભાષિક શબ્દો આવે છે અને તે શબ્દો ઉપર્યુક્ત સમયના અરસામાં હિદમાં આવ્યા હોવા જ્ઞેધએ.” તેમના આ મતને ડૉ. ફલીટ સાહેબે પણ ટૂંકા આપ્યો છે. (જુઓ ડૉ. કીથનુ સં. સાહિત્યનું પુસ્તક) ડૉ. વીન્ટરનીટ્રઝનો મત એવો છે કે “ આ બધું ઈ. સ. પછીના પહેલા સૈકાના અરસામાં આવ્યું હોવું જ્ઞેધએ.” (જુઓ તેમનું ઉપર્યુક્ત પુસ્તક ભાગ ૧ લે).

પઉમચરિયમા એક કુંડલી આપી છે. તેમા દિવસ, નક્ષત્ર, યોગ વિગેરે આપ્યાં છે. રાશિઓમાં મેષ, મકર, વૃષભ, કુલિર, મીન, કન્યા. ગ્રહોમાં રવિ, ચદ્ર, આર (મંગલ), ભાગેવ (શુક), ગુરુ, બુધ. યોગોમાં બ્રાહ્મ. બીજી એક જગ્યાએ પણ પ્રયાણ કરતાં પહેલાં શુભ નિધિ, કરણ, લગ્ન, યોગ વિગેરે જ્ઞેવામાં આવ્યા છે. ત્રીજી એક જગ્યાએ જન્મદિવસ માટે લખ્યું છે ત્યારે પણ શ્રવણ, નક્ષત્ર અને ચન્દ્રનો ઉલ્લેખ થયો છે. ચોથી એક જગ્યાએ નક્ષત્રોનો ઉલ્લેખ થયો છે જેવાં કે ઉત્તરાષાઢા, રેહિણી, પુનર્વસુ, મધા, ચિત્રા, વિશાખા, અનુરાધા, મૂલ, પૂર્વાષાઢા, શ્રવણ, ઉત્તરાભાદ્રપદા, રેવતી, પુષ્ય, ભરણી, કૃતિકા, અશ્વિની, હસ્ત, સયમિસ (શતતારા) આ જગ્યાએ રામાયણના બાલકાણ્ડમાં તિથિ, ગ્રહ, નક્ષત્ર વિગેરે જે કંઈ આવે છે તે નોધવા જેવું છે. એક વાર અદિતિદેવત્ય નક્ષત્ર, પાંચ ગ્રહો [રવિ, ભૌમ, શનિ, ગુરુ, શુક, -મેષ, મકર, તુલા, મીન, કર્ક રાશિઓ !] વાકૂપતિ અને ઇન્દુ કર્કટ લગ્નમાં એમ આપ્યું છે. અહિં દ્વિત નક્ષત્ર (અદિતિદેવત્ય) અને પાંચ ગ્રહો (નામ વગર) અને કર્કટ લગ્નમાં વાકૂપતિ અને ઇન્દુ એમ આપ્યું છે. બીજી એક જગ્યાએ ભરત અને સૌમિત્રિના જન્મ માટે પુષ્ય નક્ષત્ર, મીન રાશિ, સાર્પ (આશ્લેષા) નક્ષત્ર, કુલીર રાશિ એમ આપ્યું છે. ત્રીજી એક જગ્યાએ મધા નક્ષત્રનો ઉલ્લેખ છે, તેમજ ઉત્તરાશ્વિનીનો ઉલ્લેખ છે. ચોથી એક જગ્યાએ બન્ને શ્વેતુની નક્ષત્રોનો ઉલ્લેખ છે, કે જ્યારે વૈવાહિક કર્મ પ્રશસ્ત્ય રીતે કરી શકાય એમ પુરોહિત કહે છે. રામાયણના ટીકાકારે તૈત્તિરિય સંહિતામાથી પણ એક ઉલ્લેખ કર્યો છે.

કદ્મસૂત્રમાં શ્રી મહાવીરબ્રહ્મણે જન્મ થયો તે વખતનું વર્ણન કરતાં લખવામાં આવ્યું છે કે નક્ષત્ર ઉત્તરાશ્વિની હતું, અને સર્વે ગ્રહો ઉચ્ચ સ્થાને હતા, વળી ચંદ્રયોગ પણ હતો. (જુઓ કદ્મસૂત્ર. ૪. ૯૫) વળી સ્થાનાંગ સૂત્રમાં પણ નક્ષત્રોનો ઉલ્લેખ થયો છે. આ પ્રમાણે જ્ઞેનોના ઇતર અંગોમાં પણ ઉલ્લેખ મળે છે શ્રુતકેવલી શ્રીમદ્ ભદ્રપાહુકૃત આવશ્યકસૂત્ર નિર્યુક્તિમાં પણ ઉલ્લેખો છે. આ બધા ઉપરથી દ્વિત કહેવાનું એટલું જ કે ડૉ. યાકોબી અને ફલીટ જે મત ધરાવે છે તેમાં જરા સુધારો કવવાની જરૂર છે અને વિન્ટરનીટ્રઝ સાહેબે જે અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે તેના કરતાં પણ જરા વધારે પ્રાચીનતા જણાવવાની જરૂર છે.

દિવાન બહાદુર કેશવલાલ ધ્રુવ સાહેબ કહે છે કે “ પઉમચરિયમાં દરેક પર્વમાં વિમલ શબ્દ આવે છે અને આ પ્રથા અપવાચીન છે. ” આ લેખકનું મતવ્ય એવું છે કે જેમ કિરાતાજીનીય કાવ્યમાં લક્ષ્મી, શિશુપાલવધમાં શ્રી, નૈષધચરિત્રમાં આનન્દ, ધર્માબ્યુદયમાં મેક્ષલક્ષ્મી વિગેરે શબ્દો આવે છે તેમ પઉમચરિયમાં વિમલ શબ્દ આવે છે ધ્રુવસાહેબ કહે છે કે “ વિમલ એ પઉમચરિયના કર્તાનું નામ છે અને દરેક પર્વમાં આવે છે એટલે જ અર્વાચીન છે; પણ આ લેખકનું નમ્ર સૂચન છે કે તેની જ રીતે આપણે તેને પ્રાચીન કેમ કહી ન શકીએ ! કદાચ તેની પાછળના કવિઓને પોતાનું

નામ વાપરવાનું યોગ્ય લાઝુ ન હોય અને તેથી જ પોતાને રુચિકર શબ્દો વાપર્યા હોય. આપણે જાણીએ છીએ કે યાકિનીમહત્તરાસનુ શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ પોતાના અનેક ગ્રંથોમાં વિરહ શબ્દ યોજ્યો છે. સારાંશ એ જ કે આ શબ્દપ્રયોગ (કે જે અકસ્માત્ કર્તાનું નામ પણ છે) કાવ્યની પ્રાચીનતા જ સૂચવે છે. પ્રશ્નોત્તરમાલા નામનું એક પુસ્તક વિમલ નામના જૈન લેખકે લખેલું છે. ડૉ. પીટર્સનનું કહેવું એમ છે કે “ પઉમચરિય અને પ્રશ્નોત્તરમાલાના કર્તાઓ ભિન્ન નથી. ” (જુઓ ડૉ. પીટર્સનનો ૩જો રિપોર્ટ). આ લેખકે કાવ્યમાલા સીરીઝમાં છપાયેલું ઉપર્યુક્ત પુસ્તક વાંચ્યું છે. તેમાં છેલ્લા શ્લોક માટે બીજો પાઠ આપ્યો છે. વિમલ નામના જૈન મુનિ(સીતપટ ગુરુ)એ પ્રશ્નોત્તરમાલા લખી છે; બીજા પાઠાનુસાર અમોઘવર્ષ નામના રાજાએ તે લખી છે. આ વિમલ અને પઉમચરિયના વિમલસૂરિ ભિન્ન હોવા જ જોઈએ. અને વિમલ નામના કે.ઇ જૈનમુનિએ અમોઘવર્ષ નામના રાજાના આશ્રય નીચે તે લખેલી હોવી જોઈએ. આપણે જાણીએ છીએ કે પદ્મપુરાણ શકસંવત્ ૬૦૦ ના અરસામાં, કુવલયમાલા શ. મં. ૬૯૯ ના અરસામાં, અને હરિવંશ શ. સં. ૭૦૫ ના અરસામાં લખાયાં છે. (જુઓ. ડૉ. ફરકુહારનું “ ભારતીય ધાર્મિક સાહિત્યની રૂપરેખા ” નામનું પુસ્તક). આપણે જાણીએ છીએ કે ઉદ્ધોતનસૂરિએ રવિવેણ અને વિમલસૂરિ વિષે ઉલ્લેખ કર્યો છે. ઉદ્ધોતનસૂરિનું ઉપર્યુક્ત પુસ્તક ઇ. સ. ૫૯૧ ૭૭૭ ના અરસામાં રચાયું જણાય અને તે ઉપરથી જ પઉમચરિયના કર્તા વિમલસૂરિ અને પ્રશ્નોત્તરમાલાના કર્તા વિમલ ભિન્ન છે. કારણ કે અમોઘવર્ષ ઇ. સ. ૫૯૧ ૮૧૫-૮૭૭ ના અરસામાં (જુઓ રિમથનો હિંદનો પ્રાચીન ઇતિહાસ) થઈ ગયો. અને સૂક્તિસંપ્રદોમાં તેનું નામ કોઈ કોઈ સ્થળે જણાય છે. આ લેખકને બીજા એક પ્રશ્નોત્તરમાલા જેવાનો લાલ મળ્યો હતો. તેમાં લખ્યું છે કે “ શ્રી શંકરાનંદથી રચાયેલી ” અને તેની સાથે વળી રામચંદ્રભટ્ટની ટીકા પણ છે. (જુઓ પ્રશ્નોત્તરમાલા. ગોપાલનારાયણની કંપની) પણ આ પ્રશ્નોત્તરમાલામાં, કાવ્યમાલામાં છપાયેલી પ્રશ્નોત્તરમાલાના જેવી છેલ્લી કડી નથી.

હવે અન્યના સાહિત્યની મદદથી વિમલસૂરિએ આપેલો રચનાકાલ લેખક ખરો કરાવવા માટે યથાશક્તિ પ્રયાસ કરશે. પઉમચરિયના કર્તાને મહાભાગ જાણીતું હતું એ વાત નિર્વિવાદ છે. પઉમચરિયમાં જુદાં જુદાં અસ્ત્રોના નામો આપ્યાં છે. આ બધા રામાયણમાં પણ આવે છે. રામાયણની જેમ મહાભારતના અમુક પ્રસંગોનાં કૃત્તા અમુક સ્થલે જ નામો આપી નિર્દેશ કર્યો છે. એક વાર રામાયણ અને મહાભારતનો યોગ્યો ઉલ્લેખ કર્યો છે. વિમલસૂરિને મનુસ્મૃતિ પણ જાણીની હોવી જોઈએ તેમ તેમના થોડાંક વાક્યો ઉપરથી અનુમાન કરી શકાય છે. વિમલસૂરિ બ્રાહ્મણોના યોગશાસ્ત્રને જરૂર જાણતા હોવા જોઈએ. વિમલસૂરિ પઉમચરિયમાં જે અનેક વિદ્યાઓનો ઉલ્લેખ કરે છે તે વિદ્યાઓ યોગના અભ્યાસીને અદ્વાત નહિ હોય. (વધુ વિગત માટે જુઓ “ કલ્યાણ ” નો વિશિષ્ટાંક નામે યોગાક્રક). પઉમચરિયમાં અર્થશાસ્ત્રનો ધણીવાર ઉલ્લેખ આવે છે અને તે અર્થશાસ્ત્ર બીજું કાંઈ નહિ પણ કૌટિલ્યનું જ અર્થશાસ્ત્ર હોવું જોઈએ. કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાં કસો, પુષ્પો, જુદી જુદી લતાઓ, વૃક્ષો વિગેરેનાં ધણાં નામો જેવામાં આવે છે. પઉમચરિયમાં તેથી પણ અધિક નામો જેવામાં આવે છે. અર્થશાસ્ત્રમાં જુદી જુદી જાતના હીરા, મોતી, વિગેરેનો ઉલ્લેખ છે. પઉમચરિયમાં ધણી જાતના હીરા, માણેક વિગેરે ઉલ્લેખાયેલાં છે. ખાસ કરીને જાણના જેવું તો એ જ છે કે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાં હસ્ત્યબ્ધ અને હરિતપ્રચાર નામનાં પ્રકરણોમાં જે રીતો હાથીને મહાત કરવાની અને સારા હાથીના જે ચિહ્નો આપ્યાં

મહાકવિ વિમલસુરિ અને તેમનું રચેલું મહાકાવ્ય પદ્મમચરિય

છે તે. બધા પદ્મમચરિયમાં એક જગ્યાએ બહુ જ સુંદર રીતે આપ્યાં છે. આ ઉપરથી વિમલસુરિ અર્થશાસ્ત્રને જાણતા હતા એ વાત ચોક્કસ છે. વિમલસુરિએ ચતુર્દશપૂર્વધર શ્રુતકેવલી આચાર્યશ્રી ભદ્રબાહુ-સ્વામીના ગ્રંથોનો સારો અભ્યાસ કર્યો હશે એમ પદ્મમચરિય ઉપરથી જણાય છે. શ્રી ભદ્રબાહુએ વસુદેવરાય ચરિત નામનું સપાદલક્ષ શ્લોક પ્રમાણુ અઘાપિ અપ્રકટ પ્રાકૃત કાવ્ય રચ્યું હતું. આ ગ્રંથ પણ વિમલસુરિએ વાંચ્યો હોવો જોઈએ. પદ્મમચરિયમાં એક જગ્યાએ સાધુનું જે વર્ણન આવે છે તે વર્ણન દશવૈકલિક નિર્ધુક્તિમાં ભદ્રબાહુએ આપેલા વર્ણન સાથે સરખાવી શકાય તેમ છે. આવસ્થક નિર્ધુક્તિમાં લગવાનું ઋષભદેવજીનાં સમય પહેલાં દેશની સ્થિતિનું જે વર્ણન છે તે વર્ણન પદ્મમચરિયમાં સરખાવી શકાય તેમ છે શ્રી કલ્પસૂત્ર એ આચાર્યશ્રી ભદ્રબાહુએ સમુદ્ધત કરેલું મનાય છે. કલ્પસૂત્રમાં જે અનેક પુષ્પો, લતાઓ, વૃક્ષો વિગેરે આવે છે તે કરતાં અધિક પદ્મમચરિયમાં સાંપડે છે. કલ્પસૂત્રમાં જે અનેક હીરા, મોતી, વિગેરે આવે છે તે કરતાં અધિક પદ્મમચરિયમાં નોંધાયું છે. કલ્પસૂત્રમાં શ્રી મહાવીરપ્રભુની જન્મકુંડલી આપી છે પણ તેમાં ચોખ્ખું લગ્ન આપ્યું નથી. તે લગ્ન તો જરૂર નક્કી કરી શકાય તેમ છે જ. પદ્મમચરિયમાં પણ હનુમાનની કુંડલી આપી છે ત્યાં પણ લગ્ન નક્કી થાય તેમ છે. કલ્પસૂત્રમાં અભિષેકનું જે વર્ણન આવે છે તેની ઢાપ પદ્મમચરિયના તે વર્ણનમાં આવે છે. કલ્પસૂત્રમાં સિદ્ધાર્થનાં આલ્પણો, વિદ્યાશાસ્ત્રની માહિતી, નિમિત્તશાસ્ત્રની માહિતી, નાટ્ય-કલા અને સંગીતશાસ્ત્રની માહિતી, વિમાનોની ચિત્રોવાળી ભીતિ વિષે માહિતી ઇત્યાદિ બાબતો પદ્મમચરિયમાં તે તે વિષયો પરત્વે જે જે માહિતી આપી છે તે કરતાં જરા ઓછી છે અને તેથી જ પદ્મમચરિય કલ્પસૂત્ર કરતાં અર્વાચીન છે. ખીજું એક સચોટ દૃષ્ટાંત લઈએ. કલ્પસૂત્રમાં મહાવીરપ્રભુના દર્શન કરવા લોકો ઉત્સુક છે તે સમયનું કલ્પસૂત્રનું વર્ણન અને ત્યારપછી પદ્મ-ચરિયના ઉપર ઉદ્ભવેલાં વર્ણનો અને ત્યારપછી અશ્વમેષ, કાલિદાસ, બાણ વિગેરેનાં ઉપર્યુક્ત વર્ણનો લઈએ તો જણાય છે કે પદ્મમચરિયનું સ્થાન મધ્યમાં જ આવે છે. પદ્મમચરિયના પછીના ગ્રંથોમાં તેનું આબેહુમ વર્ણન છે. વળી કલ્પસૂત્રમાં જે થોડા ધાત્વાદેશો આવેલા છે તે પદ્મ-ચરિયાન્તર્ગત ધાત્વાદેશો કરતાં પ્રમાણુમાં બહુ જ અદ્ય છે. આ બધું એ જ સૂચવે છે કે કલ્પસૂત્ર પદ્મમચરિય કરતા પ્રાચીન છે. પદ્મમચરિય ઉપર આગમોની પણ ઊંડી અસર પડી છે. દા. ત. નરકના વર્ણનો પણ જૂના ધાર્મિક પુસ્તકોમાં આપ્યાં છે તેવાં જ છે. હવે તત્ત્વાર્થસૂત્ર જોઈએ. ઉમાસ્વાતિ ઉચ્ચનાગરી શાખાના હતા. તત્ત્વાર્થના (સ્વોપજ લાભ્ય બાદ કરતાં) જૂનામાં જૂના ટીકાકાર પૂજ્યપાદ આશરે પાંચમાં અગર છઠ્ઠા સૈકામાં થઈ ગયા. ઉત્તરાખ્યનસૂત્ર, કણ્યાદસૂત્રો (કે જે આશરે ઇ. સ. પછી ૧ લા સૈકાના અરસામાં લખાયા હોવાનું મનાય છે.) કરતાં વધારે પ્રાચીન છે. તત્ત્વાર્થસૂત્રનાં અમુક સૂત્રો ઉત્તરાખ્યનની ઢાયા જેવાં જ છે અને કણ્યાદસૂત્ર સાથે સરખાવી શકાય તેમ છે. દા. ત. દ્રવ્ય, ગુણ, કાલ વિગેરેના સૂત્રો. વળી યોગસૂત્ર લાભ્ય અને તત્ત્વાર્થ-લાભ્ય ધણી જગ્યાઓએ સરખાવી શકાય તેમ છે. ન્યાયદર્શનનું વાત્સ્યાયન લાભ્ય અને ઉમા-સ્વાતિનું ઉપર્યુક્ત લાભ્ય અમુક સ્થલોએ લગભગ સરખું જ છે. દા. ત. અર્થાપત્તિ, અભાવ, મેલવ વિગેરે બાબતો. ઉમાસ્વાતિ વિદ્વાનવાદીઓને ' તન્ત્રાન્તરીય ' એમ કહી સંબોધે છે. આ બધી બાબતો ઉપરથી આપણે કહી શકીએ કે ઉમાસ્વાતિ આશરે ઇ. સ. પછીના ૧લા સૈકાના અરસામાં થઈ ગયા હતા. (વધુ વિગત માટે જુઓ પં. સુખલાલજીસંપાદિત તત્ત્વાર્થસૂત્ર). પદ્મમચરિય અને તત્ત્વાર્થધિ-

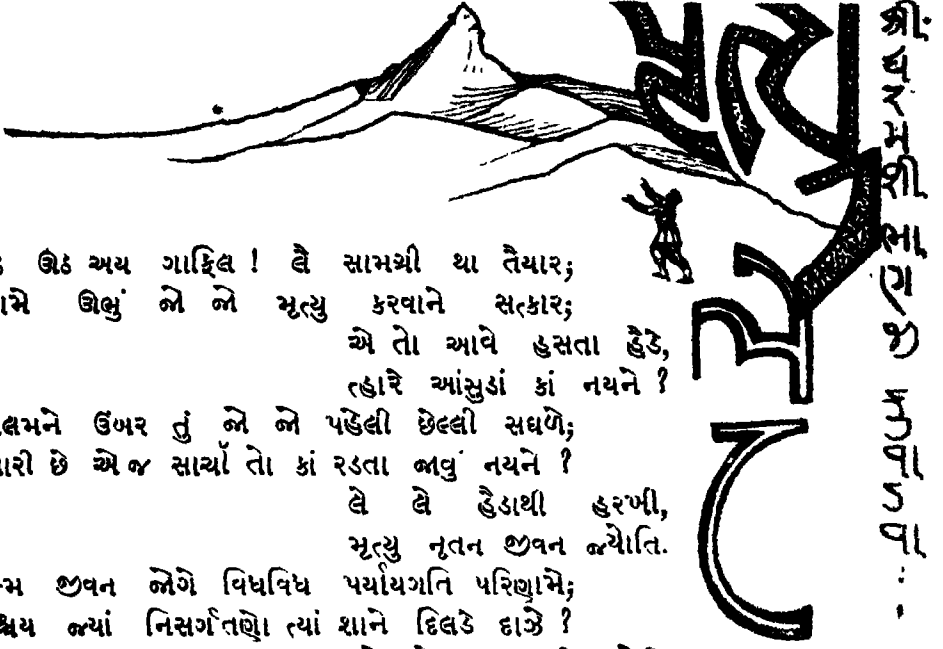
ગમસૂત્રભાષ્યમાં ધણી જગ્યાએ સરખામણી કરાય તેમ છે. દા. ત. ભોગભૂમિનું વર્ણન, આવક અને અમણ્યધર્મનું વર્ણન, સાકાર અને નિરાકાર ધર્મ, જુદા જુદા કર્પો, જમ્બૂદ્વીપના પર્વતો, નદીઓ, દ્રવ્યના જુદા જુદા ભાગો અને તેના (જીવ અને અજીવના) પેટા ભાગો અને તેના (સંસારી જીવના) પેટા ભાગો, લોકપુરુષનું વર્ણન, કાલગણનાનું વર્ણન એ બધા દાખલાઓ સરખાવી શકાય તેમ છે.

પાદલિપ્તાચાર્ય પશુ વિક્રમના પહેલા શતકમાં જ થઈ ગયા. તેમની તરંગવતીમાં પશુ બહુ દેશી શબ્દો હોવા જોઈએ એમ વીરભટ્ટ કે વીરભદ્રના શિષ્ય ગણિ નેમિચંદ્રે રચેલા તેના સાર ઉપરથી જણાય છે. દુર્ભાગ્યવસાત તરંગવતી અત્યારે અપ્રાપ્ય છે પણ નેમિચંદ્રે તેનો સંક્ષિપ્ત સાર લખ્યો છે. પઉમચરિયમાં જે દેશી શબ્દો આવે છે અને નેમિચંદ્રે જે લખ્યું છે તે ઉપરથી તત્કાલીન અને તત્પૂર્વીય પ્રાકૃત સાહિત્ય વિષેના આ લેખકના નમ્રોદ્દેશોને પુષ્ટિ મળે છે. પાદલિપ્તની નિર્વાણકલિકામાં પશુ ગ્રહો અને નક્ષત્રોનો સારો ઉલ્લેખ થયો છે. (જુઓ નિર્વાણકલિકા અર્હતના વર્ણાદિકમ વિગેરે). આ ઉપરથી પઉમચરિયમા આવતી નેવી માહિતી વિષેના લેખકના વિચારોને પુષ્ટિ મળે છે આ ઉપરથી કહેવાનું તાત્પર્ય એટલું જ કે વિમલસૂરિ, ઉમાસ્વાતિ, પાદલિપ્ત એ ત્રણેય એકબીજાથી બહુ જ દૂંકા અંતરમાં થયા હતા.

પઉમચરિયમાં અમુક પ્રસંગો કામશાસ્ત્રાનુસાર જ વર્ણવ્યા છે. દા. ત. હનુમાનનો સુરતકીડાનો પ્રસંગ, દશાનનની વિરહવેદના, મધુધિંગલના અતિસુન્દરી સાથેના પ્રેમપ્રસંગની શરૂઆત અને વિકાસ, ભવનપાલી દેવીના નૃત્ય પ્રસંગે અમુક શારીરિક હાવભાવનું વર્ણન, આશક અને માશુકની મનોવેદના વિગેરે વિગેરે આપતો બતાવે છે કે કામશાસ્ત્રથી વિમલસૂરિ પરિચિત હોવા જોઈએ. જુદ્ધચરિત્રનો કર્તા અશ્વઘોષ પણ વિમલસૂરિ પછી તરતજ થયો હોવા જોઈએ. પઉમચરિયમાં ઉલ્લેખાયેલા હાવભાવ તે જાણ્યો હોવા જોઈએ. રામ, રાવણ, લવ અને કુશ વિગેરે વિગેરે વિશિષ્ટ નરવરોના દર્શનાકાંક્ષાવાળી સ્ત્રીઓનાં વર્ણનો પઉમચરિયમાં ત્રણ ચાર જગ્યાઓએ સારાં કર્યાં છે પણ અશ્વઘોષનું તેવા પ્રસંગનું ફક્ત એક જ વર્ણન, કાલિદાસનાં રઘુવંશ અને કુમારસંભવમા તેવાં વર્ણનો, બાણભટ્ટનું તેવું એક વર્ણન, પઉમચરિયના વર્ણનોને ઠાંકી દે છે. પઉમચરિયનું કીડાગ્રહમાંની કીડાઓનું વર્ણન અશ્વઘોષ અને કુમારદાસે ખીજી રીતે બહુ જ સુંદર કર્યું છે. કાલિદાસ, દિક્ષનાગ, કુમારદાસ, ભવજૂતિ, જ્યદેવ વિગેરે કવિઓએ રામકથાને અપનાવતાં આપણને સાહિત્યના અમરપ્રસંગો (Flashes of immortality) કેવા અને કેટલા આપ્યા છે તે તો જાણીતું જ છે. દશકુમારચરિત્રમાં પણ પઉમચરિયમાં દૂંકાણુમા આવતી ધણી વાતો વિસ્તારપૂર્વક લખવામાં આવી છે.

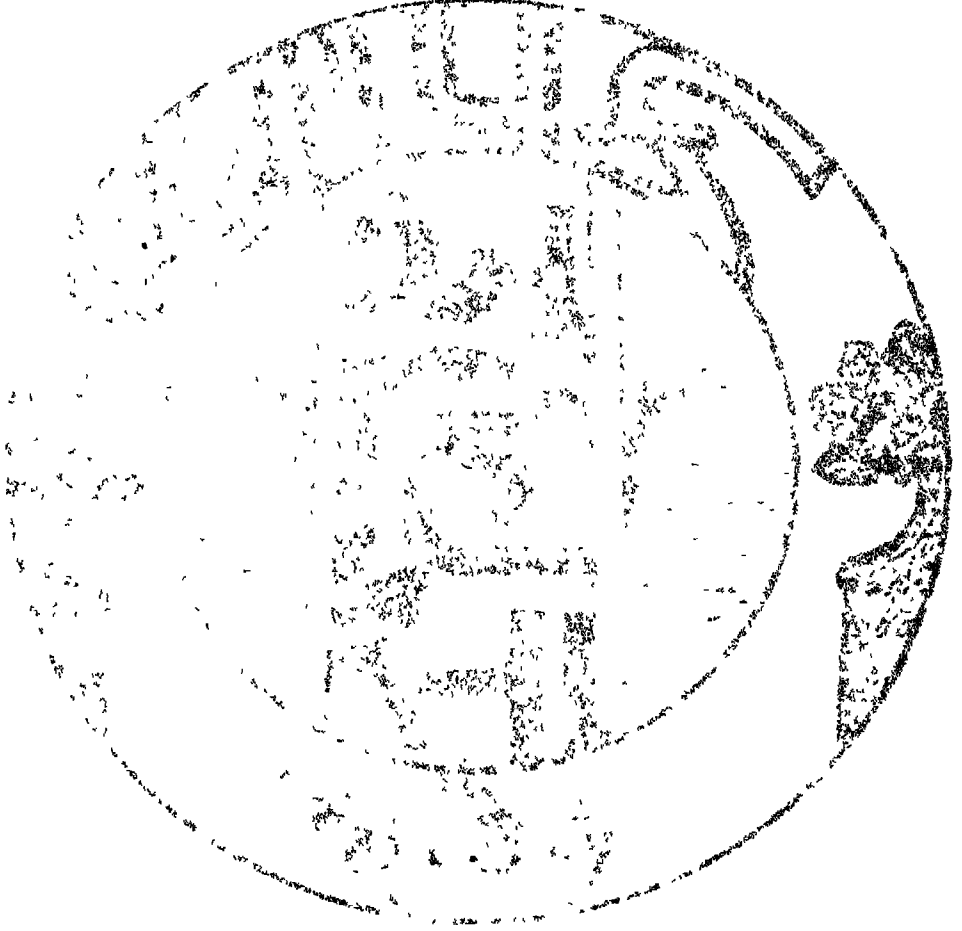
આ બધી વિગતો રજૂ કરી આ લેખક એ જ નમ્ર અભિપ્રાય ઉચ્ચારે છે કે વિમલસૂરિએ આપેલો વીરસંવત્ ૫૩૦ પઉમચરિયના રચનાકાલ માટે ખરો જ છે. જેમ પઉમચરિયના રચનાકાલ વિષેના આ લેખકના મંતવ્યમાં અનેક વિચારમન્થનાન્તે ફેરફારો થયા અને અન્તે કવિની સાથે આ લેખક સમ્મત થયા તેમ અન્ય વાચકો પણ થાય એ જ હાર્દિક અભિલાષા.

બેઠાં બેઠાં અચ ગાફિલ ! લે સામગ્રી થા તૈયાર ;
 રહામે બિભું બે બે મૃત્યુ કરવાને સત્કાર ;
 એ તો આવે હસતા હેડે,
 તહારે આંસુડાં કાં નયને ?
 આલમને ઉભર તું બે બે પહેલી છેલ્લી સધળે ;
 તૈયારી છે એજ સાચાં તો કાં રડતા બલું નયને ?
 લે લે હેડાથી હરખી,
 મૃત્યુ નૃતન જીવન જ્યોતિ.
 જન્મ જીવન બેગે વિધવિધ પર્યાયગતિ પરિણામે ;
 નિશ્ચય જ્યાં નિસર્ગતણો ત્યાં શાને દિલડે દાઝે ?
 લે લે ભાવથકી લેટી,
 મૃત્યુ મનથી ભય મહેલો.
 આજકાલ સૌ સકળ અનુભવ બે બે અંત વિચારી ;
 ઘણાં જીવન તોયે એવાં સુખદુઃખ અનુભવ યારી ;
 વદે જગ લધુ જીવન મીઠાં,
 તહને શી દીર્ઘ રહી ઇચ્છા ?
 રડવું શાને ? જ છે અંતે સાચું કાં ના કરવું ?
 રડનારાં દીસે ના રહેતાં તો પછી કાં દિલ ડરવું ?
 કાં ના ભાવથકી ભળવું ?
 શાને વ્યર્થ હૃદય ડરવું ?
 કર સ્વાગત શાંતિથી વહાલા ! આદર અતિથિભાવે ;
 એ તુજ કારણ તુજ આંગણીએ નવિન જીવનરસ લાવે ;
 લે લે ભાઈ ! હવે લેટી,
 છોડીને ઉરતાણી ઉદાસી.
 હા લેટું હા લેટું વહાલા ! આવ આવ એ મૃત્યુ !
 આજ કાલ સાચુ છેવટ તો ક્યમ અતર દુઃખ વેટું ?
 લે લે ભાવથકી લેટું,
 હવે ઉર—ડંખ નહિ વેટું.

[શ્રી ધૃમકેતુ એ પ્રસિદ્ધ ગદ્યકાર, નિબંધ-લેખક અને વિવેચક છે. તેમનાં પુસ્તકો તથા, ભાગ ૧ થી ૩, અવશેષ, જલમિન્દુ વગેરે સારી ખ્યાનિ પાઠ્યાં છે. અર્વાચીન લેખકોમાં નાની વાર્તાઓના લખનાર તરીકે તેઓ અજોડ છે. તેઓ તત્વજ્ઞાનીની દૃષ્ટિથી વાર્તાઓમાં પણ અનેક તત્વકણા આપે છે. નિબંધકાર ઉપરાંત વિવેચક તરીકે નવીન અને સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિબિંદુઓ રજૂ કરી તેમણે પોતાનું અનેકવિધ સામર્થ્ય બતાવી આપ્યું છે. આ લેખ ટૂંકો છે છતાં તેમાંથી મહત્વ કરવા જેવું જોતોને જરૂર મળશે.—સંપાદક.]

જીવનમાં અહિંસાને સ્થાન છે, એનો એક વ્યાપક અર્થ એવો છે કે પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે સહાનુભૂતિથી જોવાનું ધર્મવ્રત માણસ સ્વીકારે છે. એ ઉપરાંત અહિંસાની પણ અધમ, મધ્યમ ને ઉત્તમ એવી ત્રણ કોટી હોઈ શકે. જીવમાત્રની હિંસાથી દૂર રહેવું એ એક પ્રકારની અહિંસા-પણુ એ અધમ કોટીની. એથી ઉચી કોટી એ કે કાચિક અહિંસા

ઉપરાંત વાણી અને મનથી પણ અહિંસા સેવવી; પણ સર્વોત્તમ અહિંસા તો એ છે કે જેમાં મનુષ્યનો પ્રેમધર્મ વિશ્વના પ્રેમધર્મની સાથે સંવાદી બની જાય છે.

એવો પ્રેમધર્મ એ જ અહિંસાનું ખરું રહસ્ય છે. એવો વિશ્વવ્યાપી પ્રેમધર્મ સ્વી-કાર્યા વિના કોઈ પણ મનુષ્ય પોતાને, માત્ર જીવમાત્રની હિંસાથી દૂર રહે છે એટલા કારણે, સાચો અહિંસક ગણી શકે નહિ. ખરી વાત એ છે કે અહિંસા એ પ્રેમ-સરણીનું છેલામાં છેલ્લું પણ અનિવાર્ય પગથિયું છે. એ પગથિયા ઉપર ચડતાં ચડતાં છેવટે મનુષ્ય 'અહિંસા પરમો ધર્મ: '-એવી વિશ્વવ્યાપી પ્રેમધર્મની ભૂમિકા મેળવે છે. એ ભૂમિકાને મેળવવાનું મંથન કર્યા વિના કેવળ પહેલા પગથિયા ઉપર જ મનુષ્ય સ્થિર થઈ જાય તો એનો વિકાસ રૂંધાઈ જાય છે.

અહિંસામાં એક ખીલો પણ અર્થ છે. અહિંસા નિયમવડે મનુષ્ય વિશ્વ સાથેના પોતાના સંબંધોનો વધારે ઝીણવટથી અભ્યાસ કરી શકે છે. એ અભ્યાસને પરિણામે એ જોઈ શકે છે કે જેને એ વ્યવહાર માને છે તે ખરી રીતે હિંસા છે. એ હિંસાથી બચવા માટે એણે પ્રયત્ન કરવો હોય તો એણે એના વ્યવહારનો અર્થ પણ ફેરવવો રહ્યો. વ્યાજ લેવું એ વ્યવહાર છે; ભાઈએ ભાગ પડતાં ભાઈની વિધવાને રોવરાવી મૂકવી એ વ્યવહાર છે. કદાચ એ જ હેંશિયારી કે ચાલાકી છે; પરંતુ એ સર્વ ઓછાવત્તા હિંસાના જ પ્રકારો છે. પોતાને અહિંસક કહેનારો માણસ આવા હિંસક સંબંધો વિષે ઊંડો વિચાર કરી જાતનિર્ણય કર્યા વિના રહી શકે જ નહિ. એ ઊંડો વિચાર એને એવા નિર્ણય પર લાવશે કે જરૂરિયાત કરતાં વધારે સંશ્લેષ કરવાની લાલસામાં જ હિંસા માત્રનું મૂળ રહ્યું છે. અને તેથી વ્યવહારનું શુદ્ધિકરણ કર્યા વિના અહિંસામાર્ગનું સાચું પાલન કરવાનો કોઈ માણસ દાવો કરે તો એ તદ્દન જૂઠાણું છે.

વ્યવહારનું શુદ્ધિકરણ, માનવ માનવ સાથેના-અને ખીલ સઘળા સંબંધોમાં પ્રેમધર્મને મહત્ત્વને સ્થાન આપી, ખીલ બધા લાભને ગૌણ સ્થાન આપશે. અહિંસામાં વિશ્વવ્યાપી ધર્મ બનવાનું બળ રહ્યું છે તે આવી સાચી ઉપાસના હોય ત્યારે જ શક્ય બને છે. ધર્મનાં બે સ્વરૂપો આચાર-અને વિચાર-એ બન્ને ત્રાજવાને સ્થિર ને સમ રાખવા માટે માનવ-હેઠ હાંડીરૂપ ગણાવો જોઈએ. માનવહેઠની એ જ વિશિષ્ટતા છે. અહિંસા એ હરેક મનુષ્યનો ને હરેક પળનો ધર્મ છે. પછી એની ઝીણવટભરેલી સમાલોચના કર્યા વિના કે સમજ્યા વિના કેવળ શબ્દાર્થને જ વળગી રહી, એના નકારાત્મક લાગને પ્રધાન રૂપ આપવામાં આવે તો એનો ખરેખરો મહત્ત્વનો અર્થ-વિશ્વવ્યાપી પ્રેમ-એ ગૌણ બની જઈ અહિંસા-ધર્મની લવ્યતાને ખંડિત કરે છે. એટલા માટે અહિંસા શબ્દ ખૂબ વ્યાપક અર્થમાં અને નિત્યજીવનના વણાટમાં લેવાની જરૂરિયાત છે ત્યારે જ એ શબ્દમાં જે વિશ્વવ્યાપી સંજીવન બળ રહ્યું છે તે બહાર પ્રગટ થાય અને આ વિશ્વને પ્રેમમય કરી મૂકે.

નાગરહનગર

[લેખક મુનિ જૈન ઇતિહાસ, ધાર્મિક સાહિત્યમાં ઘણા સારા રસ લે છે અને તેને લગતા વિવિધ લેખો જૈન પત્રોમાં પ્રકટ કરાવે છે.

પ્રમાણુનયતત્વાલોક, સિદ્ધહૈમવ્યા- કરણુ આદિ ગ્રંથોનું અંશોધન તેમણે કર્યું છે. પોતાના વિહારમાં જે જે ગામ, શહેર આવે તેમાં જૈન મંદિરો, ભંડારો વગેરેમાંના પ્રાચીન અવશેષો રચ્યા હોય તેની શોધમાં રહી, ઉપલબ્ધ થતું જાય તેની નોંધ કરી લખને તેનું પ્રકટીકરણુ પ્રસંગ આવ્યે તે મુનિ કરતા જન્ય છે. એ પ્રમાણે નાગદા ગામ પર લેખ લખેલ છે. આનું અનુકરણુ સર્વ જૈન મુનિઓ કરે તો સાહિત્ય અને ઇતિહાસની સામગ્રીમાં કેટલો અધો વધારો થાય! હજીયે તેઓ ચેતરો અને જીણું શીણું થતા અવશેષોનો ઉદ્ધાર કરશે-સંપાદક.]

કાળનું ચક્ર ખડું જ જખ્ખર અને અપ્રતિહત છે તેની કૃપાથી મોટાં મોટાં પરિવર્તનો થાય છે. એક કાલે જે સમૃદ્ધ હોય તે ધીજે સમયે કંગાલ અને છે. મોટાનું નાનું, જલનું સ્થલ, સ્થલનું જલ, શહેરનું સ્મશાન અને છે. ઇતિહાસના પૃષ્ઠોમાં જે મોટાં શહેરો-નગરોના ઉત્તમ ઉલ્લેખો લખાય છે તે શહેરોમાં કેટલું પરિવર્તન થયું છે? આજે તો તેનું નામોનિશાન જ નથી રહ્યું; કાં તે એક અતિ ક્ષુદ્ર ગામડાઓનાં રૂપમાં પરિવર્તિત થયા છે. જે કાલે તે શહેરો હતાં ત્યાં અનેક ખનાવો, સત્કાર્યો અને પરાક્રમો થયાં હતાં તે જાણવાનું સાધન અત્યારે પુસ્તકો અને શિલાલેખો છે. એવા શહેરોમાં 'નાગરહ' નામના નગર વિષે અહીં લખવા વિચાર છે.

પ્રાચીન ઉલ્લેખોથી જણાય છે કે આ ગામનું જૂનું સંસ્કૃત નામ 'નાગરહ' હતું. 'હ' શબ્દનો સંસ્કૃતમાં અર્થ જલાશય-તલાવ થાય છે. સંલવ છે નામ કે આ નગર પાસે મોટું જલાશય (તલાવ) હોય, જેનું કુદરતી સૌન્દર્ય આકર્ષક હોય. કેમકે મેવાડમાં સ્થલે સ્થલે એવાં મોટાં તલાવો જયસાગર, રાજસાગર, ઉદયસાગર, કૃતેહસાગર આદિ છે કે જે મનુષ્યકૃત સમુદ્રની ઉપ-માને ધારણુ કરે છે અને દુનિયાના તલાવોમાં મોટું સ્થાન રાખે છે. દેશી લાવાના તથા

પ્રાકૃતભાષાના ગ્રંથોમાં અને કેટલાક શિલાલેખોમાં આનું નામ 'નાગહર' પણ મળે છે. તે નામ જુદુ નથી, પરંતુ પ્રાકૃત ભાષાનું નામ સમજવું; કેમકે સંસ્કૃત 'હર' શબ્દનું પ્રાકૃતમાં 'હર' થાય છે.

ધીરે ધીરે દેશી ઉચ્ચારણમાં અપભ્રંશ થઈ 'હર' નો 'દા' થયો, એટલે કે લોક-ભાષામાં 'નાગહર' નું 'નાગદા' તરીકે આ ગામ પ્રસિદ્ધ થયું. અત્યારે પણ તે જ નામથી ઓળખાય છે.

સ્થાન અત્યારે જે સ્થળે મેવાડનું મુખ્ય શહેર ઉદયપુર છે ત્યાંથી પાકી સડકે ઉત્તર દિશામાં ૧૩ માઈલ ઉપર આ ગામ એક નાનકડા ગામડાના રૂપમાં છે.

આ 'નાગહર' કોણે ને ક્યારે વસાવ્યું? તેનો પત્તો લાગ્યો નથી, પણ વિક્રમ સં. ૧૧૯૨ પહેલાનું આ ગામ એટલે કે ૮૦૦ વર્ષનું જુદુ છે એમ

પ્રાચીનતા 'વાઘેલા' તલાવની પાસે ડુંગરની તલેટીમાં આવેલ પાર્શ્વનાથના મંદિરમાં પખાસણુ નીચેના લેખથી જણાય છે. એક કાલે 'નાગહર' નગર

મેવાડની રાજધાની હતું. સેંકડો વર્ષો સુધી આ સૌભાગ્ય ઉદ્ભવ નગરને મળ્યું હોય એમ લાગે છે. આ નગર પહેલાં સમૃદ્ધ, વિખ્યાત અને ધાર્મિક, વીર અને કલાકાર લોકોથી શોભિત હતું. 'અદબદલ' નામથી પ્રસિદ્ધ શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનના પખાસણુની નીચેના લેખમાં આ ગામનું નામ 'દેવકુલપાટક' લખ્યું છે. આનાથી તો એમ જણાય છે કે આ ગામ^૩ 'દેવકુલપાટક' (દેલવાડા) સુધી લાંબું હતું અને વિ. ૧૪૯૪ માં એટલે કે કુંભારાણાના વખતમાં આ બધા ભાગનું નામ 'દેવકુલપાટક' હતું. મહારાણા મોકલ અને તેમના પુત્ર મહારાણા 'કુંભાર' ના સમય સુધી તો આ નગર પણ બહોળલાલીવાળું હતું, એમ તે સમયનાં અનેક મંદિરો, તલાવો, વાવડીયોના ઉત્કૃષ્ટ લેખોથી જણાય છે. અહીંના રાણાઓ મુસલમાન બાદશાહો સામે ઝૂમવામાં અગ્રેસર હતા.

૧ 'હરે હરોઃ' હરશબ્દે હકારદકારગોચર્યત્યયો ભવતિ । સિદ્ધહેમયદ્ર વ્યાકરણ. ૮-૪-૧૨૦.

૨ પ્રાચીન જૈન ગ્રંથોમાં 'નાગહર'ના અનેક ઉલ્લેખો મળે છે જેથી તે એક જૈન તીર્થ હતું એમ લાગે છે જેમકે:-

"દેલવાહલં 'નાગદ્રાહા' જીવોઝ" મેઘાની તીર્થમાલા ૭૬

"ચકાર નાગહરવાર્ષતીર્થ... .." શ્રી મુનિસુંદરકૃત ગુર્વાવલી ૩૯

"નાગદ્રહિ નમી લીલવિલાસ" શીલવિજયકૃત તીર્થમાલા.

"નાગદ્રહિ પાર્વ તું નમી છુટ્ટિ" શ્રી જિનતિલકકૃત તીર્થમાલા.

૩ આ ગામ 'નાગદા' (નાગહર) થી ઉત્તરમાં ચાર માઈલ છે આનાં પ્રાચીન નામ 'દેવકુલપાટક' 'દેલવાડા' 'દેલવિલા' વિગેરે છે. અત્યારે આનું નામ 'દેલવાડા' છે. અહીં ૪ જૈનમંદિર છે. અહીંના પ્રાચીન શિલાલેખોનો મંત્રણ કરી પૂજ્યપાદ ગુરુદેવ શ્રીવિજયધર્મશૂરિ મહારાણે 'દેવકુલપાટક' નામનું મૌલિક પુસ્તક લખ્યું છે, તેમા દેલવાડા વિષે સારો પ્રકાશ પાડ્યો છે.

મુનિશ્રી દ્વિમાંશુવિજ્યજી

પ્રાચીન મંદિરો અને સ્થાનો 'મેવાડ' એ ધર્મ દેશ છે. તેના રાણા ધર્મરક્ષક રહ્યા છે તે કારણે જ મેવાડ ભૂમિ (દેશ) તરમો જેટલાં વર્ષો સુધી સીસોદીયા વંશના રાણાઓના હાથમાં રહી છે. હજી પણ છે.

મેવાડ રાજ્યમાં દરેક ધર્મ અને ધર્મવાળાઓને સારી સરખી ઇમદાદ મળી છે. તેથી મેવાડમાં ધર્મ-ધર્મસ્થાન અને ધર્મભાવનાઓનો સારો વિકાસ સધાયો છે, તેથી જ તે અનેક સંગ્રામો અને રાજખટપટની જંમ સંજ્યાબંધ ધાર્મિક ઉત્સવો, પ્રતિષ્ઠા-મહોત્સવો પણ આ 'નાગહૃદ' નગરે જોયાં છે. વીર, ધીર, ગંભીર સંતોનાં એણે દર્શન કર્યાં છે. રાજ-નૈતિક, ધાર્મિક અને સામાજિક અનેક બનાવોના સાક્ષીભૂત એવા પર્વત-શિખરો, તલાવો, મંદિરો અને જમીન માંનપણે એ ભૂતકાલનો ઇતિહાસ હજી ય યાત્રિકોને સંભળાવે છે. સ્થલે સ્થલે જમીન ઉપર કે પહાડ ઉપરનાં સુંદર શિલ્પવાળા ગગનચુંબી જૈન મંદિરોએ મેવાડના રાજા અને પ્રજાજનોની ચડતી-પડતી જોઈ છે, તડકા-છાયા સહ્યાં છે.

કહેવાય છે કે એક વખતે અહીં ૩૫૦ જૈનમંદિરોની ગાલર (ઘંટ) સંધ્યા વખતે વાગતી, હજારો ધર્મપ્રિય લોક દેવમૂર્તિનાં દર્શન કરી આત્માને પ્રસન્ન કરતા; પણ આજે તે ૩૫૦માંથી અહીં ફક્ત એક જ જૈનમંદિરમાં મૂર્તિઓ રહી છે અને મહિનાઓમાં કેાંઈક જૈન યાત્રી આવે છે. આ મંદિરમાં શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનની પદ્માસનમાં બેઠેલી ૯ કુટ ઊંચી શ્યામ પાષાણની સુંદર મૂર્તિ છે. મૂર્તિની રચના ધ્યાન ખેંચનારી છે. નીચે મોઢું પળાસણ પણ સુંદર છે. પહેલાં આબુબાબુ પરિકર અવશ્ય હશે^૪ પણ તે ગમે તે કારણે નષ્ટ થઈ ગયું છે.

આ મૂર્તિ નીચે એક મોટો શિલાલેખ છે તે સ્પષ્ટ વાંચી શકાય છે. તેની નકલ અમે ઉતારી છે, પણ ગુરુદેવ શ્રીવિજ્યધર્મસૂરિ મહારાજના 'દેવકુલપાટક' પુસ્તકમાં તે લેખ છપાઈ ગયો હોવાથી અહીં હું આપતો નથી. તેનો ભાવ આ પ્રમાણે છે:—"સં. ૧૪૯૪ના મહા સુદિ ૧૧ ગુરુવારે મહારાણા કુંભાના રાજ્યમાં ઓસવાલ બતિના 'નવલક્ષ^૫' (નવલખા) શાખામાં થએલ સારંગ નામના શ્રાવકે આ મૂર્તિ ભરાવી છે અને ખરતર-ગચ્છના શ્રી જિનસાગરસૂરિએ આ મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરી છે."

આ મંદિરમાં રહેલ શાંતિનાથની મૂર્તિને અત્યારે 'અદખદણ' કહે છે. તેવું કારણ આ લાગે છે કે મૂર્તિ બહુ મોટી-સુંદર છે તેમ મૂર્તિ નીચેના શિલાલેખમાં પણ લખ્યું છે કે 'નિરુપમમદ્સુત' અર્થાત્ આ ગિંબ 'અદ્ભુત' છે. આ બે કારણોથી

૪ કેમકે આ મૂર્તિ નીચેના શિલાલેખમાં "શ્રીશાંતિજિનવરચિંબં મપરિકરં કારિતં । લખ્યું છે.

૫. નવલખા ગામના લોકોએ પદરમી સદીમાં દેલવાડી વિગેરે અનેક સ્થલે મેવાડમાં મૂર્તિઓ ભરાવી છે, તથા ખરતરગચ્છના જિનરાજસૂરિ, જિનવર્ધનસૂરિ, જિનચંદ્રસૂરિ અને જિનસાગરસૂરિએ ધણી પ્રતિષ્ઠાઓ કરી છે. જુઓ. "દેવકુલપાટક" પૃ. ૨૫ લેખ નં. ૧૮

આ મૂર્તિની 'અદ્ભુતજી' તરીકે પ્રસિદ્ધિ થઈ. અને તેનું મેવાડી ભાષામાં અશુદ્ધ રૂપ થઈ 'અદ્ભદજી' તરીકે નામ થયું હોય એમ મને લાગે છે. આ મંદિર વિશાળ હતું. જીર્ણ થવાથી પાટણવાળા શ્રીયુત 'લલ્લુભાઈ' નામના શ્રાવકે (કે જેમણે અથાગ પરિચય અને અદ્ભગક ધનથી મેવાડનાં સંકટો જૈનમંદિરોની સ્થિતિ સુધારી-સુધારાવી મહાન પુણ્ય-યશ મેળવ્યાં છે. મેવાડના જૈનો આ ધર્મપ્રેમી શ્રાવકનો ઉપકાર કદી વિસરી શકશે નહિ) અહીંના જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો છે. યાત્રિકો માટે આ તીર્થસ્થળ છે. ઉંચી ટેકરી ઉપર મંદિર આવેલું છે, પણ રેલના રસ્તા ઉપર નહિ હોવાથી તેની પ્રસિદ્ધિ બહુ નથી થઈ

આ મંદિરની પાસે જ જમણી બાજુએ એક બીજું પણ સ્વે. જૈન મંદિર છે. તે બહુ જ મોટું તેમ શ્રી કેસરીયાજીના મંદિરની પદ્ધતિનું છે, પણ અત્યારે તે આખું મંદિર શૂન્ય-જીર્ણોદ્ધાર છે, તેમાં મૂર્તિ નથી.

તે સિવાય અહીં જુદી જુદી ટેકરીઓ ઉપર અને જમીન ઉપર નીચે અનેક મંદિરો તૂટીફૂટી અવસ્થામાં શૂન્ય પડ્યાં છે, જેમાં જૈન અને હિન્દુ શિલ્પના ઉંચા નમૂના છે, ભાતભાતની કારીગરી-નકશી છે કેટલેક સ્થળે શિલાલેખો પણ છે.

આ ગામની પાસે લગભગ અર્ધે માર્ગલ દૂર હિન્દુઓનું એક તીર્થ છે, જેને 'એક-લિંગજી' કહે છે.

મુનિશ્રી હિમાંશુવિજયજી

મેવાડના રાણાઓ આ તીર્થને બહુમાનથી મેં નજરે જોયું છે. શ્રીમાન ગૌરીશંકર જી. જીવે છે. આમાં ચતુર્મુખ મહાદેવજીની ઓઝા લખે છે કે તે 'લકુલીશ' યા લકુ-

મૂર્તિ છે. (લિંગ નથી). આવી મૂર્તિઓ જવલે જ મળે છે. એની પ્રતિષ્ઠા મહારાણા રાયમલે કરી છે. તે વિષે સો શ્લોકની પ્રશસ્તિ પણ મંદિરના દક્ષિણ દિશાના દ્વાર ઉપર છે. અહીં સાધુ ગોસાંઈ રહે છે. આ મંદિરની શિલ્પકળા જોતાં તે પહેલાંનું જૈન મંદિર હોય એમ લાગે છે. હજી પણ કેટલીક દેરીઓ ઉપર મંગળ મૂર્તિ છે તે જૈન તીર્થ-કરની મૂર્તિ છે એમ

મુનિશ્રી હિમાંશુવિજયજી

ટીશની મૂર્તિ છે, જે શિવનો અવતાર હતો. અત્યારે એકલિંગજી રાજના દેવસ્થાનખાતાનું છે. તેની આવક તીર્થખાતામાં જમા થાય છે. આ ગામમાં તૂટેલાં મંદિરો છે, જે પહેલાંના જૈનમંદિરો પણ હોય !

સદીઓથી પૂર જાહોજલાલીમાં રહેલું પ્રસ્તુત નગર દૈવયોગે એક ગામડાના રૂપમાં પરિણત થયું. ચડતી અને પડતી, છાયા અને તડકો, દિવસ અને રાત, નગરનો દેવસ સુખ અને દુઃખ અનુક્રમે આવે છે તેમ આ 'નાગહૃદ' ની ચડતી પછી પડતી આવી. દિલ્હીના સુલતાન 'સમસુદ્દીન અલ્તમશ' બાદ-શાહે મેવાડ ઉપર ચઢાઈ કરી આ રાજધાની જેવા નગરને તોડી નાખ્યું. તે પછી આ નગર સેકંડો મંદિર-મહેલ મકાનોના સ્મશાન જેવું બન્યું. અત્યારે આનું નામ 'નાગદા' છે. દ્રક્ત નામનું જ તે ગામ છે. હલકટ બતનાં દ્રક્ત ચાર પાંચ ઘર અહીં રહ્યાં છે. ખડેર, જંગલ અને પર્વત ચૂપચાપ પ્રાચીન જાહોજલાલીનાં વૃત્તાન્તો સંભળાવે છે ! પક્ષીઓ મધ્યકાલની કીર્તિની યશોગાથાઓ ગાય છે !

આ ગામની આસપાસ અનેક જૈન-વૈદિક મંદિર, તળાવ, વાવડીઓમાંથી સંખ્યાબંધ શિલાલેખો અને ખીજી વસ્તુઓ મળી શકે; પણ ઉદયપુર જેવા જૂના જમાનાના સ્ટેટને આ વસ્તુઓની કિંમત ક્યાં છે ? થોડી સ્થિરતા દરમિયાન મને જે શિલાલેખો મળ્યા છે તે અહીં આપી દઈ સંતાપ માનું છું.

નાગહૃદ (નાગદા) ના જૈન શિલાલેખો

- (૧) સં. ૧૧૯૨ વર્ષે ચૈત્રવદિ ૪ રવૌ દેવશ્રીપાર્શ્વનાથશ્રીસ્તલસંઘશાચાર્યચન્દ્રમાર્યા...॥
 (૨) સં. ૧૩૫૬ વર્ષે શ્રાવણ વદિ ૧૩ ણારેસા તેજલસુત સંઘપતિ પાસદેવ સંઘસમસ્ત ણેનસાહૃત શ્રીપારસનાર્થ ॥

(૩) સં. ૧૪૨૫ વર્ષે જ્યેષ્ઠ ૧૪ બુધવારે ક્કેશવંશે નવલક્ષાગોત્રે સાધુશ્રીરામદેવ-પુત્રેણ માલ્હણદેવિપુત્ર.....કાસ્કેણ નિજમાર્યા । જિનશાસનપ્રમાવિકાયા હેમાદેશ્રાવિકાયા પુણ્યાર્થ શ્રીસમ્પત્તિશતં જિનાનાં કારિતં.....તત્પટ્ટે શ્રીજિનસાગરસૂરિભિઃ ॥

(આ ત્રીજો લેખ પાષાણના ટૂટેલા ૧૭૦ બિનપટ્ટક ઉપરનો છે)

અત્યારે અહબહજી નામથી પ્રસિદ્ધ શાંતિનાથનું જે શ્વે. મંદિર છે તેમાં મૂલનાયકની નીચે એક મોટો શિલાલેખ સં. ૧૪૬૪ નો છે. તેનો ભાવાર્થ હું પહેલાં આપી ગયો છું.

આ મંદિરના સભામંડપમાં થાંભલા ઉપરનો એક લેખ આ પ્રમાણે છે:—

૬ સહુ પહેલા એ લેખો: વાથેલા તળાવની જમણી તરફ એક પર્વત છે તેની તળેટીમાં એક પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું જીર્ણ મંદિર છે. ત્યાં પાષાણ ઉપર ત્રણ ટાંકા છે. તેની પડખે ખોદેલા છે.

(૪) સંવત્ ૧૮૭૧ વર્ષે વૈશાખસુદિ ૧૧ સોમે સાહાજીશ્રી જેઠમલજી તારાચંવડી કોઠારીજાતશ્રી.....સાહજીશ્રી ઉદેચંવડી.....

(૫) અમે જ્યારે ઉદયપુરમાં ચોમાસું રહ્યા હતા ત્યારે ત્યાંની વિકટોરીયા લાયબ્રેરી અને મ્યુઝિયમ જોવા ગયા હતા. ત્યાં મ્યુઝિયમમાં એક આદિનાથ ભગવાનનું પરિકર છે. તેની નીચે આ પ્રમાણે લેખ મને વંચાયો:—

ॐ નાગહદપુરે રાણા શ્રીકુંભકર્ણરાજ્યે શ્રીઆદિનાથવિવસ્ય પરિકરઃ કારિતઃ । પ્રતિ-
ષ્ઠિતઃ શ્રીસ્વરતરગચ્છશ્રીમતિવર્ધનસૂરિભિઃ । ઉત્ક્રીર્ણવાન્ સૂત્રધાર ધરણાકેન શ્રીઃ ॥

દૂંડું અવલોકન

અહીં પાંચ શિલાલેખો આખ્યા છે જેમાંથી એકમાં સંવત્ નથી; બાકી બધામાં છે. પાંચમો શિલાલેખ પણ કુંભારાણાના સમયનો છે કેમકે તેમાં તેનું નામ છે. કુંભારાણાનો રાજ્યસમય વિ. સં. ૧૪૯૧ થી ૧૫૨૦ સુધીનો છે. આ પાંચમાં વિ. ૧૧૯૨ થી ૧૮૭૨ સુધીના લેખો છે.

પહેલાંના એ લેખો અત્યારે જે નાગદા (નાગહદ) ગામડું છે અને જ્યાં પાર્શ્વનાથનું જૈન મંદિર હતું ત્યાંના છે. તેની સામે મોટું તળાવ છે. તે કુંભકર્ણુ રાણાના પિતા મોકલ રાણાના ભાઈ વાઘસિંહના નામથી બન્યું છે; તેથી વાઘલાતળાવ કહેવાય છે.

ત્રીજા લેખમાં નવલક્ષ ગોત્રનું નામ છે આ ગોત્રના લોકોએ ચૈદમી સદીથી ઓગણીસમી સદી સુધી ઠેકાણે ઠેકાણે જૈન મંદિર બધાવ્યાં હોય એમ મળલા કેટલાક શિલાલેખોથી જણાય છે.^૭ વિ. ૧૪૨૫ ના લેખમાં જિનસાગરસૂરિનું નામ છે અને વિ. ૧૪૯૪ ના અદબદજીના લેખ ઉપર પણ છે તે ગાયુ લાગતું નથી, યા તો કદાચ તે નામના જુદા જુદા આચાર્યો હશે.

ચોથા લેખ સં. ૧૮૭૯ નો છે તેમાં કાઠારી ગોત્રના શાહજીઓનાં નામ છે. 'સાહજી' એ સાધુનો અપભ્રંશ હોવો જોઈએ મેવાડ-મારવાડમાં તો એ પદવી-માનસૂચક વિશેષણ છે જેમ ખ્યાવરમાં સાહજી ઉદેચદજી. આ લેખથી એમ જણાય છે કે ઓગણીસમી સદી સુધી અહીંના મંદિર તરફ લોકોનું આકર્ષણ સાકર હતું.

પાંચમો લેખ કુંભારાણાના સમયનો છે. તે જૈન ધર્મ ઉપર વધુ પ્રેમ રાખતા હોય એમ લાગે છે. તેમના સમયમાં મેવાડ મારવાડમાં સંખ્યાબંધ મંદિરો બન્યાં છે.

^૭ ઉદયપુર ગામની બહાર જે ચોગાનના મંદિરમાં પદનાભની મૂર્તિ વિ. સં. ૧૮૧૪ ની છે તે પણ નવલખા ગોત્રવાળાઓએ બરાવી છે.

[લેખક મહાશય એક પ્રતિષ્ઠિત દેશસેવક, સમાજસુધારક અને સાહિત્યક છે. અમદાવાદ 'ગૂજરાત સાહિત્ય સભાના એક મહદ્ અંગ છે. શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસની જન્મશતાબ્દિ પૂર્ણ થયાના આ વર્ષમાં તે નિમિત્તેનો ઉત્સવ ઉજવવા માટે ચાલુ આખું વર્ષ રખાયું છે અને તે માટેની સમિતિએ પણ સર્વ ધર્મોની પરિષદ્ દિન્દમાં મેળવવાની સૂચના કરી છે, જ્યારે લેખકશ્રી તે પરિષદ્ ગૂજરાતમાં મળે એમ ઇચ્છી તે માટે કાર્ય કરવા જૈન ધર્મના આચાર્યો વધારે યોગ્ય છે એમ આ ટૂંકા લેખમાં જતાવે છે. એ વાત અમને બહુ ગમે છે, એમાં અમારી હાર્દિક સહાનુમતિ છે, પરંતુ જૈન ધર્માચાર્યો એ ઉપાડી લઇ સ્વાહવાદની સહિષ્ણુતા અને અવિરોધવૃત્તિ જગત્ સમક્ષ એ દ્વારા જતાવશે ? એ પ્રશ્ન રહે છે. તેઓ પ્રથમ અસ્પર્શ અનુકળતા કરી પછી જ આ પ્રશ્નો ઉકેલ કરી શકે અમે ઇચ્છીએ છીએ કે એ ધન્ય સમય સત્વર આવે.—સંપાદક.]

અકબર ગાદશાહે, સર્વધર્મપરિષદ્ ભરી હતી અને યુગ-યુગે આપણા દેશે સંસ્કૃતિ-ઓનો સમન્વય કરીને સપ્તૃજીવનને અમર રાખવા જે સફળ પ્રયત્નો કરેલા તેની પુનરાવૃત્તિ બહુ જ ઉત્તમ રીતે સાધી હતી. ઐરંગઝેબ જ માત્ર એમની પછી ન થયો હોત અને હારા સુકૌશ, જેણે ઉપનિષદનાં ભાષાંતર કરાવ્યાં હતાં તે મુગલસમ્રાટ બન્યો હોત તો આજ હિન્દુ મુસલમાનના જે દુઃખદાયક ભેદો ભેદએ છીએ તે આપણા દેશમાં ન હોત.

સ્વામી વિવેકાનંદે ચીકાગો પરિષદ્માં કહ્યું હતું કે અકબર ગાદશાહ પછીના સર્વધર્મ-પરિષદ્ ભરવાનો બીજો પ્રયત્ન અમેરીકાએ કર્યો હતા અને પછી તો કોઇ ને કોઇ સ્થળે આવી પરિષદો ભરાતી રહી છે અને એને પરિણામે સાંપ્રદાયિકતાઓ તૂટતી જાય છે અને ધર્મજીવનમાં

નકામી વસ્તુઓ કંઈ અને મુદાની કંઈ એ તારવાઈ રહી છે. જો કોઈ ધર્મે જીવવું હોય અને પ્રબલ્યોને મહાન્ બનાવવાનું જે એમનું બિરુદ છે તે સાચવવું હોય તો જૂની માન્યતાઓ અને રૂઢિચુસ્તતાઓમાં જમાનાને યોગ્ય ફેરફાર કર્યો જ છૂટકો છે. કાંઈ ઈંગ્લે જેવાં વિજ્ઞાનની શોધો પછી ખ્રીસ્તી ધર્મે પણ જૂના સિદ્ધાંતોમાં કેવા કેવા ફેરફાર કરવા જોઈએ અને બુદ્ધિ સ્વાતંત્ર્ય પરથી એનાં રહસ્યો સમજવામાં નવો પ્રકાશ કેવી રીતે મદદ કરી શકે છે તે સમજાવી ખ્રીસ્તી ધર્મની મહાન્ સેવા કરી છે એ, અને એમના જેવા સુધારકોનો એ દાવો છે કે ખ્રીસ્તી ધર્મ પણ સનાતન રહી શકવાની તાકાત ધરાવે છે. આપણે તો હિન્દુ ધર્મને સનાતન કહીએ જ છીએ અને રશિયા ધર્મ માત્ર સામે, આજકાલ જે બળવો કરી રહ્યું છે તેના તત્ત્વજ્ઞાનમાં માનનારા વિદ્વાનો પણ કબૂલ કરે છે કે રશિયાના ધર્મ સામેના

ડૉક્ટર હરિપ્રસાદ વ્રજરાય દેસાઈ.

વાંધા, સનાતન હિન્દુ ધર્મના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો સામે ટકી શકે એવા નથી. આમાં જૈનધર્મને તો હું જુદો ગણતો જ નથી. બૌદ્ધ, જૈન, શીખ એ બધા ધર્મો તો સનાતન ધર્મની માત્ર જુદી જુદી દૃષ્ટિઓ જ છે; પરંતુ એમાં દૃષ્ટિ કરતાં વિશેષ મહત્ત્વ એ છે કે એ માત્ર માન્યતાઓ નથી પરંતુ આચરવાની વસ્તુઓ બની છે અને આ વિશાળ દેશના ભિન્ન ભિન્ન રુચિના લોકોના પ્રકૃતિ-ધર્મને અનુકૂળ વિકાસ સાધવામાં અને સંઘબળ વધારવામાં તે તે ધર્મ અને ખીલ સંપ્રદાયોએ પણ અનુપમ સેવા કરી છે.

વર્તમાન, તેમ છતાં આપણે મન બહુ જ મહત્ત્વનો કાળ છે અને વર્તમાનમાં, આપણા ધર્મો અને સંપ્રદાયોએ સમભાવ કેળવી તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી એકબીજાની નબદીક આવવાની વધારે જરૂર છે. ક્યાં ક્યાં જુદાઈ છે તે તરફ નહીં જોતાં, ઇસ્લામ ધર્મ સુદ્ધાંતે

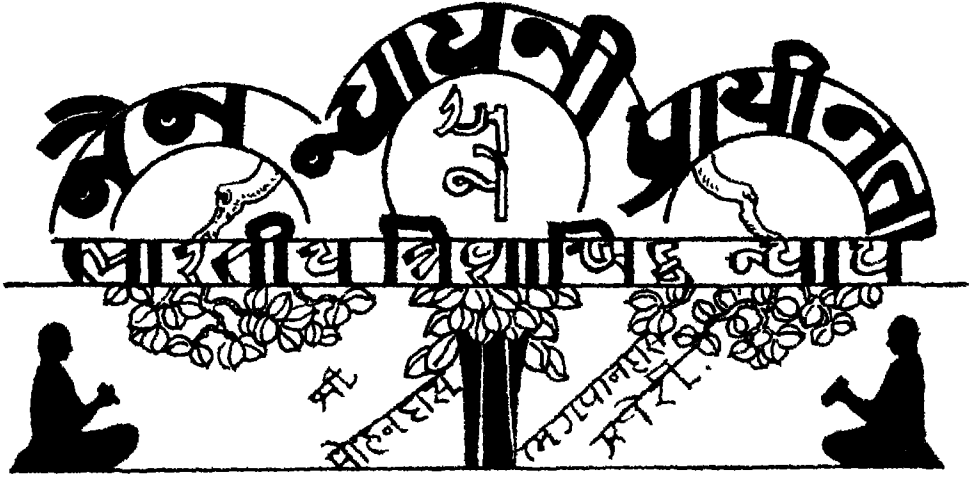
એકઠા મળી ક્યાં ક્યાં આપણા બધામાં સરખાપણું છે તે હવે આપણે તારવવું જોઈએ. પ્રબળી લાયકી વધે તે માટે ધર્મો છે; નાલાયકી વધે તે માટે નથી. વિશ્વબંધુત્વ કે પ્રબળ્યોના સંઘના આદર્શોની ભલે અવગણના થતી. મારી ભિક્ષા માત્ર આપણા પ્રિય સ્વદેશની લાયકી વધારવા પૂરતી જ છે અને હાલમાં પાછા ધર્મના જ કારણથી આપણામાં ભેદભાવ પડાવવાના દુષ્ટ પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે તેવું વખતે વિશાળ દૃષ્ટિવાળા વીતરાગી મુનિઓને અને આચાર્યોને મારી વિનંતિ છે કે હવે સર્વ ધર્મોની પરિષદ ભરવાના પ્રયત્નો ગૂજરાતમાં કરો. ગૂજરાતમાં આ માટે સુભાગ્યે વિકાસ છે, કાર્યકુશળતા છે, ધનસંપત્તિ છે.

આવી પરિષદો મારફતે જગતમાં રહેલી જ્ઞાનગંગા આપણે ધર-આંગણે લાવી શકાશે. આધુનિક વિજ્ઞાન, રાજકારણ, કેળવણી, માનસશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, લગ્નજીવન, સુખજનન ઇત્યાદિ પ્રશ્નોના ઉકેલમાં પ્રાચીન જ્ઞાનસંપત્તિ સાથે અર્વાચીન અનુભવોનું મિશ્રણ થઈ શકશે.

શ્રીયુત્ત રાધાકૃષ્ણે, હિન્દુ તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં આપણા તત્ત્વજ્ઞાનની ઉત્તમતા સિદ્ધ કર્યા પછી નિસાસો નાખીને કહ્યું છે કે: “પરંતુ મને કોઈ પૂછે કે તમારું તત્ત્વજ્ઞાન આટલું બધું ઉત્તમ છે તો એણે આણીની વખતે તમારી પ્રબળને કેમ ના બચાવી? તો એનો જવાબ હું આપી શકું એમ નથી.” અને એમ કહ્યા પછી એમણે હાલ ચાલતી દેશસંવામાં અને મહાત્માજીના કર્મયોગમાં શ્રદ્ધા બતાવી છે. એ જ સેવા વધારે ફલવતી બને, એ જ કર્મયોગ સર્વવ્યાપક થાય તે માટે હું ઉપલી પરિષદની માગણી કરું છું અને સ્યાદ્વાદમાં જે જૈનધર્મે અદ્વિતીય પ્રસિદ્ધિ મેળવી છે તે સ્યાદ્વાદના આચાર્યો જ આવી પરિષદની શરૂઆત કરવા સૌથી વધારે લાયક છે એમ માનું છું.

સાચા ધર્મશુરુમા શાસ્ત્રરહસ્યજ્ઞાન, પવિત્ર આચરણ અને શુદ્ધ હેતુ એ ત્રણ ગુણ હોવા જોઈએ. કેટલાક લોકો કહે છે કે: ગુરુના આચાર અને ગુપ્ત વર્તનનો વિચાર આપણે શા માટે કરવો જોઈએ? આપણે તો માત્ર તે જે ઉપદેશ આપે તેનો જ વિચાર કરવો જોઈએ, પરંતુ તેમનું એ કથન યથાસ્થિત નથી. આત્માની શુદ્ધિ થયા વિના પરમાત્માના દર્શન કિંવા દિવ્યજ્ઞાન-અતોદ્રિય જ્ઞાનની એક કોડી માત્ર પણ પ્રાપ્તિ થવાનો સંભવ નથી. જેનામાં આધ્યાત્મિક શક્તિ ન હોય તે ખીખનો ઉદ્ધાર શી રીતે કરી શકે? ગુરુના મનમાં પરમાર્થ જ્ઞાનની એવી બલવતી લહરીઓ આવવી જોઈએ કે, (ચંદ્રોદય થતા જ સમુદ્રમાં ભરતી આવે છે તેમ) પ્રેમના વેગથી તેનું અંતઃકરણ શિષ્યના અંતઃકરણને પકડી શકે. શિષ્યમાં રહેલી બુદ્ધિમત્તા અને તેના ગુણોને કેવળ ઉત્તેજન આપવું એટલું જ ગુરુનું કર્તવ્ય નથી, પણ તેના આત્માની થોડીઘણી પણ ઉન્નતિ તો કરવી જ એ તેનું પ્રધાન કર્તવ્ય છે. સત્ય અને ગુણવિશિષ્ટ એવા એક પ્રકારનો પ્રવાહ ગુરુના મનમાંથી તીકળીને શિષ્યના મનમાં જતો હોય છે માટે ગુરુ પવિત્ર જ હોવો જોઈએ.

વિવેકાનન્દ

[લેખક જૈન ન્યાયમાં ખૂબ રસ ધરાવે છે. તેમના પ્રવાસથી જૈન એન્સાયક્લોપીડિયા દ્વારા લેવાતી ધાર્મિક પરીક્ષાના પઠનક્રમમાં પ્રમાણનયનસ્વાલોક આદિ દાખલ થયેલ છે, કે જે પુસ્તક પર પોને ગૂજરાતી ટીકા લખી હતી તે છેલ્લા ભાગ સિવાયની 'જૈનયુગ' નામના ભૂતપૂર્વ માસિકમાં પ્રકટ થઇ છે. બાકીનો ભાગ લખેલ તૈયાર છે, પણ તે હાયા ત્યારે ખરો. તેની પ્રસ્તાવના માટે તૈયાર કરેલ જૂનો અપ્રકટ નિબંધ અત્ર પ્રકાશ પામે છે. લેખકનું સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન સારું છે. મંત્રશાસ્ત્રમાં પણ વિશેષ જ્ઞાન ધરાવે છે. પાદલિખ્તસૂત્રિના નિર્વાણકલિકાનું તેમણે સંશોધન કરેલું છે અને સદ્ગત શ્રી લજ્જતરાયના ઇતિહાસમાં જૈન ધર્મ સંબંધે ભ્રમો દૂર કરવા માટે તેનો ઉત્તર લખવામાં લેખકશ્રીએ જખરો ફાળો આપ્યો છે કે જે Historical facts about Jainism એ નામથી જૈન એસોસિએશન ઓફ ઇન્ડિયા તરફથી પ્રકટ થયેલ છે.

આ લેખમાં જૈન ન્યાયની પ્રાચીનતાના પ્રમાણ આપવા સાથે અન્ય બે ન્યાય શાખા નામે વૈદિક અને બૌદ્ધ ન્યાયના પ્રવર્તકાનો ઇતિહાસ આપેલ છે. યુક્તિવાળું કથન દરેક સ્થળે માન્ય થાય. યુક્તિમદ્ વચ્ચનં યસ્ય તસ્ય કાર્યઃ પરિગ્રહઃ એ શ્રી હરિભદ્રસૂત્રિનું કથન દરેક અભ્યાસક, વિચારવાનને સ્વીકાર્ય છે, તેથી યુક્તિવાદમાં જૈનોનો ફાળો જે હોય તે શોધી, વિચારી, તેને બહાર લાવી તેનું પઠન-પાઠન થવું ઘટે છે એ લેખકે આ લેખમાં કુશળતાથી બતાવ્યું છે.—સ પાઠક.]

સામાન્ય માન્યતા એવી છે કે જૈનમત્કષિએ અથવા મહર્ષિ અક્ષપાદે ન્યાયસૂત્રો રચ્યાં ત્યારથી ન્યાયદર્શનની શરૂઆત થઈ એટલું જ નહિ પણ ન્યાયની અર્થાત્ હેતુવિધાની પણ ત્યારથી જ શરૂઆત થઈ. આ માન્યતા, જેમ બીજી ઘણી માન્યતાઓ બિલી થાય છે તેમ જ બિલી થઈ છે. ઐતિહાસિક સાધન અને ગવેષણાના અભાવે એવી ઘણી માન્યતાઓ ચર્ચાથી પણ પર ગણાય છે. આ માન્યતા બિલી થવામાં કેટલાંક કારણો એ પણ છે કે વર્તમાન સમયમાં વૈદિક ન્યાય સિવાયના ન્યાયચર્ચાનો અપ્રચાર અને ભારતવર્ષમાં ખ્રીસ્તીની નષ્ટપ્રાય દશા અને

શ્રી. મોહનલાલ ભગવાનદાસ ઝવેરી

જૈનોનું ગૌણત્વ છે. વળી ન્યાયસૂત્રના સુંદર એ જુદી જ વાત છે. પ્રાચીન કાળમાં ચૈદ પરિષ્કારથી યુગો સુધી વિદ્વાનો પર પડેલા વિદ્યા જ મુખ્ય ગણાતી:—ચાર વેદ, છ વેદાંગ, પ્રભાવ ન્યાયવિ- ધાનાં મૂળની શો- ધમાં તત્પર થતાં કોઈ પણ મનુ- બ્યની બુદ્ધિને મોહ પમાડે છે અને એમ માની લેવાને લલચાવે છે કે ન્યાયસૂત્રો જ ન્યા- યનું મૂળ છે. વળી દરેક દર્શનમાં, યુક્તિવાદન ડનમં- ડન અર્થે ન્યાય- સૂત્રોમાં આનિષ્કૃત નિયમો, વિચા- રણાની ગહનતા, સૂક્ષ્મતા, તલસ્પ- શિતા અને યથેષ્ટ નિશ્ચિત નિરૂપણ માટે ઘણા જ સરસ અને કાર્યસાધક લાગવાથી જુજ

શ્રી મોહનલાલ ભગવાનદાસ ઝવેરી સોલિસિટર.

ફેરફાર સાથે સ્વીકારાયા, એટલું જ નહિ પણ ન્યાયની પરિભાષા પણ જેમની તેમ સ્વીકારાઈ. એ કારણથી પણ ઉક્ત માન્યતા હઠે હઈ.

ભારતવર્ષમાં “હેતુવિદ્યા—આન્વીક્ષિકી” એ નામથી ન્યાય પુરાતન કાળથી બાણીતો છે; પરંતુ એ તો કબૂલવું જ પડશે કે જે વિકાસ ન્યાયસૂત્રમાં માલૂમ પડે છે તેવો વિકાસ તો પહેલાં ન હતો જ. છતાં એ કથન એક વાત છે અને હેતુવિદ્યા હતી જ નહિ એ કહેવું

મીમાંસા, આન્વી- ક્ષિકી, ધર્મશાસ્ત્ર- અને પુરાણ. આ વ્યવસ્થા સ્મૃતિ- કાળ પછીની છે એ તો દેખીતું છે; પરંતુ પુરાણો સામેલ હોવાને કારણે જ તે બહુ પ્રાચીન એટલે ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજા ચોથા સૈકા જંટલી પ્રાચીન ન હોય શકે એમ તો ખાસ નથી; કારણ કે પ્રાચીનમાં પ્રાચીન પુરાણો ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજા સૈકામાં તો મૂકાય છે. તેથી આન્વીક્ષિકી પ્રાચી- નકાળમાં વિદ્યાનું આવશ્યક અંગ

ગણાતું એ તો નક્કી છે. વિશેષમા મનુસ્મૃતિ, મહાભારત, રામાયણ તેમ જ કૌટિલીય અર્થ- શાસ્ત્રમાં આન્વીક્ષિકીનો ઉલ્લેખ હોવાથી ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા સૈકામાં તો આન્વી- ક્ષિકીનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે. આ રહ્યા તે ઉલ્લેખ—

“ત્રૈવિદ્યેભ્યસ્ત્રયીં વિદ્યાં વળ્હનીતિં ચ શાશ્વતીમ્ ।
આન્વીક્ષિકીં ચાત્મવિદ્યાં વાર્તારમ્ભાંશ્ર લોકતઃ ॥”

મનુસ્મૃતિ ૭, ૫૩.

મનુસ્મૃતિના ટીકાકાર કુલ્લુકભટ્ટ આમ ટીકા કરે છે—

“ તથા આન્વીક્ષિકીં તર્કવિદ્યાં મૂતપ્રવૃત્તિપ્રયુક્તયુપયોગિનીં બ્રહ્મવિદ્યાં ચાભ્યુદય-
વ્યસનયોર્હર્ષવિષાદપ્રશમનહેતું શિક્ષેત ॥ ”

“ અહમાસં પण्डितको हैतुको वेदनिन्दकः ।

आन्वीक्षिकीं तर्कविद्यामनुरक्तो निरर्थकाम् ॥ ” महाभारत, शांतिपर्व, ૧૮૦, ૪૭.

“ ધર્મશાસ્ત્રેષુ મુસ્યેષુ વિદ્યમાનેષુ દુર્બુધાઃ ।

બુદ્ધિમાન્વીક્ષિકીં પ્રાપ્ય નિરર્થં પ્રવદન્તિ તે ॥ ” રામાયણ, અયોધ્યાકાંડ ૧૦૦-૩૯.

ટીકાકાર રામ કહે છે કે આન્વીક્ષિકી-તર્કવિદ્યા સંબંધી આ કથન શ્રુતિવિરુદ્ધ વાદ-
ભિપ્રાયથી વાદીઓ, પ્રમાણુભૂત ધર્મશાસ્ત્રો હોવા છતાં શુષ્ક તર્કવિદ્યાથી ઉપજતી બુદ્ધિવડે
નિર્ર્થક વાદવિવાદ કરે છે તેને અનુવક્ષીને છે.

“ ધર્માધર્મૌ ત્રચ્યામ્, અર્થાનર્થૌ વાર્તાયામ્, નયાનયૌ દણ્ડનીત્યામ્, બલાબલે ચૈતા-
સામ્ હેતુભિરન્વીક્ષમાણા લોકસ્યોપકરોતિ, વ્યસનેઽભ્યુદયે ચ બુદ્ધિમવસ્થાપયતિ । પ્રજ્ઞા-
વાક્યવૈશારદ્યં ચ કરોતિ ॥

પ્રદીપસ્સર્વવિદ્યાનામુપાયસ્સર્વકર્મણામ્ ।

આશ્રયસ્મર્વધર્માણાં શશ્વદાન્વીક્ષિકી મતા ॥ ” કૌટિલીયમર્થશાસ્ત્રમ્.

મહાભતિ શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર પોતાના ન્યાયાવતારમાં પ્રમાણુ અને તેની વ્યવસ્થાને
પ્રસિદ્ધ તથા અનાદિ તરીકે વર્ણવે છે:—

“ પ્રસિદ્ધાનિ પ્રમાણાનિ વ્યવહારશ્ચ તત્કૃતઃ ।

પ્રમાણલક્ષણસ્યોક્તૌ જ્ઞાયતે ન પ્રયોજનમ્ ॥ ૨ ॥

પ્રસિદ્ધાનાં પ્રમાણાનાં લક્ષણોક્તૌ પ્રયોજનમ્ ।

તદ્વ્યામોહનિવૃત્તિઃ મ્યાદ્ વ્યામૂઢમનસામિહ ॥ ૩ ॥

પ્રમાણાદિવ્યવસ્થેયમનાદિનિધનાત્મિકા ।

સર્વસંવ્યવહર્તૃણાં પ્રમિદ્ધાપિ પ્રકીર્તિતા ॥ ૩૨ ॥ ”

જૈન પરંપરા પ્રમાણે શ્રી સિદ્ધસેન વિક્રમના સમકાલીન મનાય છે. આધુનિક કેટલાક
પુરાતત્ત્વવિદો તેમને શ્રી મલ્લવાદીના સમકાલીન માને છે, એટલે ઇસ્વીસન ચોથા સૈકામાં
થયેલ માને છે.

આન્વીક્ષિકીનો અર્થ પ્રારભમાં તે માત્ર સત્યશોધન માટે અન્વેષણની પદ્ધતિ
એટલો જ હોવો જોઈએ. પછી આન્વીક્ષિકી શબ્દ લોક-વ્યવહાર કે જેમાં દુનિયા અને

તેમાંની પ્રત્યક્ષ દેખાતી બધી વસ્તુઓ સાચી માનવામાં આવે છે તેની કાર્ય કરવાની પદ્ધતિના અર્થમાં રૂઢ થયો. રાજસભાઓમાં વ્યવહાર-વિવાદના નિર્ણય અપાતા તેથી આ પદ્ધતિનો ત્યાં વિશેષ ઉપયોગ થવાથી તે રાજના અમાત્યાદિને તથા વ્યવહાર-વિવાદ કરનારાઓને અને પછી સર્વ લોકમાં બંધીતી થઈ. આ વાત ઉપર ટાંકેલા ન્યાયાવતારના ૩૨ માં 'લોકોકથી સ્પષ્ટ થાય છે. બીજી તરફ મીમાંસા કે જંતુ મુખ્ય કાર્ય વેદોના અર્થનો નિર્ણય કરવાનું હતું તેમાં પણ આ પદ્ધતિ યોગ્ય. તેઓ આ નિર્ણય કરવાની પદ્ધતિને ન્યાય કહેતા અને તેથી આન્વીક્ષિકીને બદલે ન્યાય શબ્દનો પ્રયોગ શરૂ થયો. મીમાંસકોના કેટલાયે ગ્રંથો 'ન્યાય' શબ્દયુક્ત છે, જેવા કે:-ન્યાયમાલાવિસ્તર, ન્યાયરત્નાકર, ન્યાયપ્રકાશ. પછી આન્વીક્ષિકી એટલે પદ્ધતિસરની દાર્શનિક અર્થા એવો અર્થ રૂઢ થયો. આ હેતુવિધાનો ઉપયોગ આયુર્વેદમાં પણ થયો અને ચરકે પણ આન્વીક્ષિકીનો ઉલ્લેખ કર્યો. દૂકામાં કહીએ તો વેદાર્થનિર્ણયમાં તેમજ વ્યવહારમાં આનો ઉપયોગ થવાથી આ હેતુવિદ્યા સાર્વજનિક થઈ, જો કે અધ્યાત્મ-શાસ્ત્રો, ધર્મશાસ્ત્રો વગેરેએ એનું સ્થાન ગાળુ છે એમ વારંવાર કહ્યું આમ તેના ગૌણત્વ સંગ્રહી અભિપ્રાયો લખવા પડતા, એનું કારણ એ જ હતું કે લોકોમાં બહુ આદરને પામી હોવાથી તેનો સર્વત્ર ઉપયોગ થવા માંડ્યો હતો આથી એ ચોક્કસ છે કે વેદકાળ પછી આન્વીક્ષિકીના સમુદ્ભવ થયો અને ધીમે ધીમે શ્રુતિ-સ્મૃતિની તે પ્રતિસ્પર્ધી બની.

ન્યાયસૂત્ર પૂર્વેના વૈદિક ન્યાય-વિચારકોમાં અષ્ટાવક, દત્તાત્રેય, પુનર્વસુ, આત્રેય અને સુલલા નામની વિદુષીનાં નામો પૂર્વકાલીન ઉપનિષદ્ આદિ સાહિત્યમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. History of Indian Logic pp. 9-17. ન્યાયસૂત્ર માટે પણ ઐતિહાસિક ગવંષકોનો એવો મત છે તેના ભિન્ન ભિન્ન સમયે ભિન્ન ભિન્ન કતાંના હાથે સંસ્કરણ થયાં હોય એમ લાગે છે. ગૌતમે પ્રમાણ, પ્રમેય અને વાદ ઉપર લખ્યું હશે, અને અક્ષપાદે અવયવ અને અન્યમતપરીક્ષાનો વિષય ઉમેર્યો હશે History of Indian Logic pp. 49-50. ન્યાય-વિચારણામાં ન્યાયસૂત્રનું સ્થાન વ્યાકરણ સાહિત્યમાં પાણિનીના વ્યાકરણ જેવું છે.

પાણિનીનું વ્યાકરણ તેની પૂર્વેના વૈયાકરણોના અનુભવના સાર જેવું છે અને એક મહાન્ વૈયાકરણની સુંદર સંગ્રહક શક્તિ અને અપ્રતિમ વિવેચન તથા નિરૂપણશક્તિના પ્રતાપે જેમ ચિરકાલીન ખ્યાતિ મેળવી શક્યું છે, તેમ અનેક નૈયાયિકોની યુગોની વિચાર-ણાને પરિણામે એક સમર્થ નૈયાયિકને હાથે અશ્વિત થયેલ ન્યાયસૂત્ર પણ તેવી જ સ્થાયી કીર્તિ મેળવી શક્યું છે; પરંતુ આથી કંઈ તે નૈયાયિક વિચારણાનું મૂળ હોવાનું ઠરી શકતું નથી.

આન્વીક્ષિકી વિદ્યાના પ્રકીર્ણ વિષયો જુદે જુદે સ્વરૂપે પ્રરૂપાયેલા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં મળી આવે છે, પરંતુ તેને પદ્ધતિબદ્ધ કરનાર તરીકે તે ગૌતમ અર્થાત્ મેઘાતિથિ ગૌતમનો નામ-નિર્દેશ મહાકવિ ભાસના 'પ્રતિમા' નાટકમાં (અંક ૫ મો. પૃ. ૭૯) તથા પદ્મપુરાણ, સ્કન્દપુરાણ, મત્સ્યપુરાણ વગેરેમાં કરવામાં આવ્યો છે એનો સમય ઇસ્વી સન પૂર્વે ૫૫૦ આસપાસ ડા. સતીશચંદ્ર વિદ્યાભૂષણ ઠરાવે છે.

જૈન ન્યાયની પ્રાચીનતા અને ભારતીય ત્રિશાખિક ન્યાય

હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે જો ન્યાયસૂત્રની પૂર્વના યુગોમાં નૈયાયિક વિચારણા હતી તો તેમાં જૈન નૈયાયિકોનો ફાળો છે? હોય તો તેના પુરાવા કેટલા છે? ઉત્તરમાં તેના પુરાવા ઘણા છે. એક તો ન્યાયસૂત્રના ભાષ્યમાં ટંકાયેલો છે. ન્યાયસૂત્રના ભાષ્યકાર વાત્સ્યાયન ઋષિ પહેલા અધ્યાયના પહેલા પાઠના અત્રીશમાં સૂત્ર પર વિવેચન કરતાં લખે છે કે ગૌતમ ઋષિએ ઉક્ત સૂત્રમાં ૫ અવયવી વાક્યપ્રયોગ ખીજા નૈયાયિકોના દશાવયવી વાક્યપ્રયોગ સાથે પ્રકૃષ્ટો છે.

વાત્સ્યાયનઋષિ એ સૂત્ર લઈ આમ વિવેચન કરે છે.—

પ્રતિજ્ઞાહેતુદાહરણોપનયનિગમનાન્યવયવાઃ ॥ ૩૨ ॥

દશાવયવાનેકે નૈયાયિકા વાક્યે સઙ્ગક્ષતે. જિજ્ઞાસા, સંશયઃ, શક્યપ્રાપ્તિઃ, પ્રયોજનં, સંશયવ્યુદાસ इति । ते कस्मान्नोच्यन्त इति ? × × × प्रकरणे तु जिज्ञासादयः समर्थाः अवधारणीयार्थोपकाराः । अर्थमावकाभावान्तु प्रतिज्ञाऽऽदयः साध्यवाक्यस्य भागाः एकदेशा- अवयवा इति ॥ ३२ ॥ —वात्स्यायन न्यायभाष्य—P. 36 Calcutta Edition.

વાત્સ્યાયનઋષિ સૂત્રકારને અનુકૃણ અર્થ કરી કહે છે કે ખીજા પાંચ અવયવ અર્થને ઉપ-કારક છે પરંતુ સાધ્યવાક્યના અંગો તો પ્રતિજ્ઞાદિ પાંચ જ છે.

હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે દશાવયવી વાક્યપ્રયોગ કરનારા નૈયાયિકો કોણ હશે? સફળત ડૉ. સતીશચંદ્ર વિદ્યાભૂષણ “ ભારતીય મધ્યકાલીન ન્યાયના ઇતિહાસ ” (History of the Mediaeval School of Indian Logic) નામના ગ્રંથમાં લખે છે કે—‘ દશવૈકલિક નિર્ચુક્તિમાં શ્રુતકેવલી ભગવાન્ ભદ્રબાહુ, જે ઈ. સ. પૂર્વે ૪૩૩ થી ૩૫૫ સુધી વિદ્યમાન હતા, તેમણે જૈનમતના કેટલાક સિદ્ધાંતનું સત્ય દર્શાવવા દશાવયવી વાક્યનો પ્રયોગ કર્યો છે, પરંતુ તેમનો આશય કંઈ ન્યાયશાસ્ત્રની રચનાના ન હતા. તેમણે પ્રયોજેલા દશ અવયવ આ પ્રમાણે છે:—૧ પ્રતિજ્ઞા, ૨ પ્રતિજ્ઞાવિભક્તિ, ૩ હેતુ, ૪ હેતુવિભક્તિ, ૫ વિપક્ષ, ૬ વિપક્ષ-પ્રતિપેધ, ૭ દષ્ટાંત, ૮ આશંકા, ૯ આશંકાપ્રતિપેધ, ૧૦ નિગમન.

આમાંના આશંકા અને આશંકાપ્રતિપેધનું ન્યાયભાષ્યમાં દર્શાવેલા સંશય અને સંશય-વ્યુદાસ સાથે સમીકરણ ચાકખી રીતે થઈ શકે છે. શક્યપ્રાપ્તિ અને પ્રયોજનને બદલે વિપક્ષ-પ્રતિપેધ તથા હેતુવિભક્તિ, તથા જિજ્ઞાસાને બદલે પ્રતિજ્ઞાવિભક્તિ—એ મતભેદને અંગે ભિન્ન પ્રયોગ હોય, એથી એટલું ચાક્રમ ઠરે છે કે ન્યાયસૂત્રો રચાયાં ત્યારપહેલાં ન્યાય સંબંધી ઘણા ઊઠાપોઠા થઈ ચૂક્યા હતા અને ભિન્ન ભિન્ન રીતે દશાવયવી વાક્યપ્રયોગ થતો હતો તેને બદલે ન્યાયસૂત્રકારે પંચાવયવી વાક્યપ્રયોગ કર્યો જેકાખીના મત પ્રમાણે ન્યાયભાષાકાર વાત્સ્યાયનઋષિ ઈ. સ. ૩૦૦ ની આસપાસ ધરાવ્યા હતા. એટલે એમના વખતમાં જે દશાવયવી વાક્ય યોજનારાઓએ ફેરફાર કરેલો તે તેમણે ભાષ્યમાં નોંધ્યો છે, અર્થાત્ ભદ્રબાહુકૃત પ્રયોગમાં વખત જતાં એટલો ફેરફાર થયો હશે, એમ સહજે અનુમાન થાય છે.

શ્રી. મોહનલાલ ભગવાનદાસ ઝવેરી

આથી એમ અનુમાન થાય છે કે દશાવયવી વાક્યપ્રયોગ કરનારા જૈન નૈયાયિકો ન્યાય-સૂત્રકાર પૂર્વે થઈ ગયા હતા. સદ્ગત ડા. સતીશચંદ્ર વિદ્યાભૂષણનું એમ કહેવું છે કે ભગવાન ભદ્રબાહુએ કંઈ ન્યાયશાસ્ત્રની રચના કરતાં ઉક્તપ્રયોગ કર્યો નથી-એ વાત ઠીક છે, પરંતુ તેમણે દશવૈકલિક નિર્ચુક્તિમાં ભિન્ન ભિન્ન સ્થળે ન્યાયશાસ્ત્રનું એવું તલસ્પર્શી જ્ઞાન દેખાડ્યું છે કે તેમના સમયમાં જૈનન્યાય પદ્ધતિબદ્ધ થયો હતો એવું અનુમાન થાય છે વળી ડા. વિદ્યાભૂષણે પોતે જ નોંધ્યું છે કે સૂત્રગણ નિર્ચુક્તિમાં જૈનન્યાયના મુખ્ય અંગ સ્યાદ્રાહની પણ ભગવાન ભદ્રબાહુએ સૂચના કરી છે. વાચક પોતે જ સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરી શકે માટે દશવૈકલિક નિર્ચુક્તિના દશાવયવી વાક્યપ્રયોગના ઉલ્લેખનું નીચે અવતરણ કર્યું છે.

તે ડ પદ્મ વિર્મત્તી હેઠે વિર્મત્તી વિવેક્ષવપ્દિસેહા ।

વિદ્ધંતો ઝાસંકા તપ્પદિસેહો નિર્ગમણં ચ ॥ ૧૩૭ ॥

ત્યારપછી એ નિર્ચુક્તિમાં દરેક અવયવનું ઉદાહરણ આપ્યું છે

વળી પંચાવયવી વાક્યપ્રયોગોનો પણ તેમણે નિર્ચુક્તિ ગાથા ૫૦ માં ઉલ્લેખ કર્યો છે. વળી નિર્ચુક્તિ ગાથા ૯૨ થી ૧૩૬ માં પ્રતિજ્ઞાવિશુદ્ધિ, હેતુશુદ્ધિ, ઉદાહરણશુદ્ધિ, ઉપનયશુદ્ધિ તથા નિગમનશુદ્ધિ એવા પાંચ વધુ અવયવો ઉમેરી તેમણે ખીબ પ્રકારનો દશાવયવી વાક્યપ્રયોગ દર્શાવ્યો છે. હેતુના વ્યાપક, સ્થાપક, વ્યસંક તથા લૂપક એવા ચાર પ્રકાર સોદાહરણ દર્શાવ્યા છે.

અહવાવિ ઇમો હેઠ્ઠ વિન્નેઓ તત્થિમો ચડવિઅપ્પો ।

જાવગ થાવગ વંસગ લ્હસગ હેઠ્ઠ ચડત્થો ડ ॥ ૮૬ ॥ નિર્ચુક્તિ

ઉદાહરણના પણ ચરિત તથા કલ્પિત એમ ભેદ પાડી દરેકના આહરણ, તદ્દેશ, તદ્દાષ ને ઉપન્યાસ એવા ચાર પ્રકાર કહ્યા છે.

ચરિઅં ચ કપ્પિઅં વા દુવિહં તત્તો ચડવિવહેક્કેકં ।

આહરણે તહેસે તહોસે ચેડુવન્નાસે ॥ ૫૩ ॥ નિર્ચુક્તિ

જ્ઞાનનય તથા ક્રિયાનય તેમજ સર્વનયનો પણ નિર્ચુક્તિમાં ઉલ્લેખ છે:—

ણાર્યમિ ગિણિહયવ્વે અગિણિહયવ્વંમિ ચેવ અત્થંમિ ।

જહ્મયવ્વમેવ હ્મ જો ડવણ્ણો મો નઓ નામં ॥ ૧૪૧ ॥ નિર્ચુક્તિ

સવ્વેસિં પિ નયાણં બહુવિહવત્તવ્વયં નિસામેત્તા ।

તં સવ્વનયવિસુદ્ધં જં ચરણગુણદ્ધિઓ સાહુ ॥ ૧૫૦ ॥ નિર્ચુક્તિ

એ ઉપરથી જૈનન્યાયનું સ્વરૂપ શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીના સમયમાં અંકિત થઈ ચૂક્યું હતું એમ કહે છે.

વળી ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસ (History of Indian Philosophy) ના લેખક ડૉ. દાસગુપ્તનું પણ માનવું છે કે વાત્સ્યાયન ભાષ્યકારનો દશાવયવી વાક્યયોજક નૈયાયિકોનો ઉલ્લેખ જૈન નૈયાયિકોને ઉદ્દેશીને છે અને તેનાં પ્રમાણમાં તેઓ પણ ઉક્ત દશવૈકલિક નિર્યુક્તિનો દશાવયવી વાક્યપ્રયોગ દેખાડે છે. (જુઓ પૃ. ૧૮૬). ડૉ. દાસગુપ્તનો ઉક્ત ઉલ્લેખ અગ્રેણમાં જ નીચે આપું છું.

“ When Vatsyayana in his Nyayasutrabhasya 1. 1. 32 says, that Gautama introduced the doctrine of five propositions as against the doctrine of ten propositions held by other logicians he probably had this Jain view in his mind. ”

હવે ન્યાયસૂત્રનો સમય વિચારીએ:—

ગ્રો જેકોબીના મત પ્રમાણે, કૌટિલ્ય માત્ર આન્વીક્ષિકીનો જ ઉલ્લેખ કરતા હોવાથી, તેના સમયમાં એટલે ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૦માં ન્યાયસૂત્રનું અસ્તિત્વ ન હતું, પરંતુ ડૉ. દાસગુપ્ત કહે છે કે ન્યાયસૂત્રમાં જો કે ઘણાં ક્ષેપક સૂત્રોનો સમાવેશ થયેલો છે, પરંતુ કેવલ ન્યાય સંબંધના સૂત્રો પ્રાચીન છે અને તે ઈ. સ. પૂર્વે ૪૦૦ થી ૩૦૦ માં રચાયાં હતાં. પોતાના આ કથનના સમર્થનમાં ગોલ્ડસ્ટકરનો મત તેઓ ટાંકે છે કે પતંજલિ (ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪૦) અને કાત્યાયન (ઈ. સ. પૂર્વે ૪૦૦) ન્યાયસૂત્રના માહિતગાર હતા, પરંતુ તેઓ આગળ એમ લખે છે કે ન્યાયસૂત્રના કેવળ ન્યાય વિભાગની પૂર્વે પણ અન્ય દર્શનના વિચારકોની એ જ વિષય પર ન્યાયની વિચારણા હતી અને તેના સમર્થનમાં ઉક્ત પંચાવયવી વાક્ય સંબંધી સૂત્ર પરના ન્યાય-ભાષ્યકારનો ઉલ્લેખ તેઓ ટાંકે છે અને ટિપ્પણમાં કહે છે કે:—તે બેશક જૈનમતને ઉદ્દેશીને છે. (જુઓ પૃ. ૨૮૦) અને એ રીતે ડૉ. દાસગુપ્ત પણ ભદ્રબાહુકૃત ન્યાયવિચારણાને ગૌતમસૂત્રના પ્રાચીન ન્યાય વિભાગથી પણ પ્રાચીન માને છે. આ ઉપરથી જૈન ન્યાયની પ્રાચીનતા તેમ જ સ્વતંત્રતા સિદ્ધ થાય છે.

વધુમાં નીચે આપેલા ઉલ્લેખો પરથી માલૂમ પડશે કે ભગવાન ભદ્રબાહુસ્વામી ઓછા અવયવના વાક્યના પ્રયોગથી પણ માહિતગાર હતા અને જિનેશ્વર ભગવાનનાં વચનકથન માત્રથી સિદ્ધ છે એમ કહી આગમપ્રમાણને સૂચવતા હોય એમ લાગે* છે ઉક્ત ઉલ્લેખો આ પ્રમાણે છે:—

જિણવયણં સિદ્ધં ચેવ મળ્ણણ કત્થહ ઉદાહરણં ।

આસજ્જ ઉસોયારં હેહુવિ કહિં ચિ મળ્ણેજ્જા ॥ ૪૯ ॥

કત્થહ પંચાવયવં દસહા વા સહ્હા ન પહિસિદ્ધં ।

ન ચ પુણ સહ્હં મળ્ણણહંદી સવિઆરમક્કલાયં ॥ ૫૦ ॥

*તેઓ પંચાવયવી વાક્યનો પણ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરે છે. તેમનું તાત્પર્ય એ છે કે પ્રયોજન, અધિકારી વગેરે જોઈ ઓછા કે વધારે અવયવના વાક્યનો પ્રયોગ કરવો.

નિર્ચુક્રિતામાં જ્ઞેનન્યાયતુ નિરૂપણ આપણે જોયું. હવે આપણે તપાસીએ કે આગમોમાં જ્ઞેન ન્યાયતુ નિરૂપણ કયે કયે સ્થળે અને કેટલું છે. પ્રાચીન આગમોમાં ઠાણાંગ અને ભગવતીમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના પ્રમાણનો ઉલ્લેખ છે અને ત્યારપછીના આગમોમાં અનુયોગદ્વાર તથા નંદિસ્ત્રમાં પણ પ્રમાણના વિવિધ ભેદોનું વર્ણન છે. ઠાણાંગ, અનુયોગ તથા નંદિમનયતુ વિવરણ છે. વાંચકો સ્વયં તે વિચારી શકે માટે ઉક્ત ઉલ્લેખો નીચે આપ્યા છે.

દુવિદ્ધે નાણે પદ્મત્તે તં જહા—પદ્મક્ષેત્રે ચેવ પરોક્ષે ચેવ । પદ્મક્ષેત્રે નાણે દુવિદ્ધે પદ્મત્તે તં૦
કેવલનાણે ચેવ ણોકેવલનાણે ચેવ ૨ × ણોકેવલનાણે દુવિદ્ધે પં૦ તં૦ ઓહિનાણે ચેવ
મણપદ્મવનાણે ચેવ ૧૨ × × પરોક્ષેનાણે દુવિદ્ધે પદ્મત્તે તં૦ આમિણિબોહિનાણે ચેવ
સુચનાણે ચેવ ૧૭ આમિણિબોહિયાણે દુવિદ્ધે પં૦ તં૦ સુચનિસ્મિણ ચેવ અસુચનિસ્મિણ ચેવ
૧૮, સુચનિસ્મિણ દુવિદ્ધે પં૦ તં૦ અત્યોગ્ગહે ચેવ વંજનોગ્ગહે ચેવ ૧૯, અસુચનિસ્મિણેપિ
એવમેવ ૨૦ સુચનાણે દુવિદ્ધે પં૦ તં૦ અંગપવિદ્ધે ચેવ અંગબાહિરે ચેવ ૨૧, અંગબાહિરે દુવિદ્ધે
પં૦ તં૦ આવસ્મણ ચેવ આવસ્મયવરિત્તે ચેવ ૨૨, આવસ્મયવતિરિત્તે દુવિદ્ધે પં૦ તં૦
કાલિણ ચેવ ડક્કાલિણ ચેવ ॥ ૨૩ ॥

જ્ઞેનન્યાયમાં જ્ઞાનને જ પ્રમાણ માન્યું છે, (પૃ. ૪૨ ઠાણાંગ-સમિતિ આવૃત્તિ) અને આમાં જ્ઞાનના પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ બે ભેદ કરી પ્રત્યક્ષના કેવલજ્ઞાન અને નોકેવલજ્ઞાન (= મન-પર્યવ અને અવધિ) એમ બે ભેદ તથા પરોક્ષના આભિનિષોધિક્ષ=મતિ અને શ્રુતજ્ઞાન એમ બે ભેદ દર્શાવ્યા છે.

ઠાણાંગના નીચેના ગીબ્દ ઉલ્લેખમાં પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન અને આગમ એવા પ્રમાણના ચાર ભેદો વર્ણવ્યા છે. અહિંયા હેતુ શબ્દ પ્રમાણના અર્થમાં યોજાયો છે, અને આગળ અનુમાનના અર્થમાં યોજાયો છે. કારણ એ અર્થ સાથે ભિન્ન ભિન્ન ત્રણ અર્થમાં હેતુ શબ્દનો પ્રયોગ આગમમાં થયો છે.

અથવા હેઠુ ચઢવિદ્ધે પં૦ તં૦—પદ્મક્ષેત્રે અણુમાણે ઓવસ્મે આગમે, અથવા હેઠુ ચઢવિદ્ધે પં૦ તં૦—અત્થિત્તં અત્થિ સો હેઠુ ૧, અત્થિત્તં ણત્થિ સો હેઠુ ૨, ણત્થિત્તં અત્થિ સો હેઠુ ૩, ણત્થિત્તં ણત્થિ સો હેઠુ ૪ (સૂ૦ ૩૩૮) પૃ૦ ૨૫૩ ઠાણાંગ-સમિતિ આવૃત્તિ

ઠાણાંગમાં નયેતુ વર્ણન પણ છે:—

સત્તમૂલનયા પં૦ તં૦—નેગમે સંગહે વવહારે ડજ્જુસુત્તે સહે સમમિરુદ્ધે એવંમૂતે (સૂ. ૫૫૨) પૃ. ૩૯૦

ઠાણાંગમાં સ્થાન ૪, ઉદ્દેશ ૨, પૃ ૨૩૩ પર સત્યના ચાર નિક્ષેપ વર્ણવ્યા છે:—

ચઢવિદ્ધે સઘ્ધે પં૦ તં૦—ણામસઘ્ધે ઠવણસઘ્ધે દવ્વસઘ્ધે ભાવસઘ્ધે (સૂ૦ ૩૦૮)

શ્રી ભગવતી સૂત્રમાં નીચે દર્શાવ્યા પ્રમાણે ચાર ભેદવાળા પ્રમાણતુ નિરૂપણ છે:—

से किं तं पमाणे ? २ पमाणे चउत्विहे पण्णत्ते, तं जहा-पञ्चकखे अणुमाणे ओवम्मे आगमे, जहा अणुओगदारे तहा णेयव्वं पमाणं जाव तेण परं नो अत्तागमे नो अणंतरागमे परंपरागमे । (सू० १९३)

व्याख्याप्रज्ञप्ति पृ० २२१-२ (समिति)

नीचे दर्शाव्या प्रमाणे नंदीसूत्रभां ज्ञानना प्रत्यक्ष तथा परैक्ष येवा ये प्रकार तथा प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान अने आगम येवा यार प्रकार वर्णव्या छे.

नंदीसूत्र (समिति) पृ. ६५ नाणं पंचविहं पन्नत्तं, तं जहा-आमिणिबोहिअनाणं सुअनाणं ओहिनाणं मणपज्जवनाणं केवलनाणं (सू० १)

पृ० ७१-तं समाराओ दुविहं पण्णत्तं, तं जहा-पञ्चकखं च परोकखं च (सू० २)

पृ० ७५-७६ से किं तं पञ्चकखं ? पञ्चकखं दुविहं पण्णत्तं, तं जहा-इंदियपञ्चकखं नोइंदियपञ्चकखं च । (सू० ३) से किं तं इंदियपञ्चकखं ? इंदियपञ्चकखं पंचविहं पण्णत्तं तं जहा-सोइंदियपञ्चकखं चकिंखदिअपञ्चकखं घाणिदिअपञ्चकखं जिंभिदिअपञ्चकखं फासिदिअपञ्चकखं, से तं इंदियपञ्चकखं । (सू० ४) से किं तं नोइंदियपञ्चकखं ? नोइंदियपञ्चकखं तिविहं पण्णत्तं, तं जहा-ओहिनाणपञ्चकखं मणपज्जवणाणपञ्चकखं केवलनाणपञ्चकखं (सू० ५) x / / से तं पञ्चकखनाणं । (सू० २३)

पृ० १४०-से किं तं परोकखनाणं ? परोकखनाणं दुविहं पन्नत्तं, तं जहा-आमिणिबोहिअनाणपरोकखं च सुअनाणपरोकखं च, जत्थ आमिणिबोहियनाणं तत्थ सुयनाणं जत्थ सुअनाणं तत्थामिणिबोहियनाणं, दोऽवि एयाइं अण्णमण्णमणुगयाइं, तहवि पुणइत्थ आयरिआ नाण्णत्त पण्णवयंति-अमिनिबुज्झइत्ति आमिणिबोहिअनाणं सुणेइत्ति सुअं, मइ पुव्वं जेण सुअं न मइ सुअपुठिवा । (सू० २४)

पृ० १४३-अविसेसिआ मई मइनाण च मइअन्नाणं च, विसेसिआ सम्महिट्टिस्स मई मइनाणं मिच्छदिट्टिस्स मई मइअन्नाणं, अविसेसिअं सुयं सुयअन्नाणं च, विसेसिअं सुयं सम्महिट्टिस्स सुयं सुअनाणं मिच्छदिट्टिस्स सुअं सुयअन्नाणं । (सू० २५)

पृ० १४४-से किं तं आमिणिबोहिअनाणं ? आमिणिबोहियनाणं दुविहं पन्नत्तं, तं जहा-सुयनिस्सियं च असुयनिस्सियं च । से किं तं असुअनिस्सिअं ? असुअनिस्सिअं चउत्विहं पन्नत्तं, तं जहा-उत्पत्तिआ १ वेणइआ २ कम्मया ३ परिणामिया ४ । बुद्धी चउत्विहा बुत्ता, पंचमा नोवल्लम्भइ ॥ ५९ ॥ (सू० २६)

સે કિં તં સુઅનિસ્મિઅં ?, ૨ ચઙ્ચિવિહં પળ્લત્તં, તં જહા—ઝગહ ૧ ઈહા ૨ અવાઓ ૩ ધારણા ૪ (સૂ. ૨૬) इत्यादि ।

પર્યાયાસ્તિક અને દ્રવ્યાર્થિક નયનો વ્યવચ્છિત્તિનય તથા અવ્યવચ્છિત્તિનય એ નામથી નંદીસૂત્રમાં ઉલ્લેખ છે:—

“ इषेइयं दुवालसंगं गणिपिडगं वुच्छिन्ति नयद्वयाए माइअं सपज्जवसिअं, अनुच्छि-
त्तिनयद्वयाए अणाइअं अपज्जवसिअं । ”

અનુયોગદ્વાર સૂત્રમાં જ્ઞાનના પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન તથા આગમ એવા ચાર પ્રકાર વર્ણવ્યા છે વળી મૂળ આગમોમાં જ્ઞેનન્યાયનું સૌથી વિશેષ વર્ણન અનુયોગદ્વાર સૂત્રમાં છે. પ્રમાણનો અધિકાર તેના ભિન્નભિન્ન અર્થમાં અને ખાસ કરીને ન્યાયશાસ્ત્રમાં પ્રયોજ્યલા અર્થમાં વિસ્તારથી ચર્ચો છે તે ઉપરાંત નય અને નિશ્કેપાનો અધિકાર પણ વિસ્તારથી વર્ણવ્યો છે. હાલમાં સામાન્ય રીતે નિશ્કેપાના ચાર મુખ્ય પ્રકાર જાણીતા છે પરંતુ અનુયોગ-દ્વાર સૂત્રમાં તેના અનેક પ્રલેહો દેખાયા છે. ટૂંકમાં કહીએ તો સૂત્ર ૧૩૦ થી માંડી ત્રયના છંદટ સુધી ન્યાયશાસ્ત્રનો જ અધિકાર છે. એ બધાં સૂત્ર અંતે આપવાં એ વધારે પડતી જગ્યા રોકવા જેવું છે, માટે પ્રમાણ, નય અને નિશ્કેપાના સંગ્રહમાં ખાસ ઉપયોગી જ સૂત્રોનાં અવનરણુ નીચે આપું છું:—

સે કિં તં પમાણેણં ?, ૨ ચઙ્ચિવિહે પળ્લત્તે, તં જહા—નામપ્પમાણે ઠવણપ્પમાણે દઙ્વ-
પ્પમાણે ભાવપ્પમાણે । × × × પૃ. ૧૪૪

સે કિં તં ભાવપ્પમાણે ?, ૨ તિવિહે પળ્લત્તે તં જહા—ગુણપ્પમાણે નયપ્પમાણે સંઘપ્પમાણે
(સૂ. ૧૪૩) । સે કિં તં ગુણપ્પમાણે ?, ૨ દુવિહે પળ્લત્તે, તં જહા—જીવગુણપ્પમાણે અજીવ-
ગુણપ્પમાણે અ । × × × પૃ. ૨૧૦-૧

સે કિં તં જીવગુણપ્પમાણે ?, ૨ તિવિહે પળ્લત્તે, તં જહા—ણાણગુણપ્પમાણે દંસણ-
ગુણપ્પમાણે ચરિતગુણપ્પમાણે । સે કિં તં ણાણગુણપ્પમાણે ?, ૨ ચઙ્ચિવિહે પળ્લત્તે, તં જહા—
પચ્ચક્કલે અણુમાણે ઓવસ્મે આગમે । સે કિં તં પચ્ચક્કલે ?, ૨ દુવિહે પળ્લત્તે, તં જહા—ઈંદિઅ-
પચ્ચક્કલે અ ણોઈંદિઅપચ્ચક્કલે અ । સે કિં તં ઈંદિઅપચ્ચક્કલે ?, ૨ પંચવિહે પળ્લત્તે, તં
જહા—સોઈંદિઅપચ્ચક્કલે ચક્કુરિંદિયપચ્ચક્કલે ઘાણિંદિઅપચ્ચક્કલે જિંભિંદિઅપચ્ચક્કલે ફાસિ-
દિઅપચ્ચક્કલે, સે તં ઈંદિઅપચ્ચક્કલે । સે કિં તં ણોઈંદિયપચ્ચક્કલે ?, ૨ તિવિહે પળ્લત્તે, તં
જહા—ઓહિણાણપચ્ચક્કલે મળપજ્ઞવનાણપચ્ચક્કલે કેવલણાણપચ્ચક્કલે, સે તં ણોઈંદિયપચ્ચક્કલે, સે
તં પચ્ચક્કલે । સે કિં તં અણુમાણે ? ૨ તિવિહે પળ્લત્તે, તં જહા—પુવ્વવં સેસવં ટિટ્ઠસાહમ્મવં ।

पशु पूर्ववत्, शेषवत् अने दृष्टसाधर्म्यवत् अनुमाननां उदाहरणो आऽप्यां छे.

से तं अणुमाणे ।

से किं तं ओवम्मे ? , २ दुविहे पण्णत्ते, तं जहा—साहम्मोवणीए अ वेहम्मोवणीए अ । से किं तं साहम्मोवणीए ? , २ तिविहे पण्णत्ते, तं जहा—किंचिसाहम्मोवणीए पाय-साहम्मोवणीए मव्वमाहम्मोवणीए । × × × ×

से किं तं वेहम्मोवणीए ? २ तिविहे पण्णत्ते, तं जहा—किंचिवेहम्मो पायवेहम्मो सव्ववेहम्मो । < < × × से तं ओवम्मे ।

से किं तं आगमे ? , २ दुविहे पण्णत्ते—लोहए अ लोउत्तरिण अ । × ×

से तं आगमे, से तं णाणगुणप्पमाणे । ×

से किं तं नयप्पमाणे ? , २ तिविहे पण्णत्ते. तं जहा—पत्थगदिट्ठंतेणं वमहिदिट्ठंतेण पएमदिट्ठंतेण (पृ० २२२) < × से तं नयप्पमाणे ।

से किं तं संखप्पमाणे ? २ अट्ठविहे पण्णत्ते, तं जहा—नामसंखा, ठवणसंखा, दव्वसंखा, ओवम्मसंखा, परिमाणसंखा, जाणणासंखा. गणणासंखा, भावसंखा । पृ० २३० < × ×

से तं भावप्पमाणे । से तं पमाणे । पमाणेत्ति पयं ममत्तं । (सू० १४६) पृ० २४१

से किं तं निक्खेवे ? , २ तिविहे पण्णत्ते, तं जहा—ओहनिप्फण्णे नामनिप्फण्णे सुत्ता-लावगनिप्फण्णे । से किं तं ओहनिप्फण्णे ? २ चउत्तिवेहे पण्णत्ते, तं जहा—अज्झयणे अज्झीणे आए खवणा । से किं तं अज्झयणे ? , २ चउत्तिवेहे पण्णत्ते, तं जहा—णामज्झयणे ठवणज्झयणे दव्वज्झयणे भावज्झयणे, णामद्ववणाओ पुत्तं वणिणआओ । × × × से तं निक्खेवे (सू० १५० पृ० २५७)

से किं तं णए ? , सत्तमूलणया पण्णत्ता, तं जहा—णेगमे, संगहे, ववहारे, उज्जुसुए, सहे, समभिरूढे, एवंभूए, तत्थ—णेगेणि माणेहिं मिणइ त्ति णेगमस्स य निरुत्ती । सेसाणं पि नयाणं लक्खणमिणमो सुणह वोच्छं ॥ १२६ ॥ संगहिअ पिडिअत्थं संगहवयणं समासओ भित्ति । वच्चइ विणिच्छिअत्थं ववहारो सव्वदव्वेसुं ॥ १३७ ॥ पच्चुप्पन्नगाही उज्जुसुओ णयविही मुणेअव्वो । इच्छइ विसेसियतरं पच्चुप्पणं णओ सहो ॥ १३८ ॥ वत्थूओ संक-मणं होइ अवत्थू नए ममभिरूढे । वंजणअत्थतदुभयं एवंभूओ विसेसेइ ॥ १३९ ॥ णायंमि

ગિણિહઅઠ્ઠે અગિણિહઅઠ્ઠમિ ચેવ અત્થમિ । જહ્અઠ્ઠમેવ હ્હ જો ઉવણ્ણો સો નઓ
નામ ॥ ૧૪૦ ॥ × × × સે તેં નણ । (સૂ. ૧૫૨) પૃ. ૨૬૭

અત્થિત્તિ કિરિયવાદી વયંતિ ણત્થિ અકિરિયવાદીય ।

અણ્ણાણી અણ્ણાણં વિણ્ણહત્તા વેણ્ણહ્હવાદી ॥ ૧૧૮ ॥ પૃ. ૨૦૭

અસિયસયં કિરિયાણં અકિરિયાણં ચ હોહ્હ ચુલ્લસીતી ।

અઞ્ઞાણિય સત્તઠ્ઠી વેણ્ણહ્હયાણં ચ વત્તીસા ॥ ૧૧૯ ॥ પૃ. ૨૦૯ સૂત્રકૃતાંગ (સમિતિ)

ઉપર આપેલાં આગમોનાં વિવિધ અવતરણોથી સિદ્ધ થાય છે કે જૈન ન્યાયનાં મુખ્ય અંગો પ્રમાણ, નય તથા નિશ્ચય એ સર્વનું આગમોમા નિરૂપણ છે. આપણે જોયું તેમ તેમાં પ્રમાણ, નય તથા નિશ્ચયનું તે સ્પષ્ટ વર્ણન છે, પરંતુ સમભંગીરૂપ સ્યાદ્રાદનુ જે ગર્ભિત રીતે વર્ણન છે તે હવે દર્શાવીશું. ઠાણુંગમાં અજ્ઞાનવાદીઓના ૬૭ ભેદને ઉદ્દેશ આપે છે તેમ જ સૂચગણ નિર્ચુક્રિતમાં પણ તેનો ઉદ્દેશ છે. એ ૬૭ ની સંખ્યા આ પ્રમાણે ગણાય છે. જીવાદિ નવ પદાર્થ સમભંગીના સાત ભગવદે અજ્ઞય છે એ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન ૬૩ પ્રકાર થયા, અને તેમાં ભાવની અસ્તિતા, નાસ્તિતા, અસ્તિનાસ્તિતા તથા અવકલ્પવ્યનાથી બીજા ચાર પ્રકાર ઉમેરતાં ૬૭ ભેદ થાય છે. તેથી ૬૭ ભેદના ઉદ્દેશમાં સમભંગી ગર્ભિત રીતે સૂચવાઈ છે વળી વિશેષ સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ શ્રી ભગવતીસૂત્રમાં ભગવાનની ઉત્તર-શૈલીમાં માલુમ પડે છે. એ પ્રમાણે જૈનન્યાયનાં સર્વ અંગોનું વધતુ-આશુ વિવરણ જૈનાગમોમા હોવાથી જૈનન્યાયની પ્રાચીનતા સિદ્ધ થાય છે. વળી પ્રા. ભંકાળી પણ જૈનસૂત્ર ભાગ ૨ ની પ્રસ્તાવનામાં પૃ. ૨૭-૨૮ પર લખે છે કે:-“દાખલા તરીકે હું ધારું છું કે સજ્યના અજ્ઞેયવાદ સામે શ્રી મહાવીરે સ્યાદ્રાદ સ્થાપ્યો (પ્રરૂપ્યો)”

ડા. સતીશચંદ્ર, જ્ઞેધપુરના જૈનસાહિત્ય સંમેલનમાં કરેલા ભાષણમાં સ્યાદ્રાદ વિષે કહે છે કે:-જૈનાદાના ચતુષ્કોટિક ન્યાય સામે શ્રી મહાવીરે સમભંગી સ્યાદ્રાદ પ્રરૂપ્યો.

Dr. Satischandra Vidyabhushana in his presidential address at the Jain Literary Conference of Jodhpur said about origin of સ્યાદ્રાદ:-“ It is known to all that the Brahmanic philosopher Kanada the founder of the Vaiśeṣika philosophy laid down six categories all included under the head “ It is or Existence.” Later commentators added another category called Non-Existence or ‘ it is not.’ The Buddhists astonished the world by declaring that Nirvana or Sunyatva was that which transcended four conditions, viz. Existence, Non-Existence; both and neither (Asti, Nasti, Ubhaya, Anubhaya in Chatuskoti vinirmuktam

S'unyatvam) But the Jain doctrine of 'Syadvad' had laid down even conditions which we believe include all possible alterations." P. 21, Pt. 1, Report, Jain Sahitya Sammelan 1916.

नासन्न सन्न सदसन्न चाप्यनुभयात्मकम् ।

चतुष्कोटिविनिर्मुक्तं तत्त्वं माध्यमिका विदुः ॥ (स्याद्वादमंजरी पृ० २३८)

રા. જૈ. શાસ્ત્રમાલા આવૃત્તિ

પ્રારંભમાં દર્શાવવામાં આવ્યું તેમ ન્યાયસૂત્રની અસર દરેક દર્શન પર થઈ અને ખાસ કરીને વાદવિવાદ તથા બંડન-મંડન માટે તે તની જ પરિભાષા અને નિયમો સ્વીકારાયા. આથી કંઈ એમ સમજવાનું નથી કે એ જ વિષયમાં અન્ય અન્યોએ કે અન્યકારોએ ત્યાર-પછી પણ અસર કરી નથી.

દરેક યુગના યુગપ્રવર્તક અન્યે દરેક દર્શન પર અને ખાસ કરીને ન્યાયની વિચારણામાં બહુ જ અસર કરી છે. જૈન દર્શનમાં દાર્શનિક પદ્ધતિએ રચાયેલા યુગપ્રવર્તક અંથ તરીકે સૌથી પહેલાં “ ન્યાયાવતાર ” આવે છે. આ અંથ પ્રસિદ્ધ વાદી સિદ્ધસેન દેવાકરની કૃતિ છે.

એમનો પડિતમાન્ય અંથ તે સન્મનિતક છે, અને તેના પર સ્વેતાંગર મહુવાદીએ અને દિગંબર સુમતિએ ટીકાઓ રચી હતી, પરંતુ આ તે ટીકાઓ ઉપલબ્ધ નથી હાલમાં તે તર્ક-પંચાનન અભયદેવસૂરિની તત્ત્વગોઘવિધાયિની અપરનામ વાદમહાર્ણવ ટીકા ઉપલબ્ધ છે, જે સર્વ દર્શનના તે સમય સુધીના અંથોની સમાજોચના તથા સંગ્રહરૂપ છે, પરંતુ આ ટીકા તેમ જ પૂર્વેની ટીકાઓ કાં તે બહુ ગડન હોવાની કે ખીન્ન ગમે તે કારણેને લઈને પછીના અન્ય-કારો પર મૂળકૃતિના ઉચ્ચ ગુણના પ્રમાણમાં ધારીએ તેટલી અસર પાડી શકી નથી. એક અપેક્ષાએ તે એ ટીકાઓએ મૂળ અંથરતને સુવર્ણના આધિક્યથી ઠાંકી દીધું, પરંતુ ન્યાયાવતારની અસર તે પછીના સ્વેતાંગર તેમ જ દિગંબર નૈયાયિકો પર તેમ જ ઐદ્ધ અને વૈદિક નૈયાયિકો પર પણ ઓછા-વધના પ્રમાણમાં પડી છે દિગંબરીય “ આત્મીમાંસા ” પણ એવી જ પ્રસિદ્ધિને પામી છે અને એ ઉપર અષ્ટશતી, અષ્ટસહસ્રા, અષ્ટસહસ્રી ટીકા-વિવરણ વગેરે રચાયાં.

એ જ પ્રમાણે પ્રસિદ્ધ ઐદ્ધવાદી દિલ્લાગના “ પ્રમાણસમુચ્ચય ” એ પણ યુગ-પ્રવર્તક અંથ હતો અને તેના પર સંખ્યાગંધ ટીકાઓ રચાઈ હતી એ અંથની અસર એ અંથકરિના સમકાલીન તથા પશ્ચાદ્દલાની અંથો પર બહુ મોટા પ્રમાણમાં પડી હતી એ જ દિલ્લાગના “ ન્યાયપ્રવેશ ” પર શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ પણ ટીકા રચી છે. એ બંને મૂળ અને ટીકા જૈન ભંડાર-માંથી જ ઉપલબ્ધ થયાં અને ગાયકવાડ ઑરિયેન્ટલ સિરિઝમાં સુદ્રિત થયેલ છે. ખીન્ન દર્શનોની જેમ જૈનદર્શન પણ તે સમયમાં ઐદ્ધન્યાય-વિચારણાની અસર નીચે આવ્યું.

આપણે જોઈ ગયા તેમ આગમ સાહિત્યના ઉદ્ભવની સાથે જ જૈન ન્યાયનો પણ ઉદ્ભવ થયો અને વધુ સમય જતાં વિકાસ પણ થતાં રહ્યો વૈદિક દર્શનો કરતાં જૈન દર્શનમાં ન્યાયને

શ્રી. મોહનલાલ બગવાનદાસ ઝવેરી

ઘણું મહત્વનું સ્થાન મળ્યું, અને તે એટલે સુધી કે આવી ઉક્તિઓ પણ આગમનાં લક્ષણ પરત્વે મળે છે:—

તાપચ્છેદકષે: શુદ્ધં વચનં ત્વાગમં વિદુઃ ।

તાપો હ્યાત્પ્રણીતત્વમાત્તો રાગાદિસંક્ષયાત્ ॥

શાંત્યાચાર્યકૃત પ્રમાણવાર્તિક પરિ० ૪—શ્લો० ૧

યસ્ત્વાત્પ્રણીત આગમઃ સ પ્રમાણમેવ । કપચ્છેદતાપલક્ષણોપાધિત્રયવિશુદ્ધત્વાત્ ॥

સ્યાદ્વાદમંજરી પૃ० ૨૩૬ ।

હરિભદ્રસૂરિકૃત પંચવસ્તુકના ચોથા દ્વારમા કષાદિનુ સ્વરૂપ આમ વર્ણવ્યું છે.

પાણવહાર્દઆણં પાવટ્ટાણાણ જો ડ પહિસેહો ।

જ્ઞાણજ્ઞયણાર્દાણં જો ય વિહી એમ ધમ્મકસો ॥ ૧ ॥

વજ્જાણુટ્ટાણેણં જેણ ણ વાહિજ્જણે તયં ણિયમા ।

સંભવહ ય પરિસુદ્ધં સો પુણ ધમ્મસ્મિ છેવત્તિ ॥ ૨ ॥

જીવાહભાવવાઓ વંધાહપમાહગો હં તાવો ।

એર્હિ પરિસુદ્ધો ધમ્મો ધમ્મત્તણમુવેહ ॥ ૩ ॥ સ્યાદ્વાદમંજરી પૃ० ૩૪૫

આમ જૈન ન્યાયનાં મૂળ પ્રાચીનકાળથી જ આગમમાં હોવા છતાં ભિન્ન ભિન્ન દર્શનના યુગપ્રવર્તક ન્યાયઅંતની વિચારણા, પરિભાષા તથા શૈલીની અસર જૈન ન્યાયઅંતે પર પણ થઈ છે અને તે કોઈપણ જીવત વિચારક દર્શન માટે અનિવાર્ય છે; કારણ કે તે સિવાય તત્વ-જ્ઞાનમાં પ્રગતિ થવા સંભવ કે અવકાશ રહેતા નથી. બિલકુલ જૈન દર્શનનું એ તો એક ઉપ-યોગી લક્ષણ છે કે મૌલિક સિદ્ધાંતોથી અવિરુદ્ધ ઉપયોગી સારભૂત તત્વોનું વિવેચનપૂર્વક ગ્રહણ કરવું અને તેથી જ તે ચોતરફનાં સંઘર્ષણ છતાં ટકી શક્યું છે. આનાં ઉદાહરણો શોધકદષ્ટિથી જોનારને ઘણાં મળી આવે છે. પહેલાં તો માત્ર પ્રમાણની પૃથક્ ચર્ચા એ ઐદ્ર અને જૈન અંતોમાં જ ઘણા સમય સુધી મળે છે ઠંઠ ગંગેશ ઉપાધ્યાયના યુગપ્રવર્તક વૈદિક ન્યાયના પૂર્ણ પ્રતિનિધિ-અથ તત્વચિંતામણિ તથા ભાસર્યજ્ઞના ન્યાયસારના રચનાકાળ સુધી વૈદિક નૈયાયિકો કેવળ પ્રમાણની ચર્ચા કરતા માલૂમ પડતા નથી એ સંભવ છે કે ઐદ્ર નૈયાયિકોએ પ્રમાણની સ્વતંત્ર ચર્ચા કરવાની પહેલ કરી હોય. પ્રમાણની આમ સ્વતંત્ર ચર્ચા શરૂ થતાં એક રીતે જોઈએ તો ન્યાય એ માત્ર વૈદિકોનો જ, એ સ્થિતિ રહી નહિ અને ન્યાય-વિચારણા જૈન, ઐદ્ર અને વૈદિક વિચારકોના બુદ્ધિપ્રવાહની ત્રિવેણીરૂપે વહવા લાગી. આમ ભારતીય ન્યાયની ઘણી સુંદર રીતે એકતા સધાઈ અને પરસ્પરના આક્ષેપ પ્રત્યાક્ષેપમાંથી

* આ કારણે ભારતીય ત્રિશાખિક ન્યાય એમ આ લેખનુ અપર મથાણું કર્યું છે.—સંપાદક

જૈન ન્યાયની પ્રાચીનતા અને ભારતીય ત્રિશાખિક ન્યાય

સર્વમાન્ય લક્ષણો પરિભાષા નિયમો આદિ ઘડાયા; અને આજે આપણે સમન્વયની દૃષ્ટિએ તપાસીએ તો ત્રણે માર્ગના ન્યાયઞ્ચ થોના એકત્રિત અભ્યાસ સિવાય ભારતીય ન્યાયના અભ્યાસકને ત્રુટિઓ જ નજરે આવે એમ ખાત્રી થાય છે. એ ત્રિશાખિક ન્યાયવૃક્ષ નહિ તો છિન્નભિન્ન સ્થિતિમાં જ નજરે આવે છે.

કયા દર્શનના કયા અન્થે અન્ય દર્શનના કયા અથ કે વિચારક પર કેટલી અસર કરી એનું ચોક્કસ માપ કાઢવું મુશ્કેલ છે, તો પણ સામાન્ય દૃષ્ટિએ જૈન ન્યાય પર અન્ય અથોની કેવી અસર પડી તથા તેની અન્ય અથો પર કેટલી પડી એના સામાન્ય ઉદ્દેશ થઈ શકે. આગમમાં વર્ણવેલા પ્રમાણના ચાર પ્રકાર પ્રાચીન નૈયાયિક વિચારણા અનુસાર છે અને ઉપલબ્ધ ન્યાયસૂત્રના ચાર પ્રકારને મળતા આવે છે આ પ્રાચીન અસ્કુટ વૈદિક ન્યાયની કે સર્વ-સામાન્ય વિચારકોની અસર તરીકે ઓળખાવી શકાય અનુમાનના પૂર્વવત્, શેષવત્ તથા દૃષ્ટસાધર્મ્યવત્ એવા ત્રણ પ્રકાર જ અનુયોગદ્વારસૂત્રમાં વર્ણવ્યા છે તે ન્યાયસૂત્રમાં વર્ણવેલા અનુમાનના ત્રણ પ્રકારને મળતા આવે છે આમાં પણ સામાન્ય સર્વદર્શનના નૈયાયિકોની કોઈ એક સાધારણ વિચારણાનાં મૂળ કે વૈદિક ન્યાયના અવિકસિત મૂળ ઓળખી શકાય.

જૈન નૈયાયિકોએ પ્રારભમાં સર્વમાન્ય પદ્ધતિનો સ્વીકાર કર્યો હશે એમ ન્યાયાવતારના નીચે આપેલા શ્લોકો પરથી સિદ્ધ થાય છે:—

પ્રસિદ્ધાનિ પ્રમાણાનિ વ્યવહારશ્ચ તત્કૃતઃ । પ્રમાણલક્ષણસ્યોક્તો જ્ઞાયતે ન પ્રયોજનમ્ ॥ ન્યા૦ ૨ ॥
પ્રમાણાદિવ્યવસ્થેયમનાદિનિધનાત્મિકા । સર્વસંવ્યવહર્તૃણાં પ્રસિદ્ધાપિ પ્રકીર્તિતા ॥ ન્યા૦ ૩૨ ॥

જૈનોએ પ્રમાણને પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એવા બે પ્રકારમાં જુદી જુદી પદ્ધતિએ વિભક્ત કર્યું તેમાં ઐદ્ધ અસર હોવાનું અનુમાન થાય છે. વર્ણી પ્રત્યક્ષના વ્યાવહારિક અને પારમાર્થિક એવા બે ભેદ કરી લોકસંગ્રહ પણ કરવામાં આવ્યો ઐદ્ધ ન્યાય અથો પર પણ જૈનોએ ટીકાઓ રચી અને ઉભાસ્વાતિ, મહાવાદી, જિતભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ, હરિભદ્રસૂરિ અને તેમના શિષ્યોએ ઐદ્ધન્યાયનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરેલો હોવાનાં પ્રમાણો મળે છે. ન્યાય-પ્રવેશ પરની શ્રી હરિભદ્રસૂરિની ટીકાનો ઉપર ઉદ્દેશ થઈ ચૂક્યો છે ખીજે દાખલો મહાવાદીની ઐદ્ધ ન્યાયઅથ ન્યાયબિંદુ ટીકા ઉપરનું ટિપ્પનક છે આ મહાવાદી તે મહાવાદી ખીજા સમજવા, કારણ કે ન્યાયબિંદુ ટીકા ધર્મોત્તરે ઇ સ. ૮૪૭ લગભગ રચી છે એવું ઇતિહાસજ્ઞોનું માનવું છે આમ ઐદ્ધ ન્યાયઅથો પર જૈનોએ ટીકા રચી એટલે જૈનો તત્ત્વ રીતે ન્યાયના વિકાસ માટે કંઈ કરતા ન હતા એમ માની લેવાનું નથી. પહેલા મહાવાદીએ દ્વાદશારનયચક્રતુંબમાં તથા હરિભદ્રસૂરિએ અનેકાંતજયપનાકા, શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય આદિમાં ઐદ્ધોનું તેમ જ અન્ય દર્શનોનું બહુ સારી રીતે ખંડન કરી પાતાની માન્યતા સિદ્ધ કરી હતી. દિગંબરોએ સ્વતંત્ર ન્યાય અથો કંઈક વહેલાં રચ્યા હતા અને ન્યાયબિંદુ આદિ અથોમાં ધર્મકીર્તિ આદિ ઐદ્ધ નૈયાયિકોએ જૈન તત્ત્વની સમાલોચના કરી ખંડન પણ કર્યું હતું. જુઓ પૃ. ૧૨૬-૧૨૮. હાલમાં જૈન ભંડારમાંથી ઉપલબ્ધ થયેલા શાંતિરક્ષિતના “તત્ત્વસંગ્રહ” નામના ઐદ્ધ અથ તથા તે પરની કમલશીલની ટીકામાં પણ જૈન પદાર્થોનું ખંડન છે, જુઓ

કારિકા ૩૧૧-૩૨૭. ૧૭૦૬-૧૭૮૫ અને પૃ. ૩૭૬, ૩૮૨, ૩૮૩, ૪૮૬, ૪૯૬. આમ પરસ્પર ખંડન-મંડન તથા આક્ષેપ-પ્રત્યાક્ષેપ કરતાં ભારતીય ન્યાયનો સમન્વય અને વિકાસ થયો.

ડૉ. સતીશચંદ્ર વિદ્યાભૂષણ મધ્યકાલીન ન્યાયના પિતા તરીકે દિહનાગને વર્ણવે છે. તેની તથા તેની પછી થયેલા ધર્મકીર્તિ આદિની અસર ન્યાયવિચારણા પર ઘણી પડી હતી. વાતસ્યાયન ભાષ્ય પર વાર્તિક અને વાર્તિકતાત્પર્ય ટીકા આદિ રચાયાં એ ઐહ નૈયાયિકોના આક્ષેપના પરિહાર કરવા અર્થે જ રચાયા હતા. દિગંબરો જ્ઞેન ન્યાય પર થતા આક્ષેપોનો પરિહાર કરવા કંઈક વહેલા કટિબદ્ધ થયા, જુઓ ન્યાયબિહુ ટીકા પૃ. ૧૨૬, તેથી શ્વેતાંબરો સામે “ પરલક્ષ્મોપણ્ણી ” એટલે ઐહ અથોમાંના લક્ષણ પર આધાર રાખનારા એવા આક્ષેપ કરવા માંડ્યા, તે ઉપરથી શ્રી જિનેશ્વરસૂરિ તથા તેમના ખંધુ બુદ્ધિસાગરસૂરિએ પ્રમાણ પર તથા વ્યાકરણ પર જ્ઞેન શૈલીએ શ્વેતાંબર આમ્નાય પ્રમાણે સ્વતંત્ર અથો રચ્યા. શ્રી જિનેશ્વરસૂરિ પોતાના “ પ્રમાલક્ષ્મ ” નામના પ્રમાણઅંથમાં તથા તેની ટીકામાં આમ લખે છે.

તૈરવધીરિતે યત્તુ પ્રવૃત્તિરાવયોરિહ । તત્ર દુર્જનવાક્યાનિ પ્રવૃત્તેઃ સન્નિબન્ધનમ્ ।

શબ્દલક્ષ્મ પ્રમાલક્ષ્મ યદેતેષાંન વિદ્યતે । નાદિમન્નસ્તતો હ્યેતે પરલક્ષ્મોપજીવિનઃ ॥ ૪૦૩-૪૦૪ ॥

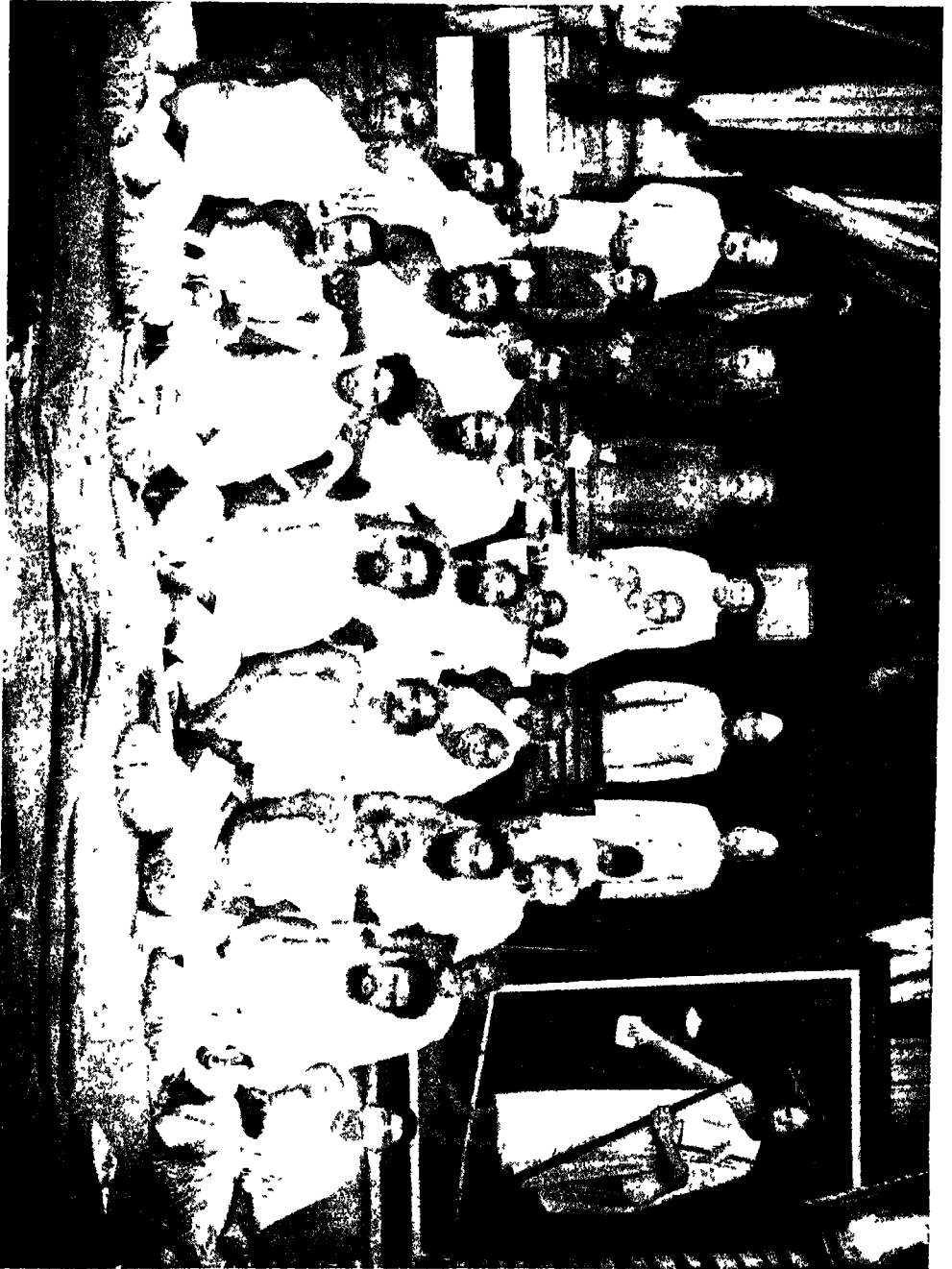
ટીકા:-શબ્દલક્ષ્મ વ્યાકરણમ્, શ્વેતભિક્ષુણાં સ્વીયં ન વિદ્યતે, તથા પ્રમાલક્ષ્માપિ પ્રમાલક્ષ્ણમપિ, યેષાં સ્વીયં ન વિદ્યતે । નાદિમન્તો નૈવાદાવેવ એતે સમ્મૂતાઃ, કિન્તુ ક્ષુતોઽપિ નિમિત્તાદર્શીના એતે જાતા ઇતિ । તતો હ્યેતે, તસ્માદિત્યુપસંહારઃ હિ હેતુપદસૂચકઃ । કિમ્મૂતાસ્તે ઇત્યાહ પરલક્ષ્મોપજીવિનઃ બૌદ્ધાદિલક્ષ્ણમુપજીવિતું શીલા એતદિતિ હેતુપદમ્ । ઉક્તં ચ “ છઠ્ઠામસપ્તહિ ન ઉત્તરેહિ તદ્વ્યા મિદ્ધિ ગયસ્સ વીરસ્સ । કવલીયાણં દિટ્ઠી બલહિપુરીએ સમુપન્ના ” ॥ તસ્માન્નાયં મોક્ષાવહઃ પન્થા ઇતિ, તથા ચ કિજ્ઞાતમિત્યાહ । શ્રીબુદ્ધિસાગરાચાર્યૈર્વૈતૈર્વ્યાકરણં કૃતમ્ । અસ્માભિસ્તુ પ્રમાલક્ષ્મ વૃદ્ધિમાયાતુ સામ્પ્રતમ્ ॥ ૪૦૫ ॥

ઉપર જે દિગંબર ન્યાયના અથો વહેલાં રચાયા હોવાનું કહ્યું તે પદ્ધતિસરની વિસ્તૃત પ્રમાણ અર્થાને ઉદ્દેશીને છે. વાહી અકલકંઠેવે લઘીયસ્ત્રયી સ્વોપજ ટીકા સહિત તથા સિદ્ધિ વિનિશ્ચય અને ન્યાયવિનિશ્ચય અથો રચ્યા, જે દરેક પર ભિન્ન ભિન્ન દિગંબર આચાર્યે વિસ્તૃત ટીકા રચી એ ટીકાકારો ક્રમે પ્રભાચંદ્ર, અનંતવીર્ય તથા વાહિરાજ હતા વળી માણિક્યનંદીએ લઘીયસ્ત્રયીના આધારે પરીક્ષાનુબ સૂત્રની રચના કરી હતી જે પર પ્રભાચંદ્રે પ્રમેયકમલમાર્તંડ રચ્યો. અકલકંઠે વળી સમંતભદ્રની આત્મમીમાંસા પર અષ્ટશતી અને તે પર વિદ્યાનંદે અષ્ટસહસ્રી રચી. (વિ. સં. ૧૮ મા સૈકામાં શ્વેતાંબર ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયે અષ્ટસહસ્રી વિવરણ તેની ઉપર રચ્યું છે.) આમ શ્વેતાંબર અથોમાં માત્ર પ્રાચીન કાળનો ન્યાયાવતાર જ પ્રમાણની અર્થા કરતા હોવાથી અને માત્ર પ્રમાણનો ત્યારપછીના લગભગ વિ. સંવત્ ૧૦૦૦ સુધીના શ્વેતાંબરીય અથોમાં અર્થા ન હોવાથી ઉક્ત આક્ષેપો દિગંબરો કરતા. પરિણામે શાંત્યાચાર્યનું પ્રમાણવાર્તિક સ્વોપજ ટીકા સહિત, શ્રી જિનેશ્વર-

સૂરિનું ઉક્ત પ્રમાલક્ષ્મ સ્વોપજ્ઞ ટીકા સહિત અને બન્નેની પહેલાં સમ્મતિતર્ક પર તર્ક-પંચાનન અભયદેવસૂરિનો વાદમહાર્ણવ રચાયા. વાદિદેવસૂરિએ ત્યારપછી દિગંબરોને શુભ-રાતની રાજધાની પાટણમાં સિદ્ધરાજની રાજસભામાં પરાસ્ત કર્યા અને પ્રમાણુનયતત્ત્વા-લોકાલંકાર અને તે પર બૃહત્કાય સ્યાદ્રાદરતનાકર રચી એ દિગંબર આક્ષેપનો સચોટ પ્રત્યાક્ષેપ કર્યો. આ બધું થોડા સમયમાં બની શક્યું એનું કારણ જિનેશ્વરસૂરિની ઉક્ત પ્રમાલક્ષ્મ પરની ટીકામાં જ છે. શ્રીમહાવાહીનો નયચક અને હરિભદ્રસૂરિની અનેકાંતજય-પતાકા, શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય આદિ અથો સ્વપક્ષ પરપક્ષ બંડનરૂપે રચેલા તૈયાર વિદ્યમાન હતા, તેથી જ સ્વપક્ષસિદ્ધિ સાક્ષાત્ શીઘ્રતાથી થઈ શકી. વર્ગી હેમચંદ્રાચાર્યે પણ સર્વ ન્યાય અથોનાં દોહનરૂપ પ્રમાણુમીમાંસા સટીકની રચના કરી અને શ્વેતાંબરીય જૈન ન્યાયનો ઉત્કર્ષ સાધ્યો. તે દરમિયાન સિદ્ધરાજની જ સભામાં જૈન આચાર્ય યુગલ આનંદસૂરિએ અને અમરચંદ્રસૂરિએ વ્યાઘ્રશિશુ અને સિંહશિશુનાં બિરુદો વાદમાં પોતાનો લખ્ધલક્ષ્યતા અને ઉચ્ચતાથી પ્રાપ્ત કર્યા એ જ મહાવાહી યુગલના વ્યાપ્તિ લક્ષણનો ઉલ્લેખ ગંગેશોપાધ્યાય પોતાના પ્રસિદ્ધ તત્ત્વચિંતામણિ ગ્રંથમાં સિંહવ્યાઘ્રી લક્ષણને નામે કરે છે, એમ સદ્ગત ડૉ. સતીશચંદ્ર વિદ્યાભૂષણ પોતાના મધ્યકાલીન ન્યાયના ઇતિહાસમાં જણાવે છે. (જુઓ પૃ. ૪૮).

ન્યાયાવતાર પછી શતકો વીત્યાબાદ પ્રમાણુનયતત્ત્વાલોક વાદિદેવસૂરિએ રચ્યો. એનાં ઉપર વાદિદેવસૂરિના શિષ્ય રત્નપ્રભસૂરિએ રત્નાકરાવતારિકા નામની લઘુ ટીકા અને વાદિદેવ-સૂરિની સ્વોપજ્ઞ સ્યાદ્રાદરતનાકર નામની કિવદંતી પ્રમાણુ ૮૪૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણુ બૃહત્ ટીકા રચાઈ. જૈન ગ્રંથાવલિમાં રત્નાકરાવતારિકા પર બે ટિપ્પણુ રાજશેખરસૂરિકૃત તથા જ્ઞાનભૂષણકૃત રચાયાનો ઉલ્લેખ છે, પણ બન્ને હજુ અસુદ્રિત છે. સ્યાદ્રાદરતનાકરની પૂનાની આવૃત્તિમાં વચ્ચે વચ્ચે ટુટક ભાગ બાદ જતાં આશરે ૨૦૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણુ ગ્રંથ ઉપલબ્ધ થયો છે. આ પ્રમાણુનયતત્ત્વાલોક ગ્રંથ તે સમય યુધીની સમગ્ર ન્યાયચર્યાના દોહનરૂપે જૈન દષ્ટિએ રચાયો છે. એ ગ્રંથ તથા એની ટીકાઓમાં સમગ્ર વૈદિક, ઐદ્ધ તથા દિગંબર તેમ જ શ્વેતાંબર સાહિત્યની છાયા છે. ખાસ કરીને જ્યન્ત ભદ્રની ન્યાયમંજરી, ઐદ્ધ ન્યાય-પ્રવેશ, ન્યાયબિંદુ, તત્ત્વસ ગ્રહ આદિ ટીકાઓ સહિત, આત્મમીમાંસા અષ્ટશતી અષ્ટસહસ્ત્રી સહિત, પરીક્ષામુખ પ્રમેયકમલમાર્ગંડ સહિત, સિદ્ધિવિનિશ્ચય, અનં સમ્મતિની અભયદેવસૂરિ-વાર્ગી ટીકા, ઉક્ત મૂળ તથા ટીકા ગ્રંથોમાં પ્રતિબિંબિત છે-એ જ શુભ પ્રમાણુનયતત્ત્વાલોકની મહત્તા છે. જૈન ન્યાયના સર્વ સ ગ્રહરૂપે નવીન અભ્યાસક્રમે સંક્ષેપમાં પણ સંપૂર્ણ તત્ત્વજ્ઞાન આપવાના ઉદ્દેશથી ઉક્ત ગ્રંથ રચાયો છે. દિગંબર પરીક્ષામુખસૂત્રની ઘણી રીતે આ ગ્રંથમાં પૂર્તિ છે. આ બધા ગુણોને લીધે જૈનોના મધ્યકાલીન સમયનો પૂર્ણરૂપે પ્રતિનિધિત્વવાળો એ ગ્રંથ છે અને ઐદ્ધન્યાયમાં જેટલું પ્રમાણુસમુચ્ચયનું સ્થાન મહત્ત્વનું છે તેટલું જ જૈનન્યાયમાં પ્રમાણુનયતત્ત્વાલોકનું મહત્ત્વનું સ્થાન છે. વાદિ શ્રી દેવસૂરિના પાંડિત્યની આ ગ્રંથ પર અનુપમ છાપ છે. જૈનન્યાયમાં ત્યારપછી શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના પ્રમાણુમીમાંસા, મહિલપેણુકૃત સ્યાદ્રાદમંજરી આદિ ગ્રંથો આવે છે આમ સૈકાના નિચોડરૂપે તેો ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજય-જીના જ ગ્રંથો આવે છે. શ્વેતાંબરોએ ન્યાયમાં ઉત્કર્ષ સાધ્યો, ત્યારપછી દિગંબરો કેટલેક

परीक्षार्थी श्री अणुभक्त राम शर्माके परिवारके साथ.

શ્રી. મોહનલાલ ભગવાનદાસ ઝવેરી

અંશે ન્યાયમાં પાછા પડયા અને દિગંબર વિદ્યાનંદની અષ્ટસહસ્ત્રી પર ઉત્તમ નવ્યન્યાયના પરિષ્કારવાળું વિવરણ લખવાનું માન શ્વેતાંબર ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીને છે. વૈદિક ન્યાયમાં તે સમયમાં નવ્યન્યાય કુદ્યૈકાદ્યૈ અને માત્ર ન્યાયની ચર્ચા કરવાવાળા ગ્રંથો તથા સારરૂપ પ્રકરણ ગ્રંથો રચાયા. એ પ્રમાણે ત્રણે શાળા એના પરસ્પર સંઘર્ષણને પરિણામે ભારતીય ત્રિશાખિક ન્યાય ઉદ્ભવ પામ્યો.

ન્યાય સંબંધી આ દીર્ઘ વિચારણાને અંતે એક વાત જે તરી આવે છે તે એ છે કે જૈનોનો ભૂતકાળ ઘણો ઉજ્જવલ હતો અને વર્તમાનકાળમાં યોગ્ય પ્રયાસ થાય તો ભાવિ પણ ઉજ્જવલ અને જૈનોએ જે પંચવિધ જ્ઞાનને અતિ પવિત્ર અને પૂજનિક માન્યું છે તેથી અભિન્ન પ્રમાણને માન્યું છે. તેઓ જેવી રીતે જ્ઞાન પ્રત્યેનો આદર અને બહુમાન, પરા-પૂર્વની પ્રભાલિકા પ્રમાણે પૂજન તથા પંચમીતપ વિગેરેથી વ્યક્ત કરે છે, તેમ વિશેષકાર્ય-સાધક રીતે જ્ઞાનની અને ખીજી રીતે કહો તો પ્રમાણશાસ્ત્રના અભ્યાસથી તે પ્રત્યેનો આદર અને બહુમાન વ્યક્ત કરે એ જ ઇષ્ટ છે. જૈનન્યાયનું અધ્યયન-અધ્યાપન હાલમાં જૈનોમાં થોડે જ સ્થળે થાય છે, પરંતુ વર્તમાન યુગે જે સમજે કે જૈન દર્શન વિવિધ દર્શનોના મધ્યમાં જે અડગ રીતે ટકી શક્યું છે તેનું મુખ્ય કારણ જૈન ન્યાય અને તેનું મુખ્ય અંગ સ્યાદ્રાદ છે તો આ યુક્તિવાદના જમાનામાં તે જૈન જનતા જૈન ન્યાયની પ્રાચીન અધ્યયન-અધ્યાપન પદ્ધતિનું પુનરુજ્જીવન કરીને જૈન દર્શનમાં પુરાતન તંજ: પ્રદીપ્ત કરશે.

યુદ્ધ દાવાનળે દાઝયા તપેલા પૃથિવીતલે
અમી વર્ષાવતી શીળી કેની આ પગલી પડે !
કેના સુણીને સુર આંસુભીના
ગળી જતી વિશ્વની ઘોર હિંસા
ભલેચવા પાપ યુગો-યુગોનાં
શું ઉતરી મૂર્તિમતી અહિંસા.

—ઉમાશંકરકૃત વિશ્વશાંતિ

સ્વામી

[આ વિષય પર સ્વર્ગસ્થ સાક્ષર બંધુ શ્રી મનઃસુખલાલ કીરતચંદ મહેતાએ લખેલો લેખ આચાર્ય શ્રી વિજયાનંદસુરિના સ્વર્ગવાસ પછી ચોથા વર્ષમા શ્રી જ્ઞાન ધર્મ પ્રકાશના અષાઠ સં. ૧૯૫૬ ના અંકમાં પ્રકટ થયો છે, તે આચાર્યશ્રીના સ્વામીવાત્સલ્ય પરના અભિપ્રાયનું સખળ સમર્થન કરે છે, એ વાત શ્રી જ્ઞાન ધર્મ પ્રકાશના શ્રાવણ સં. ૧૯૫૬ ના અંકમા પૃ. ૭૩-૭૬ મા ચર્યાપત્રી (હાલ સ્વર્ગસ્થ) રા. દુર્લભ કલ્યાણ પારેખ મહુવાવાસી પોતાના ચર્યા-પત્રમા શ્રી આત્મારામજીના શબ્દો ઠાંકી સિદ્ધ કરે છે. આથી તે જૂનો લેખ અત્ર પુનઃ પ્રકટ કરવામાં આવે છે. વળી અત્યારના સમયમા પણ તેનું મૂલ્ય જરા ય ઝોણું નથી.—સંપાદક.]

વિજયાનંદસુરિના સ્વર્ગવાસ પછી ચોથા વર્ષમા શ્રી જ્ઞાન ધર્મ પ્રકાશના અષાઠ સં. ૧૯૫૬ ના અંકમાં પ્રકટ થયો છે, તે આચાર્યશ્રીના સ્વામીવાત્સલ્ય પરના અભિપ્રાયનું સખળ સમર્થન કરે છે, એ વાત શ્રી જ્ઞાન ધર્મ પ્રકાશના શ્રાવણ સં. ૧૯૫૬ ના અંકમા પૃ. ૭૩-૭૬ મા ચર્યાપત્રી (હાલ સ્વર્ગસ્થ) રા. દુર્લભ કલ્યાણ પારેખ મહુવાવાસી પોતાના ચર્યા-પત્રમા શ્રી આત્મારામજીના શબ્દો ઠાંકી સિદ્ધ કરે છે. આથી તે જૂનો લેખ અત્ર પુનઃ પ્રકટ કરવામાં આવે છે. વળી અત્યારના સમયમા પણ તેનું મૂલ્ય જરા ય ઝોણું નથી.—સંપાદક.]

સ્વધર્મ યઃ પુષ્પાતિ નમસ્તસ્મૈ સર્વદા ।

જે સ્વધર્મનું, આત્મધર્મનું પોષણ કરે છે,
તેની ભક્તિ કરે છે, તેને સદા નમસ્કાર હો !

સ્વાહવાદ અપરનામ અનેકાન્તમાર્ગ જ સર્વત્ર જ્યવંત હોય તો તેમાં કંઈ નવાઈ નથી. નિરપેક્ષ એકાન્તવાદ હોતાં વસ્તુના સ્વરૂપનિરૂપણમાં વિરોધ આવે અને પરિણામે સર્વજ્ઞતામાં પણ ન્યૂનતા જણાય, એમ લાગતાં સર્વજ્ઞ વીતરાગોએ સાપેક્ષ અનેકાન્તમાર્ગ ઉપદેશ્યો છે; આમ આપણે ધર્મકથિવંત થઈ, સ્વાહવાદની કંઈક ઓળખ કરી, સૂક્ષ્મ રીતે વિચારીએ તો સહજ જણાય છે. સર્વજ્ઞ વીતરાગ પરમાત્માપ્રણીત હોતાં એ સ્વાહવાદ સર્વત્ર વિજ્યવંત છે એમ કહેવું લેશમાત્ર અસંભવ નથી. એ અનેકાન્તમાર્ગને અવલંબી જિનવરેન્દ્રોએ ધર્મતત્ત્વના અનેક ભેદ કહ્યા છે, તેમાં મુખ્ય (૧) વ્યવહાર-ધર્મ અને (૨) નિશ્ચયધર્મ એવા બે વિભાગ છે. વ્યવહારધર્મમાં દયા મુખ્ય છે. અહિંસા પરમો ધર્મ:—સર્વાંશે દયા એ જિનનો ખોધ છે, અને એ દયામય વ્યવહારધર્મ નિશ્ચયધર્મનું ખીજ છે. એ દયાના આઠ ભેદ છે, એ શાસ્ત્રાંતરથી જાણવા અવશ્યતા છે.

આત્માને વિલાવમાંથી ખસેડી સ્વભાવમાં આણવો, આત્માને આત્મસ્વભાવે ઓળખવો, સંસાર ઉપાધિમય છે,—એ મારો નથી, એ વિગેરે નિશ્ચય કરવો એ નિશ્ચયધર્મ કહેવાય છે. એનું વિશેષ સ્વરૂપ સત્શાસ્ત્રોથી જાણવું જોઈએ છે.

આ ઉપર્યુક્ત કેવલિ-પ્રણીત ધર્મ સમ્યક્ત્વરુચિ જીવને યથાર્થ પરિણમે છે. એ સમ્યક્ત્વ મુક્તિપુરી-માર્ગનો દરવાજો છે; મુક્તિરૂપી પ્રાસાદનું પ્રથમ પગથિયું છે; મુક્તિરૂપી સ્ત્રી પરણવાને વેશવાળ સમાન છે. એના પણ બે ભેદ છે: (૧) વ્યવહાર-સમ્યક્ત્વ અને (૨) નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ.

સફદેવ, સફગુરુ, સફધર્મને જાણી તેનું ઝોળખાણ કરવું એને 'વ્યવહારસમ્યક્ત્વ' કહે છે, 'સફદેવ' તે રાગ-દ્રેષાદિ અષ્ટાદશ રૂપણ રહિત શ્રી અરિહંત, વીતરાગ, પરમાત્મા, 'સફગુરુ' તે નિષ્પરિગ્રહી, નિ:સ્પૃહી અને 'સફધર્મ' તે અહંન્તપ્રણીત દયામય વ્યવહારધર્મ અને આત્મત્વપ્રાપક નિશ્ચયધર્મ-એ ત્રણનું યથાર્થ ઝોળખાણ કરી તેની દૃઢ શ્રદ્ધા કરવી એ વ્યવહારસમ્યક્ત્વ નિશ્ચયસમ્યક્ત્વનું કારણ છે.

હું દેહાદિ સર્વથી ન્યારો છું, સમ્યગ્જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર તથા અનંત તપ અને વીર્ય એ મારા ગુણો છે, હું એ-મય છું, યાત્રી દેહાદિ સર્વ મારાથી ભિન્ન છે તેને હું મારાં માની બેઠો છું, પણ વસ્તુતઃ મારાં નથી, -એવો નિશ્ચય કરી જીવાજીવનો ભેદ સમજવાં, જડ ચૈતન્યનો ભેદ જાણવાં એ નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ કહેવાય છે. આવા સમ્યક્ત્વ ઉપર રુચિ ધરનાર જ કેવલિ-પ્રણીત ધર્મને યથાર્થ જાણી શકે છે. એવાં સમકિતવંતનાં કેટલાંક ભૂષણો છે. જેમ તન-મનના અર્પૂર્વ સૌંદર્યથી યુક્ત સફગુણી વિલાસિની (સ્ત્રી) ઉત્તમ વસ્ત્રાલંકારથી શોભે છે, તેમ એ ભૂષણોથી સમકિતદષ્ટિ જીવોનું સમ્યક્ત્વ ઝળહળી રહે છે. આ ભૂષણો આઠ છે:- (૧) નિ:શંકતા, નિર્ભયપણું (૨) નિરાકાંક્ષા (૩) નિર્વિતિગિચ્છા (૪) અમૂઠતા (૫) પરગુણપ્રકાશન, પરભૂષણોપગૂહન (૬) સ્થિરિકરણતા (૭) સ્વામીવાત્સલ્ય (૮) પ્રભાવના-આ આઠ ગુણો વિસ્તારભયથી તથા વિષયાંતર-દોષથી અત્ર વિસ્તારપૂર્વક સમજાવ્યા નથી. એ આઠમાં સ્વામીવાત્સલ્ય એ એક ભૂષણ છે અને આપણો વિષય પણ સ્વામીવાત્સલ્યનો જ છે.

એ સ્વામીવાત્સલ્ય એટલે શું ?-એ યથાર્થ જાણવું જરૂરનું છે. શ્રાવક-શ્રાવિકાના સમુદાયને એકત્ર લોજન આપવું એવો અર્થ હાલ લૌકિક સમજ પ્રમાણે 'સ્વામીવાત્સલ્ય' યા 'સ્વામીવચ્છળ'નો થઇ રહ્યો છે. નોકારસી કે કોઈ ઠેકાણે 'ગચ્છ' એવું ઉપનામ પણ એને મળી ચૂક્યું છે, પણ એવા એકાન્ત સાંકડા અર્થને જવા દઈ એ સમકિતના ભૂષણને વિસ્તારપૂર્વક યથાર્થ જાણવું ઘટે છે.

સ્વામીવાત્સલ્યની વ્યાખ્યા કરીએ તો અતિ ઉદારવૃત્તિવાળો ખડોળા રૂપનો અર્થ એમાંથી નીકળે છે. સ્વધર્મને પાળનાર, દયામય સર્વજ્ઞ-પ્રણીત ધર્મને આચરનાર અથવા આત્મધર્મમાં રાચનાર એ વસ્તુતઃ 'સ્વામી'લાઇ અથવા 'સ્વધર્મી'લાઇ કહેવાય છે, તેનું 'વાત્સલ્ય' કરવું અર્થાત્ એના ઉપર હૃદય પ્રકારે પ્રીતિ દાખવવી, તેની યથાશક્તિ ભક્તિ કરવી, તેના ધર્મસાધનમાં આડાં આવતાં વિદ્યો દૂર કરવાં, વિદ્યાસાધનો યથાશક્તિ પૂરાં

પાડવાં, સ્વધર્મી ભાઈનાં તથા પોતાનાં હિતાથે—ઉપયોગાર્થે ધર્મશાળાઓ ખાંધવી—ખંધા-
વવી—અનુમોદવી (ત્રિવિધ), પુસ્તક ભંડારો કરવા—કરાવવા—શોધાવવા—એ આદિ કરવું
એને જ્ઞાનીઓ સ્વામીવાત્સલ્ય કહે છે. એ સ્વામીવાત્સલ્યના દ્રવ્ય અને ભાવ એવા બે ભેદ
પાડી શકાય છે; અને તે પણ તન, મન અને ધન એમાંના એક, બે અથવા ત્રણેથી
સાધી શકાય છે. કોઈ તનથી નિરોગી ન હોય તંમજ ધનવાન ન હોય તો તે મનથી સ્વધર્મ-
વત્સલની અનુમોદના કરી, પ્રમોદભાવના ભાવે છે. એને પણ સ્વધર્મભક્તિનું કૃણ પ્રાપ્ત
થાય છે. કોઈ ધનવાન ન હોય તો મનથી અનુમોદના ભાવી સ્વધર્મીભાઈની ભક્તિમાં તનનું
વીર્ય યથાશક્તિ ફેરવે છે. કોઈ એ ત્રણે વાનાંથી ભક્તિ કરી શકે છે.

હાલ વખત સ્વામીવાત્સલ્યનો માત્ર સંઘ જમાડવો એવો જે સાંકડો અર્થ થઈ ગયો
છે એ અજ્ઞાનજનિત છે. લૌકિકપર પરાવશ ભાઈઓ દેખાદેખીથી અનુકરણ કર્યા કરે છે;
ખાકી સ્વામીવાત્સલ્ય એ સમક્રિતને હીપાવનાર એક ભૂષણ છે એવું જ્ઞાન થાય તો પછી
એ ભૂષણ એક રૂપમાં કે બીજા રૂપમાં સ્થાયી રહે જ; અને એ જાણનાર સમક્રિતી
પોતાના ધર્મભાઈનું હરકોઈ પ્રકારે વાત્સલ્ય કરે જ કરે; પણ ધર્મની અજ્ઞાનતા, તેથી
થતી તેની અનાદરતા, અનાદરતા છતાં કુલપરંપરાના ચાલ્યા આવતા ઉપરછલા માની
બેઠેલા ધર્મના અભિમાનને લઈને, તે પરંપરા પ્રમાણે ચાલી, દેખાદેખીથી કિંવા યશો-
લોભથી, કિંવા રસેન્દ્રિયના વિષયલુબ્ધપણાથી માત્ર જમણવારરૂપે સ્વામીભક્તિ કરવી,
ચતનારહિતપણે રાંધી પીરસી અસંખ્યાતા ત્રસ જીવની હાનિ કરવી, વિગય (વિકૃતિ-
વિકાર કરી ઇન્દ્રિયોને ફોલ પમાડે એવા પદાર્થ) આદિ દરકાર વિના જમાડવા, બીજી
વધારે સારી રીતે સ્વામીવાત્સલ્ય થઈ શકે છે કે નહિ એવા વિવેક વિના હજારોનું દ્રવ્ય
ખર્ચી નાંખવું અને માત્ર ઉપર્યુક્ત રીતે સંઘ જમાડવાથી જ સંઘભક્તિ થઈ શકે છે,
એમ કરવાથી જ ધર્મ પળાય છે, એથી જ સ્વધર્મ પોપાય છે એમ ધારવું તે માત્ર જૈન
ભાઈઓની અજ્ઞાનતાની ખડોળાશ સૂચવે છે.

સ્વધર્મી ભાઈઓ—ખાઈઓના સમુદાયને પ્રીતિભોજન ન આપવું એવો આ લેખનો
આશય નથી; કેમકે પ્રીતિભોજન સ્વધર્મભક્તિનું એક રૂપ છે અને એ સર્વથા યથાવિધિ
કર્તવ્ય છે કેમકે સવિધિ કરવાથી ધર્મપુષ્ટિ થાય છે. કહેવાનું એમ છે કે એકલા જમણ-
વારમાં સ્વામીવાત્સલ્યનો સમાવેશ નથી થતો. જમણવાર તો સ્વામીવત્સલતાનું તારતમ્ય
યોગે ગૌણ રૂપ છે, બીજાં પ્રધાન રૂપો ખહુ છે, તેમજ ચતના કે વિવેક રહિત કરેલ નવ-
કારસહી પણ સ્વામીવાત્સલ્ય કહેવાશે નહિ. હાલ દષ્ટાન્ત તરીકે જુઓ, શ્રી પાલીતાણા
અમદાવાદ, સુંખઈ કે અન્ય સ્થળે જ્યાં મોટો સંઘસમુદાય એકત્ર થઈને ભોજન કરે
છે ત્યાં રાંધવામાં કે જમવા આદિમાં એક કચરામાં ચતના ખીલકુલ ભેવામાં આવતી નથી,
અસંખ્યાતા ત્રસ જીવોની ત્યાં હાનિ થાય છે અને એ સ્વધર્મપોષણ અર્થે કરેલ સ્વધર્મ-

डॉ. मोहनलाल उमयल शास्त्री

M. A. S.

डॉ. यश्वन्तराव नेभयचंद्र शिंदे

M. B. S., D. O.

લક્ષિતથી સ્વધર્મપોષણ ન થતાં ઊલટું સ્વધર્મદૂષણ થાય છે—જે સર્વ સંધને લાગે છે. તો એ સ્વધર્મવાત્સલ્ય કે અવાત્સલ્ય ? અમે અહીં એ પ્રીતિલોજનને નિષેધતા નથી પણ યતનારહિતપણાનો તથા બેદરકારીપણાનો દોષ કાઠીએ છીએ. એવા દોષ દૂર ન થાય ત્યાં લગી હાનિ સંભવે છે. લાભ મળે છે કે નહિ એ વિવાદાસ્પદ છે. કોઈ પ્રશ્ન કરે કે એ દોષ તો જમનારનો છે તેમાં જમાડનારને શું ? જમાડનાર તો લક્ષિતભાવથી જમાડે છે. અહીં સમાધાન એ છે કે જમાડનાર ધર્મરુચિ ભાઈએ સ્વામીવાત્સલ્યના સાધનનાં વિવેક-પૂર્વક ભેદ કરવા જોઈએ છે. તેણે સમજવું જોઈએ કે જમણથી જ સ્વામીલક્ષિત થતી નથી. સ્વામીલક્ષિતનાં ઘણાં સાધનોમાંથી એ પણ એક સાધન છે, તો તેના ઘણા પ્રકાર-માંથી કયા પ્રકારથી અધિકાધિક લાભ છે તે તેણે દેશ, કાળ આદિ જોઈને વિવેકથી વિચારવું ઘટે છે, તેમજ ઘૃતાદિ વિગયની સંભાળ રાખવી ઘટે છે. સ્વામીવચ્છળ ઈંદ્રિયોને ખડેકાવવા કિંવા રમેદ્રિયને વશ થઈ અકરાંતીઆ થઈ ખાવા માટે નહિં અને તેથી ધર્મ હારવા માટે નહિ, પણ સમસ્વભાવીઓના એકત્ર લોજનને પ્રસંગે એક બીજાના શુભ-આમ કરવા, એક બીજાની શુભ પ્રવૃત્તિનું અનુકરણ કરવા, વસ્તુતઃ અનાહારી આત્માની વિભાવજનિત આહાર-મૂર્છા ઉતારવા અને અન્યોન્ય પ્રીતિ દાખવવા કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે જાણવું ઘટે છે, એમાં વિવેક રાખવો ઘટે છે, યતના રાખવી ઘટે છે; નહિં તો જમનારને તો દોષ છે જ, પણ તેમાં લક્ષિત સમજનાર જમાડનારને પણ છે જ.

જમણવાર એ જ ધર્મલક્ષિતનું સાધન છે એમ સમજી ઘણા ભાઈઓ પર્યુષણાદિ પર્વના દિવસોમાં પારણા, અનરવારણાનાં જમણ કરવાના, તેનો લાહો લેવાના વિચારમાં હોય છે. આ ખોટું છે એમ અત્ર કહેવું નથી, પણ એ લાહો ગૌણતમ છે. ખરું કર્તવ્ય જુદું છે. તેવા વખતમાં જ્યારે જ્યારે આત્મસાધન કરવાનો તે અમૂલ્ય અવસર છે ત્યારે ઊલટું પર્યુષણના દિવસોમાં ગહુ આરભમાં રોકાવું એ ખરેખર મોહનું સામ્રાજ્ય સૂચવે છે. એ મોહ-વિડંબના અભાણને મારે છે (મોહરાજા કેને નથી નચાવતો ! જ્ઞાનીને જ નથી નચાવતો, જ્ઞાનીથી એ ડરે છે; માટે ભાઈઓ ! જ્ઞાન સેવો, એની ભક્તિ કરો, જ્ઞાનીની ભક્તિ કરો !) પરમપુણ્ય-પવિત્ર પર્યુષણ વ્યતીત થયે કોઈ શ્રાવકને (?) સદ્ગુરુ પૂછે કે “ કયું શ્રાવકજી ! પર્યુષણારાધના તો અચ્છી હુઈ ? ” ત્યારે શ્રાવકજી ઉત્તર આપે—“ મહારાજ ! સત્તર આના કામ સુધરી ગયું લાડુમાં શેરેશેર ધી પાયું હતું; ગચ્છ સુધરી ગયો. ” જુઓ ! શ્રાવકજીને મન શેરેશેર ધીવાળા લચપચતા લાડુ જમાડવા એમાં જ પર્યુષણની આરાધના થઈ. આ શું ખતાવે છે ? અજ્ઞાનતા ! અજ્ઞાનતા !! અજ્ઞાનતા !!! અહો અજ્ઞાન ! તારું પ્રબળ જોર છે ! તું હવે કેડ મેલ અને અનુપમ જિનશાસનને ઝળકવા દે. આ ઉપરથી પારણાના જમણવાર (સ્વામીવાત્સલ્ય) ને અકર્તવ્ય સમજવું નહીં; કેમકે તે તો પર્યુષણને અતે કર્તવ્ય છે, પરંતુ લાભ હાનિ જોયા વિના એકાંત જમણવારમાં જ સ્વધર્મલક્ષિત માની બેસવી એ ખરેખર દુરાગ્રહ અને

અજ્ઞાનમૂલક છે; તેમ છતાં વિવેક અને યતનાપૂર્વક એ પ્રીતિભોજન થતું હોય તો તે સ્વામીવાત્સલ્ય છે.

પણ વસ્તુતઃ આધુનિક કાલની અપેક્ષાએ સ્વામીલક્ષિતનો લાભ લેવો હોય, સ્વધર્મ-આત્મધર્મની પુષ્ટિ કરવી હોય, તો નામ માત્ર ગણાતા જૈન ભાઈઓને ખરા જૈન બનાવવા માટે જ્ઞાનદાન આપવું, જ્ઞાન સંપાદનાર્થે ઉદારતાથી વિવેકપૂર્વક પૈસા સંબંધી મદદ આપવી, ધર્મપોષણનાં—ધર્મસાધનનાં વિદ્ય ટાળવાં, એ આદિ કર્તવ્ય છે; અને સમજી ભાઈઓએ વિચાર કરી એ પ્રમાણે ચાલવું ઘટે છે. જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં મિથ્યાત્વ દૂર ખસે છે. સદ્દેવ, સદ્ગુરુ અને સદ્ધર્મની હઠ શ્રદ્ધા થાય છે અર્થાત્ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે અને સ્વામીવાત્સલ્ય જેવું ભૂષણ એને દીપાવે છે સ્વામીવાત્સલ્યનું શાસ્ત્રોક્ત કૃણ સાંભળનારને તો ખાત્રી થશે જ કે, એવું કૃણ કાંઈ સહજમાં મળી શકે નહીં, માટે જે સ્વામીવાત્સલ્યથી આત્મધર્મનું પોષણ થાય, સમ્યક્ત્વ અગ્રહણી રહે, મોક્ષમાર્ગ ખુલ્લો થાય, એવી સ્વધર્મલક્ષિત, ભાઈઓ ! આપના હૃદયકમળમાં પ્રવેશ કરી ચિરસ્થાયી રહો !

શ્રી જૈનધર્મ પ્રકાશ, પુ. ૧૬, અં. ૪
સં. ૧૯૫૬ના અષાઠ શુ. ૧૫. પૃ ૫૯-૬૩

ક્ષમાશ્રમણચરણસેવક,
મનસુખ વિ. કીરત્ચંદ મહેતા મેરથી

I gave a begger from my little Store
Of well-earned gold. He spent the shining ore.
And came again and yet again still cold
And hungry as before.

I gave a thought and through that thought of mine
He found himself, the man supreme divine.
Fed, clothed and crowned with blessings manifold
And now he begs no more.

Ellis Wheeler Wilcox.

ભાષાંતર—એક યાચક આવ્યો. મેં તેને મારા મદુપાઞ્જિત સુવર્ણના નાના ભંડારમાંથી દાન કર્યું. તે યાચક તેને ખર્ચી નાખ્યું અને ફરી વાર અને વળી પુનઃ પુનઃ શીતલ હોડા અને પૂર્વની પેઠે ભૂખ્યો તે ભૂખ્યો આવતો.

મેં તેને એક વિચાર-જ્ઞાનકણ્ઠનું દાન કર્યું અને મારા તે વિચારદ્વારા તેણે પોતાના આત્માને ઝોળખી લીધો કે પોતે ઉત્તમ દિવ્યનાયુક્ત માનવી છે. પોતે અન્ન, વસ્ત્ર મેળવી લીધાંને પુષ્કળ પ્રકારના આશીર્વાદોથી સુકુટધારી થયો અને હવે તે પ્રિલકુલ ભિક્ષા યાચતો નથી.

अमेन क्षणिका तृप्तिः ज्ञानेनामृतभोजनम् ।

[પ્રજ્ઞાચક્ષુ રહસ્યલક્ષી પડિતવર્ય શ્રી સુખલાલજીથી કર્યો સુમંગલ અપરિચિત હરો ? તેમણે જૈન તેમ જ જૈનેતર દર્શનોનું ચલાવુભૂતિપૂર્વક સુદમ તુલનાદૃષ્ટિથી અધ્યયન તેમ જ અધ્યાપન કર્યું છે. તેમની પદ્ધતિ ઐતિહાસિક અને સત્યાન્વેષી છે સમગ્રતાથી 'સર્વલાષ્ટ' ફેડી વિષયનું અનેકાંતદૃષ્ટિથી તોલન કરી સાદી છતાં મિતાક્ષરી અર્થગંભીર ભાષામાં સમગ્રવવાની અભળ કળા પોતે ધગવે છે. આ લેખમાં 'વેતામ્બર (શ્વેત મૂર્તિપૂજક) સંપ્રદાય શ્રી મહાવીર પ્રભુની અનેકાંતદૃષ્ટિને ખીંગન જૈન સંપ્રદાય (દિગંબર અને સ્થાનકવાસી) કરતાં વધુ સાચવે છે એ વિવેકથી માંપ્રદાયિક મોદથી અરુપર્શિત ગહી સમગ્રચ્યું છે અને એક નવીન સત્ય રજુ કર્યું છે.—સંપાદક.]

શ્રીમદ્ વિજ્ઞાનંદ સૂરીશ્વરે સ્થાનકવાસીસંમત મુહપત્તિબંધન અને મૂર્તિઉત્થાપન એ બન્નેનો ત્યાગ કર્યો. હું પોતે પણ એમ માનું છું કે મુહપત્તિનું ઐકાન્તિક બંધન એ વસ્તુતઃ શાસ્ત્રસંમત તેમ જ વ્યવહાર્ય નથી. એ જ રીતે એમ પણ માનું છું કે આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમમાં અધિકારીવિશેષ વાસ્તે મૂર્તિ-ઉપાસનાનું સમુચિત અને શાસ્ત્રીય સ્થાન છે. તેમ છતાં એ પ્રસિદ્ધ સૂરીશ્વરના સ્મારક અંકમાં એમના એ અંશની સ્મૃતિ નિમિત્તે આ લેખ લખી રહ્યો નથી, કારણ કે એક તો એ ચર્ચા હવે બહુ રસપ્રદ રહી નથી; તેમ જ જૈનેતર અને ઐતિહાસિક વાચકોને એમાંથી કાંઈ વધારે બાલુવા જેવું મળે એમ પણ આજે દેખાતું નથી. તેથી ઉપરના મથાળા નીચે હું એક એવા મુદ્દાની સંક્ષેપમાં ચર્ચા કરવા ધારું છું કે જેની સાથે ઉક્ત સૂરીશ્વરનો સંબંધ પણ હતો અને જે મુદ્દો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ખાસ અગત્યનો હોઈ સર્વસાધારણ વાચકો વાસ્તે એક સરખો ઉપયોગી છે.

પડિત સુખલાલજી .

ધાર્મિક ભાવના બ્યારે સાંપ્રદાયિક રૂપ ધારણ કરી લે છે ત્યારે તે બહુ આળી બની બન્ય છે, એમાં સત્યદર્શન અને નિર્ભયતાનો અંશ દબાઈ બન્ય છે, તેથી સાંપ્રદાયિક કે વસ્તુતઃ ધાર્મિક કોઈ એક મુદ્દાની ચર્ચા, ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ કરવા જતાં પણ, કેટલાક વાચકોના મનમાં સાંપ્રદાયિક ભાવની ગંધ આવવાનો સંભવ છે, એ મારા ધ્યાન બહાર નથી. વળી આજકાલ પ્રતિષ્ઠિત થયેલી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિને નામે અગર તેની આડમાં સાંપ્રદાયિક ભાવનું પોષણ કરવાની પ્રવૃત્તિ, વિદ્વાન કે વિચારક ગણાતા લેખકોમાં પણ જ્યાં ત્યાં દેખાય છે; એ બધાં ભયસ્થાનો છતાં હું પ્રસ્તુત ચર્ચામાં ઉતરું છું તે એક જ ખાત્રીથી અને તે એ કે જેઓ અસાંપ્રદાયિક અગર સાંપ્રદાયિક ખરેખર વિચારકો હશે, જેઓ સાહિત્ય અને ઇતિહાસના

અભ્યાસી હશે તેમને મારી આ ચર્ચા કદી સાંપ્રદાયિક ભાવથી રંગાયેલી નહિ જ લાસે.

જૈન પરંપરા જેને આ સ્થળે હું વીરપરંપરા કહું છું તેના અત્યારલગીમાં નાના મોટા ફાંટા-ઉપફાંટા ગમે તેટલા હોય પણ એ બધા સંશ્લેષમાં સ્વેતાંબર, દિગંબર અને સ્થાનકવાસી-એ ત્રણ જ ફિરકામાં આવી બન્ય છે. ભગવાન મહાવીર પહેલાં પણ જૈન પરંપરાનું અસ્તિત્વ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ સિદ્ધ છે તે પરંપરાને વીરપૂર્વપરંપરાના નામથી ઓળખીએ. ભગવાન મહાવીરે એ પૂર્વપરંપરાને જીવનમાં પચાવી, તેનું યોગ્ય અને સમુચિત સંશોધન, પરિવર્તન, પરિવર્દન કરી પોતાની જીવન-સાધનાને પરિણામે એને જે રૂપ આપ્યું તે વીરપરંપરા. આ પરંપરાની ભવ્ય ઈમારત અનેક સદ્શો ઉપર જીલી થયેલી છે અને તેને જ બળે તે અત્યારલગી એક યા બીજા રૂપમાં જીવિત છે. અહિં વિચારણીય મુદ્દો એ છે કે વીરપરંપરાના પ્રથમથી અત્યારલગીમાં જેટલા ફાંટા ઇતિહાસમાં આપણી નજરે પડે છે અને અત્યારે જે કે જેટલા ફાંટા આપણી સામે છે તે બધામાં વીરપરંપરાનું પ્રતિનિધિત્વ ઓછું કે વધતું એક યા બીજા રૂપમાં હોવા છતાં તે બધા ફાંટામાંથી કયા ફાંટામાં કે કયા ફિરકામાં એનું પ્રતિનિધિત્વ વધારે અખંડપણે સચવાઈ રહ્યું છે? વીરપરંપરાના ત્રણે ફિરકાઓના શાસ્ત્રોનું તુલનાત્મક તેમ જ ઐતિહાસિક મારું વાચન-ચિંતન અને એ ત્રણે ય ફિરકાઓના ઉપલબ્ધ આચાર-વિચારોનું મારું યથામતિ અવલોકન મને એમ કહે છે કે વીરપરંપરાનું અખંડ પ્રતિનિધિત્વ સ્વેતાંબર પરંપરામાં ખાકીની બે પરંપરાઓ કરતાં વિશેષ પૂર્ણપણે અને વિશેષ યથાર્થપણે સચવાઈ

રહ્યું છે. મારા આ મંતવ્યની પુષ્ટિમાં હું અત્રે માત્ર દૂકમાં આચાર, ઉપાસના અને શાસ્ત્ર-
એ ત્રણ અંશો ઉપર વિચારકોનું ધ્યાન ખેંચીશ.

દિગંબર, શ્વેતામ્બર કે સ્થાનકવાસી કોઈ પણ ફિરકાની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ અને પ્રચાર-
રનો ઇતિહાસ તપાસીશું તો આપણે એમ નહિ કહી શકીએ કે અમુક ફિરકાએ વીર-
પરંપરાના પ્રાણસ્વરૂપ અહિંસાના સિદ્ધાંતને મોળો કર્યો છે કે તે સિદ્ધાંતના સમર્થન
અને પ્રચારમાં પોતાથી બનતું કરવામાં જરા ય મચક આપી છે. આપણે એ સંઘારવ કપૂલ
કરવું જોઈએ કે અહિંસાના સમર્થન અને તેના વ્યાવહારિક પ્રચારમાં ત્રણે ફિરકાના અનુ-
યાયીઓએ પોતપોતાની ઢબે એક જ સરખો ફાળો આપ્યો છે. તેથી અહિંસા સિદ્ધાંતની
દૃષ્ટિએ મારા ઉપર્યુક્ત મંતવ્યનું સમર્થન હું નથી કરતો, પણ એ જ અહિંસા તત્ત્વના
પ્રાણ અને કલેવર-સ્વરૂપ અનેકાંત સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ મેં પ્રસ્તુત પ્રશ્નની છાણવીણુ કરી છે.
એ તો હરકોઈ અભ્યાસી જાણે છે કે ત્રણે ફિરકાનો દરેક અનુગામી અનેકાંત કે સ્વાદ્વાદ
વાસ્તે એક જ સરખું અભિમાન, મમત્વ કે આદર ધરાવે છે; તેમ છતાં પ્રસ્તુત પ્રશ્ન
પરત્વે જોવાનું પ્રાપ્ત એ થાય છે કે એ અનેકાંતદૃષ્ટિ કયા ફિરકાના આચારોમાં, ઉપાસ-
નામાં અગર શાસ્ત્રોમાં વધારે પૂર્ણપણે સચવાયેલી છે અગર સચવાય છે. જ્યાં લગી વાદવિવાદ,
દાર્શનિક ચર્ચાઓ, દાર્શનિક ખંડન-મંડન અને કલ્પના-બળનો સંબંધ છે ત્યાં લગી તો
અનેકાંતની ચર્ચા અને તેની પ્રતિષ્ઠા ત્રણે ફિરકાઓમાં એક જ સરખી ઇષ્ટ અને માન્ય
છે. દા. ત. જડ કે ચેતન, સ્થૂલ કે સૂક્ષ્મ કોઈ પણ વસ્તુના સ્વરૂપનો પ્રશ્ન આવે તો
ત્રણે ફિરકાના અભિજ્ઞ અનુયાયીઓ ખીબા દાર્શનિકા સામે પોતાનું મંતવ્ય નિત્યાનિત્ય,
બેદાબેદ, એકાનેક આદિ રૂપે એક જ સરખી રીતે અનેકાંતદૃષ્ટિએ સ્થાપવાના; અથવા
જગત્કર્તાનો પ્રશ્ન આવે કે કર્મ-પુનર્જન્મનો પ્રશ્ન આવે તો પણ ત્રણે ફિરકાના અભિજ્ઞ
અનુગામીઓ એક જ સરખી રીતે પોતાની અનેકાંતદૃષ્ટિ મૂકે. આ રીતે જૈનેતર દર્શનો
સાથેના વિચારપ્રદેશમાં વીરપરંપરાના દરેક અનુગામીનું કાર્ય અનેકાંતદૃષ્ટિ-સ્થાપના
પૂરતું ભિન્ન નથી, અધુરું નથી કે ઓછું-વધતું પણ નથી. તેમ છતાં વીરપરંપરાના એ
ત્રણે ફિરકાઓમાં આચાર, ખાસ કરી મુનિ આચાર અને તેમાં ય મુનિ સંબંધી માત્ર
વસ્તુઆચારની બાબતમાં અનેકાંતદૃષ્ટિનો ઉપયોગ કરી તપાસીશું તો આપણને સ્પષ્ટ જણાશે
કે કઈ પરંપરામાં વીરપરંપરાનું અખંડ પ્રતિનિધિત્વ સચવાઈ રહ્યું છે. ઉપાસના, ખાસ
કરી મૂર્તિ-ઉપાસનાને લઈ અનેકાંતદૃષ્ટિએ તપાસીશું તો પણ આપણને સમજાશે કે કઈ
પરંપરામાં અનેકાંતદૃષ્ટિનો વારસો જાણે કે અજાણે વધારે અખંડપણે સચવાઈ રહ્યો છે.
છેવટે આપણે શાસ્ત્રોના ત્રણે ય ફિરકાગત વારસાની દૃષ્ટિએ પણ પ્રસ્તુત પ્રશ્ન વિષે વિચારીશું.

(૧) આધ્યાત્મિક વિકાસની વિવિધ ભૂમિકાઓને સ્પર્શ કરતા જૈનત્વની સાધનાના
સ્વતંત્ર વિચારથી તપાસતાં અગર ત્રણે ફિરકાના ઉપલબ્ધ સમગ્ર સાહિત્યનું એકંદર તોલન

કરતાં એ તો સ્પષ્ટ દીવા જેવું દેખાય છે કે મુનિ-વસ્ત્રાચાર સંબંધી સચેલ અને અચેલ બન્ને ધર્મોમાંથી ભગવાન મહાવીર કે તેમના જેવા ઇતર મુનિઓના સમગ્ર જીવનમાં અગર તો તેમના જીવનના મહત્વના ભાગમાં અચેલ ધર્મનું સ્થાન હતું. આ દૃષ્ટિએ નગ્નત્વ કે અચેલ ધર્મ જે દિગંબર પરંપરાનો મુખ્ય અંશ છે તે સાથે જ ભગવાન વીરના જીવનનો અને તેમની પરંપરાનો પણ એક ઉપાદેય અંશ છે; પરંતુ પોતાના આધ્યાત્મિક સાધના-ક્ષેત્રમાં દરેક ઓછું-વધતું બળ ધરાવતા યથાથ સાધકને સમાવેશવાની વીરની ઉદાર દૃષ્ટિ અગર વ્યવહારુ અનેકાંતદૃષ્ટિનો વિચાર કરીએ તો આપણને એ સ્પષ્ટ સમજાશે કે એ મહાવીર સર્વસાધક અધિકારી વાસ્તે ઐકાન્તિક નગ્નત્વનો આગ્રહ રાખી ધર્મ-શાસનનો લોકશાહ્ય પ્રચાર ઇચ્છી કે કરી ન જ શકે. તેમનું પોતાનું આધ્યાત્મિક બળ ને આદર્શ ગમે તેટલા પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યા હોય છતાં તેમને જે પોતાનું ધર્મશાસન પ્રચારવું કે ચિરજીવિત રાખવું ઇષ્ટ હોય તો તેમણે પોતાની જાત પરત્વે ઉચ્ચતમ આદર્શ ને વ્યવહાર રાખીને પણ સહગામી કે અનુગામી બીજા સાધકો વાસ્તે (જે મૂળગુણમાં કે મૂલાચારમાં ઐક્યમત્ય હોય તો) વસ્ત્ર, પાત્ર આદિ સ્થૂલ વસ્તુઓ વિષે મર્યાદિત છૂટ મૂકે જ છૂટકો; અગર મધ્યમ-માર્ગી નિયમન રાખે જ છૂટકો. મનુષ્ય સ્વભાવના, અનેકાન્ત-દૃષ્ટિના અને ધર્મપંથ-સમન્વયના અભ્યાસી વાસ્તે એ તરવ સમજવું સહેલું છે. જે આ દૃષ્ટિ ઠીક હોય તો આપણે એમ કહી શકીએ કે ભગવાન વીરે પોતાના ધર્મશાસનમાં અચેલ ધર્મને પ્રથમ સ્થાન આપીને પણ સાથોસાથ સચેલ ધર્મને મર્યાદિત સ્થાન આપેલું. દિગંબર પરંપરા જ્યારે બરા મુનિની શરત તરીકે નમ્નત્વનો ઐકાન્તિક દાવો કરે છે ત્યારે તે વીરના શાસનના એક અંશનો અતિ આદર કરવા જતાં બીજા સચેલ ધર્મના અશને અવગણી અનેકાંતદૃષ્ટિનો વ્યાઘાત કરે છે. તેથી જિલદું શ્વેતાંબર કે સ્થાનકવાસી પરંપરા સચેલ ધર્મમાં માનવા છતાં, તેનું સમર્થન અને અનુસરણ કરવા છતાં અચેલ ધર્મની અવગણના, અનાદર કે ઉપેક્ષા કરતી નથી; ભલે તે બન્ને પરંપરાઓ દિગંબરત્વના પ્રાણરૂપ અચેલ ધર્મનું પ્રધાનપણું સ્વીકારીને જ અધિકારીવિશેષ પરત્વે સચેલ ધર્મની પણ અગત્યતા જુએ અને સ્થાપે છે. આ ઉપરથી આપણે ત્રણે ફિરકાઓની દૃષ્ટિ તપાસીશું તો સ્પષ્ટ જણાશે કે વસ્ત્રાચારની બાબતમાં દિગંબર પરંપરા અનેકાંતદૃષ્ટિ સાચવી શકી નથી જ્યારે બાકીની બે પરંપરાઓએ વિચારણામાં પણ વસ્ત્રાચાર પરત્વે અનેકાંતદૃષ્ટિ સાચવી છે અને અભ્યાસે પણ તેઓ તે દૃષ્ટિને જ પોષે છે. ત્રણે ફિરકાના ઉપલબ્ધ સાહિત્યમાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ નિર્વિવાદપણે સૌથી વધારે પ્રાચીન મનાતા શ્વેતાંબરીય અંગ સાહિત્યમાં અને તેમાં ય સૌથી વધારે પ્રાચીનતાના અંશે ધરાવનાર આચારાંગ સૂત્રમાં આપણે અચેલ અને સચેલ બન્ને ધર્મોનું વિધાન જોઈએ છીએ. આ બન્ને વિધાનોમાં એક પ્રથમનું અને બીજું પછીનું છે એમ માનવાને કશો જ પુરાવો નથી; તેથી જિલદું અચેલ અને સચેલ ધર્મનાં બન્ને વિધાનો મહાવીરકાલીન છે એમ માનવાને અનેક

પુરાવાઓ છે. આચારાંગમાંના ઉપરથી વિરોધી દેખાતાં એ બન્ને વિધાનો એક બીજાની એટલાં નજીક છે તેમ જ એક બીજાનાં એવાં પૂરક છે અને તે બન્ને વિધાનો એક જ ઊંડી આધ્યાત્મિક ધૂનમાંથી એવી રીતે ક્ષલિત થયેલાં છે કે તેમાંથી એકનો લોપ કરવા જતાં બીજાનો છેલ્લો ભાગ અને પરિણામે બન્ને વિધાનો મિથ્યા ઠરે; તેથી એ આચારાંગના પ્રાચીન ઐતિહાસિક ભાગની દૃષ્ટિએ તપાસતાં પણ હું નિર્વિવાદપણે એવા નિશ્ચય ઉપર આવ્યો છું કે અચેલ-સચેલ ધર્મની બાબતમાં વીરપરંપરાનું પ્રતિનિધિત્વ જો પ્રમાણમાં વિશેષ યથાર્થપણે અને વિશેષ અખંડપણે સચવાયું હોય તો તે દિગંબર ફિરકામાં નહિ પણ શ્વેતાંબર અને સ્થાનકવાસી ફિરકામાં છે.

(૨) હવે આપણે ઉપાસનાની બાબત લઈ વીરપરંપરાના પ્રતિનિધિત્વનો પ્રસ્તુત પ્રશ્ન ચર્ચીએ. એ કહેવાની લાગ્યે જ જરૂર છે કે વીરપરંપરાના અનેક મહત્વના અંશોમાં મૂર્તિ-ઉપાસનાને પણ સ્થાન છે. આ ઉપાસનાની દૃષ્ટિએ સ્થાનકવાસી ફિરકો તો વીરપરંપરા-બહિષ્કૃત જ છે, કારણ કે તે, આગમિક પરંપરા, યુક્તિવાદ, આધ્યાત્મિક યોગ્યતા અને અનેકાન્તદૃષ્ટિ એ બધાનો ઇન્કાર કરી એક યા બીજા કોઈ પણ પ્રકારની મૂર્તિ-ઉપાસનામાં માનતો નથી. તેથી ઉપાસનાની બાબતમાં શ્વેતાંબર અને દિગંબર બે ફિરકા વચ્ચે જ વિચારવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. એમાં સંદેહ નથી કે દિગંબર પરંપરાસંમત નગ્ન મૂર્તિની ઉપાસના વીતરાગત્વની સગુણ ઉપાસના વાસ્તે વધારે બંધબેસતી અને નિરાડંબર હોઈ વધારે ઉપાદેય પણ થઈ શકે, પરંતુ આ બાબતમાં પણ દિગંબર પરંપરાનું માનસ, વિચારણા અને વ્યવહારની દૃષ્ટિએ ઐકાન્તિક જ છે. શ્વેતાંબર પરંપરાના આચાર-વિચાર અને ચાલુ પુરાતન વ્યવહારને તપાસીશું તો આપણને જણાશે કે એણે વિચારમાં કે વ્યવહારમાં નગ્ન મૂર્તિને ઉપાસનામાંથી બહિષ્કાર કર્યો જ નથી. તેથી ઘણા જૂના વખતથી અત્યારલગીના શ્વેતાંબરીય પંથની માલિકીનાં મંદિરો કે તીર્થોમાં નગ્ન મૂર્તિનું અસ્તિત્વ, તેનું પૂજન-અર્ચન નિર્વિરોધપણે ચાલતું આપણે જોઈએ છીએ. અલબત્ત, શ્વેતાંબર પરંપરામાં સવસ્ત્ર અને સાલંકાર મૂર્તિનું સ્થાન છે અને જેમ જેમ બન્ને ફિરકાઓ વચ્ચે અથડામણી વધતી ગઈ તેમ તેમ શ્વેતાંબર પરંપરામાં ઉત્તરોત્તર સવસ્ત્ર અને સાલંકાર મૂર્તિનો જ પ્રતિષ્ઠા વધતી ચાલી છે; પણ મથુરામાંથી નીકળેલી શ્વેતાંબરીય આચાર્યના નામોથી અંકિત નગ્ન મૂર્તિઓ અને ત્યારપછીના અનેક સૈકાઓ દરમિયાન પણ ચાલુ રહેલી નગ્ન મૂર્તિની શ્વેતાંબરીય પ્રતિષ્ઠાનો વિચાર કરતાં એ ચોકખું લાગે છે કે શ્વેતાંબર પરંપરા આધ્યાત્મિક ઉપાસનામાં નગ્ન મૂર્તિનું મૂલ્ય યથાવત્ આંકતી આવી છે. આથી જોલકું દિગંબર પંથની માલિકીનું કોઈ પણ મંદિર કે તીર્થ હોય તો તેમાં નગ્ન મૂર્તિ સિવાય સાદાં અને દિગંબરત્વની વધારે નજીક હોય એવાં નિરાડંબર વસ્ત્રાંશ ધારણ કરનારી મૂર્તિનો પણ ઐકાન્તિક બહિષ્કાર જ હશે. એ પરંપરાનાં શાસ્ત્રો

પણ ઐકાન્તિકપણે નગ્ન મૂર્તિના જ સમર્થક હોઈ આખી દિગંબર પરંપરાનું માનસ પ્રથમથી અત્યાર લગી એક જ રીતે ઘડાયેલું છે કે જે મૂર્તિ નગ્ન ન હોય તે માનવી કે પૂજવી યોગ્ય નથી, જ્યારે પ્રથમથી જ સ્વેતાંબર પરંપરાનો આ વિષેનો વારસો ઉદાર રહેલો હોય એમ લાગે છે. તેથી એ જિનમૂર્તિની ઉપાસનાનો અનેકાન્તિક આગ્રહ દિગંબર પરંપરા જેટલો જ રાખવા છતાં મૂર્તિના સ્વરૂપ વિષે દિગંબર પરંપરાની પેઠે ઐકાન્તિક બની નથી. (અલબત્ત છેલ્લી શતાબ્દિ કે શતાબ્દિઓમાં સ્વેતાંબર માનસ અને વ્યવહાર પણ પ્રત્યાઘાતી વૃત્તિ ધરાવતાં, અને છેક જ દિગંબર મંતવ્ય કરતાં સામી બાબુએ જતાં અને પોતાની પૂર્વપરંપરા ભૂલી જતાં દેખાય છે એ કબૂલ કરવું જોઈએ.) બુદ્ધિ અને તર્કથી કસતાં પણ એમ લાગે છે કે તદ્દન નમ્મ અને નમ્મપ્રાય-બંને પ્રકારની મૂર્તિઓ ઉપાસનાને અનુકૂળ છે, નહિ કે કોઈ એક જ પ્રકારની. તેથી મૂર્તિસ્વરૂપ વિષેની પરા-પૂર્વથી ચાલી આવતી કટપનાનો વિચાર કરતાં અને તેનો ઉપાસનાગત અનેકાન્તકષ્ટિ સાથે મેળ બેસાડતાં એમ સ્પષ્ટ લાગે છે કે એકાન્ત નમ્મ મૂર્તિનો આગ્રહ રાખવામાં વીર-પરંપરાનું પ્રતિનિધિત્વ ખંડિત થઈ જાય છે, કારણ કે તે આગ્રહમાં સ્વેતાંબરીય કટપનાનો સમુચિત પણ સમાવેશ થતો નથી; તેથી જિલ્લુ સ્વેતાંબરીય નગ્ન અને નમ્મપ્રાય મૂર્તિની કટપનાના દિગંબર પરંપરાની એકપક્ષીય માન્યતાનો પણ રુચિ અને અધિકારલેદે પૂર્ણ સમાવેશ થઈ જાય છે.

(૩) પ્રસ્તુત પ્રશ્ન પરત્વે છેલ્લી બાબત શાસ્ત્રોની છે અને તે જ સૌથી વધારે અગત્યની છે. ત્રણે ફિરકાઓ પાસે પોતપોતાનું શાસ્ત્ર-સાહિત્ય છે સ્થાનકવાસી અને સ્વેતાંબર-એ બે ફિરકાઓને કેટલુંક આગમિક સાહિત્ય તો સાધારણ છે, જ્યારે એ ઉભય ફિરકામાન્ય સાધારણ આગમિક સાહિત્યને દિગંબર ફિરકો માનતો જ નથી. તે એમ કહે છે કે અસત્વી આગમિક સાહિત્ય ક્રમે ક્રમે લેખબદ્ધ થયા પહેલાં જ અનેક કારણોથી નાશ પામ્યું. આમ કહી તે સ્થાનકવાસી-સ્વેતાંબર ઉભયમાન્ય આગમિક સાહિત્યનો બહિષ્કાર કરે છે અને તેના સ્થાનમાં તેની પોતાની પરંપરા પ્રમાણે ઇસ્વીસનના બીજા સૈકાથી રચાયેલા મનાતા અમુક સાહિત્યને આગમિક માની તેને અવલંબે છે. અહિં પ્રશ્ન એ છે કે જે ઇસ્વીસનના પહેલા બોલ સૈકાથી માંડી રચાયેલ ખાસ દિગંબર સાહિત્ય તે ફિરકાના આચાર્ય અને અનુયાયીઓએ જીવિત રાખ્યું તો તેમણે પોતે જ અસત્વી આગમ સાહિત્યને સાચવી કે બચાવી કેમ ન રાખ્યું? અસત્વી આગમ સાહિત્યના સર્વથા વિનાશક કારણોએ તે ફિરકાના નવીન અને વિવિધ વિસ્તૃત સાહિત્યનો સર્વથા વિનાશ કેમ ન કર્યો? એમ તો કહી જ નહિ શકાય કે દિગંબર ફિરકાએ જુદાં ખાસ રચેલ શાસ્ત્રોના સમય પહેલાં જ એ વિનાશક કારણો હતાં અને પછી એવાં ન રહ્યાં, કારણ કે એમ માનવા જતાં એવી કટપના કરવી પડે કે વીરપરંપરાના અસત્વી આગમિક સાહિત્યનો સર્વથા વિનાશ કરનારાં બંને સમાન ક્ષેત્ર અને સમાન કાળમાં હૈયાત બ્રાહ્મણ અને

ઐહાદ્ધ અસલી સાહિત્ય કે તે વખતે રચાતા સાહિત્ય ઉપર વિનાશક અસર ન કરી અને કરી હોય તો તે નામ માત્રની. આ કદપના માત્ર અસંગત જ નથી પણ અનૈતિહાસિક સુદ્ધાં છે. ભારતવર્ષના કોઈપણ ભાગમાં વર્તમાન કે રચાતા સાહિત્ય વિષે એવાં પક્ષપાતી વિનાશક બળો ક્યારેય ઉપસ્થિત થયાનો ઇતિહાસ પ્રાપ્ત નથી થતો કે એ બળોએ માત્ર જૈન સાહિત્યનો સર્વથા વિચ્છેદ કર્યો હોય અને પ્રાણીય તેમ જ ઐહાદ્ધ સાહિત્ય ઉપર કયા દાબવી હોય. આ અને આના જેવી બોણ કેટલીયે અસંગતિઓ આપણને એમ માનવા પ્રેરે છે કે વીરપરંપરાનું અસલી સાહિત્ય (ભલે તેના બંધારણમાં, ભાષાસ્વરૂપમાં અને વિષયચર્ચામાં કાંઈક ફેરફાર કે ઘટાડો-વધારો થયો હોય છતાં) વસ્તુતઃ નાશ ન પામતાં અખંડ રીતે હૈયાત જ રહ્યું છે. આ દૃષ્ટિએ જોતાં એ અસલી સાહિત્યનો વારસો દિગંબર ફિરકા પાસે નથી, પણ સ્વેતાંબર અને સ્થાનકવાસી એ બે ફિરકા પાસે છે. સ્થાનકવાસી ફિરકો કેટલુંક અસલી આગમિક સાહિત્ય ધરાવે છે પણ તે ડાળ, શાખા, પાંદડાં અને ફૂલ કે ફળ વિનાના એક મૂળ કે થડ જેવું છે અને તે મૂળ કે થડ પણ તેની પાસે અખંડિત નથી. એ પણ ખરું છે કે સ્વેતાંબર પરંપરા જે આગમિક સાહિત્યનો વારસો ધરાવે છે તે પ્રમાણમાં દિગંબર પરંપરાના સાહિત્ય કરતાં વધારે અને ખાસ અસલી છે તેમ જ સ્થાનકવાસીના આગમિક સાહિત્ય કરતાં એ વિશેષ વિપુલ અને સમૃદ્ધ છે; છતાં તે અત્યારે જેટલું છે તેમાં જ બધું અસલી સાહિત્ય મૂળ રૂપમાં જ સમાઈ જાય છે એમ કહેવાનો આશય નથી. સ્થાનકવાસી ફિરકાએ અમુક જ આગમો માન્ય રાખી તે સિવાયનાં માન્ય ન રાખવાની પહેલી ભૂલ કરી, બીજી ભૂલ આગમિક સાહિત્યના અખંડિત વિકાસને અને વીરપરંપરાને પોષતી નિર્યુક્તિ આદિ ચતુરંગીના અસ્વીકારમાં એણે કરી અને છેવટની અક્ષમ્ય ભૂલ એ ફિરકાના મુખ્યપણે ક્રિયાકાંડના સમર્થનમાંથી ક્લિત થયેલ ચિંતન-મનનના નાશમાં આવી જાય છે. જે સૈકાઓ દરમિયાન ભારતવર્ષમાં આશ્ચર્યજનક દાર્શનિક ચિંતન-મનન અને તાર્કિક રચનાઓ ધોધબંધ થતી હતી, જે જમાનામાં સ્વેતાંબર અને દિગંબર વિક્રાનો પણ એ અસરથી મુક્ત રહી ન શક્યા અને તેમણે થોડો પણ સમર્થ ફાળો જૈન સાહિત્યને અર્પ્યો, તે જ જમાનામાં શરૂ થયેલ અને ચોમેર વિસ્તરેલ સ્થાનકવાસી ફિરકાએ દાર્શનિક ચિંતન-મનનની દિશામાં અને તાર્કિક કે બીજા કોઈ પણ યોગ્ય સાહિત્યની રચનામાં પોતાનું નામ નથી નોંધાવ્યું એ વિચાર ખરેખર સ્થાનકવાસી ફિરકા માટે નીચું જોવાડાવનાર છે. આ બધી દૃષ્ટિએ સ્થાનકવાસી ફિરકાને વીરપરંપરાનું અખંડ પ્રતિનિધિત્વ અગર તો અપેક્ષાકૃત વિશિષ્ટ પ્રતિનિધિત્વ ધરાવનાર કહી ન શકાય. તેથી હવે ખાકીના બે ફિરકાઓ વિષે જ વિચારવાનું પ્રાપ્ત થાય છે.

આપણે ઉપર જોઈ ગયા કે દિગંબર ફિરકાએ અસલી આગમિક સાહિત્યને અવગણવામાં, તેનો બહિષ્કાર કરવામાં માત્ર વિદ્યાના કેટલાક અંશે ગુમાવવા પૂરતી જ ભૂલ

વીરપરંપરાનું અખંડ પ્રતિનિધિત્વ

નથી કરી પણ એ સાથે એણે વીરપરંપરાના ઘણા આચાર અને વિચારોનો વારસો પણ ગુમાવ્યો છે. આગમિક સાહિત્ય છોડવા સાથે એના હાથમાંથી પંચાંગીના પ્રવાહને સાચવવા, રચવા અને પોષવાનો સૌનરી અવસર જ ચાલ્યો ગયો. એ તો એક અબાધ્ય સત્ય છે કે મધ્યકાળમાં કેટલીક શતાબ્દિઓ દરમિયાન માનનીય દિગંબર ગંભીર વિદ્વાનોના હાથથી રચાએલ દાર્શનિક, તાર્કિક અને અન્ય પ્રકારનું વિવિધ સાહિત્ય એવું છે કે તે માત્ર હરકોઈ જૈનને જ નહિ પણ હરકોઈ ભારતીય સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિના અભ્યાસીને માન ઉત્પન્ન કરે તેવું છે. તેમ છતાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ એ કબૂલ કરવું જોઈએ કે જો દિગંબર પરંપરાએ આગમિક અને પંચાંગી સાહિત્ય સાચવી, તેનું સંવર્ધન અને વ્યાખ્યાન કે વિવરણ પોતાની જ દબે કર્યું હોત તો એ પરંપરાના ગંભીર વિદ્વાનોએ ભારતીય સાહિત્ય અને જૈન સાહિત્યને એક સંમાનવર્ધક ભેટ આપી હોત. ખેર, આ ઉપરથી એકંદરે મારો અભિપ્રાય કેવળ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પણ એ બંધાયો છે કે શાસ્ત્રોની બાબતમાં વીરપરંપરાનું જો કાંઈ પણ અખંડ પ્રતિનિધિત્વ આજે જોવા મળતું હોય તો તે શ્વેતાંબર પરંપરાને જ આભારી છે. હું જ્યારે દિગંબર પરંપરાની પુષ્ટિ અને તેના સમન્વયની દૃષ્ટિએ પણ શ્વેતાંબરીય પંચાંગી સાહિત્ય જોઉં છું ત્યારે મને ચોકાપુ લાગે છે કે એ સાહિત્યમાં દિગંબર પરંપરાને પોષક થાય એવી અખૂટ સામગ્રી છે. અમુક મુદ્દા પરત્વે મનલેહ થતાં, તેને ઐકાન્તિક આગ્રહનું રૂપ અપાતાં જ હાનિ દિગંબર પરંપરાને ઉઠાવવી પડી છે તેનો ખ્યાલ એ પંચાંગી સાહિત્યને તટસ્થભાવે વાંચ્યા સિવાય આવી ન શકે. જો એ સાહિત્યમાંનાં અમુક વિધાનો દિગંબર પરંપરાને બંધબેસનાં આવે તેમ ન હતું, તો તે પરંપરાના વિદ્વાનો, એ વિધાનો વિષય-એ સાહિત્યને છોડ્યા સિવાય પણ, જેમ બ્રાહ્મણ અને ગૌદ્ધ પરંપરામાં બન્યું છે અને જેમ એક જ તત્ત્વાર્થ અન્થને સ્વીકારી તેની જુદી જુદી વ્યાખ્યાઓમાં બન્યું છે તેમ-વિવિધ બહાપોહ કરી શકતા હતા અથવા તે ભાગને, સ્વામી દયાનંદે સ્મૃતિ, પુરાણ આદિમાંના અનિષ્ટ ભાગને પ્રક્ષિપ્ત કહ્યો છે તેમ પ્રક્ષિપ્ત કહી, બાકીના સમગ્ર પંચાંગી ભાગને સત્કારી, વીરપરંપરાનું પ્રતિનિધિત્વ મૂળરૂપમાં કાંઈક વિશેષ સાચવી શક્યા હોત. દિગંબર પરંપરાનું સમગ્ર માનસ જન્મથી જ એવું એકતરફી ઘડાયેલું દેખાય છે કે તેને જિજ્ઞાસા અને વિદ્યોપાસનાની દૃષ્ટિએ પણ પંચાંગી સાહિત્ય જોવા કે વિચારવાની વૃત્તિ થતી જ નથી; જ્યારે શ્વેતાંબરીય માનસ પ્રથમથી જ ઉદાર રહ્યું છે. આના પુરાવાઓ આપણે સાહિત્યરચનામાં જોઈએ છીએ એક પણ દિગંબર વિદ્વાન એવો થયો નથી જાણ્યો કે જેણે બ્રાહ્મણ-ગૌદ્ધ અન્થો ઉપર લખવાની વાત તો બાજુએ રહી પણ શ્વેતાંબરીય આગમિક સાહિત્ય કે બીજા કોઈ દાર્શનિક તાર્કિક શ્વેતાંબરીય સાહિત્ય ઉપર કાંઈ લખ્યું હોય; તેથી બિલકુલ દિગંબર પરંપરાનું પ્રબળ ખંડન કરનાર અને સાંપ્રદાયિક શ્વેતાંબરીય આચાર્યો અને ગંભીર વિદ્વાનો એવા થયા છે કે જેમણે દિગંબરીય અન્થો ઉપર આદર સાથે મહત્વપૂર્ણ ટીકાઓ લખી છે,

એટલું જ નહિ પણ પુસ્તક-સંગ્રહની દૃષ્ટિએ પણ દિગંબર પરંપરાનું માનસ સ્વેતાંબર પરંપરાના માનસ કરતાં ભારે સકીર્ણું પ્રથમથી જ રહ્યું છે. એના પુરાવાઓ જૂના વખતથી અત્યારલગીના બંને ફિરકાઓના પુસ્તક-લંડારોની યાદીમાં પહે પહે નજરે પડે છે. આ બધું હું કોઈ એક પરંપરાના અપકર્ષ કે બીજી પરંપરાના ઉત્કર્ષની દૃષ્ટિએ નથી લખતો કારણ કે મારા આ લખાણમાંથી જે પરંપરા પોતાનો ઉત્કર્ષ કૃતિત કરી બીજાના અપકર્ષમાં જ રાચવા માગે તે પરંપરાનો પણ બીજી બાજતોમાં સપ્રમાણ અપકર્ષ ખતાવી શકાય. મારું પ્રસ્તુત લેખન માત્ર સમત્વની દૃષ્ટિએ છે. એમાં ઊણપને ઊણપ માનવા જેટલું સ્થાન છે પણ કોઈ પ્રત્યે અવગણના કે લઘુત્વ-દૃષ્ટિ પોષવા સ્થાન નથી.

ચિરકાલથી પોષાયેલ ફિરકાવાસિત માનસને બદલવાનું કામ નદીના પ્રવાહને બદલવા જેવું એક રીતે અઘરું છે તેમ છતાં એ અશક્ય નથી વર્તમાન સમયના વિદ્યા અને જિજ્ઞાસાનાં બળો ધૃષ્ટ દિશામાં પૂર જોશથી પ્રેરી રહ્યાં છે. જે કાર્ય ભારે ભોગ આપ્યા પછી અગર બદલો વાળી ન શકાય એવી હાનિ ઊઠાવ્યા પછી કરવું જ પડે તે કામ પ્રથમથી ચેતી વખતસર કરવામાં આવે તો એમાં મનુષ્યત્વની શોભા છે. હું એમ માનું છું કે એક પણ ક્ષણનો વિલંબ કર્યા સિવાય સ્થાનકવાસી ફિરકાએ પોતાની ગત ભૂલો સુધારી આગળ વધવું જોઈએ અને હું એમ પણ માનું છું કે સમર્થ તેમજ નિર્ભય શુદ્ધવિદ્યોપાસક દિગંબર વિદ્વાનોએ વારસાગત માનસ બદલી દિગંબર જ કાયમ રહ્યા છતાં વીરપરંપરાને પ્રમાણમાં વિશેષ અને અખંડપણે વ્યક્ત કરનાર આગમિક તેમજ પંચાંગી સાહિત્યનું અવલોકન કરી તેનો પોતાની પરંપરાના સાહિત્ય સાથે મેળ બેસાડવો અગર તે દ્વારા પોતાના સાહિત્યની પૂર્તિ કરવી. એમ ન કરતાં જેમ તેઓ અત્યારલગી એકદેશીય રહ્યા છે તેમ રહેશે તો તેમને વાસ્તે કોઈ વ્યાપક કે સાર્વજનિક ક્ષેત્રમાં વીરપરંપરાના પ્રતિનિધિ તરીકે ભાગ્યે જ સ્થાન રહેશે. એ દૃષ્ટિએ વિદ્વાનો અને ઐતિહાસિકોમાં તેમની પ્રતિષ્ઠા ભાગ્યે જ બંધાશે.

શ્રીમદ્ વિજયનંદ સૂરીશ્વરને કોઈ અંતઃસ્ફુરણા એવી ધર્ષ કે તેમનું જિજ્ઞાસુ માનસ સ્થાનકવાસી ફિરકાના અલ્પમાત્ર આગમિક સાહિત્યમાં સંતુષ્ટ રહી ન શક્યું. તેઓ ધૃષ્ટ તો સ્થાનકવાસી ફિરકો છોડી દિગંબર ફિરકાને અપનાવી, તેમાં પણ તેટલી જ પ્રતિષ્ઠા મેળવી કાંઈક વધારે પ્રમાણમાં જિજ્ઞાસા સંતોષી, વિદ્યોપાસનાદ્વારા વીરપરંપરાનું સમર્થન કરી શકત; પણ મને એમ લાગે છે કે એ સૂરિના ભવ્ય અને નિર્ભય આત્મામાં કોઈ એવો ધ્વનિ ઊઠ્યો કે તેણે તેમને વીરપરંપરાનું અપેક્ષાકૃત અખંડ પ્રતિનિધિત્વ ધરાવનાર ફિરકા તરફ જ ધકેલ્યા અને આપણે જોઈએ છીએ કે એમણે જિંદગીનાં થોડાં વર્ષોમાં- ખાસ કરી છેલ્લા ભાગનાં અમુક જ વર્ષોમાં-આખું જૈન સાહિત્ય મથી નાખ્યું, તેમાંથી નવનીત તારવ્યું જે તેમના જ શબ્દોમાં વિદ્યમાન છે.

વીરપરંપરાનું અર્થ પ્રતિનિધિત્વ

શ્વેતાંબર ફિરકો આચાર, ઉપાસના અને શાસ્ત્રોની દૃષ્ટિએ બીજા બે ફિરકાઓ કરતાં વીરપરંપરાની વધારે નજીક છે એ વાતથી અગર વિજયાનંદ સૂરીશ્વરે સ્વીકારેલ શ્વેતાંબરીય પરંપરાના ચડતાપણાના ખ્યાલથી જો કોઈ સાંપ્રદાયિક શ્વેતાંબર ગૃહસ્થ કે સાધુ કુલાઈ સહેજ પણ બીજા ફિરકાઓ તરફ તુચ્છત્વ કે અવગણના યોષતી અભિમાનવૃત્તિ સેવશે તો તે સત્ય ચૂકશે; કારણ કે શ્વેતાંબર માનસ, અપેક્ષાકૃત ગમે તેટલું ઉદાર રહ્યું હોય છતાં એની વિદ્યોપાસના પણ આજકાલની દૃષ્ટિએ બહુ જ એકદેશીય અને અદ્વપસંતુષ્ટ છે; એ નથી તો ઉદાર અને વ્યાપકભાવે સમગ્ર પ્રાણાણુ પરંપરા અવગાહતું, કે નથી સમગ્ર બૌદ્ધ પરંપરા અવગાહતું. શ્વેતાંબર પરંપરાના ભૂતકાલીન ઇતિહાસ અને વર્તમાન જવાબદારીને વિચાર કરું છું ત્યારે તેના મેહેનદર્મી અને અદ્વપસંતુષ્ટ માનસને પણ કાંઈક કહેવાતું મન થઈ જાય છે. હું અત્યારના ધુરિણ ગણાતા શ્વેતાંબર સમગ્ર આચાર્યો અને વિદ્વાનોને નમ્રભાવે એટલું જ અંતમાં કહેવા ઇચ્છું છું કે શ્રીમાન્ આત્મારામજીએ પ્રારભેલી અને અધૂરી મૂકેલી વિદ્યોપાસનાને વર્તમાન વિશેષ કીમતી સાધનો અને સુલભ સગવડોદ્વારા લાંબાવી અત્યારના ઉન્નતતર ધોરણને બંધ બેસે એવી રીતે વિકસાવે.

ધર્મના વિશાળ વિષયના અભ્યાસમાં મને એવું સમજાયું છે કે આપણું ધર્મના શુદ્ધ રૂપને ભૂલી અશુદ્ધ અરોને વળગી પરંપર વિગ્રહ અને કલેશ કરીએ છીએ. ધર્મભાવના આપણી સાચી 'સૂત્ર' વાળી હોય તો આપણા ધર્મના બાહ્ય આચારો ગમે તેટલા દેશકાળ અને નિમિત્તોને લઈ જુદા હોય તો પણ આતર વિચારવડે પરંપરના ધર્મની ભાવનાની કદર કરી શકીએ એટલું જ નહિ પણ અપધર્મમાં તણાતા આપણે બચી શકીએ.

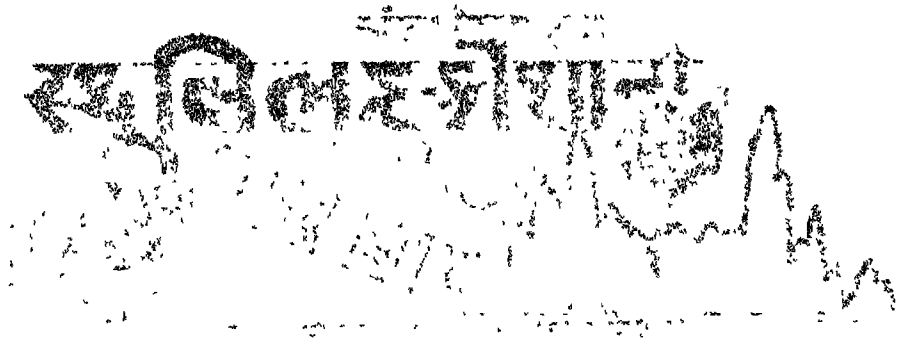
—નર્મદાશંકર દે. મહેતા

*

*

અગવેદના સમયથી આજસુધીના હિન્દુધર્મના ઇતિહાસમાં સતોની પરંપરા અવિચ્છિન્ન ચાલી આવે છે—નરે ધર્મસંસ્થાની દિવાલોમાં બારીનું કામ સારું છે : એ બારીઓ ધરની હવા સ્વચ્છ ગમે છે તથા પ્રકાશ દાખલ કરે છે. દિવાલ અને છાપરા વિના વરસાદ અને વાવાઝોડાથી હેરાન થઈએ, અને બારીઓ વિના ધરની હવા ગંધાઈ જાય. તે માટે ધાર્મિક જીવનમાં સંસ્થા અને આત્મબળ ઉભયને સ્થાન છે.

—આચાર્ય આનંદશંકર

[કર્તા ચંદ્રવિજયના ગુરુ નિત્યવિજયે મં. ૧૭૩૪ માં એક સ્વાધ્યાય રચી છે જુઓ જૈન ગૂર્જર કવિઓ ભાગ ૨ નં. ૩૭૩ ક પૃ. ૨૯૯. તેથી કનની સમય તે ગણવાનો છે.

જૈન કવિઓકૃત પાર-માસાનુ સાહિત્ય પુષ્કળ પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ છે. કેટલુંક મેં વડોદરાના મારા મિત્ર રા. મજુલાલ મજુમદારને મોકલેલું તે તેની પાસે છે. તેઓ એક પુસ્તકરૂપે પ્રકટ કરવાનો મનોરથ સેવના હતા, પણ હજુ તે પાર પડ્યો નથી. આપણી જૈન ગ્રંથ પ્રકાશક સંસ્થાઓ આવા ભાષા-સાહિત્ય પર અલક્ષ સંવતી આવી છે તે હજુયે તે ભણી દષ્ટિ દોડાવશે. —સ. પાદક.]

॥ ૯૦ ॥ સકલવાચકચક્રવર્તિ મહોપાધ્યાય શ્રી લાવણ્યવિજયગણિ શિષ્ય
પડિત શ્રી નિત્યવિજયગણિગુરુભ્યો નમઃ ॥

: ૧ :

દેશી-ધનરા દોલાની

આસો માસ જ આવિઉં રે, ઘર ઘર મંગલ ચ્યાર, દિલરા માન્યા
હું જોઈ સાજન વાટડી રે, જિલી નિજ ઘરખાર, દિલરા માન્યા
ઘર આવો હો સુભણ ! મો ઘર આવો;

મોરા જીવન પ્રાણાધાર ! મો ઘર આવો. ઘર આવો આંકણી
ચાંદો જગ્યો નિર્મલો રે, શીતલ અમીઅ ઝરંત, દિલ
સાજનવિરહો તાહરે રે, તે પણ દુઃખ દીયાંત, દિલ ધરં ૨
રંગ રસ ભરિ આપણે રમી રે, કીજે કીડા અપાર, દિલ
સ્નેહી ન છેદીએ રે, જો હોઈ કેડિ પ્રકાર, દિલ ધરં ૩

સાજન-સજ્જન. મો-માર.

શ્રી ચંદ્રવિજયકૃત સ્મૃતિભદ્ર કોશાના બાર માસ

તુઝ વિરહે મુઝનેં સહી રે, માસ વરસ સમ થાય, દિલ૦
પ્રાણુ ધરું કિમ તુઝ વિના રે ? તે કહે મુઝને ઉપાય, દિલ૦ ધર૦ ૪
જે જેહને મન માનિયા રે, તે તેહનેં મન દેવ, દિલ૦
ચંદ્રવિજય કહે સાંભળો રે, સ્નેહની એહવી ટેવ, દિલ૦ ધર૦ ૫

: ૨ :

લાલ—વિહિઆની

કાર્તિક માસ મનોહર, સખી સુંદર જેહનો વાન રે; લાલ,
આંગણે ટહુકી ટાઢડી, નારિ ચિત્ત કંતનું ધ્યાન રે. ૬
વાલ્હો સાજન કોઈ કહે આવતો, તસ આપું સોવનથાટ રે; લાલ,
વલી દેઉં લાખ વધામણી, તસ પાથરું સખરા પાટ રે. વા૦ ૭ આંકણી.
સુણ પરદેશી પંથીઆ ! માહરો નાહ દીઠો કિહાં એ સાર રે; લાલ,
મયગલની પરે માચતો, રૂપે રતિપતિ આણુહાર રે. વાલ્હો ૮
શૂર સાહસિકશિરોમણિ, એ તો સુંદર રૂપ અપાર રે; લાલ,
નેહ નિપુણ ગુણુ આગરુ, માહરો જીવન પ્રાણુધાર રે. વાલ્હો ૯
નારી તે પૂછે ધરિ નેહસ્યું રે, પરદેશી પંથી અનેક રે; લાલ,
ચંદ્રવિજય કહે નેહથી, નવિ બોલાએ ધરી ટેક રે. વાલ્હો ૧૦

: ૩ :

દેશી—સહિ રે સમાણીની.

માગશર માસ મનોહર આયો, લોકતણે મન લાયો રે;
માહરો પ્રીતમ નાળ્યો.
વાટ જોઉં માહરા વાલમની, ઉલટ ધરીય સવાયો રે. માહરો ૧૧
સાંભલિ સજન ! વિનતિ માહરી, કાં મુઝ મૂકે નિરાસ રે ?
તુઝ મુઝ અંતર ન હુતો સ્વામી !, તુઝ રહેતાં મુઝ પા રે. માહરો ૧૨
સુંદર નેહ ધરતા મુઝસ્યુ, ક્ષણ એક અલગો ન થાતો રે;
તે સજન પરદેશી હુઓ, તેહનો વિરહ ન સહું તિલમાતો રે. માહરો ૧૩
તું સ્વામી ! મુઝ અંતરયામી, ક્ષણ એક અલગો ન થાય રે;
તું પ્રાણુનાથ પરમેશ્વર મારો, તુમ વિણુ ક્ષણ ન સુહાય રે. માહરો ૧૪

સખરા—સારા. નાહ—નાથ. મયગલ—લાથી. રતિપતિ—મદન. આણુહાર—અનુસાર—જેવો. આગરુ—આગર—
પાણુ. તિલમાતો—તિલમાત્ર—જરાપણુ.

શ્રી. મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ

વિનતિ તો કીજે પ્રભુ! તેહને, જેહથી સીએ કાજ રે;
અંદ્રવિજય કહે તેહને ન કિજિએ, જેહને મુખ નહી લાજ રે. માહરૌં ૧૫

: ૪ :

ઢાલ—નણ્ણલની

પ્રીતમ! એ પ્રીતમ! પોષ માસ તે આવિયો, જે વિરહીને દુઃખકાર; વાલમ!
રાત જાએ કિમ પોસની, નારીને વિષ્ણુ ભરતાર? વાલમ! ૧૬
વેગે પધારો હો મંદિરે, સારો વંછિત કાજ; વાલમ!

નિજ સ્નેહી ન મૂકીએ, સાહિબ! ગરિખનિવાજ! વાં આંકણી. ૧૭
જીવન એ જીવન દૈવે કાં વિરહી સરજ્યાં? જે નહિ પુહચે આસ; વાં
વિરહ-વિયોગી માણુસાં, નિશહિન જૂરે નિરાસ. વાલમ! વેગેં ૧૮
સાહિબ! એ સાહિબ! મહિર આણી મનમાં ઘણી, સારો હો સંગે અંગ; વાં
નેહ ધરી નિજ ઘર આવી, કરો અંગે ઉછરંગ. વાલમ! વેગેં ૧૯
પ્રીતમ! એ પ્રીતમ! પ્રારથીયાં પીટે નહિ, જે જગેં ઉત્તમ હોય; વાં
અંદ્રવિજય પણ ઈમ કહે, તે સમ અવર ન કોય. વાલમ! વેગેં ૨૦

: ૫ :

ઢાલ—પ્રીત પૂરવલી પાલિઈ-એ દેશી

મનોહર માહ માસ આવીયો, નાઓ મુજ ભરતાર, સુગુણુ નર.
આંખા મોર્યા અતિ ભલા, કોયલ કરે ટહુકાર. સુગુણુ ૨૧
પ્રીત પ્રગટપણુ પાલિઈ, પાલિઈ ઉત્તમ નેહ, સુગુણુ
પ્રારથીયાં પીટે નહી, જે જગે ધરિઈ દેહ, સુગુણુ આંકણી. ૨૨
વિરહી ને ગહિલાતણી, સરખી જગ જોઈ, સુગુણુ
કાજ અકાજ વિચારણા, તેહને મને નવિ કોઈ, સુગુણુ પ્રીતં ૨૩
હયડાની જે વારતા, તે અવર આગલ ન કહેવાય, સુગુણુ
મન-દુઃખ મનમાંહિ વીસમે, જેમ કુવાની છાંહિ, સુગુણુ પ્રીતં ૨૪
મોટો જોલ જે જોલિને, નવિ પાલે ધરી નેહ, સુગુણુ
અંદ્રવિજય કહે સાંભલો, માણુસ ન કહિઈ તેહ, સુગુણુ પ્રીતં ૨૫

: ૬ :

રાગ-ફાગ

આઓ હો ફાગુણુ માસ મનોહર, સુંદર સુખકર જેહ;
લોક રમે રંગે જેણે ઠાંમે, સુંદર ચિત્ત ધરી નેહ. ૨૬
મનોહર ફાગુણુ આવીઓ હો, જેહ જોગી સુખકાર, મનોહરં આંકણી.

સીએ-સિદ્ધ થાય. ગરિખનિવાજ-ગરીખ પર દયાળુ મહિર-દયા. પ્રારથીયાં-પ્રાર્થીઓ-પ્રાર્થના કરનારા
ગહિલા-ધેલા.

શ્રી ચંદ્રવિજયકૃત સ્યૂલિભદ્ર કોશાના ખાર માસ

ધપમપ ધપમપ માદલ વાજે, તથ તથ તાલ કંસાલ;
ખેલા હો ખેલે નવ નવ ભાંતિ, ઉછળે અખિલ ગુલાલ. મનો ૨૭
અવલ કેસરીઆ કમુંબા પહિરી, હીર ચીર પટફૂલ;
ખેલે ખાંતિ નવ નવ ભાતે, સુંદર પહેરી દુકૂલ. મનો ૨૮
ઇમ ઉછરંગ ધરે સખ લોગા, ક્રીડા કરઇ ઉદાર;
પણ પ્રીતમ વિણ મુઝ ન સુહાવે, ક્ષતિ ઉપર જેમ ખાર. મનો ૨૯
પ્રીતમ ! આવો ઘર માહરે, પવિત્ર કરો મુઝ કાય;
ચંદ્રવિજય પણ શીખ દેઇ કહે, તુમ્હ મનિ મહિર ન થાય. મનો ૩૦

: ૭ :

દાલ

ચૈત્રે ચપો મોરીઓ, સફલ ફલ્યા સહકાર;
કાયલ કરે રે ટહુકડા, ભમર કરે હો ગુંબર. ૩૧
સસનેહી ! સુણો વિનતિ, મોરો હો પ્રાણ આધાર !
વિરહ-વિયોગી માણસાં, કાં ક્રીધાં કિરતાર ? સસનેહી ! આં ૩૨
પ્રાણપાહિ જે વાલહા, જે વિણ ઘડિય ન જાય;
તેહ તણે રે વિયોગડે રે, દૈવ દેખાડે કાં કાય ? સસનેહી ! ૩૩
જગમાં પડિત ઇમ ભણે, સજન ન કરો હો કાય;
સાજનમાં સુખ જેટલાં, તે ફરીને દુઃખ હોય. સસનેહી ! ૩૪
વહિલા આવો રે મહિરે, ક્રીજે ક્રીડા અપાર;
ચંદ્રવિજય કહે નારિને, સંતોષ ભરતાર. સસનેહી ! ૩૫

: ૮ :

દાલ—ઇંદર આગા આંબલી રે-એ દેશી

વૈશાખ માસ મનોહરુ રે, લોગી ભમર સુખકાર;
નારિ સાથે રમે નેહસ્થુ રે, આપ આપણા ભરતાર. ૩૬
સુહંકર ! આવો અમ્હ ઘરખાર,
એહ વાત છે સુખકાર. સુહંકર ! એ આંકણી.
તું સ્વામી ! સુણ વિનતિ રે, તુમ્હ મહિર ન થાય;
ઉત્તમ લક્ષણ એ નહી રે, સનેહી કિમ મૂકાય ? સુહં ૩૭

માદલ-મૃગ, તખલાં. અવલ-પહેલા તંબરના. ઉત્તમ કમુંબા-સાલ. પટફૂલ-સુંદર કપડાં. ખાંતિ-
ખ તથી. દુકૂળ-રેશમી સુંદર વસ્ત્ર. ક્ષતિ-ક્ષત એટલે ધા. પ્રાણપાહિ-પ્રાણ કરતાં. સુહંકર-શુભંકર-શુભ કરનાર.

ઉત્તમ સદ્ગુણ સંબંધે રે, અલગો મૂકે ડંસ;
 નીર મૂકે ખીર સંબંધે રે, જેમ ઉત્તમ રાજડંસ. સુહંકર! ૩૮
 મુઝશ્યું તાહરે સ્વામીજી રે, ન હુતો અંતર લગાર;
 હવે મૂકી અલગો રહે રે, તે તો અધમ આચાર. સુહંકર! ૩૯
 વારવાર હવે શ્યું કહું રે? તું સવિ બાણે સ્વામિ !
 અંદ્રવિજય કહે સાંભલી રે, સારો નારતું કાંમ. સુહંકર! ૪૦

: ૬ :

હાલ—મારજીની

જેઠ માસ જ આયો પ્રીતમ નાયો સાંધ રે વાલમજી,
 વહિલા હવે આવો વાર મ લાવો કાંઈ રે વાલમજી !
 તું. માહરો સ્વામી અંતરજામી દીસે રે,
 તુઝ દીઠે માહરાં તન મન યૌવન હિંસે રે. ૪૧
 વાલમજી ! સસનેહો સુખગેહી રે વાલમજી ! આંકણી૦
 એક મનમાં કૂડા મોહડે રુડા બોલે રે વાલમજી !
 તેહ સારસો નેહ કરે તે મુખ તેલે રે વાલમજી !
 તુમે તો સસનેહી ડંસ મુકી હવે આવો રે વાલમજી !
 તે મનોહર કાંમકીડા બહુ સુખ પાવો રે વાલમજી ! ૪૨
 તું મુઝ વિરહે કરી ખીહતો સ્વામી ! સાર રે વાલમજી !
 અતિ ગનવેતાં (?) અલગો કરતો હાર રે વાલમજી !
 ત મુઝ મૂકી ગયો સ્નેહ વિસારી કિહાં રે વાલમજી !
 હવે સ્નેહ ધરીને વહિલા આવો ઇહાં રે વાલમજી ! ૪૩
 રંગ રસભર રમતાં જે થઈ સુખની વાત રે વાલમજી !
 હવે સંભારતાં બાલે સાતે ધાત રે વાલમજી !
 પરદેશી પંથે જે ચાલ્યા તે આયા રે વાલમજી !
 પણ માહરા જીવન પ્રાણ આધાર ! તું નાયા રે વાલમજી ! ૪૪
 હવે વેગ પધારો આતમ ઠારો માહરો રે વાલમજી !
 દર્શન વાંછું પ્રભુ તુઝને વાહલો તાહરો રે વાલમજી !
 હવે અંદ્રવિજય પણ કહે સ્થૂલભદ્રને સાર રે વાલમજી !
 કોશા ઇમ વિનવે આયો ભુવન મઝાર રે વાલમજી ! ૪૫

સાંધ-સ્વામી. અંતરજામી-અંતર્યામી-સાક્ષીભૂત આત્મા. હિંસે-હપિત થાય-આનંદ. સુખગેહી-
 સુખ જેના ધરમાં છે તેવો. ભુવન-ધર.

શ્રી ચંદ્રવિજયકૃત ચ્યુલિભદ્ર કોશાના બાર માસ

: ૧૦ :

ઢાલ—પ્યારો પ્યારો કરતી—એ દેશી

આવ્યા હે આસાદ ઉદારા, જિહાં મેઘ કરે જલધારા;
જિહાં મોર કરે કિંગારા, જે સુલલિત જનને પ્યારા. હો લાલ. ૪૬

મોહન મન મન વસીઓ—આંકણીં

તવ આયા થુલિભદ્ર અણુગારા, કોશા મન હરખ અપારા;
જે બાણે હો બની ઉદારા, પુઠા દ્વધ સાકર જલધારા. હો લાલ. મોં ૪૭
કોશાએ આપી ચિત્રશાલા, તિહાં રહ્યા ચોમાસ રસાલા;
હવે કોશા હો વિનવે ઉદારા, સાંભલ તું વિનતિ પ્યારા ! હો લાલ. મોં ૪૮
તું લોગવિ મુઝસ્યું લોગા, જેમ બય સવે મુઝ રોગા;
જેમ હરખ હોવે મિટે શોગા, સાળાસ દીષ મુઝ લોગા. હો લાલ. મોં ૪૯
સુણો જીવન પ્રાણુ આધારા !, લોગવે લોગ ઉદારા;
એ કુત્સિત વસ્ર ઉતારો, ચંદ્રવિજય કહે કો કોશા તારો. હો લાલ. મોં ૫૦

: ૧૧ :

ઢાલ—લીલાવતીની દેશી

શ્રાવણુ માસ જ આવીઓ લાલ, ટબટબ ટબકે નીર; જીવન પ્રાણુ !
ઝબઝબ ઝબૂકે વીજડી હો લાલ, શીતલ સરસ સમીર. જીવન પ્રાણુ ! લોં ૫૧
લોગવો લોગ લગા હવે હો લાલ, મૂઢી કઠિન યોગ; જીવન પ્રાણુ !
માનો વિનતિ નારીની હો લાલ, ટાલો કામ-કુરોગ. જીવન પ્રાણુ ! લોં ૫૨
અંતરબમી પામીઓ હો લાલ, લોગવિ લોગ ઉદાર; જીવન પ્રાણુ !
પ્રારથીયાં પીટો નહી હો લાલ, ઉત્તમ એ આચાર. જીવન પ્રાણુ ! લોં ૫૩
આ મંદિર આ માલિયાં હો લાલ, એહ સુરંગી સેજ; જીવન પ્રાણુ !
આ હું એહ તું પ્રીતમો હો લાલ, લોગવો લોગ ધરી હેજ. જીવન પ્રાણુ ! લોં ૫૪
હવે અંતર આણો કિસ્થો? રે લાલ, ન કરિ તું તાણાખંચ; જીવન પ્રાણુ !
ચંદ્રવિજય કહે સાંભળો હો લાલ, સ્નેહનો એહ સંચ. જીવન પ્રાણુ ! લોં ૫૫

: ૧૨ :

ઉઠ કલારણી ભરિ ઘડો હે—એ દેશી

માસ ભાદરવો અતિ મનોહરુ હે, આંચો સજન ! સુખકાર;
જલધર વરસે નેહસ્યું હે, વીજલી કરે ઝબકાર. ૫૬
મનમોહન ! માહરા હે, વિનતિ માને ઉદાર;
વેલ ચઢી તરુવર ઘણી હે, જન મન હરખ અપાર. મનમોહન ! ૫૭

કિંગારા—ટૂંકાગ. સુલલિત—સુમનોહર. અણુગારા—અણુગાર—અનગાર—ગૃધ વગરના સાધુ. બની—પ્રાણુને વહાલો. પુઠા—વખ્યાં. ચિત્રશાલા—દિવાનખાનુ Drawing room. હેજ આનંદ. તાણાખે અન્તાણાતાણી. જલધર—વરસાદ.

શ્રી. મોહનલાલ દલીયંદ દેસાઇ.

નીલાઇ ધરતી થઇ છે, ઊગ્યા હરી અંકુર;
તટિની દ્રહ સવિ જલ ભર્યાં છે, છાયા વાહલ શશિ સૂર. મનમોહન૦ ૫૮
કરસણી અન્ન નિપાવીયાં છે, ફલ પાંખ્યા સહુ તેહ;
અફલ મનોરથ મુઝ રહ્યાં છે, તુઝસ્યું ધરતાં નેહ. મનમોહન૦ ૫૯
કાં હો વિડંબે નારીને ? છે, પ્રેમવતી ભરતાર;
અંદ્રવિજય કહે તેહસ્યું છે, વિરહ વિયોગ નિવાર. મનમોહન૦ ૬૦

ઉપસંહાર

હાલ-તુ'ગિયા ગિર શિખર સોહે—એ દેશી

ઇમ નારિ કહ્યા પછી બોલે, થૂલીભદ્ર અણુગાર રે;
શીલ નિજ મને ધર તું સુંદરી !, એ સંસાર અસાર રે. ૬૧
ઇમ કોશા કામિનિ ! સુષ્ટિ તું દેશના, સધ્યારાગ સમ એહ રે;
તન ધન યોવન અથિર જાણી, ધર્મસું ધરિ નેહ રે. ઇમ૦ ૬૨
અલગી રહે ઉઠ હાથ મુઝથી, જો વછે કલ્યાણ રે;
વળી શીલમન તુ દઠ પાલે, એહ કરી મુઝ વાણી રે. ઇમ૦ ૬૩
ઇષ્ટિ પરે પ્રતિબોધિ કોશ્યા, ધન શ્રી થૂલીભદ્ર સ્વામી રે;
અઉરાસી અઉવીસી મુઝી, રાજ્યું જોણે નામ રે. ઇમ૦ ૬૪
શ્રી તપાગચ્છ તખત સોહે, શ્રી વિજયદેવસૂરીંદ રે;
તસ સીસમાંહે પ્રધાન સુંદર, વાચક સવિ સુખકંદ રે. ઇમ૦ ૬૫
શ્રી લાવણ્યવિજય ઉવજાચ સેવક, શ્રી નિત્યવિજય બુધ શિષ્ય રે;
કહે અંદ્રવિજય નેહ ધરીને, સહુ મન અધિક જગીસ રે. ઇમ૦ ૬૬

કલ્પશ

ઇમ શુણ્યે સ્વામી શીશ નામી શ્રી થૂલીભદ્રગણુધરવરો,
અતિ લાલ જાણી સરસ વાણી ગામ્બો સવિ સુખકરો;
તપગછ રાજા શ્રી વિજયસેન(દેવ)સૂરિ શ્રી લાવણ્યવિજય ઉવજાચવરો,
શ્રી નિત્યવિજય બુધ સેવક અંદ્રવિજય જય જય કરો. ૬૭

ઇતિ શ્રી થૂલીભદ્ર માસ બાર સંપૂર્ણા પઠનાર્થં ગુરુણી જડાવસરીણી ॥ કલ્યાણમસ્તુ ॥
૫-૧૨ શ્રી મુક્તિકમલ જૈન મોહનજ્ઞાનમંદિર, વડોદરા પ્રત નં. ૨૩૩૧. (આ પ્રત
કવિના સમયની લખાયેલી છે એ આદિમાં પોતાના ગુરુને કરેલા નમસ્કાર પરથી સમજાય છે.)

નીલાઇ-લીલી. હરી-હરિત-લીલા. તટિની-તટી. દ્રહ-તલાવ. શશિ-ચંદ્ર. સૂર-સૂર્ય. કરસણી-
કર્ષણી-ખેતીએ. નિપાવીયાં-ઉપગમ્યાં. વિડંબે-હેરાન કરે. પ્રતિબોધિ-ખૂઝવે. અઉવીસી-૨૪ જિન
જેટલા વખતમાં થાય તેટલો વખત. તખત-ઉંચું આસન.

[મહાનંદ મુનિ લોકાગચ્છમાં થયા છે. તેણે અનેક સ્તવન સ્વાધ્યાય પદો રચ્યાં છે અને તેની રચનાઓ સ. ૧૮૦૯ થી ૧૮૪૯ સુધીની મળે છે. તેમાં પ્રભુની આરતિ આદિ કૃતિઓ જોતા તે જે લોકાગચ્છના હતા તે ગચ્છ મૂર્તિપૂજક હતો એમ જણાય છે. ૩૫-૭૫ની પરંપરામા જગજીવન-ભીમસેન-મોટા ઋષિના શિષ્ય હતા. —સંપાદક.]

સમરીએ શારદા નામ સાચું, એહ વિના જાણિયું સર્વ કાચું;
જ્ઞાન વિજ્ઞાન ને ધ્યાન આપે, મહેર લીલહેર અજ્ઞાન કાપે. ૧
શુભચરણ નમિ માસ ખારે તે ગાઉં, નેમ રાજ્યલને ચિત્ત ધ્યાઉં;
જે પ્રભુ સત્ય સંપત્તિદાતા, એહ જિન ભૂપણ સહી જુગવાતાં. ૨

: ૧ :

નેનના હેતશું તેહ જણાવે, માસ ખારે કહી પ્રીઠ મનાવે;
માગશિર માસે તે મન ભાવે, રાજ્યલ નેમને વેણ સુણાવે. ૩

હાલ કૃષ્ણના માસની.

માગશિર છે હિતકારી રે, પ્યારી જોવે છે રે વાટ;
હજી લગે નેમ ન આવીયા, વાધિયા વિરહ ઉચાટ. ૪

હાસ્ય વિનોદના દોહરા, ભાવે નહી મુઝ અજ;
ચિત્તમાંહિ લાગી ચટપટી, ચટપટી ખોલું વચન. ૫

શ્રી. મોહનલાલ દલીયંદ દેશાઈ

બાપહીઉ પીઉ પીઉ કરે, ગોપી ગાવે રે ગીત;
નિશદિન સાંભરે નાહલો, વાહલો માહરે રે ચિત્ત. ૬
પીઉ વિના સુણો નારીને, એ દિન જાવે રે નીઠ;
સેજ સલુણા આવીયે, જાલીએ વયણુ તે મીઠ. ૭

દુહા

ખેત્ર કલ્યા અગ આવી ધાયા, ગોપીએ વિનોદનાં ગીત ગાયાં;
તેહ સુણી મોહના મોહ વ્યાપેં, પીઉ વિના વિરહણી દિન કિમ કાપે ? ૮

: ૨ :

ઢાલ

રોસ કિસો એણુ પોસમાં, દોસ વિના જગનાહ !
વિણુ મોહ્યા કિમ દીણુઈ, વાહલા ! દિલનો દાહ ? ૯
અવગુણને ગુણુ ખે(કે)લવેં, જે હોવે ચતુરસુબાણુ;
તપ જપ મૂકિ વેગલો, આવ્યો જીવનપ્રાણુ. ૧૦
પારખા મુખની વાતડી, રાતડી જાણિનેં જેહ;
એક અવગુણુ ચિત્ત રાખે, ભાખે ન તેહનો છેહ. ૧૧
સાજન મુંકી વેગલા, અતિ ભલો અવરસ્થું નેહ;
ઇમ કરતાં વાલેસરૂ, ધરીઈ નહી ગુણુગેહ. ૧૨

દુહા

તું ઉપગારી તું હી જ ઇસ, કહું કેતલો તુજ વિસવાવિસ;
મહેર કરી મોહના મંદિર પધારો, આ નારિના નેહના નેન ઠારો. ૧૩

: ૩ :

ઢાલ

માહે મનોરથ માહરા, મનમાં રહ્યા રે હજાર;
તો સુખ મનની વાતડી, કોણુ સુણે નિરધાર ? ૧૪
જેહને મન છે નેહલો, તે ભયે વિકલ શરીર;
કેતકી વિન જિમ ભમરને, ભાવે ન કૂલ કરીર. ૧૫
તાઠે રે ગાઠે પરભવ્યા, આહીં જ સૂનેં આવાસ;
થર થર કંપે રે દેહડી, મુંકયા રે જેહ નીરાસ. ૧૬

સુંદર સહજ ગમે નહી, સૂતાં રે નિંદ ન આય;
તોહિ વિના પ્રભુ! માહરે, ઇંણુપરિ દિન કિમ બય ? ૧૭

હુહા

એમ ન કીજીઈ સુણુ પ્રાણુનાથાં, પાલીએ પ્રીતડી તેં ગહીએ હાથ;
નયણુનો વાશ(સ) તેં માસ ફાગ, સાં(શ્યા)મ! સંભારીઈ એહ જ લાગ. ૧૮

: ૪ :

હાલ

ફાગુણુના દિન કુટરા, આકરા લાગે રે મુગ;
વિરહ તપે તન માહરો, મન ભાવે નહી તુગ. ૧૯
કે ખેલે લાલ ગુલાલસૂં, અગીર અરગબ ખ્યાલ;
હું રહી એક દુભાગણી, આઠ્યા નિ(ન) નેમ મયાલ. ૨૦
કે જન પૂજે રે પદમણી, ભાંમની આપદ દૂર;
કે નૃત્ય નાચે રે નવનવા, પાય પખાલે જો કુંર. ૨૧
કે પ્રીઈ સંગે રે રંગે રે, ઠંગે ખેલે બહુ ખ્યાલ.
કે ગોપી ગજગતિ જોહવી, ઠારે અનંગ ચોસાલ ૨૨

: ૫ :

ચિહુ દિશ તરવર ચીતરા, નીતર્યા ચૈત્ર સુવાસ;
બાઈ જ્યૂઈ નવ માલની, મોગરા મરવો જો ખાસ. ૨૩
દમણો ચખેલી રે અંપકે, ષટપદ લાગી રે ચિત્ત;
નેમતાણી હું વાટડી, એણુ રીતે જોઈ રે નિત. ૨૪
વિરહણી વિરહની વાતડી, રાતડી ગમીઈ રે કેમ ?
નીર વિના જિમ માછલી, નેમ વિના નિશ એમ. ૨૫
કે મનમેં ઘડી સાહિબા ! ખિણુ વરસાંસો થાઈ;
તે પોહરની સ્ત્રી વાતડી, માસ વરસ કિમ બય ? ૨૬
મંદિર સૂનેં મહિલાતણુ, મોહન ! કિમ રહે મન ?
કેકિલ કલકુજિત કરેં, તિમ દહે વિરહિણી તન. ૨૭
નયણુ રે નિંદ આવેં નહી, અતિ તીખી અંદ્રની રાત;
અંખી રહી પ્રિઈ જીભડી, વાદહા-વિરહની વાત. ૨૮

દુહા

કે પ્રીયા પ્રીતશુ' વાય વીઝે, કે દર્પણુ મુખ દેખતાં જ રીઝે;
હવે સખી રાબૂલ ચિત્ત થાપે, ચૈત્રમાં નેમ એ દુઃખ કાપે. ૨૯

: ૬ :

વિરહિણી-વેદના જગમાંહિ મોટી, પ્રીતિ વિના નારી સંસાર ખોટી;
ખીણુ ખીણુ નેમની વાટ જોતી, વૈશાખમે' વીસર્થુ' નાક-મોટી. ૩૦

ઠાલ

વૈશાખે વન પાકીયા, ભાવીયા દાડિમ કાંમ;
રાજા દન રહીયામણી, બાસુ' કદલી શું કાંમ. ૩૧

જો આવો હિત ધરી ચિત્તશું, તો પ્રિતિ મુ કાનલી લાખ;
અંબતણી જે પાકીયા, કેરી સાકર દ્રાખ ૩૨

નારંગી નવરંગી ચુંગી, સોપારી જંખી(જ)ર;
કરણી ખીજેરી ખીલકા, બદરી રકત ઠારીર. ૩૩

કિ મુખ મનમે' રામતાં, રાંત ખેઠાં હિમે સેઝ.
પોઠોનિ સાહિબ સામલા ! કહિયૈ તુમ્હ હેજ ૩૪

: ૭ :

દુહા

મૂરખને' વેણુશ્યુ સીખ દીજે, પિણુ જગ-બાણુને' સ્યું કહીજે;
હવે નિકુર એ જોડે જ આવે, કલા કાંમની કેલ સુહાવે. ૩૫

ઠાલ

જોજ તપે અતિ આકરો, સી કરી એવડી રે ધીજ ?
આવો તો ઉબ્ણુ નિવારીએ, સીત સંચારે' પતિજ. ૩૬

પંથી પિણુ પંથે આકરો, નારિને મલિ રે અનેક;
પાય પડિ પ્રભુ ! વિનવું, આંણુ નિશ્ચિત વિવેક. ૩૭

એક ઘડીની પ્રીતડી, કિમ મુકે ઉત્તમ જેહ ?
છયલ છખીલા હો રાજવી !, છટકી ન દીજે છેહ. ૩૮

ઉત્તમ એહ આચારડો, જન્મ લગે વહે નેહ;
કાટે પણ પ્રીટે નહી, જેમ (પ)ટોલે રે રેહ. ૩૯

પશુઅ-પુકારથી ચાલિયો, પાલિયો એક ન બોલ; કાળે તે આપણો રાગીયો, ત્યાગીયો નિપુણ નિટોલ.	૪૦
નવ ભવ નેહ નિવારીઠિ, નવી રહ્યો વલી નાહ; નવભોવન વ કાંમની, યામની લીધો ન લાહ.	૪૧

દુહા

ભરિ ભરિ ભેર નિશાસ મુકે, તિમ નયણથી જલધાર ન મુકે; કાયા કોમલ તેજ સીઝે, નિરહયી નાહલો તોહી ન રીઝે.	૪૨
--	----

: ૮ :

ઠાલ

આકરી રીત છે આસાઠની, વિરહિણી વ્યાપી છે પીર; થાયે ઘટા ધન મેઘની, અતિ સ્યાંમ વરસ્યે નીર.	૪૩
કાંમ-કલા-રસ કેલવી, કેકી કરે રે કિગાર; ચિહું દિશ વાહલ ચાલિયા, વીજ વ્યાં ઝણુકાર.	૪૪
અરથી હોઈ રે ઉતાવલો, દેખી પર્જન્ય ધાર; કાંમ વ્યાપ્યો આ કામિની, શીતલ સીત વિકાર.	૪૫
સમઝે રે ચતુર સાંનમાં, માતા ચિહુ દિશિ દંભમ (?) દન વશી હુ વિલવિલુ (?), હાથે નહી મુઝ અંલ.	૪૬
કામ રે ચિત્તે કામની, રામને સીતા જૂં સીર; ચાતકને મનિ મેહુલો, પોપટીને મન કીર.	૪૭
ચકોરતણે મન ચંદ જૂં, તિરસ્યાં લાવિ હો નીર; તિમ વિરહ ધરિ ધણે રીતે, જીવ ધરે નહી ધીર.	૪૮

: ૯ :

દુહા

મેહ અંધારતો નીર ઠાઠે, દેખતાં વિરહણી-હીય કોટે; દિન વિભોગનાં આવણે નીઠ આખે, વિલવિલે રાગુલ શ્રી જગનાથ પાખે.	૪૯
--	----

ઠાલ

આવણુ શ્રવણે મેં શુણ્યો, દુખીયાં દાઝે દેહ; સરવડાં વરસી મયણના, મયણનો દાખે રે છેહ.	૫૦
--	----

श्री. मोहनलाल दलीयद देशाध

नयणु धरीने रे नाडुलौ, छेडुलौ आवे रे नाडु;	
प्रीत परम सुभ पावन, जेवन लीजे रे लाड.	५१
प्रीत भली पारैवनी, वाइ राजे रे प्रीत;	
हीजे डेज डेत आणुये, टाले विरड कुं प्रीत.	५२
अेक अेक विना डसे नडी, जे डेवे अति धणु इर;	
मुअ प्राणु वालैसर, आण्यो नि केम डणुूर ?	५३

: १० :

डुडा

प्रीतनी रीत पारैव पाले, प्रियासंगथी आपडा सर्व टाले;	
भाद्रवे: सडीया रे! नेम पधारै, नाड विणु नारिने केणु संलारे ?	५४

डाल

भाद्रवडो रे लरजेर शुं, धार वडे नही-पूर;	
सजल सरौवर पूरीया, यूरीया दालिद्र इर.	५५
देश(शी) ने नागर लोकमां, नीपना सडेज अनंत;	
सुलक्ष थया प्रलु आवतां, लावतां सुभ ते संत.	५६
प्रीड विना किसा लोजन ?, प्रीड विना किसा डेत ?	
प्रीड विना किसा ओलडा ?, प्रीड विना केसी सेअ ?	५७
प्रीड विना किसां ओलावां ?, प्रीड विना किसी वात ?	
प्रीड विना किस्यां मंदिर ?, प्रीड विना किसी रात ?	५८

: ११ :

डुडा

प्रीड विजेगथी नयणु व्यापे, जिणु जिणु देडडी तेड तापे;	
विरडिणी वेदना जाणु लागे, पिणु मानीजे आसो रथ डु:भ लागे.	५९

डाल

आसो अे आस डुंती धणुी, मनमे आवशे नेम;	
नव नवा लूपणु लेथ, देथ धरसे प्रेम.	६०
में जाणुं प्रलु सांभलो, आंभलो टालशे धर;	
पूरव कर्मने जेगडे, जांधुं रे मोटुं रे वेर.	६१

महानद मुनिकृत नेम-राज्यल पार मास

मोहनी ओ हीवाली ओ, पक्षीई मनमथ कांय ? कंततष्ठी परि तोह न, ओ दुष्प केहुवो न नई.	६२
बूषण्य दुषण्य परगमे, नवि गमे सहीयर-साथ; विरह-दावानल हाजतां, वालम ! हेने रे हाथ.	६३
सासरे नवे रे सुंदरी, हरणे प्रीतम हेन; धरणी रे भक्षियल पहमष्ठी, नित नमे नित सेज.	६४
अंतर यंडन अरगने, परिमल महेके रे तन; साधे शुबरी सुंदरी, देभतां नवि रहे मन.	६५

हुहा

नावतां नाहले आस लागी, विरहष्ठी दावानल हेह लागी; वास मनमथ जेवन जपे, नेन नकवेशरे कीर हीये.	६६
---	----

: १२ :

हाल

कारिंके भाति रे कामनी, हांमनीने आणुहार; महमाती प्रिठ साथी, राति अंग उदार.	६७
अंग न जेलावती गीत के, गाती जेलती अंग, ओक करे केलि सारभि, कां तुं तने रे सुचंग ?	६८
शाशवयषि मृगानयष्ठी, सेवन वरण्य शरीर; सा करमांष्ठी हेहडी, निम मृग वागे रे तीर.	६९
निम पंथीजन जल विना, तापे रे सूके रे कंठ; तिम मुज वालिम ! तुज विना, मयण्य संताचे उलंठ.	७०
धम न किने रे वाहडा !, वाहडाशुं किशो वाह ? काम रसे रस आपो रे, रापो हरि विषाह.	७१
आवण्यो श्रवने (?) रे मंदिरे, सुंदर मिलस्ये रे होर; ओहुवो सहेसो नेमने, राजूल शुष्णयोरे सोर.	७२

नाक्षु-अप्यु. जेगडे-जेगे. आधु-आंध्यु.

શ્રી. મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ

હુંહા

વિરહની વેદના સખ ટાલી, દંપતિ તે અવિચલ પ્રીત પાલી;
સંભોગ થયા ને વિભોગ લાગા, અરીઅણુ આપથી પાય લાગા. ૭૩

હાલ

દીખ લીની સીખ દીની રે, પાંખી કેવલજ્ઞાન;
ન પીઉ વિના પહિલા શિવમંદિરે, પોહતી નિરમલ ધ્યાન. ૭૪

રાજેમતી ને નેમજી, પામ્યા જે અવિચલ વાસ;
જન્મ—મરણુ ભવ ટાલીયા, પાલીયા ખોલ ઉલ્હાસ. ૭૫

ગ્યાંન દિવાચર સાચર સાચર, નેમ ને રાજૂલ દોય;
સાંચર બુધિકો આગર, જાપ જપે સુખ હોય. ૭૬

ખાલ બ્રહ્મચારી સદા, નેમ ને રાજૂલ નાર;
કાંમ તે પૂરે સંકટ ચૂરે, નેમ મુનિ જયકાર. ૭૭

નેમ રાજૂલ મેં રે ગાઇયા, પાઇયા આનંદ આપ;
પરમેસર પદ ગાયતાં, જિપીજે વિરૂઆં પાપ ૭૮

લોંકાગણ બુધિ શિરંમણી, તિલક મુનિ ગુરુ તાસ;
દીવ બંદર મેં વિરચાયા, મહાનંદ મન ઉલાસ. ૭૯

હુંહા

વેદ પંડવ નેં મન આણુ, નેમ ચંદ સંવત એહ વખાણુ;
ઉઘોત અષ્ટમી માસ માહ, માર્ત્તંડ પૂરાંણુ ઉમાહ. ૮૦

—ઇતિ શ્રી નેમરાજૂલ ખાર માસો સંપૂર્ણ. ત્રિં ૪૦ સંભૂરાંમ સં. ૧૮૫૨ શ્રાવણુ
શુ. ૧૩ મુંખાઇ મધ્યે.

(અનેક સ્તવનાદિ સંગ્રહ એ નામ આપેલી પ્રત નં. ૨૪૬ માંથી શ્રી મુક્તિકમલ
શ્રી જૈન મોહન જ્ઞાનમંદિર—વડોદરા.)

પંડિતશ્રી સુખલાલજીનો સત્યદર્શી

[આ પત્ર તા. ૩૦-૧૦-૩૫ ના એક જૈન સંસ્થાના આગેવાન સભ્યના પત્રના ઉત્તરરૂપે લખાયેલો અને લેખકના લખવા પ્રમાણે એમાનો અમુક ભાગ એવો છે કે જે પ્રસ્તુત (તેમના 'વીર-પરંપરાનું' અખંડ પ્રતિનિધિત્વ' નામના આ ગ્રંથમાં પ્રકટ થયેલ) લેખના અતમાં પૂરવણીરૂપે આપી શકાય આ તો પ્રાસંગિક, આકા એ આખો પત્ર એવો મુદ્દાસર છે કે તેમાંની વૈયક્તિક બાબતો કે નામ છાડી તે આખો છપાવવા જેવો છે. અમે તે લેખની અંતે આ મૂકવા તૈયાર હતા પરંતુ ઉક્ત લેખ છપાયો ત્યારે આ પત્ર ન મેળવી શકાયો તેથી તે જુદો આપવા પડ્યો છે. તેમાંથી વ્યક્તિગત વાત અને નામ કાઢી નાખેલ છે. આમાં સ્પષ્ટ બતાવેલ છે કે જૈનત્વની ખરી પ્રકૃતિ, તેમાં સર્વ જાતની ચર્ચા-મતબંદોને સ્થાન, મૂળગત અને ઉત્તરગત પ્રશ્નોની મીમાંસા, સમય જતાં મંજેગ-સ્થિતિ અદ્વાતા મૂળગત મનાતા પ્રશ્નો મૂળગત રહેતા નથી, બુદ્ધિના પ્રશ્નોની ચર્ચા સંકુચિત ભૂમિકામાં રખાવી ન થયે. જૈનત્વની પ્રકૃતિની મૂળગત વસ્તુઓ એ નામે અહિંસા અને અનેકાતનો શિક્ષાત છે તેથી અન્ય વસ્તુઓને રાખવા જતા જૈનત્વ સંકુચિત થશે અને બુદ્ધિમાનોને સ્થાન નહિ રહે, અને છેવટે ઉપર્યુક્ત લેખના વિષયની પૂરવણીરૂપે જુદી જ દલીલથી એ જ સિદ્ધ કર્યું છે કે 'વેનાગરપરપરામા જે ઉદારતા પોષાઈ છે તેવી અન્ય-દિગ્ગર અને સ્થાનકવાસી-પરપરાઓમા પોષાઈ કે પોષાતી દેખાઈ નથી, તેથી તે ઉદારતાવંકે વેનાગરપરપરાએ જૈનત્વ પ્રકૃતિનો પરિચય કરાવ્યા છે. અમે આ આખા પત્રને અક્ષરશઃ મળતા છીએ—સંપાદક.]

× × × મારી ઈચ્છા હતી અને તે પ્રમાણે મેં એક વિસ્તૃત જવાબ લખવાનો ઉપક્રમ પણ કરેલો જેમાં જૈનપરંપરા અને ઇતિહાસ તથા તાત્ત્વિક પ્રમાણો હોય, છતાં આવી પડેલ ખીણ પરિસ્થિતિ અને તેનો કાર્યભાર જોતાં આજે એમ લાગ્યું કે બધું જ રૂઢી જશે તેથી ટૂંકમાં માત્ર અભિપ્રાય પૂરતો જવાબ લખું છું.

તમે લખો છો—“આપ વિદ્યાલયમાં ઝૂળ રસ લો છે, તો તે પ્રશ્ન પરત્વે આપનો અભિપ્રાય શો તે કર્તવ્ય-સૂચવનને અંગે યોગ્ય લાગે તો લખી જણાવશો.”—તેમ સાચે જ હું વિદ્યાલયમાં રસ લઉં છું. જ્યાં લગી એની સામાન્ય નીતિ અને પ્રવૃત્તિ ઉદાર તેમ જ વિશિષ્ટ છે ત્યાં લગી ગમે તેટલે દૂર અને તટસ્થ રહ્યા છતાં મારો એના પ્રત્યે પૂર્ણ આદર અને રસ રહેવાનો. હું પ્રથમથી જ માનું છું કે જૈન સમાજને શિક્ષણ-સંસ્થાઓની

ખાસ જરૂર છે. એવી સંસ્થાઓ તો બહુ એછી છે પણ જેટલી છે તેમાં ય મહાવીર વિદ્યાલયનું સ્થાન મહત્ત્વનું છે અને મહત્ત્વનું સિદ્ધ કરી શકવાની વિશેષ યોગ્યતા તે ધરાવે છે. એની ભૂમિકા અને આબુખાબુનું વાતાવરણ બધું જ પ્રગતિની સંભવિતતા ધરાવે છે તેથી અને શુદ્ધ શિક્ષણની દૃષ્ટિથી પણ જવાબ કે અભિપ્રાય આપવો એને હું કર્તાવ્ય જ સમજું છું.

તમે લખો છો-“ આપણી સંસ્થા સમાજની છે અને આપણે સહાય માટે સમાજ પાસે વારંવાર જવું પડે છે તે પણ લક્ષમાં રાખી અભિપ્રાય આપશો. ”-પણ જે મારે તાત્ત્વિક ખુલાસો કરવો હોય તો મદદ આપનારના મોઢા કે કોથળી સામે જોઈ કેવી રીતે ખુલાસો કરવો ? કારણ જ્યાં સુધી હું સમજું છું ત્યાં સુધી એક અમુક વર્ગ તો એવો જ છે કે જે કાંઈ પણ બહાનું મળતાં વિદ્યાલય વિરુદ્ધ પ્રવૃત્તિ કરે જ અને કશું જ બહાનું ન મળે ત્યારે પણ એક કોડી તેને ન આપે એટલે તેને તો લક્ષમાં રાખીએ કે ન રાખીએ સમાન જ છે ઊલટું તેને લક્ષમાં લેતાં સામાન્ય ખુદ્દિની પણ હત્યા કરવી પડે. હવે રહ્યો ખીજો વર્ગ કે જે વિદ્યાલયનો હિતેચ્છુ જ છે અગર હિતેચ્છુ બનવાનો તેમાં સંભવ છે. તેને પણ લક્ષમાં લઈ આવા પ્રશ્નોનો તાત્ત્વિક ચૂકાદો ન જ આપી શકાય; કારણ એ વર્ગ ગમે તેવો હિતેચ્છુ અને આદરપાત્ર હોય છતાં એ વર્ગની વિચારણા કોઈ અભ્યાસ કે ચિંતનથી ભાગ્યે જ ઘડાએડી હોય છે. એ વર્ગ પણ જે દિશામાં પવન વહે તે જ દિશામાં એણું કે વધતું ઢળતાં દેખાય છે. એને સ્વતંત્ર અભ્યાસ કે સિદ્ધાંત જેવું ભાગ્યે જ દેખાય છે. હા, તેમાં થોડા પણ એવા ભાઈઓ છે અગર મળવા સંભવ છે કે જે કેવળ તત્ત્વ-દૃષ્ટિએ વિચાર કરી શકે અથવા એવા વિચારનું સમજૂતી મૂલ્ય આંકે, તેથી પ્રસ્તુત પ્રશ્નો પરત્વે કાંઈ પણ વિચાર મારે કે ખીજા કોઈએ દર્શાવવાનો હોય તો તે વસ્તુસ્થિતિ અને જૈનત્વની પ્રકૃતિની દૃષ્ટિએ જ દર્શાવવો જોઈએ; નહિં તો આજે આપેલો અભિપ્રાય વળી સમાજનું વલણ બદલાતાં બદલાવો પડે અગર મદદ કરનાર કે ન કરનારના લેદ કે પ્રમાણ પ્રમાણે એ અભિપ્રાય પણ જુદો જુદો બાંધવો પડે. વિવાદાસ્પદ પ્રશ્નોના ઉત્તરો તો તત્ત્વદૃષ્ટિએ જ સ્થિર થવા જોઈએ, નહિં તો ગાંધીજીની અસ્પૃશ્યતા નિવારણ વિષેની વિચારણા અનેક રૂપ ધારણ કરતાં છેવટે જૈન સમાજની એ જ વિષયની પ્રાચીન વિચારણાની પેઠે અનેક વિરોધો અને મદદનીશોની ક્ષણિક રુચિઓ વચ્ચે કચારનીએ ત્રિજીન ધઈ હોત. અભિપ્રાય અમુક જ સ્થિર થયા છતાં તેને અમલમાં મૂકવો કે નહિ ? અગર પૂર્ણ અમલમાં મૂકવો કે અપૂર્ણ ? હમણા મૂકવો કે પછી ? એક અમુક રીતે અમલમાં મૂકવો કે ખીજી રીતે ? પણ, એ વસ્તુ અભિપ્રાય કરતાં જુદી છે અને તે સંસ્થાના સંચાલકો કે નિર્વાહકોના બજાબજ ઉપર અવલંબિત છે. તેથી આ સ્થળે પ્રસ્તુત પ્રશ્નોનો કાંઈ પણ ખુલાસો કરવામાં મારે આ કે તે કોઈ પણ વર્ગની રુચિ તરફ લક્ષ આપવાનું પ્રાપ્ત જ થતું નથી અને તમારે પણ અભિપ્રાય બાંધવા પરત્વે લોકરુચિ તરફ જોવું ન ધરે. હા, અમુક ચૂકાદો થયા પછી પણ તમે અમલમાં મૂકો કે ન મૂકો એ તદ્દન જુદી વાત છે.

નબળું માનસ નિર્ણય વિકૃત્ત પણ થોડો કે ઘણો વખત પ્રવર્તવા પ્રેરે. એ જ સ્થાને સખળ માનસ નિર્ણય પ્રમાણે જ વર્તવા આગ્રહ કરાવે અને છેવટે ખીબને પણ પોતાની દિશામાં આકર્ષે એ જુદી વાત છે.

તમે લખો છો-“વિચારની ઉદારતા ક્રિયામાર્ગને અંગે પાલવે પણ મૂળ બાબતોમાં મતભેદ થાય ત્યાં શું કરવું ઘટે તે સંબંધી આપનો મત જરૂર જણાવશો.”

“સર્વજ્ઞત્વ કે મોક્ષમાં અનંતત્વના પ્રશ્નને અંગે મતભેદ થાય તો તે મૂળગત ગણાય કે નહિ તે આપ વિચારશો.”

આ તમારા પ્રશ્નના બે ભાગ છે એક એ કે અમુક વસ્તુ મૂળગત ગણાય કે નહિ અને ખીબે એ કે બે મૂળગત હોય તો તે વિષેનો વાંધો કે મતભેદ ચલાવી શકાય કે નહિ ? આમાંથી પહેલા ભાગ ઉપર આવીએ મૂળગત એટલે શું ? તેની શી વ્યાખ્યા ? એ વ્યાખ્યા હમેશાં એક જ સરખી રહી છે, રહી શકી છે અગર રહી શકે તેમ છે ? કે સમયે સમયે લોકરુચિ અને શિક્ષણ-વિકાસના પ્રમાણમાં તે વ્યાખ્યા બદલાતી ગર્ભ છે અગર બદલાવાનો અત્યારે ને હવે પછી સંભવ છે ? વર્તમાનમા પણ શું સર્વસંમતિએ અમુક જ મૂળગત અને ખીબુ ઉત્તરગત એવો વિભાગ શક્ય છે ? આ અને આના જેવા પ્રશ્નો ઊભા કરી મૂળગત શું અને શું નહિ ? તેની વ્યાખ્યા શી અને તે કેવી બાંધવી ઘટે ? એનો વિચાર કરશો તો તમને ચોકખું જણાશે કે આવી બાબતો અત્યારે સામાન્ય સમાજની દૃષ્ટિમાં ગમે તેટલી મહત્ત્વની અને રૂઠ હોવા છતાં વસ્તુતઃ તે મૌલિક નથી ગર્ભકાલે દેડકાં ચીરવાનો પ્રશ્ન મૂળગત જેવો જણાતો અને આજે તે ગૌણ ધર્મ કદાચ વિરોધીઓને પણ પચી ગયો ગરજભેદ અને ક્રિયાભેદના પ્રશ્નો જે હજી જગાએ જગાએ મૂળગત જ દેખાય છે અને ગર્ભકાલે તમને પણ દેખાતા તે આજે સુબંધ-ચુરોપીય વાતાવરણમાં રૂઠ લોકોને પણ મૂળગત નથી ભાસતા તે પરત્વે હવે વિચારની ઉદારતા કેળવવાની વાતો તદ્દન રૂઠ લોકોમા પણ થતી સાંભળી છે. સર્વજ્ઞત્વ વિષેની ભલે ખીબ જ રીતે પણ એક વાર ભારે ચર્ચા જૈનપર પરામાં ઉઠેલી. તેને મૂળગત ગણી તે વખતે પૂર્વપક્ષીને ભાંડનારના વંશને પાછા એ જ પૂર્વપક્ષીના ગ્રંથોને અત્યાર લગી માત્ર પ્રમાણ જ નહિ પણ પ્રમાણશ્રેષ્ઠ માની આદરતા આવ્યા છે સાધારણ લોકો ચમકે અગર તેમને ચમકાવી શકાય એવી ચાલુ શાસ્ત્ર-પરંપરાથી વિકૃત્ત દેખાતી ઘણી બાબતો ઉપાધ્યાયજીએ તેમના જ્ઞાનગિન્દુ વિગેરે ગ્રંથોમાં ચર્ચા સ્થિર કરી છે શ્રુતજ્ઞાન જુદું ન જ માનવું કે મનઃપર્યાયજ્ઞાન પણ જુદું ન જ માનવું એ વાત તમારા કે મારા જેવો આજે લખે તો કદાચ અંડાધારીઓ ઊભા થાય, પણ જ્યારે ઉપાધ્યાયજી એ વસ્તુ સ્થાપે ત્યારે જૈન તર્ક અને ઉદાર વિચારસરણીનું ભૂષણ ગણી એને તર્કવાદમાં સ્થાન અપાય છે. ધર્માસ્તિકાય જેવાં દ્રવ્યો તર્કથી સાબીત ન કરી શકાય, એના વિના પણ જૈનનત્ત્વજ્ઞાનની રચના શક્ય છે

એ પ્રશ્ન સિદ્ધસેને છણ્યો ત્યારે આજના દયાળુ મહાવ્રતધારીઓ હોત તો કદાચ તેમને ફાંસીએ નહિં તો કાળાપાણીએ મોકલત અને આજે પણ તમારા કે મારા જેવા આ વિષે લખે તો શું પ્રશ્ન ઊભો ન થાય કે આ મૂળગત છે કે નહિ ? આવી તો અનેક ક્રિયા અને તત્ત્વજ્ઞાનની બાબતો છે કે જે વિષે એક વાર ચર્ચા થતાં પ્રથમ મૂળગત વાંધો દેખાય અને પછી થાળે પડી બધું ગોઠવાઈ જાય. જૈનત્વની પ્રકૃતિ અને તેના ક્રમિક ઇતિહાસમાં મૂળગત અને ઉત્તરગત વચ્ચે સીમાડો બાંધવો એ ભારે અઘરું કામ છે. બન્ને પક્ષોમાં દલીલો છે. તમે એક બાબુ જૈન વિચારસરણીને અને જૈનત્વની પ્રકૃતિને જગત સમક્ષ સર્વશ્રેષ્ઠ ઉદાર માનવા-મનાવવા પ્રેરાવ, તેમાં રાજી થાવ, અને બીજી બાબુ કોઈ પણ સુદા પરત્વે કોઈ માણસ પ્રમાણિકપણે તર્કપુરઃસર પોતાનો વિચારભેદ દર્શાવે ત્યારે તે પ્રશ્નને મૂળગત કે અસુક રૂપનો કહી, તેને ઘટતી બધી શક્ય સબ કરી તેનું બુદ્ધિદ્વાર બંધ કરવામાં આવે એ શું જૈન પ્રકૃતિનું લક્ષણ છે ? જૈન પ્રકૃતિ તો એમ કહે છે કે આગમ સાથે જ તર્કને છૂટ છે અને વળી તર્કને છૂટ છે એનો અર્થ જ એ છે કે કોઈ તર્કથી કોઈ પણ વસ્તુનું પરીક્ષણ શરૂ કરે ત્યારે એને એના કરતાં ય વધારે શુદ્ધ અને વધારે સૂક્ષ્મ તર્કથી જવાબ આપવો. અત્યારે તો હું જોઉં છું કે કોઈ જવાબ આપવાનો વિચાર જ નથી કરતું. એનો જવાબ માત્ર સામાને બનતં પ્રયત્ને ચૂપ કરી મૌન રાખવામાં છે. આ વસ્તુ જૈન પ્રકૃતિથી તદ્દન વિરુદ્ધ છે. તેથી આવા અતીન્દ્રિય અને હંમેશા ચર્ચાસ્પદ બની શકે એવા વિષયોને મૂળગત માની તે પરત્વે મતભેદ સહન કરવામાં ન આવે અગર ચર્ચા થવા દેવામાં ન આવે તો જૈન વિચારપરંપરાનો વિકાસ જ અટકે અને જેમ મોટા મોટા પશ્ચિમીય વિદ્વાનો અને આ દેશના પણ વિદ્વાનો જૈન શાસ્ત્ર ઉપર શુષ્કતાનો આરોપ મૂકે છે તેને સાચા પાડવા જેવું થાય વૈદિક દર્શનોમાં એક, ઇશ્વર માનવાની ઘસીને ના પાડે છે, બીજું તેની સાથે ઇશ્વર સ્થાપવા આકાશપાતાળ એક કરે છે એક, સર્વજ્ઞત્વની સંપૂર્ણ શક્યતા સ્થાપે છે, બીજું તેની સાફ ના પાડે છે; એક, વેદને નિત્ય અને પૂર્ણ નિર્દોષ માને છે, બીજું, વેદને માનવા છતાં તેને નિત્ય માનવાની સાફ ના પાડે છે, વળી ત્રીજું તેને નિર્દોષ અને પ્રમાણુ માનવા છતાં તેમાં ય પ્રક્ષિપ્ત ભાગ શોધી દોષ દૂર કરવા યત્ન કરે છે. આવી હબરો નાની-મોટી બાબતો વિષે મતભેદ અને તે ઉપર અત્યારે પણ બુદ્ધિને તૃપ્ત કરે એવી સતર્ક રસભરેલી ચર્ચાઓ છે. તે થાય છે. જૈન આચાર્યોએ પણ ઓછો-વધતો એનો અભ્યાસ કર્યો છે, કરે છે અને તમે કબૂલ કરશો કે છતાં ય એ વૈદિકપરંપરાને જરા ય આંચ નથી આવી. ઊલટું એ વિકાસમાંથી જ ગીતા અને બીજાં રત્નો જન્મ્યા છે. ઐત્દ્યપરંપરાના પરસ્પર તદ્દન વિરોધી દેખાતા દાર્શનિક પ્રબળ મતભેદોએ અને તે ઉપરની ચર્ચાઓએ એટલું ગંભીર અને આકર્ષક સાહિત્ય ઉત્પન્ન કર્યું છે કે જેને જોનાર એક વાર તો ઐત્દ્ય ન હોવા છતાં તેને કદી નમ્યા વિના ન રહે. ત્યારે પ્રશ્ન થાય છે કે જૈનપરંપરા અને પ્રકૃતિમાં આવું કાંઈ સ્થાન છે કે નહિ ? હું અભ્યાસ અને ચિંતનથી સ્પષ્ટ જોઈ શકું છું કે જૈનત્વની

પ્રકૃતિમાં એ બધાને પૂર્ણપણે સ્થાન છે. હા, અમુક સંજોગોને લીધે જૈનપરંપરામાં એ વિકાસ નામ માત્રનો થયો છે એ જુદી વાત. એ ખાત્રી જૈનપરંપરાના અનુગામીઓની છે; જૈનત્વની પ્રકૃતિની નહિ. તેથી હું આવા અતીન્દ્રિય પ્રશ્નોને, જેમાં કોઈને સામે તર્ક અને બુદ્ધિપૂર્વક જવાબ આપવાની પ્રામાણિક છૂટ છે અને પૂર્વપક્ષી સૈને જવાબ આપવા સંબોધે છે, મૂળગત ગણવા તૈયાર નથી. વળી તમે પોતે જ જ્યારે અત્યારના વૈજ્ઞાનિક યુગમાં ઉચ્ચ અભ્યાસ કરનારને તત્ત્વાર્થના ત્રીજા-ચોથા અધ્યાયો નથી શીખવતા અગર તે ઉપર ભાર નથી આપતા ત્યારે તમે બધા અને શીખનારાઓ કંઈ દિશામાં છો? એનો જરા શાંતપણે વિચાર કરો. દાદર કે માહિમની ગંદી ચાલીઓના અને વાલકેશ્વરના આકર્ષક બંગલાઓનાં વર્ણનો જે કોલેજીયનો રસપૂર્વક વાંચે તો તેમને તેથીએ વધારે લયાનક ગંદા નરકનાં વર્ણનો અને અદ્ભુત સ્વચ્છ અને સમૃદ્ધ સ્વર્ગ અને તેની અપ્સરાઓનાં વર્ણનો કેમ નથી લલચાવતા? અગર તમે એ વર્ણનોને સર્વજપ્રણીત માનવા છતાં શીખવવા ઉપર ભાર કેમ નથી આપતા? વાત એમ છે કે તમે જે કાંઈ વ્યવહારમાં આચરો છો તેને જ એક તત્ત્વજ્ઞ બુદ્ધિમાન પરીક્ષાની કસોટીએ મૂકે છે. જે બુદ્ધિ અને તર્કપૂર્વક લોકોને વિચાર કરતાં શીખવે તે ગુન્હેગાર કે જે મૂંગે મોઢે એ જ વસ્તુ આચરણમાં મૂકે તે ગુન્હેગાર? વળી એક બીજી બાબત : હવે અમુક પ્રશ્નોને મૂળગત માન્યા એટલે એની યાદીમાં બીજા ઉમેરવાની ફરજ તમને વિરોધીઓ નહિ પાડે એની શી ખાત્રી? એ યાદી છેવટે કેટલી થશે? તમને જે શિક્ષકો મળે તે બધા તે લાંબી કે ટૂંકી યાદી પ્રમાણે તમારા પક્ષમાં જ રહેવાની પ્રતિજ્ઞા લઈને શિક્ષણના કામમાં જોડાવાના કે શી રીતે? જે શિક્ષકો શિક્ષણ આપે તે ભલે વિચાર ગમે તેવો ધરાવે પણ તેણે કૃત કાંઈ લખવું નહિ એટલે જ નિયમ રાખશે શું? કોલેજીયન વિદ્યાર્થીઓને સમર્થ રીતે તત્ત્વજ્ઞાનનું શિક્ષણ આપે એવા અધ્યાપકો ગમે તેવો મનભેદ ધરાવવા છતાં તે વિષે કદી જાહેરમાં લખે કે બોલે નહિ એવી સુંદર નીતિ માત્ર વિદ્યાલયમાં જ કદથી શકે છે કે કોલેજ, યુનિવર્સિટી અને બીજાં વિદ્યાપીઠોમાં પણ? જે વિદ્યાર્થીઓને કોઈ પણ પ્રશ્ન પરત્વે બધી જ સંભવિત બાબત જાણવાની છૂટ હોય તેવા જમાના અને તેવાં ક્ષેત્રોમાં માત્ર ખસે કુટ જેટલા ક્ષેત્રક્રમમાં અમુક પ્રશ્ન પરત્વે તમારે કે તમારા શિક્ષકે ચર્ચા ન કરવી, અગર કરવી તો તે વિષે જાહેરમાં ન લખવું એવો પ્રતિબંધ શું વૈજ્ઞાનિક છે? અને જે વૈજ્ઞાનિક ન હોય તો એને મૂળગત પ્રશ્નસ્પર્શી કહી શકાય? તેથી હું કોઈ પણ બુદ્ધિના પ્રશ્નને ચર્ચાની સંકુચિત ભૂમિકામાં રાખવાની વિરુદ્ધ છું અને અમુકને મૂળગત માની તે પરત્વે ચર્ચા-જન્ય વિકાસ અટકાવવામાં જૈનત્વની હાનિ જોઈ છું. ત્યારે તમે પ્રશ્ન કરશો કે શું કાંઈ મૂળ અને ઉત્તર જેવું છે જ નહિ? હું અભિપ્રાય એવો ધરાવું છું કે છે, અને તે અહિંસા અને અનેકાંતનો સિદ્ધાંત. આ બે વસ્તુના વિચારાત્મક અને વ્યવહાર્ય સ્વરૂપમાં સંખ્યાબંધ સોપાનો છે. હજી પણ મનુષ્ય જાતિની એકતાના અનુસંધાનની સાથે

એના વિચારણીય સ્વરૂપમાં પરિવર્તન કે વિકાસ થવાનો, પણ એ એ જ વસ્તુ જૈનત્વની પ્રકૃતિને હંમેશા મૂળગત રહી છે અને રહેશે ખીજી વસ્તુઓને રાખવા જતાં જૈનત્વ સંક્રુચિત થશે અને બુદ્ધિમાનોને સ્થાન નહિ રહે.

હવે પ્રશ્નના ખીજા ભાગ ઉપર આવું છું. જો કે મૂળગત કે ઉત્તરગતના સીમાડા બાંધવા વિષે લખી જ ગયો, પણ મારા કે ખીજાના વિચાર પ્રમાણે મૂળગત પ્રશ્ન પરત્વે મતભેદ જરૂર રહેવાનો; છતાં એક વસ્તુ કહું છું તે એ છે કે કોઈ પણ ખીજા વિચારકની દૃષ્ટિએ મૂળગત ગણેા એવા પ્રશ્નો પરત્વે પણ મતભેદ ઊઠે ત્યારે પૂર્વપક્ષીને વિચાર કરવાની પૂર્ણ છૂટ હોવી જોઈએ. જૈન પ્રકૃતિમાં જો ઉદારતા, ક્ષમા, વિવેક અને બુદ્ધિની વ્યાપકતા હોય તો તે માત્ર ક્રિયામાર્ગ પરત્વે જ મર્યાદિત રહી ન શકે. ખરી ઉદારતા, ખરી ક્ષમા અને ખરી બુદ્ધિની વ્યાપકતાની કસોટી તો કટોકટીના મતભેદ વખતે જ થાય છે, તેથી જમે તેની દૃષ્ટિએ મૂળગત લેખાતા પ્રશ્નો પરત્વે જમે તેને પ્રામાણિક મતભેદ દર્શાવવાની જૈન પ્રકૃતિ પ્રમાણે છૂટ હોવી જ જોઈએ. એ બાબત વાંધા લેવો એ જવાબ આપવાની બુદ્ધિની દરિદ્રતા અને ઉદારતાની પરિમિતતા સૂચવે છે. કોઈ તાર્કિક એમ તો કહેતો જ નથી કે તમે જવાબ ન આપો. એ તો જવાબ માટે રાતદિવસ સૌને નોતરે છે. પ્રમાણિકપણે એ નિમંત્રણ ન સ્વીકારી, વિરોધી બાબુ બુદ્ધિપૂર્વક ન સ્થાપી વાંધાને હાઉ ઊભો કરવો એ અનેકાંતની ઉદારતા ને અહિસાની ગંભીરતાની હુલ્લા છે. આ સ્થળે પ્રસ્તુત વિષયોમાં મારો મત બહુવાની સૌને કુતૂહળ વૃત્તિ થાય. મને પણ એ લખતાં નથી સંકોચ કે નથી ભય; છતાં અત્યારે એ અપ્રસ્તુત હોઈ અને તે વિષે ખૂબ લાંબું અર્થાત્ હેતુ-અહેતુવાદની ચર્ચાપૂર્વક લખવાનું હોઈ તે વિષે તટસ્થ જ રહું છું.

x x x હવે હું એક ઐતિહાસિક સત્ય ઉપર આવું છું. તે એ છે કે શ્વેતાંબરીય સાહિત્ય અને વિચારપરંપરા એવી પ્રથમથી વ્યાપક રહી છે અને અખંડતા એણે સાચવી છે કે તેમાં દિગંબરીય સાહિત્ય અને સમગ્ર વિચારપરંપરા એક માત્ર અંશરૂપે ગોઠવાઈ બંધ છે અને સ્થાનકવાસી સાહિત્ય અને વિચારપરંપરાનો પાંચ સો વર્ષનો નાનકડો ફણગો પણ એમાં જ સમાઈ બંધ છે. જો માત્ર સ્થાનકવાસી સાહિત્ય અને વિચારપરંપરા જ અસ્તિત્વમાં રહે અને શ્વેતાંબર કે દિગંબરીય પરંપરા લુપ્ત થાય તો એ માત્ર જ્ઞાન્ત અને અપૂર્ણ જ જૈન યોગ્યું બની રહે. માત્ર દિગંબરપરંપરા જ શેષ રહે અને શ્વેતાંબર ભૂંસાઈ બંધ તો જૈન સમાજ અને સાહિત્યનો સાચો ઇતિહાસ જ અનંતકાળમાં લોપાઈ બંધ. પણ જો કે હું ઇચ્છતો નથી, એમ બને પણ નહિ; છતાં કદપનાથી માને કે માત્ર શ્વેતાંબરપરંપરા જ હૈયાત રહે તો શું થાય ? એનો જવાબ એ છે કે એથી જૈન સમાજ, જૈન સાહિત્ય કે જૈન તત્ત્વજ્ઞાન અને આચારની અખંડ ઐતિહાસિક પરંપરામાં કરી જ ઊણપ ન આવે. દિગંબર અને સ્થાનકવાસી એ બે પરંપરાઓ મૂળ

પુસ્તકના પરિશિષ્ટો અને તે પણ કેટલેક અંશે અગત્યના છે એ ખરું; પણ આખો ઇતિહાસ કહે છે કે શ્વેતાંબરપરંપરાની ઉદારતા ગાકીની પરંપરાઓના સાહિત્યમાં કે આચારમાં આવી જ નથી આનાં સેંકડો ઉદાહરણો છે. આ સ્થળે આ સૂચન ફક્ત એટલા પૂરતું છે કે શ્વેતાંબરપરંપરાના સંસ્કાર ધરાવનાર અને તેનો ઇતિહાસ સમજનાર વાસ્તે ફિરકા-લેદ જેવું કશું જ તત્ત્વ પોષવાને કારણુ નથી. એક પણ દિગંબરીય આચાર્ય એવા નથી થયા (હું બાણુતો) કે તેમણે જે પાનાંના શ્વેતાંબરીય સાહિત્ય ઉપર લખ્યું હોય. એવી એક પણ દિગંબરીય સંસ્થા નથી જ્યાં સ્થાનકવાસી કે શ્વેતાંબર પંડિતને સ્થાન હોય. તેથી ઊલટું કદર શ્વેતાંબર પક્ષપાતી ઉપાધ્યાયજીએ સુદાં દિગંબરીય સાહિત્યને ધુગ્પિત કર્યું છે અને અત્યારની પણ અનેક શ્વેતાંબર અને સ્થાનકવાસી સંસ્થાઓ તદ્દન સંકુચિત એવા દિગંબર પંડિતોને રાખી પોષી રહી છે વધારે તો શુ, શ્વેતાંબર ખમીર ધરાવતા અને શ્વેતાંબર ફંડથી ઊભા થયેલા પરમશ્રુતપ્રભાવક મંડળે વસ્તુતઃ દિગંબરીય સાહિત્યને જ છેલ્લાં લગભગ પચીસ વર્ષો થયાં પ્રકાશમાં આણ્યું છે; એટલું જ નહિ પણ એ મંડળે પ્રગટ કરેલ એકે એક ગ્રંથ દિગંબર વિદ્વાનને હાથે જ સંપાદિત થયો છે. આ તે શ્વેતાંબર સમાજનો દોષ કે ગુણ ?

મને લાગે છે કે એ ઉદારતા કેળવી શ્વેતાંબર આચાર્યોએ અને ગૃહસ્થોએ વસ્તુતઃ જૈનત્વ પ્રકૃતિનો જ પરિચય આપ્યો છે અને દિગંબર પ્રકૃતિએ એમાં ભારે ભૂલ કરી છે, તેથી એ પરપરાનું માનસ શ્વેતાંબર જેટલું ઉદાર થયું જ નથી. જો આમ છે અને છે જ તો વાંધો નભાવી લેવાનો સવાલ જ ક્યાં છે ?

હા, આમ છતાં સમયે સમયે શ્વેતાંબર સમાજની અનભ્યાસી અને વ્યાપારી પ્રકૃતિએ ઘણીવાર નિરર્થક ગાંડપણુ પ્રગટ કર્યું છે. જ્યારે શ્રીમદ્ હતા ત્યારે તેમની ઉદારતા ઘણા શ્વેતાંબર સાધુઓ અને ગૃહસ્થો સાંખી ન શક્યા. આજે પણ એમનું લખાણુ વિવેક-પૂર્વક વાંચ્યા સિવાય એમના વિષે મિથ્યા ભ્રમણાઓ ફેલાવનાર ક્યાં ઓછા છે ? પણ તમારે બાણુવું જોઈએ કે એની પ્રાજ્ઞતા અને સર્વગ્રાહિણી ઉદારતા શ્વેતાંબરીય ખમીર-માંથી જ પોષાઈ છે. વાસ્તે વિદ્યાલયે-ને રાખીને પોતાના ઇતિહાસની રક્ષા કરી છે અને સાથે લાભ પણ ઉઠાવ્યો છે.

તમારી સમિતિ પોતાની નિર્ભંગતા કે સખળતા પ્રમાણુે કોઈને રાખવા, ન રાખવા વિષે ગમે તે નિર્ણય બાંધે, એમને રજા પણ આપે એ સાથે મારો કશો જ સંબંધ નથી; પણ તમને એક સત્ય કહી દઉં કે તમારા વિદ્યાલયે એવા અધ્યાપકને મેળવી ભારે પ્રકર્ષ સાધ્યો છે. જે વિદ્વાને અને વિચારકો એ સંચોટ તાર્કિક લેખકના તટસ્થ લખાણુો વાંચશે તે તેમની સાથે મનસેદ ધરાવવા છતાં જો ભુદ્ધિમાન હશે તો તેમના પ્રત્યે આદરશીલ થયા વિના કદી જ નહિં રહે. આવા એક વિચારક અધ્યાપકને રાખી વિદ્યાલયે જૈન

દર્શનની જ નહિ પણ ભારતીય દર્શનની સેવા કરી છે. તેમનાં લખાણો જો ગૂજરાતીમાં હોત અગર હવે થાય તો એ જૈન સમાજની નિષ્ક્રિય બુદ્ધિને સક્રિય બનાવવામાં ભારે ફાળો આપશે અને પરિણામે એક એવો પણ અભ્યાસી સમર્થ વર્ગ તૈયાર થશે કે જે તેમનાં લખાણોની પણ સમીક્ષા કરશે.

વિદ્યાલયનું અને જૈન સમાજનું સ્થિર હિત દેખાતું હોય તો એમ કરી શકો. એમ કરવાથી વિચારનું વહેણ કાંઈ બંધ રહેવાનું છે? સિદ્ધ તો પાંજરાથી મુક્ત હોય ત્યારે જ સિંહત્વ વધારે ખીલે છે. જો એમનામાં સિંહત્વ નહિ હોય તો ભ્રમણા ટળશે. હશે તો ગમે ત્યાં દીપશે. મેં મારા જીવનમાં પણ એ લાલપીળા રંગો જોયા છે અને હજીએ જોઈ છું. વિચાર-સ્વાતંત્ર્ય ધરાવનારો સંકટને નહિ લેખે.

હવે ઉપસંહારમાં એ પણ કહી દઉં કે જો કે હવે મારો સમય વાનપ્રસ્થ યોગ્ય જ છે, એક અતિ મહત્ત્વની જવાબદારી ઘણા પ્રતિકૂળ સંયોગોમાં પણ ઇચ્છાપૂર્વક ઉપાડી છે, છતાં તમને સૂચવી દઉં છું કે વિદ્યાલયના હિત ખાતર મારી પ્રત્યક્ષ સેવાની જરૂર જણાય તો તે વખતે હું તંટલા જ રસધો મારું બધું સ્વાતંત્ર્ય સાચવીને ઉઠાવીશ. મેં જ્યાં જ્યાં 'તમે' કે 'તમને' એમ લખ્યું છે ત્યાં માત્ર તમે જ વ્યક્તિરૂપે સામે નથી પણ મારો વિચાર જાણવા તત્પર બધા જ મારા વાપરેલ 'તમે' શબ્દમાં આવી જાય છે. મેં લાંબું લખ્યું છે એમ જરૂર લાગશે પણ આટલું મને પ્રસંગ આવતાં આવશ્યક લાગ્યું જ તેથી મેં ચાલુ કાર્યની ક્ષતિ કરીને પણ સક્ષિપ્ત લખાણ કર્યું છે.

જેવી રીતે નીતિવેત્તા નીતિના કાનુનોને રૂક્ષ અને અફર બનાવવા પ્રયત્ન કરે છે, જેવી રીતે બુદ્ધિવાદી કલા ને સાર્વત્ર્ય ની બાહ્ય મપારીને સ્પર્શે જે, તેવી રીતે આપણા ધાર્મિકો ધર્મના મત્યને સમજના વિના બાહ્ય ક્રિયામાં જ ધર્મ સમાપ્ત થયો એમ સમજી લે છે.

કોઈ પણ વ્યાખ્યા, ક્રિયા કે શબ્દો રાજ્યનું સ્થાનક લઈ શકે નહિ. કારણ કે આ બધાં તો માત્ર પડછાયા છે, તે આજે આપણે પડછાયા પર કલહ કરીએ છીએ.

જ્યારે હિદુધર્મ તેના ઉપદેશકોને પરબોમમા મોકલી શકતો તે દિવસે તેનો સૂર્ય મધ્યાહ્ને તપતો, પણ આજે હિદુધર્મનું એક લક્ષણ કશા પણ પરિવર્તનનો વિરોધ છે. પરિવર્તન પામતા સંયોગોને સાનુકૂળ થવામાં જ હિદુધર્મની મહત્તા હતી એ વાત આપણે ભૂલી ગયા છીએ.

રૂઢિચુસ્ત પક્ષોએ નવા વિચારનો હ મેશાં સામનો કર્યો છે પણ શકરાચાર્ય, રામાનુજ ને બુદ્ધ મમા બળવાખોરોની સાથે રહેવું તે હ મેશા સારી વસ્તુ છે.

જે સંસ્કૃતિ માનવીને ઉન્નત જીવન જીવવાની તક આપે છે તે જ ખરી મંસ્કૃતિ છે.

ત્રી૦ સર રાધાકૃષ્ણન

મોહનલાલ દલવીયાંદ દેશાઈ

સંપાદક-

[સ ૧૭૧૪ ની ઉદયચદ્રુત માણિકકુમર ચોપામ્યાંયા આ ઉતારિલું છે. માલવા, ગૂજરાત, લાટ-ભરુચ પ્રાંત, ઇડર, વડનગર, બોકડ-મારવાડ ગૂજરાત વચ્ચેનો ૧ સોરઠ, કચ્છ, સિંધ, મારવાડ, દક્ષિણદેશ, મલવાગિરિ-મલખા, બંગાળ, સિંહલદ્વીપ-લકા, કામરુ-ગૌડ વગેરેની નારીઓનું વર્ણન છે. પદ્યી ગૂજરાત દેશનું ટૂંક વર્ણન છે—સંપાદક.]

દેશની વાત કહો વરણી રે, નારીતણાં જે કરણી;
વેસ આચાર વખાણો રે, જે જિહાંનાં જાણુઉ. ૪૭

દુહો

જાણુ એક બોલ્યો નિસ્થે, સાંભલિ સેઠ મહંત;
મિં દીઠા દેસ મોટિકા, તે કહું હું એકાંતિ. ૪૮

ચાલિ

એક માલવાતાણી જે નારી રે, રૂપ કલા શુભ સારી;
નિસનેહી તે જાનિ રે, ફારફેર નહી ઇણિ વાતિ. ૪૯

કાવ્યં

રામા માલવદેશજાતિચતુરા પુણ્યે: સુગંધા પ્રિયા,
તન્વી તેજસરોજકોકિલરવા નાશા શુકાનુત્તરા ।
કંબૂગ્રીવવરા ચ માલતિલકા વેણીમુજંગા પરા,
નિત્યં હંતિ સ કામવંતપુરુષં મૂકાર્મુકૈર્દૃકશરૈ: ॥ ૫૦

श्री. मोहनलाल दलीयंद देसाय

यासि

गुल्लरडी गुणुवंत रे, इल कूल लोअ मडंत;
मनमान्यध आपे प्राणु रे, धूर ति हीध वभाएय. ५१

काव्यं

कुबलयदलवर्णा चारुविस्तीर्णकर्णा,
चकितहरितनेत्रा पुष्पराजीव वक्त्रा ।
लघुजीवनरक्ता.....
सुललितगतिरेषा गूर्जरी चारुवेषा ॥ ५२

यासि

दभलभती झाड हेसी रे, मिथ्यातष्टि अबिनिवेशी;
लघुं हेभी मुड मथकोडे रे, ग्नु मारे न लीभ झेडध. ५३

दुळे।

झाड हेसी दभाड, मुड छुटी माहुं लये;
जभतां जडे कभाड, झाडेतष्टी रमणी तिका. ५४

यासि

हंडिर हेस नध हांते रे, भलभये न को भांते;
'रान्य' 'रान्य' कही मुणि भोले रे, रातिदिवस डोंगड झेले. ५५

दुळे।

भोटी नारि नर नान्हडा, ज्युडती न को जेड;
वडनगरि नारी नागरी, प्रीठि न पुडये कोड. ५६

यासि

'आलस्थो' 'आलस्थो' लियरती रे, दिन राति रडे झिरती;
ताति पीआरी भीठी रे, निलज नारि जे मिं हीठी. ५७

दुळे।

भोडड हेस थंलथु धणुा, न लडे पीआरी पीड;
रामा भस्त ने नर रांकडा, लीध न मुके थोड. ५८

यासि

प्रीति लली परिपाले रे, यतुरार्धमे शुष्य अन्धूआले;
प्रिउत्थुं आपे प्रांशु रे, सोरठडी सुंदरि सुनल्यु. ५६

हुंछे

सोरठडी सिरदारि, इडेत्थुं हिल लेलवे;
दोचन लटका पारि, भील को आवे नही. ६०

यासि

कछ देसी ज्याडेल नारि रे, लोग त्रिपति नही लगार;
प्रीठि वादि ओले रे, विषु अवसर अवगुणु ओदलध. ६१

हुंछे

ओले ओले मोकली, गंभीर नही लवलैस;
+सकार न को सुंदरी, कुछित कासीं वेस. ६२

यासि

सिद्धी सिधुनी ओदली रे, सुल असुल न वेध लोली;
ओले अंध नही भीजे रे, साची वाति मत भीजे. ६३

हुंछे

भीजे मत अरुं ओलतां, सिंधू न को सकार;
पुन्य पाप प्रीछे नही, वदूत्रि न को विकार. ६४

यासि

नवकाट भाडू देसि रे, सुवनीन सीलि सुवसेसि;
सुध शील सुंदर आचार रे, अयुक्त न ओलध डिवारि. ६५

हुंछे

वारि वदने नारीतणे, पास क्रीठ विनालि;
प्रथक् प्रथक् पुढ्ये नही, तिषि नीर न को निडवालि. ६६

यासि

रंगे वेस धरे विशेष रे, मुण अरणु नर न देजे;
दाता लुक्ताने उपगारी रे, ओदवी मडूदेसनी नारी. ६७

+ भाल नही, सुकार्य नही. § कासी-कपाय. † नवाणुमां.

श्री. मोहनलाल हलीचंद देशाध

हुँडे।

गाढा गुढा गीत रस, सुघड ने सुकलीषु;
शुषु राये १विरये नडी, वयषु न बाभे दीषु. ६८

यालि

दक्षणी द्वाभिषुविलुषी रे, सघणी दीसे डंगी;
डलदने रगे राये रे, मान भूके द्वाभीर्ध काये^२ ६९

हुँडे।

काचड काणदी करि धरे, सेलां पद्धिरषु यीर;
पांन डूले पुरी रडे, सुरडां तैल सररीरि. ७०

यालि

कर अरषु ऒघाडां सीस रे, गडणड गाभ निशदीस;
धी योपडे ने तैल पाध रे, तिडां कडे कुषु ऒध ? ७१

हुँडे।

ऒति न डे प्रगट तिडां, कांती^३ सलुर्ध पाध;
ऒाणु ऒाभरी ऒोणने, पत्राले प्रीसाध. ७२

यालि

विषयवांछा ना निवारे रे, सुंदर डेडु सभा रे;
पंय ऒरतारी पनेाती रे, ४मलयागिरि भांन वहीती. ७३

श्लोकः

बंगदेशे हि प्रमदा, चित्रिणी देहकोमला ।
मिष्टान्नभोजनी ज्ञाता, मृदुवाणी प्रीभाषिणी ॥ ७४

यालि

महन पूतली सभ दीसे रे, पदभिषु डेणी मन डीमे;
ऒभरा डेडि न भूके रे, मुनिनां मन न यूके. ७५

श्लोकः

जले शुक्तिः स्थले हीरा, वने मत्ता च दंतिनः ।
गृहे पद्मिणी नारी, धन्यदेशो हि सिंहलः ॥ ७६

१ विरये-अगडे. २ कुँछे भारे. ३ कांदा, डुंगणी, प्याण. ४ मलयाड नायाड ऒति.

દેશદેશની નારીઓનું પ્રાચીન વર્ણન

ચાલિ

કામરૂ દેસિ કુહાડિ રે, પ્રીઉને ખાંધે ઝાડિ;
નર ના લેખે આણુધ રે, ખઈલ કરી નાથિ તાંણુધ. ૭૭

શ્લોક:

ગોહુદેશેષુ યા રામા, ચંચલા હંસગામિની ।
ગીતનાદરતા નિત્યં, વિનયાવનતકંધરા ॥ ૭૮

ચાલિ

લોટ મોટ કરણાટક કલીઆ રે, અંગ તિલંગ અટકલીઆ;
લલી લલી ધરતી દીડી રે, સવારથિ સહૂઈ મીડી. ૭૬

(૮૦ થી ૮૪ લખેલ નથી.)

દેસ સકલનો સિણુગાર રે, ગૂજ્જર મંડલ મનોહાર;
આંખા રાઇણુ ઝંખ જિહાં બાઝા રે, લોગી ભમર નર વસે તાબ. ૮૫

સહુ સુહાતું ઓલે રે, કદહી અવગુણુ ન ખોલે;
કદાચિ કુવચન ઓલાઈ રે, ફિરિ પાછી પસ્તાઈ. ૮૬

આપ કાજ ના વિણુસાડઈ રે, તે નયણુ સરગ દેખાડઈ;
વિધિ વિવહાર (ન) ચૂકઈ રે, હઠિ ભરાણી ઊડાડઈ કૂકિ. ૮૭

વરણુવતાં લાગઈ વાર રે, અંથ તણુઉ વાધઈ વિસ્તાર;
સેકળુ બે ચિત બણુઉ રે, તે દેસની વહુ ધરિ આણુઈ. ૮૮

સુભાષિત કૃષ્ણ

સંપાદક

પંચોત્તરી

શ્રી. મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ

પ્રસિદ્ધ સાક્ષર કવિશ્રી મેઘાણીએ લોકસાહિત્યને પ્રકાશી ગૂર્જર સાહિત્યની કિંમતી સેવા કરી છે. તેમના શબ્દોમાં કહીએ તો “ પ્રીતિના કામલ ભાવો, લોકગમ્ય સરલ રૂપરોમાં દુહાઓએ સંબરેલા છે: અને એમાં પહાડી કવિતાનો સંસ્કાર મ્હેંકે છે. એ કવિતા અભણોને પણ અંતરે ઉતરી જાય છે, કેમકે એનાં રૂપકા, ઉપમાઓ વગેરે બધાં જીવનની રોજીંદી દુનિયામાંથી જ ઘડેલાં છે. એકંદર દુહા સાહિત્યનો એક ગામડિયા જીવતરના મનોને લક્ષ્યવેધી વાક્યોથી આંટવાનો છે.” અહીં એક પ્રાચીન લેખકે એકત્રિન કરેલા સુભાષિતરૂપે ૭૫ દુહાઓનો સંગ્રહ કરેલો તે મ્હેંકેલ છે. આવા સુભાષિત દુહાઓ જૈન ગૂર્જર સાહિત્યમાં ઘણા વિશાલ પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ છે અને તેનો સંગ્રહ જ્યારે પ્રકાશિત થશે ત્યારે તેથી ગૂર્જર સાહિત્યમાં એક સારી વૃદ્ધિ થશે.—સંપાદક.

॥ શ્રી વીતરાગાય નમઃ ॥

- ગ્યાન પદારથ પાયકે, જહાં તહાં ગાંઠ મ ખોલ;
 નહિ પાટણુ નહિ પારખૂ, નહિ આહક નહિ મોલ. ૧
- નીચી દષ્ટિ ચાલતાં, ત્રિણુ ગુણુ ગાઠા થાય;
 કાંટો ટલે દયા પલે, પગપિણુ નવિ ખરડાય. ૨
- ડગ ડાગલા તણીય, આઉખો આદમ તણો;
 ઘટ ત્રેવડે ઘણીય, જસા નમાવે જગતમેં. ૩
- દુઃખ આયે મત દુઃખ ધરે, સુખ આયે મત ફૂલ;
 દર્ષ દર્ષ કયા કરત હૈ, દર્ષ દર્ષ સુકખૂલ. ૪
- સાયર બાપ કુ-બાપ તું, કિં કનજૈ અપ્પેણુ ?
 એકો રચણુ ન અપ્પીયો, લંછણુ કિંદૈ જેણુ. ૫
- ચંદા પુત્ત કુપુત્ત તૂં, કિં કિલજૈ પુત્તેણુ ?
 ધંકકો બિંદુ ન અપ્પીયો, ખારજ કિંદૈ જેણુ. ૬

સુભાષિત દુહા પંચોત્તરી

- ચંદ્ર સંદેસા મોકલે, સાચર બપ્પ જુહાર;
ચઢ્યા કલંક ન ઉતરે, મોલંછણુ તોખાર. ૭
- હમતીરાં જલ લે ચઢ્યો, તુમ પર શિખર કરંત;
ખારાથી મીઠો કરું, તિણુ શુણુ ભરીયો ગાજંત. ૮
- કુમતીરાં જલ લે ચઢ્યો, તુમ પર શિખર કરંત;
ખારાથી મીઠો કરું, તિણુ શુણુ ભરીયો ગાજંત. ૯
- જિહ્વિ ઉતુંગ ચઢ કિર પતન, સો ઉતુંગ નહી કૂપ;
જિહ્વિ સુખમેં કિર દુઃખ વસે, સો સુખ હી દુઃખરૂપ. ૧૦
- નરકી અરૂ નલ નીરકી, ગતિ એક હિ કર જોય;
જેનો નીચો હુય ચલે, તેનો ઉંચો હોય ૧૧
- નદી નરિંદાં રિષિ કુલાં, કાંમણિ નેં કમલાંહ;
એનાં અંત ન લીજ્યે, જો ચાહૈ કુસલાંહ. ૧૨
- જ્યું વરપેં વરષા સમૈ, મેઘ અખંડિત ધાર;
ત્યું સદ્ગુરુ વાંણી ખિરૈ, જગત જીવ હિતકાર. ૧૩
- જેતી લહિર સમંદકી, તંતી મનકી મોજ;
કમહુંક મન હુય એકલા, કમહું દોરત ફેજ. ૧૪
- જ્યુ જ્યુ અધિક સનેહ, ત્યું ત્યું દુઃખ ચઉગ્યુલૈ;
મનકો એપથ એહ, મૂલ સનેહ ન કિજિજ્યૈ. ૧૫
- રે દારિદ્ર વિચકખણા, વત્તા ઇક્ક સુણિજ્જ;
હમ દેસંતર ચલિયા, તુમ ધર ભણા હુજ્જ. ૧૬
- પરિવન્નો ગરૂઆં તણૈ, પાલિજ્જ સુવિહાંણુ;
તુમ દેસંતર ચલિયા, હમહી આગૈવાણુ. ૧૭
- ઉલટ કમલ સોરંભ અતિ, અગણિત અલિ લપટાત;
સુલટ કમલ સોરંભ વિન, સંગી કમલ લભાત. ૧૮
- સેઉ સપતિકો વિડો, સીચત હી કમલાય,
જડ કાઠ્યાં ફલ નીપજૈ, ફલ કાઠ્યાં જડ ભય. ૧૯
- કાંસા લૂટૈ જે ધનવંતો, ગોલ વિચારે પંજ્યો;
દીકરિયાંનો સપ્પરિવારો, તેહનેં દેવે દંજ્યો. ૨૦

श्री. मोहनलाल दलीचंद देशध

पत्थर उपर वरासयौ, सारी रात न भेड़; धरती तौ गदगद लछ, पत्थर तोड़ना तेंड.	२१
कर कंपावै सिर धुल्लै, पुट्टी कडा कछेछ; हक्कारंतां यम लडां, ननंकार करेछ.	२२
सजजन ! तुम्ह डौ अतुर नर, ध्यान धरुं निसहीस; तुम्ह हर्मपें लिप लेजियौ, उलटे अक्षर जीस	२३
हीयो डोवै डाय, कुस्सगी केता भिलै; अंद लुयंगां साथ, काँडौ न डुवै किसनीया !	२४
आंयो अभृत सार, हूहवीयो होवै नही; भोटा न गिणै भार, कैरी आपै किसनीया !	२५
भीठै की हद लुभ डै, जैवैकी हद गर्भ; सुंधै की नस वासना, लूणनकी हद सर्भ	२६
अेक धरी आधी धरी, ताडी डौ कुन आध; साधां सेती गोठडी, लुव्यांका इल लाध	२७
काह्ल करतौ आज कर, आज करतौ अण्ण; अेक दिन आवैगी नींदडी, पज्या रहैगा सण्ण	२८
विद्या वनिता वंद नृप, नहि जने कुल जति; जह्डीके सगे रहै, ताडी सै लपटाति.	२९
जलमें वसै कभोहिनी, अ हो वसै आकास, जे जह्डीके मन वसै, सो ताडूके पास.	३०
भीठै जोस्यैं जहुत गुल्लु, जे कोछं जंछुं जोल; विष्णु दा मांडी जाहिरो, भाबुस दीजे भोवि.	३१
अहि-मुण पर्यौ सु विष लयौ, कदली कंद कपूर; सीप पर्यौ भोती लयौ, संगतिके इल सूर.	३२
ओधी संगति श्वानकी, होनूं वाते दुःण, इठौ कटै पावकुं, तुरै चाटै मुण.	३३
संगति कीजै साधुकी, हुरै ओरकी व्याधि; ओधी संगति नीचकी, आहुं पहर उपाधि.	३४

सुभाषित इडा पञ्चोत्तरी

संगति लभ तो क्या लया, हिरदा लया कठोर; नव नेलं पांशुी यदै, तोडि न लीजै डार.	३५
पात पडंतौ हेंभकै, विकसी कुंपलियांइ; डम वीते तुम्ह वीतरस्यो, धीरी अपडियांइ.	३६
पात पडंतो युं कडै, 'सुषु तरुवर! वनराय; अभके विछुरै कण भिले', हूर पडेंगे लय.'	३७
तअही तरुवर युं कडै, 'सुनहु पात! सुअ आत; धन धर आही रीत है, धक आवत धक जात.'	३८
लजन कड्यौ तातैं लज्यौ, लज्यौ न अकै वार; हूर लजन जातैं कड्यो, सो तें लज्यौ गभार.	३९
यरषु धरत चिंता करत, नही सुडावत सोर; सुवरषुकुं दुंढत किरै, कवि व्यलियारी योर	४०
अक ननो सौ दुःख डरै, युप को डरै डनर; अषुभोद्यौ लाभज लडै, कोडि न पांमे पार.	४१
कत पवजषु अदिलियां, अ सुअ मत्थय मूल; लाषा-सभिति न लं नही, जिनशासननौ मूल.	४२
तज न सकै मनको विलौ, छती तलु कयुं जात; तुलछी धन वे भांनवी, छती हेत छटकात.	४३
कंयन तजवौ सडल है, और त्रियाको नेड; परनिंदा ने धरषा, तजवौ डुरलल अड.	४४
राज जेगी अगनि जल, याचक वरषु जेता; सुलटा सौ सहुकौ हुवै, जिलटा हुवै अेता	४५
डिजल पंभ गरीअ गति, निरभ धरत पज ध्यान; डम लंन्यौ तुम साधु डो, निपट कपटकी पान.	४६
पढ्यौ गुषुनौ यातुरी, अ तो वात सहिल्ल; काम-दहन मन वस करन, गजनअडषु मुसकल्ल.	४७
कागा किसका धन डरै, कोधल किसकुं देय; लुडा तषुं हिलौलडै, जग अपपषुो करैय.	४८

શ્રી. મોહનલાલ દલીચંદ દેશામ

વેશ્યા કિસકી ભારજ્યા, મંગન કિસકો મીત;	
દેય દેય જખ નાં દિયે, તબહી છટે પ્રીતિ.	૪૯
દિલ અંદર દરિયાવ, ખંધી લગ્યો છો ફિરે;	
દુખ્ખી માર મંગાવ, મંગાઇ માણિક લહે.	૫૦
વિસઇ પસઇ સવેસ, મોકેં થાય ધુતાઇયો;	
મેં જલ્યો દરવેસ, તે તૌ બાજનિયા ઇલુચ્છરૌ.	૫૧
હાં નેહિ નિયાં પોય, ઇન વેસે આઉં ન વિસાં;	
તાતેં જેડા હોય, કાતીજેં જે હૃદયમેં.	૫૨
મન મંજૂસ ગુણુ રચણુ હૈ, ચુપ કર હીના તાલ;	
આહક હુય તૌ ખોલિયૈ, કુચી વચન રસાલ.	૫૩
છહા કર કુચોટડી, જે તીનું વસ હુત;	
સજ્જન! હીંડો મલપતા, દુજ્જન કહા કરત ?	૫૪
તુ એક ભખનકૌ સંગ કરૈ, સો તા પનકૌ ભખ્ય;	
પત ન રહેં વા પુરસકી, જતન કરો કોઇ લખ્ય.	૫૫
ભરીયા તે છલકૈ નહી, છલકૈ તે આધા;	
માણુસ એહી પારખ્યા, ખોલ્યાં ને લાધા.	૫૬
પણુઘટ જાતાં પણુ ઘટૈ, પણુ-ઘટ વાકો નાંમ;	
જે કોઇ પણુઘટ જાત હૈ, રહેં ન તાકી માંમ.	૫૭
પાઘ ભાગ સૂરતિ પ્રકૃતિ, વાણી ચાલ વિવેક;	
અક્ષર લિખૈ ન એકસા, દેખો દેસ અનેક.	૫૮
છલ ખલ કલ વિદ્યા સુગુણુ, ઉદ્યમ સાહસ ધીર;	
જાપેં યહ હ આઠ ગુણુ, તાકો ઘટત ન નીર.	૫૯
ઓટ ગહીજેં ઇસકી, ઓરૂંકી ક્યા ઓટ;	
જિણુ ઓટેં નર ઉચ્ચરૈ, લગૈ ન જમકી ઓટ.	૬૦
કહેં કિસીકેં કછુ નહીં, જે અપનો મન સુહ;	
પ્રગટ હોઇગૌ આપહી, ઇહ પાંણી ઇહ દૂધ	૬૧
નિવહે નાંહા નીચકૌ, ખહુત કાલ લગિ નેહ:	
થિર હુઇકૈ ઠહિરૈ નહી, રાજ ઉસકા તેહ.	૬૨

सुभाषित हुडा पंचोत्तरी

- ओ कठिन गति कर्मकी, किनडी लप्पी न जाय;
राय छोट है रंक, रंक डोय फिर राय. ६३
- एक कंचन एक कामिनी, हो जगमें इंधा;
धनसें जो न्यारा रहै, तिलुका में णंदा. ६४
- एक कंचन एक कामिनी, हो लंणी तरवार;
जातं थे प्रभु मिलनकी, गिअ डी रण्ये मार. ६५
- पंडित सें जगडा लला, लला न भूरण मेल;
निजर हेण्या धी लला, पाधा लला न तेल. ६६
- पंडितकी लातां लली, लली न भूरण गात;
जिणु लाते सुअ उपणै, जिणु जाते घर जात. ६७
- वाते दायी पाधयै, वातं दायि पाध;
वाते लागं लागयै, वातं लागै लाय. ६८
- जो अप्पणा सु अप्पणा, पर अप्पणा न जाणु;
तुस हुंता सा उड गया, कणु रदिया निरवाणु. ६९
- धन तौ तन सु क्रिया रथा, धणु विणु तन तृणु भात,
धन आहर पामं जसा, धन जग मोटी वात. ७०
- गज्ज तडक्के लडक्के कर, पयणु क्रिये मिसवन्न;
जागधयो जलधर लणु, धिग लीयो तव दिन. ७१
- हुर्न तणै न कुटिलता, सज्जन तणै न डेत;
कज्जल तणै न श्यामता, सुकता तणै न श्वेत. ७२
- डरही जरही नां तणै, घट रस तणै न आंभ;
मीलवंत गुजकु तणै, अपगुणु तणै अलाभ. ७३
- जलकी सोला कलम है, दलकी सोला प्रील;
धनकी सोला धर्म है, तनकी सोला सील. ७४
- राग न कीणै कण्डुडो, जाल न कीणै मित्त;
णिणु तत्ता णिणु सीयला, णिणु वैरी णिणु मित्त. ७५

—धनि सुभाषित होडा पंचोत्तरी समाप्ता पत्र ३५ थी ३६
चोपडो प्रत न २४७२ श्री मुद्रित. पडोहरा.

વંશાવળી

કુળપ્રાચીનકુળની વંશાવળી

મુનીશ્રી જીવલજીવજી

[લેખક શાંત પ્રકૃતિવાળા ઇતિહાસગમિક મુનિ છે, શ્રી વિજયધર્મસરિના શિષ્ય છે અને તેમણે આખું તીર્થ સંબંધી ગૂજરાતીમા અને રિન્દીમાં પુસ્તક લખેલ છે તેમાં ઘણી માહિતી આપી છે. તેના શિલાલેખો તથા મૂળ ઐતિહાસિક પ્રમાણાનું બીજું પુસ્તક 'અર્ધદ પ્રાચીન લેખસંદોહ' હયાય છે. ઐતિહાસિક માધનોમા વહીવંચાઓ જે કુળવંશાવળી રાખતા આવ્યા છે તે પણ કેટલીક પ્રાચીન જ્ઞાનના પૂરી પાડનાર હોઈ એક ઐતિહાસિક સાધન છે, તે વાત પૂજ્યપાદ પ્રવર્તક શ્રી કાન્તિવિગ્નયજી પાસેથી પ્રાપ્ત થયેલ એક વંશાવળી આપી, તેના સારાંશ સાથે ટૂંક વિવચન કરી લેખકે સિદ્ધ કરી છે—સંપાદક.]

આ વંશાવળી, કોઈ વહીવંચા(કુળગુરુ-કળગર)ની કોઈ પ્રાચીન વહી ઉપરથી સંગૃહીત કરવામાં આવી હોય તેમ જણાય છે જેમ શિલાલેખો, તામ્રપત્રો, સિદ્ધાઓ, પ્રાચીન ઐતિહાસિક ગ્રંથો અને ભાટ-ચારણોની કવિતાઓ વિગેરે ઇતિહાસનાં સાધનો છે તેમ વહીવંચાઓની પ્રાચીન વહીઓ પણ એક ખરેખરું ઇતિહાસનું સાધન છે. ભાટ-ચારણુ વિગેરે કવિઓ અને ગ્રંથકારો કરતાં પણ આવી વંશાવળીઓમાંથી જે ઇતિહાસ મળે તે ભલે થોડો હોય, પરંતુ તે વિશેષ વિશ્વાસપાત્ર માની શકાય; કારણ કે ભાટ-ચારણુ કે કવિઓ જેના ઉપર સંતુષ્ટ હોય અથવા તેઓ જેના આશ્રિત હોય તેની પ્રશંસા કરતા કરતા એટલા આગળ વધી જાય છે કે તેની મર્યાદા પણ રહેતી નથી; જ્યારે વહીવંચાઓનું તે માત્ર તેમના યજ્ઞમાનોની વંશપરંપરામાં થતાં આવતાં માણસોનાં નામો જ લખીને સાચવી રાખવાનું કામ હોવાથી તેમજ લેખક-કળગર અને યજ્ઞમાન કે જેના સંબંધી હકીકત લખાઈ હોય છે તે જન્ને લગલગ સમકાલીન જ હોવાથી આવી વહીઓમાંથી છૂટોછવાયો મળી આવતો ઇતિહાસ ખિલકુલ સાચો હોવાનું માની શકાય તેમ છે. વળી લેખક કે વાચકના દોષને બાદ કરતાં આવી વહીઓની અંદર લખેલા સંવતો કે મિતિઓ પણ લગલગ ખરાખર સાચા હોય છે, કારણ કે તે બધું તે તે કાળમાં થયેલા વહીવંચાઓએ પ્રાયઃ પોતાની હયાતીમાં જ દેખેલું કે થયેલું હોય તે પ્રમાણે લખેલું હોય છે. ગ્રંથકારો કે કવિઓની જેમ ઘણાં વર્ષો પહેલાં થઈ ગયેલી વાતોને વહીમાં લખવાનો પ્રસંગ

વીશાશ્રીમાળી જ્ઞાતિના એક પ્રાચીન કુળની વંશાવળી

વહીવંચાઓને બહુ જ ઓછા આવે છે, માટે વહીવંચાઓની પ્રાચીન વહીઓને ઇતિહાસનું એક ખરેખરું અંગ માનવામાં કશો પણ વાંધો હોય તેમ હું માની શકતો નથી.

જો કે આવી વંશાવળીઓમાં કુટુંબપરંપરાનાં નામો સિવાય બીજાં ઇતિહાસ ઓછાં મળે એ વાત ખરી, પરંતુ આમાં પણ દેશ, ગામ, રાજ્ય, આચાર્યો, મુનિઓ વિગેરેનાં

મુનિશ્રી જ્યંતવિજયજી

નામો ઉપરાંત અમુક અમુક શ્રાવક-શ્રાવિકાઓએ કરેલાં શુભ કાર્યો-જેવાં કે મંદિરો બંધાવ્યાં, જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યા, તીર્થોના સંઘ કાઢ્યા, દીક્ષા લીધી વિગેરે બાબતોમાથી કેટલીક બાબતો તાં સંવત તથા મિતિ સાથે મળી આવે છે અને તે લગભગ વિશેષ વિશ્વાસપાત્ર હોય છે. તે સિવાય તે તે દેશ-કાળના રીત-રિવાજો, પુનર્લભ કે આંતરજાતીય લગ્નો સંબંધી હકીકતો, યુદ્ધ, દેશ-ગામ ભાંગ્યા કે વસ્ત્યાં સંબંધીની હકીકતો તથા રાજકીય વિગતો પણ આવી વંશાવળીઓમાંથી મળી આવે છે. વાચકોને તેની ખાત્રી થાય તેટલા માટે એવી એક વંશાવળી નમૂના હાખલ અહીં આપવાનું ઉચિત ધાર્યું છે તે વંશાવળી આ પ્રમાણે છે:—

વંશાવલી

(મિત્રમાલગ્રામે)

॥ અથ ભારદ્વાજગોત્રે સંવત્ ૭૯૫ વર્ષે પ્રતિવોધિતશ્રીશ્રીમાલીજ્ઞાતીયઃ શ્રીશાંતિનાથગોષ્ઠિકઃ શ્રીમિત્રમાલનગરે ભારદ્વાય(જ) ગોત્રે શ્રેષ્ઠ(ષ્ટી)તોડા તેહનો વાસ પૂર્વિલિ પોલિ મદ્દનઈ પાડિ કોડિ ૫ નો વ્યવહારીયો તેહની ગોત્રજા અંબાઈ નગરિનિ પરસરિ ગો. . . ણીસરૌવરિ દેવ્યાનાં ઠામ નેઝસહિસ તેહમાંહિ ઈશાણકુળદિશિ ચંપકવાડી તેહમાંહિ ચૈત્ય ચિહુ પાસઈ આંબાનાં વૃક્ષ

* આ મૂલ વંશાવલી શ્રીમાન પૂજ્ય પ્રવર્તકજી મહારાજ શ્રીકાંતિવિજયજી મહારાજ પાસેના સાહિત્ય-સંગ્રહમાથી તેઓશ્રીની કૃપાથી પ્રાપ્ત થઈ છે—લેખક.

तिहांनां स्थानकि चतुर्भुजा गोत्रज स्वरूप-रूपमह हादरि न हुइ तुं कुंकुनी लीटी पाटलि ३ कीजइ, नैवेद्य लापसी पूडला स्त्रीचडुं ज्वारिनुं चैत्री आसोई ९ पुत्र जन्मइं पारणे त्रिमुंडणिं जमणीनुं कापडुं फईनइ सहर्षी १ पुत्र जन्मइ पुत्रीइं अर्द्धकर कीजइं ।

श्रेष्ठ(ष्टी) तोडा भा. सूरमदे पु. गुणा भा. रंगाई पु. हरदास भा. माहवी पु. भोला भा. गंगाई पु. गोवाल भा. मर्घा पु. आसा भा. पुहती पु. वर्जांग भा. करमी पु. शिवा भा. पती पु. महिराज भा. कमाई पु. राजा भा. पूरी पु. गणपति भा. रही पु. झांझण भा. कपू पु. मणोर भा. हापी पु. कुंयरपाल भा. वाछी पु. पासा भा. प्रेमी पु. वस्ता भा. वनादे पु. कांन्हा भा. सांपू पु. नाहा संवत् ११११ वर्षे श्रीभिनमालभमं मनुप्यनी कोडि मरणगई बंदि

(पायचीग्रामे)

पख्या श्रेष्ठ नाना नाटा कोलीहारामांदि पायचिग्रामे वास्तव्य श्रेष्ठ नाना भा. पूगी पु. अमरा भा. आऊ पु. हरदे १ वरदे २ नग्दे ३ नगा ४, हरदे भा. हांसलदे पु. गोपी १, पदमा २॥ गोपी भा. गुरादे पु. जोगा भा. हपू पु. नांदिल भा. नांदलदे पु. मारिग १, महिण २, संधा

(पत्तननगरे)

३, धपा ४ पत्तनि वास्तव्य मासरि संवत् १२२५ वर्षे फोफलीयावाडिं सारंग भा. नारिगदे

(नरेलिग्रामे)

पु. सीधर १, जीवा २. सीधर भा. सरीयादे पु. उचली गांभू पासे नरेलि ग्रामे वास्तव्य सासरइं संवत् १२८५ वर्षे सीधर भा. सिगियादे पु. अना १ वन्ना २. अना भा. अनादे. पु. मूला १ श्रीआदिजिनविंबं चउवीसवट्टु भराव्यओ संवत् १३१६ वर्षे श्रीअंचलगच्छे श्रीअजित-सिंहसूरीणामुपदेशेन प्रतिष्ठितं एक कुपगोत्रजाचैत्य मूलाकेन एव कृतं मूला भा. मालणदे पु. वरधमानं १ जइत्ता २. वरधमानं भा. वयजलदे पु. कर्मण १ लाला २ एउ चली मोढेरइ

(मोढेरग्रामे)

वास्तव्य: तेणे मोढेरइ दाघेलीऊ महं कर्मा ते साह तेणि सगपणि संवत् १३९५ वर्षे महं करमण भा. कर्मादे पु. महुया भा. सोहागदे पु. धना १ हीरा २ न्नीमा ३ चुथा ४. हीरा भा. हीरादे पु. संवत् १४४५ वर्षे विंब चुवीसबंध(ट्टे) प्रतिष्ठामहोत्सव श्रीअंचलगच्छे श्रीमेरू-तुंगसूरी चोमासि राख्या प्रतिष्ठितं(ष्टा) महोच्छव कगवी मोढेरि. हीरा भा. हेमादे पु. भावड भा. पूनी पु. देवा १ पर्वत २ नंदा ३. देवा भा. सरीयादे पु. सूरालखमण भा. लखमादे पु. हर्षा १ जगा २, हर्षा भा. पूरी पु. नरपाल १ वरजांग २ फतना ३ रतना ४. नरपाल भा. लीलदे पु. नरबद भा. नांमलदे पु. वस्ता १.

वरजांग भा. सखी पु. राणा १ श्रीवंत २ भाणा ३ महिराज ४.

फतना भा. माहणदे पु. वेणा भा. मरघादे पु. भीमा १ अमा २ लहूया ३.

जगा भा. जिस्मादे पु. सीपा १ सांमल २.

परवत भा. पेमलदे पु. रामा १ पदमा २ भादा ३. रामा भा. ढडू पु. नाथा १ नारद २ सोमा ३. नाथा भा. नागलदे पु. आणंद-नाकर भा. टांक पु. सधारण १ शिवसी २ गोपी ३.

नंदा भा. लाखू पु. रूपा १ आसा २. रूपा भा. कुंयारि पु. भचा १ अजू २ महिपा ३ कांन्हा ४. भचा भा. नाथी पु. राघव भा. राजलदे पु. धना १ वर्धमान २ पोचा ३ पोपट ४.

अजू भा. अजादे पु. रूडा १ राजा २ नायक ३, रूडा भा. १ वयजलदे पु. मेघजी १ जगमाल २, द्वि. भा. माणिकदे पु. अभयराज.

नायक भा. नारिंगदे पु. देवराज १ संघराज २.

मं. नंदाक्षये(SSख्ये)न मल्लिनाथ बिंब भराव्यो ए आदि कुटुंबि बिंब ३ भराव्या श्री-अंचलगच्छे श्री विजयकेसरसूरीणामुपदेशेन प्रतिष्ठितं मं. नंदा द्वै. (द्वि०) भा. हीरू पु. साहू भा. सुहागदे पु. स्त्रीमा भा. देवलदे पु. वीसा १ देशल २ लाल ३. वीसा भा. दूबी पु. सहिसा भा. मरघाई पु. सिंघा १.

देशल भा. मकू पु. लन्वा भा. स्त्रीमाई पु. हरखा १ मेघा २ जगा ३ आणंद ४ कामा ५ पोमा ६ (दीक्षा) अर्जण ७. हरखा भा. गुरी पु. वर्द्धमान १ टाकुर(र) २.

अर्जण भा. अहिवदे पु. मांडण १.

पूर्विं करमणभाई लाला भा. लाडमदे पु. हरदास भा. हांसलदे पु. रहीया-महूया
(बलहग्रामे)

(दीक्षा). महूया भा. मानवाई पु. हीरा उचली गोलवाडी बलहग्रामि वास्तव्य मं. हीरा भा. सखू तेहनि डीलिं सिद्धशीकोत्तरी भावतेह कारणि पूछी कहिउं माहरइ गोत्रज जुहारुं तेह कारणे पांजरि नाम लेई गोत्रज जुहारइ नणंदनइ सेर २ नीमा ३ पारणे त्रिमुंडणि माणा ४ ना लाडू कुटुंबमांहिलाहि फईनइ सहिर्पी १. मं. हीरा भा. सखु पु. चाचा भा. चांपलदे पु. पोमा १ मका २. पोमा भा. प्रेमलदे पु. श्रीवंत भा. सरीयादे पु. भोला भा. भावलदे पु. रीडा भा. सोभी पु. सिंघा १ समधर २ सिंघा भा. जयवंती पु. काला १ अर्जुन २ वज्रा ३. काला भा. मरघू पु. देवा १ भीमा २, देवा भा. नानू पु. दूदा भा. आनी पु. जसा १.

भीमा भा. भरमादे पु. जोधा भा. जिस्मादे पु.

अर्जुन भा. माणिकदे पु. नाकर भा. पुहती पु. सीहा १ पेथा २ नाईया ३ नगा ४ पांचा ५. सीहा भा. सरीयादे पु. देवराज १ शिवराज २.

(पत्तणिनगरे)

पूर्वि महया चतुर्थ पुत्र जुथा भा. चांहणिदे पु. सोभा संग्रहणं कृतं नोरते वास्तव्यः सांप्रति पत्तनि वास्तव्यः संवत् १४४१ वर्षे लघुशास्त्री बभूवः सोभा भा. रंगाई पु. माहव १ ईभा २, ईभा भा. देमी पु. रंगा १ जागा २, रंगा भा. रंगादे पु. वरसंग जेमा भा. जिस्मादे पु. सुंटा १ राईया २ (दीक्षा), सुंटा भा. करमादे पु. राजपाल १ विजपाल २ ब्रह्मदास ३.

(लहरी सलखणपुरपाश्वे)

मं. जागा फडीयाना व्यापारथी फडीआ अडक. जागा भा. जिस्मादे पु. जोगा १.

(चाहणसामिग्रामे)

पूर्वि वद्धिमानं भाई जयता उचली चाहणसामि वास्तव्यः सासरामांहि तव श्रीभट्टेवा-श्रीपार्श्वनाथचैत्यं कारापितं संवत् १३३५ वर्षे श्रीअंचलगच्छे अजितसिंहसूरीणामुपदेशेन प्रति-ष्ठितं मं. जयता भा. जयवंती पु. हपा भा. देमाइ पु. मांडण भा. मालणदे पु. रहीया भा. रही-

(गेगूदणग्रामे)

यादे पु. वस्ता उचली गेगूदणि वास्तव्यः वस्ता भा. चलादे पु. वागू-रणसी भा. रमादे पु. मदा १ वाळा २ रामा ३. मदा भा. सलखू पु. नगा १ हापा २ तेजा ३. नगा भा. धनी पु. हापा भा. मानू पु. करमसी भा. तेजू पु. रीडा १ सिंघा २.

वाळा भा. भोली पु. होईया १ भीमा २ गळ्या ३. भीमा भा. करमी पु. नायक १ माला २ हरखा ३ गोरा ४ सांमल ५ कुंरा ६. नायक भा. नायकदे पु.

माला भा. मानू पु. सीहा १ सरवण २ करमण ३. सीहा भा. टांक पु. जागा १ मेघा २. जागा भा. जीवादे पु.

सरवण भा. सहिजलदे पु. वीरम १ खोखा २ जूठा ३. वीरम भा. वनादे पु.

(मदासणग्रामे)

करमण भा. कामलदे पु. रीडा १ लखा २. रीडा भा. राजलदे पु. शवसी भा. सुखमादे पु. लखा भा. लखमादे पु. जगसी १ हरखा [२ हरणा] भा. माणेकदे पु. मेला १ माका २ जीवा ३ नाथा ४. मेला भा. पु. अटोल १.

मांका भा. मालणदे पु. श्रीवंत १ वीणा २ धना ३ धरमसी ४ अजा ५. श्रीवंत भा. सरीयादे पु. पूंजा १ देवा २. पुंजा भा. रत्नादे पु. वीणा भा. वलादे पु. रांका १.

गोरा भा....पु. सांमल भा. रमादे पु. कङ्कया भा. कपूरदे पु. श्रीचंद १ देवचंद २ हरिचंद ३, श्रीचंद भा. कोडिमदे पु. जयचंद १ मानजी २.

(रवालीयात्र)

देवचंद भा. अछबादे पु. लालजी १.

पूर्वि सीधरभाइ जीवा पत्तनि मं. जीवा भा. जीवादे पु. जिणदत्त भा. पक्कू पु. वना

(डहिरवाली)

१ विजया २ (दीक्षा). वना उचली सासरइ जांबूथी डहिरवालि वास्तव्यः संवत् १२९५ वर्षे मं. वना भा. सखू पु. माधव भा. सांपू पु. नयणा १ नगा २ रंगा ३. नयणा भा. नारिंगदे पु.

(वयजलकग्रामे)

सारिंग वयजलके वास्तव्यः सारंग भा. सरीयादे पु. डोमा भा. नाकु पु. रंगा १ मेल २ रामा ३, रंगा भा. जोमी पु. वाछा श्रीपार्श्वनाथचैत्य प्रतिष्ठितं श्रीअंचलगच्छे श्रीभुवनतुंगसूरीणा-मुपदेशेन मं. वाछा भा. माऊ पु. करमण १ लखमण (चारित्रं). मं. करमण भा. करमादे पु. मोका भा. पूगी पु. महिराज १ मांडण २. महिराज भा. माणिकदे पु. देवा १ नगा २. मं. देवा भा. देवलदे पु. मांता भा. मांनू पु. जागा भा. देगी पु. धरणी भा. पूरी पु. पासा भा. अजी पु. शिवा १ पोचा २. शिवा भा. वलादे पु. जाणा १ भाणा २ भावड ३ नरसंघ ४ करमसी ५.

सीपा भा. सरीयादे पु. मांका १.

(वढ्ढांगिमांदि बलदांणु)

पूर्वि महिराज भाई मांडण भा. सोमी पु. वरधा १ काला २ नोला ३ लखा ४. वरधा भा. देगी पु. सांगा भा. सांगारदे पु. कांन्हडदे उचली वडुद्रइ वास पछी बलदाणा वास्तव्य तत्र वसही कारापिता मूलनायक श्रीपार्श्वनाथविवं कांन्हडदे भा. कपूरदे पु. चांपा १ अमीया २. चांपा भा. प्रेमलदे पु. सहमा भा. सरीयादे पु. जीवा १ खीमा २. जीवा भा. ३ टूबी पु. भीमा १ शाणा २ भुजबल ३ जंसा ४ जागा ५ जोधा ६. भीमा भा. भावलदे पु. श्रीवंत १ जयचंद २ रंगा ३.

(पूर्वि बलदांणेऽधुना नागनेशति)

शांणा भा. समार्ई पु. शिवराज भा. अजादे पु. सांमल १ श्रीमल २ भला ३ भोजा ४. सांमल भा. सूरमदे पु. वाघा १ नागजी २ हेमराज ३. वाघा भा... पु
.....आंबा १ सद्धराज २. आंबा भा... पु. नागजी भा. देवकी पु. सूरजी १.
हेमराज भा. गेलां पु. सहिजपाल १ खेता २.

श्रीमल भा. २ सणगारदे पु. मेघा १ मेला २. मेवा भा. सवीरां पु. सिवगण १ श्रीपाल
२. श्रीमल द्वै (द्वि०) भा. वीरमदे पु. वेला ३. वेला भा.....पु. जेठा.

(खंभायत पासि तारापुरि)

पूर्वे माधव पुत्र नगा भा. २ नागदे पु. गोगन १ गणपति २ संवत् १४४५ वर्षे
श्रीशेत्रुंजयतीर्थनी यात्रा कृता श्रीरंगरत्नसूरिनि आचार्यपदस्थापना श्रीअंचलगच्छे गुजराती
सोरठि चोरासी गच्छना यतीनि वेस बुहराव्या । बाणोत्र मिलीनि एणि कारणि डहरवालीया
प्रसिद्ध बिरुदः । गोगन भा. गुरादे पु. मंगल १ जिणदत्त २. मंगल भा. मयगल्दे पु. खोजा
१ कान्हा २. खोजा भा. सहिजल्दे पु. गहगा १ गणपति २. गहगा भा. मनाई पु. कुंभा
१ कुंरा २. कुंभा भा. कुंभादे पु. पोपट १ लाला २ बाला ३. पोपट भा. माई पु. विद्याधर
भा. हर्षादे पु. वाच्छा १ सहसा २ (दीक्षा), बाछा भा. दाडिमदे पु. भोजा १ भीमा २
संतोखी ३. भोजा भा. धनी पु. शिवसीऽ.

पूर्वे सारीग भाई महिषा भा. फूलां पु. भाटा ते सिद्धराय जेसंगदे(व) राज्यव्यापार
सहसलिंग उपरि रायनुं आदेश चित्त करी तिहां पाषाण अणावि ते पांच गज ला(गा)डलां
दीठ रखावइ वरतण माटे रायें गोभलेज गांम आप्यउ लइ चिडोत्तरमाहि मातर पासि तिणि
गांमि पाषाण मोकलइ तिणि गांमि तलाव १२ कूप १२ कराव्या. श्रीशेत्रुंजय प्रासाद विंव
प्रतिष्ठितं श्रीअंचलगच्छे पछि कालांतरे राजा रूठो दोषीए पाषाणनी राव कीधी । मं. भाटा

(मंडपदुर्गे)

मंडपदुर्गे वास्तव्यः भाटा भा. देमी पु. छंभा भा. मांणी पु. माधव १ केशव २. माधव भा.
मालणदे पु. गांगो १ गोरा २. गांगा भा. रूपी पु. जयवंत भा. जिस्मादे पु. भूमच १ भरमा
२. भूमच भा. रजाई पु. नाका १ माका २. नाका भा. नयणदे पु. सोभा उचली

(बडोदरे)

बडोदरे वासः खेतसीनइ पागटिं मं. सोभा भा. सरीयादे पु. कर्मा १ धर्मा २. कर्मा भा.
करमादे पु. भीमड १ भावड २. भीमड भा. भीमादे पु. देवड भा. देमाई पु. राजड १ चांपा
२. राजड भा. पदमाई पु. भावड १ भरमा २. भावड भा. रूपाई पु. दाकरसी ए उचली

(तारापुरे)

खंभायति पार्श्वे तारापुरि वास्तव्य पछी सीगी वाडइ ठाकरसी भा. मलाई पु. जेसंग १ बदा
२. जेसंग भा. जिस्मादे पु. साभा भा. रूडी पु. श्रीपति भा. सुहवदे पु. हरखा १ कामा २
मांगा ३. मं. हर्षा भा. हर्षादे पु. रामा १ रूपा २ रांगा ३. रामा भा.....

આ વંશાવળી, શ્રીભિન્નમાલ (લીનમાળ) નગરનિવાસી, શ્રીશ્રીમાલી (વીશાશ્રીમાળી) જ્ઞાતિના, ભારદ્વાજગોત્રીય શેઠ તોડાના વંશની લગભગ ૫૦ પેઢીઓની છે. આમાં ૩૩ પેટા શાખાઓ પણ આપેલી છે અને તે વિ. સં. ૭૯૫ થી શરૂ થઈ આશરે વિ. સં. ૧૬૦૦ સુધીની એટલે લગભગ આઠ સો વર્ષની છે. તેનો પાછળનો-છેલ્લો ભાગ અધૂરો હોવાથી, તે આજકાલના કયા ગામના કયા ખાનદાન કુટુંબની છે ?-તે બાણી શકાયું નથી. જેટલો ભાગ મળ્યો છે તેનો સારાંશ આ પ્રમાણે છે:—

ભારદ્વાજ ગોત્રવાળા તોડા નામના વ્યાપારીને લીનમાલ નગરમાં વિ. સં. ૭૯૫ માં કોઈ પણ જ્ઞેનાચાર્યે પ્રતિબોધી જ્ઞેન બનાવીને શ્રીશ્રીમાલી (વીશાશ્રીમાળી) જ્ઞાતિમાં સ્થાપન કર્યો. તે શેઠ તોડો, લીનમાલ નગરમાંની પૂર્વેલી (પૂર્વ દિશાની) પોળમાં આવેલા ભટ્ટના પાડામાં રહેતો હતો. ત્યાં તે શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનના મંદિરનો કાર્યવાહક-વ્યવસ્થાપક અને પાંચ ફોડનો આસામી મોટો વેપારી હતા તેની કુલદેવી અંબાજી છે. અહીં લીનમાલ નગરના સીમાડામાં ગો....ણી નામના સરોવરથી ઇશાન બાજુમાં અંબાવાડી છે. તેની અંદર અંબાજીનું ચૈત્ય-મંદિર છે. આ મંદિરની ચારે બાજુમાં આંબાનાં વૃક્ષો છે. આ મંદિરમાં અંબાજીની ચાર ભુજાવાળી મૂર્તિ છે. શ્રીઅંબાજીનાં કુલ નંબુ હજાર સ્થાનો કહ્યાં છે તેમાં આ પણ એક છે. આ સ્થાનકની અંબાજીનાં ગોત્રીજનું સ્વરૂપ (ગોત્રીજ જીવંતવાની-ગોત્રીજ-જ્ઞરણાંની વિધિ) આ પ્રમાણે છે:—

અંબાજીની રૂપાની મૂર્તિ, તે હાજર ન હોય તો એક શુદ્ધ પાટલા ઉપર કંકુની ત્રણ લીટીઓ કરવી, અને નૈવેદ્યમાં લાપશી, પૂડલા તથા જીવંતવાની-જ્ઞરણાંની ખીચડું, હરેક ચૈત્ર તથા આસો મહિનાની શુદ્ધિ ૬ ને દિવસે કરવું. પુત્ર જન્મે તો પુત્રને પારણામાં પહેલી વાર સુવાડતી વખતે ત્રિમુંડણી જમણીનું (જમની-અટલસ વિગેરે કોઈ જાતનું) કાપડું એક તથા રૂપિયો એક ફોડને આપવો. જો પુત્રી જન્મે તો પુત્રથી અરધો કર કરવો.

મૂળ શાખા ક

(૧) શેઠ તોડાની ભાર્યા સૂરમદે, પુત્ર (૨) ગુણા ભાર્યા રંગાઈ, પુત્ર (૩) હરદાસ ભાર્યા માહવી, પુત્ર (૪) લોલા ભાર્યા ગંગાઈ, પુત્ર (૫) ગોવાલ ભાર્યા મર્ઘા, પુત્ર (૬) આસા ભાર્યા પુહતી, પુત્ર (૭) વરજીજ ભાર્યા કરમી, પુત્ર (૮) શિવા ભાર્યા પતી, પુત્ર (૯) મહિરાજ ભાર્યા કમાઈ, પુત્ર (૧૦) રાજ ભાર્યા પુરી, પુત્ર (૧૧) ગણપતિ ભાર્યા રહી, પુત્ર (૧૨) અંબાજી ભાં કપૂ, પુ (૧૩) મનોર ભાં હાપી, પુત્ર (૧૪) કુંવરપાલ ભાં વાધી, પુ (૧૫) પાસા ભાં ગ્રેમી, પુ (૧૬) વસ્તા ભાં વનાદે, પુ (૧૭) કાન્હા ભાં સાંપૂ, પુ (૧૮) નાન્હા. વિ. સં. ૧૧૧૧ માં શ્રી લીનમાલ ભાંબું. કોડિ મનુષ્યો મરણ પામ્યાં અને કેદ પકડાયાં તે વખતે શેઠ નાન્હાએ ત્યાંથી નારીને

પાયચી ગામ 'કોલીહારા' માંના 'પાયચી' ગામમાં જઈને વાસ કર્યો. તે શેઠ નાન્હા ભાં પૂગી, પુત્ર (૧૯) અમરા ભાં આબિ, પુ. (૨૦) હરદે ૧, વરદે ૨, નરદે ૩, નગા ૪ તેમાંના હરદે ભાં હાંસલદે, પું (૨૧) ગોપી ૧, પદમા ૨. તેમાંના ગોપી ભાં ગુરાંદે, પું (૨૨) જોગા ભાં હુપૂ, પું (૨૩) નાંદિલ ભા. નાંદલદે, પું (૨૪) સારંગ ૧, મહિપા ૨, સંઘા ૩, ધપા ૪.

પાટણનગર તેમાંના સારંગે પોતાના સાસરે-પાટણ શહેરમાં જઈને ત્યાં શ્રેફલીયા વાડામાં વિ. સં. ૧૨૨૫ માં વાસ કર્યો તે શેઠ સારંગ ભાં નારંગદે, પું (૨૫) શ્રીધર ૧, જીવા ૨ તેમાંના શ્રીધરે ત્યાંથી ઉચાળો ભરી પોતાના સાસરે ગાંબૂ* પાસેના નરેલી ગામમાં જઈને વિ. સં ૧૨૮૫ માં વાસ કર્યો. તે શેઠ શ્રીધર ભાં સિરિયાદે, પું (૨૬) અના ૧, વના ૨. તેમાંના અના ભાં અનાદે, પું (૨૭) મૂલા. આ શેઠ મૂલાએ શ્રી આદિનાથ ભગવાનનું ગિય તથા જિનચૌવીશીનો પદ્ કરાવીને તેની વિ. સં. ૧૩૧૬ માં અંચલગચ્છીય શ્રી અજિતસિંહસૂરિજીના ઉપદેશથી પ્રતિષ્ઠા કરાવી, તથા તેણે એક કુવો અને એક કુલદેવી-અબાજીનું ચૈત્ય કરાવ્યું. તે શેઠ મૂલાની ભાં માલણદે, પું (૨૮) વર્ધમાન ૧, જર્ધના ૨. તેમાંના વર્ધમાન ભાર્યા વેજલદે, પું (૨૯) કરમણ ૧,

મોઢેરા ગામ લાલા ૨ તેમાંના કરમણે અહીંથી ઉચાળો ભરીને, ગામ મોઢેરાના દાધેલીક મંત્રી કર્મા સાદુ ધાય તે સગપણથી મોઢેરામાં આવીને સં. ૧૩૯૫ માં વાસ કર્યો. તે મંત્રી કરમણ ભાં કર્માદે, પું (૩૦) મહૂયા ભાં મોહાગદે, પું (૩૧) ધના ૧, હીરા ૨, ખીમા ૩, ચોથા ૪. તેમાંના શેઠ હીરાએ શ્રી અંચલ-ગચ્છીય શ્રીમેરુતુંગસૂરિજીને વિનતિ કરીને વિ સં. ૧૪૪૫ નું ચોમાસું રાખ્યા અને તેમના ઉપદેશથી જિનગિય તથા જિનચૌવીશીનો પદ્ કરાવીને મહોત્સવપૂર્વક તેની મોઢેરા ગામમાં પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. તે શેઠ હીરા ભાં હીરાદે-હેમાદે, પું (૩૨)

* ગાંબૂ-ભોયણીથી ૯ ગાઉ, રાંતજથી ૨ ગાઉ, ચાણુરમાથી ૬ ગાઉ અને પાટણથી ૧૨ ગાઉ દૂર આવેલું છે ગાંબૂ પ્રાચીન ગામ છે વિ. સ ૮૦૨ માં પાટણ વસ્યું તે પહેલાં ગાંબૂ વિષ્ણુમાન હતું. અહીં અત્યારે શ્રાવકાનાં વીશ ધર અને એક જિનમંદિર છે.

૧ આચાર્યપદ સં. ૧૩૧૪ સ્વ૦ સ ૧૩૩૯. સંપાદક.

+ મોઢેરા-ભોયણીથી ૧૨ ગાઉ, ગાંબૂથી ૩ ગાઉ, ચાણુરમાથી ૬ ગાઉ અને પાટણથી ૧૨ ગાઉ દૂર આવેલું છે. મોઢેરા, ગાંબૂથી પણ પ્રાચીન હોવાનું જણાય છે. મોઢેરામાં હાલ શ્રાવકાનાં એકવીશ ધર અને એક જિનમંદિર વિષ્ણુમાન છે. ગામની બહાર એક પ્રાચીન જિનમંદિરનું ભવ્ય ખંડિયેર તે ગામની પૂર્વની બહોળલાલીને અત્યારે પણ દેખાડી રહ્યું છે.

સાહિત્યપ્રેમી મુનિરાજશ્રી ન્યાયવિજયજીનો લખેલો "મહાતીર્થ મોઢેરા" નામનો વિસ્તૃત લેખ "શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ" નામના માસિકના ૮-૯ અંકમાં છપાઇ ગયેલ છે. મોઢેરા સંબંધી વિશેષ હકીકત જાણવા ઇચ્છનારે ત્યાંથી જોઈ લેવી.

૨ આચાર્યપદ સં. ૧૪૨૬ સ્વ૦ સં. ૧૪૭૧. સંપાદક.

વીશાશ્રીમાળી જ્ઞાતિના એક પ્રાચીન કુલની વંશાવળી

ભાવડ ભાં પૂની, પું (૩૩) દેવા ૧, પરબત ૨, નંદા ૩. તેમાંના દેવા ભાં સરીયાદે, પું (૩૪) સૂરા-લખમણ ભાં લખમાદે, પું (૩૫) હર્ષા ૧, જગા ૨. તેમાંના હર્ષા ભાં પુરી, પું (૩૬) નરપાલ ૧, વરબંગ ૨, કૃતના ૩, રતના ૪. તેમાંના નરપાલ ભાં લીલાદે, પું (૩૭) નરબદ ભાં નામલદે, પું (૩૮) વસ્તા ૧.

ઘ. (૩૬ ક) નરપાલના ભાઈ વરબંગની ભાર્યા સખી, પું (૩૭) રાણા ૧, શ્રીવંત ૨, ભાણા ૩, મહિરાજ ૪.

ગ. (૩૬ ક) નરપાલના ત્રીજા ભાઈ કૃતનાની ભાં માહણદે, પું (૩૭) વેણા ભાં મરઘાદે, પું (૩૮) લીમા ૧, અમા ૨, લહૂઆ ૩.

ઘ. (૩૫ ક) હર્ષાના ભાઈ જગાની ભા. જિરમાદે, પું (૩૬) સીપા ૧, સામલ ૨.

ઙ. (૩૩ ક) દેવાના ભાઈ પરબતની ભાં પેમલદે, પું (૩૪) રામા ૧, પદમા ૨, ભાદા ૩. તેમાંના રામા ભાં ઢૂ, પું (૩૫) નાથા ૧, નારદ ૨, સોમા ૩. તેમાંના નાથા ભાં નાગલદે, પું (૩૬) આણુંદ-નાકર ભાં ટાંક, પું (૩૭) સંધારણ ૧, શિવસી ૨, ગોપી ૩.

ચ. (૩૩ ક) શેઠ દેવાનો ત્રીજો ભાઈ શેઠ નંદા તેની પ્રથમ ભાર્યા લાખૂ, પું (૩૪) રૂપા ૧, આશા ૨ તેમાંના રૂપા ભાં કુંવરી, પું (૩૫) ભચા વળાદ ગામ ૧, અબૂ ૨, મહિપા ૩, કાન્ડા ૪ તેમાંના ભચા ભાં નાથી, પું (૩૬) રાઘવ ભાં રાજલદે, પું (૩૭) ધના ૧, વર્ધમાન ૨, પોચા ૩, પોપટ ૪.

છ. (૩૫ ચ) ભચાના ભાઈ અબૂની ભાં અબ્બદે, પું (૩૬) રૂડા ૧, રાબ ૨, નાયક ૩ તેમાંના રૂડાની પ્રથમ ભાર્યા વેજલદે, પું (૩૭) મેઘણ ૧, જગમાલ ૨. બીજી ભાર્યા માણિકદે, પું (૩૭) અભયરાજ.

જ. (૩૬ છ) રૂડાનો ત્રીજો ભાઈ નાયક તેની ભાર્યા નારિંગદે, પું (૩૭) દેવરાજ ૧, સંધરાજ ૨.

ઙ. ઉપર્યુક્ત (૩૩ ક) મંત્રી નંદાએ શ્રી મહિલનાથ ભાંની મૂર્તિ ૧ અને તેના વંશજોએ જિનગિબ ૨ મળીને કુલ ત્રણ જિનગિબો કરાવીને તે શ્રી અંચલગચ્છીય શ્રી વિજયકેસરસૂરિના ઉપદેશથી પ્રતિષ્ઠા વળાદ ગામમાં કરાવી. એ જ મંત્રી નંદાની બીજી સ્ત્રી હીરૂ, પું (૩૪) સાહુ ભાં મુહાગદે, પું (૩૫) ખીમા ભાં દેવલદે, પું (૩૬) વીશા ૧, દેશલ ૨, લાલા ૩. તેમાંના વીશા ભાં ટૂળી, પું (૩૭) સહિસા ભાં મરઘાઈ, પું (૩૮) સિંધા ૧

ઙ. (૩૬ ઙ) વીશાના ભાઈ દેશલની ભાં મકુ, પું (૩૭) લખા ભાં ખીમાઈ, પું (૩૮) હરખા ૧, મેઘા ૨, જગા ૩, આણુંદ ૪, કામા ૫, પોમા ૬ (પોમાએ દીક્ષા લીધી.). અર્જુન ૭. આમાંના હરખા ભાં ગુરી, પું (૩૬) વર્ધમાન ૧, ઠાકુર ૨.

૩ વિજયકેસર—જયંદમરીસૂરિ આચાર્યપદ સ. ૧૪૯૪ ૨૫૦ સં. ૧૫૦૧. સંપાદક.

મુનિશ્રી જયંતવિજયજી

ટ. (૩૮ જ) હરણાનો સાતમો ભાઈ અર્જુન તેની ભાં અહિવદે, પુ૦ (૩૬) માંડણ ૧.

ઠ. (૨૯ ક) મંત્રી કરમણના ભાઈ લાલાની પત્ની લાડમદે, પુ૦ (૩૦) હરહાસ ભાં હાંસલદે, પુ૦ (૩૧) રહીયા-મહૂયા (મહૂયાએ પાછળથી દીક્ષા લીધી હતી.) ભાં માનખાઈ, પુ૦ (૩૨) હીરા. આ શેઠ હીરાએ ઉચાળો ભરીને ગોલવાડમાંના

વલહ ગામ 'વલહ' ગામમાં નિવાસ કર્યો તે મંત્રી હીરા ભાં સખૂ. આ સખૂના શરીરમાં સિદ્ધશિકેતરીને વલગાડ થવાથી તેને પૂછતાં તેણે ગોત્રીજ જીહારવાનું કહેવાથી, માંજરિ નામ લઈને (?) ગોત્રીજ જીહાર્યા. તેમાં નણકને બે શેર માતર (સુખડી) અને અટલસનું કાપડું, ફેઈને એક રૂપિયો તથા ચાર માણના લાડુ કુટુંબમાં વહેંચ્યા. તે મંત્રી હીરા ભાં સખૂ, પુ૦ (૩૩) ચાચા ભાં ચાંપલદે, પુ૦ (૩૪) પોમા ૧, મકા ૨. તેમાંના પોમા ભાં પ્રેમલદે, પુ૦ (૩૫) શ્રીવંત ભાં સરીયાદે, પુ૦ (૩૬) લોલા ભાં ભાવલદે, પુ૦ (૩૭) રીડા ભાં સોલી પુ૦ (૩૮) સિંધા ૧, સમધર ૨. તેમાંના સિંધા ભાં જયવંતી, પુ૦ (૩૯) કાળા ૧, અર્જુન ૨, વના ૩. તેમાંના કાળા ભાં મરઘૂ, પુ૦ (૪૦) દેવા ૧, ભીમા ૨. તેમાંના દેવા ભાં નાનૂ, પુ૦ (૪૧) દૂદા ભાં આની, પુ૦ (૪૨) જસા ૧.

ડ. (૪૦ ઠ) દેવાના ભાઈ ભીમાની ભાં ભરમાદે, પુ૦ (૪૧) જોધા ભાં જિસ્માદે, પુ૦ (૪૨) ૦

ઢ. (૩૯ ઠ) કાળાના ભાઈ અર્જુનની ભાં માણિકદે, પુ૦ (૪૦) નાકર ભાં પુહતી, પુ૦ (૪૧) સીહા ૧, પેથા ૨, નાઈયા ૩, નગા ૪, પાંચા ૫. તેમાંના સીહા ભાં સરીયાદે, પુ૦ (૪૨) દેવરાજ ૧, શિવરાજ ૨.

ઞ. (૩૧ ક) શેઠ ધનાનો ચતુર્થ ભાઈ ચોથો તેની પત્ની ચાહિણદે, પુ૦ (૩૨) શોભા તે પહેલાં ' નોરતા ' ગામમાં રહેતો હતો. પછી પાટણમાં પાટણનગર રહેવા આવેલ. તેણે પુનર્લગ્ન (વિધવા-લગ્ન) કર્યું હતું, તેથી તે વિ. સં. ૧૪૪૧ માં લઘુશાખી અર્થાત દશાશ્રીમાળી થયો. તે શોભા ભાં રંગાઈ, પુ૦ (૩૩) માહવ ૧, ઇલા ૨. તેમાંના ઇલા ભાં દેમી, પુ૦ (૩૪) રંગા ૧, જાગા ૨ તેમાંના રંગા ભાં રંગાદે, પુ૦ (૩૫) વરસિંગ-જેમા ભાં જિસ્માદે, પુ૦ (૩૬) સુટા ૧, રાઈયા ૨. તેમાંના રાઈયાએ દીક્ષા લીધી અને સુટા ભાં કરમાદે, પુ૦ (૩૭) રાજપાલ ૧, વિજપાલ ૨, બ્રહ્મદાસ ૩.

સલખણુપુ- ત (૩૪ જ) રંગાનો ભાઈ જાગા, ફૂડીયાનો વેપાર કરવાથી તેની ' ફૂડીયા ' રની પાસ અટક થઈ. ફૂં જાગા ભાં જિસ્માદે, પુ૦ (૩૫) જોગા ૧.

લહરીગામ

ઘ. (૨૮ ક) વર્ધમાનના ભાઈ જયતાએ નરેલી ગામમાંથી ઉચાળો ભરીને પોતાના

વીશ્વાશ્રીમાળી જ્ઞાતિના એક પ્રાચીન કુળની વંશાવળી

**ચાણુસ્મા
ગામ**

સાસરાના સગપણથી ચાહણુસામિ (ચાણુસ્મા)* ગામમાં નિવાસ કર્યો. ત્યાં તેણે શ્રી ભદ્રેવા પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું મંદિર બંધાવ્યું અને અંચલગચ્છીય શ્રીમાન્ અજિતસિંહસૂરિના ઉપદેશથી વિ. સં. ૧૩૩૫ માં તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. તે મંત્રી જ્યતા ભાર્યા જ્યવંતી, પુ૦ (૨૯) હપા ભા૦ દેમાઈ, પુ૦ (૩૦) માંડણુ ભા૦ માલણુદે, પુ૦ (૩૧) રહીયા ભા૦ રહીયાદે, પુ૦ (૩૨) વસ્તા તેણે ચાણુસ્માથી ઉચ્ચાળો ભરીને ગેગૂદણુ ગામમાં નિવાસ કર્યો તે વસ્તા ભા૦ વલાદે પુ૦ (૩૩) વાગૂ-રણુસી ભા૦ રમાદે, પુ૦ (૩૪) મદા ૧, વાછા ૨, રામા ૩. તેમાંના મદા ભા૦ સલખૂ, પુ૦ (૩૫) નગા ૧, હાપા ૨, તેજ ૩. તેમાંના નગા ભા૦ ધની પુ૦ (૩૬).

**ગેગૂદણુ
ગામ**

દ. (૩૫ ઘ) નગાના ભાઈ હાપાની ભા૦ માનૂ, પુ૦ (૩૬) કરમસી ભા૦ તેજૂ, પુ૦ (૩૭) રીડા ૧, સિંધા ૨

ઘ. (૩૪ ઘ) મદાના ભાઈ વાછાની ભા૦ લોલી, પુ૦ (૩૫) હોઈયા ૧, ભીમા ૨, ગદ્દયા ૩. એમાંના ભીમા ભા૦ કરમી, પુ૦ (૩૬) નાયક ૧, માલા ૨, હરખા ૩, ગોરા ૪, શામલ ૫, કુંવરા ૬. તેમાંના નાયક ભા૦ નાયકદે, પુ૦ (૩૭).

જ. (૩૬ ઘ) નાયકના ભાઈ માલા ભા૦ માનૂ, પુ૦ (૩૭) સિંહા ૧, સરવણુ ૨, કરમણુ ૩. તેમાંના સિંહા ભા૦ ટાંક, પુ૦ (૩૮) જગા ૧, મેઘા ૨. આમાંના જગા ભાર્યા જીવાદે, પુ૦ (૩૯)

પ. (૩૭ જ) સિંહાના ભાઈ સરવણુની ભા૦ સહજલદે, પુ૦ (૩૮) વીરમ ૧, ખોખા ૨, જૂઠા ૩. તેમાંના વીરમ ભાર્યા વનાદે, પુ૦ (૩૯)

ફ. (૩૭ જ) સિંહાના ત્રીજા ભાઈ કરમણુની ભાર્યા કામલદે, પુ૦ (૩૮) રીડા ૧, લખા ૨. એમાંના રીડા ભા૦ રાજલદે, પુ૦ (૩૯) શવસી ભા૦ સુખ-માદે, પુ૦ (૪૦) લખા ભા૦ લખમાદે પુ૦ (૪૧) જગસી ૧, હરખા ૨. તેમાંના હરખા ભા૦ માણિકદે, પુ૦ (૪૨) મેલા ૧, માકા ૨, જીવા ૩, નાથા. તેમાંના મેલા ભા.....પુ૦ અટોલ ૧.

**મદાસણુ
ગામ**

બ. (૪૨ જ) મેલાના ભાઈ માકાની ભાર્યા માલણુદે, પુ૦ (૪૩) શ્રીવંત ૧, વીણુ ૨, ધના ૩, ધરમસી ૪, અબ્લ ૫. તેમાંના શ્રીવંત ભા૦ સરીયાદે, પુ૦ (૪૪) પુંબા, દેવા ૨. તેમાંના પુંબા ભા૦ રત્નાદે, પુ૦ (૪૫) વીણુ ભા૦ વલાદે, પુ૦ (૪૬) રાંકા ૧.

મ. (૩૬ ઘ) નાયકના ચોથા ભાઈ ગોરાની ભાર્યા.....પુ૦ (૩૭) શામલ ભા૦ રમાદે, પુ૦ (૩૮) કડ્યા ભાર્યા કપૂરદે, પુ૦ (૩૯) શ્રીચંદ ૧, દેવચંદ ૨, હરિચંદ ૩. તેમાંના શ્રીચંદ ભા૦ કોડિમદે, પુ૦ (૪૦) જયચંદ ૧, માનજી ૨.

મ. (૩૬ મ) શ્રીચંદના ભાઈ દેવચંદની ભા૦ અછખાદે, પુ૦ (૪૦) લાલજી ૧.

*પાટણથી ૬ માઈ દૂર ચાણુસ્મા નામનું ગામ અત્યારે વિદ્યમાન છે. એ જ પહેલાં “ ચાહણુસામી ” નામથી ઓળખાતું હતું એમ લાગે છે. ચાણુસ્મામા કાલ આવકોનાં ઘર ત્રણસો છે અને એ જિનમંદિરા છે.

ચ. (૨૫ ક) શ્રીધરના ભાઈ જીવા પાટણથી રવાલીયામાં રહેવા આવ્યા. તે મંત્રી જીવા ભાં જીવાદે, પું (૨૬) જિનદત્ત ભાં પકૂ, પું (૨૭) વના ૧, વિજયા ૨ તેમાંના વિજયાએ દીક્ષા લીધી અને વનાએ અહીંથી ઉચાળો ભરીને પોતાના સાસરાના સગપણથી જાંબુની ડહિરવાલિ ગામમાં વિ. સં. ૧૨૬૫ માં નિવાસ કર્યો. તે મંત્રી વના ભાં સખૂ, પું (૨૮) માધવ ભાં સાંપૂ, પું (૨૯) નયણા ૧, નગા ૨, રંગા ૩. તેમાંના નયણા ભાં નારિંગદે, પું (૩૦) સારંગ. તેણે અહીંથી ઉચાળો ભરીને વયજલક (વેજલપુર ?)માં વાસ કર્યો. તે સારંગ ભાં સરીયાદે, પું (૩૧) ડોસા ભાં નાકૂ, પું (૩૨) રંગા ૧, મેલા ૨, રામા ૩. આમાંના રગા ભાં જોમી, પું (૩૩) વાછા. આ શેઠ વાછાએ અહીં અંચલગરછીય શ્રી ભુવનતુંગસૂરિના ઉપદેશથી શ્રી પાર્શ્વનાથ

રવાલીયા

ગામ

ડહરવાલિ

ગામ

વેજલપુર

ગામ

લગવાનતું મંદિર બંધાવીને તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. તે મંત્રી વાછા ભાં માઉ પું (૩૪) કરમણ ૧, લખમણ ૨. તેમાંના લખમણે ચારિત્ર અંગીકાર કર્યું. મંત્રી કરમણ ભાં કરમાદે પું (૩૫) મોકા ભાં પૂગી, પું (૩૬) મહિરાજ ૧, માંડણ ૨. એમાંના મહિરાજ ભાં માણિકદે, પું (૩૭) દેવા ૧, નગા ૨. એમાંના મંત્રી દેવા ભાં દેવલદે પું (૩૮) માના ભાં માંન, પું (૩૯) જગા ભાં દેગી, પુ (૪૦) ધરણી ભાં પૂરી, પું (૪૧) પાસા ભાં અજી, પુ (૪૨) શિવા ૧, પાચા ૨. એમાંના શિવાની પ્રથમ ભાં વલાદે, પું (૪૩) જાણા ૧, ભાણા ૨, ભાવડ ૩, નરસિંહ ૪, કરમસી ૫,

૨. (૪૨ ય) શિવાની બીજી ભાર્યા સરીયાદે પું (૪૩) માંકા.

૩. (૩૬ ય) મહિરાજના ભાઈ માંડણની ભાં શોભી, પું (૩૭) વરધા ૧, કાલા ૨, નોલા ૩, લખા ૪. તેમાંના વરધા ભાં દેગી, પું (૩૮) સાંગા ભાં સાંગારદે, પું (૩૯) કાન્ડડદે. તેણે ઉચાળો ભરીને પહેલાં વડોદરામાં અને પછી વઢવાણ પાસેના બલદાણા ગામમાં નિવાસ કર્યો, અને ત્યાં એક જિનાલય બંધાવીને તેમાં મૂળનાયક શ્રી પાર્શ્વનાથ લગવાનની મૂર્તિ ભરાવી. તે કાન્ડ-ડદેની ભાં કપૂરદે, પું (૪૦) ચાંપા ૧, અમીયા ૨ તેમાંના ચાંપા ભાં પ્રેમલદે, પું (૪૧) સહસા ભાં સરીયાદે, પું (૪૨) જીવા ૧, ખીમા ૨ આમાંના જીવાની ત્રણ ભાર્યામાંથી દૂબી, પું (૪૩) ભીમા ૧, શાણા ૨, ભુજબલ ૩, જસા ૪, જાણા ૫, જોધા ૬. તેમાંના ભીમા ભાં ભાવલદે, પું (૪૪) શ્રીવંત ૧, જયચંદ ૨, રંગા ૩.

બલદાણા

ગામ

વ. (૪૩ લ) ભીમાના ભાઈ શાણાની ભાર્યા સમાઇ, પું (૪૪) શિવરાજ ભાં પહેલાં બલ અબદે, પું (૪૫) શામલ ૧, શ્રીમલ ૨, ભલા ૩, ભોજા ૪. તેમાંના શામલ ભાં સૂરમદે, પું (૪૬) વાધા ૧, નાગજી ૨, હેમરાજ ૩. આમાંના વાધા ભાર્યા..... પું (૪૭).....આંખા ૧, સિદ્ધરાજ નાગનેશમાં ૨. તેમાંના આંખા ભાં.....પું નાગજી ભાર્યા દેવકી, પું સૂરજી ૧.

૪ ભુવનતુંગસૂરિ-આ આચાર્ય ધર્મપ્રભસૂરિ (સં ૧૩૫૬ થી સં ૧૩૬૩) ના વખતમાં હયાત હતા.-સંપાદક.

જ. (૪૬ ઘ) વાધાના ત્રીજા ભાઈ હેમરાજની ભાંડ ગેલાં, પુ. (૪૭) સેજપાલ ૧, ખેતા ૨.

ઘ. (૪૫ ઘ) શામલના ભાઈ શ્રીમલની પ્રથમ ભાંડ શણુગારદે, પુ. (૪૬) મેઘા ૧, મેલા ૨. એમાંના મેઘા ભાંડ સવીરાં, પુ. (૪૭) શિવગણ ૧, શ્રીપાલ ૨.

ચ. (૪૫ ચ) શ્રીમલની ખીણ ભાર્યા વીરમદે, પુ. (૪૬) વેલા વિગેરે ૩. તેમાંના વેલા ભાંડ.....પુ. (૪૭) જેઠા.

દ. (૨૬ ઘ) નયણના ભાઈ નગાની ભાંડ નાગલદે, પુ. (૩૦) ગોગન ૧, ગણપતિ ૨. તેમણે વિ. સં. ૧૪૪૫ માં શ્રી શત્રુઞય તીર્થની યાત્રા કરી, મહો-
ખંભાત પા-ત્સવ કરીને અંચલગચ્છમાં શ્રી રંગરત્નસૂરિને આચાર્યપદે સ્થપાવ્યા
સેના તારા- અને તેમણે પોતાના વાણીતર(ગુમાસ્તાઓ)ને ગામોગામ મોકલીને
પુર ગામમાં ગુજરાત તથા સોરઠ દેશમાંના ચોરાશી ગચ્છના સાધુઓને વેશ
(કપડા-કાંબલ-પાત્રાં વિગેરે) વહોરાવ્યાં. એ કારણથી તેઓનું નામ 'હલર-
વાલીયા' એવું બિરુદ પ્રસિદ્ધ થયું. તે ગોગનની ભાંડ ગુરંદે, પુ. (૩૧) મંગલ ૧,
જિનદત્ત ૨. તેમાંના મંગલની ભાંડ મયગલદે, પુ. (૩૨) ખોળ ૧, કાન્ડા ૨. એમાંના
ખોળ ભાંડ સહિજલદે, પુ. (૩૩) ગડગા ૧, ગણપતિ ૨. આમાંના ગડગા ભાંડ મનાઈ,
પુ. (૩૪) કુંભા ૧, કુંવરા ૨. તેમાંના કુંભા ભાંડ કુંભાદે, પુ. (૩૫) પોપટ ૧, લાલા ૨, વાલા
૩. તેમાંના પોપટની ભાંડ માઈ, પુ. (૩૬) વિદ્યાધર ભાંડ હર્ષાદે, પુ. (૩૭) વાછા ૧,
સહસા ૨. એમાંના સહસાએ દીક્ષા લીધી અને વાછા ભાંડ દાડિમદે, પુ. (૩૮)
ભોળ ૧, ભીમા ૨, સંતોષી ૩. એમાંના ભોળ ભાંડ ધની, પુ. (૩૯) શિવસી.

ઢ. (૨૪ ક) સારંગના ભાઈ મદિયાની ભાંડ કુલાં, પુ. (૨૫) ભાટા. આ
શેઠ ભાટાને, ગુજરાતના મહારાજ સિદ્ધરાજ જયસિંહે. સહસ્રલિંગ તલાવ
ખંધાવવાનું કામ ચાલતું હતું તે વખતે તે કામ ઉપર અધિકારી તરીકે નિમ્ણે
હતો, અને તેના બદલામાં પગાર તરીકે તેને ચડોતર દેશમાં માતર ગામની પાસેનું
'ગોભલેજ' નામનું ગામ ભેટ આપ્યું હતું મંત્રી ભાટા, સહસ્રલિંગ તલાવ માટે
આવતાં પત્થરનાં દરેક ગાડલા(ગાડાં)માંથી પાંચ પાંચ ગજ પત્થર પોતાના કામ માટે
લઈને પોતાને ગામ 'ગોભલેજ' વિગેરે ઠેકાણે મોકલી આપતો હતો. આ પત્થરોથી
મંત્રી ભાટાએ પોતાના 'ગોભલેજ' ગામમાં બાર તલાવો તથા બાર કુવા ખંધાવ્યા.
તેમજ શ્રી શત્રુઞય ગિરિરાજ ઉપર જિનમંદિર ખંધાવીને અંચલગચ્છીય આચાર્ય-
ઓના ઉપદેશથી તેમાં જિનબિંબોની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. કાળાન્તરે કોઈ ચાડીયાએ પત્થરો

માંડવગઢ
નગર

એટલે મંત્રી ભાટા ત્યાંથી નાશીને માંડવગઢમાં રહેવા ગયો. તે મંત્રી ભાટા
ભાંડ દેમી, પુ. (૨૬) કુંભા ભાંડ માંની, પુ. (૨૭) માધવ ૧, કેશવ ૨.

તેમાંના માધવ ભા૦ માલજુદે, પુ૦ (૨૮) ગાંગા ૧, ગોરા ૨. આમાંના ગાંગાની ભા૦ રૂપી, પુ૦ (૨૯) જ્યવંત ભા૦ જિસ્માદે, પુ૦ (૩૦) ભૂલચ ૧, ભરમા ૨. આમાંના ભૂલચ ભા૦ રબાઈ, પુ૦ (૩૧) નાકા ૧, માકા ૨. એમાંના નાકા ભા૦ નચણાદે, પુ૦ (૩૨) શોભા. આ શોભાએ માંડવગઢથી ઉચાળો ભરીને વડોદરામાં ખેતશીના પાડામાં નિવાસ કર્યો. તે શેઠ શોભા ભા૦ સરીવાદે, પુ૦ (૩૩) કર્મા ૧, ધર્મા ૨. કર્મા ભા૦ કરમાદે, પુ૦ (૩૪) ભીમડ ૧, ભાવડ ૨. ભીમડ ભા૦ ભીમાદે, પુ૦ (૩૫) દેવડ ભા૦ દેમાઈ, પુ૦ (૩૬) રાજડ ૧, ચાંપા ૨. રાજડ ભા૦ પદમાઈ, પુ૦ (૩૭) ભાવડ ૧, ભરમા. ભાવડ ભા૦ રૂપાઈ, પુ૦ (૩૮) ઠાકરશી. આ ઠાકરશીએ વડોદરાથી ઉચાળો ભરીને ખંભાત પાસેના તારાપુર ગામમાં સંઘવીવાડામાં નિવાસ કર્યો તે ઠાકરશીની ભા૦ મલાઈ, પુ૦ (૩૯) જ્જેશિંગ ૧, બદા ૨. જ્જેશિંગ ભા૦ જિસ્માદે, પુ૦ (૪૦) સાલા ભા૦ રૂડી, પુ૦ (૪૧) શ્રીપતિ ભા૦ સુહવદે, પુ૦ (૪૨) હરખા ૧, કામા ૨, માંગા ૩. આમાંના મંત્રી હરખા ભા૦ હરખાદે, પુ૦ (૪૩) રામા ૧, રૂપા ૨, રાણા ૩. એમાંના રામા ભા૦.....

આ વંશાવળીનો અહીંથી આગળનો ભાગ મળી શક્યો નથી, તેથી આપવામાં આવ્યો નથી. આ વંશાવળી વાંચવાથી વાચકોને થોડેઘણે અંશે પણ “ વહીવંચાઓની પ્રાચીન વહીઓ, એ ઇતિહાસનું એક ખાસ અંગ છે ” એમ ખાત્રી થશે, એવી આશા રાખવા સાથે આ લેખ અહીં સમાપ્ત કરવામાં આવે છે **इति शम्.***

* સાંકેતિક શબ્દો તથા ચિહ્નોનો ખુલાસો નીચે પ્રમાણે છે.

૧ મૂળ શાખા ઉપર સંજ્ઞા માટે ‘ક’ અક્ષર આપીને તે મૂળશાખામાંથી ફાટેલી જુદી જુદી શાખાઓના પ્રારંભમાં જ થી લઇને જ સુધીના અક્ષરો આપ્યા છે. મતલબ કે ક સંજ્ઞાવાળી મૂળ શાખામાંથી બીજી ૩૩ શાખાઓ નીકળેલી છે.

૨ પેટાશાખાની નિશાનીની સંજ્ઞાના અક્ષરની પાસે કૌંસમાં આવેલ નંબરની જોડે સંજ્ઞાનો જે અક્ષર કૌંસમાં જ આવેલ છે, તે અક્ષરની સજ્ઞાવાળી શાખામા તે નંબર તપાસવાથી તે નામનો માણસ મળી આવશે. અને તે માણસથી અથવા તેના ભાઈથી આ શાખા જુદી પડી છે, એમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે. જેમકે:-**ક**. (૩૩ ક) શેઠ દેવાનો ત્રીજો ભાઈ નંદા અહીં **જ** સંજ્ઞાવાળી આ પેટા શાખા સમજવી અને **ક** સંજ્ઞાવાળી મૂળ શાખાની ૩૩ મા નંબરની પેઠી જોવાથી તેમાં શેઠ દેવા અને તેના ભાઈ નંદાનાં નામો જરૂર મળી આવશે.

વિંસં=વિક્રમ સંવત્ત
 ભા૦ ભાર્યા, પત્ની દ્વૈ (દ્વિ૦) દ્વિતીય-બીજી પુ૦=પુત્ર.

આ વંશાવળીમાં આવેલાં આચાર્યોનાં તથા ગામોનાં નામોમાંથી ફેટલાંકના પરિચય માટે કુટુંબોટો આપવાનો એકસ વિચાર હતો, પરંતુ વિહારના કારણે કંઈ પણ સામગ્રી પાસે નહીં હોવાથી બે ત્રણ ગામો સિવાય બીજા માટે કંઈ પણ પરિચય આપી શકાયો નથી.

શા.મગનલાલ દલપતરામની સંક્ષિપ્ત પરિચય

[શેઠ મગનલાલ દલપતરામ ઉપર ડૉ. હોર્નલે જે પત્રો લખ્યા તે અંગ્રેજીમાં Dr. Hoernle's letters એ મથાળા નીચે આ ગ્રંથમાં જુદા આપેલ છે, તે શેઠનો ટૂંક પરિચય તેમના પુત્ર પાસેથી મેળવી અત્ર આપેલ છે, કારણ કે તેઓ શ્રીમદ્ આત્મારામજી પ્રત્યે અતિ પૂજ્યભાવ રાખનાર, તેમના આદેશને અમલમાં મકનાર એક સુધારક આગેવાન હતા.—સંપાદક.]

તેઓ અમદાવાદના વીસા ઓસવાળ જ્ઞાતિના હતા. જન્મ સંવત્ ૧૯૦૧, પિતાનું નામ દલપતરામ, માતાનું નામ દિવાળી. બાપ-દાદાનો ધંધો અવંશતનો હતો. તેઓ સાળ વર્ષની વયના થયા ત્યાંસુધી તેમની માતૃશ્રીના પિતાને ત્યાં-મોસાળ રહેતા હતા. અંગ્રેજીનો અભ્યાસ ત્રણ વર્ષ સુધી કર્યો હતો. તે પછી કુટુંબની આર્થિક સ્થિતિ સાધારણ હોવાથી અભ્યાસ છોડી દઈ ધંધામાં જોડાવું પડ્યું, પરંતુ તે વખતના શિક્ષકો સારા અને ઉત્સાહી હોવાથી ટૂંકા અભ્યાસથી પણ તેઓ અંગ્રેજીમાં સારી રીતે લખી-વાંચી શકતા. ગણિત તેમનો ખાસ વિષય હતો. પોતાને વાંચનનો શોખ હોવાથી સારા લેખકોનાં પુસ્તકો વાંચી અંગ્રેજી જ્ઞાન સારું વધાર્યું હતું.

સંવત્ ૧૯૧૮ માં નગરશેઠ પ્રેમાભાઈ હીમાભાઈને ત્યાં કોર્ટ દરબાર, તેમજ વહીવટનું કામકાજ કરવા તેઓ રહ્યા હતા. ત્યાં પોતાની કુશળતાથી તેઓ શેઠ સાહેબને ઘણા ઉપયોગી થઈ પડ્યા અને ઘણાં શુભવલ્લભરેલાં કાર્યો પોતાની હોંશિયારીથી પાર પાડી શેઠ સાહેબની સારી મહેરબાની મેળવી. આ સંબંધ સંવત્ ૧૯૨૬ સુધી ચાલ્યો. ત્યારપછી સંવત્ ૧૯૪૦ સુધી પોતાનો ખાનગી ધંધો કરતા હતા તમને મિલ લાઈનને સારો અનુભવ હોવાથી સંવત્ ૧૯૪૧માં શેઠ મોતીલાલ રવિચંદની મિલમાં રૂ. ૧૫૦ ના પગારથી સેક્રેટરી નીમાયા. ત્યાં બે વર્ષ રહ્યા પછી મુંબઈમાં ધી પ્રેસીડેન્સી મિલ કુંપની લીમીટેડમાં ભાગીદાર તરીકે એન્જનીમાં દાખલ થયા. સંવત્ ૧૯૫૬ સુધી ત્યાં રહી સારા પેસા પેદા કર્યા. પછીથી સંવત્ ૧૯૬૨ માં તેમના મરણપર્યંતનો સમય ધર્મકાર્યમાં અને નિવૃત્તિમાં ગાળ્યો.

તેમનામાં ખાસ ગુણો સત્યપ્રિયતા અને કુટુંબ પ્રત્યે પ્રેમ હતાં. 'Truth at any cost' -ગમે તે ભોગે સત્ય એ તેમનો મુદ્દાલેખ હતા અને તે તેમણે પોતાના જીવનમાં સંપૂર્ણ રીતે ઉતાર્યો હતો. આને લીધે તે વખતના દરેક શેઠીઆઓ સાથે તેમને ઘણો સારો સંબંધ હતો. મહુમ શેઠ રણછોડલાલ છોટાલાલ સી. આઇ. ઈ. એ પોતાની શહાપુર મિલના ઓડીટર તરીકે લગભગ ૨૦ વર્ષ સુધી તેમની નીમણુક ચાલુ રાખી હતી. તે વખતના હયાત શેઠીઆઓ નગરશેઠ પ્રેમાભાઈ હીમાભાઈ, શેઠ મનસુખભાઈ ભગુભાઈ, શેઠ ચીમનભાઈ નગીનદાસ, શેઠ સારાભાઈ મગનભાઈ કરમચંદ, શેઠ વીરચંદ હોપચંદ વગેરે અગ્રેસરો સાથે સારો સંબંધ હતો. સાચાબોલા તથા અનુભવી માણસ હોવાથી તેમની સલાહ હંમેશાં પૂછાતી.

તેમની ધર્મશ્રદ્ધા, શુભલક્ષિત ઉત્કૃષ્ટ હતી. પોતે જૈન છે એમ કહેવામાં તેઓ અભિમાન લેતા. સદ્-ગત આચાર્ય મહારાજ શ્રી શ્રી શ્રી ૧૦૦૮ શ્રીમદ્વિજ્ઞાનચંદ્રસૂરીશ્વરજી (આત્મા-રામજી) મહારાજ સાથે એમને ઘણો ગાઠ સંબંધ હતો, અને જેટલો સમય મહારાજ સાહેબ અમદાવાદમાં રહ્યા તેટલો વખત દરરોજ ૨-૩ કલાક મહારાજ સાહેબ પાસે ધર્મચર્ચામાં ગાળતા. પાશ્ચિ-સ્વ૦ શેઠ મગનલાલ દલપતરામ અમદાવાદ

સ્વ૦ શેઠ મગનલાલ દલપતરામ અમદાવાદ

વિશેષ ફેલાવો થાય એવી મહારાજ સાહેબની તીવ્ર ઇચ્છા હતી, તેથી શા. મગનલાલે તે વખતના સારા સારા અગ્રેજ વિદ્વાનો સાથે પત્રવ્યવહાર કરી જૈન ધર્મના સિદ્ધાન્તો સમજવામાં તથા તેનો તરબુતો કરવામાં જે કંઈ ભૂલો થતી તે બતાવી, તથા મહારાજ

સાહેબની સૂચના મુજબ શંકાઓ દૂર કરી હતી. આથી તેઓ વધુ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા. સંવત્ ૧૯૪૩-૪૪ માં કલકત્તાના અરેબીકના પ્રોફેસર ડોક્ટર હોર્નલ સાથે પત્રવ્યવહાર થયો. તે પ્રોફેસર 'ઉવાસગદશાંગ' નો અંગ્રેજીમાં તરબુતો કરતા હતા. તે વખતે તેમને થતી શંકાઓનું સમાધાન કરી મહારાજ સાહેબે પ્રોફેસર ઉપર ઘણી જ સારી છાપ પાડી. ત્યારથી પાંચ-છ વર્ષ સુધી ધર્મચર્ચાનો પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો. આથી રાજ-

દરબારમાં તથા અન્ય વિદ્વાનોમાં મહારાજ સાહેબનું નામ વિશેષ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું.

સંવત ૧૯૪૬ માં ચિકાગો(અમેરીકા) માં મોટી ધર્મસભા મળી, જેમાં છસો જુદા જુદા ધર્મોના પ્રતિનિધિઓ ગયા હતા, તેમાં જવાનું મહારાજ સાહેબને પણ આમંત્રણ

આબ્ધુ. તેઓ સંવેગી સાધુ હોવાથી ત્યાં જવા અશકત હોવાથી રા. રા. વીરચંદ્ર રાઘવજી ગાંધીને તેમના પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલવા મહારાજ સાહેબનો દૃઢ વિચાર થયો. આ વખતે મુંબઈનો સંઘ વિકરૂઢ પક્ષો અને કોઈપણ રીતે રા. વીરચંદ્ર ગાંધીને ન જ જવા દેવા એવા મતમાં આવી ગયો. આ વખતે શા. મગનલાલ દલપતરામે ઘણો પ્રયાસ કરી, દરેક શેઠીઆઓને મળી, સમજાવી, સારી રકમની મદદ મેળવી હતી અને ચુરુભક્તિની સચોટ છાપ પાડી હતી, અને પોતે પણ પોતાના ગળ કરતાં વધુ સારી જેવી રકમ ભરી મહારાજ સાહેબની ઇચ્છા પાર પાડી હતો. આ રીતે ભાઈ વીરચંદ્ર ગાંધીને ચિકાગો ધર્મ-સભામાં મોકલી આપ્યા હતા.

જ્યારે ભાઈ વીરચંદ્ર પાછા આવ્યા ત્યારે લોકો શ્રી. વીરચંદ્રને સંઘબહાર મૂકવાની વાતો કરતા હતા તે વખતે, બહોર હિંમત બતાવી, તેમની સાથે ખાવા-પીવાનો સંબંધ રાખી, તેમજ ભાગલામાં ખસો પદોષ્ટાઓનું જમણું કરી, ભાઈ વીરચંદ્ર સાથે સંપૂર્ણ વહેવાર ચાલુ કરી, શા મગનલાલે વિરોધ પક્ષવાળાઓને બોલતા બંધ કરી દીધા હતા.

ખાનગી જીવનમાં પણ મહારાજ સાહેબની આજ્ઞાનું તેઓ સંપૂર્ણ રીતે પાલન કરતા. તે વખતે અમદાવાદમાં મિલો ઘણી ઓછી હતી અને શા. મગનલાલની આબરુ, ઈજ્જત, આવડત સારી હોવાથી તેમના મિત્રો તેમજ સંબંધીઓએ એક મિલ કરવા ઘણો આગ્રહ કર્યો હતા, પણ મિલ કરવામાં પંદર કર્મદાનનો મહાદોષ આવે છે તેથી તેમણે બધાને સાફ ના કર્દા. ચુરુનાં વચન પર શ્રદ્ધા હોવાથી મોટો આર્થિક લાભ તેમણે જતો કર્યો.

મરણ નજીક આવેલું છતાં છેવટ સુધી ધર્મમાં ચુસ્ત રહ્યા હતા. ધર્મને બાધ આવે તેવાં કોઈપણ દવા પોતાને નહિ આપવાને પોતાના પુત્રોને ફરમાવ્યું હતું. તેમના મૃત્યુના ૨-૩ કલાક પહેલાં તેમના એક પરધર્મી મિત્ર તમિયતની બબર કાઢવા આવ્યા. તેમની મહુમ પર ઘણી શ્રદ્ધા અને લાગણી હતી. ત્રીસથી વધુ વર્ષનો સંબંધ હતો. મહુમ જે કંઈ કહે તે તેઓ માનતા. તેમને પોતાની પાસે બોલાવીને મહુમે વિનતિ કરી કે તેમના માનની ખાતર એક કંદમૂળનો કાયમને માટે ત્યાગ કરો. આ શબ્દો તે મિત્રે તરત વધાવી લીધા અને કંદમૂળત્યાગની પ્રતિજ્ઞા લીધી. આવા અનેક દાખલા તેમના જીવનમાં બન્યા હતા. પુત્રો, પુત્રી, પૌત્રો વગેરે બહોળો વિસ્તાર મૂકી સંવત ૧૯૬૨ માં તેઓ દેવલોક પામ્યા. તેમના વિસ્તારમાં તેમના પાત્ર રા. રમણીકલાલ કેશવલાલ ઝવેરી હાલ મુંબઈની હાઈકોર્ટના સોલિસિટર તરીકે મેસર્સ ઝવેરી કુંપનીના નામથી રા. મોહનલાલ ભગવાનદાસ ઝવેરી સાથે ભાગમાં ધ ધો કરે છે.

સાધુ સમુદાય પદક

શ્રી યશોવિજયજી

[પ્રાતઃસ્મરણીય પૂજ્યપાદ મહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજયજી વિક્રમની ૧૭ મી સદીના અંતે અને ૧૮ મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં એક મહાન્ વિભૂતિ થયેલ છે તે દરમ્યાન આચાર્યશ્રી હીરવિજયસુરિની પદ્મપરંપરામાં વિજયદેવસુરિના સ્વર્ગવાસ પછી અને તેમના પહેલાં યુવરાજ આચાર્યશ્રી વિજયસિદ્ધસુરિનો સ્વર્ગવાસ થઈ ગયેલ હોવાથી વિજયપ્રજા નામના આચાર્ય ગચ્છનાયક તરીકે હતા. તેઓ અહુશ્રુત કે વિદ્વાન્ નહોતા. તેમની સાથે મતભેદ રહેતો. સાધુસમુદાયની સ્થિતિ છિન્નભિન્ન થઈ હતી. વિજયદેવસુરિના સમયમાં જ ખીજા આચાર્ય વિજયતિલકસુરિ સ્થપાયા તે તેમના વિજયાણંદસુરિ સં. ૧૭૧૧ સુધી હયાત હતા અને દેવસુરિગચ્છને આણંદસુરિગચ્છ એમ બે ગચ્છભેદ થયા હતા. ખીજા અનેક ઘટના બની હતી. તેવા સમયમાં શ્રીમાન્ યશોવિજયજી અને અન્ય સંવેગી સાધુઓએ મળીને સાધુસમુદાય માટે મર્યાદાપદક કર્યો હતો તે અને વીજપુરના શ્રી બુદ્ધિસાગરસુરિસ્થાપિત જ્ઞાન જ્ઞાનમંદિરમાંથી હમણાં પ્રાપ્ત થવાથી અને તે અત્યારસુધી અપ્રકટ રહેલ હોવાથી અત્ર પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે—સંપાદક.]

૧૦ ॥ શ્રી વીતરાગાય નમઃ ॥

સંવેગી સાધુસમુદાયયોગ્યં વ્યવહાર-મર્યાદાના ઓલ લિખિયે છીર્ષઃ-યથા—

- ૧ પદસ્થ આચાર્ય, ઉપાધ્યાય વિના નાણે અંગપૂજા ન કરવી.
- ૨ પદસ્થ વિના સોનેરી રૂપેરી સાજનાં ઝરમર ચંદુઆ બ ધાવવા નહિ.
- ૩ જોણે પ્રતિબોધ્યો હોય તેણે શિષ્ય તેહને દેવો પદસ્થને પૂછીને.
- ૪ કોઈ શિષ્ય ગુરુથી હુમણો થઈ પર સંઘાડામાંહે જાય તિવારે તેહના ગુરુની આજ્ઞા વિના તેણે ન સંઘડવો અને વડેલહુડે વ્યવહારિ વાંદવો પણ નહિ અને ગુરુના અવહુવાદી પ્રત્યનીકતા કરીને જાય તિવારે વેષ લેઈને કાઢી મુકવો.
- ૫ આચારિયા યોગ વિના વ્યવહારી ગીતાર્થે આહારપાણી આણ્યો ન લેવો, રોગાદિ કારણે જયણા.
- ૬ સામાન્ય યતિએ અધિક વસ્તુનું પુંડીયું ન રાખવું, પદસ્થે પણ યથાયોગ્યપણે કારણ જાણિ ૪ માસ ઉપરાંતે ન રાખવું, પર્વદિને દષ્ટિ પડિલેહણુ કરવી.

- ૭ માસકલ્પ પાલટવો તે જિહ્વાં ગોચરી વસતિ સ્થાંડિલ ભૂમિકા પલટાઈ તિમ પાલટવો, રોગાદિક કારણે જ્યણા.
- ૮ હાલ પટેલની પોલે નવા ક્તાની પોલ* મધ્યે કારણુ વિના ચોમાસું ન રહેવું; ખીજે સ્થાનક પણ ત્રસ જીવાદિ વિશેષ હોય તિહાં ન રહેવું.
- ૯ તથા એક સામાચારીએ એક માંડલીના એક પરિણુતિને ઘેરે ઉપરાઉપરી ન જવું.
- ૧૦ તથા સામાન્ય યતિએ સ્ત્રિયાદિકને ઘેરે જઈ ભણાવવું નહી, આલાપસંલાપ ન કરવો, જો અક્ષરાદિક પૂછે તો ઉપાશ્રય મધ્યે કહેવો.
- ૧૧ તથા સામાન્ય યતિએ ૧૦૦૦ શ્લોકથી અધિક લખાવવું નહી, તે પિણુ લેખકને ઘેરે જવું આવવું નહી, પુસ્તક વેચાતા લેવા આશ્રી પણ ક્યવિક્ય ગૃહસ્થ હાથે કરવો કરાવવો પણ સ્વયં સયતં ન કરવો.
- ૧૨ તથા વયો વર્ષ ૬૦ દીક્ષાપર્યાય વર્ષ ૨૦ તથા ૧૨ વય વિના એકલે જવું આવવું, સ્ત્રિયાદિકને ભણાવવું નિષેધ, રોગાદિ કારણે જ્યણા ઉપાશ્રય મધ્યે આગ્યાને ઊલાવવાની જ્યણા.
- ૧૩ તથા થાપના ઘર કલ્પીત હોય તિહાં નિત્યે આહાર અર્થે ન જવું.
- ૧૪ તથા પરિણુતીનો (પરજ્ઞાતિનો) સંઘવી થઈ સચિત્તપરિહારિ પ્રમુખ છ-રી પાલતો ન હોય તે સાથે યાત્રાએ ન જવું, કારણે જ્યણા.
- ૧૫ સ્થલ ભંડારનું પુસ્તક પરગામે લેઈ ન જવું; કાળે લેઈ જાય તો ૪ ગૃહસ્થને પૂછીને લેઈ જવું, વર્ષ ૨ મધ્યે પોહચાડવું.
- ૧૬ સામાન્ય યતિએ સ્ત્રીને આલોચણુ ન દેવી.
- ૧૭ તથા વડલહુડાઈ વ્યાવરન વિધિ સાચવવો અને જો કદાચિત્ વ્યાનાદિક ૨૬ નો વડેરાને કર્યાની જ્યણા.
- ૧૮ પરણુતિ(પરજ્ઞાતિ)માં સમઘ ઘર થયા વિના સાધારણુદિ ન લેવું; પર-સમવાયી ગુણુનુરાગે આવે તો તે સમવાયની સ્થિતિમર્યાદા દાનાદિક છંડાવવું નહિ.
- ૧૯ તથા જે આવીને ક્રિયાવ્યવહારમાં ભલાઈ તેહને નિ:પરિગ્રહીપણું અને યોગાદિ ક્રિયા સકલ વિધિ મોટા મર્યાદાપદ્ધત્ત પ્રમાણુ સાચવતાં જાણુએ તો એક માંડલે આહારાદિ વિધિ સાચવવો, અન્યથા તેહને આહારાદિ દેવો પણ તે પાસે અણુવવો નહિ.
- ૨૦ જિવાર લગે (જ્યાંસુધી) ગછનાયકનો દિગ્જંઘાદિ કરીએ તેણુ સંઘ ટાળ્યો ન હોય તિવાર લગે (ત્યાંસુધી) તે ગચ્છનાયક મીલ્યે સંજય માંડલી અને શય્યા અને પાપિ ખામણુદિક વ્યવહાર સાચવવો અને ક્ષેત્રાદિ શયણુસ્થ વ્યવહાર ગોચરી પ્રમુખ આદ્રી નક્ષત્ર પહેલાં જવાઈ ઇત્યાદિ વ્યવહાર સાથે આદેશ સાચવવો અને ગચ્છનાયક ગામ મધ્યે છતે પ્રભાતે વ્યાખ્યાન ન માંડવું; કારણુ પાછલે પ્રહરે માંડે તો ના નહિ.
- ૨૧ અને ગચ્છનાયકે ગછસંઘ ટાલ્યા પછી માંડલી વ્યવહાર નહિ મિલ્યે ફેદાવંદાંન

* આ અને પાળ અમદાવાદમાં વિલ્લમાન

(ફેંટાવંદન) વ્યવહાર કરવો, ટોકસમક્ષ અવર્ણવાદ ન કરવો, પૂછે તેહને કહેવું જે અમ્હોને ભિન્ન કર્યા છે તે માટે અલગા રહીએ છે.

૨૨ તથા પાત્રે બેઠાં આહારાદિકાર્યે તથા અકુદિપણે થંડિલાદિકાર્યે તથા અગાઠ કારણે એકલાં જાવું પણ અન્યથા એકલાં જાવું નહિ.

૨૩ તથા સામાન્ય યતિએ વાટે વોલાવવો (વોળાવો) ન લેવો, વિશેષ કારણે જયણા ગૃહસ્થાદિક સાથે આવીને લીએ તો ના નથી.

૨૪ તથા સંવચરી પડીકમ્બોઈ સંવચરી દાંને સ્વસમવાયી પરસમવાયી ટાળવો નહી અને તીર્થંકરની ભક્તિની સ્વગચ્છી પરગચ્છી ન જોવો, ગુણાનુરાગ બંધનઈ અગીકાર કરવો.

૨૫ તથા દેવદ્રવ્ય, જ્ઞાનદ્રવ્ય, સાધારણદ્રવ્યની વિશુદ્ધતા જાણીએ તેહનું સાંહમીવચ્છલ લેવું કારાવધૂ જ્ઞાતિ વિવાહાદિક તો જિનધર્મની શોભા દિસે તિમ વર્તવું. ગૃહસ્થને એ રીતે પંજી તિહાં સાધુએ જાણી અધલ સામલ કરી પક્ષપાત ન કરવો.

૨૬ અને કોઈ યતિએ ગૃહસ્થને છ દે પ્રવર્તીને ગછગછનાયકથી વિપરીતપણે કરી પોતાના પક્ષપાત ન કરવા અને ગુણાનુરાગે રાગી યથા ગૃહસ્થ તે પજી પોતાનો ધર્મ રહે તે તેહને જણાવવુ પણ તેહની વૃત્તિ ભાજે એમ વ્યુદ્ગ્રહિત ન કરવા.

૨૭ તથા રાત્રે ધર્મ જાગરિકાની થાતી હોય તિહાં યતિએ ન રહેવુ, ગૃહાંતરે શ્રાવક ધર્મ જાગે તો સાંભલે, જાહેરી જાવુ નહિ અને દિવસે શ્રાવિકા ગીતગાનાદિ કરે તો સાંભલે અને રાત્રે શ્રાવક ધર્મજાગરિકા કરે તો સાંભલે અને માત્રકલપાદિ ગૃહે પાલટતં પદસ્થાં-દિકને પણ અવિકાર ધર્મજાગરિકા ગૃહાંતરે કરે પણ એક વસતિમાં ન કરે અને કોઈ વિશેષ કાર્યે લાભાલાભ દેખીને તો ના નહિ.

૨૮ સામાચારી ગુરુપરંપરાગત શ્રાવકને ઉપધાન વહા વિના માડલીમધ્યે આદેશ વિશેષ પર્વે ન દેવો, સાહમીવચ્છલાદિ વિશેષ યોગે ના નહી.

૨૯ સાધ્વી ન કરવી, કદાચિત્ સ્વયંબંધિની હોય તો ૪૦ વર્ષ પછી દેવાની જયણા અને પરગચ્છી આવં તો વડેરાને પૂછીને રાખવી.

૩૦ ગીતાર્થ (થયા) વિના વ્યાખ્યાન ન કરવુ. જઘન્યથી સમવાયાંગ સૂત્ર ગમા મેલવી જાણે, સંસ્કૃત ભાષા નિપુણ, શ્રદ્ધાવંત, શુદ્ધ પ્રરૂપક, ભાષા કુશીલ નહિ, સુશીલ ગચ્છનાયકનો દિગ્બંધી તે ગીતાર્થ વ્યાખ્યાન કરવાનો અધિકારી. એકલી શ્રાવિકાની પરપદા આગલે વ્યાખ્યાન ન કરવું, રોગાદિક કારણે જયણા.

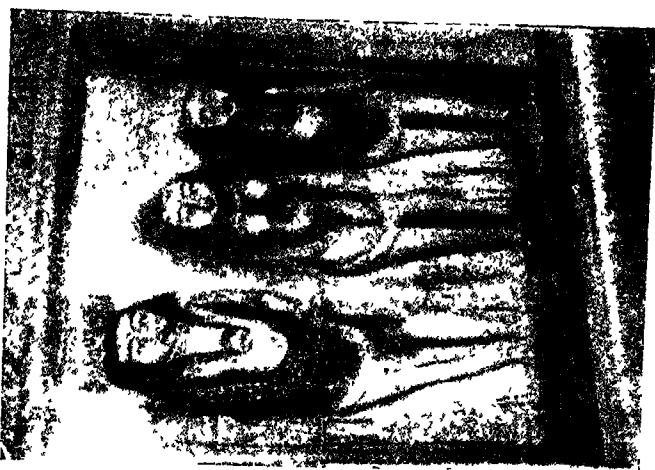
૩૧ વિશેષ કારણ વિના પહેલી ૬ ઘડી દિન પાછલી ૪ ઘડી મધ્યે આહાર ન કરવો, વસતિ ખાહિર ન નીકળવું, કારણવિશેષે વડાને પૂછીને જાવાની જયણા.

૩૨ માંડલી વિના વિગયાદિ સરસ આહાર ન કરવો, પારણાદિકને કામે શીતલ ભક્તા-દિકની જયણા.

૩૩ ષટ્પર્વીએ વિગય ન લેવી, વિશેષ તપાદિકની જયણા.

- ૩૪ વસતિ પોતાની નિશ્રાએ ન કરવી અને ખીજને ઉતરવાનો એક સમાચારીનાને બાધ ન કરવો, પાત્રાદિ ધર્મોપકરણ નવદીક્ષિત મનોરથે વેચાતાં લીએ પણ પોતાની નિશ્રાએ ન લેવાં.
- ૩૫ શિષ્યાદિક લેતાં ધનાદિકની સહાય કરવી તે દીક્ષા લીધા પછી તે ગુણવંત થયો બાણી તેહના સંબંધે શ્રાવકને શાસનશોભા માટે ધર્મરુચિ પ્રાણી તે સહાય કરે પણ યતિએ તેહની ઉદ્દીરણા ન કરવી અને પહેલાં સાહાય દ્રવ્યનું કરાવીને દીક્ષા ન દેવી; નવદીક્ષિત શિષ્યને ગૃહસ્થ ગૃહસ્થિણી સાથે આલાપસંલાપ ન કરવો, ગૃહસ્થ ગૃહે ભણવા-ભણાવવાદિકે જાવાનો અસંગ ન કરવા દેવો.
- ૩૬ વસ્ત્ર-પાત્રાદિકનો ખપ હોય તિવારે (ત્યારે) જે પ્રવર્તક હોય તેહને કહેવું, વડલહુડાઈ વસ્ત્ર કરાવવી કદપક ૧, કાંબલી ૧, ચોલપટ ૧, સંથારીયું ઉત્તરપટ્ટો ૧, લુંછણો ૧, મુહપત્તિ ૨ અને પાત્રાનાં ઉપગરણ પાત્રા સામાન્ય યતિને ઢાકણા સહિત ૫ તથા ૭ પટ્ટ (પદ)સ્થને વિશેષ કામે અધિકની જયણા. પાત્રાં પણ કાલાં રોગાન વિના રાખવાં. પદસ્થને આહારનું તથા પાણી પીવાનો ચેતનો સદેહ વર્ણે રાખવો.
- ૩૭ તથા નવદીક્ષિત શિષ્યને વિશેષ જ્ઞાન તપ વેચાવયાદિ કલા ગુણ નીપના વિના સંસારીયા મધ્યે વિહાર ન કરવો.
- ૩૮ તથા અવધાદિક દ્રવ્ય એકના ગૃહથી લેઈ સ્વનિશ્રાએ ગૃહાંતરે ન મુકવો.
- ૩૯ તથા કુણે (કેઈએ) સ્વસમાચારીના ગીતાર્થ તથા સ્વપરિણુતિ સમુદાય મુકીને અપર-મત ગમ્છના યતિ પાસે ભણવા ન જાવું.
- ૪૦ સાત ક્ષેત્રમાને નામે દ્રવ્ય જે શ્રાવકે કર્યા હોય તિહાંથી લઈ અપર શ્રાવક પોતાનો મેલાપી હોય તિહાંને ઘેર યતિએ ઉદ્દીરણા કરી મુકાવવો નહિ, ગૃહસ્થ મલી મૂકે તે વારુ; તીર્થાદિકને ઠામે વિશેષ કારણે જયણા.
- ૪૧ તથા વિદ્યમાન ગમ્છનાયકે સ બ ધ ટાઢ્યો હોય તેહે પણ અપરગમ્છનાયકને ન આશ્રયા હોય તિહાંલગે (ત્યાંમુધી) ગમ્છ તથા ગીતાર્થની નિશ્રા ન મુકવી, દિગ્બંધ તેહને રાખવો અને જે અપરગમ્છનાયક કરે તે પણ પોતાના ગુરવાદિકના અનુયોગ હોય તે પરંપરાનો ગમ્છનાયક પંચ સંમત સૂરિમંત્રના પીઠ સંસ્થાપનયુક્ત કરીને તેહ નિશ્રા પણ વર્જવી.
- ૪૨ તથા એક સામાચારીના ગીતાર્થ એક વસતિ મધ્યે હોય તે વડલહુડામ્એ પટ્ટીઉં પવું પણ ગૃહસ્થને પક્ષપાતે કલેશ ઉદ્દીરવો નહી, તેહની આજ્ઞાથી વ્યાખ્યાનાદિકનો વ્યવહાર સાચવવો.

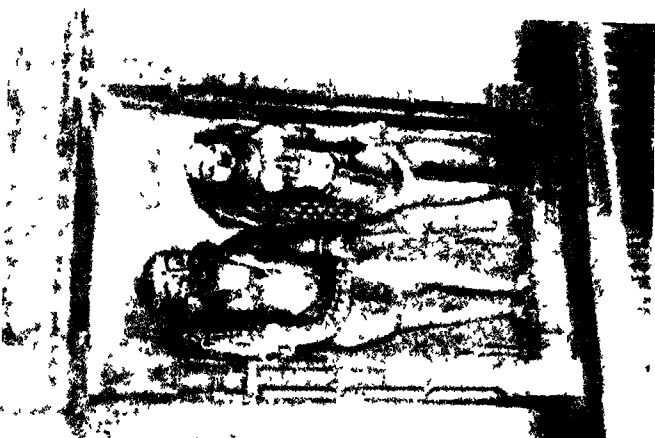
ઈત્યાદિક મર્યાદાપટ્ટક સર્વસંવેગી સમુદાયે પાલવા-પલાવવા વિશેષ બોલ શ્રી જગચંદ્ર-સૂરિકૃત મોટા પટ્ટાથી બાણવા, તદનુસાર શ્રી આણંદવિમલસૂરિપ્રસાદિકૃત ૫૭ બોલ, ૭૦ શ્રીહીરવિજયસૂરિપ્રસાદીકૃત ૩૬ બોલ, ૭૦ શ્રી વિજયદાનસૂરિપ્રસાદીકૃત ૩૫ બોલ એવં બલી રીતે મર્યાદા પાલવી. અત્ર પં. જયસોમગણીમત, પં. જસવિજયગણી ૭૦, સત્યવિજય ૭૦, ઋદ્ધિવિમલ ૪૦, મણીચંદ્ર ૪૦, વીરવિજય.

મહામંત્રી વસ્તુપાલ અને તેમની
બહેને સ્ત્રીઓ.

મહામંત્રીશ્વર શ્રી વિમળશાહ,

મહામંત્રી તેજપાળ અને તેમની
પત્ની અનુપસા દેવી.

શ્રીમોહનરાવલ તાલો ૧૮ તેજામી B.A.L.L.B. ---
Advocate

[મૂળ ગિકાનેરવાસી નાહટા કુટુંબના કલકતા વગેરે સ્થળે વ્યાપાર ખેડતા સાહિત્યરસિક શ્રીયુત અગરચન્દ નાહટા અને ભંવરલાલ નાહટા કે જેમણે ' યુગપ્રવાન શ્રી ઝિનચંદ્રસરિ ' એ નામનો છવનચરિત ગ્રંથ પરિશ્રમપૂર્વક અને તેટલો સપ્રમાણ લખીને હમણાં પ્રકાશિત કર્યો છે તેમના નરકૃથી ' ઉપાધ્યાય શ્રી સિદ્ધિચંદ્રગણિવિરચિત મહોપાધ્યાય શ્રી ભાનુચન્દ્ર ગણિ પ્રભાવક પુરુષચરિત મહાકાવ્ય 'ની પ્રત ગિકાનેર પુસ્તકલગારમાથી મેળવી ગાંને મારી વિનતિથી પૂરી પાડી છે તે માટે તેમના ઉપકાર માનુ છું. તે પ્રત ચરિતનાયક ભાનુચન્દ્ર ગણિ શિષ્ય દેવચન્દ્ર ગણિ પંડિત વિવેકચન્દ્ર ગણિ શિષ્ય મુનિ ગુણચંદ્રે લખી છે. આ ચરિત સિદ્ધિચંદ્ર કે જેણે પ્રાયઃ ક્રત્તિકાર-ટીકાકાર તરીકે ઘણા ગ્રંથો પર ક્રત્તિઓ રચી છે તેની સ્વતંત્ર કૃતિ છે. આખો ગ્રંથ સંસ્કૃત ભાષામાં કાવ્યબદ્ધ છે. ભાષા મોટા મોટા (high sounding) શબ્દોથી પૂરિત છે અને તે કર્તાનું પાંડિત્ય બતાવે છે. તેમા અકબર અને જહાંગીર બાદશાહના દરબારમાં ૨૩ વર્ષ રહીને જે ઘટના બની તેનું મુખ્યત્વે વર્ણન છે. ક્યા અને કેને ત્યાં જન્મ? ક્યારે અને ક્યા દીક્ષા? વગેરે હકીકત લેશ માત્ર આવતી નથી ઋષભદાસના હીરસૂરિરાસમાધી જણાય છે કે ભાનુચન્દ્ર તે મૂળ સિદ્ધપુરના વણિક રામજી અને રમાદેના પુત્ર બાણજી. તેના વડિલ ભાઇનું નામ રંગજી. બંને ભાઇઓએ સાથે દીક્ષા લીધી. આ વડિલ ભાઇનું દીક્ષા-નામ રંગચન્દ્ર હતું એમ આ ચરિત પરથી જણાય છે. સિદ્ધિચંદ્ર પણ એક ઈન્દ્રપુત્ર-વણિકપુત્ર હતા ને ગૂજરાતમાં દીક્ષિત થયા હતા. આ રીતે ભાનુચન્દ્ર ને સિદ્ધિચન્દ્ર તથા ગૂજરાતના હતા. એ ગૂજરાતીઓએ મહાન્ વિદ્વતા અને પ્રતિભા બતાવી મોગલ બાદશાહના દરબારમાં ભારે સન્માન અને હાજવળ મેળવ્યાં હતાં અને શાસનપ્રભાવનાના કાર્યો—શત્રુજય પર લેવાતા કરને રહ કરાવવો વગેરે—કર્ચાં, એ મહત્વની વાત છે. —સંપાદક.]

અકબરના દરબારના વિદ્વાનો—સંતો—ઓલિયા વગેરેના પાંચ ભાગ આઈને અકબરીમાં પાડેલ છે તેમાં પ્રથમ વર્ગમાં પોતાના સીતારાના પ્રકાશમાં બાહ્ય તેમજ આંતરિક વસ્તુઓના ગુણ લેહો-રહસ્યો જોઈ શકનારા અને પોતાની સમજ તથા હષ્ટિ-વિશાળતાથી

વિચારના પ્રદેશો બાણી શકનારાનો મૂક્યો છે ને તેમાં જૈનોમાંથી માત્ર તપાગચ્છના પ્રસિદ્ધ આચાર્યશ્રી હીરવિજયસૂરિને અન્ય જૈનેતરે સાથે મૂકેલ છે; બ્યારે પાંચમો વર્ગ નકલ (પુરાવા) પર આધાર રાખતા વિજ્ઞાનેને સમજનારાઓનો છે તેમાં જૈનોમાંથી માત્ર બે જ વ્યક્તિ નામે વિજયસેનસૂરિ અને ભાનુચંદ્ર(ભાણુચંદ)ને અન્ય સાથે મૂકેલ છે. આ ભાનુચંદ્ર એક સમર્થ પ્રભાવશાળી વ્યક્તિ હતા અને તેના શિષ્ય નામે સિદ્ધિચંદ્ર પણ મહાવિદ્વાન હતા. બંને ઉપાધ્યાય પદવીથી વિભૂષિત હતા. એ બે ગુરુ-શિષ્યે સાથે રહી મોગલ સમ્રાટ અકબર અને જહાંગીરના દરબારમાં ભારે પ્રભાવ પાડ્યો હતો. તે બંનેના જીવન, લેખન-કાર્ય વગેરે સંબંધી કંઈ વિસ્તારથી જણાવવાનો આ લેખનો પ્રયાસ છે. દૂંકમાં જણાવવા માટે જુઓ મારો ' જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ ' પૃ. ૫૪૯-૫૫૨, ૫૫૪, ૫૫૮, ૫૬૫-૬૬.

સફલાગ્યે ઉક્ત સિદ્ધિચંદ્રકૃત ઉક્ત સ્વગુરુ શ્રી ભાનુચંદ્રનું જીવનચરિત સંસ્કૃત મહાકાવ્ય તરીકે કાવ્યબદ્ધ મળી આવ્યું છે અને તે પણ ભાનુચંદ્રના શિષ્ય દેવચંદ્રના શિષ્ય વિવેકચંદ્રના શિષ્ય ગુણુચંદ્રના હસ્તાક્ષરે લખેલી પ્રતમાં, તેથી ઘણી વિશ્વસનીય અને અપ્રકટ હકીકતો ઉપલબ્ધ થઈ શકી છે. પ્રત અતિ શુદ્ધ તો નથી પણ પ્રાયઃ અશુદ્ધ છે, છતાં પરિશ્રમ લઈ, બને તેટલી કાળજી રાખી તેનો સાર અત્રે આપવામાં આવે છે.

પ્રથમ મુકુલદેવ, શાન્તિનાથ, નેમિનાથ, પાર્શ્વનાથ અને વર્ધમાન પ્રભુની સ્તુતિ કરી જેનું પોતે વર્ણન કરી શકે તેમ નથી એવા સ્વગુરુ ભાનુચંદ્ર વાચકનું વર્ણન પ્રગલ્ભતાથી કાવ્યમાં આપવાનું સાહસ કરે છે: તે ભાનુચંદ્ર કેવા હતા તે પ્રથમ જ ૯ થી ૧૨ નંબરના શાર્દૂલ છંદમાં જણાવે છે:—

યઃ સર્વાર્થસહસ્મહસ્ત્રમહસઃ શુદ્ધા સહસ્રાભિધાઃ,
શાહિ શ્રીમદ્કલ્બરક્ષિતિપતેરધ્યાપયામાસિવાન ।
યસ્મૈ સોઽપિ સમસ્તજન્તુહનનવ્યાષેધ શુત્રુંજય-
ક્ષોણિશૃત્કરમોચનપ્રભૃતિકૃત્ પ્રાદાત્સ્ફુરમાનકમ્ ॥ ૯ ॥

સ્થેનાવૃત્તિ વસંતરાજવિવૃત્તી વૃત્તિશ્ચ કાદમ્બરી,
શ્રીસારસ્વત્તવૃત્તયશ્ચ વિવૃત્તિઃ ક્લાવ્યપ્રકાશસ્ય ચ ।
નામ શ્રેણિવિવેકપૂર્વેકવિલાસપ્રમ્થવૃત્તી તથે-
ત્યાદિન્યો રચ્યાંચકાર હચિરમ્પ્રન્થાશ્ચ નિર્મ્પ્રન્થરાટ્ ॥ ૧૦ ॥

સર્વે નિર્વિષયીકૃતા યતિજનાઃ શ્રીમજ્જિહાંગીરમૂ-
ભર્ત્રા ગૂર્જરમણ્ડલે સ્વસ્વવિષે સત્કૃત્ય યઃ સ્થાપિતઃ ।
શ્રીમદ્વાચકસિદ્ધિચંદ્રગણિયુગ્યુક્ત યુગાન્તે મરુત્,
કૈલાસાન્વિતમેરુતો પરમગં કં કં ન ચાકમ્પયત્ ? ॥ ૧૧ ॥

સ શ્રીવાચકભાનુચંદ્રમુનિપઃ પ્રાપ્તપ્રતિષ્ઠોઽભવત્.

શાહિ શ્રીમદકબરનરવરં સમ્બોધ્ય સો માગ્યમૂઃ ।

તસ્માદ્દર્શતશાસનસ્ય મહિમા ત્યર્થં યથા પપ્રથે,

તદ્વૃત્તાન્તલબઃ સવર્ણનિકરૈરુત્કર્ણમાકર્ણ્યતામ્ ॥ ૧૨ ॥

—જેણે સર્વાર્થસાધક એવા સૂર્યનાં સહસ્ર નામો શુદ્ધ રીતે પાતશાહ શ્રી અકબરને પઠાવ્યા, જેને તે અકબર બાદશાહે જ સર્વ જીવના વધના નિષેધનું, શત્રુજય ગિરિ પર કર માફ કરવા આદિનું ફરમાન આપ્યું,

જે નિર્ઞન્ધરાજે ખેનાવૃત્તિ^૧ (?), વસંતરાજ શકુન પર વૃત્તિ^૨, કાદંબરી પર વૃત્તિ^૩, સ્પાર્શ્વત વ્યાકરણ પર વૃત્તિ^૪, કાવ્યપ્રકાશ પર વૃત્તિ^૫, વિવેકવિલાસ ગ્રંથ પર વૃત્તિ^૬ આદિ અનેક રચિત ગ્રંથો રચ્યા અને જહાંગીર બાદશાહે સર્વ યતિઓને દેશ-બહાર કર્યા ત્યારે જેણે સત્કૃત્યથી સ્થાપિત કરી, વાચક સિદ્ધિચંદ્રને સાથે રાખી મહાન પવનની પેઠે કંપાવ્યા (?)

તે વાચક ભાનુચંદ્ર કે જેણે અકબર બાદશાહને સંબોધી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી હતી અને આદર્શ(જૈન)શાસનનો મહિમા વિસ્તાર્યો હતો તેનો લેશમાત્ર વૃત્તાંત થોડા અક્ષરોમાં કહું છું તે સાંભળો.

પછી કાલિન્દી(યમુના) તટે આવેલ ઉચ્ચસેનપુર(આગ્રા)નું (૧૩-૩૮), અકબરનું (૩૯-૬૫), તેના મિત્ર શેખ અબુલફઝલનું (૬૬-૭૭) વૃત્તાંત આવે છે. તે શેખને દંડનાયક બનાવી સેના સાથે પોતાના પુત્ર મુરાદ સાથે મોકલ્યો, તે મુરાદ મરણ પામ્યો એટલે શેખને 'દલથંબન' ની પદવી આપી એમ શેખના તે વર્ણનમાં જણાવ્યું છે.

૧ ખેનાવૃત્તિ-'ખ' એટલે આકાશ, 'ધન' એટલે સ્વામી એટલે સૂર્ય પર વૃત્તિ, તે સૂર્યસહસ્ર નામમાલા હોય ત્યાં સૂર્યનાં નામો પર વૃત્તિ હોય. ઉક્ત સૂર્યસહસ્ર નામની પ્રત મળે છે. અપ્રસિદ્ધ છે.

૨ એટલે વસંતરાજકૃત શકુન શાસ્ત્ર પર ટીકા કે જે સં. ૧૮૪૦ માં શિલાજાપમાં મુંબઈના જગદીશ્વર-શિલાયંત્રમાં જયપુરના જ્યોતિર્ધર જટાશંકરસુત શ્રીધરે છપાવી. શિરોહીમાં અખ્યરાજ (બીજે કે જે મુલતાનસિંહ પછી રાજસિંહ પછી ગાદીએ આવ્યો, મૃત્યુ સં. ૧૭૩૦. વિશેષ માટે જુઓ શિરોહી કા ઇતિહાસ પૃ. ૨૪૯-૨૬૨.)ના રાજ્યમાં રચી તે સિદ્ધિચંદ્રે સંશોધી.

૩ પ્રસિદ્ધ (નિર્ણયસાગર પ્રેસ મુંબઈ). તેના પૂર્વાર્દની ટીકા, જ્યારે ઉત્તરાર્દની ટીકા સિદ્ધિચંદ્રે કરેલી છે.

૪-૫ અપ્રસિદ્ધ અને અનુપલબ્ધ.

૬ સં. ૧૬૭૧ માં રચેલી, તે સં. ૧૬૭૮ માં લખાયેલી પ્ર. કાંતિવિજયજીના ભંડારમાં છે.

એક વાર અકબરે ગૂજરાતથી આવનારા સામન્તોને પૂછ્યું કે ગૂજરાતમાં તપસ્વી, નિઃસ્પૃહ, દાનત, સૌમ્યમૂર્તિ, જિતન્દ્રિય એવી વ્યક્તિ કરી સાંભળી કે જોઈ છે? શ્રી હીરસૂરિણ તેવા છે એમ સંભળાય છે એવો ઉત્તર મળતાં ગૂજરાતના સૂબા સાહિબખાન^૧ ઉપર ફરમાન મોકલ્યું કે તમને આજે મોકલવા. સૂબાએ રાજદ્રંગ (અમદાવાદ) ના શ્રાવકોને પૂછતાં હીરસૂરિ ગંધાર ખંદર છે એમ જાણી ત્યાંથી તેડાવ્યા. આચાર્ય અહીં અમદાવાદ આવ્યા. સાહિબખાન સાથે સુહૃદ્ગોષ્ઠિ કરી. વાહનાદિ વસ્તુઓ લેવાની ખૂબ વિનતિ સૂબાએ કરી પણ આચાર્યે જૈન નિઃસ્પૃહ સાધુ હોઈ કંઈપણ ગ્રહણ કર્યું નહિ. ઉપાશ્રયે આવી પ્રસ્થાન કરી ક્રમે ક્રમ પુર (સીક્રી) આવ્યા. અનેક વાઘના નિર્વોધવડે શ્રી સંઘે અને સ્થાનસિંહ પ્રમુખ સર્વેએ સન્માન કર્યું અને સુદ્રાવડે તેમની અંગપૂજા કરી. તે જ દિને અખુલકજ્જલદ્રારા અકબર પાદશાહ સાથે મેળાપ થયો. દયામૂલ ધર્મ સાંભળી શિકારને શોખીન બાદશાહ કોમળ ચિત્તનેા થયો અને આચાર્યના દર્શનથી સંતુષ્ઠ થઈ, હાથ જોડી કહ્યું: 'આપ નિઃસ્પૃહને બીજી શું દાન ઉચિત થાય? અમારા મહેલમાં જૈન પુસ્તકભંડાર છે તેને ગ્રહણ કરી અનુગ્રહ કરો.' આટલું બોલતાં તે ચિત્કોશ (જ્ઞાનભંડાર) લઈ આવી તેના અધિકારીએ અર્પણ કર્યો. પછી બાદશાહ પુનઃ બોલ્યો: 'આપને અમારી પાસેથી જે કંઈ લેવાનું ઇષ્ટ હોય તે અનુગ્રહ કરી લ્યો' ત્યારે સૂરિએ પર્યુષણપર્વના આઠ દિનેમાં સર્વ જન્તુની અહિંસા પળાવવાની યાચના કરી, એટલે બાદશાહે તે દિવસે તથા ચાર પોતાના તરફથી અન્ય એમ બાર દિવસે તે માટે કરી આપ્યા. આમ બાદશાહ સાથેના મેળાપથી લાભ થયો તે દેશમાં વર્ષા ગાળી, ત્યાં શાન્તિચંદ્ર ઉપાધ્યાયને મૂકી ગૂજરાત પ્રત્યે હીરસૂરિએ પ્રયાણ કર્યું, અને રસ્તે સર્વ ગામને પ્રતિબોધ આપતા પોતે ગૂર્જરભૂમિમાં આવ્યા. સૂરિના ગમન પછી બાદશાહ લાલપુર (લાહોર) આવ્યો.

બીજે સર્ગ-અહીં હુમ્પાકોના મત (લોકામત-હાલના સ્થાનકવાસી મત) માં રહાનર્ષિ નામના એક બુદ્ધિશાલી સાધુ થયા. તેમણે મિદ્ધાન્તોને અભ્યાસ કરી ચિત્તચક્ષુથી જિનપ્રતિમા જોઈ ને તેથી તે મનમાંથી નીકળવા ઇચ્છા કરી. પછી તેમણે પોતાના શિષ્યો સહિત તપાપક્ષનેા આશ્રય લીધો. તેમના શિષ્યોમાં મુખ્ય સ્વકલચદ્ર નામના વાચક (ઉપાધ્યાય) થયા તેમણે 'સત્તરભેદી પૂજા' ની પ્રવર્તના કરી કે જે પૂજા અત્યા સુધી દરેક શહેર અને ગામમાં ગવાય છે. તેમના અનેક શિષ્યો થયા કે જેમાં સૂરચંદ્ર

૧ સાહિબખાન-(શાહબુદ્દિન અહમદખાન) મૂળ માલવાનો સૂબો કે જેને સને ૧૫૭૭ ના અતિ ગૂજરાતનો સૂબો નીમવામાં આવેલ. તે સને ૧૫૮૩ સુધી ગૂજરાતનો સૂબો રહ્યો.

૨ હાનર્ષિ-કાદંબરી ટીકામા દાનર્ષિ હપાયું છે, પણ આ ચરિતમા હાનર્ષિ જણાવેલું છે.

૩ સકલચંદ્ર-નેની ગૂજરાતી કૃતિઓ માટે જુઓ મારા ગ્રંથ 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ' ભાગ ૧, પૃ. ૨૭૫. તેની 'મતરભેદી પૂજા' વિધિવિધ રાગમય છે અને સંગીતકુશલ પાસે હજુ પણ ગવાતી પ્રચલિત છે.

શ્રી. મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ

અને 'શાન્તિચંદ્ર' એ નામના મુખ્ય હતા સૂર્યચંદ્ર સૂર્ય જેવા બુદ્ધિશાળી હતા અને તેમની પ્રતિબા એવી હતી કે બાણે તેઓ કૃષ્ણભારતી હાંચ નહિ; તેથી વાદમાં અનેક વાદીને જીતતા. તેમના મુખ્ય શિષ્ય ભાનુચંદ્ર નામના થયા અને ગુરુ પાસેથી અનેક વિદ્યા શિખ્યા. તેમના પર પ્રીતિથી પ્રેરિત થઈ હીરસૂરિએ પોતે 'પ્રાણ' (પંડિત) પદ આપ્યું. તે ભાનુચંદ્રે અનેક શ્રીમંતના પુત્રોને દીક્ષા આપી. નામ પ્રમાણે તેમનામાં ગુણો હતા. હીરસૂરિએ તે પંડિતથી શાસનોત્તતિ થશે એમ ધારીને તેમને અકબર બાદશાહ પાસે મોકલ્યા. તેઓ ગુરુવચન પ્રમાણ કરી લાલપુર (લાહોર) પહોચ્યા. શેખમિત્ર (અબુલ-ફઝલ) દ્વારા બાદશાહને મળ્યા કે જે ભાનુચંદ્રથી અતિ મુગ્ધ થયો. તેના પ્રશ્નોનું ભાનુચંદ્રે સમાધાન કર્યું. બાદશાહે દ્વારપાલને બોલાવી જણાવ્યું કે એમને મારી પાસે આવતાં કદી રોકવા નહિ. હંમેશાં તેઓ બાદશાહ પાસે જતા શેખને ષડ્દર્શનસમુચ્ચય શીખવાની ઇચ્છા થઈ, બાદશાહે પણ તે પોતાને શીખવું છે એમ જણાવ્યું એટલે ભાનુચંદ્ર શીખવતા ને શેખ હંમેશાં લખી લેતા. આથી તેઓ વચ્ચે પ્રીતિ બની. હવે પોતાને સ્વસ્થાનથી પ્રસ્થાન કરવું પડશે એ વાત શાન્તિચંદ્રથી જાણી શેખે બાદશાહને કહેતાં તેણે જેમ ઇષ્ટ લાગે તેમ કરે અને મારી પાસે જે આવેલા તે સર્વનું રક્ષણ થવું જોઈએ એમ જણાવ્યું. શેખે શાન્તિચંદ્રને બોલાવી કહ્યું કે બાદશાહે પ્રસ્થાન કરવાની રજા આપી છે ને ભાનુચંદ્રને રક્ષણ આપ્યું છે તેથી શાન્તિચંદ્રે શેખની અનુજ્ઞા લઈ પ્રસ્થાન કર્યું ને તેઓ ક્રમે કરી ગૂર્જરદેશ આવ્યા. પછી ભાનુચંદ્રનાં અનેક સુકૃત્યો શેખની સહાયથી થવા લાગ્યાં. સૂર્યનાં સહસ્ર નામો જોઈતાં હતાં તે બ્રાહ્મણો પાસેથી મળ્યાં નહિ. કોઈ વિદ્વાને તે પૂરાં પાઠ્યાં તે જોઈ બાદશાહે આનંદિત થઈ કહ્યું ' મારી પાસે તેને લાગુવા માગું છું.' એવો ભણાવનાર તો મિદ્રિયજય કરનાર બ્રહ્મચારી જ અધિકારી છે એમ કહેવામાં આવતાં બાદશાહે ભાનુચંદ્રને કહ્યું કે આપ જ તેવા ગુણો ધરાવનાર હોઈ મારી પાસે હંમેશાં પ્રાતઃકાલે લાણો. આથી ભાનુચંદ્ર હંમેશા સવારે જઈ અકબર પાસે 'સૂર્યસહસ્રનામ લાણતા. આમ થતાં તેમની કીર્તિ ઘણી વિસ્તાર પામી. (૧૦૯)

એક વખત ભાનુચંદ્રજીએ દીનોના ઉદ્ધાર કરવાની ઇચ્છાવાળા થઈ બાદશાહને જણાવ્યું કે અષ્ટાન્હિકા દિને દીધેલું દાન શતગણું થાય છે. આ સાંભળી બાદશાહે કહ્યું: ' દુઃખીઆંને સ્વર્ણાદિ દાન પોતે આપવાનું યોગ્ય ધારે છે.' પછી સ્નાન કરી, સ્વેત વસ્ત્ર સજીને સભામાં બેસી દીન-દુઃખીઆંને સુવર્ણમુદ્રા-છ હબરનું દાન કર્યું. આમાંથી મુનિ-

૧ શાન્તિચંદ્ર- ' કૃપારસકોશ ' કે જે મુનિશ્રી જિનવિજયજી મંપાદિત બહાર પડી ગયો છે ને જેમાં અકબરનાં અહિંસા માટે કરેલા મુકૃત્યોનું વર્ણન છે તેના કર્તા; ભાનુચંદ્રના કાકા ગુરુ. જુઓ મારો ' જ્ઞાન સાહિત્યનો મંક્ષિત ઇતિહાસ ' પૃ ૫૫૩.

૨ આ કારણે સિદ્ધિચંદ્રે પોતાના દરેક પુસ્તક-ટીકા અંતે ભાનુચંદ્રના વિશેષણોમાં પ્રથમ વિશેષણ ' પાતસાહ શ્રી અકબર જલાલદીન શ્રી સૂર્યસહસ્રનામાધ્યાપક ' આપેલ છે.

શ્રીને દેવાની વિગ્નિ કરી પણ તેમણે લીધી નહિ, કારણ કે તેઓ નિઃસ્પૃહ મુનિ હોઈ તેની ઇચ્છા ધરાવે જ નહિ.

તે જ વખતે અજીજ ૧કોકાની વિગ્નિ આવી કે લડાઈમાં જામને જીતીને તેના બધા માણસને પકડેલ છે. આ સાંભળી શાહ રાજ થયો અને ગુરુને સત્કાર આપ્યો ને પૂર્ણપાત્ર^૧ લ્યો એમ કહ્યું. ગુરુએ કહ્યું 'મારા પર અનુગ્રહ કરી સૌરાષ્ટ્ર-દેશના બંદીવાનોને છોડી મૂકો.' આ પ્રાર્થના પર વિચાર કરી બાદશાહે કહ્યું '(તે બંદીવાનોને છોડી મૂકવાની) આપની પ્રાર્થનાનો ભંગ ન થાઓ. તેને છોડી મૂકવા એ તો નજીવી વાત છે, પણ આપની પ્રાર્થનાથી સર્વ સૌરાષ્ટ્ર આપને આપી દેવામાં આવે છે.' તે જ વખતે બંદીવાનોને છોડી મૂકવાનું ફરમાન લખાવી તેમાં પોતાની મહોર 'મારી ગૂર્જર મંડલમાં મોકલાયું.'

લાહોરમાં પૂર્વે ઉપાશ્રય નહોતો તેથી તે માટે ચિન્તા થતાં ગુરુએ શાહને વાત કરી કે આ મોટા શહેરમાં ફર સ્થાનેથી મારે આવવું પડે છે, વળી તે સ્થાન મને અનુકૂળ નથી. શાહે કહ્યું: 'મારાં અનેક મહેલો છે, ભવ્ય સ્થાનો છે તેમાંથી તમને યોગ્ય લાગે તે લ્યો.' તેમણે જણાવ્યું કે 'તેમાંનું એક પણ અનુકૂલ નથી; મુનિસ્થાન માટે અનુકૂલ જમીન આપો.' શહેર વચ્ચે સારી જમીન આપીને તે પર સઘે સ્કૃટિક પત્થરવાળા શિખરવાળો ઉપાશ્રય બંધાવ્યો. તેની મધ્યમાં શાંતિનાથજીનું ચૈત્ય બંધાવ્યું ને તેને સુવર્ણના કલશ મૂકાવ્યા. (૧૩૬)

એક વખત મૂલ નક્ષત્રમાં બાદશાહના મોટા પુત્રને (સલીમને) ત્યાં પુત્રી જન્મી; તે કંઈક પિતાને કષ્ટનું સૂચક છે એમ શિષ્ટોએ જણાવ્યું. બાદશાહે ગુરુને આ વિગ્નનો શો પ્રતિકાર એમ પૂછતાં તેમણે જણાવ્યું કે જિનમંદિરમાં અષ્ટોત્તરશત સ્નાત્ર કરવામાં આવે તો વિધનો બચ. બાદશાહે કહ્યું: 'તરતજ તે આપના ઉપાશ્રયે કરો-હું પોતે શેખજી (સલીમ-મોટો પુત્ર-પછીથી થયેલ જહાંગીર) સાથે આવીશ.' પછી તે કરવાને બાદેશ સ્થાનસિંહને અપાયો. મહામોટા આડંબરથી તે મહોત્સવ કરવામાં આવ્યો. તે વખતે ગુરુના ગુણોથી ખેંચાઈ અસંખ્ય જનોની મેદની થઈ. અહીં બાદશાહે તે વખતે ખરતરગચ્છના સુખ્ય શ્રાવક અને રાજમાન્ય કર્મચંદ્રને પણ મોકલ્યા. પાયદલ સામન્ત રાજાઓ સહિત

૧ અજીજ કોકા—મિરઝા અઝીઝ કોકલીશ—મિરઝા અજીઝ કોકા—કે જેને ખાને આઝમ (મોટા આઝમ)—આઝમખાન કહેતા, તેણે સન ૧૫૮૮ થી ૧૫૯૨ સુધી અમદાવાદના સૂબા તરીકે કામ કર્યું હતું. જુઓ મિરાતેઅહમદી.

૨ જમ—જમ મંતોજી—સતરશાલજી (શનુશયજી).

૩ ઉત્સવમાં મિત્રો જે બલથી વચ્ચે માળા આદિથી પૂર્ણપાત્ર લે છે તે પૂર્ણપાત્ર એવો એક શ્લોક આપી આ પ્રતમાં બતાવ્યું છે.

શ્રી મોહનલાલ દલ્વીચંદ દેસાઈ.

બાદશાહે પણ હાજરી આપી થાનસિંહાદિએ પછી સ્નાત્રવિધિ કરી, શેખૂણ સહિત બાદશાહ જિનાએ ઊભા રહ્યા અને ગુરુએ પોતે ભક્તામર મહાસ્તોત્ર સંભળાવ્યું. ગર્ભગૃહમાંથી શાહ રંગમંડપમાં આવ્યો. શાહ અને સલીમ બંને ગુરુ પાસે ઊભા રહ્યા. સ્નાત્ર કરી થાનસિંહ હાથી અને ઘોડાની શાહ પાસે ભેટ ધરી. તેરસો સુવર્ણસુદ્રાની મોતીની માળા મંત્રી કર્મચંદ્રે શાહના વડા પુત્ર(સલીમ)ને ભેટ ધરી.^૧ તેમ બીજા શ્રાવકોએ જુદી જુદી ભતની ભેટ ધરી. પછી બાદશાહે સુવર્ણપાત્રનું સ્નાત્ર-જલ પ્રીતિપૂર્વક બંને નેત્ર પર લગાડી અંતઃપુરમાં મોકલી આપ્યું. શાહ ને યુવરાજની સુખશ્રેણી વધી. (૧૬૮)

એક વખતે ગુરુ રાજસભામાં બાદશાહને શિખવતા હતા. બાદશાહે હર્ષિત થઈ એવી કંઈ મુખ્ય પદવી તમારા સંપ્રદાયમાં છે એ પ્રશ્ન કર્યો. મોટામાં મોટી આચાર્યની અને તે પછીની ઉપાધ્યાયની છે એમ ઉત્તર અપાયો ત્યારે મેં તમને આચાર્યની પદવી આપી એમ થાઓ એમ બાદશાહે કહેતાં, ભાનુચંદ્રજીએ જણાવ્યું કે આચાર્યની પદવી તો હીરસૂરિની છે અને તે માટે તેઓ જ યોગ્ય છે. આથી બાદશાહને તેમનું નિઃસ્પૃહત્વ અલૌકિક છે એમ સમજાયું.

અન્યદા શેખે (અબુલફઝલે) બાદશાહને ભાનુચંદ્રજીને ઉપાધ્યાય પદ આપવું યોગ્ય છે એમ કહ્યું. ઉપાશ્રયમાં જઈ એ વાત સર્વ શ્રાવકોને ઘોલાવી કહી. બધા આનંદ પામ્યા, તેમાંથી ઉચિતબુદ્ધિ એવા એક આગેવાને શેખજીને કહ્યું કે અમારામાં એવી પરંપરાગત રીતિ છે કે પદપ્રદાન વગેરે ગુરુને આધીન છે, નેથી બાદશાહની આજ્ઞા લઈને અમારા ગુરુને લખવું ઘટે. એટલે શેખજીએ બાદશાહનું ફરમાન લખી રાજધન્ય-પુર(રાધનપુર)માં ગુરુ(આચાર્ય હીરસૂરિ)ને મોકલ્યું. આ ફરમાનને પ્રમાણ ગણી હીરસૂરિએ પોતે પ્રતિષ્ઠિત કરેલ વાસક્ષેપ મોકલી લેખદ્રારા પછી ઉપાધ્યાય પદ ભાનુચંદ્રને આપ્યું.^૨

૧ આ વાતનું તત્કાલીન પ્રમાણ કર્મચંદ્ર મત્રી પ્રબંધમા ઢાલ ૮ માં મળે છે:—

મૂલ નક્ષત્રિ જ્ઞાન સુતા, શ્રી શેખૂનઘ જાણિ રે
સાહિ હુકમિ શાંતિક કીયઉ, હેમ રજત કુંભ આણિ રે
તિહાં મંગલેવર્ધ આવીયઉ, શ્રી સલેમ સુરતાન રે
ભેટિ સહસ દસ રૂપની, દેખિ ભયઉ હયરાન રે
શાંતિક જલ લેખ કરઈ, અંતેઉરનઘ સંગિ રે
શ્રી જી નયનિ લગાવીયઉ, મંત્રિ રહઈ રલી રંગિ રે.

વળી આના સમર્થનમાં જુઓ હીરસૂરિ રાસ પૃ. ૧૮૩ કડી ૩૮ થી ૪૫. તેમાં 'શેખજી' ને બદલે 'શેખૂણ' જ્ઞેષ્ઠએ કે જે સલીમનું બીજું નામ છે. (આનંદ કાવ્ય મહોદધિ)

૨ આના સમર્થનમાં જુઓ હીરસૂરિ રાસ પૃ. ૧૮૩ કડી ૪૬ થી ૪૮ અને પૃ. ૧૮૪ કડી ૧ થી ૩.

આ રીતે પંડિત હાનર્ષિ ગણિ પ્રભૃતિની પદ્મપરંપરાનો પ્રાદુર્ભાવ, બાદશાહ સાથે મેળાપ, સૂર્યસહસ્ર નામનું તેને અધ્યાપન, અષ્ટોત્તરશત સ્નાત્રનું વિધાન, ઉપાશ્રયનું નિર્માપણ ને ત્યાં વાસ, ઉપાધ્યાયપદનું દાન આદિનું વર્ણન કરતો ખીજે પ્રકાશ સમાપ્ત થયો. (૧૮૭)

ત્રીજો પ્રકાશ—હવે સિદ્ધાદ્રિ(શત્રુજય)ના કરથી કેમ સુખિત થઈ તે વાત કહેવાય છે. એક વખત સવારમાં અકબર શાહ રાજસભા ભરી બેઠો હતો તે વખતે કોઈ કાશ્મીરથી આવેલ દ્વારે બિલો હતો તેને ન રોકતાં અંદર આવવા બાદશાહે હુકમ કર્યો. તેણે કાશ્મીર દેશનું સૌન્દર્ય આદિનાં વખાણ કર્યાં, તેથી તે ભેવાની ઉત્સુકતા થઈ. શેખ આદિએ ઉત્સાહિત કરતાં બાદશાહે ત્યાં જવા માટે પ્રસ્થાન કરવાની તૈયારી કરી. મોટા રસાલા સાથે તે નીકળ્યો. તેના આગ્રહથી ગુરુએ પણ પ્રસ્થાન કર્યું ક્રમે ભમ્બરના કાંઠે શ્રમાકુલ સૈન્ય ભેઈ ત્યાં કેટલાક દિવસ શાહે વિસામો લીધો. આ વખતે વિમલાદ્રિ (શત્રુજય) મહાતીર્થને પોતાનું કરવા ખરતરો તત્પર હતા અને તે માટે છાના પ્રયત્ન કરતા હતા. ગુરુએ આ બાબી શેખને વિજ્ઞપ્તિ કરી કે અમારું આ પુંડરીક નામનું તીર્થ લેવા ઇચ્છે છે. ત્યાં તો બાદશાહ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો. ગુરુ પણ આવ્યા જ્યા વિસામો લે ત્યાં થોભતા. રત્નપંબલ, પીરપંબલ આદિ પર્વતોને ઉદ્ધંધી આખરે શ્રીનગર પહોંચ્યા. રવિવાર આવ્યો એટલે સવારે સૂર્ય નામોનું અધ્યાપન કર્યા પછી ગુરુએ બાદશાહને વિજ્ઞપ્તિ કરી ‘ સૌરાષ્ટ્રમાં શત્રુજય તીર્થ છે ત્યાં યાત્રા કરવાનું મન હીરસૂરિ રાખે છે. ત્યાના અધ્યક્ષો દરેક મનુષ્ય પાસેથી કર લે છે તો તેમાંથી સુખિત કરવાની કૃપા કરીને આનંદ આપો. ’ શાહે આજમખાનના ન્યેષ પુત્રને કહ્યું કે હીરસૂરિ શત્રુજયની યાત્રા કરવા આવે ત્યારે કોઈ પણ શ્રાવકનો કર લેવો નહિ, આ ખાખના ખખરનો પત્ર લખી ભાનુચંદ્રને આપી દેવો. આ પ્રમાણે પત્ર અપાતાં ભાનુચંદ્રે હીરસૂરિને મોકલી આપ્યો. હવે ખરતરોથી આ સહન ન થયું તેમણે દીનસ્વરે તે તીર્થ તેમને આપવાની શાહને વિજ્ઞપ્તિ કરી ત્યારે શેખે કહ્યું ‘ શા માટે આવું અયોગ્ય બોલો છો ? ’ ઘણો કર આવવાથી રાજને મોટો લાભ છે. ’ એવું સાંભળી બાદશાહે ફરમાવ્યું કે યાત્રાર્થે જનાર સુનિઓ પાસેથી કર ન લેવો (એટલે તે સિવાયના પાસેથી લેવો એમ ઠર્યું.) ભાનુચંદ્રને આથી તે તીર્થ પોતાનું કરી લેવાની તમન્ના લાગી ને શેખને તે માટે વિશેષ કહ્યા કર્યું. (૪૮)

હવે ત્યાં સમુદ્ર જેવું જૈનલંકા નામનું પચાશ ગાઉના ઘેરાવાવાળું તલાવ હતું. ગુરુ ત્યાં ગયા. બાદશાહ એક દિવસ ત્યાં આવી ચઢ્યો. ત્યાં શીતલતા વ્યાપી ગઈ હતી. પક્ષો ખીલ્યાં હતાં. હિમ પડતો હતા. બાદશાહ પોતાના સુન્દર આવાસમાં જઈ ફેલાવો

૧ અકબર કાશ્મીરમાં સને ૧૫૮૯ માં પહેલી વાર ગયો, પુનઃ એક વાર ગયો (ઇ. સ. ૧૫૯૭)—લાહોડીફત સત્રાદ્ અકબર.

આસ્વાહ કરતો હતો. તેણે ગુરુને અતિ-શૈત્યથી મ્લાન જોઇ યોલાવ્યા. તેમણે સૂર્યસહસ્ર નામનું અધ્યાપન કર્યું ને પછી જણાવ્યું કે બધાની ઇચ્છા તૃપ્ત કરો છો, પણ મારી એક ઇચ્છા અતૃપ્ત રહે છે. શાહે તે શી છે તે જણાવવા કહેતાં બાનુચંદ્રે નિવેદન કર્યું 'ભિક્ષા માત્ર પર જીવનારા, સાવલ યોગને તજનારા અમોને કંઈ પણ અર્થ જોઈતો નથી, પરંતુ તીર્થનો કર છોડી દો.' શાહે કહ્યું તેથી ઘણી દ્રવ્યપ્રાપ્તિ છે ગુરુએ કહ્યું બધો કર મળીને થઈ થઈને કેટલું દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થાય ? (નહિવત) શાહે શેખને હુકમ કર્યો કે તીર્થ પરના કરની મુક્તિનો પત્ર કરી આપો. શેખે લખ્યો. ગુરુએ તે હીરસૂરિના નામનો લખાવ્યો. પછી બાદશાહે પોતાની મહોર મારી ગુરુને આપ્યો. ગુરુએ શાહના હુકમથી તેના જ માણસો મારફત આચાર્યને તે મોકલી આપ્યો. આ ફરમાન પ્રાપ્ત થતાં હીરસૂરિએ સંઘ સાથે અનેક દેશ પસાર કરી તીર્થયાત્રા કરી. ત્યારથી સિદ્ધાદ્રિ(શત્રુંજય)ના કરની મુક્તિ યાત્રાર્થે જનારા બધા ય જોનો માટે પ્રવર્તે છે. (૭૧)

હવે બાદશાહે તે તળાવથી પ્રયાણ કર્યું. કાશ્મીર કેદારને જોઈ ધીમે ધીમે રોહિતાસ નામના કિલ્લામાં આવ્યો. સર્વત્ર આજ્ઞા પ્રવર્ત્તાવી, પછી અવિચ્છિન્ન પ્રયાણ કરી ક્રમે બાદશાહ લાલપુર (લાહોર) આવ્યો. તે અકબર બાદશાહ સમસ્ત શત્રુને પરાસ્ત કરનાર રાજાનો રાજા સમ્રાટ છે, ધરતીને એક છત્રે લાવનાર છે અને બર્બર વંશમાં હંસ છે (૭૬)

આ રીતે અકબરનું કાશ્મીર દેશમાં ગમન, વિવિધ આશ્ચર્યનું વિલોકન, શત્રુંજયાદિ સમસ્ત તીર્થના કરમાંથી મુક્તિ આદિ વર્ણનવાળો ત્રીજો પ્રકાશ સમાપ્ત થયો. (આના સમર્થનમાં જુઓ હીરસૂરિ રાસ પૃ. ૧૮૨ કડી ૨૭ થી ૩૫)

ચોથો પ્રકાશ—એકદા બાદશાહે દુર્જનશલ્ય^૧ નામના અગ્ર શ્રાવકને યોલાવી પૂછ્યું કે હીરસૂરિના પદ્મે કેને સ્થાપિત કર્યા છે ? તેણે વિજયસેનસૂરિનું નામ આપી તેનાં વખાણ કર્યાં, એટલે આનંદ પામી તેમને યોલાવવા શાહે ફરમાન લખી બાનુચંદ્ર પર^૨ મોકલ્યું કે તે વિજયસેનસૂરિ પર મોકલે અને જણાવે કે લાહોર આવે. આ ફરમાન મળતાં તે સૂરિ શિષ્યો સહિત નીકળી દરેક ગામે દેશના આપતા લાહોર આવી પહોંચ્યા.^૨ સુરત્રાણ(સુલતાન-અકબર બાદશાહ)ની આજ્ઞાથી શેખ અને સૈન્ય સાથે બાનુચંદ્ર વાચક સૂરિની સામે જઈ તેમને લઈ આવ્યા. સૂરિ શાહને મળ્યા ને પછી ઉપાશ્રયે

૧ દુર્જનશલ્ય-દુર્જનસાલ-આ પ્રસિદ્ધ શ્રાવક સંબંધમાં કૃષ્ણદાસ નામના કવિએ સં. ૧૬૫૧ માં લાહોરમાં ' દુર્જનસાલ વાવની ' નામની કૃતિ દિલ્હીમાં આવન છાપામાં રચી છે. જુઓ મારો ગ્રંથ ' જૈન ગૂર્જર કવિઓ ' ભાગ ૧, પૃ. ૩૦૦. તેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે તેણે સદ્ય કાઠી સૌરીપુરની યાત્રા કરી, જિનપ્રાસાદનો દિહાર અને પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી ને લાહોરમાં એક મંદિર કરાવ્યું હતું.

૨ સં. ૧૬૪૯ જેઠ શુદ્ધ ૧૨.

ગયા. ત્યારપછી વાચક ભાનુચંદ્રદ્વારા શાહને ત્યાં તેમના મુખ્ય શિષ્ય નંદિવિજય મળ્યા. તેની અવધાનકલા જોઈને વિસ્મિત થઈ 'ખુસ્કહમ' (સુમતિ-સારી ખુદિવાળા) એ બિરુદ તેને આપ્યું. આથી અસહિષ્ણુ થઈ બ્રાહ્મણોએ રામદાસ મહારાજદ્વારા શાહને જણાવ્યું કે આ વેદબાહ્ય લોકો છે, પરમાત્માના ઉપાસક નથી ને ખુદ બાદશાહને પણ પ્રણિપાત કરતા નથી. આ સાંભળી સુલતાને ક્રોધિત થઈ સૂરિને બોલાવ્યા સૂરિએ જણાવ્યું કે બધું તેઓ સ્પર્ધાથી બોલે છે. તે વખતે ભટ્ટાચાર્યે એવું કહ્યું કે તેમનાં શાસ્ત્રોમાં આ સૂરિ કહે છે તેવું નથી. શાહે શેખને કહ્યું કે આનો અને ભટ્ટાચાર્યે કહેલનો નિર્ણય તમારે કરવો. શેખે તેમને બધાને એક સ્થાને બોલાવી પૃચ્છા કરી. જગત્કર્તા તરીકે શિવ માન્ય છે કે નહિ ? તેનો જવાબ ભટ્ટાચાર્ય સમક્ષ સૂરિએ આપ્યો. કર્માધીન જગત છે. સર્વજ્ઞ સિદ્ધ પુનઃ શરીર ધારણ કરતા નથી. સાંખ્ય આદિનો ઇશ્વરવાદ વગેરે સમજાવ્યો. શેખે બાદશાહને જણાવ્યું કે સ્વશાસ્ત્રમાં જે પ્રમાણે કહેલું છે તે પ્રમાણે તે સૂરિ જણાવે છે. સૂરિની જીત થઈ. જૈન લોકોમાં આનંદ વર્તાઈ રહ્યો, સૂરિની કીર્તિ ફેલાઈ. (૪૭)

એક વખતે સૂરિને બોલાવી અકબરે કહ્યું કે પૂર્વે હીરસૂરિએ મારા વચનને પ્રમાણ-ભૂલ કરી ભાનુચંદ્રને ઉપાધ્યાય પદ આપ્યું તે જ પ્રમાણે મારું માની આપ તે ઉપાધ્યાયપદની નંદિનો ઉત્સવ યથાવિધિ કરો. તે વાત સ્વીકારી સૂરિએ ઉપાશ્રયમાં સર્વ આગેવાન શ્રાવક સ્થાનસિંહાદિને બોલાવી નંદિ ઉત્સવ કર્યો અને ભાનુચંદ્રને બૃહદ્ વર્ધમાન વિદ્યા આપી. શેખે આ વખતે ૧૦૮ અશ્વિનું દાન વાચકોને કર્યું લોકોએ રૂઝ્કા સહિત શ્રીફલની પ્રભાવના કરી, શેઠીઆઓએ સુવર્ણધારા વર્ષાવી. બાદશાહે ગાય, ભેંસ આદિ જીવોના વધનો પ્રતિબંધ કરતું ફરમાન આપ્યું. સૂરિ આજ્ઞા લઈ નંદવિજય સાથે પછી ગૂર્જરમંડલે ગયા. (૬૭)

અહીં હીરસૂરિએ વિચાર્યું કે લાલપુર(લાહોર)માં શિષ્યોને પૂરે લાભ મળતો નથી તેથી તેમને દીક્ષા દઈ તેમાંના બે સંહાદર નામે ભાવચંદ્ર અને સિદ્ધિચંદ્રએ નામના શિષ્યોને મોકલ્યા. તે બંનેમાં મોટો વૈયાવૃત્ય આદિ કરવામાં પ્રશસ્ત્ય હતો ને નાનાં કામદેવ જેવો સૌંદર્યવાન હતો. (૭૪)

એક વખતે કૌતુકથી આવેલ સિદ્ધિચંદ્રને બાદશાહે જોતાં તેમણે સાક્ષાત્ કમિદેવ હોય નહિ એમ થયું; સૌંદર્યવાન અને સાથે વ્રતધારી તેને માટે ભાનુચંદ્રને પૂછ્યું કે આ કોણ છે ? ઉત્તર મળ્યો ' મારો શિષ્ય છે, વૈરાગ્યથી વ્રત-દીક્ષા લઈ હમણાં જ ગૂર્જરના (ગૂજરાત)માંથી મારી પાસે આવેલ છે. પ્રકૃતિથી વિનયી અને વ્રતી તેમજ અષ્ટાવધાની છે.' શાહે સભા સમક્ષ આઠ અવધાન કરવાનું કહેતાં તે કર્યાં એટલે સિદ્ધિચંદ્રને

૧ જુઓ હીરસૂરિ રાસ પૃ. ૧૮૯ થી ૧૯૮; વિજયપ્રશસ્તિ વગેરે.

‘પુસ્કંદમ’ (સુમતિ)નું નામ આપ્યું, અને કહ્યું કે ‘તારે મારા પુત્રો સાથે અહીં જ હશે’ તેને શાહ પોતે કહી બોલાવતા, કહી તે પોતે સ્વયં જતા અને અંતઃ-સભામાં જઈ શિખવતા. મહાભાષ્યાદિ, વ્યાકરણો, નૈવધાદિ કાવ્યો, ચિંતામણી પ્રમુખ તર્ક-શાસ્ત્ર, કાવ્યપ્રકાશ પ્રમુખ અલંકાર, છંદઃશાસ્ત્ર, નાટકો વગેરે સહેલાઈથી સર્વ શાસ્ત્રો થોડા વખતમાં શીખવ્યાં અને શાહથી પ્રેરિત થઈ પારસી પણ શીખવતા. (૯૧)

એ દરમિયાન શાહની આજ્ઞા લઈ નંદિવિજય હીરસૂરિ પાસે ગૂર્જરમંડળમાં ગયા. ત્યાં હીરસૂરિ સ્વર્ગવાસ પામ્યા. આ સાંભળી બાદશાહ બહુ ખેદ પામ્યો. અશ્રુપૂર્ણ આંખે વાચકશ્રીને કયે ગામે તે દેવ થયા એમ પૂછતાં ઉત્તર મળ્યો કે સૌરાષ્ટ્ર દેશના ક્રીપ (દીવ) બંદર પાસેના ઉના નામના શહેરમાં નિર્વાણ પામતાં તેમના દેહને અગ્નિસંસ્કાર તે ગામની વાડીમાં કરવામાં આવ્યો, ને ત્યાં અકાલે આંખા કૃદ્યા એ આશ્ચર્ય થયું તો ત્યાં તેમને સ્તૂપ કરવા જમીન આપવી ઘટે. શાહે તે વાત માન્ય રાખી દશ વીધા જમીનવાળું ક્ષેત્ર (ખેતર) પત્ર લખી આપ્યું. આ પત્ર લાનુચંદ્રે પોતાના ભાઈ રંગચંદ્ર સાથે મોકલ્યું. એ પત્ર મળ્યા પછી તે ગામમાં સ્તૂપ કરવામાં આવ્યો.

હવે કાશ્મીર દેશના પુષ્પાદિ બેવાની ઇચ્છાથી બાદશાહ પુનઃ શ્રીનગર પ્રત્યે ઉપજ્યો અને લાનુચંદ્ર ને સિદ્ધિચંદ્રને સાથે આવવા જણાવ્યું. સિદ્ધિચંદ્ર બાદશાહના બેટાઓ સાથે પારસી અંથનું પઠન કરતા, શાહ પાસે પ્રાતઃકાળે સંભળાવતા, એ સેવાથી તેની પ્રસિદ્ધિ વિશેષ થઈ. રત્નપંખલ, પીરપંખલ, આદિ પર્વત કે જે હિમથી ઢંકાયેલા હતા તેને ઓળંગી કાશ્મીર પહોંચી ત્યાં થોડા માસ રહી પાછો ફરી શાહ લાલપુર (લાહોર) આવ્યો (૧૦૮)

શાહને મૃગયાનો બહુ શોખ હતો એક વખત તેણે એક મૃગને તેના શીંગડાના અગ્રભાગમાં ઘાયલ કર્યો એટલે તે મૂંઝાઈ ખાઈ પડ્યો. આથી આઘાત થયો. પચાસ દિવસ અતિ પીડા અનુભવી. પોતાની પાસે શેખ અને લાનુચંદ્રને રાખ્યા. પોતે નિરોગી થતાં પુણ્યકાર્યાર્થે પાંચ સો ગાયો દાન અર્થે ઉપાશ્રયમાં મોકલી કે જે બ્રાહ્મણોમાં વહેંચી અપાઈ.

અન્યદા બાદશાહ ઉગ્રસેનપુર (આગ્રા) ગયો અને સાથે લાનુચંદ્ર ને સિદ્ધિચંદ્ર લેતા ગયો. શાહની સાથે તેના પુત્રોને પઠન કરાવાતું હતું. સિદ્ધિચંદ્ર પર શાહનો અતિ સ્નેહ થયો અને તેના પૌત્રો પણ બોળામાં રમતા થયા. અહીં આગ્રામાં શ્રાવકોએ ચિંતામણીનું ચૈત્ય બંધાવવાનું શરૂ કર્યું હતું. અન્ય દર્શનીઓના ઉંધા સમજાવવાથી શાહે તે બંધાવવાનું અટકાવ્યું. સિદ્ધિચંદ્રે સ્વશક્તિથી શાહને સમજાવી તે ચૈત્ય પુનઃ બંધાવવાની સાનુકૂળતા કરી આપી. (૧૧૮)

આ બાબુ સૌરાષ્ટ્રમાં વિમલાચલ (શત્રુઞ્ચ) તીર્થમાં મૂલ ચૈત્યની અંદર બીબુ' ચૈત્ય સ્વર્ગર્વથી કરતા ખરતર (ગચ્છના) શ્રાવકો સાથે તપાગચ્છના શ્રાવકોને ભારે કલહ થયો. ઉપાધ્યાયજીએ શાહ પાસે હવે પછી નવું ચૈત્ય ન કરવું એવું ફરમાન કઢાવ્યું. (૧૨૨)

બાદશાહ દક્ષિણાત્ય (દક્ષિણના) રાજને જીતવા નીકળ્યો; ને વિખ્યાત દુર્ગ એવા ગોપાચલ (ગ્વાલીઅર) આવી પહોંચ્યો. તેમાં પર્વતને કોરીને કોઇ જૈન રાજાઓએ કરાવેલાં લાખો જિનબિમ્બો હયાત છે તેના અંગે કોઇ દુરાત્માઓએ વિકૃત કરેલાં જોઇ બાદશાહ ખેદ પામ્યો ને વાચકશ્રીને કહ્યું ' કોઇ બુદ્ધિમાન આ બિમ્બોને સરખાં કરી આપે તો માગે તેટલું દ્રવ્ય મારા ખજાનામાંથી આપીશ ' વાચકે વિસંવાદ પ્રલાપ ન થાય માટે કોઇ શ્રાવક તે કાર્ય પોતાના દ્રવ્યથી કરાવે એ યોગ્ય લેખાય તેથી એક શ્રાવકને ખતાવ્યો. તે શ્રાવકે સ્વદ્રવ્યથી તે બિમ્બોનો પુનરુદ્ધાર કરાવ્યો. પછી તે પ્રદેશ જીતી બાદશાહ બહાનુપુર (બુરહાનપુર) આવ્યો અને ત્યાં આસેર નામના દુર્ગ(અસીરગઢ)ને જીતી સૈન્યને શહેરમાં મોકલી પોતે ત્યાં જ રહ્યો. વાચકશ્રી શાહને તથા તેના પૌત્રોને પકન કરાવતા તેની પાસે સિદ્ધિચંદ્ર સહિત રહ્યા બાદશાહે દક્ષિણના નૃપોને જીતી લીધા. (૧૩૩)

અન્યદા ત્યાંના સંઘના કહેવાથી ગુરુએ બાદશાહને ધર્મસંવાદ સાથે કહ્યું કે બુરહાનપુરમાં ઘણાં રમ્ય મહેલો જેવાં ઘરો છે, બધાં દર્શનોનાં દેવાલયો છે પણ જૈનોનું એક પણ નથી. શાહે પૂછ્યું ' એમ કેમ ? ' ત્યારે કહેવામાં આવ્યું કે અનાર્યોથી એમ બન્યું. પૂર્વે એક હતું તે તેઓએ પડાવી નાંખ્યું. બાદશાહે શહેરને જૈન પ્રાસાદોથી ભૂષિત કરવાની ઇચ્છાથી પોતાના અધિકારીઓ અને શ્રાવકોને બોલાવી તે કરવા માટે આદેશ કર્યો એટલે શ્રીમાલ કુલના ઉત્તમ શ્રાવક નામે જયરાજે કંસારપાટકમાં (કંસારા-પાડામાં) પ્રતિશ્રય (ઉપાશ્રય) બંધાવ્યો અને ત્યાં રિખુ નામના સંઘપતિએ તેની બાબુમાં લીડલજન પાર્શ્વનાથનો પ્રાસાદ બંધાવ્યો બાદશાહના માન્ય શ્રાવક દુર્જનશહેયે પાછળ ગિરિશિખર જેટલું ઉંચું ચૈત્ય કરાવ્યું. શૈવેય(નેમનાથ)નું બિબ આમેરથી મંગાવી વાચકશ્રીએ મૂલનાયક તરીકે તેમાં સ્થાપિત કર્યું. શ્રાવકોની ભક્તિ વધી અને ચૈત્ય ગૌ નામથી પ્રખ્યાત થયું ને ઉપાશ્રય પણ થયો. આ રીતે વાચકના ઉપદેશથી શ્રેયઃકૃત્યો થયાં. અત્યારે તે ગુરુના યશસ્વે તે પ્રાસાદ ને ઉપાશ્રય તે શહેરમાં વિદ્યમાન છે. † (૧૪૭)

હવે બાદશાહ ત્યાંથી ઉપજ્યો. વાચકશ્રી શરીરના અસ્વાસ્થ્યને લઇ ત્યાં રહ્યા ને બાદશાહ સિદ્ધિચંદ્રને સાથે લઇ આગ્રા પહોંચ્યો. સિદ્ધિચંદ્ર ત્યાં રહી શાસનોક્તિ કરતા રહ્યા. (૧૫૧)

અહીં એમ બન્યું કે અજીજ કોકાના પુત્ર નામે બુરખે વિમલાદ્રિ(શત્રુઞ્ચ) ની તળેટીમાં રહેલા એક ચૈત્યને પડાવી નાંખ્યું, ને ઉપરના મૂલચૈત્યમાં લાકડાં સર્વ બાબુએ ભરી બાળી નાંખવા તે માગતો હતો, એવો શ્રી વિજયસેનસૂરિનો પત્ર લઇને એક જણે

† જુઓ હીરસૂરિ રાસ પૃ. ૧૮૪, કડી ૪ થી ૭.

સિદ્ધિચંદ્રને આપ્યો. તેણે બાદશાહને વિજ્ઞાપિ કરી ને તેની પાસેથી (ઉક્ત કાર્યના નિષેધનો) પત્ર લીધો ને તે મોકલાવ્યો. આમ સિદ્ધિચંદ્રે શત્રુબંધગિરિના મૂલ ચૈત્યના ઉપદ્રવનું નિવારણ કર્યું. (૧૫૭)

અન્યદા બાનુચંદ્ર વાચકના સ્નેહ-સૌજન્ય યાદ આવતાં તેમને યોલાવવા બાદશાહે લેખ મોકલ્યો કે આપને હું બહુ યાદ કરું છું માટે એકદમ અત્ર પધારવું અને પૂર્વવત મારા પૌત્રને અધ્યાપન આદિથી અમને આનંદ આપવો. બીજી બાબુ સૂરિ (વિજયસેન)નો પત્ર આવ્યો કે પૂર્વે બાદશાહે નવીન પ્રાસાદ બંધાવવાનો પ્રત્યાદેશ (નિષેધ) કરેલ હોવાથી નવું ચૈત્ય થઈ શકતું નથી તેથી જેમ શત્રુબંધમાં ચૈત્ય નિર્માણ થાય તેમ કાર્ય થવું જોઈએ; નહિ તો મુખ્ય તીર્થને ઉચ્છેદ જીર્ણ ચૈત્યના પડી જવાથી અને નવાં ન બંધાવાથી અવશ્ય થશે. સિદ્ધિચંદ્રે બાદશાહને વિજ્ઞાપના કરી એ બાબતનો પત્ર મહેનત લઈ લખાવી મોકલી આપ્યો ત્યારથી અનેક ચૈત્યો થવા મંડ્યાં અને તેની કીર્તિ વધી. (૧૬૭)

હવે શાહના જ્યેષ્ઠ પુત્ર શાહ સલ્લેમના તંત્ર નીચે ગૂર્જર દેશ આવ્યો ને ત્યાં સામન્તો અકબર બાદશાહનાં ફરમાનોને માનતા નહોતા તેથી અમારિ પ્રભૃતિ શ્રેયઃકૃત્યમાં વિઘ્ન આવતું હતું. આ બબર બાણી અવસર લઈ સિદ્ધિચંદ્રે સલ્લેમ પાસે જઈ સંસ્તવથી વિજ્ઞાપિ કરી કે ગૂર્જરમાં જીજ્ઞાસા કર લેવાય છે, અમારિ પળાતી નથી, આમ શાહના સામન્તો કરે છે ને દુઃસહ છે; એટલે સલ્લેમ તેની નિવૃત્તિનો પત્ર તેમના પર લખી આપ્યો. ત્યારથી સર્વત્ર કર લેવાતું બંધ થવાથી સર્વ લોકો નિરુપદ્રવ થયા. (૧૭૩)

પછી અકબર બાદશાહ પંચત્વ પામ્યો અને તેની ગાઠી પર પ્રધાનોએ સલ્લેમશાહનો અભિષેક કર્યો. પછી તે જહાંગીરનું વર્ણન આવે છે. (૧૭૫ થી ૮૧.)

હવે સિદ્ધિચંદ્ર સહિત વાચકશ્રી નૃપને વિજ્ઞાપિ કરતા, ત્રેવીશ વર્ષને અંતે વિહાર કરતા અને ગામે ગામે સત્કાર પામતા ક્રમે કરી અહમ્મદાવાદ આવ્યા. ત્યાંથી સૂરિશ્રીને (વિજયસેનસૂરિને) ત્રંબાવતીમાં (ખંભાતમાં) વાંદી તેમની આજ્ઞાથી પછી અહમ્મદાવાદ આવી ત્યાં પોતે ચોમાસું કર્યું. ત્યારપછી તે દેશના સ્વામી નામે વિક્રમાર્કે ઉપાશ્રયમાં સિદ્ધિચંદ્ર સહિત આવી સાદર જિનપ્રભુની પૂજા કરાવી-ભણાવી અને સર્વત્ર અમારિપડહ વજડાવ્યો. પછી ગુરુનિદેશથી મહીશાનપુર(મહેસાણા)માં રહી પત્તન (પાટણ) આવ્યા. અહીં શ્રી વિજયદેવસૂરિની ઉજ્જ્વલિથી મત્સર પામી અન્ય ગમ્મના ઘણા આચાર્યો સહિત તે સૂરિ સાથે વાદ કરવાની ઇચ્છાવાળા ખરતરો પોતાના ટોળા સહિત દ્રંગે ગોપુરે વાદાર્થે ઉપસ્થિત થયા હતા. અન્ય ગમ્મીયે તે આચાર્યને યોલાવ્યા. પછી તેમણે તેઓ સાથે વાદ કરવા સિદ્ધિચંદ્ર શક્તિમાન છે એમ ધારી તેને સાથે લઈ વિદ્વા-

૧ સં. ૧૬૬૨ કાર્તિક શુદ્ધ ૧૪ મંગળવાર.

નોના વૃંદ સહિત ગયા અને ઉદ્ધત પ્રતિવાદીઓ સાથે વાઢ કરવાનું સિદ્ધિચંદ્રને ફરમાવ્યું. તેણે તર્ક ચુક્તિથી તે બધાને જીત્યા અને ચૂપ કરી દીધા. તે સર્વે ચાલી ગયા. આચાર્ય જ્યથી પ્રાપ્ત કરી ઉપાશ્રયે પધાર્યા. (૧૬૫.)

ત્યારપછી કેટલાક દિવસે ત્યાં દ્વાડી નાનની શ્રાવિકાએ ઊંખ પ્રતિષ્ઠામહોત્સવ શરૂ કર્યો. અનેક ગામથી સંઘો આ જોવા આવવાથી પત્તન (પાટણ) વિસ્તીર્ણ છતાં સંકીર્ણ (સાંકડું) પડ્યું. જલયાત્રા વખતે અક્સ્માત્ ત્યાંના રાજા (સૂળા) સાદુલાએ કોઈના ભંભેરવાથી તેના નિષેધનો હુકમ આપ્યો તેથી હાહાકાર થયો-રંગમાં ભંગ પડ્યા. લોકો ગયા, તેનું અપમાન કર્યું. આચાર્યે વાચક (ભાનુચંદ્ર)ને કહ્યું કે આપે તેની પાસે જઈ આ નિષેધ ફર કરવો ઘટે. તે વખતે સિદ્ધિચંદ્રે કહ્યું: ' મારા ગુરુને શ્રમ આપવાની જરૂર નથી. હું તે કામ કરીશ. ' આચાર્યે કહ્યું: ' બહુ સારું. ' પછી સિદ્ધિચંદ્ર તે સૂળાને ત્યાં ગયા. તેણે આવવાનું કારણ પૂછતાં ઉત્તરમાં તેમણે જણાવ્યું ' શ્રેયના કાર્યમાં આવું વિઘ્ન આપ શ્રીમદે શામાટે કર્યું? એથી અમારી પ્રીતિનો છેદ થયો છે. ' સૂળાએ ' આવનું શું પ્રિય કરી શકું? ' એમ પૂછ્યું ત્યારે સિદ્ધિચંદ્રે જણાવ્યું ' પહેલાં ઉપાશ્રયે આવી મારા ગુરુને ખુશ કરીને જલયાત્રા મહોત્સવે શ્રીકૃણ લેવું. ' આ પ્રમાણે તેણે કર્યું ને સર્વનો મનોરથ કૃપ્યો. મિથ્યાદર્શીઓએ ઉપભવેલું વિઘ્ન ટળ્યું. ઘટપદ (વડોદરા) તથા ગંધારમાં જ્યેષ્ઠસ્થિતિ કરી વાચકશ્રી પાટણમાં ચાતુર્માસ કરવા રહ્યા હતા. (૨૦૯.)

હવે તે પછી રાજનગરે (અમદાવાદમાં) શાહનું (જહાંગીરનું) ફરમાન આવ્યું કે મારી પાસે ભાનુચંદ્રને સિદ્ધિચંદ્ર સહિત મોકલવા. તેઓ પત્તન (પાટણ)માં હતા એમ જાણી રાજનગરના સૂળાએ (કુલીખાને ?) અંગરક્ષક નામે માઘવહાસને મોકલી સત્કારપૂર્વક બોલાવ્યા. આથી અહમ્મહાબાદ આવી સૂળાને મળી વાચકશ્રી સ્વશિષ્ય સિદ્ધિચંદ્રને લઈને ચાલ્યા. રસ્તામાં મેહિનીદ્રંગ (મેડતા) આવ્યું અને ત્યાં ફલવર્દિ (ફલોધિ) પાર્શ્વનાથને વંદન કર્યું. તે તીર્થ આચાર્ય (શાખા)ના ખરતરોએ પોતાનું કરવાને તે દેશના અધ્યક્ષને સાધી વિગ્રહ કરવાનું શરૂ કર્યું હતું. ભાનુચંદ્રે પાંચ છ દિવસ ત્યાં રહી પોતાની શક્તિથી તે તીર્થ પોતાનું કરી આગળ ચાલ્યા. ક્રમે આગ્રા પહોંચ્યા. ભાનુચંદ્ર અને સિદ્ધિચંદ્ર આવી બહાર રહેલા છે એવું રામદાસ પાસેથી સાંભળી બાહશાહે તેમને બોલાવી સત્કાર કર્યો. મારી પાસે હમેશાં આવવું એમ તે બોલ્યો. એક વખત ઉપાધ્યાય પ્રમુખને ધન્ય છે અને સિદ્ધિચંદ્ર ગુણુશાળી છે-તેણે હમેશાં મારી પાસે આવવું, એમ જણાવ્યું. શાહ દેશના સાંભળી હર્ષરોમાંચિત થતો. આમ કરતાં કરતાં કેટલોક કાળ વહી ગયો. ચારે બાજુ તેમના ગુણુની કીર્તિ વધી અને તેઓ પ્રત્યે પ્રેમ ઘણો વધ્યો. આ પ્રેમ કોઈપણ રાજ્યધુરા ચલાવનાર ફર કરાવવા શક્તિમાન થયો નહિ. (૨૧૭) પછી ચંદ્રોદયનું વર્ણન આવે છે. (૨૩૪.)

સિદ્ધિચંદ્ર વ્યાખ્યાન કરતા હતા તેમાં વચ્ચે જહાંગીર બાદશાહ કંઈક અંતરમાં વિચારી બોલ્યો ‘ પરબ્રહ્મમાં લીન રહેલા એવા તમારા જન્મથી કેટલાં વર્ષો ગયાં ? ’ તેમણે કહ્યું: ‘ પચીસ ’ એટલે શાહે આ(શરીર)ને કોકિલાના આલાપવાળાં પુણ્ય-રૂપી વનમાં ઊગેલ સહકાર વૃક્ષરૂપે કલ્પીને કહ્યું કે આપ સુંદર તારુણ્યવાળા છો તો તરુણી કરવાને લાયક આ શરીરને વિષયના સુખ તણ આત્મ-તપમાં કેમ અર્પણ કર્યું છે ? ’ એટલે સિદ્ધિચંદ્રે જણાવ્યું ‘ અમે મુનિ છીએ, નવવયમાં જે દીક્ષા લીધી છે તેને હાસ્ય-જનક સત્પુરુષો કરતા નથી, તારુણ્ય કે જરા કે તપ, ગમે તે અવસ્થામાં મૃત્યુ શરીરને માટે અવશ્ય છે, જરા-વૃદ્ધપણામાં શક્તિ હોતી નથી અને શક્તિ વગર તપ થતું નથી. અનાદિસિદ્ધ કર્મનો ક્ષય કરવા ખડ્ગધારા જેવું તપ ધીર પુરુષો આદરે છે. અગ્નિ પેઠે તપ તમસું શમન કરે છે.’ ત્યારે

કૃતકાદમ્બરીપાનવિધૂર્ણિતવિલોચનઃ ।

મૂયઃ પ્રત્યાહ મૂપસ્તાન્ મીઠ્ઠમર્ગમીરયા ગિરા ॥

—મદિરાના કરેલા પાનથી જેની આંખો ચકર ચકર ફરે છે એવો ભૂપ-બાદશાહ વારંવાર તેમને ભીષ્મ અને ગંધીર વાણીવડે કહેતા હવે:—

‘ જ્યારે જીવાની વધતી જતી હોય અને જીવાની તે કામદેવનું ઘર છે ત્યારે ચિત્તને કેવી રીતે સ્થિર રાખી શકાય ? ’

સિદ્ધિચંદ્રે ઉત્તરમાં ‘ જેમ હાથોને અંકુશથી તેમ મનને જ્ઞાનથી વશ-સ્થિર કરી શકાય છે. ’ એમ જણાવ્યું.

બાદશાહ—તમારું કહેવું તેવા જ્ઞાન વિના સમ્યગ્ રીતે જાણવું શક્ય નથી.

સિદ્ધિચંદ્ર—અહીં તેવા જ્ઞાનની અપેક્ષા નથી. દેવોને પૃથ્વીના ભોગો પ્રત્યે વિશુ-ખતા છે તેમ અમારું મન વિષયોથી પરાડુમુખ છે. પરબ્રહ્મમાં લીન હોય તે શમી હોય છે. તપસ્વીનાં મન વિરક્ત રહે છે, તેઓ ન:સ્પૃહી હોય છે.

આ સાંભળી બાદશાહ આનંદમગ્ન રોમાંચિત થયો. તેની પટ્ટરાણી નૂરમહલ (નૂરજહાં) પાસે હતી. તેનું સુંદર વર્ણન આવે છે (૨૫૦-૨૬૮) તે આ વખતે બોલી ‘ તારુણ્યમાં મનની સ્થિરતા હોય નહિ-રહેવી અસંભવિત છે.’

સિદ્ધિચંદ્ર—પ્રભુ કારણે મહેલો વગેરે ઘણા છોડી બન્ય છે. તારુણ્યમાં વિષય ન થવો એ પુણ્યનો પ્રભાવ છે. મનની સ્થિરતા જીવાની કે ઘડપણ પર આધાર રાખતી નથી.

બાદશાહ—જેમણે ભોગ ભોગવ્યા હોય તેને જ માટે યોગ (જોગ) છે. એમ ભોગ ભોગવી ત્યાગી થનારને પછી વિષયમાં રસ રહેતો નથી અને તેથી ખરેખરા તપ-સ્વી તેઓ બની શકે છે. તેમ કર્યા વગર જે તપસ્વી થાય છે તે વનચર જેવા થાય છે,

પણ તત્ત્વથી તત્ત્વવિદ્ થતા નથી. માણસ વસ્તુને ખૂબ લોગવે ત્યારે તેને તેમાં અરુચિ આવે છે, નહિ તો નથી આવતી. અદૃષ્ટ તેમજ અભુક્ત વસ્તુ પ્રત્યે મન સત્વર દોડે છે.

સિદ્ધિચંદ્ર—આપનાં વાક્યમાં વિપર્યાસ છે. કૃતયુગાદિમાં વસ્તુ લોગવીને યોગીઓ થયા, જ્યારે કલિયુગમાં યોગીઓ પ્રાયઃ લોગી થયા. કૃતયુગમાં વૃદ્ધાવસ્થા પહેલાં વાન-પ્રસ્થ થતા, કલિયુગમાં વાળ પડી ગયા પછી વિષયપીડિત બને છે. હાલ નાની ઉંમરના વ્રતનિર્વાહ કરનારા જોવામાં આવે છે, જ્યારે મોટા વ્રત લઈ અતિક્રમ કરે છે.

જહાંગીર—મેં બધું સાંભળ્યું. તારું વચન યુક્તિવાળું છે મુનિમાર્ગને અનુસરવો જો હમણું તારું કામ નથી. તારું શરીર સુગંધ આવે છે. માલતીની કળીને અગ્નિમાં નાંખવી યોગ્ય નથી. કાચના કુંભ ઉપર મુદ્ગરનો માર હોય નહિ. આ શિરીષપુષ્પાથ જેવા મુકુમાર દેહને કેશલોચન આદિ દુઃખો આપવાં ઇષ્ટ નથી. સર્વ આશ્રમોમાં ગૃહસ્થાશ્રમ મોટો છે તો તેનું પ્રવર્તન કરવું, કારણ કે ખીજાં આશ્રમોના તેના પર આધાર છે; તો મારા પુત્રની પેઠે તું મારી પાસે કોઈ મૃગાક્ષીના લગ્ન કરતો જિલો રહે, અને મારા કહેવાથી સ્ત્રીનું ગ્રહણ કર કે જેથી પુત્રાદિ સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરી જન્મ સફલ થાય. આવું રૂપ, આવું સત્ત્વ, આવો વિદ્યાપરિશ્રમ તારામાં સર્વ શોભા કરનાર છે તો પગે ચાલવાનો સાધુમાર્ગ શા કામનો ? જગત્કર્તાએ સર્વ આપણા લોગ માટે કરેલ છે. તેમ કરવાથી અમે સુખી થયા છીએ તો તે ઈશ્વરોક્ત માર્ગનું અતિક્રમણ કરવું યોગ્ય નથી.

સિદ્ધિચંદ્ર—આપે ફરમાવેલ સત્ય પ્રિય થાય તે સંસારીને માટે છે. વિરક્ત હોય તેનું ચિત્ત તેથી ક્ષોભ ન પામે. એકાંતવાદને સ્થાહવાહી માનતા નથી.

જહાંગીર—સુખ લોગવ, તું સમજી થઈ કેમ મૂંઝવણમાં પડે છે ?

સિદ્ધિચંદ્ર—કાયરપુરુષ તે સ્વીકારે, ધર્મધીર તો પ્રાણાન્ત થાય તોયે પોતાના માર્ગથી વિપરીત ન કરે. થોડા અતિચારથી ધર્મની અસારતા થાય છે. પાપ કરી પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું તે કરતાં તે મૂળથી તજવું વધારે સારું છે. કાદવમાં પડી પ્રક્ષાલન કરવું તેના કરતાં કાદવનો સ્પર્શ ન કરવો બહેતર છે. પૂર્વના ઘણા ભવોથી સ્ત્રી આદિનું સુખ લીધું. હવે ધર્માચરણ માટે તે જોઈતું નથી.

सर्वेभ्योऽपि प्रियाः प्राणास्तेऽपि यान्त्वधुना पि हि ।

न पुनः स्वीकृतं धर्मं खण्डयाम्यल्पमप्यहम् ॥ ૩૧૩ ॥

—સર્વ કરતાં પ્રિય એવા પ્રાણ છે તે પણ બલે હમણું ચાલ્યા બંધ પણ સ્વીકારેલા ધર્મનું અહપ પણ ખંડન હું કરીશ નહિ.

શ્રી. મોહનલાલ દલ્દેશાઈ

જહાંગીર—તું પ્રાણ હોઈ તારો કદાચ્છ વિચ્છારને પાત્ર છે. તું તારો પોતાનો યત્ન થાય છે ને અનર્થ કરે છે.

આમ કહેવા છતાં સિદ્ધિચંદ્રે મંત્રાદિથી સ્વધર્મમાં નિર્ભરપણે હઠ રહી તેનું વચન માનવા પોતે તૈયાર નથી એમ જણાવ્યું એટલે જહાંગીર ક્રોધિત થઈ ઓલ્થો.

‘ રે રે મામવજાનાસિ ન મે જાનાસિ વિક્રમં ।

રુષ્ટઃ સાક્ષાત્કૃતાન્તોઽસ્મિ તુષ્ટઃ કલ્પદ્રુમઃ પુનઃ ॥ ૩૧૬ ॥

કદામ્હવિષદ્રોસ્તત્કલમાપ્નુહિ સંપ્રતિ । ’

—અરે તું મને અવગણે છે ? તું મારું પરાક્રમ જાણતા નથી. રૂઝો હું સાક્ષાત્ કાળ-યમ છું, તુઝો હું કલ્પવૃક્ષ છું. (તારા) કદાચ્છરૂપી વિષવૃક્ષનું ફલ તું હમણાં જ પ્રાપ્ત કર. ’

આમ કહી જહાંગીરે કરાલ કાલ જેવા સર્પની માફક આજ્ઞા કરી અને લયંકર મહોન્મત્ત હાથી મંગાવ્યો અને ફરી જણાવ્યું:—

ગાર્હસ્થ્યમુરરીકૃત્ય મુઙ્ક્વ મોગાન્ પુરંધ્રિમિઃ ।

દેશાધિપત્યં મન્યસ્વ ગૃહાણાશ્વગજાન્ પુનઃ ॥ ૩૨૬ ॥

ઈમાં શેષામિવાશેષાં મદાક્ષાં કુરુ મુર્દ્ધનિ ।

ન ચેસ્વામધુના નેતા કૃતાન્નાનિથિતામહમ્ ॥ ૩૨૭ ॥

—ગૃહસ્થપણું સ્વીકારી સ્ત્રીઓ સાથે લોગ લોગવ, કોઈ દેશનું અધિકારીપણું તેમજ અશ્વ, હાથી (પાંચ હજારી અધિકારીપણું) સ્વીકાર. આ મારી છેલ્લી આજ્ઞા છે તે માથે અડાવ, નહિ તો તને હમણાં જ મોતનો મહંમાન બનાવું છું.

સિદ્ધિચંદ્રે જણાવ્યું કે આ દુઃખ દુઃસહ છે પણ તે ધર્મહેતુવડે અમોને ગુણરૂપે જ થશે.

જહાંગીરે ‘ તું મૂઠ છો તો તે મૂઠતાનું પરિણામ હમણાં જ જો. ’ એમ કહી કોપથી પ્રચંડ હાથીને પ્રેર્યો. સિદ્ધિચંદ્ર તે છતાં અક્ષુભિત રહ્યા. તે જોઈને વિસ્મય પામી આજ્ઞા કરી કે તેનો વનમાં વાસ કરાવવો. એ સ્વીકારી અકંપ તેઓ આત્રી નીકળ્યા. ૧

બાદશાહે સર્વત્ર ફરમાન લખી મોકલ્યું.

‘ મદેશવર્ત્તિમિત્રાન્વૈર્વને સ્થેયં મુમુક્ષુમિઃ ।

નિઃસ્પૃહાણાં યતીનાં યત્ સ્થિતિસ્તત્રૈવ ગુચ્યતે ॥ ૩૩૪ ॥ ’

૧ આ હકીકતના સમર્થનમાં જુઓ હીરસરિ રામ પૃ. ૧૮૫ કડી ૧ થી ૮.

—મારા દેશમાં રહેનાર અન્ય મુમુક્ષુઓએ વનમાં રહેવું અને નિઃસ્પૃહ યતિઓની જ્યાં સ્થિતિ છે ત્યાં જ તેમણે રહેવું.

બાદશાહે વાચકશ્રી ભાનુચંદ્રને તે પોતાની પાસે જ સત્કારથી રાખ્યા. સિદ્ધિચંદ્ર માલપુર^૧ ગયા ને ત્યાંના સંઘની વિનતિથી અને તેના અધ્યક્ષના આગ્રહથી ચોમાસું તેમણે ત્યાં નિરુપદ્રવ રીતે કર્યું. (૩૩૭)

એક દિવસે મુલતાન જહાંગીરે વાચકશ્રીને ખેદાપત્ર જોઈ તેમને પોતાની પાસે બોલાવી ખેદનું કારણ પૂછ્યું. તેમણે જણાવ્યું કે ‘ પરમાર્થથી આપની પાસે રહેવાથી ખેદ નથી તેમજ નિઃસ્પૃહ ને વિરાગીને અન્ય શો ખેદ હોય ? ફક્ત મારો શિષ્ય દૂર રહેલ છે તેનો વિયોગ સામ્પ્રતકાળે મને ખટકે છે. ’

આ સાંભળી શાહને પૂર્વવાત સાંભરી આવી. તેની સ્વધર્મદૃઢતાનો ખ્યાલ આવ્યો. મોહવશ થઈ મેં તેના દર્શનની અવગણના કરી તેથી ધિક્કાર છે. પછી સિદ્ધિચંદ્રને બોલાવવાનું ફરમાન તેણે લખ્યું. તે લઈ વાચકશ્રી તે પુરથી નીકળ્યા. ક્રમે કરી મોટા મહોત્સવ-પૂર્વક આગ્રમાં પ્રવેશ કર્યો. તેમની કીર્તિ પ્રસરી. સિદ્ધિચંદ્ર શુભ દિને આવી મળ્યા અને તેમની પ્રશંસા પણ વાચકે કરી કે તારા જેવા કોઈ સત્ત્વશાલી નથી, તો તને ધન્ય છે. તે ધર્મમાં વિપરિણામ ન કર્યું.

ત્યારપછી નિવેદી બાદશાહને સિદ્ધિચંદ્રે કહ્યું ‘ ઉપકાર કર્યો મારું પૂર્વજન્મનું દુષ્કર્મ હતું તેથી અધું થયું પણ હવે તે ટળી ગયું. તે ક્ષતવ્ય છે. ’ બાદશાહ હર્ષાચ્ચથી બોલ્યો: ‘ સૌ મારું થાઓ. ’ પછી તેણે તુરત જ જણાવ્યું ‘ જે મુનિઓ મારા હુકમથી દેશબહાર કરવામાં આવ્યા હતા તે સર્વે ફરી મારા દેશમાં આવે. ’ પછી તે બાબતનો પત્ર લખી આપ્યો અને દરેક ગામ અને શહેરમાં મોકલ્યો અને સાધુઓ પૂર્વવત શ્રાવકોએ કરેલા ઉત્સવો સહિત આવી રહેવા લાગ્યા. (૩૫૮)

આ રીતે ચોથો પ્રકાશ કે જેમાં જહાંગીરે પ્રસન્ન થઈ આપેલ કામિની સહિત પાંચ હજાર ઘોડાના અધિપતિપણાનો અસ્વીકાર, તેથી વનગમન, પછી પુનઃ શાહે આપેલ બહુમાનથી બોલાવવાથી પુનઃ આગમન, ભાનુચંદ્ર ગણિદ્વારા શાહને મળવું, શાહે દેશ બહાર કરેલ સમસ્ત સાધુજનોનું પુનઃ સર્વત્ર સુખાવસ્થાન સર્વત્ર ફરમાન આપવું વગેરે વર્ણન છે તે સમાપ્ત થયો.

હવે બીજી કંઈ વિશેષ સામગ્રી ઉપલબ્ધ થઈ છે તે જોઈએ:—

૧ જયપુર રાજ્યમાં અજમેરથી પૂર્વમાં લગભગ પચાસ માઈલ પર આવેલું છે. ઋષભદાસ હીર-સરિતા રાસમાં જણાવે છે કે માલપુરમાં ભાનુચંદ્રે વીજ્ઞમતિઓને વાદમાં જીત્યા હતા. તેમના ઉપ-દેશથી એક વિશાલ જિનમંદિર બન્યું હતું ને તે પર સુવર્ણમય કળાશ ચઢાવવાની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી.

ભાનુચંદ્રકૃત ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ પૂર્વે થઈ ગયો છે. તે ઉપરાંત ભાનુચંદ્ર નામમાલા મળે છે તે તેમણે ભાવચંદ્ર આદિ શિષ્યોને માટે રચી છે, તેમાં કયાંક કયાંક ગૂંજરાતી ભાષાનું મિશ્રણ છે. તેમાં છ કાંડ (દેવાધિદેવ, દેવ, મનુષ્ય, તિર્યક, નારક ને સામાન્ય-કાંડ) છે તે તેની પ્રત સં. ૧૬૯૮ માં શ્યામપુરીમાં લખેલી ૧૧૩ પત્રની અમદાવાદ બંડારમાં છે; ને રત્નપાલ કથાનક (ઉદકદાન ઉપર) રચેલ છે તેની પ્રત સં. ૧૬૬૨માં માલપુરમાં લખેલી ઉદયપુરના વિવેકવિજય ચતિના બંડારમાં છે.

સિદ્ધિચંદ્રના ગ્રંથો:—કાઠંબરી ઉત્તર ભાગની ટીકા (પ્ર. નિર્ણયસાગર ગ્રેસ), ભક્તામર સ્તોત્ર પર વૃત્તિ (પ્ર. ભીમશી માણેક), શોભન સ્તુતિ પર ટીકા (પ્ર. આગમોદય સમિતિ ગ્રંથાંક ૫૧), આ સિવાય ધાતુમંજરી, વાસવદત્તા પર વૃત્તિ, અનેકાર્થનામમાલા સંગ્રહ પર વૃત્તિ, (પ્ર. કાંતિવિજયના છાણીના બંડારમાં), વૃદ્ધપ્રસ્તાવોક્તિ રત્નાકર (કે જેમાંથી અનેક શ્લોકો પોતાની ભક્તામર સ્તોત્રની ટીકામાં અવતાર્યા છે) તથા ભાનુચંદ્ર ચરિત્ર (કે જેનો સાર આ લેખમાં આપ્યો છે) તે સર્વે અપ્રકાશિત છે. (જુઓ મારો ' જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ ' પા. ૮૭૬). આ અપ્રકાશિત ગ્રંથોની પ્રતો મારા જોવામાં આવી નહોતી, પરંતુ ગત મે માસમાં વીજપુરના જ્ઞાનબંડારે જોતાં સિદ્ધિચંદ્ર પોતે તે વીજપુર પાસેના સંઘપુર ગામમાં હતા ત્યારે લખાયેલ પોતાના રચેલાં ચાર પુસ્તકોની પ્રતો જોવામાં આવી નેથી આનંદ થયો. તેનાં નામ જ્ઞાનશતક પર ટીકા (રચ્યા સં. ૧૭૧૪ અને લિ. સં. ૧૭૧૪) નામે ચંદ્રચંદ્રિકા ટીકા પત્ર ૩૪, વાસવદત્તા-ખ્યાનરૂપ ચંપૂ પર ટીકા (લિ. સં. ૧૭૨૨) પત્ર ૬૪, પ્રાકૃત સુભાષિત સંગ્રહ પત્ર ૨૫ અને કાવ્યપ્રકાશ ખંડન (લિ. સં. ૧૭૨૨) પત્ર ૬૨. આથી નવાં અભણ્યાં ત્રણ પુસ્તકો નામે પ્રાકૃત સુભાષિત સંગ્રહ, જ્ઞાનશતક ટીકા અને કાવ્યપ્રકાશ ખંડન સિદ્ધિચંદ્રે રચ્યા છે, એ જણાયું ને સં. ૧૭૨૨ સુધી ભાનુચંદ્રજી હયાત હતા એવું તે પૈકી છેલ્લા બેની આદ્ય પ્રસ્તાવના પરથી જણાય છે:—

શંત્રુજયક્ષોણિધરપ્રચંદ: દંડાવિમુક્તિસ્ફુટધર્મકર્મ્મ ।

યશો યદીયં કુમુદેન્દુ જિત્રમદ્યાપિ જાગર્તિ જગન્નયેડપિ ॥

વાસવદત્તા ટીકા આદ્ય શ્લોક ૮.

જીયાત્ શ્રીમદુદારવાચકસમાલંકારહારોપમો,

લોકે સંગ્રતિ હેમસૂરિસવૃશ: શ્રીભાનુચંદ્રચિરં ।

શ્રી શંત્રુજયતીર્થશુલ્કનિબહ: પ્રત્યાજનોદ્યદ્વશા,

શાહિ શ્રીમદ્કલ્બરાર્પિત ' મહોપાધ્યાય ' દૃષ્યત્પદ : ॥

કાવ્યપ્રકાશ ખંડન આદ્ય શ્લોક ૨.

સિદ્ધચંદ્ર પોતાને માટે ટૂંકમાં ઉક્ત વાસવહતા ટીકાના આદ્ય શ્લોક ૬, ૧૦ માં જે જણાવે છે તે જાણવા જેવું હોઈ અત્રિ તે શ્લોક ટાંકું છું :—

તત્પટ્ટપાથોનિધિવૃદ્ધિચંદ્રઃ શ્રીસિદ્ધિચંદ્રામિધવાચકેન્દ્રઃ ।
 વાહ્યેડપિ ચં વીક્ષ્ય મનોહ્નરૂપમકન્બરઃ પુત્રપદં પ્રપેવે ॥
 પુનર્જિહ્વાંગીરનરેન્દ્રચંદ્રઃ પ્રદીયમાનાનપિ કામિની ચઃ ।
 દટેન નોરીકૃતવાન્ યુવાપિ પ્રત્યક્ષમેતત્ સ્વલુ ચિત્રમત્ર ॥

આ ઉપરાંત કાઠંબરીનો ગૂજરાતી સાર પોને લખ્યો છે કે જેની પ્રત પાલણ્યપુરના ભંડારમાં છે.

શિષ્યમંડળ—શ્રી ભાનુચંદ્ર ઉપાધ્યાયનું શિષ્યમંડળ બહોળું હતું. તેમને 'ચેલા એન્ડ્રી તાણી સંપદા, હવા તેર પંન્યાસ રે; શ્રી ઉદયચંદ્ર પ્રમુખ વળી, એક એકમેં ખાસ રે.' એમ ઋષભદાસ કવિ હીરસૂરિ રાસ (પૃ. ૧૮૫) પર જણાવે છે. તેમાં સિદ્ધિચંદ્ર ' અવલ ચેલા ' હતો, એ પણ જણાવ્યું છે. આ ૮૦ શિષ્ય કે જેમાં ૧૩ પંન્યાસ (પંડિત) હતા તે સર્વના નામ મળી શક્યાં નથી, પરંતુ શોધખોળ કરતાં નીચેનું પ્રાસ થાય છે:—

ઉદયચંદ્રગણિ—તેના શિષ્ય રૂપચંદ્રે સં. ૧૬૮૫ માં દંડક પર (સંસ્કૃત) અવચૂરિ રચી.

દેવચંદ્રગણિ—તેમણે પણ શોભનસ્તુતિ પર સંસ્કૃત ટીકા રચી છે (પ્ર૦ આગમોદય સમિતિ અંક ૫૧). ગૂજરાતીમાં નવતત્ત્વ ચોપઈ, શત્રુજયતીર્થ પરિપાટી (સં. ૧૬૬૫), પૃથ્વીચંદ્રકુમાર રાસ રચેલ છે. (જુઓ મારો ' જેન ગૂર્જર કવિઓ ' ભાગ ૧, પૃ. ૫૭૬) આ છેલ્લા અંથની પ્રત ઉક્ત મારો અંથ છપાયો ત્યારે મને જોવા મળી ન હતી, પરંતુ પછી મળતાં તેની પ્રશસ્તિમાં તેની રચ્યા સાલ તેમાં છપાયા પ્રમાણે સં. ૧૬૮૬ નથી પણ સં. ૧૬૬૬ છે:—

સાવલીનગરિ રહી ચોમાસિ, સંવત સોલ છન્નુ'ઈ ઉલાસિ;	
ફાગુણ સુદિ એકાદશિ ધારિ. વાર કહુ તે હવઈ વિચારિ.	૧૭૧
સાગર સુત ભગની પતિ પુત્ર. વયરી સુત વાહન ભખ્ય શત્રુ;	
તેહની ગતિ જિહાં તેહનું રત્ન, તેહવાર જણા કવિરત્ન.	૧૭૨
પુખ્ય નક્ષત્રિં કીધો રાસ, શીલવંતનો હું છું દાસ;	
તપગછપતિ ગુરુ ગોયમ સમાન, વિજયદેવસૂરિ યુગહુપ્રધાન.	૧૭૩
તાસ પાટિ પ્રગટ્યો જિમ ભાણુ. વિજયસિંહસૂરિ ગુણનો જાણુ;	
વાચક ભાનુચંદ્રનો સીસ, દેવચંદ પ્રણમેં નિશદીસ.	૧૭૪

શ્રી. મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઇ

આ દેવચંદ્રના શિષ્ય વિવેકચંદ્ર તેના શિષ્ય તેજચંદ્ર-જિનચંદ્રના શિષ્ય જીવનચંદ્રે સં. ૧૭૫૩ માં જ્ઞાનસાગરકૃત સિદ્ધચક્ર રાસની પ્રત લખી (' જૈન ગૂર્જર કવિઓ ' ભાગ ૧, પૃ. ૭૫). આમાંના વિવેકચંદ્રે પોતાને ભાનુચંદ્રના શિષ્ય જણાવી સં. ૧૭૦૬ માં ત. વિજયસિંહસૂરિની પાઠુકા પ્રતિષ્ઠિત કરી છે. (જીઓ લેખાંક ૫૧૪, પ્રાચીન જૈન લેખ સંગ્રહ પૃ. ૩૧૮-૯)

હીરચંદ્રગણિ—સં. ૧૬૬૪ માં સીરોહીના સંઘ સાથે આખૂની યાત્રા કરી તેવો લેખ અપ્રકટ આખૂ પ્રાચીન જૈન લેખ સંગ્રહમાં નં. ૮૨ નો છે. તેમાં હીરચંદ્રના ગુરુભાઈ કુશલચંદ્રગણિ અને અમરચંદ્રગણિ જણાવેલ છે, અને પરિવારમાં મુનિ હીમિચંદ્ર, રામચંદ્ર, જિનચંદ્ર જણાવેલ છે. આ હીરચંદ્રના શિષ્ય રવિચંદ્રે ખંભાતમાં સં. ૧૭૨૨ માં ઉપાસક દશાંગની પ્રતિ લખી (આ. ક. પાઠીતાણા.)

આ પૈકી જિનચંદ્રના શિષ્ય જિતચંદ્ર-લખિચંદ્ર-દેવચંદ્ર-ભવાનીચંદ્રના ગુરુભાઈ સોમચંદ્રે ટંકારીયામાં હંસરતનકૃત શત્રુજય-માહાત્મ્યસારની પ્રત સં. ૧૮૩૩ માં લખી (પુરાતરવ મંદિર, અમહાવાદ.)

ચક્રદિચંદ્રગણિ—તેમણે મૃગાંકચરિત્ર (પ્ર. આત્માનંદ સભા) વિજયદેવસૂરિના સમયમાં રચ્યું કે જે તેમના ગુરુભાઈ ઉદયચંદ્રે સંશોધિત કર્યું.

સોમચંદ્રગણિ—તેમણે વિવેકવિલાસની પ્રતિ સં. ૧૬૮૫ માં લખી (પી. ૪ પૃ. ૧૧૫)

ભાવચંદ્રગણિ—તે સિદ્ધિચંદ્રના સહોદર હતા. તેના શિષ્ય કનકચંદ્રગણિ-કપૂરચંદ્ર-મયાચંદ્ર-ભક્તિચંદ્ર-ઉદયચંદ્ર-ઉત્તમચંદ્ર-શિવચંદ્રે રાધનપુરમાં સં. ૧૮૭૪ માં તારંગા-મંડન અજિતનાથ સ્તવન લખ્યું. (ભરુચ ભંડાર)

ભાનુચંદ્ર ચરિતમાં મુખ્યત્વે મોગલ દરબારમાં રહી કરેલ કાર્યોની હકીકત આવે છે, તેમાં તેમની પૂર્વાવસ્થા અને અંતિમાવસ્થા-સ્વર્ગવાસ આદિની વાત આવતી નથી. આખું ચરિત ઘણી ઐતિહાસિક ખીનાઓ પૂરી પાડે છે ને હીરસૌભાગ્ય કાવ્ય, વિજય-પ્રશસ્તિ કાવ્ય, હીરસૂરિ રાસ, વિજયતિલકસૂરિ રાસ આદિ ઐતિહાસિક સામગ્રીમાં એક વિશેષ ઉપયોગી સાધન પૂરું પાડે છે.

૧ ત્રણ પ્રતો

પલ્લુલ કદા-પલ્લુલ ચરિયં એટલે પ્રહુમ્ન કથા-પ્રહુમ્ન ચરિત્ર એ નામનું અપભ્રંશ ભાષામાં સુંદર કાવ્ય સાંપડ્યું છે. તેના રચનારનું નામ સિંહ કવિ અપરનામા સિંહ કવિ છે. આની એક અપૂર્ણ પ્રત ૨૧૦ શ્રી મણિલાલ ખંડારભાઈ વ્યાસનો અંથસંગ્રહ સને ૧૯૨૬ ના એપ્રિલમા મુંબઈના શ્રી મહાવીર નૈન વિદ્યાલયમાં ભરાયેલી આક્રમી સાહિત્ય પરિષદના પ્રદર્શનમાં મૂકાયેલ હતો તેમાંથી મેં શોધી કાઢી, તેની અંતિમ પ્રશસ્તિ ખંડિતવ્યસ્ત દશામાં હતી તે લખી લીધી હતી. તે પ્રત મં. ૧૫૩૨ ના આશ્વિન શુક્ર અષ્ટમી શુક્રવારે રામસેણિ (રામસૈન્ય) ગઢ-મહાદુર્ગમાં ખલચી સુરતાણુ (ખીલજી સુલતાન) ગયારે (સુદીન) રાજ્યમાં તેના વાસી વિપ્ર પંડિત લક્ષ્મીધરના પુત્ર પંડિત અંબદેવના પુત્ર...એ લખેલી હતી. પછી મહુવામાં સને ૧૯૩૧ ના અક્ટોબરમાં જતાં સાંની હસ્ત-પ્રતોની શોધ કરતાં મુનિ ગુલામનો પુસ્તકમંથ્રહ શ્રી યશોવ્રદિ નૈન બાલાશ્રમમાં હતો તેમાંથી મુબાગ્યે આ કાવ્યની પ્રત સાંપડી. તે ૧૨૧ પત્રની છે અને સંવત ૧૫૭૯-શક ૧૪૪૪ માં કાર્તિક વદ બીજી સોમવારે તોડા નામના ગામમાં સુરસેણિ રાગના રાજ્યમાં લખાયેલી છે. આ બીજી પ્રતમાં ઉપરની પહેલી પ્રતની છેવટે જે સરકૂન અને અપભ્રંશ ભાષામાં કવિની પ્રશસ્તિ છે તે દુર્ભાગ્યે લિપિબદ્ધ કરવામાં આવી નથી, તેથી પહેલી પ્રતની ખંડિત પ્રશસ્તિ ખંડિતજ રહી છે. ૨૧૦ મ. બ. વ્યાસનો સંગ્રહ સાહિત્યપ્રિય સુરતવાસી જંગી જીવણલાલ માકરચંદે ખરીદેલ છે તો તેમાં આ કાવ્યની ઉક્ત પ્રત હોવા સંભવ છે. સુરતમાંથી કાઢી કાઢી મોકલાવે તેમ નથી એટલે તે આ લેખ લખતી વખતે ઉપલબ્ધ નથી, ન્યારે બીજી પ્રત મારી સામે મોજૂદ છે. આ લેખ લગભગ લખાઈ ગયા પછી મુંબઈના શ્રી ઐલક પનાલાલ દિં નૈન સરસ્વતી લવનમાં સાક્ષર શ્રી નાથુરામ પ્રેમીદારા તપાસ કરાવતાં ૧૦૪ પત્રની અશુદ્ધ પણ સુંદર અક્ષરમાં તાજી એટલે ' સં. ૧૯૮૯ વર્ષે ' ચૈત્ર શુક્લા પચમી

૧ રામસેણુ-ગમસૈન્ય એક સ્વેતાંબર તીર્થ પણ છે. તે સંબંધી વાંચો સાહિત્યરસિક ઇતિહાસજ મુનિશ્રી કલ્યાણવિનયજીનો લેખ નામે ' નૈનતીર્થ ' બીમપક્ષી અને રામસૈન્ય ' નૈનયુગ માસિક બાદપદ-થી કાર્તિક સં. ૧૯૮૫-૮૬ ના અંક.

૨ માંડવગઢ-માંડુનો ખીલજી ગયાસુદીન કે જેણે સં. ૧૫૨૫ થી ૧૫૫૬ સુધી રાજ્ય કર્યું. જુઓ ટિ. પૃ. ૪૫૯ પૃ. ૪૮૧ મારો ' નૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.'

સૌમવાસરે લિખિત' જાનૂરામ જૈન જૈસવાલ પાલમગ્રામનિવાસી સૂયા દેહલી ' એ 'પ્રમાણેની નં. ૩૦૭૭ ૪/૭૫૭ કની પ્રાપ્ત થઈ તેમાં છેવટે 'ઈતિ પ્રયુક્તચરિત્રં સિદ્ધ તથા સિદ્ધકવેઃ કૃતં મજાસમ્ ।' એમ લખ્યું છે તે પરથી કવિનાં નામ સિદ્ધ અને સિંહ બંને હતાં એમ સ્પષ્ટ જણાય છે, આમાં પણ દુર્ભાગ્યે ઉપરની પહેલી પ્રતની છેલ્લી પ્રશસ્તિ નથી.

૨ મંગલાચરણ

કવિ પ્રથમ સંધિમાં મંગલાચરણ, ચરિત્રનાયક પ્રણમ્ન જેમના તીર્થાધિપત્યમાં થયા છે તે પાવીશમાં તીર્થકર શ્રી નેમિનાથની સ્તુતિરૂપે આ પ્રમાણે કરે છે:--

લ્હમ-દમ-જમ-ગિલયહો, તિહુઅળ-તિલયહો, વિવલ્લિય-કમ્મ-કલંકહો
થુહ કરમિ મસન્નિદ, અદ્ધણિરુમત્તિદ, હરિકુલગયણસસંકહો ॥

—ક્ષમા, દમ, યમના ભડાર, ત્રિભુવનના તિલક, કર્મરૂપી કલકને દૂર કર્યું છે જેણે એવા, હરિકુલ-હરિવંશરૂપી ગગનમાં ચંદ્ર (નેમિનાથ)ની સ્તુતિ સ્વશક્તિથી અને અતિ વિશેષ ભક્તિથી કરું છું. [તે નેમિ જિનેશ્વરને પ્રણમીને તેમનાં વિશેષણ આપે છે.]

પળવેપ્પિણુ ઘોમિજિણેસરહો, મઞ્ચયણ-કમલ-સરણેસરહો
મવતરુ-ઉમ્મૂલણ-વારણહો, કુસુમસર-પસર-વિણિવારણહો
કમ્મદ્દ-વિવક્સ-પહંજણહો, મય-ઘણ-પવહંતપહંજણહો
મુબ્બત્તય-પયલ્લિય-સાસણહો, છઠ્ઠેય-જીવ-આસાસણહો
ગિરવેક્સ-ગિમોહ-ગિરંજણહો, સિવ-સિરિ-પુરંધિ-મણરંજણહો
પર-સમય-મણિય-ણય-સયમહહો, કમ-કમલ-જુયલ-ણયસયમહહો
મહિસેસિય દંસિય સુપ્પહહો, મરગયમણિગણકરસુપ્પહહો
માણાવમાળ-સમભાવણહો, અળવરય-ણમંસિય-ભાવણહો
મયવંતહો સંતહો પાવણહો, સાસય-સુહ-સંપય-પાવણહો ॥

ઘત્તા-મુવણત્તયસારહો ગિજ્ઞિયમારહો અવહેરિય-ઘરદંદહો

હજ્જિલગિરિ-સિદ્ધહો ણાણમમિદ્ધહો દયવેલ્લિહિ કલકંદહો

॥ ૧ ॥

—નેમિ જિનેશ્વરને પ્રણામ કરીને—(તે જિનેશ્વર કેવા છે ?) જે ભવ્યજનરૂપી કમલ પંકિતને સૂર્યરૂપ છે, ભવરૂપી વૃક્ષને મૂલમાથી ઉપેડનાર હાથીરૂપ છે, કામદેવના પ્રસારને રોકનાર છે, આઠ કર્મરૂપી વૃક્ષને તોડનાર છે, મદરૂપી વાદળને દૂર કરનાર છે, ત્રણે ભુવનમાં શાસન જેણે પ્રકટ કર્યું છે, જ્યે પ્રકારના જીવના આશ્વાસનરૂપ છે, નિરપેક્ષ, નિર્મોહ અને નિરંજન છે, શિવલક્ષ્મીરૂપ સ્ત્રીનું મનરંજન કરનાર છે, પરમતમાં કથેલા નયોતો સમન્વય કરનાર, જેના ચરણકમલમાં શતમખ એવા ધંદ્ર નમેલા છે એવા, મરકત મણિના સમૂહ ॥ કિરણથી વિશેષ પ્રભાવંતા, માન-અપમાનમાં સમ ભાવનાવાળા, સદોદિત બચનવાચી ધંદ્રોવડે નમરકૃત, ભગવંત, સંત. પાવન કરનાર, શાશ્વત સુખ-

કુમારપાલના સમયનું એક અપભ્રંશ કાવ્ય

સંપદને પ્રાપ્ત કરાવનાર, ભુવનત્રયના સાર, કામદેવને છતનાર, ગૃહસ્થાશ્રમના મોહની અવગણના કરનાર, ઉબ્બવલ (ગિરનાર) પર સિદ્ધિ પામનાર, જ્ઞાને કરી સમૃદ્ધ અને દયારૂપી વેલીના કંદરૂપ છે.

આ મંગલાચરણનું કાવ્ય એ એક કાવ્યવ્યવસ્થાનો નમૂનો છે. એવા નમૂના પ્રસિદ્ધ પુષ્પદંત કવિ પોતાના મહાપુરાણ અને યશોધર ચરિતમા પૂરાં પાડે છે:—દા. ત.

સુપરિક્ષિત્ય રક્ષિત્યભૂયતર્ણું, પંચસયધણુણયવિઠ્ઠવતર્ણું
પયહિયસાસયપયણયરવહં, પરસમચમળિયદુણયરવહં ॥

મંગલાચરણ—મહાપુરાણ

આ કવિએ પુષ્પદંતના ઉક્ત કાવ્યો જ્ઞાપ્યાં—અધ્યાસ્યાં હોવા જોષ્ઠ્યે એ નક્કી લાગે છે. (૧) પુષ્પદંતનો સમય સં. ૧૦૨૨ આસપાસ છે તેથી તે આપણા કવિનો પુરાવર્તી છે. (૨) ઉપરના મહાપુરાણના ટાંકેલ મંગલાચરણમા પરસમચમળિયદુણયરવહં એ સામાસિક શબ્દ જેવો જ સામાસિક શબ્દ આપણા કવિના ઉપયુક્ત મંગલાચરણમાં પરસમચમળિયણયસયમહહો છે. વળી તેની સાથે આપણા કવિએ વાપરેલ કમ—કમલ—જુવલ—ળયસયમહહો એ સામાસિક શબ્દ પુષ્પદંતને પોતાના યશોધર ચરિતના મંગલાચરણમા વાપરેલ ચરણજુવલ-ળયસયમહહોની આગાદ નકલ છે.

પુષ્પદંતને પોતાના પૂર્વવર્તી કવિઓ વગેરેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે પ્રમાણે આપણા કવિએ પોતાની પહેલાના કૌઠ પણ્ય કવિનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી; કર્યો હત તેા પુષ્પદંતનો અવશ્ય કરત.

૩ સરસ્વતી પ્રત્યે વરયાચના

ગય—દુરિચ—રિણં તદ્—લોચ—ઈણં ભવભયહરણં ગિજ્ઞિયકરણં,
સુહફલતરુહં ચંદિવિ અરુહં પુણુ સત્થમઈ કલહંસગઈ,
વરવળ્લપયા મળિધરિવિસયા પયપાણિસુહા તોસિયવિવુહા,
સગંગિગિયા બહુભંગિયા પુઠ્ઠાહરણા સુવિસુદ્ધમણા ।
સુચવરવરણી ણયગુણયણી કહ્યજજણી,
તંદુવિહણી મેહાજણી સુચસયકરણી ॥ ૧ ॥

ધર—પુર—પવરે ગામે ણયરે ણિવવિહસસહે સુચણાણવહે સરસહ સુમરા મહુ હોષ વરા ।
ઈમ વજ્જરહ છુહુ સિદ્ધકઈ હયચોરમણ ગિસિમરિવિગણ પહરદ્ધિદ્ધિય ચિતંતુ હિણ ॥

ઘણા ॥ જા સુત્તઢ અચ્છહ તા તહિ પિચ્છહ ણારિ એકકુ મળહારિગિયા ।

સિય—વત્થ ણિયત્થિય કંજયહત્થિય અક્કસુત્તસુચધારિગિયા ॥ ૨ ॥

—એ ભિનેશ્વર કે જેમણે દુરિતરૂપી કરજ જેડી નાંખ્યું છે, જે તણ્ય લોકના સ્વામી છે, જે ભવરૂપી ભયના હરનાર, ઇદ્રિયના છતનાર છે, જે સુખરૂપી દક્ષના વૃક્ષ છે, એ અર્હતને વંદીને પુનઃ સરસ્વતીની સ્તુતિ કરું છું. તે શાસ્ત્રમયી, કલહસંગતિ, વર વપણ્યપદા છે, તેમજ સ્ફટિક, મણિ જેવા તેના વિષય છે, જેના પગ અને હાથ શુભ છે, જેથી પડિતો તુષ્ટ રહે છે, જે સ્વર્ગાગિની છે.

શ્રી. મોહનલાલ દલ્દેશાઈ

મહુ બંધિવાળા છે, જેનાં આભૂષણો પૂર્વો છે અને જે સુવિશુદ્ધ મનવાળા છે, જેનાં વચ્ચેનો ઉત્તમ શ્રુત છે, નય જેની આંખો અને શુણ્ણ છે, તંદ્રાનો નાશ કરનારી. શુદ્ધિની ઉત્પાદક, સેંકડો સુખો આપનારી છે, ધર, નગરની પોળ, ગામ, નગરમા નૃપ વિદ્વાનોની સભામાં શ્રુતધ્યાનને વહનારી છે. એ સુસ્વરવાળી સરસ્વતી અને વર-પ્રસન્ન થાઓ આમ સિદ્ધકવિ જે વખતે ચોરનો ભય નાશ પામ્યો છે અને રાત્રિનો ભાર ચાલી ગયો છે તે વખતે અર્ધ પ્રહર આક્રી હતો ત્યારે (મેટો મળરકે) હૃદયમાં ચિંતવે* છે. જ્યારે તે સૂતો છે ત્યારે તે એક મનોહારિણી સ્ત્રીને જુએ છે. તેણે શ્વેત વસ્ત્ર પહેર્યો છે, હાથમાં કમલ રહેલું છે, અક્ષત્ર અને શ્રુત-પુસ્તકને ધારણ કરેલાં છે.

૪ સરસ્વતી પ્રસન્ન થઈ

સા ચવેહ સિવિણંતિ તક્ષણે । ' કાઈ સિદ્ધ ચિંતવહિ ણિયમણે । '
તં સુણેવિ કહ સિદ્ધુ જંપણે । ' માણ મજ્જુ ણિહ હિયહ કંપણે ।
કવ્વબુદ્ધિ ચિંતંતુ લજ્જહ । તક્કંદ-લક્ષણ-વિવજ્જિહ ।
ણવિ સમાસુ ણવિ ત્રિહત્તિ કારહ । સંધિ-સુત્ત-ગંથહ અસારહ ।
કવ્વુ કોવિ ણ કયાવિ વિટ્ઠહ । મહુ ણિઘંદુ કેણવિ ણ સિટ્ઠહ ।
તેણ વહિણિ ચિંતંતુ અચ્છમિ । સુજ્જુહો વિ તાલહ લુયંછમિ ॥
અંધુહો વિ ણવણટ્ટ પેચ્છિરો । મેય સુણણિ વહિરો વિ ઇંછિરો । '
તં સુણે વિ જાજહ મહાસઈ । ણિસુણિ સિદ્ધ જંપણે સરાસઈ ॥

ધત્તા—આલસુ સંકેહહિ હિયહ મ મેહહિ, મજ્જુ વયણુ ઇહ વિટ્ઠુ ધરહિ ।

હહ મુણિવરવેસેં કહમિ વિસેસેં, કવ્વુ કિપિ તં તુહુ કરહિ ॥ ૩ ॥

—તત્કણે સ્વપ્નમા તેણી વહે છે: ' હે સિદ્ધ ! તારા મનમાં શું ચિંતવે છે ? ' આ સાંભળી કવિ સિદ્ધ બોલે છે: ' માતા ! મારું હૃદય અતિશય કંપે છે. કાવ્યશુદ્ધિનો વિચાર કરતા લગભગ આવે છે, (કારણ કે) તર્ક, છંદ, વ્યાકરણથી રહિત છુ, સમાસ, વિભક્તિ અને કારક નથી (આવડતાં) તેમ સંધિ, સત્ર, ગ્રંથ અને અસાર છે એટલે તે વગરનો હું છું. કાંઈ પણ કાવ્ય મેં કદાપિ જોયું નથી,

* આ સરસ્વતીની સ્તુતિ એક સંસ્કૃત શ્લોકથી ૧૧ મી સંધિ પછી કર્તાએ કરી છે:—

યા સાશ્વતવિભૂષણાંગરુચિરા શ્વેતાંશુકૈ. શોભિતા.
યા પદ્માસનઈસ્થિતા શુભતમા જ્ઞાનપ્રમોદપ્રદા ।
યા ત્રંદારકમ્બંદવંદિતપદા વિદ્વજ્જનાનાં પ્રિયા,
સા મે કાવ્યકથાપ્રથાશ્રિતવતો વાણી પ્રસન્ના ભવેત્ ॥

—જે શ્વેત વિભૂષણો અંગે ધરીને સુદર છે, શ્વેત વસ્ત્રોથી શોભિત છે, પદ્માસને બેઠેલી, ઉત્તમોત્તમ અને જ્ઞાનનો આનંદ આપનારી છે, દેવસમૂહથી જેનાં ચરણો વંદિત થયાં છે, વિદ્વજ્જનોની જે વહાલી છે તે સરસ્વતી કાવ્યકથાની પ્રથાનો આશ્રય કરનાર એવા અને પ્રસન્ન થાઓ.

अने निधंदु-काश कोछओ शीअव्यो नथी, अंध होछ नवां नवां वृत्यो ज्येवा धम्भुं छुं, अहेरो छतां भीता सांभणवा आहुं छुं, तो हे भडासति ! मारुं आ सांभण.' सिद्धतुं आ सांभणी सरस्वती कहे छे: 'आजसने संकधी दे, छट्यने तछ न हे-धैर्य धर, आ मारु वचन ददपछे धार के छुं सुनिवरना वेशभां विशेषपछे जे कहीथ ते कोछ काव्य तुं करजे.'

आम कवि पोते सरस्वतीनां साक्षात् दर्शन स्वप्नभां करी तेतो वर प्राप्त करे छे.*

५ कविना गुरे

ता मलधारिदेउ मुणिपुंगमु । णं पञ्चक्खु धम्ममु उवसमु दसु ।
 माहउचंदु आसि सुपसिद्धउ । जो खम-इम-जम-णियमसमिद्धउ ।
 तासु सीसु तव-तेय-दिवायरु । वय-तव-णियम-सील-रयणायरु ।
 तक्क-लहरि-संकोलिय-परमउ । वर-वायरण-पवर-पसरिय-पउ ।
 जासु मुंवण दूरतरु वंकिवि । ठिउ पच्छण्णु मयणु आसंकिवि ।
 अमयचंदु णामेण भडारउ । सो विहरंतु पत्तु बुहसारउ ।
 सरि-सर-णंदण-वण-संछणउ । मढ-विहार-जिणभणवण-रवणणउ ।
 वंभणवाडउ णामे पट्टणु । अरिणरणाह-सेण-दलवट्टणु
 जो भुंजइ अरिणखयकालहो । रणधोरियहो सुयहो बल्लालहो ।
 जासु भिच्चु दुज्जण-मणसल्लणु । खनिउ गुहिलउत्तु जहिं भुल्लणु ।
 तहिं संपत्तु मुणीसरु जावहिं । भवु लोउ आणंदिउ तावहिं ॥
 घत्ता । गियगुण अपसंसिखि मुणिहि णमंसिखि जो लोएहिं अदुगंछियउ ।
 णय-विणय-समिद्धइ पुणु कइ सिद्धइ सो जइवरु आउंछियउ ॥ ८ ॥

—त्यारे भलधारी देव पदवीवाला मुनिपुंगव भाधवम्यंद्र सुप्रसिद्ध हुता के जे प्रत्यक्ष धर्म, उपशम अने हमनी भूर्तिरूप हुता, अने क्षम, इम, यम, नियमयी समृद्ध हुता नेमना शिष्य तपनेरथी सूर्य ज्येवा, व्रत, तप, नियम, शीतना समुद्र ज्येवा, तर्कशी लहेरथी ज्येवा परमतने उगाव्या छे, उत्तम

* आ वातनी पुष्टि १३ भी अंधि पछी ओक अंस्कृत शार्दूलभां कर्ताओ करी छे के:—

छंदोऽलंकृतिलक्षण न पठितं नाऽध्रावि तर्कागमो,
 जातं हंत न कर्णगोचरचरं साहित्यनामाऽपि च ।
 सिद्धः सत्कविः प्रणी. समभवत् प्राप्य प्रसादं परं,
 वाग्देव्याः सुकवित्वजातयशसा मान्यो मनस्विप्रियः ॥

—छंद, अलंकार, व्याकरण लप्यो नथी, तर्कशास्त्र सांभल्युं नथी, नेम साहित्यनुं नाम पथु कर्णगोचर थकुं नथी (छतां) वाग्देवी-सरस्वतीना उत्तम प्रसाद पावनीने सिद्ध सत्कविओभां अत्रष्टी, सुकविपछुं प्रसिद्ध थयेलाओभां मान्य, शाशुओने प्रिय थये।

શ્રી. મોહનલાલ દલ્દીચંદ દેશાઈ

બ્યાકરણથી જેના શબ્દો પ્રસરેલા છે, જેના ભુવનમાં મદન દૂરંતરે વાંકો રહી આશંકાવાળો; યર્ષ પ્રવ્ચન રહ્યો છે એટલે જેના માર્ગમાં કામદેવ આવી શકતો નથી એવા અમૃતચંદ્ર નામના બહારક, અને વિદ્વાનોમાં શ્રેષ્ઠ વિહરતા વિહરતા આવી પહોંચ્યા.

નદી, સરોવર, નંદનવનથી આચ્છાદિત, મઠ, વિદ્યાર, જિનમંદિરથી રમણીય એવું અંબાણુવાડા નામનું પટ્ટણ-શહેર છે કે જે શતુરાગના સૈન્ય-સમૂહને નષ્ટ કરનારું છે, જેને અર્જુનરાજનો (શતુજનનો) ક્ષય કરનારા કાળ જેવો અને રણધોરી (રણધીર)નો પુત્ર અહ્લાલ ભોગવે છે. તેના ભૃત્ય-માંડલિક દુર્જનોના મનને શલ્યરૂપ એવો ગોહિલપુત્ર-શુભિલોન (ગેહિલવંશીય) ક્ષત્રી નામે ભુલ્લિષ્ટ છે. (આવા સમર્થ રાજા અહ્લાલના માંડલિક ભુલ્લિષ્ટના રાજ્યમાં અંબાણુવાડામાં) જ્યારે તે મુનીશ્વર પધાર્યા ત્યારે ભવ્યલોક આનંદ પામ્યા.

પોતાના ગુણની પ્રશંસા કર્યા વગર, જે મુનિ કે જેની લોકદ્વારા દુર્ગંધા થતી નથી તેને નમસ્કાર કરીને નય-વિનયથી સમૃદ્ધ એવા કવિ સિદ્ધિ તે યતિવર્ધનો-અમૃતચંદ્રનો સત્કાર કર્યો.*
(નીચેની વાણીવડે)

‘ અહો અહો પરમેસર વુહ પહાણ । તવ-ણિયમ-સીલ-સંજમ-નિહાણ ।
સુવિર્ણતરુ જો મહ કહિલિ દિટ્ટુ । સો હડ મણિ મણ્ણમિ અહ વિસિટ્ટુ ।
તુમ્હાગમર્ણે જાણિયડ અજ્જુ ।’ તા મુણિણા જંપિડ અહમણોજ્જુ ।
‘ ણાણાવિહ-કોઠહલહ્ક મરિડ । તુ હુ તુરિડ કરહ પહ્ણુણ-ચરિડ ।’
તા સિહ્હુ મળહ ‘ મહુ ગરુવ સંક । દુજ્જણહ ણ હુદ્દહ રવિમયંક ।
તહિ પુણ અમ્હારિસુ કવણ મત્ત । ણ મુણહ જિ કયાહ કહત્તવત્ત ।
કુહિલચ્છિહ કુહિલ-ગહ-ગવણ-લીલ । પર-છિહ-ણિહાલણિ-હસણસીલ ।
દુવ્વયણ-ગરલ-પૂરિય-સવ્વપ્પ । દુજ્જીહ-દુદ્દ-દુજ્જણવિસવ્વપ્પ ।
જે વયણિ ચડમ્મુહ્હ કિણ્ણહચ્છિત્ત । દંસણિ ણ રુહ અવયરિય-મત્તિ ॥
ઘત્તા । દુજ્જણ ગુણ હંપિરુ દોસ પર્યંપિરુ સુયણસહાવે સચ્છમહૈ ।
પચ્છણ્ણ મહ્ણત્થહં કરમિ પસત્થહં ગુણદોસહં જં ણિહણમહૈ ॥ ૫ ॥

* આ અમૃતચંદ્ર માટે વિશેષમાં છેવટની પ્રશસ્તિમાં કર્તાએ જણાવ્યું છે કે:—

પર-વાહ્ય-વાયા-હરમ-છમ્મુ, સુયકેવલિજો પવ્વરક્કહમ્મુ ।

સો જયડ મહામુણિ અમિયચંદુ, જો મવ્વનિવહકહરવહ ચંદુ ।

મલ્લધારિદ્દેવ-પય-પોમ-મમલ્લ, જંગમ સરસહ સવ્વત્થકુસલ્લ ।

—જે પરવાદીઓના વાદો હરવામાં ક્ષમ-શક્તિમાન છે, અને જે શ્રુતકેવલીના ધર્મની રક્ષા કરવામાં યોગ્ય છે, જે ભવ્યોના સમહરૂપી કમલને ચંદ્ર સમાન છે જે મલ્લધારિદેવના ચરણકમલમાં રમતો બમરરૂપ છે, જે જંગમ સરસ્વતી સમ સર્વ અર્થમાં કુશલ છે તે મહામુનિ અમૃતચંદ્રનો જય હો !

—અહો અહો પરમેશ્વર ! યુધોમાં પ્રધાન ! તપ-નિયમ-શીલ-સંયમના નિધાન ! સ્વપ્નાંતરે જે મેં કાલે દીધું તે હું મનમાં અતિ વિશિષ્ટ માનું છું; આપના આગમનથી તે મેં ગળી લીધું. ત્યારે તે મુનિ અતિ મનોમ-સુંદર બોલ્યા: તું ત્વરિત નાના પ્રકારના કૌતુહલથી ભરેલું એવું પ્રવૃત્તનચરિત રચ.' ત્યારે સિદ્ધ કહે છે: મને મોટી શંકા છે. દુર્જનોથી સૂર્ય-ચંદ્ર પણ છૂટી શકતા નથી તો પછી અમે કે જે કદાપિ કવિત્વની વાત જણતા નથી, એવા અમારા જેવા કાણુ માત્ર ! દુર્જનો સર્પ જેવા છે, તેઓની આંખો કુટિલ છે, તેમની ગતિ, ગમનલીલા પણ કુટિલ-વાકી છે, પરછિદ્રોને જોવાની અને ખીળને ડસવાની ટેવવાળા છે, તેમનો આત્મા સદાય દુર્વચનરૂપી ઝેરથી પૂરિત હોય છે, તેમની જીભ ખરાબ છે, દુષ્ટ-દુર્જન સર્પ છે. (આ વિશેષણો દુર્જન અને સર્પ એ બંનેને લાગુ પડે છે) (વળી દુર્જનો) વચનમાં ચાર મોઢાવાળા અને ચિત્તમાં કાળા, દેખવામાં રૌદ્ર અને મનિમાં બ્રહ્મ હોય છે. (હા !) દુર્જનો (અન્યના) યુગુને ઢાકે છે, દયાવે છે ને દોષને જણાવે છે, બ્યારે સુજનો સ્વભાવે સ્વચ્છ મતિવાળા હોય છે હું પ્રચ્છન્નપણે મધ્યસ્થ રહીને નિપુણમતિ જેમ કરે તેમ યુજ-દોષને પ્રશસ્ત કરીશ.

૬ કવિના માતાપિતા અને કથાનો ઉપક્રમ

પુણ પંપાદ્ય-દેવણ-ગંદણુ, મત્રિયણજગમણચણાણંદણુ ।

બુહયણ-જણપય-પંકયલ્પપડ, મળઈ સિદ્ધુ પળમિય પરમ્પડ ।

વિલગિરિહિ જિહહય મવકંદહો, સમવસરણુ સિરિ વીર જિણિદહો ।

ગરવર સ્વયરામરસમવાપ, ગણહરુ પુચ્છિહ સેણિયરાર્ણે ।

મયરદ્વયહો વિણિજ્ઞિય મારહો, કહહિ ચરિહ પજ્જુણકુમારહો

તં ણિ સુણેવિણુ મળઈ ગણીસરુ, ણિસુહ્ણ સેણિહ મગહણરેસરુ ॥

—પુન: ' પંપાદ્ય માતા અને દેવણુ પિતાનો પુત્ર, ભવિજનોના મન અને નયનને આનંદ આપનાર, યુધજનોના ચરણકમલોમાં ભ્રમર એવા સિદ્ધ (કવિ) પરમાત્માને પ્રણમીને કહે છે. વિપુલગિરિ પર જેમણે ભવકંદનો નાશ કર્યો છે એવા શ્રી વીર જિનેંદ્ર સમવસર્યા ત્યારે ધણા માણુઓ, ખેચર અને અમરથી સયુક્ત એરા શ્રેણિકરાયે ગયુધરને પૂછ્યુ ' મકરધ્વજ અને કામદેવને જીત્યો છે એવા પ્રવૃત્તનકુમારનું ચરિત કહો. ' તે સાંભળી ગણુધર કહે છે અને મગધનરેશ્વર શ્રેણિક સાંભળે છે.

૭ કથા અને આત્મપ્રશંસા

આ પછી કથા શરૂ થાય છે. તેનું પ્રથમખાણુ ૩૫૦૦ છે. તે ૧૫ સંધિમાં વહેંચાયેલ છે. તેને પચ્ચિયધમ્મસચકામમોક્ષા—જેમાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ પ્રકટ થયાં છે એવી દરેક સંધિને અતે પોતે જણાવે છે. ૩, ૪, ૬, ૭, ૮ સંધીનાં નામ અનુક્રમે વજ્જુજ્જુમારાવહરણં, અગ્નિ-

૧ મહુવાની પ્રતના હાંસીઆમાં પંપાદ્ય તે માતા ને દેવણુ તે પિતા એમ જણાવ્યું છે, પણ રહહણુનો પોતે પુત્ર હતો એમ અન્યત્ર ધણુે રચળે પોતે જણાવ્યું છે તેથી દેવણુ ને રહહણુનું ખીણું નામ હશે.

श्री. मोहनलाल दलीअंद देखाध

भूयमरुभूयजम्बवण्णं, महुकइडिह-कहंतरं, कणयपहावहरणं, पज्जुमविज्जालाभवण्णं, कुमारविज्जालाभ माताभिलाषवण्णं, अने १० भीथी डे १५ भी सुधीनी संधिओनां नाम अनुइमे भाणुकण्ण-माणभंगो, सबहामादेवी-माणभंगो, पज्जुण-वासुएव-संगामो, पज्जुण-वासुएव-बलभद्द-मेलावउ, रूविणि-कण्णाहरणं, अने पज्जुण-संबु-भाणु-अणिरुद्ध-गिन्वा-णगमनं आभ्यां छे.

केटलीक संधिने अते ओक ओक संस्कृत श्लोक भूकी पोतानां वभाषु कथां छे

यत्काव्यं चतुराननाऽब्जनिरतं मत्पद्यदानत्वकं,
स्वैरं भ्राम्यति भूमिभागमखिलं कुर्वन् बलक्षं क्षणात् ।
तेनेदं प्रकृतं चरित्रमममं सिद्धेन नाम्ना परं
प्रद्युम्नस्य सुतस्य कर्णसुखदं श्रीपूर्वदेवद्विषः ॥

—जेतुं सारा पद्यवाणु यतुरेना मुंभं यरेलुं (अथवा यतुमुंभं स्वंशु कविना-हरिवंश पुराणु काव्यइपी-कमलमाथी नीइणेनुं) काव्य अभिल पृथीने ओकइम श्वन करतुं स्वेअओमे लमे छे ओटये के जेना काव्यनी सर्वत्र विख्याति थइ छे ते अपरनाम सिद्धि आ श्रीकृष्णुना पुत्र प्रभन्तुं इर्थने आनंद आपनारुं आ प्रद्युत भाटुं यरित (जनाव्युं)

[आ परथी अने नीये अकेल दशमी संधि पश्रीना श्लोक परथी ज्युषाय छे के आ कविने आ काव्यनी पहेंलां विषयु सगधी श्रीलुं नानुं मुप्रसिद्ध काव्य जनाव्युं इतुं.] नयमी संधिने अं

सारासारविचारचारुधिषणः सद्भीमतामगणी—
जातः सत्कविरत्र सर्वविदुषां वैदुष्यसंपादकः ।
येनेदं चरितं प्रगल्भमनमा ज्ञातः—प्रमोदप्रदं,
प्रद्युम्नस्य कृतं कृतीकृतवतां जीयात् स सिंह क्षितौ ॥

—सारासार विचार करवामां सुहर बुद्धिवाणो, जिया विद्वानोमां अत्रली, सर्व विद्वानोनी विद्वता संपादक जेवो जे सत्कवि थयो, अने जेजुं शान्तरमनुं आनंदप्रद जेवुं आ प्रद्युम्ननुं यरित प्रगल्भ मनवडे रम्युं ते कृतार्थमां कृतार्थ जेवो सिद्ध पृथी पर ज्यन्त रहे।

दशमी संधिने अते—

विष्णोः स्तोकचरित्रसूक्तिवज्ञतः कीर्तिः कवेः सांप्रतं,
श्रीसिंहस्य भुवस्तले सुभगवत्संभ्रम्यतेऽहर्निशं ।
ग्रामाऽराममटं वपत्तनवनक्षमाभूक्षमाद्युत्तरिः,
निःशेषं सममेव शुक्लममकृत् श्रीकुर्वतीदं जगत् ॥

—विष्णु (कृष्ण)ना नाना चरित्रनी सूक्तिने वीधि श्री सिंहनी कीर्ति सांप्रतकाले अहर्निश सुलगपणे लुपततसे लभे छे. ते कीर्तिअे गाम, आराम, भटभ, तेमज पत्तन, वन, पर्वत, नदीमां भटकीने सभस्त जगतने अनेक वपत सरणी गीते शुद्ध करी नांभ्युं.

योदमी संधिने अते—

साहाय्यं समवाप्य नात्र सुकवेः प्रद्युम्नकाव्यस्य यः,
कर्त्ताऽभूद् भवभेदनैकचतुरः श्रीसिंहनामा शमी ।
साम्यं तस्य कवित्वगर्व्वसहितः को नाम जातोऽवनौ ?
श्रीमज्जनमतप्रणीतसुपथे सार्थः प्रवृत्तेः क्षमः ॥

—कोछ सुकविनी सहाय भेजण्या वगर प्रद्युम्न काव्यने जे कर्ता ते लवना जेह उँकलवामां अेकलो अतुर अेवो शभवान् श्री सिंह नामने थयो. नेनी अरोअरी करे अेवो कवित्वना गर्ववाणे अने श्रीमज्ज नैनमतमां प्रक्षीत करेला सुभार्गभा सार्थक प्रवृत्ति करनार अेवो कयो थयो छे ? (कोछ नहि)

अंतिम अंजित प्रशस्ति तीये प्रमाणे छे:—

कृतं कल्मषवृक्षस्य शास्त्रं शस्त्रं सुधीमता ।
सिंहेन सिंहभूतेन पात्रामामजभंजनं (?) ॥ १ ॥
काम्यस्य काम्यं कमनीयवृत्तवृत्तं कृतं कीर्त्तिमता कवीनां ।
भव्येन सिंहेन कवित्वभाजां, लाभाय.....सदैव कीर्त्तिः ॥ २ ॥
सव्वणहु सव्वदंसी भव..... रस्समारो
सव्वबाणं भव्वयाणं सव्वणमणहरो सव्वलोयाण सामी ।
सव्वे सुवच्छरु.....

....सव्वयालं जओसो ॥

जं देवं देवदेवं अइसयसहिदं अंगदाराति हंतं
सिद्धं सिद्धी हत्थकालमलर..... ।

..... विबुहरमणं खिज्ज देदीयमाणं
वाएसीए पवित्तं विजय...तं विरय हि सुइरं णाणलाहं वदंत ॥

वत्ता । जइइ हीणाहिउ, काइंमि माहिउ, अमुणिय सत्थ—परंपरइ ।

..... वाएसरि भव्वायरइं ॥ ३ ॥

दुवइ—जा णिरु सत्तहंग—जिणवयण—विनिग्गय दुइ—विणासणी ।

होउ प्रसन्न.... उज्जुण सुहपरि इयरण—कुमइ—णासणी ॥ छ ॥

શ્રી. મોહનલાલ દલ્દેવદે દેશાઇ

આ પછી પર વાહ્યથી-કુસલ સુધીની ત્રણ પંક્તિ અમૃતચંદ્ર મુનિ માટે છે તે અગાઉ પૃ. ૨૫૨ ની 'કુટનોટ'માં આપી છે.

૮ કવિના પિતા-માતા

પછી કવિ સ્વપિતા સંબંધી જણાવે છે. જે કે અગાઉ સ્વ-પિતાનું નામ દેવણુ આપેલું છે, તે પછી પોતે અનેક સંધિઓની અંતે 'બુદ્ધ રહણ સુજ કહ સીહ ત્રિરહઆ—એટલે 'સુધ પંડિત રહણુના સુત કવિ સિંહવિરચિત' અમુક સંધિ સમાપ્ત એમ જણાવે છે તેથી રહણુ પંડિતનો પોતે પુત્ર છે એ સ્પષ્ટ છે, અને વિશેષમાં ઉક્ત પ્રશસ્તિમાં એમ કહે છે કે:—

તહ પય-રહ ગિરુ ડવમ મહ્યમાણુ, ગુજ્જર-કુલ-નહ-ડજ્જોય-માણુ ।
જો હહ્યપવરવાણીવિલાસુ, एहंविह विउसहो रहणासु ॥

—તેના (અમૃતચંદ્ર મુનિના) પદની રજ, નિરૂપમમતિવાળા ગૂર્જર કુલરૂપી આકાશમાં ઉદ્યોતિત સૂર્ય જેવા, ઉભય ઉત્તમવાણી (અંરકૃત અને પ્રાકૃત) ના વિલાસી એવા પ્રકારના વિદ્વાન રહણુ હતા. (એટલે દેવણુ એ રહણુનું ખીણું નામ જણાય છે.)

તહો પળણિ જિણમહ સુદ્ધસીલ, સમ્મત્તવંતિ ણં ધમ્મલીલ ।

કહ સીહુ તાહિ ગઢ્મંતરંમિ, સમવિહ કમલુ જિહ સુરસરંમિ ॥

—તેની સ્ત્રી જિનધર્મમાં સુદ્ધિવાળી, શુદ્ધ શીલવાળી, અમ્યકૃત્યવાળી ધર્મલીલાવાળી હતી, તેના ગર્ભની અંદર જેમ ગગામા કમલ ગંભવે તેમ કવિ સિંહુ ઉત્પન્ન થયો. (જેશીનું નામ પંપાધ્ય હતું એમ અગાઉ કહેવાય ગયું છે.)

૯ કવિના ભાઇઓ

પોતાને ત્રણ ભાઇઓ પણ હતા તે પણ પછી તુરતમાં જણાવે છે

જળવચ્છલુ સજ્જણ-જણિય-હરિસુ, સુહવંતુ તિવિ હવહ રાય-સરિસુ ।

ડપ્પણુ સહોયરુ તાસુ અવરુ, નામેણ સુહંકરુ ગુણહં પવરુ ।

સાહારણ લધુ વડ તાસુ જાડ, ધમ્માણુરત્તુ અહ દિવ્વકાડ ।

—લોકવત્સલ, સજ્જનને હર્ષ ઉપગતવાર, શ્રુતવત, ('તિવિહવઠ' એ સમજાવું નથી, તેમાં એક ભાઇનું વિશેષ નામ સંભવે છે), રાજ મરીખા તેને ખીણે ગુણવાન સહોદર—ભાઇ નામે સુહંકર થયો, તેનાથી લધુવતનો સાધારણ (નામે) થયો કે જે ધર્મમાં અનુરક્ત અને દિવ્ય શરીરવાળો હતો.

આ પછીની છેવટની પંક્તિ પ્રશસ્તિ શોધકને ઉપયોગી થશે તેવી અત્રે આપી છે.

તહો અણુ વરુમહ એહ દિસુ સારુ, સવિણોડ વિર્ણકુસ ન સરુધારુ ।

જાવચ્છંહિં ચત્તારિ વિ સુમાય, પર ડવચારિય જળજણિયરાય ।

एकं हिं दिग्नि गुरुणा भ... ,... छा गिसुणहि छप्य कइराय हच्छ ।
 भो बाल—सरासइ गुणसमीह, किं अविणोए दिग्नि गमहिं सीह ! ।
 बडविह—पुरिसत्थ—रसोह भरिउ, गिन्वाहहि जइ पञ्जुणचरिउ ।
 कइ सिद्ध हो ति रयंत हो विणासु, संपन्नउं कम्मबसेण पासु ।
 महु बयणु करहि किं तुव मणेण,वच्छा य समेण ।
 वप्ता । किं तेण पइ... धणइं, जं विहलिय इणउ बवण इं ।
 कव्वेण तेण किं कइयण हो, जं न छइ... वइ
 गुरुणा पुणो... चित्ते ।

गुणिणो गुणं लहेविणु, जइ लो तुं दूसणं थवइ । १
 को बारइ सविसेस खु.....सद्भावं ॥ २
 संभव इव हुय विग्घं मुण वाण स ज माग्ग लग्ग
 ...तुरंतो वि ॥ ३

सुह.....चिरं धीरे वितं जए वत्ता ।
 परकजं परकव्वं, विहडंतं जेहिं उद्धारय ॥ ४
 निम्मवियं नंदतु ससिदिग्गमणी जाम ॥ ५
 को लेखइ सत्थम दुह.....सुहयरं ।
 सुयणं सुद्धसहावं करमउल रइ वि पच्छामि ॥ ६
 जं किपि हीण अहियं विउसा सोहंतु तं पि.....
 थिहत्तणे णद्धइयं, समंतु सव्वेवि मह गुरुणो ॥ ७

उपरनु अराअर समजतुं नथा पयु तेमांथा अेटलुं तो समज्जथ छे कं गुरुअे कपिने अेक दिने कल्लुः
 ' छे आध सरस्वति ! गुणुमंपन्न सिंछु ! कंम व्यर्थ दिन निर्गमे छे / यार पुरुषार्थना रसथी अरेहुं
 प्रबुअ्न यरित अनाव.' अेटले नेल्ले ते काव्य अनाअ्यु.

१० कवि पोते

कवि पोते यार बाषामां प्रवील्यु छतो अने पोताना पिता रत्तल्लुनुं कुअ गूणुंर हतुंअे
 आरभी संधि पूल्लुं करी भूकला श्लोकमां छे:—

जातः श्रीजिनधर्मकर्मनिरतः शास्त्रार्थसर्वप्रियो,
 भाषामिःप्रवणश्चातुर्भिरभवच्छ्रीसिंह नामा कविः ।
 पुत्रो रत्तल्लुणपंडितस्य मतिमान् श्रीगूर्जारागोमिह
 वृष्टिज्ञानचरित्रभूषिततनुर्बशे विज्ञालेऽवनौ ॥

श्री. मोहनलाल दलीचंद देशाध

—श्री गिनधर्म अने कर्ममां लीन. शास्त्रार्थमां जे मर्वने प्रिय छे ओंवा श्री सिं'ड नामनो कवि आर भाषा(संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश. देशी)मा प्रवीण थयो. ते रदहलु पंडितनो भतिमान् पुत्र हतो अने जगतमां विशालवश नामे गुर्जर कुलमा ते दर्शन, ज्ञान अने अरित्रथी लूषित हतो.

११ कविनो समय

आ अंथेनो रचनावंतत् आप्या नथा नेगी कविजे उल्लेखेल राज् अल्लाल आदिनो समय नकी करवाथी तेना समकालीन तरीके कविनो समय निश्चित थछ शके.

जेक अल्लाल नामनो मालवानो राज् हतो तेवा सं. १२८७ नी आणू परनी गुर्जर महाभात्य श्री तेजपाले करावेली लूणुसिंहवसिष्ठका-लूणुवर्मनिना शिलालेपना उप मा श्लोकमां उल्लेख छे:—

रोदः कंदरवर्तिकीर्णिलहरी लिप्तामृतांशुद्युते--
 रप्रद्युम्नवशो यशोधवल इत्यासीत्तनूजस्ततः ।
 यश्वौलुक्यकुमारपालनृपतिः प्रत्यर्थितामागतं,
 मत्वा सत्वरमेव मालवपति ब(व)ल्लालंमालवधवान् ॥

भावार्थ.—(आणूना परमारवंशना नामनेने) यशोधवल नामनो प्रतापी पुत्र थयो, के जेणे यौलुक्यनृपति कुमारपालना शत्रु मालवपति अल्लालने यदी आवले: जण्णी पुरत तेनी सामे थयो अने तेने मारी नाप्यो.

जे १४ प्रमाणु. आणू पास अयलेध्वग्ना मन्दिना जेपमां १५ मा श्लोकमा यशोधवले गुर्जर राज्ना शत्रु मालवपति अल्लालने लडाधमां मारी नाप्यो जेम जण्णायु छे:

तस्मान्मही...विदितान्यकलत्रयात्र स्पर्शो यशोधवल इत्यबलम्बते स्म ।
 यो गुर्जरक्षितिपतिप्रतिपक्षमाजौ बल्लालमालवत मालवमेदिनीन्द्रम् ॥

आ यशोधवलनो सं. १२०२ नो शिलालेप अजगरी गाममां मल्यो छे तेमाना प्रमारवसोद्भव महामण्डलेश्वरभ्रायशांषवलराज्ये जे उल्लेखथी ते समये यशोधवल गुर्जरनरेश कुमारपालनो सामन्त-माजलिक राज् आणू प्रदेशमा राज्य करेनो तना; अने सं. १२२० नो तेना पुत्र धारावर्षनो शिलालेप मणे छे तथी ते वर्ष पहेंवा यशोधवलनो देहान्त थयो हेवा नंतछे.

(जुजेो भारत के प्राचीन राजवश भाग १, पृ. ७६-७७)

मालवाना परमार राज् यशोधवर्माने गुर्जरनरेश सिद्धराज् ज्यसिंहे जत्या पछी मालवा पर गुर्जरातराज्ने अधिकार थयो हतो. यशोधवर्माना देहान्त याद मालवाधिपतिनुं गिरुद अल्लालदेवनी साथे लगाडलुं मणे छे, परंतु ते परमारानी वंशावलीमा जे नाम मण्णुं नथी तेम ते राज् कया वंशनेो हतो ते जण्णायुं नथी.

कुमारपाल गुर्जरातनी गादीजे आव्या पछी मालवानो अल्लाल, चंद्रावती(आणू पास)ना परमार राज् विक्रमसिंह अने सपादलक्ष-सांभरनो जेहाणु राज् अण्णौराज् जेम त्रजेजे मणी जछ

કુમારપાલ સામે વિરોધી વ્યૂહ રચ્યા; પરંતુ અંતે તેમનો અધો પ્રયત્ન નિષ્ફલ થયો. વિક્રમસિંહનું રાજ્ય તેના ભત્રીજા યશોધવલને કુમારપાલે આપ્યું. આ યશોધવલદ્વારા બહાલ મરાયો અને માલવા એક વાર ફરીને ગૂજરાતમાં ભેળવવામાં આવ્યું. [Epi. Ind. Vol VIII P. 200.]

બહાલના મૃત્યુની નોંધ અનેક પ્રશસ્તિઓમાં મળે છે. વડનગરમાં મળેલી કુમારપાલની પ્રશસ્તિના ૧૫ માં શ્લોકમાં બહાલ પર કરેલી જીતનો ઉલ્લેખ છે. તેમાં લખેલ છે કે બહાલનું મરતક કુમારપાલના મહેલના દ્વાર પર લટકાવવામાં આવ્યું હતું. ઇ. સ. ૧૧૪૩ ના નવેમ્બરમાં કુમારપાલનો રાજ્યાભિષેક અને ઇ. સ. ૧૧૫૧ સપ્ટેમ્બરની લખેલી ઉક્ત વડનગર પ્રશસ્તિ છે તેથી તે બે સમયની વચ્ચે બહાલની મૃત્યુ-ઘટના બનેલી સિદ્ધ થાય છે.

સોમેશ્વરની કીર્તિકૌમુદીમાં લખ્યું છે કે માળવાના બહાલદેવ અને દક્ષિણના મલ્લિકાજીનને કુમારપાલે હરાવ્યા. આ વિજયનો ઠીક ખ્યાલ ઇ. સ. ૧૧૬૬ ના સોમનાથના લેખમાં મળે છે. ઉદયપુર (ગ્વાલિયરનું)માં મળેલા ચૌલુક્યોના લેખો પરથી પણ તેનું સમર્થન થાય છે. તે ઉદયપુરમાં કુમાર-પાલના બે લેખ સં. ૧૨૨૦ અને ૧૨૨૨ ના મળ્યા છે અને અજંબાપાલનો સં. ૧૨૨૬ નો એક મળ્યો છે; તેથી માલમ પડે છે કે સં. ૧૨૨૬ સુધી પણ માળવા ઉપર ગૂજરાતનો અધિકાર હતો. સિદ્ધરાજ જયસિંહની માફક કુમારપાલ પણ અવન્તીનાથ કહેવાતો હતો.

એમ કહેવાય છે કે ઉન નામનું ગામ બહાલદેવે વસાવ્યું હતું. ત્યાના એક શિવમંદિરમાં બે લેખ ખંડ મળ્યા છે. તેની ભાષા સંસ્કૃત છે. તેમાં બહાલદેવનું નામ છે, પરંતુ એ વાત નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકતી નથી કે બોજપ્રબંધના કર્તા બહાલ અને આ બહાલ બંને એક જ હતા. બે એક જ હોય તો બહાલ પરમાર વંશજ હતો તેમાં વિશેષ સંદેહ નહીં રહે, કારણ કે આ વંશમાં વિદ્વતા વગર ગત હતી. (ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ, પૃ. ૧૫૦ થી ૧૫૨) આપણા કવિએ બહાલનો વંશ કે તે કયા પ્રાંતનો મુખ્ય રાજા હતો તે આપેલ નથી પણ તે રણધારીય (રણધાર)નો પુત્ર હતો એ ખાસ જણાવવા ઉપરાંત તે એક સમર્થ રાજા હતો અને જેનો માડલિક ગોલીલવંશીય લલ્લાણુ બાંબલુવાડામાં રાજ્ય કરતો હતો અને જે અર્જુરાજનો કાળ હતો એમ વિશેષ જણાવ્યું છે.

જોકે લલ્લાણુ મંબંધી કંઈ જણાયું નથી, પરંતુ અર્જુરાજ મંબંધી ઇતિહાસનાં પાનાં ખોળતાં જે કંઈક મળી આવે છે તે એ છે કે શાકંભરી-સાભર (અપાદલક)નો ચોહાણુવંશી અર્જુરાજ તે અજંબેરનો સ્થાપક અજંબરાજનો પુત્ર અને ઉત્તરાધિકારી હતો. તેને આનાલ, આનલદેવ અથવા આનાજી પણ કહે છે. તેને ત્રણ રાણી (૧) મારવાડની મુધવા, (૨) ગૂજરાનના સિદ્ધરાજ જયસિંહની પુત્રી કાચનદેવી અને (૩) કુમારપાલની બહેન દેવલદેવી-હતી. પહેલી રાણીથી જગદેવ અને વીસલદેવ (વિમ્બહરાજ) નામના બે પુત્ર, અને બીજી રાણીથી સોમેશ્વર નામનો પુત્ર થયો કે જે સોમેશ્વરનો પુત્ર પ્રસિદ્ધ પૃથ્વીરાજ ચોહાણુ થયો. આ અર્જુરાજને ' આનાસાગર ' નામનું તળાવ અજંબેરમાં બંધાવ્યું હતું.

સિદ્ધરાજ જયસિંહે અર્જુરાજ પર હુમલો કર્યો હતો, પરંતુ અંતે પોતાની કન્યા કાંચનદેવીનાં લગ્ન તેની સાથે કરી મૈત્રી કરી હતી. સિદ્ધરાજના મરાણ પછી અર્જુરાજને ગૂજરાત પર ચઢાઈ કરી, પરંતુ સફલતા પ્રાપ્ત થઈ નહિ. આનો અદલો લેવા વિ. મં. ૧૨૦૭ આસપાસ ગૂજરાતના રાજા કુમારપાલે તેના રાજ્ય પર આક્રમણ કરી તેને હરાવ્યો.

શ્રી. મોહનલાલ દલ્દેવદેવ દેસાઈ

આ સંબંધી ગૂજરાતના ઐતિહાસિક ગ્રંથોમાં વર્ણન છે. શ્રી હેમચંદ્રસરિ દ્વારામય કાવ્યમાં જણાવે છે કે 'કુમારપાલે રાજ્યાધિકારી થયા પછી ઉત્તરના રાજ્ય અને તેના પર ચઢાઈ કરી. આ ખબર સાંભળી કુમારપાલ પશુ પોતાના સામંતો સાથે સામી ચઢાઈ કરી. માર્ગમાં આજુની પાસેની ચંદ્રાવતીનું પરમાર રાજ્ય વિક્રમસિંહ પશુ તેને આવી મળ્યો. આગળ જતાં ચોલાણ અને સોલંકી વચ્ચે યુદ્ધ થયું. તેમાં કુમારપાલે લોહના તીરથી અજને ઘાયલ કરી હાથી પરથી નીચે પાડી દીધા અને તેના હાથી-ધોડા છીનવી લીધા. આથી અને પોતાની બહેન જલ્હણનાં લગ્ન કુમારપાલ સાથે કરી આપસમાં મૈત્રી કરી લીધી. [આ યુદ્ધમાં પૂર્વેકત પરમાર વિક્રમસિંહ અર્જોરાજ સાથે મળી ગયો હતો તેથી તેને કેદ કરી ચંદ્રાવતીનું રાજ્ય કુમારપાલે તેના ભત્રીજા યશોધવલને આપી દીધું હતું.]

આ ઉપરાંત ગેરુતુંગના પ્રબંધચિંતામણી અને જિનમંડનકૃત કુમારપાલ પ્રબંધમાં સપાદલક્ષ-શાકંભરીના અર્જોરાજ સંબંધી વાર્તા આવે છે અને કુમારપાલે યુદ્ધમાં અર્જોરાજને જીતી લીધા હતા એવું અતે જણાવેલું છે. આ ગ્રંથોમાં થયેલ યુદ્ધનું વર્ણન કદાચ અતિશયોક્તિવાળું કાઢને લાગે પણ અને વચ્ચે યુદ્ધ થયું ને તેમાં કુમારપાલને વિજય થયો હતો એ ઐતિહાસિક સત્ય છે; કારણ કે સં. ૧૨૦૭ નો ચિતોડના કિલ્લામાં સમિર્ધેશ્વર(શિવ)ના મંદિરમાં એક લેખ છે તેમાં સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે શાકંભરીના રાજ્યને જીતી અને સપાદલક્ષ દેશનું મર્દન કરી ન્યારે કુમારપાલ શાલિપુર ગામે પહોંચ્યો ત્યારે પોતાની સેનાને ત્યાં રાખી પોતે સ્વયં ચિત્રકૂટ (ચિતોડ) શાલા જોવા અહીં આવ્યો. આ લેખ તેણે જ કરાવ્યો છે

અર્જોરાજ સં. ૧૨૦૭ અને ૧૨૦૮ ની વચ્ચે તેના જ્યેષ્ઠ પુત્ર જયદેવના હાથે મૃત્યુ પામ્યો. (જુઓ ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ પૃ. ૨૩૬ થી ૨૪૨) આ અર્જોરાજનો જ ઉલ્લેખ આપણા કવિએ બહાલનું જે વિશેષણ આપ્યું છે. 'અરિજનરક્ષય કાલહો' એમાં કરેલ છે એમ અને જણાય છે. એ વિશેષણ પરથી એમ લાગે છે કે અર્જોરાજ અને બહાલ અરસ્પરસ શત્રુઓ હતા અને બહાલ અર્જોરાજનો કાલ હતો એટલે તેનાથી વધારે સમર્થ હતો. આ કારણે ઉપર જણાવ્યું તેમ અર્જોરાજ બહાલને મળી ગયો હશે અને બહાલને ગૂજરાતના કુમારપાલ સામે ચઢાઈ કરતાં યશોધવલે મારી નાંખ્યો હશે.

કુમારપાલે અર્જોરાજ સાથે મળી જનાર વિક્રમસિંહને કેદ કરી, આજુ પાસે ચંદ્રાવતીનું રાજ્ય તે વિક્રમસિંહના ભત્રીજા ઉક્ત યશોધવલને આપ્યું હતું તે ઉપર કહી ગયા છીએ.

આ પ્રમાણે બહાલ, યશોધવલ, અર્જોરાજ અને કુમારપાલ એ સર્વે સમકાલીન હતા, અને તે સમયમાં આપણા કવિ થયો હતો એટલે વિ. સં. ૧૨૦૦ થી ૧૨૦૭ ની વચ્ચે તે અવસ્થા વિષમ્બાન હતો એમ સિદ્ધ થાય છે.

૧૨ પ્રકીર્ણ

આ કાવ્ય મુખ્યપણે ધર્મા જેની અંતે આવે છે એવાં અપભ્રંશ કાવ્યોમાં ખૂબ પ્રચલિત પદ્ધતિ હંદમાં છે. તદુપરાંત ખીગ અપભ્રંશ ભાષાના હંદો છે. દુવધ (દ્વિપદી), વત્યુ (વસ્તુ), ગાહા (ગાથા), ખંડય (ખંડક), આરનાલ-આરણ્યાલ, ચઉપ્પદી (ચતુષ્પદી). શબ્દસૌંદર્ય, મનહર ઉપમા આદિ અલંકારથી પૂરેલું રસભર્યું અને કવિત્વવાળું આ કાવ્ય છે.

કુમારપાલના સમયનું એક અપભ્રંશ કાવ્ય

કવિ ગૂર્જરવંશમાં થયેલ હોષ તેમજ ગાંભીર્યવાદા (આખૂ-શિરોહી પાસે)ના ગામમાં થયેલ હોષ એક ગૂર્જરાની છે, કારણ કે તે સમયે આખૂ આદિનો ભાગ ગૂર્જરાતવશવર્તી હતો. તેનો સમય સુનિશ્ચિતપણે સં. ૧૨૦૦ થી ૧૨૦૭ માં લાગે છે.

સામાન્ય રીતે અપભ્રંશ કાવ્યોનો મોટો સમૂહ દક્ષિણ દેશના-મહારાષ્ટ્રીય દિગંબર જૈનોનો રચેલો સાંપડે છે, પરંતુ ગૂર્જરાતમાં શ્વેતાંબરીય મુનિઓનું 'અપભ્રંશ કાવ્યત્રયી' વગેરે રચેલું અપભ્રંશ સાહિત્ય પણ ઉપલબ્ધ થાય છે. [જુઓ મારો લખેલ 'જૂની ગૂર્જરાતીનો ઇતિહાસ' કે જે જૈન ગૂર્જર કવિઓ ભાગ ૧ લાની પ્રસ્તાવનારૂપે છપાઇ ગયો છે.]

આ કવિ શ્વેતાંબર કે દિગંબર છે તે તો આખું કાવ્ય બરાબર વાંચીને તેની કથા શ્વેતાંબરીય કે દિગંબરીય છે તે પરથી નિશ્ચિતપણે કહી શકાય. પરંતુ (૧) સામાન્ય રીતે મલધારીદેવ-માધવચંદ્ર, તેમના શિષ્ય અમૃતચંદ્ર ભટ્ટારક એ નામો દિગંબરીય જણાય છે, (૨) કથાનો ઉપક્રમ વિપુલગિરિ પર ગૌતમ ગણધર પાસે મગધપતિ શ્રેણિક આવીને પૂછે છે તે તેને તેઓ મંલળાવે છે એ પ્રકારનું વર્ણન વિશેષ કરી દિગંબર કથાકાવ્યોમાં જણાય છે, તેથી આ કવિ દિગંબર જૈન હોવાનો વધુ સંભવ છે. તે આવક હતાં અને પિતા રસજી પંડિતનો અને માતા પપાઇયનો પુત્ર હતાં, અને માતા જિનધર્મ પ્રત્યે વિશેષ અનુરક્ત હતી એમ કવિ પોતે આખું જણાવે છે.

આ કાવ્યની જુદી જુદી શુદ્ધ પ્રતો ઉપલબ્ધ થતા તેનો સમુદ્ધાર થાય એ ઈષ્ટ છે; તે થયે અપભ્રંશ કાવ્ય-સાહિત્યમાં એક સારી વૃદ્ધિ થશે.

આ લેખમાં સાક્ષરશ્રી નાયુરામ પ્રેમીજીએ આપેલી સહાય માટે તેમનો ઉપકૃત છુ.

અંતિમ મંગલાચરણ.

[રાગ-યમન કલ્યાણ જય જય ગૂર્જરીના લયમાં]

જય જય જય જય નમો શ્રુતદેવીનો જય,
નમો શ્રમણ ભગવાન શ્રી મહાવીરનો જય જય

અર્હત-વાણી ગણધરગુથી લખી દેવદિ રહીસહી,
સાસનહિત એ સત્ર પ્રવૃત્તિ રતનાકર સમ જય કહી;
સ્વાહવાદમાં નથી અનુસા, નથી નિષેધ કશાનો કર્યો,
જિનની સાચી એકજ આજ્ઞા સત્ય-શોધ સદ્વર્તન હો.

જય હો જય હો જય હો નમો વાગ્દેવીનો જય.

પંચાંગી શ્રી ભદ્રબાહુ જિનભદ્ર અને શીલાંકસુરિ,
અભયદેવ આદિ મલધારી હૈમચંદ્ર ને મન્નવગિરિ;

ઉમા સ્વાતિ ને સિદ્ધસેન વર્ણી હરિભદ્ર હૈમચંદ્રસુરિ,
નવિન સંસ્કૃતિ આણી અને યશોવિજયે વિશેષ પૂરી.

જય હો જય હો જય હો નમો સરસ્વતીનો જય.

પ્રાકૃત મંરકૃત ગિરા અને અપભ્રંશ દેશી ભાષાના ભરી,
જ્ઞાન કિલ્લસુરી દુનિયાને દષ્ટ સદાકાળ ઉપકૃત કરી;
પ્રાણજી મંરકૃતિ સાથે ભિન્ન આ શ્રમણ મંરકૃતિ ખ્યાતિ વરી
આયદેશની આર્ય સભ્યતા આત્મવાદને યોગ્ય કરી.

જય હો જય હો જય હો નમો ભારતીનો જય.

वीर भेवा मन्दिर

पुस्तकालय

पान नं०

लेखक

शीर्षक

वर्ष